

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ
ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ռ. Հ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Հ Ա Յ Ո Ց

Տ Ո Ն Ա Ց Ո Ւ Յ Ց Ը

(4 - 18 - ՐԴ ԴԱՐԵՐ)

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏԻ ՄԱՏԵՆԱԾԱՐ 2

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1999

ԴՏՀ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Վ 301

Վարդանյան Ռ. Հ.

Վ 301 Հայոց տոնացույց (4-18-րդ դարեր). - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999.- 647 էջ:

Աշխատությունը Հայոց Տոնացույցի և նրա պատմությանը նվիրված առաջին ամփոփիչ քննական ուսումնասիրությունն է: Սույն մենագրությունը տալիս է Հայոց Տոնացույցի ծագման և հետագա ընդլայնման հետ կապված խնդիրների ու հարցերի պատասխանները: Աշխատանքի մեջ որոշել ենք բավարարել բնագրերի ստեղծման և տոների ծագման ժամանակները՝ օգտագործելով նորագույն մեթոդները:

Հայոց տոնական տարվա վարճացման փուլերը, սկսած 4-րդ դարից մինչև ներկա «Տոնացույցը», մեքենայական մշակման ենք ենթարկել և ստեղծել «Հայոց Տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագիրը, որը ներկայացրել ենք ինստրուկցիայի և դիսկետի հետ:

Աշխատությունը նախատեսված է հայագիտության տարբեր բնագավառներով հատկապես պատմական ժամանակագրության, աղբյուրագիտության, Հայոց Տոմարի ու Տոնացույցի հարցերով վբաղվող մասնագետների և ներկա Տոնացույցն օգտագործող հավատացյալների համար:

ՆՎԻՐՈՒՄ ԵՄ

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱԿՈՒԼՏԵՏԻ
ԱՌԱՋԻՆ ԴԵԿԱՆ, ՊՐՈՖԵՍՈՐ
ՇԱՀԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱԾԵՄԵԱՆԻՆ.
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ 1700 ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ**

Վ 0503020913 99

705(01)-99

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)+ 63.4(2Հ)

ISBN 5-8080-0410-8

© Վարդանյան Ռ. Հ., 1999

Հայագիտութեան դժվարին խնդիրներից են Հայոց Տոնացույցի ծագման և զարգացման հետ կապված հարցերի հետազոտությունը: Պատահական չէ, որ Հայոց Տոնացույցի մասին չկա քիչ թե շատ ամբողջական քննական ուսումնասիրություն: Հայոց Տոնացույցի առանձին հարցերի մասին արվել են միայն նախնական դիտողություններ: Հիմնախնդրի լուծման բարդություններից կարևորագույնն այն է, որ Հայոց Տոնական տարվա մասին առկա սկզբնաղբյուրները հիմնականում թվագրված չեն: Աշխատանքի շարադրման ընթացքում փորձել ենք որոշել բնագրերի և տոների ժամանակին վերաբերվող խնդիրները: Այդ է պատճառը, որ ներկա հետազոտության մեջ կան ընդհատումներ, այսինքն՝ առաջին հերթին հիմնավորել ենք սկզբնաղբյուրների և առանձին տոների ստեղծման ժամանակը, որից հետո միայն հնարավոր է դարձել քննարկել Հայոց Տոնացույցի ծագման և հետագա ընդլայնման հետ կապված խնդիրները:

Գրական հուշարձանների և առանձին տոնական օրերի թվագրումը կատարել ենք Համալիր ուսումնասիրության եղանակով, առաջին հերթին ուշադրություն ենք դարձրել նորագույն մեթոդների, այն է՝ Հայոց տոմարական և տոնացույցային եղանակների ստեղծման վրա ու միայն դրանցով է հնարավոր եղել որոշել սկզբնաղբյուրների և Հայոց տոնական տարվա ժամանակի հետ առնչված հարցերը: Հայոց տոմարական եղանակով խնդիրների լուծման մեթոդը տրվել է մեր «Հայոց տոմարական եղանակը, թարգմանական բնագրերի ժամանակը» աշխատության մեջ: Այդ է պատճառը, որ հետազոտության մեջ հատուկ կանգ չենք առել այդ եղանակի հիմնավորման վրա, այլ անմիջականորեն որոշել ենք բնագրերի և առանձին տոնական օրերի ժամանակը, այսինքն՝ թվագրել ենք հիմնվելով Հայոց շարժական տոմարի առկա ամիսամսաթվերի վրա՝ օգտագործելով «Տոմար» կոմպյուտերային (համակարգչային) ծրագիրը: Հայոց տոնացույցային եղանակը ներկայացվել է առաջին անգամ, որի հետևանքով նախ տվել ենք խնդրի սահմանումը և առանձին օրինակների միջոցով հիմնավորել այն և փորձել ենք դրանով իսկ մատչելի դարձնել ընթերցողներին:

Հայոց տոնական տարվա զարգացման փուլերը սկսած 4-րդ դարից մինչև Սիմեոն Երեւանցու «Տոնացույց»-ի խմբագրությունը, ինչպես և ներկայումս գործող տոնացույցը՝ հավելումներով Հանդերձ, մեքենայական մշակման ենք ենթարկել և ստեղծել «Հայոց Տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագիրը, տեխնիկական գիտությունների թեկնածու Դ. Գ. Ասատրյանի հետ համատեղ:

Ներկա կոմպյուտերային ծրագրում, որը ներկայացրել ենք ինստրուկցիայի և դիսկետի հետ, որը կվաճառվի և՛ գրքի հետ և՛ առանձին, փորձել ենք Հայոց տոմարական և տոնացույցային եղանակների ֆորմալացման ճանապարհով լուծել խնդիրների մի փունջ, որը մատուցվել է շատ պարզ և մատչելի, որպեսզի յուրաքանչյուր հետաքրքրվող սկսած գիտնականից մինչև շարքային հավատացյալը կոմպյուտերային ծրագիրն օգտագործելով կարողանա իմանալ Հայոց Տոնացույցի հետ կապված հիմնական հարցերը, հատկապես թե՛ պատմական, թե՛ այսօրվա, թե՛ գալիք տոնական օրերի ամիս-ամսաթվերի համարժեքները և շաբաթվա օրերը, ինչպես Հայոց շարժական տոմարով, այնպես էլ Հուլյան և Գրիգորյան անշարժ տոմարներով, սկսած 9 թվականից մինչև 2300-ական թվականների սկզբները: «Հայոց Տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագրում ընդգրկել ենք հնագույն Ճաշոցների, Տոնացույցերի, Յայսմավուրքների ու նրանց հետագա խմբագրությունների մեջ ավելացրած տոները և սրբերի հիշատակի, ինչպես և Սիմեոն Երևանցու և այսօրվա տոնական օրերը:

«Հայոց Տոնացույցը» գիրքը պատրաստվել է Աստվածաբանության ֆակուլտետի դեկան Ծահե Արքեպիսկոպոս Աճեմյանի պատվերով:

Բնագիրը պատրաստվել է համակարգչի վրա նույն ֆակուլտետի աշխատակիցների կողմից, սրբագրությունը և էջակալումը կատարվել են հեղինակի հսկողությամբ:

Տպագրությունը իրականացվել է Գերաշնորհ Տեր Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աճեմյանի հովանավորությամբ:

Գրքին կցված է «Հայոց Տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագրաշար-ուղեցույց: Ուղեցույցը և դիսկետը պատրաստվել են ֆակուլտետի դեկանի հանձնարարությամբ:

Յուրաքանչյուր ոք կարող է միայն իր ձեռքերը օգտագործել հետևելով ինստրուկցիայի և կոմպյուտերային ծրագիրը աշխատացնելով գտնել ցանկացած տարվա տոների օրերի համար-
ժեքները:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ որևէ պատմական բնույթի աշխատություն կարգա-
լիս լինի դա տպագիր թե գրչագիր բնագիր, որտեղ հանդիպում են Հայոց տոնական տարվա
հետ կապված ամիս-ամսաթվեր, հետազոտողի և ընթերցողի համար դրանք վեր են ածվել մո-
զական թվերի, մի կողմից որ այդ տեղեկությունները հիմնականում Հայոց շարժական տոմարով
են, մյուս կողմից որ այդ նշումները Հայոց անշարժ և հատկապես շարժական տոներով են, ո-
րոնք երկուսն էլ դժվար ընկալելի են: Առաջարկվող կոմպյուտերային ծրագիրը լուծելով այդ
խնդիրները վերացրել է այն արգելքները, որոնք դժվարացրել, նույնիսկ անլուծելի են դարձրել
այդ տեղեկությունները և մոզական թվերը վեր են ածվել իրականի: Բացի այդ հետազոտողներն
օգտագործելով «Հայոց տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագիրն, այսինքն՝ կիրառելով նորագույն
մեթոդները, կարող են որոշել թարգմանական և ինքնուրույն բնագրերի թարգմանման և գրման
ժամանակները, տոների և սրբերի հիշատակի օրերի առաջացման տարիները, ինչպես և ոչ միայն
ձեռագրերի ընդօրինակությունների, այլև մայր ձեռագրերի ստեղծման տարեթվերը: Մենք կա-
տարել ենք այդօրինակ աշխատանքներ և հետազոտում կշարունակենք, սակայն մեկ մարդ
հնարավոր է, որ ընդգրկի բոլոր այն բնագրերը, որոնք ունեն տոնացույցային նշումներ, ուստի
Հայոց հին մատենագրության ժամանակագրության պրոբլեմը կլուծվի հեշտությամբ և բոլորիս
գործը կդառնա, երբ լայն շրջանառության մեջ մտնի կոմպյուտերային այս ծրագիրը:

Յուրաքանչյուր հոգևորական և հավատացյալ ամեն տարի գնում է օրացույց, որպեսզի
իմանա միայն տվյալ տարվա տոների օրերը, մինչդեռ այս կոմպյուտերային ծրագիրը ձեռք բե-
րելով դուք կիմանաք ոչ միայն հին ժամանակների տոների օրերը, որով կարելի է հեշտությամբ
որոշել հոբելյանական տարելիցները և նախօրոք պատրաստվել դրանք նշելու համար, այլև ա-
ռօրյա և գալիք տոների օրերը մինչև 2300-ական թվականների սկզբները, այսինքն՝ մի քանի
տասնյակ սերունդների համար լուծվել է մշտական Օրացույց-Տոնացույց ունենալու խնդիրը:
Ասենք նաև, որ ամեն մի հետաքրքրվող կարող է պատվիրել «Հայոց Տոնացույց» կոմպյուտե-
րային ծրագրի իր տարբերակը՝ ելնելով իր պահանջներից ու նախասիրություններից: Էլ չենք
ասում, որ այդ ծրագիրը կարող է լինել լավագույն նվերը: Հարկ է նշել, որ «Հայոց Տոնացույց»
կոմպյուտերային ծրագիրն սկսվում է տոների օրերի ցանկով, որտեղ ընդգրկվել են մոտ 700 տոն
ու հիշատակի օր, ըստ հնագույն Ճաշոցների, Տոնացույցների, Յայսմավուրքների տարբեր
խմբագրությունների ընդգրկմամբ՝ ներառյալ Սիմեոն Երևանցու «Տոնացույց»-ի խմբագրու-
թյունը, ինչպես և ավելացվել են որոշ ժամանակակից եկեղեցական տոներ: Ընտրելով տվյալ
տոնի կամ սրբի հիշատակի, օրը ինստրուկցիային հետևելով, հեշտությամբ կարող եք գտնել
Ձեզ հետաքրքրող հարցի պատասխանը: Այդ տոնացույցակին զուգահեռ տրվել են ծանոթութ-
յուններ և Help, որոնք վերաբերում են տոների համառոտ պատմությանը և ծրագրի տվյալ տո-
նաշարքի խնդիրներին այն հաշվով որ օգտագործողը դյուրին հասկանա և փնտրի իր ուզածը
ժամանակի այն հատվածում, երբ առաջացել է տվյալ տոնը կամ սրբի հիշատակի օրը և չս-
խալվի: Տոնաշարքում ընտրելով որևէ շարժական տոն տոնացույց-ժամանակացույցի միջոցով,
ըստ ինստրուկցիայի, առանց դժվարության կարող եք պարզել, թե այդ տոնը Հայոց շարժական
տոմարի ցանկացած ամսաթվին որ տարիների խմբում է կատարվել: Իսկ ընտրելով անշարժ տո-
նական օր և Հայոց շարժական տոմարի որևէ ամսաթիվ, այս անգամ տոնացույցի միջոցով կի-
մանաք այն քառամյակի տարիները երբ կատարվել է տվյալ տոնը: Կոմպյուտերային ծրագրի
հաջորդ խումբ հարցերը վերաբերվում են Հայոց տոնացույցային տարվա և նրա առանձին ա-
միսների օրերի Հայոց շարժական տոմարի, ինչպես և Հին (Հուլյան) ու Նոր (Գրիգորյան) տո-
մարների զուգահեռներին, որոնք տրվել են երկու կտրվածքով, այն է՝ յուրաքանչյուր տարվա և

տարիների խմբերի համար: Այս անգամ այն կարող եք, ըստ ինստրուկցիայի, թերթել սկսած 9
թվականից մինչև 2300-ական թվականների սկզբներն ընկնող ցանկացած տարվա և տարիների
խմբի կտրվածքով: Դրանով իսկ ձեռի տակ ունենալով մշտական աղյուսակներ, որոնք կդյու-
րացնեն որևէ համարժեք ամսաթվի գտնելը կամ ստուգելը, ըստ սկզբնաաղբյուրի տվյալների:
Ասենք նաև որ նույն շարքի տակ են տրվել հիմնական շարժական տոները, այն է՝ Ջատիկը,
Հոգեգալուստը, Վարդավառը, Աստուածածինը, Սուրբ Խաչը և Յիսնակամուտը, որոնք նույն-
պես վերը հիշատակված ձեռք կարող եք թերթել և իմանալ Ձեզ հետաքրքրող ցանկացած տար-
վա կամ տարիների խմբի տոների օրերի իրար համադրելի Հայոց և Հուլյան (նաև Գրիգորյան)
տոմարական ամսաթվերը ու շաբաթվա օրերը:

Հարկ է նշել, որ ընտրված տոնի հետ կապված խնդիրը լուծելուց հետո կարող եք ստաց-
ված արդյունքները տպագրել և ունենալ ձեռքի տակ ու օգտագործել տարբեր նպատակներով:
Հայոց տոնացույցի տվյալների և հեթանոսական աստվածների մասին եղած վկայությունների
համադրությունները հնարավորություն են տալիս վերականգնել Հայոց նախաքրիստոնեական
դիցարանի տոնական տարվա հիմնական պատկերը, որոնք ավելի ընթեռնելի են դարձնում Հա-
յոց քրիստոնեական տոնական տարվա առանձին տոների առաջացման անհրաժեշտությունը
տվյալ հատվածում, ուստի առաջին գլուխը նվիրել ենք այդ խնդրին:

ՀԱՅՈՑ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ՏՈՆԵՐԸ

Հայ միջնադարյան սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների, հատկապես քրիստոնեական և հեթանոսական տոների օրերի համադրության, հիման վրա որոշվում են Հայաստանի նախաքրիստոնեական պանթեոնի աստվածների և աստվածուհիների տոների ժամանակները: Այն կարևոր է ոչ միայն Հայոց դիցարանի մասին մեր սահմանափակ պատկերացումներն ընդլայնելու տեսակետից, այլ հնարավորություններ են ստեղծվում նոր հարցադրումների ու խնդիրների լուծման համար, որոնցից մի քանիսը ներկայացրել ենք շարադրանքում:

1901 թվին Ղ. Ալիշանը «Հայապատում» աշխատության մեջ, Հովհաննես Կոզեռնին նվիրված բաժնում Վենետիկի գրչագրի հիման վրա հրատարակել է Վարդավառի տոնին նվիրված բնագրից մի հատված: Այն վերագրվել է Հովհաննես Կոզեռնին, հավանաբար ելնելով գրչագրի տվյալներից¹: 1905 թվին Ֆ. Կոնիբերը Փարիզի ձեռագրից վերցրել է նույն բնագրի կրկնօրինակի համարժեք հատվածը, թարգմանել է անգլերենի և կատարել իր ոչ հիմնավոր մեկնաբանությունները², որոնցից մի քանիսին կանդրադառնանք ստորև:

Ն. Պողարյանը Երուսաղեմի ձեռագրերի նկարագրության մեջ հրատարակել է Ֆ. Կոնիբերի, ինչպես և Ղ. Ալիշանի ներկայացրած բնագրի համադրելի հատվածը³: Երուսաղեմի ձեռագրում այդ բնագիրը հաջորդում է Հովհաննես Կոզեռնի գրած Վարդավառի տոնի մեկնություն-տոնապատճառին, ունի առանձին, ուրույն վերնագիր, այն է՝ «Այլուստ պատճառ դարձեալ⁴ սոյն տաւնին»⁵: Պարզ է, որ ստորև բերվելիք հատվածը Երուսաղեմի բնագրում չի վերագրվել Հովհաննես Կոզեռնին, ինչպես կարծել է Ղ. Ալիշանը, առավել ևս Գրիգոր Արշարունուն, որի մասին աներկբա գրել է Ֆ. Կոնիբերը և կրկնել է Ն. Ակինյանը, այլ մի անհայտ հեղինակի, որի ժամանակը և անձը դեռևս պետք է պարզել:

Բարեբախտաբար բնագրում առկա են տոմարական զուգահեռներ, որոնք հնարավորություն են տալիս այն թվագրել, սակայն հեղինակի մասին առաջմ կարելի է միայն ենթադրություններ անել:

Բերենք մեզ հետաքրքրող հատվածը Երկու գրչագրերի համադրությամբ. «... Զի ի Նաւասարդի Ա-ն⁶ տաւնէին Արամազդայ⁷ եւ ի ԺԵ-ն⁸ Անահտայ⁹, և ի Սահմի հինգ¹⁰ տաւնէին Վահան եւ Վահագնի եւ յամառնային ժամանակս տաւնէին Ափրողիտէ ... իսկ Սուրբ Գրիգոր, ածեալ զմեզ ի լոյս աստուածագիտութեանն, խլէր զդիւական¹¹ սովորութիւնն եւ ի ճշմարտու-

թիւնն փոխէր եւ ընդդէմ նոցին կարգէր ի Նաւասարդի Ա-ն¹ Յովհաննու Կարապետին տօնել² եւ ի Ժ եւ Ե-ն³ Աւետեաց Աստուածածնի, եւ ի Սահմի հինգ⁴ Յովհաննու⁵ եւ Աթանագինէ և զՎարդեւորիս տաւնել զերեւումն Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի ի Թափովրական⁶ լերինն՝ աւրինադրէ...»⁷:

Վերջերս հրատարակած մեր աշխատության մեջ հիմնավորել ենք բնագրերի ժամանակի որոշումը՝ Հայոց տոմարական եղանակով⁸: Այստեղ հարկ չենք համարում կանգ առնել թվագրման մեթոդի լուսաբանության վրա, այլ անցնում ենք բնագրի ժամանակի որոշմանը:

Ըստ վերը բերված տվյալների, Անահիտի տոնի օրը, այն է՝ Նավասարդի 15-ը, համարժեք է ընդունվել Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրվա հետ: Վերջինիս տոնի օրվա ամսաթիվը հուլյան տոմարով թեև բնագրում բացակայում է իբրև զուգահեռ Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվի՝ Նավասարդի 15-ի, սակայն հանրահայտ է, որ Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը անշարժ էր և վաղ շրջանում միշտ կատարվել է Ապրիլի 6-ին⁹, իսկ ուշ շրջանում՝ Ապրիլի 7-ին¹⁰: Այլ խոսքով՝ Հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 15-ը համադրելի է Ապրիլի 6-ին: Դժվար չէ որոշել այն տարեթվերի քառամյակը, երբ գրվել է քննարկվող բնագիրը: Այսպես,

Նավասարդի 15 = Ապրիլ 6, որտեղից Նավասարդի 1 = Մարտ 23 = 992-995 թթ.

Այն է՝ ըստ «Հայոց տոմար» կոմպյուտերային ծրագրի հաշվումների.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
992	4	6	4	441	1	15	4
993	4	6	5	442	1	15	5
994	4	6	6	443	1	15	6
995	4	6	7	444	1	15	7

Ավելի ստույգ 992 թվականն է: Այն հիմնավորվում է ներքոհիշյալ հաշվարկով: Ըստ բնագրի տվյալների Գրիգոր Լուսավորիչը Վահան և Վահագնի տոնը փոխել և կարգել է Հովհաննես Կարապետի (Մկրտչի) և Աթանագինեի տոնը՝ Սահմի 5-ին¹¹: Հայոց քրիստոնեական տոնացույցում Հովհաննես Կարապետի և Աթանագինեի տոնի օրը եղել է Պենտեկոստից (Հոգեգալուստից) հաշված 12-րդ օրը՝ հինգշաբթի¹²:

1 Ղ. Ալիշանի մոտ՝ մի:
2 № 1272-ում՝ չիք տօնել
3 Ղ. Ալիշանի մոտ՝ Հնգետասան
4 № 1272-ում՝ լԷն
5 Ղ. Ալիշանի մոտ՝ Յովաննու:
6 Ղ. Ալիշանի մոտ՝ Թաքովրական:
7 Ղ. Ալիշան, ԳՂ. աշխ., էջ 90-91, C. F. Conybeare, ԳՂ. աշխ., էջ 512. անգլերեն թարգմանությունը, Ն. Պողարյան ԳՂ. աշխ., էջ 452, Երուսաղեմի 1272 թվաթվարի ձեռագիր, էջ 149բ-153ա: Միևնույն Գոռն օգտագործել է վերոհիշյալ բնագրի տվյալները հատկապես Անահիտի և Ավետեաց Աստուածածնի տոնի համադրումը (տե՛ս Միևնույն վարդապետ Գոռ, Թուրք առ Վրացիս՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ, Գանձասար հ. 6, 1996, էջ 364:
8 Ռ. Հ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երևան, 1993:
9 Ձեռ. №№ 179, 979 էջ 293ա, 2092 էջ 225ա:
10 Ձեռ. № 9878 էջ 166ա և 940 թվաթվարի գրչագիր:
11 Տարղնթերցում՝ 7-ին:
12 4514 թվաթվարի ձեռ., էջ 252ա և 6:

1 Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վեներտիկ, 1901, էջ 89-91:
2 C. F. Conybeare, Rituale Armenorum, Oxford, 1905, p. 508-514.
3 Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Հակոբեանց, հատոր 4-րդ, Երուսաղեմ, 1969, էջ 452:
4 Վարդավառի - Ռ. Վ.
5 Ձեռ № 1272, էջ 149բ:
6 Ղ. Ալիշանի մոտ՝ Մին:
7 Երուսաղեմի № 1272 ձեռագրում՝ Արամազդա:
8 Ղ. Ալիշանի մոտ՝ հնգետասան:
9 № 1272 -ում՝ Անահտա:
10 № 1272 -ում՝ լեթն:
11 № 1272-ում՝ դիական:

Այն է՝ ըստ «Հայոց տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագիր հաշվումների

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
950	6	6	5	399	3	5	5
964	6	2	5	413	3	5	5
978	5	30	5	427	3	5	5
992	5	26	5	441	3	5	5

Հովհաննես Կարապետի և Աթանազիների տոնը Պենտեկոստեից հաշված 12-րդ օրը, հինգշաբթի, սահմի 7-ին, ամենավաղ ժամանակ եղել են հետևյալ տարիներին, այն է՝ ըստ «Հայոց տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագրի հաշվումների.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
892	6	22	5	341	3	7	5
997	5	27	5	446	3	7	5
1011	5	24	5	460	3	7	5

Իսկ Ավետեաց Աստուածածնի տոնը այդ տարիներին ըստ «Հայոց տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագրի ընկել է.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
892	4	6	5	340	12	25	5
997	4	6	3	446	1	16	3
1011	4	6	6	460	1	19	6

Պարզ է, որ Ղ. Ալիշանի մոտ փաստագրված Սահմի 5-ը ստույգ է, քանի որ Սահմի 7-ը վերոհիշյալ բոլոր արժեքների դեպքում համարժեք է Անահիտ-Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրվա հետ: Համադրված երկու տոնական օրերի, այն է՝

1. Անահիտ-Ավետեաց Աստուածածնի,

2. Վահան և Վահագնի - Հովհաննես Կարապետի և Աթանազիների, հաշվարկները փոխադարձորեն հիմնավորում են, որ հիշյալ բնագրի գրություն ժամանակը 992 թվականն է:

Ի դեպ, Սահմի 7-ը բնագրի ընդօրինակության մեջ ընդմիջարկվել է ավելի ուշ ժամանակ, այսինքն 12-րդ դարում, հավանաբար նկատի ունենալով վաղ շրջանում գրված բնագրերի, հատկապես Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ վկայված տվյալները, որոնք Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրվա համար, թեև ունեն հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ՝ Սահմի 7-ը, սակայն բոլորովին այլ համարժեքով՝ համեմատած հուլյան տոմարի հետ: Դրանց մասին կասենք ստորև, որը, ինչ խոսք, պարզություն կմտցնի և համեմատելու հնարավորություն կտա:

Այսպիսով, քննարկվող բնագրի գրության ժամանակն է 992 թվականը, հետևապես բնագրի մեջ բերված մյուս բոլոր հաշվումները հիմնվելու են այդ թվականից բխող տոնական տարվա օրերի վրա: Կարևորը տվյալ դեպքում այն է, որ վերոհիշյալ տոնների օրերը ստանում ենք տոնական տարվա կտրվածքով, մանավանդ հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվերի

պայմաններում, որոնք անշարժ տոմարի նկատմամբ ունեն տարբեր համարժեքներ, ընդհանրապես ընթերցողի կամ հետազոտողի համար դժվար ընկալելի են: Պատահական չէ, որ մինչև այժմ ուսումնասիրողները առաջնորդվել են հայոց անշարժ և նրան համապատասխանող հուլյան տոմարների համարժեքներով, որոնք բացարձակորեն չեն համընկնում նախաքրիստոնեական տոնական տարվա օրերի հետ:

Տեսնենք բնագրի հեղինակը (բացառված չէ, որ դա լինի Հովհաննես Կոզեռը կամ Սամուել Կամրջաձորեցին) ինչպես է պատկերացրել հայոց հեթանոսական աստվածների տոնների օրերը, երբ դրանք համադրել է քրիստոնեական տոնների օրերի հետ: Ի դեպ՝ Հովհաննես Կոզեռնի գործունեության վաղ շրջանն է համընկնում 992 թվականի հետ, իսկ Սամուել Կամրջաձորեցու՝ ուշ շրջանը: Սկսենք տոնական տարվա սկզբից:

Հարկ է նշել, որ ուսումնասիրողները¹ ցույց են տվել, որ Արամազդն է հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանի գերագույն, գլխավոր աստվածը՝ «հորն անուանեալ դիցն ամենայնի», երկնքի և երկրի, արեգակի, լուսնի, աստղերի, ծովի և ցամաքի արարիչը: Արամազդը լիություն և բարօրություն է պարգևել, ինչպես և արիություն բաշխել: Նրան տվել են Հայր, մեծն և արի մակդիրները:

Արամազդը համադրվել է Ահուրա-Մազդայի ու Ռեմզդի, Ջևսի և Դիոսի հետ:

Ինչպես տեսանք, բնագրի հեղինակը Արամազդի տոնի օրը հավասար է համարել Նավասարդի 1-ին, այն է՝ տարեգլխին-տարեսկզբին, որը 992 թվականին համարժեք էր Մարտի 23-ին: Նա միաժամանակ համադրել է Հովհաննես Կարապետի տոնի օրվա հետ: Հայոց քրիստոնեական տոնացույցում Հովհաննես Կարապետին նվիրված տոնական օրեր չատ են եղել՝ առնվազն չորսը, որոնք կատարվել են օրացուցային տարվա տարբեր ամիս-ամսաթիվերի: Տվյալ դեպքում բնագրի հեղինակը նկատի է ունեցել այն տոնի օրը, որը կատարում էին Ջատկից հետո եկող շաբաթ օրը², այսինքն՝ Ջատկից հաշված 7-րդ օրը: 992 թվականին Ջատկից կատարվել է Նավասարդի 5-ին (= Մարտ 27), իսկ Հովհաննես Մկրտչի տոնը՝ Նավասարդի 11-ին (= Ապրիլ 2): Հարկ է նշել, որ Հովհաննես Կարապետի այս տոնի օրը՝ Նավասարդի 1-ը, Ջատկից հաշված 7-րդ օրը, հայոց քրիստոնեական տոնացույց է մտել 9-րդ դարի 2-րդ կեսից, քանի որ այդ տոնի օրը ըստ «Հայոց տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագրի տվյալների հետևյալ տարիներին.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
862	4	25	7	311	1	1	7
876	4	21	7	325	1	1	7
890	4	18	7	339	1	1	7
904	4	14	7	353	1	1	7
918	4	11	7	367	1	1	7
932	4	7	7	381	1	1	7

Ինչպես նկատելի է, բնագրի հեղինակը մոտավոր ձևով է գուգակչուել Արամազդի և Հովհաննես Կարապետի տոնի օրերը, քանի որ մի դեպքում ստանում ենք Մարտի 23 (որովհետև

1 St'u Мифы народов мира, М., 1980, Армянская мифология, стр. 104-106, նշված աղբյուրների և գրականության ցանկը:

2 Ձեռ. № 4514, էջ 171ա:

992 թվին Նավասարդի 1-ը համարժեք էր Մարտի 23-ին), մյուս դեպքում՝ Նավասարդի 11-ին համադրելի Ապրիլի 2-ի հետ: Այս հաշվումները հնարավորություն են ընձեռում որոշելու Արամազդի տոնի օրը՝ հիմնվելով այլ սկզբնաղբյուրների տվյալների վրա, որոնք, ինչպես կտեսնենք, բացահայտում են հիշյալ մոտավոր հաշվարկի իմաստը: Կարևորն այն է, որ բնագրի հեղինակը՝ Արամազդի տոնի օրը դնելով Նավասարդի 1-ին, մատնանշել է տարեսկիզբը, որը համադրել է Մարտի 23-ի հետ:

Բերենք վաղ շրջանի տվյալներ ըստ հեղինակների, որոնք հիմնավորում են գարնանամուտը, տարեմուտը, գարնանային գիշերահավասարը, արևային տոմարական տարվա սկիզբը և նրանց անշարժ տոմարների համարժեքները:

Ըստ Փիլոն Եբրայեցու՝

1. «Ամիսս այս ձեզ սկիզբն ամսոյ: Առաջին է յամիսս (Նիսան) տարւոյ:

Ա. Ի գարնանային հասարակօրութենէ գըրջագայս ամսոյն կարծէ պարտ թուել, իսկ առաջին և սկիզբն՝ ըստ բազանութեան է ասացեալ, նոցունց ի միմեանց զեկուցելոց: Քանզի ասի առաջին է որ դասիւ՝ և է որ զօրութեամբ. նոյնպէս և սկիզբն իրեւի այն որ ի գարնանային հասարակօրութենէ ամանակն, և դասիւ և զօրութեամբ յառաջացեալ. զոր օրինակ ի կենդանւոջ գլուխ: Արդ՝ զայս և որք յաստեղաբաշխութեանն իմաստունք ասացելում ժամանակիս դնեն զանուն, քանզի գլուխ կենդանաբերին կոչեն զնոյն, յորում երևեալ արեգակն՝ ծնանի զգարնանային հասարակօրութիւնն և առ այսօքիւք և որ տարւոյն ժամանակաց ծննդոցն ել դէպ սմա»¹:

Ըստ Անդրեասի՝

1. «[Արդ՝ սկիզբն] հասարակելոյ տուրնջեան և գիշերոյ ըստ թուոյ Եգիպտացւոցն ի Ի և Ի Դ (24) ամսոյն լինի, որ անուանեալ կոչի Պեմենովթ, որ զա կշուի ըստ թուոյն Անտիոքացոց ի Ի երորդում (20) Դիւստրոս ամսոյն, այսինքն՝ Մեհեկանի և քանզի Քրիստոս Դժ-աներորդ աւուր ամսոյն առաջնոյ (Նիսան 14) չարչարեցաւ, յայտ է՝ յետ հասարակելոյ տուրնջեան և գիշերոյ Արեգ (Նիսան) ամսեան և ոչ այս վրիպեալ է ի մէնջ, թեև այժմ ի մեր ամս և յաւուրս յԱրեգ ամիս են, բազում անգամ արարին Հրեայք զՋատիկն, եւ քանզի սկիզբն ամենայն տարւոյն յԹժ-երորդի Մարտ ամսոյն լինի, այսինքն ի Մեհեկանի, յայտ է, թէ նա է ամիսն առաջին»²:

2. «Եւ արդ (յետ) հասարակաց տուրնջեան և գիշերոյ սկիզբն է տարոյն և ամսեանն առաջնոյ (Նիսան), քանզի ամսին առաջին անտի առնու սկիզբն» (անդ.):

Ըստ Կյուրեղ Ալեքսանդրացու՝

1. «Կատարիւր սրբոց Ջատիկն տօնն ըստ Մովսէսի օրինացն, ի չորեքտասաներորդում աւուր ամսոյն առաջնոյ (Նիսան 14 = Ապրիլ 4), ըստ Եբրայեցոցն սովորութեան ասեմ, յամսեանն նորոյ, յորժամ ամենայն ինչ փթթէր ի վայրի»³:

2. «Արդ, կատարումն օրինաց է Քրիստոս, և զոր ի վերա կատարեմք տօն յառաջնումն ամսեան չորեքտասաներորդում աւուրս (Նիսան 14 = Ապրիլ 4), ըստ լուսնի պարագայութեան և սկսանի ըստ Եբրայեցոցն սովորութեան առաջին ամիսն. և գարնանային յեղանակ յառաջ քան զերկոտասան կաղանդանցն Ապրիլի (= Մարտ 21) ըստ արեգակնային ընթացից: Արդ՝ պիտոյք

տեսանիլ առ ի մէնջ եթէ զչորեքտասաներորդ լուսնին, ոչ երկոտասաներորդն համարեալ ամիս, այլ ի սկսանել գարնանային յեղանակին և առաջնոյ ամսոյն ըստ Եբրայեցւոցն»¹:

Ըստ «Գիրք Պիտոյից»-ի հեղինակի՝

1. «Այլ սքանչելապէս եւ զպատիւ գոյացութեանն ունին երկոքին ի միոջէն պատճառէ, ի մէծն ասեմ արեգակնային լուսաւոր պարգեւութենէ, վասն զի յորժամ փոփոխեալ զգնացսն ի նոյն կոչեցեալ դարձցի կենդանակ. յորժամ զվայելչական զգարնայնոյս ծնանի ժամանակ»²:

2. «Այլ զի սկիզբն ամսոց եւս նախակարգեալ եղև ի պայծառակացրդիցն ընդունակ ի հնումն եւ ի նորումս եւ արժանի արդար եւ բոլորովին Աստուծոյ հաճոյիցն գտեալ»³:

Ըստ Անանիա Շիրակացու՝

1. «Անուանք ամսոցն ոչ էին ի սկիզբնէ: Այլ՝ սկսեալ յԱդամայ մինչև ի Մովսէս զգարնանամուտն Տարեմուտ անուանէին ամենայն ազգք և ամսոց անուանք ոչ գոյր, բայց միայն գառաջին լուսին՝ զԳարնան առաջին լուսին անուանէին և զկնի Բ-երորդ լուսին, և Գ-երորդ և Դ-երորդ մինչև ցԲԺ-աներորդն, և զողջոյն ամսն՝ այսպիսի անուամբ վարէին մինչև ի մուտն գարնանային: Եւ դարձեալ յառաջին դառնային»⁴:

2. «Քանզի ասեն վարդապետք Եբրայեցւոցն, եթէ ի չորրորդ աւուր (= Մարտ 20) ստեղծաւ արեգակն եւ լուսին. վասն այնորիկ հասարակաւորութիւն տուրնջեան եւ գիշերոյ դնեն զաւրն զայն, ասելով, եթէ յերկնամիջակի իսկ էր ստեղծումն, եւ ի վեցերորդ աւուրն (= Մարտ 22) ասեն լեալ զմարդն եւ յաւրէն իսկ յառաջ ի թիւ արկեալ զամիսս համարի ասեն և զերկոտասանամսեայ կատարեալ զթիւ տարեկանին, ունի եւ հինգ աւր աւելիս, որ յառաջ քան զստեղծանել մարդոյն եղև: Արդ, յայդ է, թէ զտարի յարեգակնէ գիտասցուք, եւ զամիս ի լուսնոյ, որպէս եւ աստուածային բարբառն վկայէ յասելն եթէ՝ եղիցի ի նշանս, եւ ի ժամանակս եւ յաւուրս ի տարիս»⁵:

3. «Բայց մեք երթիցուք անդէն ի հրամանն տեառն, որ առ Մովսէսն ասէ՝ Ամիսս այս եղիցի ձեզ սկիզբն ամսոց առաջին, եղիցի ձեզ յամիսս տարւոյ»⁶:

4. «Արդ յաւուր ուրբաթու ստեղծաւ մարդն Նիսան ամսոյ ամսամուտ (= Մարտ 22) էր»⁷:

5. «Եւ միշտ է Նիսան գոլ գարունն յեղանակին այս այսպէս է»⁸:

6. «Մարտ ամսոյ որ աւր Ի (20), Եբրայեցւոցն՝ Աւելեացն Դ (4), մտանէ արեգակն ի խոյն, որ է գլուխ»⁹:

7. «Եւ ի Դ Աւելեացն է (Մարտ 20) միշտ հասարակաւորութիւն տուրնջեան եւ գիշերոյ եւ եղանակ գարնանային»¹⁰:

Համարժեք բազմաթիվ վկայութիւններ կան ինչպես վերոհիշյալ հեղինակների, այնպես էլ Հովհաննես Կոզեռնի, Հովհաննես Սարկավագի և մյուս տոմարագետների բնագրերում: Կարծում ենք՝ բերված վկայութիւնները բավարար են առաջադրված խնդիրը լուծելու համար:

1 Աճ. էջ 148:

2 Գիրք Պիտոյից, Երևան, 1993, էջ 165:

3 Աճ, էջ 168:

4 Աճահիա Օիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, Ե., 1940, էջ 76:

5 Աճահիա Օիրակացու մատենագրությունը, էջ 293:

6 Աճ. էջ 293:

7 Աճ. էջ 311:

8 Տիեզերագիտություն և Տոմար, էջ 67:

9 Օիրակացու մատենագրությունը, էջ 315:

10 Աճ. էջ 315:

1 Փիլոնի Եբրայեցոյ մնացորդք ի Հայս... աշխատասիրությամբ Մ. Ավգերյանի, Վեներիկ, 1826, էջ 443-4:

2 Աշ. Արրահամյան, Անդրեասի տոմարական աշխատություններ, տե՛ս «Բնագիտության և տեխնիկայի պատմությունը Հայաստանում», Բատր 84, Երևան, 1967, էջ 77-78:

3 C. F. Conybeare, The Armenian version of Revelation and Cyril of Alexandria's scholia on the Incarnation and Epistle on easter, London, 1907, p. 146.

Ակնհայտ է, որ Անանիա Շիրակացին «զգարնանամուտն տարեմուտ անուանէին ամենայն ազգք» ասելով նկատի է ունեցել այն ժողովուրդները (Հատկապես Հայեր և եբրայեցիներ), որոնց տոմարական տարվա սկիզբը սկսվել է գարնան սկզբով: Հայոց շարժական տոմարի գարնանամուտը, այն է՝ Նավասարդի 1-ը, համադրվել է Մարտի 20-ին, իսկ եբրայեցիների անշարժ տոմարի Նիսանի 1-ը՝ Մարտի 22-ին: Ուշագրավ է, որ Նավասարդի 1-ով սկսող Հայոց շարժական տոմարի տարին (= 365 օր) իր 1460-ամյա պարբերաշրջանը ավարտեց Հայոց ՆԾԲ թվականով և Հայոց ՆԾԳ թվականից սկսեց նոր շրջապտույտ, որը նույնպես համարժեք է Նաւասարդ 1 (= Մարտ 20)¹:

Վերը բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ Նավասարդի 1-ը՝ Արամազդի տոնի օրը, սերտորեն կապված էր Արեգակի ցիկլի սկզբի հետ, որն իր շրջապտույտը սկսում էր Խոյի համաստեղութունից՝ Մարտի 20-ից: Այդպիսին էր արեգակնային տարվա սկիզբը՝ սկսած մոտ 1000 թվականից մեր թվականութունից առաջ մինչև մոտ 1000 թվականը մեր թվականութուն²:

Արամազդի տոնի օրը հեթանոս Հայերը ընդունել են Նավասարդի 1-ը, որը համարժեք էր գարնանամուտին, այն էլ իր հերթին համադրել են գարնանային գիշերահավասարի օրվա հետ, այն է՝ Մարտի 20-ի: Նավասարդի 1-ը միաժամանակ Հայոց շարժական տոմարի տարեգլուխն էր և այս ավանդույթը փոխանցվեց սերնդից սերունդ և գրանցվեց հայ քրիստոնյա մատենագիրների կողմից:

Հայոց օրանուններից առաջինը Արեգ անունն է կրում: Այն հավանաբար նվիրված էր Արամազդին և նշանակում էր արեգակնային տարվա առաջին օր, այն է՝ սկիզբ:

Հիմքեր կան պնդելու, որ Հայաստանի նախաքրիստոնեական դիցարանի տոնական տարին սկսվել է գերագույն, գլխավոր աստծու Արամազդի տոնով և այն, թեև Հայոց շարժական տոմարի, հաստատուն կերպով եղել է գարնանամուտին, որն ընդունվել է գարնանային գիշերահավասարի օրը: Վերջինս իր հերթին հիմնավորվում է Նավասարդ 1-ով, համարժեք հուլյան տոմարի Մարտի 20-ին: Ներկայումս գարնանային գիշերահավասարը, ինչպես հայտնի է, լինում է Մարտի 20-ին և 21-ին (նայած տարի):

Հարկ է նշել, որ Անանիա Շիրակացու կազմած 532-ամյա պարբերաշրջանի մեջ, որտեղ համադրված են հուլյան անշարժ և Հայոց շարժական տոմարների համարժեքները, գարնանային գիշերահավասարի օրը անշարժ է և դրվել է Մարտի 20-ին, միայն փոխվել են Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը: Այլ խոսքով՝ գարնանամուտի, այն է՝ տոնական տարվա տարեսկզբի գաղափարը եղել է հաստատուն, ինչպես Հայոց քրիստոնեական տոնացույցում, երբ դրվել է Հունվար 6-ին՝ Քրիստոսի Մենդեան և Յայտնութեան օրը, և այդ անշարժ սկզբների համեմատ փոխվել են Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը: Առայժմ որևէ փաստ հայտնի չէ, որ Հայոց շարժական տոմարի մեջ որոշակի տարիներից հետո մտցնեին ուղղում՝ ինչպես պարսկականի մեջ, որը կատարել են 120 տարին մեկ անգամ, սակայն կարծում ենք, այդ չի խանգարել հաշվումների համար: Ինչպես քրիստոնյա Շիրակացուն, այնպես և հեթանոս քրմին դժվար չի եղել տվյալ տոնական տարում հաշվարկել և համադրել բնական գարնանամուտը, արևային տարվա սկիզբը, գարնանային գիշերահավասարը, Տարեմուտը՝ Նավասարդի մեկը Հայոց շարժական տոմարի այն ամսաթվի հետ, որը եղել է տվյալ ժամանակ, մանավանդ շրջակա ազգերը, սկսած առաջին դարից մեր թվարկութունից առաջ, օգտվում էին հուլյան անշարժ տոմարից և նրա տեղական տարբերակներից: Պատահական չէ, որ Նավասարդի 1 - Գարնանամուտ - տոնական տարվա սկիզբ - արևային տարվա սկիզբ - Արամազդի տոնը օրվա համարժեքները հասել են միջնադար և համադրվել քրիստոնեական սրբերի տոների հետ: Արամազդի տոնի հիմնական

կենտրոնն էր Դարանաղյաց գավառի Անի ամրոցը՝ Եփրատի ափին, որտեղ գտնվում էր նրա տաճարը, որի մեջ՝ Արամազդի արձանը: Միաժամանակ ակնհայտ է, որ Արամազդի տոնը կատարվել է նաև Հայաստանի մյուս մեհյաններում:

Արամազդի տոնին հաջորդել է Անահիտ աստվածուհու տոնը:

Առկա փաստերով հետազոտողները ցույց են տվել, որ Անահիտը համարվել է «Փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ», «մայր ամենայն զգաստութեանց», «բարերար ամենայն մարդկան բնութեան», «որով կեայ և զկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց»¹: Նրան տրվել են տարբեր մականուններ՝ Մեծն Անահիտ տիկին, Ոսկեհատ, Ոսկեմայր, Ոսկեծին և այլն: Անահիտի սիմվոլն էր լուսինը: Նրան համեմատել են պարսկական (Անահիտի, Հունական Արտեմիսի և Ափրոդիտի հետ:

Հետևենք վերոհիշյալ բնագրի հավանական հեղինակ Հովհաննես Կոզեռնին կամ Սամուել Կամրջաձորեցուն: Անահիտի տոնի օրը դրվել է Նավասարդի 15-ին և համեմատվել Ավետեաց Աստուածածնի տոնի հետ: Ինչպես ցույց տվեցինք վերը, Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը անշարժ էր և միշտ տոնը կատարվել է Ապրիլի 6-ին հուլյան տոմարով: 992 թվականին Նավասարդի 15-ը հավասար էր Ապրիլի 6-ին: Հասկանալի է, որ այս տոնի օրը Հայոց շարժական տոմարով եղել է տարբեր ամիս-ամսաթվերի: Բնագրի հեղինակը հիմնականում ճիշտ է փոխանցել ավանդութունը կամ գտել՝ համադրել Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրվա հետ:

Հավանաբար, իբրև լուսնի աստուածուհի Անահիտի տոնի օրը պետք է կապել լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին տարվա լուսնի լրման օրվա հետ, որը Հայերի, ինչպես և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների մոտ ընդունել են Քրիստոսի չարչարանաց օրվա Նիսան 14 = Ապրիլ 4-ի հետ: Ասենք նաև, որ լուսնի լրման առաջին օր են դրվել նաև Ապրիլ 1-6-ի օրերը: Ուշագրավ է, որ Մարտի 20-ից Խոյի համաստեղութունից սկսվող արևային տոմարական տարին շողկապվել է լուսնային ամիսների հետ ապրիլի սկզբների լուսնի լրումներով: Քանի որ Հայոց շարժական տոմարի 1460-ամյա պարբերաշրջանի սկզբում Նավասարդի մեկը եղել է Մարտի 20-ը, ապա Նավասարդի 15-ը կընկնի Ապրիլ 3-ին:

Ինչպես նկատելի է, Ավետեաց Աստուածածնի կայուն օրվա և Անահիտի օրվա տարբերութունը չնչին է և համադրելի:

Հայոց օրանունների մեջ 19-րդը նվիրված է Անահիտին: Եթե ընդունենք, որ այն Նավասարդի 19-ն է, ապա կստանանք Ապրիլ 7, որը նույնպես տալիս է ապրիլի սկզբները:

Այսպիսով, Անահիտի տոնի օրը համադրելի է Քրիստոսի չարչարանաց և Ավետեաց Աստուածածնի օրերի հետ, որոնք անշարժ տոմարներով արտահայտում էին Նիսան 14 (= Ապրիլ 4)-ը և Ապրիլ 6-ը (ըստ հուլյանի): Այլ խոսքով՝ նախաքրիստոնեական շրջանում Անահիտի տոնը կատարվել է Ապրիլի սկզբներին, որը Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերով կլինի տարբեր, բայց էութունը կմնա նույնը, այսինքն արտահայտել է լուսնային ամսվա կապը արևային տարվա հետ և լուսնի լրման առաջին տարվա գաղափարը: Անահիտ աստուածուհու տոնի կատարման հիմնական վայրերն էին՝ քաղաքամայր Արտաշատը, Եկեղյաց գավառի Երեզ (Երիզա) ավանը, Տարոնի գավառի Աշտիշատը, ինչպես և Աղձնյաց գավառի Դարբնաց քաղաքը, որտեղ դրված էին Անահիտ դիցուհու արձանները, որոնց թվում նաև՝ ոսկյա:

Ասենք նաև, որ Հովհան Մանդակունին 480-ական թվականներին խմբագրեց «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը կամ «Գիր(ք) ընթերցուածոց»-ը, այսինքն Հայոց քրիստոնեական տոնացույցը և առաջին անգամ պաշտոնապես Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օր սահմանեց Ձատկից 15 օր առաջ՝ Մեծ պահքի 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, որը տատանվում էր 35 օրվա

¹ Սրա մասին բացատրություն ունի Հովհաննես Սարկավազը, որին կանոնադրողները ստորև:
² Э. Бихерман, Хронология древнего мира, М., 1975, стр. 54.

¹ Ագաթանգեղոս Պատմութիւն հայոց, Տիգրիս, 1909, էջ 31:

սահմաններում՝ կապված լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի և Զատիկի օրվա հետ: Քանի որ Զատիկը տեղաշարժվում էր Մարտի 22-ից մինչև Ապրիլ 25-ի սահմաններում, ուստի Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը ընկել է Մարտի 7-ից մինչև Ապրիլ 11-ը եղած ամսաթվերից մեկում: Հաճախ Գրիգոր Լուսավորչի տոնի օրն ընկել է միջին հաշվով Մարտի 20 - Ապրիլ սկզբների օրերին:

Պարզեցինք, որ Արամազդի և Անահիտի տոները կատարվել են Մարտի 20- Ապրիլ սկիզբներին:

Ակնհայտ է, որ Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը դրվել է տարվա նշված հատվածում, որպեսզի մոռացուժյան տա հիշյալ աստվածների տոների օրերը և փոխարկվի քրիստոնեական սրբի օրվա: Այսինքն, բացի քրիստոնեական տոնական ցիկլի օրերից, հայոց տոնացույցում ավելացվել է նաև տեղական հզոր սրբի՝ Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը, որպեսզի հեթանոսական գլխավոր աստվածությունները մոռացուժյան տրվեն և փոխարկվեն քրիստոնեականի:

Հարկ է նշել, որ Արամազդի և Անահիտի տոնական օրերի էությունը, իմաստը մթազնվել է սկսած 12-րդ դարերի կեսերից, որը բացատրելի է: Բանն այն է, որ 1094 թ. Հովհաննես Սարկավազը հայոց շարժական տոմարը, որը շարունակեց գործածվել, վեր է ածել անշարժի՝ ավելացնելով չորս տարին մեկ օր, Մեհականի 30 օրվան ավելացրել է մեկ օր, յուրաքանչյուր 4-րդ տարում Մեհականի 23-ը համադրվել է Փետրվարի 29-ի հետ, իսկ Մեհականի 31-ը՝ Մարտի 8-ի, ինչպես նշվել է Հովհաննես Սարկավազի «Ազնվականոններում» (հաջորդված «Խառնախորան»): Հովհաննես Սարկավազը հայոց անշարժ տոմարի Նավասարդի 1-ը զուգադրեց Օգոստոսի 11-ին: Նրա վկայած բոլոր տվյալները, որոնցով հիմնավորել է Արեգ 12 (= Մարտ 20) համարժեքությունը, հետևաբար Նավասարդի 1 = Օգոստոս 11, ցույց է տալիս, որ նա հայոց անշարժ տոմարի տարեմուտը գտել է՝ հետադարձ հաշվարկներ կատարելով և հիմք ընդունելով հայոց շարժական տոմարի 428/431 թթ. քառամյակը:

Առայժմ չկա և հավանաբար չի կարող լինել վաղ շրջանի որևէ վկայություն, որ ցույց տա Նավասարդ 1 = Օգոստոս 11 կապը հայոց շարժական տոմարի տարեմուտին, մանավանդ Հովհաննես Սարկավազը՝ հայոց անշարժ տոմարի ստեղծողը, հայոց շարժական տոմարի, այն է՝ 1460-ամյա պարբերաշրջանի ավարտը և նոր սկիզբը՝ Նավասարդի 1-ը համադրել է գարնանային գիշերահավասարի օրվա հետ: Նա գրում է. «Յորժամ անարուես պատճէն այն կարգեցաւ, ասի հասարակ լինել գարնանայնոյն յԱհկի ամսոյն ԺԳ (13): Եւ ըստ փոփոխման թուոյ աւուրցն ամսոյ՝ անցեալ աւուրսն ի միւս ամն, յամիսն Նաւասարդի, որ է առ մեւք ձէ (107) ամ»²: Հովհաննես Սարկավազը այս տողերը գրել է 1110 թվականին: Ինչպես նշել ենք, ՆԾԳ թվականով սկսվեց նոր շրջապտույտ: Այդ թվականին Նավասարդի 1-ը համարժեք էր Մարտի 20-ին, այսինքն՝ գարնանային գիշերահավասարի օրվան, այն է՝ տարվա սկզբին:

12-րդ դարի կեսերից սկսած կազմվել են «Տօնացոյց» և «Յայսմաւուրք» ժողովածուներ՝ հիմք ունենալով հայոց անշարժ տոմարը, որտեղ Նավասարդի 1-ին (= Օգոստոս 11) դրել են Հովհաննես Կարապետի տոնը և համադրել Արամազդի տոնի օրվան, իսկ Նավասարդի 15-ին (= Օգոստոս 25) նշել են Աստուածածնի տոնի օրը՝ համարժեք դարձնելով Անահիտի տոնի օրվան: Փաստորեն կրկնել են վաղ վկայությունները՝ կատարելով իմաստային փոփոխություններ: Դրանք ոչ մի ձևով չեն առնչվում Արամազդի և Անահիտի տոների նախնական օրերի հետ, բացառյալ Նավասարդի 1 և 15 ամսաթվերը, որոնք ինչպես տեսանք, ունենին բոլորովին այլ համարժեքներ՝ համեմատած հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթվերի հետ: Այլ խոսքով, Նավասարդի 1-ը և 15-ը սիմվոլիկ ամսաթվեր էին հետագայի համար, իսկ Նավասարդի 1-ի բուն իմաստը

տարվա սկզբի գաղափարն էր: Ինչ վերաբերում է Անահիտի տոնի համադրուժյանը Աստուածածնի տոնի հետ (= Օգոստոս 15), ապա կարող ենք ասել, որ այն կոպտագույն սխալ է, նախնական իմաստի լրիվ մթազնում ոչ միայն հայոց անշարժ տոմարին համարժեքի դեպքում, այլև հայոց շարժական տոմարի, որ կատարել է Յ. Կոնիբերը՝ Նավասարդի 15-ը համադրելով Օգոստոսի 15-ի հետ՝ նկատի ունենալով 5-րդ դարի 60-ական թվականների համարժեքը: 10-րդ դարի վերջի բանիմաց հեղինակը գիտեր Աստուածածնի տոնի մասին: Նա համադրել է Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը Անահիտի տոնի օրվա հետ, այսինքն՝ պահել է Անահիտի տոնի նախնական իմաստը, էությունը և ոչ թե ձևը:

Միաժամանակ ասենք, որ ուսումնասիրողները¹ Նավասարդի 1 = Օգոստոսի 11, այսինքն՝ հայոց անշարժ տոմարի տարեմուտի կապելը 1460-ամյա պարբերաշրջանի սկզբի հետ կամ 428 թվին հայոց շարժական տոմարի դադարելու վարկածը անհիմն և չփաստարկված՝ բացառյալ Հովհաննես Սարկավազի կողմից հայոց անշարժ տոմարի տարեմուտը, այն է՝ Նավասարդի 1 = Օգոստոս 11 ընդունելը, որն ինչպես նշեցինք, հետադարձ հաշվի արդյունք էր՝ կապված հայոց շարժական տոմարն արտացոլող 428-431 թվերի հետ, որը համադրելի է 1085 թթ., այսինքն, Սարկավազադի մեկ թվականի, որով սկսվում է նրա 532-ամյա պարբերաշրջանը, իսկ լուսնի առաջին լրման առնչությամբ՝ Սարկավազադի 10 թվականի (= 1094 թ.):

Վերոհիշյալ հիմնահարցերի մասին փորձեցինք բացատրություններ տալ, որովհետև հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանի աստվածների տոների օրերը ուսումնասիրողները համադրել են հայոց անշարժ տոմարի և նրա հուլյան համարժեքների հետ, որով խեղաթյուրվել է ոչ միայն հեթանոսական տոնական տարվա պատկերը, այլ նաև դատողություններ են արվել՝ նկատի ունենալով այն ենթադրյալ տարվա ժամանակները, որոնք ոչնչով չեն արտացոլում աստուածների տոների ժամանակը:

Հաջորդ տոնական օրը կապված է Վահագնի հետ: Հայտնի է, որ Վահագնը ամպրոպի և որոտի աստվածն էր, ունեցել է ռազմի աստուծ գծեր: Նրան տվել են վիշապաբաղն և քաջն մակդիրները: Նա անձրևաբեր էր: Վահագնին համադրել են Վերեթրազնայի և Հերակլեսի հետ:

Քննարկվող բնագրի հեղինակը, կարծես թե, Վահագնին և Վահանին տարբեր աստուածներ է համարել, սակայն Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ վկայված տվյալներից երեկում է, որ Վահեվահանը Վահագն վիշապաբաղի մեհյանի անվանումն է, ծայրահեղ դեպքում կարելի է մտածել, որ Վահագնը նաև Վահեվահան է անվանվել կամ եղել է Վահագնի մակդիրը: Բնագրում հեղինակը տվել է Վահեվահանի կրճատ տարբերակը, այն է՝ Վահան:

Վերը տեսանք, որ Վահագնի տոնի օրը զուգակշիռ է համարվել Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիների տոնի օրվա հետ, որը կատարվում էր Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրը: 992 թվին Պենտեկոստեն կատարել են Հոռի 24 (= Մայիս 15), իսկ Հովհաննես Կարապետի և Աթանազիների տոնը՝ Սահմի 5-ին (= Մայիս 26), հինգշաբթի: Այս համարժեքությունը հնարավորություն է տալիս Վահագնի տոնի օրը զուգակշիռել հայոց տոմարի մեջ իր հաստատուն տեղն ունեցող մի երկնային երևույթի հետ: Բանն այն է, որ հայոց տոմարում Մայիսի 24-ին է դրվել Ելաստեղի հայտնվելը երկնականարում: Թեև կարելի է մտածել, որ Ելաստեղի երևալը երկնականարում և Վահագնի տոնի օրը իրար հետ աղբյուր ունեն, և հնարավորություն է ստեղծվում լրացուցիչ փաստարկով որոշել նրա տոնի օրը՝ Մայիսի 24-ը: Հայոց տոմարի 1460-ամյա պարբերաշրջանի սկզբին այն համադրելի է Սահմի 6-ին: Սակայն առկա են այլ վկայություններ, որոնք Վահագնի տոնի օրվա որոշումը թեական են դարձնում, և այն հանդես է գալիս իբրև տարբերակ: Հայոց օրանունների մեջ Վահագնի օրը 27-րդն է: Քանի որ պարզեցինք, որ Վահագնի տոնի օրը ընկել է Սահմի ամսին, ուստի նրա տոնի օրվա համար ստանում ենք այլ

¹ Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 165:

² Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 263:

¹ Ղ. Ալիշան, Մ. Օրմանյան, Լ. Սիմյոնով, Ն. Բադալյան և այլն:

տարբերակ: Սահմի 27-ը համարժեք է Հունիս 14-ին: Այն նույնպես մտնում է Պետեկոստեից հետո եկող օրերի մեջ և ավելի շուտ համադրելի է Եղիսեի կամ Եղիայի տոնի օրվա հետ, որն անշարժ էր և հնագույն տոնացույցում դրված է Հունիս 14-ի¹: Նույն ամսաթիվն ունի նաև Հովհաննես Սարկավագի «Ազնվականոն»-ը, միայն Եղիսեի փոխարեն գրված է. «տաւն Եղիա մարգարէին»²: Վերոհիշյալ փաստերի համադրութունը թույլ է տալիս մտածել, որ 10-րդ դարի վերջում, երբ գրվել է հիշյալ բնագիրը, Վահագնի տոնի օրը մթազնված էր: Այլ խոսքով՝ Վահագնի տոնի օրվա համար ստանում ենք երկու տարբերակ: Կարծում ենք, Վահագնի տոնի օրը ավելի շուտ Հունիսի 14-ին էր, քան Մայիսի 24-ին: Վահագնի մասին գիտենք, որ նա ամպրոպի և որոտի աստվածն էր, անձրևաբեր, քանի որ Եղիսե-Եղիան ևս ունեին նույնատիպ գծեր, մանավանդ ըստ բանագետ Ս. Հարությունյանի, հայոց մի այլ ավանդութամբ Եղիան է անձնավորում ամպրոպն ու որոտը, ուստի կարելի է ընդունել երկրորդ տարբերակը և Վահագնի տոնի օրը դնել Հունիս 14-ին: Վերոհիշյալ բնագրի հեղինակին ըստ երևույթին հայտնի է եղել, որ Վահագնի տոնի օրը Պետեկոստեից հետո էր, բայց ոչ համարժեք Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիների տոնի օրվան այլ՝ Եղիսե-Եղիայի: Մանավանդ հայոց քրիստոնեական տոնացույցում Պետեկոստեից հետո Եղիսե-Եղիայի տոնի օրը ավելի շուտ է մուտք գործել, քան՝ Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիների այդ տոնի օրը: Ստացված տարբերակներից նախընտրելի է երկրորդը նաև այն պատճառով, որ ավելի շուտ ոչ թե Մայիսի 24-ին, այլ Հունիսի 14-ին էր անհրաժեշտ, որ Վահագն վիշապաբաղը մարտնչի երկնային ջրերը փակող վիշապի հետ, հաղթի նրան և անձրև բերի հեթանոս հայերին:

Վահագնի առասպելական կերպարի հետ կապված, ինչպես հայտնի է, վաղ միջնադարում գրավել են մի քանի ավանդութուններ: Բերենք դրանք: Ըստ Մովսես Խորենացու՝ «... Վահագն, զորմէ ասեն առասպելք աշխարհիս. երկնէր երկին, երկնէր երկիր, երկնէր և ծովն ծիրանի, երկն ի ծովուն ունեք և զկարմրիկն եղեգնիկ, ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր. և ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ, նա հուր հեր ունէր, ապա թէ բոց ունէր մորուս, և աչքունքն էին արեգակունք: Զայս երգելով ոմանց փանդումք, լուաք մերովք իսկ ականջօք: Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կուռել նման և յաղթել, և կարի նմանագունս զՀերակլեայ նահատակութիւնսն նմա երգէին: Այլ ասեն զսա և աստուածացեալ. և անդրի ի Վրաց աշխարհին զսորա չափ հասակին կանգնեալ՝ պատուէին զոհիւք: Եւ սորա են զարք Վահունիք...»³:

Ըստ Անանիա Շիրակացու՝ «ոմանք յառաջագոյն Հայոց ասացին. թէ ի խիստ ձմերան Վահագն նախնի Հայոց գողացաւ զյարդ Բարշամայ ասորեստանեայց նախնոյ. զոր և մեք սովորեցաք բնախաւսութեամբ յարդագողի հետ անուանեալ»⁴:

Վահագնի տոնի հիմնական կենտրոնն էր Տարոնի գավառի Աշտիշատի Վահէվահյան մեհյանը, որը միաժամանակ կենտրոն էր Անահիտ և Աստղիկ աստվածուհիների, թեև պարզ չէ, թէ Վահէվահյան մեհյանը մեկն էր երեք բաժանմունքներով, թե՞ երեք մեհյան միևնույն վայրում:

Հեթանոսական տոնական տարեշրջանի հաջորդ տոնը նվիրված էր Աստղիկ աստվածուհուն: Նա սիրո և գեղեցկութեան դիցուհին էր: Աստղիկին համադրել են Ափրոդիտեի հետ: Ստորև կտեսնենք, որ նա զուգադրելի է հատկապես Ափրոդիտե կույսի հետ:

¹ Ձեռ. № 985, էջ 254բ:

² Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրություն, էջ 171:

³ Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց, էջ 85-86:

⁴ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և Տոմար, աշխ. Աշ. Արրահամյանի, Ե. 1940, էջ 37:

Ըստ վերոհիշյալ բնագրի տվյալների «յամառնային ժամանակ տաւնէին Ափրոդիտէ» համարժեք Վարդավառի տոնին, այն է՝ «զՎարդեւորիս տաւնել զերեւումն Տեառն մերոյ Յիսուսի Բրիստոսի թափովրական լերինն»:

Սամուել Կամրջաձորեցին «Տաւնապատճառ»-ում, հավանաբար օգտվելով ավելի վաղ բնագրերից, Վարդավառի տոնի օրը կապել է «Ափրոդիտեա կուսի» հետ: Բերենք այդ բնագրի հատվածը. «... Զի հեթանոսք տաւնեն զայս տաւնս ի յանուն Ափրոդիտեա կույսի, զոր ընձաեալ ի ծովու: Վասն այնորիկ վարդք նմանեցուցանին զնա եւ զվարդն ծաղկեալ նմա ընձայեցուցանի էին...»¹:

Եթե առաջ թեական կարող էինք ասել, որ Ափրոդիտեն Աստղիկն է, ապա Ափրոդիտե կուսի համադրումը կասկած չի թողնում դրանց համարժեքութեան խնդրում, և Վարդավառը նվիրված էր Աստղիկ-Ափրոդիտե կույսին:

Առկա տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ Անահիտ-Ափրոդիտե և Անահիտ-Արտեմիս, Անահիտ-Ափրոդիտե կույս և Նանե-Աթենաս համադրումները պարզապես Ագաթանգեղոսի պատմության հեղինակի խոսքերով ասած «Մայր ամենայն»-ի ամբողջության եռամասն (մայր, կույս, ծեր) դրսևորումներն էին տարբեր անվանումներով, որոնք անշուշտ նախնական մայր աստվածուհու ֆունկցիաների հետագա բաժանման հետևանք էին:

Վարդավառի տոնի օրը հայոց քրիստոնեական տոնացույցում շարժական էր: Կատարվում էր Զատիկից հաջված 99-րդ օրը: Այդ տոնի օրը, նայած տարի, տեղափոխվում էր 35 օրվա սահմաններում, կապված լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի և Զատիկի օրերի հետ, այն է՝ Հունիս 28 - Օգոստոս 1: Այդ տոնը հիմնականում կատարվում էր հուլիս ամսին: Վերոհիշյալ բնագրի փաստական տվյալներով Վարդավառի տոնի օրը 992 թվին համընկել է Տրէ 13-ին (Հուլիս 3): Բնագրի այն հաղորդումը, թե «յամառնային ժամանակ տոնէին Ափրոդիտէ», ցույց է տալիս, որ ամառային տոնական շրջանը կարող էր սկսվել հուլիսի տոմարով Հունիս 19-ից, իսկ ներկա տոմարով՝ Հունիս 22-ից, կապված ամառնամուտի սկզբների հետ, քանի որ մի կողմից տոնը անշարժ էր, մյուս կողմից այն աղբյուրում էր արեգակնային տարվա հետ: Հնարավոր ենք համարում Աստղիկի տոնի սկիզբը դնել Տրէ ամսի սկզբներին: Հայոց օրանունների ցանկում Աստղիկի օրը 7-րդն է: Ստացվում է, որ նրա տոնի օրը եղել է Տրէ 7 (= Հունիս 24): Այս ամսաթիվը կհիմնավորվի նաև փոքր ինչ հետո կատարվելիք վերլուծութայամբ:

Աստղիկի տոնի կատարման օրվա պատկերն ստանալուց հետո պարզ է դառնում, որ ամառնամուտի տոնական շրջանը տարալուծվեց քրիստոնեական տոնացույցից հայտնի «տաւն ամբառնալոյ Տեառն յերկինս» - Համբարձման հետագայում մտած երկրորդ Մաղկազարդ տոնի և Պետեկոստե - Վարդավառի մեջ, Համբարձումը Հոգեգալստից ուներ տասը օրվա տարբերություն, քանի որ առաջինը կատարվում էր Զատիկից հաջված 40-րդ օրը, իսկ երկրորդը 50-րդ: Աստղիկի տոնի կատարման հիմնական վայրը Տարոնի գավառի Աշտիշատն էր, որտեղ գտնվում էր նրա մեհյանը և անվանվում էր «սենեակ Վահագնի»: Պարզ չէ, թե այն առանձին մեհյան էր, թե՞ մեհյանի մի մասը:

Քննենք ավելի վաղ շրջանին վերաբերվող վկայությունները:

Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ առկա են հատվածներ, որտեղ Հովհաննես Կարապետի և Աթանազիների տոնի օրվա հաստատման հետ առնչված հիշատակվել են Ամանորը, Վանատուրը, ինչպես կտեսնենք նաև Աստղիկը՝ կապված նրանց տոնական օրերի և քրիստոնեական սրբերի տոների համադրության հետ:

Բերենք այդ վկայությունները:

¹ Ձեռ. № 1007, էջ 397բ-398ա:

1. «Եւ հրամայեց¹ կատարել անդ ամ յամէ, ի նմին տեղւոջ ժողովեալ ամենեցուն, գլխատակ սրբոցն² որ օր եալին էր Սահմի»³:

2. «Եւ գլխատակ վկայիցն բերելով ժամադրեաց ի տօն մեծ հուշակել. սնտոեացն պաշտման ի ժամանակի՝ դիցն Ամանորոյ ամենաբեր նոր պտղոց տօնին, հիւրընկալ դիցն Վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղւոջ պաշտէին յուրախութեան Նաւասարդի աւուր: Զի ժողովեալ ի յիշատակ մեծի Յովհաննու և սրբոյ վկայի աստուծոյ Աթանազիէի՝ յայն աւուր խմբեալ նմին յաւանի⁴ տօնեացն»⁵:

Վերոհիշյալ վկայութիւններէն պարզվում է, որ Գրիգոր Լուսավորչին են վերագրել Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիէի համար երկու տոնի օր սահմանելը, որոնցից մեկն ունի հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ. այն է՝ Սահմի 7, իսկ մյուսը՝ ոչ: Սակայն «ամենաբեր նոր պտղոց տօնին» արտահայտութիւնը հուշում է, որ այն կատարվել է ամուսն սկզբներին, ինչպես նկատել է նաև Ն. Ակիւնյանը⁶:

Այս դիտողութիւնը միաժամանակ կասկածի տակ է դնում այն, որ Ագաթանգեղոսի Պատմութեան մեջ բերված տոները, հատկապես ամիս-ամսաթիվը գրված լինելն 5-րդ դարի սկզբներին. ավելի ստույգ 425-435 թվականների սահմաններում, երբ Նավասարդը ամուսն վերջն էր, առավել ևս Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ՝ 4-րդ դարի սկզբներին, երբ Նավասարդը համադրելի էր ավելի շուտ աշնան սկզբներին: Ուշագրավ է, որ 6-րդ դարի կեսերին վերաբերվող մի բնագրում, որի շնորհիվ հնարավոր է դարձել վերականգնել 6-րդ դարի հայոց Քրիստոնեական տոնացույցի ընդհանուր պատկերը, Աթանազիէի անունը դեռևս էջը մտել տոնացույց և հորջորջվում է «վկայի» անորոշ ձևով⁷: Միաժամանակ ստույգ 5-րդ դարով թվագրվող Երուսաղեմի տոնացույցի հայերեն թարգմանութիւնից, որը կոչվել է «Կանոնք ընթերցուածոց» Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրը Օգոստոսի 29-ը է⁸: Ինչպես կտեսնենք այլ վկայութիւններից վաղ շրջանում Հովհաննես Մկրտչի ունեցել է երկու տոնի օր, որոնցից մեկը նշել են Սահմի 7-ին, իսկ մյուսը՝ Նավասարդեան-ամանորեան օրերին: Եթե Սահմի 7-ը համարժեք ընդունենք Օգոստոսի 29-ին, որը, անտարակույս, Հովհաննես Կարապետի տոնի օրն էր, մեկը հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվով, մյուսը՝ հուլյան, ապա կատանանք այդ տոնի կատարման տարիների քառամյակը, մյուս կողմից կպարզենք ամանորեան-Նավասարդեան օրերի հուլյան համարժեքը, որը տվյալ դեպքում էական նշանակութիւն ունի: Համադրելով Սահմի 7-ը Օգոստոս 29-ին, ստանում ենք Սահմի 1 = Օգոստոս 23 = 620-623 թթ., մյուս կողմից գտնում ենք Նավասարդի 1 = Հունիս 24-ը: Դրանք կունենան հետևյալ տեսքը ըստ «Հայոց տոմար» կոմպյուտերային ծրագրի:

1 Գրիգոր Լուսավորիչը:
 2 Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիէի:
 3 Ագաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, 8 815, էջ 425:
 4 Բագավանի:
 5 Աճ, 8 836, էջ 435:
 6 Ն. Ակիւնյան, Բնութիւն Ա. Սահմի վերագրուած կանոններու եւ Հայոց եկեղեցական տարին Է դարու սկիզբը, Վիեննա, 1950, էջ 99-107:
 7 Կանոնագիրը Հայոց, Ռատ. Ա, Ե, 1964, էջ 397:
 8 Ձեռ. № 985, էջ 272բ:

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծարաթվա օր
620	8	29	6	69	3	7	6
621	8	29	7	70	3	7	7
622	8	29	1	71	3	7	1
623	8	29	2	72	3	7	2

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծարաթվա օր
620	6	24	3	69	1	1	3
621	6	24	4	70	1	1	4
622	6	24	5	71	1	1	5
623	6	24	6	72	1	1	6

Ուշագրավ են նաև Վարդավառի տոների օրերի զուգահեռները 620-623 թթ. քառամյակում, այն է՝ ըստ «Հայոց տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագրի տվյալների:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծարաթվա օր
620	7	6	1	69	1	13	1
621	7	19	1	70	1	26	1
622	7	11	1	71	1	18	1
623	7	3	1	72	1	10	1

Պարզվում է, որ վերոհիշյալ հատվածի Սահմի 7-ը Ագաթանգեղոսի պատմութեան մեջ ընդմիջարկութիւն է և համընկնում է այդ պատմութեան ընդարձակ խմբագրութեան ժամանակի հետ, ապա լուսաբանվում է մյուս հակասութիւնը և բացատրելի դառնում Հովհաննես Մկրտչի մյուս տոնի օրը տարվա կտրվածքով: Հովհաննես Կարապետի մյուս տոնը եղել է «նոր պտղոց տօնին», որը, ինչպես նշել է Ն. Ակիւնյանը, հարևան եկեղեցիները տոնում էին Հունիս 24-ին¹: Համադրելի են դառնում Հովհաննես Մկրտչի և Աստղիկի տոնի օրերը, այն է՝ Հունիս 24-ը, որը տարբեր է հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվերով: Այն նույնպես բնականոն է, երբ նկատի ենք ունենում հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվերի շարժունակութիւնը: Հովհաննես Կարապետի երկրորդ տոնի օրվա բացահայտումը թույլ է տալիս խոսել «Բիւզանդարան պատմութիւնք»-ի (= Փափստոս Բուզանդի Հայոց պատմութիւն) մի վկայութեան մասին, որը մեծ հետաքրքրութիւն ունի: Այնտեղ գրված է, որ Բագավանում կատարվող տոնախմբութիւնը, որն այդ տարի համընկել է Գնելի սպանութեան հետ, տեղի էր ունենում «Նավասարդաց ժամանակօք»: «Նավասարդաց ժամանակօք»-ը համադրվել է Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրվա հետ, որը առ տարի կատարվել է կիրակի օրը: Ն. Ակիւնյանը ճիշտ կերպով նկատել է, որ Հովհաննես Կարապետի հիշատակի օրը անշարժ պետք է լիներ, որ համընկնէր շարժական օրերի հետ, որոնց թիվում կիրակի օրվա, ուստի այն եղել է Հունիս 24-ի տոնի օրը: Միաժամանակ պարզ է դառնում, «Նավասարդաց ժամանակօք» տոնը ոչ թե կապվել է

¹ Ն. Ակիւնյան, Աշխ. աշխ., էջ 103:

Նավասարդ ամսանվան հետ, որն անընդհատ շարժվում էր տարիների կտրվածքով՝ համեմատած արևային տարվա կամ հուլյան ամիս-ամսաթվերի հետ, որոնք անվանվում էին ամանորեան-նավասարդեան տոներ, որոնց հետ անմիջական առնչություն ունեւր, ինչպես տեսանք, Աստղիկի տոնի օրվա հետ: Ստորև կտեսնենք, որ ամանորեան տոների հետ էին կապված նաև Տիրի, Վանատրի, հատկապես Ամանորի տոնախմբությունները: Վերջինս կարող էր լինել Ադոնիսի հայկական տարբերակը, որը մեռնում, ապա հարություն էր առնում իբրև Ամանոր:

Հարկ է նշել, որ մեր կողմից 550-ական թվականներով թվագրվող թեև Սահակ կաթողիկոսին վերագրվող, բայց իրականում Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ եպիսկոպոսի (իբրև նրա փոխանորդ) կողմից գրված կանոնական թղթերում վկայվել է «տաւն վախճանելոցն յելս Հրոտից ամսոյն»¹, որ այդ ժամանակ կատարվում էր հուլիսի սկզբներին²: Այդ տոնը ըստ տարվա ընկնում էր «տաւն Ամբառնալոյ Տեառն յերկինս», այսինքն Համբարձման և Վարդավառի միջև ընկած շրջանում, հաճախ համընկնում էր նրանց հետ, և նվիրվել է ընդհանրապես վախճանվածների հիշատակին: Մեզ թվում է, որ այն գալիս է վաղ շրջանից: Նա թեև մտել է հայոց քրիստոնեական տոնացույց իբրև վախճանվածների հիշատակի օր, բայց վերաբերում է Ամանոր-Ադոնիսին, որը նախ մեռնում էր, ապա հարություն ստանում: Ի դեպ այս տոնը հետագայում հայոց քրիստոնեական տոնացույցի մեջ տարալուծվեց և տեղափոխվեց տաղավարաց անվանվող տոների երկուշաբթին:

Ամանոր տոնի հիմնավորումը գտնում ենք նաև Վանատրի օրվա որոշումով:

Մակարայեցոց Բ գրոց մեջ, ինչպես նշել է Ղ. Ալիշանը, հունական Դիոս Քսենիսը թարգմանել են «Հիւրասէր Որմզդական դիցն Վանատրի»³:

Հայոց տոմարի օրանունների մեջ Վանատրի օրը համարվել է 14-րդը: Հայոց շարժական տոմարի սկզբնական տարիների կտրվածքով ամանորեան-նավասարդեան տոները, որոնք համընկել են Ամանորի և Վանատրի օրերի հետ, ընկնում է Տրէ ամսին, ուստի Տրէ 14-ով կտանանք Վանատրի տոնի օրվա հուլյան համարժեքը, այն է՝ Հուլիս 1-ը: Միանգամայն ընդունելի ամսաթիվ, որը համընկնում է նոր պտղոց տոնի օրերի հետ:

Ամանոր-Ադոնիսի և Վանատրի պաշտամունքի մնացուկները պահպանվել են Համբարձման և Վարդավառի տոնի մեջ, որոնց կանդրադառնանք այլ առիթով:

Կասկած չի կարող լինել, որ Գրիգոր Մագիստրոսի վկայած ներքոհիշյալ հատվածը, կապված Արտաշեսի վախճանի հետ, վերաբերում է ամանորեան-նավասարդեան տոների, այսինքն ամուսնի սկզբի նոր պտղոց տոների հետ:

Ո տայր զծուխ ծխանի
եւ զառաւօտն Նաւասարդի,
Զվագելն եզանց
եւ զվարիչել եղջերուաց
մեք փուշ հարուաց
եւ [զ]թմրկի հարկանէաք⁴:

Այժմ փորձենք որոշել Տիր աստծու տոնի օրը, որից հետո կանենք մեր եզրակացությունը ամանորեան տոնական շարքի վերաբերյալ: Տիր աստվածը բնութագրվել է «երազացույց ե-

րազահան Տրի դից, դպիր գիտութեան քրմաց, անուանեալ դիւան գրչի Որմզդի, ուսման ճարտարութեան մեհեան»:⁵ Նրան համադրել են Ապոլոնի հետ:

Ուսումնասիրողները Տրէ ամսանունը կապում են Տիր աստծու անվան հետ: Ակնհայտ է, որ Տիրի տոնը կատարել են Տրէ ամսին, որը տարվա կտրվածքով պարբերաշրջանի սկզբին սկսում էր Հունիս 19-ից և ավարտվում Հուլիս 17-ով: Միաժամանակ հայոց օրանունների մեջ Տիր աստծո հետ կապվել է 11-րդ օրը, քանի որ իմաստի տեսակետից ավելի հավանական է, որ Երեզկան-Երեզհան օրանունը համադրվի Տիրի հետ: Ինչպես հայտնի է, Տիրը երազացույց երազահան էր, այսինքն օրանունը իր մեջ ամփոփում է Տիրի ֆունկցիաներից մեկը: Ուստի կարելի է ընդունել, որ Տիրի տոնի օրը համընկել է Տրէ 11-ին, որը վերածելով հուլյան տոմարի կտանանք Հունիս 28-ը: Պարզվում է, որ Տիր աստծո տոնը կատարել են Հունիսի վերջերին, որը կապվում է հայոց քրիստոնեական տոնացույցում սահմանված Թարգմանչաց տոնի հետ: Պարզ է դառնում, որ Սահակ կաթողիկոսը և Մաշտոց վարդապետը Տիր աստծու տոնը փոխարինել են Թարգմանչաց տոնով:

Տիր աստծու տոնի հիմնական կենտրոնն էր Վաղարշապատից Արտաշատ գնացող ճանապարհի մոտ գտնվող մեհյանը:

Այսպիսով առկա նյութերը ցույց են տալիս, որ Ամանորեան-Նավասարդեան տոնական օրերը սկսվել են ամառնամուտի սկզբներով՝ Հունիս 24-ով և ավարտել Հուլիսի սկզբներին, տեղի են հավանաբար 10 օր և այդ օրերի քանակը պահպանվել է Համբարձման-Հոգեգալուստ տոնական օրերի մեջ: Վերջիններս, ինչպես հայտնի է, տեղի էին ունենում Զատիկից հետո 40-րդ և 50-րդ օրը (= 10 օր): Ամանորեան-Նավասարդեան - նոր պտղոց տոները նվիրված են եղել Աստղիկին, Ամանորին, Վանատրին և Տիրին: Նրանց տոների մնացուկները պահպանվել են հայոց քրիստոնեական տոնացույցից հայտնի սրբոց և Վարդավառի տոնական շրջանի մեջ, որոնք թեև շարժական էին, բայց հիմնականում կատարվում էին Հունիս-Հուլիս ամիսներին:

Հետազոտողները կասկած չունեն, որ հայոց Հեթանոսական դիցարանում Միհրը արևի աստվածն էր: Միհրը համադրվել է իրանական Միթրա-Միհրի, սեմական-Առաջավոր ասիական Բարշամինայի և Հեփեստոսի հետ:

Կարծում ենք, որ Միհրի տոնի օրվա հարցը առավել դյուրին է լուծվում: Ուսումնասիրողները կասկած չունեն, որ Մեհեկան ամսվա անունը կապված է Միհրի անվան հետ: Հայոց օրանունների մեջ Միհրի օրը եղել է 8-րդը: Վերոհիշյալ տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ Միհրի տոնի օրը Մեհեկանի 8-ին էր, որը հուլյան տոմարով համարժեք էր Սեպտեմբերի 23-ին: Միաժամանակ հայոց տոմարին նվիրված բնագրերից հայտնի է, որ աշնանային հասարակը կամ գիշերահավասարը եղել է Սեպտեմբերի 18-ին ըստ հուլյան տոմարի, իսկ այժմ լինում է Սեպտեմբերի 22-23-ին: Դժվար չէ հանգել այն հետևություն, որ Միհրի տոնի սկիզբը համապատասխանել է աշնանային գիշերահավասարի օրվա հետ:

Միհրի տոնի օրվա համար ստանում ենք միանգամայն բնական տեղ արևային տոմարի մեջ, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ Արամազդի տոնը կատարվում էր գարնանային գիշերահավասարի օրը, ապա Միհրի տոնն էլ, իբրև արևի աստված, պետք է համընկներ աշնանային գիշերահավասարի օրվա հետ: Նրա տոնի օրերը համադրել են Սուրբ Խաչի տոների օրերի հետ: Այդպիսի մի ակնարկ Վատմիհր անվան հիշատակությունը, կաճես թե ունի Թովմա Արծրունին, երբ պատմում է Ռշտունյաց Ոստանից խաչափայտի գողացման մասին¹:

1 Կանոնագիրք Հայոց, Բատ. Ա. Ե., 1964, էջ 398:
2 555 թ. Հրոտից 30-ը = Հուլիս 5-ին = երկուշաբթի:
3 Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վեներտիկ, 1895, էջ 256:
4 Գ. Մագիստրոս, Թղթեր, էջ 97, Ն. Ակիմյան, Աշխ. աշխ., էջ 112:

1 Թ. Արծրունի, Գ, ԻԷ, էջ 378, Թ. Ավդալբեգյան, Միհրը հայոց մեջ, հայագիտական հետազոտություններ, Ե. 1969, էջ 64-65:

Միհրի տոնի կատարման հիմնական կենտրոնն էր Դերջան գավառի Բագայուի գյուղը, որտեղ գտնվում էր նրա մեհյանը: Միհրի պաշտամունքի հետքեր, ինչպես ցույց է տվել Թ. Ավդալբեգյանը, հետագայում գրանցվել են Վասպուրականում, Սյունիքում և Արցախում:

Անկասկած է, որ Միհրին զոհաբերվող ձիերը զոհում էին նրա տոնի օրը: Պատահական չեն Միհրի պաշտամունքի հետքերը նաև Խաչքարերի վրա: Ինչպես և «Սասնա ծռեր» էպոսի փոստայելական կերպարները՝ Մեծ ու փոքր Մհերները, որոնք Միհրի պաշտամունքի հետագա գրսևորումներն էին:

Այսպիսով միջնադարյան սկզբնաղբյուրների վկայությունների, հատկապես քրիստոնեական տոների համադրության հիման վրա ստանում ենք Հայաստանի նախաքրիստոնեական դիցարանի տոնական տարվա հիմնական պատկերը, այն է՝ Արամազդ = Նավասարդ 1 = Մարտ 20 = գարնանամուտ = գարնանային գիշերահավասարի օր = տարեգլուխ = արևային տոմարական տարվա սկիզբ:

Անահիտ = Նավասարդ 15 = Ապրիլ 3 = լուսնի առաջին լրման օր = լուսնի 19 - ամյա պարբերաչափի 1-ին տարի (= Ապրիլ 4) = ապրիլի սկզբներ:

Վահագնի համար ստանում ենք երկու տարբերակ՝

Ա. Սահմի 6 = Մայիս 24 = Ելաստեղի երևալու օրը,

Բ. Սահմի 27 = Հունիս 14:

Նախընտրելի ենք համարում 2-րդ տարբերակը:

Ամանորեան-Նավասարդեան-Նոր պտղոց տոներ, որոնց թվում՝

Ա. Աստղիկ = Տրէ 7 = Հունիս 24 = ամառնամուտ:

Բ. Ամանոր (մեռնող և հառնող) = Հունիսի վերջեր-Հուլիսի սկզբներ:

Գ. Տիր = Տրէ 11 = Հունիս 28:

Դ. Վանատուր = Տրէ 14 = Հուլիս 1:

Ամանորեան-Նավասարդեան-Նոր պտղոց տոները տևում էին 10 օր, սկսում էին Հունիսի վերջերից և ավարտվում հուլիսի սկզբներով:

Միհր = Մեհեկան 8 = Սեպտեմբեր 23 = աշնանամուտ = աշնանային գիշերահավասարի օր:

Բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ Հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանի տոնական տարին հիմնված է եղել արեգակնային տոմարական տարվա վրա և աստվածների տոները հիմնականում անշարժ կերպով են տոնվել, չնայած Հայոց շարժական տոմարի սկիզբ ունենալով գարնանամուտը, ինչպես և բնական տարվա մյուս հիմնակետերը (ամառնամուտ, աշնանամուտ և այլն): Արևային տոմարական տարին շաղկապվել է լուսնային ամիսների հետ Անահիտի տոնով, որը համապատասխանել է լուսնի առաջին լրման օրվա հետ:

Հետագա ուսումնասիրությունները հնարավորություն կընձեռեն պարզել տոնական տարվա մյուս ամսաթվերը, որոնք անշուշտ կապված են եղել մյուս աստվածների (Նանե, Բարշա և այլն), ինչպես և նախնիների, թագավորների և այլ կարգի պաշտամունքների հետ:

ԳԼՈՒԽ Բ

«ՎԱՆՈՆՔ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ»-Ը

Հայոց քրիստոնեական տոնական տարեշրջանի չորրորդ դարի վիճակը խիստ ասած Հայտնի չէ: Այն հնարավոր է մասամբ վերականգնել հինգերորդ դարի Հայկական սկզբնաղբյուրների հիման վրա հետադարձ վերլուծությամբ: Այդ խնդիրը լուծելու համար նախ հարկավոր է պարզել, թե որն է եղել հինգերորդ դարի Հայոց քրիստոնեական տոնացույցը: Բարեբախտաբար դրա համար կան բավարար տեղեկություններ, որոշ վկայությունների վերլուծությամբ ցույց կտանք, որ Հայոց հնագույն տոնացույցը անվանվել է «Վանոնք Ընթերցուածոց»:

Հայոց քրիստոնեական տոնական տարին 5-րդ դարի 20-ական թվականներից, ինչպես կպարզվի հետագա քննությունից, թէ կառուցվածքով, թէ բովանդակությամբ հիմք է ընդունել Երուսաղեմում կիրառվող տոնածիսական համակարգը, դրանով իսկ առաջին լուրջ քայլը կատարել անկախ Հայոց տոնացույց ստեղծելու ճանապարհին, որպեսզի «քրիստոնեության մայրաքաղաքի հեղինակության շնորհիվ Հայ եկեղեցին ազատվի բյուզանդական և ասորական եկեղեցիների ազդեցությունից ու կախվածությունից»¹:

Ասենք, որ 4-րդ դարի վերջում և 5-րդ դարի սկզբներին Երուսաղեմում գործածվող տոնացույցը վերականգնվում է առաջին հերթին և հիմնականում Հայոց տոնացույցի հնագույն ընդօրինակություններով, ինչպես և այլ սկզբնաղբյուրներով հատկապես ասորերենից և հունարենից հայերեն կատարված թարգմանությունների հիման վրա: Հարկ է նշել նաև, որ թարգմանական բնագրերը զատորոշված չէին ինքնուրույն երկերից իբրև համաքրիստոնեական գրական հուշարձաններ, որի հետևանքով ճիշտ են այն հետազոտողները, որոնք դրանց հիման վրա վերականգնում են նաև ավելի վաղ օգտագործված Երուսաղեմի տոնացույցը:

Հայոց տոնացույցի հնագույն ընդօրինակություններից առաջին Հայտնի են երեք բնագրեր, որոնք թվագրվում են 9-12-րդ դարերով, այն է՝ Երևանի մատենադարանի 985 թվահամարի (9-10-րդ դդ.), Փարիզի ազգային գրադարանի 44 թվահամարի (10-րդ դ.), Երուսաղեմի սուրբ Հակոբի Հայկական վանքի 121 թվահամարի (1192/3 թ.)² գրչագրերը: Վերոհիշյալ ընդօրինակությունները, թեև որոշ գրչական տարբերությունների, ծագել են մեկ նախնական բնագրից, որը հայերեն է թարգմանվել հունարենից, ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրողները (Ֆ. Կոնիբեր, Ն. Ակիլյան, Շ. Ռենու, Ս. Սեքուլյան): Թեև տվյալների սղության, ինչպես կտեսնենք, հնարավոր է դառնում մասամբ պարզել Հայոց տոնացույցի նախնական օրինակում թարգմանչի կողմից կատարված խմբագրական աշխատանքը, այլ խոսքով Հայոց տոնացույցում բացի թարգմանությունից ենթարկվել է մասնակի խմբագրման՝ նկատի ունենալով վաղ շրջանի իրողությունները Հայաստանում: Պարզ է, որ քննարկվող տոնացույցը առաջին հերթին Հայկական է, որն օգտագործվեց Հարյուրավոր տարիներ և տոնացույցի զարգացման զուգընթաց ստեղծվեցին նրա խմբագրությունները, որոնք գործում էին զուգահեռաբար: Պատահական չէ վաղ գործած տոնացույցի ընդօրինակությունները՝ կատարված 9-14-րդ դարերում: Սակայն քանի որ Հայոց տոնացույցը համաքրիստոնեական է, ուստի ճիշտ է նրա միջոցով Երուսաղեմի տոնացույցի վերականգնումը:

Հայոց քրիստոնեական տոնական տարին, հավանաբար հետևելով Երուսաղեմի տոնացույցին, սկսվել է Հունվարի 6-ից՝ Բրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան տոնական օրով և ա-

¹ Շառլ Ռենու, «Մաշոց» գրքի ծագումն ու զարգացումը, ՊԲՀ, 1987, № 2, էջ 33:

² Երուսաղեմի 121 թվահամարի ձեռագիրն ընդօրինակվել է 10-րդ դարի գրչագրից:

վարտել Դեկտեմբերի 29-ով՝ «Յակոբ առաքելոց և Յոհաննու աւետարանչի» հիշատակի տոնե-
րով: Ի դեպ, անհասկանալի է Ն. Ակինյանի այն տեղեկությունը, թե «Տոնանամակը կընդգրկէ
յայտնութենէն (ծննդեան) տօնէն մինչև հոգեգալուստ շրջանը»¹:

Հայոց տոնացույցում տվել են տերունական տոները, առաքյալների, մարգարեների, նա-
հատակների և քրիստոնեասեր թագավորների հիշատակի, ինչպես և Քառասնորդաց պահքի օ-
րերը՝ հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթվերով ու շաբաթվա օրերով, նշվել են արարողության կա-
տարման վայրերը և ժամերը, ընթերցվելիք բնագրերը՝ սաղմոսներ, Հին ու Նոր կտակարանի
տարբեր հատվածներ: Հարկ է նշել, որ դրանցից չեղվել են երկու դեպքում, որոնցից մեկի մասին
խոսք կլինի ստորև: Հայոց քրիստոնեական տոնական տարվա վիճակը 5-րդ դարի սկզբներին
կենդանացնենք քիչ հետո: Հարկավոր է նախ թվագրել տոնացույցի նախնական բնագիրը, ա-
պա ճշտել վերնագիրը և դրանց հետ կապված խնդիրները, որից հետո միայն կսկսենք տոնա-
ցույցի բովանդակության վերլուծությունը:

Հայոց քրիստոնեական առաջին տոնացույցը, որքան էլ տարօրինակ է և միաժամանակ
հասկանալի ուսումնասիրել են եվրոպական հայագետներն ու վաղ քրիստոնեական տոնածիսա-
կան համակարգերը հետազոտողները, որոնք Հայոց տոնացույցը համարել են սոսկ փոխառու-
թյուն Երուսաղեմի տոնացույցից: Այն չի պահպանվել ոչ հունարեն և ոչ ասորերեն բնագրերով:
Հիշյալ ուսումնասիրողներն անտեսել են որ քննարկվող տոնացույցը առաջին հերթին հայկա-
կան քրիստոնեական գրավոր պահպանված առաջին տոնացույցն է, թեև նրանցից և ոչ մեկը
ինչպես կտեսնենք չեն կարողացել հիմնավորել այդ տոնացույցի թարգմանության ժամանակը:

Անցնենք Հայոց հնագույն տոնացույցի բնագրի թվագրմանը: Տեսնենք ուսումնասիրող-
ները ինչ հիմքերի վրա են թվագրել այն, որից հետո կհիմնավորենք մեր կողմից կատարված
թվագրությունը՝ առաջին հերթին գրչագրերի տվյալներով, ապա մատենագրական այլ վկա-
յություններով: Քիչ հետո կտեսնենք, որ վերոհիշյալ բնագրի, ինչպես և նրա հիման վրա առա-
ջացած տարբերակների վերնագիր են ընկալվել «Կանոնք (Կանոնագրությունք) ընթերցուածոց»
կամ «Գիր(ս) Գիրք ընթերցուածոց»:

Հետազոտողները տարակարծիք են «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի թարգմանության ժամա-
նակի վերաբերյալ: Ուսումնասիրողների տեսակետները հիմնականում ներկայացրել է Շառլ Ռը-
նուկ կամ Աթանասը², սակայն մեծմասամբ չի բացառել այս կամ այն հեղինակի կողմից կա-
տարած թվագրումը: 1905 թ. Ֆ. Կոնիբերը³ տոնացույցի բնագրի թարգմանությունը հրատա-
րակեց անգլերեն լեզվով և ուսումնասիրելով գրչագիրը եկավ այն համոզման, որ նա թարգ-
մանվել է հունարենից հայերեն 464-468 թվականների քառամյակում: Նրա թվագրման հիմքե-
րը խախտու են: Ֆ. Կոնիբերին հայկական այլ բնագրերից հայտնի է եղել, որ Անահիտ աստ-
վածուհու տոնը տոնվել է Նավասարդի 15-ին, իսկ վերոհիշյալ բնագրում Մարիամ Աստուա-
ծածնի տոնի օրը նշվել է Օգոստոսի 15-ին: Նա ենթադրել է, որ Անահիտի տոնի փոխարեն
տեղադրվել է Մարիամ Աստուածածնի տոնի օրը, ուստի Նավասարդի 15 = Օգոստոս 15-ով
ստացել է 464-468 թթ. (պետք է լինի՝ 468-471 թթ.), այսինքն՝ Հայոց շարժական տոմարի այն
տարիների քառամյակը, երբ Նավասարդի 1 հավասար էր Օգոստոսի 1-ին: Նախ նշենք, որ Ֆ.
Կոնիբերի օգտագործած սկզբնաղբյուրում, որը սխալմամբ վերագրել է Գրիգոր Արշարունուն,
այսինչ 992 թ. գրված Վարդավառի տոնին նվիրված մեկնություն է, Անահիտ աստվածուհու
տոնի օրը՝ Նավասարդի 15-ը համարվել է Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրվա հետ, այն է՝

1 Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ... հ. Ե, Վիեննա, 1953, էջ 290:
2 R. Athanase, Le Codex Armenien Jerusalem 121. I Intriducion aux origines de la liturgie Hierosolymitaine Lumieres
nouvelles (Patrologia orientalis, Tome XXXV. Fascicule 1 N° 163), Brepols-Turnhouse, Belgique 1969, pp. 215.
3 F. Conybeary, Rityaly Armenorim, London, 1905, p. 507-527 (507-511).

Ապրիլ 6-ի: Պարզ է, որ Ֆ. Կոնիբերի թվագրումն ընդունելի չէ: Բացի այդ այլ առիթով. «Հայոց
դիցարանի տոները» ուսումնասիրության մեջ ցույց ենք տվել, որ Յայսմավուրը ժողովածուների
վկայված տվյալները կապված Անահիտ Աստուածուհու և Մարիամ Աստուածածնի տոների օրե-
րի համարժեքի հետ թյուրիմացության արդյունք են: Դրանցով հնարավոր չէ թվագրել տվյալ
հուշարձանը: Այս դեպքում այդ համադրությունը ոչ մի հիմք չունի: Քանի որ տոնացույցում
ոչ մի խոսք չի ասված Անահիտի վերաբերյալ: Ֆ. Կոնիբերի կատարած թվագրության վրա,
ինչպես նշել է Շ. Ռընուկ, հետագա ուսումնասիրողները ուղղորդվել են նրանցից, թեև
նրանից և ոչ մեկը չեն բացառել այդ թվագրման հնարավորությունը, այսինքն՝ ցույց չեն տվել
նրա կատարած սխալները, որոնք այդքան էլ ակնհայտ չեն:

Ա. Բաումշտարկը¹ քննարկվող գրչագրի խմբագրության տարիներ է որոշել 460 թվակա-
նից հետո, նկատի ունենալով սուրբ Ստեփանոսի նահատակության օրվա նշումը, որը ըստ նրա
եղել է 460 թ. Հունիս 15-ին: Դրան առարկել է Շ. Ռընուկ:

Ըստ Բ. Կապելի² հիշյալ գրական հուշարձանը պետք է թվագրել 417-500 թթ., քանի որ
մի դեպքում հիշատակվել է Հովհաննես Երուսաղեմացին, որը մահացել է 417 թ., իսկ մյուս
դեպքում Պետրոսի ուծացման վայրում եկեղեցի կառուցվեց 500 թ.: Օ. Սեքուլյանը նշել է, որ
Պետրոսի ուծացման վայրում եկեղեցի է կառուցվել 439 թ., ուստի այդ իրողությունը եղել է
մինչև եկեղեցու կառուցումը: Օ. Սեքուլյանի կարծիքը ուղղորդվել է Երուսաղեմի տոնացույցի
հունարեն բնագրի ժամանակը որոշելու տեսանկյունից:

Դոն Բոթը³ տոնացույցի թվագրումը դնում է 431-434 թթ.: կապված Հայ թարգմանիչների
գործունեության և Եփեսոսի ժողովի հետ: Ըստ նրա Աստուածածնի տոնակատարությունը Եփե-
սոսի ժողովի արդյունքն է, ուստի թարգմանությունը կատարել են Հայ թարգմանիչները 431-
434 թթ. ընթացքում: Այս տեսակետը կրում է զուտ տեսական բնույթ:

Դոն Հերմինգը⁴ կարծել է, որ բնագրի թարգմանությունը արվել է մոտ 460 թվին: Նրա
համար հիմք է ծառայել այն, որ Սուրբ Ստեփանոսի նահատակության վայրում է կառուցվել
բազիլիկ եկեղեցի և այնտեղ տեղադրվել է վկայի մասունքները 439 թ. Մայիս 15-ին: Ըստ Ռը-
նուկի սուրբ Ստեփանոսի մասունքները հայտնաբերվել են 415 թ. Դեկտեմբերի և նույն ամսի
26-ին տեղափոխվել, ոչ թե բազիլիկ եկեղեցի, այլ Երուսաղեմի հարավում գտնվող Սիոնի եկե-
ղեցու ավանդատուն, որն էլ եղել է Նախավկայի առաջին մատուռը: Հայագետի վերոհիշյալ
կարծիքը, հիմնված արևմտյան ավանդության վրա, հաստատվում է հայկական բնագրերով:

Հայկական գրչագրերում առկա է Ստեփանոս Նախավկայի նշխարների գյուտի պատ-
մությունը, որտեղ Սիոնի եկեղեցին է նշված որպես Ստեփանոսի մասունքների առաջին
հանգրվան: «Գիւտ նշխարաց սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային եւ որոնց ընդ նմա» վերտա-
ռությունն ունեցող բնագրում գրված է. «... Ապա ազդ արարեալ եպիսկոպոսին (Հովհաննես Ե-
րուսաղեմացու մասին է խոսքը - Ռ. Վ.) և էջ հանդերձ Բ եպիսկոպոսաւք: Եւ հրամայեցին

1 A. Baumstark, Festbreuier und Kirchenjahr der Syrischen Jakobiten (studien zur Geschich und kultur des Altertums,
3), Peder zborn, 1910, p. 95 hyu7hj, Nuerschlossene Urkunden altchristlicher Perik opon ordnung des
ostaramaischen Sprachgedietes, dans oriens chritianus, 3., 5., Band 1 (1927), p. 1-22 9p. 137-139), Աույնի
Liturgie comparee, prinssipes et methodes pour l, etude des liturgies chitennes 3° edition, reoue Pardom Bernard
Botte, Cevetoge, 1953, p. 159.
2 B. Capelle, La fete de le Vierge, a Jerusalem au Ve siecle, dans Le musem 561 (1943) p. 1-33.
3 B. Botte, Le lestonnaire Armenien et la fete de le Theotokos a Jerusalem au ve siecle, dans Sacris Erudiri, 8 (1949),
p 111-122.
4 (Dom Botte), Archive fur Liturgie wissenschaft III/2 (1954), p. 409-411.

զսուրբն Ստեփանոս Հանել և դնել յԵրուսաղէմ ի սուրբն Սիոն (բնագրի այլ մասում՝ ի նորին մատրանն - Ռ. Վ.) միաբանութեամբ բան արկեալ վկայարան յարժանաւոր տեղիս...»¹:

Նույն բնագրում կարդում ենք. «... Իմ (Ղուկանոսի - Ռ. Վ.) ըստ սովորութեան ննջելոյ յանկողնի ի զատուցեալ տանն լուսարանի, ուր արկղն սպասու եկեղեցոյն կար, յաւուր ուրբաթոյ այգանալոյն որ աւր Գ էր Քաղոց ամսոյ, ի ժամանակս չորեքտասաներորդի յընդի) քտիկոնին. ի վեցերորդում Թէոդոսի տերանց մերոց ինքնակալ Թագաւորի...»²: Այստեղ նշվել է Ստեփաննոսի նշխարների գյուտի և վկայարանութեան տարին, որը Թեոդոս փոքրի վեցերորդ տարին էր, այն է՝ 414 թ.³: Սակայն մեզ համար կարևորն այն է, որ ամիս-ամսաթիվը տրվել է Հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 3-ով, որով որոշվում է Հիշյալ բնագրի Թարգմանութեան տարիները: Քանի որ Ստեփաննոսի մասունքները գտնվել են դեկտեմբեր ամսին և Սիոնի ավանդատունն է դրվել Դեկտեմբերի 26-ին, ուստի ըստ «Հայոց տոմար» կոմպյուտերային ծրագրի ստանում ենք հետևյալ արդյունքները՝

$$\text{Դեկտեմբեր 26} = \text{Քաղոց 1-30} = 360/363 - 476/479 \text{ թթ.}$$

Ակնհայտ է, որ Հիշյալ բնագրի Թարգմանութեան տեղի է ունեցել 414-479 թթ. սահմաններում: Հավանական տարիներն են 420-ական թվականները, երբ եզնիկ Կողբացին և Հովսեփ Պաղնացին Թարգմանութեաններ էին կատարում Եղեսիայում: Այդ Թարգմանութեանը ամենայն հավանականությամբ կատարվել է ասորերենից, որովհետև բնագրում առկա են ասորերեն բառեր և արտահայտություններ: Այլ խոսքով Հիշյալ բնագիրն Ստեփաննոսի մասունքների մասին գրված բնագրի հնագույն Թարգմանութեանն է կատարված 5-րդ դարում, որը հետագայում փոխանցվել է սերնդից սերունդ:

2021 թվահամարի Տոնապատճառ ժողովածուի «Պատճառ տաւնի նախավկային Ստեփաննոսի» վերնագիրն կրող հատվածում գրված է. «... ասեն թէ Յոհան (նկատի ունի Հովհաննես Երուսաղեմցու - Ռ. Վ.) էր անուն, այն է որ Աղուհացիցն ի տաւնել .ենք, Եժ (հնգետասան) եպիսկոպոս յԵրուսաղէմ, և յայտնեցաւ բազում սքանչելեաւք և բժշկութեամբ, և եղաւ ի Սիոն ոսկերք սրբոյ) նախավկային: Եւ ապա իշխան մի Աղեքսանդր անուն շինեաց վկայարան փառաւոր և անդ փոխեաց զնշխարս սրբոյն: Եւ ի վախճանելն Աղեքսանդրի մարմին նորա եղաւ ընդ սրբոյն տապանաւ իբրև Ստեփաննոսին: Եւ յետ ժամանակաց կինն Աղեքսանդրի կամեցաւ զնալ Կոստանդնուպալիս, զի անտի էր Յուլիա անուն, և տարաւ տապան սրբոյն Ստեփաննոսի անգիտարար զառն իւրոյ տապանն կարծելով... Շինեաց վկայարան մեծափառ և անտ եղաւ, և զայն աւր ևս տաւն կարգեցին, որ է Աւգոստոս յերկուսն...» (էջ 12ա-19ա):

2040 թվահամարի Տոնապատճառ հավաքածուի մեջ առկա են հետևյալ տեղեկությունները՝ «... Եւ ապա ըստ նախագուշակ տեսլեանն առեալ զնշխարս երանելոյն Ստեփաննոսի, որ է եզնամոլոյն, առ ի սպաս հարկիլ մեծ քաղաքին և սայլին սուրբ, զի յԵրուսաղէմ արժան էր սպասաւորել նախասարկաւագին, ուր մեծ քահանայապետն մեր պատարագեցաւ...: Եւ բերեալ ասէ սաղմոսիւք և աւրհնութեամբ եղին ի սուրբն Սիոն: Զոր յետ սուղ ինչ աւուրց Աղէկսանդրոս ոմն վկայասեր շինեաց տաճար ի սուրբ քաղաքին Երուսաղէմ և բազում աղերսիւ խնդրեաց ի հայրապետն և վերափոխեաց զմեծապայծառ պարգև զսուրբ Ստեփանոս նախավկայի Քրիստոսի» (էջ 32ա-35բ):

1 Ձեռ. N° 7583, էջ 239բ:
2 Ձեռ. N° 7583, էջ 232բ:
3 Բնագրի մեջ տարեթվերի տվյալները համարժեք չեն, ուստի կամ «չորեքտասաներորդի»-ը պետք է սրբագրել «երկուտասաներորդի»-ի՞ն դիկտիոնի կամ «ի վեցերորդում թեոդոսի»-ը «ի ութերորդում», որով համադրելի կդառնան այդ զուգահեռ թվերը:

Այսպիսով Հայոց գրավոր ավանդութեան համաձայն Հովհաննես Երուսաղեմցին սուրբ Ստեփաննոսի մասունքները առաջին անգամ դրել է Սիոնի եկեղեցում:

Դոն Հեյմինգի մյուս փաստարկն էլ այն է, որ նոր տարվա տոնակատարությունը Բեթղեհեմում (հետևաբար Երուսաղեմում) մտցրել է Հորնադը և այդ տոնը վերացել է նրա մահից (458 թ.) հետո: Հայտնի է, որ Հունվարի 6-ի տոնակատարությունը կատարվել է Արևելքում 4-րդ դարից սկսած և ոչ մի կապ չունի Հորնադի հետ:

Գ. Կրեյմերը հետևել է Դոն Հեյմինգին Հունվարի 6-ի տոնակատարության կապակցությամբ, միաժամանակ նշել է, որ Տոնացույցի խմբագրությունը չի կարելի տանել մինչև 458 թ., այլ մինչև Քաղկեդոնի ժողովը (450 թ.): Իսկ Ստեփաննոսի հիշատակությունը կապվում է 439 թ. հետ: Այլ խոսքով բնագիրը թվագրել է 439-450 թթ.: Այս կարծիքը ևս ընդունելի է, որովհետև նոր տարվա տոնը, ինչպես տեսանք, հայտնի էր 4-րդ դարից, իսկ 439 թ. Սուրբ Ստեփաննոսի բազիլիկ եկեղեցու կառուցման տարին է, որտեղ, ինչպես նշվեց, առաջին անգամ չի դրվել նրա մասունքները:

Շառլ Ռընոն¹ կամ Աթանասը Երուսաղեմը սահմանքի թվագրումը կապել է մի կողմից Սուրբ Ստեփաննոսի նշխարների գյուտի (415 թ. Դեկտեմբերի), նրա մասունքները Սիոնի եկեղեցի ավանդատուն տեղափոխելու (Դեկտեմբեր 26), ինչպես և Հովհաննես Երուսաղեմցու մահվան (417 թ.), մյուս կողմից Երուսաղեմի հյուսիսում 438-439 թթ. Եվրոպիա կայսրուհու կառուցած սուրբ Ստեփաննոսի բազիլիկ եկեղեցու հիշատակության բացակայության հետ: Այստեղ, ինչպես նշել է հեղինակը, հետագայում տեղափոխվեց Ստեփաննոսի մասունքները: Նրա հիշատակը սկզբից տոնել են Սիոնի եկեղեցու ավանդատանը: Շ. Ռընոնի վկայակոչած տվյալները, ինչ խոսք, կարևոր են Երուսաղեմի սահմանքի նախատիպի գոյությունը փաստարկելու համար 417-439 թթ. սահմաններում, սակայն ինչպես Շ. Ռընոն, այնպես էլ մյուս ուսումնասիրողները չեն կարողացել հիմնավորել Երուսաղեմի տոնացույցի հունարենից հայերեն կատարած Թարգմանության և խմբագրության ժամանակը, որովհետև, ինչպես գրել է Շ. Ռընոն «... այն չի կապել որևէ հայտնի պատմական իրադարձության հետ»: Փոքր ինչ հետո կհիմնավորենք, որ «Կանոն ընթերցուածոց»-ի հայերեն Թարգմանության և խմբագրման ժամանակի և Թարգմանչի համար ունենք ավելի քան հիմնավոր փաստեր:

Ն. Ակինյանը³ բնագրի հունարեն հայերեն լեզվից ելնելով, թվագրել է 5-րդ դարի 2-րդ կեսով կամ վերջերով: Թվագրելով «Կանոն ընթերցուածոց»-ը միաժամանակ ցույց կտանք ընդհանրապես լեզվական տվյալներով թվագրելու սնանկությունը և կբացահայտվի նոր իրողություններ, որոնք այնքան կարևոր են Հայոց հին մատենագրության ժամանակագրության, ինչպես և դասական հունարեն հայերեն Թարգմանությունների պարբերացման համար:

Օ. Սեքուլյանը⁴ Շ. Ռընոնի գրքի կապակցությամբ գրած գրախոսականում նշել է, որ Երուսաղեմի 121 թվահամարի գրչագրում վկայել է «... սրահ քահանայապետի» արտահայտությունը, ուստի բնագրի գրությունը եղել է մինչև 438/439 թթ., երբ կառուցվեց Պետրոսի սրբավայր-եկեղեցին:

Այլ խոսքով հետազոտողների փաստարկները (հատկապես Շ. Ռընոնի, Օ. Սեքուլյանի և այլն ցույց են տալիս, որ Երուսաղեմյան սահմանքը հունարեն լեզվով գոյություն է ունեցել

1 Renoux Athanase, Le Codex Armien Jerusalem 121. I. Intriducion aux origines de la liturgie Hierosalymitaine. Lumieres nouvelles. Patrologia orientalis, Tome XXXV. Fascicule 1 N° 163/Brepols-Turnhoue. Belgique 1969, pp. 215.
2 Շ. Ռընոն, «Մաշոց» գիրք ծագումը..., անդ. էջ 32:
3 Ն. Ակինյան, Աշխ. աշխ., էջ 290-291:
4 Հանդես Ամսորեայ, 1969, թիւ 1-3, էջ 111-119:

417 թվից հետո և 439 թվից առաջ, բայց այն երբ է թարգմանվել հայերեն չի կարողացել հիմնավորել և ոչ մի ուսումնասիրող: Դեռ ավելին, Մովսես Խորենացու 1500-ամյակի առթիվ մեր կարդացած զեկուցման մեջ փորձել ենք ցույց տալ, որ «Կանոն ընթերցուածոց»-ի հայերեն թարգմանությունը կատարվել է 417-480-ական թվականների սահմաններում և լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի օգտագործմամբ որոշել ենք թարգմանության թվականները: Ստացված թվականներից նախընտրել էինք 459-ը, որը, ինչպես կտեսնենք, ճշտվում է հայոց տոմարական եղանակի ընձեռած հնարավորություններով:

Անցնենք «Կանոն ընթերցուածոց»-ի թվագրմանը նախ հիմնավորով բնագրի տվյալների վրա:

Վերոհիշյալ ընդօրինակությունների հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ «Կանոն ընթերցուածոց»-ի անբաժանելի մասն է կազմել Կյուրեղ Երուսաղեմցու Կոստանդինոսին գրած թուղթը: Այսպես, 985 թվահամարի ձեռագրում կարդում ենք «մայիս ամսոյ, որ աւր է (7) ժողովին առաջ սրբոյ Գողգոթային, զաւրն երեւելոյ նշանի խաչի յերկնից, եւ այս կանոն կատարի. Սաղմոս ԴԶ (96) կցուորդ (բերվում են բնագրերը - Ռ. Վ.): Ի Գաղատցւոց թղթոյն Պաւղոսի առաքելոյ (բերվում են բնագրերից հատված - Ռ. Վ.): Եւ ապա ընթեռնուն զթուղթ Կիւրղի եպիսկոպոսի Երուսաղէմացւոյ. Վասն երեւելոյ նշանի խաչին յերկնից (կցում է երկրի վերնագիրը - Ռ. Վ.) «Թուղթ Կիւրղի եպիսկոպոսի Երուսաղեմցւոյ առ Կոստանտինոս թագաւոր. Վասն երեւելոյ լուսոյ խաչի» (ապա ներկայացվում են բնագրերը, որոնց թվում մեզ հետաքրքրող հատվածը - Ռ. Վ.) այն է՝ «...զբանելի ասեմ զխաչն լուսոյ ճառագայթիւք փայղեալ յԵրուսաղէմ տեսաւ զի յաւուրս այնորիկ սուրբ Պենտեկոստէին ի գլուխ Ահականի (այլ բնագրերում՝ Ահեկանի) յերիւ ժամ ամենայաղթ խաչն լուսոյ կազմեալ երկնից գեր ի վերայ սրբոյ Գողգոթայի մինչեւ ի սուրբ լեառն Զիթենյաց ցոյացեալ երեւէր...»¹: Այնուհետև գալիս է. «Ալելուիա, Սաղմոս ԴԵ...: Աւետարան ըստ Մատթեոսի...»²:

Այլ խոսքով բնագրում բերել են Մայիսի 7-ին սուրբ Գողգոթայի առաջ խաչի նշանի երկնքից երևալու օրվա արարողական կանոնները իրենց ընթերցվածներով: Ակնհայտ է, որ Կյուրեղ Երուսաղեմցու թուղթը գրված «առ Կոստանդինոս» եղել է այդ կանոնի օրգանական մասը և ողջ տոնացույցի հետ թարգմանվել հայերեն:

Ի դեպ, այն չէր կարող լինել Կյուրեղ Երուսաղեմցու մեկ այլ, այն է՝ «Կոչումն ընծայութեան» երկի մաս, ինչպես կարծել է Գ. Զարբանալյանը, քանի որ Կյուրեղ Երուսաղեմցու թղթի բնագրերը գտնվում են «Կանոն ընթերցուածոց»-ի ընդօրինակությունների և ոչ մեկը «Կոչումն ընծայութեան» բնագրերի մեջ:

Հայոց տոմարական եղանակի ընձեռած հնարավորություններով, որի տեսական բացատրությունը տվել ենք մեկ այլ աշխատության մեջ³, տոնացույցի անբաժան մասը կազմող Կյուրեղի թղթի ներքին տվյալներով հնարավոր դարձավ թվագրել «Կանոն ընթերցուածոց»-ի հայերեն թարգմանության ժամանակը:

Անցնենք թվագրմանը:

Տեսանք, որ Երուսաղեմի տոնացույցում Մայիսի 7-ին է կատարվել Սուրբ Գողգոթայի առաջ կատարված կանոնները նվիրված Սուրբ խաչի երկնքից երևալու օրվան, որը ոչ միայն փոխառվել է, այլ հայ թարգմանիչը համարժեք է ընդունել Ահեկան ամսին: Այսպես է հասկացել նաև Հովհաննես Սարկավազը իր «Առ Սարգիս» գրած նամակում: Համադրելով բնագրում հի-

1 Ձեռ. № 985, էջ 237ա-241բ:

2 Ձեռ. № 985, էջ 237ա-241բ:

3 Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը, թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երևան, 1993:

շատակված համարժեք ամիս-ամսաթվերը ըստ «Հայոց տոմար» կոմպյուտերային ծրագրի տվյալների ստանում ենք հետևյալ արդյունքները, այն է՝ Մայիս 7 = Ահեկան 1-30 = 312/5 - 428/31 թթ.: Հետևում է, որ Երուսաղեմի տոնացույցը Կյուրեղի թղթի հետ միասին թարգմանվել է հունարենից հայերեն 408-431 թվականի սահմաններում, որոնց միջին տարեթիվն է 419-ը: Ստացված տարեթվերի սահմանները ավելի են նեղանում, երբ նկատի ենք ունենում տոնացույցում առկա Հովհաննես Երուսաղեմցու հիշատակի օրվա նշումը: Ուսումնասիրողները ցույց են տալիս, որ Հովհաննես Երուսաղեմցին մահացել է 417 թվականին, ուստի թարգմանության ներքին սահմանը 417 թվականից հետո է: Քիչ անց ցույց կտանք, որ այդ բնագրի թարգմանիչն է Սահակ կաթողիկոսը, որը 428 թ. գահընկեց արվեց և հինգ տարի բանտարկված մնաց:

Պարզ է, որ վերանում է մեր ստացված տարեթվերի վերին սահմանի քառամյակը, այն է՝ 428-431 թթ.: Հետևապես Երուսաղեմի «Կանոն ընթերցուածոց»-ը հունարենից հայերեն է թարգմանվել և մասամբ խմբագրվել 417-428 թթ. միջև, հավանաբար Ահեկանի 28 = Մայիս 7-ի համարժեք քառամյակում, այն է՝ 420-423 թթ.: «Կանոն ընթերցուածոց»-ի թվագրումը պարզություն է մտցնում և հնարավորություն տալիս հայկական սկզբնաղբյուրների տված տեղեկությունների հիման վրա որոշել հիշյալ բնագրի թարգմանիչ-խմբագրին:

Կորյունի վկայության համաձայն, Սահակ կաթողիկոսը 435/6 թթ., ավելի ստույգ 428 թ. առաջ (մինչև գահազուրկ ավելը և բանտարկվելը), հունարենից հայերեն էր դարձրել եկեղեցական գրքերի ամբողջությունը և շատ սուրբ հայերի իմաստություններ, իսկ 435/6 թթ. հետո Եզնիկ Կողբացու հետ միասին վերանայեց Սուրբ Գրքի հայերեն բնագիրը, որը թարգմանել էին ասորերենից, Կոստանդնուպոլսից բերված Աստվածաշնչի հունարեն կանոնական օրինակի հիման վրա, ինչպես և Սուրբ Գրքի շատ մեկնություններ էլ թարգմանեցին: Վերոհիշյալ տեղեկությունը և «Կանոն ընթերցուածոց»-ի թարգմանության ժամանակի որոշումը, կարծում ենք, աներկբա է դարձնում, որ հիշյալ թարգմանությունը կատարել է Սահակ կաթողիկոսը, քանի որ եկեղեցական գրքերի գումարության մեջ մտնում են Պատարագամատուցը, Տոնացույցը և Մաշտոցը: Արդարանում է հայոց տոնացույցերի միջոցով մեզ հասած ավանդությունը, համաձայն որի «Աստուածայատնութեան ժամանակարգութիւն ըստ սրբոյ Լուսաւորչին աթոռաց հրահանգից և կարգաց, զոր ընկալեալ է սրբոյն Սահակայ և հասուցին առ մեզ նախնիք մեր»¹:

Թարգմանիչի որոշմանը, եթե նույնիսկ ծայրահեղ քննադատության դիրքերից էլ մոտենանք, որի կարիքը չկա, այնուամենայնիվ բնագրի թարգմանության թվականների որոշումը հնարավորություն է տալիս դիտարկել մեկ տարբերակ ևս: Ըստ Խորենացու, հայտնի է, որ 420-ական թվականներին Կեսարիայում հունարենից հայերեն թարգմանություններ էին կատարում Հովհան Եկեղեցացին և Արձանը, որոնք նույնպես կարող էին հիշյալ բնագրի թարգմանիչները լինել, բայց քանի որ տոնացույցի ներդրումը հայ եկեղեցու կենցաղում կաթողիկոսի իրավասության մեջ էր մտնում, ապա ով էլ որ թարգմաներ, միայն Սահակ կաթողիկոսի համաձայնությամբ և խմբագրությամբ պետք է ներդրվեր հայոց եկեղեցու առտնին կենցաղում: Ինչպես նկատելի է նույնիսկ միջնորդված թարգմանությունը ևս բնականորեն տանում է դեպի Սահակ կաթողիկոսը:

Այսպիսով, տոմարական անառարկելի զուգահեռներով, ժամանակակցի մատենագրական վկայությամբ, ինչպես և հետագա ավանդությամբ հիմնավորվում է, որ Երուսաղեմի տոնացույցը հունարենից հայերեն է թարգմանել և մասնակի խմբագրել՝ դարձնելով Համակովկասյան քրիստոնեական տոնացույց, Սահակ կաթողիկոսը 420-ական թվականների սկզբներին:

Քննարկենք հիշյալ տոնացույցի խմբագրման հարցը:

1 Ձեռ. № 9838, էջ 119բ և այլն:

«Կանոնք ընթերցուածոց»-ի մեջ գրված է. «Սեպտեմբերի ամսոյ որ աւր ժԳ. Նավակա- տիք սրբոց տեղեաց Երուսաղէմի՝ զուժ աւր լինի»: Շարունակութեան մեջ բերվել է երկու օրվա արարողական կարգը սպասվելիք ուժ օրվա փոխարեն: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ Սահակ կաթողիկոսը տոնացուցը խմբագրել է, այլապես բաց չէր թողնի հաջորդ վեց օրվա տոնածիսա- կան արարողական կարգի կանոնները, որոնք վերականգնվեցին ուշ շրջանում դարձնելով Ս. Խաչի և Եկեղեցու տոնական օրերը: Սահակ կաթողիկոսը խմբագրեց Քրիստոսի Մենդեան և Աս- տուածայայտութեան կանոնը՝ Հունվարի 6-ը դարձնելով հայոց եկեղեցական տարվա սկիզբ: Բանն այն է, որ Քրիստոսի Մենդեան օրը՝ Դեկտեմբերի 25-ը, 4-րդ դարի վերջերից՝ 370-80-ա- կան թվականներից, Հռոմից ներթափանցեց Արևելքի և հարևան եկեղեցիները, Քրիստոսի Մենուզը սկսեցին տոնել Դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Մկրտութեանը՝ Հունվարի 6-ին, որը չընդու- նեց Հայոց եկեղեցին, ինչպես ցույց են տալիս հատկապես ասորերենից կատարված թարգմա- նութուններում (Եփրեմ Ասորի, Անդրեաս) փաստագրված հունվարի 6-ը և շարունակեցին Քրիստոսի Մենուզն ու Մկրտութեանը տոնել միաժամանակ՝ այսինքն պահպանեցին հին ա- վանդույթը: Մենք չգիտենք Երուսաղեմի տոնացուցում Քրիստոսի Մենուզն ու Յայտնու- թեանը դրված էր մի կանոնի տակ, թե տարբեր, մանավանդ հետագայում այդ տոները հաստա- տապես տոնվում էին առանձին, իսկ հայոց մեջ հիմնականում միասին, չնայած որոշ ժամանա- կավոր խախտումների: Հայոց մեջ Գրիգոր Լուսավորիչը ըստ ավանդութեան սահմանել է Հով- հաննես Մկրտչի հիշատակի օր, որը մտավ Սահակ կաթողիկոսի խմբագրած տոնացուց օգոս- տոսի 29-ի կանոնի տակ, թեև բացառված չէ, որ այն եղած լինի նաև Երուսաղեմի տոնացույ- ցում:

Բիւզանդարան պատմութունների հեղինակի մի հաղորդումից երևում է, որ 4-րդ դարի տոնացուցում օգտագործվել է անշարժ տոմար, հավանաբար հուլյանը, որը Սահակ կաթողիկո- սը վերջնականորեն ներդրեց հայոց մեջ, թեև բացառված չէ, որ Հուլյան տոմար է օգտագործ- վել նաև Երուսաղեմի տոնացուցում:

Շառլ Ռընուի վկայակոչած տվյալների համաձայն «Itinerarium Egeriae»-ում Հունվարի 6-ի ծիսական արարողութունների նկարագրութունը սկսվում է Բեթղեհեմից (Երուսաղեմի հա- մայնքի) Երուսաղեմ վերադառնալու և նրան ուղեկցող «օրհնեալ, որ երկիր...» երգի հիշատակ- մամբ: Հենց այդ արարողական կարգն էլ բացակայում է հայկական հնագույն և ընդհանրա- պես ճաշոցներում: Դա պարզապես նշանակում է, որ Սահակ կաթողիկոսը տեղայնացրել է տո- նացուցի կանոնները դուրս հանելով որոշ հատվածներ: Շառլ Ռընուն չի ուզում տեսնել այդ, որովհետև հայոց տոնացուցը դիտում է իբրև սոսկ թարգմանութուն, այսինքն՝ Երուսաղեմի տոնացուց: Նա փորձում է նույնիսկ անհաջող բացատրութուն տալ իր իսկ տեսակետն արդա- բացնելու միտումով¹:

Մեջբերած փաստերը ցույց են տալիս, որ Սահակ կաթողիկոսը սոսկ փոխառութուն չկա- տարեց Երուսաղեմի տոնացուցից, այլ խմբագրեց այն: Հայագիտութեան համար հայոց առա- ջին քրիստոնեական տոնացուցի թվագրումը և խմբագրումը կարևոր նշանակութուն ունի, միաժամանակ էական ու սկզբունքային կարևորութուն ունի դասական և հունարան հայերեն թարգմանութունների փոխհարաբերութունների տեսանկյունից ժամանակագրական կտրված- քով: Այն առանձին քննարկման խնդիր է: Առայժմ ասենք այսքանը, որ վերոհիշյալ բնագրի, ինչպես և այլ թարգմանական գործերի, որոնցից մեկի մասին կխոսենք քիչ հետո, ժամանակի ո- որոշումը թույլ է տալիս պնդել, որ դասական և հունարան հայերենով կատարված թարգմա-

նութունները սկսել են զուգահեռաբար, ուստի պետք է վերանայել հունարան դպրոցի պարբե- րացման խնդիրը ժամանակագրական կտրվածքով:

Պարզվում է, որ դասական և հունարան հայերենով սկսել են թարգմանութուններ կա- տարել զուգահեռաբար 410-20-ական թվականներից սկսած: «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի ժա- մանակի և թարգմանչի որոշումը կասկած չի թողնում, որ հունարան հայերենի հիմնադիրը Սահակ կաթողիկոսն է:

Քննարկենք ևս մեկ հարց:

Կորյունի, Ղազար Փարպեցու վկայութուններից և տոմարական հաշվումներից հայտնի են դարձել, որ Աստվածաշունչը թարգմանել են հայերեն ասորերենից 408-415 թթ. սահմաննե- րում, սակայն հետագայում 435/6-440 թթ. վերանայել են Կոստանդնուպոլսից բերված հունա- րեն կանոնական օրինակի հիման վրա:

Հայերեն լեզվով գրված առաջին քրիստոնեական տոնացուցի թվագրումը և թարգմանիչ- խմբագրի որոշումը թույլ է տալիս բացատրել Սահակ կաթողիկոսի Աստվածաշունչի ասորական թարգմանութեան վերանայման պահանջը: Բանն այն է, որ Երուսաղեմի տոնացուցում յուրա- քանչյուր տոնի կապակցութեամբ բերվել են ընթերցվելիք նյութեր Հին ու Նոր Կտակարանի տարբեր մասերից և Սահակ կաթողիկոսը թարգմանելով այն, ինչպես և աչքի առաջ ունենալով ասորերենից կատարված թարգմանութունը, նկատել է տարբերութունները, որն էլ, մեր կարծի- քով, եղել է պատճառ, որ նա պատվիրի հունարեն կանոնական բնագիրը և շտկումներ ու լրա- ցումներ կատարի: Ի դեպ ուսումնասիրողները նկատել են տարբերութուններ Աստվածաշունչի ներկա բնագրի և տոնացուցի աստվածաշնչյան հատվածների միջև: Մի բան պարզ է, որ մինչև Կոստանդնուպոլսից բերած Աստվածաշունչի հունարեն կանոնական բնագիրը, առկա էր Հին ու Նոր Կտակարանի ինչպես ասորերեն բնագիրը և նրա թարգմանութունը, այնպես էլ հունարեն բնագրի ստվար հատվածներ թարգմանված Երուսաղեմի տոնացուցի միջոցով:

Ն. Ադոնցը փորձել է ցույց տալ, որ Մակաբայեցուց գիրքը թարգմանվել է 460-468 թթ¹, սակայն, այդ փորձը անհաջող է: Բանն այն է, որ մեր կողմից առաջագրված հայոց տոմարա- կան եղանակը հնարավորութուն է ընձեռում թվագրել նույնիսկ Աստվածաշունչի առանձին գրքեր, որոնց թվում Մակաբայեցուց գիրքը: Մակաբայեցուց գրքի մեջ վկայվել է Ահեկան ա- միսը, այն է՝ «մինչև յերեսուն ահեկանի ամսեան» (ԺԲ, 30) և «յամսեան ահեկանի, որ աւր հնգետասան էր» (ԺԱ, 33): Հունական բնագրում դրա փոխարեն համապատասխանորեն ունի 30 և 15 Քսանթիկոս ամսի: Ն. Ադոնցը գտել է դրանց համարժեք հուլյան ամսաթվերը, այն է՝ Ապրիլ 28 և 13 ու Նավասարդի 1-ով ստացել է 460-468 թթ.: Քանի որ թե հունական, թե հայկական բնագրերում ամսաթվերն նույնն են, ուստի հունական ամսանուն Քսանթիկոսն է փոխարինվել հայոց շարժական տոմարի Ահեկան ամսանվան, այսինքն՝ ամսաթվերն բառացի թարգմանութուններ են, միայն ամսանուններն են փոխվել, ուստի ճիշտ չէ Նավասարդի 1-ով որոշել թվականը: Ունենալով Քսանթիկոս 30 = Ապրիլ 28 = Ահեկան 1-30, ըստ «Հայոց տո- մար» կոմպյուտերային ծրագրի տվյալների ստանում ենք առաջին ամսաթվի տարիները, այն է՝ 347/50-463/4 թթ., իսկ երկրորդ ամսաթվի համար, այն է՝ Քսանթիկոս 15 = Ապրիլ 13 = Ահե- կանի 1-30, ստանում ենք 407/10-523/6 թթ.: Որովհետև Ապրիլ 28-ը և 13-ը միաժամանակ համարժեք են Ահեկան ամսի տարբեր օրերին միայն այդ ամսաթվերի հատման տարեթվերին, որն է 407/10-463/4 թթ. (միջինը 435 թվական), ապա Մակաբայեցուց գիրքը թարգմանվել է 407-464 թթ. միջև ընկած սահմաններում: Միջին թվից, այն է՝ 435 թվականից ելնելով կարելի է պնդել, որ այն թարգմանվել է 435-440 թթ.: Սահակ կաթողիկոսի կամ Եղնիկ Կողբացու կող- մից: Ի դեպ Մակաբայեցուց գիրքը ևս հունարան հայերենով հնագույն թարգմանութուններից

¹ Շառլ Ռընու, Աստուածայայտութեան տօնը Երուսաղէմում Դ եւ Ե դարերում ըստ Երուսաղէմի հայկական ճաշոց գրքի, Գանձասար, 1996, էջ 164:

¹ Ն. Ադոնց, Դարձեալ Կորինցի շուրջը, Հանդես Ամսօրեայ, 1928, էջ 91-94:

է: Վերոհիշյալ հաշվումները ևս հիմնավորում են որ Աստուածաշունչը թարգմանվել է ամբողջութեամբ 408-441 թթ., նախ 408-415 թթ. (ասորերենից), 420-423 թթ. (հունարենից հատվածներ տոնացույցի մեջ) և 435-441 թթ., (Կոստանդնուպոլսից բերված հունարեն կանոնական բնագրից) և արդեն հայացված Աստուածաշունչը օգտագործված ենք գտնում, ինչպես Ագաթանգեղոսի պատմության (գրված 428-435 թթ., խմբագրված 620-623 թթ.), Բիզանդարան պատմության (գրված 435-445 թթ.), Կորյունի Վարք Մաշտոցի (գրված 446 թ.), այնպես էլ Եղիշեի Վարդանանց պատմության (ավարտած 469 թ.), Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության (գրված 470-ական թվերի վերջերին 480-ական թվականների սկզբներին) և Ղազար Փարպեցու Հայոց պատմության (գրված 490-ական թվականներին) մեջ:

Ակնհայտ է, որ Աստուածաշունչի թարգմանության մեջ կան տարբեր շերտեր կապված Պեչիտոյի, 70-ից թարգմանության և այլ խմբագրությունների հետ:

Հայոց քրիստոնեական առաջին տոնացույցի մեջ առկա աստուածաշունչի հատվածներով հնարավորություն են ստեղծում որոշել թե այն որ խմբին է պատկանել, մանավանդ տարբերություններն արդեն նկատվել են ուսումնասիրողների կողմից (Ս. Կոխ, Շ. Ռընու): Այս ուղղությամբ կատարվելիք աշխատանքները պետք է շարունակվեն, որպեսզի ստացվեն ավելի կոնկրետ և վերջնական արդյունքներ:

Տեսնենք, ըստ հայ մատենագիտական վկայությունների, քննարկվող բնագիրը ի՞նչ անվանում է ունեցել: Ասենք, որ ուսումնասիրողները հատուկ չեն անդրադարձել Տոնացույցի նախնական վերնագրի հարցին:

Ն. Ակինյանը կիրառել է Երուսաղեմյան տոնանամակ¹ արտահայտությունը, որը գալիս է Գրիգոր Վկայասերի «Տառնանամակ»-ի, այսինքն նրա խմբագրած տոնացույցի անվանումից:

Շ. Ռընուն² օգտագործել է Երուսաղեմյան սահմանք տերմինը Երուսաղեմի տոնացույցի, այսինքն հունարենից հայերեն դարձրած նախնական բնագրի համար, իսկ Հայոց քրիստոնեական տոնացույցերի, այն է՝ հետագա տարբերակների համար շաշոց տերմինը:

Պետք է նշել, որ Երուսաղեմյան սահմանք արտահայտությունը, ինչպես կտեսնենք, տեղ չի գտել Հայ մատենագիրների վկայություններում, այլ «Կանոնք (Կանոնադրութիւնք) ընթերցուածոց» կամ «Գիր-Գիրս-Գիրք ընթերցուածոց», թեև միշտ գիտակցվել է, որ Հայոց տոնացույցը փոխառվել էր Երուսաղեմից: Իսկ շաշոց տերմինը գալիս է Գրիգոր Արշարունու «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» բնագրի առկա խմբագրությունից, որը կատարել է Ջաքարիա կաթողիկոսը 9-րդ դարի 60-ական թվականներին և մեզ է հասել շնորհիվ Գեորգ Մեղրիկի ընդօրինակության (11-րդ դարի վերջ): Ասենք, որ Գրիգոր Արշարունին այդ տոնացույցը ճանաչել է իբրև «Կանոնք կամ Կանոնադրութիւնք կամ Գիրք կամ Գիր կամ Գիրս ընթերցուածոց» և իր վերլուծությունը վերնագրել «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»: Բնագրում յուրաքանչյուր տոնի առիթով տալիս է կանոն տերմինը, որից կարելի է հետևեցնել, որ գիրքը անվանվել է «Կանոնք ընթերցուածոց»:

Բերենք Հայ մատենագրական տեղեկությունները:

Հովհան Մանդակունու 9-րդ կանոնում գրված է. Եւ որ Մնունդ առնեն յառաջ քան զՅայտնութիւնն՝ չէ արժան, զի սուտ է, զի Մնունդն եւ Յայտնութիւնն մի են եւ յայտ յԸնթերցուածոցն³ է, որ ասէ «Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդն էր այսպէս» (Մատթ. Ա. 18)⁴:

1 Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ... Բ. 5, էջ 290-291:

2 Շ. Ռընուն, «Մաշոց» գիրք ծագումը..., անդ. էջ 28-30:

3 Բնագրում (համեմատական) ընթերցուածոց, տողատակում՝ ընթերցուածոց, վերականգնումը մերն է:

4 Կանոնագիրք հայոց, Բ. Ա., էջ 499:

Այստեղ խոսքը գնում է ոչ թե նոր կտարականի համապատասխան հատվածի այլ տոնացույցի մեջ եղած վկայության մասին: Կարելի է բերել բազմաթիվ տեղեկություններ, բայց բավարարվենք գրչագրերի և ձեռագրաց ցուցակների հղումներով¹, մանավանդ հետագա շարադրանքից այդ հարցը կհստակեցվի: Ղազար Փարպեցին Ղևոնդեանց նահատակության նկարագրությունից հետո գրում է. «կատարէին կարգեալ կանոնս Գուբաղայինց և կարդացմանս ընթերցուածոց»²:

Այս դեպքում ևս ակնհայտ է, որ Ղազար Փարպեցին նկատի է ունեցել «Կանոնք կամ գիրք ընթերցուածոց»-ը:

Հովհաննես Գաբրիելացին, որը որքան մեզ հայտնի է, առաջին անգամ կատարել է տոնացույցի Քրիստոսի Մնունդեան և Աստուածայայտնութեան կանոնի մեկնությունը, օգտագործել է «ընթերցուածոց» տերմինը՝ առանձին ընթերցվածների համար, իսկ Արտեմոնի տոնացույցի համար՝ «Արտեմոնադիր Ընթերցուածոց»: Նրա մոտ խոսքը գնում է քննարկվող բնագրի մասին: Բերենք այդ տեղեկությունը:

«Եւ Կիրղոս Երուսաղէմի եպիսկոպոս... և տաւնս և ընթերցուածս և զՍաղմոսս ի սրբոց առաքելոցն զեղեալսն հաստատեալ, և զյիշատակ մարգարէից և առաքելոց և մարտիրոսաց ստուգեալ կարգեաց և զլուիս տաւնից զյայտնութիւնն եղ՝ սուրբ առաքելոցն էր կարգեալ, և չասաց զծնունդն յառաջ քան զայայտնութիւն, այլ զմի և զնոյն: Եւ զոր յայլ քաղաքս ըստ արտեմոնադիր ընթերցուածոց դեկտեմբեր ամսոյ ի քսան և հինգ ծնունդ առնեն, զայն Յակոբայ առաքելոյ և Դաւթա Մարգարէի յիշատակի աւ[ր] եղ Կիրեղ, քանզի և սուրբ հարքն որ ի Նիկիա ժողովեալ, և երանեալ սուրբն Գրիգորիոս և սուրբն Արիստակէս ոչ կարգեցին երկուս տաւնս զծնունդն և զՅայտնութիւնն, այլ մի տաւն: Եւ նոցունց հոգեկիր վարդապետքն և թարգմանչիք, որք յԱղեքսանդր[իա] և յայլ յայտնի քաղաքս վարժեալ, ոչ աւելիս և նորս ինչ թարգմանեցին և ոչ ընկալան, և ոչ մեզ աւանդեցին, այլ հաստատեալ ենք ի վերա հիման սուրբ առաքելոցն և երանելի հարցն, որ մի և նույն տաւն կատարեցին, և կատարենք ի պատիւ սուրբ երրորդութեանն, զաւր սուրբ Յայտնութեանն՝ ոչ բաժանելով յերկուս զայս աւր ի Յորդանան զծնիցեալ բանն»³:

606-607 թթ. Մովսես եպիսկոպոսի Վրթանես Բերթողին գրած նամակի մեջ կարդում ենք. «... նույնպես և յաղագս միաւորական տաւնին Յայտնութեան՝ որ է հրաշափառ ամենասուրբ ծնունդն յունուարի ամսոյ ի վեցն կատարեալ. զոր կանոնեալ հին ընթերցուածոց»⁴ (ընդգծումը մերն է - Ռ. Վ.): Կասկած չկա, որ Մովսեսը հիշատակել է Սահակի «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը:

Բերենք Անանիա Շիրակացու վկայությունները⁵:

ա) «... եւ յայտ է ի կանոնադրութիւնէն ընթերցուածոցն սրբոյն Կիրղի, քանզի այսպէս, եթէ ին (25) [աւուր] ամսոյն դեկտեմբերի է տաւն Դաւթի եւ Յակոբու զոր յայլ քաղաքս ծնունդ Քրիստոսի առնէն...»:

բ) «... զկանոն ծննդեան ի վեց յունուարի կարգեաց նոյն ինքն Կիրեղ. քանզի գրեալ է ի սկզբան կանոնին այսպէս, թէ տաւն սրբոյ Յայտնութեան կատարի ի յունուարի որ [աւր] վեց է

1 Հ. Սահակ վրդ. Մեմորիան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանի Մխիթարյանց ի Վեներիկ, հատոր Դ., Վեներիկի, 1993, էջ 567-588, 595-606 եւ: Վիեննայի ձեռագրացուցակներ Հ. Տալլան, էջ 18-19, Ն. Ոսկյան, էջ 215-217 և այլն:

2 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, էջ 262:

3 Գիրք թղթոց, էջ 88-89:

4 Գիրք թղթոց, էջ 124-125:

5 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը էջ 285:

ամսոյն ժողովին ի Հովուանոցն. եւ զայս ինչ կանոն կատարին եւ ապա ի Բեթղեմ եւ ի Յայ-
րին»:

Ակնհայտ է, որ այստեղ ևս խոսք է գնում քննարկվող բնագրի մասին:

Մովսես քերթողահայր Սյունեցին «Յաղագս Վարդավառին խորհրդոյ» բնագրի մեջ, որը
ինչպես կտեսնենք հետագայում, գրվել է 703 թվականին, օգտագործել է «ընթերցուածոցն»¹
տերմինը նկատի ունենալով «Կանոնք ընթերցուածոցը»: Ասենք նաև, որ Մովսես Սյունեցին
օգտագործել է «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի հնագույն բնագիրը, որտեղ բացակայում է Վարդա-
վառի կանոնը: Այդ է պատճառը, որ Վարդավառը համեմատում է Տաղավարաց և այլն տոնների
հետ և ասում որ Վարդավառի կանոնը հենք չեն սահմանել և պատճառաբանում է:

Հովհաննես Իմաստասերն օգտագործել է «ընդ ընթերցուածոցն հրաման» արտահայտութ-
յունը: Բերենք այդ վկայութիւնը. «Բայց տեսնենք առ այստեղիք և զայն ևս, եթէ ոմանք և -
վայելչագունից սովորութեանց ջանան խափանումն ի վերայ բերել, և զաստուածայայտնու-
թեան և զծննդեան նորին զօր, զոր ի վեցն յունվարի ի միասին տօնել սովոր է աշխարհս մեր
այդ զծննդեան սիրեն ոմանք կատարել զտօն. իսկ յայտնութեան խորհրդոյ՝ և ոչ միով իւրիք
կամին ճառս ի մեջ բերել, կապելով ամենևին զինքեանս ընդ ընթերցուածոցն հրաման զօր Ե-
րուսաղեմիքն յութօրեայս յայտնութեան ետ՝ յութ եկեղեցիսն իւրեանց երթալով՝ զնոցին տեղեաց
և զկանոն կատարեն օրէն սազանդութիւն կարծելով զայս եթէ զառ ի հնոցն զթերի ինչ ըստ
խորհրդոյն խնդրոյ՝ կատարելագործել ումեք հրամայէ Հոգին Սուրբ»²:

Հովհաննես Օձնեցին ևս հիշատակել է «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը:

«Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպի, մեծի իմաստասիրի, պատասխան թղթոյն Անտիոքու
եպիսկոպոսի զոր վասն հաւատոյ գրեալ էր» վերտառութիւնը կրող բնագրում վկայվել է.
«զարձեալ ասէք եթէ զԱւետիսն ի մարտի ի քսան և հինգն ոչ կատարէք, և ոչ զծնունդն ի
դեկտեմբերի ի քսան և հինգն: Աղաչեմ զի ուսուցես մեզ, թէ յոր գիրս կայ, յառաքելոց, թէ
յուզղափառ վարդապետաց կամ որով պատճառանաւք եղեալ է, զայդոսիկ յայդմ տեղւոջ: Եթէ
զԱրտեմոնին ասեք ոչ ընդունիմք. զի մեք յԵրուսաղէմէ գիտեմք զսկիզբն հաւատոց, և առա-
քեալքն յԵրուսաղէմ կարգեցին զկանոնսն և Յակոբոս Տեառն եղբայրն յԵրուսաղէմ կազեաց
զընթերցուածն, և Կիւրեղ հայրապետն զնոյն դաւանեաց: ... և նա ի Տիրեթա ամսեանն ի քսան
ու մէկն տաւնէր, որ է ըստ Հռոմին ի յունուարի ի վեցն, և այլ առաքեալքն ի նմանէ ուսեալք
տաւնէին զաւր ծննդեանն և մկրտութեանն ի միում աւուր, որ է վեց Յունուարոյ, որպէս և ի
կանոնքն իւրեանց իսկ կայ»³: Ակնհայտ է, որ Ստեփաննոս Սյունեցին նկատի ունի թարգման-
ված «զկանոնսն կամ «ի կանոնքն» կամ «զընթերցուածն»:

«Սակս ժողովոց» բնագրի հեղինակը կիրառել է «Գիր ընթերցուածովն» (կարդա ընթեր-
ցուածոցն - Ռ. Վ.) վերնագիրը քննարկվող գրչագրի համար: Բերենք այդ տեղեկութիւնը:
«... եւ որ զծնունդն յառաջ քան զՅայտնութիւնն առնին, մեծ մեղք են և յայտ յԱւետարանէ
անտի է, որ սա է, և Յիսուս Քրիստոսի ծնունդն էր այսպէս. և ի սոյն դէմս աւրինակի փակեալ
կայ Գիր ընթերցուածովն. զորս կարգեալ են ուղղափառացն սրբոց»⁴:

Ակնհայտ է, որ բնագրի հեղինակը նկատի ունի Հայոց տոնացույցը, որը վերնագրել է
«Գիր ընթերցուածոց»:

1 Սրբոյ Բորն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ մատենագրութիւն, Վեներիկ, 1865, էջ 337:
2 Հովհաննէս Իմաստասիրի Աւանցոյ մատենագրութիւնը, Վեներիկ, 1833, էջ 12:
3 Գիրք թղթոց, էջ 325:
4 Գիրք թղթոց, էջ 232:

«Տեառն Գէորգեայ Հայոց վերադիտողի եւ Հոգեշնորհ փիլիսոփայի, Պատասխանի թղթոյն
Յովհաննեսի Ասորոց պատրիարքի» նամակի մեջ գրված է.

«Արդ ամաչեսցէ Արտեմոն, յամաւթ լիցի եւ ժողովն Քաղկեդոնի, զի ոչ կարեն ցուցանել
առանձնական տաւն մկրտութեանն Քրիստոսի, ոչ ի Յակովբայ եղբաւրէ Տեառնէ եւ ոչ ի Կիւր-
ղէ, եւ ոչ գտանէ ոք յընթերցուածագիրն (ընդգծումն մերն է - Ռ. Վ.), զի թէպէտ եւ գրեցին ա-
ւետարանք եւ առաքեալք, եւ պրակք առաքելոցն Ղուկասու զմկրտութիւն Քրիստոսի, այլ ոչ
հրաման սահմանեցին կատարելոյ որպէս ծննդեանն, վասն ի ծնունդն լինելոյ Մկրտութեանն եւ
ոչ բաժանելոյ» (Գիրք թղթոց, երկրորդ հրատ. Երուսաղէմ, 1994, էջ 624-656): Գէորգ կաթողի-
կոսն «գիր ընթերցուածոց»-ի փոխարեն օգտագործել է «ընթերցուածագիր» տերմինը:

Պողոս Տարոնացին իր բանավեճային թղթի մեջ գրում է. «Արդ Արտեմոն և Յուստիանոս
ձեզ (հույներին - Ռ. Վ.) հաւատալի թուի քան զՅակովբոս և զԱստուածածինն և զառա-
քեալսն: Արտեմոն ի Յովհաննու աւետարանչին անիծած է: Իսկ մեք (հայերը - Ռ. Վ.) զՅա-
կովբայ զկարգեալսն պահեմք: Իսկ նիկիա ժողովն էր մեր սուրբ Ռուստակես որդի Լուսաւորչին
Սրբոյն Գրիգորի և արքային Տրդատ գրեաց առ սուրբ ժողովն և առ կայսրն Կոստանդին զի
զկարգ տաւնից տերունական և զսահման ամենայն կարգաց, որ յԵրուսաղէմ եղին սուրբ առա-
քեալքն գրով տայցեն ի հայք, զոր և արար կայսրն պսակեալն յԱստուծոյ: Մակար Երուսաղէմի
հայրապետին հրամայեալ տա բերել զառաքելագիր կանոնեալ ընթերցուածն (ընդգծումը մերն է
- Ռ. Վ.) յաւրենի սուրբ ժողովոյն հրամանաւ ՅԺԸ-իցն առեալ բերէ ի հայք առ Տրդատ և առ
Լուսաւորչին սուրբ Գրիգոր, և հրամանաւ երկոցունց գրեաց եղան կարգ ընթերցուածին (ընդգ-
ծումը մերն է Ռ. Վ.) յամենայն գաւառս Հայոց: Այս է մեր տաւնից խրատ: Չէ անիծեալն Ար-
տեմոն»¹:

Պողոս Տարոնացին Հայոց տոնացույցի վերնագիրը, կարծես թե, բնորոշել է «կանոնեալ ըն-
թերցուածն» կամ «կարգ ընթերցուածին», որը փաստորեն նույն է ինչ «Կանոնք (Կարք) ընթեր-
ցուածոց» վերնագիրը: Վերոհիշյալ մեջ բերված հատվածի մեջ, որ խոսքը գնում է Հայոց տո-
նացույցի մասին երկու կարծիք լինել չի կարող: Հարկ է նշել, որ Երուսաղեմի 121 թվահամարի
ձեռագիրն ընդօրինակվել է Հայոց ՈՒՍԱ (= 1192/3 թթ.) թվականին՝ 10-րդ դարում գրված
նախնական գրչագրից, իսկ կազմվել է Հայոց ՉԿԷ (= 1318 թ.) թվականին: Ձեռագրի կազմողի
հիշատակարանում գրված է «... Յոգնայմեղս Մաթէոս ի գաւառէն Դարանաղեաց. ել եկեալ ի
պահանջմանէ [քանքարացն] պատահեաց գրոցս որ ընթերցուածք կոչէ (ընդգծածը մերն է - Ռ.
Վ.) ... Արդ կազմեցաւ սուրբ կտակքս ի թուին Հայոց ՉԿԷ (= 1318 թ.). ի սուրբ քաղաքն Երու-
սաղէմ ի դուռն սուրբ հրեշտակապետարաց...»²:

Ընդգծված բառերն ցույց են տալիս, որ դեռևս 1318 թ. «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի պահ-
պանել էր իր անվանումը, միայն «ընթերցուածք» ձևակերպմամբ:

Ասենք նաև, որ Երուսաղեմի 121 թվահամարի ձեռագրում գրված է. «Սահմի Ժ. Գրիգոր
Լուսաւորչի ելքն ի Վիրապէն. է վեցերորդում շաբաթին»: Մեծ Պահքի 6-րդ շաբաթին երբեք
չեն նշել Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից, ինչպես ցույց են տալիս Հայոց տոնացույցերն ու
Թովմա Արծրունու շարունակողը, այլ Պենտեկոստից հաշված 14-րդ օրը, ուստի Սահմի 10-ով
որոշվում է այն գրչագրի ժամանակը, որից արտագրվել է 121 թվահամարի ձեռագիրը այն է՝
933 թ. կամ 947 թ., և այլն, որովհետև միայն 10-րդ դարում է նշվել Սահմի 10-ին Գրիգոր
Լուսավորչի ելքի Վիրապից՝ Պենտեկոստից հաշված 14-րդ օրը:

1 Երուսաղեմի 1277 թվահամարի ձեռագիր, էջ 280ա-բ:
2 Մայր ցուցակ Ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. 1, կազմեց Ն. եպս. Պողարեան Երուսաղէմ, 1966, էջ 352:

Ն. Ակինյանը նկարագրել է Հռոմի քահանայապետական Լեոնյան Հայ վարժարանի ձեռագրերը, որտեղ բերել է 3 (70)-րդ ճաշոցի հիշատակարանը «... Յամի ՉՄԱ (1302) Հայոց թուականի յանկ եղեալ աւարտեաց աստուածախոս Մատեանս, որ կոչի ընթերցուած...»¹:

Այստեղ ևս ճաշոց ընդունված տերմինի փոխարեն մատյանը անվանվել է «Ընթերցուած»:

Երուսաղեմի 3153 թվահամարի Ճաշոցի հիշատակարանում գրված է. «Այդ գրեցաւ սա ի թվիս Հայոց ՊԶԲ (= 1432/3 թթ.) ... քանզի ունի սա զբոլոր մասունս տաւնից տէրունականաց՝ զոր սուրբ Հարքն Հաստատեցին, զընթերցուածսն զոր Յակոբոս եղբայր Տեառն եւ Կիւրեղ Երուսաղէմա Հայրապետ...» (Հատոր 9-րդ, էջ 401):

1194 թ. ընդօրինակված Տօնական անվանվող ժողովածուի հիշատակարանի մեջ կարդում ենք. «... բազմութեամբ ճառիցս, որ ի սմա կան արձանագրեալք Հաստատութեամբ Հաւատոյ. ընթերցուածոց դրութեան՝ տաւնական տաւնից տէրունականաց, եւ խաչակիր վկայից եւ սրբոց առաքելոց եւ մարգարէից. բովանդակեալ ի ծննդենէն Քրիստոսի մինչև յաւարտումն բովանդակ տարւոյն, որ է կատարումն ընթերցուածոցն տաւն սրբոց առաքելոցն, որդոցն Որոտման»²:

Պակաս ուշագրավ է Մշո Տոնական ճառընտիրի հիշատակարանի վկայութիւնը, այն է՝ «... եւ պատշաճեալ յաղագս ըստ դրման ընթերցուածին, զոր ի սուրբ Յակոբայ եւ ի Կիւրղէ Հաստատեցաւ. ըստ նմին կարգին եղին զոր ի սմայս են կարգ եկեղեցականք, անուանելով Տաւնականք, յաղագս սկզբան տարոյն մինչև ի կատարումն նորա, որ ունի զընթերցումն գիշերային պաշտման, զտերունական տաւնից եւ զյիշատակ սրբոց մարգարէից եւ գառաքելոց, եւ մարտիրոսաց, Հայրապետաց, եւ թագաւորաց, յորում արարիչն աւրհնի յաւիտեանս»³:

Հիշյալ հիշատակարանների հեղինակները թեև տոնացույցը տոնական են անվանում, բայց չեն մոռացել «ընթերցուածոց» տերմինը:

Հետաքրքիր է նաև Տօնապատճառ ժողովածուների տվյալները, որտեղ «Տօնից պատճառ» և «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» վերնագրերը համարժեք են նկատում և զուգահեռ օգտագործում, այսինքն նախկին «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ը վերանվանվել է Տօնապատճառ:

Յայսմավուրք ժողովածուներում ևս վկայվել է «Գիրս ընթերցուածոց»-ը: Այն ինչ խոսք ստեղծվել է նախորդ շրջանի տեղեկութիւնների հիման վրա: Բերենք մեկ օրինակ: 4741 թվահամարի Յայսմավուրքի ընդօրինակութիւնի մեջ, որը Չեռագրաց ցուցակի հեղինակները վերագրել են Տեր-Իսրայելին, «Քաղոց Ժէ. Դեկտեմբեր ԻՅ. տօն է Դաւթի մարգարի և Յակոբա առաքելոյն, զոր այն ազգիք ծնունդ առնեն և ոչ մեք» կանոնի տակ գրվել է. «Սա (Յակոբոս եղբայր Տեառն կամ առաքյալը - Ռ. Վ.) կարգեաց զգիրս ընթերցուածոց և զտօնս տէրունականս և ասաց. Յունուարի Զ (6) գծնունդն Քրիստոսի և Լ (30) ամի ըզմկրտութիւն, ի նմին աւուր Յունուարի Զ, որպէս և Ղուկաս վրկայէ և էր Յիսուս ամաց իբրև Լ-ից սկսեալ: Չայս Հաստատեաց և Կիւրեղ եպիսկոպոսապետն Երուսաղէմի, որ յաւելի գիրս ընթերցուածոց և զայլ տօնս» (էջ 146բ-147ա): Որից հետո գրել է Արտեմոնի «Գիրս ընթերցուածոց»-ի մասին, իհարկե, քննադատելով: Այստեղ ևս ավանդույթի համաձայն վկայվում է Հակոբ-Կյուրեղի ընթերցուածոցի մասին սակայն իրականում խոսքը գնացել է գործառնութիւնի մեջ գտնվող «Կանոնք-Գիրս ընթերցուածոց»-ի մասին:

Վկայութիւնները կարող ենք բազմապատկել, սակայն կարծում ենք բերվածն էլ բավարար է տոնացույցի վերնագրի մասին եզրակացութեան գալու համար:

Վերոհիշյալ տեղեկութիւնները կասկած չեն թողնում, որ Սահակ կաթողիկոսը Երուսաղեմի տոնացույցի հայկական տարբերակը վերնագրել է «Կանոնք (Կանոնադրութիւնք) ընթերցուածոց» կամ «Գիր-Գիրս-Գիրք ընթերցուածոց»-ը: Նախընտրում ենք «Կանոնք ընթերցուածոց» վերնագիրը: Միջնադարի Հայ մատենագիրները «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը վերագրել են տարբեր հեղինակութիւնների մի կողմից՝ Հակոբ Տեառնաեղբորը, Մակար Երուսաղեմցուն և Կյուրեղ Երուսաղեմցուն, մյուս կողմից՝ Գրիգոր Լուսավորչին, Արիստակեսին և Սահակին:

Ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը, որն իբրև քրիստոնեական տոնացույց օգտագործվում էր Երուսաղեմում հավանաբար 4-րդ դարի վերջին և ակնբերւորեն 5-րդ դարի սկզբներին Սահակ կաթողիկոսը թարգմանեց Հունարենից Հայերեն 417 թվից հետո ստեղծված ընդօրինակութիւնից և մասնակի խմբագրեց 420-423 թթ. և դարձրեց Կովկասյան համաքրիստոնեական տոնացույց: Պատահական չէ, որ Հայոց սրբերից և ոչ մեկը չմտավ նրա տոնացույցի մեջ:

Հարկ է նշել, որ «Կանոնք ընթերցուածոց», «Կանոնադրութիւնք ընթերցուածոց», «Գիր ընթերցուածոց», «Գիրք ընթերցուածոց», «Գիրս ընթերցուածոց» վերնագրերը ինչպես տեսանք շարունակվեցին օգտագործել վաղ միջնադարի ընթացքում, սակայն Հայոց տոնացույցի հետագա խմբագրութիւններին տրվեցին տարբեր անվանումներ՝ Ճաշոց, Տօնական, Հոռոմադիր, Տօնանամակ, Տօնացոյց ըստ շաբաթուց և այլն: Այդ տերմինները և նրանց բովանդակութիւնը կքննարկենք Հայոց տոնացույցի զարգացման պատմութիւնը ներկայացնելիս: Այժմ համառոտ ասենք հետևյալը:

8-րդ դարի 10-ական թվականների վերջերում - 20-ական թվականների սկզբներին Հովհան Օձնեցին խմբագրեց «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը: Այն հետագայում անվանվել է «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»:

«Կանոնք ընթերցուածոց» և նրա համարժեք վերնագրերին ավելացված Ճաշոց տերմինը մտել է շրջանառութեան մեջ 8-րդ դարից ոչ շուտ, ավելի որոշակի 9-րդ դարի 2-րդ կեսից, իսկ Տօնականը՝ ավելի ուշ:

«Կանոնք ընթերցուածոց»-ը խմբագրեց Ատոմ Վարագեցին և նրա խմբագրութիւնը Հայտնի է Հոռոմադիր անվամբ: Հոռոմադիրն Հուլյան ամսաթվերով կազմած տոնացույց է Համապատասխան ընթերցվածներով: Այն Հայտնի է դարձել 832 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակութիւնի հիման վրա: Տոնացույցի ներքին տվյալներով և մատենագրական վկայութիւններով թվագրել ենք 992 թվականով: Պարզ է, որ Հոռոմադիր տերմինը մտավ այդ թվականից հետո:

11-րդ դարի վերջին և 12-րդ դարի սկզբներին Գրիգոր Վկայասերը, Գրիգորիսը և Կիրակոս Դրագարկեցին ստեղծեցին տոնացույցի նոր խմբագրութիւնը նույնպես Հուլյան ամսաթվերով և Համապատասխան ընթերցվածներով, որին հեղինակները կոչել են նոր տերմինով, այն է՝ Տաւնանամակ: Վերջինս Հայտնի է դարձել 12-րդ դարի վերջի և 13-րդ դարի ընդօրինակութիւններով: Հիմնավորել ենք, որ այդ տոնացույցերը ժառանգել են Տօնանամակը և հետագայում մասամբ խմբագրվել են: Խմբագրիչներից հատկապես Հայտնի է Ներսես Ծնորհալին, որի մասին աներկբա հիշում են տոնացույցերից շատերը Պենտեկոստի տօնի օրվա հատվածում:

Այդ բնագրի հետագա խմբագրութիւնները Հայտնի են նաև այլ անվանումներով: Ն. Ակինյանի նկարագրած ձեռագրի 2-րդ նվիրատվական հիշատակարանի մեջ, որ գրվել է Հայոց

1 Յուզակ Ռայերեն ձեռագրաց Հռոմի Ռայոց Ռիւրանցի ի ս. Վլաս եւ քաթ. Լեոնեան Ռայ վարժարանի կազմեց Հ. Ներսես Վ. Ակինեան, Վիեննա, 1961, էջ 52:
2 Ա. Մաթևոսյան, Ազգ. աշխ., էջ 277-278:
3 Անդ, էջ 31:

728 թվականին (= 1279-1280 թթ.) Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակը և Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերով կազմած ճաշոցը անվանվել է Ժամագիրք¹:

Երուսաղեմի 454 թվահամարի ճաշոցի, որտեղ առկա է Գրիգոր Վկայասերի և Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերով բնագրի Հիշատակարանում գրում է. «... կարգաւ ի Տաւնանամակ Համախմբարանն յընթերցուած անդր Համառաւտեալ», որից հետո մեկ այլ տեղ գրում է. «... զԺամագիրքս ասեմ՝ որ ճաշոց կոչի»²: Իսկ նույն գրչագրի ստացողի Հիշատակարանում գրված է. «... լուսագարդ Մատենի ընթերցուածոյս...» (էջ 432):

Հ. Տաշյանը նկարագրել է Վենետիկի կայսերական մատենադարանի Հայերեն ձեռագրերը, որի մեջ առկա է 16 թվահամարի գրչագիրը ընդօրինակված. «Ի թվաբերությանն արեթական տոմարիս Ռ. եւ ԿԲ ամի» (= 1612/3 թթ.), որի Հիշատակարանում գրված է. «Արդ անուանի Գիրքս ճաշոց, զի Հանապագոր ի ճաշոյն ընթեռնի այլև կոչի տարեգիրք, զի զբոլոր տարին զընթերցուածսն յինքեան ունի»³:

Երուսաղեմի 1670 թ. ընդօրինակված 5 թվահամարի գրչագիրն Հիշատակարանում անվանվել է. «Տարոյ գիրք», իսկ 16 թվահամարի գրչագիրն իր Հիշատակարանում ունի՝ «Գիրքս որ կոչի Տարեգիրք»⁴:

Վենետիկի 169 թվահամարի գրչագրի Հիշատակարանում այն անվանվել է «Կիսաճաշոցիս», իսկ 216-ը իր Հիշատակարանում գրչագիրն «... անուանի սա ընթերցուած»: 936 թվահամարի ստացողն անվանում է «Սուրբ գրոցս, որ է ճաշագիրք», 6236-ը՝ «Ճաշոցիս», 6301-ը՝ «Ճաշու Գիրկս», իսկ 7741 թվահամարի գրչագիրն սկսում է «Յաղագս խնդրոյ ընթերցուածին» վերնագրով, որի մեջ օգտագործում է «ասի կարգ ընթերցուածոցն...» արտահայտությունը, իսկ նորոգման Հիշատակարանում՝ «այս ճաշոցն, որ նորոգեցա»: 4916 թվահամարի գրչագրի ուշ գրված ստացողի Հիշատակարանում այն անվանում է «Սուրբ ճաշու գիրքս»: Հիշյալ բնագրի անվանումների պատկերը պատմական տարբեր ժամանակների Համար ակնհայտորեն պարզ է:

Պահպանված Հայերեն գրչագրերը (այն է՝ Երևանի 985, Փարիզի 44 և Երուսաղեմի 121 թվահամարների ձեռագրեր) Հնարավորություն են տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել Հայոց քրիստոնեական տոնացույցի հետ և կատարել նրա բովանդակության վերլուծությունը: Ծանոթանանք «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի տոնական տարվան:

Տաւն սրբոյ Մննդեանն և Յայտնութեանն կատարի Յունուարի 2 (6). առաջին աւուրն...

յերկրորդ աւուրն ծննդեանն...

(յերկրորդում աւուրն ժողովին ի մատրանն սրբոյն Ստեփանոսի)

յերրորդ աւուրն ծննդեանն...

ի չորրորդ աւուրն ծննդեանն...

Հինգերորդ աւուրն ծննդեանն...

Վեցերորդ աւուրն ծննդեանն...

յեւթներորդ աւուրն ծննդեանն...

յութերորդ աւուրն ծննդեանն եւ թլփատելոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...

...Յամենայն յիշատակս սրբոց մարտիրոսացս այս կանոն կատարի:

Յունուարի ամսոյ որ աւր ԺԱ (11) յիշատակ Պետրոսի եւ Աբսողոմայ...

Յունուարի ամսոյ որ աւր ԺԷ (17) յիշատակ սրբոյ Անտոնի անապատականի...

Յունուարի ամսոյ որ աւր ԺԹ (19) յիշատակի Թեոդոսի Թագաւորի մեծի...

Փեբրուարի ամսոյ որ աւր ԺԴ¹ (14) Քառասնորդք ծննդեանն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...

Մարտ ամսոյ որ աւր Թ (9) յիշատակ Քառասնիցն

Մարտի ամսոյ որ աւր ԺԸ² (18) յիշատակ Կիւրղի եպիսկոպոսի Երուսաղէմացոյ...

(Ընթերցուած վարդապետութեան ի գիր անկելոյն ի սուրբ Քառասնորդսն եւ Հաներձելոցն կնիք առնուլ...)

Ընթերցուած որ ի սուրբ Քառասնորդսն կատարի...):

յԱռաջնումն շաբաթու պահոցն չորեքշաբաթի աւր...

եւ ի նմին շաբաթու ուրբաթ աւր...

յերկրորդում շաբաթու պահոցն

երկ(ու)շաբաթի աւր...

երեքշաբաթի աւր...

Չորեքշաբաթի աւր...

Հինգշաբաթի աւր...

Ուրբաթ աւր...

յերրորդում շաբաթու Քառասնորդացն չորեքշաբաթի...

ուրբաթ աւր...

ի չորրորդումն շաբաթու Քառասնորդացն չորեքշաբաթի աւր...

ուրբաթ աւր...

ի Հինգերորդ շաբաթուն (Քառասնորդացն) աւր...

ուրբաթ աւր...

ի վեցերորդ շաբաթուն Քառասնորդացն...

Չորեքշաբաթի աւր...

Ուրբաթ աւր...

(կատարեցա կանոն վեցերորդ շաբաթու սուրբ Քառասնորդացն):

յԱռաջ քան ցվեց աւրինաւոր Չատկին շաբաթն աւր ի վեցերորդ ժամու ժողովին ի Ղազարիովն (Ղազարաւն)...

ի Կիւրակեի աւուրն Արմաւենաց ողոգոմին...

(ի նմին աւուր ինն ժամու...):

երկուշաբթի աւր ի Չատկի պահին...

երեքշաբթի աւր...

Չորեքշաբաթի աւր...

Հինգշաբաթի աւր՝ Հին Չատկին...

¹ Տե՛ս Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Հոռմի հայոց հիւրանոցի ի Ա. Վլաս եւ քահ. Լևոնեան հայ վարժարանի, Վիեննա, 1961, էջ 53-55:

² Տե՛ս Եմի ձեռագրացուցակում, հ. 2-րդ, էջ 43:

³ Յուցակ հայերեն ձեռագրաց, Կայսերական Մատենադարանի ի Վիեննա, Վիեննա, 1891, էջ 23-24:

⁴ Երուսաղեմի ձեռագրացուցակ հ. Ա. էջ 53-58 և 99-103:

¹ Ֆ. Կոնիքերի մոտ 15, որը տպագրական սխալ է:

² Գրչագրերում առկա է նաև 12 (ԺԲ), որը գրչական սխալ է:

Այգուեն ուրբաթուն...
Շաբաթն աւր երեկուն Չատկին...
Կիւրակէի Չատկին...
Երկուշաբաթի աւր
Երեքշաբաթի աւր...
Չորեքշաբաթի աւր...
Հինգշաբաթի աւր...
Ուրբաթ աւր...
Շաբաթ աւր
Կիւրակէ աւր...

Ընթերցուածք խորհրդածութեան զայգոյ Չատկին... են զՉատկի շաբաթն այսպէս յանէ մինչեւ Չատկի զատիկն, որպէս եւ ի կանոնի ցուցանէ:

(Եւ յետ ութ աւուր Սուրբ Չատկին երկուշաբաթի աւր...):

Մայիս ամսոյ որ աւր մի է Երեմիայի մարգարէի յիշատակի Յանաթովն...

Մայիս ամսոյ որ աւր է (7) ժողովին առաջ սրբոյ Գողգոթայի զաւրն երեւելոյ Նշանի Խաչին յերկնից...

Մայիս ամսոյ որ աւր Թ (9) է ի սուրբն Բեթղեմ(Ն) մանկանցն սպանելոց ի Հերովդէ թագաւորէ...

Մայիս ամսոյ որ աւր ԻԲ (22) յիշատակ Կոստանտինոսի թագաւորի¹...

Սուրբ վերանալոյ տեառն Յիսուսի Քրիստոսի յերկինս յաւուրն Քառասնորդի յետ Չատկի...

յԱւուր սրբոյ Պենտեկոստէին կիւրակէն աւր...

Յունիս ամսոյ որ աւր Ը (10) Դիր Չաքարիայ մարգարէի...

Յունիս ամսոյ որ աւր ԺԴ (14) Եղիսէի մարգարէի...

Յուդիս ամսոյ որ աւր երկու Տապանակին... (որ ի Կրիաթարիմա)...

Յուդիս ամսոյ որ աւր վեց Դիր Եսայայ մարգարէին...

Աւգոստոս ամսոյ որ աւր մի է. Մակարէացուցն... վկայութիւն Եղիազարու և Շրմոնեայեւ եւթըն որդիոյն նորա...:

Աւգոստոս ամսոյ որ աւր ԺԵ (15). Մարեմայ Աստուածածնի...:

Աւգոստոս ամսոյ աւր ԻԳ³ (23) Թովմայի առաքելոյ եւ այլոց սրբոյ ի Բեթփագէ...

Աւգոստոս ամսոյ որ աւր ԻԹ⁴ (29). Յովհաննու Մկրտչի...

Սեպտեմբերի ամսոյ որ աւր ԺԳ⁵ (13). Նաւակատիք սրբոյ տեղեացն Երուսաղէմի. զութ աւր լինի:

զԱռաջին աւրն ի սուրբ Յարութեանն... եւ ի վաղիւ անդր յերկրորդում աւուրն ժողովին ի Սուրբ Մատրանն եւ նոյն կանոն կատարի եւ ի նմին աւուր ցուցանեն զպարտուական կենսատու Սուրբ Խաչն ամենայն ժողովոցն:

Սեպտեմբեր ամսոյ, որ աւր ԺԵ (15) Փիղիպպոսի առաքելոյ...

Նոյեմբերի ամսոյ, որ աւր Լ (30). Անդրեայ առաքելոյ...

Դեկտեմբերի ամսոյ, որ աւր ԻԵ (25). Դաւթի եւ Յակոբ. զոր յայդ քաղաքս Մնունդ առնեն...

Դեկտեմբերի ամսոյ, որ աւր ԻԶ¹ (26). յիշատակ սրբոյն Ստեփանոսի...

Դեկտեմբերի ԻԹ (29). Յակոբա և Յովհաննու առաքելոյ...

Անցնենք տոնացուցի բովանդակութեան վերլուծութեանը:

Ինչպես նկատելի է տոնական տարին սկսել է Հունվարի 6-ով: Այդ ավանդույթը, հետագա որոշ շեղումներով, ընդունեցին հայոց բոլոր տոնացուցեքը, որոնք խմբագրվեցին հաջորդ դարերում:

Բացի անհատական հիշատակի օրերից, մյուս մարտիրոսների և սրբերի հիշատակի օրեր էին նախատեսվել Հունվարի 13-ին, Մարտի 9-ին և Օգոստոսի 23-ին: Ուշագրավ է, որ «յամենայն յիշատակս սրբոց մարտիրոսաց» Հունվարի 13-ը, 5-րդ դարի կեսերից հետո վերանվանվեց «մատուռ», իսկ 6-րդ դարի կեսերից՝ «Մատուռնս»:

Ինչպես նկատելի է Տոնացուցում անշարժ տոնվող տոնական օրերն ունեն հուլյան տոմարի ամսաթվեր, իսկ շարժական տոները՝ ոչ: Շարժական տոների ժամանակը կախված էր յուրաքանչյուր տարում Չատկի տոնի կատարման օրվանից, որից և որոշվում էր մի կողմից Մեծ Պահքի սկիզբը, մյուս կողմից Պենտեկոստի: Չատկի օրը որոշել է լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի հիման վրա, որը կքննարկեն այլ առիթով: Այստեղ միայն ասենք, որ Սահակ կաթողիկոսի և Մաշտոց վարդապետի հանձնարարութեամբ 429 թ. Հովսեփ Պաղնացին կամ Եզնիկ Կողբացին ասորերենից հայերեն թարգմանեցին Անդրեասի 200-ամյա տոմար-տոնացուցը, որը ներդրվեց հայոց քրիստոնեական տոնական տարվա մեջ, որոշելու համար հատկապես Մեծ Պահքի, Չատկի և Պենտեկոստի ամսաթվերը:

Տոնացուցի տոնելի շարքից երևում է, որ այն հիմնականում նվիրված էր Քրիստոսին և համընդհանուր քրիստոնեական սրբերի հիշատակին: Պարզ է, որ Սահակ կաթողիկոսը այն կատարել է համակովկասյան առաջնութունը պահելու միտումով, միաժամանակ չեզոքութուն պահպանելու ասորական և բյուզանդական եկեղեցիների հանդեպ: Սահակ կաթողիկոսը հիմնականում չկատարեց տոնացուցի տեղայնացում: Այն կազմավորման սկզբնական փուլում էր, որը սկսվել էր դեռևս չորրորդ դարից և առաջին էտապն ավարտվեց 8-րդ դարի սկզբներին (719-726 թվականներին), երբ Հովհան Օձնեցին ստեղծեց տոնացուցի նոր խմբագրություն, այն է՝ «Տաւնացուց ըստ շաբաթուց»-ը: Հայոց քրիստոնեական տոնացուցի տարեկան շրջանը, ինչպես նկատելի է հիմնվել է հուլյան անշարժ տոմարի վրա: Այն օգտագործվեց նաև հետագայում: Ասենք նաև, որ հենց սկզբից զուգահեռաբար կիրառվում էին հայոց շարժական տոմարը և հուլյանը: Նրանք փոխկապակցված էին, որը երևում է «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի մեջ վկայված Մայիս-Ահեկան համադրումից, որով և թվագրեցինք տոնացուցը:

Մեզ, խիստ ասած, հայտնի չէ, թե 4-րդ դարում գործող հայոց քրիստոնեական տոնացուցը ինչ տոմար է կիրառել, թեև Բուզանդարան պատմության հեղինակի մի հաղորդումից

¹ Դեկտեմբեր 26-ի փոխարեն առկա է նաև դեկտեմբեր 27-ը, որը փոփոխության արդյունք է, սակայն առայժմ պարզ չէ, թե որ ամսաթվին պետք է նախապատվություն տրվի: Դեկտեմբերի 26-ը դեկտեմբերի 25-ին կատարված Քրիստոսի ծննդյան օրը կատարելու արդյունք է:

¹ Այս հատվածը բացակայում է Ֆ. Կոնիքերի հրատարակության մեջ:

² Հուլիս 10-ի փոխարեն Ֆ. Կոնիքերի հրատ. մեջ՝ 27:

³ Օգոստոս 23-ի փոխարեն առկա է օգոստոս 24-ը:

⁴ Օգոստոս 29-ի փոխարեն առկա է հունվար 29-ը, որը գրչական սխալ է:

⁵ Սեպտեմբեր 13-ի փոխարեն առկա է սեպտեմբեր 23-ը, որը հետագա փոփոխության արդյունք է:

կապված Ամանորեան-Նավասարդեան տոներին և Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրվա հետ, որը կիրակի էր, երևում է, որ կիրառվել է անշարժ տոմար՝ Հավանաբար հուլյանը:

Սահակ կաթողիկոսը 5-րդ դարի 20-ական թվականներից հուլյան տոմարը վերջնականապես ներդրեց հայոց եկեղեցական տոնական տարվա մեջ և այդ ավանդույթը շարունակվեց հետագայում: Փաստորեն հայոց և հուլյան տոմարները զուգահեռաբար օգտագործվել են Հայաստանում: Հուլյան տոմարի տարածման պատմության համար ինչ խոսք կարևոր է 5-րդ դարում, թերևս 4-րդ դարից, նրա կիրառումը փաստելը Հայաստանում, իսկ հայոց համար կարեւորն այն է, որ եկեղեցական տոնացույցի տարին հիմնվեց հուլյան տոմարի վրա և տարվա սկիզբն ընդունվեց Հունվար 6-ը՝ Քրիստոսի Մենդեան և Աստվածայայտնութեան տոնական օրը:

Քննարկվող տոնացույցում անհամեմատ թույլ է զգացվում շաբաթական շարքի գոյությունը, որը հիմք էր «Տոնացույց ըստ շաբաթուց»-ների: Այն առկա է միայն տարվա, այն է՝ Մեծ Պահքի, Չատկի տոնական շարքի և Համբարձում-Պենտեկոստեի օրերի մեջ: Դեռևս բացակայում է Պենտակոստէ-Վարդավառ հատվածը, որը հետագայում պետք է հարստացներ հայոց եկեղեցական տոնական տարին: Ինչպես նկատելի է, Հայոց տոնացույցում բացակայում են տեղական սրբերի հիշատակի տոնական օրերը: Հայկական սկզբնաղբյուրների քննությունից պարզ է դառնում, որ տեղական և համաքրիստոնեական այլ սրբերի տոնական օրեր, թեև առկա է 4-րդ դարում և 5-րդ դարի սկզբներին, սակայն դրանք ընդգրկվում են հետագայում խմբագրված տոնացույցերում աստիճանաբար, բացի այդ սրբերի հիշատակը տոնում էին լոկալ ձևով և ունեին տեղայնացված բնույթ՝ նման նախաքրիստոնեական աստվածների:

Այսպիսով Սահակ կաթողիկոսի թարգմանած և մասամբ խմբագրած տոնացույցի հիմքում դրվեց Երուսաղեմի եկեղեցիներում կատարվող ծիսատոնական համակարգը: Այն առաջին հայոց քրիստոնեական տոնացույցն էր, որ գրված էր հայերեն լեզվով:

ՈՐՈ՞ՆՔ ԵՆ ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԹՂԹԵՐԸ

Միջնադարի գործիչները (Սահակ Չորսփորեցի, Հովհան Օձնեցի, Ներսես Շնորհալի, Մխիթար Գոշ, Կոստանդին Բարձրաբերդցի, Կիրակոս Գանձակեցի), ինչպես և 18-20-րդ դարերի ուսումնասիրողները (Միքայել Չամչյան, Ղևոնդ Ալիշան, Մաղաքիա Օրմանյան, Նորայր Բուզանդացի, Ներսես Մելիք-Թանգյան, Հակոբոս Տաշյան, Յոհան Թորոսյան և Վազգեն Հակոբյան) գտել են, որ Սահակ կաթողիկոսի անվամբ մեզ հասած կանոնական խմբերի հեղինակը հենց ինքը՝ Սահակ Պարթևն է: Ա. Մախն և Յ. Կոնիբերը կասկած են հայտնել այդ կապակցության մասին, իսկ Հովսեփ Գաթրճյանը և Ներսես Ակինյանը ժխտել են հրատարակված կանոնների Սահակ կաթողիկոսին պատկանելը, մի դեպքում այդ կանոնները ղեկավար 6-րդ դարի առաջին տասնամյակներին կամ Սահակի մահից 100 տարի հետո կամ 533-690 թթ.-ի միջև կամ նույնիսկ 8-րդ դարում (Հ. Գաթրճյան), մյուս դեպքում 7-րդ դարի առաջին քառորդին (Ն. Ակինյան):

Ինչպես կտեսնենք, երկու կարծիքներն էլ սխալական են: Սահակ կաթողիկոսի անվամբ կանոնական հրամանները կամ թղթերը մեզ են հասել հիմնականում կանոնագրքերի մեջ՝ կանոնական խմբերով: Դրանք թեև կանոնագրքում նոր վերնագրեր են ստացել, այն է՝ «Կանոնք Սահակայ Հայոց Հայրապետի գլուխ ՄԵ» և «Սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի գիր աւանդութեան... գլուխ Ա», սակայն պահպանել են նախնական վերնագրերը հիմնականում ենթավերնագրերի (նաև որոշ վերնագրերի) մեջ, թեև դրանք նույնպես ենթարկվել են խմբագրման: Այնուամենայնիվ, Սահակ կաթողիկոսի անվամբ հայտնի են հետևյալ կանոնական խմբերն իրենց ենթավերնագրերով՝

1. Յաղագ քորեպիսկոպոսաց թէ ո՞րպես պարտ է զկանոնական կարգն հաստատուն պահել յեկեղեցիս:
2. Նորին կարգ քահանայից առ ժողովրդականս եւ նոցին ժողովրդականաց հնազանդութիւն եւ կարգ ուղղութեան առ քահանայս:
3. Նորին սրբոյն Սահակայ, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց:
4. Նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել զընտանիս սրբոյ եկեղեցոյ:

¹ Սուփերք Հայկականք, հատոր Բ., Վեներիկ, 1853, էջ 71-134, Ներսես Վ. Մելիք-Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունք, Օուշի, 1903, էջ 517-531, 523-558, A. Mai, Scriptorum veterum nova collectioe vaticanicis codicibus edita, t.x, 2, Romae, 1838, p. 276-290 (առաջաբան, p. XXI); F. C. Conybeare, The Armenian Canons of st. Sahak, catholicos of Armenia (390-439 A.D.), The American Journal of Theology, 2, 1894, p. 828-848 (տե՛ս Հանդէս Ամսօրեայ, 1899, էջ 59, Հ. Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ. Ա., էջ 511-512, Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց, հրատ. Վ. Վ. Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 95, 204-205, Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, Վեներիկ, 1805, էջ 15, 172, Ղ. Ալիշան, Յուշիկք, Ա. էջ 330, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ. Ա., էջ 238-284, Հ. Յ. Գաթրճյան, Սրբազան Պատարագամատոյց Հայոց, 1897, էջ 141 ծան. 103, էջ 323, 733, էջ 231 ծան. 38, էջ 281, Նորայր Բյուզանդացի, Կորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տիփլիս, 1900, էջ 168, ծան. 1, Հ. Յ. Տաշյան, Վարդապետութիւն Առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը, Վիեննա, 1896, էջ 51 և այլն, Հ. Յ. Թորոսյան, Կանոնք Ս. Սահակայ, Բազմավեպ, 1938, էջ 86-96, Ն. Ակինյան, Բնութիւն Ս. Սահակի վերագրուած կանոններու և Հայոց եկեղեցական տարին է դարու սկիզբը, Վիեննա, 1950, էջ 99 կայլն: Կանոնագիրք Հայոց, հատոր Ա և Բ (հրատարակութեամբ Վ. Հակոբյանի), Երևան, 1964 և 1971 թթ.:

5. Նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց պահել զգանձս եկեղեցւոյ կամ որոց որպէս մատակարարէ:

6. Սրբոյն Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի գիր աւանդութեան յաղագս կարգի սպասաւորաց սրբոյ եկեղեցւոյ եւ պտղոցն ժողովրդականաց ընծայելոց ի տուն Աստուծոյ, գլուխ Ա:

Պարզ է, որ վերոհիշյալ կանոնական խմբերում (և ոչ միայն) են գտնվում Սահակի կանոնները ավելի ճիշտ կանոնական հրամանները կամ թղթերը, քանի որ մի կողմից Շահակի վանի ժողովի (445 թ.) վավերագրերում, որպես ժամանակակցի վկայություն, ակնարկվել են հատկապես Սահակի և Մաշտոցի կանոնական գործունեությունը, մյուս կողմից Սահակ Զորափորեցին (7-րդ դարի վերջին քառորդ) օգտվել է Սահակի կանոնական թղթերից դրանք համարում է «կանոնական հրաման սուրբ հորն Սահակայ» մինչև Հովհան Օձնեցու կանոնագրքի մեջ մտնելը:

Տեսնենք կարո՞ղ են վերոհիշյալ կանոնական խմբերը դասդասել, գտնել իրարից: Առկա կանոնագրքերի ընդօրինակությունների մեջ դրանք ունեն տարբեր հերթականություն: Հովհան Օձնեցին Սահակին վերագրված կանոնները չի դասակարգել ըստ եկեղեցական աստիճանների, իսկ որոշ ձեռագրերում այն դասավորված է ըստ եկեղեցական աստիճանավորման սկզբունքի՝ վերից վար: Ահա այս վերջին սկզբունքն էլ նկատի ունենալով Սահակի կանոնների առաջին հրատարակիչ Ղ. Ալիշանը և նրան հետևած Ն. Ակինյանը և Վ. Հակոբյանը փորձել են ենթադրել, որ «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...» (1) ենթավերնագիրը կրող կանոնախմբին նախորդել է «նորին թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց...» (4) ենթավերնագիրը կրող կանոնախմբը: Նկատենք, որ այդ դեպքում հաջորդ ենթավերնագիրը կրող «նորին թէ որպէս...» (5) կանոնախմբը դուրս է ընկնում համարակալումից կամ լավագույն դեպքում ստացվում է, որ այդ երկու հատվածներն էլ պետք է նախորդած լինեն «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...» ենթավերնագիրը կրող հատվածին, սակայն վերջինին նախորդելու այսպես կոչված «ապացույցները» նրանք գտել են 4-րդ և ոչ թե 5-րդ ենթավերնագիրը կրող բնագրի մեջ, այն է՝ «Զի սրբոց բարեպաշտաց եւ առաքինութեամբ պայծառացելոց պարտ է հաւատալ զպատիւ կարգի պաշտմանս այսորիկ, վերագոյն ճառեցաւ ի մէնջ...»: Հիշյալ նախադասության մեջ «վերագոյն ճառեցաւ ի մէնջ»-ը պետք է գրված լիներ ոչ թե 4-ի, այլ 5-ի մեջ, որպեսզի նրանց ենթադրությունը հիմնավորվեր: Բացի այդ այնտեղ խոսվում է ընդհանրապես Հայոց եկեղեցու «կարգի պաշտմանս» մասին, որն ավելի բնորոշ է «նորին կարգ քահանայից...» ենթավերնագիրը կրող բնագրին, ուստի մեզ թվում է ավելի հիմնավոր, որ «վերագոյն ճառեցաւ ի մէնջ»-ը, այսինքն՝ «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...»-ը նախնական բնագրում հաջորդել է «նորին կարգ քահանայից...»-ին: Մինչև հիշյալ բնագրերի զուգահեռ հատվածներ համադրելը ասենք, որ «նորին կարգ քահանայից...» ենթավերնագրի վերջին հատվածը չի ավարտվում սովորական ձևով, այն է՝ «...նմանութիւն բերել յանձինս հրեշտակական վարուց, աւտարասիրութիւն եւ եղբայրասիրութիւն»¹, մինչդեռ «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...» ենթավերնագրի վերջը ավարտ է նշանակում, այն էլ վաղադույն ձևակերպմամբ. «Շնորհաւք եւ մարդասիրութեամբ տեսուն մերոյ եւ փրկչին Յիսուսի Բրիստոսի»²:

Այժմ բերենք «նորին կարգ քահանայից...» և «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...» ենթավերնագրերի մեջ պարունակող հատվածները զուգահեռաբար:

1 Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 386:

2 Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 375:

Նորին կարգ քահանայից...

Եղբարց սիրելեաց երիցանց եւ վանականաց, որպէս ամբաստանութիւն եղև առ մեզ ի բազում տեղիս ժողովրդականաց զքահանայից թէ որպէս ծուլութեամբ ունի գկարոց եկեղեցու պաշտման եւ աղայութից, եւ զայլ ամենամ կարեւոր առաջնորդութիւն... (ընդգծումը մերն է - Ռ. Վ.)

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, ԸԼԲ (ԸԼԸ), ԺԳ, էջ 375):

Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...

Զի սրբոց բարեպաշտաց եւ առաքինութեամբ պայծառացելոց պարտ է հաւատալ զպատիւ կարգի պաշտմանս այսորիկ վերագոյն ճառեցաւ ի մէնջ... (ընդգծումը մերն է - Ռ. Վ.)

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, ԾԻ (ԾԾԶ), Ա, էջ 368):

Վերը հիշված երկու բնագրերի մեջ խոսքը գնում է Հայոց եկեղեցու կարգի պաշտման մասին և ընդգծված նախադասությունները լիովին համապատասխանում են իրար և «կարգ պաշտմանս այսորիկ վերագոյն ճառեցաւ ի մէնջ»-ը ցույց է տալիս, որ «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...» ենթավերնագիրը նախորդել է «նորին կարգ քահանայից...» ենթավերնագրին: Կարծում ենք, որ «նորին կարգ քահանայից...»-ի սկիզբը, այն է՝ «Եղբարց սիրելեաց երիցանց եւ վանականաց...», իբրև մուտք է ծառայել այդ կանոնական թղթերի համար:

Վերջապես մենք այն տպավորությունն ենք ստանում, որ «նորին կարգ քահանայից...» և «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...» ենթավերնագրերով բնագրերը թե՛ լեզվական, թե՛ ոճական առումով նույն հեղինակի ստեղծագործության տարբեր մասերն են, իսկ «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...» և «նորին թէ որպէս...» աշխատանքները թե՛ լեզվական, թե՛ ոճական տեսակետից միանգամայն տարբեր հեղինակների են պատկանում, դեռ ավելին, դրանք բոլորովին տարբեր ժամանակի արտադրանքներ են, որի մասին խոսք կլինի քիչ հետո:

Այսպիսով, Սահակին վերագրվող կանոնական խմբերի մեջ առանձնանում են երկու ենթավերնագիր կրող բնագրեր, որոնք ոչ միայն լեզվական և ոճական առումներով իրար համարժեք են, այլ նախնական բնագրում դասավորված են եղել սկզբից «նորին կարգ քահանայից...»-ը, ապա՝ «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...»-ը: Սրանք մենք համարում ենք Սահակ կաթողիկոսի կանոնական թղթերը կամ «կանոնական հրաման[ք] սրբոյ հորն Սահակայ», ինչպես նշել է Սահակ Զորափորեցին: Ընդ որում դրանց Սահակ կաթողիկոսին պատկանելը հիմնավորվում է ոչ միայն լեզվական, ոճական և վերը կատարած տեքստաբանական քննություններ, որ մենք համարում ենք երկրորդական, (եթե չգտնվեին ավելի զորավոր փաստեր), այլև աղբյուրագիտական նյութերով: Վերջինս, ինչ խոսք, որոշիչ է տվյալ հարցում: Ներկայացնենք մեր փաստարկումները պատմական հակառակ հաջորդականությամբ:

Յովհան Օձնեցու գրած կանոնները, հատկապես մկրտության ձեթի մասին և Սահակ կաթողիկոսի նույնանուն կանոնը համարժեք են, սակայն Հ. Օձնեցին չի տալիս Սահակ կաթողիկոսի անունը, այլ ասում է ինչպես հրամայված է (Նախնիների կողմից), թեև Սահակի կանոնները վերնագրել է «կանոնք Սահակայ Հայոց Հայրապետի գլուխ ՄԵ» կամ «Սրբոյն Սահակայ Հայոց Հայրապետի»: Դրան հակառակ Սահակ վերջինը (ըստ Օձնեցու), այն է՝ Սահակ Զորափորեցին հիշատակում է կանոնական հրամանի հեղինակին՝ «Սուրբ հաւերն Սահակայ»: «Հարցմունք կանոնական Յովհաննայ Արևականի քաղաքաց եւ առընթերադրեալ պատասխանիք նմին Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի եւ նորին աթոռակցաց եպիսկոպոսաց բազմաց» վերնագիրը կրող բնագրի «Վասն յաւելուածոյ ձիթոյն» (ԺՂ կանոն) ենթավերնագրի հարց ու պատասխանի մեջ գրված է. «Հարցումն. թէ պարտ է յայնմ ձիթոյ յաւելուել ի մկրտութեան ձեթն եւ այնու կնքել զմարդիկն կամ թէ բնաւ պարտից յաւելուածովք վարել:

Պատասխանի. Ոչ է պարտ վարել յաւելուածովք, զի ունայնանայ շնորհն եւ յանգիտութիւն կրթի, այլ պարտ է յամենայն տարւոջ ի հայրապետէն ընդունել, ըստ կանոնական հրամանի սուրբ հաւրն Սահակայ»¹:

Մկրտութեան ձեթի կանոնը գտնուած ենք «Նորին (Սահակի - Ռ. Վ.) կարգ քահանայից...»-ի Ի (20) կանոնի մեջ. «Եւ յամենայն տեղեաց մերոյ իշխանութեան, յամենայն ամի զկնի սրբոյ Զատկին, զիւղ մկրտութեանն հարկաւորութեամբ բերցեն առ մեզ քահանայք եւ աստի ի մեզէ ընկալցին աւրհնութիւն իւղոյն: Եւ անձամբ մի աւրհնեսցեն ի տունս իւրեանց, որպէս սովորեցին ոմանք ի տգիտութենէ վասն զի ոչ է իշխանութիւն այդ քահանայից այլ եպիսկոպոսաց գործ է»²:

Այս վերլուծութիւնը ցույց է տալիս, որ մինչև 7-րդ դարի վերջին քառորդը այդ կանոնը եղել է Սահակ կաթողիկոսի կանոնական հրամանների կամ թղթերի մեջ:

Բերենք Հաջորդ փաստը: Վերջերս հրատարակված մեր աշխատութեան մեջ ցույց ենք տվել, որ «Կանոնք առաքելական»-ը կամ «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ը թարգմանվել-խմբագրվել է 547 թվականին Աբգիչոյի, Ներսեսի և Ներշապուհի կողմից: Այդ աշխատանքի մեջ կան ավելացրած, այսինքն խմբագրված հատվածներ, որտեղ թարգմանիչ-խմբագիրները օգտվել են Սահակի կանոնական թղթերից:

Բերենք այդ հատվածները զուգահեռաբար:

Ծաղագս քորեպիսկոպոսաց

Ը. Իսկ զպոռնկորդիս եւ որ յերկրորդացն են հաւասար մինչեւ յերրորդ ծնունդն ըստ առաջին կանոնաց (օրենք ԻԳ) հետի կացցեն ի կարգէն եւ ի շնորհացն. զի պարկեշտ եւ սուրբ եւ աներկեան եղիցի ուխտ պաշտօնէից Աստուծո...

Չի թէ Ղեւտական ազգն այնպիսի պատուէր ընկալաւ սոսկալի եւ գգուշատր անարատ սպասատրութեան, որչափ եւս առաւել այժմ քո են արժանատր փութոյ ըստ Պաղոսի վկայութեան: (Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 371)

Կանոնք առաքելական կանոն ԺԲ (խըմբագրված հատված)

...Զպոռնկեալսն, զշնացեալսն եւ զայլագործսն յերիցութիւն կամ ի սարկաւագութիւն եւ կամ այլ ինչ սպասատրութիւն եկեղեցւոյ մի մերձեմերձեցուցեն, զի մի կարգեալք ընդ նոքաք թիրեացին: Չի եթէ ստուերք հանդերձելոցն Մովսիսի զանարատն ընտրէր ի սպասատրութիւն խորանին, որչափ եւս առաւել որ նորայ ուխտիս է միջնորդ:

Կանոն ԻԱ (խմբագրված հատված)

...Չի եթէ Ղեւտացիսն յամենայն ի մեքէ:

...հետացուցեալ ապա մերձեցուցեալ առ ինքն որչափ եւս առաւել որ նոքայ ուխտիս են սպասատր միջնորդք եւ պաշտօնեայք Քրիստոսի անարատք իցեն եւ անմեղք:

(Ն. Ակիւնյան, նշվ. աշխ., էջ 42-43):

Վերահիշյալ համադրումները ցույց են տալիս, որ «Ծաղագս քորեպիսկոպոսաց...» ենթավերնագիրը կրող բնագիրը, այսինքն Սահակի կանոնական հրամանները կամ թղթերը մինչև 547 թ., այն է՝ մինչև «Կանոնք առաքելական»-ի կամ «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ի թարգմանութիւն-խմբագրումը ծանոթ էին այդ թարգմանիչ-խմբագիրներին:

¹ Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 512-513:

² Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 379:

Ակնհայտ համարժեքութիւններ կան Սահակի կանոնական թղթերի և Ներսեսի ու Ներշապուհի կողմից գրված կանոնների միջև, որոնք նկատելի է Հ. Տաշյանը և վերագրել Սահակ կաթողիկոսին: Ն. Ակիւնյանը հետևել է Հ. Տաշյանին համադրումների հարցում, սակայն այն ծառայեցրել է նրան, որ Սահակին վերագրված կանոնները տանի և տեղադրի 6-րդ դարի կեսերից հետո, այսինքն 7-րդ դարի առաջին քառորդին:

Այլ ուսումնասիրողների և մեր կողմից նկատված համարժեք հատվածները կներկայացնենք ստորև:

Այժմ ասենք հետևյալը: Պարզվում է, որ Ներսեսի և Ներշապուհի գրած կանոնների մոտ կեսը ձևված են Սահակի կանոնական հրամանների կամ թղթերի հիման վրա: Բայց նրանք գոյատևել են և հասել մինչև Հովհան Օձնեցին:

Ներսես կաթողիկոսը և Ներշապուհ եպիսկոպոսը իրենց կանոնները գրելիս առաջնորդվել են նաև Սահակի կանոնական թղթերով և նկատի են ունեցել այժմյան համարակալումով Հայտնի (ըստ Վ. Հակոբյանի հրատարակութեան) հետևյալ կանոնները: Սահակի 15-րդ կանոնի դիմաց ունենք Ներսեսի և Ներշապուհի 6-րդ և 14-րդ կանոնները, 16-րդի դիմաց 16-ը, 17-րդի՝ 17-ը, 21-րդի՝ 8-ը, 23-րդի՝ 5-ը, 24-րդի՝ 20-ը, 27-28-րդի՝ 24-ը, 29-30-րդի՝ 23-ը և 3-4-ը, 31-րդի՝ 22-ը և 1-2-ը, 32-րդի՝ 13-ը:

Բերենք այդ համարժեք հատվածները:

Նորին կարգ քահանայից...

ԺԵ. Զամառն գլխատր քահանայն հանապարդեալ յեկեղեցւոջն կացցէ. եւ այլ ընկերքն շաբաթօք առ նմա փոխանակաւ կացցեն, զի պաշտամունքն տուրնջեան եւ գիշերոյ մի խափանեացին, վասն զի այդ է գործ մշակութեան եւ նոյն պատիւ (էջ 377):

(Այս և հետագայում փակագծերում դրված էջերը ըստ Կանոնագիրք Հայոցի):

Ներսեսի և Ներշապուհի եպիսկոպոսի

Զ. քահանայի զշաբաթօք եւ զկիրակէի պատարագ մի իշխեսցեն խափանել, որպէս եւ տեսաք ի բազում տեղիս, այլ մատուցեն անխալ սաղմոսիք եւ մարգարէի եւ առաքեալք եւ արեւարանաւ կարգատրաբար... (էջ 480):

ԺԴ. Պաշտան եւ պատարագիք եւ սպասք սրբոյ եկեղեցւոյն ի գլխատր քահանային տան եղիցի, որպէս յառաջագոյն կարգեալ է: Եւ ինքն գլխատր քահանայն զեկեղեցի մի իշխեսցէ թողոյ եւ գործոյ տան պարապել, այլ մշտնջենատր է սուրբ եկեղեցւոջն կացցէ, զի պաշտան եւ աղայքն տունջեան եւ գիշերոյ ժամոցն եւ տեսչութիւն ժողովրդոց մի խափանեացէ. իսկ այլ ընկերքն զամառն փախանակաւ կացցեն, պղերգոթեամբ կամ երկրական հոգովք, ի մտից մի իշխեսցէ մասն առնոյ: Քահանայք միակամք լիցին արհմել միաբանութեամբ զժողովրդականսն եւ զորս որոշել ի սրբոյ եկեղեցւոյն (էջ 484):

ԺԶ. Մկրտութիւն առնել երկիրաձուրթեամբ, եւ կանայքն ի ժամ մկրտութեանն մերձ առ քահանայսն մի իշխեսցեն կալ, որպէս սովորեցին ոմանք առնել յանդամաբար եւ մկրտել ընդ նոսա, այլ ի տեղոյ իրեանց աղայութեան (էջ 377-378):

ԺԸ. Եւ կանայք առ քահանայս մի իշխեսցեն կալ, բայց սարկաւագունքն սպասատրեացն, եւ կանայք յիրեանց տեղին աղայութեան, եւ մի եղիցին գործակիցք քահանայիցն, որպէս լսեմք, ունելով զտեղիս սարկաւագոյն (էջ 485):

ԺԷ. Եւ սարկաւագք մկրտութիւն մի իշխեսցեն առնել. ապա եթէ արասցեն՝ լուծեալ լիցի ի սարկաւագութենէն հանդերձ պատուհասի, զի ոչ է սարկաւագն քահանայ, այլ սպասաւոր քահանային (էջ 378):

ԻԱ. Եւ լսեմ թէ գեկեղեցոյ սպաս, մանաւանդ զվարագոյր ի հարսանիս առագաստ փեսայի եւ հարսին, եւ զսկին զինի ըմպելոյ յանաթս տան զհնուորաց, վասն որոյ զքահանայն զայն արժան է խլել ի կարգէ իրմէ, վասն այդպիսի խառնակ եւ շատ գործոց, զոր յայսմհետէ այլ մի ոք իշխեսցէ առնել, իսկ եթէ ոք գտցի արարեալ, լուծեալ լիցի ի քահանայութենէն:

ԻԳ. Տգէտ երեցեղբարք՝ ժողովորդ մի իշխեսցեն ունել. երկականայք երեցեղբարք ընդ զհնուորս կացցեն՝ որոշեալ ամենեւին յեկեղեցականաց եւ ի մասնէ եկեղեցոյն, վասն զի եղեն մարմնասերք (էջ 380):

ԻԴ. Եւ որպէս եղէ անառակ սովորութիւն քահանայից եւ նոցին կանանց՝ գերեզմանս առ եկեղեցիս առնել եւ ի տեղիս սրբութեան, յայսմանէ յառաջ մի իշխեսցեն առնել, այլ ի ժողովրդականացն հանգստարանս եղիցին եւ քահանայիցն հանգստարանք զի սրբութեան տեղին պարկեշտութեամբ պատուեսցի (էջ 381):

ԻԸ. Պատուէր արարէք նոցա, զի տղայոց կանայս մի խասեսցին, եւ մի կատարելոցն՝ առանց զիրեարս տեսանելոյ միմեանց հաճութեամբ եւ դուք քահանայք, տղայոց ամենեւին իսկ պսակ մի արհնէք մինչ ի կատարումն հասակի: Իսկ կատարելոցն որոց զմիմեանս ոչ իցէ տեսեալ ի հաճոյս ինքեան, պսակ մի իշխեք դնել առանց քննութեան եւ ցնոսին ինքեանս հարցանելոյ՝ գուցէ բռնադատութեամբ ծնաւդաց ակամա հաւանեալ իցեն, եւ զայնպիսի հարսանիս մի իշխեք յանձն առնուլ, զի մինչեւ ցայսար յայդպիսի անկարգութենէ բազում վնաս գնացին յաշխարհի՝ հոգեւոր եւ մարմնաւոր (էջ 382):

ԺԸ. Զգուշացին առաւել եւս սարկաւագունք՝ մի գուցէ մկրտութիւն առնիցեն յանդգնաբար ի կորուստ (էջ 485):

Ը. Եւ կտակարանս եւ զմարգարէս եւ զառաքեալս եւ զԱւետարանս բովանդակ ստացի սրբոյ եկեղեցոյ ի պտուղ եւ ի մտից, եւ հանդերձս բովանդակ սրբոյ սեղանոյն եւ զեկեղեցոյ առագաստ տանց փեսայից և հարսանց, զոր այր մի իշխեսցեն առնել. զոր թէ գտցի ոք արարեալ թէ քահանայ է լուծցի, թէ դպիր նզովեսցի (էջ 481-482):

Ե. Եւ երկականայք թէ եւ գրակարգաց իցեն եւ պաշտանեայք ի մտից սրբոյ եկեղեցոյ եւ ոչ միում մասի արժանի մի լիցին. զի չէ պարտ ապաշխարողաց առաջնորդութիւն առնել, զպտուղս եւ զուխտս պահանջել ընդ քահանայս: Նոյնպէս եւ տգետք մի իշխեսցեն մտեց եկեղեցոյ. զի անիրաւ է, վասն անուսումնութեանն ընդ զհնուորս կայցեն եւ զհայրենի հող եւ զշուր կալցին եւ յարքունիս հարկ տացեն եւ զորդիս ի դպրոց տացեն, զի ուսուցին (էջ 480):

Ի. Գերեզմանս յեկեղեցիս մի իշխեսցեն առնել, ապա եթէ գտցի ոք արարեալ՝ յեկեղեցոջն պատարագ մի ոք իշխեսցէ մատուցանել մինչեւ մաքրեսցեն զտեղիսն (էջ 486):

Ի. Տղայոց պսակ մի իշխեսցեն արհնել, եւ մի կատարելոցն երկոցունց՝ առանց զմիմեանս տեսանելոյ, զի այսպիսի անժամ հարսանեաց գնացին վնասք մահաբերք եւ ժողովրդականք զայսպիսի հարսանիս մի իշխեսցեն առնել, զի նոցունց իսկ է կորուստ (էջ 487):

ԻԸ. Ապա եթէ լսեմ եթէ ոք ի քահանայից յանդգնի եւ արտաքոյ մերոյ հրամանի այնպիսեանցն պսակ արհնեսցէ՝ զիտացի, զի քահանայն պատուհաս կրեսցէ ըստ արհնակի վնասակարացն, եւ ծնաւդքն ոչ անպարտ լինի ի պատուհասէ (էջ 382-383):

ԻԹ. Քահանայք միաբան կատարեսցեն զպաշտանն եւ զպատարագ ազապացն առանց Աւետարան կարդալոյ մի իշխեսցեն քահանայք մատուցանել. ապա եթէ գտցի ոք ի նոցանէ յորկորստութեան յառաջ քան զպատարագն, ի պատարագի հաց մի իշխեսցէ երթալ եւ լընկերաց իւրոց որոշել կացցէ (էջ 383):

Լ. Նոյնպէս եւ շինականք որ յագաս հրաւիրեսցան՝ պաշտման եւ պատարագի հաղորդեսցին, յառաջ քան զպատարագն մի իշխեսցեն ի տունս իրեանց ուտել եւ ըմպել: Եթէ իցէ ոք որ յառաջագոյն կերիցէ եւ արբցէ ի տուն իտում, ի հաց պատարագին մի իշխեսցէ երթալ, զի մի եղիցի դատապարտութիւն անձին եւ թշնամանք հոգեւոր տանին, զի խելաբարութիւն անուն այն իսկ է. եթէ ոք յանդգնեսցի զալ՝ քահանայքն եւ ընկերք իրեանց մի թողցեն ի ներքո, զի ատելի է եկեղեցոյ այնպիսի անատակութիւն (էջ 383):

Ներսեսի և Ներշապուհի կողմից հրավիրված 'Դվինի 555 թ. մարտի 21-ի ժողովի վավերագրի մեջ ևս առկա մի հատված Սահակի կանոնական հրամաններից կամ թղթերից:

Բերենք այդ վկայութիւնները զուգահեռաբար:

Նորին (Սահակի - Բ. Վ.) կարգ քահանայից...
ԻԶ. ...ատեսցեն զշնացողսն, զգողս, զպոռնիկս, զաւագակս ամենեւին մի հաղորդեսցին
(Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա., էջ 381):

ԻԳ. Եւ ժողովրդականք հրաւիրեալք ի հաց պատարագին՝ մի իշխեսցեն ճաշակել ի տունս իրեանց պատճառաւ հիւրոց կամ գործակալաց՝ որկորստութեամբ. եթէ իցէ ոք որ կերիցէ, ի հաց պատարագին մի իշխեսցեն երթալ. եւ քահանայք եւ ժողովրդականք ի ներքո մի իշխեսցեն թողուլ զայնպիսին, զի անատակութիւն է եւ խիղճ հոգւոց: Ապա եթէ իցէ ոք, որ բռնաբար մտցէ, քահանայքն զնացցեն արտաքս եւ զհացն մի իշխեսցեն արհնել (էջ 487):

Ուխտ միաբանութեան հայոց աշխարհի ի ձեռն Ներսիսի հայոց կաթողիկոսի, և Մերշապուն Մամիկոնեց եպիսկոպոսի...
...Եւ զգողս և զպոռնիկս և զայդ վնասակարս զոր մեք արտաքոյ եկեղեցոյ և արհնութեան առնեաք և չհամարեաք արժանի սրբոյ հաղորդութեանն...
(Գիրք թղթոց, էջ 72-75):

Այսպիսով, Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ եպիսկոպոսի կազմած կանոնները, ինչպես և «Ուխտ միաբանութեան...»-ը ցույց են տալիս, որ մինչև 550-ական թվականները Սահակ

կաթողիկոսի կանոնական հրամանները կամ թղթերը չըջանառության մեջ էին Հայ իրականութ-
յան մեջ:

Հազար Փարպեցին; թեև անորոշ ձևով, բայց կարծում ենք, հիշատակել է Սահակ կաթո-
ղիկոսի կանոնական թղթերի (և տոնացույցի) մասին հետևյալ հատվածում՝ «...ժողովս տարևո-
րական... յօր կարգադրութեան նորա (Սահակ կաթողիկոսի - Ռ. Վ.) կատարեն» (Ղ. Փարպեցի,
էջ 84):

Աղբյուրագիտական փաստերի գործողությունը մեծ է, երբ այդ սկզբնաղբյուրները
թվագրված են: Մեր վերջերս գրած աշխատության մեջ¹ հիմնավորել ենք, որ Նիկիայի ժողովի
վավերագրերը հունարենից հայերեն է թարգմանվել 464-467 թվականներին ամենայն հավա-
նականությամբ Գյուլտ կաթողիկոսի կողմից: Սահակի կանոնական հրամաններից կամ թղթերից
օգտվել է Նիկիայի ժողովի վավերագրերի թարգմանիչ-խմբագիրը:

Բերենք այդ հատվածները զուգահեռաբար:

Նորին կարգ քահանայից.-

ԺԷ. Եւ սարկաւագք մկրտութիւն մի իշ-
խեսցեն առնել, ապա եթէ արասցեն՝ լուծեալ
լինիցի ի սարկաւագութենէն հանդերձ պա-
տուհասիւ, զի ոչ ի սարկաւագն քահանայ,
այլ սպասատր քահանայից

(Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 378)

Նիկիայի վավերագրերի թարգմանութե-
լում

ԺԷ. Լոր եհաս ի սուրբ եւ մեծ ժողովն
Նիկիա թէ ի տեղիս տեղիս սարկաւագուք
օրենս տան եւ մկրտութիւնս առնեն եւ ընդեմ
թուեցաւ գործն առաքելական կանոնաց եւ
մեծ ամենայն ժողովոյս: (ընդգծումը Ն.
Ակինյանի):

(Ն. Ակինյան, էջ 55-56, Կանոնագիրք
Հայոց, Բ. Ա, էջ 123):

Ընդգծված բառերը ըստ Ն. Ակինյանի, թարգմանիչ-խմբագրի հավելվածներն են, որոնք
վերցվել են Սահակի կանոնական թղթերից:

Նիկիայի վավերագրերի թարգմանիչ-խմբագիրը օգտվել է Սահակի կանոնական հրաման-
ների կամ թղթերի մի հատվածից ևս, որը լուրջ հետաքրքրություն է ներկայացնում, ինչպես
կտեսենք նաև այլ առումով:

Բերենք այդ հատվածները զուգահեռաբար:

Նորին կարգ քահանայից...

ԻԶ. Ուսուցէք եւ ժողովրդականս յամե-
նայն անատակութենէ ի բաց փախչել՝ յոր-
կորստութենէ, յարբեցողութենէ, ի հակա-
նակութենէ, ի զրկելոյ զաղքատս եւ զընդերս
իրեանց. մի կոտորու, մի հանգանակողս, մի
չարասէրս, ատեսցեն զշնացողս, զգողս,
զպոռնիկս, զաւագակս, ամենեւին մի հա-
ղորդեսցին եւ մի ասպնջական լինիցին այն-
պիսեանց. զի մի եղիցին եւ ինքեանք ընդ
նստին՝ որոյք կորստեան

(Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 381-382):

Նիկիայի վավերագրերի
թարգմանություն

ԺԲ. Վասն այնոցիկ որ կոչեցանն եւ յօ-
ժարութեամբ կայան զաստիճանն, եւ ապա
ի մեղս զառածսն եւ կերան զփխսածո իւ-
րեանց ի շնութիւն, ի պոռնկութիւն, ի գողու-
թիւն, յազանութիւն, յոխակայութիւն, մանա-
ւանդ զանհնարին աղէտս որ գործինն, եւ
անդէն ի խորհուրդն եւ ի սուրբ սեղանն մեր-
ձեանն, այսինքն ի պատարագն մատուցա-
նել եւ շարժեն զբարկութիւն Աստուծոյ ի վե-
րա երկրի կամ եղեւ մեծ ժողովոքն վասն
մարդասիրութեան... (ընդգծումը Ն.
Ակինյանի):

(Ն. Ակինյան, էջ 56-57, Կանոնագիրք
Հայոց, Բ. Ա, էջ 124-125):

Ի դեպ վերոհիշյալ հատվածով կարելի է թվագրել Սահակի կանոնական թղթերը կամ
հրամանները 420-428 թթ.: Այն ուղղված է աղանդավորների դեմ, հատկապես բարբարիանոս
աղանդի, որի մասին վկայում է Կորյունը Մաշտոցի գործունեության կապակցությամբ:

Նիկիայի ժողովի վավերագրերի թարգմանիչ-խմբագիրը՝ Գյուլտ կաթողիկոսը իր կողմից ա-
վելացրած մասում, որն ընդգծված է, ակնհայտորեն օգտվելով Սահակի կանոնական թղթերից,
իր խոսքերը ի տարբերություն Սահակի ուղղել է քաղկեդոնականների դեմ, ինչպես նկատել է
Ն. Ակինյանը:

Հարկ է նշել, որ Նիկիայի վավերագրերի մեջ հավելումները ունեն առկա բոլոր ձևագրե-
րը, այսինքն համեմատական բնագրերը համարժեք են, ուստի այդ հավելումները գալիս են
թարգմանության նախնական բնագրից և ուշ շրջանի հավելումներ չեն, ինչպես կարծել է Ն.
Ակինյանը:

Այս հատվածը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ Հայոց եկեղեցին Հանձինս Գյուլտ կաթո-
ղիկոսի առաջին անգամ դեռևս 464-467 թթ. իր բացասական վերաբերմունքն է դրսևորել քաղ-
կեդոնականների նկատմամբ: Ուստի հայագիտության մեջ ընդունված կարծիքը, թե մինչև
Դվինի ժողովը (506 թ.) և այդ կապակցությամբ Բաբկեն կաթողիկոսի գրած թղթերը (506/7
թթ.) Բաղկեդոնի և քաղկեդոնականների նկատմամբ որևէ վերաբերմունք չի եղել, հերքվում է,
ինչպես վերոհիշյալ թարգմանության մեջ մտած թարգմանիչ-խմբագրի՝ Գյուլտի հավելված-
ներով, այնպես էլ 472-475 թթ. թարգմանված Տիմոթէոս Կուզի «Հակաճառութեան» թարգմա-
նությամբ, որի հավանական թարգմանիչ ենք համարել Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսին:

Շահապիվանի ժողովի (445 թ.) վավերագրում, հատկապես վերնագրի մեջ, այն է՝ «Սահ-
մանք եւ կանոնք կարգի Աստուծոյ սրբոյ եկեղեցոյ, զոր եղին վարդապետք Հայոց ի լրութիւն
Առաքելական և Նիկիական կանոնաց հաստատութիւն» խմբագրված վիճակով իր արտահայ-
տությունն է գտել Սահակի կանոնական թղթերից, այն է՝ «զկարգ եկեղեցոյ պաշտման» կամ
«կարգի պաշտմանս այսորիկ», ինչպես և Շահապիվանի ԺԵ կանոնը օգտագործվել է Սահակի
ԻԶ կանոնը: Շահապիվանի կանոնների մեջ Սահակի կանոնական հրամանների շատ փոխա-
ռություններ չկան, որովհետև այն «ի լրութիւն» էր, ինչպես առաքելական (որը հավանաբար
թարգմանված էր) և Նիկիական կանոնների, այնպես էլ Սահակի կանոնական թղթերի:

Փորձեցինք հիմնավորել, որ Սահակի կանոնական հրամանները կամ թղթերը, որոնք մեզ
են հասել «Նորին կարգ քահանայից...» և «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...» ենթավերնագրերով
ոչ միայն վավերական են, այլև օգտագործվել են Հայ մատենագրական բնագրերում իրենց
ստեղծումից (420-428 թթ.) քիչ հետո, թեև մեզ են հասել ոչ թե առանձին բնագրերով, ինչպես
Ներսեսի և Ներչապուհի կանոնների, այնպես էլ հատկապես Հովհան Օձնեցու կազմած կանո-
նագրի մեջ:

Մի քանի դիտողություն Սահակ կաթողիկոսի կանոնական հրամանների կամ թղթերի մեջ
օգտագործված հավանաբար իր իսկ կողմից թարգմանված բնագրերի մասին:

Սահակի կանոնական թղթերում իր դրսևորումն է գտել Գրիգոր Լուսավորչին վերագրված
Պատարագամատուցի որոշ արտահայտություններ: Ի դեպ Հ. Գաթրճյանը հիմնավորել է, որ
այդ պատարագամատուցը թարգմանություն է հունարենից և վերագրել է Բարսեղ Կեսարա-
ցուն:

Բերենք մեկ համարժեք նախադասություն Պատարագամատուցից և Սահակի կանոնական
թղթերից զուգահեռաբար:

¹ Հայոց տոմարական եղանակը, թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Ե., 1993, էջ 36-37:

Պատարագամատոյց
...խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան միածին
որդոյ իւրոյ...
(էջ 150):

Սահակի կանոնական թղթեր
(հոդված Բ)
...խորհուրդ մարմնոյ եւ արեան ապրե-
ցուցչին մերոյ և Տեառն...
(էջ 368-369):

Վերը բերվածից երևում է, որ Գրիգոր Լուսավորչին վերագրված Պատարագամատույցը Սահակ կաթողիկոսի թարգմանած և կիրառության մեջ դրված Պատարագամատույցն է, որը Բարսեղ Կեսարացունն է: Այդ մասին անորոշ, ավելի ճիշտ ընդհանրացված ձևով հիշատակել է Կորյունը: Նրա վկայությունից կարելի է հետևեցնել, որ Պատարագամատույցի թարգմանությունը Սահակ կաթողիկոսը իրականացրել է 435 թվականից առաջ, ավելի ստույգ 428 թվից առաջ (մինչև գահընկեց արվելը և բանտարկվելը), հավանաբար 415-420-ական թվականների սկզբներին և գործադրության մեջ դրել: Այն ավանդաբար վերագրվել է Գրիգոր Լուսավորչին:

Սահակի կանոնական թղթերում օգտագործվել են հատվածներ նաև Մակար Երուսաղեմցու թղթից:

Բերենք դրանք զուգահեռաբար:

Մակարի թուղթը
...եւ է որ սարկաւագունք մկրտութիւն
առնեն (էջ 219)

Ա. թէ արժանի իցէ սարկաւագաց
մկրտութիւն առնել, եւ կատարեալ իցէ խոր-
հուրդն: Գիտութիւն լիցի քրիստոսասեր եղ-
բայրութեան ձերոյ. զի եպիսկոպոսաց եւ
քահանայից միայն է իշխանութիւն այս եւ
սարկաւագաց զայս առնել չէ արժան. քան-
զի սպասաւորք են, եւ խափանեալ է այս առ
ի նոցանէ: Եւ աւելի է խնդրելն, թէ կատա-
րեալ է առ ի նոցանէ մկրտեալ, բայց պարտ
է նախ քննել, թէ սովորութիւն իցէ գաւառին
այնմիկ սարկաւագացն մկրտել եւ եթէ գտցի
ոք արարեալ, ընդ անմեղութեամբ է վասն
անգիտութեան կարգաց եկեղեցւոյ, զի սո-
վորութեան գաւառին գիտտ չոգաւ: Իսկ եթէ
գիտէր զկարգս եկեղեցւոյ եւ անց գնոքաւ,
եղիցի ի վերայ նորա պատիժ ըստ կարգի
յանցանացն:

(էջ 221-222):

Բովանդակային և բառացի նմանություններ ունեն Մակարի և Սահակի թղթերի այլ հատվածներ ևս, ինչպես օրինակ Մակարի կանոնների Բ-ն Սահակի կանոնների Բ-ին, Զ-ն նույնպես Բ-ին, Դ-ն՝ Ի-ին, Բ-ն՝ Ի-ին, Գ-ն՝ Դ-ին և Ե-ին: Այս ոչ պատահական համարժեքությունները ցույց են տալիս, որ Մակար Երուսաղեմցու թղթի թարգմանությունը ևս կատարել է Սահակ կաթողիկոսը և օգտագործել իր կանոնական թղթերի մեջ: Մեզ թվում է Կորյունի այն հատվածը, որ Սահակը թարգմանություններ է կատարել հատկապես հայրապետների աշխատանքները հավասար չափով վերաբերվում է նաև Մակար Երուսաղեմցու թղթին: Ուշագրավ է, որ Անանիա Շիրակացին հակառակ հանվան է հիշատակում և օգտագործում է մի հատված

Մակար Երուսաղեմցու կանոնական թղթից, բնականաբար այն ժամանակ, երբ նա դեռ չէր մտել Կանոնագիրք Հայոցի մեջ: Մենք չենք ուզում մտնել բանավեճի մեջ այլ կարծիքների կապակցություններ, մանավանդ բերված բառացի և բովանդակային հատվածները կասկած չեն թողնում, որ Սահակ կաթողիկոսի կանոնական հրամաններում օգտագործվել է Մակար Երուսաղեմցու կանոնական թուղթը արդեն հայերեն թարգմանված հավանաբար 420-ական թվականներին):

***

Հովհան Օձնեցու մոտ հաջորդ կանոնախմբից երեքը (տես վերը հիշատակված 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ ենթավերնագրերը) դասավորված են նույն հերթականությամբ: Այդ կարգը հիմնավորվում է 3-րդ բնագրի մեջ տեղ գտած վկայությամբ, այն է՝ «Արդ՝ արժանաւոր է եւ զառաջին ճառ բանին յիշատակել...»¹:

6-րդ բնագիրը կանոնագրքի հնագույն ընդօրինակության մեջ դրված է առանձին կանոնի տակ, սակայն ինչպես նկատել է Ն. Ակինյանը, Հովհան Օձնեցին ծանոթ էր այդ բնագրին, ինչպես և վերոհիշյալ բնագրերի նյութերին ծանոթ են թե՛ 645 թ. կայացած Դվինի ժողովի վավերագրերի հեղինակը, թե՛ Ներսես Տայեցու կողմից կազմած կանոնների մեջ, այսինքն այդ բնագիրն արդեն կար 7-րդ դարի կեսերից առաջ: Մյուսների մասին կխոսենք քիչ հետո: Թեև այս կանոնական խմբի վերնագրերում և ենթավերնագրերում իրենց զբաղեցրած է գտել Սահակ կաթողիկոսի հեղինակությունը, սակայն լեզվական և ոճական առումով այս խումբը տարբերվում է նախորդից: Դրանք, իհարկե, որոշիչ հիմքեր են այդ երկու խմբերը տարբերակելու համար, սակայն բավարար չեն որոշելու երկրորդ խմբի ստեղծման ժամանակը, հնարավորության դեպքում նաև հեղինակը կամ հեղինակները: Այդ հարցերը պարզաբանելու են զալիս աղբյուրագիտական տվյալները, որոնք, ինչ խոսք, որոշիչ դեր ունեն: Տեսանք, որ այդ բնագրերը կային մինչև 7-րդ դարի կեսերը:

Նախ ցույց տանք, որ հիշյալ կանոնական խումբը իբրև աղբյուր օգտագործել է Սահակի կանոնական հրամանները կամ թղթերը: Դրանով իսկ պատասխան կտանք նաև այն հարցին, որ այդ կանոնական խումբը տարբեր է Սահակի կանոնական թղթերից:

Համադրենք այդ հատվածները զուգահեռաբար:

Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...

Բ. ...Յորս սուրբ եւ աստուածընկալ սեղանն է հաստատեալ, յորոց վերայ կատարի մեղասքաւիչ եւ կեանարար խորհուրդ...: ...ապրեցուցչին մերոյ Տեառն:

(Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 368, Ն. Ակինյան, Աշխ., էջ 26):

Յաղագս քորեպիսկոպոսաց...

Ը. ...Պարկեշտ եւ սուրբ եւ աներկեալ եղիցի ուխտ պաշտօնէից Աստուծոյ:

(Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 371, Ն. Ակինյան, Աշխ., էջ 27):

...Թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել զընտանիս...

ԽԶ. ...Ուսուցին մեծարել զաստուածընկալ սեղանն, յորոյ վերայ կատարի կեանարար խորհուրդն ապրեցուցիչ մերոյ Տեառն:

(Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 404, Ն. Ակինյան, Աշխ., էջ 26):

...թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի...

ԼԶ. ...բայց միայն աներկեալ պահեսցուք զհաստա:

(Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 388, Ն. Ակինյան, Աշխ., էջ 27):

¹ Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 393, հոդված ԼԸ:

Ա. ...աստուածահաճոյ վարուք (Աճդ. էջ 368 և էջ 27):

Նորին կարգ քահանայից...

ԺԸ. եւ պատարագացն երեխայրիք ի գլխատր քահանային տունն երթիցէ յամեանայն ժողովրդականաց:

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 378, Ն. Ակիմյան, Աշխ., էջ 68-69):

ԻԳ. Երկկանայք երեց եղբարք ընդ զհնորս կայցեն որոշեալ ամենեւին յեկեղեցականաց եւ ի մասնէ եկեղեցւոյն. վասն զի եղեն մարմնատերք:

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 380, Ն. Ակիմյան, Աշխ., էջ 72):

Վերոհիշյալ Համադրուածները կասկած չեն թողնում, որ երկրորդ կանոնական խմբի հեղինակները օգտվել են Սահակի կանոնական հրամաններից կամ թղթերից, ուստի այդ բնագրերը գրվել են ավելի ուշ:

Ն. Ակիմյանը թեև քննարկվող կանոնախմբի ժամանակը և հեղինակները կարող էր պարզել, սակայն վրիպել է աչառու վերաբերմունքի հետևանքով, նաև նկատի չի ունեցել մի քանի էական փաստեր, թեև դրանցից ոմանք նրան Հայտնի են եղել: Բանն այն է, որ Ներսես կաթողիկոսը և Ներշապուհ եպիսկոպոսը կանոնները շարադրելիս օգտվել են իրենց իսկ կողմից գրված կանոնական թղթերից, ինչպիսիք են «Ուխտ միաբանությանը» և, հավանաբար, «Գիր աւանդութեան»-ը, և այլն, որոնց հետագայում տրվել են կանոնների տեսք՝ օգտագործելով տարբեր կանոնների մեջ, թեև այդ կանոնական թղթերը պահպանվել են և օգտագործվել թե՛ Հովհան Օձնեցու, թե՛ առանձին՝ «Գիրք թղթոց»-ի մեջ:

Ներկայացնենք այդ բնագրերը զուգահեռաբար:

Գիր աւանդութեան...

Ա. ժողովրդականք ամենայն զպտուղ եւ զերեխայրիս երիցանց մատուցեն անգեղջաբար մտօք...

Սոյնպէս եւ քահանայք զամենայն անխակարգեալ հասս հատուցեն եպիսկոպոսաց առանց յապաղանց եւ մի անկցին ի հեղգութիւն, մանաւանդ յափշտակել հնարելով զաւանդ վիճակելոցն...

Տգեւոք ոմանք ըստ սովորութեան մի եղիցին արժանի առնուլ հասս մտից, այլ ումանց պարսպեալքն եւ շնորհի քահանայութեան արժանացեալք՝ նոքա եղիցին արժանի հասից: Եւ դպիրք գրակարգացք սրբաւնեալք ամենայն պարկեշտութեամբ՝ մի զրկեսցին ի բաժնէ իրեանց... իսկ կանայք երիցանց այրիք մնացեալքն եւ սրբութեամբ պարկեշտացեալք՝ արժանի լինիցին մասին իրեանց

ԽԷ. ...վարք աստուածահաճոյ կեանաց:

(Աճդ, էջ 407 և էջ 27):

...Գիր աւանդութեան...

Ա. ...եւ փրկութեան պատարագաց երեխայրիք երթիցեն ի վանս գլխատր քահանայիցն, այսինքն եպիսկոպոսացն:

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 235-236):

Ա. ...բայց երկկանայք որ ամենեւին զցանկութեան մարմնոյ զհետ չոգան, նոքա ոչ ունին մասնատրել շնորհ սրբութեանց:

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 237, Ն. Ակիմյան, Աշխ., էջ 72):

Ա. ...բայց երկկանայք որ ամենեւին զցանկութեան մարմնոյ զհետ չոգան, նոքա ոչ ունին մասնատրել շնորհ սրբութեանց:

Ա. ...բայց երկկանայք որ ամենեւին զցանկութեան մարմնոյ զհետ չոգան, նոքա ոչ ունին մասնատրել շնորհ սրբութեանց:

Կանոնք ներսէսի եւ Ներշապիոյ

Մամիկոնէից եպիսկոպոսի...

ԺԳ. Եւ ժողովրդականք մի հրապուրեսցին ի նոցանէ ի բաժանումն սրբոյ եկեղեցւոյ, զի պատճառ խոտովութեան բերէ, այլ զպտուղս եւ զմուտս ժողովրդականք միաբանութեամբ անխափան. եւ մի ըստ դասաց բաժին եւ երդոց, որ եղել վնաս եւ քահանայից ատեալ ի սրբոյ եկեղեցւոյ բաժանեսցեն կարգաւորաբար, որպէս արէն է. գլխատր քահանայիցն՝ Բ մասունք եւ կէս մասին, եւ այլ քահանայքն՝ մէկ Բ մասունս. եւ սարկաւագունքն՝ մի մասն եւ կէս մասին. եւ դպիրքն եւ այրի կանայք թէ իցեն պարկեշտ՝ մի մասն առանց ամենայն հակառակութեան...

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 483, Ն. Ակիմյան, Աշխ., էջ 70-71):

Կարծում ենք, որ այս Համադրուածները ցույց են տալիս վերոհիշյալ կանոնական թղթերի ստեղծման ժամանակը՝ 550-ական թվականների սկզբներ և դրանց հեղինակներին՝ Ներսես կաթողիկոսին և Ներշապուհ եպիսկոպոսին: Այս թվագրումն ավելի է ամրապնդվում, երբ Համեմատում ենք «...թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտին...» կանոնական թղթի և Վրթանես Քերթովի մոտ հանդիպող բառացի Համընկնումները:

Բերենք դրանք:

...Թէ որպէս սահմանեցաւ...

ԼԸ. ...եւ երիցս երանեալն քաջ անատակն Գրիստոսի Գրիգորիոս...

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 393):

ԽԴ. ...ընկալեալ ի քաջ անատակէն՝ ի տեսնէն Գրիգորի...

(Աճդ, էջ 402):

Վրթանես քերթով

...երանելի անատակն Գրիստոսի եւ հայր մեր Գրիգորիոս

(Գիրք թղթոց, էջ 93)

...եւ ի քաջ անատակէն տեսնոց Գրիգորի...

(Աճդ, էջ 112, 113, 138):

Նման բնույթի արտահայտութիւններ ենք գտնում նաև Հովհաննես Գաբրելեանցու մոտ: Վերոհիշյալ կանոնական թղթերի օգտագործման վերին սահմանը հասցրինք մինչև 570-ական թվականները, ծայրահեղ դեպքում 604-607 թթ.: Վրթանես Քերթով, իսկ ստորին սահմանը չի կարող անցնել 6-րդ դարի սկիզբներից այն կողմ, որովհետև «...թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտին...» բնագրում առկա է Վարդավառի տոնի կատարման հիշատակութիւն: Հայտնի է, որ այլակերպության տոնը Արևելքի եկեղեցիներում տարածում ստացավ 6-րդ դարի սկիզբներից հետո: Պատահական չէ, որ ընդհանրապես Սահակի կանոնական հրամանների կամ թղթերի գոյութիւնը կասկածողների և ժխտողների հիմնական փաստարկներից մեկն էլ Վարդավառի տոնի վկայութիւնն էր հիշյալ փաստաթղթերում: Կարծում ենք այս փաստերը բավարար են, որպեսզի հիշյալ կանոնական թղթերը թվագրենք 550-ական թվականների սկիզբներով մինչև 555 թ. և դրանց հեղինակներ ընդունենք Ներսես կաթողիկոսին (551-560 թթ.) և նրա տեղապահ Ներշապուհ եպիսկոպոսին:

Քննարկենք այս կանոնական խմբի հետ կապված մի կարևոր խնդիր ևս:

Ներսես կաթողիկոսը և Ներշապուհ եպիսկոպոսը կանոնական թղթերն ու կանոնները ստեղծելիս օգտվել են նախորդ շրջանում ստեղծված թե՛ թարգմանական, թե՛ ինքնուրույն երկերից, որոնցից մի քանիսի ժամանակի որոշումը էական նշանակութիւն ունի, մանավանդ արդեն պարզ է, որ դրանք ստեղծվել են 550-ական թվականներից առաջ:

Բերենք այդ բնագրերից մի քանիսը զուգահեռաբար:

Պատարագամատոյց

Եւ նոյն ինքդ բաշխի ի միջի մերում (Լամբրոնացու մոտ «ի մեզ») միշտ անծախապէս

(Ն. Ակիմյան, Աշխ., էջ 39):

Ագաթանգեղոս

Ի բոնութենէ հարկապահանջ իշխանաց (Աճդ., էջ 34)

Անկիրիոյ ԺԴ կանոն (մուծված թարգմանչի կողմից)

Քորեպիսկոպոսաց մի լիցի երիցունս կամ սարկաւագունս օժանել...: Բանգի

Թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ...

ԼԷ. ...որ միշտ անծախապէս բաշխի ի մեզ

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 392, Ն. Ակիմյան, Աշխ., էջ 39):

Աճդ.

ԼԸ. ...ազատ յամենայն հարկապահանջ իշխանաց

(Աճդ, էջ 395 և էջ 34):

...Թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց ունել ընտանիս

ԽԵ. Այցելու եւ հասարակաց հայր է եպիսկոպոս... տեսուչ եւ առաջնորդս գա-

յանցում ի գաւառս լինէին եպիսկոպոսունք այս ինքն ի գիւղս. գայնապիսիսն կոչէ քորեպիսկոպոսս, զի որ եպիսկոպոս տեսուչ գաւառի ասի ըստ հոռոմիսն առ մեծամեծօք՝ այս ինքն որ զքաղաքսն ունին առ նօրք կոչին սոքա գաւառաց եպիսկոպոս:

(Ն. Ակիմյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 39):

Եզնիկ

Պատիժ պատուհասից կրել

(Ն. Ակիմյան, ԵՂՎ. աշխ., էջ 33):

Եւթաղականք

...առաւել խնամոտ եւ արդիւնակատար

(Ն. Ակիմյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 34):

Հովհան Ոսկերեան Պատ. Ա 29

...եւ ուռացեալ պարտատիցին ընդերք

(Ն. Ակիմյան, ԵՂՎ. աշխ., էջ 30-31):

Այս համեմատութիւններէց պարզվել է, որ մինչև 550-ական թվականները թարգմանվել և գրվել էին մի շարք բնագրեր, որոնցից առաջմ մեզ հետաքրքրում է Անկիլուրիայի կանոնները:

***

Հայ կանոնական բնագրերի, ինչպես թարգմանական, այնպես էլ ինքնուրույն, որոնք ըստ էության իրարից չեն տարբերվել, զարգացման ընթացքը տարբեր կերպ են պատկերացվել: Մեր կողմից նորովի թվագրված մի շարք թարգմանական հուշարձանները, ինչպես և վերոհիշյալ հայ կանոնական բնագրերի մեջ հստակութիւն մտնելը և թվագրելը թույլ են տալիս վաղ շրջանի կանոնական բնագրերի ժամանակագրութիւնը դնել ավելի հաստատուն և հուսալի հիմքերի վրա:

Հ. Գաթրճյանը և նրա հետեւութեամբ այլ ուսումնասիրողներ (Հ. Տաշյան, Ն. Ակիմյան, Ս. Տիգրանյան, Հ. Ոսկյան և այլն) 5-րդ դարի կանոնագիրքը պատկերացրել են հունարենից հայերեն թարգմանված Նիկիայի, Անկյուրիայի, Կեսարիայի, Նէոկեսարիայի, Գանգրայի, Անտիոքի, Լաոզիկի, ինչպես և ասորերենից հայերեն թարգմանած առաքելական, ու Շահապիվանի կանոնախմբերով: Ի դեպ, միայն Հ. Տաշյանն է ընդունել Սահակ կաթողիկոսի քննարկված կանոնների գոյութիւնը:

Հայոց կանոնագրքի սկզբնավորման և հետագա խմբագրութիւնների խնդիրները կվերլուծենք առանձին մենագրական ուսումնասիրութիւն մեջ, ինչպես Սահակ կաթողիկոսի կանոնական հրամանների կամ թղթերի կապակցութեամբ կատարեցինք, մանրամասն ներկայացնելով մեր հիմնավորումները: Այստեղ միայն համառոտ ուրվագծում ենք «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուի առաջացման և հետագայում կատարած խմբագրութիւնների ընթացքը մինչև 6-րդ դարի կեսերը՝ կապված Սահակ կաթողիկոսի կանոնական հրամանների կամ թղթերի հետ, բերելով միայն որոշ լրացուցիչ ապացույցներ կարճառոտ ձևի մեջ:

առաց եւ գիւղից կացուցանելով. որք անուանին քորեպիսկոպոս

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 403, Ն. Ակիմյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 39):

Անդ

ԽԷ. ...կրեցին պատիժ պատուհասից

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 408, Ն. Ակիմյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 33):

...Թէ որպէս պարտ է եպիսկոպոսաց պահել գանձս...

Ծ. ...զի խնամոտ եւ արդիւնա- կատար

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 412, Ն. Ակիմյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 34):

Անդ

ԾԴ. ...եւ յորսացեալ անկեալ պարտատիցեն ընտերք թասելով

(Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 418, Ն. Ակիմյան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 30-31):

Մեր ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ Հայոց քրիստոնեական կանոնագիրքի սահակ կաթողիկոսն է, որը մեր եկեղեցու հրատապ պահանջներից ելնելով առաջին հերթին ղեկավարեց և ակտիվ մասնակցեց համար առաջին կանոնական բնագրի՝ Աստվածաշնչի թարգմանութեանը, նախ 408-415 թթ. սահմաններում, ապա՝ հետագայում: Այնուհետև գրերի գյուտից մինչև 428 թվականը, այսինքն՝ նրա պաշտոնական կաթողիկոսութեան ժամանակաշրջանում, դրեց Հայոց կանոնագրքի հիմքերը. թարգմանելով — խմբագրելով ու գրելով մի խումբ կանոնական գրվածքներ, որոնք ըստ առկա «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա խմբի խմբագրութեան հետևյալ կանոնախմբերն են՝

1. Կանոնք առաքելական ի ձեռն Կղեմայ (85 կանոն, որից մի քանի կանոններ ավելացրել է թարգմանիչ-խմբագիրը):
  2. Կանոնք հարանց հետեւողաց (27 կանոն, որը գրած կարող է լինել նաև Մաշտոց վարդապետը):
  3. Կանոնք Սրբոյն Գրիգորի (30 կանոն, 4-րդ դարի բանավոր ավանդույթը գրի է առել Սահակ կաթողիկոսը և վերագրել Գրիգոր Լուսավորչին):
  4. Կանոնք Աթանասի (Տիմոթեոսի) հարցմունք (98 կանոն, որի մեծ մասը պատկանում է թարգմանիչ-խմբագրին):
  5. Կանոնք Բարսղի Կեսարացույ (51 կանոն, որից 10 կանոն թարգմանիչ-խմբագրին է):
  6. Կանոնք Սրբոյն Սահակայ (55 կանոն, որից 35-ն են հեղինակինը, իսկ 20-ը վերագրել ենք Ներսես կաթողիկոսին և Ներշապուհ եպիսկոպոսին):
  7. Կանոնք Մակարայ Երուսաղէմի հայրապետի (9 կանոն):
- Շատ համառոտ հիմնավորներ վերոհիշյալ բնագրերի գրութեան ժամանակը:

«Կանոնք առաքելական»-ի կամ «Վարդապետութիւն առաքելոցի»-ի 20-րդ կանոնը գրելիս թարգմանիչ-խմբագիրները (Արդիշոյ, Ներսես և Ներշապուհ եպիսկոպոսներ) 547 թ., ինչպես կտեսնենք, բառացի օգտվել են «Կանոնք առաքելական ի ձեռն Կղեմայ» բնագրի 84-րդ կանոնից¹, որը նկատելի է դեռևս Հ. Տաշյանը:

464-467 թթ. Անտիոքի կանոնները հունարենից հայերեն թարգմանող և խմբագրող հեղինակը հենց առաջին կանոնում բառացի ընդմիջարկել է «Կանոնք առաքելական ի ձեռն Կղեմայ» կանոնախմբի յոթներորդ կանոնից և տվել է վերջինիս անունը. այն է՝ «զսահմանս զառաքելոցն»², որոնք բնականաբար հունական բնագրում բացակայում են:

Ակնհայտ է, որ քննարկվող կանոնախումբը թարգմանվել և խմբագրվել է 464-467 թթ. առաջ՝ Սահակ կաթողիկոսի կողմից, որովհետև նա 85-րդ կանոնում հրամայում է եպիսկոպոսներին «Կանոնք առաքելական ի ձեռն Կղեմայ» կանոնները գործադրել Հայոց մեջ: Հարկ է նշել, որ 85-րդ կանոնը՝ ևս բացակայում է հունական բնագրում:

Հովհաննես Օձնեցին Գրիգոր Լուսավորչի կանոնախումբը վերագրում է Սահակ կաթողիկոսին, թեև թարգմանված է համարում հունարենից հայերեն³:

¹ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 99-100 և 40:
² Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 76 և 205-206:
³ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 402-403: Այն անհասկանալիորեն դրված է Սահակին վերագրվող խղ կանոնի տակ և այլ կանոնախմբի վերջին կանոնում, թեև անվերապահ վերաբերվում է Գրիգոր Լուսավորչի կանոններին ու ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ այն նախապես եղել է Գրիգոր Լուսավորչի կանոնախմբի վերջում և ինչ-ինչ պատճառով տեղափոխվել այլ տեղ: Այն ծառայել է այդ կանոնախմբի Հ. Օձնեցու վերջաբանը:

Նէոկեսարիայի և Լաոդիկի կաթոնախմբերի հունարենից հայերեն կատարած թարգմանիչ-խմբագիրը՝ 464-467 թթ. ընթացքում, ընդմիջարկել և օգտվել է Գրիգոր Լուսավորչի կանոններից: Այսպես, Նէոկեսարիայի 8-րդ կանոնը, որը բացակայում է հունական բնագրում, պարզապես բառացի վերցվել է Գրիգոր Լուսավորչի 5-րդ կանոնից, իսկ Լաոդիկի 29-րդ կանոնը թարգմանելու ժամանակ օգտվել է Գրիգոր Լուսավորչի 28-րդ կանոնից¹:

Շահապիվանի կանոնների հեղինակը, թեև լրացնում է նոր կանոններով նախորդ կանոնախմբերը, այնուամենայնիվ մասամբ նկատի է ունեցել դրանք: Օրինակ, Շահապիվանի 11-րդ կանոնում օգտագործված ենք գտնում Գրիգոր Լուսավորչի 17-րդ, ինչպես և Սահակ կաթողիկոսի 33-րդ ու Աթանաս (Տիմոթեոս) Ալեքսանդրացուն վերագրվող, բայց Սահակ կաթողիկոսի կողմից խմբագրված և լրացված 36-րդ կանոնները²:

Պարզ է, որ վերոհիշյալ կանոնախմբերը թարգմանվել և գրվել են 445 թվականից առաջ՝ Սահակ կաթողիկոսի կողմից:

Բերենք երկու կանոն ևս: Նէոկեսարիայի կանոնախմբի թարգմանիչ-խմբագիրը 9-րդ կանոնը տալիս օգտվել է Բարսեղ Կեսարացու 4-րդ կանոնից: Ի դեպ Նէոկեսարիայի հիշյալ կանոնը ևս բացակայում է հունական բնագրում³, որը նույնպես լրացրել է Սահակ կաթողիկոսը:

Հարկ է նշել, որ Ազաթանգեղոսի պատմության և Շահապիվանի ժողովի կանոնների մեջ վկայություններ կան առաքելական կանոնների մասին, իսկ Կորյունի «Վարք Մաշտոց»-ի բնագրի առանձին հատվածներ վկայում են առաքյալներից հետո գրված կանոնական շնորհապատում գրվածքների, ինչպես և Սահակ կաթողիկոսի օտար Հայրապետների աշխատանքների թարգմանության մասին, որոնց թվարկեցինք վերևում:

Այս համառոտ ուրվագիծն անգամ կասկած չի թողնում, որ մեր իրականության մեջ «Կանոնագիրք Հայոց»-ի առաջին խմբագիր-հեղինակը Սահակ կաթողիկոսն է, որը ղեկավարել և ակտիվ մասնակցություն է ունեցել կանոնախմբերի թարգմանության-խմբագրության և ըստեղծման ժամանակ, ինչպես և ապահովել է նրանց գործադրությունը հայոց եկեղեցու կողմից:

445 թ. վերջերին հրավիրվել է Շահապիվանի ժողովը և գրվել են կանոններ, որոնց վավերականությունը կասկածից դուրս է: Այն լրացնում էր վերոհիշյալ կանոնական խմբերին:

451 թ. տեղի ունեցած Քաղկեդոնի ժողովից հետո անխուսափելի անհրաժեշտություն առաջացավ հունարենից հայերեն կատարված թարգմանությունների ընթացքում առավել ուշադրություն դարձնել կանոնական գրականությանը, հատկապես Նիկիայի ժողովի և նրան գաղափարակից ու հաստատող կանոնախմբերի հայացման վրա:

Հովհաննես Օձնեցին գրում է, որ Նիկիայի ժողովի և նրա շարունակությունը կազմող կանոնախմբերի հերթականությունը վերցրել է նախորդ շրջանի կազմողներից, իսկ դրանք ըստ «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Ա խմբագրության հերթականության հետևյալ բնագրերն են:

1. Կանոնք Նիկիա մեծ ժողովոյն (20 կանոն, որոնք խմբագրվել են երկու կանոն ավելացվել ու պակասեցվել են):
2. Կանոնք Անկիւրեայ (20 կանոն, մեկ հոդված ավելացվել է և 6-ը՝ պակասեցվել):
3. Կանոնք Կեսարիայ (10 կանոն, վերցվել է Անկյուրիայի կանոններից և 4 կանոն ավելացվել):

¹ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 245 և 182, 249 և 235:
² Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 247, 385, 304-305 և 440-444:
³ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 337-338, 182-183, 576:

4. Կանոնք Նէոկեսարեայ (20 կանոն, 8-12-րդ կանոնները լրացվել են, իսկ հունական բնագրում եղածները պակասեցվել են):

5. Կանոնք Գանգրայ (23 կանոն, որից 4-ը ավելացված է):

6. Կանոնք Անտիոքայ (25 կանոն, որից մեկը ավելացրած, իսկ մյուսները խմբագրված են):

7. Կանոնք Ղաւոդիկեայ (55 կանոն, պակասեցրել են և խմբագրել կանոնները, չթարգմանելով առանձին կանոններ):

8. Կանոնք Սարդիկեայ (21 կանոն, խմբագրված են):

9. Կանոնք Կոստանդնուպոլսի (3 կանոն, ավելացվել է առաջաբանը Հ. Օձնեցու կողմից):

10. Կանոնք Եփեսոսի ժողովոյն (6 կանոն, խմբագրված է առաջաբանը և հունարենի նկատմամբ ունի պակաս կանոններ):

11. Կանոնք Սեւանտեայ (14 կանոն):

Այս կանոնական խմբերի թարգմանությունը և խմբագրությունը իրականացվեցին Գյուտ կաթողիկոսի ղեկավարությամբ 464-467 թթ., որը հիմնավորվում է վերջերս մեր կողմից Նիկիայի վավերագրերը հայերեն թարգմանության թվագրությամբ: Վերը տեսանք, որ Անկյուրիայի կանոնները օգտագործվել են 550-ական թվականներին, իսկ Գանգրայի կանոնները՝ 604-607 թթ.: Հիշյալ կանոնախմբերը կիրառված ենք գտնում հետագայում ստեղծված կանոնախմբերի և առանձին բնագրերի մեջ, որոնց թվարկման համար պահանջվում են բազմաթիվ էջեր: Այլ խոսքով հիմնավորվում է, որ «Կանոնագիրք Հայոցի» երկրորդ խմբագրությունը իրականացրել է Գյուտ կաթողիկոսը, որը լրացրել է հիշյալ կանոնախմբերը նոր կանոններով և պակասեցրել մեր տոնածիսական կարգերին չհամապատասխանող կանոնները: Այն հատկապես երևում է Գանգրայի կանոնների վերջաբանում ավելացրած հատվածով, որը բացակայում է հունական բնագրում: Հասկանալի է դառնում, որ արդեն 5-րդ դարի 60-ական թվականներին թարգմանվել կամ գրվել էին Հովհաննես Օձնեցու «Կանոնագիրք Հայոց» մտած հիմնական կանոնախմբեր:

Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ բոլոր կանոնախմբերը, որոնք հունարենից հայերեն կատարված թարգմանություններ են, ավելի հին են և մոտ նրանց ստեղծման ժամանակին, քան հունական, ասորական և այլ լեզուներով մեզ հասած կանոնական բնագրերը: Հասկանալի է, որ հայկական համարժեքները կարող են նպաստել հիշյալ բնագրերի սրբագրմանը և ավելի լավ հասկանալուն, մինչդեռ կատարվել են միայն հակառակ գործընթացներ:

Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը հավանաբար 480-ական թվականների սկիզբներին գրեց իր կանոնական հրամանները, որը Հովհան Օձնեցու կազմած կանոնագրում կրում է «Կանոնք Հովհաննու Մանդակունույ Հայոց կաթողիկոսի» վերնագիրը: Թեև որոշ հայագետներ այդ կանոնները թեական են վերագրել Հովհան Մանդակունուն, այսինքն դիտել են իբրև անհարազատ գրվածք, սակայն ոչ մի փաստով չեն հիմնավորել իրենց տեսակետը: Մենք ոչ մի հակառակ փաստ չունենք Հովհան Օձնեցու վկայության դեմ այն մասին, որ այդ կանոնները Հովհան Մանդակունուն են¹: Մանավանդ Հովհան Օձնեցուց առաջ Անանիա Շիրակացին այդ կանոնների հեղինակ է ճանաչում Հովհան Մանդակունուն: Դեռ ավելին, Անանիա Շիրակացին օգտվելով այդ կանոններից հավաստում է, որ Քրիստոսի Մնունդն ու Յայտնութիւնը միաժամանակ տոնելը Հունվարի 6-ին սահմանել է Հովհան Մանդակունին:

¹ Վարդավառի հնագույն բնագրերի ժամանակի մասին հողվածում, որը տպագրվում է «Շողակաթ»-ում, ցույց ենք տվել, որ Հ. Մանդակունու մեկ կանոն հետագա խմբագրության արդյունք է:

Հայոց կանոնագրքի ձևավորման գործում առանձնակի դեր ունի «Կանոնք առաքելական»-ի կամ «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ի թարգմանութիւնը-խմբագրութիւնը: Այն կատարվեց ասորերեն լեզվից և տեղի ունեցավ 547 թվին¹, ինչպես հիմնավորել ենք վերջերս հրատարակված մեր աշխատության մեջ: Նրա թարգմանիչ-խմբագիրներն էին Աբդիշոն, ինչպես և Ներսես ու Ներշապուհ եպիսկոպոսները:

Ի դեպ «Կանոնք առաքելական»-ի կամ «Վարդապետութիւն առաքելոց»-ի «...որ ակր չորք էր Մարգաց ամսոյ, յաւուր միաշաբաթեոջ, որ է կատարումն Պենտակոստէին» հատվածի համար «Հայոց տոնացույց» կոմպյուտերային ծրագրի հաշվումները տալիս են հետևյալ արդյունքները.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ
428	6	10	-	11	4
519	5	19	-	11	4
533	5	15	-	11	4
547	5	12	-	11	4

«Կանոնք առաքելական»-ի թվագրման համար նախապատվութիւն չենք տվել 428 թվականին, ինչպես և 519 թ. և 533 թ., որովհետև թարգմանիչ-խմբագիրները բառացի օգտվել են Կիրմենտ Հոմեացուն վերագրվող առաքելական, Շահապիվանի ժողովի, Հովհան Մանդակունու կանոններից, ինչպես և Ափրահատի ճառերից (թարգմանված 540-ական թվականներին, որի միջին տարեթիվն է 543-ը): Հասկանալի է, որ այդ բնագրի թարգմանութիւնը և խմբագրութիւնը կատարվել է 547 թվականին:

Վերոհիշյալ կանոնական գրվածքի թարգմանութիւնը, ինչպես և Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ եպիսկոպոսի (իրբև տեղապահ) կողմից կանոնական թղթերի ու կանոնների ստեղծումը անհրաժեշտութիւն էին ոչ միայն Հայոց եկեղեցին ավելի գործուն դեկավարելու, այլև Հուստինիանոսի 530-ական թվականների եկեղեցական քաղաքականութիւնի մեջ կատարած բարեփոխումների, որոնք վերաբերում էին Քաղկեդոնի հավատը Արևելյան եկեղեցիներում ներդնելուն: Այդ քաղաքականութիւնը, ինչպես և 553 թ. Կոստանդնուպոլսի ժողովը բերեցին նրան, որ Հայոց եկեղեցին, ինչպես և Ասորականը՝ Աբդիշոնի ղեկավարութիւնում անջատվեցին քաղկեդոնական եկեղեցուց: Դրա վերջակետը եղավ Դվինի ժողովը, որը տեղի ունեցավ 555 թվականի մարտի 21-ին և գրվեց «Ուխտ միաբանութեան»-ը:

Վերը ցույց տվեցինք, որ Ներսես կաթողիկոսը և Ներշապուհ եպիսկոպոսը ոչ միայն թարգմանեցին կանոնական բնագրեր, այլև ստեղծեցին ինքնուրույն կանոնական թղթեր ու կանոններ, որոնք հիմնված էին մեր նախորդների ժառանգութիւնի վրա և ամրապնդում էին Հայոց եկեղեցու ինքնուրույն հիմքերը:

Հասկանալի է, որ «Կանոնագիրք Հայոց»-ի 3-րդ խմբագրութիւնը կատարվեց 6-րդ դարի 40-50-ական թվականներին վերոհիշյալ հեղինակների կողմից, որոնք նոր կանոնախմբերով հարստացրին մեր կանոնական ժառանգութիւնը:

Հայոց կանոնական բնագրերի (ինչպես թարգմանական, այնպես էլ ինքնուրույն, որոնք միմյանցից ըստ էութիւն չեն տարբերվել), ստեղծումը 5-րդ դարի սկզբներից մինչև 6-րդ դարի կեսերը, վերոհիշյալ թվարկումով չի սպառվում: Հնարավոր է, որ թարգմանված լինեն այլ եկեղեցական գործիչների կանոնական բնագրերը, սակայն դրանց թվագրման համար բավարար

¹ Ռ. Հ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը..., էջ 24-30:

աշխատանքներ չեն կատարվել և դրանց պատասխանները կտրվեն հետագա քննութիւնների ընթացքում: Մանավանդ վերոհիշյալ բնագրերի հստակ թվագրումները նոր հեռանկարներ են բացում ուսումնասիրողների առջև:

550-ական թվականներով թվագրված Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ եպիսկոպոսի կողմից գրված կանոնական թղթերը, հատկապես «Թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց» բնագիրը հնարավորութիւն է տալիս վերականգնել 6-րդ դարի Հայոց քրիստոնեական տոնացույցը և այն փոփոխութիւնները, որոնք բացակայում են վաղ բնագրերում:

ԱՆԴՐԵԱՍԻ 200-ԱՄՅԱ ԶԱՏԿԱՑՈՒՑԱԿԸ

Սահակ կաթողիկոսը հասկանում էր, որ Երուսաղեմի տոնացույցի թարգմանությունը և խմբագրումը բավարար չէր Հայոց քրիստոնեական տոնացույցի կիրարկումն ամբողջությամբ ապահովելու համար: Անհրաժեշտ էր ունենալ նաև Զատկացուցակ, որը հիմք էր դառնալու Զատկի և մյուս շարժական տոների օրերը որոշելու համար ոչ միայն տվյալ տարում, այլ առնվազն 95-ամյա պարբերաշրջանի համար: Այդպիսի Զատկացուցակներ արդեն կազմվել էին, մնում էր ընտրություն անել: Սահակ կաթողիկոսը ընտրություն կատարեց Անդրեասի 200-ամյա Տոմար-Տոնացույց-Զատկացուցակը, և ինչպես կտեսնենք, պատվիրեց Հովսեփ Պաղնացուն և Եզնիկ Կողբացուն թարգմանել այն ասորերենից և ներդրեց Հայոց քրիստոնեական տոնացույցի մեջ:

Ասորի և Հայ մատենագիրներին հայտնի է եղել Անդրեաս անունով մի հեղինակ: Նա, ըստ Եղիա Մծբնեցու, գրել է Զատկի մասին մեկնություն, որն ուղղված է եղել հրեական Զատկի դեմ, ինչպես և ժամանակագրություն¹: Նրա աշխատությունների ասորերեն և հունարեն բնագրերը առաջմ հայտնի չեն: Հայկական սկզբնաղբյուրները ոչ միայն պահպանել են Անդրեասի անունը, այլ նաև նրա աշխատանքները, թեև ոչ ամբողջական վիճակում:

Քիչ հետո կտեսնենք, որ Եզնիկ Կողբացին և Մովսես Խորենացին օգտվել են Անդրեասի խմբագրած ժամանակագրությունից, իսկ Անանիա Շիրակացին իր ժամանակագրության մեջ հիմնականում պահպանել և հետագա սերունդներին է փոխանցել նրա ժամանակագրությունը սկսած Ադամից մինչև Արկադիոս և Օնորիոս (մոտավորապես 395-396 թթ.):

Անանիա Շիրակացին Զատկին նվիրված մեկնության մեջ օգտվել է Անդրեասի նույնանուն մեկնությունից: Երևանի մատենադարանի 1973 և 1999 թվահամարների գրչագրերում գե-տեղված ենք գտնում Անդրեասի Զատկի մեկնության ամբողջական և խմբագրված հատվածներ, ինչպես նաև կազմած 200-ամյա Զատկացուցակի կանոնները: Այդ և այլ բնագրերի համադրությունները հնարավորություն են տվել վերականգնելու Անդրեասի 200-ամյա Տոմար-Տոնացույցը:

Աշ. Աբրահամյանը և Հ. Անասյանը անդրադարձել են Անդրեասի և նրան վերագրվող բնագրերին, ինչպես և ցույց են տվել, որ Հայ մատենագրության մեջ Անդրեասի մասին հիշատակություններ ունեն Անանիա Շիրակացին, Գևորգ Գառնեցի կաթողիկոսը, Հովհաննես Սարկավազը և այլ հեղինակներ, որոնց կանգրադառնանք քիչ հետո:

Ուշագրավ է, որ Երևանի մատենադարանի 1973 թվահամարի ձեռագրի գրիչը 1342 թ. հայտնում է, որ «Այս բոլորքս որ են ԴԺ-ան յԱնդրեասէն են հանուած»²:

Պարզվում է, որ Լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի աղյուսակները, որոնք Անդրեասը իր Զատկի մեկնության մեջ անվանել է «չորեքտասան» Անիից Երզնկա է բերել Հովհաննես Երզնկացին՝ Աբրահամ գրչի վարդապետը: Իհարկե վիճելի է, թե հիշյալ 19-ամյա բոլորակները ու՞մ հեղինակությունն են՝ Անդրեասի³, թե՞ Անանիա Շիրակացու, որի մասին վերջինս գրել է իր հիշատակագրության մեջ, բայց մի բան պարզ է, որ Անիում գտնվող մի ձեռագրում թեևս տոմարագրական բնույթի ժողովածուի մեջ են եղել Անդրեասի և Անանիա Շիրակացու բնագրերը:

¹ V. Grumel, La Chronologie, Paris, 1958, p.98-108.
² ՄՄ. 1973 թվահամարի գրչագիր, էջ 65ա:

որից ընդօրինակվել են ոչ միայն լուսնի 19-ամյա բոլորակները, այլ հատկապես «Անդրեասայ մեծի վասն սրբոյ պասեքի...» աշխատանքը:

Մեր ուսումնասիրություններով հնարավոր դարձավ թվագրել Անդրեասի Զատկացույցի, ինչպես և ժամանակագրության հայերեն թարգմանության ժամանակը և գտնել նոր հետքեր վաղ շրջանի Հայ մատենագրական բնագրերում:

Անցնենք Անդրեասի աշխատությունների թարգմանությունների ժամանակի խնդրին:

Հայկական միջնադարյան գրչագիր ձեռագրերը պահպանել են ուշագրավ տեղեկություններ Անդրեասի տոմարի մասին: Անդրեասի 200-ամյա տոնացույցին նվիրված աշխատությունը թարգմանվել է ասորերենից¹ հայերեն, սակայն ամբողջական վիճակում չի պահպանվել: Նրա աշխատության ասորերեն բնագիրը հայտնի չէ²:

Մեր ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ Անանիա Շիրակացին Զատկին նվիրված մեկնության մեջ օգտվել է Անդրեասի աշխատության հայերեն թարգմանությունից: Այն հասկանալի պատճառով հատուկ քննության չենք առել, սոսկ որոշ մեջբերումներ ենք կատարել զուգահեռաբար թե՛ մեկից, թե՛ մյուսից:

Առկա ընդարձակ բնագիրը Մաշտոցյան Մատենադարանի³ 1973 թվահամարի ձեռագրում (1342 թ.) կրում է «Անդրեասայ մեծի վասն սրբոյ պասեքի յետ և յառաջ խաղալոյ և վասն դրութեան երկերիւրեկին» վերտառությունը: Անդրեասի բնագրի թարգմանության համառոտած և խմբագրած օրինակը ՄՄ 1999 թվահամարի ձեռագրում (1126 թ.) ունի «Խոսք Անդրէասի ի մաստասերի վասն Զատկայ» անվանումը:

Բնագրի ներքոհիշյալ հատվածը, ինչպես նշել են ուսումնասիրողները, հնարավորություն է տալիս թվագրելու Անդրեասի 200-ամյա տոնացույցի ասորերենից հայերեն թարգմանելու ժամանակը:

Ներկայացնենք բնագիրը՝
«[Արդ՝ սկիզբն] հասարակելոյ տուրնջեան և գիշերոյ ըստ թուոյ Եգիպտացուցն ի Ի և ի Դ (24) ամսոյն լինի, որ անուանեալ կոչի պեմենովթ, որ գայ կշուի ըստ թուոյ Անտիոքացուց ի Ի երորդում (20) դիւտորոս ամսոյն, այսինքն՝ ի Մհհեկանի, և քանզի Քրիստոս ի ԴԺ աներորդում (14) աւուր ամսոյն առաջնոյ / = Նիսան / չարչարեցաւ, յայտ է՝ յետ հասարակելոյ տուրնջեան և գիշերոյ [յ]Արեգ / = Նիսան / ամսեան, և այս ոչ վրիպեալ է ի մէնջ, թեև այժմ ի մեր ամս և աւուրս յարեգ ամիս են / ընդգծումը մերն է - Ի. Վ./, բազում անգամ արարին հրէայք Զատիկն»⁴:

Մինչ թարգմանության ժամանակի մասին մեր տեսակետը շարադրելը, համառոտակի ներկայացնենք Աշ. Աբրահամյանի և է. Աղայանի կարծիքները:

Աշ. Աբրահամյանն առաջին անգամ հրատարակել է Անդրեասի Զատկի մեկնությունը «Անդրեասի տոմարագիտական աշխատությունները» վերտառությամբ հոդվածում: Այնտեղ նա

¹ St'ya M. A. Ter-Petrosyan, Siro-Arмянские литературные связи в IV-V вв. (Автореферат), Ленинград, 1986, стр. 11-17.
² Ասորական սկզբնաղբյուրներից հայտնի է միայն Եղիա Մծբնեցու վկայությունները Անդրեասի և նրա աշխատությունների մասին (տե՛ս V. Grumel, La Chronologie, Paris, 1958, p. 98-108):
³ Այսուհետև՝ ՄՄ:
⁴ Է. Աղայան, Անդրեաս Բյուզանդացու երկուհարյուրամյա տոնացույցը և նրա հայերեն թարգմանությունը, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 1979, Գր. 2, էջ 135: Աշ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարագիտական աշխատությունները, բնագիտության և տեխնիկայի պատմությունը Հայաստանում / Գիտական աշխատությունների ժողովածու /, հ. 6, Երևան, 1967, էջ 78:

աղբյուրագիտական-տեքստաբանական այլ հարցերի հետ միասին անդրադարձել է նաև Անդրեասի բնագրի թարգմանության ժամանակի խնդրին¹:

Անդրեասի 200-ամյա տոնացույցի թարգմանության ժամանակը որոշելու համար Աշ. Աբրահամյանը հիմք է ընդունել գարնանային գիշերահավասարի օրը /Մարտի 20/ և հայկական Մեհեկան ամիսը /24-ից 30-ը/² և հանգել այն հետևություն, թե թարգմանությունը կատարվել է մինչև 381 թվականը /մյուս հոգվածներում՝ 383 թ./³:

Առաջին հոգվածում նկատի ունենալով Արեգ ամսի հիշատակությունը նա չի բացառել նաև 5-րդ դարի սկզբում թարգմանած լինելու հանգամանքը: Աշ. Աբրահամյանը հետագայում հրաժարվել է իր վերոհիշյալ վարկածից և ընտրել միայն Մեհեկանով թվագրելը, այսինքն մինչև 383 թվականը:

Հարկ է նշել, որ Անդրեասի թարգմանիչը բնագրի նույն հատվածում բացի Մեհեկան ամսանունից հիշատակել է նաև նրան հաջորդող ամսի՝ Արեգի անունը: Հայտնի փաստ է, որ գարնանային գիշերահավասարը Արեգ ամսին /1-ից 30-ը/ եղել է 384-387 թթ. սկսած մինչև 500-503 թթ.:

Գարնանային օրահավասարի համար հայոց Մեհեկան և Արեգ իրար հաջորդող ամիսների հիշատակությունը ակնհայտ կերպով բացառում է բնագրի թարգմանությունը Մեհեկանով թվագրելը: Ի դեպ թարգմանիչը գարնանային օրահավասարն ընդունել է հայկական Մեհեկան և Արեգ ամիսներին:

Հասկանալի է, որ գարնանային գիշերահավասարը Մեհեկանին եղել է Անդրեասի 200-ամյա աղյուսակի առաջին 32 տարում, իսկ հետագա 120 տարում՝ Արեգին՝ վերջապես վերջին 48 տարում՝ Ահեկանին:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ եթե առաջներում /353-383 թթ./ գարնանային գիշերահավասարը համընկնում էր Մեհեկան ամսին /23-ից 30-ը/, ապա իր ապրած ժամանակ թե՛ գարնանային օրահավասարը /Մարտի 20/, թե՛ Քրիստոսի չարչարանքի օրը, այն է՝ առաջին լուսնի լրման օրը /Նիսան 14=Ապրիլի 4/ և փաստորեն լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին տարին լինում է Արեգ ամսին:

Դժբախտաբար Աշ. Աբրահամյանը չի նկատել թարգմանության տարին հավաստող այս չափազանց կարևոր և ըստ էության միակ փաստը, որն առկա է վերոհիշյալ հատվածում:

¹ Աշ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարական աշխատությունները, էջ 72-74:

² Եթե ընդունենք, որ 353-356 թթ. նավասարդի 1-ը համարժեք է եղել օգոստոսի 29-ին, ապա Մեհեկանի 24-ը զուգահեյտել է մարտի 20-ին: Իսկ եթե ընդունենք, որ նավասարդի 1-ը համապատասխանել է օգոստոսի 30-ին, ապա Մեհեկանի 23-ը համարժեք է մարտի 20-ին: 552 թ. նավասարդի 1-ը = հուլիսի 11 համապատասխանությունը ցույց է տալիս, որ 353 թ. նավասարդի 1-ը համարժեք է օգոստոսի 30-ին: Բ. Թումանյանը գտնում է, որ օգոստոսի 29-ը 30 է դառնում այն պատճառով, որ հուլյան տոմարում 4-րդ տարվա մեջ նախանշ է լինում, իսկ եզրատականում՝ 3-րդ: Սակայն հայկական շարժական տոմարը նախանշ չունի և եզրատական խմբին չէր պատկանում, ուստի վերոհիշյալ զուգահեյտությունը պատահական է: Նույնիսկ այն պարագայում, եթե 353-356 թթ. նավասարդի 1-ը համարժեք լիներ օգոստոսի 29-ին: Մանավանդ հեղինակը տարեգրությամբ ընդունել է մարտի 22-ը և ոչ օգոստոսի 29-ը, ինչպես ենթադրվել է մինչև այժմ:

³ Աշ. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրություն, Երևան, 1973, էջ 102-104, նույնի, Աղբյուրագիտական վիճելի մի քանի հարցերի մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1976, նո 2, էջ 175, նույնի, Անդրեաս Բյուզանդացու տոնացույցի թարգմանության ժամանակը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1980, նո 2, էջ 179-189:

Անդրեասի բնագրի հրատարակման և ուսումնասիրման գործում արժեքավոր աղբյուրագիտական և տեքստաբանական դիտողություններ ունի է. Բ. Աղայանը: Նա նույնպես անդրադարձել է Անդրեասի 200-ամյա տոնացույցի թարգմանության ժամանակին¹:

Է. Աղայանն իրավացիորեն հիմք է ընդունել թարգմանչի այն հաղորդումը, թե գարնանային գիշերահավասարի օրը, թե Քրիստոսի չարչարանաց օրը լինում են Արեգ ամսին: Սակայն նա հիմնվել է բնագրի մի հատվածի վրա, որտեղ առաջին ամսվա սկիզբը, այսինքն՝ նիսանի 1-ը փաստագրվել է Մարտի 19-ը, որը գրչական սխալ է և չի հիմնավորվում հայկական տոմարական սկզբնաղբյուրներով: Բացի այդ է. Աղայանը Քրիստոսի չարչարանաց օրը համարել է Ապրիլի 1-ը, որը նույնպես ընդունելի չէ, քանի որ բնագրում փաստագրվել է Քրիստոսի չարչարանաց օրը, այն է՝ առաջին լուսնի լրման օրը /Նիսան 14 = Ապրիլի 4/, այսինքն՝ լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին տարին, որը հայտնի է հայկական տոմարական բնագրերից: Դժբախտաբար է. Աղայանը ևս ուշադրության չի առել այն, որ բնագրում հատուկ ընդգծվում է լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին տարին, որով որոշվում է թարգմանության տարին: Է. Աղայանի կողմից հաշված 421 /կամ 440/ թվականը չի կարող թարգմանության տարին լինել, որովհետև այն Անդրեասի լուսնի 19-ամյակի 12-րդ տարին է, երբ լուսնի լրումը Ապրիլի 2-ին /Նիսանի 12-ին/ էր:

Առկա բնագրերի ու հայ տոմարագետների, հատկապես Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Իմաստասերի աշխատությունների օգնությամբ փորձենք հասկանալ ու տեսնել, թե նրանք ինչպես են բացատրել մի քանի տոմարական հարցեր, որոնց վրա էլ հիմնականում հիմնված է 200-ամյակի թարգմանության ժամանակի որոշումը:

Անդրեասը, ինչպես հայտնի է, կազմել է 200-ամյա Տոմար-Տոնացույց: Այդ մասին նա Ձատկի մեկնության մեջ գրել է.

«...վասն այսորիկ երկերիւր ամի միանգամայն համարեցայ ըստ թույն Անտիոքացւոց ի չորեքհարիւրորդէ առաջնորդէ ամէն մինչև յամն վեցհարիւրորդ այնոցիկ, որ կացցեն յաշխարհի, կազմեցի ես՝ Անդրէաս, եղբայր Մագնոսի եպիսկոպոսի, և դրոշմեցի առանձինն զբնաւ, զմի մի ամ երկերիւրն ամի, յեւթն և ի Ժ /17/ կանոն, որովք զամենայն համարն բովանդակեցի յերկերիւր կարգ և զզատիկն մեկնեցի զմի մի կարգս առ մի մի տարի»²: Այս թվերի մասին կխոսենք քիչ հետո:

Արդ տեսնենք, թե այս հաղորդումը ինչպես են ընկալել հայ տոմարագետները և մատենագիրները:

Դիմենք Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Իմաստասերի համարժեք վկայություններին:

Շիրակացի

«Բայց Էասանք, որ զԳ (պետք է լինի ԻԳ - Ռ. Վ.) նիսան կարգեցին զլուխ բոլորին, եւ ոչ աղարտեցին զառաջինն բայց զի տոմարն Անդրեասեան երկերիւր ամացն յե-

Իմաստասեր

«Բայց Էասեանքն, որ ԻԳ նիսանայ կարգեցին զլուխ բոլորին և զայլոց ազգացն՝ որ նմա հանդիպին, ոչ թե զնա խոստովանեցան և համարել զլուխ բոլորին և ոչ ա-

¹ Է. Բ. Աղայան, Նախամշտոցյան հայ գրի ու գրականության, մեսրոպյան այբուբենի և հարակից հարցերի մասին, Երևան, 1977, էջ 126-145: Նույնի, Անդրեաս Բյուզանդացու երկուհարյուրամյա տոնացույցը և նրա հայերեն թարգմանությունը, Բանբեր Երևանի համալսարանի, նո 2, 1979, էջ 128-129, նույնի Անդրեասի երկուհարյուրամյա զատկացույցի թարգմանության ժամանակի մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, նո 2, 1980, էջ 190-198: Նույնի, հայոց բուն թվականի սկիզբը և Հայկական շրջանները, Լրաբեր /հաս. գիտ./ նո 11, 1983, էջ 16: Նույնի, Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմությանից, Երևան, 1986, էջ 93-150:

² Է. Աղայան, Անդրեաս Բյուզանդացու երկուհարյուրամյա տոնացույցը, էջ 138: Աշ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարական աշխատությունները, էջ 80:

րիս /պետք է լինի ի Դ - Ռ. Վ./ Գիսան սպառեցաւ եւ սկիզբն հինգհարիւրեկին ի երեք /ի-ին տալ թվի Գշանակութիւնն և կարդալ՝ ԻԳ - Ռ. Վ.) Գիսան եղև վասն այնորիկ եղ ի գլուխ բոլորին ոչ ի սկզբանէ ելիցն եւ խաչելութեան, այդ Գմին իսկ հինգհարիւրեակ բոլորին բայց խոստովանեցին գլուխ բոլորին գշորեքտասան Գիսան, զհրամայեալն ի Տեառնէ, որում եւ մեք հետեւեացուք»

/Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 299/:

դարտեցին զառաջինս: Այլ վասն զի տամար Անդրեասայ երկու հարիւր ամացն ի չորս Գիսան սպառեցաւ: Եւ սկիզբ Ծ եակ բոլորին ի քսան և երեք Գիսանայ եղև, վասն այնորիկ զնա եղ գլուխ բոլորին ոչ միայն ի սկզբանն, և ելից և խաչելութեան այլ միայն ամին, իսկ հինգհարիւրեակ բոլորին: Բայց խոստովանեցին գլուխ բոլորին զԺԴ Գիսանայ հրամայելոյն ի Տեառնէ, որում մեք հետեւեացուք»:

/Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրութիւնը, էջ 275/:

Ըստ Շիրակացու և Իմաստասերի զուգահեռ վկայութիւններ¹ Անդրեասի 200-ամյակը ավարտվել է Նիսանի 4-ին /= Մարտի 25/ լուսնի լրումով:

Անդրեասի տոմարի մասին Հովհաննէս Իմաստասերի աշխատութիւններում գտնուում ենք նաև հետևյալ վկայութիւնները:

1. «Եւ է սկիզբն երկուհարիւրեկին /Անդրեասի - Ռ. Վ./ ի չորից ապրիլի չորեքտասաներորդն լուսնոյ զատկաց. և վախճան, յետ տաս ինն և տասներեկաց և տասանց ամաց^{2*} »³:
2. «Բայց երկուհարիւրեակն ի չորից անտի ապրիլիոս ամսոյ սկսանի և առնու վախճան ի մարտիս ամսոյ ի քսան և հինգին. տասն անգամ կատարեալ զբոլորն, և տաս ևս այլ ի վերայ ամս»⁴:

Հովհաննէս Սարկավազի տեղեկութիւններից պարզվում է, որ Անդրեասի 200-ամյակը կազմվել է 19×10+10 /կամ 19×5+19×5+10/ տարուց, որն սկսվել է 19-ամյակի առաջին տարով, երբ լուսնի լրումը Ապրիլի 4-ին էր և ավարտվել 10-րդ տարով, երբ լուսնի լրումը Մարտի 25-ին էր:

Հայկական թվականի սկզբի կապակցությամբ Անդրեասի 200-ամյակի մասին Սամուել Անեցու մոտ կարդում ենք.

«Աստանոր լցեալ լինի ամք ի ծննդենէն Քրիստոսի ՇՄԳ յորում և բովանդակեցան կանոնք Մեկին Անդրիասայ, զորոյ զկնի կարգեցաւ թուականս Հայոց այսպիսի պատճառաւ. ի լրմանն Մ. եկին, լրումն զատկին, ի մարտի ԻԵ էր: Եւ ի սկզբանն՝ յապրիլ Դ»⁵:

Այս հաղորդման մեջ Սամուել Անեցին փաստորեն կրկնել է Անանիա Շիրակացուն և Հովհաննէս Իմաստասերին միայն լրացուցիչ հայտնելով Անդրեասի 200-ամյակի վերջին տարին, այն է՝ 553-ը՝ քրիստոնեական հայկական թվականով: Ժամանակին Անանիա Շիրակացուն, Հովհաննէս Իմաստասերին, հատկապես Սամուել Անեցուն կրկնել են Կիրակոս Գանձակեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Հակոբ Ղրիմեցին և այլ հեղինակներ⁶:

Անդրեասի տոմարի առաջին տարվա համար 1342 թ. գրված ՄՄ 1973 թվահամարի ձեռագրում ասվում է. «...և սկիզբն իրողութենէս այսմիկ ՅԾԴ ամն զալստեան Տեառն մերոյ)»

1 Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 299, Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրութիւնը, էջ 275:
 2* Բնագրում ամսոց, որը գրչական սխալ է:
 3 Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրութիւնը, էջ 246:
 4 Անդ, էջ 247:
 5 Սամուելի քահանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատգամաց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 74:
 6 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 41-42: Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 69-70: ՄՄ ձեռ. նո 1114, էջ 90բ, 90ա-բ:

Յիսուսի Քրիստոսի և ՆԱ երորդ ամն շինածոյ Անդրոք քաղաքի և Դիոկղիանոսի ԿԹ ամ և Կիրոս քաղաքի ՈԿԴ ամ և ի [Ժ]¹ Զերորդ հիմատող Կոստանդնի ոգոստին որդոյ Կոստանդին եւ ի ԱԺ ինդիքտիոնին յետ զնահանջսն կարգելոյ) յորս դիպի ԺԴ երորդն լուսնի սուրբ զատկին ապրիլի) Դ...»²:

Հիշյալ թվերը աղյուսակի մեջ ունեն հետևյալ տեսքը:

Չուգահեռ թվականներ	Թվերից ստացված մնացորդները	19-ամյակի հմայտ. տարվա լուսնի լրումը	19-ամյակի 1-ին տարվա լուսնի լրումը
1	2	3	4
354 /Քրիստոնեական հայկական թվական/	12/-1-1=-2/	A 4	A 13
401 /Անտիոքի հիմնադրման թվական/	2(-1)	A 4	A 4
69 /դիոկղետիանոսի էրա/	12	A 4	A6 A5
Կոստանդինի 16-րդ տարին=353 թ.	11(-1)	A 4	A 13
664 /Կիրոսի հիմնադրման թվական/	18(+2)=1	A 4	A 4
11-րդ դիոկետիոն			
353 /Քրիստոնեական դիոնիսյան թվական/	11	A 4	-
	11/-1/	A 4	A 13

Վերը բերված բոլոր համաժամանակյա թվականներով Անդրեասի տոնացույցի առաջին տարին, այն է՝ 353 թվականին լուսնի լրումը եղել է Ապրիլի 4-ին, իսկ Զատիկը՝ ապրիլի 11-ին³: 353 թվականին լուսնի լրումը փաստագրվել է նաև Վ. Գրյունմեյլի ժամանակագրության գլխավոր աղյուսակում⁴: Անդրեասի 200-ամյակի վերջին տարին Անտիոքի հիմնադրման թվականության 600-րդ տարին է, որը կրկին բաժանելով 19-ին, ստանում ենք 11 մնացորդ, որից հանելով մեկ միավոր ստանում ենք Անտիոքյան 19-ամյակի 10-րդ տարին: Այն համարժեք է Անդրեասի 19-ամյակի 10-րդ տարուն, երբ լուսնի լրումը Մարտի 25-ին էր:

Անդրեասի 200-ամյակի վերջին տարին քրիստոնեական հայկական թվականով Սամուել Անեցին փաստագրել է 553-ը: Այն բաժանելով 19-ի ստանում ենք երկու մնացորդ, որից մի կողմից հանելով մեկ հավելադիր տարին, մյուս կողմից 19-ամյակի տարին ստանալու համար պետք է հանել ևս մեկ թիվ և լուսնի լրումը կլինի Մարտի 25-ին՝ հայկական և հռոմեական 19-ամյակի 19-րդ տարում: Վերոհիշյալ երկու թվերն էլ համարժեք են քրիստոնեական դիոնիսյան թվականի 552 տարուն, որտեղ ևս 19-ամյակի համապատասխան տարին ստանալու համար բաժանում ենք 19-ի և հանում մեկ միավոր և լուսնի լրումը գալիս է Մարտի 25-ը:

Այսպիսով ակնհայտ է, որ Անդրեասի 200-ամյակը սկսվել է 353-ին և ավարտվել է 552 թվականին. լուսնի 19-ամյակի առաջին լրման տարին եղել է Ապրիլի 4-ը /=Նիսանի 14/, 10-րդ տարին՝ Մարտի 25-ը /=Նիսանի 4/:

Անդրեասի 200-ամյա տոմար-տոնացույցը չօգտագործվեց հետագայում շարունակաբար, որովհետև թերութիւններ ունեն:

1 Ուղղումը Աշ. Աբրահամյանի:
 2 ՄՄ ձեռ. նո 1973, էջ 251ա:
 3 V. Grumel, Գշվ. աշխ., էջ 240-244:
 4 V. Grumel, Գշվ. աշխ., էջ 240-244:

Այդ մասին վկայություններ է թողել Անանիա Շիրակացին: Նա գրել է. «Ապա ի սպառել Անդրեասեան տոմարին ամացն երկերիւրոց յաւուրս Յուստիանոսի թագաւորի, եղև բազում խնդիր հմտագոյն իմաստասիրաց՝ վասն ոչ բերելոյ ճշգրտիւ զկարգ իննեւտասն բոլորակին, որ իննսուն և հինգ ամով բովանդակէր զեղանակ շրջագայութեան. նոյն յոլովից թուեցաւ դժոխին, զի բազում ամաւք ըստ աւուրց ըստ աւուրց բոլորակին չտալէր զկնի բեսիքիստոնն...»:

Անդրեասի տոմարը, ինչպես տեսանք, հիմնվել է լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի վրա: Նրա մոտ այդ շրջանը հայտնի է «չորեքտասաներորդն լուսնի» կամ պարզապես «չորեքտասաներորդ» անվանումներով:

Ներկայացնենք որոշ վկայություններ.¹

1. «Զի թէ դիպեսցի Դժ-աներորդն ի շաբաթուն, յառաջագոյն պահէ յեկուշաբաթոյն մինչև ի շաբաթն և ունի կարգ կատարեալ»:

2. «...որն Դժ աներորդին լուսնի...»:

3. «...աւրն չորեքտասաներորդի լուսնի անցանէ...»:

4. «...Թեպէտ և չորեքտասաներորդն իսկ նմա դիպեսցի...»:

5. «Եւ վասն այսորիկ յորում եւուր դիպեսցի չորեքտասաներորդն լուսնի, եթէ կիրակի դիպեսցի, միւս շաբաթ անցանէ, և եթէ երկշաբաթով դիպեսցի, պահէ շաբաթն ողջոյն, զի երթիցէ հասցէ և լցցէ զխորհուրդն և ի շաբաթու չարչարանացն պահեսցէ, վասն այսորիկ իսկ և պասքա կոչի, որ թարգմանի չարչարանք փրկչին մերոյ»:

6. Տես նաև է, Ը, Թ և Ժ կանոնները:

Բարբախտաբար Անդրեասի, ինչպես և նրանից օգտված Շիրակացու բնագրերում փաստագրվել է չորեքտասաներորդի, այսինքն՝ լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին տարվա մասին: Դիմենք վկայություններին²:

Անդրեաս

1. «Քանզի բազումք յասորոց աներկիւղ յամառութեամբ կարծեցին, եթէ ԵԲԺ-աներորդում ամսեան պարտ իցէ առնել զգատիկն բաղարջակերաց, զոր Աստուած կանխաւ ի ձեռն Մովսէսի պատուիրեաց որոցն Իսրայելի, որպէս և գրեալ է, թէ՛ ասաց Տէր ցՄովսէս և ցԱհարոն այս եղիցի ձեզ սկիզբն ամսոց. առաջին լիցի ձեզ ամենայն ամսոց տարւոյն: Ասաջիր յամենայն ժողովրդի որոցն Իսրայելի ի Ժ երորդում ատր յամսեանս յասիկ առցեն իրաքանչ-իր գառն ըստերդ և եղիցի պահել զգուշացեալ նոցա մինչև ի տասն և չորրորդ [արմ] ամսոյն, քանզի և յայնմ ատր փրկեցան ազգն և ցեղք նոցա՝ նշանակեալ արեամբն ի վերայ սեմոց որանց նոցա՝ ի հնազանդութիւն և ի ծառայութիւնն փարաւոնի»:

Անանիա

«Չտան սրբոյ զատիկիս ուսաք ի Մովսէսէ և լելիցն Իսրայելի յԵգիպտոսէ, քանզի գրեալ է այսպէս. Խաւսեցաւ Տէր ընդ մովսէսի և ընդ Ահարովնի յերկրին Եգիպտացոց և ասէ. Ամիսս այս եղիցի ձեզ սկիզբն ամսոց, առաջին եղիցի ձեզ յամիսս տարւոյ: Եւ յառաջ մատուցեալ ասէ. Ի տասներորդում ատր ամսեանս այսորիկ առցեն իրաքանչիր ոչխար ըստ տունս, ապա թե ոչ ըստ տանց տոհմից յառագա աղքատութեանն հանկանակեալ: Եւ զնովիմբ ածեալ ասէ. «Եւ եղիցի պահեալ մինչեւ ցտասն և չորս ատր ամսոյս այսորիկ. և զենցեն ընդ երեկս և շաղախոսցեն զբարաւորն. և զերկոսեան սեամսն յարեւնէն, որ եղէ պահպանական անդրանկացն ատի սատաւելեն»:

2. «... և քանզի Քրիստոս ի Դժ-աներորդում աւուր ամսոյն առաջնոյ / =Նիսան / չարբեցաւ յայտ է՝ յետ հասարակելոյ տուրնջեան և գիշերոյ [յ]Արեգ / =Նիսան / ամսեան...»:

Անդրեասի, ինչպես և Շիրակացու հիշյալ բնագրերում չորեքտասաներորդի լուսնի ասելով ընկալել են լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանը, իսկ այդ ցիկլի առաջին տարին Նիսանի 14-ը / =Ապրիլի 4-ը /: Այդ են վկայում նաև Շիրակացու և Իմաստասերի համարժեք տեղեկությունները¹:

Շիրակացի

1. «...ի չորրորդ ատրն ապրիլի եղ չորեքտասան լուսնի. և կարգեաց զնա զլուսն բոլորի. վասն զի ի սմին ատր հանդիպի ըստ երայեցոց չորեքտասան Նիսան լուսն և անվերադրութիւն»:

2. «Ապա եւ յետոյ Եգրաս նորոգեալ կարգեաց զինն և տասներեակ լուսնի ազգին երայեցոյ. և անխափան տաւնեցաւ մինչև զխաչելութիւն փրկչին. յորում դիպաւ ի չորեքտասաներորդումն նիսան լուսն յատր Ե շաբաթոյ լուսն լուսնին ըստ արիմակի լելիցն յԵգիպտոսէ»:

Իմաստասեր

1. «... ի չորս ապրիլի եղ զչորեքտասան լուսնի և կարգեաց զնա զլուսն բոլորին, վասն զի ի սմին ատր հանդիպի չորեքտասան նիսանայ լուսն և անվերադրութիւն»:

2. «Ապա յետոյ Եգրայ նորոգեալ կարգեաց զինն և տասներեակ լուսնի զազգին երայեցոց և անտի անխափան տաւնեաւ մինչև ի խաչելութիւն Քրիստոսի, յորում դիպաւ չորեքտասաներորդն Նիսան յատր Ե շաբաթոյ լուսն լուսնին ըստ արիմակի լելիցն յԵգիպտոսէ, զի և մեք փրկեցաք պատուական արեամբ Քրիստոսի»:

Հովհաննես Սարկավազից հասել են նաև² հետևյալ տեղեկությունները: 1. «Եւ որ ասեն ի չորս ապրիլի, որ է նիսան չորեքտասան»:

2. «Եւ էր լրումն լուսնոյ զատկաց չորրորդն ապրիլի, որ է չորեքտասան Նիսան ամսոյ»:

Այսպիսով կասկածից վեր է, որ երբայական Նիսան ամսի 14-ը համարժեք է Հուլյան տոմարի Ապրիլի 4-ին: Այն լրման օր է ընդունվել և լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին տարի:

Չորեքտասաներորդի կամ չորեքտասաներորդի լուսնի, այսինքն լուսնի 19-ամյա շրջանի ետ և առաջ շարժվելու օրինաչափությունների մասին կան տեղեկություններ Անդրեասի Չատկի մեկնության մեջ:

Բնագրի ընդարձակ, թե համառոտ խմբագրությունների մեջ³ փաստագրվել են հետևյալ համարժեք հատվածները.

Ընդարձակ խմբագրություն

«Արդ՝ եկեղեցի Քրիստոսի, յորժամ դիպեսցի Դժ-աներորդ լուսնոյ յԺԺ-երորդէն մարտի ամսոյ և անդէն ի մոտս կատարեսցին ԲԺ-ան ամսեայ թիւքն լուսնոյն, միս ևս ամիս յաւելումք ի վերայ բԺ-ան ամսոյն, որ անուանեալ կոչի նահանջեալ, զի այն ամք, քանզի պակաս գտանին թիւք ընթացից»:

Համառոտ խմբագրություն

«Արդ՝ եկեղեցի Քրիստոսի, յորժամ դիպի չորեք Ժ-ան լուսնին, որ է ի մարտի Ժք մինչև ի ԺԷ ապրիլի, այսինքն արեգ»:

¹ Է. Աղայան, Անդրեաս Բյուզանդացու երկուհարյուրամյա տոնացույցը, էջ 137, 138-139: Աշ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարական աշխատությունները, էջ 79, 80-81:

² Է. Աղայան, Անդրեաս Բյուզանդացու երկուհարյուրամյա տոնացույցը, էջ 134: Աշ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարական աշխատությունները, էջ 75-76:

¹ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 295, 294: Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 272, 271:

² Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 225, 252:

³ Է. Աղայան, Անդրեաս Բյուզանդացու երկուհարյուրամյա տոնացույցը, էջ 135-136: Աշ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարական աշխատությունները, էջ 73, ՄՄ ձեռ. նո 1999, էջ 18ա:

լուսնոյ քան զթիւ ընթացից արեգականն, այսպէս կազմեցաւ, զի նահանջեալ ամսաւք լիցի, որպէս զի երթոցէ հասցէ թիւք ընթացից լուսնոյ թուոյ ընթացից արեգականն...»:

Բերենք Անդրեասի բնագրից օգտված Շիրակացու և իմաստասերի համարժեք վկայութիւնները¹:

Շիրակացի

«Արդ քանզի տուչութիւն եկեղեցւոյ ունցանէ պահել ամի զար բաղարջակերացն, եւ յորժամ դիպի չորեքտասան լուսնի ի չորս անելացն մինչև ի քսան եւ ութերորդն [Նիսանայ], այսինքն է ապրելի [ուր և տասն] պահենք եւ առնենք զատիկ: Իսկ եթէ չորս անելացն է, անդէն յադարս ամիս կոյս կատարիցի երկուտասան թիւք լուսնոյ, միս եւս այդ ամիս յաւելուծք ի վերայ երկուտասան ամսոյն, որ անուանեալ կոչի նահանջեալ, զի յայն ամս քանզի պակաս գտանի թիւք ընթացից լուսնի քան զթիւս արեգական, այս այսպէս կազմեցաւ, զի նահանջեալ ամսաւք լիցի, որպէսզի երթոցէ հասցէ թիւ ընթացից լուսնոյ, թուոյ ընթացից արեգական...»:

Իմաստասեր

Արդ՝ յորժամ դիպի չորեքտասան լուսնի ի չորս անելացն մինչև ի ԻԸ /28/ Նիսանայ, այսինքն ապրիլի ուր և տասն (18) պահենք և առնենք զատիկն, իսկ եթէ Դ/4/ անելացն և անդէն յադարս ամիս կոյս /տպագրի մեջ՝ յագարասիս, իսկոյն/ կատարեցին երկուտասան ամսեալ, որ անուանեալ կոչի նահանջեալ, քանզի յայն ամք պակաս գտանին ընթացս լուսնի: Քանզի զթիւ ընթացիցն արեգականն»:

Անդրեասի բնագրի ընդարձակ խմբագրութիւնից պարզ է դառնում, որ չորեքտասաներորդի, այսինքն լուսնի 19-ամյակի այն տարիներին, երբ անհրաժեշտ է եղել Մարտի 19-ից այն է՝ տարվա վերջին 12-րդ լուսնի վրա ավելացվել է նահանջեալ ամիսը, այսինքն՝ դարձել է 13-րդ լուսնին, քանի որ մի կողմից այդ տարիներում լուսնային տարվա օրերի քանակը պակաս էր արեգակնային օրերի քանակից, մյուս կողմից այդպես է արվել որպեսզի մեկ տարվա ընթացքում երկու Ջատիկ չլինեն: Բնագրի մյուս տարբերակում համառոտորը ազդվելով Շիրակացուց հարմարեցրել է տոմարի պահանջներին ավելացնելով՝ «մինչև ժէ ապրիլի, այսինքն՝ Արեգ»: Այդ երևում է նաև Շիրակացու և իմաստասերի բնագրերից: Ըստ այդմ լուսնի 19-ամյակի այն տարիներին, երբ լուսնի լրումը լինում էր Մարտի 20-ից հետո մինչև Ապրիլի 18-ը, այսինքն՝ առաջին տարուց հաշված A4-ին, M24-ին, A1-ին, M21-ին, M29-ին, A6-ին, M25-ին, A2-ին, M22-ին, M30-ին, A18-ին, M27-ին, այն է՝ 1-ին, 2-րդ, 4-րդ, 5-րդ, 7-րդ, 9-րդ, 10-րդ, 12-րդ, 13-րդ, 15-րդ, 16-րդ և 18-րդ տարիներին, երբ եղել է երկուտասաներորդ լուսնին, նայած շաբաթվա ինչ օր է ընկել պահել և կատարել են Ջատիկը: Լուսնի 19-ամյակի 3-րդ, 6-րդ, 8-րդ, 11-րդ, 14-րդ, 17-րդ և 19-րդ տարիներին տարվա վերջից ավելացրել են «նահանջեալ» ամիսը, այսինքն՝ դարձրել են երեքտասաներորդ լուսնի տարի, որպեսզի մի կողմից լուսնային տարվա օրերի քանակը հավասարվի արեգակնային օրերի քանակին, մյուս կողմից մեկ տարում երկու Ջատիկ չլինի: Այնուհետև այդ լրումից սկսած նայած շաբաթվա ինչ օր է ընկել պահել և կատարել են Ջատիկը:

¹ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 299: Հովհաննես իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 275:

Լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի ուսումնասիրությունը ևս ցույց է տալիս, որ այդ շրջանի 12 տարին համարել են երկուտասաներորդ լուսնի, իսկ 7 տարին նահանջեալ՝ այսինքն՝ երեքտասաներորդ լուսնի: Այդ յոթ տարիներում տարվա վերջից, այն է՝ Մարտի 19-ից (ըստ Անդրեասի) կամ Մարտի 20-ից (ըստ հայ տոմարագետների), երբ արեգակը փաստորեն արեգակնային տարվա սկզբից սկսում էր իր ցիկլային շարժումը ինչի համաստեղությունից լրացուցիչ ավելացրել են լուսնի պակաս օրերը:

Հուլյան տոմարով արված լուսնի 19-ամյակի հետազոտությունից երևում է, որ գարնանային օրահավասարից /Մարտի 20-ից/ հետո, երբ լուսնի ծնունդը 1-ին տարուց A4-ից սկսած լինում էր M27-ին, M24-ին, M31-ին, M27-ին, M25-ին, M22-ին և M29-ին, այսինքն 12-րդ լուսնին էր, իսկ երբ լուսնի լրումը կատարվում էր գարնանային գիշերահավասարից /մարտի 20-ից/ առաջ՝ M12-ին, M9-ին, M16-ին, M13-ին, M10-ին, M7-ին և M14-ին, այսինքն՝ 3-րդ, 6-րդ, 8-րդ, 11-րդ, 14-րդ, 17-րդ և 19-րդ տարիներին, նահանջյալ ամիսը՝ 13-րդ լուսնինը ավելացնում էին տարվա վերջից, այսինքն 354 օրը դարձնում էին 384 օր:

Այն տոմարական համակարգերում և տոմարագետ հեղինակների մոտ, եթե առաջին տարին չէր դրվում A4-ին, այլ A6(A5)-ին, A13-ին, A2-ին և այլն, ապա համապատասխանորեն փոխվում են տարիների հաջորդականությունը և երեք /մասամբ 2/ տարիների ցիկլային փոփոխությունը, որի մասին կխոսվի քիչ հետո, սակայն ոչ 19-ամյակի տարիները:

Լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանում մշտապես նույն 12 տարում լինում էր երկուտասան լուսնին, իսկ նույն 7 տարում՝ երեքտասան: Լուսնի 19-ամյակի մեջ թե ի՞նչ ցիկլային, այսինքն ետ և առաջ շարժվելու փոփոխություն է կատարվել 12 և 7 տարիներում, վերոհիշյալ բնագրերից չի երևում: Հովհաննես իմաստասերը և «սկիզբն տոմարի հայոց...»-ում բացատրել են այդ երևույթը և ցույց են տվել, որ 19-ամյակի ետ և առաջ զնալու այդ տարիների փոփոխությունը կատարվել է հիմնականում երեք տարին մեկ՝:

Ներկայացնենք բնագրերը.

1. «Ի տգիտաց ոմանց տարակուսեն յաղագս չորեքտասաներորդ սրբոյ զատիկին, որ իննևտասան ամաւք յառաջ և վերջ խաղայ զատիկն: Արդ՝ թէպէտ և գիտնոցն յայտնի է ստուգապէս, յաղագս տգիտաց սուղ ինչ բանիւ նշանակեսցուք: Եւ է այսպէս:

Կատարէ արեգակն զտարին ՅԿԵ /365/ երկուտասան ամսաւք հինգ աւուրք՝ երեսուն երեսուն աւր ի կենդանակերպաց շաւիղսն ընթանալով՝ սկսեալ ի խոյէն և զհինգ աւուրսն յաւելեալ յընթացից ճանապարհէ ժողովէ և ոչ որպէս ստեղծանեն յանուանեալ աստեղացն ընթակցութենէ: Իսկ Լուսին զբովանդակ տարւոյն ընթացս արեգական կատարէ յաւուրս ԻԹ/29/ և կէս: Եւ զայս առնէ ի տարւոյն երկուտասանիցս, և այն կոչի տարի ըստ լուսնին՝ մետասան աւուր պակաս քան զտարի արեգական: Եւ ոչ է արժան երկու ամս առնել զմին և անուանել այլ ըստ արեգական և այլ ըստ լուսնոյ, և քակտել ի միմեանց զաւուրս միոյ մի, և աւրինակ իմն տալ պատերազմել ընդ միմեանս արեգական և լուսնոյ և աւուրց ժամանակին, այլ զուգել և հաւասարել զերկուսին և ի միաբանութիւն գումարել, և անուանել զեղեալն մի ամ: Եւ լինի այս յորժամ առնումք մետասան աւր ի լուսնոյ ապագայ ամէն և դնեմք ի վերայ երկուտասանին լուսնոյ: Քանզի լուսին ՅԾԴ /354/ աւր կատարէ զերկուտասան ընթացսն կիտէ ի կէտ, որ կոչի տարի ըստ լուսնին, իսկ զմետասան ի վերա անելով հաւասարեմք ընթացիցն արեգական և լինի ՅԿԵ /365/ աւր: Եւ յերիս ամս աւելեալ աւուրքն լուսնոյ, լինի ԼԳ /33/ աւր: Եւ յերիս ամս աւելեալ աւուրքն լուսնոյ, լինի ԼԳ /33/ աւր և կոչի աւրն այն երեքտասանայ լուսնին: Թողումք զերեսուն աւրն յամիս մի և երկու աւուրս անեմք ի միւսոյ ամին մետասան աւուրցն: Առ-

¹ Սկիզբն տոմարի հայոց..., ՄՄ Ձեռ. նո 1999, էջ 14ա-բ:

քա կոչեն վերադիրք: Եւ այսպէս ժողովեալ ի ժԹ /19/ ամին լինին է /7/ ամիսք, մի աւուրք պակաս, զոր լնուն իննևտասան մասունքն, որ ժողովին ի իննևտասան ամացն և կատարեն լիով գեթն ամիսն, և դարձուցանեն անդէն ի նոյն: Եւ պարտ է առնել զատիկն յետ հասարակելոյ տուրնջեան և գիշերոյ: Զի եթէ ի ներքոյ քան զայս ոք կամիցի առնել, սխալ է բազում անգամ և առնէ երբէք երբէք ի մի տարուջն երկու զատիկս, որպէս և հրեան յոլովակի գտանին արարեալ այսպէս:

2. Վասն արեգական եւ լուսնոյ եւ վասն մետասան ժամուն որ եառ լուսինն յարեգական եթէ զինչ է:

Արդ ժԱ մասունքն զոր յառաջին աւուրն եառ լուսինն յարեգականէն լինին յամսեանս ժԱ ժամ է երակ մասամբ եւ ի տարին ժԱ աւր: Այս են աւել ի ընթացք լուսնին քան զարեգականէ: Եւ ժողովին ժԱ աւուրքն ժԹ տարին եւ առնեն ԳԺ-ան լուսին զոր եւ նահանջ անուանեմք: Յետ հասակաւորութեան աճմանն եւ ի ժԹ ամի շրջանի իւրոյ կատարէ այլ ևս ամիսս է ի ժԱ աւուրքն անտի զոր ամի մնա յարեգականէ անդ եւ կատարիչն ամսոցն է անց պակաս է մի աւր զորոյ լնու զպակասութիւնն մասունք ժԹ մնացեալքն ի լուսնն: Վասն զի ի ժԹ ամի մասունք պակասելով ժԹ-ից ժԹ-նն լինի 34 (360) զոր բաժանելով յԲԺ-ան: Այս են աւուրք է ամի նահանջեալք որ դարձուցանէ զլուսինն»¹:

Հոռմեական լուսնի 19-ամյակի ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ վերոհիշյալ ցիկլային փոփոխութիւնը, թեև հիմնականում եղել է երեք, մասամբ երկու տարին մեկ /8-րդ և 19-րդ տարիներին/:

Չորեքտասաներորդի, այսինքն լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի մի այլ առանձնահատկութեան մասին պահանջով է տեղեկութիւն Անդրեասի Զատիկի մեկնութեան մեջ:

Բնագրի թե՛ ընդարձակ, թե՛ համառոտ խմբագրութիւններում² առկա են հետևյալ համարժեք հատվածները՝

Ընդարձակ խմբագրություն

«Արդ՝ քանզի տուչութիւն եկեղեցոյ այսպէս ուսուցանէ պահել ամի ամի զարմ բաղարջակերաց, և զի մերթ դիպի ԴԺ-աներորդն ի մարտի, այսինքն՝ ի մեհեկանի, և մերթ յապրիլի, այսինքն՝ յարեգ ամսեան...»:

Մեկ այլ համանման հատված պահանջով է բնագրի համառոտ խմբագրութեան մեջ, որից անկասկած օգտվել է Հովհաննես Սարկավազը:

Ներկայացնենք բնագրերը³ զուգահեռաբար:

Համառոտ խմբագրություն

«Կանոն զատկայ շուրջ եկեալ զանձամբ բարնդակ գԹժ ամաւք. ցուցանէ զշորեքտասան լուսնի ըստ ատուրց ամսոց դատրիտի կամ քսանթիկոսի յունաց, եւ հոռմայեցոց

Համառոտ խմբագրություն

«Արդ՝ զի եկեղեցի ուսուցանէ պահել զարմ բաղարջակերաց, և մերթ դիպի չորեքտասան լուսնին ի մարտի, այսինքն է մեհեկանի, և մերթ յապրիլ է արեգ...»:

Հովհաննես Սարկավազ

«Գրէ դարձեալ մի ոմն մանկանց եկեղեցոյն վասն իննսունհինգեկի բոլորակիմթէ նոյն ատուրք գան և ի նոյն շաբաթս ըստ թոյն Դիստրոս ամսոյ կամ քսանթիկոս, որ

¹ Սկիզբն տոմարի հայոց, 1999, ձեռ. էջ 14ա-բ:
² Է. Աղայան, Անդրեաս Բյուզանդացու երկուհարյուրամյա տոնացույցը, էջ 138: Աշ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարական աշխատությունները, էջ 80, ՄՄ ձեռ. նո 1999, էջ 18ա-20ա:
³ ՄՄ ձեռ. նո 1999, էջ 18ա-բ: Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 281:

մարտի կամ ապրիլի, եւ հայերէն մեհեկանի կամ արեգ եւ ոչ ըստ նոցուն ատուրց շաբաթս դիպեացի, բայց ՂԵ ամն նոյն թիւն վերարին զանձամբ եկեալ»:

Է մարտի կամ ապրիլի և հայերէն մեհեկանի կամ արեգ»:

Վերոհիշյալ բնագրերից հետևում է, որ լուսնի 19-ամյա և 95-ամյա պարբերաշրջաններում /19x5/, ինչպես և 200-ամյակի յուրաքանչյուր տարում Գրիստոսի չարչարանաց օրը, այն է՝ լուսնի լրման օրը երեք տարվա /մասամբ երկու տարվա/ հաճախականությամբ, մերթ հանդիպում է Մարտին, մերթ՝ Ապրիլին կամ մերթ Դյուստրոսին՝ մերթ Բսանթիկոսին, ըստ հունական տոմարի կամ մերթ Մեհեկանին, մերթ Արեգին ըստ հայկական տոմարի: Եթե հուլյան և հունական տոմարական համակարգերի համար վերոհիշյալ ամիսների ցիկլային կրկնությունը ցանկացած ժամանակահատվածի համար ճիշտ է, որովհետև անշարժ տոմարներ էին՝ հունականը հուլյանի տեղական տարբերակն էր, ապա հայկական շարժական տոմարի համար ամիսների ցիկլային կրկնությունը և լուսնի լրման օրը երեք (մասամբ երկու) տարվա հաճախականությամբ կրկնվելը 95-ամյակի և հատկապես 200-ամյակի համար ճիշտ է, որովհետև լուսնի լրումը, եթե 353-383 թթ. հանդիպել է մերթ Մեհեկանին, մերթ Արեգին, ապա 384-552 թթ. լուսնի լրումը եղել է մերթ Արեգին, մերթ Ահեկանին, մերթ Մարերին:

Հայկական Մեհեկան և Արեգ ամսանունների ընդմիջարկությունը թարգմանչի կողմից ինչպես կտեսնենք, առաջացել է նրանից, որ թարգմանությունը կատարվել է Արեգին և բնագրին միջամտողը նկատի չի ունեցել, որ լուսնի լրումը 200-ամյակի հետագա տարիներին հայկական շարժական տոմարի չորս տարին մեկ օրով ետ ընկնելու և լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի օրինաչափությունների համաձայն անհրաժեշտաբար պետք է կատարվեր նաև Ահեկանին և Մարերին:

Բերենք 384-448 թթ. համար մեր կազմած աղյուսակը՝

Ներկայացված	Գարնանային գիշերահավ. օրը՝ մարտի 20-ը հայկական ամսույ և ամսաթվերով	Լուսնի 19 ամյակի լրման օրը			Չատիկը	
		Տարին	հուլյան ամիսներով և օրերով	հայկական ամիսներով և օրերով	հուլյան ամիսներով և օրերով	հայկական ամիսներով և օրերով
1	2	3	4	5	6	7
384	Արեգի 1	13	M 22	Արեգի 3	M 24	Արեգի 3
385	- .. - 1	14	A 10	- .. - 22	A 13	- .. - 25
386	- .. - 1	15	M 30	- .. - 11	A 5	- .. - 17
387	- .. - 1	16	A 18	- .. - 30	A 25	ահեկանի 7
388	- .. - 2	17	A 7	- .. - 20	A 9	արեգի 22
389	- .. - 2	18	M 27	- .. - 9	A 1	- .. - 14
390	- .. - 2	19	A 15	- .. - 28	A 21	ահեկանի 4
391	- .. - 2	1	A 4	- .. - 17	A 6	արեգի 19
392	- .. - 3	2	M 24	- .. - 7	M 28	- .. - 11
393	- .. - 3	3	A 12	- .. - 26	A 17	ահեկանի 1
394	- .. - 3	4	A 1	- .. - 15	A 2	ար. 11
395	- .. - 3	5	M 21	- .. - 4	M 25	- .. - 8

396	- .. - 4	6	A 9	- .. - 24	A 13	- .. - 28
397	- .. - 4	7	M 29	- .. - 13	A 5	- .. - 20
398	- .. - 4	8	A 17	աճեկանի 2	A 18	աճ. 3
399	- .. - 4	9	A 6	արեգի 21	A 10	արեգի 25
400	- .. - 5	10	M 25	- .. - 10	A 1	- .. - 17
401	- .. - 5	11	A 13	- .. - 29	A 14	- .. - 30
402	- .. - 5	12	A 2	- .. - 18	A 6	- .. - 22
403	- .. - 5	13	M 22	- .. - 7	M 29	- .. - 14
404	- .. - 6	14	A 10-	- .. - 27	A 17	աճեկանի 4
405	- .. - 6	15	M 30	- .. - 16	A 2	արեգի 9
406	- .. - 6	16	A 18	աճեկանի 5	A 22	աճեկանի 9
407	- .. - 6	17	A 7	արեգի 24	A 14	- .. - 1
408	- .. - 7	18	M 27	- .. - 14	M 29	արեգի 16
409	- .. - 7	19	A 15	աճեկանի 3	A 18	աճեկանի 6
410	- .. - 7	1	A 4	արեգի 22	A 10	արեգի 28
411	- .. - 7	2	M24	- .. - 11	M26	- .. - 13
412	- .. - 8	3	A12	աճեկանի 1	A14	աճեկանի 3
413	- .. - 8	4	A1	արեգի 20	A6	արեգի 25
414	- .. - 8	5	M21	- .. - 9	M22	- .. - 10
415	- .. - 8	6	A9	- .. - 28	A11	- .. - 30
416	- .. - 9	7	M29	- .. - 18	A2	- .. - 22
417	- .. - 9	8	A 17	աճեկանի 7	A22	աճեկանի 12
418	- .. - 9	9	A6(5)	Ար 26(25)	A7(14)	Ար 27 (Աճ.4)
419	- .. - 9	10	M25	Ար 14	M30	Ար 19
420	- .. - 9	11	A13	Աճ 4	A18	Աճ 9
421	- .. - 10	12	A2	Ար 23	A3(10)	Ար 24 (Աճ1)
422	- .. - 10	13	M22	Ար 12	M26	Ար 16
423	- .. - 10	14	A10	Աճ 1	A15	Աճ 6
424	- .. - 10	15	M30	Ար 21	A6	Ար 28
425	- .. - 11	16	A18	աճեկանի 10	A11	աճ. 11
426	- .. - 11	17	A7	արեգի 29	A11	աճեկանի 3
427	- .. - 11	18	M27	- .. - 18	A3	արեգի 25
428	- .. - 11	19	A15	արեգի 29	A22	աճեկանի 6
429	- .. - 12	1	A4	- .. - 18	A7	արեգի 30
430	- .. - 12	2	M24	աճեկանի 8	M30	- .. - 22

431	- .. - 12	3	A12	արեգի 27	A19	աճեկանի 3
432	- .. - 12	4	A1	- .. - 24	A3	արեգի 26
433	- .. - 13	5	M21	աճեկանի 5	M26	- .. - 10
434	- .. - 13	6	A9	արեգի 25	A15	աճեկանի 1
435	- .. - 13	7	M29	- .. - 22	M31	արեգի 24
436	- .. - 14	8	A17	աճեկանի 12	A19	աճեկանի 14
437	- .. - 14	9	A6	աճեկանի 1	A11	- .. - 6
438	- .. - 14	10	M25	արեգի 19	M27	արեգի 21
439	- .. - 14	11	A13	աճեկանի 8	A16	աճեկանի 11
440	- .. - 14	12	A2	արեգի 27	A7	- .. 2
441	- .. - 15	13	M22	արեգի 17	M23	արեգի 18
442	- .. - 15	14	A10	աճեկանի 6	A12	աճեկանի 8
443	- .. - 15	15	M30	արեգի 25	A4	արեգի 30
444	- .. - 15	16	A18	աճեկանի 15	A23	աճեկանի 20
445	- .. - 16	17	A7	- .. - 4	A8	- .. - 5
446	- .. - 16	18	M27	արեգի 23	M31	արեգի 27
447	- .. - 16	19	A15	աճեկանի 12	A20	աճեկանի 17
448	- .. - 16	1	A4	- .. - 2	A11	- .. - 9

Վերահիշյալ դիտողությունները և աղյուսակը հիմնավորում են, որ հայկական ամսանունները Անդրեասի բնագրի մեջ ընդմիջարկություններ են՝ ավելացված թարգմանչի կողմից:

Այսպիսով, մի կողմից բացահայտվում է թարգմանչի կատարած սխալը տոմարական հաշվումների մեջ՝ հայկական ամսանունների ներմուծման հետևանքով, մյուս կողմից պարզվում է, որ Անդրեասի բնագրում հայկական ամսանունները թարգմանչի միջամտություններ են:

Անդրեասը, ինչպես հայտնի է դառնում հիշատակարանից, 200-ամյա աղյուսակը կազմել է հիմնվելով անտիոքացիների թվականության վրա: Բնական է մտածել, որ գարնանային օրահավասարի օրը՝ Դյուստրոսի 20-ը, որն անտիոքացիների տոմարով է, բնագրային է: Անտիոքացիների տոմարը հուլյանի տեղական տարբերակն է, ուստի Դյուստրոսի 20-ը համարժեք է Մարտի 20-ին:

Բերենք հայկական սկզբնաղբյուրների վկայությունները գարնանային գիշերահավասարի օրը Մարտի 20-ին և մյուս անշարժ տոմարների համապատասխան ամսաթվերով սկսելու մասին: Այդ տեղեկությունները հաստատում են Անդրեասի բնագրի անտիոքային և եգիպտական տոմարների ամսաթվերը:

1. «Վասն զի արարչութիւնն հասարակաւորութեանն էր, և ի Դ յԱւելեացն / = Մարտի 20/ է միշտ: Եւ միշտ աստ մտանէ Նիսան ամիսն առաջին, զոր Արեգ ամիս կոչեցին: Զի թէ և յիւրայէլ ծածուկ էր ժամանակ լինելութեան էիցն, և առաջին գոլ ամիսն յայտնեաց աստուած յասելն զսա առաջին և զսոյն վկայեն գիրք և առաջինքն: Արդ՝ պատարագն Աբրահամու ի ԺԴ Նիսան / = Ապրիլի 4/ և ելն Ադամայ ի դրախտէն, ի խաչելն Քրիստոսի, ելքն յեգիպտոսէ. և

մուտ յերկիրն: Եւ ժամանակս զայս և զգործս ի գարնանային յեղինակին ասն կատարելագրութիւնքն: Ուստի յայտ է անշարժութիւն հասարակաւորութեանն»¹:

2. «Իսկ որպէս այժմ կանոնեալն ունի յամենայն եկեղեցիս հաւատացելոց երից ազգաց՝ ի քսանն յառաջագոյնն ասացելոցդ ամսոց, որ լինի ԻԴ /24/ պեմենովթայ ըստ եգիպտացւոց, և աւել աւուրցն երբայեցոցն ի չորսն, ուր և երկոտասան ութերորդի /արեգի - Թ. Վ./ ամսոյն ըստ հայում կանոնեցաք պահել, ոչ առանց վկայութեան առաջնոց և հնոց արանց իմաստնոց, որպէս վերագոյնն ասացաւ»¹:

3. «...Արդ՝ եթէ դիցես սկիզբն ժամանակին գարնանայնոյ զիններորդ արեգ ամսոյ և չորս աւելեացն երբայեցւոց՝ որ է քսան մարտ ամսոյ և ադարայ և դիւստրոսի, և ԻԴ /24/ պեմենովթայ»²:

4. «Այս են հասարակածք ԲԺ ազգաց. ըստ հռոմոց թուոյ ի Մարտի ի Ի/20/ է հա[նա-պագ], յունաց ի Դիւտրիոս Ի /20/ է հա[նապագ], ասորոց ի յԱդարի Ի/20/ է հա[նապագ], երբայեցոց, արաբացւոց եւ մակեդոնացւոց ի յԱւելեացն ի Դ/4/ է հա[նապագ], եգիպտացւոց ի Պեմենովթ ԻԴ /24/ է հա[նապագ], թէովպաց ի յԻմգաւրթ ԻԴ/24/ է հա[նապագ]»³:

5. «Զի հասարակածին է ստեղծ գարեգակ և զլուսին որ ըստ երբայեցոց էր յԱւելեաւքն Դ և ըստ հռոմոց Մարտի ի ի յաւուր Դ շաբաթոջ»⁴:

6. «Հասարակածն եգիպտացւոց ի Պեմենովթ ի ԻԴ /24/ է հա[նապագ]»⁵:

7. «...Աւելացն ի Դ գարնանամուտ է»⁶:

Այսպիսով բնագրում գարնանային գիշերահավասարի օրը փաստագրվել է Դիւստրոսի 20-ին = Պեմենովթի 24-ին, որոնք համարժեք են հուլյան տոմարի Մարտի 20-ին:

Անդրեասի բնագրի բոլոր հատվածներում, երբ խոսքը գնում է առաջին ամսվա մասին, հեղինակը նկատի է ունեցել միայն երբայական Նիսան ամիսը:

Բերենք որոշ հատվածներ⁷:

1. «Արդ՝ քանզի զաւրինակն և զնմանութիւնն յառաջնումն ամսեանն հրամայէր առնել, չէր իշխանութիւն եկեղեցւոյ յԲԺ-աներորդ ամսեանն առնել զգատիկս զայս»:

2. «...վասն այնորիկ հարկ է մեծաւ փութով ամի ամի յամսեանն առաջնում առնել զգատիկն»:

3. «Եւ արդ՝ [յետ] հասարակած տուրնջ[ե]ան և գիշերոյ սկիզբն տարւոյն և ամսեանն առաջնոյ, քանզի ամիսն առաջին անտի առնու սկիզբն»:

4. «... և քանզի Քրիստոս ի ԴԺ-ան երրորդում աւուր ամսոյն առաջնոյ / = նիսան / չարչարեցաւ, յայտ է՝ յետ հասարակելոյ տուրնջեան և գիշերոյ [յ]արեգ / = նիսան / ամսեան...»:

5. «Եւ քանզի սկիզբն ամենայն տարւոյն [յիԲ]⁸ երրորդին մարտի ամսոյ ինի, այսինքն է մեհեկանի, յայտ է, թէ նա է ամիսն առաջին»:

1 Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, էջ 67:

1 Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 240:

2 Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 266:

3 Տես ՄՄ ձեռ. 1999, էջ 25ա:

4 Հ. Ղրիմեցի, Մեկնութիւն տոմարի ՄՄ ձեռ. 1114 էջ 38ա-բ:

5 Ամիսք Եգիպտացւոց, 1999, էջ 15բ:

6 Պատճեն տոմարի երբայեցւոցն և ամիսքն իւր, ՄՄ ձեռ. 2001, էջ 39բ /34ա/:

7 Է. Աղայան, Անդրեաս Բյուզանդացու երկուհարյուրամյա տոնացոյցը, էջ 134, 135, 136: Աշ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարական աշխատությունները, էջ 76, 77, 78:

6. «Զի եթէ ոչ լինէին ամիսք նահանջեալք և յետ կատարելոյ տասն և երկուց ամսոց պահել և առնէին զգատիկն բաղարջակերացն, այլ ձգեն ածեն զմեծ նահանջ ամիսք, զի միշտ յետ հասարակելոյ տուրնջեան և գիշերոյ արասցուք զգատիկն, քանզի նոքօք հասանեմք յամիսն առաջին արմտեաց»:

Ակնհայտ է, որ բնագրում առաջին ամիս ասելով Անդրեասը, ինչպես և նրա թարգմանիչը, հասկացել են երբայական Նիսան ամիսը, իսկ «ի տասն և չորրորդ [աւուր] ամսոյն»-ի տակ նկատի ունեն Նիսանի 14-ը: Այդպես են ընկալել նաև հայ տոմարագետները:

Ըստ Շիրակացու երբայական նիսան ամիսը առաջին ամիսն է՝ «քանզի ամսոյն առաջնոյ որ անուանեալն կոչի նիսան...»: Մեկ այլ տեղ Անանիա Շիրակացին գրում է. «Վասն զի արարչութիւնն ի հասարակաւորութեանն էր, և ի Դ յաւելեացն / = Մարտի 20 / է միշտ: Եւ միշտ աստ մտանէ նիսան ամիսն առաջին, զոր Արեգ ամիս կոչեցին»:

Անկասկած Շիրակացին առաջին հերթին նկատի ունի Անդրեասի բնագրի թարգմանչին, երբ նիսան ամսանունը թարգմանել են իբրև հայկական Արեգ ամիս: Այս վկայությունը հիմք է տվել Անդրեասի վերոհիշյալ հատվածում Արեգ ամսի համարժեքը /փակագծում/ դնել Նիսան ամսանունը Շիրակացուց տեղեկանում ենք նաև հետևյալին.

«...Մի տաւնեսցուք յերկոտասաներորդում ամսեան յառաջ քան զհասարակել տուրնջեան եւ գիշերոյ, այլ յամսեանն առաջնում տաւնեսցուք. քանզի յամսեանն առաջնումն չարչարեցաւ Քրիստոս զկնի հասարակելոյ տուրնջեան եւ գիշերոյ որպէս եւ ի սկզբանցն ստեղծաւ մարդն առաջին զկնի հասարակելոց տուրնջեան եւ գիշերոյ. յամսեանն առաջնումն էլ յեգիպտոսէ. փրկեցաւ ի փարաւոնէ, ազատեցաւ ի կաւոյն գործոյ. ի նմին աւուր եւ մեք փրկեցաք յաներեւոյթ բռնաւորէն եւ ի դառն գործաւորաց նորին զաւրաց, եւ ազատեցաք ի կաւոյն մեղաց չարանաւք փրկչին»¹:

Ընդ որում, ինչպես երևում է բնագրերից, առաջին ամիսը հիմնականում սկսում էր գարնանային գիշերահավասարից հետո: Անդրեասի բնագրում Նիսանի առաջին օրվա մասին կա հուլյան տոմարի զուգահեռ նշում: Անանիա Շիրակացու աշխատություններից² հայտնի են դառնում, որ երբայական Նիսանի 1-ը համարժեք է հուլյան տոմարի Մարտի 22-ին, ինչպես և մյուս ժողովուրդների տոմարական համակարգերի համապատասխան ամսաթվերին, որոնց վկայակոչելը անհրաժեշտ չենք նկատում: Հովհաննէս Սարկավագի կազմած «Նառնախորան» աշխատության մեջ հռոմեական Մարտի 22-ը համարժեք է երբայական Նիսանի 1-ին, իսկ Ապրիլի 4-ը՝ Նիսանի 14-ին:

Այնտեղ կարելի է գտնել նրանց համարժեքները նաև այլ ժողովուրդների տոմարական զուգահեռներով:

Հովհաննէս Սարկավագն ունի նաև հետևյալ արժեքավոր վկայությունները³:

1. «Ի մարտի ամսոյ ԻԲՆ /22/ Նիսան ամսոյ մուտ է»:

2. «Ի մարտի ԻԲ /22/ տարէմուտ է երբայեցւոց, արաբացւոց, մակեդոնացւոց»:

3. «Դարձեալ զնոյն պարզաբար առցաք ասել: Յառաջին աւուր ըստ Նիսան ամսոյ, և ի ԻԲ /22/ երից ազգացդ ամսոց, դիւստրոսի ըստ յունաց և ըստ ասորոց՝ յադար, իսկ ըստ Հռոմի Ի /20/ մարտի ամսոյ /յ/ ասնն զսկիզբն հասարակաւրէին գարնանայնոյն և ի ԻԶ ն/26/ պեմենովթայ՝ ըստ եգիպտացւոց»:

8 Բնագրում՝ յԹԺ, որը ուղղել ենք:

1 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 298:

2 Անդ էջ 290, 315-317 և այլն:

3 Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 213, 215, 240, 266:

4. «Որպէս զի յերկաքանչիւրոցդ ամսոց ի նոյն աւուրս և քանիս հասարակաւորութեանն գարնանայնոյ կշիռ զոյգ հանդիպել ի քսան երկոցունց, կամ յերկու և ի քսան. ըստ որում՝ ասեն ոմանք այլք: Իսկ կէսք ի մետասան արեգ ամսոյ և ի ԻԲ /22/ աղար ըստ ասորոց, որ է վեցերորդ ամիս նոցա: Եւ ըստ յունաց՝ նոյնպէս ԻԲ /22/ դիւստրոս ամսոյ, որ է հինգերորդ՝ նոցա: Իսկ ըստ եգիպտացւոցն ի ԻԶ /26/ և ի Լթներորդի ամսոյն, որ կոչի պեմենովթ: Եւ են այսոքիկ զայգ ի ԻԲ-ացն երրորդ ամսոյն ըստ հռոմոց, անուանեցելումն մարտի: Եւ լինի սոքա, որ աւր մուտ է նիսան ամսոյ ըստ եբրայեցւոցն, որ է առաջին ամսոց նոցա, յորոց հրաման առին տաւնել զգատիկն աւուր չորեքտասաներորդի»:

5. «Սակայն առաւել հաճոյ թուի ասացեալն ի Յովսեպոսէ՝ յաղագս սկզբանն եղանակի գարնանայնոյ լինի յառաջին աւուրն նիսան ամսոյ՝ որ ըստ եբրայեցւոցն, և հանդիպի ըստ եգիպտացւոցն ի ԻԶ /26/ պեմինովթայ, իսկ ըստ հռոմոց՝ ի ԻԲ /22/ մարտի ամսոյ: Նմանապէս և ըստ յունաց՝ դիւստրոս ամսոյ ԻԲ /22/, և ըստ ասորոցն՝ աղար նոյնպէս ԻԲ /22/ և ըստ հայոց՝ արեգ ամսոյ ԺԱ /11/, զոր դիւրին է ածել յուղղութիւն»:

ՄՄ ձեռ. 1114 թվահամարի ձեռագրում գրված է.

«Մարտի ԻԲ մուտ է նիսանայ»¹:

Վերոհիշյալ տոմարական զուգահեռները կասկած չեն հարուցում, որ նիսանի 1-ը համարժեք է Մարտի 22-ին: Հասկանալի է, որ Անդրեասի բնագրում տարվա սկիզբը, այսինքն՝ նիսանի 1-ը, որ արձանագրվել է հուլյան տոմարով Մարտի 19-ը գրչական սխալ է: Այն պետք է ուղղել Մարտի 22: Այդ երևում է նաև բնագրի լուսնի 19-ամյակի նահանջի ամսի՝ 13-րդ լուսնի մասին հիշատակութունից, որտեղ այն ավելացվում էր տարվա վերջին՝ Մարտի 19-ին՝ արեգակի սկզբնական կետից շարժվելու խոյի համաստեղութուն մտնելուց առաջ:

Մարտի 19-ի հիշատակութունը լավագույն դեպքում կարելի է ընդունել գարնանային գիշերահավասարի օրվա փաստագրում, սակայն այդ ևս, ինչպես տեսանք, բնագրով չի հաստատվում:

Հայտնի է, որ Անատոլիոս Լաոդիկեցին է ընդունել գարնանային օրահավասարի օր Մարտի 19-ը, ըստ Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցւոյ պատմութիւն» աշխատութեան և Հովհաննես Սարկավագի համարժեք տվյալները², իսկ նիսանի 1-ը՝ Մարտի 22:

Եվսեբիոս Կեսարացին բերել է մի հատված Անատոլիոսի Զատիկական կանոնից, որի համաձայն արեգակի տարեկան շրջապտույտի սկիզբը եղել է Մարտի 19-ը, այսինքն գարնանային գիշերահավասարի օրը, իսկ Մարտի 22-ը համարժեք է ընդունել նիսանի 1-ին: Վերջապես Անանիա Շիրակացու հաղորդման համաձայն առաջին տարվա լուսնի լրման օր է ընդունել Ապրիլի 4-ը (= նիսան 14): Այլ խոսքով Անատոլիոսը իր կազմած 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին տարվա սկիզբն է ընդունել գարնանային գիշերահավասարի, այն է՝ արեգակնային տարվա և լուսնային տարվա շրջապտույտի փախկապակցութունը, որը տվել է Մարտի 19-ի, նիսանի 1-ի և 14-ի ամսաթվերով: Անատոլիոսին հետևեցին Անդրեասը, էասը, Անանիա Շիրակացին և այլ հեղինակներ, որոնք օգտագործեցին Անատոլիոսի 19-ամյա պարբերաշրջանը սկիզբ ընդունելով նիսան 14 (= Ապրիլ 4)-ի տարին:

Այլ խոսքով գարնանային գիշերահավասարի օրը տարբեր ժամանակներում և հեղինակների կողմից ընդունվել է Մարտի 19-ը, 20-ը, 21-ը և 22-ը: Միայն վերջին դեպքում

է, որ գարնանային գիշերահավասարի օրը համարժեք է եղել առաջին ամսվա սկզբի հետ, այն է՝ նիսանի 1-ի:

Այս տոմարական հասկացութուններն ու հարցերը քննելուց հետո դառնանք Անդրեասի տոնացույցի թարգմանութեան ժամանակի խնդրին:

Անդրեասի բնագրի հայերեն թարգմանութեան մեջ ասվում է, և որովհետև Քրիստոսը առաջին ամսի (այսինքն՝ նիսան ամսի) 14-րդ օրը չարչարվեց՝ հայտնի է գարնանային գիշերահավասարից հետո՝ նիսան ամսին: Այնուհետև թարգմանիչը շարունակում է. «և այս ոչ վրիպեալ է ի մէջ, թեև այժմ ի մեր ամս և աւուրս յԱրեգ ամիս են»: Վերոհիշյալ հատվածը ցույց է տալիս, որ թարգմանութեան տարում գարնանային գիշերահավասարը / = Մարտի 20/ և Քրիստոսի չարչարանքի օրը՝ այն է՝ առաջին լուսնի լրման օրը, այսինքն՝ լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին տարին / = նիսանի 14 = Ապրիլի 4/ եղել են հայկական Արեգ ամսին: Հետևաբար դժվար չէ գտնել, թե Արեգ ամսին միաժամանակ գարնանային օրահավասարը և Քրիստոսի չարչարանքի օրը՝ ավագ լուսնի լրման օրը, այսինքն՝ լուսնի 19-ամյակի առաջին տարին, որ թվականներին են համընկել:

Քանի որ Անդրեասի 200-ամյա տոնացույցը, ինչպես տեսանք, սկսվել է 353-ին և ավարտվել 552 քրիստոնեական դիոնիսյան թվականին, ուստի պարզ է դառնում /տես աղյուսակը/, որ գարնանային գիշերահավասարի օրը և լուսնի 19-ամյակի առաջին տարիները միաժամանակ Արեգ ամսին համընկել են՝ 391 թ., 410 թ., 429 թ. և 448 թ. (մասամբ):

Բերված թվերից առաջինը և վերջինը /391 թ. և 448 թ./ թարգմանութեան տարի լինել չեն կարող մի դեպքում՝ հայերեն գրերը տակավին հայտնի չլինելու, մյուս դեպքում՝ Քրիստոսի չարչարանաց օրը, այն է՝ առաջին լուսնի լրման օրը Ահեկանի 2-ին լինելու պատճառով: Մնում են 410 և 429 թվերը, որոնցից մեկն էլ եղել է Անդրեասի տոմարի թարգմանութեան տարին:

410 թվին, ինչպես երևում է վերը բերված աղյուսակից, գարնանային գիշերահավասար է եղել Արեգի 7-ին / = Մարտի 20/, լուսնի 19-ամյակի առաջին տարին՝ Արեգի 22-ին / = Ապրիլի 4/, Զատիկը՝ Արեգի 29-ին / = Ապրիլի 11/: 429 թվին գարնանային գիշերահավասարի օրը եղել է Արեգի 12-ին / = Մարտի 20/, լուսնի 19-ամյակի առաջին տարին՝ Արեգի 27 / = Ապրիլի 4/, Զատիկը՝ Արեգի 30-ին / = Ապրիլի 7-ին/:

Բերված թվականներից մեկի ընտրութունը, ինչ խոսք, կարոտ է լրացուցիչ քննութեան:

Վերջերս գրած մեր աշխատութեան մեջ¹ լրացուցիչ փաստերով հիմնավորել ենք, որ Անդրեասի Տոմար-Տոնացույց-Զատիկացուցակը թարգմանվել է 429 թ. և նրա թարգմանիչներն են եղել Հովսեփ Պաղնացին կամ Եզնիկ Կողբացին:

Այժմ անհրաժեշտ ենք համարում նոր փաստով ցույց տալ, որ Անդրեասի ժամանակագրութունը հունարենից թարգմանել են նույն հեղինակները 429 թվականին կամ մինչև 435 թվականը, երբ Հովսեփ Պաղնացին և Եզնիկ Կողբացին վերադարձան հայրենիք Կոստանդնուպոլսից: Նրանք Եզեսիայում ասորերենից և հավանաբար հունարենից հայերեն կատարած թարգմանութուններից հետո մոտ 430 թվից մեկնեցին Կոստանդնուպոլիս հունարենի մեջ ավելի կատարելագործվելու և նոր թարգմանութուններ ստեղծելու համար ու վերադարձան Հայաստան 435/436 թթ.: Այդ լրացուցիչ հիմնավորումը գտնում ենք Անդրեասի ժամանակագրութեան և Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ի համադրութեան մեջ: Բերենք Անդրեասի և Եզնիկ Կողբացու համարժեք հատվածները.

¹ ՄՄ ձեռ. Գո 1114, էջ 125բ:

² Եւսեբիոս Կեսարացու, Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, Վեներտիկ, 1877, էջ 600-603: Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրութունը, էջ 241:

¹ Ռ. Հ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը..., էջ 22-23:

Անդրեաս¹

Յաւան՝ եւ ի անանէ Յոյնք եւ Հեղդէնք:

Եզնիկ²

Բայց Յոյնք ի Յաւանայ եւ Հեղդէնք կոչից Յոյնք:

Ակնհայտ է, որ Եզնիկ Կողբացին իր աշխատութիւնը շարադրելիս (430-ական թվականների վերջեր-440-ական թվականներ) օգտագործել է իրենց (Հովսեփ Պաղնացի կամ Եզնիկ Կողբացի) թարգմանությունից: Ըստ երևույթին, Ն. Ակինյանը վերոհիշյալ փաստն է նկատի ունեցել, երբ անորոշ գրել է, որ Անդրեասի աշխատությունները թարգմանվել են հայերեն 5-րդ դարում:

Պարզել ենք, որ Մովսես Խորենացին նույնպես օգտվել է Անդրեասի ժամանակագրության հայերեն թարգմանությունից:

Խորենացին գրում է. «Արդ զԿայինան չորրորդ ի Նոյէ ամենայնք ի ժամանակագրացն գրեն, և ի Սեմայ երրորդ: Նոյնպէս և զԹիրաս, չորրորդ ի Նոյէ, իսկ ի Յաբեթայ երրորդ. թէպետ և ըստ մերում թարգմանութեանս (Աստվածաշնչի - Ռ. Վ.) ոչ ուրեք ի բնագրի գտանի: Իսկ զՄեստրայիմ չորրորդ ի Նոյէ և երրորդ ի Քամա՝ ոչ ի մերում թարգմանութեանս և ոչ ի ժամանակագրաց ուրեք կարգեալ գտանեմք: Այլ այսպէս զսա կարգեալ գտաք ի յուշմագունէ և յընթերցասիրէ ումեմն Ասորոյ. և հաւատարիմ թուեցաւ մեզ ասացեալն» (գիրք Ա, գլ. Ե, էջ 19-20): Այս ուշմագունէ և ընթերցասիր ասորին Անդրեասն է, որն իր ժամանակագրության մեջ Մեստրայիմին դնում է Նոյից հետո 4-րդ տեղը, իսկ Քումից՝ 3-րդ (Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 360):

Խորենացին իր պատմության 4-րդ գլուխը ամբողջութեամբ և 5-րդ գլխի մի մասը և այլ հատվածներ քաղել է Անդրեասից: Դրանում համոզվելու համար համադրենք Անանիա Շիրակացու ժամանակագրության միջոցով մեզ հասած Անդրեասի Տոմար-ժամանակագրության համապատասխան հատվածները Խորենացու պատմության համարժեք հատվածների հետ (տես Անանիա Շիրակացու ժամանակագրությունը, էջ 357-359, 365 ևն և Մովսես Խորենացու Պատմություն հայոց, էջ 14-18 ևն):

Վերոհիշյալ բնագրերի համեմատությունից երևում է, որ դրանք բառացի նույնություններ են: Խորենացին փոքր ինչ կրճատել է Անդրեաս-Հիպոլիտին, իսկ որոշ հատվածներում փոխ է առել միայն անվանումները: Էլ չենք ասում, որ կարելի է մեկը մյուսով սրբագրել:

Միաժամանակ պարզ է դառնում, որ Անդրեասի ժամանակագրությունն է Խորենացու սկզբնաղբյուրը և ոչ հակառակը, ինչպես փորձել է ցույց տալ Բ. Սարգսյանը: Դեռ ավելին, Հիպոլիտին Եզնիկ Կողբացին կամ Հովսեփ Պաղնացին թարգմանել են ոչ անմիջապես, այլ Անդրեասի Տոմար-ժամանակագրության միջնորդությամբ, որն օգտվել է Հիպոլիտից, ինչպես և այլ ժամանակագիրներից (Ափրիկանոս, Եվսեբիոս Կեսարացի ևն) և իր ժամանակագրությունը հասցրել մինչև Արկադիոս և Մնարիոս:

Այլ խոսքով, Անանիա Շիրակացու ժամանակագրության միջնորդությամբ մեզ հասած բնագրերը, որոնք կրում են հետևյալ ենթավերնագրերը կամ անվերնագիր են, այն է՝

1. Մովսէսի Խորենացու եւ Անդրեասի
2. Վասն Նոյի
3. Անդրեասի

4. Եւ այս անուանք են եւթանասուն եւ երկու ազգացն

5. Եւ այս ազգք են որ գիտեն ի սոցանէ դպրութիւն

6. Պարսից թագաւորք

7. (Եգիպտոսի Պտղոմեանք) (Յետ Ալեքսանդրի թագաւորեաց Եգիպտոս... Պտղոմէոս Ղաւղոս ամս քառասուն...)

8. Իշխանք Եբրայեցւոց...

Անդրեասի ժամանակագրության հատվածներ են, որոնք 200-ամյա տոմար-տոնացույցի հետ իբրև նրա բաղկացուցիչ մաս թարգմանվեցին հունարենից հայերեն 429 թ. (կամ մինչև 435 թվականը) Եզնիկ Կողբացու կամ Հովսեփ Պաղնացու կողմից:

Անանիա Շիրակացին օգտագործեց նաև նախօրոք թարգմանված կամ գրված «Առաջին մէնիշխանութեանն Հռովմայեցւոց» և «Թագաւորք Պարսից Սասանականք», «Եւսիբի ժամանակագրի», «Եպիփանու և Պարսից թագաւորք» ենթավերնագրերը կրող բնագրերից, ինչպես և գրեց «Կայսերք Հռոմովոց, թէ որչափ ամք կալան կամ ամիսք եւ զինչ գործ գործեցան» վերնագրված ժամանակագրությունը հասցնելով մինչև հայոց ՃԼԴ-ՃԼԵ թվականները (= 685-687 թթ.):

Ի դեպ երևում է, որ «Առաջին մէնիշխանութեանն Հռովմայեցւոց, վերնագիրը կրող բնագրի հեղինակն իր շարադրանքը տալիս օգտագործել է երկու տարբեր բնագրեր, որովհետև սկզբից մինչև Ջենոն տալիս է կայսրերի Հյուպատոսություն տարիները, իսկ հետագայում Ղեւոն մեծից մինչև Հերակլը՝ ոչ: Որ այդ բնագրերի հեղինակը հայ է, ակնհայտ երևում է Դիոդորեանոսի հատվածից, երբ գրում է. «Եւ կենարար վարդապետութիւնն Քրիստոսի պատմեցաւ Հայոց ի ձեռն Սուրբ Գրիգորի Պարթեւի» (էջ 374): Այդ բնագրի հեղինակը ապրել է 7-րդ դարերում (հավ. 40-ական թվականներից հետո), որովհետև օգտագործել է Եվսեբիոս Կեսարացու «ժամանակականք»-ն, որը ինչպես ցույց ենք տվել, թարգմանվել է հունարենից հայերեն 6-րդ դարի վերջին կամ 7-րդ դարի սկզբներին: Մանավանդ իր ժամանակագրությունը հասցնում է Հերակլը ներառյալ (641 թ.):

Դրան հակառակ Շիրակացին օգտագործել է բացի Եվսեբիոսից նաև նոր աղբյուրներ, որոնցից մի մասը հայտնի չէ, իսկ մյուս մասը, ինչպես ցույց է տվել Բ. Սարգսյանը և այլն, հայտնի է, ինչպես և Խորենացուն, որի որոշ հատվածներ համառոտել է:

Կարծում ենք, որ Հովսեփ Պաղնացին և Եզնիկ Կողբացին վերոհիշյալ Տոմար-ժամանակագրության հետ միասին թարգմանել են Մար Աբաս Կատինայի կամ Մար Աբբաս Մծուռնեցու «Նախնեաց Պատմութիւնք»-ը, որը պահպանվել է Սեբեոսի Պատմության սկզբնական մասում, այլապես անհասկնալի է 5-րդ դարի մեր մատենագիրների հայերին թորգոմեան ազգ անվանելը (Փ. Բուզանդ, ևն) ինչպես և Մ. Խորենացու բազրատունիների Հայկից սերվելու տարբերակի հերքումը ի օգուտ հրեական տարբերակի, էլ չենք խոսում նախնեաց պատմության և Մ. Խորենացու համապատասխան հատվածների համարժեքության մասին:

Ինչ խոսք, այստեղ տեղը չէ նման հարցերի մանրամասն շարադրանքի, բայց մի բան շատ հստակ է, որ Անդրեասի 200-ամյա Տոմարը (Տոնացույց) և ժամանակագրությունը թարգմանեցին 429 թ. և Հիմնավորապես ներդրեցին հայ քրիստոնեական տոնացույցի մեջ, իսկ հետագայում հիմք հանդիսացավ հայոց մեծ տոմարի կամ թվականության համար:

1973 թվահամարի ձեռագրում Ջատկի մեկնության վերջում պահպանվել են նաև Անդրեասի 200-ամյա Տոմար-Տոնացույցի համար գրված 17 կանոնները, որոնք հետևյալներն են՝

¹ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 359:
² Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 144:

«Ա. Առաջին կանոնն՝ զաւրն որի միոջ է ի չորս ամսն նուաճեցուցանէ, որ կոչի բխէքիստոն, որ լինի յառաջ քան զվեց (պետք է լինի զԳ - Ռ. Վ.) ամսամտին մարտի և եթէ յուրում աւուր շաբաթուն դիպի:

Բ. Կանոն ցուցանէ՝ թէ քանի ըստ թուոյ ամացն Անտիոքացոց լինի չորսհարիւրերորդէ և ի միոյ մինչև զվեցհարիւրերորդն:

Գ. Կանոն ցուցանէ՝ թէ ամի ամի եւթնևտասաներորդն մարտի և հինգերորդն (վեցերորդն պետք է լինի - Ռ. Վ.) ապրիլի, և վեցերորդն յունուարի, յորում լինի աւր յայտնութեան տեառն մերոյ ի տասներորդ ամսեան [քսան] մի աւր դիպի (եբրայական 10-րդ այն է՝ տրեթ ամսի 21-ի մասին է խոսքը համարժեք հունվարի 6-ին):

Դ. Կանոն ցուցանէ՝ թէ, որում ամի է ամիսն նահանջեալ:

Ե. Կանոն ցուցանէ՝ թէ յորում ամսեան լինի սկիզբն եւթն շաբաթոցն պահոց:

Զ. Կանոն ցուցանէ՝ թէ քանիս ամսոյն սկիզբն սուրբ պահոցն քառասներորդաց:

Է. Կանոն ցուցանէ՝ թէ յորում ամսեան չորեքտասան լուսնոյ է:

Ը. Կանոն ցուցանէ՝ թէ քանիսն նորուն ամսոյ դիպի չորեքտասաներորդն:

Թ. Կանոն ցուցանէ՝ թէ յորում ժամու՝ ի ժամուցն տունջեան կամ գիշերոյ, դիպի չորեքտասաներորդն:

Ժ. Կանոն ցուցանէ՝ թէ յորում ժամու առնու սկիզբն չորեքտասաներորդն:

[Ժ]Ա. Կանոն ցուցանէ՝ թէ յորում աւուր յաւուրց շաբաթուն է:

[Ժ]Բ. Կանոն ցուցանէ՝ թէ յորում աւուր է մեծ աւրն զատկաց:

[Ժ]Գ. Կանոն ցուցանէ՝ թէ քանի ամսոյն լինին կիրակէն սուրբ:

[Ժ]Դ. Կանոն ցուցանէ՝ թէ յորում ամսեան առնու կատարումն պենդակոստէին:

[Ժ]Ե. Կանոն ցուցանէ՝ թէ քանի ամսեան կատարի պենդակոստն:

[Ժ]Զ. Կանոն ցուցանէ՝ թէ յեւթն ամ պատշաճի եւթներեակն ըստ Մովսէսի գրոցն:

[Ժ]Է. Կանոն ցուցանէ՝ զեւթնից եւթնեակս կոչի յորելեան, որ յիսնակք ամաց, որ լինի թողութիւն գիւղից, ծառայից և պարտուց»¹ :

Անդրեասի Զատկի մեկնության, կանոնների և հայ մատենագրական վկայությունների հիման վրա վերականգնել ենք Անդրեասի 200-ամյա տոմար-տոնացույցը, որը ներկայացնում ենք ստորև:

Ա Ն Դ Ր Ե Ա Ս Ի 200 - Ա Մ Յ Ա

Զ Ա Տ Կ Ա Ց Ո Ի Ց Ա Կ Ը

(վ եր ա կ ա զ մ ու թ յ ու ն)

¹ Տեա՛ ձեռ. 1973, էջ 255ա, Աշ. Արրահամյան, Անդրեասի տոմարագիտական աշխատությունները, էջ 80-81
ևն:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
513	465	19	4	արաց 8	4	փտ 7	մեհ 10	արեգ 21	18(8)	միտ 27	ար 28	միտ28(A4)	ար29(առ6)	մայ 16	մար 18
514	466	30	5	- "-	5	փտ 27	մեհ 30	- "-	19(9)	ապր 15	առեկ 17	ապր 17	առեկ 19	հուն 5	միտ 8
515	467	11	6	- "-	6	փտ 19	մեհ 23	- "-	1(10)	ապր 4	առեկ 6	ապր 9	առեկ 11	մայ 28	մար 30
516	468	22	7	- "-	7	փտ 11	մեհ 14	- "-	2(11)	միտ 24	ար 26	միտ 31	առեկ 3	մայ 19	մար 22
517	469	3	2	արաց 9	2	փտ 23	մեհ 27	արեգ 22	3(12)	ապր 12	առեկ 15	ապր13(20)	առ 16(23)	հուն 1	միտ 5
518	470	14	3	- "-	3	փտ 15	մեհ 19	- "-	4(13)	ապր 1	առեկ 4	ապր 5	առեկ 8	մայ 24	մար 27
519	471	25	4	- "-	4	փտ 7	մեհ 11	- "-	5(14)	միտ 21	ար 23	միտ 28	ար 30	մայ 16	մար 19
520	472	6	5	- "-	5	փտ 27	արգ 1	- "-	6(15)	ապր 9	առեկ 13	ապր 16	առեկ 20	հուն 4	միտ 9
521	473	17	7	արաց10	7	փտ 11	մեհ 16	արեգ 23	7(16)	միտ 29	առեկ 2	ապր 1	առեկ 5	մայ 20	մար 24
522	474	28	1	- "-	1	փտ 3	արգ 6	- "-	8(17)	ապր 17	առեկ 21	ապր 21	առեկ 25	հուն 9	միտ 14
523	475	9	2	- "-	2	փտ 23	մեհ 27	- "-	9(18)	ապր6(5)	առ 10(9)	ապր 6(13)	առ 10(17)	հուն 1	միտ 6
524	476	21	3	- "-	3	փտ 8	մեհ 13	- "-	10(19)	միտ 25	ար 29	միտ 28	առեկ 2	մայ 16	մար 21
525	477	2	5	արաց 11	5	փտ 27	արգ 3	արեգ 24	11(1)	ապր 13	առեկ 18	ապր 17	առեկ 22	հուն 5	միտ 11
526	478	13	6	- "-	6	փտ 19	մեհ 25	- "-	12(2)	ապր 2	առեկ 7	ապր 9	առեկ 14	մայ 28	մար 3
527	479	24	7	- "-	7	փտ 4	մեհ 10	- "-	13(3)	ապր 2	առեկ 7	միտ 25	առեկ 14	մայ 13	մար 18
528	480	5	1	- "-	1	փտ 24	մեհ 30	- "-	14(4)	ապր 10	առեկ 16	ապր 13	առեկ 19	հուն 1	միտ 8
529	481	16	3	արաց 12	3	փտ 15	մեհ 22	արեգ 25	15(5)	միտ 30	առեկ 5	ապր 5	առեկ 11	մայ 23	մար 28
530	482	27	4	- "-	4	մտ 7	արգ 12	- "-	16(6)	ապր 18	առեկ 24	ապր 25	մար 1	հուն 13	միտ20
531	483	8	5	- "-	5	փտ 20	մեհ 27	- "-	17(7)	ապր 7	առեկ 13	ապր 10	առեկ 16	մայ 29	միտ 5
532	484	19	6	- "-	6	փտ 12	արգ 19	- "-	18(8)	միտ 27	առեկ 3	ապր 1	առեկ 8	մայ 20	մար 26
533	485	30	1	արաց 13	1	մտ 3	արգ 9	արեգ 26	19(9)	ապր 15	առեկ 22	ապր 21	առեկ 28	հուն 9	միտ 17
534	486	11	2	- "-	2	փտ 16	մեհ 24	- "-	1(10)	ապր 4	առեկ 11	ապր 6	առեկ 13	մայ 25	միտ 2
535	487	22	3	- "-	3	փտ 8	մեհ 16	- "-	2(11)	միտ 24	ար 30	միտ 29	առեկ 5	մայ 15	մար 22
536	488	3	4	- "-	4	փտ 28	արգ 6	- "-	3(12)	ապր 12	առեկ 20	ապր 17	առեկ 25	հուն 5	միտ 14
537	489	14	6	արաց 14	6	փտ 12	մեհ 21	արեգ 27	4(13)	ապր 1	առեկ 9	ապր 2(9)	առ 10(17)	մայ 21	մար 28
538	490	25	7	- "-	7	փտ 4	մեհ 13	- "-	5(14)	միտ 21	ար 28	միտ 25	առեկ 2	մայ 13	մար 21
539	491	6	1	- "-	1	փտ 24	արգ 3	- "-	6(15)	ապր 9	առեկ 17	ապր 14	առեկ 22	հուն 2	միտ 11
540	492	17	2	- "-	2	փտ 16	մեհ 25	- "-	7(16)	միտ 29	առեկ 7	ապր 5	առեկ 14	մայ 24	միտ 3
541	493	28	4	արաց 15	4	փտ 28	արգ 8	արեգ 28	8(17)	ապր 17	առեկ 26	ապր18(25)	առ27(տր4)	հուն 6	միտ 15
542	494	9	5	- "-	5	փտ 20	մեհ 30	- "-	9(18)	ապր6(5)	առ 15(14)	ապր 10	առեկ 19	մայ 29	միտ 8
543	495	21	6	- "-	6	փտ 5	մեհ 15	- "-	10(19)	միտ 25	առեկ 3	միտ26(A2)	առեկ 4(11)	մայ 13	մար 22

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
544	496	23	7	- "-	7	փտ 25	արգ 5	- "-	11(1)	ապր 13	առեկ 23	ապր14(21)	առ24(տր1)	հուն 2	միտ 13
545	497	13	2	արաց 16	2	փետր 16	մեհ 27	արեգ 29	12(2)	ապր 2	առեկ 12	ապր 6	առեկ 16	մայ 25	միտ 5
546	498	24	3	- "-	3	փետր 8	մեհ 19	- "-	13(3)	միտ 22	առեկ 1	միտ 29	առեկ 8	մայ 17	միտ27
547	499	5	4	- "-	4	փետր 21	արգ 2	- "-	14(4)	ապր 10	առեկ 20	ապր11(18)	առ 21(28)	մայ 30	միտ 10
548	500	16	5	- "-	5	փետր 13	մեհ 24	- "-	15(5)	միտ 30	առեկ 10	ապր 2	առեկ 13	մայ 21	միտ 2
549	501	28	7	արաց 17	7	մարտ 4	արգ 14	արեգ 30	16(6)	ապր 18	առեկ 29	ապր 22	մար 3	հուն 10	միտ 14
550	502	8	1	- "-	1	փետր 24	արգ 6	- "-	17(7)	ապր 7	առեկ 18	ապր 14	առեկ 25	հուն 2	միտ22
551	503	19	2	- "-	2	փետր 9	մեհ 21	- "-	18(8)	միտ 27	առեկ 7	միտ 30	առեկ 10	մայ 18	մար 28
552	504	30	3	- "-	3	փետր 29	արգ 11	- "-	19(9)	ապր 15	առեկ 27	ապր 18	առեկ 30	հուն 6	միտ 19
553	505	11	5	արաց 18	5	փետր 20	արգ 3	արեգ 1	1(10)	ապր 4	առեկ 16	ապր 10	առեկ 22	մայ 29	միտ 11
554	506	22	6	- "-	6	փետր 5	մեհ 18	- "-	2(11)	միտ 24	առեկ 5	միտ 26	առեկ 7	մայ 14	մար 25
555	507	3	7	- "-	7	փետր 25	արգ 8	- "-	3(12)	ապր 12	առեկ 24	ապր 15	առեկ 27	հուն 3	միտ 16
556	508	14	1	- "-	1	փետր 17	մեհ 30	- "-	4(13)	ապր 1	առեկ 14	ապր 6	առեկ 19	մայ 25	միտ 8
557	509	25	3	արաց 19	3	փետր 1	մեհ 15	առեկառ2	5(14)	միտ 21	առեկ 3	միտ22(29)	առեկ 4(11)	մայ 10	մար 23
558	510	6	4	- "-	4	փետր 21	արգ 5	- "-	6(15)	ապր 9	առեկ 22	ապր 11	առեկ 24	մայ 30	միտ 13
559	511	17	5	- "-	5	փետր 13	մեհ 27	- "-	7(16)	միտ 29	առեկ 11	ապր 3	առեկ 16	մայ 22	միտ 5
560	512	28	6	- "-	6	մարտի 4	արգ 17	- "-	8(17)	ապր 17	մար 1	ապր 22	մար 6	հուն 10	մար 24
561	513	9	1	արաց 20	1	փետր 17	արգ 2	առեկառ3	9(18)	ապր 6(5)	առ 20(19)	ապր7(14)	առ 21(28)	մայ 26	միտ 10
562	514	21	2	- "-	2	փետր 9	մեհ 24	- "-	10(19)	միտ 25	առեկ 8	միտ 30	առեկ 13	մայ 18	միտ 2
563	515	2	3	- "-	3	մարտ 1	արգ 14	- "-	11(1)	ապր 13	առեկ 27	ապր 19	մար 3	հուն 7	միտ22
564	516	13	4	- "-	4	փետր 14	մեհ 29	- "-	12(2)	ապր 2	առեկ 17	ապր3(10)	առ 18(25)	մայ 22	միտ 7
565	517	24	6	արաց 21	6	փտ 5	մեհ 21	առեկառ4	13(3)	միտ 22	առեկ 6	միտ 26	առեկ 10	մայ 14	մար 28
566	518	5	7	- "-	7	փտ 25	արգ 11	- "-	14(4)	ապր 10	առեկ 26	ապր 15	առեկ 30	հուն 3	միտ 19
567	519	16	1	- "-	1	մտ 10	մեհ 26	- "-	15(5)	միտ 30	առեկ 14	միտ31(Ջ7)	առ 15(22)	մայ 19	միտ 4
568	520	27	2	- "-	2	փտ 1	արգ 16	- "-	16(6)	ապր 18	մար 4	ապր19(26)	մար 5(12)	հուն 7	միտ24
569	521	18	4	արաց 22	4	փտ 21	արգ 8	առեկառ5	17(7)	ապր 7	առեկ 23	ապր 11	առեկ 27	մայ 30	միտ 16
570	522	19	5	- "-	5	փտ 13	մեհ 30	- "-	18(8)	միտ 27	առեկ 12	ապր 3	առեկ 19	մայ 22	միտ 18
571	523	30	6	- "-	6	մտ 26	արգ 13	- "-	19(9)	ապր 15	առեկ 15	ապր16(23)	մար 2(9)	հուն 4	միտ 21
572	524	11	7	- "-	7	փտ 18	արգ 5	- "-	1(10)	ապր 4	առեկ 21	ապր 7	առեկ 24	մայ 26	միտ 14
573	525	22	2	արաց 23	2	փտ 9	մեհ 28	առեկառ6	2(11)	միտ 24	առեկ 10	մար 30	առեկ 17	մայ 18	միտ 5
574	526	3	3	- "-	3	մտ 1	արգ 17	- "-	3(12)	ապր 12	առեկ 29	ապր 19	մար 6	հուն 7	միտ25

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
575	576	527	14	-	4	փտ 14	արգ 2	-	4(13)	ապր 1	առնել 18	ապր 4	առնել 21	մայ 23	մրգ 10
576	528	528	25	-	5	փտ 6	մեհ 24	-	5(14)	մրտ 21	առնել 8	մրտ 26	առնել 13	մայ 13	մրգ 2
577	529	529	6	արաց 24	7	փտ 25	արգ 14	առնել 7	6(15)	ապր 9	առնել 27	ապր 15	մար 3	հուն 3	մրգ 25
578	530	530	17	-	1	փտ 10	մեհ 29	-	7(16)	մրտ 21	առնել 16	մրտ 31	առնել 18	մայ 19	մրգ 7
579	531	531	28	-	2	մտ 2	արգ 19	-	8(17)	ապր 17	մար 5	ապր 20	մար 8	հուն 8	մրգ 26
580	532	532	9	-	3	փտ 22	արգ 11	առնել 8	9(18)	ապր 6(5)	առնել 14	ապր 11	առնել 30	մայ 30	մրգ 19
581	533	533	21	արաց 25	5	փտ 6	մեհ 26	առնել 10	10(19)	մրտ 25	առնել 13	մրտ 27	առնել 15	մայ 15	մրգ 4
582	534	534	2	-	6	փտ 26	արգ 16	-	11(1)	ապր 13	մար 2	ապր 16	մար 5	հուն 4	մրգ 24
583	535	535	13	-	7	փտ 18	արգ 8	-	12(2)	ապր 2	առնել 21	ապր 8	առնել 27	մայ 27	մրգ 16
584	536	536	24	-	1	փտ 3	մեհ 23	-	13(3)	մրտ 22	առնել 11	մրտ 23(30)	առնել 27	մայ 11	մրգ 1
585	537	537	5	արաց 26	3	փետր 22	արգ 13	առնել 2	14(4)	ապր 10	առնել 30	ապր 12	մարտ 2	մայ 31	մրգ 21
586	538	538	16	-	4	փետր 14	արգ 5	-	15(5)	մրտ 30	առնել 19	ապր 4	առնել 24	մայ 23	մրգ 13
587	539	539	27	-	5	մարտի 6	արգ 25	-	16(6)	մար 18	մար 8	ապր 24	մար 14	հուն 12	հուն 3
588	540	540	8	-	6	փետր 19	արգ 10	-	17(7)	ապր 7	առնել 28	ապր 8(15)	առնել 27	մայ 27	մրգ 18
589	541	541	19	արաց 27	1	փետր 10	արգ 1	առնել 10	18(8)	մրտ 27	առնել 17	մրտ 31	առնել 20	մայ 19	մրգ 10
590	542	542	30	-	2	փետր 9	արգ 22	-	19(9)	ապր 15	մար 6	ապր 20	առնել 11	մայ 8	մրգ 30
591	543	543	11	-	3	փետր 15	արգ 7	-	1(10)	ապր 4	առնել 25	ապր 5(12)	առնել 18	մայ 23	մրգ 14
592	544	544	22	-	4	փետր 7	մեհ 29	-	2(11)	մրտ 24	առնել 15	մրտ 27	առնել 18	մայ 13	մրգ 6
593	545	545	3	արաց 28	6	փետր 26	արգ 19	առնել 11	3(12)	ապր 12	մար 4	ապր 16	մար 8	հուն 4	մրգ 26
594	546	546	14	-	7	փետր 18	արգ 10	-	4(13)	ապր 1	առնել 22	ապր 8	առնել 29	մայ 27	մրգ 19
595	547	547	25	-	1	փետր 3	մեհ 26	-	5(14)	մրտ 21	առնել 12	մրտ 24	առնել 15	մայ 12	մրգ 4
596	548	548	6	-	2	փետր 23	արգ 16	-	6(15)	ապր 9	մար 2	ապր 12	առնել 5	մայ 31	մրգ 24
597	549	549	17	արաց 29	4	փետր 14	արգ 8	առնել 12	7(16)	մրտ 29	առնել 21	ապր 4	առնել 27	մայ 23	մրգ 16
598	550	550	28	-	5	մարտի 6	արգ 28	-	8(17)	ապր 17	մար 10	ապր 24	մար 17	հուն 18	հուն 6
599	551	551	2	-	6	փետր 19	արգ 13	-	9(18)	ապր 6(5)	առնել 29(28)	ապր 9	մար 2	մայ 28	մրգ 21
600	552	552	21	-	7	փետր 11	արգ 5	-	10(19)	մրտ 25	առնել 18	մրտ 31	առնել 24	մայ 19	մրգ 13

Անդրեասի 200-ամյա Ձատկացուցակում կիրառվել է նահանջ տարվա գաղափարը: Այդ երևում է նրա գրած առաջին կանոնից և Ձատկի մեկնությունից, ինչպես և Շիրակացու և մյուս հայ հեղինակների վկայություններից:

Անտիոքի թվականության կիրառությունը գտնում ենք Անդեասի երկրորդ կանոնում և նրա գրած հիշատակարանում, որի համար թվականության համակարգելի մեջ ներառել ենք այն:

Վերադիրների համակարգերից թե ո՛րն է օգտագործել, դժվար է ստույգ խոսք ասել, թեև Շիրակացու բնագրերից դատելով առաջին տարվա վերադիրը պետք է եղած լինի 9-ը: Փակագծում նշել ենք նաև 11-ը (մեկ 19-ամյակի համար):

Կասկածից վեր է, որ անդրեասը Հունվարի 6-ին և Տրեթ 21-ին է դրել Քրիստոսի ծննդյան և աստվածաշայտնության տոնը: Այն երևում է նրա գրած երրորդ կանոնից և Ձատկի մեկնությունից: Այդ օրվա հետ կապված շաբաթվա օրերի շարքը վերականգնելը դժվարություն չի ներկայացնում, որովհետև ունենք դրա 200-ամյակի 1-ին տարին:

Անդեասի կրած Ձ կանոնից իմանում ենք, որ նա տվել է «սկիզբն Սուրբ քառասնորդաց»-ը, որը յուրաքանչյուր տարի կատարել են Ձատկից հետ հաշվված 50-րդ օրում, ուստի դժվարություն չի ներկայացրել վերականգնել նաև այդ օրը:

Գարնանային գիշերահավասարի օրվա մասին գտնում ենք Անդեասի Ձատկի մեկնության մեջ, բացի այդ նրա ներկայացրած կանոններից պարզ է դառնում, որ նա 200-ամյա Ձատկացուցակը կազմելիս անշարժ կերպով մարտի 20-ին=դյուստրոսի 20-ին=պմինովթի 24-ին է դրել գարնանային գիշերահավասարի օրը յուրաքանչյուր տարի, որը հայ թարգմանիչները և հետագայում Ձատկացուցակը կիրառողները համարժեք են դարձրել հայոց շաբաթական տոմարի ամիս-ամսաթվերին՝ չորս տարին մեկ փոխելով ամսաթիվը, որով և որոշել են մյուս տոնական օրերը հայոց ամսաթվերով: Անդրեասի գրած Ը, Թ, Ժ և ԺԱ կանոնները վերաբերվում են լուսնի լրման օրվա որոշմանը, որը կատարվել է լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի հիման վրա: Այս հարցում Անդեասը հետևել է Անատոլիոսի կազմած 19-ամյակին և նրա առաջինտարվա գաղափարին, որը ապրիլի 4-ն էր (նիսան 14-ը):

ԺԲ կանոնից և հիշատակարանից երևում է, որ նա տվել է Ձատկի, իսկ ԺԴ և ԺԵ կանոններից՝ Պենտեկոստի օրերը 200 տարվա համար:

Հայոց քրիստոնեական տոնական տարվա սկզբի՝ Հունվարի 6-ի և հատկապես շաբաթական տոների՝ Մեծ Պահքի, Ձատկի և Պենտեկոստի համար Անդեասի 200-ամյա Ձատկացուցակի թարգմանությունը ստեղծվեցին հաստատուն՝ տոմարական հիմքեր, որոնց կատարումը շաբաթական շարքի վրա նախատեսված էր նաև երուսաղեմից փոխառված տոնացույցում: Այդ ամուր տոմարական հիմքերը ունենալով դժվարություն չէր ներկայացնում համադրել և գտնել հայոց շաբաթական տոմարի ամիս-ամսաթվերը տոնական տարվա կտրվածքով: Պատահական չէ, որ հայ թարգմանիչները բնագրում ավելացրել են հայոց շաբաթական տոմարի համարժեքները:

Ի դեպ, Անդեասի մոտ հիշատակվել են Հուլյան, Անտիոքյան, Եգիպտական և Եբրայական տոմարները և նրանց համարժեքները: Սա նշանակում է, որ Անդրեասը կիրառել է վերոհիշյալ չորս տոմարների 19-ամյակները, իսկ մյուս հինգ ժողովուրդների 19-ամյակները հետագայում ավելացրել է Անանիա Շիրակացին: Վերջապես երեք ժողովուրդների 19-ամյակներ ավելացրել է Հովհաննես Սարկավազը: Այսպիսով ունենում ենք 12 ժողովուրդների 19-ամյա աղյուսակներ, որոնք առկա են հայոց տոմարական բնագրերում:

Հայ թարգմանիչները ավելացրել են Հայոց շարժական տոմարի զուգահեռները: Վերջինս մեզ հիմք է տվել Անդրեասի 200-ամյա Զատկացուցակը վերականգնելիս տալ նաև Հայոց շարժական տոմարի համարժեքները յուրօրինակ տարվա համար:

Այսպիսով, Երուսաղեմի տոնացույցի և Անդրեասի Զատկացուցակի թարգմանություններով հիմք դրվեց Հայոց քրիստոնեական առաջին գրավոր տոնացույցին, որն սկսվեց օգտագործվել 429 թվականից՝ դատելով լուսնի պարբերաշրջանի առաջին տարվա ապրիլ 4 = նիսան 14 տվյալներից:

Հայոց քրիստոնեական գրավոր առաջին տոնացույցի հեղինակը, ինչ խոսք, Սահակ կաթողիկոսն էր, որն ինքնուրույնության ձգտելով համադրեց և ներդրեց տարբեր տոնացույցերի և տոմարական համակարգերի տվյալները: Այսպիսով Հայոց քրիստոնեական տոնացույցի հիմնաքարերը դրվել էին, և նա սկսեց իր ինքնուրույն ճանապարհը, հետագայում ընդլայնվելով և զարգանալով:

ԳԼՈՒԽ Ե

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՈՆԻ ԽՆԴԻՐԸ «ԿԱՆՈՆՔ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ»-Ի. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑԻ ՆՈՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց եկեղեցական տոնական տարվա սկիզբն ընդունվեց Քրիստոսի Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան տոնը, որը 5-րդ դարի սկզբից, թերևս ավելի վաղ, մինչև Սահակ կաթողիկոսի և Մաշտոց վարդապետի մահը (441/2 թթ.) տոնում էին Հունվարի 6-ին: Այդ են վկայում Հայոց տոնացույցի, այն է՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի. Անդրեասի 200-ամյա Տոմար-Տոնացույցի տվյալները, որոնք քննեցինք վերևում, ինչպես և Եփրեմ Ասորու չորս ավետարանների համաբարբառի մեկնության թարգմանությունը, որտեղ գրված է. «եւ ծնաւ նա (Քրիստոսը Ռ. Վ.), որ օր վեց էր Քաղոց (= Հունվար) ամսոյ ըստ յունարէն թուոյ»¹: Ցույց ենք տվել, որ հիշյալ աշխատանքը ասորերենից հայերեն են թարգմանել Եզնիկ Կողբացին կամ Հովսեփ Պաղնացին 416-419 թթ.²: Ի դեպ Քրիստոսի Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան տոնը Հայոց շարժական տոմարի Քաղոց ամսին (1-ից 30-ը), ըստ «տոմար» ծրագրի Հաշվումների, կատարել են մինչև 433-436 թթ. քառամյակը, որտեղ Հունվարի 6-ը հավասար է Քաղոց 30-ին: Քրիստոսի Ծնունդն և Աստվածայայտնությունը Հունվարի 6-ին միաժամանակ տոնելու սովորությունը խախտվեց ու երկու տոնական օրվա վերածվեց հավանաբար Սահակ կաթողիկոսի և Մաշտոց վարդապետի մահից հետո: Քրիստոսի Ծնունդը տոնվեց Դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Մկրտությունը՝ Հունվարի 6-ին մինչև Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսի կարգադրությունը:

Մեկ այլ առիթով ցույց կտանք, որ Շահապիվանի ժողովը հրավիրվել է 445 թվականի Դեկտեմբերի 25-ին՝ Նորարեր տոնի օրը, Սահակի մահվանից հետո 5-րդ և Հազկերտ 2-րդի թագավորության 7-րդ տարում: Տեսնենք որն է այն տեղեկությունը, որ հնարավորություն է տալիս հիմնավորելու հիշյալ փոփոխությունը Հայոց մեջ: Եղիշեն Վարդանի գնդի Աղվանքում և Սյունիքում կատարած քաջագործությունների կապակցությամբ վկայել է. «Իբրև այս ամենայն աջողութիւն լինէր երկիւղածացն Աստուծոյ, ամենայն եպիսկոպոսունք և երիցունք պատուէր հրամանի տուեալ աշխարհին, զողջոյն ամիսն Քաղոց պաշօք և աղօթիւք առնել խնդրուածս առ Աստուած, և զսոն պատերազմաց յաղթութեան խառնել ի սուրբ սոն յայտնութեանն Քրիստոսի, զի անխափան կացցէ մեծ յիշատակարանց այս ընդ աստուածային արանց սօնին»:

Եւ զսոյն զայս ամենայն այցելութիւնս Աստծոյ, որ ի վերայ աշխարհին Հայոց մեծապէս երևացաւ, գրեցին սուրբ եպիսկոպոսունք և ետուն տանել յաշխարհն Յունաց ի մեծ քաղաքն առ սուրբ ուխտ եկեղեցւոյն. զի և նոքա աղօթս առնելով խնդրեսցեն յԱստուծոյ, որպէս սկսաքս ի նմին և կատարեսցուք»³:

Ի դեպ «ի սուրբ սոն Յայտնութեանն Քրիստոսի» Քաղոց ամսին կատարելու փաստը, ինչպես նշել ենք մեկ այլ առիթով⁴, ցույց է տալիս որ Եղիշեն ժամանակակիցն է իր նկարագրած

1 Սրբոյն Եփրեմի մատենագրութիւնք, հատոր Բ, Վեներիկ, 1836, էջ 18-19:

2 Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երևան, 1993, էջ 13-15:

3 Եղիշէի վասն Վարդանանց եւ Հայոց պատերազմի, աշխ. Ե. Տեր-Մինասեան, Ե., 1957, էջ 81:

4 Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը... էջ 77-78:

դեպքերին և հնարավոր չէ Եղիշեին տեղափոխել 6-րդ դարի վերջերը, որովհետև միայն 5-րդ - դարում է եղել Քրիստոսի հիշյալ անշարժ տոնը Քաղոց ամսին:

Անցնենք «Վասն Վարդանանց եւ Հայոց պատերազմին» բնագրի տեղեկութեան վերլուծութեանը: Եղիշեի մոտ հիշատակված Քրիստոսի «Յայտնութեան» ու Հաղթութեան տոնը, որ կատարվել է Քաղոց ամսին, եղել է Դեկտեմբերի 25-ին, որովհետև 449-452 թթ. քառամյակում Քաղոց 30-ը, ըստ «Տոմար» կոմպյուտերային ծրագրի հաշվարկների, համարժեք է Հունվարի 2-ին, այսինքն Հունվարի 6-ը դուրս է ընկնում Քաղոց ամսի սահմաններից և համարժեք է Արաց 4-ի հետ: Ասենք նաև, որ 480-ական թվականների սկզբներին, ավելի ստույգ 480-483 թթ. քառամյակում, Դեկտեմբերի 25-ը համարժեք է Քաղոց 30-ին, իսկ 484 թվից Դեկտեմբերի 25-ը ևս դուրս է գալիս Քաղոց ամսի սահմաններից և նրանք համարժեք կլինեն միայն 1460 տարի հետո: Այս վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Հայոց եկեղեցին մոտ 445 թվից մինչև 480-ական թվականների սկիզբը, Քաղոց ամսին տոնել են հուլյաների նման, Քրիստոսի Ծննդեան օրը՝ Դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Մկրտությունը՝ Հունվարի 6-ին: Պատահական չէ, որ Հայոց եպիսկոպոսները, ինչպես նշել է Եղիշեն, գրեցին և ուղարկեցին հուլյաների երկիրը, մեծ քաղաքը, այն է՝ Կոստանդնուպոլիս, եկեղեցու սուրբ ուխտին, Աստծո բոլոր այցելությունները, այսինքն՝ հաջողությունները, որոնք մեծապես երևացել էին Հայոց աշխարհի վրա, որպեսզի նրանք ևս աղոթք անեն և Աստծուն խնդրեն, որ ինչպես Հայերը սկսել են, այնպես էլ հաջողությամբ ավարտեն սկսած գործը այսինքն Հայերը, իբրև հուլյաների հավատակիցներ, ցանկացել են, որ նրանք նույնպես Քրիստոսի Ծննդեան տոնին, որ կատարում էին նույն օրը, աղոթք անեն և Աստծուն խնդրեն Հայերի հաջողության համար:

Ի դեպ, հուլյաները հոմեոցիսներից ընդունեցին Քրիստոսի Ծննդեան տոնը Դեկտեմբերի 25-ին կատարելը միայն 370-ական թվականների վերջերին 380-ական թվականների սկզբներին, իսկ մինչև այդ Արևելյան եկեղեցիների պես այդ տոնը կատարում էին Հունվարի 6-ին: Հայերը ճիշտ է առաջին անգամ խախտեցին ավանդույթը մի քանի տասնյակ տարիներ, դժբախտաբար առայժմ մեզ անհասկանալի պատճառներով, որովհետև թե Սահակ կաթողիկոսի թարգմանած և խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում, թե Անդրեասի 200-ամյա տոմար-տոնացույցում, որոնք Հայոց տոնական տարվա հիմքերն էին, Քրիստոսի ծննդեան և Յայտնութեան տոնական օրը մեկն է և սահմանված Հունվարի 6-ին:

Հովհան Մանդակունին, ինչպես կտեսնենք փոքր ինչ հետո, վերականգնեց հին ավանդույթը և Քրիստոսի Ծնունդն ու Յայտնությունը կրկին սահմանեց մեկ օր կատարել, այն է՝ Հունվարի 6-ին, դրանով իսկ կարգավորելով Հայոց եկեղեցական տարվա սկզբի հարցը, ինչպես և խմբագրեց հին Կանոնք ընթերցուածոցը՝ ներմուծելով նոր տոնական օրերը Հայոց մեջ:

***

Տեսնենք կարող ենք գտնել Հովհան Մանդակունու «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի խմբագրության ընդօրինակված բնագրեր: Մինչև այդ հարցին պատասխանելը հարկավոր է լուծել «Կանոնք ընթերցուածոցի» խմբագրության խնդիրները, որոնց մի մասին կանոնադաշտնանք հետագա շարադրանքի ընթացքում, իսկ այստեղ քննենք հատկապես այն գրչագրերը, որոնք վկայակոչել է Շ. Ռընուկ: Հարկ է նշել, որ ճաշոցների դասակարգման միակ փորձը կատարել է Փրանսիացի հայագետ Շառլ Ռընուկ կամ Աթանասը¹: Նա հնագույն խումբը համարել է սոսկ թարգմանություն: Վերը հիմնավորեցինք, որ Սահակ կաթողիկոսը ոչ միայն թարգմանել, այլ խմբագրել է Երուսաղեմի տոնացույցը: Այդ «Կանոնք ընթերցուածոցը» Անդրեասի 200-ամյա

¹ Շ. Ռընուկ, «Մաշոց» գրքի ծագումն ու զարգացումը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1987, № 2, էջ 28-45 և այլն:

Տոմար-Տոնացույցի հետ միասին հիմք են հանդիսացել Հայոց տոնաժխական տարվա համար: Հիշյալ Կանոնքը հետագայում սկսեց խմբագրվել, երբ Հայոց տոնական տարին սկսեց ընդլայնվել և ընդգրկել նոր տոնական օրեր:

Շ. Ռընուկ առանձնացրել է ևս մեկ խումբ, որը նա որակել է որպես Հայոց ճաշոցի հնագույն խումբ և թվագրել մինչև 750 թ. ընկնող ժամանակահատվածով:

Ասենք, որ ինչպես Սահակի «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը, այնպես էլ հետագայի խմբագրությունները դառնալով Հայոց տոնաժխական գրքերից մեկը ու շրջանում ընդօրինակվել և օգտագործվել են հասնելով նույնիսկ 14-րդ դարը. քանի որ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի շատ կանոններ կիրառվել են տոների կատարման ժամանակ համարյա անփոփոխ կամ որոշ հավելումներով միայն: Ինչպես «Կանոնք ընթերցուածոցի» հնագույն խումբը, այնպես էլ հետագա խմբագրությունները վերականգնվում են և հասցեագրվում այս կամ այն ժամանակին, ու շրջանում կատարված ընդօրինակությունների հիման վրա, որոնք իրենց ստեղծումից հետո կամ ընդօրինակության ժամանակ կրել են նոր փոփոխություններ կամ կատարվել են ընդմիջարկություններ:

Շ. Ռընուկ դասակարգել է Հայոց ճաշոցների «Հնագույն» խումբը նկատի ունենալով հետևյալ ձեռագրերը. Վենետիկի Մխիթարյանների №169 (XI դար), 285 (XI-XII դդ.), Վիեննայի Մխիթարյանների №3 (1302 թ.), Երուսաղեմի №121 (1192 թ. նկատի է ունեցել հավելված անվանվող մասը), Երևանը №5356 (XIII դար), Թյուրինգենի MA XIII №21 (անթվական): Նա միաժամանակ գրել է, որ այլ ձեռագրերով ևս կարելի է ամբողջացնել Հայկական ճաշոցների այս խմբի նախնական ցանկը, սակայն չի նշել ոչ մի ձեռագրի համար:

Տեսնենք ինչ խմբագրություններ են ներկայացնում վերոհիշյալ ընդօրինակությունները, ի՞նչ տոնական օրերի նորություն են բերում նախորդ հնագույն խմբի համեմատ, ինչպես և որ ժամանակով են թվագրվում, եթե դրա համար կան բավարար հիմքեր:

Սկսենք Վենետիկի 169 թվահամարի բնագրից, որի գիտական նկարագրությունը վերջերս տվել է Ս. Ճեմճեմյանը և թվագրել է այն նախկին 11-րդ դարի փոխարեն 10-11-րդ դարերով՝ ելնելով միայն գրչության ձևից¹:

Ասենք, որ բարեբախտաբար բնագրում կան տվյալներ, որոնց նկատմամբ կիրառելով թվագրման նորագույն մեթոդներ, հնարավորություն են տալիս ոչ միայն ստույգ թվագրել 169 թվահամարի (և այլ ձեռագրեր) գրչագիրը, այլև բացահայտել այնտեղ գոյացած տարբեր շերտեր:

Վենետիկի 169 թվահամարի ձեռագրի տվյալների մեծագույն մասը, հասկանալի պատճառով, գալիս են հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ից: Բնագրի տված նորությունները հետևյալներն են: Քրիստոսի Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան երրորդ օրվա՝ Հունվարի 8-ի կապակցությամբ գրվել է. «Յերրորդում աւուր ժողովին ի սուրբ մատրանն ի քաղաքի, յաւուր կիրակէի, եւ այս կանովն կատարի...»:

Գրչագրում «յաւուր կիրակէի»-ն ընդմիջարկվել է հետագայում: Բանն այն է, որ Հունվարի 8-ը «յաւուր կիրակէի» էր պատահում տարիների որոշակի կրկնվող պարբերությամբ, որովհետև Հունվարի 6-ը, Քրիստոսի Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան օրը, ինչպես երևում է հնագույն Տոնացույցից, Անդրեասի 200-ամյա Զատկացուցակից, ինչպես և Անանիա Շիրակացու ՇԼԲ-ից, անշարժ էր և յուրաքանչյուր տարի համապատասխանել է շաբաթվա որևէ օրվա, որոնց թվում՝ կիրակի: Այդպիսի հատկություններ ունեին նաև Քրիստոսի Ծննդեան տոների

¹ Հ. Սահակ վրդ. Ծեմճեմյան, Մաշոց ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Դ, Վենետիկ, 1993, էջ 567-588:

մյուս օրերը, որոնց թվում երրորդ օրը՝ Հունվարի 8-ը: Այս փաստով միայն կարելի է արձանագրել, որ «Կանոնք ընթերցողածոց»-ը հետագա արտագրությունների ժամանակ ենթարկվել է ընդմիջարկությունների: Վերջինս կատարվել է, ինչպես կտեսնենք հետագա քննությունից, Հայոց 346 թվին (= 897/8 թթ): Հաջորդ ուշադրություն արժանի նորույթն, որ թվագրելու հնարավորություն է տալիս, հետևյալ հատվածն է. «Ի Մարգաց ԻԵ (25), Աթանասի եւ Բարսղի եւ Գրիգորեանց՝ Աստուածաբանի, Նիւսացոյ, Սքանչելագործի եւ Յովհաննու, Կիւղի, Պրոկղի, Երանոսի, Եպիփանու, Եփրեմի եւ Մեղիտոսի, եւ որ սոցին նման են, եւ այս կանոն կատարի...»: Ս. Ճեմճեմյանը գրել է, որ կանոնը սկսելուց առաջ՝ ստորին լուսանցքի վրա կա հետևյալ տվյալը՝ «Բարեկենդանին շաբաթ աւրն»: Պարզ է, Սուրբ Հայրապետների հիշատակի օր է սահմանվել Բուն Բարեկենդանի կիրակիից առաջ ընկնող շաբաթ օրը, որը եղել է Հայոց շարժական տոմարի Մարգաց 25-ին:

Ի դեպ, հնագույն տոնացույցը չունի ոչ Բուն Բարեկենդանի կանոնը, որը ինչպես կտեսնենք, Հովհան Մանդականու հավելումն է և ոչ էլ նրան նախորդող շաբաթ օրը դրված Հայրապետների տոնը: Վերջինս Հովհան Օձնեցու «Կանոնք ընթերցողածոցի»-ի նոր ու արմատական խմբագրման արդյունք է: Սակայն կարևորը տվյալ դեպքում այն է, որ Հայոց շարժական տոմարով դրված Մարգաց 25-ը հնարավորություն է տալիս թվագրել գրչագիրը: Որոշենք այդ թվականները Հայոց տոնացույցային եղանակով, որի տեսական և գործնական հիմնավորումն տվել ենք մուսուլման և կտանք, երբ քննարկեն ճաշոցների և տոնացույցների այն խմբերը, որոնք կանոնվել են Հայոց տոմարի ամսաթվերով: Ասենք որ Վենետիկի 169 թվահամարի գրչագրի տվյալները հնագույն օրինակներից են:

Հայոց տոնացույցների տարբեր խմբագրություններ միանշանակ վկայել են, որ Սուրբ Հայրապետների հիշատակի օր է սահմանվել Բուն Բարեկենդանից առաջ ընկնող շաբաթ օրը, որը բնագրի տվյալներով կատարել են Մարգաց 25-ին, այսինքն Չատիկից ետ հաշված 51-րդ օրը: Պարզ է, որ Չատիկը պետք է կատարած լինեն Նավասարդի 10-ին, իսկ Սուրբ Հայրապետների հիշատակի օրը՝ դրանից ետ հաշված 51 օր՝ Մարգաց 25-ին: Այդպիսի համապատասխանություններ ըստ «Հայոց տոնացույց»-ի հաշվարկների եղել են հետևյալ տարեթվերին՝

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
994	2	10	7	442	11	25	7
1008	2	7	7	456	11	25	7
1022	2	3	7	470	11	25	7

Քննարկվող տարեթվերից առաջնություն պետք է տալ 994 թվականին, ինչպես կտեսնենք, Սուրբ Խաչի օրը կիրակի ընկնելու կապակցությամբ: Բացի այդ հիշյալ տարեթվի նախապատվություն տալը հիմնավորվում է բնագրի մեջ տեղ գտած այլ փաստով: Գրչագրի Հաջորդ նորույթը նախորդ «Կանոնք ընթերցողածոց»-ների հետ այն է, որ Մեծ Պահջի յուրաքանչյուր շաբաթ օր սահմանված Սրբերի հիշատակի օրերից երկուսն ունեն Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ: Դրանք են Թեոդորոս զորավարի և Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրերի նշումները, որոնցից առաջինինը կքննարկենք փոքր ինչ ուշ, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրվա նշումը այս է. «Սահմի ամսոյ որ աւր ԺԵ (15) Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն»¹:

Այս կանոնը գրչագիրն ընդօրինակողի ընդմիջարկությունն է, որովհետև Թովմա Արծրունու շարունակողի տվյալներից. ինչպես և տոնացույցից հաստատապես գիտենք, որ Գրիգոր

Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնը կատարել են Պենտեկոստից հաշված 14-րդ օրը, շաբաթ, իսկ այս բնագրում ընդմիջարկվել է Մեծ Պահջի հինգերորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը: Ասենք, որ Հայոց շարժական տոմարի Սահմի 1-ը՝ 900-1000 թթ. սահմաններում ընկել է հուլյան տոմարի Հունիս 14 — Մայիս 20-ի միջև, հետևապես Սահմի 15-ը կընկնի Հունիս 28 — Մայիս 29-ի սահմաններում, իսկ Բուն Բարեկենդանից հետո եկող հինգերորդ շաբաթվա շաբաթ օրը ընկել է Մարտի 7 — Ապրիլ 16-ի միջև: Ակնհայտ է, որ Սահմի 15-ը չէր կարող լինել Գրիգոր Լուսավորչի այն տոնի օրվա համարժեքը, որը կատարվել է Բուն Բարեկենդանից հետո ընկնող հինգերորդ շաբաթ օրը: Դրան հակառակ Սահմի 15-ը ընկել է Պենտեկոստից հետո եկող 14-րդ օրվա սահմաններում, որը կատարել են Մայիս 23-ի — Հունիս 20-ի միջև՝ նայած տարի: Պարզ է, որ հաշվումների համար պետք է ընտրել իրական ամսաթվերն ու տոնական օրերը: Պենտեկոստից հաշված 14-րդ օրը Սահմի 15-ին է ընկել հետևյալ տարեթվերին, ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
977	6	9	7	425	3	15	7
991	6	6	7	440	3	15	7
1005	6	2	7	454	3	15	7
1019	5	30	7	458	3	15	7

Պարզ է դառնում, որ Վենետիկի 169 թվահամարի գրչագրի ընդօրինակությունը կատարվել է 994 թվին, երբ Մարգաց 25-ին վերահիշյալ Սուրբ Հայրապետների հիշատակի օրն էր, իսկ 991 թ. Սահմի 15-ին՝ Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնը: Եթե ընդունենք, որ Սահմի 15 փաստագրողը նկատի է ունեցել Գրիգոր Լուսավորչի ելքը՝ Վիրապից տոնի օրը Չատիկից ետ հաշված 16-րդ օրը, այսինքն Մեծ Պահջի 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, որը Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերով համապատասխանորեն կընկնի Սահմի 15 — Հոռի 30-ին, Ստորին սահմանի համար ստանում ենք 1231 թվական, որը հակասում է ոչ միայն բոլոր տոնացույցների ցուցումներին, այլ ձեռագրի ընդօրինակման մասին եղած նախորդ բոլոր պատկերացումների: Ինչպես նկատելի է, մեր ստացած արդյունքները համահունչ են գրչագրի գրչությունից ելնող թվագրման հետ միայն ավելի է հստակացել: Այսպիսով Վենետիկի 169 թվահամարի ձեռագիրը գրվել է 994 թվականին, այսինքն 10-րդ դարի վերջերին:

Հաջորդ նորույթը նախորդ «Կանոնք ընթերցողածոց»-ի հետ այն է, որ Մեծ Պահջի յուրաքանչյուր շաբաթ օր կանոնվել է հինգ սրբերի հիշատակի օր, որոնց թվում Թեոդորոս զորավարի, որը ստացել է նաև Հայոց տոմարի ամսաթվային նշում: Վենետիկի 169 թվահամարը գրչագրում վկայվել է հետևյալ ամսաթիվը՝ «Մարգաց ԻԳ. Թեոդորոսի զաւրավարի...»: Ակնհայտ է, որ հիշյալ ամսաթիվը ժամանակակից չէ քննարկած Հայրապետների հիշատակի օրվա ամսաթվի հետ, որովհետև նրանց միջև կա մեկ շաբաթվա տարբերություն այն է՝ 7 օրվա, իսկ այս ամսաթվերի միջև՝ երկու օրվա, ուստի Մարգաց 23-ը այլ տարիների ցուցում է: Ինչպես վերոհիշյալ գրչագիրը, այնպես էլ տոնացույցների բնագրերը Թեոդորոս զորավարի հիշատակի օր են կանոնել Բուն Բարեկենդանից հետո եկող շաբաթ օրը, այն է՝ Մարգաց 23-ը: Ուստի Չատիկից ետ հաշվելով 44 օր կստանանք Մարգաց 23-ի տարեթվերը: Ըստ «Հայոց տոնացույց»-ի տվյալների դրանք երկուսն են, այն է՝

¹ Վ. 169 ձեռագիր էջ 116ա, տե՛ս Ս. Մեմճեմյան, Աշխ. աշխ., էջ 567-580:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
884	3	7	7	332	11	23	7
898	3	4	7	346	11	23	7

Հայոց տոմարական եղանակով ստանում ենք հետևյալ արդյունքները՝ Մարգաց 23 = Փետրվար 17 (Թեոդորոս զորավարի հիշատակի օրվա տվյալ), որտեղից Մարգաց 1 = Հունվար 26 = 957-960 թթ: Նախապատվութունը տալիս ենք Հայոց տոնացույցային եղանակով ստացված տարեթիվերին, որովհետև Հայոց ամսաթիվը դրված է նրա տոնի օրը, իսկ հիշատակի օրը տրված է Հայոց անշարժ տոմարի Մեհակի 11-ի տակ, որը տալիս է 428-431 թթ., որը Սարկավագադիր տոմարի տարեակիցն է միայն նշում: Քննարկվող տարեթիվերից նախապատվութուն տալիս ենք Հայոց 346 թ.=897/898 թթ., որովհետև 897 թվականին Հունվարի 8-ը ընկել է կիրակի, որը տրված է գրչագրում, իսկ 898 թ. Մարտի 4-ին, շաբաթ՝ Թեոդորոս զորավարի հիշատակի օրը: Դժվար չէ եզրակացնել, որ Վենետիկի 169 թվականի ձեռագիրն, որն ընդօրինակվել է 10-րդ դարի վերջերին, իր հիմքում ունեցել է 9-րդ դարի վերջի, այսինքն 898 թվականի գրչագիր, որտեղ արդեն վկայվել էր Մարգաց 23-ը որպես Թեոդորոս զորավարի հիշատակի օր՝ (Բուն Բարեկենդանից հետո շաբաթ օրը, իսկ Հունվարի 8-ը կիրակի = 897 թ. = 346 թ):

169 թվականի ձեռագիր Հաջորդ նորոյթն այս է, «Շաբաթ օր. Դիր Չաքարիա մարգարէին...»: Հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց» - ներում Չաքարիա մարգարեի հիշատակի օր է սահմանվել անշարժ տոնական օրով՝ Հունիսի 10-ին: Չաքարիա մարգարէի հիշատակի օր՝ շաբաթ, սահմանել է Հովհանն Օձնեցին, որը ինչպես կտեսնենք, խմբագրել է «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը: «Տաւնացոյց ըստ շաբաթոց»-ը: Չաքարիայի տոնական օրը կատարել են Պենտեկոստից հաշված 35-րդ օրը՝ շաբաթ, որի հետևանքով Հունիսի 10-ը կորցրել է իր նախնական իմաստը, քանի որ նրա տոնը ընկել է Հունիսի 13 - Հուլիսի 17-ի օրերից մեկում՝ նայած տարի կապված Չատկի օրերի տեղափոխման հետ: Այլ խոսքով 9-րդ դարից առաջ կար մի «Կանոնք ընթերցուածոց», որտեղ Չաքարիայի հիշատակի օրը արդեն կանոնվել էր շաբաթ օրը: Իսկ այն, ինչպես նշեցինք, Հովհանն Օձնեցու «Կանոնք ընթերցուածոցի» խմբագրութունն էր: Ի տարբերութուն Հնագույն «Կանոնքի» 169 թվականի ձեռագրում տրվել է Վարդավառի կանոնը, այն է՝ «Վարդավառին այս կանոնով կատարի...»: Այն սահմանվել է 6-րդ դարի վերջին կամ 7-րդ դարի սկզբներին: Ուշագրավ է, որ Մովսես Սյունեցին, Սամուել Կամրջաձորեցին և Հովհաննես Կոզեռնը վկայում են, որ Վարդավառի կանոնը չի եղել Հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում, այն հաստատվում է առկա բնագրերով:

Վերջապես Վենետիկի 169 թվականի ձեռագիրը վկայել է ևս մեկ նորոյթ, այն է՝ «Սեպտեմբեր ամսոյ, որ աւր ԺԴ (երկու բառ անընթեռնելի ըստ Ս. Ճեմճեմյանի, որը վերականգնել ենք. «երկրորդ աւուրն») կիրակիէին ժողովին ի սուրբ Մատրանն...»: Սուրբ Խաչի տոնի օրը՝ Սեպտեմբերի 14-ին կիրակի եղել է մեր ստացած տարեթիվերից մեկում, այն է 990 թվականին Սեպտեմբերի 14-ը ընկել է կիրակի, ուստի կիրակի օրվա նշումը գալիս է 994 թ. ընդօրինակված բնագրից: Սեպտեմբերի 14-ին կիրակի ընկնելու հարցը փոքր ինչ այլ է: Հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոցի» մեջ Սուրբ Խաչը ժողովրդին ցուցադրելը կատարվել է Նավակատեաց եկեղեցու տոնի 2-րդ օրը, անշարժ տոնական օրով Սեպտեմբերի 14-ին, որը տարիների կտրվածքով որոշակի հաճախականութամբ համընկնում էր կիրակի օրվա հետ: Բնագրում Սուրբ Խաչի օրը առանձնացած չէ, սակայն կիրակի օրվա նշումը նոր խմբագրման արդյունք է կատարված «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 3-րդ խմբագրութային ընդօրինակութուններից մեկում: Նյութերի ուսումնասիրութունը ցույց է տալիս, որ Վենետիկի 169 թվականի գրչագիրը ընդօրինակվել է 994 թվին հիմքում ունենալով 898 թ. արտագրված նախագաղափար գրչագիր,

իսկ վերջինս իր մեջ ներ է առել 8-րդ դարի սկզբների որոշ հավելումներ, որոնք հանելու դեպքում կստանաք «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 3-րդ խմբագրութային ընդօրինակութուն, որտեղ իր հաստատուն տեղն ունի Վարդավառի կանոնը: Ասենք որ հիշյալ գրչագիրը Հովհանն Օձնեցու խմբագրութունը չէ, որովհետև, ինչպես կտեսնենք, դրանք որակապես տարբեր էին: Այդ խմբագրութունը քանի որ ունի Վարդավառի կանոնը, ապա գալիս է 6-րդ դարի կեսերից - 7-րդ դարի սկզբներից: Այն հնագույն խմբագրութունից տարբերվում է ոչ միայն Վարդավառի կանոնի ներմուծմամբ, այլև Առաջավորաց Պահքի, Բուն Բարեկենդանի և Մեծ Պահքի յուրաքանչյուր շաբաթ՝ Թեոդորոս զորավարը, Կյուրեղ Երուսաղեմցու, Հովհաննես Երուսաղեմցու, 40-ից և Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրերի ներմուծմամբ, որոնք կատարվեցին «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 2-րդ խմբագրութային ժամանակ:

Շառլ Ռենուն թվարկել է նաև Վենետիկի 285 թվականի ձեռագիրը, որը ելնելով գրչութային ձևից թվագրել են 11-12-րդ դարերով: Այն ընդունելի է: Միայն նշենք, որ գրչագիրն արտագրվել է «Կանոնք ընթերցուածոցի» այնպիսի խմբագրութունից, որտեղ դեռևս բացակայել է Վարդավառի կանոնը: Բանն այն է, որ գրչագիրն ընդօրինակելիս Վարդավառի կանոնը և Սուրբ Խաչի ութօրեա կանոնները արտագրվել և դրվել են Դեկտեմբերի 29-ից, այսինքն՝ եկեղեցական տարվա վերջից հետո: Ակնհայտ է, որ վերջիններս քաղվել են այլ բնագրերից ընդօրինակութային ժամանակ և գրանցվել ոչ իրենց բնականոն տեղում, այլ վերջում միայն: Վենետիկի 285 թվականի գրչագրում ընդօրինակութային ժամանակ տարվա վերջում առանձնացված Սուրբ Խաչի տոնը և նրա ութօրեա կանոնները խոսում են այն մասին, որ 11-րդ դարում Սուրբ Խաչի տոնական օրերը ընդլայնվել են, որոնք իրենց հաստատուն տեղը ունեցան Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակում: Ի դեպ, Սահակ կաթողիկոսի թարգմանած և խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում առկա է երկու օրվա կանոն, այն է՝ Սեպտեմբերի 13-ի և 14-ի որպես «Նաւակատեաց եկեղեցոյ» տոնական օրեր: Վենետիկի 285 թվականի գրչագրից հանելով տարվա վերջից հետո ընդօրինակված կանոնները, այն է՝ Վարդավառի և Սուրբ Խաչի, ստանում ենք «Կանոնք ընթերցուածոցի» 2-րդ խմբագրութային բնագիր, որտեղ փաստորեն չկա Վարդավառի կանոնը, իսկ առկա են Մեծ Պահքի շաբաթ օրեր դրված սրբերի հիշատակները, որոնք բացակայում են Հնագույն կանոնքում, ուստի արդյունք են երկրորդ խմբագրութային:

Շ. Ռենուն հիշատակել է Վիեննայի 3-րդ թվականի գրչագիրը, որը թվագրել են 10-11-րդ դարերով: Այն պակասավոր է, ինչպես նշել է Հ. Տաշյանը, ուստի հնարավոր չէ ստույգ վերագրել «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի Հնագույն խմբագրութուններից որևէ մեկին:

Շ. Ռենուն վկայակոչել է Վիեննայի 700 թվականի (XVI դ.) և Հռոմի քահանայապետական Լեոնյան Հայ վարժարանի 3-րդ թվականի (1302 թ.) ձեռագրերը: Դրանց նկարագրութունները թերի են, ուստի որևէ խմբի պատկանելութային հարցը մնում է հարցականի տակ: Ասենք, որ Պ. Անանյանը «Քննական նկատողութիւններ» հոդվածի առաջին մասում¹, որը շարունակելի է, համառոտ նկարագրել է Լեոնյան վարժարանի №3 գրչագիրն և որոշ մեջբերումներ կատարել: Դատելով այդ համառոտ նկարագրութունից և մեջբերումներից, Լեոնյան վարժարանի № 3 թվականի ձեռագրում ընդօրինակվել են երեք ճաշոց-տոնացույցեր: Նրանցից մեկը Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվերի կարգով է տրված: Նշանակում է, որ այն առաջացել է 11-րդ դարի վերջերից - 12-րդ դարի սկզբներից, եթե ոչ 12-րդ դարի կեսերից հետո գրված բնագրից: Բանն այն է, որ Սարկավագադիր տոմարն, ինչպես ցույց կտանք հետագա շարադրանքում, ստեղծվեց 1094 թվականին: 1110 թ. և 1116 թ. Հովհաննես Սարկավագը մեկնեց այդ տոմարի առանձին հարցեր:

1 Տե՛ս Բագմալեպ, 1993, 1-4 թիվ, էջ 3-32:

Երկրորդ ծառայող Երուսաղեմյան Կանոնքին է նման, ինչպես նշել է հեղինակը բնագրում, Վարդավառի տոնը կանոնվել է երեք օր: Հետագա շարադրանքում ցույց կտանք, որ Վարդավառը մեկօրյա տոնից վեր է անվել երեքօրյա տոնի ամենավաղը 11-րդ դարից: Նշանակում է, որ այդ բնագիրը կարող էր ստեղծված լինել 11-րդ դարից հետո: Եթե Վարդավառի երեքօրյա կանոնն համարենք ընդմիջարկություն, ապա հնարավոր է, որ հիշյալ գրչագրի նախագաղափարը ավելի վաղ ծագում ունենա, սակայն մենք չգիտենք, թե գրչագրում էլ ինչ նորամուծություններ կան: Վերջին 3-րդ տոնացույցը Գրիգոր Վկայասերի-Կիրակոսի Տոնանամակն է համառոտ տարբերակով:

Շ. Ռենուի թվարկած հաջորդ ծառայող Երուսաղեմի 121 թվահամարի ձեռագիրն է: Վերջինիս գիտական նկարագրությունը կատարել է Ն. Պողարյանը, ուստի կարող ենք դատողություններ անել ոչ միայն որևէ խմբին պատկանելու հարցում, այլև հնարավոր է դառնում որոշել հիշյալ ձեռագրին հիմք ծառայած գրչագրի ժամանակը:

Երուսաղեմի 121 թվահամարի բնագրի առաջին մասը, ինչպես նշել են ուսումնասիրողները, որոնց թվում նաև Շ. Ռենուն, իրավամբ պատկանում է հնագույն խմբին, իսկ նրա երկրորդ մասը «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 3-րդ խմբագրության արդյունք է: Քննարկվող ձեռագիրն ընդօրինակվել է Հայոց Ոսկ թվականին (= 1192-1193 թթ): Նրա 2-րդ մասում առկա է հետևյալ տեղեկությունը. «Սահմի Ժ. Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի վիրապէն ի վեցերորդ շաբաթի...»: Այն ակնհայտորեն ընդմիջարկություն է, որը կատարվել է նախագաղափար գրչագրում և ընդօրինակվել հետագայում, այսինքն՝ 1192-1193 թթ.: Բանն այն է, որ ինչպես Վենետիկի 169 թվահամարի, այնպես էլ Երուսաղեմի 121 թվահամարի գրչագրերում Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնի օրը դրվել է Չատկից ետ հաշված 16-րդ օրը, շաբաթ: Մինչդեռ Թովմա Արծրունու շարունակողից, որն ապրել է 10-րդ դարի 30-ական թվերի վերջերին, հաստատապես գիտենք, որ Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնի օր է եղել Հայոց շաբաթական տոմարի Սահմի 10-ին, միաժամանակ Հայոց տոնացույցերը միանշանակ վկայել են, որ հիշյալ տոնի օրը Պենտեկոստից հաշված 14-րդ օրն էր շաբաթ, ուստի Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնը Սահմի 10-ին եղել է ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների, հետևյալ տարիներին.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթ օր
933	6	15	7	382	3	10	7
947	6	12	7	396	3	10	7
967	6	8	7	410	3	10	7
974	6	5	7	424	3	10	7
989	6	1	7	438	3	10	7
1003	5	29	7	452	3	10	7

Դրանցից ընդունելի տարեթիվը 933 թվականն է, որովհետև 947 թվականին Գագիկ Արծրունին արդեն մահացել էր, որից Բագրատունեաց Աբբաս թագավորը ինչպես հայտնի է, օգնություն էր խնդրել Ատրպատականից եկած վտանգի առաջն առնելու համար: Այսպիսով առանց վարանելու կարելի է պնդել, որ Գագիկ Արծրունին ճակատամարտից առաջ կատարել է Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնը Պենտեկոստից հաշված 14-րդ օրը, շաբաթ, Սահմի 10-ին (= հունիս 15) 933 թվականին:

Հնարավոր է մտածել, որ Երուսաղեմի 121 թվահամարի ընդօրինակությունը կատարվել է 10-րդ դարի գրչագրից, որովհետև Սահմի 10-ին է եղել Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնի օրը միայն այդ ժամանակ:

Սահմի 10 ամսաթիվը ցույց է տալիս, որ Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնը արդեն գոյություն ուներ 10-րդ դարում և ստեղծվել է 9-րդ դարի չորրորդ քառորդին, երբ երկրորդ անգամ խմբագրվեց Հովհան Օձնեցու «Կանոնք ընթերցուածոց» - «Տաւանացոյց ըստ շաբաթուց»-ը: Այդ հարցը քննել ենք Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերի վերլուծության մեջ, որը կատարել ենք առանձին վերնագրի տակ: Այստեղ միայն նշենք, որ Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնի օրը Մեծ Պահքի 5-րդ կիրակիից հետո եկող կամ 6-րդ կիրակիից առաջ ընկնող շաբաթ օրը դնելն կամ ընդմիջարկելը, որոնք վկայել են թե Վենետիկի, թե Երուսաղեմի հիշյալ գրչագրերը, խոսում է այն մասին, որ Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը, որը գալիս էր վաղ շրջանից, փորձել են վերածել նրա ելքը Վիրապից տոնի: Այն հաջողություն չի ունեցել: Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնը տեղափոխելով Չատկից ետ հաշված 16-րդ օրը և դնելով Սահմի 10-ին ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների ստանում ենք՝ 1187 թ. 1201 թ. և 1212 թ., որոնք հակասում են նույնիսկ ձեռագրի ընդօրինակման հիշատակարանի տարեթվին (= Ոսկ = 1192/3 թթ.), ինչպես և բոլոր տոնացույցերի տվյալներին: Ինչ վերաբերում է Սահմի 10-ի մյուս օրակին, ապա ասենք, որ այն անցել է հետագա ծառայողներին, Տոնացույցերին ու Յայսմավուրքներին և վեր է անվել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի ստանալով հուլյան տոմարի այլ համարժեք: Երուսաղեմի 121 թվահամարի ձեռագրի 2-րդ մասից հանելով ընդմիջարկությունները, որոնց թվում Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնական կանոնը, ստանում ենք «Կանոնք ընթերցուածոցի» 3-րդ խմբագրության գրչագիր, որտեղ առկա է Վարդավառի տոնի կանոնը: Շ. Ռենուն հղել է նաև Երևանի 5356 թվահամարի բնագիրը (13-րդ դար): Ձեռագրի թվագրումը հավանաբար ընդունելի է, որովհետև Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրերից մեկը գրանցվել է Նավասարդի 1-ի կանոնով, որը Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվով է համարժեք Օգոստոսի 11-ին: Վերջինս ստեղծվել է, ինչպես կտեսնենք, 11-րդ դարի վերջում: Հանելով այդ ընդմիջարկված հատվածը ունենում ենք մի այնպիսի ընդօրինակություն, որտեղ բացակայում է Վարդավառի տոնի կանոնը, ուստի այն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 2-րդ խմբագրության գրչագիր է, նույնպես որոշ հավելումներով:

Երևանի 5479 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակությունը կատարվել է 14-րդ դարում: Այն պատկանում է «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 2-րդ խմբագրությանը, քանի որ Վարդավառի կանոնը բացակայում է: Բնագրի մեջ առկա է. «Յառաջաւորի Պահոցն շաբաթ աւր. Յիշատակ է սրբոյն Սարգսի զաւրաւարի և այս կանոն կատարի...» (էջ 22բ) հատվածն ընդմիջարկություն է Հովհան Օձնեցու «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի խմբագրությունից: Սակայն այդ գրչագիրը վերջինիս խմբին չի պատկանում, որովհետև դրանք որակապես տարբեր են իրարից, բացառյալ ընդմիջարկվածը: Այսպիսով ունենք «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի հետևյալ խմբագրությունները: Հնագույն խումբը, որը Սահակ կաթողիկոսի թարգմանած և խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի հետագա ընդօրինակություններն են, պահպանվել են Երևանի մատենադարանի 985 թվահամարի, ինչպես և Երուսաղեմի 121 թվահամարի (առաջին մաս) ու Փարիզի 44 թվահամարի գրչագրերով:

2-րդ խմբագրության ընդօրինակություններն են Վենետիկի 285, Երևանի 5356 և 5479 թվահամարների ձեռագրերը: 3-րդ խմբագրության արգասիք են հետևյալ ընդօրինակությունները Վենետիկի 169 և Երուսաղեմի 121 (2-րդ մաս), թվահամարների բնագրերը: Հիշյալ խմբերից որևէ մեկի մեջ կարող են մտնել Վիեննայի 3-րդ և 700, Վենետիկի 625-րդ, Լեոնյան վարժարանի 3-րդ և Երևանի 6500, 6139 և 4614 թվահամարների ձեռագրերը, որոնք չունեն տարբերիչ հստակ նախանշաններ և խառն խմբագրություններ են: Նրանցից հանելով հետագայում կատարված խմբագրությունները նոր միայն կարող ենք վերագրել այս կամ այն խմբին:

Այս շարադրանքի վերջում կշարունակենք հիմնավորել միայն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի երկրորդ խմբագրությունը, որն ինչպես կտեսնենք, կատարել է Հովհան Մանդակունի կաթո-

ղիկոսը 5-րդ դարի 80-ական թվականներին, իսկ մյուս՝ 3-րդ խմբագրություն մասին գրել ենք առանձին վերնագրի տակ: Այստեղ միայն նշենք, որ Շ. Ռենուլին և մյուս հայագետներին հայտնի է, որ 8-րդ դարի սկզբում Հովհան Օձնեցին կատարեց «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի հաջորդ խմբագրությունը, որի համառոտ տարբերակն է նաև հետագայից հայտնի «Տոնացոյց ըստ շաբաթուց»-ը: Այս խմբագրությունը հնագույն խմբի նման ունեցել է մի քանի նոր խմբագրություններ, որոնք հայտնի են ճաշոցների և տոնացույցների հարյուրավոր ընդօրինակություններով, որոնցից մի մասին կամա թե ակամա անդրադարձել է Շ. Ռենուլին: Այդ խնդիրները նույնպես ենթարկվել են առանձին մշակումների: Վերջապես 992 թվականին՝ հնագույն խմբերի ազդեցության տակ, Աստու Վարագեցին կազմեց «Հոռոմադիր»-ն, որը ներկայանում է Երևանի 832 թվահամարի ձեռագրով (մի մասը), ինչպես և 3266 թվահամարի (մի մասը) գրչագրով: Այն նույնպես վերլուծվել է առանձին վերնագրի տակ:

Շ. Ռենուլին առանձնացրել է ճաշոցի «հնագույն» խմբագրությունը որոշ նորույթներ, որոնց թվում մուծում կատարված Պահքի յուրաքանչյուր վեց կիրակիների (առաջինը՝ Բուն Բարեկենդան), ինչպես առավոտյան (մեկ սաղմոս, մեկ ավետարանական հատված), այնպես էլ ճաշի ժամի արարողական կարգի մեջ:

Ասենք, որ հիշյալ մուծումները տեղի են ունեցել «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 2-րդ խմբագրության ժամանակ, որովհետև 6-րդ դարի կեսերին արդեն տոնում էին ինչպես Առաջավորի Պահքի, այնպես էլ Մեծ Պահքի կիրակիները, որոնց թվում Բուն Բարեկենդանը:

Մյուս նորույթը Շ. Ռենուլին համարել է Պահքի յուրաքանչյուր (1-ին) 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ և վեցերորդ կիրակիներին հաջորդող շաբաթ օրը որևէ սրբի տոնի մուծում հետևյալ հերթականությամբ թեոդորոս զինվոր (սրբագրել՝ զորավար - Ռ. Վ.), Կյուրեղ Երուսաղեմցի, Հովհաննես Երուսաղեմցի, Քառասուն վկաներ, Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օր և Ղազարի հարությունը:

Հիշյալ սրբերի անշարժ տոնական օրերի վերածումը շարժական ինչպես և թեոդորոս զորավարի և Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրերի մուծումը ևս իրականացրել է Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը 5-րդ դարի 80-ական թվականներին, որի մասին կիսուսենք քիչ հետո: Ինչ վերաբերվում է Շ. Ռենուլինի բերած մյուս նորույթին, այն է՝ Վարդավառի տոնի մուծմանը, ապա այդ տոնի կատարման մասին տեղեկություն ենք գտնում 6-րդ դարի կեսերից: Բնական է, որ կանոնի մուծումը տեղի է ունենցել «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի երրորդ խմբագրության ժամանակ:

Շ. Ռենուլին գրում է, որ ուղղակի փաստերի բացակայության պատճառով դժվար է պարզել, թե հայոց ծիսակատարության պատմության որ ժամանակահատվածն են ներկայացնում այդ բնագրերը: Միաժամանակ նա վերոհիշյալ բնագրերը մեկ խումբ է համարել և թվագրել 750 թվականից առաջ:

Դժբախտաբար Շ. Ռենուլին տեղյակ չէ եղել «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի Հովհան Օձնեցու կատարած արմատական խմբագրման հետ, այլպես հիշյալ «հնագույն» խումբը կթվագրեր 719-728 թթ. և ոչ թե 750-ից առաջ, թերևս տարբերակեր նաև «հնագույն» խմբի երկու խմբագրությունները, որոնք երևում են նույնիսկ բնագրերից՝ Վարդավառի կանոնի բացակայությամբ: Այլ խոսքով Շ. Ռենուլի դասակարգումը և թվագրումը ճաշոցների հիշյալ խմբի համար հերքվում է, որովհետև նա չի ունեցել դասակարգման համար հստակ չափանիշներ և պատմական կռվաններ: Համառոտակի նշենք ճաշոցների, այն է՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի խմբագրությունների ժամանակը: Տեսնենք, որ Սահակ Կաթողիկոսը «Կանոնք ընթերցուածոց» թարգմանեց և խմբագրեց 417-428 թթ. սահմանները հավանաբար 420-423 թթ.: 2-րդ խմբագրությունը տեղի ունեցավ 5-րդ դարի 80-ական թվերին Հովհան Մանդակունու կողմից, որի

մասին կիսուսենք քիչ հետո: 3-րդ խմբագրությունը կատարվեց 6-րդ դարի վերջում կամ 7-րդ դարի սկզբներին: Հավանաբար այդ խմբագրության հեղինակը Կոմիտաս Կաթողիկոսն է: Վերջապես հաջորդ խմբագրությունը իրականացրեց Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը 719-728 թթ. սահմաններում, որն սկզբունքային փոփոխություն էր: Չհաշված «Արտեմանադիր ընթերցուածոց»-ի կիրառությունը 630-ական թվականներին մինչև 710-ական թվականները:

***

Անցնենք Հովհան Մանդակունու գործունեության վերհանմանը հատկապես հայոց տոնածիսական կարգերի բնագավառում: 480-ական թվականների սկզբներին, եթե ոչ 470-ական թվականների վերջին, Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը վերականգնեց Քրիստոսի Ծնունդն ու Աստուածայայտությունն միանգամից Հունվարի 6-ին կատարելու հին ավանդույթը, դրանով իսկ հայոց եկեղեցական տոնական տարվա սկիզբը: Հովհան Մանդակունին իր գրած կանոնների 9-րդ կետում հրամայում է. «Եւ որ ծնունդ առնեն յառաջ քան զՅայտնութիւնն՝ չէ արժան, զի սուտ է, զի ծնունդն և Յայտնութիւնն մի են եւ յայտ յընթերցուածոցն է, որ ասէ «Յիսուս Քրիստոսի Ծնունդն էր այսպես» (Մատթ. Ա. 18)»¹: Հիշյալ կանոնում Հովհան Մանդակունին առաջին անգամ հղում է հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի համապատասխան ընթերցվածը հիմնավորելու համար Հունվարի 6-ին Քրիստոսի Ծնունդն ու Յայտնութիւնը միաժամանակ կատարելը: Բացի Հովհան Մանդակունու կանոնից, առկա են Անանիա Շիրակացու ուշագրավ տեղեկությունները: Նա գրում է. «... Յայսմ կացցուք հաստատուն անխախտելի (Հունվարի 6-ը - Ռ. Վ.). եւ քաւ (և) մի լիցի մեզ յերկուս բաժանել. այդ ի միում աւուր արասցուք զծնունդն եւ զմկրտութիւն. եւ գերկոցունց ողջ պահելով զկարգս, հետեւեսցուք սրբոց առաքելոցն եւ երանելեաց հարցն որք ի Նիկիայ, եւ մերոց վարդապետացն: Քանզի ոչ եթէ չեհաս ի նոսա եւ վասն այնր չ(ը)նկալան այդ յառաջ քան բազում ժամանակս եւ մերս եկն յաշխարհ եւ ընկալեալ եղեւ որպէս յանգէտ եղելոց ճշմարտութեանն. եւ հարուստ ամս ձգեալ մինչեւ ցերանելին Յոհան կաթողիկոսն որ ազգաւ Մանդակունի էր. եւ ապա նորա ի խնդիր եղեալ ճշմարտութեանն եւ քննեալ եւ հասու լիալ՝ թողուլ հրամայէ, յետ որոյ եւ մեք հետեւեսցուք»²:

Ակնհայտ է, որ Անանիա Շիրակացին Հովհան Մանդակունուն է վերագրում Քրիստոսի Ծնունդն ու Մկրտությունը միանգամից Հունվարի 6-ին կանոնելու առաջնությունը, օգտվելով նրա խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-ից և կանոններից, սակայն այն սահմանել էր Սահակ կաթողիկոսը, իսկ Հովհան Մանդակունին միայն վերականգնեց այն: Անանիա Շիրակացին ըստ էության «Կանոնք ընթերցուածոցը» վերագրել է Հովհան Մանդակունու, սակայն այն պետք է հասկանանք միայն խմբագրելու իմաստով: Հաջորդ հեղինակը, որը նույնպես «Կանոնք ընթերցուածոց»-Տոնացույցի ճոխացումը վերագրել է Հովհան Մանդակունուն, Հովհաննես Դրասխանակերտցին է: Նա գրել է, որ Հովհան Մանդակունին «կարգս յօրինեալ ճոխացուցանէ պայծառապէս զամենայն աղօթական (յաղոթականս) ժամակարգութիւնս եկեղեցոյ սրբոյ...»³: Ժամանակագրություն ասելով Հովհաննես Դրասխանակերտցին հասկացել է ճաշոց-տոնացույցը: Պատահական չէ, որ որոշ տոնացույցերը նույնիսկ վերնագրերում գտնում ենք հետևյալ տեղեկությունը. «Աստուածայայտութեան ժամանակագրութիւն ըստ սրբոց լուսավորչի աթոռաց և հրահանգից և կարգաց զոր ընկալեալ ի սրբոյն Սահակայ եւ հասուցին առ մեզ նախնիք մեր»⁴:

1 Կանոնագիրք Հայոց, հատոր Ա, էջ 449:
2 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 289:
3 Հովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ, Պատմութիւն հայոց, Թ., 1912, էջ 60:
4 Ձեռ. № 9838, էջ 119բ:

Փաստորեն Հովհաննես Դրասխանակերտցին ևս ճաշոց-տոնացույցը վերագրել է Հովհան Մանդակունուն, որն ինչ խոսք պետք է ընկալել խմբագրման իմաստով:

Այլ խոսքով Հովհան Մանդակունին վերականգնեց հունվարի 6-ը իբրև Քրիստոսի Մենդեան և Աստուածայայտնութեան միասնական օր, ինչպես և խմբագրեց «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի որոշ հատվածներ կանոնելով նոր տոնական օրեր համապատասխան ընթերցվածներով, որոնք երևում են ինչպես նրա կանոններից, այնպես էլ «Կանոնք ընթերցուածոցի» հավելումներից և 6-րդ դարի տվյալներից:

Հովհան Մանդակունին, ինչպես գրել է Մ. Օրմանյանը օգտվելով նրա գրած կանոններից, շաբաթ և կիրակի պահեց ազատ է հռչակում, «գինին ու ձեթն ու ձուկն իբրև ուտեաց կերակուր կը դասէ», չորեքշաբթի և ուրբաթ Մարտիրոսների տոները կարգելի և այլն¹:

Հովհան Մանդակունին «Կանոնք ընթերցուածոց» է ներմուծել Առաջավորաց Պահոց և Բուն Բարեկենդանի կանոնները: Ներսեսի և Ներշապուհի գրած կանոնական թղթերում, որը կատարվել է 550-ական թվականներին, ինչպես տեսանք Սահակ կաթողիկոսի կանոնական թղթերի քննության ժամանակ, Առաջավոր Բարեկենդանի և Բուն Բարեկենդանի տոները կատարել են, ուստի դրանք մտել են «Կանոնք ընթերցուածոց» 2-րդ խմբագրության ժամանակ: Հովհան Մանդակունու կատարած «Կանոնք ընթերցուածոցի» խմբագրության գրչագրեր, հայտնի են ուշ շրջանի բնագրերով, որոնք պահպանվել են Վենետիկի 285, Երևանի 5356 և 5479 թվահամարների ձեռագրերում: Ըստ Վենետիկի 285 և Երևանի 5356 թվահամարների գրչագրերի տվյալների ոչ միայն առանձնացվել ու ներմուծվել են Առաջավորի պահքի և Բուն Բարեկենդանի կանոնները, այլև Մեծ Պահքի յուրաքանչյուր կիրակիից առաջ շաբաթ օրը սահմանվել են հետևյալ սրբերի հիշատակի օրերը՝ Թեոդորոս զորավար, Կյուրեղ Երուսաղեմցի, Հովհաննես Երուսաղեմցի, Սեբաստիայի քառասուն մանկանց, Գրիգոր Լուսավորչի և Ղազարի Յարութրեան: Դրանցից Կյուրեղ և Հովհաննես Երուսաղեմցիների, ինչպես և քառասուն մանկանց հիշատակի օրերը գալիս են նախորդ «Կանոնք ընթերցուածոցից» միայն հուլյան ամսաթվերը, որոնք երբեմն առկա են նշված բնագրերում կորցրել են իրենց նախնական իմաստը, փոխարինվել են շաբաթ օրերի, դրանով իսկ անշարժ տոնական օրերը վեր են ածվել շարժական տոների, քանի որ ինչպես Առաջավորի Բարեկենդանի, Բուն Բարեկենդանի և Մեծ Պահքի մյուս շաբաթ և կիրակի օրերի հուլյան համարժեքի որոշումը կախված էր Զատիկի կատարման օրվանից:

Ուշագրավ է Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրվա սահմանումները. 1. «Շաբաթ աւր. Սրբոյն Գրիգորի»², 2. «վեցերորդ շաբաթու. Սրբոյն Գրիգոր չարչա(ր)անաց եւ. Վիրապընկեց [ա]ռնելոյ», և «Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի»³: Վերջինս խմբագրված տարբերակներ են:

«Գիրք թղթոց»-ի 6-րդ դարի բնագրերում ևս առկա է Գրիգոր Լուսավորչի մասին հիշատակություններ, որոնց անդրադարձել ենք նրա տոնական օրերի քննության մեջ:

Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրվա նշումը մտել է Ագաթանգեղոսի պատմության 620-623 թթ. կատարած ընդարձակ խմբագրության մեջ հետևյալ ձևակերպմամբ 1. «Հինգերորդ շաբաթ աւրն վկայաբանութիւն սրբոյն Գրիգորի Հայոց լուսաւորչին, որ վկայեաց առաջի Տրդատայ թագավորին»: 2. «վեցերորդ շաբաթ աւրն. Յիշատակ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին, Ագաթանգեղայ պատմութենէն»: Ստեփանոս Սյունեցին Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ թագավորի հիշատակի օր է վկայել Մեծ Պահքի օրերին, որոնց քննությունը կատարել ենք Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերի կապակցությամբ առանձին գլխի տակ:

Այլ խոսքով 6-րդ դարի կեսերի, 7-րդ դարի 20-ական թվականների, 8-րդ դարի սկզբների տվյալները ցույց են տալիս, որ Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակը կանոնված էր, ուստի այն կատարվել է «Կանոնք ընթերցուածոցի» 2-րդ խմբագրության մեջ: Վերոհիշյալ վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ Հովհան Մանդակունին 480-ական թվականներին խմբագրել է հնագույն կանոնքը, վերականգնել է Քրիստոսի Մենդեան և Աստուածայայտնութեան կանոնը Հունվարի 6-ին կատարելը միասնաբար, ավելացրել է Առաջավորաց Կիրակիի, Առաջավորի Պահքի, Բուն Բարեկենդանի և Մեծ Պահքի շաբաթվա օրերը սրբերի հիշատակի օրերը տալով նաև այդ օրերի ընթերցվածները: Հովհան Մանդակունին Մեծ Պահքի շաբաթ օրերին սրբերի հիշատակ զննելով փաստորեն վեր է ածել շարժական շաբթի, որը հետագայում դարձավ որոշիչ ամբողջ տոնական տարվա սրբերի տոների համար:

³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 477-478:

¹ Ձեռ. № 285, Վեներիկ:

³ Ձեռ. № 5356:

ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆ Ծ-ՐԴ ԴԱՐԻ 50-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Սահակ կաթողիկոսի կանոնական թղթերի պատկանելության խնդիրը լուծելիս, որի արդյունքները շարադրեցինք քիչ առաջ, հիմնավորեցինք, որ մեզ հասած վեց կանոնական խմբերից երկուսը պատկանում են Սահակ կաթողիկոսի գրչին, իսկ մյուս չորսը գրվել են Ծ-րդ դարի 50-ական թվականներին ներսես կաթողիկոսի (և ներշապուհ եպիսկոպոսի, որպես նրա փոխանորդ) կողմից: Այդ հարցը հստակեցնելուց հետո դժվար չէ հատկապես «... թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց» բնագրի մեջ փաստագրված տոնական օրերի և նախորդ շրջանում ստեղծված «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրութունների համադրութւյան հիման վրա վերականգնել հայոց տոնական տարին Ծ-րդ դարի կեսերին: Դա անհրաժեշտ է մի կողմից ունենալու հայոց տոնացուցի հետագա զարգացումը, մյուս կողմից վերացնելու այն թերացումը, որը կատարել է ն. Ակինյանը այլ կերպ ներկայացնելով հայոց տոնական տարին հատկապես տոնացույցային տարվա սկիզբը:

Բերենք վերոհիշյալ բնագրի տեղեկութւյնները:

1. «ՇԾԹ (ՇԾԵ) Խ. Արդ պարտ է մեզ զհատուցումն շնորհից սահմանադրելով հաստատել յայտարարութեամբ՝ թէ որպէս պարտ է հատուցանել ի վանս եւ կամ ամուսնացելոց քահանայից:

Տաւն սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի եւ վկայի, զոր նախակարգեաց առաքելսն եւ խոստովանողն Քրիստոսի եւ Հայը վերստին նորոգման բոլոր Հայաստան աշխարհիս Գրիգորիոս՝ ի վասն, զի ուխտադրութեան պահաւք հաստատեցաւ: Եւ որ ինչ միանգամ այլ ինչ ուխտք են՝ ի վանս կատարեցին, եւ շաքաթք եւ պահք եւ ծոմք, զի ուխտից են կատարմունք, զի ուխտաւորեալ են բնակիչք, շնորհիւ ուխտին կերակրեցին: Եւ տաւն ամենայն մարտիրոսաց զոր մատուռն կոչեմք: Վարդավառին մատաղենիքն միայն պտուղ յամենայն արմտեաց քոռ քոռ ի ժողովրդականաց եւ յամուսնացեալոց քահանայիցն յառաջին արմտեացն, այսինքն յընտրոցն, զի զեղծցին կողք ցորենոյ եւ հնծանք գինւոյ եւ իւղոյ, եւ մի ի վատթարացն իբրեւ զԿային, գուցէ զնորին լուհիցուք զպատուհաս: Տաւն սրբոց Յայտնութեանն, եւ Քառասնորդք նորա, եւ Տեառնընդառաջն, եւ Առաջաւոր պահոցն կատարումն: Տաւն միջնոց քառասնորդացն Չատկի, աւր Ղազարու, Մեծ հինգշաբթի Չատկին, յորում կենարարն մեր աւանդեաց աշակերտացն զխորհուրդս նորոյ ուխտիս: Երկուշաբթի զատկին ընծայիւք եւ հաճոյակատար աւժխտիւք, զի Չատկին, տաւն Ամբասալոյ Տեառն յերկինս, տաւն Վախճանելոցն յելս հրոտից ամսոյ: Այսոքիկ տաւնք: Ի վասն՝ յուխտաւորեալ տեղիսն երթիցէ նախանն, զի կերիցեն պաշտաւենայք տեղոյն եւ հիւքք զի քահանայից, թէպէտ եւ ամուսնացեալք իցեն, եւ արեղայից եւ ամենայն իսկ ուխտի մանկանց չէ արժանի չէնս աւթել. այլ ի վանս բայց թէ ուր ոչն գուցեն՝ եւ զկողոպուտ վախճանելոյ տանուտէրանց է տախտէ եւ յաթոռոյ, մինչեւ ցպնակ եւ ցգդալ, եւ որ ինչ անձին զգեստն մինչեւ ցկաւչիկս եւ զգաւտի, եւ անկողինն երթիցէ ի վանս, զի հանգիցեն ի վրայ նորա յայնր մտեալ հիւրքն եւ աւրհն եսցեն»:

2. «ՇԿԲ (ՇԾԸ) ԽԳ. Իսկ ամուսնացելոց քահանայիցն եղիցին տաւնք շաքաթն՝ Չատկի, եւ Չատկին սուրբ, եւ Երկրորդ Չատկին եւ յերկրորդ Չատկէն ի վեր կիրակէին ամենայն եւ Պենտակոստն եւ տաւն սրբոյ Աստուածածինն եւ Վարդավառն, բայց է մատաղենեացն, որ է կատարումն Քառասնորդացն առաքելական տաւնից հաւատացելոց Չատկի, եւ զպտուղ յամենայն արմտեաց քոռ քոռ, եւ պատարագք, որ մասնականաւ են կէս կաշտոյն եւ ճրագուին գերկու մասունսի վանս թողլով զպաշտաման եւ զլուցման, զմին տարցին, զի լուցման մասնն, եւ

որ ոչխարաւ է զդմակն անդամով եւ երագուն, եւ խախացոցն, եւ մորթն եւ զգեստն միայն տանտիկնանց վախճանեցելոց: Եւ տաւն Բարեկենդանին եւ Ողոգոմեանն մեծ, որ թարգմանի բարեբանեալ աւր, եւ թէ այլ տաւնք ոք կատարեցէ աներկեւան եւ առանց հակառակութեան պաշտաւնէիցն կացեն դասք, գիտելով որում շնորհի արժանաւորք եղեն. զի պարկեշտութեամբ եւ ուսումնասիրութեամբ վարեցին. եւ մի եղիցին բանակուիւք, այլ սիրուեք, աւթուեք եւ զուարթուեք յամենայնի, զի բաւական լիցին խրատել զստահական եւ զյուլացեալսն ածել ի կարգ հաւատոյ, քանզի այդ գործ է վարդապետի եւ հոգեւոր հովուի»:

Ըստ «Կանոնք ընթերցուածոցի»-ի երկու խմբագրութւյնների և բերված տեղեկութւյնների համադրութւյան վերականգնեք հայոց եկեղեցական տոնական տարին: Ըստ վերոհիշյալ բնագրի տվյալների:

1. Տաւն Սրբոյ Յայտնութեանն (Հուլիար 6):
2. Տաւն ամենայն մարտիրոսաց, զոր Մատուռնս կոչեմք (Հուլիար 13):
3. Եւ Առաջաւոր պահոցն (Կիրակի, շաբթական), և երկուշաբթից մինչև ուրբաթ իբրև պահքի օրեր:
4. Տաւն Բարեկենդանին (Կիրակի, շաբթական):
5. Եւ Քառասնորդ նորա, այսինքն՝ Յայտնութեան, Տեառնընդառաջ (Փետրվար 14):
6. Տաւն միջնոց Քառասնորդաց (Կիրակի շաբթական):
7. Աւր Ղազարու (շաքաթ, շաբթական):
8. Ողոգոմեան մեծ-Բարեբանեալ աւր (Կիրակի, շաբթական), այսինքն՝ Մաղկազարդ կամ Արմավենեաց օր:
9. Մեծ հինգշաբթի (շաբթական):
10. Դիր Չատկին (ուրբաթ, շաբթական):
11. Չատկին սուրբ (Կիրակի, շաբթական):
12. Երկուշաբթի Չատկին (շաբթական):
13. Շաքաթ Չատկին (շաբթական):
14. Երկրորդ Չատկին (Չատկից հաշված հաջորդ Կիրակի, շաբթական)
15. Երկրորդ Չատկէն ի վեր կիրակի ամենայն (Կիրակիներ, շաբթական):
16. Տաւն ամբասալոյ Տեառն յերկինս (հինգշաբթի, Չատկից հաշված 40-րդ օրը):
17. Պենտակոստին ի Հաւատացելոց Չատկին (Կիրակի շաբթական):
18. Տաւն սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի եւ վկայի (Հուլիս 24):
19. Քառասնորդ առաքելական տաւնից Հաւատացելոց Չատկի (շաբթական):
20. Տաւն Վախճանելոց յելս Հրոտից ամսոյ (Հրոտից 30 = Հուլիս սկզբի օրերից մեկը, անշարժ ամսաթվով, որն արտահայտվել է հայոց շաբթական տոմարի ամսաթվով):
21. Վարդավառ (Կիրակի, շաբթական):
22. Տաւն Սրբոյ Աստուածածնի (Օգոստոս 15):
- (23. Տաւն Սրբոյ Յովհաննու Մկրտչի եւ վկայի (Օգոստոս 29)):
24. Այլ տաւնք առաքելոց և Մարգարէից (Անշարժ տոնական օրերով, առհասարակ տարվա ընթացքում հատկապես տարվա վերջում Դեկտեմբերի 25-29):

1 Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա., էջ 397-402:

Բնագրում, ինչպես տեսանք, խառն են տրված տոնական օրերը, սակայն դա չի խանգարում վերականգնել տոնական տարին սկսած տարվա սկզբից մինչև վերջ, մանավանդ, երբ նկատի ենք ունենում նախորդ շրջանում գրված բնագրերը:

Հարկ է նշել, որ Ն. Ակինյանը միտումնավոր այլ կերպ է վերականգնել հայոց տոնական տարվա պատկերը, երբ նկատի ենք ունենում հատկապես նրա գիտելիքները հնագույն բնագրերի բնագավառում: Այդ է պատճառը, որ անհրաժեշտություն ենք համարում հիմնավորելու և փաստարկելու մեր կատարած վերականգնումը:

«Տաւն սրբոյ Յայտնութեանն» տոնվել է անշարժ տոնական օրով Հունվարի 6-ին և համարվել է սկիզբ հայոց եկեղեցական տարվա: Այդ հիմնավորվում է Սահակ կաթողիկոսի «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի կատարած թարգմանություն և խմբագրության, Անդրեասի 200-ամյա տոմար-տոնացույցի, Եփրեմ Ասորու Համաբարբառի, Հովհան Մանդակունու «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 2-րդ խմբագրության ու կանոնների տվյալներով, որոնք վկայակոչվեցին վերևում:

547 թ. Ներսես և Ներշապուհ եպիսկոպոսները Աբդիշոյի հետ համատեղ թարգմանեցին և խմբագրեցին «Կանոնք առաքելական»-ը, որտեղ ևս հստակորեն հայոց եկեղեցական տոնական տարվա սկիզբ է ընդունվել Հունվարի 6-ը: Բերենք այդ վկայությունը. «է. Կարգեցին առաքելքն եւ եղին հաստատութեամբ թէ եղիցի տաւն ծննդեան եւ յայտնութեանն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ, որ է գլուխ եւ սկիզբն տաւնից եկեղեցւոյ, որ աւր Զ Յունուարի ամսոյ. ըստ յուներէն թուոյ եւ մեծապես խմբեսցեն զտաւնն զայն ցնծութեամբ եւ ուրախութեամբ, սաղմոսիւք եւ աւրհնութեամբ, եւ երգովք հոգեւորաւք, եւ ընթերցցին գիրք մարգարէականք և առաքելականք»¹: Ի դեպ «որ է գլուխ եւ սկիզբն տաւնից եկեղեցւոյ»-ն ասորական բնագրում բացակայում է, այսինքն՝ խմբագիրների հավելումն է, որը վերաբերվում է հայոց եկեղեցական տոնական տարվա սկզբին:

Հովհաննես Գաբրելեանցի կաթողիկոսը 6-րդ դարի 60-ական թվականներից գրեց Քրիստոսի Մննդեան և Աստուածայայտնութեան տոնի մեկնությունը, որտեղ նույնպես տարվա սկիզբն համարել է Հունվարի 6-ը: Ներկայացնենք այդ բնագրի մի հատված. «եւ Կիւրղոս Երուսաղէմի եպիսկոպոս... և տաւնս և զընթերցուածս և զսաղմոսս ի սրբոց առաքելոցն գեղեալսն հաստատեայ, և զյիշատակ մարգարէից և առաքելոց և մարտիրոսաց ստուգեալ կարգեաց և գլուխ տաւնից զյայտնութիւնն եղ՝ զոր սուրբ առաքելոցն էր կարգեալ, և (չ)ասաց զծնունդն յառաջ քան զյայտնութիւնն, այլ զմի և զնոյն: Եւ զոր յայլ քաղաքս ըստ Արտեմոնադիր ընթերցուածոց դեկտեմբեր ամսոյ ի քսան և հինգ ծնունդ առնեն, զայն Յակովբայ առաքելոյ և Դաւթայ մարգարէ յիշատակի աւ(ր) եղ Կիւրեղ, քանզի և սուրբ հարքն որ ի Նիկիա ժողովեալ, և երանելի սուրբն Գրիգորիոս և սուրբն Արիստակէս ոչ կարգեցին երկու տաւնս զծնունդն և զՅայտնութիւնն, այլ մի տաւն: Եւ ըստ նոցունց հոգեկիր վարդապետքն և թարգմանիչք, որք յԱղեքսանդր(իայ) և այլ յայտնի քաղաքս վարժեալ, ոչ աւելիս և նորս ինչ թարգմանեցին, և ոչ ընկալան, և ոչ մեզ աւանդեցին, այլ հաստատեալ եմք ի վերա հիման սուրբ առաքելոցն և երանելի հարցն, որ զմի և նոյն տաւն կատարեցին, և կատարեմք ի պատիւ սուրբ Երրորդութեանն, զաւր սուրբ Յայտնութեանն՝ ոչ բաժանելով յերկուս զայսաւր ի Յորդանան զծնիցեալ բանն»²:

Բերենք 604-607 թթ գրված Մովսես եպիսկոպոսի տեղեկությունը: «Արդ՝ որպէս առաք պատուէր ի սուրբ հարցն ոչ հաղորդել անխտիր ընդ ամպարիշտս, և ոչ միաբանել և զուգել տաւն մեծի գատկին ընդ հրեայսն և ընդ անուանեալ Կաթարոսսն, նոյնպէս և յաղաքս միաւորական տաւնին Յայտնութեան, որ է հրաշափառ ամենասուրբ ծնունդն յունուարի ամսոյ ի

1 Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա., Կանոնք առաքելականք, էջ 32, հոդված է:

2 Գիրք թղթոց, էջ 85-89:

վեցն կատարեալ, զոր կանոնեալ հին ընթերցուածոց: Վասն զի մի աւր դիպեցաւ Մնունդն և Մկրտութիւն եւ ոչ հաւասարել ընդ նոսա, և ոչ ընդ մեզ հաղորդել հաւատով, և ոչ ապականել զխորհուրդ եւթն շաբաթուցն պահոց, այլ լնուլ զսուրբ քառասներորդսն, հինգաւրեայ յառաջաւոր պահովքն: Ահիւ և տրտմութեամբ և սրբութեամբ տա(ւ)նել ի գլուխ զսուրբ քառասներորդացն պահս, և ոչ վայրապար յաւուրս պահոցն քարոզել աւետարան և մատուցանել պատարագ հրամայեցին. թեև յիշատակ ուրուխ դիպեցի, բայց ի շաբաթու և ի կիրակէի: Եւ սահմանեցին այսպէս, եթէ ոք կատարեալ հասակաւ, առողջ մարմնով, քրիստոնեայ անուն ի վերայ և զքառասնաւորեայ պահս ի գլուխ ոչ տա(ւ)նեցի, նզովեալ լիցի: Եւ եթէ յաւաջ շաբաթուն ի հինգաւրեայ աւր քան զհաղորդել սուրբ խորհրդեան՝ բերան ոչ լուծցէ, նզովեալ լիցի և ամենայն պահք քառասներորդացն ընդունայն լիցին»¹:

Անանիա Շիրակացին Քրիստոսի Մննդեան և Աստուածայայտնութեան տոնի մեկնության մեջ տալիս է հետևյալ վկայությունները.

1. «Բազում աշխատութիւն գործառնութեանս մերոյ վասն սրբոյ տաւնից Աստուծոց էր, յոր հասաքս եւ զոր ճառել արժանաւոր եղաք, նախ զտաւն ծննդեան Քրիստոսի Աստուծոց մերոյ, որ է սկիզբն տաւնից եւ տարեկանաց մերոց, եւ գլուխ կացուրդաց. եւ ամենայնից ի Քրիստոս յիշատակաց»²:

2. «Տաւն սրբոյ ծննդեան Քրիստոսի, ԲԺ աւուրք յառաջ քան զտաւն Մկրտութեանն, ոչ կարգեցաւ ի սուրբ առաքելոցն, եւ ոչ ի նոցունց փոխանորդացն, որպէս եւ յայտնի է ի կանոնաց սրբոց առաքելոցն: Քանզի գրեալ է ի վեցերորդ գլուխ կանոնացն այսպէս եթէ կարգեցին առաքելքն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ եղիցի տաւն ծննդեան եւ Յայտնութեանն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ գլուխ եւ առաջնորդ տաւնից եկեղեցւոյ, որ աւր ԻԱ է Տիբեթ ամսոյ, որ է Զ յունուարի ըստ հռովմայեցւոց»³:

3. «... զկանոն ծննդեանն ի վեց յունուարի կարգեաց նոյն ինքն Կիւրեղ: Քանզի գրեալ է ի սկզբան կանոնին այսպէս. թէ տաւն սրբոյ Յայտնութեան կատարի ի յունուարի, որ վեց էր ամսոյն, ժողովին ի հովուանոցն, եւ զայս ինչ կանոն կատարեն. եւ ապա ի Բեթղեմէմ եւ ի յայրին: Ահա յայտնապես ցուցանէ ի միում աւուր տաւնել գերկոսին. եւ ո՞վ ժպրհեսցի ասել պարսաւանս ինչ երանելոյն Կիւրղի կամ ի նմանէ կարգեցելոցն...»⁴:

4. Անանիա Շիրակացին տոմարագիտական տեսանկյունից հիմնավորելով Հունվարի 6-ը շարունակում է, որ «Գիտեմ սակաւս ի յունաց որք զայդ տաւնէին (Հունվար 6-ը - Ի. Վ.) մինչեւ ի Յուստինոս թագաւորն: Եւ ի նմանէ հարկաւորեալք ամենքեան ընկալան (Դեկտեմբեր 25-ը - Ի. Վ.) Երուսաղէմ, Հռովմ, Աղեքսանդր(իա) եւ ամենայն աշխարհ, բայց մեզ մի լիցի ի մարդկայնուցս երկնչել յահէ, առաւել քան յաստուածայնուցս...»⁵:

5. «Արդ այսուհետեւ յայտ արասցուք զանցնիւր ազգացն, եթէ յորում ամսեան կամ քանի աւուրցն լիցի սուրբ Յայտնութիւնն: Առաջին յայտնութիւն ըստ Եբրայեցւոցն Տիբեթ ամսոյ, որ աւր ԻԱ է միշտ:

Երկրորդ յայտնութիւն ըստ ասորւոց Քանուն ամսոյ, որ Զ է միշտ:

Երրորդ յայտնութիւն ըստ արաբացւոց Արսոն ամսոյ՝ որ աւր ԻԱ է միշտ:

Չորրորդ յայտնութիւն ըստ եթիովպացւոց Թերաս ամսոյ որ աւր ԺԱ է միշտ:

1 Գիրք թղթոց, էջ 124-125:

2 Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 283:

3 Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 283:

4 Անդ, էջ 285:

5 Անդ, էջ 290:

Հինգերորդ յայտնութիւն ըստ եգիպտացւոց Տուբիլ ամսոյ որ աւր ժԱ է միշտ:

Վեցերորդ յայտնութիւն ըստ Մակեդոնացւոց Մակատրիոն ամսոյ որ աւր Իա է միշտ:

Եւթներորդ յայտնութիւն ըստ Յունաց եւգեննոս ամսոյ որ աւր Ձ է միշտ:

Ութերորդ յայտնութիւն ըստ Հռովմայեցւոց յունուարի ամսոյ որ աւր Ձ է միշտ:

Իններորդ յայտնութիւն ըստ Հայոց փոփոխմամբ է ըստ չորից չորից ամաց»¹:

Վերոհիշյալ բացահայտ տվյալները խոսում են մեր վերականգնած տոնական տարվա, Հատկապես նրա սկզբի մասին և Հերքում Ն. Ակինյանի վերականգնումը, որն սկսել է Սեպտեմբերից: Այն, ինչպես հայտնի է, բյուզանդական տարվա սկիզբն է և ոչ մի կապ չունի Հայոց տոնական տարվա սկզբի հետ: Շարունակենք տոնական տարվա վերականգնումը: «Կանոնք ընթերցուածոց»-ից հայտնի է «տաւն ամենայն մարտիրոսացն»-ն, որը կատարվել է Քրիստոսի Մենդեան և Աստուածայայտնութեան ութերորդ օրը, այն է՝ Հունվարի 13-ին: Հի-շյալ բնագրում այն անվանվել է Հավելադիր անվամբ՝ «մատուռնս» ձևակերպմամբ: Այն, ինչ խոսք, նորութուն է նախորդ բնագրերի համեմատութեամբ, թեև այդ տոնական օրը առաջին անգամ գրանցված է 464-467 թթ. թարգմանած և խմբագրած Նիկիայի ժողովի վավերագրերում՝ «մատուռն» ձևով:

Առաջավորաց Պահքը Հայոց տոնացույցում իբրև տոնական օրեր սահմանեց Հովհան Մանդակունին իր «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի խմբագրութեան մեջ, ըստ երևույթին հիմնվելով Ազաթանգեղոսի պատմութեան վկայութունների վրա: Հաջորդ անգամ Առաջավորի Պահքին ենք հանդիպում, իբրև մատենագրական տեղեկություն, հիշյալ բնագրում: Առաջավորի Պահքի հիշատակության ենք հանդիպում նաև Մովսես Եփեսոսցու թղթում գրված Վրթանես Քերթողին 604-607 թթ., որը բերվեց վերևում:

Առաջավոր Պահքի մասին ուշագրավ տեղեկություն է տալիս Ստեփանոս Սյունեցին: Բերենք այդ վկայությունը. «Այլ վասն Առաջաւորի պահոցն զմեզ զի հայհոյէք: Առեք զգիրս մերոյ Լուսաւորչին, ընթերցէք զի նա է մեր լուսաւորութեան աւուրք առաջինք, զնա եմք պահել ծոմաջան և անսուղ մինչև յանասունս անգամ. զի յորժամ ել նա ի վիրապէն, ետես աշխարհս մեր զամենայն դիւամոլեալ. և ամենեքեան անկեալ առ ոտս նորա լացին, մինչև ինքն ընդ նոսին յարտասուս եղեալ, և զհինգ աւրն անսուղ պահեաց ինքն հաղերձ թագաւորաւն և ամենեքումբք, և ապա սկսաւ ի վարդապետութիւն աւուրս վաթսուն, և դեռ չէին մկրտեալք, և իբրև մկրտեցան ամենեքեան ի միասին, վասն յիշատակի մերոյ լուսաւորութեանն կրկին անգամ պահեցաք և պահեմք մինչև ցայժմ»²:

Ակնհայտ է դառնում, որ Առաջավորաց Պահքի ինչպես և Բարեկենդանի տոնի կանոնները ներմուծմամբ, որը կատարեց Հովհան Մանդակունին, ընդլայնվեց Հայոց տոնացույցը և շաբաթական շարքի կիրառությունը էլ ավելի ամրապնդվեց:

Հիշյալ բնագրից երևում է, որ Քրիստոսի Մենդեան 40-րդ օրը ստացել է Տեառնընդառաջ անվանումը: Տոնական օր է դարձել Մեծ Պահքի կիսող օրը՝ «միջնոց քառասնորդաց»-ը, որը բացակայում է վաղ շրջանի բնագրերում:

Զատիկն նախորդող օրերը պահպանվել են ամբողջությամբ: Նորություններն այն են, որ «ողոգոմեան մեծ»-ը թարգմանվել է «բարեբանեալ աւր»: Զատիկի նախորդող հինգշաբթին, որը նախորդ բնագրերում բնորոշվել է «հին Զատիկն» ձևով վերանվանվել է «մեծ հինգշաբթի», իսկ ուրբաթը՝ «Դիր Զատիկն»: Ուշագրավ է, որ Զատիկն հաջորդող կիրակին կրում է «Երկրորդ

¹ Անանիա Օիրակացու մատենագրությունը, էջ 290:
² Գիրք թղթոց, էջ 333:

Զատիկն» անվանումը, որն ուշ շրջանի բնագրերից հայտնի է «Նոր կիրակի» և «կրկնազատիկ» անուններով:

Հայոց տոնացույցում «Երկրորդ Զատիկից» հետո մինչև Համբարձում, իբրև տոնական օրեր ավելացել են կիրակիները, որոնք բացակայում են նախորդ բնագրերում, իսկ Հովհան Օձնեցու խմբագրած տոնացույցում, ինչպես կտեսնենք հետագա քննության մեջ, Զատիկից հետո եկող կիրակին վերանվանվել է Նոր կիրակի, իսկ հաջորդ կիրակին վերածվել է Աշխարհամատրան տոնի:

Նախորդ բնագրերից հայտնի «Սուրբ վերանալոյ Տեառն» տոնը ստացել է «Տաւն ամբառնալոյ Տեառն յերկինս» ձևակերպումը, որը հետագայում ժողովրդի մեջ կենցաղավարվող Համբարձման տոնի նախնական վիճակն է ներկայացնում: Ակնհայտ է, որ «Վերանալոյ»-ն հետագայում չէր կարող դառնալ համբարձում, իսկ «Ամբառնալոյ»-ի վերածումը Համբարձման բնականն է: Պենտակոստեն ստացել է նոր անվանում, այն է՝ «հաւատացելոց Զատիկն», որը բնագրերում հետագայում չի հանդիպում: Քննարկվող բնագրի մեջ վկայվել է. «տաւն սրբոյն Հովհաննու Մկրտչի եւ վկայի զոր նախակարգեաց առաքեալն եւ խոստովանողն Քրիստոսի եւ հայր վերստին նորոգման բոլոր Հայաստան աշխարհիս Գրիգորիս՝ ի վասն...»:

Հովհաննես Մկրտչի տոնին ավելացվել է «եւ վկայի» անորոշ արտահայտությունը, որն Ազաթանգեղոսի պատմության ընդարձակ խմբագրութեան մեջ՝ կատարված 620-623 թթ., ստացել է Աթանագիների անունը, ուստի Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնը եղել է Հունիս 24-ին կատարվող հիշատակի օրը, որը հետագայում դրվել է Պենտեկոստեից հետո եկող 12-րդ օրը, հինգշաբթի: Հովհաննես Մկրտչի օր է սահմանվել վաղ շրջանում նաև Օգոստոսի 29-ին, սակայն քիչ հավանական է, որ այդ օրվա վրա ավելացվեր «վկայի» անորոշ արտահայտությունը, քանի որ Հովհաննես Մկրտչի և Աթանագիների տոնը միասին նշել են Պենտեկոստեից հետո եկող տոնին միայն, որն ընկել է Մայիս 21 — Հունիս 24-ի օրերից մեկում, այսինքն Հովհաննես Մկրտչի Հունիս 24-ի տոնի օրվա սահմաններում: Նկատի ունենալով այս իրողությունը Հովհաննես Մկրտչի և վկայի տոնը վերականգնել ենք Պենտեկոստեից հետո անշարժ տոնական օրվա, թեև ցուցակում փակագծերի մեջ հարցականի տակ գրանցել ենք Օգոստոսի 29-ի տակ ևս:

Նախորդ բնագրերից հայտնի չէ «տաւն վախճանելոց յիւս հրոտից ամսոյ»-ն, որը կատարվել է անշարժ տոնական օրվա Հուլիս սկզբներին և հիշյալ բնագրում ստացել է Հրոտից 30-ի Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվը: Այդ տոնը, ինչպես տեսանք վերը, գալիս է վաղ շրջանից և ամենայն հավանականությամբ կապվել է հեթանոսական շրջանի ամառային տոնական շարքի հատկապես Ամանոր-Ադոնիսի հետ, իբրև մեռնող և հարություն առնող աստվածության տոն, որը ժամանակավորապես վերածվեց վախճանվածների հիշատակի օրվա: Հետագայում վախճանվածների հիշատակի օրը չի հանդիպում բնագրերում, քանի որ այն տարալուծվել էր Տաղավարաց անվանվող տոների մեջ և տոնվում էր երկուշաբթի օրերին, թեև նրա մնացուկները պահպանվեցին Համբարձման-Վարդավառի տոնական շարքերի մեջ:

Վարդավառի տոնի հիշատակությունը հանդիպում ենք առաջին անգամ: Այդ տոնը չկա նախորդ շրջանի «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրությունների մեջ և այն նորամուծություն է Հայոց տոնացույցում 6-րդ դարի կեսերին վկայված: Վարդավառի տոնի կանոնը սահմանված ենք տեսնում 6-րդ դարի վերջի - 7-րդ դարի սկզբներին խմբագրված «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի նոր խմբագրության մեջ, որը հետագայում հիմնովին մտավ Հայոց կենցաղ:

Ուշագրավ է, որ հիշյալ բնագրում Առաջավոր Պահքից մինչև Վարդավառ կազմավորված ենք տեսնում որպես շաբաթական շարքի վրա հիմնված շրջան՝ առանձին բացառությամբ և հետագայում Հովհան Օձնեցին հիմք ընդունելով այն Առաջավորի Պահքից մինչև Վարդավառ շաբաթվա օրերով սահմանեց սրբերի հիշատակի տոներ՝ հիմնելով Առաջավորի, Զատիկի, Հոգե-

գալստի և Վարդավառի կիրակիների վրա: Ինչ վերաբերվում է առաքյալների, մարգարեների և սրբերի առանձնապես հայոց սրբերի հիշատակի օրերին, ապա բացառյալ Հովհաննես Մկրտչի և վկայի օրվա հատուկ չի առանձնացված, որովհետև նրանց հիշատակը տոնվում էր անշարժ տոնական օրերով և հատկապես տեղայնացված էին և առանձին վանքերի մենաշնորհն էր և նրանց տոնական օրերի հասույթը պատկանում էր այդ վանքի և նրան սպասարկող ամուսնացած քահանային, որի հետևանքով հատուկ չի շեշտվել: Այլ խոսքով քննարկվող բնագիրը համադրելով նախորդ շրջանում ստեղծված տոնացույցի հետ հնարավորություն տվեց վերականգնել 6-րդ դարի կեսերի տոնական տարվա պատկերը ընդհանուր գծերով, ինչպես և բացահայտել այն փոփոխությունները, որոնք կատարվել էին հայոց տոնացույցում ավելի քան 70 տարվա ընթացքում:

ԳԼՈՒԽ Է

ԷԱՍՅԱՆ 532-ԱՄՅԱ ՋԱՏԿԱՑՈՒՑԱԿԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

552 թվականի նիսան 4 (= Մարտի 25)-ի լուսնի լրման կանոնով, որը 19-ամյակի 10-րդ տարին էր, ավարտեց Անդրեասի 200-ամյա Ջատկացուցակը: Սպառվեց այն հիմքը, որով կարգավորում էին Հայոց տոնացույցի՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի, հատկապես շարժական տոները տարիների կտրվածքով: Հայերը և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդները, որոնք օգտագործում էին Անդրեասի 200-ամյա տոնացույցը կամ պետք է առաջնորդվեին նրանով՝ որոշ փոփոխություններ կատարելով, սկսելով 200-ամյակի սկզբից, որը միանշանակ չէր, որովհետև այն վերջացել էր 19-ամյակի 10-րդ տարով, կամ պետք է ընտրեին այլ ուղի: Անդրեասի 200-ամյա Ջատկացուցակը շարունակելու հիմնական բարդություններից մեկն էլ, ինչպես նշել է Անանիա Շիրակացին, Բեսեքիստոնի խնդիրն էր: Նրա վկայած տեղեկությունը կներկայացնենք քիչ հետո:

Հայերեն, ինչպես տեղեկացրել են բնագրերը, 9 տարի (թերևս ավելի) առաջնորդվել են լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանով, այսինքն մինչև Անդրեասի 19-ամյակի ավարտը, որտեղ ունենալով լուսնի լրման օրը և որոշելով Ջատկի կիրակին, դժվար չէր կարգավորել նաև տարվա մյուս շարժական տոները: Այս տեսակետից ուշագրավ է Մ. Չամչյանի, հավանաբար Վենետիկի ձեռագրերից քաղած վկայությունը այն է՝ «ի սպառել երկիրեկի Անդրէասին՝ այլ ոչ դարձաւ իւրաքանչիւր եղանակ և կարգադրութիւն տօնից ըստ առաջադրին (այսինքն՝ Անդրէասի - Ռ. Վ.), բայց միայն օր լրմանն, և զթ (9) ամն ոմն այսպէս և ոմն այնպէս վարեցաւ, և յամին ժերորդի (10) ապա սկիզբն եղև հինգ հարիւրեկիս, վասն այսորիկ ասէ ի գիւտ բոլորից ինն և տասներեակացն, թէ կալ զթուականն և թթ երթ...»¹: Այս և մյուս տեղեկությունները, որոնք կներկայացնենք հետագա շարադրանքներում, ցույց են տալիս, որ հայերը ամենաքիչը 553-561 թ.թ. եկեղեցական տոները կարգավորել են լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի լուսնի լրման օրերից ելնելով, իսկ հայոց 10 թվականին (= 562 թ.) սկսվել է հինգհարիւրեակը, այն է՝ էասյան ՇԼԲ-ն, որն ինչ որ իմաստով ընդունելի է: Սակայն միայն լուսնի 19-ամյակով ղեկավարվելը հեռանկարային չէր, այլ պետք է ունենային առնվազն 95-ամյա զատկացուցակներ: Այդ շրջանում ստեղծվել և ստեղծվում էին 532-ամյա զատկացուցակներ, որոնք լուսնի 19-ամյա ցիկլի և արևային 28-ամյա փոքր շրջանի կամ 28-ամյա (4×7) շաբաթական շարքի, որը Շիրակացին բնորոշել է Բեսեքիստոն անվամբ, արտադրյալի թիվն էր: Նրանք նախորդ զատկացուցակների համեմատ կատարյալ էին, որովհետև նույն պարբերաշրջանը կրկնվելու էր շարունակաբար: Շիրակացին, որքան մեզ հայտնի է առաջիններից մեկը, եթե ոչ առաջինը հայ մատենագրության մեջ, տեղեկացրել և մեկնել է էասյանների և Իրեոնի 532-ամյա Ջատկացանկերը: Տեսնենք ինչ վկայություններ է թողել Շիրակացին: Նա գրում է. «Յետ որոյ եւ յաւուրս Կոստանդեայ, որդւոյն Կոստանդիանոսի, Անդրեաս եղբայր Մագնոսի եպիսկոպոսի, կարգեաց տուամար երկերիւր ամաց, սակայն եդ այն ոչ անտարակուսելի: Ապա ի սպառել Անդրեասեան տոմարին ամացն երկերիւրոց յաւուրս Յուստինանոսի թագաւորի, եղել բազում խնդիր հմտագունից իմաստասիրաց՝ վասն ոչ բերելոյ ճշգրտիւ զկարգ ինն եւ տասն բոլորակին, որ իննսուն եւ հինգ ամով բովանդակէր զեղանակ շրջագայութեան, նոյն յոլովից թուեցաւ դժոխին, զի բազում ամաւք ըստ աւուրց բոլորակին չտողեր զկնի Բեսիքիստոնն. վասն որոյ եղեալ քննութիւն յԱղեքսանդրիայ, որ է մայրաքաղաք ամենայն իմաստասիրութեանց գտաւ անտարակուսելի աւրինակ

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ. 2, Վենետիկ, 1785, էջ 509:

ՇԼԲ ամաց շրջաբերութեանն, որ ստուգիւ ցուցանէ զաւուրս չորեքտասան պասեքին: Արդ ոչ եթէ նորաձեւելով ինչ աղարտեցին զվաղնջուցն դրոշմեալ կանոն, այլ ճշգրտիւ զնոյն չորեքտասան յինն եւ տասն յինն եւ տասան թուոյ դրոշմեցին յամարական ոճով. զի անտրտում եւ անստուերագիր տպաւորեալ եղիցի գրութիւն (թերեւ՝ դրութիւն): Եւ է կարգաւ այսոցիկ գլուխ իմաստասիրաց՝ Աղէքսանդրացին էաս. ունելով իւր ընկեր զհրեայն Փենեհեզ որ ի Տիրբերիզայ, զԳարրիէղ յասորոց, եւ զՅոհան յարաբացւոց եւ զԱբդիէ յեթովպայ, զՍերգի ի մակեդոնացւոց, զԵւելոգի ի յունաց, զԳիգան ի Հուովմայեցւոց: Ունելով ընդ իւր եւ այլ ընկերս էաս ի նոյն եգիպտացւոց գորոց անուանս ոչ հիշատակեցաք ի պատմութեանս, բայց ընդ ամենայն ասի լինել արս երեսուն եւ վեց»¹:

Ի դեպ Հակոբ Ղրիմեցին Տոմարի մեկնութիւններէ մեկում համառոտել է Շիրակացուն տալով որոշ մանրամասներ: Նա գրել է.

«... իսկ ժամանակս անբարիշտ թագաւորին Յուստիանոսի եղև լրումն Մ. ամի կարգացն Անդրեասու և սկսան շփոթել լրմունք զատկաց և Գիրք արուեստական տուժարաց: Իսկ այր մի ի ճշմարտագունից իմաստասիրաց յեգիպտոսական մայրաքաղաքէն Աղէքսանդրեայ էաս անուն կոչեցեալ ձայն արկեալ առ ինքն ժողովէ զայրս կորովամիտս... և այլ ԼԶ արամբք հավատարմաւք եւ սկսան խորհիլ գտանել դարձ արեգականն և լուսնին ի միում ամի եւ գտին զայն լեալ ի ԻԸ ինն և Ժ(Թ) երեակսն և ազդեցութեամբ հոգւոյն սրբոյն ծանեան զլուսին ստեղծեալ ի լրմանն ձևի և զաւուրս Եժան ընթացեալ լեալ էր և բոլորեալ լուսովն և այսպես աւարտեալ զկարգ ծնընդեանն եւ հասեալ յԱպրիլի Դ առնու գառաջին լրումն նուագելոյ եւ շինեցին ՇԼԲ տարու լրմունք»²: Մեզ հայտնի է, որ լրմունքի օրերը շփոթեին, սակայն 19-ամյակի լրման որոշ ամսաթիւներ փոխել են, հավանաբար հեղինակը նկատի է ունեցել այդ: Կարևորն այն է, որ Հակոբ Ղրիմեցին էասյան ՇԼԲ-ի 19-ամյակի 1-ին տարին ապրիլ 4-ն է գրանցել հետևելով իր նախորդներին:

Շիրակացին խոսում է Իրեոն վարդապետի մասին, որը «դրանն արքունի ի քաղաքին Կոստանդնուպալի»³ և քննում նրա կազմած ՇԼԲ-ն, որն ոչ այլ ինչ էր քան էասյանների ՇԼԲ-ի տարբերակ, որտեղ նա փոխել է Ապրիլ 6-ը դարձնելով Ապրիլ 5 և դրել 19-ամյակի առաջին տարի, տալով վերադիրների ու թվականության իր համակարգերը: Վերջիններիս կանգրադառնանք Անանիա Շիրակացու լուսնի 19-ամյա աղյուսակների պատկանելության խնդիրը քննելիս, իսկ որոշ հարցեր կվերլուծենք քիչ հետո:

Հարկ է նշել, որ Իրեոնի կազմած ՇԼԲ-ն, ըստ Շիրակացու, «Բունութեամբ հրամանի թագաւորին ընդ ամենայն աշխարհն զիւրն հաստատեաց»⁴:

Մինչև Անանիա Շիրակացու հույժ կարևոր և սկզբունքային հաջորդ տեղեկութիւնները բերելը, որպեսզի ընթերցողներն ավելին ուսումնասիրողները դյուրին կողմնորոշվեն քննարկվող տարիների և հատկապես ամսաթիւների մեջ, հասկանան հայ մատենագրական վկայութիւնները և խուսափեն այնտեղ տեղ գտած խառնաշփոթից, ներկայացնենք 552-590 թթ. Ջատկացուցակի մեզ հետաքրքրող տվյալները.

№№	Ներկայացված	Հայոց թվական	19-ամյակի տարիներ		19-ամյակի օրերը		Ջատկի օրերը		Ծանոթագրություններ	
			Անդրեասի	Էասի և Հայոց	հուլյան ամս.	հայոց ամսաթ.	հուլյան ամս.	հայոց ամսաթ.		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Ա	552	—	10	—	M25	Ահեկի 18	M31	Ահեկի 24	Անդրեասի 200-ամյակի վերջին տարին: Նիսան 4=M25: Անտիոքի 600 թվ. = 552 թ. M-Ն՝ Մարտն է: A-Ն՝ Ապրիլն է:	
Բ	553	1	(11)	1	A 13	Մարտի 7	A 20	Մարտի 14	Էասյան ՇԼԲ-ի և հայոց թվականության սկիզբը: Նիսան 23=A 13	
Գ	554	2	(12)	2	A 2	աբ. 26	A 5	աբ. 29		
Դ	555	3	(13)	3	M 22	աբ. 15	M 28	աբ. 21		
Ե	556	4	(14)	4	A 10	մար. 5	A 16	մար. 11		
Զ	557	5	(15)	5	M 30	աբ. 24	A 1	աբ. 26		
Է	558	6	(16)	6	A 18	մար. 13	A 21	մար. 16		
Ը	559	7	(17)	7	A 7	մար. 2	A 13	մար. 18		
Թ	560	8	(18)	8	M 27	աբ. 22	M 28	աբ. 23		
Ժ	561	9	(19)	9	A 15	մար. 11	A 17	մար. 13		
ԺԱ	562	10	-	10(1)	A 4	աբ. 30	A 9	մար. 5		Էասյանների ընդունած 1-ին տարին, լուսնի 19-ամյակի 1-ին տարին Նիսան 14=A 4:
ԺԲ	563	11	-	11(2)	M 24	աբ. 19	M 25	աբ. 20		
ԺԳ	564	12	-	12(3)	A 12	մար. 9	A 13	մար. 10		
ԺԴ	565	13	-	13(4)	A 1	աբ. 28	A 5	մար. 2		
ԺԵ	566	14	-	14(5)	M 21	աբ. 17	M 28	աբ. 24		
ԺԶ	567	15	-	15(6)	A 9	մար. 6	A 10	մար. 7		
ԺԷ	568	16	-	16(7)	M 29	աբ. 26	A 1	աբ. 29		
ԺԸ	569	17	-	17(8)	A 17	մար. 15	A 21	մար. 19		
ԺԹ	570	18	-	18(9)	A 6	մար. 3	A 13	մար. 11		
Ի	571	19	-	19(10)	M 25	աբ. 22	M 29	աբ. 26	Իրեոնի 19-ամյակի 1-ին տարին, լուսնի A 5-ին = Նիսան 15, Ջատկի՝ A 6 = Նիսան 16, ծագատիկ:	
ԻԱ	572	20	-	1(11)	A 13	մար. 12	A 17	մար. 16		
ԻԲ	573	21	-	2(12)	A 2	մար. 1	A 9	մար. 8		
ԻԳ	574	22	-	3(13)	M 22	աբ. 20	M 25	աբ. 23		
ԻԴ	575	23	-	4(14)	A 10	մար. 9	A 14	մար. 13		
ԻԵ	576	24	-	5(15)	M 30	աբ. 29	A 5	մար. 5		
ԻԶ	577	25	-	6(16)	A 8	մար. 18	A 25	մար. 25		
ԻԷ	578	26	-	7(17)	A 7	մար. 7	A 10	մար. 10		
ԻԸ	579	27	-	8(18)	M 27	աբ. 26	A 2	մար. 2		
ԻԹ	580	28	≠	9(19)	A 15	մար. 16	A 21	մար. 22		

¹ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 295-6:

² Ձեռ. № 1114, էջ 61ա:

³ Անանիա Շիրակացու մատենագրություն, էջ 286

⁴ Անդ, էջ 286:

Լ	581	2	*	10(1)	A 4	մար. 5	A 6	մար. 7	
ԼԱ	582	30	*	11(2)	M 24	աճ. 24	M 29	աճ. 29	
ԼԲ	583	31	*	12(3)	A 12	մար. 13	A 18	մար. 19	
ԼԳ	584	32	*	14(3)	A 1	մար. 3	A 2	մար. 4	
ԼԴ	585	33	*	14(5)	M 21	աճ. 22	M 25	աճ. 26	
ԼԵ	586	34	*	15(6)	A 9	մար. 11	A 14	մար. 16	
ԼԶ	587	35	*	16(7)	M 29	աճ. 30	M 30	մար. 1	
ԼԷ	588	36	*	17(8)	A 17	մար. 20	A 18	մար. 21	
ԼԸ	589	37	*	18(9)	A 6	մար. 9	A 10	մար. 13	
ԼԹ	590	37	*	19(10)	M 25	աճ. 27	M 26	աճ. 28	

Բերենք Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Սարկավազի Զատկի մեկնություններից համարժեք տեղեկությունները, որոնք վերաբերվում են հասյանների ՇԼԲ-ին:

Շիրակացի

«Բայց Էսասանք որ զգ(ուղղել՝ ԻԳ-Ռ. Վ.) Գիսան կարգեցին գլուխ բոլորի, եւ ոչ աղարտեցին զառաջինն, բայց զի տոմարն Անդրեասեան երկերիւր ամացն յերիս (ուղղել ի Դ(4)-Ռ. Վ.) Գիսան սպատեցաւ եւ սկիզբն հինգհարիւրեկին ի երեք (ուղղել՝ ԻԳ-Ռ. Վ.) Գիսան եղև. վասն այնորիկ եղ ի գլուխ բոլորի. ոչ ի սկզբանէ ելիցն եւ խաչելութեան, այլ նմին իսկ հինգհարիւրեակ բոլորին բայց խոստովանեցին գլուխ բոլորի զչորեքտասան Գիսան, զհրամայեալն ի Տեառնէ, որում եւ մեք հետեւեսցուք» (Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 299):

Սարկավազ

«Բայց Էսասանքն, որ ԻԳ (23) Գիսանայ կարգեցին գլուխ բոլորին և զայլոց ազգացն՝ որ նմա հանդիպին, ոչ թէ զնա խոստովանեցան և համարել գլուխ բոլորին և ոչ աղարտեցին զառաջինն: Այլ վասն զի տամար Անդրեասայ երկու հարիւր ամացն ի չորս Գիսան սպատեցաւ: Եւ սկիզբ Օեակ բոլորին ի քսան և երեք Գիսանայ եղև, վասն այնորիկ զնա եղ գլուխ բոլորին ոչ միայն ի սկզբանն, և ելից և խաչելութեան այլ միայն ամին, իսկ հինգհարիւրեակ բոլորին: Բայց խոստովանեցին գլուխ բոլորին զԺԴ Գիսանայ հրամայելոյն ի Տեառնէ, որում մեք հետեւեսցուք» (Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 275):

Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Սարկավազի համարժեք վկայություններից՝ ավելի լավ պահպանված Սարկավազի մոտ, որի միջոցով վերականգնել ենք Շիրակացու մոտ տեղ գտած գրչական սխալները, չի հասկացվել մինչև վերջերս կամ բացատրվել է առնվազն անհասկանալիորեն¹: Այդ տվյալներից հետևում է, որ հասյաններն իրենց ստեղծած 532-ամյակի սկիզբը սկսել են 553 թ. երբ լուսնի լրումը Նիսան 23 (= Ապրիլ 13) էր (տե՛ս վերը բերված զատկացուցակը), շարունակելով Անդրեասի 200-ամյակը՝ ավարտը 552 թ., երբ լուսնի լրումը Նիսան 4 (= Մարտ 25) էր, սակայն իրենց կազմած ՇԼԲ-ի առաջին տարին խոստովանել են 562 թ., երբ 19-ամյակի հետևապես ՇԼԲ-ի 1-ին տարվա լուսնի լրումն ընկել է Նիսան 14 (= Ապրիլ 4) -ին և տոմարական հաշվումները հատկապես վերադիրների համակարգը և այլ տոմարական մանրամասներ, սկսել են գործադրել 19-ամյակի 1-ին տարվանից: Այդպես են վարվել նաև հայերը, երբ ընդունեցին հասյան ՇԼԲ-ն և համադրեցին հայոց շարժական տոմարի հետ՝ ստեղծելով հայոց թվականության համակարգը և հետագայում հաշվով ստացան հայոց 1 և 10 տարեթվերը: Ասենք նաև, որ հասյաններին՝ 532-ամյակի (19 × 28) օրինաչափություններն գտնելուց

¹ Է. Աղայան, Ակնարկներ... էջ 155-156:

հետո դժվար չէր հետադարձ հաշվով սկսել Անդրեասի 200-ամյակի ավարտից հետո, երբ լուսնի լրումը Ապրիլի 13-ին էր և 19-ամյակի 11-րդ տարին (կամ 19-ամյակի ցանկացած համարից), որովհետև այդ միջանկյալ տարիների համար նրանք կարող էին օգտագործել 19-ամյակի կանոնները: Այդպես վարվեցին Անդրեասի 200-ամյակի հետ կապը չկտրելու համար այսինքն՝ նրա Զատկացուցակը շարունակեցին: Սակայն Հակոբ Ղրիմեցու արտահայտությունները «դարձ աբեգական և լուսնի ի միում ամի»-ն չէր կարող լինել 19-ամյակի ցանկացած տարուց, այլ միայն որոշակի տարիներից, այն է՝ Ապրիլ 4, Ապրիլ 6(5), Ապրիլ 2 (նաև Մարտ 25), քանի որ արևային տարին իր շրջապտույտը սկսել է Խոյի համաստեղությունից Մարտի 20-ից և լուսնային տարին պետք է համապատասխանեցնեին նրան այդ սկզբից: Պատահական չէ, որ հասյանները ընտրեցին 19-ամյակի Ապրիլի 4-ի տարուց, իսկ Իրեոնը՝ Ապրիլի 5-ի, որն հասյանների մոտ Ապրիլ 6-ի տարին էր: Հաշվի էր առնվել նաև քրիստոնեական գաղափարախոսության սկզբունքային հարցերը այն է՝ արարչության առաջին օրվա (Մարտ 17) և մարդու ստեղծման (Նիսան 1 = Մարտ 22), ինչպես և Ելից և Քրիստոսի խաչելության հետ կապված ավանդությունները: Այլ խոսքով հասյանների ՇԼԲ-ի հատկապես 19-ամյակի առաջին տարին Ապրիլ 4-ից սկսելու անհրաժեշտություն էր: Այդպես էր նաև մյուս ՇԼԲ-ների համար, որոնք սկսել են Ապրիլ 2-ից, Ապրիլ 5-ից, բացառությամբ Մարտի 25-ի տարբերակը: Ինչ խօսք, եթե հասյանները ՇԼԲ-ի օրինաչափությունները հայտնաբերեին 562 թվականից ավելի ուշ, ապա նրանց ՇԼԲ-ն կսկսվեր կրկին Ապրիլ 4-ի լուսնի լրումից և Անդրեասի 200-ամյա Զատկացուցակի հետ կապը չկտրելու համար հետագայում հաշվով ՇԼԲ-ի սկիզբ կընտրեին Անդրեասի 19-ամյակի 11-րդ տարին, երբ լուսնի լրումը Ապրիլի 13-ին էր, միայն այդ դեպքում ոչ թե 9 տարի ետ կգնային, այլ ավելին, ինչպես վարվել է Շիրակացին, երբ իր կազմած ՇԼԲ-ի առաջին տարին համարել է 581 թվականը՝ լրումը Ապրիլ 4-ին, իսկ սկսել է Անդրեասի 200-ամյակից հետո եկող տարուց, ինչպես հասյանները, այսինքն 28 տարվա անջրպետով, բայց ՇԼԲ-ի և հայոց թվականի օրինաչափությունները չխախտելու պատճառով հաշվումներն սկսել են նույնպես հասյանների հետ Ապրիլի 13-ից և 4-ի լուսնի լրման տարիներից: Այսպիսով հասյանների ՇԼԲ-ն 562 թվականից սկսելը հատկապես Ապրիլ 4-ի լուսնի լրումից, այսինքն իրենց ընտրած 19-ամյակի առաջին տարուց, սկզբունքային նշանակություն ունեն որպեսզի 532-ամյա (19 × 28) շրջապտույտի տարիները կրկնվեին նույնությամբ հաջորդ ՇԼԲ-ների ժամանակ:

Մինչև հասյանների ՇԼԲ-ի մասին հայ մատենագրության մեջ պահպանված մյուս վկայությունների վերլուծության անցնելը մեկնաբանենք Շիրակացու մոտ եղած մի քանի հարցեր, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն առաջադրած խնդիրները լուծելու համար:

Նա գրել է. «Եւ մի փոխեսցուք զսահմանս հարցն եւ մի ընկալցուք զչորեքտասան լուսնի ի հինգ ապրեղի, այլ զկարգեալն ի սրբոց հարցն եւ մի դիցուք այլ լրումն գլուխ բոլորի, բայց զհրամայեալն ի Տեառնէ զչորեքտասան նիսան եւ զայլոց ազգաց որ նմայն հանդիպին»¹: Ինչպես տեսանք հասյանները ՇԼԲ-ն սկսել էին Անդրեասի 19-ամյակի 11-րդ տարուց, երբ լուսնի լրումը Նիսանի 23-ին (Ապրիլ 13) էր, սակայն առաջին տարին խոստովանել էին Նիսան 14-ը (Ապրիլ 4), որոնք իրարից ունեին 9 տարվա անջրպետ, իսկ Իրեոնը, իրեն 19-ամյակի առաջին տարին դրել էր Նիսան 15 (= Ապրիլ 5)-ին, որն հասյանների մոտ Նիսան 16 (Ապրիլ 6) է: Վերջինս Ապրիլ 4-ին ունի 9 տարվա հեռավորություն, իսկ Ապրիլ 13-ից՝ 18, այսինքն հասյան ՇԼԲ-ի սկզբին հետևապես հայոց թվականի առաջին տարում լուսնի լրումը եղել է Ապրիլ 13-ին, հասյանները ինչպես և հայերը խոստովանել են Ապրիլ 4-ը, իբրև առաջին տարի, իսկ Իհրեոնը Ապրիլ 5-ը է ընդունել 19-ամյակի առաջին տարի: Վերջինիս ընդունած ամսաթիվը, որն հասյանների 19-ամյակի մեջ Ապրիլ 6-ն էր փաստորեն մեկ օրվա տարբերությամբ և սկիզբ

¹ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 299:

Համարած ՇԼԲ-ի նգովքի է արժանացել ըստ Շիրակացու, որովհետև «Քանզի իբրև դեպի ի շա-
բաթու Հինգ ապրեղի ըստ Իրոնական թուոյն, Համարին զնա լրումն, եւ ի վեց ապրեղի առնեն
զգատիկն, որ դիպի ի վեչտասան նիսան եւ տաւենն զոյգ ընդ Հրէից, ստուենկնեալ Հարցն նգո-
վից»¹:

Ի դեպ քրիստոնեաները հրեաներից զատվել էին և նրանց նման Չատիկը չէին կատարում
թերևս Նիկիայի ժողովից (325 թ.) և Անդրեասի 200-ամյակի 1-ին տարուց, այն է 353 թ. Հետո:
Իսկապես 570 թ., որը համարժեք է Հայոց 18 թվականին, երբ ՇԼԲ-ի սկսելու 18-րդ տարին էր
և հասյան 19-ամյակի 9-րդ տարին, իսկ Իրեոնի 19-ամյակի առաջին տարին, լուսնի լրումն
ընկավ Ապրիլ 5-ին օրը շաբաթ, ըստ Իրեոնի կատարած փոփոխության, և Ապրիլ 6-ին կիրակի
կատարեցին Չատիկը, ինչպես ասում է Շիրակացին հրեաների և այլ հերձուածողների նման:
Ապրիլի 5-ին լրման օր լինելը և Ապրիլ 6-ին Չատիկ կատարելը հաստատվում են Փ. Գինցելի
և Վ. Գրյունմեյլի հաշվումների հիման վրա կազմած ժամանակագրությունների — զատկացու-
ցականների տվյալներով²: Միայն նշենք որ անհասկանալիորեն Վ. Գրյունմեյլը ուշ նեստորական և
Հակոբեիկների ավանդությունների, այն էլ անորոշ տվյալների հիման վրա հաշվել, ստացել և
նախընտրել է ինչպես հասի, այնպես էլ Իրեոնի Մարտի 25-ի լուսնի լրման տարին, որպես
նրանց 19-ամյակի հետևապես ՇԼԲ-ի առաջին տարի³: Դեռ ավելին նա չի ընկալել Անանիա
Շիրակացու աներկմիտ վկայությունը այն մասին, որ հասի 19-ամյակի առաջին տարին սկսել է
Ապրիլ 4-ի լուսնի լրման տարուց, իսկ Իրեոնինը՝ Ապրիլ 5-ի, որը հասի 19-ամյակի Ապրիլ 6-ի
լուսնի լրման տարին էր, թեև նրան հայտնի է եղել է. Դյուլորեի բացատրությունը, ինչպես և
հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները:

Այդպիսի Չատիկ օրեր Իրեոնի ՇԼԲ-ում եղել է 4 անգամ 570 թ., 665 թ., 760 թ., և 1007
թ.: Դրանցից երկրորդը ինչպես նկատելի է, ընկել է Շիրակացու ժամանակ, այն է՝ 665 թվակա-
նին (Հայոց 113 թվականին): Հասյանների մոտ ի տարբերություն Իրեոնի լուսնի լրումը դրել
էին Ապրիլ 6-ին, ընկավ կիրակի օր, որի հետևանքով Չատիկը կատարեցին Ապրիլի 13-ին, այ-
սինքն Հաջորդ կիրակի: Կարծում ենք, նաև այդ է պատճառը, որ նախապատվությունը տրվեց
հասյանների ՇԼԲ-ին, երբ Իրեոնինը Բյուզանդիայում թագավորի հրամանով ընդունել էին բո-
լորը: Այս իրողությունը գտել է իր արձագանքները Հայ մատենագրական բնագրերում և նույ-
նիսկ հետագա ծագատիկները մեծ վեճերի տեղիք են տվել, որոնց կանոնադառնանք այլ ա-
ռիթմերով:

1999 թվահամարի գրչագրում, ընդօրինակված 1126 թ. «Ի նոյն խորհորդ վասն Չատիկի»
վերնագիրը կրող բնագրում, որն օգտվել է վաղ շրջանի աղբյուրներից, գրված է. «Յորժամ ան-
ցեալ էր երկերիւր ամ Անդրեասի տուժարին յետ ժ ամի, որպես կարծեն ոմանք, եթէ սխալ եղեն,
ժողովեցան յԱղեքսանդրիայ մայրաքաղաք ուսումնասիրաց ի ժ (բնագրում ժԹ) թուականին
կարգեցին զաւրինակ չորեքժան լուսնին ՇԼԲ ամաց ոչ աղարտելով զվաղընջուց դրոշմեալն ինն
և ժ երրեակն. այլ ի նոյն դասելով, զի անտրտում եւ անստուեր տպաւորեալ կացցէ դրութիւնն:
Իսկ ի ժԸ թուականին Ներոն (կարգա՝ Իրեոն) անուն ժամանակագիր հերձուածող ի բաց ընկեց զ
Թ և ժ երրեակ սրբոյն Պանփիւղայ և զ Զ-ն Ապրիլի ի Ե փոփոխեց, եւ վերադիր լուսնին,
զ[հնգ]թակ եւ զվեցեակն ի բաց պատառելով զճշմարտութիւն ոչ զամենայն Թ եւ ժ երրեակն
այլ միայն ՂԵ ամի, զի այլ Թ եւ ժ երրեակն թէպէտ թուով զատան, սակայն կատարմամբ
պասեքին զմի առնեմք, զի աւարտուեն շաբաթուն կիւրակէն է: Իսկ ի շաբաթուն դիպելով Ե-ն

1 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 297:
2 St' u Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, III band, Leipzig, 1914, p. 411-421, V.
Grumel, La Chronologie Traite d'Etudes Byzantines I, Paris, 1958, p. 270, Հ. Բաղայան, Օրացույց
պատմություն, Երևան, 1970, հավելված II, էջ 473:
3 St' u V. Grumel, La Chronologie p. 54-55, 48-102, 103-108. 140-145:

Ապրիլի կատարի Չատիկն ըստ Ներոնի, իսկ ի սրբոյն Պանփիւղայ ի Զ-ն Ապրիլի լրումն, որ է
միաշաբաթի անցուցանէ ի միւս կիւրակէն, որ լինի Ապրիլի ԺԳ (բնագրում՝ ԺԴ ուղղումը մերն
է)»¹: Ինչպես նկատեցիք այն մատենագրական ուշ շրջանը արձագանք է հիշյալ իրողության,
այսինքն՝ Իրեոնի փոփոխության, որը պատշաճ մակարդակով մեկնել է Շիրակացին, միայն այս-
տեղ 18 թվականի (= 570 թ.) հիշատակությունն է հետաքրքրական: Թեև անունները փոփոխ-
ված են, բայց խոսքը գնում է հասյան ՇԼԲ-ի մեջ կիրառված 19-ամյակի ապրիլ 6-ին և Իրեոնի
ՇԼԲ-ի Ապրիլ 5-ի լրման մասին, նաև ըստ «Պանփիւղայ». այսինքն Եվսեբիոս Կեսարացու ա-
նունն է տվել հեղինակը և դա սխալ չէ, որովհետև հասյանները օգտագործել են նախնիների
19-ամյակը, որոնց թվում Եվսեբիոս Կեսարացու կիրառածը: Հարկ է նշել, որ ծագատիկները ե-
ղել են ոչ միայն 95 տարին մեկ, այլ՝ 247: Այսպես 2-րդը 1-ից և 3-րդը 2-րդից տարբերվում
են 95 տարով, սակայն 4-րդը 3-րդից տարբերվում է 247 տարով: Դա հասկանալի է, որովհետև
19-տարին մեկ լրումը Ապրիլի 5-ն է գալիս, բայց շաբաթվա օրը տարբերվում է:

Հարկ է նշել, որ է. Աղայանը բերել է Վանական վարդապետի մի հաղորդում կապված Ի-
րեոնի առաջին եղծման թվականի հետ, որը գրչական սխալի հետևանքով դարձել է ութ, ութև
տասանի փոխարեն մանավանդ բնագրի բովանդակությունը հուշում է այդ ուղղումը չի բա-
ցատրել այն ըստ Վանական վարդապետի՝ «քանզի յետ ութ[և տասան] ամի իմաստասիրացն,
ապա երևեցաւ եղծումն իրացն և Հայք յԱղդէէ Գամրացի իմաստասիրէ՝ յառաջ առեալ էին
զուղղորդն և յայնժամ ընդ պարսից տիրապետութեամբ գոյով չանկան յեղծումն նոցա: Եւ էր
այն ի տասն թուականին Հայոց»²: Վանական վարդապետի հիշյալ վկայությունից հետևում է,
որ 562 թ., այսինքն Հայոց 10 թվականին Հայերը Աղդէ Գամրացուց ստացել էին ՇԼԲ-ն՝ Չատ-
կացուցակը, որտեղ ի տարբերություն Իրեոնի Չատկացուցակի Ապրիլ 6-ին էր դրված լուսնի
լրումը, իսկ Իրեոնի մոտ՝ Ապրիլ 5-ին: Հայոց 18 թվականին կամ ՇԼԲ-ի 18-րդ տարում, այն է՝
570 թ. «Երևեցան եղծումն իրացն», այսինքն Ապրիլ 5-ին լրման օրը եկավ, իսկ Ապրիլ 6-ին
կատարեցին Չատիկը, որն ընդունելի չէր հայերի համար, իսկ վերջիններս քանի որ առաջնոր-
դում էին հասյան ՇԼԲ-ով, որտեղ այդ տարի լրումն ընկավ Ապրիլ 6-ին, կիրակի, իսկ Չատիկը
կատարեցին Ապրիլ 13-ին հաջորդ կիրակի ըստ սովորույթի: Վանական վարդապետը նկատի է
ունեցել այս իրողությունը: Բացի այդ, ինչպես կտեսնենք առաջիկա վերլուծության մեջ, Հայոց
10 թվականից, որը համարժեք է 562 թվին կիրառության մեջ մտավ հասյան ՇԼԲ-ն, որի խմբի
մեջ հնարավոր է որ եղած լինի Աղդէ Գամրացին, որի անունը Շիրակացու մոտ չի պահպանվել,
բայց նրան հիշում են և Հակոբ Ղրիմեցին և Կիրակոս Գանձակեցին: Բայց Անանիա Շիրակացին
«Քննիկոն»-ի մեջ մեկնել է ութ ազգերի տոմարները (գումարած Հայոցը որպես 9-րդ), որոնց ա-
նունները հական է հանվանէ բերել է Քրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան ճառում համապա-
տասխան ամսաթվերով: Իսկ այդ ազգերի ներկայացուցիչների անունները տվել է հասյանների
ՇԼԲ-ի ստեղծման պատմության կապակցությամբ: Հավանաբար Վանական վարդապետը չփո-
թել է Աղդէի Եթովպացու հետ (դարձնելով Գամրացի) մանավանդ գամրացուց տոմարը Շիրակա-
ցին չի քննել) և նրան հետևել են Կիրակոս Գանձակեցին ու Հակոբ Ղրիմեցին: Հնարավոր է
մտածել նաև, որ Վանական վարդապետին, ինչպես և Կիրակոս Գանձակեցուն ու Հակոբ Ղրի-
մեցուն հայտնի են եղել մի ավանդություն, որի համաձայն Հայերին Աղդէ Գամրացին է ծա-
նոթացրել հասյանների ՇԼԲ-ին, բայց այն կարող էր լինել ուշ շրջանի տարբերակ, որովհետև
Անանիա Շիրակացին չգիտի այդ մասին, մանավանդ որ նա անուն առ անուն բերել է ութ ազ-
գերի ներկայացուցիչներին, այսինքն՝ իր մեկնած տոմարների հեղինակներին, որոնք մասնակցել
են Աղեքսանդրիայի ժողովին, որին գլխավորում էր հասը: Իսկ Հայոց մատենագրության մեջ

1 Ձեռ. № 1999, էջ 20ա-բ:
2 Տե՛ս է. Աղայան, Ակնարկներ..., էջ 157:

Հայտնի մյուս ազգերի տոմարները մեկնել է Հովհաննես Սարկավազը, որի Հայտնի բնագրերում նույնպես բացակայում է Աղդէ Գամրացու անունը:

Այժմ քննարկենք Հայկական սկզբնաղբյուրների նաև այլ տեղեկություններ, որոնք պահպանել են Հասյանների ՇԼԲ-ի ստեղծման և գործադրման ժամանակի մասին տվյալներ: Այս իմաստով Հայկական բնագրերի տվյալները բաժանվում են հիմնական չորս խմբի, որոնք ներկայացնում են տարբեր ժամանակագրական շերտեր: Բերենք հնագույն խմբի վկայությունները: Անանիա Շիրակացու «Ժամանակական կանոն»-ում գրված է. «Եւ ի նորին (Հուստինիանոսի - Ռ. Վ.) երեսներորդ եւ ի չորրորդ ամի կարգեցին Աղեքսանդրացիք զինն եւ տասն չորեք տասներորդն զատկաց՝ քսան եւ ութեակ շրջագայութեամբ ՇԼԲ ամաց բոլորակն եւ ի նոյն թագաւորի քսան (եւ Ե) երորդ ամի՝ Հայ թուականն կարգեցաւ»¹:

Մ. Չամչյանը բերել է Վենետիկի ձեռագրատանը պահվող հին ճառերտիրներից մեկի տեղեկությունը, որը հիմնականում համարժեք է վերոհիշյալին միայն որոշ համառոտմամբ, այն է՝ «ի նոյն ԼԴ ամի (Հուստինիանոսի - Ռ. Վ.) կարգեցին աղեքսանդրացիք զինն և տասներեակն չորեքտասներորդ ՇԼԲ ամացն զբոլորակն և ի նոյն թագաւորի ԻԵ. Հայոց թուականն կարգեցաւ»²:

Ըստ 5254 թվահամարի գրչագրի.

«... և յԼ[Դ] ամին նորա (Հուստինիանոսի - Ռ. Վ.) կարգեցին Աղեքսանդրացիքն զլուսնացոյցսն զՇԼԲ ամաց բոլորակն»³:

Ասողիկի մոտ գտնում ենք հետևյալ տեղեկությունը. «Յուստինոս ամս ԼԷ ի սորա չորեքտասներորդն կարգեցաւ թուականս Հայոց ի Դուսայ ժողովին, ի սորա ԻԳ ամին կարգեցին Աղեքսանդրացիքն զինն և տասներեակն (տարընթերցված՝ զինն և տասներակն) զչորեքտասներորդն (տարընթերցված՝ չորեքտասներորդն) Չատկաց ԻԼ շրջագայութեամբ»⁴:

Ակնհայտ է, որ վերը բերված վկայությունների նախնական սկզբնաղբյուրը Անանիա Շիրակացու «Ժամանակական կանոնն» է: Քանի որ Շիրակացու իսկ կողմից բերված տոմարական ստույգ ամիս-ամսաթվերով ստացանք Հասյան Շ. եակի սկիզբը և ընդունած առաջին տարիները, այն է՝ 553 և 562 թվականները, ուստի Հուստինիանոսի 25 և 34 տարիները համարժեք են ընդունել այդ տարեթվերին: Միայն նշենք, որ «Հայ կամ Հայոց թուականն կարգեցաւ»-ի տակ պետք է հասկանալ Հայոց թվականության սկիզբը (Հավանաբար Շիրակացին նկատի է ունեցել Պատճենի թվականի կանոնը), որի հիմնավորումը կտրվի հետագա շարադրանքում: Հարկ է չեչտել, որ Ասողիկը օգտվելով Շիրակացու «Քննիկոնից» փոխել է Հուստինիանոսի տարեթվերը. այն է՝ 14 և 23, որոնցից առաջինը քաղել է «Սակս ժողովոց...»-ի հեղինակից⁵, իսկ երկրորդ տարեթիվն ինքն է ստացել իմանալով Հասյան ՇԼԲ-ի, որը նույնն է ինչ Հայոց թվականության սկզբի և Հասյան ՇԼԲ-ի ընդունած առաջին տարվա 9 տարվա տարբերությունը: Ի դեպ քննարկվող տարեթվերի տարբերությունը (562-553, 34-25 և 23-14), որը հավասար է 9-ի այդ է հաստատում, բացի դրանից մատնանշում է հետագայում ստացված Հայոց 1 և 10 թվականները:

Հարկ է նշել, որ Հակոբ Ղրիմեցին տոմարի մեկնության մեջ բերել է Շեակին վերաբերվող Հուստինիանոսի 34 տարին խառնելով Շեակի, Անդրեասի 200-ամյակի ավարտի և Հայոց թվականի սկզբի հետ: Նա գրել է. «Եւ վասն Հայոց թվականիս իմայ, զի ոմանք գրեալ են զվախճան

Մեկին Անդրեասայ և զսկիզբն թվականիս Հայոց և զՇեակ բոլորին լինել յԼԱ ամի թագաւորութեան Յուստինոսի ամբարիչտ կայսերն եւ ի ԻԴ Խոսրովու պարսից արքային եւ այլք յԼԴ-ն եւ ոմանք յԼԶ-ն և այլք աւելի և նուազ...»¹:

Հակոբ Ղրիմեցին շփոթել է բոլոր տարեթվերը: Նախ Խոսրովի 24-րդ տարին (= 531 + 24 = 555 թ.) համարժեք է Հուստինոսի 31-րդ տարուն (= 527 + 31 = 558 թ.), երբ ելնում ենք այժմ ընդունված գիտական ժամանակագրությունից: Բացի այդ Խոսրովի 24-րդ տարին Դվինի ժողովի տարին է: Ասենք նաև, որ 17-րդ դարի Հայ անանուն ժամանակագիրը կրկնել է վաղ վկայություններից ոմանք, որոնց թվում «երեսուն (ե)ւ երեք Ուստինոսի կայսերն Յունաց»-ը² Հասյան ՇԼԲ-ի համար, սակայն կատարել է ԼԴ-ն ԼԳ-ի փոխելու սովորական համարվող գրչական սխալ:

Այսպիսով սկզբնաղբյուրների հիշյալ տեղեկությունների խումբը Հասյան ՇԼԲ-ի սկիզբը կապել են Ապրիլ 13-ի լուսնի լրման, այն է՝ 553 թվականի, ինչպես և Հուստինիանոսի 25-րդ տարվա հետ և համարել են Հայոց թվականության սկիզբ, որը հետագայում հաշվի արդյունք է, իսկ Հասյան ՇԼԲ-ի դավանած առաջին տարին, որը սկսել է 19-ամյակի 1-ին տարվա Ապրիլ 4-ի լուսնի լրումով, այն է՝ 562 թվականը, որը համարել են Հուստինիանոսի 34-րդ տարվա հետ և համարել են ՇԼԲ-ի ստեղծման և գործադրման տարին:

Հայ սկզբնաղբյուրների հաջորդ խումբը, որոնք ավելի ուշ են ստեղծվել, Հասյանների Շ-եակի ստեղծման և գործադրության սկիզբը կապել են Հայոց 10 թվականի հետ. այն է ներկա 562 տարու: Դրանցից հնագույնը Անանիա Շիրակացու տոմարի մեկնության խմբագրության մեջ է, որտեղ Շիրակացուն պատկանող բնագրինը անուղղակի տվյալ է, իսկ խմբագրված հատվածինը, որը կատարվել է Հովհաննես Սարկավազից հետո, որովհետև կապվում է Հայոց անշարժ տոմարի հետ, ուղղակի վկայություն է Հայոց տաս թվականի³ Հովհաննես Սարկավազը հստակ վկայել է. «ի տասն թուականին եղաւ հինգ ձեակն»⁴:

«Սամուէլ քահանայի հավաքումն գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ներկայս ծայրաքաղ արարեալ» բնագրի ընդօրինակության մեջ կարդում ենք. «Աստանաւր լցեալ լինի ամք ի ծնընդենէն Քրիստոսի ՇՄԳ, յորում և բովանդակեցան կանոնք Մեկի Անդրեասայ զորոյ զկնի կարգեցաւ թվական (տպագրում՝ թուականս) Հայոց այսպիսի պատճառաւ ի լրման Մեկի լրումն Չատկի ի Մարտի ԻԵ էր և սկզբանն Ապրիլի Դ: Եւ վասն զի ոչ ի սկիզբն կարասցին գնալ, զի յետ ԻԵ-ին ԺԳ էր Ապրիլի և Թ լրմունք ի մեջ: Եւ այնր աղագաւ սկսան շփոթել տաւնք ամենայն և արհեստ իրողութեան որ (տպ. որպէս) ասացաւ: Ապա յիմաստունք ժամանակին ի միասին եկալ կարգեցին թվական Հայոց, որով ուղղեցան Չատկին Տեառն. այլովք հանդերձ: Բայց ոչ կատարեալ ճշմարտութեան կալան սխալ զամս Թ (տպագիրը՝ բայց ոչ կարացեալ ի ճշմարտութեան կալ անսխալ զամս Թ): Իսկ ի Ժ երրորդ թվականին էաս անուն իմաստուն մտաւք ժողովեաց, առ ինքն արս կորովամիտս և յիմաստունս և կարգեցին զանտարակուսելի արինակն որ Շեակն կոչի: Այս է պատճառն թվականին Հայոց, զոր ի կարգ կանոնացս արմարեսցուք (տպ. յարմարեսցուք), վասն դիւրայհասութեան ժամանակաց»⁵:

Սամուել Անեցու վկայակոչած լուսնի լրման ամսաթվերով, ինչպես վերը կատարեցինք, հեշտությունները որոշվում են ներկա թվականները, այն է՝

1 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 296:

2 Մ. Չամչյան, ՊԷ, հ. 2, էջ 511:

3 Ձեռ. № 5254, էջ 202:

4 Ասողիկ, էջ 141:

5 Տե՛ս Գիրք թղթոց, Թ., 1901, էջ 221:

1 Ձեռ. № 1114, էջ 160ա:

2 Մանր ժամանակագր. հ. 1, Ե., 1951, էջ 255:

3 Տե՛ս Անանիա Շիր., Տիեզ. և Տոմար, Ե., 1940, էջ 81 և 87:

4 Մանր ժամանակագր. հ. 1, էջ 23:

5 Ձեռ. № 6644, էջ 144ա-բ, Սամուէլի քահանայի Անեցոյ, Հավատմունք ի գրոց պատմագրաց..., Վաղարշապատ, 1893, էջ 741-51:

1. 552 թ. = Մարտի 25 = Անդրեասի 200-ամյակի ավարտը

2. 533 թ. = Ապրիլ 13 = Հայոց թվականի սկիզբը

3. 562 թ. = Ապրիլ 4 (Ապրիլ 13(1) + 9 = 10) էասյան Շեակի ստեղծման և գործադրման տարին, Հայոց 10 թվականը:

Սամուել Անեցին հետևելով իր վարդապետ Գևորգ Մեղրիկին Հայոց մեկ թվականը վեր է ածել քրիստոնեական Հայկական 554 թվականի. իսկ 10 թվականը կլինի 563-ը: Սամուել Անեցու տեղեկությունների մի մասը կքննարկենք քիչ ուշ, միայն ասենք, որ նա էասյան Շեակի գործադրման սկիզբը փաստորեն համարել է 562 ներկա թվականը:

«Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետն ասացեալ» մեկնության ընդօրինակություններից մեկում գրված է. «Իսկ (ի) թագաւորութեան Յուստիանոսի ամբարըւշտի, որ զՏեառնընդառաջն ի Փետրուարի յերկուսն փախեաց, Մեակն Անդրայ (կարդա՛ Անդրեասի) լցաւ, և պիտոյ էր գլուխ ՇԹԺեկ կանոնին, և ինն ամ խափան եկաց տումար և գտաւն: Ապա էաս իմաստասէր յԱղեկսանդր(իա) ժողովեց առ ինքն [LII] այր(ք) իւր նմանք և յառաջ վարել զարուեստն Անդրայ, արարին զՇԼԲ ամաց լրումն ի նոյն դառնալով: Վասն այն անտարակուսելի է բոլորն այն: Բայց զԻրոն՝ իմաստասեր ի դրան թագաւորին ոչ կոչեցին»¹:

Վանական վարդապետի ակնարկն Հայոց 10 թվականի մասին է, երբ, ըստ նրա, ստեղծվեց էասյանների ՇԼԲ-ն:

Բերենք Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությունները. «Եւ յերրորդ ամի նորա (Մովսէսի, երկու ընդօրինակության մեջ՝ Հովհաննեսի - Ռ. Վ.) լցեալ լինի ի ծննդենէն Քրիստոսի ամք ՇԾԳ, և բովանդակեցաւ կանոնք երկերիւրեկին, զոր կարգեաց իմաստասերն Անդրէաս, եղբայր Մանգնոսի եպիսկոպոսի հրամանաւ Կոստանդնի կայսեր վասն լրմանցն զատկաց և այլ տօնից. զի իբրև լցաւ երկերիւր ամ, լրումն զատկին մարտի ԻԵ էր և ի սկզբանն ապրիլի Դ, և զի ոչ ի սկիզբն կարգացին գնալ, զի յետ ԻԵ ին ԳԺ-անն էր ապրիլի և Թ լրմունք ի մեջ կային և այնր աղագաւ սկսան շփոթել տօնք և ամենայն արհեստք տոմարականք:

Ապա Հայրապետն Մովսէս (երկու ընդօրինակության մեջ՝ Հովհաննէս) ժողովեաց զիմաստունսն, որ էին ի ժամանակին, յորս էր և Աթանաս ի վանաց սուրբ Կարապետին, և կարգեցին թուական Հայոց, որով ուղղեցն զգատիկ տեառն այլովքն հանդերձ: Բայց ոչ կարացեալ կալ ի ճշմարտութեան անսխալ զամս ինն: Իսկ ի տասներորդ թուականին էաս ոմն անուն Աղէքսանդրացի, այր կորովի և իմաստուն, իբրև ետես զայնպիսի շփոթումն, որ ամենայն եկեղեցիս, ձայն արկեալ առ ինքն հաւաքեաց զամենայն իմաստունս, որ յամենայն ազգաց զԱղէ՛ ի Գամրայ, զԳիգան՝ յԱսորոց, զԵլոզոս՝ ի Յունաց, զՓենեհէս՝ ի Հրէաստանէ, զՅոհան՝ յԱրաբիոյ, և այլ արս երեսուն և վեց իւր նմանիս և այլ բազմութեամբ, և յառաջ վարեալ զարուեստն Անդրէասի (երկու ընդօրինակության մեջ՝ Անդրէի) ՇԼԲ այլ ի նոյն դարձաւ: Ապա կարգեցին զանտարակուսելի օրինակն, որ հինգ Հարիւրեակն անուանի, բազմիմաստ և անսխալ, գլուխ եղեալ բոլորին զԴն ապրիլի, զի իբրև աւարտի ՇԼԲ ամն. այլ ի նոյն դառնայ: Եւ սկսան ուղղիլ ամենայն տօնք և արուեստք իրողութեան»²:

Կիրակոս Գանձակեցու մյուս հարցադրումներին և հատկապես շփոթմունքին կանդրադառնանք հետագա շարադրանքի մեջ: Վերը բերվածի մեջ կարևորն այն է, որ նա հետևելով առանձնապես Սամուել Անեցուն և նրա բերած լման օրերին ու քրիստոնեական Հայկական թվականին: Նա փաստորեն էասյանների Շեակի ստեղծման և գործադրման թվական է ընդունել Հայոց 10 թվականը, որն ինչպես տեսանք, ներկա 562 թվականն էր:

Ստեփանոս Օրբելեանը հետևել է վերը հիշված հեղինակներին և տվել որոշ նորություններ: Նա գրում է. «Ի չորրորդում ամի Հայրապետութեան տեառն Մովսիսի՝ Հայոց կաթողիկոսի. ի տասներորդ ամի մարգարանութեան Հայոց ՄԺԺայ Գնունուոյ, մինչ էր Կենարարին թուականն 553, ի լրման երկու Հարիւրեկին Անդրեասայ, յորում ամի էր լրումն զարկին ի մարտի ի 25, և սկիզբն բոլորին յապրիլի չորսն, ոչ կարացին գնալ ի սկիզբն. քանզի յետ քսան և հինգին տասն և երեքն էր ապրիլի և ինն լրմունք ի միջոցին պակաս գայր. այնր աղաջաւ սկսան շփոթիլ ամենայն տօնք տարւոյն:

Ապա հարկ եղև թուական Հայոց կարգել, զի նովաւ ուղղեցն զտարակոյսն, զոր և ուղղեցին: Իսկ ի ձեռն էասյա իմաստնոյ (այլ ընդօրինակության մեջ. զոր և ուղղեցին իսկ ի տասն թուականին ի ձեռն էաստ իմաստնոյ) որ կարգեաց զանտարակուսելի օրինակն հինգ Հարիւրեկին՝ այլովք իմաստնովք Հայոց: Արդ ի կարգել թուականին մեծաւ ժողով ի Դուին քաղաքի, էր եպիսկոպոս Սիւնեաց տէր Վրթանէս, և իշխան՝ տէր Միհր Արտաշիր, որք միաբանեալ ընդ ժողովոյն յուղարկեցին իմաստուն վարդապետս և զկատարեալ զիտնականս իրեաց, և ուղղեցին զանտարակուսելի տոմարն...»³:

Ստեփանոս Օրբելյանը հիմնականում հետևել է Սամուել Անեցուն և Կիրակոս Գանձակեցուն (ինչպես և Ասողիկին) լման օրերին և քրիստոնեական Հայկական թվականի հարցերում և չհաշված Ստեփանոս Օրբելյանի շփոթմունքը, որից երկուսի մասին կխոսենք քիչ հետո, էականն այն է, որ նա էասյան Շեակի ստեղծման և գործադրության սկիզբը դրել է Հայոց 10 թվականին:

Ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս Հակոբ Ղրիմեցին, այն է՝ «Ժամանակս ամբարիշտ արքային (լուսանցքում՝ ԹԳ (= թագաւորին) Յուստիանոսի եղև լրումն Մ ամի կարգացն Անդրիասու եւ սկսան շփոթել լրմունք զատկաց եւ զիբք արուեստական տումարաց: Իսկ այր մի ի ճշմարտագունից ուսումնականաց յեգիպտական մայրաքաղաքէն յԱղեքսանդրեայ էաս անուն կոչեցեալ ձայլ արկել առ ինքն ժողովէ և հաւաքէ զարս կորովամիտս զԱղղայ ի Գամրաց, զՓենէս ի հրէաստանէ, զՅոհան ի յարաբիոյ՝ զՅորել յեթովպիոյ, զՍերգի Մակենդոնիոյ, զԳիգան ասորոց և այլ LII արամբք հաւատարմոք խորհին գտանելն դարձ արեգական և լուսնի ի միում ամի եւ գտին: Ջայս լեալ ի ԻԸ ինն և Ժերեակսն, ապա դնեն զօր լրմանն ՇԼԲ ամի անսխալ զաւարտն գտեալ ի Մարտի ԻԵ եւ սկզբնաւորել յԱպրիլի ԺԳ-իցն եւ վասն զի անցեալ էր Թ ամ յիսկզբանէ բոլորին կարգեցին զԱպրիլի Դ-ն եւ ասացին թվական Հայոց Ժ, ուստի սահմանեցին երթալ ի թվին Թ եւ զայլն երթալ ԺԹ և Ի Դ-ից Ապրիլի գտանել զօր լրմանն»²:

Հիշյալ ամսաթվերով հետադարձ ստանում ենք 553 թ. և 562 թ., որոնցից վերջինը համարժեք է Հայոց 10 թվականին, որը Հակոբ Ղրիմեցին ևս համարել է ՇԼԲ-ի ստեղծման և գործադրման տարեթիվ:

Գրիգոր Կամախեցու խմբագրած ժամանակագրության մեջ կարդում ենք «Եւ Հայոց թվականին Ժ կարգեցաւ հինգ Հարիւրեակն, որով ուղղեցաւ Ջատիկն»³:

Դավիթ Բաղիշեցու (XVII դար) ժամանակագրության մեջ, որը վերնագրել է «Դաւիթ բանասիրի Բաղիշեցոյ ծաղկաքաղ արարեալ ի բազում պատմագրաց...» կարդում ենք.

«Յետ Ղևոնդի եկաց Հայրապետ Ներսէս ի գաւառէ Բագրեւանդայ, ի գեղջէ Աշտարակոյ ամս Թ(9): Յետ սորայ Յոհաննէս, ի գաւառէ Գաբղենից, ի գեղջէ Մնձղնուտայ ամս ԺԵ (15): Եւ ապա տէր Մովսէս ամս L(30). ի գաւառէ յԱրագածոտն, ի գեղջէ Եղիվարդա: Սա Ժ(10) ամին

1 Ձեռ. № 3082, էջ 364ա:

2 Ձեռ. № 1114, էջ 98ա-99ա:

3 Մանր ժամանակագր. հ. 2, էջ 263:

1 Ձեռ. № 3082, էջ 364ա:

2 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 41-43:

իւրոյ, և ոմանք Դ(4) ասեն, և յիշխանութիւն Մծեծայ և Յուստիանոսի Կոստանդնու և Խոսրովու Պարսից, այս Մովսէսի հրամանաւ եղաւ թվականն Հայոց, յետ լրման Մ (200) եկին Անդրեասայ ի Դուին քաղաքի ի կենարար ծննդենէն Փրկչին մերոյ ամք ՇԾ (ե) Գ (553), և ի լուսաւորչէն ՄԽԱ (241) և ի գտանելոյ գրոյն ՃԺէ (117) և էր Յունաց թուականն ՅԴ (304) և Ասորոց թուականն ՊՀԱ (871): Ոմանք ի պատմագրաց ասեն թէ առ ներսեսիւ եղաւ թվական, բայց յոլովքն առ այն Մովսէսիւ ասեն. թվական ժ կարգեցաւ Շեակն ի ձեռն էասայ Աղէքսանդրացոյ»¹:

Առայժմ չքննարկելով մյուս տարեթիւերը, ասենք որ. «թվական ժ կարգեցաւ Շեակն ի ձեռն էասայ Աղէքսանդրացոյ» ծաղկաքաղ արված հատվածը միանգամայն ճիշտ է արտացոլել իրողութիւնը:

Ի դեպ 11-րդ դարի առաջին կեսին գրված մի ժամանակագրութեան մեջ Հայոց թ թվականի տակ (ուղղել՝ ժ) տրվել է. «ժողովն իմաստասիրաց յԱղէկսանդր(իս), որ լմնացուցեն զհինգ հարիւրեակ և էր էաս իմաստասեր ԼԶ ընկերաւք»²:

Այսպիսով սկզբնաղբյուրների վերը բերված խումբը Հայոց 10 թվականին (= 562 թ.) են դրել էասյան ՇԼԲ-ի ստեղծման և գործածութեան սկիզբը, որը թեև ճիշտ է, բայց հետևադարձ հաշվի արդյունք էր:

Սկզբնաղբյուրների հաջորդ խումբը տարբեր ձևակերպումներ են տալիս, բայց ՇԼԲ-ի սկիզբը կապում են Խոսրովի 31-րդ տարվա հետ: Այս թվականը հավանաբար վաղ ծագում ունի, բայց մեզ է հասել ուշ շրջանի բնագրերում: Բերենք այդ տեղեկությունները:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է «Յամի տասներորդի Հայրապետութեան սորա (Մովսէսի - Ռ. Վ.) և երեսներորդի առաջներորդի ամին Խոսրովայ՝ որդւոյ Կաւատայ արքայի Պարսից՝ լցեալ բովանդակեալ շրջանակ բոլորակի Հինգհարիւր երեսուն երկու ամաց, ապա ի հրամանէ մեծին Մովսէսի քերթողք և գիտունք արուեստին եղին զկարգ թուականութեան Թորգոմեանս համարոյ. որ է շարժումն յառաջխաղաց և հիմն զանազան մասանց արուեստին: Եւ այսպէս ըստ Հայկական լեզուի տուեալ տօմար տօնից տարեկանաց, յայնմհետէ ոչ կարօտանանային իբրև մուրացիկ իմն առնելով յայլոց ազգաց զպիտանի խորհրդաց արարողութիւնս»³:

Թեև Հովհաննես Դրասխանակերտցու անորոշ «լցեալ բովանդակեալ» արտահայտութեանը, նա ՇԼԲ-ն կապել է Խոսրովի 31-րդ տարվա հետ, այն է՝ 562 թվականի (531+31): Դրասխանակերտցու մյուս հարցադրումներին կանգնողառնանք հետագա շարադրանքի մեջ: Վարդան Արևելցին տեղեկացրել է. «... Սա (Մովսէս - Ռ. Վ.) ի տասներորդ ամի Հայրապետութեան իւրոյ, և ի ԼԱ ամի Խոսրովու որդւոյ Կաւատայ. և ի ԺԴ Յուստիանոսի՝ որ զսուրբն Սոփի շինեաց, եղեալ Թուական Հայոց և տումար. յորում ժամանակի (քսան տարով յառաջ - Մ. Չամչյան) լցեալ էր շրջանն ՇԼԲ (Մ- Ռ. Վ.) ամաց: Եւ էր մարզպան Հայոց Մծեծ Գնունի, որ կալաւ զիշխանութիւն ամս ԼԱ: Եւ ի Դիր թուականին էին Պետրոս եպիսկոպոս քերթողն Սիւնեաց, և Ներշապուհ ի Տարոնոյ, և Աբդիշոյ ի Սասնոյ, զոր եպիսկոպոս ձեռնադրեաց Մովսէս»⁴:

Վարդան Արևելցին օգտվելով իր նախորդներից տվել է մի շարք հակասական տարեթիւեր, որոնց թվում Խոսրովի 31-րդ տարին, որն անտարակույս ՇԼԲ-ի ստեղծման և գործադրման տարին է: Վարդան Արևելցու մյուս հարցադրումները կշտկվեն, երբ վերջնականորեն պարզ դառնա էասյան ՇԼԲ-ի և Հայոց թվականի հաստատման խնդիրները, մանավանդ որ Հայոց թվական-

նութեան համակարգի ստեղծումը անմիջականորեն կապված էր նրա հետ: Այդ հարցերը հետագայում կարող ենք կարգաբանվի հետագա շարադրանքի ընթացքում:

Անանուն Սեբաստացու (13-րդ դ.) տարեգրութեան մեջ կարդում ենք. «Տէր Մովսէս կաթողիկոսը Հայոց, որ է ի գեղջէ Եղիավարդայ եկաց կաթողիկոս ամս Լ(30): Սա ի Ժ(10) ամի իւրոյ Հայրապետութեանն և ԼԱ(31) ամին Խոսրովոյ որդոյ Կաւատայ և ԺԴ(14) Յուստիանոսի կալիսեր հռոմայեցոց որ զսուրբ Սոփի շինեաց, յայսմ ժամանակիս եղաւ թվական Հայոց և տումար ազգիս մերոյ: Եւ էր ի ծննդենէն Քրիստոսի մինչև ի դիր թվական ՇԾԴ (554) (մյուս ընդօրինակութեան մեջ՝ ԵՃՇԳ (553)) ամ: Զի Անդրէաս եպիսկոպոս եղբար Մանգնոսի եղեալ էր կանոն Մ (200) ամաց, որով զՋատիկն առնէին և այն բովանդակեալ էր և վճարեալ և վասն այնորիկ եղին զթվական Անդրեաս (իմացիր՝ էսա) Աղեկսանդրացի այլովք իմաստասիրովք կարգեցին զհինգ հարիւրակ բոլորն և այնու ուղղեցաւ»¹:

Մանր ժամանակագրութեան անանուն հեղինակը օգտվելով նախորդներից բերել է նաև Խոսրովի 31-րդ տարին:

Այսպիսով Հայկական սկզբնաղբյուրների քննարկվող խմբի հեղինակներն էասյան ՇԼԲ-ի սկիզբն ու գործածումը կապել են Խոսրովի 31-րդ տարվա, այն է 562 թվականի հետ: Այն անտարակույս ճիշտ է այն իմաստով, որ էասյան Շեակ ստեղծվեց և գործադրվեց 562 թվականին, նրանց դավանած 1-ին տարվանից, թեև ՇԼԲ-ի սկիզբը սկսեց 553 թ.:

Սկզբնաղբյուրների հաջորդ խումբը ՇԼԲ-ի ստեղծման և գործադրման տարին արտահայտել են քրիստոնեական Դիոնիսյան թվականով: Հովհաննես Սարկավազը իր ժամանակագրութեան մեջ գրել է. «Անտի (ի ծննդէնէ կենարարին) մինչև ի Հայ թուականին դիր ՇԾԳ, ինն ամաւ զկնի հինգ հարիւրեակն եղաւ, ի ծննդենէն յետ ՇԿԲ ամաց...»²:

1999 թվահամարի գրչագրի «Ի Դաւթէ ասացեալ» վերնագիրն կրող բնագրում կարդում ենք. «... և ի ծննդենէն (Քրիստոսի) մինչև ի Հայ թուականն ամք ՇԾԳ և զկնի թ ամի եղաւ Շեակն, ի ծննդենէն յետ ՇԿԲ ամի...»³:

Նույն ձևակերպումն ունի 2001 թվահամարի ձեռագրի «Դարագլուխ» վերնագիրը կրող ժամանակագրութիւնը⁴:

Այսպիսով վերը բերված բնագրերի խումբը Շեակի գործադրութեան սկիզբը համարել են 562 թվականը: Այդ տարեթիւերը Հովհաննես Սարկավազը վերցրել է այլ բնագրից: Նա տվյալ դեպքում նկատի է ունեցել ոչ թե իր օգտագործած քրիստոնեական Հայկական թվականը, այլ քրիստոնեական դիոնիսյան թվականը, այսինքն ներկա թվական հիմնադրի տարբերակը:

Հատկապես Անանիա Շիրակացու, ինչպես և Հայկական սկզբնաղբյուրների վերոհիշյալ չորս խմբի վկայությունները, մեր հաշվումները, ցույց են տալիս ու հիմնավորում, որ էասյանների ՇԼԲ-ն ստեղծվել և գործադրվել է 562 թվականից, երբ նրանց օգտագործած լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին տարին էր, իսկ լուսնի լրումը Ապրիլ 4 = Նիսան 14-ին էր ընկել: Միաժամանակ պարզ դարձավ, որ էասյանները շարունակել են Անդրեասի 200-ամյակը և իրենց ՇԼԲ-ի սկիզբը դրել են 553 թվականին երբ լուսնի լրումը Նիսան 23 = Ապրիլ 13-ին էր, այսինքն Անդրեասի 19-ամյակի 11-րդ տարին: Այլ խոսքով էասյանների կազմած ՇԼԲ-ն ունեցել է երկու սկիզբ մեկը՝ նրանց ՇԼԲ Զատկացուցակի սկիզբը, որը 553 թվականն է, մյուսը՝ նրանց ընդունած լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին տարին, որից արևային և լուսնա-

1 Մանր ժամանակագր. հ. 2, էջ 329:
2 Մանր ժամանակագր. հ. 2, էջ 17:
3 Հովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 65:
4 Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. 2, էջ 510:

1 Մանր ժամանակագր. հ. 2, էջ 123:
2 Մանր ժամանակագր. հ. 1, էջ 22-23:
3 Ձեռ. № 1999, էջ 214բ-215ա:
4 Տե՛ս Ձեռ. № 2001, էջ 36բ:

յին տարիներն իրար համադրել են և սկսել են հաշվել վերադիրների համակարգը և այլ տոմարական մանրամասներ, այսինքն տոմարական հաշվումները կատարել են 562 թվականից՝ Նիսան 14 = Ապրիլ 4-ից. ՇԼԲ-ի ստեղծումից և գործադրությունից, մանավանդ որ Նիսան 14 — Ապրիլ 4 ամսաթվերը կապվում էին արարչություն, Ելից և Քրիստոսի խաչելություն հետ, ինչպես նշել են Շիրակացին և Սարկավագը: Այդպես են վարվել նաև հայերը: Նրանք որոշ ժամանակ անց ընդունեցին էասյանների ՇԼԲ-ն և այդ հիմքի վրա ստեղծեցին հայոց թվականության համակարգը: Ասենք նաև որ էասյանների և հայոց ՇԼԲ-ի կամ թվականության տարբերությունը միայն այն է, որ հայոց տոմարի շարժական լինելու պատճառով հայոց ամսաթվերը մեկ տարվա կտրվածքով ընկնում են երկու տոնական տարվա վրա: Այդպես էր նաև 532 տարիների կտրվածքով:

Վերոհիշյալ վերլուծություններից պարզ դարձավ, որ Ներսեսի կաթողիկոսության 2-րդ տարում Անդրեասի 200-ամյա Ձատկացուցակը սպառվեց (552 թ.): Դեռևս չէր ստեղծվել էասյան ՇԼԲ-ն: Հայ մատենագրական վկայություններից երևում է, որ Ներսես կաթողիկոսի 4-րդ տարում, այն է՝ 555 թ. Մարտի 21-ին Դվինում հրավիրվել է եկեղեցական ժողով և կանոնվել է «Գիր աւանդութեան»-ը: Այնտեղ հավանաբար քննարկվել է նաև եկեղեցական տոների հատկապես Ձատկի և մյուս շարժական տոների կատարման հարցը, թեև կաթողիկոսի կարգադրություն կարող էր լինել 553 թ. սկզբներին: Վերը բերված տեղեկությունների համաձայն, նրանք առաջնորդվել են 19-ամյակի լուսնի լրումներով և դրա հիման վրա հաշվել ու կատարել են տոները:

Հետագայում հայ պատմիչներն ու տոմարագետները հետադարձ հաշվով ստացել են Հայոց Մեծ թվականի առաջին տարին (552/3 թ.), որի հիմքը այն է՝ էասյանների ՇԼԲ-ն դեռևս չկա: Այն իսկապես ընկել է Ներսեսի կաթողիկոսության տարիներին և սխալմամբ նրան վերագրել հայոց Մեծ թվականի՝ հայոց շարժական տոմարը թվականության համակարգի վերածելու կարգադրությունն ու հաստատումը: Այս տեսանկյունից բնորոշ է նաև Ասողիկի մյուս վկայությունը: Նա գրել է. «Եւ ի սորա (Մեծ Գնունու - Ռ. Վ.) եօթներորդ ամին եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Ներսէս ի Գաւառէն Բագրևանդայ ի գեղջէն Աշտարակայ՝ ամս Թ: Սա ի չորրորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ և ի տասներորդ ամի իշխանութեան Մեծէժայ արար ժողով ի քաղաքն Դուին եւ էին գլխաւորք Պետրոս (տարբերակ՝ Պողոս) եպիսկոպոս քերթող Սիւնեաց և Ներշապուհ ի Տարօնոյ (և) կարգեցին զթուականն Հայոց ի ԺԴ-ն Յուստիանոսի կայսեր, որ զսուրբն Սոփիա (տարբերակներ՝ Սոփի, Սոփէ) շինեց և ի ԻԴ-ն ինսորվայ որդւոյ Կաւատայ Պարսից արքայի: Յորում ամի սուրբն Յեզիտրուզիտ (Ձեռագրում՝ Եզիտրուզիտ) կատարեցաւ ի Քրիստոս: Եւ Հայք այդմ ամի և յայդմ ժամանակի ի բաց կացին Յունաց հաղորդութենէ եւ էր Յունաց թուականն ՅԴ յէ ամէն Փիլիպպոսի կայսեր:

Ժողովի ամենայն ժամանակ ի ծննդենէ փրկչին մինչև ցժողովն Դունայ և զթուականն Հայոց ամբ ՇՄԳ և ի լուսաւորութենէ սրբոյն Գրիգորի, որ է սկիզբն աստուածածանօթութեանն աշխարհիս հայոց ամբ ՄՄԲ»¹:

Այս մեջբերված հատվածում շփոթված են մի խումբ տարբերակներ, որոնց անդրադառնալն անհրաժեշտություն չենք համարում, որովհետև Ասողիկի օգտագործած թվականության համակարգերի հարցը առանձին ուսումնասիրության խնդիր է, միայն նշենք, որ եթե «կարգեցին զթուականն Հայոց»-ը հասկանանք հայոց մեկ թվականը որի համարժեք քրիստոնեական թվականը իսկապես «ՇՄԳ»-ն է, քանի որ Ասողիկի մոտ հայոց և քրիստոնեական թվականի տարբերությունը 552 է, այսինքն՝ նրա մոտ հայոց մեկ թվականի համարժեքը 553 թվականն է, ապա

Ասողիկը ճիշտ է վերածել քրիստոնեական թվականի, թեև նկատի չի ունեցել հայոց մեկ թվականի 552 թվականի մասը: Իսկ ինչ վերաբերվում է Ներսես կաթողիկոսի ժամանակ հայոց թվականի հաստատվելուն, ապա այն ընդունելի է:

1999 թվահամարի ձեռագրում առկա է, հավանաբար տոմարական բնագրի, մի պատահիկ, որտեղ գրված է. «Ի թագաւորութեանն ինսորվու, ի հայրապետութեանն Ներսեսի Շինողի, եւ ի Նահատակութեանն Յիզտրուզտի սահմանեցին կանոն զխաչեցարն եւ եղին տոմար ըստ հայոց. վերադիրն Դ էր (ուղղել՝ Գ - Ռ. Վ.)¹, է երրեակն Գ էր (նկատի է ունեցել հուլյանը Ռ. Վ.)², լրումն՝ ի Մարերի յէ, աւրն Կիւրակէ, Յիսնակամուտն՝ ի Քաղոց ի ԺԱ, Յայտնութիւնն՝ յԱրաց Լ-նն, հասարակածն՝ յԱհկի ԺԳ-ն, ամառնամուտն՝ ի Հրոտից ի ԺԴ. աշնանայինն՝ ի Սահմի ի Ժ-ն, ձմեռնամուտն՝ յԱրաց ի ԺԱ, Աստուածածնին՝ ի Հոռի ի Զ-ն, Սուրս Խաչն՝ ի Սահմի ի Զ-ն, անկաստեղն՝ ի Մարերի յԼ-ն, ելն (այսինքն՝ ելսատեղն)՝ ի Մարգաց ի ԺԸ-ն»³:

Մեզ հայտնի չի, որ Ներսես կաթողիկոսին (551-560 թթ.) Շինող մականունը տային: Հեղինակը նկատի է ունեցել հիշյալ կաթողիկոսին, ինչպես կտեսնենք, բերված ամսաթվերից ստացված տարիներից: Հայտնի է, որ հայոց թվականության սկիզբն ընկել է ինսորվ պարսից թագավորի (531-579 թթ.) և Ներսես կաթողիկոսի ժամանակներին, եթե «եղին տոմար ըստ հայոց» ձևակերպումն այդ իմաստով հասկանանք:

Տեսնենք բնագրի վերը բերված հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերով հնարավոր է ճշգրտորեն որոշել այն թվականները, որը նկատի է ունեցել հեղինակը: Բարեբախտաբար բնագրում տրվել են հայոց շարժական տոմարի և տոնացոյցի այն իրողությունները (լրում, Յիսնակամուտ, Յայտնութիւն, հասարակած, ամառնամուտ, աշնանային, ձմեռնամուտ, Աստուածածին, Սուրբ Խաչ, Անկաստեղ, Ելսատեղ), որոնք չհաշված լրումը, վաղ շրջանում անշարժ էին և հայոց տոմարական և տոնացուցային բնագրից հայտնի են նրանց հուլյան համարժեքները, որոնց հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերն էլ տարիների որոշակի կտրվածքով կան հիշյալ բնագրում: Հարկ է նշել, որ «լրումն՝ ի Մարերի յէ, աւրն կիւրակէ»-ն հնարավորություն է տալիս հայոց ամսաթվերից ստացած քառամյակի տարիներն ավելի հստակեցնել ներկա թվականի տարիներով: Վկայված ամսաթվերի տարիների քառամյակն գտնելու համար կիրառենք հայոց տոմարական եղանակը⁴:

Ասենք, որ հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը բերում ենք բնագրի տված հերթականությանը սկզբից տալով տոմարական իրողության կամ տոնի անվանումը, իսկ վերջում սրանց հուլյան համարժեքները փակագծերի մեջ:

1. Լրումը՝ Մարերի 7, կիրակի (= Ապրիլ 13), որտեղից Մարերի 1 = 552-555 թթ.:

Գտնենք, թե քառամյակի որ տարում է Մարերի 7-ին կիրակի եղել:

ա) 552 թ. Մարերի 1 = Ապրիլ 7, Մարերի 7 = Ապրիլ 13 = շաբաթ

բ) 553 թ. Մարերի 1 = Ապրիլ 7, Մարերի 7 = Ապրիլ 13 = կիրակի

գ) 554 թ. Մարերի 1 = Ապրիլ 7, Մարերի 7 = Ապրիլ 13 = երկուշաբթի

դ) 555 թ. Մարերի 1 = Ապրիլ 7, Մարերի 7 = Ապրիլ 13 = երեքշաբթի:

Նկատենք, որ ըստ Ձատկացուցակի լրումը եղել է՝ 552 թ. (Մարտ 25), 553 թ. (Ապրիլ 13), 554 (Ապրիլ 2) և 555 թ. (Մարտի 22), այսինքն միայն 553 թվականին լրման օրը ընկել է Ապրիլ 13-ին: Այնպես որ ինչպես լրման, այնպես էլ կիրակի օրվա նշումով ստանում ենք 553 թ.,

¹ Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական, 2-րդ հրատ., Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 82-83:

¹ Տե՛ս Բ. Թումանյան, Հայ աստղագիտության պատմությունից. Ե., 1985, էջ 123-124:

² Տե՛ս Բ. Թումանյան, Գույն աշխատութ., էջ 124:

³ Ձեռ. № 1999, էջ 86ա:

⁴ Տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը ... էջ 5-6:

ուստի հեղինակը նկատի է ունեցել Հայոց մեկ թվականի ամիս-ամսաթվերը, որոնք ընկած են ներկա երկու թվականների կտրվածքում, այն է՝ 552 թ. Հոռիի, Սահմիի, Քաղոցի և մասամբ Արացի ամսաթվերը, իսկ 553 թ. մասամբ Արացի, Ահեկանի, Մարբրի, Մարգացի և Հրոտիցի ամսաթվերը: Քննարկված օրինակն էլ բավարար էր Համապատասխան եզրակացություն անելու Համար, սակայն շարունակենք ամսաթվերի վերլուծությունը:

2. Յիսնականություն՝ Քաղոց 11 (= Դեկտեմբեր 18), որտեղից Քաղոց 1 = Դեկտեմբեր 8 = 552-555 թթ. (= 552 թ.):

3. Յայտնութիւնն՝ Արաց 30 (= Հունվար 6), որտեղից Արաց 1 = Դեկտեմբեր 8 = 552-555 թթ. (= 553 թ.):

4. Հասարակածն՝ ահկի 13 (= Մարտ 20), որտեղից Ահկի 1 = Մարտի 8 = 552-555 թթ. (= 553 թ.):

5. Ամառնամուտն՝ Հրոտից 14 (= Հունիս 19), որտեղից Հրոտից 1 = Հունիս 6 = 552-555 թթ. (= 553 թ.):

6. Աչնանայինն՝ Սահմի 10 (= Սեպտեմբեր 18), որտեղից Սահմի 1 = Սեպտեմբեր 9 = 552-555 թթ. (= 552 թ.):

7. Զմեռնամուտն՝ արաց 11 (= Դեկտեմբեր 18), որտեղից Արաց 1 = Դեկտեմբեր 8 = 552-555 թթ. (= 552 թ.):

8. Աստուածածինն՝ Հոռի 6 (= Օգոստոս 15), որտեղից Հոռի 1 = Օգոստոս 10 = 552-555 թթ. (= 552 թ.):

9. Սուրբ Խաչն՝ Սահմի 6 (= Սեպտեմբեր 14), որտեղից Սահմի 1 = Սեպտեմբեր 9 = 552-555 թթ. (= 552 թ.):

10. Անկաստեղն՝ Մարբրի 8 (= Ապրիլ 14), որտեղից Մարբրի 1 = Ապրիլ 7 = 552-555 թթ. (= 553):

11. Ելսատեղն՝ Մարգաց 18 (= Մայիս 24), որտեղից Մարգաց 1 = Մայիս = 552-555 թթ. (= 553 թ.)

Այսպիսով 1126 թ. ընդօրինակված 1999 թվահամարի զրչազրի պատառիկի հեղինակը ճշգրտորեն որոշել է Հայոց մեկ թվականի Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը, որոնք վերաբերում են տոմարական իրողություններին և տոնական օրերին: Հեղինակը դրանք Համարել է Հայոց տոմարի, այն է՝ թվականության դրման տարի, որով և սայթաքել է, քանի որ նրանք արտացոլում են Հայոց մեկ թվականի, այսինքն՝ սկզբի, տոմարական և տոնացույցային իրողությունները:

Մ. Չամչյանը բերել է «գրանս Միխայելի ասորւոյ. ի ԳՀԱ թուին ասորւոց սկսաւ թիւն Հայոց առ տ(է)ր ներսեսիւ Հայրապետիւ ի ԼԸ ամին Յուստիանոսի, և ի թագաւորութեան պարսից Խոսրովու: Այլք առ Մովսեսիւ ասեն կաթողիկոսիւ»¹: Ինչպես նկատելի է վերը բերվածից Միքայել Ասորին պաշտպանել է Հայոց թվականության Հաստատումը ներսես կաթողիկոսին վերադրելու տարբերակը, թեև հիշել է նաև Մովսես կաթողիկոսին տալու տեսակետները: Սակայն վկայված տարբերակը ոչ մի կերպ չեն կապվում ոչ ներսեսի և ոչ էլ Մովսեսի կաթողիկոսության ժամանակների հետ:

1999 թվահամարի զրչազրի ասորական տոմարի մեկնության մեջ գրած է. «Եւ յԱղեկ-սանդրէ մինչև ի ծնունդն քրիստոսի են ամք 8թ» (309):

Միքայել Ասորու վկայած 871 ասորոց թվականից Հանենք 309 կստանանք 562 թվական քրիստոնեական Հայկական թվականով:

Ալեքսանդրի և Հայոց մեծ թվականի Համար գրվել է կանոն, որտեղ նրանց տարբերությունը 862 է: Միքայել Ասորու տված 871 ասորոց թվականից Հանենք 862 կստանանք Հայոց 9 թվական, որին գումարելով 553 կստանանք 562 քրիստոնեական Հայկական թվականը, իսկ 551/2 գումարելու դեպքում կգտնենք ներկան, այն է 560/1 թթ.: Պարզ է դառնում, որ Միքայել Ասորու փաստագրած 871 ասորոց թվականը Համարժեք է 562 թվականին՝ քրիստոնեական Հայկական թվականով և 560/1 թթ.՝ քրիստոնեական Դիոնիսյան կամ ներկա թվականով:

Հուստինիանոսի 38-րդ տարին, այսինքն՝ վերջին տարին, ինչպես Հայտնի է 565 թվականն է: Միքայել Ասորին 871 և 38 թվերը դրել է Համարժեք: Ըստ նրա ստացվում է, որ Հուստինիանոսի վերջին տարին ներկա 560/1 թթ. է: Սխալը 4-5 տարի է: Այնպես որ Միքայել Ասորու մոտ հիշատակված Ասորոց 871 թվականը ավելի մոտ է Հասյան ՇԼԲ-ի ստեղծման տարուն, քան ներսեսի, առավել ևս Մովսեսի կաթողիկոսության տարիներին, որովհետև 560/1 թթ. ներսեսը մահացած էր, իսկ Մովսեսի նախորդը Հովհաննեսն էր, որի առաջին տարին 560/1 թթ.:

17-րդ դարի ժամանակագիրը պաշտպանում է Հայոց թվականության Հաստատումը ներսեսին վերագրելու վարկածը: Նա գրել է. «... Եթե ամի իշխանութեան սորին (Մթեթ Գնունու - Բ. Վ.) եղաւ թուական Հայոց ԵՃՄԱ թուոյն Քրիստոսի, ի ԸՃՀԱ թուին Ասորոց, երեսուն- (ե)ւ երեք ամին Ուստիանոսի կայսերն Յունաց, առ տէր ներսեսին Հայրապետիւ, ի թագաւորութեան Խոսրովու Պարսից արքայի, և այլք առ Մովսեսիւ Հայրապետին ասեն, զկնի իս ամի Հալածմանն Միխայիլին»¹: Անանուն ժամանակագիրը պաշտպանելով ներսեսին, Հայոց թվականի Հաստատումը վերագրելով նրան, բերել է տարբերակ, որոնք ոչնչով չեն կապվում նրա ժամանակի հետ Հուստինիանոսի 33 տարին, ասորոց 871 թվականը և այլն: Այնպես որ, Հայոց թվականի կարգադրությունը ներսես կաթողիկոսին վերագրելու վարկածը ինչպես տեսանք, վերջնականորեն հերքվում է Հասյան ՇԼԲ-ի դեռևս չստեղծված լինելու պատճառով:

Հաջորդ տարբերակն այն է, որ Հայ մատենագիրներն ու տոմարագետները Հետադարձ Հաշվով ստացել են Հայոց մեծ թվականի առաջին տարին և ուշ գործած կաթողիկոսներին (Հովհաննես, Մովսես) տեղափոխել են, վաղ դնելով նրանց տարիները: Այս տեսակետից բնորոշ են նաև Հովհաննես Կոզեռնի վկայությունները: «Մեկնութիւն տոմարի զոր արարեալ Յոհաննիսի վարդապետի, որ մականուանեին Կոզեռն» վերնագիրը կրող բնագրում գրված է. «Արդ վասն զի յԱրաց ամսոյ յԼ(30) Հանդիպեցաւ դնել զգիր թուականութեան Հայոց ազգիս ի ձեռն Անանիայի Շիրակացւոյ, ի ժ երորդ ամի աթուակալութեան Տեառն Յոհաննիսի (տարբերակ Մովսեսի Զեռ. N°1999, էջ 27ա) Հայոց կաթողիկոսի, որ ԻԳ թիւ էր Հայրապետացն ի սրբոյն Գրիգորէ, եւ ի ԻՅ ամին Յուստիանոսի կայսեր, ի հիմնարկութեան մեծ եկեղեցւոյն սուրբ Սոփեայ, եւ ի ԻԲ աթին Խոսրովու պարսից արքայի: Արդ յայն տարւոջ յորում զթուականն եղին ԲՁՀԶ ամ էր յԱղամա(յ) մինչեւ ի Հայ.թուականն, և ի ծննդենէն Քրիստոսի մինչեւ ի սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն ամք ՄՀԶ, եւ անտի մինչեւ զՀայ թուականն ամք ՄՀԶ, որ լինի ի ծննդենէն Քրիստոսի մինչեւ զՀայ թուականն ամք ՇՄԲ»²:

Բերենք նաև Հովհաննես Կոզեռնի տոմարի մեկնության առանձին Հատվածներ:

1. «Իսկ զի ասէ. կալ թիւ մի յԱրաց ամսոյ: Վասն զի յորում ամի զթուականն եղին, եւ առաջին ամ էր յետ նահանջի, եւ ի նոյն ամի լրումն զատկին ի Մարբրի յէ էր, եւ աւերն կիւրակէ եւ Ապրիելի ժԳ, որ է սկիզբն բոլորին ապրելեացն»³:

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Բայոց. Բ. 2, էջ 511:

¹ Մանր ժամանակագր., Բ. 1, էջ 255:

² Ձեռ. N° 1999, էջ 67բ-68ա, տե՛ս նաև Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Բայոց, Բ. Բ, էջ 509:

³ Ձեռ. N° 1999, էջ 70ա-բ:

2. «Յառաջին ամին թուականին լրումն գատկին ի Մարերի յէնն էր եւ յերկրորդ ամի թուականին դառնալոց էր լրումն գատկին զԱհկի ԻԶ-ն»¹:

Հովհաննես Կոզեռնը թեև հայոց թվականության հաստատումը կապել է Հովհաննես կամ Մովսես կաթողիկոսների անվան հետ, սակայն իր բերած տվյալները, որոնք կքննենք քիչ հետո, մատնանշում են հայոց մեկ թվականը (= 552-553 թթ.): Բացի այդ նա ճշգրտորեն Անանիա Շիրակացուն է վերագրել հայոց ՇԼԲ-ի ստեղծումը, որը հաստատվում է Հովհաննես Կոզեռնի հետևյալ տողերով՝ «Արդ վասն զի յԱրաց ամսոյ յԼ(30) հանդիպեցաւ դնել զգիր թուականութեան Հայոց ազգիս ի ձեռն Անանիայի Շիրակացոյ», ինչպես և Գևորգ Մեղրիկի՝ «... ի Շեկին զգիր թուականին» արտահայտությամբ, ըստ Անեցու (էջ 75): Հովհաննես Կոզեռնի գրած տոմարի մեկնության վերը բերված հատվածներն ևս ցույց են տալիս, որ նրա ձեռքի տակ եղել է Շիրակացու «Քննիկոնը» հատկապես նրա ՇԼԲ-ի ամբողջական բնագիրը:

Այժմ տեսնենք Հովհաննես վարդապետը հայոց որ թվականն է նկատի ունեցել, երբ բերել է հիշյալ հայոց ամսաթվերը: 1999 թվահամարի գրչագրի տոմարական պատահիկի ամսաթվերը քննելիս տեսանք, որ 553 թվականն էր, երբ լուսնի լրումը եղել է Մարերի 7 = Ապրիլ 13 = Կիրակի, որն էսայան և հայոց ՇԼԲ-ների կամ «Գիր թուականութեան Հայոց»-ի լուսնի 19-ամյակի, այն է՝ «սկիզբն բոլորի ապրելեացն»-ի, առաջին տարին էր: ՇԼԲ-ի 2-րդ տարում լուսնի լրումը ընկել է Ահեկանի 26-ին, ինչպես նշել է հեղինակը և հաստատվում է Շիրակացու ՇԼԲ-ով: Վերջապես Արաց 30-ը համարժեք Հունվարի 6-ին նույնպես մատնանշում է 553 թվականը: Այնպես, որ Հովհաննես Կոզեռնը նկատի է ունեցել «յառաջին ամին թուականին», այսինքն՝ հայոց մեկ թվականը, որը համարժեք է ներկա 553 թթ.: Հովհաննես Կոզեռնը հայոց մեկ թվականի սկիզբ է համարել 553 թ. և «ի ձննդենէն Քրիստոսի մինչեւ ցհայ թուականն ամք ՇԼԲ» է համարել նշելով նաև «եւ առաջին ամն էր յետ նահանջի», այսինքն 552 թվից հետո, ոչ միայն թվականի կանոնի, որտեղ հայոց մեկ և քրիստոնեական թվականի տարբերությունը 552 է, այլ նաև Հայոց եկեղեցական տոնական տարին Արաց 30-ին (= Հունվար 6) սկսելու պատճառով: Նա նույնպես նկատի չի ունեցել 552 թ. մասը: Ասենք նաև, որ Հովհաննես Կոզեռնի տոմարի մեկնության մեջ բերված որոշ հայոց ամսաթվեր մեկ օրվա սխալ են պարունակում և մատնանշում են ոչ թե 552-555 թթ. այլ 556-559 թթ. քառամյակը: Այսպես նա Աստուածածնի տոնի օրը դրել է Հոռի 7-ին (պետք է լիներ Հոռի 6-ին), Սուրբ Խաչի օրը տվել է Սահմի 7-ի ամսաթվի տակ (պետք է լիներ Սահմի 6), գարնանային գիշերահավասարը բերել է Ահեկանի 14-ի տակ (պետք է լիներ Ահեկանի 13) և այլն: Վերոհիշյալ ամսաթվերի մասին գրել ենք վերևում, որի համար հարկ չհամարեցինք մանրամասն շարադրել: Հետագարձ հաշվով ստացել կամ նկատի են ունեցել հայոց թվականի առաջին տարին և Հովհաննես կամ Մովսես կաթողիկոսներին տեղափոխել են այդ ժամանակը նաև 11-րդ դարի առաջին կեսին գործած ժամանակագիրը, Հովհաննես Սարկավագը, Սամուել Անեցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Անանուն ժամանակագիրները (16 և 17-րդ դարեր) Դավիթ Բաղիշեցին (17-րդ դ.) և այլ հեղինակներ, որոնց բնագրերի մի մասը ներկայացրինք վերը այլ առիթով, մյուսները անհրաժեշտ չենք գտնում ներկայացնել, որովհետև նույն երևույթի կրկնություններն են վերցրած վաղ շրջանի հեղինակներից կամ որոշ հավելումներ արված, որոնք ավելի են խճողել պատկերը: Վերը տեսանք, որ 562 թվականին հայտնաբերվեց և գործադրվեց էսայանների ՇԼԲ-ն, որը հայոց մեծ թվականի հիմքն էր: Այդ իրողությունը համընկավ Հովհաննես կաթողիկոսի 2-րդ տարվա հետ: Այդ է պատճառը, որ հայ մատենագիրներն ու տոմարագետները հետագարձ հաշվով ստացել են էսայանների ՇԼԲ-ի տարին և Մովսես կաթողիկոսին տեղաշարժել են առաջ: Այսպես են վարվել Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Վարդան Արևելցին և այլ հեղինակներ, որոնց բնագրերի մի

մասը բերվեցին վերևում ՇԼԲ-ի ստեղծման տարեթիվը ճշտելու կապակցությամբ: Թերևս Հովհաննես Գաբեղենացուն վերագրեինք էսայանների ՇԼԲ-ի ընդունման և հաստատման իրողությունը, եթե ունենայինք գոնե մեկ դրական փաստ: Սակայն այն բացակայում է:

Կարծում ենք, որ Հովհաննես Գաբեղենացին, եթե տեղյակ է եղել վերոհիշյալ ՇԼԲ-ների ստեղծմանը, ապա ձեռնապահ է մնացել որևէ տարբերակի ընտրության մեջ կամ էլ նախընտրել է Իրեոնի կազմած ՇԼԲ-ն: Բանն այն է, որ նրա կաթողիկոսության ժամանակ հայ-պարսկական հարաբերությունները խիստ սրվել էին և Հովհաննես կաթողիկոսը մյուսների հետ հակված էին Բյուզանդիան, որտեղ օգտագործում էին Իրեոնի կազմած ՇԼԲ-ն, ինչպես տեսանք Շիրակացու տեղեկությունից: Ի դեպ Հովհաննես կաթողիկոսի տարիներին է եղել առաջին ծագատիկը: Ըստ Իրեոնի գատկացուցակի 570 թ. լուսնի լրումը ընկավ ապրիլ 5-ին շաբաթ օր և ապրիլ 6-ին կատարեցին Չատիկը:

Հովհաննես կաթողիկոսը 572 թվականից և հետագա տարիներին իր թափառական կյանքը անցկացրեց Կոստանդնուպոլսում և նույնիսկ հունական ծեսով հաղորդվեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի հետ: Այդ վարմունքը քննադատության ենթարկվեց Հայրենիքում: Այնպես որ էսայան ՇԼԲ-ի ընդունումն ու հաստատումը, իբրև հայոց եկեղեցու Չատկացուցակ, Հովհաննես կաթողիկոսի կողմից, քիչ հավանական է, մանավանդ այն սկզբնաղբյուրների, որոնք հայոց թվականությունը հետևապես էսայան ՇԼԲ-ն վերագրում են նրան, տեղափոխում են 550-ական թվականները, այսինքն՝ հետագարձ հաշվով ստացած հայոց թվականության սկիզբը, երբ էսայան ՇԼԲ-ն չէր էլ ստեղծված, իսկ Հովհաննեսը կաթողիկոս ընտրվեց ՇԼԲ-ի կամ հայոց թվական 8-րդ տարում (= 560 թ.): Բացառելով ներսես և Հովհաննես կաթողիկոսներին, որպես էսայանների ՇԼԲ Չատկացուցակի ներդրողներ հայոց մեջ, մնում է Մովսես կաթողիկոսը: Նրա մասին, թեև հայկական սկզբնաղբյուրները տալիս են հակասական տեղեկություններ, բայց անվերապահորեն Մովսես կաթողիկոսին պետք է նախապատվություն տալ իբրև էսայան ՇԼԲ-ի կիրառողի հայոց եկեղեցու կենցաղում ի հակադրություն Իրեոնի Չատկացուցակի: Նախ Մովսես կաթողիկոսի սկզբի տարիներին սրվեցին հայ-հունական եկեղեցական հարաբերությունները, իսկ հետագա տարիներին ինչպես հայտնի է, վերածվեց բացահայտ թշնամանքի և արևմտյան Հայաստանում ստեղծվեց հայոց նոր հակաթու կաթողիկոսությունը Հովհան Ավանեցու գլխավորությամբ: Մյուս կողմից Շիրակացու հայոց ՇԼԲ ընդունած տարեթիվը, որի մասին կիսուս ենք նրա կազմած ՇԼԲ-ն քննելիս, ցույց է տալիս, որ էսայան ՇԼԲ-ն, ինչպես և հայոց տոմարի պատճեն հաստատվեց Մովսես կաթողիկոսի 4-րդ տարում, այն է՝ 581 թվականին, Դվինի եկեղեցական ժողովում:

Բացառված չէ, որ Մովսես կաթողիկոսի 10-րդ տարին, որն ավանդել են ուշ շրջանում ապրած հայ մատենագիրները, իբրև հայոց թվականի կամ տոմարի հաստատման տարի կապել են կամ էսայանների ՇԼԲ-ի և հայոց թվականի սկզբի. այն է՝ Ապրիլ 13-ից սկսվող առաջին տարվա լուսնի 19-ամյակի 10-րդ տարվա հետ, որն առաջին անգամ ընկել է 562 թվին, իսկ 2-րդ անգամ՝ 581 թվին, կամ էսայանների ու հայոց լուսնի 19-ամյակի 1-ին տարվա. այն է՝ Ապրիլ 4-ից սկսվող 10-րդ տարվա հետ, որն առաջին անգամ պատահել է 571 թվին, իսկ 2-րդ անգամ՝ 590 թվին: Հիշյալ տարեթվերից Մովսեսի կաթողիկոսության ժամանակին են հանդիպում 581 և 590 թվականները: Ընտրությունը կրկին ընկնում է 581 թվականի վրա: Եթե մեր առաջարկած տարբերակն ընդունվի, ապա բացատրվում է Մովսեսի կաթողիկոսության 10-րդ տարվա վարկածը: Պարզ է դառնում, որ լուսնի 19-ամյակի 10-րդ տարին համարել են Մովսեսի կաթողիկոսության 10-րդ տարին: Այդպիսի դեպքերից է, երբ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Մովսես կաթողիկոսի 10-րդ տարին համարժեք է դրել էսայանների և հայոց լուսնի 19-ամյակի 10-րդ տարուն: Ի դեպ նման թվագրման հնագույն վկայությունը գտնում ենք Սեբեոսի պատմության մեջ Երուսաղեմի 614 թվականի գրավման կապակցությամբ: Այդ տեղեկությունները

1 Ձեռ. № 1999, էջ 71բ:

տեղ գտած գրչական սխալների, այլև հեղինակի թվագրման նոր եղանակի կիրառման, այն է՝ լուսնի 19-ամյակի օրվա թվագրելու հետևանքով:

Երուսաղեմի պաշարման, գրավման, ջարդերի և հրկիզման հարցերն առանձին ուսումնասիրության խնդիր է: Այստեղ բերեք Սեբեոսի և Թովմա Արծրունու համարժեք վկայությունները և տանք միայն ամփոփիչ մեկնություն, նկատի ունենալով ոչ միայն մեր դիտարկումներն, այլև հետազոտողների (Ֆ. Կոնիբեր, Մ. Օրմանյան, Գ. Աբգարյան, Գ. Գրիգորյան) կատարած բանասիրական ճշգրտումներն ու վերլուծությունների այն կետերն, որոնք ընդունելի ենք համարել:

Նախ ներկայացնենք հիշյալ բնագրերի զուգահեռ տեղեկությունները:

Սեբեոս

Յայնժամ ժողովեաց խոռեամ, որ Ըռագմիոզան, զարս իր և երթեալ բանակեցաւ շուրջ զԵրուսաղէմս և պաշարեաց զնա, և կալաւ ի վերայ նոցա գործ պատերազմի զաւորս ժԹ (ուղղել՝ ԺԲ): Եւ փորեալ ի ներքոյ զհիմունս քաղաքին աւերեցին ցպարիսպս: Եւ եղև յաւորսն ժԹ-երորդի յամսեանն Մարգաց, որ ար ԻԸ էր ամսոյն (ուղղել՝ եւ եղև յաւորսն ժԴ-երորդի, յամսեանն Մարերի, որ ար ի Ը էր ամսոյն), յամի ԻԵ-երորդի թագաւորութեանն Ապրուէզ Խոսրովս. զկնի տաս ատր անցանէլոյ յետ զատկին առին զարքն Պարսից Երուսաղէմ, և սոր ի գործ արարեալ մինչև ցերիս ատրս՝ սպառեցին զամեանայն մարդիկ քաղաքին. և նստան ի ներքս քաղաքին [ԻԱ ար. ապա ելեալ բանակեցան արտաքոյ քաղաքին] և այրեցին զքաղաքն հուրք: Եւ համարեցին համար անկելոց դիակացն, և եղև թիւ սպանելոցն ժԷ հազար մարդ: Եւ զորս կալան կենդանիք՝ ԼԵ հազար մարդ: Կալան և զհայրապետն, որոս անուն էր Ջաքարիա, և յաչապանն և ի խնդիր անկեալ կենսաբեր Խաչին՝ սկսան զնոսա տանջել և բազումս ի պաշտաւնէից կառափնատեալ սատակէին ի ժամանակին յայնմիկ: Ապա ցուցին զտեղին, ուր ծածկեալ կայր զոր առեալ վարեցին ի գերութիւն և զարծաթ և զոսկի քաղաքին ձուլեալ խաղացուցին ի դուռն թագաւորին:

Ապա վասն անկելոց ձերբակալացն հրաման հասեալ ի թագաւորեն առնել ի վերայ ողորմութիւն, շինել զքաղաքն, և նոսա անդէն հաստատել իրաքանչիւր կարգ: Եւ զհրեայս հրամայէ հալածական առնել ի քաղաքէն և անդէն վաղվաղակի մեծաւ ստիպով կատարեն զհրաման արքունի: Եւ կարգեցին երիցապետ զոմն ի վերա քաղաքին, անուն Մողեստոս¹:

Թովմա Արծրունի

Յայնժամ ժողովեալ խոռեմ Եռագմայուզան զգորս իր բանակեցաւ շուրջ զԵրուսաղէմս և պաշարեաց զնա և պատերազմեցաւ ընդ Երուսաղէմի ատր ժԹ. և փորեալ զհիմունսն աւերեցին զպարիսպս: Եւ եղև յաւորսն ինն և տասներորդի, յամսեան մարգաց, որ օր ԻԸ էր ամսոյն, յամի քսան և հինգերորդի թագաւորութեանն Խոսրովու որ կոչէր Ապրուէզ զկնի ժ ատր անցանէլոյ զատկին առին զքաղաքն և սոր ի գործ արարել Գ ատրս սպառեցին զամեանայն մարդ ի քաղաքին. և նստան ի ներքս ի քաղաքին ԻԱ օր. ապա ելեալ բանակեցան արտաքոյ քաղաքին, և զքաղաքն այրեցին հրով: Եւ հրամայեցին համար առնել անկելոց դիակացն, գտաւ թիւ սպանելոցն ՄԷՆ մարդ: Կալան և զհայրապետն Ջաքարիա և ի խնդիր անկեալ սատուածային սորքն զանին՝ սկսան զնոսա տանջել, մինչև զբազումս ի պաշտօնէիցն կառափեալ սատակեցին. ապա ցուցին զտեղին ուր ծածկեալ էր զոր առեալ վարեցին ի գերութեան, և ոսկի և արծաթ անբաւ խաղացուցին ի դուռն թագաւորին: Եւ վասն մնացելոցն որք ի քաղաքին և ի սահմանս նորա՝ ել հրաման յարքուն ոստ առնել ի վերա նոցա ողորմութիւն, շինել զքաղաքն և հաստատել զամեանսին իրաքանչիւր կարգ: Եւ անդէն վաղվաղակի կատարելն զհրաման արքունի և կարգեցին երիցապետ զոմն ի վերա քաղաքին որոս անուն էր Մողեստոս²:

Վերահիշյալ վկայությունների, որոշ գրչական սխալների սրբագրումից հետո պարզվում է, որ 614 թվին պարսիկները Երուսաղեմը պաշարել են չորեքտասաներորդի օրը, այսինքն լուսնի 19-ամյակի լրման օրը, այն է՝ Մարերի 8-ին (= Մարտ 30) և Ջատկից 10 օր հետո գրավել են քաղաքը, որն ընկել է Մարերի 19-ին (= Ապրիլ 10) Ջատկից՝ Մարերի 9-ին (= Մարտ 31 + 10 օր) Պաշարումից գրավում 12 օր: Երեք օր կոտորել են քաղաքի բնակչությանը մինչև Մարերի 22-ը (= Ապրիլ 13) (Մարերի 19+3 և Ապրիլ 10 + 3), որից հետո պարսիկները մնացել են քաղաքում 21 օր, այսինքն մինչև Մարգաց 13-ը (= Մայիս 4) (Մարերի 22 + 21 օր և Ապրիլ 13 + 21 օր), իսկ հետո տեղափոխվել և ժամանակավորապես բնակվել են քաղաքից դուրս ու այրել Երուսաղեմը, հավանաբար հաջորդ օրը Մարգաց 14-ին (= Մայիս 5), որը Համբարձման օրվանից պակաս է 4 օրով¹:

Հայ մատենագիրներից շատերը (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Սամուել Անեցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Ստեփանոս Օրբելյան, Վարդան Արևելցի և այլն) թեև շփոթելով տարեթվերը և տարբեր ձևակերպումներ տալով Մովսես կաթողիկոսին են վերագրում հայոց թվականության համակարգի ստեղծման կարգադրությունը, որը Հովհաննես Դրասխանակերտցու բառերով հնչում է այսպես. «Ի հրամանէ մեծին Մովսեսի քերթողք և գիտունի արուեստին (տոմարական - Բ. Վ.) եղին զկարգ թուականութեան Թորգոմեանս համարոյ»: Դրասխանակերտցու «զկարգ թուականութեան Թորգոմեանս համարոյ»-ն դա Շիրակացու ՇԼԲ-ն է: Այս բնորոշումը մասամբ է ճիշտ, որովհետև ճշմարտարացի է Հովհաննես Կոզեռնը, երբ գրում է. «Արդ վասն զի յԱրաց ամսոց յԼ (30) հանդիպեցաւ դնել զգիր թուականության Հայոց ազգիս ի ձեռն Անանիայի Շիրակացու», որը Գևորգ Մեղրիկի «Ի Շեկին զգիր թուականին»-ն է: Հայոց թվականության համակարգն, այսինքն՝ հայոց ՇԼԲ-ն ամբողջությամբ և վերջնականորեն Անանիա Շիրակացին է կազմել հիմնվելով էասյանների ստեղծած ՇԼԲ-ի վրա և մեկնել հայոց և մյուս ութ ազգերի տոմարները: Միաժամանակ նա կանարկում է «աս է» կամ «ասի» - բառերով, իր նախորդներին, որոնք թվում հայոց տոմարի պատճեի հեղինակին: Սա նշանակում է, որ «Պատճեն տոմարի հայոց»-ը կամ ուշ շրջանի «Պատճեն տոմարի հայոց մեծաց»-ը, նրանից ավելի վաղ է գրվել: Շիրակացուց հետո եկող հեղինակները տալիս են հայոց տոմարի պատճենի հեղինակի անունն ու ժամանակը: Հովհան Մամիկոնյանը «Պատմութիւն Տարօնոյ»-ի մեջ գրում է. «Աթանաս՝ ամս ժ: Սա էր ի ժամանակս Մովսեսի Հայոց կաթողիկոսի, որ զթուականն գրեաց, զի նա էր տեղեակ տոմարի ամենայն ազգաց»²:

¹ Ի դեպ առկա է նաև հաշվման երկրորդ տարբերակը, թեև ոչ այնքան հաստատուն հիմունքով, որը հետևյալն է: Պարսիկները պաշարել են Երուսաղեմը Մարերի 8-ին (= Մարտ 30) և Ջատկից 10 օր հետո գրավել այն: Լրման օրը (Մարտ 30) շաբաթ է ընկել, որի հետևանքով Ջատկից կարող էր ընկնել ոչ թե Մարտի 31-ին, այլ Ապրիլ 7-ին, այսինքն հաջորդ կիրակի: Մենք հաստատուն փաստեր չունենք 19-ամյակի օրերի համար, բացառությամբ Իրեոնի 19-ամյակի առաջին տարվա՝ Նիսան 15 (= Ապրիլ 5) համար, որը մեր 19-ամյակում Նիսան 16 (= Ապրիլ 6 էր, ինչպես վերը տեսանք): Եթե այդպես է, ապա Ջատկից ընկել է Ապրիլ 7-ին, իսկ նրանից 10 օր հետո լինում է Մարերի 26 (= Ապրիլ 17): Երեք օր ոչնչացրել են քաղաքի բնակչությանը, այսինքն մինչ Մարերի 29 (= Ապրիլ 20) -ը և մնացել քաղաքում 21 օր, այն է՝ Մարգաց 20 (= Մայիս 11), որից հետո դուրս են եկել քաղաքից և այրել Երուսաղեմը հավանաբար Մարգաց 21-ին (= Մայիս 12), որը 3 օրով ավելի է համբարձման տոնից:

² Պատմութիւն Տարօնոյ գոր թարգմանեաց Ջենոբ Ասորի, Վենետիկ, 1832, էջ 68, տե՛ս նաև Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխ. Ալ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 147:

¹ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխ. Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979, էջ 115-116:
² Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիլիս, 1917, էջ 153-154:

Կիրակոս Գանձակեցին Հայոց թվականի ընդունման կապակցությամբ գրել է . «... Ապա Հայրապետն Մովսէս (երկու գրչագիր տալիս են Հովհաննէս) ժողովեաց զիմաստունս, որ էին ի ժամանակին, յորս էր և Աթանաս ի վանաց սուրբ Կարապետին, և կարգեցին թուական Հայոց, որով ուղղեցն զՋատիկ տեառն այլովքն հանդերձ...»¹:

Մխիթար Այրիվանեցու մոտ կարդում ենք. «Սրբոյն Մովսեսի կաթողիկոսի հրամանաւն՝ Տարոնացի Աթանաս ի Գլակայ վանաց արար զտոմար Հայոց»²:

Մխիթար Այրիվանեցու «զտոմար Հայոցը» ճիշտ է արտացոլում իրողութիւնը և Հովհան Մամիկոնյանի «գթուականի»-ի տակ և Կիրակոս Գանձակեցու «թուական Հայոց»-ի տակ պետք է հասկանալ այդ իմաստը: Այսպիսով հայկական սկզբնաղբյուրների տվյալներից կարելի է հետևեցնել, որ Աթանաս Տարոնացին է. «Պատճեն տոմարի Հայոց»-ի հեղինակը, որը կատարել է Մովսես կաթողիկոսի հրամանը:

Մեր մի աշխատության մեջ գրել ենք այդ մասին: Բերենք այդ հատվածը.

«Հովհաննես Կոզեռնի բնագրի համապատասխան հատվածներ համեմատութիւնը Հայտնի հնագույն բնագրերի հետ, մեզ բերում է այն համոզման, որ 1999 թվահամարի ձեռագրում զետեղված «Սկիզբն տոմարի Հայոց և պարսից զոյգ ընդ միմեանց») վերնագիրը կրող ընդօրինակութիւնը ավելի հավասարագոր է Աթանաս Տարոնացու կարծեցյալ նախնական բնագրի: Ի դեպ «Սկիզբն տոմարի Հայոց...» վերնագրի «սկիզբն» բառը այլ իմաստների կողքին ունի և նախնական իմաստը: «Սկիզբն տոմարի Հայոց...»-ի³ և «Պատճեն տոմարի ըստ Հայերէն թվականի զոր կարգեալ է Անանիա Շիրակացի վարդապետի»⁴ բնագրերի համեմատութիւնից պարզվեց, որ այն իսկապես ուշ շրջանում (համեմայն դեպս Հովհաննես իմաստասերից հետո) խմբագրված Հայոց շարժական և անշարժ տոմարին նվիրված բնագիր է: Հանելով անշարժ տոմարին նվիրված հատվածները, պարզվում է, որ Շիրակացին օգտվել է նաև «Սկիզբն տոմարի Հայոց...» բնագրից՝ թվականի (1-ին մաս), ամսամուտի, օրագլուտի, նահանջի, 19-եակի, վերադիրի (մի մասի) տոմարական սահմանումները տալիս: Որոշ նմանութիւններ ունեն նաև լուսնի ծննդի լրման և զատկի լրման սահմանումները: Պետք է նշել, որ «Սկիզբն տոմարի Հայոց...» վերտառութիւնով բնագրում ևս առկա են 12-րդ դարի սկզբների որոշ ընդմիջարկութիւն կամ խմբագրութիւններ: Ի դեպ «Սկիզբն տոմարի Հայոց և պարսից...» վերնագիրը չի համապատասխանում բնագրի բովանդակութիւնը, որովհետև այդ տեքստը ամբողջովին նվիրված է Հայկական մեծ տոմարին և բացառութիւն են կազմում սկզբի մասում զուգահեռաբար տեղադրված Հայկական և պարսկական ամսանունները (վերջիններս գրեթե անընթեռնելի են): Հնարավոր է մտածել, որ այդ վերնագրի «... և պարսից զոյգ ընդ միմեանց» հատվածը դրվել է ձեռագիրը ընդօրինակելիս: Մանավանդ բնագիրը (բացառությամբ պարսկական ամսանունների) ընդօրինակվել է ավելի վաղ շրջանի ձեռագրերից: Կոզեռնի և այդ բնագրի համեմատութիւնից երևում է, որ այն ավելի հարազատ է Աթանաս Տարոնացու կողմից գրված հնագույն պատճենին: Վերջինս մեկնել է Անանիա Շիրակացի «Քննիկոն»-ում և «Պատճեն տոմարի» գրված»⁵:

Դժվար է ասածին որևէ բան ավելացնել, քանի որ Հայոց տոմարի պատճենները այնքան խիստ են խմբագրվել, որ նախնական բնագիրը համարյա անհնարին է վերականգնել:

1 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Ե., 1961, էջ 62:
2 Մխիթարայ Այրիվանցոյ, Պատմութիւն Հայոց, Մ. 1860, էջ 48:
3 Ձեռ. № 1999, էջ 67բ-78բ:
4 Ձեռ. № 4298, էջ 190բ-204բ:
5 Ռ. Վարդանյան, Հայաստանի չափերն ու կշիռները, Երևան, 1989, էջ 23:

Եթե ընդունվի մեր տեսակետը՝ «Սկիզբն տոմարի Հայոց...»-ը Աթանաս Տարոնացուն համարելու, իհարկէ բեռնաթափելով որոշ խմբագրված հատվածներ, ապա այդ բնագրի որոշ կանոններ հնարավորութիւն են տալիս եզրակացութիւնների համար:

«Սկիզբն տոմարի Հայոց...»-ի թվականի կանոնը ձևակերպվել է. «թուական այսպէս արայ. կալ թիւ մի յԱրաց ամսոյ թուեայ մինչեւ ցյայտնութիւնն չորեքապակեայ թուական է: Եթէ յառաջին ամին ես Գ ի բաց երթ, եթէ յերկրորդին՝ Բ, եթէ յերրորդին՝ Ա, եթէ ի չորրորդին լեալ կալ նահանջի ամ է»¹:

Թվականի այսպիսի կանոն կարող էր գրել մեկը, որը էասյան ՇԼԲ-ի սկիզբը, հետևաբար Հայոց մեկ թվականը, դրել է 552/5 թվականների քառամյակում, որովհետև «Յայտնութիւն»-ը Հայոց շարժական տոմարի Արաց 30-ին (= Հունվար 6) եղել է միայն 552-555 թվականների սահմաններում, հետևապես Հայոց 1 թվականին «Յայտնութիւն»-ը եղել է 553 թվականի Քաղոց 30-ին: Տվյալ քառամյակում Հայոց եկեղեցական տարվա սկիզբը Քաղոց 30-ին էր, որովհետև եկեղեցական տարվա սկիզբն անշարժ էր, ուստի Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը չորս տարին մեկ օրով առաջ են ընկել և տեղափոխվելով մյուս ամիսներով ու ամսաթվերով վերադարձան Հայոց տոմարական տարվա սկիզբը՝ նավասարդի 1-ը 14-րդ դարի սկիզբներին: Բացի այդ եկեղեցական տարվա անշարժ սկզբի համեմատ Հայկական ամիս-ամսաթվերը տարվա կտրվածքով ընկնում էին երկու տարվա վրա, որը լրացուցիչ բարդութիւններ էր ստեղծում: Այլ խոսքով, Աթանաս Տարոնացին ստեղծելով Պատճեն տոմարի Հայոցը շարժական տոմարի ամսաթվերը համադրեց էասյան ՇԼԲ-ի հետ, փաստորեն Հայոց շարժական տոմարը ինչ որ իմաստով վերածվեց թվականութիւն համակարգի, սակայն այն դեռ նախնական փուլում էր: Հայոց թվականների խնդիրը քննել են սկսած Մ. Չամչյանից մինչև է. Աղայանը²:

Հայոց թվականութիւնը կապել է Մովսես կաթողիկոսի հետ դեռևս Մ. Չամչյանը և նրան տեղափոխել 550-ական թվականները, իսկ Մ. Օրմանյանը պաշտպանելով հանդերձ Մ. Չամչյանի տեսակետը, Մովսես կաթողիկոսին դրեց իր միջավայրը և իր իսկ կազմած ժամանակագրութիւնից ելնելով նրա 10-րդ տարում, որն է՝ 584 թ. է դնում նրա կարգադրութիւն իրականացում, թեև հիշել է 574 թվականի վարկածը: Դժբախտաբար Մովսեսի տարիները ստույգ ո-

1 Ձեռ. № 1999, էջ 2բ:
2 Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց. Բ. 2-րդ, Վեներիկ, 1785, Տոմարագիտութիւն ընդհանուր եկեղեցական եւ քաղաքական, աշխատասիրեալ ի Հ. Խաչատուր վարդապետէ Սիրմելեան ի Մխիթարեան միաբանութեմէ, 1818, ՌՄՎԷ Վեներիկ, E. Dulaurier, Recherche sur la chronologie armenienne, Paris, 1859, Գ. Կոստանդյան, Աստղաբաշխութիւն համառոտ, Չմյունհիս, 1853, Ղ. Ալիշան, Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, Վեներիկ, 1869, Ս. Գնունի, Տոմարական համառոտ գիտելիք, Վաղաշապատ, 1888, Գ. Աղայան, Տոմար և տոնացույց Հայաստանաց եկեղեցւոյ, Տփլիս, 1894, Ն. Ալիյան, Հայոց թվականի հաստատության ժամանակը, Հանդես ամսօրեայ № 4 1904 (էջ 97-102), Անյան, Հայոց թվականի հաստատութեան ժամանակը հատվածիս քննութեանց պատասխանս, Անդ (էջ 218-224), Գ. Խալաթյան, Հայոց թվականի հաստատության ժամանակը, Հանդես ամսօրեայ, № 4, 1904 (էջ 156-157), Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ. Ա, Պեյրուս, 1959, Անյան, Հայոց եկեղեցին, Երևան, 1993, F. Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, III B., Leipzig, 1914, Լ. Սեմյոնով, Հայկական տոմարի մի քանի հարցերի մասին, Մատենագրութիւնը, Ե. 1944, Նույնի. Հովհաննես իմաստասերի մատենագրութիւնը, Ե. 1956, Անյան, Հայոց գիր և գրչություն, Ե. 1973 և այլն, Grumel, La Chronologie... Paris, 1958, Լ. Իգնատիոս Աղայան, Հայկական թվականի մասին գիտելիքներ, Բազմապեպ, 1966, թիվ 7-8 և 9-10, Լ. Բաղայան, Օրացույցի պատմություն, Ե. 1970 և այլն, Բ. Թումանյան, Հայ աստղագիտության պատմություն, Ե., Բ. Ա., 1964, Բ. Բ., 1968, Անյան, Տոմարի պատմություն, Ե., 1972, Անյան, Հայ աստղագիտության պատմությունից, Ե., 1985 և այլն, Չ. Լյնայան, «Պատճեն տոմարի հայոց մեծացն» և նրա մի քանի մեկնությունները, Լրաբեր, № 7, 1976, Անյան, Հակոբ Ղրիմեցի, Տոմարագիտական աշխատություններ Ե., 1987 և այլն, Գ. Բրուտյան, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին, Էջմիածին, 1983, № 7 և 1984 № 5 և այլն, Է. Աղայան, Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության, Ե., 1986 և այլն:

րոշված չեն հատկապես նրա 1-ին տարին: 6-րդ դարի այդ հատվածի կաթողիկոսների շարքի միակ հիմնավորված թվականը դա Ներսեսի 4-րդ տարին է, որը համարված է Խոսրովի 24-րդ տարվա հետ, այսինքն 555 թ. Մարտի 21, կիրակի, Արմավենյաց օրը, երբ տեղի ունեցավ Դվինի եկեղեցական ժողովը, իսկ մյուսը 7-րդ դարի սկզբի Աբրահամի կաթողիկոսության տարիները այն է՝ 607-610 թթ. հիմնված ժամանակակից և ժամանակին մոտ կանգնած սկզբնաղբյուրների վրա: Միջանկյալ հատվածի տարիները պայմանական են մի քանի տարվա շեղումներով, ուստի տոմարի նորոգման տարեթվերը պետք է կապել լուսնի 19-ամյակի տարիների հետ, ինչպիսիք էին 581 թ. և 591 թ., որովհետև ՇԼԲ-ի գործադրությունը կապված էր նրա սկզբների հետ, որից միայն պատմական հակասական տեղեկություններից ընտրել ամենահավանականը սպասել նոր տվյալների: Այդ հիմաստով ամենահավանական տարեթիվը կարելի է ընդունել 581 թ., մանավանդ Անանիա Շիրակացու ՇԼԲ-ի 828 և 1360 տարեթվերի մեր վերլուծությունից հետո:

Այսպիսով Մովսես կաթողիկոսի կարգադրությամբ Աթանաս Տարոնացին դրեց Հայոց թվականության համակարգի հիմքը գրելով պատճեն տոմարի Հայոցը, որը խարսխված էր էասյան ՇԼԲ-ի վրա և հաստատվեց 581 թվականի Դվինի եկեղեցական ժողովում: Փաստորեն Մովսես կաթողիկոսը միանգամից կատարեց երկու բարեփոխում մի կողմից Հայոց տոնացույցի հիմքում դրեց էասյան ՇԼԲ-ն, մյուս կողմից Աթանաս Տարոնացու ջանքերով գրվեց Պատճենը, որը Հայոց թվականության համակարգի սկսման առաջին քայլն էր: Սակայն միայն Պատճենով, ինչպես երևում է մեզ հասած կցկտուր տեղեկություններից, հնարավոր չեղավ Հայոց թվականության համակարգի հարցը վերջնականորեն լուծել: Պատահական չէ, որ հնագույն հիշատակարաններից մեկում, որը մեզ է հասել հետագա ընդօրինակությամբ, գրված է. «... յամի թուականութեան Հայոց նոր եղելով երկրորդ ամի, յաւուրս տեառն Մովսեսի կաթողիկոսի՝ որ ի Վաղարշապատ»: Մեր ուսումնասիրության մեջ ցույց ենք տվել, որ նոր հաստատված Հայոց երկու թվականը պետք է հասկանալ Մովսեսի 5-րդ տարին, այն է՝ 582 թվականը¹: Եթե հասկանանք Հայոց թվականի սկիզբը, ապա անհասկանալի է Մովսես կաթողիկոսի հիշատակությունները: Հիշատակարանի հեղինակը պետք է գրեր Հայոց 30 թվականին, բայց գրել է նոր հաստատված Հայոց թվականի երկրորդ տարին, այսինքն դեռևս չէր յուրացվել Հայոց թվականության համակարգը: Այնուամենայնիվ Աթանաս Տարոնացու պատճեն տոմարի Հայոցը կարևոր դեր խաղաց Հայոց տոմարը յուրացնելու գործում և 7-րդ դարի, հատկապես վիմական արձանագրությունների մեջ, լայնորեն օգտագործված ենք գտնում Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերը, սակայն հազվադեպ Հայոց թվականը, որոնցից մեկին անդրադարձել ենք Անանիա Շիրակացու հիշատակարանների մեկնության կապակցությամբ: Հայոց թվականության համակարգը հստակ և անխափան սկսեց գործել, երբ Շիրակացին կազմեց Հայոց ՇԼԲ-ն զուգահեռ դնելով էասյանները ՇԼԲ-ի պատճեններից մեկի հետ, որը հուլյան ամիս-ամսաթվերով էր: Պատահական չէ, որ Հովհաննես Կոզեռնը «գիր թուականութեան Հայոց ազգիս»-ը համարում է Անանիա Շիրակացու Հայոց ՇԼԲ-ն, որի մասին հատուկ ուսումնասիրություն է կատարվել հետագա շարադրանքում. դա այդպես է, սակայն Հայոց թվականի հիմքերը գցել էր Մովսես կաթողիկոսը, երբ հաստատեց էասյան ՇԼԲ-ն և Պատճեն տոմարի Հայոցը:

Հայոց թվականության համակարգի ներքին օրինաչափությունները և Հայոց թվականը թվականության այլ համակարգերի, հատկապես քրիստոնեականի, վերածելը հատուկ ուսումնասիրության խնդիր է, որովհետև վերոհիշյալ հարցերը հիմնավորելու համար ավելի շատ էջեր են պահանջում, քան ներկա շարադրանքը:

¹ Տե՛ս Ռ. Հ. Վարդանյան, Անանիա Շիրակացու հիշատակարանների մեկնության շուրջը և մի քանի տոմարական-ժամանակագրական հարցեր, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1987, № 1, էջ 208:

Այստեղ ասենք միայն հետևյալը, որ Հայ մատենագրության մեջ պահպանված տարեթվերը և ամսաթվերը, հետազոտությունները ինչպես և սկզբնաղբյուրների բացահայտ վկայություններն ու Հայոց թվականի համար գրված տոմարական կանոնները ցույց են տալիս, որ 7-րդ դարի 20-30-ական թվականներից սկսած սահմանափակ կիրառություն է ունեցել Քրիստոսի չարչարանաց թվականը (Հովհան Մայրավանեցի-Մայրագոմեցի, որոշ ուշ շրջանի հիշատակարաններ), իսկ 7-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսեց օգտագործվել Քրիստոսի Մենդեան թվականի Դիոնիսյան (Անանիա Շիրակացի), հունական (Անանիա Շիրակացի, Փիլոն Տիրակացի և այլն), ինչպես և հավանաբար այլ տարբերակներ: Աթանաս Տարոնացու պատճենից, իսկ ավելի հիմնավորապես Անանիա Շիրակացուց սկսած Հայոց և Դիոնիսյան, այսինքն՝ ներկա, թվականների տարբերությունը դրել են 552 և տվյալ Հայոց թվական քրիստոնեական թվականի վերածելու կանոնը (նույնպես տարբերությունը տալով 552): Այլ խոսքով 553 թվականից են սկսել հաշվել Հայոց մեկ թվականը ըստ հուլյան անտեսելով 552 թվականի ժամանակահատվածը, թեև գիտակցվել է վերջինիս գոյությունը: Դրան նպաստել է Հայոց եկեղեցական տարվա սկիզբը (= - Հունվար 6), Զատիկ 1-ին տարվա օրը (= Ապրիլ 20), արտահայտելը և այլն: Այդ ուղղության ներկայացուցիչներ են Անանիա Շիրակացին, Ղևոնդը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ասողիկը, Հովհաննես Կոզեռնը, Մատթեոս ՈւռՀայեցին և այլն, որոնցից բացահայտ վկայություններ են թողել վերջին հեղինակները:

Անիի դպրոցի ներկայացուցիչները ստեղծել են քրիստոնեական հայկական թվականի երկրորդ տարբերակը, որոնք Հայոց և քրիստոնեական թվականի տարբերությունը սահմանել են 556 (նաև 555), այսինքն Հայոց մեկ թվականի սկիզբ են համարել 556 քրիստոնեական հայկական թիվը: Այն սահմանափակ կիրառություն է ունեցել (11-րդ դարի սկզբի Անիի կաթողիկոս արձանագրությունը, 11-րդ դարի կեսերին գրված ժամանակագրությունը, առանձին հիշատակարաններ և այլն):

11-րդ դարի վերջին 12-րդ դարի սկզբին Գևորգ Մեղրիկը, ինչպես վկայում է նրա աշակերտ Սամուել Անեցին, ստեղծեց քրիստոնեական հայկական թվականի 3-րդ տարբերակը, որը լայն կիրառություն ունեցավ և նույնիսկ թվականի կանոնը փոխեցին և Հայոց ու քրիստոնեական թվականների տարբերությունը 552-ից դարձրին 553, այսինքն Հայոց մեկ թվականը համարեցին սկսած 554 թվականից: Այդ ուղղության ներկայացուցիչներ են Հովհաննես Սարկավազը, Սամուել Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Հակոբ Ղրիմեցին, շատ հիշատակարանների հեղինակներ և այլն: Ուշ շրջանում կիրառություն ունեցավ նաև 551 թվականը (17-րդ դարի ժամանակագիրներ և այլն): Օգտագործվել են նաև քրիստոնեական թվականի այլ տարբերակներ՝ հունական, ասորական, ֆռանգաց և այլն, որպես Հայոց թվականի համարժեքներ:

Այս համառոտ ակնարկն անգամ ցույց է տալիս, որ հիշյալ տեսանկյունն առանձին շարադրանք է պահանջում: Միայն նշենք, որ բերված տվյալները կօգնեն հասկանալու այն մատենագրական տեղեկություններին, որոնք բերվեցին վերևում էասյան ՇԼԲ-ի և Հայոց թվականի սկզբի կապակցությամբ:

Էասյան ՇԼԲ-ի և Հայոց թվականության մասին ուսումնասիրողների գրած կարծիքներին հատուկ չենք անդրադառնում: Այս հարցերի մասին հետազոտողների ստացած դրական արդյունքները, որոնք հարմար ենք նկատել օգտագործել ենք այս կամ այն հարց լուծելիս, իսկ երբեմն նոր մեկնաբանումներ ենք տվել որոշ թեր արտահայտված կարծիքներին:

Հանրահայտ է, որ Հայոց մեկ թվականի և ներկա թվականների, այն է՝ 552-553 թթ. համարժեքների, ինչպես և Հայոց շարժական տոմարի հուլյան անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվերի զուգահեռների հարցերը և այլ խնդիրներ, որոնք գիտականորեն հիմնավորվել են նախորդների կողմից և կազմվել ժամանակագրական-տոմարական աղյուսակներ, ինչպես և այլ խնդիրներ:

կրկնելու անհրաժեշտությունն չենք տեսել, միայն աշխատել ենք նոր արդյունքներով հաստատել դրանք:

ՇԼԲ-ի, Հայոց տոմարի ու թվականության զարգացման պատմությունը, քննարկվող ժամանակագրական կտրվածքում, տվել ենք, քանի որ մի կողմից դրանք Հայոց տոնացույցի կարգավորման հիմքերն էին, մյուս կողմից նրանց միջոցով հնարավոր է դառնում լուծել՝ Հայագիտության համար կարևորություն ներկայացնող խնդիրներ, որոնք թերի են ուսումնասիրվել կամ ընդհանրապես չեն հետազոտվել մասնագիտորեն:

Այսպիսով Հայկական սկզբնաղբյուրների վկայությունները հիմնավորում են, որ էսայան ՇԼԲ Զատկացուցակը ստեղծվեց և գործադրվեց 562 թվականին, երբ լուսնի լրումը ընկավ Ապրիլ 4 = Նիսան 14-ին ընդունեցին թե 19-ամյակի, թե ՇԼԲ-ի առաջին տարի և տոմարական հաշվումները կատարեցին այդ տարվանից սկսած: Միաժամանակ էսայանները շարունակեցին Անդրեասի 200-ամյա Զատկացուցակը և էսայան ՇԼԲ-ի սկիզբը եղավ 553 թ., երբ լուսնի լրումն Ապրիլ 13 = Նիսանի 23-ին էր: Այն եղավ Հայոց և էսայան թվականի սկիզբ՝ հաշվման իմաստով:

Մովսես կաթողիկոսի կարգադրությամբ և 581 թ. Դվինի եկեղեցական ժողովի հաստատմամբ գործադրվեց էսայան ՇԼԲ-ն, իբրև Հայոց եկեղեցու Զատկացուցակ: Միաժամանակ ստեղծվեց Հայոց տոմարի պատճենը, որով սկիզբ դրվեց Հայոց թվականության համակարգին, որտեղ Հայոց թվականի 1-ին տարին համադրվեց ներկա 552-553 թթ., Հայոց թվականության համար 1-ին տարին դարձավ Ապրիլի 13-ի լուսնի լրումով սկսված տարի, իսկ տոմարական հաշվումները սկսեցին Ապրիլ 4-ից՝ 19-ամյակի 10-րդ տարուց, որը նույնն է ինչ Հայոց 10 թվականը: Հայոց թվականության համակարգը վերջնականորեն ներդրվեց Հայոց մեջ, երբ Շիրակացին կազմեց Հայոց ՇԼԲ-ն համադրելով էսայանների ՇԼԲ-ի մի տարբերակի հետ, որը Հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթվերով էր:

Ինչպես տեսանք Հուլյան տոմարը ներդրել է Հայոց մեջ Սահակ կաթողիկոսը, երբ թարգմանեց և խմբագրեց «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը՝ ստեղծելով Հայոց տոնացույցը:

ԳԼՈՒԽ Ը

«ԿԱՆՈՆՔ ԸՆԹԵՐԾՈՒԱԾՈՑԻ» ԵՐՐՈՐԴ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ԱՐՏԵՄՈՆԱԴԻՐ ԸՆԹԵՐԾՈՒԱԾՈՑԻ ՈՐՈՇ ՏՈՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ
ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ 630-710-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Վերը տեսանք, որ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի երրորդ խմբագրության գրչագրեր են Վենետիկի 169 ու Երուսաղեմի 121 (2-րդ մաս) ձեռագրերը: Այս խմբագրության մեջ ի տարբերություն նախորդների կատարվել է մուծում Վարդավառի կանոնի՝ համապատասխան ընթերցվածներով հանդերձ:

Քիչ առաջ ցույց տվեցինք, որ 550-ական թվահամարներին Վարդավառի տոնը կենցաղավարում էր Հայոց մեջ: Հասկանալի է, որ Վարդավառի կանոնը կարող էր մտնել «Կանոնք ընթերցուածոց» կամ այդ ժամանակ կամ դրանից որոշ ժամանակ անց: Բայց քանի որ 550-ական թվականներին դեռևս չէր լուծված տոնական տարվա հիմքը հանդիսացող էսայան ՇԼԲ-ի խնդիրն, ուստի հավանական է, որ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի մեջ նոր փոփոխություն կատարելը տեղի ունեցավ այդ հարցի լուծումից հետո: Պարզ է, որ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի երրորդ խմբագրությունը կատարել է կամ Մովսես կաթողիկոսը կամ Կոմիտաս կաթողիկոսը: Մենք հակված ենք մտածել, որ այդ փոփոխությունը կատարել է Կոմիտաս կաթողիկոսը, մանավանդ Հոփսիսիմեանց նվիրված շարականի ստեղծումը կողմնակիրներն հուշում է այդպիսի տարբերակի գոյությունը: Իսկ Մովսես կաթողիկոսը, ինչպես տեսանք, կատարեց էսայան ՇԼԲ Զատկացուցակի ներդրումը և Հայոց տոմարի պատճենի հաստատումը: Այլ խոսքով «Կանոնք ընթերցուածոցի» երրորդ խմբագրությունը կատարվել է մինչև 630-ական թվականները, այն է՝ մինչև «Արտեմոնազիր ընթերցուածոցի» կիրառումը եզր կաթողիկոսի օրոք, որի մասին կխոսենք քիչ հետո:

Ստեփանոս Սյունեցին գրել է. «Այլ թէ ընդ էր ոչ կարգեաց Հակոբոս յընթերցուածին տաւն աւետեացն, նաև ոչ Կիրղի փոյթ եղեալ»¹: Այս ստեղծությունից երևում է, որ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների մեջ չի եղել Ավետեաց Աստուածածնի տոնը, հետևապես կանոնը: Դա նշանակում է, որ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի հնագույն խմբերի թվագրումը, որոնց թվում երրորդ խմբագրության, առաջ էր քան 8-րդ դարի սկզբները, որովհետև իսկապես դրանց մեջ Ավետեաց Աստուածածնի կանոնը բացակայում է: Այն մուծվեց Հովհան Օձնեցու խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոցի» մեջ:

Ուշագրավ է, որ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի երրորդ խմբագրության մեջ, ինչպես նախորդներում, Սուրբ Խաչի տոնը առանձնացված է, այլ տնվել է նավակատեաց Եկեղեցու տոնի երկրորդ օրը: Այն առանձնացվեց և դրվեց Սեպտեմբեր 14-ի կանոնի տակ 8-րդ դարի սկզբներին: Այս փաստը նույնպես խոսում է այն բանի օգտին, որ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի երրորդ խմբագրությունը տեղի է ունեցել մինչև 7-րդ դարի 30-ական թվականները, որովհետև Սուրբ Խաչի տոնը սկսեց արմատապես տեղ գտնել տոնացույցերի մեջ Քրիստոսի Խաչափայտի հետ կապված հայտնի դեպքերից հետո:

Վերահիշյալ դիտողությունները կասկած չեն թողնում, որ «Կանոնք ընթերցուածոցը» խմբագրվել է 6-րդ դարի կեսերից - 7-րդ դարի 30-ական թվականներից առաջ: Մենք նախապատվություն ենք տալիս Կոմիտաս կաթողիկոսին, որպես կանոնքի նոր խմբագրի:

¹ Գիրք թղթոց, էջ 327:

Ըստ Հայկական սկզբնաղբյուրների 630-ական թվականներից սկսած մինչև Հովհան Ծանեցի Հայոց տոնացույցի մեջ փոփոխություններ կատարվեցին:

Ներկայացնենք որոշ վկայություններ: «Սակա ժողովոց»-ի հեղինակը գրում է, որ Եզր կաթողիկոսը և նրա հաջորդները «նզովիվք չափ ի բաց մերժին, և զմիաւորութիւն Մննդեանն և զՄկրտութեանն և զխաչեցարն յերիս սրբասացութեանցն ի բաց մերժեցին մինչև ցեղիայ, որ եկաց ամս ԺԳ»¹, իսկ Մանազկերտի ժողովում (726 թ.) «Հաստատելով զհաւատս ուղղութեան տնաւրինական բանին Աստուծոյ»²: Ասողիկի մոտ կարդում ենք.

«Սա (Տէր Յովհաննէս փիլիսոփայն ի գաւառէ Տաշրաց ի գեղջէ Օձնայ) արար ժողով ի Մանազկերտ քաղաք ի սահմանազլուխն Հարքայ ամենայն եպիսկոպոսք Հայոց, ընդ որս էր և Գրիգորիս փիլիսոփայ քորեպիսկոպոս Արշարունեաց, և զեպիսկոպոս յԱսորոց Յակոբիկ տանէ՝ հրամանաւ պատրիարքին իւրեանց, յաւուրս Սմբատայ իշխանութեանն, սրբելով յաշխարհէս զքաղկենդոնականացն երկաբնակ խոստովանութիւն և զաւանդութիւնն՝ որ խմորով և ջրով ապականեն զսուրբ խորհուրդն, և ձկամբ և ձիթով և գինւով՝ զպահս քառասնորդացն և զայլ աւուրս կանոնեալս, որ յաւուրցն Եզրի մինչև ցայս մնացեալ էր յաշխարհիս Հայոց ի մասինն Յունաց: Չայս ամենայն իբրև խմոր հին ի բաց ընկեցեալ՝ սահմանեցին խոստովանութիւն հաւատոյ՝ մի բնութիւն մարմնացելոյ Բանին Աստուծոյ, և առանց խմորոյ և ջրոյ կատարել զսուրբ Խորհուրդն և զպահոց աւուրսն սրբութեամբ տա(ւնել ի գլուխ, այլ վասն կարեաց հիւանդաց և մարմնասէր իշխանաց թողացուցին զչաբաթ և զկիրակէ. ոչ ուխտի մանկանց եկեղեցւոյ և ճգնաւորաց Քրիստոսի»³: Ստեփանոս Տարոնացին ուշադրություն է դարձրել Եզրի և նրա հաջորդների օրոք տեղի ունեցած փոփոխություններին և Հովհաննէս Ծանեցու կատարած բարեփոխումներին մասնավորապես Հայաստանի Հունական մասում:

«Տօնապատճառ» ժողովածուի խմբագիրներից Հավանաբար Սամուել Կամրջաձորեցին գրել է. «Թագաւորն Յունաց Լերակղ ժողով արար ի Կարնո քաղաք, Յունաց իմաստասիրաւքն և զոմանս ի Հայոց. Եզր կաթողիկոսին Հայոց, որ եղև եզր հաւատո տգետ գոլով: Կամեցան քննութիւն առնել հաւատս եւ Եզր հաւանեցաւ ժողովոյն Քաղկենդոնի, և զկնի նորա Ձ կաթողիկոս նստան Քաղկենդոնի աղանդովն ամս ԴԶ, զԱռաջաւորաց պահս և զամենայն ի բաց բարձինի Հայոց, և ապա յետ այսորիկ շնորհաւք Սուրբ Հոգոյն ընդրեցաւ ի յաթոռ հայրապետութեան Սրբոյն Գրիգորի Յոհաննէս Իմաստնասեր կատարեալ ի գիտութիւն Աստուածաին մատենից: Արար ժողով ի Մանազկերտ բազում եպիսկոպոսովք և վարդապետաւք և զառաջին հաւատն, որ եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ աւանդութիւն Հաստատեցին և նորին մարգարեութեամբն լցաւ... և դարձեալ եղին զԱռաջաւորաց պահսն և ի կատարմանն զյիշատակ քաջ նահատակի (Սուրբ Սարգիս - Ռ. Վ.) և առաւել նշանագործին խորհրդաբար, զի որք լուծցին պատիժս կրեցեն, որպես եղեալ յամենայն ժամ և լինի մինչև ցայսպէս ժամանակի»⁴:

Կիրակոս Գանձակեցի վկայում է, որ Եզրը «փոխեաց զամենայն ուղղափառ կարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ, և զընթերցուածն Յակոբայ և Գրիգորի, փոխեալ այնորիկ զԱրտեմոնին երդեալ, զոր յանդիմանեաց Սուրբ վարդապետն Յոհան...»⁵: Իսկ Հովհան Ծանեցին «Կարգեալ ընթերցուածն սրբոյն Յակոբայ և Կիրղի և զամենայն տօնսն՝ որպէս կարգեալ էր սրբոյն Գրիգորի

և տօնեցին ի Ին Դեկտեմբերի ամսոյ Դաւթի Մարգարէին և Յակոբայ առաքելոյն, զոր յայլ ազգս ծննդեան Տեառն տօնեին...»¹:

Վերոհիշյալ վկայությունները, ինչպես և Հովհան Ծանեցու «Կանոնք ընթերցուածոցի» նոր խմբագրումը և նրա հիմքի վրա Հայոց ըստ շարաթուղց տոնացույցի ստեղծումը և կարգաւորությունը Հունվարի 6-ը պաշտոնապես վերականգնելու մասին որպես Քրիստոսի Մննդեան և Աստուածայայտնութեան տոնական միասնական օր, ցույց են տալիս, որ Եզր կաթողիկոսից սկսած Հայոց տոնացույցում կատարել էին խմբագրություններ և «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը փոխարինել էին «Արտեմոնադիր ընթերցուածոց»-ով, այսինքն ընդունել էին Հունական եկեղեցու կողմից տոնվող մի շարք տոներ, այն է՝ Քրիստոսի Մնուկը տոնում էին Դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Աստուածայայտնությունը՝ Հունվարի 6-ին, Քառասնօրեա Գալուստը՝ Փետրվարի 2-ին և Ավետեաց Աստուածածնի տօնը՝ Մարտի 25-ին: Սրանք իրար հետ կապված տոներ էին և - հիմնված Չաքարիայի պապանձման և Եղիսարեթի Հղիության օրերի ընդունելու հետ: Հունական ծեսին հետևողները Չաքարիայի պապանձումը և Եղիսարեթի Հղիությունը ընուն էին թշրի 10-ին (= Սեպտեմբերի 27-ին) և այնտեղից ստանում վերոհիշյալ տոնական օրերը, իսկ Հայկական ծեսի կողմնակիցները Չաքարիայի պապանձումը ընուն էին թշրին 10-ին, իսկ Եղիսարեթի Հղիությունը թշրին 22-ին (= Հոկտեմբերի 9), այսինքն՝ Քավության և Տաղավարահարաց տոներից հետո, որը տևում էր 12 օր (5+7), որից հետո դժվար էր ստանալ Քրիստոսի Մննդեան և Աստուածայայտնության օրը՝ Հունվարի 6-ը, նրա 40-օրեա գալուստը՝ Փետրվարի 14-ը, իսկ Ավետյաց Աստուածածնի տոնը՝ Ապրիլ 6-ին, այսինքն 12 օրվա տարբերությամբ: Այդ տոների տեսական և գործնական հիմնավորմանն անդրադարձել են ինչպես տոների առանձին մեկնությունների (Անանիա Շիրակացի և այլ հեղինակներ), այնպես էլ Տօնապատճառ անվանվող ժողովածուների մեջ, որոնց հեղինակներն են Չաքարիա կաթողիկոսը, Սամուել Կամրջաձորեցին և այլն: Թերևս Հունվարի 6-ին Քրիստոսի Մննդեան և Աստուածայայտնութեան օրվա և Հունական եկեղեցու կողմից ընդունված Իրիոնի Չատկացուցակի քննադատությունն էր պատճառը, որ պաշտոնապես չընդունեց և չհաստատեց Անաստաս կաթողիկոսը և որոշ ժամանակ կաթողիկոսարանում փակի տակ մնաց Անանիա Շիրակացու Տոմար-ժամանակազրույցը, այն է՝ Քննիկոնը: Քանի որ վերոհիշյալ թվարկած կաթողիկոսների մեջ էր մտնում նաև Անաստաս կաթողիկոսը՝ Անանիա Շիրակացու պատվիրատուն:

1 Գիրք թղթոց, էջ 221-222:

2 Անդ., էջ 224:

3 Տե՛ս Ստեփանոսի Տարոնացու Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, 2-րդ տպ., - Պետերբուրգ, 1885, էջ 102-103:

4 Ձեռ. № 3795, էջ 79բ:

5 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, էջ 54-55:

1 Անդ. էջ 67-70:

ՍՐԲԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ՏՈՆԵՐԻ
ԿԱՏԱՐՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ (4-8-ՐԴ ԴԱՐԵՐ)

«Բիւզանդարան պատմութիւնք»-ի հեղինակի մոտ գտնուած ենք թեւ ընդհանուր բնույթի, սակայն հետաքրքրութիւն ներկայացնող տեղեկութիւններ կապուած 4-րդ դարում կարտարվող տոնախմբութիւնների, մասնավորապես կապուած սրբերի հիշատակի տոնական օրերի հետ: Նա պատմում է «Ջայսու ժամանակաւ երթեալ հասանէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս ի մեծն յառաջին ի մայր եկեղեցեացն Հայոց, որ էր յերկրին Տարօնու, ուր նշանօքն եղելօք կործանեցան բազինք մեհենիցն յայնժամ վասն ևս առ մեծաւն քահանայապետաւն Գրիգորիւ: Սա երթեալ կատարէր անդ, ըստ հանապազ սովորութեանն, գտեառնն զխաչական զփրկութեանն զպատարազն Գոհութեան, զհաղորդութիւն չարչարանաց յիշատակի, զկենդանարարն և զազատիչն զմարմին և զարիւն աստուածորդոյն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Քանզի այսպէս իսկ սովոր էին եպիսկոպոսապետք Հայոց, հանդերձ թագաւորօքն և մեծամեծօքն, նախարարօքն և աշխարհախումբ բազմութեամբք պատուել զնոյն տեղիս, որ յառաջ էին տեղիք պատկերաց կռոցն, և ապա յանուն աստուածութեանն սրբեցան, և եղեն տուն աղօթից և տեղի ուխտից ամենայն ումեք: Մանավանդ յայն ի գլխաւոր տեղին յեկեղեցին ժողովել ի յիշատակ սրբոցն՝ որ էին անդ, կատարել անդ ամի ամի եւթն անգամ, որք զնոյն ունէին սովորութիւն առաւել ևս ի մեծի մարգարեարան մատրանն Յովհաննու: Սոյնպէս և յառաքելարան տեառն աշակերտացն: Սոյնպէս ի վկայարանս մարտիրոսացն ամի ամի ժողովեալք, զօր տօնին յիշատակի նոցա վարուց գործոց կենաց քաջութեան խմբեալ ցընծային»¹:

Վերոհիշյալ հատվածում շատ հստակ ասվում է, որ հայերը պաշտում էին կուռքերի տեղերը, իսկ քրիստոնեության ընդունումից հետո այդ նույն տեղերը սրբազործվեցին և դարձան աղոթքի տներ և ուխտատեղիներ քրիստոնյա հայերի համար: Նա, ինչպես տեսանք, հիշատակում է մի խումբ սրբատեղիներ, որտեղ սովորութեան համաձայն հավաքվում և կատարում էին սրբերի հիշատակը յուրաքանչյուր տարի՝ յոթ տարբեր տեղերում, որոնց թվում գլխավոր եկեղեցում՝ Հովհաննես մարգարէի մատուռում: Ի դեպ թե Ագաթանգեղոսի պատմության հեղինակը, թե «Բիւզանդարան պատմութիւնք»-ի մեջ հատուկ վկայվել է Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրվա կատարման մասին: Այդ տոնը, ինչպես տեսանք, կատարում էին անշարժ տոնական օրվա՝ Հունիս 24-ին, որը համընկնում էր հեթանոսական շրջանում տոնախմբվող ամառային տոնական շարքի սկզբնական օրերից մեկի հետ: Այն շարունակվեց տոնվել մինչև 8-րդ դարի սկզբները, որպես անշարժ տոնական օր՝ տեղայնացված ձևով: 5-րդ դարի սկզբներին թարգմանված և խմբագրված «Կանոնք ընթերցուածոցում»-ում գտնուած ենք Հովհաննես Մկրտչի երկրորդ տոնի օրը, նույնպես անշարժ տոնական օրով՝ Օգոստոսի 29-ին, որը հավանաբար կատարվել է նաև վաղ շրջանում, երբ նկատի ենք ունենում Ագաթանգեղոսի պատմության հեղինակի այն նշումը, որ Գրիգոր Լուսավորիչն է սահմանել Հովհաննես Մկրտչի համար երկու տոնական օր: Վերոհիշյալ հեղինակների հիշատակած սրբերի տոների մասին տված տեղեկություններին կանոնադրական քիչ հետո: Այժմ բերենք «Բիւզանդարան պատմութիւնք»-ի հեղինակի թանկարժեք վկայությունը Պարսից պատերազմի ժամանակ ընկած զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին: Նա գրում է. «Անկանիւր ի պատերազմին այնմիկ մեծ սպարապետն Հայոց Վեչէ և լինէ ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին, զի բազում անգամ էր տէրն փրկութիւն

¹ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն հայոց, էջ 14-16:

տուէալ Հայոց ի ձեռն նորա: Ապա ժողով էր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս, մխիթարէր զամենեւեան, և զինքն թագաւորն զՆոսրով, և զօրսն ամենայն, որք բազում անձկայրեաց արտասուկաթ ողբովք և ծնանրաթախիկ հոգով, մեծաւ կոծովք և անհնարք աշխատանօք պաշարեալք, զգնացելոցն կարիս մնացելոցն համարեալ սգային: Զորս մատուցեալ սփոփեր զնոսա մեծն Վրթանէս, և ասէր Մխիթարեացուք ի քրիստոս, վասն զի մանաւանդ որք մեռանն, նոքա յազազս աշխարհի և եկեղեցաց և աստուածագործ օրինացն տուչութեան, զի մի գերեալ քանդեցի աշխարհս և սուրբ եկեղեցիքն անօրինեցին, և կամ մարտիրոսք անարգեցին, և կամ սուրբ սպասքն ի ձեռս պղծոցն և անօրինացն անկցին, և սուրբ ուխտն այլայլեցի և որդիք մկրտութեամբ գերութեամբ անկցին ի պէսպէս պղծութիւնս անօրէնութեան կարգաց պաշտամանց: Եւ եթէ զաշխարհս ունիցին արդեւք թշնամիքն, և զիւրեանց զանօրէն զանկրօն զանաստուած կրօնիցն զօրէնս աստ արդեւք հաստատէին, որ զօր խնդրեմքս, քաւ և մի լիցի: Իսկ մեր բարեպաշտութեան նահատակք ի վերա այսորիկ ճգնեալ պատերազմաւ, զչար պահեալ հեռացուցեալ հալածեալ յաշխարհէ մեռան, զի մի յայսպիսի աստուածապաշտ և աստուածասէր աշխարհ անօրէնութիւն մտեալ չարի կամաց ի ծառայութիւն անկցէ, և բազում ոգիս ջերմեռանդ սիրով բնութեան ի միմեանց քակտեալ քայքայեցցէ: Իսկ սոքա մինչդեռ կենդանի էին, արդար վաստակօք ի վերայ այսորիկ վաստակեցան, և ի մահուն իւրեանց զմիամտութեան հաստատութեան զանձինս փոխանակ տալով ընդ ճշմարտութեան տեսան, մատուցին ի վերայ եկեղեցեաց և ի վերայ մարտիրոսաց, և ի վերայ ուխտին սրբութեան օրինացն, և ի վերայ կարգաց հաւատոցն և ի վերայ ուխտին քահանայութեան, և ի վերայ անթիւ նոր ի Քրիստոսի մկրտելոցն, ի վերայ բանակի տեառն աշխարհիս: Որք այնմ ամենայնի փոխանակ զանձինս իւրեանց ոչ խնայեցին, ընդ վկայս Քրիստոսի է նոցա համար պատուոյ: Արդ մի լացցուք զնոսա, այլ պատուեսցուք ընդ ճշմարտութեան առ նահատակսն դիցուք ընդ աշխարհ օրէնս յաւիտեանս յաւիտեանից զի ամենայն ոք զոսա յիշատակ քաջութեան իրբև Քրիստոսի նահատակաց անխափան կատարեցցէ: Եւ մեք տօնս արասցուք, և ուրախ լիցուք զի աստուած այսօրիւք հաճեցի ընդ մեզ, յայսմ հետէ խաղաղութիւն շնորհեսցցէ: Եւ եղ օրէնս ընդ աշխարհ մեծ քահանայապետն Վրթանես, զնոցա առնել զյիշատակն ամ յամէ և որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիցին ի նմանութիւն նոցա եղ կանոն՝ յիշել զոսա առ սուրբ սեղանն աստուծոյ ի ժամ պատարագին յորժամ զանուանս սրբոցն կարգիցն, և ապա զենի նոցա զՀայոցն և մնացելոցն յանցելոցն գութ և խնամ կալցին: Զի սոքա յասել ի նմանութիւն Յուդայ և Մատթեայ Մակարէի անկան ի ճակատ պատերազմի և նմանութիւն եղբարց նոցա»¹:

Վերոհիշյալ վկայության համաձայն Վրթանես կաթողիկոսը Վաչեյանների, ինչպես և հետագայում զոհվող զորականների հիշատակի օր է սահմանել Մակարայեցուց նմանությամբ: Իսկ հնագույն տոնացույցում Մակարայեցուց հիշատակի օրը Օգոստոս 1-ին է կանոնված: Ընդ է հնագույն տոնացույցը մարտիրոսների հիշատակի ընդհանուր օր ունի նաև Հունվար 13-ին, Մարտի 9-ին և Օգոստոսի 23-ին, սակայն տվյալ դեպքում Վաչեյանների օրը դրվել է Օգոստոսի 1-ին և փաստորեն պատարագից հետո Մակարայեցոց հիշելուց հետո հիշել են նաև Վաչեյաններին: Հետագա սկզբնաղբյուրներում բացակայում է Վաչեյանների մասին տեղեկություններ, որովհետև ամենայն հավանականությամբ, ինչպես նշել է Մ. Օրմանյանը, նրանց հիշատակի օրը միացվեց Վարդանանց տոնի օրվա հետ: Այդ տոնը տոնվեց Օգոստոս մեկին մինչև 8-րդ դարի սկզբները, որից հետո տոնը վերածվեց շարժական տոնի և տեղափոխվեց այլ տեղ, որը և տոնվում է մինչև օրս: Այլ խոսքով Հայոց տոնացույցում սկսած 4-րդ դարից մտցվել է պատերազմում զոհվածների հիշատակի օր, դրանով իսկ ազգային երանգ տրվել քրիստոնեական տոնական տարվան: Սկզբնաղբյուրների վկայությունները ցույց են տալիս, որ

¹ Աճ. էջ 44-46:

Թորդանի եկեղեցում տոնվել է Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Թագավորի հիշատակի օրը, նախապես հավանաբար Մարտի 9-ին իսկ 5-րդ դարի 80-ական թվականներից այդ տոնը վերածվեց շարժականի և տոնվեց Մեծ Պահքի 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը: Այն փաստորեն տեղադրվեց Արամազդի և Անահիտի տոնի օրերին, դրանով իսկ հեթանոսական աստվածների տոնական օրերը վերածվեցին Քրիստոնյա սրբերի հիշատակի օրերի:

Այրարատյան աշխարհի Վաղարշապատի եկեղեցիներում էին տոնվում Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց հիշատակի օրերը: Այդ տոները նույնպես տոնվում էին անշարժ տոնական օրերով, ինչպես ցույց կտանք հետագա քննություն մեջ, Սեպտեմբերի 26-ին և 27-ին մինչև 8-րդ դարի սկզբները, որից հետո այդ տոները ևս վերածվեցին շարժականի և տոնվեցին Պետկոստեից հաշված 9-րդ և 10-րդ օրերին, երկուշաբթի և երեքշաբթի:

Դրսից բերվում էին սրբերի մասունքներ և տեղադրում այս կամ այն մատուռում: Այդ երևույթը կանոնավորելու համար հատուկ որոշումներ են ընդունվել հատկապես Շահապիվանի ժողովում: Ուշագրավ է, որ սրբերի մասունքները օրինական էր համարվում և դրվում որևէ մատուռում միայն որևէ եպիսկոպոսի գրած թղթի հիման վրա: Այլ խոսքով, ոչ միայն թարգմանվում էին սրբերի վարքեր և վկայություններ, այլև ստեղծվում էին նորերը, ինչպես հիշյալ թղթերի հիմքի վրա, այնպես էլ այլ տեղերից բերված և վաճառքի հանած սրբերի մասունքների հիման վրա, որոնց պատմությունը գրի էր առնվում: Այդպիսի օրինակներից են Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը, Ղևոնդեանց նահատակության պատմությունը, Յիզուբուզտի վկայաբանությունը և այլն: Հետագա ուսումնասիրության մեջ հատկապես տոնական օրերի քննության մեջ ցույց կտանք, որ սրբերի տոնական օրերը 5-8-րդ դարերում տոնվել են տեղայնացված ձևով անշարժ տոմարի տոնական օրերով, իսկ 8-րդ դարի սկզբներից վեր են ածվել շարժական տոնի, պատահական չէ, որ վաղ շրջանի վկայությունները այդքան սուղ են, հատկապես նրանց տոնական օրերի մասին: Միայն նշենք, որ Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրերը նշվել են համապատասխանորեն Դեկտեմբերի 23-ին և 17-ին հիմնականում Արտագում, Սահակ կաթողիկոսինը՝ Սեպտեմբերի 16-ին՝ Աշտիշատում, Մաշտոց վարդապետին՝ Փետրվարի 16-ին՝ Օշականում, Եղիշեինը՝ Փետրվարի 17-ին՝ Մոկքում կամ Ռշտունիքի սուրբ Եղիշեի քարայր-մատուռում և այլն, մինչև 8-րդ դարի սկզբները, որից հետո Հովհան Օձնեցին նրանց մտցրեց հայոց տոնացույցի մեջ և այդ տոնական օրերը վերածվեցին համահայկական, թեև մասամբ պահպանվեց նրանց տեղայնացված բնույթը: Ինչ վերաբերվում է նոր սրբերի տոններին, ապա նրանք սկզբից տոնվում էին անշարժ և տեղայնացված ձևով, որից հետո նոր մտցրել են տոնացույց:

ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԶԱՏԿԱՑՈՒՑԱԿԸ ԵՎ ԱՆԱՆԻԱ ԾԻՐԱԿԱՑԻՆ

Ըստ «Անանիա Շիրակա(յնոյ) համարողի Յաղագս Թ եւ Ժ երեկաց լուսնի¹» բնագրի հիշատակարանի՝ «Արդ ես՝ Անանիա Շիրակացի ստուգիւ քննեցի զամենայն աւուրս ընթացից եւ եղանակաց լուսնի ըստ իւրում շրջագայէ և խօրանօք փակեալ արձանացուցի, զի անաշխատ զինդրողսն պահեսցէ, եւ եղի յառաջ զընծայումն լուսնի եւ զկնի լրումն, թէ ի քանիս ամսոյ լինի, եւ թէ ի տուընջեան, թէ ի գիշեր, եւ թէ յորում ժամու...»²:

Անանիա Շիրակացու վերոհիշյալ հիշատակարանին չէինք անդրադառնա, եթե վերջնականորեն պարզված լիներ նորալուսնի և լիալուսնի 19-ամյա աղյուսակների պատկանելության հարցը:

19-ամյա աղյուսակների մի մասը, այն է՝ հոռմեականը, առաջին անգամ հրատարակել է Աշ. Աբրահամյանը Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրության մեջ և վերագրել նրան³: Սակայն հետագայում, երբ նրան հայտնի դարձավ վերոհիշյալ հիշատակարանը, հրաժարվեց իր նախկին տեսակետից և 19-ամյա աղյուսակները վերագրեց Անանիա Շիրակացուն⁴:

Բ. Թումանյանը հանդես եկավ Աշ. Աբրահամյանի դեմ և փորձեց ցույց տալ, որ այդ աղյուսակները Շիրակացունը չեն և հավանական համարեց, որ դրանք կազմել է Հովհաննես Իմաստասերը: Առարկության հիմնական կետերը հետևյալն են՝ 1. Հայոց շարժական տոմարի համար այդպիսի աղյուսակներ ընդհանրապես չեն կազմվել: 2. Շիրակացու և Իմաստասերի վերադիրների սիստեմը տարբեր են և 19-ամյակի, հետևապես ՇԼԲ-ի համապատասխանությունները հարմար են գալիս Հովհաննես Սարկավազին, քան Անանիա Շիրակացուն:

Հայոց շարժական տոմարի համար իրոք այդպիսի աղյուսակներ անհնարին էր կազմել, որը կարծում ենք շատ լավ հասկանում էր Շիրակացին: Այն երևում է ՇԼԲ-ի հայոց շաբթից, ուստի նրա հիշատակարանում անկասկած է, որ խոսքը գնում է Հոռմեական (և հուլյան տոմարի տեղական տարբերակների, այսինքն մյուս յոթ ժողովուրդների) շաբթի լուսնի ընծայման և լրման 19-ամյա աղյուսակներ կազմելու մասին, որոնք զուգահեռաբար գործում էին հայկական շաբթի հետ: Այդ երևում է Շիրակացու տոմարական մի պատահիկից, որը մեզ է հասել 10-րդ դարի գրչուկամբ: Այդ հատվածը պատասխանում է նաև Բ. Թումանյանի առաջադրված այն հարցերին, թե Շիրակացին վերադիրների ինչ համակարգ է օգտագործել և 19-ամյակի առաջին տարին պարբերաշրջանի որ տարին է համարել: Այդ տոմարական բնագիրը հետևյալն է. «...Արդ համարելով զչորսն յերեք [հ].արիւր և եւ Թ եւս պիտի, որ է առաջին ամին արարածոց աշխարհի յարակա, այսինքն է վերագիր լուսնի: Եւ ուներ տարին արարածոյ աշխարհի աւուրս ՅԽԵ ըստ լուսնի, որ պիտի ԺԲ ամսոց լրումն ՅԾԴ աւուրս այդ Թ եւս աւր: Իսկ արեգակն կատարեաց զՅԿԵ աւրն եւ գերիս ժամսն, որ ունի աւել քան զլուսին աւուրս առաջնոյ ամին, քան զՅԽԵ-ն ի աւր աւելի, որ լինի յարակայ երկրորդ ամի ի բոլորակս եւ ապա կարգաւ մինչեւ

1 Ձեռ. № 2001, էջ 213ա-բ:
2 Անանիա Շիրակացու լուսնի պարբերաշրջանները, տպագրության պատրաստեց Ա. Գ. Աբրահամյանը, Երևան, 1962, էջ 40-44:
3 Աշ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 99-100, 283-293:
4 Անանիա Շիրակացու լուսնի պարբերաշրջանները, էջ 40-41:

ցվախճան ինն ու տասներեկ[ին]։ [ա]մենայն մետասան ունիս. գյարակայսն...»¹։ Այս հատվածում Շիրակացին ավելի քան պարզ գրում է, որ 19-ամյակի պարբերաշրջանի իր սկսած առաջին տարում վերադիրը եղել է 9, 2-րդ տարում՝ 20, «Եւ ապա կարգաւ մինչեւ ցվախճան ինն ու տասներեկին»։ Ուստի դժվար չէ գտնել Շիրակացու 19-ամյակի առաջին, երկրորդ և մյուս տարիները։ Պարզվում է, որ նա 19-ամյակի առաջին տարին սկսել է, երբ լուսնի լրումը Ապրիլի 4-ին էր և վերադիրը գրվել է 9, 2-րդ տարում լուսնի լրումը Մարտի 24-ին էր և վերադիրը՝ 20 և այլն։

19-ամյակի առաջին տարվա մասին Շիրակացին և Իմաստասերը հստակ մատնանշել են Ջատկի մեկնությունների մեջ, որոնց բնագրերը կրեցին ստորև։ Այստեղ միայն նշենք, որ 19-ամյակի, հետևապես նաև ՇԼԲ-ի առաջին տարին նրանք համարել են այն տարին, երբ լրումը Նիսանի 14 (= Ապրիլի 4) էր։ Իմաստասերի 19-ամյակի, հետևապես ՇԼԲ-ի առաջին տարվա վերադիրը 11 է։ Բնական կլիներ, եթե Բ. Թումանյանը իր համեմատությունները սկսեր առաջին տարվանից, սակայն նա սկսել է Ապրիլի 13-ից (էասյան և հայոց 1-ին տարին), մյուս դեպքում՝ տարբեր տարիներից (էասյան և 19-ամյակի 1-ին տարուց՝ Ապրիլի 4 և Բյուզանդական 19-ամյակի առաջին տարուց Ապրիլի 2), որի հետևանքով հանգել է այլ հետևությունների։

Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Իմաստասերի կազմած հռոմեական 19-ամյա պարբերաշրջանի աղյուսակներում վերադիրների և գարնանային լիալուսնի օրերը դասավորվել են հետևյալ հերթականությամբ.

Վերադիրների համակարգը 19-ամյակի տարիները	Ըստ Շիրակացու	Ըստ Սարկավազի	Լրումները
1	9	11	A 4
2	20	22	M 24
3	1	3	A 12
4	12	14	A 1
5	23	25	M 21
6	4	6	A 9
7	15	17	M 29
8	26	28	A 17
9	7	9	A 6
10	19	21	M 25
11	30	2	A 13
12	11	13	A 2
13	22	24	M 22
14	3	5	A 10
15	14	16	M 30
16	25	27	A 18
17	6	8	A 7
18	17	19	M 27
19	28	30	A 15

¹ Աջ. Արրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 310-311:

19-ամյա աղյուսակից պարզ երևում է, որ Շիրակացու և Իմաստասերի յուրաքանչյուր տարվա վերադիրների տարբերությունը 2 է, իրար հաջորդող տարիները՝ 11, բացառությամբ 10-րդ տարվա, որտեղ երկուսին էլ 12 է։ Վերջինիս բացատրությունը գտնում ենք Շիրակացու հետևյալ հատվածներում՝ Բերենք մեկ վկայություն՝

«... Դարձեալ զի՞նչ է Թ և Ժ երեկութիւն որ յաւելու ի վերադիրն յամենայն լուսին մաս մի յաւելու, և յապրիլի Դ-իցն մինչև ի մարտի ի ԻԵ-ի լինի ձԻ, որ կոչի օր մի ըստ մասանց լուսնին և Թիւ մի յավելու ի վերադիրն։ Եւ յապրիլի ԺԳ են մինչև յապրիլի ԺԵ-ն յամենայն լուսին մաս մի յաւելու, բայց օր ոչ կատարի, զի դառնայ լուսինն յապրիլի Դ-իցն, և նոր սկիզբն առնու բոլորին...»:

Տոմարական բնագրերում կան այլ վկայություններ ևս, սակայն սահմանափակվենք հիշյալ տեղեկությունով։

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վերադիրների մակարդակով Շիրակացու կազմած 19-ամյա պարբերաշրջանի վրա Իմաստասերն ավելացրել է միայն վերադիրների իր համակարգը, որով և տարբերվում են միմյանցից։ Անկասկած է, որ այդպիսի աշխատանք կարող էր անել միայն հեղինակը՝ Հովհաննես Սարկավազը, ուստի նա էլ եղել է Շիրակացու 19-ամյա պարբերաշրջանի առաջին խմբագիրը։ Դրա ապացույցը հռոմեական 19-ամյա աղյուսակներում կողք կողքի դրված վերադիրներ են, որոնցից առաջինը Հովհաննես Իմաստասերին է, երկրորդը՝ Անանիա Շիրակացուն։

Հայ մատենագիրները գրում են, որ Անանիա Շիրակացին «արար լրմունք ՇԼԲ ամաց», իսկ առանց 19-ամյակի, որը ՇԼԲ-ի հիմքն է, հնարավոր չէր կատարել այդ աշխատանքը։ Պատահական չէ, որ 19-ամյակների համար ևս գտնում ենք վկայություն, որ «Անանիա Շիրակացին է արարեալ»²։

Կասկածից վեր է, որ Շիրակացու հիշատակարանում խոսքը գնում է հռոմեական (և հուլյան տոմարի տեղական տարբերակների) այսինքն 8 ազգերի 19-ամյա աղյուսակների կազմելու մասին, որոնք հայկական տոմարի հետ տրված է ՇԼԲ-ում փաստագրված բազմաթիվ ձեռագրերում։

Մինչև առկա լուսնի ծննդեան և լրման 19-ամյա աղյուսակների պատկանելության խնդիրը քննելը տեսնենք 19-ամյակի լուսնի լրման ցանկերը որ ժամանակին են համապատասխանում։ Դրանով իսկ կպատասխանենք այն հարցին, թե լուսնի լրումների, հետևապես լուսնի ծնունդների աղյուսակները որ հեղինակինը կարող էր լինել։ Հայկական սկզբնաղբյուրները միանշանակ վկայում են, որ Ջատկական լուսնի լրման օրերը հաստատուն են ընդունել Անդրեասի, էասյանների, Շիրակացու, Սարկավազի ինչպես և հետագա ժամանակներում։ Հ. Բաղալյանի առաջարկած նորալուսնի և լիալուսնի օրացույցի (1-4000 թթ.) արդյունքների³, որն իրականացրել ենք կոմպյուտերային ծրագրի հաշվումների միջոցով, ինչպես և Օպոլցերի արևի խավարումների աղյուսակների տվյալների համադրության հիման վրա պարզել ենք, որ 19-ամյակի առկա Ջատկական լրումներն առաջացել են 6-րդ դարից ոչ շուտ։ Բերենք մեկ օրինակ։ Առաջին տարվա լուսնի լրումը բոլոր հեղինակների մոտ գրանցվել է Ապրիլի 4-ի ամսաթվի տակ, սակայն իրականում լուսնի լրումն, Ապրիլ 4-ին է եղել միայն 562-886 թթ. սահմաններում։ Անդրեասի 200-ամյա գատկացուցակի տարիներին (353-552 թթ.) լուսնի լրումներն յուրաքանչյուր 19 տարին մեկ ընկել են Ապրիլ 5-ին, իսկ Հովհաննես Սարկավազի ժամանակ, ավելի

¹ Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատասիրությամբ Աջ. Արրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 68-69, 78-79:

² ՄՄ ձեռ. № 2001, էջ 44բ։ Աջ. Արրահամյան, Անանիա Շիրակացու լուսնի պարբերաշրջանները, էջ 42:

³ Հ. Բաղալյան, Օրացույցի պատմություն, էջ 295-312:

ստույգ 885-1227 թթ. սահմաններում, յուրաքանչյուր 19 տարին մեկ Ապրիլ 3-ին, սակայն ընդունել են Ապրիլ 4-ը: Պարզ է, որ մեզ հասած 19-ամյակի լրումների ցանկերն Անանիա Շիրակացուն են, որը հետևել է էսայաններին: Թեև վերջիններիս գործելու ժամանակ լրման օրը մեկ մեկ պատահել է նաև Ապրիլ 5-ին: Սակայն նրանք ևս, ինչպես վկայել է Շիրակացին, առաջին տարվա լուսնի լրման օրն ընդունել են Ապրիլ 4-ը: Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Շիրակացին կազմել է 19-ամյա աղյուսակ լուսնի ծնունդների և լրումների համար, որից մեզ է հասել միայն Հիշատակարանը: Այժմ պարզ ենք, թե մեզ հասած և հրատարակված 19-ամյա աղյուսակները որ ժամանակին են վերաբերում: Նախնայես նշենք, որ հրատարակված բնագրերում բացի գատակական լրումների օրերից և վերադիրների երկու համակարգից, մյուս բոլոր տվյալները 14-րդ դարի 1-ին կեսի խմբագրությունների արդյունքներ են: Ասենք նաև, որ առկա 19-ամյա աղյուսակներում ներ են առնվել Սարկավագի կիրառած վերադիրների, ինչպես և հավանաբար հնգեակների ու վեցեակների նոր համակարգերը:

Որպեսզի վերականգնենք ինչպես Անանիա Շիրակացու, այնպես էլ Հովհաննես Սարկավագի կազմած 19-ամյա լուսնացույցերը հարկավոր է պարզաբանել մի շարք տոմարական հարցեր՝ հենվելով իրենց իսկ տվյալների և առկա տոմարական կանոնների վրա:

Ուշագրավ է հետևյալ փաստը: Անանիա Շիրակացու կազմած ՇԼԲ-ում հնգեակների համակարգը սկիզբ է առնում Ապրիլի 2-ի լուսնի լրումից, որտեղ հնգեակն հինգ է: Հաջորդ Մարտի 22-ի լուսնի լրման տարում հնգեակը տաս է, 19-րդ տարում, երբ լուսնի լրումը Ապրիլ 13-ին է հնգեակն հավասար է 95-ի: Յուրաքանչյուր 19 տարին մեկ հնգեակների համակարգը կրկնվում է նույնությամբ:

Դրանում համոզվելու համար բավական է վերցնել Շիրակացու կազմած ՇԼԲ-ի պահպանված հատվածներից որևէ տարեթիվ: Այսպես, 518 թվականի շարքում հնգեակի արժեքը գրանցել է 20, լուսնի լրումը՝ Մարտ 30, գիշերվա ժամը 8-ի (3-րդ մասում): Կատարենք տոմարական կանոններով նախատեսվող գործողությունները, որի մասին հանգամանորեն կխոսենք ներքևում, այն է՝ 31 (հունվար) $+ 28$ (փետրվար) $+ 30$ (մարտ) $= 89 + 20$ (հնգեակի արժեքը) $= 109 - 60 = 49$ (րոպեն) $\times 2 = 98 - 60 = 38 : 5 = 7$ և 3 (մնացորդ, որը մասն է) $+ 1 = 9$ (գիշերվա ժամը 8-ի 3-րդ մաս, որը փաստագրված է բնագրում):

Առկա տպագիր 19-ամյա աղյուսակներում հնգեակների համակարգը սկիզբ է առնում Ապրիլ 4-ի լուսնի լրումից, որտեղ հնգեակի արժեքը հինգ է: 2-րդ տարում, երբ լուսնի լրումն Մարտի 24-ին է հնգեակը հավասար է 10, իսկ 19-րդ տարում երբ լուսնի լրումն Ապրիլ 15-ին հնգեակը հավասար է 95-ի: Այդպես կլինի նաև յուրաքանչյուր 19 տարին մեկ: Ապրիլ 4-ի լրման տարում Շիրակացու ՇԼԲ-ում հնգեակը հավասար է 45-ի, իսկ տպագիր աղյուսակում դրված է հինգ: Պարզ է, որ հնգեակների համակարգերը տարբեր են: Շիրակացին այդպիսի ակնհայտ հակասություն թույլ չէր տա, որ ՇԼԲ-ում կիրառի հնգեակի մեկ համակարգ, իսկ 19-ամյակում, որը ՇԼԲ-ի հիմքն է, մեկ այլ հնգեակի համակարգ:

Բերենք մեկ այլ կարգի տեղեկություն: Հովհաննես Սարկավագի կազմած Ազնվականոններում կամ Ազգաց կանոններում տրվել են 19-ամյակի լուսնի ծննդեան օրերը, որն, ի դեպ, մինչև օրս չի հասկացվել: Նա Հունվար, Փետրվար... Դեկտեմբեր ամիսների աղյուսակներում սկզբից նշել է այսպես կոչված հռոմեական մեծ վերադիրների համակարգը և յուրաքանչյուր վերադիրը դիմաց դրել է լուսնի ծննդեան օրերը, տալով տարբեր տոմարական համակարգերի ամիս-ամսաթվերի համարժեքներով: Սարկավագի իսկ տվյալներով վերականգնենք 19-ամյակի 1-ին տարվա Ապրիլ 4-ի լուսնի ծննդեան աղյուսակը հուլյան տոմարով: Նա 11 վերադիրը դիմաց

ունի հետևյալ շարքը. Հունվար 19, Փետրվար 18, Մարտ 19, Ապրիլ 18, Մայիս 17, Հունիս 16, - Հուլիս 15, Օգոստոս 14, Սեպտեմբեր 12, Հոկտեմբեր 12, Նոյեմբեր 10 և Դեկտեմբեր 10¹:

Ստանանք հիշյալ շարքը կիրառելով տոմարական կանոնը: Ըստ այդ կանոնի լուսնի ծնունդը գտնելու համար պետք է վերցնել 30 (կամ 60) հաստատուն թիվը և դրանից հանել վերադիր և կիսակի գումարը: Տվյալ դեպքում վերադիրը 11 է, իսկ հուլյան տոմարի ամիսների կիսակներն ու ստացման կանոնները բերված են բնագրերում:

- Ներկայացնենք հուլյան տոմարի կիսակների արժեքները
- Հունվար = 0
- Փետրվար = 1,5
- Մարտ = 0
- Ապրիլ = 1,5
- Մայիս = 2
- Հունիս = 3,5
- Հուլիս = 4
- Օգոստոս = 5,5
- Սեպտեմբեր = 7
- Հոկտեմբեր = 7,5
- Նոյեմբեր = 9
- Դեկտեմբեր = 9,5

Հունվարի համար ստանում ենք 19 ամսաթիվը քանի որ Հունվարը կիսակ չունի, ուստի 30-ից հանենք 11 կստանանք 19: Փետրվարի համար ստանում ենք 17,5 ($30 - (11 + 1,5) = 17,5$), իսկ Սարկավագի մոտ 18 է: Պարզ է դառնում, որ Սարկավագն ստացած թիվն կլորացրել է դեպի մոտակա ամբողջ թիվը, այն է՝ Փետրվարի 18-ը: Մարտը նույնպես կիսակ չունի, ուստի ստանում ենք 19, որը գրանցված է Սարկավագի մոտ: Ապրիլի համար գտնում ենք 17,5, որը Սարկավագի մոտ 18 է: Այս դեպքում ևս թիվը կլորացվել է: Նույն գործողությունը կարելի է կատարել մյուս ամիսների ամսաթվերն ստանալու համար, վերցնելով այդ ամիսների կիսակները: Պարզաբանենք որ տոմարական կանոններով ստացված կոտորակային թվերը, այսինքն կեսերը, աղյուսակների մեջ կլորացրել են դեպի ամբողջ ամսաթվերը, քանի որ լուսինը ծնունդից ծնունդ կամ լրումից լրում անցնում է միջին հաշվով 29, 5 օրվա ընթացքում, իսկ աղյուսակների մեջ դրվել են հիմնականում հաջորդաբար 29 կամ 30, որովհետև ամսաթվերը կեսեր չունեն: Բայց այդ հիշյալ ամբողջացումը կախված էր հաջորդ տարվա լուսնի ծնունդների և լրումների օրացույցի հետ համապատասխանեցնելուն, երբ նկատի ենք ունենում 19-ամյակի մեջ 7 ամիս ավելացնելուն, որպեսզի համարժեք դառնան լուսնային և արևային տարիները:

Պարզ է, որ Հովհաննես Սարկավագն առաջնորդվել է տոմարական կանոններով և ստացել 19-ամյակի լուսնի ծնունդները: Այդպես է վարվել նաև 19-ամյակի լրման օրերը գտնելու համար: Միայն այս դեպքում տոմարական կանոնն այլ է, այսինքն՝ վերցվում է 45 հաստատուն թիվը և դրանից հանվում վերադիրը և կիսակի գումարը: Իսկ եթե 30-ից մեծ թիվ է ստացվում հանվում է 30: Այդ նույն սկզբունքներն է կիրառել Անանիա Շիրակացին:

Ակնհայտ է Սարկավագի կազմած Լուսնացույցի 1-ին տարվա լուսնի ծնունդների և տպագիր աղյուսակի 1-ին տարվա մեկ օրվա տարբերությունները բոլոր ամիսների համար (Հունվար 18 և այլն²: Ասենք նաև, որ տպագիր աղյուսակում վերադիրը 11 է, սակայն տոմարական կանոնով պետք է ստանար հունվար 19-ը և ոչ 18: Հեղինակը վերցրել է նախորդ աղ-

1 Տե՛ս Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 160-183:
2 Աճր. էջ 283-292:

յուսակի համառոտ տարբերակը և հարմարեցրել իր ժամանակի իրողութեան հետ: Ուշագրավ է, որ վերևում ստացած կեսերը անտեսել է և Փետրվարի համար գրել է 17 ամսաթիվը:

Անանիա Շիրակացու 19-ամյա աղյուսակների 1-ին տարվա լուսնի ծնունդը համեմատած Սարկավազի տվյալների հետ պետք է ունենար երկու օրվա տարբերություն, երբ նկատի ենք ունենում առաջին տարվա վերադիրների տարբերությունը (11 և 9) և տոմարական նույն կանոնները, այսինքն Շիրակացու մոտ 19-ամյակի 1-ին տարվա լուսնի ծնունդը դրվել է հունվարի 21-ին (30 - (9 - 0) = 21): Պարզ է, որ Շիրակացու համեմատ տպագիր աղյուսակի տարբերությունը կազմել է երեք օր:

Հաշվումները ցույց են տալիս, որ 19-ամյակի 1-ին տարվա լուսնի ծննդեան օրը հունվարի 21-ին է ընկել 4-րդ դարի վերջերից մինչև 7-րդ դարի վերջերն ընկնող ժամանակահատվածի յուրաքանչյուր 19-ամյակի 1-ին տարում (A4), Հունվարի 20-ին՝ 7-րդ դարի վերջերից 8-րդ դարի սկզբներից մինչև 11-րդ դարի սկզբները, Հունվար 19-ին՝ 11-րդ դարի սկզբներից մինչև 14-րդ դարի սկզբները, Հունվարի 18-ին՝ 14-րդ դարի սկզբներից մինչև 17-րդ դարի սկզբները: Այս օրինաչափությունը կրկնվում է 19-ամյակի մյուս տարիների ամսաթվերի հետ, քանի որ յուրաքանչյուր 312 տարին մեկ օրով ետ է շարժվել լուսնի ծննդեան և լրման օրերը, թեև Զատիկական լուսնի լրման օրերն ընդունել են հաստատուն ամսաթվերի տակ:

Պարզ է դառնում, որ առկա բնագիրը չէր կարող ստեղծվել 14-րդ դարի սկզբներից առաջ, թերևս այն կազմվել է 1342 թվականին Երևանի մատենադարանի 1973 թվահամարի գրչագրի ընդօրինակողների կողմից, որոնք իրենց ձեռքի տակ ունեցել են հատկապես Լուսնացույցի համառոտ խմբագրությունը, որն առկա է այդ գրչագրում, ինչպես և Շիրակացու ու Սարկավազի որոշ տվյալներ: Սակայն Լուսնացույցի ամբողջ հաշվարկն, այսինքն՝ նախորդների խմբագրությունը իրականացվել է 1342 թվին և այն պետք է դիտել իբրև ինքնուրույն աշխատանք: Մանավանդ որ նոր 19-ամյա աղյուսակներ կազմելը դժվար չէր, քանի որ հենց 1973 թվահամարի ձեռագրում առկա են տոմարական կանոններ, որոնք հնարավորություն են տալիս հաշվարկել և գտնել լուսնի ծննդեան և լրման ցանկացած օրը, ժամը, մասը, րոպեն, ինչպես և ցերեկվա և գիշերվա պահը:

Ասեմք նաև, որ համարժեք վերադիրների դեպքում թեև դրանք դրվել են 19-ամյակի այլ տարիներին Շիրակացու Լուսնացույցի նույն տվյալներն օգտագործել է Սարկավազը և լուսնացույցի համառոտ տարբերակի խմբագիրը, իսկ Սարկավազից և Լուսնացույցից համառոտ խմբագրից օգտվել են 1342 թվականին ստեղծված Լուսնացույցի խմբագիրներն, որը երևում է լուսնացույցերի տվյալների համադրումից: Դեռ ավելին, առկա բնագրի հեղինակները պահել են 19-ամյակի որոշ տարիների ամսաթվերը, որոշ չափով խախտելով օրինաչափությունները, իսկ Լուսնացույցի համառոտ խմբագրության կոտորակային կեսերը ամբողջացրել են պարզապես կեսերը վերացնելու միջոցով:

Լուսնացույցի տպագիր տարբերակում լուսնի ծննդեան և լրման օրերի դիմաց տրվել են գիշերվա և ցերեկվա ժամերը և մասերը, որոնք նույնպես տարբեր են թե Շիրակացու, թե Սարկավազի բնագրերում: Նախ գտնենք ժամը, մասը, րոպեն, գիշերվա կամ ցերեկվա պահը, ինչպես և փորձենք դրանք վերածել ժամանակակից միավորների՝ օգտագործելով մատենագրական վկայությունները, տոմարական կանոնները և ժամանակակից մեթոդների ընձեռած հնարավորությունները: Ներկայացնենք բնագրերում առկա տոմարական կանոնները:

2001 թվահամարի «Տոմար Հոռոմի» վերնագրի տակ կարդում ենք. «Բուպիլ լուսին յորժամ առնես. կալ ի Յունուարի ամսամտէն մինչև ուր ես և ած ի վերայ զհնկեակ ամին և երթ ԿԿ, որքան զԿ-ի խոնարհ մնա րոպէ է...» (էջ 25ա):

3082 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Բուպէ այսպէս արա. կալ ի Յունուարոյ ամսամտէն մինչև ուր ես, զհնգեակն ի վերայ բեր և երթ ԿԿ, որ ի խոնարհ մնայ րոպէ է» (էջ 385ա):

Հակոբ Ղրիմեցու խմբագրած տոմարական պատճէի մեջ կարդում ենք. «Բուպէ (այսպէս) արա կալ Յունուարոյ ամսամտէն մինչև ուր ես, զհնգեակն ի վերայ) ած և երթ ԿԿ, որ մնայ րոպէ է...»¹:

Այնուհետև բնագրերը տալիս են հետևյալ կանոնները:

1999 թվահամարի «Պատճէն տոմարի հոռոմայեցոց» վերնագրի տակ գրված է. «Թէ զժամն կամիցիս գիտել զլմանն կամ զծնընդեանն. կալ զրոպէն և կրկնեա, թէ ընդ Կ ելանէ զԿ տուր (բնագրում ր- Ռ. Վ.) նջեանն տուր և զայլն Ե Ե թիւ ժամս արա և գիշերոյն տուր, և գտանես զլրումն: Մնուենդն նոյնպէս արա, բայց զԿ գիշերոյ տուր, ապա թէ ոչ ելանէ մինչև ի Կ դու ի տեղին արա» (էջ 28ա): Ըստ 2001 թվահամարի «Տոմար Հոռոմի» վերնագրի տակ գրված բնագրի «Եթէ կամիցիս գիտել զլրումն լուսնին կամ զծնունդն, թէ յորում ժամու իցէ. կալ զրոպէ աւուրն և կրկնեայ, թէ ընդ Կ-իւ ելանէ զԿ տուրնջեան տուր և զմնացեալն Ե Ե թիւ ժամս արաց և - տուր գիշերոյն և գտանես թէ յորում ժամու է կամ ի քանիբորդ մասին: Այլ ըստ փոփոխմանն հանցես զժամսն յաւելողն և ի պակասելն ըստ տուրնջեան և ըստ գիշերոյ» (էջ 25ա):

Ըստ Հակոբ Ղրիմեցու տարբերակի՝ «Թե կամիցիս գիտել զժամս ծնընդեանն և զլրումնն. կալ րոպէն և կրկնեա, թէ ընդ Կ ելանէ Կ գիշերուն աւուր և զայլն Ե Ե թիւն ժամս արա և տուր տուրնջեանն և զգրտանես զլրնթայումն, թէ ի քանի ժամ է և լքախի մասն: Նույնպէս և զլրումն արա զԿ տուրնջեան տուր և այլն Ե Ե թիւ (ժամս) արա և գիշերոյն տուր և գտանես և - թէ զԿ ոչ ելանէ... ծննդեանն ի գիշերոյն տուր և զլրմանն տիւն փոփոխմանն հանես զժամսն ի յո(=աւ)ելովն և ի պակասելն աւ[ր] [տուր]նջեանն ի գիշերոյն» (էջ 13ա-բ): Տոմարական բնագրից և առկա Լուսնացույցի տվյալներից պարզ է դառնում, որ րոպեն գտնելու համար վերցվում է հունվարի 1-ից մինչև տարվա օրվա գումարն, ավելացվում այդ տարվա հնգեակի արժեքը և հանվում 60 կամ 60-ի կրկնապատիկը, եռապատիկը և այլն: Ստացված թիվը րոպեն է: Իսկ լուսնի ծննդեան կամ լրման օրը գտնելու համար ստանում ենք տվյալ օրվա րոպեն և կրկնապատկում, որից հանվում է 60, եթե կրկնապատիկը տալիս է ավելի մեծ թիվ ու ստացված թիվը բաժանում հինգի և գումարում 1, այսինքն՝ տալիս են գիշերվա կամ ցերեկվա ժամին, գտնում ենք լուսնի ծննդեան կամ լրման օրը, ժամը և մասը: Ասեմք նաև որ րոպեի կրկնապատիկը, եթե փոքր է 60-ից ցերեկվա ժամն ու մասն է, իսկ եթե մեծ է 60-ից հանվում է 60, որը նշանակում է գիշերվա ժամն ու մասն է:

Վերոհիշյալ կանոններն օգտագործենք և մատենագրական տեղեկությունների հիման վրա ստանանք վկայված օրերի ժամերն ու մասերը:

Ըստ «Նորին Յոհաննու» վերնագրի կրող բնագրի՝ «Յայսմ խաւարման արեգականն՝ էր թուական հոռոմայեցոց փոքրն ՅԼԳ (333), և հայոցն նոյնպէս փոքրն ԻԹ(29), յերկրորդ ժամուն, ի ինն և տասաներորդի (19) բնագրում ի քսաներորդի (20) Մարտի աւուրն չորեքշաբաթով ի սուրբ քառասորդացն, ի հինգերորդ շաբաթին. խաւարեցաւ արեգական: Եւ էր շինութիւն քաղաքին Հոռոմոց՝ ՌՊԿէ (1867) ամ, իսկ ի Դիոկղետիանոսէ ՊԼ (830) ամ: Եւ Անտիոք քաղաքի շինութեան՝ Ռ(ձ)ԿԳ (1163) ամ: Եւ Կիւրդոս քաղաքի՝ ՌՆԻԵ (1425): Իսկ ի գալստենէ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ ՌձԺԵ (1115) ամ ըստ հաստատուն և ճշմարիտ համարոյ: Եւ յԱղամայ ՅՅԺԳ (6313) ամ ըստ ևթանասնիցն թարգմանութեան, Արեգ ամսոյ ի մետասան (11) կամ որպէս արուեստ կարգն ունի Նաւասարդի ի(և) ևթն (=27) (բնագրում՝ ի ևթն), միով աւուրը յառաջ

1 Ձեռ. № 1114, էջ 13ա-բ:

քան զհասարակաւորութիւն տունջեան և գիշերոյ, ի ՆՀԳ (473) ոլոմպիադին յառաջանում ամին ըստ համարոյ Յունաց: Եւ էր բուն թուական հայոց ՇԿԲ (562)»¹:

Ըստ Հովհաննես Սարկավագի Արևի խավարումը եղել է 1113 թ. Մարտի 19-ին, չորեքշաբթի = Արեգի 11 (Սարկավագադիր տոմարի ամիս-ամսաթիվով = Նավասարդի 27 (հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվով) = Սուրբ Քառասնորդաց հինգերորդ շաբաթին (= Մարտի 16-ից 23-ը) = երկրորդ ժամին:

Ըստ Սարկավագի ազգաց կանոնների լուսնի ծնունդն եղել է Մարտի 19-ին = Արեգի 11, իսկ լուսնի լրումը՝ Ապրիլի 4-ին, Ջատիկը՝ Ապրիլի 6-ին, Վերադիրն 11 է, իսկ Մարտը կիսակ չունի, այսինքն հավասար է գերոյի, հին հնգեակն = 45: Այս տվյալների և տոմարական կանոնների կիրառմամբ ստանանք 2-րդ ժամը:

$31+28+19=78+45=123-120=3 \times 2=6:5=1$ ժամ 1 մաս + 1=2 ժամ 1 մաս = Մարտի 19 ցերեկվա ժամը 2-ի 1-ին մասում: Պարզվում է, որ լուսնի ծնունդն եղել է ժամը 2-ի 1-ին մասում և Սարկավագը դրել է լուսնի ծննդեան օրվա ժամը և մասը իսկ Արևի խավարումը պետք է համընկներ կամ լիներ փոքր ինչ ուշացումով: Ըստ մեր հաշվումների 1113 թ. լուսնի ծնունդն եղել է Գրինվիչի ժամանակով ժամը 4 անց 48 րոպեին, իսկ Երևանի արևային ժամանակով կլինի մոտ 3 ժամ հետո, այն է՝ ժ. 7 անց 46 րոպեին: Այս հաշվով լուսնի լրումը եղել է ժամը 7 անց 46 րոպեին, որը համարժեք է 2-րդ ժամի 1-ին մասին: Արևի խավարումն ըստ Օպոլցերի տվյալների եղել է 1113 թ. Մարտի 19-ին Գրինվիչի ժամանակով 5 անց 53,8 րոպեին, որը կհամապատասխանի Երևանի արևային ժամանակի ժ. 8 անց 51, 8 րոպեին: Այլ խոսքով լուսնի ծննդից ավելի քան մեկ ժամ հետո նոր եղել է արևի խավարում, ուստի լուսնի ծնունդն եղել է 2-րդ ժամի 1-ին մասում, իսկ արևի խավարումը՝ 3-րդ ժամի հավանաբար 2-րդ մասում: Պարզ է, որ հայոց ցերեկվա 1-ին ժամը համապատասխանել է ժ. 6³⁰-7³⁰-ի միջոցին, իսկ 2-րդ ժամը՝ 7³⁰-8³⁰-ի միջոցին:

12-րդ դարի 70-ական թվականներին գրված մի ժամանակագրության մեջ կարդում ենք «...Եւ ի նոյն ամի (ի ՌԻՆ(625) թուականին հայոց - Ռ. Վ.) խաւարեցաւ արեգակն ի նոր կիւրակէին, ի մետասան (11) ապրիլի, յերկրորդ ժամու, մինչև աստեղք երևեցա»²:

Իսկապես հայոց 625 թվականին, որը համարժեք է ներկա 1176 թվին Ջատիկը եղել է Ապրիլի 4-ին, իսկ նոր կիրակին դրանից մեկ շաբաթ հետո, այն է՝ Ապրիլ 11-ին, որը ստույգ գրանցվել է սկզբնաղբյուրում, հին հնգեակն 75 է, որովհետև լուսնի լրումը դրվել է Մարտի 29-ին, 19-ամյակի 16-րդ տարում, իսկ լուսնի ծնունդը պարզվում է, որ ընկել է Ապրիլ 11-ին: Հաշվենք 1176 թ. նահանջ տարվա Ապրիլի 11-ի ժամը և մասը.

$31+29+31+11=102+75=177-120=57 \times 2=114-60=54:5=10$ ժ. 4 մաս + 1=11 ժ. 4 մ. = Ապրիլ 11 գիշերվա ժամը 11-ի 4-րդ մաս (կլոր 12 ժամին):

Ըստ հաշվումների 1176 թ. լուսնի ծնունդն ընկել է Ապրիլ 11-ին Գրինվիչի ժամանակով գերո ժամին և գերո րոպեին, որը Երևանի Արևային ժամանակով կլինի գիշերով մոտ ժամը 3-ին: Այս տվյալները երկու ժամվա տարբերություն են տալիս: Փորձենք տվյալ խնդիրը լուծել արևի խավարման տվյալներով: Ըստ Օպոլցերի 1176 թ. արևի խավարումը եղել է Ապրիլ 11-ին Գրինվիչի ժամանակով ժամը 5 անց 33,1 րոպեին, որը վերածելով Երևանի արևային ժամանակի կլինի ժ. 8 անց 31,1 րոպե: Այն համապատասխանել է 2-րդ ժամին 4-րդ մասին (կլոր 3-րդ ժամին):

Տեսանք, որ լուսնի ծնունդն ընկել է գիշերվա ժամը 11-ի 4-րդ մասում, որը կլորացնենք և դարձնենք գիշերվա ժամը 12-ը: Դրանց գումարենք երեք կստանաք ցերեկվա ժամը 2-ի 4-րդ մասը կլոր 3-րդ ժամը (ժ. 11 մ. 4 (կլոր 12) + 3 = ժ. 14 մ. 4 (15) - 12 = ժ. 2 4-րդ մ. (ժ. 3):

Երևանի արևային ժամը, որը համարժեք էր 8 անց 31,1 րոպեին, երբ եղել է արևի խավարում, հավասարվում է հայոց ցերեկվա 3-րդ ժամին, իսկ 1-ին ժամը կհամապատասխանի 6³⁰-7³⁰ միջոցին: Դժբախտաբար ուրիշ ստույգ մատենագրական վկայություններ մեզ հայտնի չեն, որ կարողանային օրինակները շարունակել, սակայն հայտնի է, որ հայոց ցերեկային ժամերն սկսել են արևածագից և ամենայն հավանականությամբ հաշվի են առել գարնանային գիշերահավասարի օրերի արևածագերը, ուստի կարող ենք վերականգնել հայոց ցերեկային և գիշերային ժամերի ներկա համարժեքները, որը կհիմնավորեն ժամանուկները ևս: Այլ խոսքով բերված վկայությունները բավարար են տալու հայոց ժամերի համարժեքները, եթե ոչ վերջնականորեն ստույգ գոնե մոտավոր ներկա գուգակչիոները, որոնք նպաստում են հասկանալու նաև լուսնացույցերի իրական բովանդակությունը:

Բերենք հայոց ժամանուկները և նրանց ներկա համարժեքները:

Առավոտյան ժամեր.

1. Այգ¹ (ժ. 6³⁰-7³⁰):
2. Մայգ, Մագեալ (= ժ. 7³⁰-8³⁰):
3. Զօրացեալ, Զայրացեալ (= ժ. 8³⁰-9³⁰):
4. Ճառագայթեալ (= ժ. 9³⁰-10³⁰):
5. Շառաւեղեալ, Շառաւիղեալ (= ժ. 10³⁰-11³⁰):
6. Երկրատես (= ժ. 11³⁰-12³⁰):
7. Շանթակալ, Շանթակող, Շանթակողմն (= ժ. 12³⁰-13³⁰):
8. Հրակաթ (ժ. 13³⁰-14³⁰):
9. Հուր փայլեալ, Հուր թափեալ, Հուր կաթեալ (= ժ. 15³⁰-16³⁰):
10. Թաղանթեալ, Թաղարթեալ (= ժ. 15³⁰-16³⁰):
11. Արագոտ, Առաւոտ, Տարափ (= ժ. 16³⁰-17³⁰):
12. Արփող, Տարփող (= ժ. 17³⁰-18³⁰):

Գիշերային ժամեր.

1. Խաւարակ, Գիշերակ (= ժ. 18³⁰-19³⁰):
2. Աղջամուղջ, Աղջամղջակ (= ժ. 19³⁰-20³⁰):
3. Մթացեալ, Բաւնդակ (= ժ. 20³⁰-21³⁰):
4. Շաղաւօտ, Խաթակ (= ժ. 21³⁰-22³⁰):
5. Կամաւօր, Համառօտ (= ժ. 22³⁰-23³⁰):
6. Բավական, Կատաղատես (23³⁰-24³⁰):
7. Խաւաթափեալ, Հաւաթափեալ (ժ. 24³⁰-1³⁰):
8. Գիգակ, Գիջակ, Դագակ (= ժ. 1³⁰-2³⁰):
9. Լուսաճեմ, Լուսակ, Լուսաղայ (= ժ. 2³⁰-3³⁰):
10. Առաւօտ, Փողահար (= ժ. 3³⁰-4³⁰):
11. Լուսափայլ, Հետազօտ (= ժ. 4³⁰-5³⁰):
12. Փայլածու, Փայլածումն, Կաքաւող (= ժ. 5³⁰-6³⁰):

Տանք 19-ամյակի Ջատիկան լրումների ամիս-ամսաթվերը, հին և նոր հնգեակները և դրանց հիման վրա կազմված գիշերվա և ցերեկվա ժամերը ու մասերը, ինչպես և նրանց ժամանակակից միավորների համարժեքները:

¹ Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 278:
² Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2-րդ, էջ 502:

¹ Կես ժամերը կարելի է անտեսել և հաշվել ժ. 6-ից-7-ը և այլն:

Հին հնգեակների համակարգով:

Լրման օրերը	հնգեակի տարին	հնգեակի արժեքը	ցերեկ գիշեր	ժամ	մաս	ներկա ժամերը	թվականից ստացված 19-ամյակի տարին
Ապրիլ 2	1	5	9	3	4	20 ³⁰ -21 ³⁰	2
Մարտ 22	2	10	9	1	2	18 ³⁰ -19 ³⁰	3
Ապրիլ 10	3	15	9	10	5	3 ³⁰ -4 ³⁰	4
Մարտ 30	4	20	9	8	3	1 ³⁰ -2 ³⁰	5
Ապրիլ 18	5	25	9	6	1	11 ³⁰ -12 ³⁰	6
Ապրիլ 7	6	30	9	3	4	8 ³⁰ -9 ³⁰	7
Մարտ 27	7	35	9	1	2	6 ³⁰ -7 ³⁰	8
Ապրիլ 15	8	40	9	10	5	15 ³⁰ -16 ³⁰	9
Ապրիլ 4	9	45	9	8	3	13 ³⁰ -14 ³⁰	10
Մարտ 24	10	50	9	6	1	11 ³⁰ -12 ³⁰	11
Ապրիլ 12	11	55	9	3	4	20 ³⁰ -21 ³⁰	12
Ապրիլ 1	12	60	9	1	2	18 ³⁰ -19 ³⁰	13
Մարտ 21	13	65	9	10	5	15 ³⁰ -16 ³⁰	14
Ապրիլ 9	14	70	9	8	3	1 ³⁰ -2 ³⁰	15
Մարտ 29	15	75	9	6	1	23 ³⁰ -24 ³⁰	16
Ապրիլ 17	16	80	9	3	4	8 ³⁰ -9 ³⁰	17
Ապրիլ 6	17	85	9	1	2	6 ³⁰ -7 ³⁰	18
Մարտ 25	18	90	9	10	3	3 ³⁰ -4 ³⁰	19
Ապրիլ 13	19	95	9	•	1	13 ³⁰ -14 ³⁰	1

Նոր հնգեակների համակարգով

Լրման օրերը	նոր հնգեակի տարին	նոր հնգեակի արժեքը	ցերեկ գիշեր	ժամ	մաս	ներկա ժամերը	թվականից ստացված 19-ամյակի տարին
Ապրիլ 4	1	5	9	4	3	21 ³⁰ -22 ³⁰	10
Մարտ 24	2	10	9	2	1	19 ³⁰ -20 ³⁰	11
Ապրիլ 12	3	15	9	11	4	4 ³⁰ -5 ³⁰	12
Ապրիլ 1	4	20	9	9	2	2 ³⁰ -3 ³⁰	13
Մարտ 21	5	25	9	6	5	23 ³⁰ -24 ³⁰	14
Ապրիլ 9	6	30	9	4	3	9 ³⁰ -10 ³⁰	15
Մարտ 29	7	35	9	2	1	7 ³⁰ -8 ³⁰	16
Ապրիլ 17	8	40	9	11	4	16 ³⁰ -17 ³⁰	17
Ապրիլ 6	9	45	9	9	2	14 ³⁰ -15 ³⁰	18
Մարտ 25	10	50	9	6	3	11 ³⁰ -12 ³⁰	19
Ապրիլ 13	11	55	9	4	1	21 ³⁰ -22 ³⁰	1
Ապրիլ 2	12	60	9	1	4	18 ³⁰ -19 ³⁰	2
Մարտ 22	13	65	9	11	2	16 ³⁰ -17 ³⁰	3
Ապրիլ 10	14	70	9	8	3	1 ³⁰ -2 ³⁰	4
Մարտ 30	15	75	9	6	3	23 ³⁰ -24 ³⁰	5
Ապրիլ 18	16	80	9	4	1	9 ³⁰ -10 ³⁰	6
Ապրիլ 7	17	85	9	1	4	6 ³⁰ -7 ³⁰	7
Մարտ 27	18	90	9	11	2	4 ³⁰ -5 ³⁰	8
Ապրիլ 15	19	95	9	8	5	13 ³⁰ -14 ³⁰	8

Հնգեակների հին և նոր համակարգերի համապատասխան լուսնի լրումների դեպքում իրարից ունեն երկու-ութ ժամերի տարբերություն: Հարկ է նշել, որ լուսնի ծննդեան և լրման օրերի, ժամերի, մասերի և բոլորների համար վերցվել են հաստատուն ամսաթվեր, որոնք ճիշտ են մի որոշակի ժամանակահատվածի, ավելի հստակ 312 տարվա համար, թեև այդ հատվածում ևս որոշ տարբերություններ տալիս են: Ուսումնասիրությունները հատկապես հաշվումներն, որոնք թեև կես օրվա ճշտություն ունեն, ցույց են տալիս, որ լուսնի ծննդեան և լրման ամսա-

թվեր հուլյան տոմարում նվազման տեղեկնք են ունեցել, իսկ Գրիգորյան տոմարում աճման և յուրաքանչյուր դեպքում պետք է նկատի ունենալ տարբերությունները և համադրվեն արևի խավարումների տվյալների հետ, մանավանդ վերջիններիս հետ լուսնի ծնունդները կամ համընկել են կամ լուսնի ծնունդներն եղել են մի քանի ժամով ավելի վաղ քան Արևի խավարումները: Այս բացատրությունները համարում ենք բավարար, որպեսզի ներկայացնենք մեր կողմից վերականգնած Անանիա Շիրակացու 19-ամյակի աղյուսակները լուսնի ծննդեան և լրման համար, իսկ Հովհաննես Սարկավազի կազմած և մեր կողմից նույնպես վերականգնված 19-ամյա աղյուսակները կներկայացնենք Սարկավազի տոմարին նվիրված գլխում:

Անանիա Շիրակացի «Լուսնացոյց» (19-ամյա աղյուսակներ լուսնի ծննդեան և լրման)

1.

Ծնունդն լուսնի	Քա ճիշ	Տի գիշեր	ժամ	Մաս	Լրումն լուսնի	Քա ճիշ	Տի գիշեր	ժամ	Մաս	Ծանոթություն
Յունուար	21	Տ	3	2	Յունուար	6	Գ	9	2	Հնգեակն՝ 45
Փետրուար	20	Գ	3	2	Փետրուար	5	Տ	9	2	Վեցեակն՝ 54
Մարտ	21	Տ	2	5	Մարտ	6	Գ	8	5	Վերադիրն՝ 9
Ապրիլ	20	Գ	2	5	Ապրիլ	4	Տ	8	3	Լրումն՝ Ապրիլ 4
Մայիս	19	Տ	2	3	Մայիս	4	Գ	8	3	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	18	Գ	2	3	Յունիս	3	Տ	8	3	
Յուլիս	17	Տ	2	1	Յուլիս	2	Գ	8	1	
Ագոստոս	16	Գ	2	1	Ագոստոս	1	Տ	8	1	Օգոստոսն ունի երկու լրում, որովհետև նախորդ ամսաթվին գումարվում է 30 և 29, 29,5-ի փոխարեն, որը լուսնական
Սեպտեմբեր	14	Տ	1	4	Սեպտեմբեր	29	Տ	7	4	ամսի միջին թիվն է : Այն գալիս է նախորդ 19-ամյակի տարուց.
Հոկտեմբեր	14	Գ	1	4	Հոկտեմբեր	29	Գ	7	4	որտեղ եղել է 13 լուսնի:
Նոյեմբեր	12	Տ	1	2	Նոյեմբեր	27	Տ	7	2	
Դեկտեմբեր	12	Գ	1	2	Դեկտեմբեր	26	Գ	6	5	

2.

Ծնունդն լուսնի	Քա ճիշ	Տի գիշեր	ժամ	Մաս	Լրումն լուսնի	Քա ճիշ	Տի գիշեր	ժամ	Մաս	Ծանոթություն
Յունուար	10	Գ/Տ	12	5	Յունուար	25	Տ	6	5	Հնգեակն՝ 50
Փետրուար	9	Տ	12	5	Փետրուար	24	Գ	6	5	Վեցեակն՝ 60
Մարտ	10	Գ	12	3	Մարտ	24	Տ	6	1	Վերադիրն՝ 20
Ապրիլ	9	Տ	12	3	Ապրիլ	24	Գ	6	3	Լրումն՝ Մարտ 24
Մայիս	8	Գ	12	1	Մայիս	23	Տ	6	1	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	7	Տ	12	1	Յունիս	22	Գ	6	1	Լրման օրը եղել է մարտի
Յուլիս	6	Գ	11	4	Յուլիս	21	Տ	5	4	25-ին սակայն սովորույթի համաձայն որդի են մարտի
Ագոստոս	5	Տ	11	4	Ագոստոս	20	Գ	5	4	
Սեպտեմբեր	3	Գ	10	2	Սեպտեմբեր	18	Տ	5	2	24-ին: Իսկ ժամն ու մարտ
Հոկտեմբեր	3	Տ	10	2	Հոկտեմբեր	18	Գ	5	2	կլիմի 6 և 3: Նոյեմբ. ունի
Նոյեմբեր	1	Գ	10	5	Նոյեմբեր	16	Տ	4	5	երկու ծնունդ: Այն գալիս է հաջորդ 19-ամյակի տարուց.
Դեկտեմբեր	30	Գ	10	3	Դեկտեմբեր	16	Գ	4	5	որտեղ լինելու է 13-լուսնի

3.

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	29	S	6	3	Յունուար	14	S	4	3	Հնգեակն՝ 55
Փետրուար	28	Գ	10	3	Փետրուար	13	Գ	4	3	Վեցեակն՝ 66
Մարտ	29	S	10	1	Մարտ	14	S	4	1	Վերադիրն՝ 1
Ապրիլ	28	Գ	10	1	Ապրիլ	12	Գ	3	4	Լրումն՝ Ապրիլ 12
Մայիս	27	S	9	4	Մայիս	12	S	3	4	Գժ-ան լուսն
Յունիս	26	Գ	9	4	Յունիս	11	Գ	3	4	
Յուլիս	25	S	9	2	Յուլիս	10	S	3	2	
Աւգոստոս	24	Գ	9	2	Աւգոստոս	9	Գ	3	2	
Սեպտեմբեր	22	S	8	5	Սեպտեմբեր	7	S	2	5	
Հոկտեմբեր	22	Գ	8	5	Հոկտեմբեր	7	Գ	2	5	
Նոյեմբեր	20	S	8	3	Նոյեմբեր	5	S	2	3	
Դեկտեմբեր	20	Գ	8	3	Դեկտեմբեր	5	Գ	2	3	

4.

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	18	S	8	1	Յունուար	3	S	2	1	Հնգեակն՝ 60
Փետրուար	17	Գ	8	1	Փետրուար	2	Գ	2	1	Վեցեակն՝ 72
Մարտ	18	S	7	4	Մարտ	3	S	1	4	Վերադիրն՝ 12
Ապրիլ	17	Գ	7	4	Ապրիլ	1 31	Գ S	1 1	2 2	Լրումն՝ Ապրիլ 1
Մայիս	16	S	7	2	Մայիս	31	Գ	1	2	Բժ-ան լուսն
Յունիս	15	Գ	7	2	Յունիս	30	S	1	2	
Յուլիս	14	S	6	5	Յուլիս	29	S	12	5	
Աւգոստոս	13	Գ	6	5	Աւգոստոս	28	S	12	5	
Սեպտեմբեր	11	S	6	3	Սեպտեմբեր	26	S	12	3	
Հոկտեմբեր	11	Գ	6	1	Հոկտեմբեր	26	Գ	12	3	
Նոյեմբեր	9	S	6	1	Նոյեմբեր	24	S	12	1	
Դեկտեմբեր	9	Գ	6	1	Դեկտեմբեր	23	Գ	11	4	

5.

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	7	S	5	4	Յունուար	22	S	11	4	Հնգեակն՝ 65
Փետրուար	6	Գ	5	4	Փետրուար	21	Գ	11	4	Վեցեակն՝ 78
Մարտ	7	S	5	2	Մարտ	21	S	10	5	Վերադիրն՝ 23
Ապրիլ	6	Գ	5	2	Ապրիլ	21	Գ	11	2	Լրումն՝ Մարտ 21
Մայիս	5	S	4	5	Մայիս	21	S	11	2	Բժ-ան լուսն
Յունիս	4	Գ	4	5	Յունիս	19	Գ	10	5	
Յուլիս	3	S	4	3	Յուլիս	18	S	10	3	
Աւգոստոս	2 31	Գ S	4 8	3 1	Աւգոստոս	17	Գ	10	3	
Սեպտեմբեր	30	Գ	4	1	Սեպտեմբեր	15	S	10	1	
Հոկտեմբեր	29	S	3	4	Հոկտեմբեր	on	Գ	10	1	
Նոյեմբեր	28	Գ	3	4	Նոյեմբեր	13	S	9	4	
Դեկտեմբեր	27	S	3	2	Դեկտեմբեր	13	Գ	9	4	

6.

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	26	Գ	3	2	Յունուար	11	S	9	2	Հնգեակն՝ 70
Փետրուար	25	S	3	2	Փետրուար	10	Գ	9	2	Վեցեակն՝ 84
Մարտ	26	Գ	2	5	Մարտ	11	S	8	5	Վերադիրն՝ 4
Ապրիլ	25	S	2	5	Ապրիլ	9	Գ	8	3	Լրումն՝ Ապրիլ 9
Մայիս	24	Գ	2	3	Մայիս	9	S	8	3	Գժ-ան լուսն
Յունիս	23	Գ	2	3	Յունիս	8	Գ	8	3	
Յուլիս	22	Գ	2	1	Յուլիս	7	S	8	1	
Աւգոստոս	21	S	2	1	Աւգոստոս	6	Գ	8	1	
Սեպտեմբեր	19	Գ	1	4	Սեպտեմբեր	4	S	7	4	
Հոկտեմբեր	19	S	1	4	Հոկտեմբեր	4	Գ	7	4	
Նոյեմբեր	17	Գ	1	2	Նոյեմբեր	2	S	7	2	
Դեկտեմբեր	17	S	1	2	Դեկտեմբեր	2 31	Գ S	7 6	2 5	

7.

Ծնունդն լուսնի	Քա ճիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա ճիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	15	S	12	5	Յունուար	30	Գ	6	5	Հնգեակն՝ 75
Փետրուար	14	S	12	5	Փետրուար	-	-	-	-	Վեցեակն՝ 90
Մարտ	15	S	12	3	Մարտ	1 29	S Գ	6 6	5 1	Վերադիրն՝ 15
Ապրիլ	14	Գ	12	3	Ապրիլ	29	S	6	3	Լրումն՝ Մարտ 29
Մայիս	13	S	12	1	Մայիս	28	Գ	6	1	ԲԺ-ան լուսին
Յունիս	12	Գ	12	1	Յունիս	27	S	6	1	
Յուլիս	1	S	11	4	Յուլիս	26	Գ	5	4	
Աւգոստոս	10	Գ	11	4	Աւգոստոս	25	S	5	4	
Սեպտեմբեր	8	S	11	2	Սեպտեմբեր	23	Գ	5	2	
Հոկտեմբեր	8	Գ	11	2	Հոկտեմբեր	23	S	5	2	
Նոյեմբեր	6	S	10	5	Նոյեմբեր	21	Գ	4	5	
Դեկտեմբեր	6	Գ	10	5	Դեկտեմբեր	21	S	4	5	

8.

Ծնունդն լուսնի	Քա ճիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա ճիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	4	S	10	3	Յունուար	19	Գ	4	3	Հնգեակն՝ 80
Փետրուար	3	Գ	10	3	Փետրուար	18	S	4	3	Վեցեակն՝ 96
Մարտ	4	S	10	1	Մարտ	19	Գ	4	1	Վերադիրն՝ 26
Ապրիլ	3	Գ	10	1	Ապրիլ	17	S	3	4	Լրումն՝ Ապրիլ 17
Մայիս	2	S	9	4	Մայիս	17	Գ	3	4	ԳԺ-ան լուսին
Յունիս	1	Գ	9	4	Յունիս	16	S	3	4	
	30	S	9	2						
Յուլիս	30	Գ	9	2	Յուլիս	16	S	3	2	
Աւգոստոս	28	S	8	5	Աւգոստոս	14	S	3	2	
Սեպտեմբեր	27	Գ	8	5	Սեպտեմբեր	12	Գ	2	5	
Հոկտեմբեր	26	S	8	1	Հոկտեմբեր	12	S	2	5	
Նոյեմբեր	25	Գ	8	3	Նոյեմբեր	12	Գ	2	3	
Դեկտեմբեր	24	S	8	1	Դեկտեմբեր	10	S	2	3	

9.

Ծնունդն լուսնի	Քա ճիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա ճիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	23	Գ	8	1	Յունուար	8	Գ	2	1	Հնգեակն՝ 85
Փետրուար	22	S	8	1	Փետրուար	7	S	2	1	Վեցեակն՝ 102
Մարտ	22	Գ	7	4	Մարտ	8	Գ	1	4	Վերադիրն՝ 7
Ապրիլ	22	S	7	4	Ապրիլ	6	S	1	2	Լրումն՝ Ապրիլ 6
Մայիս	21	Գ	7	2	Մայիս	6	Գ	1	2	ԲԺ-ան լուսին
Յունիս	20	S	7	2	Յունիս	5	S	1	2	
Յուլիս	19	Գ	6	5	Յուլիս	4	S	12	5	
Աւգոստոս	18	S	6	5	Աւգոստոս	3	S	12	5	
Սեպտեմբեր	16	Գ	6	3	Սեպտեմբեր	1 31	S Գ	12 12	3 1	
Հոկտեմբեր	16	S	6	3	Հոկտեմբեր	30	S	12	1	
Նոյեմբեր	14	Գ	6	1	Նոյեմբեր	29	12	12	1	
Դեկտեմբեր	14	S	6	1	Դեկտեմբեր	28	S	11	4	

10.

Ծնունդն լուսնի	Քա ճիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա ճիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	11	Գ	5	2	Յունուար	26	Գ	11	2	Հնգեակն՝ 90
Փետրուար	10	S/g	5	2	Փետրուար	26	S/g	11	2	Վեցեակն՝ 108
Մարտ	11	Գ	4	5	Մարտ	26	Գ	10	3	Վերադիրն՝ 19
Ապրիլ	10	S/g	4	5	Ապրիլ	26	S	10	5	Լրումն՝ Մարտ 25
Մայիս	9	Գ	4	3	Մայիս	24	Գ	10	3	ԲԺ-ան լուսին
Յունիս	8	S	4	3	Յունիս	23	S	10	3	
Յուլիս	7	Գ	4	1	Յուլիս	22	Գ	10	1	
Աւգոստոս	6	S	4	1	Աւգոստոս	21	S	10	1	
Սեպտեմբեր	4	Գ	3	4	Սեպտեմբեր	19	Գ	9	4	
Հոկտեմբեր	4	S	3	4	Հոկտեմբեր	19	S	9	4	
Նոյեմբեր	2	Գ	3	2	Նոյեմբեր	17	Գ	9	2	
Դեկտեմբեր	2	S	3	2	Դեկտեմբեր	17	S	9	2	
	31	Գ	2	3						

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	30	Տ	2	5	Յունուար	15	Գ	8	5	Հնգեակն՝ 95
Փետրուար	-	-	-	-	Փետրուար	14	Տ	8	5	Վեցեակն՝ 114
Մարտ	1 30	Գ Տ	2 2	5 3	Մարտ	15	Գ	8	3	Վերադիրն՝ 30
Ապրիլ	29	Գ	2	3	Ապրիլ	13	Տ	8	1	Լրումն՝ Ապրիլ 13
Մայիս	28	Տ	2	1	Մայիս	13	Գ	8	1	Գժ-ան լուսն
Յունիս	27	Գ	2	1	Յունիս	12	Տ	8	1	
Յուլիս	26	Տ	1	4	Յուլիս	11	Գ	7	4	
Աւգոստոս	25	Գ	1	4	Աւգոստոս	10	Տ	7	4	
Սեպտեմբեր	23	Տ	1	2	Սեպտեմբեր	8	Գ	7	2	
Հոկտեմբեր	23	Գ	1	2	Հոկտեմբեր	8	Տ	7	2	
Նոյեմբեր	21	Տ	12	5	Նոյեմբեր	6	Գ	6	5	
Դեկտեմբեր	21	Տ	12	5	Դեկտեմբեր	6	Տ	6	5	

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	19	Տ	10	3	Յունուար	4	Տ	4	3	Հնգեակն՝ 5
Փետրուար	18	Գ	10	3	Փետրուար	3	Գ	4	3	Վեցեակն՝ 6
Մարտ	19	Տ	10	1	Մարտ	4	Տ	4	1	Վերադիրն՝ 11
Ապրիլ	18	Գ	10	1	Ապրիլ	2	Գ	3	4	Լրումն՝ Ապրիլ 2
Մայիս	17	Տ	9	4	Մայիս	2	Տ	3	4	Բժ-ան լուսն
Յունիս	16	Գ	9	4	Յունիս	1 30	Գ Տ	3 3	4 2	
Յուլիս	15	Տ	9	2	Յուլիս	30	Գ	3	2	
Աւգոստոս	14	Գ	9	2	Աւգոստոս	29	Տ	3	2	
Սեպտեմբեր	12	Տ	8	5	Սեպտեմբեր	27	Գ	2	5	
Հոկտեմբեր	12	Գ	8	5	Հոկտեմբեր	27	Գ	2	5	
Նոյեմբեր	10	Տ	8	3	Նոյեմբեր	25	Գ	2	3	
Դեկտեմբեր	10	Գ	8	3	Դեկտեմբեր	24	Տ	2	1	

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	8	Տ	8	1	Յունուար	23	Գ	2	1	Հնգեակն՝ 10
Փետրուար	7	Գ	8	1	Փետրուար	22	Տ	2	1	Վեցեակն՝ 12
Մարտ	8	Տ	7	4	Մարտ	22	Գ	1	2	Վերադիրն՝ 22
Ապրիլ	7	Գ	7	4	Ապրիլ	22	Տ	1	4	Լրումն՝ Մարտ 22
Մայիս	6	Տ	7	2	Մայիս	21	Գ	1	2	Բժ-ան լուսն
Յունիս	5	Գ	7	2	Յունիս	20	Տ	1	2	
Յուլիս	4	Տ	6	5	Յուլիս	19	Տ	12	5	
Աւգոստոս	3	Գ	6	5	Աւգոստոս	18	Տ	12	5	
Սեպտեմբեր	1	Տ	6	3	Սեպտեմբեր	16	Տ	12	3	
Հոկտեմբեր	1 30	Գ Տ	6 6	3 1	Հոկտեմբեր	16	Գ	12	3	
Նոյեմբեր	29	Գ	6	1	Նոյեմբեր	14	Տ	12	1	
Դեկտեմբեր	28	Տ	5	4	Դեկտեմբեր	14	Գ	12	1	

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	27	Գ	5	4	Յունուար	12	Տ	11	4	Հնգեակն՝ 15
Փետրուար	26	Տ	5	4	Փետրուար	11	Գ	11	4	Վեցեակն՝ 18
Մարտ	27	Գ	5	2	Մարտ	12	Տ	11	2	Վերադիրն՝ 3
Ապրիլ	26	Տ	5	2	Ապրիլ	10	Գ	10	5	Լրումն՝ Ապրիլ 10
Մայիս	25	Գ	4	5	Մայիս	10	Տ	10	5	Գժ-ան լուսն
Յունիս	24	Տ	4	5	Յունիս	9	Գ	10	5	
Յուլիս	23	Գ	4	3	Յուլիս	8	Տ	10	3	
Աւգոստոս	22	Տ	4	3	Աւգոստոս	7	Գ	10	3	
Սեպտեմբեր	20	Գ	4	1	Սեպտեմբեր	5	Տ	10	1	
Հոկտեմբեր	20	Տ	4	1	Հոկտեմբեր	5	Գ	10	1	
Նոյեմբեր	18	Գ	3	4	Նոյեմբեր	3	Տ	9	4	
Դեկտեմբեր	18	Տ	3	4	Դեկտեմբեր	3	Գ	9	4	

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	16	Գ	3	2	Յունուար	1 31	Տ Գ	9 9	2 2	Հնգեակն՝ 20
Փետրուար	15	Տ	3	2	Փետրուար	2	Գ	10	1	Վեցեակն՝ 24
Մարտ	16	Գ	2	5	Մարտ	30	Գ	8	3	Վերադիրն՝ 14
Ապրիլ	15	Տ	2	5	Ապրիլ	30	Տ	8	5	Լրումն՝ Մարտ 30
Մայիս	14	Գ	2	3	Մայիս	29	Գ	8	3	ԲԺ-ան լուսն
Յունիս	13	Տ	2	3	Յունիս	28	Տ	8	3	
Յուլիս	12	Գ	2	1	Յուլիս	27	Գ	8	1	
Աւգոստոս	11	Տ	2	1	Աւգոստոս	26	Տ	8	1	
Սեպտեմբեր	9	Գ	1	4	Սեպտեմբեր	24	Գ	7	4	
Հոկտեմբեր	9	Տ	1	4	Հոկտեմբեր	24	Տ	7	4	
Նոյեմբեր	7	Գ	1	2	Նոյեմբեր	22	Գ	7	2	
Դեկտեմբեր	7	Տ	1	2	Դեկտեմբեր	21	Տ	6	5	

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	5	Տ	12	5	Յունուար	20	Գ	6	5	Հնգեակն՝ 25
Փետրուար	4	Տ	12	5	Փետրուար	19	Տ	6	5	Վեցեակն՝ 30
Մարտ	5	Տ	12	3	Մարտ	20	Գ	6	3	Վերադիրն՝ 25
Ապրիլ	4	Գ	12	3	Ապրիլ	18	Տ	6	1	Լրումն՝ Ապրիլ 18
Մայիս	3	Տ	12	1	Մայիս	18	Գ	6	1	ԳԺ-ան լուսն
Յունիս	2	Գ	12	1	Յունիս	17	Տ	6	1	
Յուլիս	1 31	Տ Գ	11 11	4 4	Յուլիս	16	Գ	5	4	
Աւգոստոս	29	Տ	11	2	Աւգոստոս	15	Տ	5	4	
Սեպտեմբեր	28	Գ	11	2	Սեպտեմբեր	13	Գ	5	2	
Հոկտեմբեր	27	Տ	10	5	Հոկտեմբեր	13	Տ	5	2	
Նոյեմբեր	26	Գ	10	5	Նոյեմբեր	11	Գ	4	5	
Դեկտեմբեր	25	Տ	10	3	Դեկտեմբեր	11	Տ	4	5	

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	24	Գ	10	3	Յունուար	9	Գ	4	3	Հնգեակն՝ 30
Փետրուար	23	Տ	10	3	Փետրուար	8	Տ	4	3	Վեցեակն՝ 36
Մարտ	24	Գ	10	1	Մարտ	9	Գ	4	1	Վերադիրն՝ 6
Ապրիլ	23	Տ	10	1	Ապրիլ	7	Տ	3	4	Լրումն՝ Ապրիլ 7
Մայիս	22	Գ	9	4	Մայիս	7	Գ	3	4	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	21	Տ	9	4	Յունիս	6	Տ	3	4	
Յուլիս	20	Գ	9	2	Յուլիս	5	Գ	3	2	
Աւգոստոս	19	Տ	9	2	Աւգոստոս	4	Տ	3	2	
Սեպտեմբեր	17	Գ	8	5	Սեպտեմբեր	2	Գ	2	5	
Հոկտեմբեր	17	Տ	8	5	Հոկտեմբեր	2 31	Տ Գ	2 2	5 1	
Նոյեմբեր	15	Գ	8	3	Նոյեմբեր	30	Տ	2	3	
Դեկտեմբեր	15	Տ	8	3	Դեկտեմբեր	29	Գ	2	1	

Ծնունդն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա նիք	Տի գիշեր	Ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	13	Գ	8	1	Յունուար	28	Տ	2	1	Հնգեակն՝ 35
Փետրուար	12	Տ	8	1	Փետրուար	27	Գ	2	1	Վեցեակն՝ 42
Մարտ	13	Գ	7	4	Մարտ	27	Տ	1	2	Վերադիրն՝ 17
Ապրիլ	12	Տ	7	4	Ապրիլ	27	Գ	1	4	Լրումն՝ Մարտ 27
Մայիս	11	Գ	7	2	Մայիս	26	Տ	1	2	ԲԺ-ան լուսն
Յունիս	10	Տ	7	2	Յունիս	25	Գ	1	2	
Յուլիս	9	Գ	6	5	Յուլիս	24	Տ	12	5	
Աւգոստոս	8	Տ	6	5	Աւգոստոս	23	Տ	12	5	
Սեպտեմբեր	6	Գ	6	3	Սեպտեմբեր	21	Գ	12	3	
Հոկտեմբեր	6	Տ	6	3	Հոկտեմբեր	21	Տ	12	3	
Նոյեմբեր	4	Գ	6	1	Նոյեմբեր	19	Գ	12	3	
Դեկտեմբեր	4	Տ	6	1	Դեկտեմբեր	19	Տ	12	1	

Ծնունդի լուսնի	Քա ճիշ	Տի ճիշ	ժամ	Մա սն	Լրումն լուսնի	Քա ճիշ	Տի ճիշ	ժամ	Մա սն	Ծանոթություն
Յունուար	2	Գ	5	4	Յունուար	17	Գ	11	4	Հինգեակն՝ 40
Փետրուար	1	Տ	5	4	Փետրուար	16	Տ	11	4	Վեցեակն՝ 48
Մարտ	2	Գ	5	2	Մարտ	17	Գ	11	2	Վերադարձ՝ 28
Ապրիլ	1	Տ	5	2	Ապրիլ	15	Տ	10	5	Լրումն՝ Ապրիլ 15
	30	Գ	4	5						
Մայիս	30	Տ	4	5	Մայիս	15	Գ	10	5	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	28	Գ	4	3	Յունիս	15	Տ	11	2	
Յուլիս	28	Տ	4	3	Յուլիս	13	Գ	10	3	
Աւգոստոս	26	Գ	4	1	Աւգոստոս	12	Տ	10	3	
Սեպտեմբեր	25	Տ	4	1	Սեպտեմբեր	10	Գ	10	1	
Հոկտեմբեր	24	Գ	3	4	Հոկտեմբեր	10	Տ	10	1	
Նոյեմբեր	23	Տ	3	4	Նոյեմբեր	8	Գ	9	4	
Դեկտեմբեր	22	Գ	3	2	Դեկտեմբեր	8	Տ	9	4	

***

Տեսնենք ինչ տվյալներ կան Իրեոնի ՇԼԲ-ի և նրա առանձին բաղադրիչների մասին:

Բերենք Շիրակացուց վկայություններ.

«Աստանաւր ասէ եղեալ զիրոն վարդապետ դրանն արքունի ի քաղաքին Կոստանդնուպալսի, որ ազգականութեամբ աւտար եւ ոչ քաղաքացի, զոր ոմանք եւ աղբքսանդրացի իսկ գոլ ասացին: Զսա զգարեալ ասէ ընդ ժողովս իմաստասիրացն որ յԱղեքսանդրիա, իբր քամահանս իւր վարկանել զոչ անդր կոչեցեալ, Հակառակ ճշմարտութեանն մաքառի, խոտէ գկարգեալն ի նոցանէ (էասյան ՇԼԲ-ն-Ռ. Վ.): Նոյնպես եւ զառաջնոց եղեալսն գոգցես իբրեւ տգէտս զնոսա Համարեալ, առնէ ժամանակագրութիւն նորաձայն, Հակառակ աստուածային գրոց, եւ ամենայն ժամանակագրաց, նոյնպէս եւ տոմար եւ փոխէ զիննեւտասներեակն լուսնի ի վեցէն ապրեղի, եւ փոխանակ կարգէ Հինգ ապրեղի, եւ դնէ զնա գլուխ բոլորի եւ առնէ իւր աւրինակ զտասն փարմութի (= Ապրիլի 5) ըստ եգիպտացւոց, որ ի մէնջ պարմափիւրն ձայնի եւ դնէ զնա գլուխ բոլորի՝ լրումն եւ անվերադրութիւն, Հակառակ առաջնոցն: Որպես եւ նոքա երբայցին Հայելով ձեւացուցին. սորա նոյնպէս զեգիպտացին արարեալ աւրինակ, իբր թէ ցուցանել իմաստասիրացն Աղեքսադրի եթէ յոյժ տգէտ էք. որ եւ ոչ ձերոյ ազգիդ Հմուտ էք. զիարդ այդոց ազգաց կարգեցէք տումար: Եւ զՀռովմայեցւոցն այսպէս կարգեաց. եղ զՀինգ ապրեղի՝ գլուխ բոլորակի. եւ կարգեաց նմա վերադիր Ը (8), վասն զի երեքտասանաւրեաց ասաց զլուսին յաւուր ստեղծման իւրոյ. զուգելով զութ եւ զՀինգ, այսինքն զվերադիրն եւ զլրումն ի խորհուրդ նմա Համարեցաւ: Այդ եւ երեքտասան շրջառութիւն թուոց լուսնականաց՝ զարեգակնայնեալքն խորհուրդ նմին Համարեցաւ, եւ արկանելով ի վերայ վերադիրն ԺԱԺԱ թիւ մինչեւ զկատարումն իննեւտասներեկին, եւ բոլորին. եւ ապա երկուտասան թիւ արկանէ զվերադրովն ըստ կագի կատարման իննեւտասներեկի. եւ ի վերայ լրմանն արկանէ քսան թիւ. եւ առնու ի բաց երկուտասան եւ մետասան ցկատարումն իննեւտասներեկի եւ բոլորին եւ ապա առնու ի բաց ԺԲԺԲ վասն կատարման իննեւտասներեկին եւ խաղացուցանէ անուացեալ ծանուցեալ ի ճարտարութիւն արուեստին պանձալով. աղարտեալ խոտէ զառաջնոցն զիրս, եւ բռնութեամբ հրա-

մանի թագաւորին ընդ ամենայն աշխարհն զիւրն Հաստատեաց: Բայց մեք քաւ եւ մի լիցի Հաւանել ժամանակագրութեանն Իրոնի շփոթելոյ եւ յաճախելոյ արտաքոյ աստուածային գրոց. եւ մի ընդունել զթիւս տոմարի նորա զխաբողականս, եւ լիցուք ընդ նգովիւք սուրբ Հարցն: Քանզի գրեալ է այսպէս. Անիծեալ որ առնէ զատիկ ընդ տիրասպան ազգին հրէից, եւ կամ ընդ շամրտացւոց եւ կամ ընդ Պաւղիանոսաց Անիծեալ որ առնէ զատիկ յերեքտասան լուսնի: Արդ Իրոն թեպէտ եւ բիւր անգամ կարծէ ճարտարանալ. սակայն ոչ զեղծանի ի նգովիցս յայցանէ. զի որ ի միոյն փախչի եւ ի միւսն շողախի, նմանէ այնմ որ սակաւ աղաւթէ եւ բազումս Հայհոյէ: Քանզի իբրեւ դիպի ի շաբաթու Հինգ ապրեղի ըստ Իրոնական թուոյն, Համարին զնա լրումն եւ ի վեց ապրեղի առնեն զգատիկն որ դիպի ի վեչտասան նիսան եւ տաւնեն զոյգ ընդ հրէից, ստունկնեալ Հարցն զնովից: Քանզի ոչ երբեք տաւնեալ է հրեից ի Հնգեւտասան նիսան զտաւն զատկի, այդ միշտ տաւնեն ի վեչտասան նիսան, նոքա եւ շամրտացիք. քանզի շամրտացիք Հաստատագոյն քան զնոսա. ունին թեպէտ եւ ի նոցանէ են ուսեալիք: Այդ եւ Պաւղիանոսք ի նմին աւուր տաւնեն եւ զինչ աւր և դիպի լրմանն, կիւրակէ անուանեն, որպէս եւ հրեայք շաբաթ անուանեն թեպէտ եւ չիցէ շաբաթ» (էջ 296-297):

Բացի Ապրիլ 6-ը Ապրիլ 5-ի փոխելու տարբերակից 19-ամյակի մյուս ամսաթվերի մասին Շիրակացին ուրիշ տեղեկություն չի տալիս, իսկ Կիրակոս Գանձակեցին Հայտնում է, որ Իրեոնը Ապրիլ 15-ը (պետք է լինի Ապրիլ 17-ը) դարձրեց Ապրիլ 16, այսինքն փոխել է 19-րդ տարվա ամսաթիվը ևս: Սակայն չենք քննարկում այդ ամսաթվի փոփոխությունը, քանի որ լրացուցիչ որևէ տեղեկություն Հայտնի չէ: Մանավանդ Շիրակացին, որ բավականին մանրամասն շարադրել է Իրեոնի տեսակետն, որևէ բան չի Հայտնում այդ կապակցությամբ: Ինչպես տեսանք էասյանների ՇԼԲ-ի առիթով Վ. Գրյունմելը վերականգնել է Իրեոնի 19-ամյակը և նրա 1-ին տարին Համարել է Մարտի 25-ը, մինչդեռ Շիրակացին հստակ գրել է, որ Իրեոնի 19-ամյակի, հետևաբար ՇԼԲ-ի 1-ին տարին Ապրիլ 5-ն էր:

Բայց այդ Գրյունմելի վերականգնած Իրեոնի 19-ամյակի մեջ Ապրիլ 17-ը փոխել է Ապրիլ 16-ի, միաժամանակ նշել է, որ Ապրիլ 16-ի ամսաթիվը երբեք չի օգտագործվել: Այլ խոսքով ունենք Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը և Վ. Գրյունմելի վերականգնումը Ապրիլ 17-ը Ապրիլ 16 դարձնելու մասին, սակայն քանի որ Շիրակացին որևէ ակնարկ անգամ չունի, ուստի մնում է սպասել նոր տվյալների Իրեոնի 19-ամյակի այդ ամսաթիվը վերջնականորեն ճշտելու և փոխելու համար: Մենք վստահել ենք Շիրակացուն և վերականգնել Իրեոնի 19-ամյակի ամսաթվերը և վերադիրների համակարգը, միաժամանակ փակագծում նշելով Ապրիլ 16-ի դատան, հետագա ուսումնասիրողների ուշադրությունը հրավիրելու միտումով: Հարկ է նշել, որ Ապրիլ 17-ը Ապրիլ 16-ով փոխելով Հարցը չի սպառվում, այլ այդ փոփոխությունը բերելու է Զատիկի օրերի ընդունված կարգի խախտման, որը բնագրերի տվյալներով պետք է հիմնավորվի: Այս առիթը Շիրակացին բաց չէր թողնի քննադատելու Իրեոնին: Այսպիսով Շիրակացին հնարավորություն է տալիս վերականգնելու Իրեոնի 19-ամյակը հետևաբար նրա ՇԼԲ-ն, որը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ՇԼԲ-ների պատմության վերականգնման համար: Շիրակացու հանգամանալից քննությունից պարզվում է, որ Իրեոնը 19-ամյակի սկիզբ է ընդունել Ապրիլ 5-ը և վերադիրը դրել է 8: Նա 19-ամյակի հաջորդ տարիներին ավելացրել է 11, իսկ վերջին տարում՝ 12:

Շիրակացու վերադիրների համակարգը պարզելուց հետո դժվար չէ համադրել Իրեոն վարդապետի ընդունած 19-ամյակի հետևաբար ՇԼԲ-ի վերադիրների համակարգի հետ և տեսնել նրանց տարբերությունները:

Նախ ներկայացնենք Շիրակացու և Իրեոնի օգտագործած 19-ամյակի ամսաթվերը և վերադիրների համակարգը, այն է՝

ըստ Օիրակացու

- 1. A 4 - 9
- 2. M 24 - 20
- 3. A 12 - 1
- 4. A 1 - 12
- 5. M 21 - 23
- 6. A 9 - 4
- 7. M 29 - 15
- 8. A 17 - 26
- 9. A 6 - 7
- 10. M 25 - 19
- 11. A 13 - 30
- 12. A 2 - 11
- 13. M 22 - 22
- 14. A 10 - 3
- 15. M 30 - 14
- 16. A 18 - 25
- 17. A 7 - 6
- 18. M 27 - 17
- 19. A 15 - 28

ըստ Իրեոնի

- 1. A 5-8
- 2. M 25 - 19
- 3. A 13 - 30
- 4. A 2 - 11
- 5. M 22 - 22
- 6. A 10 - 3
- 7. M 30 - 14
- 8. A 18 - 25
- 9. A 7 - 6
- 10. M 27 - 17
- 11. A 15 - 28
- 12. A 4 - 9
- 13. M 24 - 20
- 14. A 12 - 1
- 15. A 1 - 12
- 16. M 21 - 23
- 17. A 9 - 4
- 18. M 29 - 15
- 19. A 17(A16) - 27

Նախ, ինչպես նկատելի է, Շիրակացին 1-ին տարին ընդունել է, ինչպես էասյանները Ապրիլ 4-ը, իսկ Իրեոնը՝ Ապրիլ 5-ը, որոնք իրարից ունեն 9 տարվա տարբերություն, եթե 1-ին տարին սկսենք Ապրիլ 4-ից: Իսկ եթե 1-ին տարին սկսենք ապրիլ 5-ից կունենան 12 տարվա տարբերություն: Մյուս կողմից Շիրակացին հետևելով էասյաններին Ապրիլ 6-ը չի փոխել, իսկ Իրեոնը Ապրիլ 6-ը փոխել է Ապրիլ 5-ի: Վերը բերված աղյուսակից հետևում է, որ Շիրակացու և Իրեոնի վերադիրների համակարգի տարբերությունները մեկ են 1-ից 9-րդ տարիների համար, 10-ից 18-րդ տարվա երկու, իսկ 19-րդ տարվա համար նույնպես մեկ: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Իրեոնը ընտրած 1-ին տարում, որ նա սահմանել է Ապրիլ 5-ը, լուսնի լրումներն իրականում ընկել են հետևյալ կերպ. 4-րդ դարի վերջից 5-րդ դարի սկզբներից մինչև 8-րդ դարի սկզբները Ապրիլ 6-ին, այսինքն իր գործած ժամանակաշրջանում, այն է՝ 6-րդ դարի 2-րդ կեսում լուսնի լրումներն ընկել են ոչ թե ապրիլ 5-ին այլ ապրիլ 6-ին՝ մեկ օր ուշացումով: Այնուհետև 8-րդ դարի սկզբներից մինչև 11-րդ դարի սկզբները լուսնի լրումներն եղել են Ապրիլի 5-ին, իսկ 11-րդ դարի սկզբներից մինչև 14-րդ դարի սկզբները՝ Ապրիլ 4-ին: Այնպես որ Շիրակացին ըստ էության ճիշտ է քննադատել Իրեոնին, որովհետև նա դիտել է լուսնի ընթացքը և տեսել, որ Իրեոնի ընտրած 1-ին տարում լուսնի լրումներն ընկել են ոչ թե Ապրիլ 5-ին, այլ Ապրիլ 6-ին: Իսկ լրումից առաջ կամ լրման օրը երբեք Ջատիկ չեն կատարել, այլ միշտ լրումից հետո: Հրեաներից զատվելու հիմնականներից մեկն էլ լրումից հետո Ջատիկ կատարելն էր, որի պաշտպանության դիրքերից է ելել Անանիա Շիրակացին:

***

Անցնենք Անանիա Շիրակացու կազմած Հայոց ՇԼԲ զատկացուցակի վկայությունների քննությանը:

«Անանիա Շիրակունելոյ համարողի ասացեալ ի գատիկն Տեառն» մեկնության մեջ գրված է. «... Եւ քանզի չեն տեղեակ բազումք թուոց, մանաւանդ շինականք եւ վարդապետութիւն Տեառն մերոյ տարածեցաւ կալաւ աշխարհ ամենայն. վասն այնորիկ ՇԼԲ (532) ամաց միանգամայն համարեցա ըստ թուոյ Աղեքսանդրացոց ի ՊԻԸ (828) ամէն մինչև յամն Ռ34 (1360), այնոցիկ որոց կացցեն յաշխարհի, կազմեցի ես Անանիա, որդի Յովհաննիսի Շիրականելոյ, եւ դրոշմեցի ա[ռ]խանձին զբնաւ մի մի ամ ՇԼԲ (532) ԻԸ(28) կանոն, որովք զամենայն] համարն բովանդակեցի ՇԼԲ (532) կարգ, եւ գատիկն] մեկնեցի զմի մի կարգ առ մի մի տարի»¹:

Անանիա Շիրակացու վերոհիշյալ հիշատակարանը գիտական շրջանառության մեջ է դրել Ք. Պատկանյանը 1877 թ.²: Նա այդ հատվածի մասին որևէ ծանոթագրություն չի տալիս: Ն. Ակիմյանը Շիրակացու չվերծանված հիշատակարանը ի թիվս այլոց բերում է իբրև հայոց թվականի 9-րդ դ. հաստատված լինելու վկայություն³, մինչդեռ ինչպես կտեսնենք, հենց այն է հիմնավորում 581 թ. հայոց թվականի հաստատված լինելը:

Բնագրի հաջորդ հրատարակողին՝ Աշ. Աբրահամյանին անբացատրելի է մնացել «Աղեքսանդրացուց թվականի հիշատակությունը Շիրակացու Ջատիկ ճառի վերջում»⁴:

Անանիա Շիրակացու հիշատակարանի թվերին անդրադարձել է Վ. Գրյունելը⁵: Նրան ևս անբացատրելի են մնացել այդ «հանելուկային թվերը», այն է՝ «ըստ թուոյ Աղեքսանդրացոց ի ՊԻԸ (828) ամէն մինչև յամն Ռ34 (1360)»: Վ. Գրյունելը այդ թվերին բացատրություն գտել է ներկայացնելով մի էրա, որը սկսել է 172 թ. մ.թ.ա.: Այս մեկնակետից հանել է առաջին թիվը, այն է՝ 828-ը և ստացել 656 թվական:

Արդ դառնանք Շիրակացու հիշատակարանի թվերի վերծանությանը:

«Յաղագս թուոյ Հռոմայեցոց» վերնագիր կրող տոմարական բնագիրը, որը գրվել է Հովհաննես Սարկավազից մինչև 1373 թ. ընկած ժամանակահատվածում, տեղեկացնում է. «Յաղագս թուականին որ ըստ ոմանց ասելոյ յԱղեկսանդրացոյն ասեն լինել, այլ ոչ ունի հաստատութիւն բանն»⁶: Այդ նույն բնագրից քաղված հատվածը որոշ տարբերություններով բերել է Աշ. Աբրահամյանը «Տիեզերագիտություն և տոմար» գրքում որպես Շիրակացու տոմարի հատված⁷ հետևյալ ձևով՝ «Դարձեալ ցուցանեմ քեզ յաղագս հռոմայեցոց թուականի որ ըստ ոմանց ասելոյ յԱղեքսանդրացի Իռիոնէ ասեն լինել, այլ ոչ ունի հաստատութիւն բանն»⁸:

Վերոհիշյալ հատվածները առիթ տվեցին մտածելու և առաջարկելու հիշատակարանում փաստագրված «ըստ թուոյ Աղեքսանդրացոց»-ի տակ հասկանալ հայկական մատենագրությունից հայտնի Արշակունիների թվականությունը (= 247 թ. մ.թ.ա., ըստ Եսեբիոս Կեսարացու 250 թ. մ.թ.ա.): Այս դիտողությունն ընդունելու դեպքում Շիրակացու հիշատակարանում վկայված թվերը կվերծանվեն հետևյալ կերպ.

1. 828 - 247 = 581 թ.	2. 1360 - 247 = 1113 թ.
(828 - 581 = 247)	(1360 - 1113 = 247)

1 ՄՄ ձեռ. № 2679, էջ 29ա-բ:
 2 Ք. Պատկանյան, Անանիայի Օիրակունոյ մնացորդ բանից, Ս. Պետերբուրգ, 1877, էջ 26:
 3 Ն. Ակիմյան, Հայոց թվականի հաստատության ժամանակը. «Հանդես ամսօրյա», № 4, ապրիլ, 1904, էջ 102:
 4 Աշ. Աբրահամյան, Անանիա Օիրակացու մատենագրությունը, էջ 108:
 5 V. Grumel. Op. cit., p. 142-143, 138.
 6 ՄՄ ձեռ. № 2001, էջ 203 բ:
 7 «Յաղագս թուոյ Հռոմայեցոց» բնագրում կան վկայություններ հայկական աճապո տոմարի մասին, ուստի այն Օիրակացուն պատկանել չի կարող:
 8 Անանիա Օիրակացի, Տիեզերագիտություն և տոմար, էջ 86:

Այս թվականները հիմնավորվում են մեր առաջադրած մեթոդով: Վերծանված թվականները աղյուսակի մեջ կուսենան հետևյալ պատկերը:

Չուգահեռ թվականներ	թվերից ստացված մնացորդ	19-ամյակի հմպտ. տարվա լուսնի լրումը	19-ամյակի 1-ին տարվա լուսնի լրումը
828 (արշակունիների թվական)	11 /-1/	A 4	A 13
581 (քրիստոնեական դիոնիսյան թվական)	11 /-1/	A 4	A 13
1360 (արշակունիների թվական)	11 /-1/	A 4	A 13
1113 (քրիստոնեական դիոնիսյան թվական)	11 /-1/	A 4	A 13

Հիշատակարանների թվականները հաստատվում են նաև այլ վկայություններով:

Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Իմաստասերի Չատկի մեկնություններից հայտնի են հետևյալ համարժեք տեղեկությունները:

Շիրակացի

«Բայց էսասանք որ զԳ (պետք է լինի ԻԳ - Ռ. Վ.) Նիսան կարգեցին գլուխ բոլորի, եւ ոչ աղարտեցին զառաջինն, բայց զի տոմարն Անորեսսեան երկերիս ամացն լերիս (պետք է լինի Ի Դ - Ռ. Վ.) Նիսան սպառեցաւ եւ սկիզբն հինգհարիւրեկին ի երեք (ի-ն տալ թվի մշակակութունն և կարողալ՝ իգ) միսան եղեւ. վասն այնորիկ եղ ի գլուխ բոլորի. ոչ ի սկզբանէ ելիցն եւ խաչելութեան, այլ միին իսկ հինգհարիւրակ բոլորին բայց խստովանեցին գլուխ բոլորի զչորեքտասան Նիսան, զհրամայեալն ի Տեառնէ, որում եւ մեք հետեւեցուք»¹:

Իմաստասեր

«Բայց էսասանքն, որ ԻԳ Նիսանայ կարգեցին գլուխ բոլորին և գայլոց ազգացն՝ որ մնա հանդիպին, ոչ թէ գնա խոստովանեցան և համարել գլուխ բոլորին և ոչ աղարտեցին զառաջինն: Այլ վասն զի տաւմար Անորեսսայ երկու հարիւր ամացն ի չորս Նիսան սպառեցաւ: Եւ սկիզբ Ծ եակ բոլորին ի քսան և երեք միսանայ եղև, վասն այնորիկ գնա եղ գլուխ բոլորին ոչ միայն ի սկզբանն, և ելից և խաչելութեան այլ միայն ամին, իսկ հինգհարիւրեակ բոլորին: Բայց խոստովանեցին գլուխ բոլորին զԺԴ Նիսանայ հրամայելոյ ի Տեառնէ, որում մեք հետեւեցուք»²:

Շիրակացու և Իմաստասերի համարժեք վկայություններից հետևում է, որ էսայանները, Շիրակացին (հետագայում նաև Իմաստասերը), թեև ՇԼԲ պարբերաշրջանի առաջին տարին (553 թ.) սկսել են Նիսանի 23-ի (Ապրիլի 13-ի) լուսնի լրումից շարունակելով Անդրեասի 200-ամյակը (սկիզբը՝ 353 թ., ավարտը՝ 552 թ.), սակայն իրենց ՇԼԲ-ի սկիզբը, այն է՝ առաջին տարին համարել են էսայանները և Շիրակացին 562 թ., (Շիրակացին՝ սիմվոլիկ նաև 581 թ., Իմաստասերը՝ 1094 թ.), երբ առաջին լուսնի լրման օրը Ապրիլի 4 = Նիսանի 14 էր:

Վերոհիշյալ վկայություններից հետևում է, որ էսայանները 9 տարի գումարել են իրենց ՇԼԲ-ին, որպեսզի շարունակեն Անդրեասի 200-ամյակը ժամանակագրորեն բաց չթողնելով այդ միջանկյալ հատվածը: Պատահական չէ, որ Հայկական սկզբնաղբյուրները վկայում են Չատկի կատարման 9 տարվա խառնաշփոթության մասին և Հայկական մեծ թվականության 10-րդ տարում (562 թ.) դնում են էսայանների ՇԼԲ-ի սկիզբը, իսկ նորը՝ 1094 թ.:

¹ Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 299:
² Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 275:

Անանիա Շիրակացին կամ պետք է հետևեր էսայաններին 562 թ. համարելով հայոց ՇԼԲ-ի սկիզբը դրան ավելացնելով 9 տարի, որպեսզի հասներ Անդրեասի 200 ամյակի վերջին և Հայկական մեծ թվականի սկզբին կամ էլ ընտրեր այլ թվական: Շիրակացին հետևել է էսայանների ՇԼԲ-ին սակայն նա սիմվոլիկ ընտրել է նաև 581 թ. որպես Մովսես կաթողիկոսի պաշտոնական կարգադրության թվական:

Արդ տեսնենք մեզ հասած ամենահնագույն անկասկած Շիրակացու ՇԼԲ-ն պահպանված ՄՄ 2679 թվահամարի ձեռագրում, հնարավորություն տալիս է հիմնավորելու 581 թվականը, որպես Շիրակացու ՇԼԲ-ի սիմվոլիկ սկիզբը, որը փաստագրվել է նրա հիշատակարանում: Այդ ՇԼԲ-ն վերջանում է 550 տարով: Հետագարձ հաշիվ կատարելով (550-532) կստանանք հայոց 18 (570 թ.) թվական, որտեղ լուսնի լրումը Ապրիլի 6-ն է: Մեզ արդեն հայտնի է, որ Շիրակացին իր հաշվումները սկսել է այն ժամանակից, երբ լուսնի լրումը Ապրիլ 4-ը (= Նիսանի 14) էր: 19-ամյա պարբերաշրջանում Ապրիլ 6-ից Ապրիլ 4 գնալու համար հարկավոր է 11 տարի: Հետևապես հայոց 18 թվականին գումարելով 11 կստանանք հայոց 29 թիվը, որը համարժեք է 581 թվին: Առկա ՇԼԲ-ի 550 տարուն (որտեղ նույնպես լուսնի լրումը Ապրիլի 6-ն է) գումարելով 11, կստանանք հայոց 561 թ. = 1113 թ., որը Շիրակացու հիշատակարանի մեր ստացած մյուս թիվն է: Այսպիսով ՇԼԲ-ով ևս հիմնավորվում են Շիրակացու հիշատակարանի մեր ստացած թվերը: ՇԼԲ-ից ևս պարզ է դառնում, որ Շիրակացին սիմվոլիկ սկիզբ է ընտրել 581 թվականը հետևելով հայոց եկեղեցու պաշտոնական հաստատման թվականին, մանավանդ ՇԼԲ-ն «Քննիկոն»-ի մի մասն էր, որը գրվել է Անաստաս կաթողիկոսի պատվերով:

Գտնում ենք, որ Շիրակացու ՇԼԲ-ն կիսատ է: Ահա թե ինչու: ՇԼԲ կամ Ծ-եակ անվանվող աղյուսակի թե հայկական, թե հռոմեական շարքերը, ինչպես տեսանք, ավարտվում են 550-ով: 532 տարուց հետո եկող տարիների մեջ ընդհատում չկա, այսինքն՝ ամբողջական շարք է: Սակայն վերջին՝ 550 տարին վերջանում է հռոմեական 19-ամյակի 18-րդ տարով, երբ լուսնի լրումը Ապրիլ 6-ին է¹: Պարզ է, որ Շիրակացու ՇԼԲ-ի առաջին տարին Ապրիլի 4-ն է, ուստի այն 11 տարով պակաս է և պետք է վերջանար հայոց 561 թվականով (= 1113 թ.) որպեսզի հետագարձ հաշվով 532 տարին սկսվի 581 թվից:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ Շիրակացին իր կազմած ՇԼԲ պարբերաշրջանին ավելացրել է 29 տարի, որպեսզի ետ գնա Անդրեասի 200-ամյակի վերջը. այսինքն՝ հայկական թվականության սկիզբը: Մեզ հայտնի ՇԼԲ-ն 550 տարիներով դրա լավագույն ապացույցն է: Հայ հեղինակները հետագայում հետագարձ հաշվով ստանալով հայոց մեծ թվականի սկիզբը, ինչպես նաև էսայանների ՇԼԲ-ի սկիզբը, մոռացության են մատնել 581 թ. և տոմարի նորոգումը կապել Ներսես և Հովհաննես կաթողիկոսների հետ:

581-ը հիմնավորելու համար հիշատակենք ևս մի քանի վկայություններ: Հայկական սկզբնաղբյուրներից (Գիրք թղթոց, Սեբեոս, Ուխտանես) հաստատապես հայտնի է, որ Աբրահամը կաթողիկոս է ընտրվել 607 թվականին, որից հանելով Մովսեսի 30 տարիները, ստանում ենք նրա կաթողիկոս ընտրվելու 1-ին տարին, այն է՝ 577 թվականը: Այդ գումարելով Հայկական մատենագրությունից հայտնի այն փաստը, որ նոր հաստատված հայոց մեծ թվականության և տոմարի հաստատումը եղել է Մովսես կաթողիկոսի 4-րդ տարում, կրկին ստանում ենք 581 թվականը: Այն հիմնավորում է Շիրակացու հիշատակարանի առաջին թիվը:

¹ Եթե ընդունենք, որ Անանիա Շիրակացին է ցկլ 550 տարուց հետո կիսատ թողել, ապա կարելի է մտածել, որ նա 1-ին տարվա (Ապրիլի 6-ի) ավերասանդոյան լրումով կամեցել է ստանալ տոմարի գրման տարին գումարելով 95-ամյա ցկլ: Այսպես, եթե 550 - 532 = 18 հայոց թվականին (= 570 թ.) գումարենք 95, կստանանք 113 հայոց թվական (= 665 թ.), որը համապատասխանում է մատենագրական այն վկայություններին, թե Անաստաս կաթողիկոսի պատվերով Անանիա Շիրակացին գրեց հայոց տոմարի մեկնությունը:

Մեր վերոհիշյալ հաշվումների դեմ հնարավոր առարկություններից մեկը կարող է լինել, այն, որ այժմ ընդունված ժամանակագրությունը Մովսեսը կաթողիկոս է եղել 574-604 թթ. (30 տարի), իսկ 604-607 թթ. մինչև Աբրահամի կաթողիկոս ընտրվելը տեղապահել է Վրթանեսը: Սակայն կաթողիկոսների տարիների ընդունված ժամանակագրությունը շտկելու կարիք ունի: Ահա թե ինչու: Հայկական սկզբնաղբյուրներում պահպանված կաթողիկոսական շարքերից և ոչ մեկում տեղապահները չեն հիշատակված: Հետևաբար տեղապահների տարիները գումարվել են վախճանված (կամ կենդանի) կաթողիկոսի իշխած տարիների վրա: Հավանական բացառություն կարող էր լինել այն դեպքում, երբ տեղապահը ընտրվեր կաթողիկոս: Այդ տեղի չի ունեցել Վրթանեսի հետ: Կարծում ենք, որ նրա տեղապահության տարիները ևս մտել են Մովսեսի կաթողիկոսության տարիների մեջ: Իրականում Մովսեսը գահակալել է 27 տարի՝ 577-604 թթ.: Վրթանեսի տեղապահության 3 տարին գումարվել է 27 տարվա վրա, դարձել 30 տարի, այն է՝ 577-607 թթ.: Ի դեպ այս դիտարկումը կարող է ճշգրտումներ մտցնել կաթողիկոսական շարքի ժամանակագրության մեջ, եթե հայտնի է կաթողիկոսի մահից հետո տեղապահների գոյությունը:

Մյուս հնարավոր առարկությունը այն է, որ մեր սկզբնաղբյուրները Մովսես կաթողիկոսի կարգադրությունը և հաստատումը կապում են նաև նրա 10-րդ տարվա հետ: Կարծում ենք թյուրատեսությունը առաջացել է նրանից, որ հետագայում հետադարձ հաշվով ստացել են 19-ամյակի 10-րդ տարին, երբ լուսնի լրումը ապրիլի 4-ին էր և այն համարել Մովսեսի կաթողիկոսի 10-րդ տարին: Պատահական չէ, որ Դրասխանակերտցին, Ուխտանեսը, Անանուն Սեբաստացին և այլ պատմիչներ տոմարի կարգավորման կարգադրությունը վերագրելով Մովսեսին այն Դրասխանակերտցին, Վարդան Արևելցին, Միխայել Ասորին և այլ պատմիչներ դնում են Խոսրովի 31-րդ տարում (562 թ.) կամ 871 թվին ըստ ասորական տոմարի (= 562 թ.), այսինքն՝ 19-ամյակի 10-րդ տարում, երբ Լուսնի լրումը ապրիլի 4-ին էր, շփոթելով էասյանների ՇԼԲ-ի առաջին տարվա հետ:

Ներսեսի կաթողիկոսության առաջին տարին հիմնավորվում է Դվինի ժողովի տարեթվով: «Սակա ժողովոց»-ի հեղինակը գրում է. «Ի սկզբան թուականութեանս Հայոց, վեցերորդ ժողով արար Տէր Ներսէս ի Դուռնի, ի չորրորդ ամի կաթողիկոսութեանն իւրոց, և Ի Դ (24) ամի թագաւորութեանն Խոսրովու արքայի Պարսից և ի ԺԴ (14) ամի Յուստինոսի կայսեր»¹: Ներսեսի 4-րդ տարին (551+4) և Խոսրովի 24-րդ տարին (531+24) կլինի 555 թ., իսկ Հուստինիանոսի 14-րդ - տարին պետք է սրբագրել 28, որից հետո ևս կստացվի 555 թ.:

581 թվի բացատրությունը մի կողմից ցույց է տալիս, որ հայկական մեծ թվականության և տոմարի մասին Մովսեսի պաշտոնական կարգադրությունը իրականացվել է նրա 4-րդ տարում, մյուս կողմից հասկանալի են դառնում Շիրակացու հիշատակարանի թվերը: Պարզվում է, որ Շիրակացին սկիզբ է ընտրել 581 թ. հետևելով եկեղեցու պաշտոնապես հաստատված տարուն, մանավանդ, որ նրա պատվիրատուն Անաստաս կաթողիկոսն էր, որն անկասկած Շիրակացուն հնարավորություն է տվել ծանոթանալու կաթողիկոսարանի համապատասխան փաստաթղթերին:

581 թ. հիմնավորումը և ժամանակագրական-տոմարական ճշգրտումները հնարավորություն են տալիս հստակություն մտցնել հայոց մեծ թվականի և տոմարի նորոգման հետ կապված մատենագրական վկայությունների մեջ, որը կատարեցինք վերևում: Շիրակացին 532-ամյա պարբերաշրջանին ավելացրել է 29 տարի, որպեսզի ետ գնա Անդրեասի 200-ամյակի վերջը, այսինքն՝ հայկական թվականի սկիզբը պահպանելով էասյան ՇԼԲ-ի պարբերաբար կրկնվելու օրինաչափությունը: Պարզ է նաև, որ հայկական մատենագրությունից հայտնի հայկական մեծ

թվականով սկսվող 1-29 թվերը հետագայում հետադարձ հաշվով ստացված թվեր են: 581 թ. բացահայտումը ցույց է տալիս, որ Շիրակացին հայոց անշարժ տոմարի նախագիծ չի ստեղծել: Այդ հիմնավորում է նաև Շիրակացու Յայտնութեան ճառով, որտեղ նա Յայտնութեան օրը բերում է ութը ժողովուրդների անշարժ տոմարների օրերով (Հունվարի 6 և այլն), իսկ հայկականի համար ասում է. «յայտնութիւն ըստ Հայոց փոփոխմամբ և ըստ չորից չորից ամաց: Եւ եթե զիարդ զիտելի է, եւ կամ ընդէր ոչ առկայացեալ ըստ այլոց ազգաց, յիւրում տեղոջ հատմեցից ըստ կարգի տոմարին»: Հասկանալի է, որ եթե Շիրակացին անշարժ տոմար կազմած լիներ նա Յայտնութեան կոնկրետ օրը կնշեր և չէր ասի, որ այն չորս տարին մեկ փոխվում է, որը բացատրելու է իր տեղում: Հետագայում հայ մատենագիրները հատկապես Հ. Դրասխանակերտցին հայկականի հետ զուգահեռաբար գրված հռոմեականը համարել է անշարժ տոմարի Շիրակացու նախագիծը:

Նախորդ վերլուծություններում ցույց տվեցին, որ հուլյան տոմարը հիմք էր հանդիսանում հայ եկեղեցական տոնական տարվա, որով և առաջնորդում էին:

Անանիա Շիրակացին թեև ստեղծեց հայոց ՇԼԲ-ն, սակայն ինչպես հաղորդում են հետագա պատմիչները պաշտոնական հաստատում չստացավ, բայց ոչ այն պատճառով, որ կատարյալ չէ, այլ նաև հայոց շարժական տոմարի հետևանքով, մանավանդ նախորդ դարերից եկող հուլյան տոմարը և նրա հիմքի վրա կառուցված ՇԼԲ-ն, հավանաբար լրիվ բավարարում էր հայոց եկեղեցու պահանջները: Սակայն Անանիա Շիրակացու կազմած ՇԼԲ-ն հայոց և հռոմեացոց տոմարների զուգահեռներով հնարավորություն ընձեռեց հայոց շարժական տոմարի և թվականության համակարգի ներդրմանը հայերի կենցաղում: Հետագայում հայոց տոնացույցի ամսաթվերի ենք հանդիպում արդեն հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերով, իսկ հայոց թվականությունը վերջնականորեն մտնում է հայերի կենցաղի մեջ: Պատահական չէ, որ Հովհաննես Կոզեռնի թեև հայոց թվականի սկիզբը դնում է 552/3 թթ., սակայն «Արդ վասն զի յԱրաց ամսոյ յԼ (30) հանդիպեցաւ դնել զգիր թուականութեան Հայոց ազգիս ի ձեռն Անանիայի Շիրակացոյ», այսինքն հայոց ՇԼԲ-ի ստեղծումը կապում է Անանիա Շիրակացու անվան հետ:

2679 թվահամարի ձեռագրում պահպանվել է Շիրակացու կազմած ՇԼԲ աղյուսակի հայոց և հռոմեացոց շարքերը 484-550 թվերի սահմաններում, այսինքն՝ վերջին հատվածները, սակայն այդքանն էլ բավական է, որպեսզի վերականգնվի Շիրակացու ՇԼԲ-ն մինչև 560 թվականը: Մենք հուլյան և հայոց տոմարներով շարքերը միացրել ենք:

Շիրակացու 532-ամյա պարբերաշրջանը վերականգնել է Աշ. Աբրահամյանը 1-ից 532 - տարիները, այսինքն 552-1084 թթ.: Մենք օգտագործել ենք նրա վերականգնումը, սակայն կրկին վերահաշվարկ ենք արել, ուղղել սխալները և հայկական տարեթվերը վերածել ժամանակակցի, որովհետև հայկական տառերի գործածությունը տպագրելու դեպքը սխալների քանակը ավելացնում է:

Այլ խոսքով ներկայացրել ենք այն հիմքը առանց որի հայոց քրիստոնեական տոնացույցը դժվար ընկալելի է, եթե չասենք անհնար: Ներկայացնենք մեր կողմից վերականգնած Շիրակացու կազմած զատկացուցակը:

¹ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 222:

Ըստ համար	Թվական		Հնգ	Վերադիր		Ցրթնակ		Աստուածայայտնութեան օր			Բարե Հուլյան
	Ներկա	Հայր		Հուլյան	Հայր	Հուլյան	Հայր	Հուլյան	Օարթը	Հուլյան	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	553	1	95	30	3	3	4/5	հուն. 6	արց 30	2	մարտ. 2
	554	2	5	11	14	4	5/6	—	—	3	փետր. 15
	555	3	10	22	25	5	6/7	—	—	4	փետր. 7
1	556	4	15	3	6	6/7	7/1	—	—	5	փետր. 27
	557	5	20	14	17	1	1/2	—	մեհ. 1	7	փետր. 19
	558	6	25	25	28	2	2/3	—	—	1	մարտ 3
	559	7	30	6	9	3	3/4	—	—	2	փետր. 23
2	560	8	35	17	20	4/5	4/5	—	—	3	փետր. 8
	561	9	40	28	1	6	5/6	—	մեհ. 2	5	մարտ 27
	562	10	45	9	12	7	6/7	—	—	6	փետր. 19
	563	11	50	20	23	1	7/1	—	—	7	փետր. 3
3	564	12	55	1	4	2/3	1/2	—	—	1	փետր. 23
	565	13	60	12	15	4	2/3	—	մեհ. 3	3	փետր. 15
	566	14	65	23	26	5	3/4	—	—	4	փետր. 5
	567	15	70	4	7	6	4/5	—	—	5	փետր. 20
4	568	16	75	15	18	7/1	5/6	—	—	6	փետր. 12
	569	17	80	26	29	2	6/7	—	մեհ. 4	1	մարտ 3
	570	18	85	7	10	3	7/1	—	—	2	փետր. 23
	571	19	90	19	22	4	1/2	—	—	3	փետր. 8
5	572	20	95	30	3	5/6	2/3	—	—	4	փետր. 28
	573	21	5	11	14	7	3/4	—	մեհ. 5	6	փետր. 19
	574	22	10	22	25	1	4/5	—	—	7	փետր. 3
	575	23	15	3	6	2	5/6	—	—	1	փետր. 23
6	576	24	20	14	17	3/4	6/7	—	—	2	փետր. 16
	577	25	25	25	28	5	7/1	—	մեհ. 6	4	մարտ 7
	578	26	30	6	9	6	1/2	—	—	5	փետր. 20
	579	27	35	17	20	7	2/3	—	—	6	փետր. 12
7	580	28	40	28	1	1/2	3/4	—	—	7	մարտ 3
	581	29	45	9	12	3	4/5	—	մեհ. 7	2	փետր. 16
	582	30	50	20	23	4	5/6	—	—	3	փետր. 8
	583	31	55	1	4	5	6/7	—	—	4	փետր. 28
8	584	32	60	12	15	6/7	7/1	—	—	5	փետր. 13
	585	33	65	23	26	1	1/2	—	մեհ. 8	7	փետր. 4
	586	34	70	4	7	2	2/3	—	—	1	փետր. 24
	587	35	75	15	18	3	3/4	—	—	2	փետր. 9
9	588	36	80	26	29	4/5	4/5	—	—	3	փետր. 29
	589	37	85	7	10	6	5/6	—	մեհ. 9	5	փետր. 20
	590	38	90	19	22	7	6/7	—	—	6	փետր. 5
	591	39	95	30	3	1	7/1	—	—	7	փետր. 25
10	592	40	5	11	14	2/3	1/2	—	—	1	փետր. 16
	593	41	10	22	25	4	2/3	—	մեհ. 10	3	փետր. 8
	594	42	15	3	6	5	3/4	—	—	4	փետր. 21
	595	43	20	14	17	6	4/5	—	—	5	փետր. 13
11	596	44	25	25	28	7/1	5/6	—	—	6	մարտ. 3
	597	45	30	6	9	2	6/7	—	մեհ. 11	1	փետր. 23
	598	46	35	17	20	3	7/1	—	—	2	փետր. 9
	599	47	40	28	1	4	1/2	—	—	3	մարտ 1
12	600	48	45	9	12	5/6	2/3	—	—	4	փետր. 21
	601	49	50	20	23	7	3/4	—	մեհ. 12	6	փետր. 5
	602	50	55	1	4	1	4/5	—	—	7	փետր. 25
	603	51	60	12	15	2	5/6	—	—	1	փետր. 17

Կենդան	Քիչերահավասար h օր		Լրման օր		Չատկի օր		Ծանոթագրություններ
	Հայր	Հուլյան	Հայր	Հուլյան	Հուլյան	Հայր	
13	14	15	16	17	18	19	20
արեգ 25	մարտ 20	ահեկ. 13	A 13	մար 7	A 20	մար 14	
արեգ 10	—	—	A 2	ահեկ 26	A 5	ահեկ 29	
արեգ 2	—	—	M 22	ահեկ 15	M 25	ահեկ 21	
արեգ 26	—	—	A 10	մար 5	A 16	մար 11	
արեգ 7	—	ահեկ. 14	M 30	ահեկ 24	A 1	ահեկ 26	
արեգ 27	—	—	A 18	մար 13	A 21	մար 16	
արեգ 19	—	—	A 7	մար 2	A 13	մար 8	
արեգ 5	—	—	M 27	ահեկ 22	M 28	ահեկ 23	(Չ. A4 - ահեկ 30)
ահեկ 20	—	ահեկ. 15	A 15	մար 11	A 17	մար 13	
արեգ 16	—	—	A 4	ահեկ 30	A 9	մար 5	
արեգ 1	—	—	M 24	ահեկ 19	M 25	ահեկ 20	(Չ. A1 - ահեկ 27)
արեգ 22	—	—	A 12	մար 9	A 13	մար 10	(Չ. A20 - մար 17)
արեգ 16	—	ահեկ. 16	A 1	ահեկ 28	A 5	մար 2	
արեգ 3	—	—	M 21	ահեկ 17	M 28	ահեկ 24	
արեգ 18	—	—	A 9	մար 6	A 10	մար 7	(Չ. A17-մար 14)
արեգ 11	—	—	M 29	ահեկ 26	A 1	ահեկ 29	
արեգ 30	—	ահեկ. 17	A 17	մար 15	A 21	մար 19	
արեգ 28	—	—	A 6	մար 4	A 13	մար 11	(Լ. A5 - մար 3, Չ. A6 - մար 4)
արեգ 7	—	—	M 25	ահեկ 22	M 29	ահեկ 26	
արեգ 28	—	—	A 13	մար 12	A 17	մար 16	
արեգ 19	—	ահեկ. 18	A 2	մար 1	A 9	մար 8	
արեգ 4	—	—	M 22	ահեկ 20	M 25	ահեկ 23	
արեգ 23	—	—	A 10	մար 9	A 14	մար 13	
արեգ 17	—	—	M 30	ահեկ 29	A 5	մար 5	
ահեկ 6	—	ահեկ. 19	A 18	մար 18	A 25	մար 25	
արեգ 21	—	—	A 7	մար 7	A 10	մար 10	
արեգ 16	—	—	M 27	ահեկ 26	A 2	մար 2	
ահեկ 3	—	—	A 15	մար 16	A 21	մար 22	
արեգ 18	—	ահեկ. 20	A 4	մար 5	A 6	մար 7	
արեգ 10	—	—	M 24	ահեկ 24	M 29	ահեկ 29	
արեգ 30	—	—	A 12	մար 13	A 18	մար 19	
արեգ 16	—	—	A 1	մար 3	A 2	մար 4	(Չ.- A9-մար 11)
արեգ 7	—	ահեկ. 21	M 21	ահեկ 22	M 25	ահեկ 26	
արեգ 27	—	—	A 9	մար 11	A 14	մար 16	
արեգ 12	—	—	M 29	ահեկ 30	M 30	մար 1	(Չ.- A6 - մար 8)
ահեկ 2	—	—	A 17	մար 20	A 18	մար 21	(Չ.- A25-մար 28)
արեգ 23	—	ահեկ. 22	A 6	մար 9	A 10	մար 13	(Լ.- A5 - մար 8,
արեգ 9	—	—	M 25	ահեկ 27	M 26	ահեկ 28	(Չ.- A2 - մար 5)
արեգ 29	—	—	A 13	մար 16	A 15	մար 18	
արեգ 21	—	—	A 2	մար 6	A 6	մար 10	
արեգ 13	—	ահեկ. 23	M 22	ահեկ 25	M 29	մար 2	
արեգ 26	—	—	A 10	մար 14	A 11	մար 15	(Չ.- A18-մար 22)
արեգ 18	—	—	M 30	մար 3	A 3	մար 7	
ահեկ 8	—	—	A 18	մար 23	A 22	մար 27	
արեգ 30	—	ահեկ. 24	A 7	մար 12	A 14	մար 19	
ահեկ 15	—	—	M 27	մար 1	M 30	մար 4	
ահեկ 5	—	—	A 15	մար 20	A 19	մար 24	
արեգ 28	—	—	A 4	մար. 10	A 10	մար 16	
արեգ 12	—	ահեկ. 25	M 24	ահեկ 29	M 26	մար 1	
ահեկ 2	—	—	A 12	մար 18	A 15	մար 21	
արեգ 24	—	—	A 1	մար 7	A 7	մար 13	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
13	604	52	65	23	26	3/4	6/7	հում 6	--	2	փետր. 2
	605	53	70	4	7	5	7/1	--	մեհ 13	3	փետր. 21
	606	54	75	15	18	6	1/2	--	--	5	փետր. 13
	607	55	80	26	29	7	2/3	--	--	6	մարտ 5
14	608	56	85	7	10	1/2	3/4	--	--	7	փետր. 18
	609	57	90	19	22	3	4/5	--	մեհ 14	2	փետր. 9
	610	58	95	30	3	4	5/6	--	--	3	մարտ 1
	611	59	5	11	14	5/6	6/7	--	--	4	փետր. 14
15	612	60	10	22	25	7	7/1	--	--	5	փետր. 6
	613	61	15	3	6	1	1/2	--	մեհ 15	7	փետր. 25
	614	62	20	14	17	2	2/3	--	--	1	փետր. 10
	615	63	25	25	28	3	3/4	--	--	2	մարտ 2
16	616	64	30	6	9	4/5	4/5	--	--	3	փետր. 22
	617	65	35	17	20	6	5/6	--	մեհ. 16	5	փետր. 13
	618	66	40	28	1	7	6/7	--	--	6	փետր. 26
	619	67	45	9	12	1	7/1	--	--	7	փետր. 18
17	620	68	50	20	23	2/3	1/2	--	--	1	փետր. 10
	621	69	55	1	4	4	2/3	--	մեհ. 17	3	մարտ 1
	622	70	60	12	15	5	3/4	--	--	4	փետր. 16
	623	71	65	23	26	6	5/6	--	--	5	փետր. 6
18	624	72	70	4	7	7/1	6/7	--	--	6	փետր. 26
	625	73	75	15	18	2	7/1	--	մեհ. 18	1	փետր. 10
	626	74	80	26	29	3	1/2	--	--	2	մարտ 2
	627	75	85	7	10	4	2/3	--	--	3	փետր. 22
19	628	76	90	19	22	5/6	3/4	--	--	4	փետր. 7
	629	77	95	30	3	7	4/5	--	մեհ. 19	6	փետր. 26
	630	78	5	11	14	1	5/6	--	--	7	փետր. 18
	631	79	10	22	25	2	6/7	--	--	1	փետր 6
20	632	80	15	3	6	3/4	7/1	--	--	2	փետր. 23
	633	81	20	14	17	5	1/2	--	մեհ 20	3	փետր. 13
	634	82	25	25	28	6	2/3	--	--	5	մարտ 6
	635	83	30	6	9	7	3/4	--	--	6	փետր. 19
21	636	84	35	17	20	1/2	4/5	--	--	7	փետր. 11
	637	85	40	28	1	3	5/6	--	մեհ 21	2	մարտ 2
	638	86	45	9	12	4	6/7	--	--	3	փետր. 15
	639	87	50	20	23	5	7/1	--	--	4	փետր 7
22	640	88	55	1	4	6/7	1/2	--	--	5	փետր. 25
	641	89	60	12	15	1	2/3	--	մեհ 22	7	փետր. 18
	642	90	65	23	26	2	3/4	--	--	1	փետր 3
	643	91	70	4	7	3	4/5	--	--	2	փետր. 23
23	644	92	75	15	18	4/5	5/6	--	--	3	փետր. 15
	645	93	80	26	29	6	6/7	--	մեհ 23	5	մարտ 6
	646	94	85	7	10	7	7/1	--	--	6	փետր. 19
	647	95	90	19	22	1	1/2	--	--	7	փետր 10
24	648	96	95	30	13	2/3	2/3	--	--	1	մարտ 2
	649	97	5	11	14	4	3/4	--	մեհ. 24	3	փետր. 15
	650	98	10	22	25	5	4/5	--	--	4	փետր. 7
	651	99	15	3	6	6	5/6	--	--	5	փետր. 27
25	652	100	20	14	17	7/1	6/7	--	--	6	փետր. 12
	653	101	25	25	28	2	7/1	--	մեհ. 25	1	մարտ 3
	654	102	30	6	9	3	1/2	--	--	2	փետր. 23
	655	103	35	17	20	4	2/3	--	--	3	փետր. 8
26	656	104	40	28	1	5/6	3/4	--	--	4	փետր. 27
	657	105	45	9	12	7	4/5	--	մեհ. 26	6	փետր. 19
	658	106	50	20	23	1	5/6	--	--	7	փետր 3
	659	107	55	1	4	2	6/7	--	--	1	փետր. 23

13	14	15	16	17	18	19	20
արեգ 9	--	--	M 21	ահեկ 27	M 22	ահեկ 28	(Չ.-M29-մար 5)
արեգ 29	--	ահեկ. 26	A 9	մար 16	A 11	մար 18	
արեգ 21	--	--	M 29	մար. 5	A 3	մար 10	
ահեկ 11	--	--	A 17	մար. 24	A 23	մար 30	
արեգ 27	--	--	A 6	մար. 14	A 7	մար 15	(Լ. A5-մար.13)
արեգ 16	--	ահեկ. 27	M 25	մար. 2	M 30	մար 7	
ահեկ 8	--	--	A 13	մար 21	A 19	մար 27	
արեգ 23	--	--	A 2	մար 10	A 4	մար 12	
արեգ 16	--	--	M 22	ահեկ 30	M 26	մար 4	
ահեկ 5	--	ահեկ. 28	A 10	մար 19	A 15	մար 24	
արեգ 20	--	--	M 30	մարտ 8	M 31	մար 9	(Չ.-A7-մար 16)
ահեկ 10	--	--	A 18	մար 27	A 20	մար. 29	
ահեկ 3	--	--	A 7	մար 17	A 11	մար 21	
արեգ 24	մարտ 20	ահեկ. 29	M 27	մար 6	A 3	մար 13	
արեգ 7	--	--	A 15	մար.25	A 16	մար 26	(Չ.-A23-մար 3)
արեգ 29	--	--	A 4	մար 14	A 8	մար 18	
արեգ 22	--	--	A 24	մար 4	M 30	մար 10	
արեգ 11	--	ահեկ. 30	A 12	մար 23	A 19	մար 30	
արեգ 26	--	--	A 1	մար. 12	A 4	մար 15	
արեգ 18	--	--	M 21	մար 1	M 27	մար 7	
ահեկ 9	--	--	A 9	մար 21	A 15	մար 27	
արեգ 23	--	մար. 1	M 29	մար. 10	M 31	մար 12	
ահեկ 13	--	--	A 17	մար 29	A 20	մրգ. 1	
ահեկ 5	--	--	A 6	մար 18	A 12	մար 24	(Լ.-A5-մար 17)
արեգ 21	--	--	M 25	մար 7	M 27	մար 9	
ահեկ 10	--	մար. 2	A 13	մար 26	A 16	մար 29	
ահեկ 2	--	--	A 2	մար 15	A 8	մար 21	
արեգ 17	--	--	M 22	մար 4	M 24	մար 6	
ահեկ.18	--	--	A 10	մար 24	A 12	մար 26	
արեգ.29	--	մար. 3	M 30	մար 13	A 4	մար 18	
ահեկ 19	--	--	A 18	մրգ 2	A 24	մար 8	
ահեկ.3	--	--	A 7	մար 21	A 9	մար 23	
արեգ 27	--	--	M 27	մար 11	M 31	մար 15	
ահեկ.16	--	մար. 4	A 15	մար 30	A 20	մրգ 5	
ահեկ.1	--	--	A 4	մար 19	A 5	մար 20	(Չ.-A12-մար27)
արեգ23	--	--	M 24	մար 8	M 28	մարտ 12	
ահեկ14	--	--	A 12	մար 28	A 16	մրգ 2	
ահեկ.5	--	մար. 5	A 1	մար 17	A 8	մար 24	
արեգ.20	--	--	M 21	մար 6	M 24	մար 9	
ահեկ.10	--	--	A 9	մար 25	A 13	մար 29	
ահեկ.3	--	--	M 29	մար 15	A 4	մար 21	
ահեկ 22	--	մար. 6	A 17	մրգ 4	A 24	մրգ 11	
ահեկ.7	--	--	A 6	մար 23	A 9	մար 26	(Լ. A5-մար 22)
արեգ28	--	--	M 25	մար 11	A 1	մար 18	
ահեկ 19	--	--	A 13	մրգ 1	A 20	մրգ 8	
ահեկ 3	մարտ 20	մար 7	A 2	մար 20	A 5	մար 23	
արեգ 26	--	--	M 22	մար 9	M 28	մար 15	
ահեկ 16	--	--	A 10	մար 28	A 17	մրգ 5	
ահեկ 2	--	--	M 30	մար 18	A 1	մար 20	
ահեկ 21	--	մար 8	A 18	մրգ 7	A 21	մրգ 10	
ահեկ 23	--	--	A 7	մար 26	A 13	մրգ 2	
արեգ 28	--	--	M 27	մար 15	M 29	մար 17	
արեգ 18	--	--	A 15	մրգ 5	A 17	մրգ 7	
արեգ 30	--	մար 9	A 4	մար. 24	A 9	մար 29	
արեգ25	--	--	M 24	մար 13	M 25	մար 14	(Չ.-A1-մար 21)
ահեկ 13	--	--	A 12	մրգ 2	A 14	մրգ 4	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
27	660	108	60	12	15	3/4	7/1	հուն 6	--	2	փետր 16
	661	109	65	23	26	5	1/2	--	մեհ. 27	3	փետր. 7
	662	110	70	4	7	6	2/3	--	--	5	փետր. 20
	663	111	75	15	18	7	3/4	--	--	6	փետր. 12
28	664	112	80	26	29	1/2	4/5	--	--	7	մարտ 3
	665	113	85	7	10	3	5/6	--	մեհ 28	2	փետր. 23
	666	114	90	19	22	4	6/7	--	--	3	փետր 8
	667	115	95	30	3	5	7/1	--	--	4	փետր. 28
29	668	116	5	11	14	6/7	1/2	--	--	5	փետր. 20
	669	117	10	22	25	1	2/3	--	մեհ 29	7	փետր. 3
	670	118	15	3	6	2	3/4	--	--	1	փետր 23
	671	119	20	14	17	3	4/5	--	--	2	փետր. 16
30	672	120	25	25	28	4/5	5/6	--	--	3	մարտ 7
	673	121	30	6	9	6	6/7	--	մեհ 30	5	փետր 20
	674	122	35	17	20	7	7/1	--	--	6	փետր. 12
	675	123	40	28	1	1	1/2	--	--	7	մարտ 3
31	676	124	45	9	12	2/3	2/3	--	--	1	փետր 17
	677	125	50	20	23	4	3/4	--	Արեգ 1	3	փետր 8
	678	126	55	1	4	5	4/5	--	--	4	փետր. 28
	679	127	60	12	15	6	5/6	--	--	5	փետր 13
32	680	128	65	23	26	7/1	6/7	--	--	6	փետր 5
	681	129	70	4	7	2	7/1	--	արեգ.2	1	փետր. 23
	682	130	75	15	18	3	1/2	--	--	2	փետր. 9
	683	131	80	26	29	4	2/3	--	--	3	մարտ 1
33	684	132	85	7	10	5/6	3/4	--	--	4	փետր. 21
	685	133	90	19	22	7	4/5	--	Արեգ 3	6	փետր 5
	686	134	95	30	3	1	5/6	--	--	7	փետր. 25
	687	135	5	11	14	2	6/7	--	--	1	փետր. 17
34	688	136	10	22	25	3/4	7/1	--	--	2	փետր. 9
	689	137	15	3	6	5	1/2	--	Արեգ 4	4	փետր. 21
	690	138	20	14	17	6	2/3	--	--	5	փետր 13
	691	139	25	25	28	7	3/4	--	--	6	մարտ 5
35	692	140	30	6	9	1/2	4/5	--	--	7	փետր 25
	693	141	35	17	20	3	5/6	--	Արեգ 5	2	փետր. 9
	694	142	40	28	1	4	6/7	--	--	3	մարտ 1
	695	143	45	9	12	5	7/1	--	--	4	փետր. 21
36	696	144	50	20	23	6/7	1/2	--	--	5	փետր 6
	697	145	55	1	4	1	2/3	--	Արեգ 6	7	փետր. 25
	698	146	60	12	15	2	3/4	--	--	1	փետր 17
	699	147	65	23	26	3	4/5	--	--	2	փետր. 2
37	700	148	70	4	7	4/5	5/6	--	--	3	փետր. 22
	701	149	75	15	18	6	6/7	--	Արեգ 7	5	փետր 13
	702	150	80	26	29	7	7/1	--	--	6	մարտ 5
	703	151	85	7	10	1	1/2	--	--	7	փետր. 18
38	704	152	90	19	22	2/3	2/3	--	--	1	փետր 10
	705	153	95	30	3	4	3/4	--	Արեգ 8	3	մարտ 1
	706	154	5	11	14	5	4/5	--	--	4	փետր. 3
	707	155	10	22	25	6	5/6	--	--	5	փետր 6
39	708	156	15	3	6	7/1	6/7	--	--	6	փետր 26
	709	157	20	14	17	2	7/1	--	Արեգ 9	1	փետր 10
	710	158	25	25	28	3	1/2	--	--	2	մարտ 2
	711	159	30	6	9	4	2/3	--	--	3	փետր 22
40	712	160	35	17	20	5/6	3/4	--	--	4	փետր 13
	713	161	40	28	1	7	4/5	--	Արեգ 10	6	փետր 26
	714	162	45	9	12	1	5/6	--	--	7	փետր. 18
	715	163	50	20	23	2	6/7	--	--	1	փետր. 10

13	14	15	16	17	18	19	20
ահել 8	--	--	A 1	մարտ 22	A 5	մար 26	
արեգ 29	--	մար 10	M 21	մար 11	M 28	մար 18	
ահել 12	--	--	A 9	մար 30	A 10	մրգ 1	(Զ.-A17-մրգ 8)
ահել 3	--	--	M 29	մար 19	A 2	մար 23	
ահել 23	--	--	A 17	մրգ 9	A 21	մրգ 13	
ահել 16	--	մար 11	A 6	մար 28	A 6	մար 28	(Լ.-A5-մար27, Զ.-A13-մրգ 12)
ահել 1	--	--	M 25	մար 16	M 29	մար 20	
ահել 21	--	--	A 13	մրգ 5	A 18	մրգ 10	
ահել 13	--	--	A 2	մար 25	A 9	մրգ 2	
արեգ 28	--	մար 12	M 22	մար 14	M 25	մար 17	
ահել 18	--	--	A 10	մրգ 3	A 14	մրգ 7	
ահել 8	--	--	M 30	մար 22	A 6	մար 29	
ահել 30	--	--	A 18	մրգ 12	A 25	մրգ 19	
ահել 15	--	մար 13	A 7	մրգ 1	A 10	մրգ 4	
ահել 7	--	--	M 27	մար 20	A 2	մար 26	
ահել 27	--	--	A 15	մրգ 19	A 22	մրգ 26	
ահել 23	--	--	A 4	մար 29	A 6	մրգ 1	
ահել 3	--	մար 14	M 24	մար 18	M 29	մար 23	
ահել 23	--	--	A 12	մրգ 7	A 18	մրգ 13	
ահել 9	--	--	A 1	մար 26	A 3	մար 28	
ահել 2	--	--	M 21	մար 16	M 25	մար 20	
ահել 21	մարտ 20	մար 15	A 9	մրգ 5	A 14	մրգ 10	
ահել 6	--	--	M 29	մար 24	M 30	մար 25	(Զ.-A6 -մրգ2)
ահել 26	--	--	A 17	մրգ 13	A 19	մրգ 15	
ահել 19	--	--	A 6	մրգ 3	A 10	մրգ 7	(Լ.-A5-մրգ2, Զ.-A2-մար 29)
ահել 3	--	մար 16	M 25	մար 21	A 26	մար 22	
ահել 23	--	--	A 13	մրգ 10	A 15	մրգ 12	
մար 15	--	--	A 2	մար 29	A 7	մրգ 4	
ահել 8	--	--	M 22	մար 19	M 29	մար 26	
ահել 20	--	մար 17	A 10	մրգ 8	A 11	մրգ 9	(Զ.-A18 -մրգ16)
ահել 12	--	--	M 30	մար 27	A 3	մրգ 1	
մար 2	--	--	A 18	մրգ 16	A 23	մրգ 21	
ահել 25	--	--	A 7	մրգ 6	A 14	մրգ 13	
ահել 9	--	մար 18	M 27	մար 25	M 30	մար 28	
ահել 29	--	--	A 15	մրգ 14	A 19	մրգ 18	
ահել 21	--	--	A 4	մրգ 3	A 11	մրգ 10	
ահել 7	--	--	M 24	մար 23	M 26	մար 25	
ահել 26	--	մար 19	A 12	մրգ 12	A 15	մրգ 15	
ահել 18	--	--	A 1	մրգ 1	A 7	մրգ 7	
ահել 3	--	--	M 21	մար 20	M 23	մար 22	
ահել 22	--	--	A 9	մրգ 10	A 11	մրգ 12	
մար 15	--	մար 20	M 29	մար 29	A 3	մրգ 4	
արեգ 5	--	--	A 17	մրգ 18	A 23	մրգ 24	
ահել 20	--	--	A 6	մրգ 7	A 8	մրգ 9	(Լ.-A5-մրգ 6)
ահել 12	--	--	M 25	մար 26	M 30	մրգ 1	
մար 2	--	մար 21	A 13	մրգ 15	A 19	մրգ 21	
ահել 7	--	--	A 2	մրգ 4	A 4	մրգ 6	
ահել 9	--	--	M 22	մար 23	M 27	մար 28	
ահել 30	--	--	A 10	մրգ 13	A 15	մրգ 18	
մար 3	--	մար 22	M 30	մրգ 2	M 31	մրգ 3	(Զ.-A7-մրգ 10)
ահել 26	--	--	A 18	մրգ 21	A 20	մրգ 23	
ահել 19	--	--	A 7	մրգ 10	A 12	մրգ 15	
մար 1	--	--	M 27	մար 30	A 3	մրգ 7	
մար 1	մարտ 20	մար 23	A 15	մրգ 19	A 16	մրգ 20	(Զ.-A23-մրգ 27)
ահել 23	--	--	A 4	մրգ 8	A 8	մրգ 12	
ահել 15	--	--	M 24	մար 27	M 31	մրգ 4	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
41	716	164	55	1	4	3/4	7/1	հուն 6	--	2	մարտ 1
	717	165	60	12	15	5	1/2	--	Արեգ11	3	փետր 13
	718	166	65	23	26	6	2/3	--	--	5	փետր 6
	719	167	70	4	7	7	3/4	--	--	6	փետր. 26
42	720	168	75	15	18	1/2	4/5	--	--	7	փետր 11
	721	169	80	26	29	3	5/6	--	Արեգ12	2	մարտ 2
	722	170	85	7	10	4	6/7	--	--	3	փետր. 22
	723	171	90	19	22	5	7/1	--	--	4	փետր. 7
43	724	172	95	30	3	6/7	1/2	--	--	5	փետր. 27
	725	173	5	11	14	1	2/3	--	Արեգ13	7	փետր 18
	726	174	10	22	25	2	3/4	--	--	1	փետր. 3
	727	175	15	3	6	3	4/5	--	--	2	փետր. 23
44	728	176	20	14	17	4/5	5/6	--	--	3	փետր. 15
	729	177	25	25	28	6	6/7	--	Արեգ14	5	մարտ 3
	730	178	30	6	9	7	7/1	--	--	6	փետր. 19
	731	179	35	17	20	1	1/2	--	--	7	փետր. 11
45	732	180	40	28	1	2/3	2/3	--	--	1	մարտ 2
	733	181	45	9	12	4	3/4	--	Արեգ15	3	փետր. 15
	734	182	50	20	23	5	4/5	--	--	4	փետր. 5
	735	183	55	1	4	6	5/6	--	--	5	փետր. 27
46	736	184	60	12	15	7/1	6/7	--	--	6	փետր 19
	737	185	65	23	26	2	7/1	--	Արեգ16	1	փետր. 3
	738	186	70	4	7	3	1/2	--	--	2	փետր. 23
	739	187	75	15	18	4	2/3	--	--	3	փետր. 15
47	740	188	80	26	29	5/6	3/4	--	--	4	մարտ 6
	741	189	85	7	10	7	4/5	--	Արեգ17	6	փետր. 19
	742	190	90	19	22	1	5/6	--	--	7	փետր. 11
	743	191	95	30	3	2	6/7	--	--	1	փետր. 23
48	744	192	5	11	14	3/4	7/1	--	--	2	փետր. 16
	745	193	10	22	25	5	1/2	--	Արեգ18	4	փետր 7
	746	194	15	3	6	6	2/3	--	--	5	փետր 27
	747	195	20	14	17	7	3/4	--	--	6	փետր1(28)
49	748	196	25	25	28	1/2	4/5	--	--	7	փետր 6
	749	197	30	6	9	3	5/6	--	Արեգ19	2	փետր 23
	750	198	35	17	20	4	6/7	--	--	3	փետր 8
	751	199	40	28	1	5	7/1	--	--	4	փետր. 28
50	752	200	45	9	12	6/7	1/2	--	--	5	փետր 20
	753	201	50	20	23	1	2/3	--	Արեգ20	7	փետր 3
	754	202	55	1	4	2	3/4	--	--	1	փետր. 23
	755	203	60	12	15	3	4/5	--	--	2	փետր. 16
51	756	204	65	23	26	4/5	5/6	--	--	3	փետր. 8
	757	205	70	4	7	6	6/7	--	Արեգ21	5	փետր 20
	758	206	75	15	18	7	7/1	--	--	6	փետր. 16
	759	207	80	26	29	1	1/2	--	--	7	մարտ 3
52	760	208	85	7	10	2/3	2/3	--	--	1	փետր. 24
	761	209	90	19	22	4	3/4	--	Արեգ22	3	փետր 8
	762	210	95	30	3	5	4/5	--	--	4	փետր. 28
	763	211	5	11	14	6	5/6	--	--	5	փետր 13
53	764	212	10	22	25	7/1	6/7	--	--	6	փետր. 5
	765	213	15	3	6	2	7/1	--	Արեգ23	1	փետր. 23
	766	214	20	14	17	3	1/2	--	--	2	փետր. 16
	767	215	25	25	28	4	2/3	--	--	3	մարտ 1
54	768	216	30	6	9	5/6	3/4	--	--	4	փետր. 21
	769	217	35	17	20	7	4/5	--	Արեգ24	6	փետր. 18
	770	218	40	28	1	1	5/6	--	--	7	մարտ 3
	771	219	45	9	12	2	6/7	--	--	1	փետր. 17

13	14	15	16	17	18	19	20
մար 5	--	--	A 12	մրգ 17	A 19	մրգ 24	
ահեկ 20	--	մար 24	A 1	մրգ 6	A 4	մրգ 9	
ահեկ 12	--	--	M 21	մար 25	M 27	մրգ 1	
մար 2	--	--	A 9	մրգ 14	A 16	մրգ 21	
ահեկ 18	--	--	M 29	մրգ 4	M 31	մրգ 6	
մար 7	--	մար 25	A 17	մրգ 23	A 20	մրգ 26	
ահեկ 29	--	--	A 6	մրգ 12	A 12	մրգ 18	(Լ.- A5-մրգ 11)
ահեկ 13	--	--	M 25	մար 30	M 28	մրգ 3	
մար 5	--	--	A 13	մրգ 20	A 16	մրգ 23	
ահեկ 26	--	մար 26	A 2	մրգ 9	A 8	մրգ 15	
ահեկ 11	--	--	M 22	մար 28	M 24	մար 30	
մար 1	--	--	A 10	մրգ 17	A 13	մրգ 20	
ահեկ 23	--	--	M 30	մրգ 7	A 4	մրգ 12	
մար 13	--	մար 27	A 18	մրգ 26	A 24	հրոտ 2	
ահեկ 28	--	--	A 7	մրգ 15	A 9	մրգ 17	
ահեկ 20	--	--	M 27	մրգ 4	A 1	մրգ 9	
մար 10	--	--	A 15	մրգ 24	A 20	մրգ 29	
ահեկ 25	--	մար 28	A 4	մրգ 13	A 5	մրգ 14	(Զ.- A12-մրգ 21)
ահեկ 15	--	--	M 24	մրգ 2	M 28	մրգ 6	
մար 7	--	--	A 12	մրգ 21	A 17	մրգ 26	
ահեկ 30	--	--	A 1	մրգ 11	A 5	մրգ 18	
ահեկ 15	--	մար 29	M 21	մար 30	M 25	մրգ 3	
մար 4	--	--	A 9	մրգ 19	A 10	մրգ 23	
ահեկ 26	--	--	M 29	մրգ 8	A 5	մրգ 15	
մար 16	--	--	A 17	մրգ 28	A 24	հրոտ 5	
մար 1	--	մար 30	A 6	մրգ 17	A 9	մրգ 20	(Լ.- A5-մրգ 16)
ահեկ 23	--	--	M 25	մրգ 5	A 1	մրգ 12	
մար 6	--	--	A 13	մրգ 24	A 14	մրգ 25	(Զ.- A21-հր 2)
ահեկ 29	--	--	A 2	մրգ 14	A 5	մրգ 17	
ահեկ 20	մարտ 20	մրգ 1	M 22	մրգ 3	M 28	մրգ 9	
մար 10	--	--	A 10	մրգ 22	A 17	մրգ 29	
ահեկ 25	--	--	M 30	մրգ 11	A 2	մրգ 14	
ահեկ 17	--	--	A 18	հր 1	A 21	հր 4	
մրգ 5	--	մրգ 2	A 7	մրգ 20	A 13	մրգ 26	
ահեկ 22	--	--	M 27	մրգ 9	M 29	մրգ 11	
մար 18	--	--	A 15	մրգ 28	A 18	հր 1	
մար 5	--	--	A 4	մրգ 18	A 9	մրգ 23	(Զ.- A1-մրգ 15)
ահեկ 19	--	մրգ 3	M 24	մրգ 7	M 25	մրգ 8	
մար 9	--	--	A 12	մրգ 26	A 14	մրգ 28	
մար 1	--	--	A 1	մրգ 15	A 6	մրգ 20	
ահեկ 23	--	--	M 21	մրգ 5	M 28	մրգ 12	
մար 6	--	մրգ 4	A 9	մրգ 24	A 10	մրգ 25	(Զ.- A17-հր 2)
ահեկ 30	--	--	M 29	մրգ 11	A 2	մրգ 17	
մար 19	--	--	A 17	հր 2	A 22	հր 7	(Լ.- A5-մրգ21, Զ.6-
մար 11	--	--	A 6	մրգ 22	A 6	մրգ 12	մրգ 22, Զ.- A10-մրգ26)
ահեկ 25	--	մրգ 5	M 25	մրգ 10	M 29	մրգ 14	
մար 15	--	--	A 13	մրգ 29	A 18	հրոտ 4	
ահեկ 30	--	--	A 2	մրգ 18	A 3	մրգ 19	(Զ.- A10-մրգ 26)
ահեկ 23	--	--	M 22	մրգ 8	M 25	մրգ 11	
մար 12	--	մրգ 6	A 10	մրգ 27	A 14	հր 1	
մար 4	--	--	M 30	մրգ 16	A 6	մրգ 23	
մար 17	--	--	A 18	հր 5	A 19	հր 6	(Զ.- A26-հր 13)
մար 10	--	--	A 7	մրգ 25	A 10	մրգ 28	
մար 1	--	մրգ 7	M 27	մրգ 14	A 2	մրգ 20	
մար 21	--	--	A 15	հր 3	A 22	հր 10	
մար 6	--	--	A 4	մրգ 22	A 7	մրգ 25	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
55	772	220	50	20	23	3/4	7/1	հում. 6	--	2	փետր 9
	773	221	55	1	4	5	1/2	--	Արեգ 25	4	փետր. 28
	774	222	60	12	15	6	2/3	--	--	5	փետր. 16
	775	223	65	23	26	7	3/4	--	--	6	փետր. 5
56	776	224	70	4	7	1/2	4/5	--	--	7	փետր. 25
	777	225	75	15	18	3	1/2	--	Ահեկ 26	2	փետր. 9
	778	226	80	26	29	4	2/3	--	--	3	մարտ 1
	779	227	85	7	10	5	3/4	--	--	4	փետր. 21
57	780	228	90	19	22	6/7	4/5	--	--	5	փետր. 6
	781	229	95	30	3	1	5/6	--	Ահեկ 27	7	փետր. 25
	782	230	5	11	1	2	6/7	--	--	1	փետր. 17
	783	231	10	22	25	3	7/1	--	--	2	փետր. 2
58	784	232	15	3	6	4/5	1/2	--	--	3	փետր. 28
	785	233	20	14	17	6	2/3	--	Ահեկ 28	5	փետր. 23
	786	234	25	25	28	7	3/4	--	--	6	մար 5
	787	235	30	6	9	1	4/5	--	--	7	փետր. 18
59	788	236	35	17	20	2/3	5/6	--	--	1	փետր. 10
	789	237	40	28	1	4	6/7	--	Ահեկ 29	3	մարտ 1
	790	238	45	9	12	5	7/1	--	--	4	փետր. 21
	791	239	50	20	23	6	1/2	--	--	5	փետր 6
60	792	240	55	1	4	7/1	2/3	--	--	6	փետր. 26
	793	241	60	12	15	2	3/4	--	Ահեկ 30	1	փետր. 17
	794	242	65	23	26	3	4/5	--	--	2	փետր. 2
	795	243	70	4	7	4	5/6	--	--	3	փետր. 22
61	796	244	75	15	18	5/6	6/7	--	--	4	փետր. 14
	797	245	80	26	29	7	7/1	--	Ահեկ 1	6	մար 5
	798	246	85	7	10	1	1/2	--	--	7	փետր. 18
	799	247	90	19	22	2	2/3	--	--	1	փետր 10
62	800	248	95	30	3	3/4	3/4	--	--	2	մարտ 1
	801	249	5	11	14	5	4/5	--	Ահեկ 2	3	փետր. 13
	802	250	10	22	25	6	5/6	--	--	5	փետր 6
	803	251	15	3	6	7	6/7	--	--	6	փետր. 26
63	804	252	20	14	17	1/2	7/1	--	--	7	փետր. 11
	805	253	25	25	28	3	1/2	--	Ահեկ 3	2	մարտ 2
	806	254	30	6	9	4	2/3	--	--	3	փետր 28 & 2
	807	255	35	17	20	5	3/4	--	--	4	փետր 7
	808	256	40	28	1	6/7	4/5	--	--	5	փետր. 27
	809	257	45	9	12	1	6/7	--	Ահեկ 4	7	փետր. 18
	810	258	50	20	23	2	7/1	--	--	1	փետր. 10
	811	259	55	1	4	3	1/2	--	--	2	փետր. 23
65	812	260	60	12	15	4/5	2/3	--	--	3	փետր 13
	813	261	65	23	26	6	3/4	--	Ահեկ 5	5	փետր 6
	814	262	70	4	7	7	4/5	--	--	6	փետր. 26
	815	263	75	15	18	1	5/6	--	--	7	փետր 11
66	816	264	80	26	29	2/3	6/7	--	--	1	մարտ 2
	817	265	85	7	10	4	7/1	--	Ահեկ 6	3	փետր. 22
	818	266	90	19	22	5	1/2	--	--	4	փետր. 7
	819	267	95	30	3	6	2/3	--	--	5	փետր 27
67	820	268	5	11	14	7/1	3/4	--	--	6	փետր. 19
	821	269	10	22	25	2	4/5	--	Ահեկ 7	1	փետր. 3
	822	270	15	3	6	3	5/6	--	--	2	փետր. 23
	823	271	20	14	17	4	6/7	--	--	3	փետր. 25
68	824	272	25	25	28	5/6	7/1	--	--	4	մարտ 6
	825	273	30	6	9	7	1/2	--	Ահեկ 8	6	փետր. 19
	826	274	35	17	20	1	2/3	--	--	7	փետր 11
	827	275	40	28	1	2	3/4	--	--	1	մարտ 3

13	14	15	16	17	18	19	20
ահեկ 29	մարտ 20	--	M 24	մրգ 12	M 29	մրգ 17	
մար 18	--	մրգ 8	A 12	հր 1	A 18	հր 7	
մար 6	--	--	A 1	մրգ 20	A 3	մրգ 22	
ահեկ 25	--	--	M 21	մրգ 9	M 26	մրգ 14	
մար 16	--	--	A 9	մրգ 29	A 14	հր 4	
ահեկ 28	--	մրգ 9	M 29	մրգ 18	M 30	մրգ 19	(Չ.- A6-մրգ 26)
մար 20	--	--	A 17	հր 7	A 19	հր 9	
մար 12	--	--	A 6	մրգ 26	A 11	հր 1	(L.- A5-մրգ 25)
ահեկ 28	--	--	M 25	մրգ 15	M 26	մրգ 16	(Չ.- A2-մրգ 23)
մար 17	--	մրգ 10	A 13	հր 4	A 15	հր 6	
մար 9	--	--	A 2	մրգ 23	A 7	մրգ 28	
ահեկ 23	--	--	M 22	մրգ 12	M 23	մրգ 13	(Չ.- M30-մրգ 20)
մար 15	--	--	A 10	հր 2	A 11	հր 3	(Չ.- A18-հր-10)
մար 6	--	մրգ 11	M 30	մրգ 21	A 3	մրգ 25	
մար 26	--	--	A 18	հր 10	A 23	հր 15	
մար 11	--	--	A 7	մրգ 29	A 8	մրգ 30	(Չ.- A15-հր 7)
մար 3	--	--	M 27	մրգ 19	M 30	մրգ 22	
մար 23	--	մրգ 12	A 15	հր 8	A 19	հր 12	
մար 15	--	--	A 4	մրգ 27	A 11	հր 4	
ահեկ 30	--	--	M 24	մրգ 16	M 27	մրգ 19	
մար 21	--	--	A 12	հր 6	A 15	հր 9	
մար 12	--	մրգ 13	A 1	մրգ 25	A 7	հր 1	
ահեկ 27	--	--	M 21	մրգ 14	M 23	մրգ 16	
մար 17	--	--	A 9	հր 3	A 12	հր 6	
մար 10	--	--	M 29	մրգ 23	A 3	մրգ 28	
մար 29	--	մրգ 14	A 17	հր 12	A 23	հր 18	
մար 13	--	--	A 6	հր 1	A 8	հր 3	(L.- A5-հր 30)
մար 6	--	--	M 25	մրգ 9	M 31	մրգ 25	
մար 26	--	--	A 13	հր 9	A 19	հր 15	
մար 11	--	մրգ 15	A 2	մրգ 28	A 4	մրգ 30	
մար 3	--	--	M 22	մրգ 16	M 27	մրգ 22	
մար 23	--	--	A 10	հր 6	A 16	հր 12	
մար 9	--	--	M 30	մրգ 26	M 31	մրգ 27	(Չ.- A7 - հր 4)
մար 28	--	մրգ 16	A 18	հր 15	A 20	հր 17	
մար 20	--	--	A 7	հր 4	A 12	հր 9	
մար 5	--	--	M 27	մրգ 23	M 28	մրգ 24	(Չ.- A4 - հր 1)
մար 25	--	--	A 15	հր 13	A 16	հր 14	(Չ.- A23 - հր 5)
մար 17	մարտ 20	մրգ 17	A 4	հր 2	A 8	հր 6	
մար 9	--	--	M 24	մրգ 21	M 31	մրգ 28	
մար 22	--	--	A 12	հր 10	A 13	հր 11	(Չ.- A20-հր 18)
մար 13	--	--	A 1	մրգ 30	A 4	հր 3	
մար 3(6)	--	մրգ 18	M 21	մրգ 19	M 27	մրգ 25	
մար 26	--	--	A 9	հր 8	A 16	հր 15	
մար 11	--	--	M 29	մրգ 27	A 1	մրգ 30	
մրգ 1	--	--	A 17	հր 17	A 20	հր 20	
մար 23	--	մրգ 19	A 6	հր 6	A 12	հր 12	(L.- A5-հր 5)
մար 8	--	--	M 25	մրգ 24	M 28	մրգ 27	
մար 28	--	--	A 13	հր 13	A 17	հր 17	
մար 21	--	--	A 2	հր 3	A 8	հր 9	
մար 5	--	մրգ 20	M 22	մրգ 22	M 24	մրգ 24	
մար 25	--	--	A 10	հր 11	A 13	հր 14	
մար 17	--	--	M 30	մրգ 30	A 5	հր 6	
մրգ 7	--	--	A 18	հր 20	A 24	հր 26	
մար 22	--	մրգ 21	A 7	հր 9	A 9	հր 11	
մար 13	--	--	M 27	մրգ 28	A 1	հր 3	
մրգ 3	--	--	A 15	հր 17	A 21	հր 23	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
69	828	276	45	9	12	3/4	4/5	հուն 6	-- --	2	փետր 16
	829	277	50	20	23	5	5/6	-- --	Ահեկ 9	3	փետր 7
	830	278	55	1	4	6	6/7	-- --	-- --	5	փետր. 27
	831	279	60	12	15	7	7/1	-- --	-- --	6	փետր 12
70	832	280	65	23	26	1/2	1/2	-- --	-- --	7	փետր. 3
	833	281	70	4	7	3	2/3	-- --	Ահեկ10	2	փետր. 23
	834	282	75	15	18	4	3/4	-- --	-- --	3	փետր 15
	835	283	80	26	29	5	4/5	-- --	-- --	4	փետր. 28
71	836	284	85	7	10	6/7	5/6	-- --	-- --	5	փետր. 20
	837	285	90	19	22	1	6/7	-- --	Ահեկ11	7	փետր 11
	838	286	95	30	3	2	7/1	-- --	-- --	1	փետր. 23
	839	287	5	11	14	3	1/2	-- --	-- --	2	փետր 16
72	840	288	10	22	25	4/5	2/3	-- --	-- --	3	փետր 8
	841	289	15	3	6	6	3/4	-- --	Ահեկ12	5	փետր. 27
	842	290	20	14	17	7	4/5	-- --	-- --	6	փետր. 12
	843	291	25	25	28	1	5/6	-- --	-- --	7	մարտ 3
73	844	292	30	6	9	2/3	6/7	-- --	-- --	1	փետր. 23
	845	293	35	17	20	4	7/1	-- --	Ահեկ13	3	փետր. 8
	846	294	40	28	1	5	1/2	-- --	-- --	4	փետր. 28
	847	295	45	9	12	6	2/3	-- --	-- --	5	փետր 20
74	848	296	50	20	23	7/1	3/4	-- --	-- --	6	փետր 3
	849	297	55	1	4	2	4/5	-- --	Ահեկ14	1	փետր. 23
	850	298	60	12	15	3	5/6	-- --	-- --	2	փետր 16
	851	299	65	23	26	4	6/7	-- --	-- --	3	փետր. 1
75	852	300	70	4	7	5/6	7/1	-- --	-- --	4	փետր. 21
	853	301	75	15	18	7	1/2	-- --	Ահեկ15	6	փետր. 18
	854	302	80	26	29	1	2/3	-- --	-- --	7	մարտ 3
	855	303	85	7	10	2	3/4	-- --	-- --	1	փետր. 17
76	856	304	90	19	22	3/4	4/5	-- --	-- --	2	փետր 9
	857	305	95	30	3	5	5/6	-- --	Ահեկ16	3	փետր. 28
	858	306	5	11	14	6	6/7	-- --	-- --	5	փետր. 13
	859	307	10	22	25	7	7/1	-- --	-- --	6	փետր. 5
77	860	308	15	3	6	1/2	1/2	-- --	-- --	7	փետր 25
	861	309	20	14	17	3	2/3	-- --	Ահեկ17	2	փետր. 16
	862	310	25	25	28	4	3/4	-- --	-- --	3	մարտ 1
	863	311	30	6	9	5	4/5	-- --	-- --	4	փետր 21
78	864	312	35	17	20	6/7	5/6	-- --	-- --	5	փետր. 13
	865	313	40	28	1	1	6/7	-- --	Ահեկ18	7	մարտ 3
	866	314	45	9	12	2	7/1	-- --	-- --	1	փետր 17
	867	315	50	20	23	3	1/2	-- --	-- --	2	փետր 9
79	868	316	55	1	4	4/5	2/3	-- --	-- --	3	փետր. 28
	869	317	60	12	15	6	3/4	-- --	Ահ. 19	5	փետր 13
	870	318	65	23	26	7	4/5	-- --	-- --	6	փետր 7
	871	319	70	4	7	1	5/6	-- --	-- --	7	փետր 28
80	872	320	75	15	18	2/3	6/7	-- --	-- --	1	փետր 10
	873	321	80	26	29	4	7/1	-- --	Ահեկ 20	3	մարտ 1
	874	322	85	7	10	5	1/2	-- --	-- --	4	փետր 21
	875	323	90	19	22	6	2/3	-- --	-- --	5	փետր 6
81	876	324	95	30	3	7/1	3/4	-- --	-- --	6	փետր 26
	877	325	5	11	14	2	4/5	-- --	Ահեկ21	1	փետր 15
	878	326	10	22	25	3	5/6	-- --	-- --	2	փետր 2
	879	327	15	3	6	4	6/7	-- --	-- --	3	փետր 22
82	880	328	20	14	17	5/6	7/1	-- --	-- --	4	փետր 13
	881	329	25	25	28	7	1/2	-- --	Ահեկ22	6	մարտ 5
	882	330	30	6	9	1	2/3	-- --	-- --	7	փետր 18
	883	331	35	17	20	2	3/4	-- --	-- --	1	փետր 10

13	14	15	16	17	18	19	20
մար 20	-- --	-- --	A 4	հր 7	A 5	հր 8	(Զ.-A12-հր 15)
մար 11	-- --	մրգ 22	M 24	մրգ 26	M 28	մրգ 30	
մրգ 1	-- --	-- --	A 12	հր 15	A 17	հր 20	
մրգ 16	-- --	-- --	A 1	հր 4	A 2	հր 5	(Զ.-A9-հր 12)
մար 8	-- --	-- --	M 21	մրգ 24	M 24	մրգ 27	
մար 29	-- --	մրգ 23	A 9	հր 13	A 13	հր 17	
մար 20	-- --	-- --	M 29	հր 2	A 5	հր 9	
մրգ 3	-- --	-- --	A 17	հր 21	A 18	հր 22	(Զ.-A25-հր 29)
մար 26	-- --	-- --	A 6	հր 11	A 9	հր 14	(Լ.-A5-հր 10)
մար 17	-- --	մրգ 24	M 25	մրգ 29	A 1	հր 6	
մար 30	-- --	-- --	A 13	հր 18	A 14	հր 19	(Զ.-A21-հր 26)
մար 22	-- --	-- --	A 2	հր 7	A 6	հր 11	
մար 15	-- --	-- --	M 22	մրգ 27	M 28	հր 3	
մրգ 4	մարտ 20	մրգ 25	A 10	հր 16	A 17	հր 23	
մար 19	-- --	-- --	M 30	հր 5	A 2	հր 8	
մրգ 9	-- --	-- --	A 18	հր 24	A 22	հր 28	
մրգ 2	-- --	-- --	A 7	հր 14	A 13	հր 20	
մար 16	-- --	մրգ 26	M 27	հր 3	M 29	հր 5	
մրգ 6	-- --	-- --	A 15	հր 22	A 18	հր 25	
մար 28	-- --	-- --	A 4	հր 11	A 10	հր 17	
մար 13	-- --	-- --	M 24	հր 1	M 25	հր 2	(Զ.-A1-հր 9)
մրգ 3	-- --	մրգ 27	A 12	հր 20	A 14	հր 22	
մար 25	-- --	-- --	A 1	հր 9	A 6	հր 14	
մար 10	-- --	-- --	M 21	մրգ 28	M 22	մրգ 29	(Զ.-M29-հր 6)
մար 1	-- --	-- --	A 9	հր 18	A 10	հր 19	(Զ.-A17-հր 26)
մար 22	-- --	մրգ 28	M 29	հր 7	A 2	հր 11	
մրգ 12	-- --	-- --	A 17	հր 26	A 22	սա 1	
մար 27	-- --	-- --	A 6	հր 15	A 7	հր 16	(Լ.-A5-հր 14)
մար 20	-- --	-- --	M 25	հր 4	M 29	հր 8	
մրգ 9	-- --	մրգ 29	A 13	հր 23	A 18	հր 28	
մար 23	-- --	-- --	A 2	հր 12	A 3	հր 13	(Զ.-A10-հր 20)
մար 16	-- --	-- --	M 22	հր 1	M 26	հր 5	
մրգ 7	-- --	-- --	A 10	հր 21	A 14	հր 25	
մար 28	-- --	մրգ 30	M 30	հր 10	A 6	հր 27	
մրգ 11	-- --	-- --	A 18	հր 29	A 19	հր 30	
մար 3	-- --	-- --	A 7	հր 18	A 11	հր 22	
մար 27	-- --	-- --	M 27	հր 8	A 2	հր 14	
մրգ 15	-- --	հր 1	A 15	հր 27	A 22	սա 4	
մրգ 5	-- --	-- --	A 4	հր 16	A 7	հր 19	
մար 22	-- --	-- --	M 24	հր 5	M 30	հր 11	
մրգ 12	-- --	-- --	A 12	հր 25	A 18	սա 1	
մար 27	-- --	հր 2	A 1	հր 14	A 3	հր 16	
մար 21	-- --	-- --	M 21	հր 3	M 26	հր 8	
մրգ 9	-- --	-- --	A 9	հր 22	A 15	հր 28	
մար 25	-- --	-- --	M 29	հր 12	M 30	հր 13	(Զ.-A6-հր 20)
մրգ 14	մարտ 20	հր 3	A 17	սա 1	A 19	սա 3	
մրգ 6	-- --	-- --	A 6	հր 20	A 11	հր 25	(Լ.-A5-հր 19)
մար 21	-- --	-- --	M 25	հր 8	M 27	հր 10	
մրգ 12	-- --	-- --	A 13	հր 28	A 15	հր 30	
մրգ 1	-- --	հր 4	A 2	հր 17	A 7	հր 22	
մար 18	-- --	-- --	M 22	հր 6	M 23	հր 7	(Զ.-M30-հր 14)
մրգ 8	-- --	-- --	A 10	հր 25	A 12	հր 27	
մար 30	-- --	-- --	M 30	հր 15	A 3	հր 19	
մրգ 30	-- --	հր 5	A 18	սա 4	A 23	սա 4	(Զ.-ը հայտ 329 թը
մրգ 5	-- --	-- --	A 7	հր 23	A8(15)	հր 24(սա 1)	վից անցում է 330թ)
մար 27	-- --	-- --	M 27	հր 12	M 31	հր 16	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
83	884	332	40	28	1	3/4	4/5	--	--	2	մարտ 1
	885	333	45	9	12	5	5/6	--	Աճեկ23	3	փետր 21
	886	334	50	20	23	6	6/7	--	--	5	փետր 6
	887	335	55	1	4	7	7/1	--	--	6	փետր 26
84	888	336	60	12	15	1/2	1/2	--	--	7	փետր 8
	889	337	65	23	26	3	2/3	--	Աճեկ24	2	փետր 2
	890	338	70	4	7	4	3/4	--	--	3	փետր 22
	891	339	75	15	18	5	4/5	--	--	4	փետր 13
85	892	340	80	26	29	6/7	5/6	--	--	5	մարտ 5
	893	341	85	7	10	1	6/7	--	Աճեկ25	7	փետր 18
	894	342	90	19	22	2	7/1	--	--	1	փետր 10
	895	343	95	30	3	3	1/2	--	--	2	մարտ2
86	896	344	5	11	14	4/5	2/3	--	--	3	փետր 15
	897	345	10	22	25	6	3/4	--	Աճեկ26	5	փետր 6
	898	346	15	3	6	7	4/5	--	--	6	փետր 26
	899	347	20	14	17	1	5/6	--	--	7	փետր 11
87	900	348	25	25	28	2/3	6/7	--	--	1	մարտ 2
	901	349	30	6	9	4	7/1	--	Աճեկ27	3	փետր 22
	902	350	35	17	20	5	1/2	--	--	4	փետր 7
	903	351	40	28	1	6	2/3	--	--	5	փետր 27
88	904	352	45	9	12	7/1	3/4	--	--	6	փետր 19
	905	353	50	20	23	2	4/5	հուն. 6	Աճեկ28	1	փետր 10
	906	354	55	1	4	3	5/6	--	--	2	փետր 23
	907	355	60	12	15	4	6/7	--	--	3	փետր 15
89	908	356	65	23	26	5/6	7/1	--	--	4	փետր 7
	909	357	70	4	7	7	1/2	--	Աճեկ29	6	փետր 26
	910	358	75	15	18	1	2/3	--	--	7	փետր 11
	911	359	80	26	29	2	3/4	--	--	1	մարտ 3
90	912	360	85	7	10	3/4	4/5	--	--	2	փետր 23
	913	361	90	19	22	5	5/6	--	Աճեկ30	3	փետր 7
	914	362	95	30	3	6	6/7	--	--	5	փետր. 27
	915	363	5	11	14	7	7/1	--	--	6	փետր. 19
91	916	364	10	22	25	1/2	1/2	--	--	7	փետր. 3
	917	365	15	3	6	3	2/3	--	մար 1	2	փետր 23
	918	366	20	14	17	4	3/4	--	--	3	փետր. 15
	919	367	25	25	28	5	4/5	--	--	4	փետր 7
92	920	368	30	6	9	6/7	5/6	--	--	5	փետր. 20
	921	369	35	17	20	1	6/7	--	մար 2	7	փետր 11
	922	370	40	28	1	2	7/1	--	--	1	մարտ 3
	923	371	45	9	12	3	1/2	--	--	2	փետր 16
93	924	372	50	20	23	4/5	2/3	--	--	3	փետր. 8
	925	373	55	1	4	6	3/4	--	մար 3	5	փետր. 27
	926	374	60	12	15	7	4/5	--	--	6	փետր. 12
	927	375	65	23	26	2	5/6	--	--	7	փետր 3
94	928	376	70	4	7	2/3	6/7	--	--	1	փետր. 23
	929	377	75	15	18	4	7/1	--	մար 4	3	փետր. 15
	930	378	80	26	29	5	1/2	--	--	4	փետր 28
	931	379	85	7	10	6	2/3	--	--	5	փետր. 20
95	932	380	90	19	22	7/1	3/4	--	--	6	փետր 12
	933	381	95	30	3	2	4/5	--	մար 5	1	փետր. 23
	934	382	5	11	1	3	5/6	--	--	2	փետր. 16
	935	383	10	22	25	4	6/7	--	--	3	փետր. 8
96	936	384	15	3	6	5/6	7/1	--	--	4	փետր. 25
	937	385	20	14	17	7	1/2	հուն. 6	մար 6	6	փետր. 12
	938	386	25	25	28	1	2/3	--	--	7	մարտ3

13	14	15	16	17	18	19	20
մրգ 17	--	--	A 15	աւ 2	A 19	աւ 1	Ջ-ը հայոց 332-ից333թ)
մրգ 9	--	հր 6	A 4	հր 21	A 11	հր 28	
մար 24	--	--	M 24	հր 10	M 27	հր 13	
մրգ 13	--	--	A 12	հր 29	A 16	աւ 3	
մար 27	--	--	A 1	հր 19	A 7	հր 25	
մար 21	--	հր 7	M 21	հր 7	M 23	հր 10	
մրգ 11	--	--	A 9	հր 27	A 12	հր 30	
մրգ 6	--	--	M 29	հր 16	A 4	հր 22	
մրգ 23	--	--	A 17	աւ 1	A 23	աւ 7	(Լ.Լ.Ջ.340-ից 341)
մրգ 8	--	հր 8	A 6	հր 25	A 8	հր 27	(Լ.Ա5 - հր 24)
մրգ 30	--	--	M 25	հր 13	M 31	հր 19	
մրգ 20	--	--	A 13	աւ 2	A 20	աւ 4	(Ջ-ը343-ից 344)
մրգ 6	--	--	A 2	հր 22	A 4	հր 24	
մար 27	--	հր 9	M 22	հր 11	M 27	հր 16	
մրգ 17	--	--	A 10	հր 30	A 16	աւ 1	(Ջ-ը346-ից 347)
մրգ 2	--	--	M 30	հր 19	A 1	հր 21	
մրգ 28	--	--	A 18	աւ 4	A 20	աւ 6	(Լ.Լ.Ջ.348-ից 347)
մար 14	--	հր 10	A 7	հր 28	A 12	աւ 3	
մար 29	--	--	M 27	հր 17	M 28	հր 18	(Ջ.Ա4-հր 25)
մրգ 19	--	--	A 15	աւ 1	A 17	աւ 3	(Ջ-ը351-ից 352)
մրգ 12	--	--	A 4	հր 26	A 8	հր 30	
մրգ 3	մարտ 20	հր 11	M 24	հր 15	M 31	հր 22	
մրգ 16	--	--	A 12	աւ 4	A 13	աւ 5	(Ջ.-A20-աւ7)
մրգ 8	--	--	A 1	հր 23	A 5	հր 27	
մար 1	--	--	M 21	հր 13	M 27	հր 19	
մրգ 20	--	հր 12	A 9	աւ 2	A 10	աւ 3	(Ջ.-A17-աւ 5)
մրգ 5	--	--	M 29	հր 21	A 1	հր 24	
մրգ 23	--	--	A 17	աւ 5	A 21	աւ 9	(Լ.ևՋ.359-ից 360)
մրգ 19	--	--	A 6	հր 30	A 12	աւ 1	(Լ.-A5-հր29,Ջ. -ը 360-ից 361)
մրգ 8(2)	--	հր 13	M 25	հր 18	M 28	հր 21	
մրգ 22	--	--	A 13	աւ 2	A 17	աւ 6	(Լ.Ջ.362-ից 363)
մրգ 13	--	--	A 2	հր 26	A 9	աւ 3	
մար 29	--	--	M 22	հր 16	M 24	հր 18	
մրգ 19	--	հր 14	A 10	աւ 5	A 13	աւ 2	(Ջ. 365-ից 366)
մրգ 11	--	--	M 30	հր 24	A 5	հր 30	
հր 1	--	--	A 18	աւ 8	A 25	աւ 15	(Լ.ևՋ.367-ից 368)
մրգ 17	--	--	A 7	աւ 3	A 9	աւ 5	
մրգ 8	--	հր 15	M 27	հր 22	A 1	հր 27	
մրգ 28	--	--	A 15	աւ 6	A 21	աւ 12	(Լ.ևՋ.370-ից 371)
մրգ 16	--	--	A 4	հր 30	A 6	աւ 2	
մրգ 7	--	--	M 24	հր 20	M 28	հր 24	
մրգ 25	--	հր 16	A 12	աւ 4	A 17	աւ 9	(Լ.ևՋ.373-ից 374)
մրգ 10	--	--	A 1	հր 28	A 2	հր 29	(Ջ.-A9 աւ1)
մրգ 1	--	--	M 21	հր 17	M 25	հր 21	
մրգ 23	--	--	A 9	աւ 2	A 13	աւ 6	(Լ.ևՋ.376-ից 377)
մրգ 16	--	հր 17	A 29	հր 26	A 5	աւ 3	
մրգ 27	--	--	A 17	աւ 10	A 18	աւ 11	(Լ.ևՋ.378-ից 379)
մրգ 19	--	--	A 6	աւ 4	A 10	աւ 3	Լ.-A21-աւ3, Ջ 379-ից 380)
մրգ 18	--	--	M 25	հր 23	A 1	հր 30	
մրգ 23	--	հր 18	A 13	աւ 7	A 14	աւ 8	(Ջ.-Ջ21-աւ 15) (Լ.ևՋ.359-ից 360)
մրգ 16	--	--	A 2	աւ 1	A 6	աւ 5	
մրգ 8	--	--	M 22	հր 20	M 29	հր 27	
մրգ 26	--	--	A 10	աւ 5	A 17	աւ 12	(Լ.ևՋ.384-ից 385)
մրգ 16	մարտ 20	հր 19	M 30	հր 29	A 2	աւ 2	
հր 3	--	--	A 18	աւ 13	A 22	աւ 17	(Լ.ևՋ. 386-ից 387)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	939	387	30	6	9	2	3/4	--	--	1	փետր. 23
97	940	388	35	17	20	3/4	4/5	--	--	2	փետր. 9
	941	389	40	28	1	5	5/6	--	մար 7	3	փետր. 28
	942	390	45	9	12	6	6/7	--	--	5	փետր. 20
	943	391	50	20	23	7	7/1	--	--	6	փետր. 5
98	944	392	55	1	4	1/2	1/2	--	--	7	փետր. 23
	945	393	60	12	15	3	2/3	--	մար 8	2	փետր. 16
	946	394	65	23	26	4	3/4	--	--	3	փետր. 1
	947	395	70	4	7	5	4/5	--	--	4	փետր. 21
99	948	396	75	15	18	6/7	5/6	--	--	5	մարտ 12
	949	397	80	26	29	1	6/7	--	մար 9	7	փետր. 3
	950	398	85	7	10	2	7/1	--	--	1	փետր. 17
	951	399	90	19	22	3	1/2	--	--	2	փետր. 2
100	952	400	95	30	3	4/5	2/3	--	--	3	փետր. 28
	953	401	5	11	14	6	3/4	--	մար 10	5	փետր. 16
	954	402	10	22	25	7	4/5	--	--	6	փետր. 5
	955	403	15	3	6	1	5/6	--	--	7	փետր. 25
101	956	404	20	14	17	2/3	6/7	--	--	1	փետր. 15
	957	405	25	25	28	4	7/1	--	մար 11	3	մար 1
	958	406	30	6	9	5	1/2	--	--	4	փետր. 21
	959	407	35	17	20	6	2/3	--	--	5	փետր. 13
102	960	408	40	28	1	7/1	3/4	--	--	6	մարտ 3
	961	409	45	9	12	2	4/5	--	մար 12	1	փետր. 17
	962	410	50	20	23	3	5/6	--	--	2	փետր. 9
	963	411	55	1	4	4	6/7	--	--	3	մարտ 1
103	964	412	60	12	15	5/6	7/1	--	--	4	փետր. 19
	965	413	65	23	26	7	1/2	--	մար 13	6	փետր. 5
	966	414	70	4	7	1	2/3	--	--	7	փետր. 25
	967	415	75	15	18	2	3/4	--	--	1	փետր. 10
104	968	416	80	26	29	3/4	4/5	--	--	2	մարտ 2
	969	417	85	7	10	5	5/6	հունվ 6	մար 14	3	փետր. 21
	970	418	90	19	22	6	6/7	--	--	5	փետր. 6
	971	419	95	30	3	7	7/1	--	--	6	փետր. 26
105	972	420	5	11	14	1/2	1/2	--	--	7	փետր. 18
	973	421	10	22	25	3	2/3	--	մար 15	2	փետր. 2
	974	422	15	3	6	4	3/4	--	--	3	փետր. 22
	975	423	20	14	17	5	4/5	--	--	4	փետր. 13
106	976	424	25	25	28	6/7	5/6	--	--	5	մարտ 5
	977	425	30	6	9	1	6/7	--	մար 16	7	փետր. 18(12)
	978	426	35	17	20	2	7/1	--	--	1	փետր. 10
	979	427	40	28	1	3	1/2	--	--	2	մարտ 2
107	980	428	45	9	12	4/5	2/3	--	--	3	փետր. 22
	981	429	50	20	23	6	3/4	--	մար 17	5	փետր. 6
	982	430	55	1	4	7	4/5	--	--	6	փետր. 26
	983	431	60	12	15	1	5/6	--	--	7	փետր. 18
108	984	432	65	23	26	2/3	6/7	--	--	1	փետր. 2
	985	433	70	4	7	4	7/1	--	մար 18	3	փետր. 22
	986	434	75	15	18	5	1/2	--	--	4	փետր. 13
	987	435	80	26	29	6	2/3	--	--	5	փետր. 23
109	988	436	85	7	10	7/1	3/4	--	--	6	փետր. 19
	989	437	90	19	22	2	4/5	--	մար 19	1	փետր. 10
	990	438	95	30	3	3	5/6	--	--	2	մարտ 3
	991	439	5	11	14	4	6/7	--	--	3	փետր. 15
110	992	440	10	22	25	5/6	7/1	--	--	4	փետր. 5
	993	441	15	23	6	7	1/2	--	մար 20	6	փետր. 26

13	14	15	16	17	18	19	20
մրգ 25	--	--	A 7	հուն 2	A 14	հուն 9	(Լ.Լ.Չ. 387-ից 388)
մրգ 11	--	--	M 27	հր 27	M 29	հր 29	
մրգ 30	--	հր 20	A 15	հուն 11	A 18	հուն 14	(Լ. և Չ. 389-ց 390)
մրգ 28	--	--	A 4	աւ 5	A 10	հուն 6	(Չ. 390-ից 391)
մրգ 7	--	--	M 24	հր 24	M 26	հր 26	
մրգ 27	--	--	A 12	հուն 9	A 14	հուն 11	(Լ.Լ.Չ. 392-ից 393)
մրգ 19	--	հր 21	A 1	աւ 3	A 6	հուն 3	(Չ. 393-ից 394)
մրգ 3	--	--	M 21	հր 22	M 22	հր 23	(Չ. M 29-հր 30)
մրգ 23	--	--	A 9	հուն 6	A 11	հուն 8	(Լ.Լ.Չ. 395-ից 396)
հր 13	--	--	M 29	աւ 1	A 2	աւ 5	
մրգ 8	--	հր 22	A 17	հուն 15	A 22	հուն 20	(Լ. և Չ. 397-ի 398)
մրգ 21	--	--	A 6	հուն 4	A 7	հուն 5	(Լ. A 5 հուն3, Չ. A 14- Ա.12, Լ.Լ.Չ. 398-399-ը)
հր 6	--	--	M 25	հր 27	M 30	աւ 2	
հր 3	--	--	A 13	հուն 12	A 18	հուն 17	(Լ. և Չ. 400-ից 401)
մրգ 18	--	հր 23	A 2	հուն 1	A 3	հուն 2	(Չ. A 10-հուն9, Լ.Լ.Չ. 401-ից 402)
մրգ 10	--	--	M 22	հր 25	M 26	հր 29	
մրգ 30	--	--	A 10	հուն 9	A 15	հուն 14	(Լ.Լ.Չ. 403-ից 404)
մրգ 21	--	--	M 30	աւ 4	A 6	հուն 6	
հր 7	--	հր 24	A 18	հուն 18	A 19	հուն 19	(Չ. A26-հուն26)
մրգ 27	--	--	A 7	հուն 7	A 11	հուն 11	
մրգ 19	--	--	M 27	աւ 1	A 3	հուն 3	
հր 9	--	--	A 15	հուն 16	A 22	հուն 23	
մրգ 23	--	հր 25	A 4	հուն5	A 7	հուն 8	
մրգ 16	--	--	M 24	հր 29	M 30	աւ 5	
հր 3(6)	--	--	A 12	հուն 13	A 19	հուն 20	
մրգ 27	--	--	A 1	հուն 3	A 3	հուն 5	
մրգ 13	--	հր 26	M 21	հր 27	M 26	աւ 2	
հր 3	--	--	A 9	հուն 11	A 15	հուն 17	
մրգ 18	--	--	M 29	աւ 5	M 31	հուն 2	
հր 9	--	--	A 17	հուն 20	A 19	հուն 22	
մրգ 30	մարտ 20	հր 27	A 6	հուն 9	A 11	հուն 14	(Լ.-A5-հուն8)
մրգ 15	--	--	M 25	աւ 2	M 27	աւ 4	
հր 2	--	--	A 13	հուն 16	A 16	հուն 19	
մրգ 28	--	--	A 2	հուն 6	A 7	հուն 11	
մրգ 12	--	հր 28	M 22	հր 30	M 23	աւ 1	(Չ.-M30-հուն 3)
հր 2	--	--	A 10	հուն 14	A 12	հուն 16	
մրգ 23	--	--	M 30	հուն 30	A 4	հուն 8	
հր 13	--	--	A 18	հուն 23	A 23	հուն 28	
մրգ 29	--	հր 29	A 7	հուն 12	A 8	հուն 13	(Չ.-A21 - հուն 30)
մրգ 21	--	--	M 27	հուն 1	M 31	հուն 5	
հր 11	--	--	A 15	հուն 20	A 20	հուն 25	
հր 3	--	--	A 4	հուն 10	A 11	հուն 17	
մրգ 18	--	հր 30	M 24	աւ 4	M 27	հուն 2	
հր 8	--	--	A 12	հուն 18	A 16	հուն 22	
մրգ 30	--	--	A 1	հուն 7	A 8	հուն 14	
մրգ 15	--	--	M 21	աւ 2	M 23	աւ 4	
հր 5	--	աւ 1	A 9	հուն 16	A 12	հուն 19	
մրգ 25	--	--	M 29	հուն 5	A 4	հուն 11	
աւ 5	--	--	A 17	հուն 24	A 24	հունի 1	
հր 3	--	--	A 6	հուն 14	A 8	հուն 16	(Լ.-A5- հուն 13)
մրգ 26	--	աւ 2	M 25	հուն 2	M 31	հուն 8	
հր 16	--	--	A 13	հուն 21	A 20	հուն 28	
մրգ 29	--	--	A 2	հուն 10	A 5	հուն 13	
մրգ 20	--	--	M 22	աւ 5	M 27	հուն 5	
հր 11	--	աւ 3	A 10	հուն 19	A 16	հուն 25	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	994	442	20	14	17	1	2/3	--	--	7	փետր 11
	995	443	25	25	28	2	3/4	--	--	1	փետր. 3
111	996	444	30	6	9	3/4	4/5	--	--	2	փետր. 23
	997	445	35	17	20	5	5/6	--	մար 21	3	փետր 7
	998	446	40	28	1	6	6/7	--	--	5	փետր. 25
	999	447	45	9	12	7	7/1	--	--	6	փետր 19
112	1000	448	50	20	23	1/2	1/2	--	--	7	փետր 11
	1001	449	55	1	4	3	2/3	հուն. 6	մար. 22	2	փետր 23
	1002	450	60	12	15	4	3/4			3	փետր 15
	1003	451	65	23	26	5	4/5			4	փետր 7
113	1004	452	70	4	7	6/7	5/6			5	փետր 27
	1005	453	75	15	18	1	6/7		մար.23	7	փետր 11
	1006	454	80	26	29	2	7/1	--	--	1	մարտ6(3)
	1007	455	85	7	10	3	1/2	--	--	2	փետր 23
114	1008	456	90	19	22	4/5	2/3	--	--	3	փետր 8
	1009	457	95	30	3	6	3/4	--	մար 24	5	փետր. 25
	1010	458	5	11	14	7	4/5	--	--	6	փետր 19
	1011	459	10	22	25	1	5/6	--	--	7	փետր. 6
115	1012	460	15	3	6	2/3	6/7	--	--	1	փետր. 23
	1013	461	20	14	17	4	7/1	--	մար 25	3	փետր. 15
	1014	462	25	25	28	5	1/2	--	--	4	մարտ 7
	1015	463	30	6	9	6	2/3	--	--	5	փետր. 20
116	1016	464	35	17	20	7/1	3/4	--	--	6	փետր 22
	1017	465	40	28	1	2	4/5	--	մար 26	1	մարտ 3
	1018	466	45	9	12	3	5/6	--	--	2	փետր. 16
	1019	467	50	20	23	4	6/7	--	--	3	փետր. 7
117	1020	468	55	1	4	5/6	7/1	--	--	4	փետր 28
	1021	469	60	12	15	7	1/2	--	մար 27	6	փետր. 18
	1022	470	65	23	26	1	2/3	--	--	7	փետր 3
	1023	471	70	4	7	2	3/4	--	--	1	փետր 23
118	1024	472	75	15	18	3/4	4/5	--	--	2	փետր. 16
	1025	473	80	26	29	5	5/6	--	մար 28	4	փետր 28
	1026	474	85	7	10	6	6/7	--	--	5	փետր 20
	1027	475	90	19	22	7	7/1	--	--	6	փետր 7
119	1028	476	95	30	3	1/2	1/2	--	--	7	փետր 25
	1029	477	5	11	14	3	2/3	--	մար 29	2	փետր. 16
	1030	478	10	22	25	4	3/4	--	--	3	փետր 8
	1031	479	15	3	6	5	4/5	--	--	4	փետր 21
120	1032	480	20	14	17	6/7	5/6	--	--	5	փետր 13
	1033	481	25	25	28	1	6/7	հուն. 6	մար 30	7	մարտ 3(6)
	1034	482	30	6	9	2	7/1	--	--	1	փետր. 23
	1035	483	35	17	20	3	1/2	--	--	2	փետր 9
121	1036	484	40	28	1	4/5	2/3	--	--	3	փետր. 28
	1037	485	45	9	12	6	3/4	--	մրգ 1	5	փետր. 20
	1038	486	50	20	23	7	4/5	--	--	6	փետր 5
	1039	487	55	1	4	1	5/6	--	--	7	փետր 25
122	1040	488	60	12	15	2/3	6/7	--	--	1	փետր 15
	1041	489	65	23	26	4	7/1	--	մրգ 2	3	փետր. 1
	1042	490	70	4	7	5	1/2	--	--	4	փետր 21
	1043	491	75	15	18	6	2/3	--	--	5	փետր.16(3)
123	1044	492	80	26	29	7/1	3/4	--	--	6	փետր. 3
	1045	493	85	7	10	2	4/5	--	մրգ 3	1	փետր. 15
	1046	494	90	19	22	3	5/6	--	--	2	փետր 9
	1047	495	95	30	3	4	6/7	--	--	3	մարտ 1
124	1048	496	5	11	14	5/6	7/1	--	--	4	փետր 13
	1049	497	10	22	25	7	1/2	--	մրգ 4	6	փետր 5

13	14	15	16	17	18	19	20
մրգ 26	--	--	M 30	նա 8	A 1	նա 10	
հր 16	--	--	A 18	նա 27	A 21	նա 30	
հր 9	--	--	A 7	նա 17	A 12	նա 22	
մրգ 23	--	ա 4	M 27	նա 6	M 28	նա 7	(Չ.-A 4 - նա 14)
հր 11	--	--	A 15	նա 25	A 17	նա 27	
հր 5	--	--	A 4	նա 14	A 9	նա 19	
մրգ 28	--	--	M 24	նա 4	M 31	նա 11	
հր 10	մարտ 20	Ա 5	A 12	նա 23	A 13	նա 24	(Չ.-A20 - հր 1)
հր 2	--	--	A 1	նա 12	A 5	նա 16	
մրգ 24	--	--	M 21	նա 1	M 28	նա 8	
հր 15	--	--	A 9	նա 21	A 16	նա 28	
հր 29	--	նա 1	M 29	նա 10	A 1	նա 13	(Գ. 453-ից 454)
մրգ 19	--	--	A 17	նա 29	A 21	հր 3	
հր 13	--	--	A 6	նա 23	A 6	նա 18	(L.A5-նա 17,Չ.-A6-նա 18)
մրգ 27	--	--	M 25	նա 7	M 28	նա 10	
հր 13	--	նա 2	A 13	նա 26	A 17	նա 30	
հր 8	--	--	A 2	նա 15	A 9	նա 22	
մրգ 23	--	--	M 22	նա 4	M 25	նա 7	
հր 13	--	--	A 10	նա 24	A 13	նա 27	
հր 5	--	նա 3	M 30	նա 13	A 5	նա 19	
հր 25	--	--	A 18	հր 2	A 25	հր 9	
հր 10	--	--	A 7	նա 21	A 10	նա 24	
հր 13	--	--	M 27	նա 11	A 1	նա 16	
հր 22	--	նա 4	A 15	նա 30	A 21	հր 6	
հր 7	--	--	A 4	նա 19	A 6	նա 21	
մրգ 28	--	--	M 24	նա 8	M 29	նա 13	
հր 20	--	--	A 12	նա 28	A 17	հր 3	
հր 3	--	նա 5	A 1	նա 17	A 2	նա 18	(Չ.-A9- նա25)
մրգ 16	--	--	M 21	նա 6	M 25	նա 10	
հր 16	--	--	A 9	նա 25	A 14	նա 30	
հր 9	--	--	M 29	նա 15	A 5	նա 22	
հր 21	--	նա 6	A 17	հր 4	A 18	հր 5	(Չ.-A10-հր12)
հր 13	--	--	A 6	նա 23	A 10	նա 27	(Չ.-A5 - նա22)
մրգ 30	--	--	M 25	նա 11	M 26	նա 12	(Չ.-A2 - նա19)
հր 19	--	--	A 13	հր 1	A 14	հր 2	(Չ.-A21-հր 9)
հր 10	--	նա 7	A 2	նա 20	A 6	նա 24	
հր 2	--	--	M 22	նա 9	M 29	նա 16	
հր 15	--	--	A 10	նա 28	A 11	հր 1	
հր 9	--	--	M 30	նա 18	A 2	նա 21	
հր 27	մարտ 20	նա 8	A 18	հր 7	A 22	հր 11	
հր 19	--	--	A 7	նա 26	A 14	հր 3	
հր 4	--	--	M 27	նա 15	M 30	նա 18	
հր 24	--	--	A 15	հր 5	A 18	հր 8	
հր 16	--	նա 9	A 4	նա 24	A 10	նա 30	
հր 21	--	--	M 24	նա 13	M 26	նա 15	
մրգ 30	--	--	A 12	հր 2	A 15	հր 5	
հր 12	--	--	A 1	նա 22	A 6	նա 27	
մրգ 28	--	նա 10	M 21	նա 11	M 22	նա 12	(Չ.-M29- նա19)
հր 18	--	--	A 9	նա 30	A 11	հր 2	
հր 11	--	--	M 29	նա 19	A 3	նա 24	
հր 1	--	--	A 17	հր 9	A 22	հր 14	
հր 13	--	նա 11	A 6	նա 28	A 7	նա 29	(L.A5-նա 27, Չ.A14-հր6)
հր 7	--	--	M 25	նա 16	M 30	նա 21	
հր 27	--	--	A 13	հր 5	A 19	հր 11	
հր 12	--	--	A 2	նա 25	A 3	նա 26	(Չ.-A10-հր3)
հր 4(3)	--	նա 12	M 22	նա 14	M 26	նա 18	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	1050	498	15	3	6	1	2/3	--	--	1	փետր. 10
	1051	499	20	14	17	2	3/4	--	--	2	մարտ 1
125	1052	500	25	25	28	3/4	4/5	--	--	3	փետր 21
	1053	501	30	6	9	5	5/6	--	մրգ 5	5	փետր. 16
	1054	502	35	17	20	6	6/7	--	--	6	փետր 26
	1055	503	40	28	1	7	7/1	--	--	7	փետր 27
126	1056	504	45	9	12	1/2	1/2	--	--	2	փետր. 9
	1057	505	50	20	23	3	2/3	--	մրգ 6	3	մարտ 1
	1058	506	55	1	4	4	3/4	--	--	4	փետր 13
	1059	507	60	12	15	5	4/5	--	--	5	փետր 20
127	1060	508	65	23	26	6/7	5/6	--	--	7	փետր 25
	1061	509	70	4	7	1	6/7	--	մրգ 7	1	փետր. 10
	1062	510	75	15	18	2	7/1	--	--	2	մարտ 2
	1063	511	80	26	29	3	1/2	--	--	3	փետր 22
128	1064	512	85	7	10	4/5	2/3	--	--	5	փետր 6
	1065	513	90	19	22	7	3/4	հուն. 6	մրգ 8	5	փետր 6
	1066	514	95	30	3	1	4/5	--	--	6	փետր. 26
	1067	515	5	11	14	2	5/6	--	--	7	փետր 15
129	1068	616	10	22	25	3/4	6/7	--	--	1	փետր. 3
	1069	517	15	3	6	5	7/1	--	մրգ 9	3	փետր. 22
	1070	518	20	14	17	6	1/2	--	--	4	փետր 13
	1071	519	25	25	28	7	2/3	--	--	5	մարտ3
130	1072	520	30	6	9	1/2	3/4	--	--	6	փետր 28
	1073	521	35	17	20	3	4/5	--	մրգ 10	1	փետր. 10
	1074	522	40	28	1	4	5/6	--	--	2	մարտ 2
	1075	523	45	9	12	5	6/7	--	--	3	փետր. 15
131	1076	524	50	20	23	6/7	7/1	--	--	4	փետր. 6
	1077	525	55	1	4	1	1/2	--	մրգ 11	6	փետր. 26
	1078	526	60	12	15	2	2/3	--	--	7	փետր 17
	1079	527	65	23	26	3	3/4	--	--	1	փետր 3
132	1080	528	70	4	7	4/5	4/5	--	--	2	փետր 22
	1081	529	75	15	18	6	5/6	--	մրգ 12	4	փետր 13
	1082	530	80	26	29	7	6/7	--	--	5	մարտ 6
	1083	531	85	7	10	1	7/1	--	--	6	փետր 19
133	1084	532	90	19	22	2/3	1/2	--	--	7	փետր 10
	1085	533	95	30	3	4	2/3	--	մրգ 13	2	մարտ 2
	1086	534	5	11	14	5	3/4	--	--	3	փետր 15
	1087	535	10	22	25	6	4/5	--	--	4	փետր 7
134	1088	536	15	3	6	7/1	5/6	--	--	5	փետր. 27
	1089	537	20	14	17	2	6/7	--	մրգ 14	7	փետր 19
	1090	538	25	25	28	3	7/1	--	--	1	մարտ 3
	1091	539	30	6	9	4	1/2	--	--	2	փետր 23
135	1092	540	35	17	20	5/6	2/3	--	--	3	փետր 8
	1093	541	40	28	1	7	3/4	--	մրգ 15	5	փետր. 27
	1094	542	45	9	12	1	4/5	--	--	6	փետր 19
	1095	543	50	20	23	2	5/6	--	--	7	փետր 3
136	1096	544	55	1	4	3/4	6/7	--	--	1	փետր 23
	1097	545	60	12	15	5	7/1	հուն. 6	մրգ 16	3	փետր 15
	1098	546	65	23	26	6	1/2	--	--	4	փետր. 5
	1099	547	70	4	7	7	2/3	--	--	5	փետր 20
137	1100	648	75	15	18	1/2	3/4	--	--	6	փետր. 18
	1101	549	80	26	29	3	4/5	--	մրգ 17	1	մարտ 3
	1102	550	85	7	10	4	5/6	--	--	2	փետր 23
	1103	551	90	19	22	5	6/7	--	--	3	փետր 8
138	1104	552	95	30	3	6/7	7/1	--	--	4	փետր 28
	1105	553	5	11	14	1	1/2	--	մրգ 18	6	փետր. 19

13	14	15	16	17	18	19	20
հր 24(3)	--	--	A 10	հոտի 3	A 15	հոտի 8	
հր 9	--	--	M 30	նաւ 22	M 31	նաւ 23	(Ջ.-A7- նաւ30)
հր 29	--	--	A 18	հոտի 12	A 19	հոտի 13	(Ջ.-Ջ26- հոտի20)
հր 21	--	նաւ 13	A 7	հոտի 1	A 11	հոտի 5	
հր 16	--	--	M 27	նաւ 20	A 3	նաւ 27	
հր 26	--	--	A 15	հոտի 9	A 16	հոտի 10	(Ջ.-A23- հոտի17)
հր 28	--	--	A 4	նաւ 29	A 7	հոտի 2	
հր 10	--	նաւ 14	M 24	նաւ 18	M 30	նաւ 24	
հր 30	--	--	A 12	հոտի 7	A 19	հոտի 14	
հր 13	--	--	A 1	նաւ 26	A 4	նաւ 29	
հր 22	--	--	M 21	նաւ 16	M 26	նաւ 21	
հր 27	--	նաւ 15	A 9	հոտի 5	A 15	հոտի 11	
հր 12	--	--	M 29	նաւ 24	M 31	նաւ 26	
հր 2	--	--	A 17	հոտի 13	A 20	հոտի 16	
հր 25	--	--	A 6	հոտի 3	A 11	հոտի 8	(L.-A5- հոտի 2)
հր 9	մարտ 20	նաւ 16	M 25	նաւ 21	M 27	նաւ 23	
հր 29	--	--	A 13	հոտի 10	A 16	հոտի 13	
հր 29	--	--	A 2	նաւ 29	A 8	հոտի 5	
մրգ 7	--	--	M 22	նաւ 19	M 23	հոտի 20	
հր 26	--	նաւ 17	A 10	հոտի 8	A 12	հոտի 10	
հր 18	--	--	M 30	նաւ 27	A 4	հոտի 2	
նաւ 5	--	--	A 18	հոտի 16	A 24	հոտի 22	
հր 13	--	--	A 7	հոտի 6	A 8	հոտի 7	Ջ.-A15 - հոտի14)
հր 15	--	նաւ 18	M 27	նաւ 25	M 31	նաւ 29	
նաւ 5	--	--	A 15	հոտի 14	A 20	հոտի 19	
հր 20	--	--	A 4	հոտի 3	A 5	հոտի 4	(Ջ.-A12- հոտի11)
հր 12	--	--	M 24	նաւ 23	M 27	նաւ 26	
նաւ 2	--	նաւ 19	A 12	հոտի 12	A 16	հոտի 16	
հր 23	--	--	A 1	հոտի 1	A 8	հոտի 8	
հր 9	--	--	M 21	նաւ 20	M 24	նաւ 23	
հր 29	--	--	A 9	հոտի 10	A 12	հոտի 13	
հր 21	--	նաւ 20	M 29	նաւ 29	A 4	հոտի 5	
նաւ 6	--	--	A 17	հոտի 17	A 24	հոտի 25	
հր 26	--	--	A 6	հոտի 7	A 9	հոտի 10	
հր 18	--	--	M 25	նաւ 26	M 31	հոտի 2	
նաւ 3	--	նաւ 21	A 13	հոտի 15	A 20	հոտի 22	Սարկալազարի 1 թվ.
հր 23	--	--	A 2	հոտի 4	A 5	հոտի 7	
հր 15	--	--	M 22	նաւ 23	M 28	նաւ 29	
նաւ 5	--	--	A 10	հոտի 13	A 16	հոտի 19	
հր 28	--	նաւ 22	M 30	հոտի 2	A 1	հոտի 4	
նաւ 5	--	--	A 18	հոտի 21	A 21	հոտի 24	
նաւ 2	--	--	A 7	հոտի 11	A 13	հոտի 16	
հր 17	--	--	M 27	նաւ 30	M 28	հոտի 1	(Ջ. A4- հոտի 6)
նաւ 2	--	նաւ 23	A 15	հոտի 19	A 17	հոտի 21	
հր 28	--	--	A 4	հոտի 8	A 9	հոտի 13	
հր 13	--	--	M 24	նաւ 27	M 25	նաւ 28	(Ջ. A1- հոտի 4)
նաւ 3	--	--	A 12	հոտի 17	A 13	հոտի 18	(Ջ. A20- հոտի 25)
հր 26	մարտ 20	նաւ 24	A 1	հոտի 6	A 5	հոտի 10	
հր 16	--	--	M 21	նաւ 25	M 28	հոտի 2	
նաւ 1	--	--	A 9	հոտի 14	A 10	հոտի 15	(Ջ.-A17 - հոտի22)
հր 29	--	--	M 29	հոտի 4	A 1	հոտի 7	
նաւ 8	--	նաւ 25	A 17	հոտի 23	A 21	հոտի 27	
նաւ 5	--	--	A 6	հոտի 12	A 13	հոտի 19	(L.- A5 - հոտի11, Ջ.-A6 - հոտի12)
հր 20	--	--	M 25	նաւ 30	M 29	հոտի 4	
նաւ 5	--	--	A 13	հոտի20	A 17	հոտի 24	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
	1106	549	80	26	29	3	4/5	— „ —	մրգ 17	1	մարտ 3
	1107	550	85	7	10	4	5/6	— „ —	— „ —	2	փետր 23
	1108	551	90	19	22	5	6/7	— „ —	— „ —	3	փետր 8
138	1109	552	95	30	3	6/7	7/1	— „ —	— „ —	4	փետր 28
	1110	553	5	11	14	1	1/2	— „ —	մրգ 18	6	փետր. 19
	1111	554	10	22	25	2	2/3	— „ —	— „ —	7	փետր 4
140	1112	560	40	28	1	2/3	1/2	— „ —	— „ —	7	մարտ 3

13	14	15	16	17	18	19	20
աւ 2	— „ —	նաւ 26	A 2	հոռի 9	A 9	հոռի 16	
նաւ 2	— „ —	— „ —	A 10	հոռի 17	A 14	հոռի 21	
հր 29	— „ —	— „ —	M 30	հոռի 7	A 5	հոռի 12	
նաւ 14	— „ —	նաւ 27	A 18	հոռի 26	A 25	հոռի 3	
աւ 4	— „ —	— „ —	A 7	հոռի 15	A 10	հոռի 18	
հր 26	— „ —	— „ —	M 27	հոռի 4	A 2	հոռի 10	
նաւ 11	— „ —	— „ —	A 15	հոռի 24	A 21	հոռի 30	

***

Այժմ ներկայացնենք Շիրակացու զատկացուցակի և նրա հետ առնչվող հարցերը, որոնք սերտորեն կապվում են հայոց քրիստոնեական տոնացույցի հետ: Դատելով Շիրակացու Ձատկի ճառի մի վկայությունից կարելի է ասել, որ էսայան ՇԼԲ պարբերաչրջանի ամսաթվերը, որոնք երբայական տոմարով էին Շիրակացին վեր է անել հայկականի 550 (560) տարվա սահմաններում, նա օգտվել է էսայան ՇԼԲ-ի նաև այնպիսի կրկնօրինակից, որը հուլյան տոմարով էր: Աղյուսակի առաջին սյունյակի մեջ, որն անվանել է նահանջ, գուգահեռ դրված թե հայոց, թե հռոմեացոց շարքերը տրված է նահանջ տարվա կարգը, այն է՝ 4 տարին մեկ համարակալված են: Ընդ որում դա վերաբերվում է միայն հռոմեական շարքին, որովհետև հայոց տոմարը նահանջի գաղափարը չունի: Սակայն հայոց շարքում ևս դրված է, որպեսզի հասկանալի դարձվի հռոմեացոց շարքի համապատասխան տարվա հղումները և հայոց ամսաթվի մեկ օրվա փոփոխությունը: 2-րդ սյունակում տվել ենք ներկա թվականը, որպեսզի հեշտ լինի օգտագործելու համար, բայց այդ հասկանալի դարձվի Շիրակացու տված հայոց թվականի տարեթվերը:

5-րդ և 6-րդ սյունակներում դրված է հուլյան և հայոց վերադիրները: 553 թ. կամ հայոց 1 թվականին վերադիրը 30 է և 3: Սակայն վերադիրների համակարգը սկիզբը սկսում է 562 և հայոց 10 թվականից այն է՝ 9 և 12, որից հետո կիրառվում է 19-ամյա պարբերաչրջանի թվերը, որոնք յուրաքանչյուր 19 տարին մեկ կրկնվում են: Շիրակացու կողմից օգտագործված վերադիրների համակարգի հուլյան շաքը հիմնավորեցինք վերևում, իսկ այստեղ բերված է նաև հայոց շաքը, որոնց տարբերությունը 3 է: Առաջին տարուց հետո յուրաքանչյուր հաջորդ տարվա սկզբին լուսնի փուլի հասակը ավելանում է 11 օրով, իսկ Ապրիլ 13-ի լուսնի լրումից հաշված 19-րդ տարում, իսկ Ապրիլ 4-ի լուսնի լրումից հաշված 10-րդ տարում յուրաքանչյուր 19-ամյակում ավելանում է 12 օրով: Այսպես 1-ին տարվա վերադիրին 9-ին ավելանում է 11 և 2-րդ տարվա վերադիրը 20 է, իսկ 3-րդ տարվանը 20 + 11 = 31 - 30 = 1, իսկ հայոցը 12 է, որին գումարելով 11 ստանում ենք 23, երրորդ տարում 23 + 11 = 34 - 30 = 3 և այդպես շարունակ մինչև 18-րդ տարի: Նախավերջին տարվա վերադիրին ավելացվում է 12 և նորից սկսվում է վերադիրների նույն շարքը:

7-րդ և 8-րդ սյունակներում դրված են հուլյան և հայոց յոթնեակները: Հուլյանը 4-րդ տարում ունի երկու թիվ, որոնցից մեկը, ինչպես բացատրել է Բ. Թու-

մանյանը, հունվարի 1-ից մինչև Փետրվարի 29-ի համար է, իսկ մյուսը Մարտի 1-ից մինչև տարեվերջ: Հայոցը պետք է ունենար մեկ յոթնեակի թիվ, սակայն հուլյանի հետ համարժեքությունը պահպանելու համար տրված են երկուսական յոթնեակներ, որը նույնպես բացատրել է Բ. Թումանյանը:

9-րդ, 10-րդ և 11-րդ սյունակներում տրված է Աստուածայայտություն հուլյան և հայոց ամիս-ամսաթվերը, ինչպես և շաբաթվա օրը: Հարկ է նշել, որ հայոց եկեղեցական տարին սկսվել է հունվարի 6-ով: Այդ հաստատվում է ոչ միայն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի տարբերականներով, որոնք գործում էին գուգահեռաբար, այլև Հովհան Մանդակունու, «Կանոնք առաքելականի»-ի, Հովհաննես Գաբեղենցու, Անանիա Շիրակացու, Հովհան Օձնեցու վկայություններով: Այդ ավանդույթը, թեև որոշ խախտումները պահպանվեց մինչև մեր օրերը:

Հայոց տոմարի շարժական լինելու հետևանքով հայոց ամսաթվերը չորս տարին մեկ փոխվել են և Շիրակացու ՇԼԲ-ում եթե 1-ին տարում Աստուածայայտությունը Արաց 30-ին էր, ապա 550 տարում Մարգաց 17-ին: Այն ինչ խոսք դժվարացնում էր տոնի հաշվարկը, սակայն պատմական վկայությունների բացահայտման և ճշգրիտ ժամանակը որոշելու համար, եթե հայտնի է ամսաթիվը կամ նույնիսկ տարեթիվը և տոնի հիշատակությունը, դրանք անգուգական տվյալներ են:

12-րդ և 13-րդ սյունակներում տրված են Բարեկենդանի օրերը հուլյան և հայոց ամիս-ամսաթվերով: Հիշյալ տոնի օրվա հաստատագրումը կարևոր էր շարժական տոների նախորդ շաբթը, ինչպես և Մեծ Պահքից մինչև Ձատիկ օրերի և շաբաթվա շաբթը կարգավորելու համար:

14-րդ և 15-րդ սյունակները բերված են գարնանային գիշերահավասարի հուլյան և հայոց ամսաթվերի համարժեքները: Այն կարևոր էր ոչ միայն Ձատիկի նախորդ և հաջորդ շաբաթները կարգավորելու տեսանկյունից, այլ մնացուկային ձևով պահպանվել էր ինչպես տեսանք, հեթանոսական նոր տարվա օրը մի դեպքում հուլյան անշարժ տոմարով, մյուս դեպքում հայկական շարժական տոմարի համարժեքներով:

16, 17, 18 և 19-րդ սյունակներում բերված են լուսնի լրման և Ձատիկի օրերի հուլյան և հայկական գուգահեռները: Եթե լուսնի լրման օրերը 19 տարին մեկ կրկնվում էին, ապա Ձատիկի օրերը տատանվում էին կապված այն բանի հետ, թե լուսնի լրման օրը տվյալ տարում շաբաթվա ինչ օր է ընկել:

Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ տոների առաջինը Ձատիկի օրը խախտեց ՇԼԲ-ի հայոց և հուլյան տարիների կարգը, որից հետո նաև լուսնի լրման և գարնանային գիշերահավասարի օրերը, ինչպես նաև հետագայում բարեկենդանի նույնիսկ Աստուածայայտություն օրերը:

Մանթապարությունների մեջ բերել ենք լրացուցիչ տվյալներ տարբեր հարցերի վերաբերյալ: Այսպես, հունական և հռոմեական եկեղեցին նույնպես օգտագործել են լուսնի 19-ամյա տարբերաչրջանը, սակայն նրանց մոտ 19-ամյակի 18-րդ տարում լուսնի լրումը դրված էր ոչ թե Ապրիլի 6-ին, այլ Ապրիլի 5-ին, երբ Ապրիլի 5-ը շաբաթ օր էր գալիս ապրիլի 6-ին կիրակի օրը տոնում էին Ձատիկը: Այդ չի ընդունվել հայոց եկեղեցու կողմից և վեճերի տեղիք է տրվել, նույնիսկ անվանել են ծուգատիկ: Հայոց եկեղեցում, եթե այդ օրը շաբաթ և կիրակի էր ընկնում, ապա Ձատիկը տեղափոխում էին հաջորդ կիրակի օրը: Այդ մասին բավականի հանգամանալի գրված է մատենագրական բնագրերում սկսած Անդրեաս-Անանիա Շիրակացուց: Լուսնի 19-ամյակի Ապրիլ 5-ի (Հայոցով՝ 6-ի) տարվա , որից նրանց 1-ին տարվա համար պարզ է եթե շաբաթ կամ կիրակի է ընկել տեղափոխել են հաջորդ կիրակի սակայն պարզ չէ մյուս օրերի համար, թեև այդպիսի օրեր եղել են 19-ամ-

յակի մյուս տարիների ևս, ուստի մենք բերել ենք նաև այդ օրերի զուգահեռները ծանոթագրությունների մեջ:

881 թվից, այն է՝ Հայոց 329 տարուց մերթ ընդ մերթ և պապ Հաճախ Զատիկը սկսում է կատարվել 330 թվի Նավասարդի 4-ին, այսինքն Հայոց տարեթիվը մեկով աճում է և խախտվում է 552 հաստատուն թիվը զատկացուցակի ուղղահայաց կտրվածքի տարիների տոների սահմաններում, ուստի այն դեպքում, երբ որևէ տոնի օր նշված է Նավասարդի կամ հաջորդ տարվա ամիս-ամսաթվով դրանց տարբերությունը մեկով ավելանում է և ներկա թվականը գտնելու համար տվյալ տարուն պետք է գումարել 551: Այլ խոսքով, եթե պատմական հիշատակարաններում տրված է թվականը և հիշատակված Զատիկի օրը, ապա տվյալ աղյուսակին նայելով կարելի է որոշել, թե տվյալ տարեթիվը ներկա թվականին վերածելու համար ինչ թիվ պետք է գումարվի 552 թե 551: Երբևէ հարկադրաբար օգնում է նաև պատմական ստույգ թվականները ճշտելու տեսանկյունից: Այսպես Հովհաննես Դրասխանակերտցին հայտնում է որ Յուսուֆի արշավանքը սկսվեց Հայոց 358 թվականի Զատիկին: Ուսումնասիրողներն անհասկանալիորեն ընդունել են 909 թվականը մինչդեռ այն եղել է 910 թվականին: Հայոց 358 թ. պետք է գումարել 552, քանի որ Զատիկը եղել է Հրոտից 24-ին (= Ապրիլ 1) և ոչ Նավասարդին կամ հետագա ամիսներին: Տվյալ դեպքում 551 գումարելը Հայոց 358 թվին սխալ է:

Երբևէ բերել է նաև Զատիկական լրումների գիշերվա կամ ցերեկվա ժամը: Այն չտվեցինք աղյուսակի շատ ծանրաբեռնված լինելու պատճառով: Հետաքրքրվողը կարող է վերցնել մեր ներկայացրած Զատիկական լրումների աղյուսակը (հին հնգեակների համակարգով) և Ապրիլ 13-ի լրումից 1 թվականից (= 553 թ.) սկսելով տալ հնգեակի արժեքը՝ 95 և լրման ցերեկվա ժամը՝ 8-ի 1-րդ մաս, որից հետո Ապրիլ 2-ի տարվա տվյալները և այդպես շարունակ 19 տարին մեկ կրկնելով ստանա 532-ամյա կամ 560-ամյա աղյուսակներ, որոնք փաստորեն 19-ամյակի կրկնություններն են 28 կամ ավելի անգամ:

Երբևէ գրեց Աստուածայայտութեան և Զատիկի մեկնություններ, որոնք Հայոց քրիստոնեական տոնացույցի հիմնավորման համար կարևոր նշանակություն ունեցան:

Այսպիսով Անանիա Երբևէին իր կազմած ՇԼԲ-ով ստեղծեց այն հիմքը առանց որի հնարավոր չէ պատկերացնել Հայոց քրիստոնեական տոնացույցի գործադրությունը և հետագա կատարելագործումը, մանավանդ Հայոց տոնացույցի շաբաթական ցիկլի վերջնական ձևավորման համար Երբևէից կազմած Զատկացուցակը հական նշանակություն ունեցավ:

Հայագիտության մեջ տիրում է այն թյուր կարծիքը, որ իբրև թե Անանիա Երբևէին ստեղծել է Հայոց անշարժ տոմարի նախագիծ, որը հաստատում չի գտել: Այն հիմնված է Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայության վրա, որին կրկնել են հետագա պատմիչներն ու գործիչները:

Սակայն նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայոց քրիստոնեական տոնացույցը իր ստեղծման օրվանից հիմնված էր հուլյան տոմարի վրա և նույնիսկ եկեղեցական տոնական տարին սկսում էր անշարժ կերպով Հունվարի 6-ից: Շատ տոներ հատկապես սրբերի հիշատակի օրերը, որոնք անշարժ էին, տոնվում էր հուլյան տոմարի ամսաթվերի համաձայն, երբեմն միայն համադրվել են Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերին: Երբևէին շարունակեց այդ ավանդույթը, սակայն Հայոց շարժական տոմարի համադրության հիման վրա ստեղծված ՇԼԲ-ն Հովհան Օձնեցուն և հետագայում, ինչպես կտեսնենք, հնարավորություն տվեց որոշ ժամանակ հուլյան տոմարի գործածությունը տոնացույցում վերածել մինիմումի սահմանափակել նրա գործածությունը ստեղծելով Հայոց տոնացույցի այն տարբերակը, որը հիմնականում հիմնված էր Շաբաթական ցիկլի վրա, որտեղ հաստատուն

էր ոչ միայն հուլյան ամսաթիվը, անշարժ տոների այլև շաբաթվա օրերը շարժական տոների ցիկլերի սահմաններում: (Առաջավորի Պահք - Մեծ Պահք - Զատիկի - Պենտեկոստե - Վարդավառ և այլն):

Տոնացույցում, ինչպես կտեսնենք, հուլյան տոմարով են տվել միայն անշարժ տոները՝ պահպանելով տարվա սկիզբը՝ հունվարի 6-ը:

Այսպիսով Անանիա Երբևէին հավանաբար 665 թվականին արդեն գրել էր իր «Քննիկոն»-ը, որի մեջ էր նաև Հայոց ՇԼԲ-ն զուգահեռ դրված հուլյան ՇԼԲ-ի հետ: Քննիկոնի բովանդակությունը անդրադարձել ենք այլ աշխատության մեջ, որը կրկնելու անհրաժեշտություն չենք տեսնում¹:

Այստեղ միայն նշենք, որ Երբևէից ստեղծած ՇԼԲ-ն դարձավ այն հիմք, որով կարգավորվում էր Հայոց տոնական տարին: Հայոց ՇԼԲ-ն այն խարխուս էր, որի վրա սկսեց վերջնականորեն և անխափան գործել Հայոց թվականության համակարգը: Այն դարձավ նաև այն ատաղձը, որի վրա Հովհան Օձնեցին կառուցեց իր «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի կամ «Տոնացոյց ըստ շաբաթուց»-ը: Հայոց ՇԼԲ-ն թեև Երբևէից սկսեց հասյանների նման 553 թ. Անդրեասի 200-ից հետո, բայց իր ՇԼԲ-ի և 19-ամյակի 1-ին տարին ընդունեց 581 թվականը որպես հասյանների ՇԼԲ զատկացուցակի և «Պատճեն տոմարի Հայոց»-ի գործադրության տարի, Մովսես կաթողիկոսի կարգադրության և դրանք Դվինի ժողովի հաստատման տարի: Պատահական չէ, որ նրա ՇԼԲ-ն 550 տարվա է, թեև պետք է լիներ 532 տարվա համար: Անանիա Երբևէից մեկնեց 9 ազգերի տոմարները, որոնց մեջ իհարկէ նաև Հայոցը, որով դյուրացրեց մյուս ազգերի և Հայոց տոմարի ու տոնացույցի մեջ համապատասխանություններ գտնելը և մեկը մյուսով ստուգելը:

¹ տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Հայաստանի չափերն ու կշիռները:

ՀՈՎՀԱՆ ՕՁՆԵՑՈՒ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՈՒՄՆԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ԾԱՆՈՑ-ՏՈՆԱՑՈՒՅՑՈՒՄ

Հայագիտության մեջ մինչև օրս աչքաթող են արվել Հովհան Իմաստասերի հիմնարար աշխատանքները «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի նոր խմբագրության և նրա համառոտ տարբերակի՝ «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուցի», ինչպես և Հայոց արարողական կարգի հարստացման բնագավառում: Հովհաննես Օձնեցու մատենագրական ու կանոնական, որոնք թվում նոր բնագրերի համադրումները հնագույն ճաշոց-տոնացույցերի, ինչպես և Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Ասողիկի և Կիրակոս Գանձակեցու ուշագրավ տեղեկությունների հետ հնարավորություն են տալիս նորովի ընկալել Հովհան Իմաստասերի գործունեությունը Հայոց տոնա-ծիսական համակարգի, հատկապես «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի - տոնացույցի խմբագրման ուղղությամբ, որոնք սկզբունքային նոր ուղղություն բացեցին Հայոց տոնացույցի զարգացման հետագա ընթացքի համար: Նախ բերենք մատենագրական վկայությունները:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է. «... Եւ զկնի սորա յաջորդէ զաթոռն սուրբ մեծ Իմաստասէրն Հովհաննէս... յաւէտ իմն Հմտագոյն սա գրով դրոշմեալ՝ տա եկեղեցւոյ Քրիստոսի զբովանդակ կարգաւորութիւնս պաշտման ժամուց, գեղեցիկ իմն յօրինուածքով ճոխացուցեալ և բացայայտեալ ևս զմիոյ միոյ կարգացն զմեկնութիւնս ի մխիթարութիւն կղերց եկեղեցւոյ...»¹:

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունների Հովհաննես Իմաստասեր Հայոց կաթողիկոսն ամբողջ ժամակարգություն, այսինքն՝ «Կանոնք ընթերցուածոց» - տոնացույցն է կարգավորել և գեղեցիկ հորինվածքներով ճոխացրել, ինչպես և իր գրած կանոնական ու մատենագրական ժառանգության մեջ նրանց առանձին դրվագներ մեկ առ մեկ մեկնել է ի մխիթարություն եկեղեցու սպասավորների:

Ասողիկը, ինչպես տեսանք գրելով Եզրից հետո կատարված փոփոխությունների և Հովհան Օձնեցու կողմից ավանդության վերականգնման, իմիջիայլոց, հիշել է նաև Տօնացույց կատարած նրա խմբագրության մասին, մասնավորապես «զպահս քառասնորդացն և զայլ աւուրս կանոնեալս» և «զպահոց աւուրս սրբութեամբ տալիս ի գլուխ»² ձևակերպումներով, որոնք ոչ այլ ինչ են քան տոնական տարվա նոր խմբագրություն, քանի որ հիշյալ տոները կանոնված էին մինչև Հովհաննէս փրկիստփան և նա վերականգնեց դրանք:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Ասողիկի վերահիշյալ տեղեկություններն ավելի է բացահայտում Կիրակոս Գանձակեցին: Նա գրում է. «... և կանոնական օրինադրութեամբ պայծառացոյց գեկեղեցի՝ ի բաց ընկեցեալ զգաւանութիւնն Քաղկեդոնի, որ յաւուրցն Հերակլի կայսեր և Եզր կաթողիկոսի ուներ անկարգութիւն աշխարհս Հայոց: Կարգեալ զընթերցուածն սրբոյն Յակոբայ և Կիրղի և զամենայն տօնսն որպէս կարգեալ էր սրբոյն Գրիգորի. և տօնեցին ի ԻՅ Դեկտեմբերի ամսոյ Դաւթի մարգարէին և Յակոբայ առաքելոյն, զոր յայլ ազգս ծննդեան տեառն տօնէին. և երգեաց շարական հարցին՝ «Մեղաք յամենայն և զպատուիրանս քո ոչ պահեցաք. արդ խոստովանիմք առ քեզ», որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայոց, սկսեալ ի ՃՀԵ թուականէն մինչև ի ՈՂ թուականս (= 1241 թ.) որ այժմ յաւուրս մեր է: Եւ այսպէս կարգաւորեալ զաշխարհս ամենայն առաքիւնութեամբ, և ինքն վարդապետութեան և աղօթից պարա-

1 Հովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցու Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 101:
2 Ասողիկ, Գշվ. աշխ, էջ 102-103:

պեալ: Շինէ և եկեղեցի մեծ ի գիւղն իւր Օձուն, որ հուպ է առ քաղաքին Լօռէ, և իւր ընտրեալ տեղի բնակութեան սակաւ մի ի բացեալ ի գիւղէն՝ անդ դադարէր...»¹:

«Յայսմավուրքի» խմբագիրներից մեկը՝ Կիրակոս Գանձակեցին, որ լավատեղյակ էր նախորդ շրջանում ստեղծված բնագրերին, ուղղակի վկայել է, որ Հովհան Օձնեցին «կարգեալ զընթերցուածն սրբոյն Յակոբայ և Կիրղի», այսինքն՝ «Կանոնք ընթերցուածոց», ինչպես և «զամենայն զտօնսն որպէս կարգեալ էր սրբոյն Գրիգորի», այն է՝ կարգել-խմբագրել է բոլոր տոները Հայոց մեջ, որոնք գործադրության մեջ էին մինչև 726 թվականը: Դրանից հետո օգտագործվել է Հովհան Օձնեցու խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-Տոնացույց ըստ շաբաթուցը մինչև Հայոց ՈՂ (= 1241 թ.) թվականը, երբ Կիրակոս Գանձակեցին գրում էր այդ տողերը: Վերջինս միաժամանակ մասնավորեցրել է հարցը, հայտնելով որ Հովհան Օձնեցին է վերականգնել «Կանոնք ընթերցուածոց»-Տոնացույցում սահմանված Հունվարի 6-ի՝ Քրիստոսի Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան և Դեկտեմբերի 25-ին՝ Դավիթ մարգարեի և Հակոբ առաքյալի տոները և այլ մանրամասներ: Սակայն տվյալ դեպքում կարևորն այն է, որ Հովհան Իմաստասերը խմբագրել է նախորդ շրջանում օգտագործված «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը և սահմանել Հայոց սրբերի հիշատակի օրերը: Նրա վերականգնած և թարմացրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը և սրբերի տոնական օրերն ի՞նչ տեսք են ունեցել և ի՞նչ նորություններ են բերել նախորդների համեմատ երևում է նաև Հովհան կաթողիկոսի գրած Նոր կիրակիի մեկնությունից: Նախ մի քանի խոսք այդ գրվածքի մասին:

Հովհան Իմաստասերի մատենագրական բնագրերին, որոնք հրատարակվել են դեռևս 19-րդ դարի 30-ական թվականներին, ավելանում է նրա կողմից գրված «Յոհաննու Իմաստասերի Հայոց կաթողիկոսի ի միաշաբաթոց ասացեալ»², «Վասն Նոր Կիրակէին»³, «Ի խորհուրդ Նոր Կիրակէին»⁴ վերնագրերը կրող և «Տօնապատճառ» ժողովածուներում գտնվող մեկնության ընդօրինակությունները: Այն հայագիտության մինչև օրս հայտնի է: Հովհան կաթողիկոսն «Նոր կիրակէին» վերաբերվող մեկնությունը գրել է իր կաթողիկոսության տարիներին (719-728 թթ): Բերենք նրա վկայությունը, «... Իսկ Աստուածային գիշերն ոչ գտանեմք այսպիսի ասացեալ, այլ եթէ հանէր զգիշերն ի գլուխ յաղաւթսն Աստուծոյ վրկայնն Երուսաղեմացիքն, որ մինչև ցայսաւր զմիաշաբաթին աւրն պայծառացուցանեն գիշերապաշտութեամբ: Յակոբայ եղբար Տեառն հրամայեալ է նոցա և ես իմոցս զնոյն հրամայեցի՝ Յովհան Հայոց կաթողիկոսն, նորին հրամանին հետեալ և առաքելական կանոնացն հնագանդեալ, ի հաճոյս կամացն: Իսկ մեք յամենայն աւր կիրակէի զնոյն աւր յիշատակեմք, և ի մեզ վերաբերելով և զոր ի նմա հանգիստ է Քրիստոսի երախտեալքն ի մեզ հաւատարմացուցանեմք...»⁵:

Այս ուղղակի տեղեկությունը, որպես հեղինակի կողմից տված վկայություն, ցույց է տալիս, որ Հովհան Օձնեցին ոչ միայն գրել է մեկնություն Նոր կիրակիի տոնի մասին, այլ իր հոտին հրամայել է այդ կիրակի օրը կատարել գիշերային պաշտամունք: Հարկ է նշել, որ «Նոր Կիրակէ» տերմինը առաջին անգամ վկայած ենք գտնում Հովհան Օձնեցու բնագրում, որը մինչև այդ և հետագայում հայտնի է «Զատիկի Զատիկ», «Երկրորդ Զատիկ», «Կրկնազատիկ» տերմիններով: Բացի այդ նրա բնագրի տվյալներից երևում է, որ Հովհան կաթողիկոսն օգտագործել է Գրիգոր Աստվածաբանի Նավակատեաց ճառը, որն արդեն թարգմանված էր հունարենից հայերեն:

1 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1961, էջ 67-70:
2 Ձեռ. № 3795 էջ 204 բ:
3 Ձեռ. № 2040, էջ 310ա:
4 Ձեռ. № 2819, էջ 270ա:
5 Ձեռ. № 2819, էջ 270ա-274ա, ձեռ. № 2040, էջ 310ա-314բ:

«Նոր Կիրակէի» մեկնութիւնը ցույց է տալիս, որ Հովհան Իմաստասերի խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-«Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ը հետագայից հայտնի ճաշոցների և տոնացույցների այն տեսակներն ու խմբերն են, որոնք կազմված են շաբաթական շաբթի հիման վրա և սրբերի հիշատակի տոները տրված են շաբաթվա օրերով: Հետագա շրջանում ավելացվել են նաև հայոց և հուլյան ամսաթիվեր, որոնց մի մասը վերցվել է նախորդ շրջանում գրված բնագրերից: Հովհան Օձնեցու կազմած «Կանոնք»-ճաշոցների խմբին են պատկանում ընդօրինակված հետևյալ գրչագրերը՝ 936(XII դ.), 6500(ԺԳ դ.), 2948(ԺԳ դ.), 142(1269թ.), 202(1277թ.), 1028(1296/7թթ.), 6235(1325թ.), 6301(1318թ.), 4514(1322/3թթ.), 5455(ԺԴ դ.), 7741(1360թ.), 4614(ԺԴ դ.), 6501(ԺԴ դ.), 8904(1401թ.), 1407(1420թ.), 4977(ԺԵ դ.), 939(1441/2թթ.), 4438 և 4437(ԺԴ դ.), 4506(ԺԵ դ.), 4698(ԺԵ դ.) և այլն: Տոնացույցներից կարելի է հիշատակել Հնագույնները, այն է՝ 759(1277/8թթ.) և 179(1292թ.) գրչագրերը: Այլ հավաքածուների ճաշոցներին և տոնացույցներին կարելի է ծանոթանալ Երուսաղեմի, Վենետիկի, Վիեննայի և այլ վայրերի մասին եղած ձեռագրաց ցուցակներից: Վերոհիշյալ ճաշոցները, իբրև գործող օրգանիզմներ, ենթարկվել են նորանոր խմբագրությունների, սակայն նախնականը Հովհաննես Օձնեցու խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոցի» և նրա համառոտված տարբերակի, այն է՝ հայոց տոնացույցի նոր տեսակն էր: Առաջիկա ասեսք այսքանը, որ Հովհան Իմաստասերի կազմած ճաշոց-տոնացույցը մինչև Կիրակոս Գանձակեցին և վերը թվարկած ձեռագրերի ընդօրինակությունները հետագա հեղինակների կողմից խմբագրվել են 9-րդ դարի չորրորդ քառորդին, 11-րդ դարի ընթացքում, 12-րդ դարի 60-70-ական թվերին, 13-րդ դարի վերջին և այլն: Երբ հանում ենք հետագայում կատարած ներմուծումները ստանում ենք Հովհան Օձնեցու կազմած ճաշոց-տոնացույցի նախնական պատկերը, իհարկե ոչ ամբողջական տեսքով, որովհետև այդ վերականգնումը հիմնականում կատարել ենք հետադարձ վերլուծության միջոցով: Փորձենք ստանալ Հովհան Օձնեցու ճաշոց-տոնացույցի նախնական վիճակը հիմք ունենալով հետագա բնագրերը, որոնց վկայած տոնական տարվա ցանկը անհրաժեշտություն է ենք համարում ներկայացնել, որովհետև այն կներկայացվի հետագա շարադրանքի ընթացքում: Սկսենք տոնական տարվա սկզբից:

Հովհան կաթողիկոսը, ինչպես կտեսնենք ստորև նրա բնագրերի տեղեկություններից, վերականգնել է Հունվար 6-ին Քրիստոսի Մնուևդն ու Աստվածայայտությունը միաժամանակ տոնելու հայոց ավանդական կարգը, որը խաթարվել էր Եզր կաթողիկոսի և նրա հաջորդների օրոք: Նա գրում է. «... Բայց տեսանեմք առ այսօրիւք և գայն ևս, եթէ ոմանք և վայելչագուհից սովորութեանց ջանան խափանումն ի վերայ բերել, և զաստուածայայտութեան և զծննդեան նորին զօր, զոր ի վեցն յունվարի ի միասին տօնել սովոր է աշխարհս մեր, այժմ զծննդեան սիրեն ոմանք կատարել զտօն, իսկ յայտութեան խորհրդոյ՝ և ոչ միով իւրք կամին ճառս ի մեջ բերել, կապելով ամենևին զինքեանս ընդ ընթերցուածոցն հրաման (նկատի ունի «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի հայերեն բնագիրը - Ռ. Վ.) զօր Երուսաղեմցիքն յութօրեայս յայտութեանդ՝ յութ եկեղեցիսն իւրեանց երթալով՝ զնոցին տեղեացն և զկանոնն կատարեն օրինսազան դութիւն կարծելով զայս. եթէ զառ ի հնոցն զթերի ինչ ըստ խորհրդոյն խնդրոյ՝ կատարելագործել ումեք հրամայէ հոգին սուրբ»¹ :

Հովհան Օձնեցու գրած 26-րդ կանոնում կարդում ենք. «Պարտ և արժան է յայտնութեան աւուր՝ կատարել զըրոյն օրինութիւն ի վերայ ջուրց ըստ պատշաճի ի տեղիսն Հանդիպեալ, ձեթ արկանելով ի նա և աղօթս մատուցանելով ի ձեռն այնորիկ յիշատակել զառ ի փրկչէն վասն մեր ի Յորդանան զմկրտութիւն որպէս և ի գալստեանն աւուր ոստսն բառնալ, և ճոճանակս շարժել, զնմանութիւն բերելով մանկանցն երբայեցուոյ ծափելոյն և ոստսն մատուցանելոյ. զի

աշխարհս մերոյ մարդկան, և ամենայն քրիստոնէից աւանդութեամբ կալեալ է զտոյն»¹: Իսկ 30-րդ կանոնում ասվում է. «Արժան է յայտնութեան աւուր Մատթեոսի գլխոյն զմկրտութեան կարգին ընթեռնուլ զԱւետարան: Այլ յամենայն իսկ ութօրեայնն խառնել պատշաճ վարկանիմ ընդ ծննդեան Աւետարանսն զմկրտութեան Աւետարանսն...»²:

Կանոն ընթերցուածոց-տոնացույցերում վկայված Պետրոս հայրապետի և Աբիսողոմ սարկավազի, Անտոն անապատականի, Թեոդոս թագավորի հիշատակի օրերը գալիս են վաղ շրջանի բնագրերից: Հովհաննես Օձնեցու կատարած փոփոխությունը, ինչպես երևում է հետագա բնագրերից, այն է, որ վերացվել են հուլյան ամիս-ամսաթիվերը այդ օրերի կապակցությամբ կամ եթե հուլյան ամիս-ամսաթիվեր կան, ապա այդ ամիս-ամսաթիվերը կորցրել են իրենց նախնական իմաստը և հիշյալ սրբերի հիշատակի տոները կատարվել են Քրիստոսի Մննդեան և աստուածայայտութեան ութ օրերից (Հունվար 6-13) հետո համապատասխան հերթականությամբ, եթե Քրիստոսի Մննդեան օրերի և Առաջավոր Բարեկենդանի միջև օրեր մնում էին, իսկ եթե օրերը քիչ տոնել են զույգերով կամ միասին, որն երևում է հետագա ճաշոց-տոնացույցերի բացատրություններից: Ինչ վերաբերվում է Քրիստոսի ծննդյան օրերի և Առաջավոր Բարեկենդանի միջև գրված սրբերի հիշատակի օրերին, որը տատանվում էր մինչև 17 օրվա սահմաններում, ապա այդ սրբերը տարբեր հերթականությամբ մտցվել են 12-րդ դարից հետո, իսկ 13-րդ դարի վերջում Գևորգ Դրազարկէցին, ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքում, նրանց տեղափոխել է չորս շաբաթվա շարքերի մեջ:

Հովհան Իմաստասերն Հայոց ճաշոց-տոնացույցի մեջ սկսած Առաջավորի Բարեկենդանից մինչև Բուն Բարեկենդանի կիրակին շաբաթական շաբթերով (յուրաքանչյուր շաբաթ չորս օր) մուծեց սրբերի հատկապես հայոց մեջ կենցաղավարվող սրբերի հիշատակների օրեր, որոնց վաղ շրջանում տոնում էին անշարժ տոնական օրով, այն է՝ հուլյան ամիս-ամսաթիվերով, որոնք երբեմն համադրում էին հայոց շաբաթական տոմարի ամիս-ամսաթիվերի հետ, ինչպես և ունեին տեղայնացված բնույթ, վերածեց համահայկական տոնական օրերի: Ներկայացնենք Հովհան Օձնեցու կողմից սահմանված սրբերի հիշատակի օրերը տվյալ հատվածում, այն է՝ Առաջավորի բարեկենդանից հետո եկող ուրբաթ օրը՝ Նինուեացոց, շաբաթ օրը՝ Սարգսի զորավարի: Կիրակիները նվիրված էին հիմնականում Քրիստոսին: Երկուշաբթի օրը՝ Ատոմեանց, երեքշաբթի՝ Ոսկեանց, հիգշաբթի՝ Սուքիասեանց, շաբաթ՝ Սահակ կաթողիկոսի: Հաջորդ Կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի՝ Պիոն քահանայի և Մարկոսի Արեթուսայ եպիսկոպոսի, երեքշաբթի՝ Վարդանանց, հինգշաբթի՝ Ղևոնդեանց, շաբաթ՝ 4-5-րդ դարերի հայրապետների՝ Աթանասի և Բարսեղ և Գրիգորեանց՝ Աստուածաբանի, Նիսասցուոյ, Սքանչելագործի և Հովհաննու, Կիւրղի, Պրոկղի, Երանոսի, Եպիփանու, Եփրեմի և Մելիտոսի և որ սոցին նման են: Այն հետագայում փոխվեց «Սրբոց հայրապետացն» կամ «Սրբոց հայրապետացն Կոստանդնուպոլսի Սուրբ ժողովոյն ճԾ-ից»:

Այս հերթականությունը պահպանվեց հետագայում ընդօրինակված ճաշոց-տոնացույցերում, որոշ փոփոխություններով:

Ասեսք, որ Սուքեասեանց տոնի մասին հիշատակություն ենք գտնում Ստեփանոս Սյուկեցու մոտ³, այսինքն ճաշոց-տոնացույցի գործադրության սկզբնական տարիներից: Մշո տոնական ճառընտիրի վերնագրերից մեկում պահպանվել է հետևյալ ուշագրավ վկայությունը.

1 Աճ. էջ 32:

2 Աճ. էջ 32-33:

3 Գիրք թղթոց, էջ 323:

¹ Հովհաննես Իմաստասերի Աւճնեցոյ մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1833, էջ 12:

«Մարերի ի Ի(20). Վկայաբանութիւն Սրբոյն Սարգսի զաւարժարի եւ որդւոյ նորա(յ) որոյ անուն կոչի Մարտիրոս, որ թարգմանի վկայ եւ այդոց զինուորաց, որք ընդ նոսա վկայեցին»¹ :

Մարերի 20-ով հնարավոր է դառնում թվագրել Սուրբ Սարգսի վկայաբանության թարգմանության ժամանակը: Տվյալ դեպքում Մարերի 20-ը կարող է նշանակել կամ Հունվարի 31, այն է՝ Սուրբ Սարգսի վկայության օրը կամ նրա հիշատակի հայոց համարժեքը, որը կատարել են ըստ տոնացույցի տվյալների Առաջավորաց կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը: 1-ին տարբերակը այսինքն՝ հայոց տոմարական եղանակը, տալիս է հետևյալ արդյունքները՝ Մարերի 20=Հունվար 31, որտեղից Մարերի 1=Հունվար 12 = 893-896 թթ:

2-րդ տարբերակի (այն է՝ Հայոց տոնացույցային եղանակի դեպքում՝ Մարերի 20= (=Հունվար 31)= Առաջավորաց կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը կամ Բուն Բարեկենդանից ետ հաշված 16-րդ օրը տալիս է ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների հետևյալ պատկերը.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
882	2	3	7	330	10	20	7
896	1	31	7	344	10	20	7
910	1	27	7	358	10	20	7
924	1	24	7	372	10	20	7

Երկու եղանակով կատարված հաշվումները ցույց են տալիս, որ Սուրբ Սարգսի տոնը, որ կատարվել է ավելի վաղ հայոց տոմարի Մարերի 20-ի (= Հունվար 31) ամսաթիվ է ստացել 896 թվականին:

Ակնհայտ է, որ Սուրբ Սարգսի վկայաբանությունը ասորերենից թարգմանել է Գագիկ Վանահայրը և ներդրել Հայոց մեջ: Պարզ է դառնում, որ Սուրբ Սարգսի հիշատակի օրը նշել են 9-րդ դարի վերջից ավելի վաղ: Ամենայն հավանականությամբ Սուրբ Սարգսի հիշատակի օրը շաբաթ օրվա կանոնով մտել է հայոց տոնացույց Հովհան Օձնեցու ժամանակ, ինչպես երևում է Հովհան Օձնեցու կանոնքի նաև ուշ շրջանում գրված բնագրերից, և Սամուել Կամրջաձորեցու «Տոնապատճառ»-ի տվյալներից:

Ի դեպ, Սուրբ Սարգսի վկայաբանության հաջորդ թարգմանությունը կատարեց Միխայել ասորին և խմբագրությունը՝ Ներսես Շնորհալին 12-րդ դարի կեսերին, որի մասին տարբեր բնագրերում առկա է նրանց հիշատակարանների ընդօրինակությունները: Մշո տոնական ճառերնտիրի հեղինակը օգտվել է նաև Գագիկ վանահոր կազմած Ատոմագրից, որն ամենայն հավանականությամբ Հայոց տոնացույցի ըստ շաբաթուցի հիման վրա կազմված վկայաբանական ժողովածու էր, ի տարբերություն Սողոմոն Մաքինացու կազմած Տոնականի, որը հիմնվել է «Կանոնք ընթերցուածոցի» նախնական խմբագրությունների վրա:

Վենետիկի 169 թվահամարի ճաշոցի հայոց ամսաթիվերի վերլուծության մեջ տեսանք, որ սուրբ հայրապետների հիշատակի օրը հայոց շարժական տոմարի Մարգաց 25-ի ամսաթիվն էր ստացել 994 թ, որի հիմք գրչագիրը գալիս էր 9-րդ դարի վերջերից, ուստի այս տոնական օրը սկիզբ է առել Հովհան Օձնեցու կազմած ճաշոց-տոնացույցից՝ 8-րդ դարի սկզբներից:

Ինչպես նկատելի է հիշյալ հատվածի սրբերի հիշատակի օրերը հիմնավորվում են ինչպես Ստեփանոս Սյունեցու, այնպես էլ ուշ բնագրերի վկայությունների հետադարձ վերլուծությամբ:

¹ Ձեռն № 7729, էջ 278:

Բուն Բարեկենդանից հետո եկող յուրաքանչյուր շաբաթ օր դրված սրբերի հիշատակի օրերը, որը կատարել էր Հովհան Մանդակունին, պահպանվեց նույնությամբ:

Ջատիկից հետո եկող շաբաթ Հովհաննես Մկրտչի գլխատման հիշատակի օր սահմանելը գալիս է Հովհան Օձնեցու ճաշոց-տոնացույցի 9-րդ դարի չորրորդ քառորդի խմբագրությունից, ինչպես կտեսնենք Հովհաննես Մկրտչի տոնական օրերի վերլուծության մեջ: Հովհան կաթողիկոսի «Ի խորհուրդ Նոր Կիրակէի» բնագրից պարզ է դառնում, որ Ջատիկից հետո եկող կիրակիներին նոր անվանումներ տալը, այն է՝ Նոր Կիրակէ, Աշխարհամատրան, ինչպես և Նոր Կիրակիի օրը գիշերապաշտոն կատարելը ու Աշխարհամատրան տոնը, որ դրվել է Ջատիկից հաշված 3-րդ կիրակի, սկիզբ է առել 8-րդ դարի սկզբներից:

Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը Նոր Կիրակիից հետո չորեքշաբթի օր կանոնելը հավանաբար Հովհան Օձնեցու ճաշոց-տոնացույցի խմբագրության արդյունք է, թեև այն էական նշանակություն չունեցավ, որովհետև թե դրանից առաջ, ինչպես վկայում են Անանիա Շիրակացին և Ստեփանոս Սյունեցին, այնպես էլ հետագայում Ավետեաց Աստուածածնի տոնը կատարվեց Ապրիլ 6-ին և որոշ տարիներ էր միայն որ համընկնում էր չորեքշաբթի օրվա հետ: Ուշագրավ է, որ Ջաքարիա կաթողիկոսը դեռևս 9-րդ դարի 60-ական թվականներին պաշտպանում էր Աստուածածնի Ավետումը չորեքշաբթի օրը ղնելու վարկածը. ինչպես երևում է նրա կատարած Գրիգոր Արշարունու «Մեկնություն ընթերցուածոց»-ի խմբագրությունից:

Նախորդ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների մեջ երևման ինչի տոնի օրը սահմանված է անշարժ ամսաթիվով՝ Մայիս 7-ին, որը հետագայում կանոնվեց Ջատիկից հաշված 4-րդ կամ 5-րդ կիրակի, սակայն առայժմ պարզ չէ, թե այն կատարել է Հովհան Օձնեցին, թե նրա ճաշոց-տոնացույցի հետագա խմբագիրները:

Ճաշոց-տոնացույցի հիշյալ խմբում Հոգեգալուստից կամ Պենտեկոստից հետո եկող շաբաթ դրվել է Երեմիա մարգարեի հիշատակի օրը, իսկ հաջորդ կիրակի՝ Նավակատեաց Եկեղեցու տոնն է: Երկուշաբթի՝ Հռիփսիմեանց, Երեքշաբթի՝ Գայիանեանց, Հինգշաբթի՝ Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիոսի, իսկ շաբաթ՝ «Գրիգորի ելն ի Վիրապէն»:

Նախորդ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ներում Երեմիա մարգարեից հիշատակի օրն ունի հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթիվ, այսինքն տոնն անշարժ է եղել, իսկ այստեղ դրվել է Պենտեկոստից հետո եկող շաբաթ օրը, դրանով իսկ վերածվել է շարժական տոնի: Հայոց եկեղեցու Նավակատիկի տոնի օր է սահմանվել Հոգեգալուստեան հաջորդ կիրակին: Այս տոնը հետագայում ստացել է հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ, այն է՝ Տրէ 20 և նրա թվերի առաջացման ժամանակի և այլ խնդիրների տեսական բացատրության ու գործնական արդյունքները կստանանք, երբ կքննարկենք Հայոց Ճաշոցների, Տոնացույցերի և Յայսամվուրքների ամիս-ամսաթիվերը: Այստեղ միայն ասենք այսքանը, որ «Նավակատեաց եկեղեցույ» տոնը կատարվել է Պենտեկոստից հաշված 8-րդ օրը՝ Կիրակի Տրէ 20-ին 1090 թ., 1104 թ., 1118 թ. և 1132 թ. ու Նավակատեաց Եկեղեցու մեկնության հեղինակը Դավիթ Քոբայրեցին է, որը ստացել է հիշյալ ամսաթիվը: Նա միաժամանակ այդ տոնի առաջացումը վերագրել է Գրիգոր Լուսավորչին: Թերևս կարելի է Նավակատեաց եկեղեցու տոնի ներդրումի հայոց մեջ վերագրել Հովհան Օձնեցուն, բացառելով «Կանոնք ընթերցուածոց-տոնացույցի» 2-րդ և 3-րդ խմբագրությունները, որոնք կատարվել էին մինչև Դավիթ Քոբայրեցին, որովհետև վերջինիս ժամանակ և նրանից փոքր ինչ առաջ էին կատարվել այդ խմբագրությունները, իսկ նա այդ տոնը կապել է ավելի վաղ ժամանակների հետ: Պարզ է, որ Հայոց Նավակատեաց եկեղեցու տոնը, իբրև շարժական տոն ավելի վաղ չէր կարող առաջանալ քան 8-րդ դարի սկզբներից: Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց հիշատակի օրերը երկուշաբթի և երեքշաբթի կանոնելը նույնպես Հովհան Օձնեցու բարեփոխման արդյունք է: Բանն այն է, որ Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց հիշատակի օրերը առաջին անգամ հայոց շարժական տոմարի Հոռի 26 և 27 ամսաթիվերն են ստացել ըստ հաշվում-

ների հայոց 314 թվականին (865 թ.) երբ Պենտեկոստեից հաշված 9 և 10-րդ օրերը Հոռի 26-ն էր (= Հունիս 18), Երկուշաբթի և Հոռի 27-ը (=Հունիս 19), Երեքշաբթի: Իսկ մինչև 9-րդ դարի 70-ական թվականները շաբաթական շարքի հիման վրա ստեղծված ճաշոց-տոնացույցի այլ խմբագրումները հայտնի չէ, ուստի Հոփսիմեաց և Գայիանեանց տոները «Կանոնք ընթերցուածոց» տոնացույց է մուծել Հովհան Օձնեցին և վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրերը անշարժից վեր է անել շաբաթական տոներին:

Ասենք նաև, որ Հովհաննես Մկրտչի և Աթանագինեի հիշատակի օրը մինչև 8-րդ դարի սկզբները կատարել են անշարժ տոնական օրով Հունիս 24-ին, իսկ Հովհան կաթողիկոսը այդ տոնի օրը վերածեց շաբաթականի դնելով Պենտեկոստեից հաշված 12-րդ օրը, հինգշաբթի: Հիշյալ տոնի 8-րդ դարի սկզբներին կատարելու հիմնավորման հայոց շաբաթական տոմարի ամսաթվային նշումը՝ Նավասարդի 1-ը, գտնում ենք Հովհան Մամիկոնյանի Տարոնի պատմության մեջ, որի վերլուծությունը կատարել ենք առանձին Հովհաննես Մկրտչի տոնական օրերի կապակցությամբ: Այստեղ բերենք միայն «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվման արդյունքները, այն է՝

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
706	6	3	5	155	1	1	5
720	5	31	5	169	1	1	5
734	5	27	5	183	1	1	5

Ինչ վերաբերվում է Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնի շաբաթ օրը սահմանելուն, ապա այն Հովհան Օձնեցու Կանոնք-տոնացույցի 2-րդ խմբագրության արդյունք է, որը կատարվեց 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին և այդ տոնը ինչպես տեսանք, 933 թ. կատարել է Գագիկ Արծրունին՝ ինքը Վիրապի մոտ ճակատամարտից առաջ, որտեղ հաղթեց Ատրպատական ամիրա Մուֆլիհին:

Պենտեկոստեից հաշված երրորդ կիրակիից հետո առկա են հետևյալ սրբերի հիշատակի օրերը այն է՝ երկուշաբթի՝ Նունեի և Մանեի, երեքշաբթի՝ Մանկանց Բեղղահեմի, Հինգշաբթի՝ Սարգսի և Բագոսի, Շաբաթ՝ Մովկիմա քահանայի: Այս շարքի մեջ, ինչպես կտեսնենք հետագա քննության ընթացքում, Նունեի և Մանեի տոնական օրը հայոց շաբաթական տոմարի ամսաթիվ է ստացել առաջին անգամ 919 թվականին, իսկ Սարգսի և Բագոսին՝ 906 թվականին, ուստի հիշյալ տոնական օրերի սահմանումը ևս Հովհան Օձնեցու բարեփոխման արդյունք է:

Պենտեկոստեից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի դրվել է Եպիփան Կիպրացու հիշատակի օրը, երեքշաբթի՝ Կոստանդիանոս թագավորի և Հեղինեի, Հինգշաբթի՝ Թեոդորոն Գաղատացու և Թալիլեա բժշկի և շաբաթ՝ Գրիգոր Լուսավորչի (նշխարացն) կամ Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի:

Այս շարքի համար վաղ շրջանից որևէ սովյալ չունենք: Միայն նշենք, որ Կոստանդիանոս թագավորի հիշատակի օրը նախորդ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ներում անշարժ էր, իսկ այժմ դրվել է երեքշաբթի օրը և վեր է անվել շաբաթական տոնի: Ասենք նաև, որ Գրիգոր Լուսավորչի պահի օրերը և գիւտ նշխարացի օրը 2-րդ խմբագրության արդյունք է:

Պենտեկոստեից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի է սահմանվել Ներսես Հայրապետի և Խաղ եպիսկոպոսի հիշատակի օրը, երեքշաբթի՝ Դանիէլի և երկու Մանկանց, Հինգշաբթի՝ Սահակի և Մեսրոբի և այլոց թարգմանչաց, Շաբաթ՝ Ջաքարիա մարգարէի:

Սրբերի հիշյալ շարքի մեջ Ներսես Հայրապետի և Խաղ եպիսկոպոսի հիշատակի օրը հայոց շաբաթական տոմարի ամսաթիվեր են ստացել 10-րդ դարի սկզբներին, ուստի այդ եղել է Հովհան

Օձնեցու կազմած հայոց ճաշոց-տոնացույցում: Թարգմանչաց տոնը տոնվել է 5-րդ դարից սկսած անշարժ տոնական օրով, որն այստեղ վեր է անվել շաբաթականի և դրվել հինգշաբթի օրվա կանոնի տակ: Վերջապես տեսանք, որ Վենետիկի 169 թվահամարի «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի մեջ, որն երրորդ խմբագրության բնագիր է, ընդմիջարկվել է Ջաքարիա մարգարեի հիշատակի օրը շաբաթի կանոնի տակ 9-րդ դարի վերջում, ուստի այդ տոնական օրը ևս սահմանել է Հովհան Օձնեցին և Ջաքարիայի անշարժ տոնական օրը, որն ունի հուլյան տոմարի Հունիս 10-ի ամիս-ամսաթիվ, վերածվեց շաբաթական տոնի, դրանով իսկ կորցնելով Հունիս 10-ի ամսաթվային նախնական իմաստը: Պենտեկոստեից հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի սահմանվել է Տրդատ թագավորի և Աշխեն տիկնոջ և Խոսրովիդիստոյ հիշատակի օր, երեքշաբթի՝ Հայրապետացն՝ Արիստակեսի, Վրթանիսի, Հուսիկի, Գրիգորիսի և Դանիէլ եպիսկոպոսի, հինգշաբթի՝ Եղիսէի մարգարէի, Շաբաթ՝ առաքելոցն՝ Պետրոսի և Պողոսի գլխատմանն: Այս հատվածի սրբերի համար չունենք վաղ շրջանի որևէ մատենագրական վկայություն կամ հայոց շաբաթական տոմարի ամսաթիվ: Միայն նշենք, որ Եղիսէ մարգարեի հիշատակը տոնում էին Հունիսի 14-ին, իսկ Պետրոսի և Պողոսի գլխատման հիշատակը՝ Հունիս 29-ին, որոնք վերածվեցին շաբաթական տոնի նույնպես կորցնելով հուլյան ամիս-ամսաթիվերի նախնական իմաստը:

Վարդավառ-Աստուածածին հատվածում սրբերի հիշատակի օրերը դասավորվել են հետևյալ հերթականությամբ: Նախ Վարդավառից առաջ ընկնող շաբաթ օրն է սահմանվել «Տապանակին Աստուծոյ որ ի Կարիաթարիմ» տոնը, որը նախորդ շրջանում ուներ Հուլիս 2-ի ամսաթիվը: Այնուհետև Վարդավառին հաջորդող երկուշաբթի կանոնվել է Աբրահամ և Խորեն խոստովանողների հիշատակի օրը, երեքշաբթի՝ Յիզուբուզտի վկայի, Հինգշաբթի՝ Եսայի մարգարէի, Շաբաթ՝ Թադէոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի: 2-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի՝ Շուշանկանն դստեր Վարդանայ, երեքշաբթի՝ Կիպրիանոս Եպիսկոպոսի և Յուստինեա կույսի, Հինգշաբթի՝ 45 վկաների և Եւփիմեա ու Քրիստինեա կույսերի, Շաբաթ՝ Նախահարցն, 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի՝ Սահակի և Հովսեփի, երեքշաբթի՝ 12 մարգարեների, Հինգշաբթի՝ Աթանագինէ Եպիսկոպոսի և 10 աշակերտների և 7 վկաների, Շաբաթ՝ Եփեսոսի ժողովի: 4-րդ կիրակիից հետո՝ եկող երկուշաբթի՝ Մակարայեցիների, երեքշաբթի՝ Սոփիի և երեք դուստրերի, Հինգշաբթի՝ Քրիստափոր Շապուխոյ և Շաբաթ՝ Անտոնիոսի և Թեոփիլոսեանց:

Յիզուբուզտի, Շուշանիկի, Քրիստինեա կույսի, Եփեսոսի և Քրիստափորի հիշատակի օրերի հայոց շաբաթական տոմարի ամսաթիվերից, որոնք կքննարկենք ավելի ուշ, երևում է, որ Վարդավառ-Աստուածածին հատվածի սկզբնավորումը կապվում է Հովհան Օձնեցու բարենորոգումների հետ, թեև հետագայում կատարած որոշ փոփոխությունների, ինչպես և Ջատկի օրերի հետ կապված հիշյալ շարքի տոնական օրերի միացմանը զույգերով կամ տեղափոխմանը տարվա այլ ժամանակ, երբ այդ հատվածում մնում էր տոների մեկ շաբաթ: Նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հովհան Օձնեցին Աստուածածնից մինչև տարվա վերջ թողել է այնպես ինչպես նախորդ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրություններում է եղել: Միայն կատարել է որոշ սրբագրումներ: Փոխման Աստուածածնի տոնը մնացել էր Օգոստոսի 15-ի կանոնի տակ, որը միայն 11-րդ դարի սկզբներին դրվեց Օգոստոսի 15±3 օր, Կիրակի:

Սուրբ Խաչի տոնի առանձնացումը իբրև ինքնուրույն տոնական օր Հովհան Օձնեցու խմբագրման արդյունք է, որը երևում է Ատոմ Վարագեցու Հոռոմադիից, որտեղ այդ տոնն առանձնացված և դրված է Սեպտեմբերի 14-ի կանոնի տակ, իսկ հետագայում Սուրբ Խաչի տոնը տոնվեց Սեպտեմբեր 14 ±3 օր, կիրակի:

Հովհան Օձնեցու, ինչպես նշել է Կիրակոս Գանձակեցին, Ավագ տոները վերականգնեց նախկինի պես և Դեկտեմբերի 25-ին վերասահմանեց Դավիթ մարգարեի և Հակոբ առաքյալի տոնական օրը: Այլ խոսքով սկզբնաաղբյուրների և ամսաթիվերի վերլուծության հիման վրա հնարավոր դարձավ հիմնական վերականգնել Հովհան Օձնեցու ստեղծած-խմբագրած «Կանոնք

ընթերցուածոց - Տոնացոյց ըստ շաբաթուց» նախնական բնագիրը: Նրա ստեղծման ճաշոց-տոնացուցը, նախորդների համեմատ ունի սկզբունքային տարբերութիւն, այն է, որ սրբերի հիշատակի օրերը կանոնովել է շաբաթվա օրերով, որի հետեւանքով անշարժ տոնվող օրերը վեր են անվել շաբաթականի:

Հովհան Օձնեցին ըստ էութեան ստեղծեց ազգային ճաշոց-տոնացուց, որը հետագայում խմբագրվեց մի քանի անգամ: Նրա կանոնած տոները, ըստ շաբաթական շարքի, շարունակեցին տոնվել և ընդլայնվել մինչև այսօր:

Այսպիսով հիմնավորվում է, որ Հովհան Կաթողիկոսն է հիմնականում ստեղծել ճաշոց-տոնացուցը, որը դասավորված է շաբաթական շարքով և տոները հիմնականում կատարվում են շաբաթական տոների սկզբունքով, միայն մի քանի անշարժ տոներ մնացին, որոնց թվում Քրիստոսի Մննդեան տոները (Հունվար 6-13) կամ եկեղեցական տարվա սկիզբը, Տեառնընդառաջը (Փետրվար 14), Ավետեաց Աստուածածնի տոնը (Ապրիլ 6), Փոխման Աստուածածնի տոնը (Օգոստոս 15), Սուրբ Խաչը (Սեպտեմբեր 14), Ավագ տոները (Դեկտեմբեր 25-29), որոնցից մի մասը նույնպես հետագա խմբագրութիւնների ժամանակ վերածվեցին շաբաթական տոնի դրվելով շաբաթական շարքի մեջ:

Միաժամանակ պարզ է դառնում, որ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների բոլոր խմբագրութիւնները, բացառյալ Ատոմ Վարագեցու Հռոմադիրը և Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակը, որոնք հիմնականում հիմնվել են հուլյան ամսաթվերի վրա, այսինքն կանոնվել են անշարժ տոնական օրով, խմբագրվել են 8-րդ դարի սկզբներից առաջ, իսկ Հովհան Կաթողիկոսի (719-728 թթ.) ստեղծված «Կանոնք ընթերցուածոց»-«Տոնացուցը» սկսեց գործադրվել և արմատապես փոխեց տոնական տարվա պատկերը:

Ասեմք նաև, որ հերքվում է Մ. Օրմանյանի այն կարծիքը, որ «Տոնացոյց ըստ շաբաթուց»-ը գալիս է Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակներից:

8-ՐԴ ԴԱՐԻ ԴԱՐՈՒՄ ՍՏԵՂԾՎԱԾ ՏՈՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐԸ

7-րդ դարի 2-րդ կեսից սկսած մինչև 8-րդ դարի կեսերը բեկումնային շրջան էր Հայոց տոնական տարվա հետ կապված խնդիրների լուծման առումով:

Անանիա Շիրակացին ստեղծեց Հայոց Տոնացուցի հիմքը Հանդիսացող ՇԼԲ Զատկացուցակը՝ Հայոց և հուլյան ամիս-ամսաթվերով, դրանով իսկ հաստատուն հիմքերի վրա դրեց ոչ միայն Զատիկի տոնի կատարումը տարի առ տարի, այլ Հայոց թվականութեան համակարգը: Նա մեկնեց 9 ազգերի տոմարները, ինչպես և գրեց մի քանի տոների մասին, որոնցից մեզ են հասել Քրիստոսի Մննդեան և Աստուածայայտութեան և Զատիկին նվիրված վերլուծութիւնները: Գրիգորիսը՝ Արշարունյաց եպիսկոպոսը հավանաբար 7-րդ դարի վերջերում կամ 8-րդ դարի սկզբներին, Կյուրեղ Երուսաղեմցու «Կոչումն ընծայութեան» երկի նմանութեամբ գրեց «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ը, որը սկիզբ հանդիսացավ Հայոց տոնական օրերի և նրանց պատճառների ամբողջական մեկնութիւնը սկսած Քրիստոսի Մննդեան տոնից մինչև Զատիկ: Այն հետագայում խմբագրվեց ու կազմվեցին «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-«Տաւնապատճառ» ժողովածուների խմբագրութիւնները:

Հովհան Օձնեցին հիմնեց ազգային տոնացուցի իր տարբերակը, որը քննութիւն բռնեց հետագա դարերում: Վերոհիշյալ հեղինակների և նրանց կատարած գործերի մասին գրել ենք առանձին վերնագրերի տակ:

7-րդ դարի վերջին-8-րդ դարի սկզբներին Հայոց տոնացուցի առանձին հարցերի մասին մեկնութիւններ գրեցին Սյունաց հոգևոր առաջնորդներ Մովսեսը և Ստեփաննոսը: Մովսես Քերթովը ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքում, գրեց Վարդավառի ճառը, իսկ Ստեփաննոսը ոչ միայն թարգմանական բնագրերի հեղինակ է, այլ Հայոց տոնածիսական երկերի ստեղծող, որոնցից կիսուսնք միայն մեկ թարգմանութեան մասին: Վերջապես Սողոմոնը՝ Մաքենացոց վանքի հիմնադիրը կազմեց «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի հիմքի վրա մի ճառընտիր, որը նույնպես մեծ հետք թողեց հետագա ժողովածուների կազմման ժամանակ: Սկսեմք վերջին երեք հեղինակների որոշ գործերի քննութիւնը ժամանակագրական կարգով:

***

Վարդավառի տոնի մեկնութիւնը վերագրում են Մովսես Քերթովաչօրը: Վերջինիս տակ հասկացել են Մովսես Խորենացուն: Սակայն այս տարբերակն ընդունելի չէ, որովհետև «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի երկու, այն է՝ Սահակ Պարթևի և Հովհան Մանդակունու, խմբագրութիւններում Վարդավառի տոնը չի փաստագրվել, այսինքն 5-րդ դարում այդ տոնը չի եղել Հայոց տոնացուցում: Վարդավառի տոնի միակ հիշատակութիւնը գտնում ենք 6-րդ դարի կեսերին, ինչպես տեսանք վերևում: Պարզ է, որ Մովսես Խորենացուն վերագրելու վարկածը դուրս է գալիս քննութիւնից: Գրիգորյանը Արշարունյաց եպիսկոպոսների ցանկում գտել է Մովսես անունով երկու եպիսկոպոս, որոնցից մեկին էլ վերագրել է Վարդավառի ճառը: Նրանք, ըստ Գ. Հովսեփյանի բերած ցանկի¹ և մեր հաշվումների, Արշարունյաց եպիսկոպոսներ են եղել 587/8-597/8 թթ. և 634/5-646/7 թթ սակայն, ոչ մի վկայութիւն չկա, որ նրանց որակին Քերթով կամ Քերթովաչայր տիտղոսով:

¹ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարաններ, էջ 51:

Նախ թվագրենք Վարդավառի ճառը հիմնվելով բնագրի տվյալների վրա: Այնտեղ ասվում է, որ այս մերձավոր տոնի խորհուրդը, այսինքն մոտակա Վարդավառի տոնը Տաղավարաց տոնի պես տոնում ենք եօթներորդ ամսի տասնհինգերորդ օրը՝ Կիրակի: Վերջինս թվագրելու հնարավորություն է տալիս: 7-րդ ամսի 15-րդ օրը հասկանալու համար ունենք երեք տարբերակ, այն է՝ երբայցեցոց, հռոմեացոց (հուլյան) և հայոց 7-րդ ամսի 15-ը: Երբայցեցոց 7-րդ ամսի 15-ին, այն է՝ Թշրին 15-ին համարժեք Հոկտեմբերի 2-ին, երբեք Վարդավառի տոն չի կատարվել, ուստի այս տարբերակը բացառվում է: Հայոց շարժական տոմարի 7-րդ ամսի 15-ին, այն է՝ Մեհեկանի 15-ին (Կիրակի) Վարդավառի տոնը ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի տվյալների կատարվել է:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1264	7	27	1	713	7	15	1
1278	7	24	1	727	7	15	1
1292	7	20	1	741	7	15	1
1383	6	28	1	832	7	15	1

Այս տարբերակը ևս ընդունելի չէ, որովհետև Վարդավառի ճառը արդեն վաղուց գրված էր: Մնում է միակ տարբերակը, այսինքն՝ հուլյան տոմարի 7-րդ ամսի 15-ը, այն է՝ Հուլիս 15-ի կիրակին: Տեսնենք որ թվականներին են եղել Վարդավառը՝ Հուլիսի 15-ի կիրակի: Ըստ Անանիա Շիրակացու ՇԼԲ Ձատկացուցակի Ապրիլ 8-ին եղել է Ձատիկը, հետևաբար Հուլիս 15-ին Վարդավառը 6-րդ դարի 2-րդ կեսի - 8-րդ դարի սկզբներին, Վարդավառի համար «Հայոց տոնացույց» ծրագիրը տալիս է՝

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
619	7	15	1	68	1	21	1
630	7	15	1	79	1	24	1
641	7	15	1	90	1	27	1
703	7	15	1	152	2	12	1
714	7	15	1	163	2	15	1
725	7	15	1	174	2	18	1
736	7	15	1	185	2	21	1

Տեսանք, որ Արշարունյաց եպիսկոպոսներից առաջին Մովսեսը թեմի առաջնորդ է եղել 587/8-597/8 թթ., իսկ 2-րդ Մովսեսը՝ 634/5-646/7 թթ. որոնցից 1-ին Մովսեսի ժամանակ Վարդավառի տոնը Հուլիս 15-ին չի եղել, ուստի վերանում է հիշյալ Մովսեսին Վարդավառի ճառի վերագրելու տարբերակը, մնում են Արշարունյաց Մովսես 2-րդը և Մովսես Սյունեցին, որոնցից միայն վերջինիս կարող էին Քերթողահայր տիտղոսը տալ իբրև «Ստեփաննոս քերթողի» ուսուցիչ, ուստի Վարդավառի ճառը գրել է կամ 703 թվականին ՇԼԲ-ի 151 տարին կամ 714 թվականին (ՇԼԲ-ի 162 տարին), երբ Վարդավառն ընկել է հուլիս 15-ին, կիրակի, այն է՝ 7-րդ ամսի 15-րդ օրը: Նախընտրելին 703 թվականն է: Կարծում ենք բնագրի իսկ տվյալներով հիմնավորվում է, որ վարդավառի ճառի հեղինակը Մովսես Քերթողահայրը՝ Սյունեցին է, որը իր

մեկնությունը գրել է 703 թվականին: Ի դեպ Կյուրեղ Ալեքսանդրացու Ձատկի մեկնության մեջ, որի թարգմանությունը կատարել է 716 թվականին, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, «... ի ձեռն Ստեփանոսի քերթողի աշակերտիս Մովսեսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի»: Պարզ է, եթե Ստեփանոսը քերթող է, ապա նրա ուսուցիչը՝ Մովսես Սյունեաց եպիսկոպոսը պետք է լիներ Քերթողահայր:

***

Մովսես Քերթողահայր Սյունեցուն շարունակեց նրա աշակերտը՝ Ստեփանոս Քերթող Սյունեցին, որի ինքնուրույն և թարգմանական գործունեությունը հայտնի է, սակայն մենք ուզում ենք խոսել նրա թարգմանական գործերից մեկի մասին, այն է՝ Կյուրեղ Ալեքսանդրացու Ձատկի մեկնության: Այդ հիմնավորվում է Ստեփանոս Սյունեցու հիշատակարանի վկայությամբ. «Ի վեց հազարերորդի, երկերիւրերորդի, քսաներորդի չորրորդի ամի արարածոց աշխարհիս ըստ յունարեն թվոյ. ի չորեքտասներորդի ենդիքտիոնի, յերկրորդ ամի թագաւորութեան Անաստասի, թարգմանեցան գիրքս պարապմանց և թղթոց սրբոյն Կիւրղի եպիսկոպոսին Աղէքսանդի, ի ստոյգ օրինակաց ի Կոստանդնուպօլսի ի ձեռն Դաւթի Հիւպատոսի և թագաւորական սեղանոյ կենառի եւ ի ձեռն Ստեփանոսի քերթողի աշակերտիս Մովսէսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի...»¹: Թարգմանությունը կատարել է 716 թ. (6224-5508):

Այդ թղթի վերնագիրն է «Տեսան Սրբոյն Կիւրղի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոց առ բարէպաշտ Թէոդոսիոս: Յաղագս Տօնի սրբոյ Ձատին»²: Բնագրում պահպանվել է ուշագրավ վկայություն Կյուրեղի կողմից Ձատկացուցակի կազման մասին: Այնտեղ գրված է.

«Այդ կատարեալ առաջնոյ ձեռոյ բարեփառ Հիւպատութեան յամի Հարիւրերորդի յինն և ի տասներորդի ի Դիոկղետիանոսի, յայնմանէ առեալ շարադրեցաք, զկնի ծ և ժ ամեայ ժամանակի զթիւն լուսնի, նշանակեալ նրբապես և ստուգիւ զլուսնի զպարագայութիւն ըստ իւրաքանչիւր ամի, և զօրն յորում մատնեցաւ Քրիստոս, չորեքտասներորդն ասեմ, ևս և զյարութեան նորա օրն, այն է զկիւրակէն: Քանզի յարեալ ի մեռելոց՝ ամենեցունց Փրկիչն, ի խոր գիշերին յերեկոյի շաքաթուն, այն է ի վաղ առաւօտուն ի լուսանալ կիւրակէին ըստ սրբոյ աւետարանչաց հաւատոյ: Բայց վասն չի պիտոյ էր զինն և տասներեկին շրջագայութիւն կատարեալ գրել շարակարգութեամբ, հարկաւորապես, յառաջնում ձեր բարեփառ Հիպատութեանդ որ եղև ի Հարիւր(եր)որդի ինն և տասներորդի ամի Դիոկղետիանոսի, յառաջագոյն եղաք ամօք չորիւք, զի թուով որդ զկնի նորին՝ հարիւր և տասն ամացն, ոչ պարտ գոլ բերիլ, բայց գրեալ միայն: Վասն որոյ որպէս ասացի ինն և տասներեկին շրջագայ բոլոր երևիլ ի կանոնին, զի իւրաքանչիւր կանոն ինն և տասն ամաց շրջագայութիւն ունի»³:

Պարզվում է, որ Կյուրեղ Ալեքսանդրացին իր Ձատկացուցակը սկսել է 399 թվից և ավարտել 513 թվին, բայց Թեոդոսի պատվին ցանկացել է սկսել 403 թվից ավարտելով 513-ին, սակայն 95-ամյակի թվերով այն պետք է սկսվեր 418 թվից և ավարտվեր 513 թվին: Ուշագրավ է, որ Կյուրեղի 19-ամյակի 1-ին տարին Ապրիլի 6-ն է (կամ 5-ը), ուստի 1-ին տարուց սկսելու համար 4 տարի ավելացրել է 110-ը դարձնելով 114, իսկ 95-ամյա ցիկլը սկսել է 418-ից, այդ երևում է հետևյալ թվերից:

$$A6 (A5) - 114 = 399-513 \text{ թթ. } (19 \times 6)$$

$$M22 - 110 = 403-513 \text{ թթ.}$$

$$A6 (A5) - 95 = 418-513 \text{ թթ. } (110-15=95)$$

1 Conubear F. C., The armenian version of revelation and Cyril of Alexandrias scholia on the incarnation and Epistle on easter, Zodon, 1907, p. 149.
2 Աճղ. էջ 143-149:
3 Աճղ. էջ 143-149:

119+284= 403 թ., 119+110=229+284=513 թ., 399+114=513 թ., 403+15=418+95=513 թ.

Այս վկայությունների հիման վրա Հեշտությամբ կարելի է վերականգնել Կյուրեղի ստեղծած Զատկացուցակը, որը մեծ Հետաքրքրություն է ներկայացնում քրիստոնեական տոնացույցերի Հատկապես Զատիկի տոնի կատարման պատմության համար:

***

Ուշադիր քննենք այն սկզբնաղբյուրները, որոնք գրում են Սողոմոն Մաքինացու կատարած աշխատանքի մասին և տեսնենք դրանք հնարավորություն տալիս են որոշակի եզրահանգման համար: Բերենք Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունը, որը Ստեփանոս Սյունեցու վարքն ու վախճանը տալիս գրում է. «Եւ յետ լնլոյ հասակի՝ (Ստեփանոս Սյունեցին - Ռ. Վ.) ոչ կամէր թաքել ջահն ընդ գրանաւ մարմնոյն, այլ հրաժարեր ի բազմամբոխ քաղաքէն (Դվինից - Ռ. Վ.) և գայր ի համբաւատենչ և մեծաշքանչ հանդիսարանն, ի հրեշտակերամ կրօնաստանն սուրբ և յաստուածաբանակ առաքինարանն Մաքենոցաց, առ աստուածագգեաց և սերովբէատիպ հարանց հայրն Սողոմոն (այլ օր.՝ Սաղօմ), որ էր էգոնոմ մեծի ուխտին և պայծառանայր յայնմ ժամանակի մեծամեծ ճգմամբք և անտանելի խստամբեր վարուք, որ և յօրինեաց զպայծառացուցիչն տօնից տէրունականաց և յիշատակաց (այլ օր.՝ և յիշատակս Մարտիրոսաց) զՏօնականն ի 150 թուին Հայոց»¹:

Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունից կարելի է անել միայն մի եզրակացություն, այն որ Սողոմոն Մաքինացին հորինել է Տօնական, այն է՝ տոնացույց, այն էլ 150 թվականին = 701/2 թթ.: Տեսնենք ինչ է գրում Մշո Տոնական ճառընտիր ընդօրինակողը: Հիշատակարանում գրված է.

«Աւգնեա Սուրբ Երրորդութիւնն: Սկիզբն պատմութեանց աստուածաբանալ եւ սրբազանագոյնդ վարդապետութեանց հոգիացելոց արանց, սրբոց հարց, եպիսկոպոսաց և վարդապետաց հաստատիչք զառ ի միմեանց ասացելոց, եւ տապալիչք զամպարչտութիւնս ամենազանդ հերձուածողացն զայնոսիկ զաստուածաբան հայրապետաց, զիւրաքանչիւրսն ասացեալ ճառս հոգիախոսս վարդապետութիւնս, զորում ի կանոն կարգադրութիւն ժողովեալ առն Աստուծոյ Սողոմովն՝ Մաքենոցաց ուխտին առաջնորդ, ի գաւառին Գեղարքունի, որ յորջորջեցաւ յանուն նախարարին Գեղամա, ի թուականին ՃՂԶ: Եւ պատշաճեալ յաղագս ըստ դրման ընթերցուածին զոր սրբոյն Յակովբայ եւ ի կիւրղէ հաստատեցաւ. ըստ նմին կարգի եղին զոր ի սմայս են կարգք եկեղեցականք, անուանելով Տաւնական, յաղագս սկզբան տարոյն մինչև ի կատարումն նորա, որ ունի զընթերցումն գիշերային պաշտման, տէրունական տաւնից, եւ զյիշատակ սրբոց մարգարէից եւ զառաքելոց, եւ մարտիրոսաց, հայրապետաց և թագաւորաց, յորում արարիչն՝ աւրինի յաւիտեանս»²:

Զեռագրի վերջին հիշատակարանում ասվում է.

«... սկսեալ եւ կատարեալ զԱստուածագիծ տառիցն պատգամս... թէ որպէս տեղեկացեալ այսպիսի մեծի քննութեանց. եւ որպիսի հիմանց հաստատեալ զայսպիսի շինուած աստուածեղէն զհաստատեալ կանոն տաւնից ժողովոց եւ զվսեմական արտադրութիւնս, հոգէպատումն ճառից պատմութեանց եւ ժողովոց արդարոց զգիտութեան գովութիւնս սակայն եւ ի նման է (Սողոմոն Մաքինացու-Ռ. Վ.) առեալ զթելադրելի աւրինակս ուխտաւորաց երջանկաց, յաւրինեցին ընդ միտ ածելով ոչինչ նուազ ընդ նորոյայն գրելոց...»³:

1 Ստ. Սիւն. Եպ, Պատմութիւն տաւն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 96, գլ. Լ:
2 Ձեռ. № 7729, էջ 3, Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագիր Ռիշատակարաններ Ե-ԺԲ դդ., Ե . 1988, էջ 32:
3 Նկարագրություն, էջ 82:

«Հարցումն Վահրամայ վարդապետը եւ պատասխանի վարդապետին Վանականայ» բնագրի ընդօրինակության մեջ կարողում ենք.

«(Հարցումն). զհայ գրեանքդ ո՞վ եղեալ: (Պատասխանի). զՏօնականն Մաքենոցի հայրն Սողոմոնի...»: 836 թվահամարի գրչագրի հարց ու պատասխանի մեջ գտնում ենք համարժեք վկայություն, այն է՝ «Հարց. զհայադիր գրեանքդ ո՞վ է կարգեալ:

Պատասխան. զՏաւնականն Մաքենոցին հայրն Սողոմոն...»²: Մխիթար Այրիվանեցին 696 թվականի տակ արձանագրել է. «Հայր Սողոմոն արար գտօնականն ի Մաքենիս»³:

Վերոհիշյալ վկայություններից հետևում է, որ Սողոմոն Մաքինացին 696 թ. (ըստ Մխիթար Այրիվանեցու), 701/2 թթ. (ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի) և 744/8 թթ. (ըստ Մշո ճառընտիրի հիշատակարանի) կազմել է Տօնական ճառերի ժողովածու ըստ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի, այսինքն հայոց եկեղեցական տարվա կտրվածքով: Քիչ հետո Մշո տոնական ճառընտիրը քննարկելիս կտեսնենք, որ Սողոմոն Մաքինացին օգտվել է նաև Հովհան Օձնեցու խմբագրած Ճաշոց-Տոնացույցից իր Տօնականի մեջ ներառելով Սարգիս զորավարի և Կոստանդնուպոլսի ժողովին (381 թ.) մասնակցած հայրապետների հիշատակի օրերը տալիս, եթե վերջիններս գալիս են սկզբնագրից, ապա կարելի է պնդել, որ այդ ժողովածուի 747/8 թթ. կազմված լինելը ավելի մոտ է իրականությանը քան 696 թ. կամ 701/2 թթ.: Որպեսզի պարզենք Տօնական անվանվող ժողովածուի էությունը, ներկայացնենք Մշո Տոնական ճառընտիրի կառուցվածքն ու բովանդակությունը, մանավանդ վկայությունները բացի անվանումից ու տոնական տարվա մասին արված տեղեկությունից ուրիշ որևէ տվյալ չեն պարունակում:

Մշո Տոնական ճառընտիրում պահպանվել են 5-8-րդ դարերում խմբագրված «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրությունների, այսինքն հնագույն տոնացույցերի տոնական շարքի մնացուկները, որոնցով հնարավորություն է ստեղծվում վերականգնել այն, ինչպես և նկատել այնտեղ առաջացած նոր շերտերը: Քանի որ Մշո Տոնական ճառընտիրի երկու մասի բաժանված գրչագրերը մեր ձեռքի տակ են գտնվել շատ կարճ, ուստի օգտվել ենք գրչագրի նկարագրությունից: Այն, ըստ նկարագրության, սկսված է. «Ի մեծի աւուր ճրագալուցին Մննդեան եւ Յայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի». այսինքն Հունվարի 5-ի գիշերվա կանոններով: Այնուհետև պահպանվել են:

- «Գ աւրն»
- «Ե-րդ աւուր»
- «Զ-րդ աւուրն»
- «Է-րդ աւուրն»
- «Ը-րդ աւր»

Տրվել են Մննդեան օրերին պատշաճող բնագրեր, որոնք վերցվել են թե թարգմանական, թե ազգային հեղինակների գրվածքներից:

Քրիստոսի Մննդեան 8 օրեա տոներից հետո գրված է. «Կատարեցաւ կարք ընթերցման գիշերային պաշտման Մեծի Մննդեան եւ Յայտնութեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ճառ ԿԴ (64)»⁴:

Իսկապես գրանցվել են 64 ճառեր 205 էջի սահմաններում, որոնք վերաբերվում են Քրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան ութ օրերին:

1 Ձեռ. № 774, էջ 153բ:
2 Ձեռ. № 836, էջ 106բ:
3 Մխիթարա Այրիվանեցոյ Պատմութիւն հայոց, իլոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մ., 1860, էջ 51:
4 Ձեռ. № 7729, էջ 205:

Միայն այս փաստերը բավարար են, որ պարզենք Սողոմոն Մաքինացու կազմած ժողովածուի բնույթն, անկախ նրանից թե այդ ճառերից քանիսն են տեղ գտել նախնական բնագրում: Շարունակենք թվարկել տոնական շարքի պահպանված հատվածների վերնագրերը.

Ի յիշատակ սուրբ Հայրապետին Պետրոսի եւ Աբիսողոմայ երանելոյն:

Ի յիշ(ատակ) սրբոյն Անտոնի անապականի:

Վկայաբանութիւն սուրբ մանկանց Եփեսոսի: Այս հատվածը գալիս է ընդօրինակութեան ժամանակից, որովհետեւ վաղ շրջանում հիշյալ սրբերի հիշատակի օրը չի դրվել հունվարի 13-Առաջավորի բարեկենդանի կիրակիի միջև:

Ի յիշ(ատակ) սուրբ Սարգսի զաւրաւարի: Այս տոնի օրը մտցրել է տոնացույց Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը:

Բուն բարեկենդանին շաբաթուն շաբաթ աւուրն. Յիշատակ սուրբ Հայրապետացն ՃԾ եպիսկոպոսացն: Այս կանոնը ևս Հովհաննես Օձնեցու տոնացույցից է գալիս, սակայն հիշյալ ձևակերպումը գալիս է 9-րդ դարի վերջի -10-րդ դարի սկզբներից հետո եկող տոնացույցերից:

Առաջին կիրակէին Բուն Բարեկենդանին Խ-որդացն պահոց:

Առաջին շաբաթուն շաբաթ աւուրն Խ-որդաց պահոց, Յիշատակ սրբոյն Թեոդորոսի:

Բ կիւր(ակէ):

Բ շաբաթուն շաբաթ աւուրն. Յիշատակ սուրբ Հայրապետին Երուսաղեմի Կիւրղի

Գ կիւր(ակէ):

Դ-րդ շաբաթուն շաբաթի Յիշատակ սրբոց Խ վկայիցն:

Ի յիշ(ատակ) սուրբ Հաւրն մերոյ Լուսաւորչի Հայրապետի մեծի եւ մարտիրոսի Գր[իգորի]:

Ձ-րդ կիւր(ակէ):

Ի մեծի աւուր երկուշաբաթուն:

Ուրբաթու չարչարանաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Նորին յամենասուրբ Պասքա Աստուծոյ մերոյ:

Ի մեծի աւուր Համբարձման Տեառն Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Ի յիշատակ սուրբ մանկանց Բեղզեմի:

Ի յիշատակ սուրբ թագաւորին Կոստանտինոսի:

Ի յիշատակ սուրբ Մարգարեին Չաքարիայ:

Ի յիշատակ սուրբ մարգարեին Եղիսեի

Յաղագս տապանակին

Ի մեծի աւուր վարդաւառին:

Յիշատակ փոխման սրբոյ Աստուածածնին եւ միշտ կուսին մաւր Տեառն Մարիամու:

Ի յիշատակ սուրբ մարգ(արէին) Եսայիա

Վկայութիւն յիշատակի սուրբ առաքելոյն Թովմայի

Ի յիշատակ սրբոց Մակարայեցոց

Ի Յիշատակ սուրբ Կարապետին Հովհ(աննու) եւ Մկրտչին

Առաջին գիւտ սուրբ Խաչին:

Ի յիշատակ սուրբ առաք(ելոյն) Փիլիպոսի

Այդուստ վկայաբանութիւն Բարդուղիմէոսի եւ Թադէոսի, գլխաւոր սրբոց առաքելոցն ընտրել ժԲ աշակերտք: Այս հատվածը, ինչպես վկայել է Գրչագիրը այլ տեղից է վերցրել և դրել այստեղ:

Վկայաբանութիւն Անդրէի առաքելոյ:

Ի յիշ(ատակ) սուրբ մարգ(արէ) Դաւթի եւ առաքելոյն Յակովբայ եղբաւր Տեառն:

Սրբոյն Ստեփաննոսի յառաջսարկավագի եւ նախավկայի Քրիստոսի:

Ի յիշատակ Պետրոսի և Պաւղոսի:

Ի յիշ(ատակ) սուրբ առ(աքելոյն) Յակովբայ եւ Յովհաննու որդւոյն Ջեբեթա:

Վերնագրերի այս թվարկումն անգամ ցույց է տալիս, որ Մշո Տոնական ճառընտիրի նախագաղափար օրինակը կազմվել է հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրութիւնների հիման վրա, որոնք ստեղծվել էին 5-8-րդ դարերում: Այնտեղ տեղ են գտել հիմնականում համընդհանուր ճանաչում ստացած քրիստոնեական սրբերի տոները և այդ օրերին կարդացվող ճառեր, մեկնութիւններ, պատմութիւններ՝ հեղինակված տարբեր հեղինակութիւնների կողմից:

Ակնհայտ է նաև այն, որ Մշո Տոնական ճառընտիրն ընդօրինակողն օգտվել է Սողոմոն Մաքինացու կազմած տոնական ճառընտիրի ոչ թե նախնական բնագրից, այլ 9-րդ դարի վերջի 10-րդ դարի սկզբի խմբագրութիւններից, որտեղ ներ է առել Չաքարիա կաթողիկոսի գրվածքները, Սուրբ Սարգսի վկայաբանութիւնը թարգմանված Գագիկ վանահոր կողմից 896 թվին և այլ բնագրեր: Ընդօրինակողն որոշ բնագրեր ընդգրկել է ժողովածուի մեջ 13-րդ դարից առաջ ստեղծված տեքստերից, որոնց մասին հիշատակութիւններ է թողել նա: Մշո տոնական ճառընտիրը Տոնացույց է, որովհետև չկան ընթերցվածները, որոնք ընթերցվում էին տոների ժամանակ: Այն մի տեսակ խառնուրդ է իր ժամանակից և հետագայից հայտնի «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-«Տաւնապատճառ» ժողովածուների, ինչպես և վկայաբանական ժողովածու-Յասմավորքների: Ուստի ճիշտ է հայագիտութեան մեջ ընդունված այն տեսակետը, որ Սողոմոն Մաքինացին կազմել է Տոնական ճառընտիր, այսինքն հնագույն տոնացույցերի խմբագրութիւնների հիման վրա, տոնական տարվա կտրվածքով ներկայացրել է ճառերի ժողովածու: Սողոմոն Մաքինացու ստեղծած տոնական ճառընտիրը խմբագրվել է 9-րդ դարի վերջին -10-րդ դարի սկզբներին, որն էլ նախօրինակ է ծառայել Մշո տոնական ճառընտիրին, որի ընդօրինակութեան ժամանակ ևս հարստացել է նորանոր նյութերով: Նկատենք նաև, որ Սողոմոն Մաքինացին տոնական ճառընտիրը կազմելիս օգտվել է Հովհան Օձնեցու խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց» - Տոնացույցից, քանի որ տվել է Սարգիս զորավարի և Կոստանդնուպոլսի ժողովի 150 Հայրապետների հիշատակի օրերը (թեև ուշ շրջանի ձևակերպմամբ), ուստի կարելի է պնդել, որ Սողոմոն Մաքինացու Տոնական ճառընտիրը ստեղծվել է 747/8 թ. և ոչ 701/2 թ. ինչպես վկայում է Ստ. Օրբելյանը կամ 696 թ. - ըստ Մխիթար Այրիվանեցու:

Քննութիւնից պարզ է դառնում, որ Սողոմոն Մաքինացին ստեղծել է Տոնական ճառընտիր, որի կառուցվածքի հիմքում ընկել է 5-8-րդ դարերի սկզբներին խմբագրված «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրութիւնները: Այդ ճառընտիրի հիմքի վրա խմբագրվել են նոր ճառընտիրներ, որոնք թվում Մշո Տոնական ճառընտիրը, 1525 թվահամարի գրչագիրը (13-րդ դար) և այլ բնագրեր, որոնք մյուս ճառընտիրներից զատորոշվել են, քանի որ չափանիշ են ունեցել 5-8-րդ դարերի սկզբներին խմբագրված «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի խմբագրութիւնների կառուցվածքը և հիմնականում բացառել են Ճառոց-Տոնացույց ըստ շաբաթուցի հետագա խմբագրութիւնները: Դրանով իսկ պահպանել են Սողոմոն Մաքինացու Տոնական ճառընտիրը միայն հարստացնելով այն նոր նյութերով:

«ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ» («ՏՕՆԱՊԱՏԾԱՌ») ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՆՐԱ ՀԵՏԱԳԱ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայոց Տոնացույցի ծագման և զարգացման ուսումնասիրության առիթով անհրաժեշտաբար առնչվել ենք «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-«Տաւնապատճառ» ժողովածուների հետ, որոնք «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի և նրա խմբագրութիւնների մեկնութիւններն են: Այնտեղ տրվել են տոների ու նրանց ժամանակ ընթերցվող Հին և Նոր Կտակարանի բնագրերի վերլուծութիւնները: Այլ խոսքով այդ ժողովածուների խմբագրութիւնները Հայոց քրիստոնեական տոնացույցի այն է՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի տոնական շարքի և նրա առանձին ընթերցվածների իմաստային և բովանդակային մեկնաբանութիւններ-բացատրութիւններն են: Այդ ժողովածուների հեղինակները դրանք ներկայացնելիս հիմնվել են նախորդ շրջանի օտար և Հայ հեղինակների գրած բնագրերի վրա, մեծամասամբ նրանցից վերցրել են առանձին կտորներ քաղվածաբար կամ ամբողջական բնագրեր են տեղադրել իրենց ժողովածուի մեջ կատարելով հեղինակային հավելումներ:

Փոքր ինչ հետո ցույց կտանք հիշյալ ժողովածուի սկզբնավորման ժամանակը: Մինչ այդ ասենք, որ Հայոց Տոնացույցի, այն է՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի առաջացման, որն ինչպես տեսանք տեղի ունեցավ 5-րդ դարի 20-ական թվականներից, և նոր խմբագրութիւնների ստեղծմանը զուգընթաց թարգմանվեցին մի շարք բնագրեր, որոնք վերաբերվում էին քրիստոնեական վարդապետութեանը և նրա առանձին խնդիրների վերլուծութեանը, ինչպես և Հայ հեղինակների կողմից ստեղծվեցին առանձին տոների նվիրված մեկնութիւններ (Մամբրէ վերծանող, Եղիշէ, Պետրոս Սյունեցի, Հովհաննես Գաբելենացի, Անանիա Շիրակացի, Հովհաննես Իմաստասեր Օձնեցի, Սողոմոն Մաքինացի, Ստեփանոս Սյունեցի, Մովսես Սյունեցի և այլն), որոնք տոների հետ կապված առանձին հարցերին էին միայն անդրադարձել, չհաշված Սողոմոն Մաքինացու կատարած աշխատանքը, որը փոքր ինչ այլ բնույթ ուներ, որին անդրադարձել ենք առանձին: Առաջին հեղինակը Հայ իրականութեան մեջ Գրիգոր Արշարունյաց եպիսկոպոսն էր, որ 7-րդ դարի վերջին կամ 8-րդ դարի սկզբներին Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան» երկի նմանութեամբ, 34 գլուխների մեջ մեկնեց Հայոց տոնացույցի տոնական օրերը և նրանց ժամանակ կարդացվող Հին և Նոր Կտակարանի հատվածները, այն է՝ առանձին ընթերցվածները հատկապես Քրիստոսի Մենդեան և Աստուածայայտնութեան տոնից սկսած մինչև Ջատկի երկրորդ կիրակին, չհաշված նրա կատարած մասնակի մեկնութիւնները հետագա տոնական օրերի մասին: Այդ գիրքը հայտնի է «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» անվամբ:

Ահա այդ ժամանակ է, որ հիմք դրվեց քննարկվող տոնական ժողովածուին: Պատահական չէ, որ ժողովածուի անունը, ինչպես կտեսնենք, հիմնականում «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» կամ «Ընթերցուածոց մեկնութիւն» էր կամ նրա տարբերակները, իսկ ավելի ուշ՝ «Տաւնապատճառ», որն իմաստի տեսակետից, լիովին համապատասխանել է «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ին: Բացի այդ քննարկվող ժողովածուի մեջ հատկապես Պահքի առանձին ընթերցվածների համար հիմք մնաց Գրիգոր Արշարունու մեկնութիւնները որոշ հավելումներով: Ասենք, որ Փ. Անթափյանը, որն առաջինը Հայագիտութեան մեջ ըստ էութեան բացահայտեց «Տոնապատճառ» ժողովածուների հարցը և փորձեց լուծել մի շարք խնդիրներ¹, անուշադրութեան է մատ-

1 Փ. Անթափյան, Տոնապատճառ ժողովածուն և Վարդան Արևելցի, Բանբեր Մատենադարանի, № 10, 1971: Նույնի, Վարդան Արևելցի գիրք Ա, գլուխ 8-րդ, էջ 208-244, Ե., 1987:

նել և չի պատկերացրել այդ ժողովածուի իրական ստեղծողի՝ Գրիգորի՝ Արշարունյաց եպիսկոպոսի վաստակը: Ի դեպ, նա բերում է 1007 թվահամարի Տոնապատճառի ընդօրինակողի կարծիքը, իբր թե Տոնապատճառն Արիստակեսին վերագրելու տարբերակը: Սակայն այն իրականութեանը չի համապատասխանում, որովհետև գրիչը ոչ թե տոնապատճառն է վերագրում Արիստակեսին, այլ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը, որի պատմութիւնն է տալիս կարճատև: Բերենք այդ հատվածը «Ուստի սկիզբն տաւնից փրկութեան մերոյ» առաջին եպիսկոպոս (խոսք Հակոբ Տեառնաեղբոր մասին է - Ռ. Վ.) ձեռնադրեալ յառաքելոցս յԵրուսաղէմայ] անտրանիկ որդին Յովսեփայ], որ մաւտակայ էր անճառ ծննդեան նորա ի սուրբ կուսէն, և ի տաճարն ընծայելոյն, և յԵփրատոս գնալոյն փախստեամբ, և ստիւղ գիտեր զամիսն և զԱւետիսն Գաբրիէլի կոյս, և զձնուենդն, և զաւր չարչարանացն, և զերկինս վերանալն, և զիջումն Հոգոյն Սրբոյ յառաքելայսն: Եւ նա կարգեաց զսկիզբն տաւնից տերունականաց զձնուենդ փրկչին Յուսեփայի ի վեցն խորհրդաբար ընթերճաւաւ ութ աւր կանոնեալ տաւնել ամենայն հաւատացելոց Քրիստոսի: Եւ ի Յակոբա պահի մինչև ի ժամանակս Դիոկղետիանոսի Աղեքսանդրու հայրապետին: Եւ ի նմանէ աւանդեցաւ առ Անդոն անապատական: Եւ յԱնտոնէ բերեալ լինի ի մեծ ժողովն (խոսքը Նիկիայի ժողովի մասին է - Ռ. Վ.) և ընկալեալ փառաւորեցին զԱստուած, և առեալ սփռեցան իւրաքանչիւր գաւառս, յորմէ կարգէ սկսեալ, ապա, մեծին Կուրղի՝ գտաւղի փրկական սուրբ Խաչն, զկարգս երախայիցն և զսուրբ աղուհացիցն ընթերճաւան, որ յառաջ ի գիրս անկան: Եւ ի մերոյ բերաւ աշխարհ ի սրբոյն Ռստակիսէ: Բերաւ յետո և կարգեալն ի Կուրղէ»¹: Այստեղ անկասկած խոսքը գնում է «Կանոնք ընթերցուածոց»-Տոնացույցի մասին, որը գրիչը վերագրում է Յակոբ Տեառնաեղբորը և Կյուրեղ Երուսաղեմացուն, իսկ Հայաստան բերելը՝ Արիստակեսին: Առաքել գրիչը շարունակութեան մեջ ասում է, որ այն առնելով մեկնեցին տոները և նրանց պատճառները, որոնց թվում հիշում է Ջաքարիա կաթողիկոսին, որի մասին կխոսենք քիչ հետո:

Տեսնենք մեզ հասած գրչագրերի ընդօրինակողները հիշյալ ժողովածուին ի՞նչ անվանումներ են տալիս:

1007 թվահամարի ձեռագրի (XII դ.) գրիչ Առաքելն իր հիշատակարանում անուղղակի վկայել է. «Արդ զսոցա («Կանոնք ընթերցուածոց»-ից և նրա հեղինակներից - Ռ. Վ.) բանքս առեալ սրբոյ] հայրապետին մեր Ջաքարիայի և այլ սրբոց վարդապետաց, լուսաւորեցին զամենայն հաւատացեալս ի Քրիստոս՝ Եւ ցուցին մեզ զտաւնս և զպատճառս (ընդգծումը մերն է - Ռ. Վ.). զՄնուենդ Փրկչին մերոյ] և զԸնծայումն քառասնաւրեալ] ի տաճարին, զկարգաւորութիւն Պահոց Աղուհացից, զՅարութիւն Ղազարու, և զամենաւրեալ Գալուստն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ յԵրուսաղէմ, զՓրկագործ չարչարանս և զԹաղումն երեքաւրեալ], և զՅարութիւնն Աստուածապէս, զՀամբարձումն առ Հայր, և զառաքումն Հոգոյն Սրբոյ] յաշակերտան զԱյլակերպութիւնն Աստուծոյ մերոյ] ի թափորական (լերինն), և զՓոխումն Աստուածածնին: Կարգաւորեցին և լուսաւորեցին, զոր ինչ և զտիին անաւթ եկեղեցոյ], ի փոքրկանց մինչև զմեծամեծս: Յուցին մեզ զչարչարանս հայրապետացն սրբոց, թէ որով աւրինակաւ և զանտես տանջանս մարտիրոսացն ի տեսութիւն ածին, թէ որով խորհրդով զամենայն շաբաթ աւր պարտ է տաւնել մարտիրոսաց, յայտնեցին զհաւոր, զհազգին, զսոսկալի, զերկրորդ Գալուստն Քրիստոսի Աստուծոյ ահագին փառաւք՝ ի հատուցումն գործոց մարդկան»²:

Հիշատակարանի գրիչն անուղղակի տեղեկացրել է, որ իր ընդօրինակածը վերաբերվում է «Կանոնք ընթերցուածոցի» մեջ գրված տոներին և նրանց պատճառներին: Նա հիշում է Ջաքա-

1 Ձեռ. № 1007, էջ 466ա-բ, տե՛ս նաև Ա. Մաթևոսյան, Ազվ. աշխ., էջ 311:
2 Ձեռ. № 1007, էջ 466բ-467ա, տե՛ս նաև Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դդ., աշխ. Ա. Մաթևոսյանի, Ե. 1988, էջ 311-312:

րիա կաթողիկոսին որպես տոնների և նրանց պատճառների մասին գրող հեղինակ, որը հաստատվում է 1007 թվաՀամարի գրչագրի մեջ տեղ գտած նրա յոթ բնագրերով ու առանձին քաղվածքներով՝ մյուս հեղինակների հետ կողք-կողքի: Հիշատակարանի հեղինակն այն տպավորությունն է ստեղծում, որ Ջաքարիան է այդ տոնների և պատճառների հեղինակ-խմբագիրը:

3795 թվաՀամարի գրչագրի (1190/1 թթ.) ընդօրինակող Փիլիպոսը երկու տեղ վկայել է.

1. «Կատարեցի զայս երգ մատենիս աստուածաին գանձարանի, որ կոչի Տաւնից պատճառ և Ընթերցուածոց մեկնութիւն»¹:

2. «... որ (կոչի) Տաւնից պատճառ և Ընթերցուածոց մեկնութիւն...»²:

Գրիչը Հայտնում է, որ իր ընդօրինակած ժողովածուն ունեցել է երկու անվանում, այն է՝ «Տաւնապատճառ» և «Ընթերցուածոց մեկնութիւն»: Հնագոյն անվանումը, ինչպես տեսանք, վերջին վերնագիրն է, որը գալիս է Գրիգոր Արշարունու գրքի, այն է՝ «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» անվանումից, իսկ մյուս անվանումներն, որոնց թվում «Տաւնապատճառ» առաջացել են ուշ շրջանում, երբ խմբագրվեց և ընդլայնվեց նրա մեկնութիւնը:

1888 թվաՀամարի գրչագիրը (XI դ.) վերնագրել է «Բացայայտութիւն տաւնից» (էջ 154բ):

2021 թվաՀամարի Տոնապատճառի ընդօրինակությունը Փ. Անթապյանը թվագրել է 1184 թ., հավանաբար նկատի ունենալով գրչագրում ուշ շրջանում ավելացված «գրեց...», Ու Գ մայիս ԺԸ»-ն (էջ 182բ), սակայն բնագրում առկա է «Վասն տարեմտին Վանական (վարդապետի) ասացեալ»-ը (էջ 62ա), որը 13-րդ դարից շուտ չէր կարող մտնել այդ ընդօրինակութեան մեջ: Գրչագիր, թեև սկզբի էջում, նույնպես ուշ շրջանում ավելացվել է «Ձտոնապատճառ գիրքս գովելի արարեալ Կարմ(ն)Պաճորոյ սուրբ Հօրն Սամուէլի» (էջ 1ա) նախադասութիւնը, բայց 12 էջ անգրել է և սկիզբը թերի է, որովհետև սկսում է «Պատճառ տաւնի Նախավկային Ստեփաննոսի» (էջ 12ա) ենթավերնագրով: Ինչպես նկատելի է, հիշյալ ժողովածուն 13-րդ դարի վերջում անվանվել է Տոնապատճառ և վերագրվել Սամուէլ Կամրջաճորեցուն, սակայն ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ այն Վարդան Հաղպատեցու կազմած «Տաւնապատճառ»-ի գրված 1166-1173 թթ. ուշ շրջանի ընդօրինակութիւնն է:

1204 թվաՀամարի գրչագիրը ժողովածու է: Այնտեղ ներ են առել «Վերլուծութիւն ընթերցուածոց Հանդերձ այլ(ոց)» վերնագիրը կրող բնագիրը: Նրա հիշատակարանում գրված է «Թւիին ՈՉ (=1231/2 թթ.) գրեցաւ Աստուածային ընթերցուածիս մեկնութիւնս ի մեծահռչակ ուխտս Սանահինս...» (էջ 324 բ):

Ակնհայտ է, որ հիշյալ բնագրի վերնագիր է ընկալվել «Վերլուծութիւն ընթերցուածոց» կամ «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»: Այն հավանաբար եղել է Վարդան Հաղպատեցու ժողովածուի վերնագիրը, որովհետև այդ գրչագիրը իր բովանդակութեամբ հիմնականում հարում է 2021 թվաՀամարի բնագրին, թեև այն կարող էր կոչվել երկրորդ անվամբ՝ «Տաւնապատճառ»: Հնարավոր է մտածել, որ 5561 թվաՀամարի Տոնապատճառի ընդօրինակութիւնը 2021 և 1204-ի խմբից է հետագա հավելումներով: 3082 թվաՀամարի (1267 թ.) ժողովածուի մեջ ընդօրինակված է Տոնապատճառ, որի հիշատակարանում այն անվանվել է «...պատճառ նամակս տաւնից...» (էջ 475-478ա): 5197 թվաՀարի գրչագրի գրիչը հիշատակարանում գրում է, որ «զայս գիրք Տոնապատճառ Հօաքեցի բազմաց ի մի» և «... գրեց(ի) Տաւնապատճառս ի թվին ՉիԹ և կազմեցաւ յաւուր վճարման Մարերի ԻԸ-ն և Հոռ(ոմեացոց) Նոյեմբ(եր) Դ-ն յաշնան եղանակիս...» (էջ 211ա-212ա): Պարզ է, որ ժողովածուն անվանվել է «Տաւնապատճառ», ավարտել է 1280 թ. Մարերի 28=Նոյեմբեր 4, Երկուշաբթի, իսկ Նոյեմբերի 3-ին կիրակի գիշերը երկրաշարժ

1 Ձեռ. № 3795, էջ 291բ-292ա, տե՛ս նաև Ա. Մաթևոսյան, Ազգ. աշխ., էջ 261:

2 Ձեռ. № 3745, էջ 296ա, տե՛ս նաև Ա. Մաթևոսյան, Ազգ. աշխ., էջ 263:

է եղել: 522 թվաՀամարի ձեռագրի (1297/8 թթ.) գրիչ Սարգիսը իր ընդօրինակած ժողովածուն անվանել է «Պատճառ տաւնից տերուականաց» (էջ 59ա): 3931 թվաՀամարի ձեռագրի (1309 թ.) ընդօրինակողն իր ժողովածուն անվանել է «Նամակ Տաւնակ(ան)իս» (էջ 272-273ա): 2195 թվաՀամարի ժողովածուն (ԺԴ դ.) ուշ շրջանի միջամտողը կոչել է «Տոնապատճառ գիրք» (էջ 1ա), իսկ 2040-ի գրիչը՝ «Մեկնիչս ընթերցուածոցին» (էջ 137ա): Բավարարվեք բերված նյութերով: Հետևութիւնը պարզ է քննարկվող ժողովածուի վերնագիր է ընտրվել «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» և նրա տարբերակները, իսկ հետագայում վերանվանվել է «Տաւնապատճառ» դրանք զուգահեռաբար օգտագործվել են: Այդ ժողովածուի առաջացումը կապվում է Գրիգոր Արշարունի եպիսկոպոսի հետ և նրա գրած «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ը հիմք է ընդունվել հետագա խմբագրութիւնների համար և նույնիսկ վերցվել է նրա երկի վերնագիրը: Որ Գրիգոր Արշարունու «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ն է հիշյալ ժողովածուի առաջացման սկիզբը երևում է «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ի Ջաքարիա կաթողիկոսի խմբագրութիւնից, որը նույնպես չի նկատվել ուսումնասիրողների կողմից, այլպես հետևութիւնները հատկապես Ջաքարիա կաթողիկոսի կողմից կատարած աշխատանքների մասին կլինեին ավելի հիմնավոր և փաստարկված:

1964 թվին Վենետիկում Բ. Ջրաքյանը հրատարակեց Գրիգորիս Արշարունի քրոնիսկոպոսի «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ը Գեորգ Մեղրիկի 11-րդ դարի ընդօրինակութիւնից¹: Նա համառոտ նկարագրել է Գեորգ Մեղրիկի գրչագիրը և բերել նրա հիշատակարանը: Ինչպես գրչագրի ձեռագիրը, այնպես էլ Գեորգ Մեղրիկի հիշատակարանի տվյալները ուշագրավ են մի շարք խնդիրներ լուծելու համար:

Բերենք Գեորգ Մեղրիկի հիշատակարանը «ՁԳեորգ տառապեալ եւ տրուպ, գվերջին յորդիս եկեղեցւոյ, զստացող սուրբ գրոցս որ բովանդակեալ ունի յինքեան զխորհուրդս տօնից տէրուականաց, զոր սրբոց հարցն մերոց, ոգեշահ աշխատութեամբ բացայայտեցաւ ի սրբոյն Գրիգորիսէ, եւ Յովհաննիսի իմաստասիրի, և Սամուէլի վարդապետի, շարագրեցաւ ի քարտիս, ով ընթերցող յիշխ(ս)ցես ողորմութեամբ գՄեղրս մեղաւոր» (էջ 27):

Վերահիշյալ հիշատակարանում Գեորգ Մեղրիկը հստակ գրում է, որ իր ընդօրինակութեան մեջ ներ է առել «զխորհուրդս տօնից տէրուականաց» այսինքն՝ «Մեկնութիւն ընթերցուածոց Տոնապատճառը»-ի բնագրեր, որոնք գրել են Գրիգորիսը, Հովհաննես Օձնեցին և Սամուէլ Կամրջաճորեցին: Այլ խոսքով հիշատակում է իրեն ընտրած հեղինակներին, որոնք մեկնել են տերուական տոները: Սա հարցի մի կողմն է, բայց ավելի կարևորը ընդօրինակված բնագրերն են, որոնց որոշ հատվածների վերլուծութիւնը հատկապես Գրիգոր Արշարունու աշխատանքի, ցույց է տալիս, որ Գեորգ Մեղրիկը այդ բնագիրը վերցրել է 9-րդ դարի ընդօրինակութիւնից, որը խմբագրել է Ջաքարիա կաթողիկոսը: Ըստ Բ. Ջրաքյանի Գրիգորիսի «ընթերցուածոց մեկնութիւն»-ը բաժանված է 34 գլուխների: 15-րդ գլուխը վերնագրված է. «Թէ՛ զի յուրբաթու եւ ի չորեքշաբթու ընթերցուածի»: Կասկած չի կարող լինել որ այդ գլխի մի մասը գրել է Գրիգորիս Արշարունին այն է՝ «նոյնպէս երկուքն, որոշ ընթերցուածքն յուրբաթուն»... մինչև «և յուրբաթուն զմուտն ի դրախտն փիլիսոփային վկայութեամբ» (այսինքն՝ Գրիգոր Արշարունուց և ոչ Հոբի, ինչպես կարծել է Գ. Ջրաքյանը), որից հետո խմբագիրը շարունակում է «բայց զի ի բնագրին ոչ գտանի, մեզ անընդունելի է: Իսկ մերն այս է, թէ՛ զոր օրինակ լուսաւորացն տարրն զմարդկային բնութեանս ցոյցս ունէր, որպէս Յակոբ պարտէ լուծանելով զխաղն արեգական, լուսնոյ եւ աստեղաց Յովսեփու, այսպէս եւ զգալի լոյսն պարզ եւ տարած երրեակ թուով աւուրցն զխորհուրդ երրորդութեանն յինքեան ունեւ եւ զոր օրինակ զգալի լոյսն ի չորրորդ աւուրն ժողովեալ ի նիւթն, նոյնպէս եւ իմանալի լոյսն ի հօրէ՛ ի չորեքշաբթուն աւետա-

1 Տե՛ս Գրիգորիսի Արշարունու քրոնիսկոպոսի Մեկնութիւն ընթերցուածոց, Վենետիկ, 1964:

րանեցաւ Կուսին, ծագեալ մեզ ի նմանէ արեգակն արդարութեան եւ լուսաւոր առեալ զխաւար մեր: Որպէս ի չորրորդի՝ կենդանեաց լինել, եւ ստեղծուած Կնոջն որով կեանքն յայտնեցան, սա եւ ի չորեքհազարին աւետարանի, աւետօքն Աբրահամու առ Սառա խորհրդաբար եւ ի վեց հազարիս ճամարտապէս աւետարանեցաւ ի Գաբրիէլէ սրբոյ կուսին Մարիամու յաւուր չորեքհազարթու, որպէս յայտնի եւ Հինգհարիւրեակ բոլորակէն:

Եւ եթէ կամիս գտանել զօրն, կալ երկերիւր եւթանասուն եւ ինն եւ արա եւթներեակ Հոռոմի եւ օրագիւտ արա ապրիլի եւթանն, եւ գտանէս չորեքհազարթ զօրն աւետեաց: Նոյնպէս եւ զծննդեանն օր՝ թէ կամիս գտանել յաւել ի նոյն թուականն թիւ մի, արա եւթներեակ, նոյնպէս եւ օրագիւտ յուսուարի վեցին, որպէս եւ իւր կարգն է, եւ գտանէս Հինգհազարթ զօրն ծննդեանն եւ յայտնութեան Փրկչին: Որպէս եւ ի Հինգերորդ աւուրն ջուրցն հանել զեռունն շնչոց կենդանեաց, որ օրինակ է զմկրտութեամբ ծնունդն որդւոյ մարդկան եւ այսպէս ի կարգ անկեալ աւուրքն ունէին չորեքհազարթն զաւետիսն, Հինգհազարթն՝ զծնունդն, ուրբաթն՝ զխաչելութիւնն, շաբաթն, զթաղումն, կիրակին՝ զյարութիւնն: Զի որ օրինակ Հինգօրեա պահովք յուրբաթն մահու կցորդ լինիմք նոյնպէս Հինգօրեա խորհրդոյս զօրութեամբ՝ եւ յարութեանն հաղորդ լիցուք փոխել յեւթներեակէն ի նոր ութերեակէն: Եւ չէ պարտ հաւանել ոմանց որ աւելի թուականս լուսնականս եւ արեգակնայինս ցնորին ի քաւութեանն օրէ յառաջ, եւ ի կաւրոտ ոչ կարեն անել, որք զաւետիսն ի մարտի քսան եւ Հինգ ասեն, եւ ջանան զօրն չորեքհազարթ առնել, եւ զծնունդն ի դեկտեմբերի քսան եւ հնգին, և զօրն ուրբաթ եւ առնել ոչ կարեն զի թէ Հինգհարիւրեակ բոլորակդ ճամարիտ է զօր եկեղեցւո Աստուծոյ ընկալեալ է. եւ զչարչարանս Փրկչին երեք հարիւր տասն եւ երիս թուականին եղեալ է, որպէս յերեքհարիւրտասն եւ չորսն՝ ըստ պատուականութեան՝ զապրիլի զչորսն, ապա եւ այս անշարժելիք են. զի մինչ ունիս զայս թուական եւ երեսուն եւ երիս հանես, վասն զի երեսուն եւ չորրորդն ի թուականին պիտի լինել, յուսուարի վեցն Հինգհազարթ լինի եւ մինչեւ երեսուն եւ չորս հանես, ապրիլի եւթն չորեքհազարթ եւ եթէ ըստ երբայեցուցն՝ լուսնականաւքն կամիս գտանել զօր քաւութեանն, որ է պապանձմանն Չաքարիայի եւ զգաձն ի տուն իւր եւ զաւետիս Մարիամու Աստուծածածինին ի Հրեշտակէն, ապա այսպէս, կալ երկերիւր եւթանասուն եւ ութ (զհոռոմին) թուական, եւ այս թուական է որ ըստ Հոռոմին [տաւմարի] զաւետեացն զօրն ի չորեքհազարթու, եւ զծննդեանն յուրբաթու ածէ ի մարտ, և ի դեկտեմբերի ի քսան եւ Հինգ: Բայց, աստի ի չարչարանացն ամ երեսուն եւ վեց ամ լինի, եւ թէ պատեհ ոք կարծէ, ինքն գիտասցէ, բայց այլ չգտանի որ ընդ Հինգհարիւրեակ բոլորակին զուգաւորի, բայց դու կալ զնոյն թուական եւ արա զվերագիր հոռոմի ամսոյ, եւ լինի մի թիւ վերագիրն, եւ արա մարտի ամսոյ ծնունդ, եւ գտանես ի քսան եւ ինն նոյն ամսոյ զծնունդն, եւ այն էր երբայեցուցն սկիզբն տարւոյն որ կոչի նիսան, առաջին ամիսն եւ ապա կալ հարիւրեւթանասուն եւ եօթն օր եւ այն լինի վեց ամիս լուսնական եւ տասն այլ որ է քաւութեանն օր՝ յեւթներորդ ամսեանն եւ Հոռոմին հոկտեմբերի ամսոյ է մի օր եւ հնգետասան երբայեցուցն տաղաւարահարացն՝ որ է հոկտեմբեր վեց, եւ ի քսանեւ երկու թշրին ամսոյ՝ կատարումն տօնին եւ դարձն Չաքարիայի ի տուն իւր վասն զի յերեկօրեա հրամայէր սկսանել տօնին, որ է հոկտեմբերի երեքտասան, եւ կալ դարձեալ հարիւր եօթանասուն եւ հինգ օր եւ լինի վեց ամիս լուսնական, ըստ հրեշտակինն բանի սա Մարիամ զեղիսաբեթէ, եւ տուր ի նոյն ամսոյ երեքտասան յառաջիկայ ամսոցն եւ բավանդակի յապրիլի ամսոյ վեցն աւետիք հրեշտակին առ Մարիամ որոյ օրն լինի չորեքհազարթ երկերիւր եւթանասուն եւ եւթն թուականաւն, բայց նոցա երկօրին քսան եւ հինգն վրէպ են յաւուրցն զօր կամի, թէ եւ տարեալ ի վերջ երթան կամ յառաջ, զի զայլն զինչ եւ առնէնն չէ ճամարիտ, մինչ ընդ Հինգհարիւրեակ բոլորակին թուականին չմիաբանին, որով ապրիլի ի հնգետասանն պիտի գալ երեսուն եւ չորիւք ամօք, որում չարչարանք Փրկչին, զի որպէս զմուտ պահոց ի Զատիկէն պարտ է առնել. այսպէս զաւետիսն եւ զծնունդն՝ ի չարչարանացն ամէ (էջ 115-118):

Վերոհիշյալ հատվածը համարում ենք Չաքարիա կաթողիկոսի խմբագրութունը, ոչ միայն այն պատճառով, որ 1007 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակողը նրան է վերագրում Տօնապատճառի հաջորդ խմբագրութունը, որը լրացուցիչ փաստարկ է միայն, այլ հետևյալ փաստերի հիման վրա: Նախ «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ի խմբագիրը բերել է Գրիգոր Արչարունու շարադրանքը, ապա շարունակում, որ «մերն այս է» և շարադրում իր ասելիքը, որտեղ հիմնվելով ՇԼԲ գատկացուցակի 313 և 314 թվականների վրա, որոնք համարժեք են ներկա 865 և 866 թվականներին, հիմնավորել Բրիստոսի Մննդի, Ավետեաց Աստուծածածնի և Բրիստոսի չարչարանաց օրվա ամսաթվերը և շաբաթվա օրերը տարիների կտրվածքով: Նման հաշվումներ, իհարկէ, կարող էր կատարել Գրիգոր Արչարունին, սակայն ՇԼԲ-ի այդպիսի թվեր չէր կարող օգտագործել: Նա կկիրառեր ՇԼԲ-ի իր ապրած տարիների տարեթվեր, որոնք առկա են ՇԼԲ-ում: Այնպես որ այդ հաշվումները կատարել է մի հեղինակ, որն ապրել է 9-րդ դարի 60-ական թվականներին: Այդպիսի հեղինակ՝ կապված Մեկնութիւն ընթերցուածոցի խմբագրութան հետ, ինչպես տեսանք, հիշատակվում է միայն Չաքարիա կաթողիկոսը: Վերջինս խմբագրել է այդ ժողովածուի հիմք հանդիսացող Գրիգոր Արչարունու «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ը ավելացնելով տոնական օրերը և նրանց առանձին ընթերցվածների մասին նոր մեկնութուններ: Պատահական չէ, որ հնագույն «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-«Տաւնապատճառի» ընդօրինակութունների, այն է՝ 1007 և 3995 թվահամարների գրչագրերի մեջ տեսնում ենք Չաքարիա կաթողիկոսի յոթ աշխատանքների հիշատակութուն առանձին կամ խառն: Այսպես.

1. «Սուրբ վարդապետացն ասացեալ Յոհաննու Ոսկեբերանի, Եփրեմի, Մամբրեի, Չաքարիայի եւ Ստեփանոսի ի Գալուստն Տեառն յերուսաղէմ»¹:
2. Ի մեծի աւուրն երկուշաբաթի երանելոյն Չաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի եւ այլոց վարդապետաց ասացեալ»²:
3. Ի մեծի աւուրն երեքշաբաթի Չաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի³:
4. «Ի մեծի աւուրն ուրբաթուն Չաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի և այլոց սրբոց ասացեալ»⁴:
5. «Թեոփիլոսի եւ Չաքարիայի ասացեալ ի Թաղումն Տեառն»⁵:
6. Յաղագս Համբարձմանն երանելոյն Եփրեմի, Յոհաննու Ոսկեբերանի, Չաքարիայի և Ստեփանոսի ասացեալ»⁶:
7. Չաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի՝ ի փոխումն Աստուծամաւարն»⁷:

Վերոհիշյալ գրչագրերը համարում ենք Սամուել Կամրջաձորեցու ժողովածուի ընդօրինակութուններ հետագա որոշ հավելումներով, սակայն քննութունը ցույց է տալիս, որ Չաքարիա կաթողիկոսը 9-րդ դարի 60-ական թվականներին խմբագրել է «Մեկնութիւն ընթերցուածոցը»-ը և ավելացրել իրեն հետաքրքրող, տոնների մեկնութունները, որից հետագայում օգտվել է Սամուել Կամրջաձորեցին թերևս Չաքարիա կաթողիկոսի բնագրերից ավելացնելով նորերը՝ միացնելով այլ հեղինակների երկերի հետ: Այլ խոսքով անկասկած է, որ «Մեկնութիւն ընթերցուածոցի» հաջորդ խմբագիրը Չաքարիա կաթողիկոսն է:

1 Ձեռ. № 1007, էջ 206ա, 3795, էջ 135ա:
2 Ձեռ. № 1007, էջ 230ա, 3795, էջ 148ա:
3 Ձեռ. № 1007, էջ 236բ, 3795, էջ 151բ:
4 Ձեռ. № 1007, էջ 265բ, 3795, էջ 168ա:
5 Ձեռ. № 1007, էջ 284ա, 3795, էջ 178ա:
6 Ձեռ. № 1007, էջ 337բ, 3395, էջ 190բ:
7 Ձեռ. № 1007, էջ 429բ, 3795, էջ 241բ

Հաջորդ հեղինակը, որը մասն ունի «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-«Տաւնապատճառի» կազման և խմբագրութեան մեջ դա Սամուել Կամրջաձորեցին է, որն այն իրականացրել է 10-րդ դարի վերջերին 11-րդ դարի սկզբներին: Այդ մասին աներկբա գրել է, ինչպես տեսանք Գեորգ Մեղրիկը: Թե ինչ է ավելացրել հիշյալ ժողովածուի մեջ Սամուել Կամրջաձորեցին նույնպես հայտնի է դառնում Գեորգ Մեղրիկի գրչագրից, որը գրել է 11-րդ դարի վերջում, «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-«Տաւնապատճառ»-ի մեջ Սամուել Կամրջաձորեցու ներդրումն ըստ Գեորգ Մեղրիկի հետևյալ բնագրերն են՝

1. Յաղագս տօնից տերունականաց:
2. Յաղագս առաջին աւուրն:
3. Յաղագս քառասնօրեայ ի տաճարն ընծայելոյն:
4. Յաղագս առաջաւոր պահոցն:
5. Յաղագս քառասնեկի պահոցն:

Հիշյալ բնագրերը տարբեր անվանումներով առկա են քննարկվող ժողովածուի բազմաթիվ ընդօրինակութիւնների մեջ, սակայն անկասկած է, որ 1007, 3795 մասամբ 1888 թվահամարի (նկատի ունենք Առաջավորի պահի հատվածները) գրչագրերն Սամուել Կամրջաձորեցու խմբագրութեանն են պատկանում: Հաջորդ հեղինակը, որ տալիս է Սամուել Կամրջաձորեցու կազմած ժողովածուի, որ նա անվանել է «պատճառ պատճենից», բովանդակութիւնը Մատթեոս Ուռհայեցին է: Նա 1007 թվականին ծագատիկի վեճերի կապակցութեամբ գրել է. «Եւ սկիզբն արար Սամուել յառաջին աւուրն յարարչութենէ և գայր հասանէր մինչև ցվերջին պատկեր օրն ու զամենայն պատճառ պատճենից ըստ առաջին իմաստնոցն հաստատուն կացուցաներ»¹:

Մատթեոս Ուռհայեցին ծագատիկի վեճը օգտագործելով տվել է Սամուել Կամրջաձորեցու կազմած ժողովածուի՝ «պատճառ պատճենից»-ի, այն է՝ մեկնութիւն ընթերցուածոց-Տաւնապատճառի բովանդակութիւնը, որը ներածութիւնից և Ավագ տոններից հետո, իբրև նախապատրաստական հատված, անցել է Քրիստոսի Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան տոնին, իբրև տոնական տարվա սկիզբ և ավարտել տարվա մյուս տոների մեկնութեամբ, իսկպես օգտագործելով առաջին իմաստունների մեկնութիւնները: 1007 և 3795 թվահամարների գրչագրերը կան ամբողջական բնագրեր կամ դրանց առանձին հատվածների ավելի քան քսան հեղինակութիւնների, որոնց թվում օտար հեղինակներից՝ Աթանաս Ալեքսանդրացու, Եփրեմ Ասորու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Հովհան Ոսկեբերանի, Անդրեասի, Պրոկլի, Նեքտառեա, Թեոփիլոսի, ինչպես և հայ հեղինակների՝ Մամբրե Վերծանող, Գրիգոր Արշարունի, Հովհան Իմաստասեր-Օձնեցի, Ստեփանոս Սյունեցի, Զաքարիա կաթողիկոս, Յովհաննես Դրասխանակերտցի, Անանիա Նարեկացի, Սամուել Կամրջաձորեցի, Հովհաննես Կոզեռն Տարոնացի, Սարգիս, Պողոս Տարոնացի (վերջինները ավելացվել են հետագա խմբագրութեան ընթացքում): «Հարցումն Վահրամայ վարդապետին եւ պատասխանի վարդապետին Վանականայ» բնագրի մեջ գրված է. «(Հարց) զհայ գրեանքդ ո՞վ եղեալ: (Պատասխան). ԶՏօնականն՝ Մաքենացի հայրն Սողոմոնի, զՏօնացուցն՝ Վարագայ հայրն Ատոմ, զՏօնապատճառն՝ Կամրջակձորոյ հայրն Սամուել, զՆերբողեանն՝ Գրիգորէս Վկայսէրն»²: Մեկ այլ հարց ու պատասխանիքի մեջ գրված է. «(Հարց) զՀայադիր գրեանքդ ո՞վ է կարգեալ:

1 Մատթեոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, էջ 54-55:

2 Ձեռ. № 774, էջ 153բ-154ա:

Պատասխան. զՏաւնականն՝ Մաքենացի հայրն Սողոմոն, զՏաւնապատճառն՝ Կամրջաձորոյ հայրն Սամուել, զՆերբողեանն՝ Գրիգորիս Կլայեցին Վկայսերն»¹:

Ակնհայտ է, որ մեջբերված բնագիրը Վանական վարդապետի հարց ու պատասխանիքի տարբերակ է: Մխիթար Այրիվանեցին 1001 թվի տակ գրել է. «Աստ Ստեփաննոս Ասողիկ պատմագիր և Արիստակես Լաստիվերտացի և Սամուել հայրն Կարմնջաձորոյ զտօնացուցակն յօրինէր և սուրբ հայրն Ատոմ Վարագեցի ըզհոռագիրն կարգաւօրէր, իսկ հայրն Սիմէոն արար զԱղամագիրքն (այլ օր արար զԱղամ գիրսն) հարիւր և մետասան ճառ ի խնդրոյ Սենեքերիմայ՝ թագաւորին Վասպուրականի: Տիմոթ վարդապետն արար զմեկնութիւն Արարածոց»²:

Այստեղ Մխիթար Այրիվանեցին կամ Տօնացուցակի տակ հասկացել է Տօնապատճառը կամ պարզապես շփոթել է Տօնապատճառը Տօնացուցակի հետ, քանի որ մյուս սկզբնաաղբյուրներում խոսքը գնում է Սամուել Կամրջաձորեցու կողմից Տօնապատճառ ժողովածու կազմելու մասին:

Այսպիսով սկզբնաաղբյուրների քննութիւնը հնարավորութիւն է տալիս վերականգնել «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ի (Տօնապատճառի) հեղինակներին՝ Գրիգոր Արշարունուն, Զաքարիա Կաթողիկոսին և Սամուել Կամրջաձորեցուն և նրանց ներդրումը հիշյալ ժողովածուի ստեղծման և խմբագրման գործում:

Մյուս հեղինակն, որ մաս ունի «Մեկնութիւն ընթերցուածոցի» կազման և խմբագրման մեջ Արիստակես Լաստիվերտցին է, որն անկասկած կատարել է 11-րդ դարի 2-րդ կեսին:

Գուրգեն Մանուկյանը Փարիզից՝ Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանից ստանալով գրչագրի պատճենը «Էջմիածին» ամսագրում ներկայացրել է իր նախնական դիտողութիւնները: Նա գրում է, որ Փարիզից ազգային գրադարանի նախկին 93 թվահամարի ձեռագիրը երկու մասի է բաժանված, մի մասը այժմյան 174 թվահամարի ձեռագիրն է, մյուսը կրել է «Հայկական հավելված», 106 համարը (այժմ № 303), որտեղ գտնվում է Լաստիվերտցու «Մեկնութիւն ընթերցուածոցը»³:

Հիշյալ ձեռագիրն ընդօրինակվել է Հայոց ՈԶ թվականին, որը համարժեք է ներկա 1231-1232 թվականներին, Հռոմկլայում, Թորոս գրչի ձեռքով, Դավիթ Եպիսկոպոսի պատվերով: Ձեռագիրն ունի «Լաստիվերտցոյն՝ Մեկնութիւն ընթերցուածոցի», թերևս «ընթերցուածոցէն» խորագիրը: Այն սկսվում է հետևյալ տողերով «Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ծնաւ ի սուրբ կուսէն, զի զհնացեալ արարածս վերստին նորոգեսցէ», իսկ վերջը թերի է՝ «Զի երբեակ տերութեան...»:

Գ. Մանուկյանին թվում է, որ Մեկնութեան վերջից առանձնապես շատ պակաս է, քանի որ Հիսուսի ծննդյան և հայտնութեան 8-րդ օրվա կապակցութեամբ (թլփատութիւն) արդեն ընդարձակ տրված է: Եւ քանի որ 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ օրերի մասին գրածները շատ ծավալուն չեն, ուրեմն դժվար թե Լաստիվերտցին միայն վերջին օրվա կապակցութեամբ շատ լայն մեկնութիւն գրեր⁴: Գրչագրի վերնագրից դատելով, այն է՝ «Լաստիվերտցոյն՝ Մեկնութիւն ընթերցուածոցի» կամ «ընթերցուածոցէն», կարելի է միանշանակ պնդել, որ Արիստակես Լաստիվերտցին գրել է ամբողջական «Մեկնութիւն ընթերցուածոց», որից, հնարավոր է, որ գրիչը վերցրել է սկիզբը՝ Քրիստոսի Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան 8 օրերի մասը, եթե «Ընթերցուածոցէն» տարբերակն ընդունենք, որից էլ 8-րդ օրվա հատվածը պակասավոր է: Մնում է սպասել նոր ամբողջական գրչագրի, որպեսզի պատկերացում կազմենք այդ բնագրի մյուս օրերի մեկնութիւնների մասին, մանավանդ հայտնի է, որ Արիստակես Լաստիվերտցին գրել է տոնական այլ օրերի

1 Ձեռ. № 836, էջ 106բ:

2 Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմիւն, Մոսկվա, 1860, էջ 57:

3 Տե՛ս Գ. Մ. Մանուկյան, «Լաստիվերտցոյն՝ Մեկնութիւն ընթերցուածոց», Էջմիածին, 1969, Ե, էջ 36-43:

4 Տե՛ս Գ. Մ. Մանուկյան, Աշխ. աշխ. առ. էջ 38:

մասին մեկնություններ, որոնք կարող էին «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ի հատվածներ լինել: Այլ խոսքով Արիստակես Լաստիվերտցին իր մասն է բերել «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ի նոր խմբագրման մեջ:

Հաջորդ հեղինակը, որ խմբագրել է «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-«Տաւանապատճառ» ժողովածուն Վարդան Հաղպատեցին է:

1897 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակող Խաչատուրը, որը ըստ Փ. Անթապյանի, Վարդան Հաղպատեցու աշակերտներից մեկն է, գրել է. «Ես նուստս յորդիս եկեղեցւոյ Խաչատուր, բազում փութով հարցանէր՝ խնդրելով զպատճառս գրեանց սրբոյն Գրիգորի Նիւսացւոյ գտանել, և յուրիս լուսայ ի կենդանի ձայնից պատճառս այլ և այլս առանձին ամենայն գրեանցն Նիւսացւոյ: Իսկ վարդապետն իմ Վարդան եցոյց ինձ գրեալ յիւրում Տաւանապատճառին զոր ինք իսկ հաստատեալ էր ի Տէր Ներսիսէ հայոց կաթողիկոսէ, և զնոյն գտեալ յաւրինակէ, և գրեալ այսպէս՝ թէ Գրիգոր աստուածաբան զերկոտասան ամ եկաց ի Բիւզանդիայ և մաքրեաց զքաղաքն յամենայն հրճուածողացն»¹:

Խաչատուրի վկայությունից երևում է, որ Վարդան Հաղպատեցին, ոչ միայն կազմել է «Տաւանապատճառ» ժողովածու, այլ հաստատել է տվել Ներսես Շնորհալուին (1166-1173 թթ.): Նրա տեղեկությունից երևում է, որ Վարդանի կազմած Տոնապատճառում եղել է Գրիգոր Նյուսացու և Գրիգոր Աստվածաբանի բնագրերից: Հիշյալ վկայությունը թույլ է տալիս գտնել Վարդան Հաղպատեցու կազմած Տոնապատճառի գրչագրեր:

2021 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակությունը, թեև ուշ շրջանում վերագրվել է Սամուել Կամրջաձորեցուն, սակայն այն Վարդան Հաղպատեցունն է կամ ավելի ճիշտ ուշ շրջանի նրա խմբագրությունը: Այդ գրչագրում ունենք հետևյալ բնագրերը.

1. «Պատճառ Քրիստոս ծնեալ ճառին» (էջ 38ա):
2. «Գրիգորի Աստուածաբանի» (էջ 42ա):
3. «Պատճառ Սուրբ Աւետարանին Մատթէոսի, ասացեալ Տեառն Ներսիսի կաթողիկոսի» (էջ 49բ):
4. «Աւետարան ըստ Մատթէոսի եւ ի ծնանելն Յիսուսի ի Բեդղազեմ Հրէաստանի (էջ 57ա):
5. «Պատճառ բանից Գրիգորի Աստուածաբանի որ ասէ ի պահու իմում կա» (էջ 163ա):

Խաչատուր գրչի վկայության և հիշյալ գրչագրի բնագրերի համադրությունը թույլ է տալիս պնդել, որ 2021 թվահամարի տոնապատճառը Վարդան Հաղպատեցու կազմած տոնապատճառի խմբագրություններից է: Ուշագրավ է, որ Վարդան Հաղպատեցին բերել է Գրիգոր Նյուսացու և Գրիգոր Աստվածաբանի բնագրերը, այլ Ներսես Շնորհալուինը: Վերջինիս Մատթէոսի Աւետարանի մեկնությունը գրվել է Գեորգ Հաղպատեցու խնդրանքով, որն և տեղադրել է իր կազմած Տոնապատճառում:

Կարծում ենք, որ 1204 թվահամարի ձեռագրում գետեղված «Վերլուծութիւն ընթերցուածոց հանդերձ այլոց»-ը նույնպես կապված է Վարդան Հաղպատեցու կազմած Տոնապատճառի հետ: Այն ընդօրինակվել է հայոց ՈԶ (= 1231/2 թթ.) թվականին Սանահինում և բովանդակությունից մեջ ունի վերահիշյալ բնագրերից երկուսը, այն է՝ 1. Պատճառ Քրիստոս ծնեալ ճառին (էջ 279 ա) և 2. «Այսպէս վերայգրեալ Գրիգորի Աստուածաբանի Նազիազու եպիսկոպոսի՝ ի յայտնութիւն Տեառն» (285բ):

Ակնհայտ է, որ գտնված է Վարդան Հաղպատեցու Տոնապատճառի խմբագրության ձեռագրեր, որոնց համադրությունը միմյանց և այլ բնագրերի հետ հնարավորություն կտա վերականգնելու նրա կազմած տոնապատճառի նախնական խմբագրությունը, որը հետագա ուսումնասիրության խնդիր է: Մի բան պարզ է, որ 1166-1173 թթ. սահմաններում Վարդան Հաղպատեցին կազմել է Տոնապատճառ ժողովածու և նույնիսկ հաստատել տվել Ներսես Շնորհալուին:

Տոնապատճառի կազմության մեջ իրենց ավանդն ունեն Գրիգոր Գանձակեցին (1190 թ.), Հովհաննես Գանձակեցին (XIII դ.)², Քերոբ վարդապետի և այլոց կողմից:

Ի դեպ 1204 թվահամարի գրչագրում (1231/2 թթ.) կարդում ենք 1. «Պատճառ յովանակեմ գալստեան Տեառն մեր Յիսուսի Քրիստոսի ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ՝ յԱստուածաշունչ գրոց և ի հոգելից մեկընչաց և ի բանիբուն վարդապետաց ժողովեալ Քերոբի ումեմն անպիտան աշակերտի: Բանից բանին Յիսուսի, զոր մեծաւ աշխատութեամբ հաւաքեցի սակաւս ինչ ի մէջ յաւելեալ է բանն, որ ասէ եւ գան յերիքով» (էջ 242ա): 2. «Սկիզբն և պատճառ առակաւոր բանիցն Սողոմոնի յայն որ ասէ. ունայնութիւն ունայնութեան և զոր կամիցի ոք ի նոյն գրոց նորին Քերոբի աւաք» (էջ 258բ): 2021 թվահամարի ձեռագրում գրված է. «Պատճառ գալստեան Տեառն յերուսաղէմ ի բազում աւրինակաց հաւաքեալ ի Քերոբ վարդապետէ» (էջ 117ա): Մենք այն տպավորությունն ենք ստանում, որ Քերոբ վարդապետը ժամանակակից է Վարդան Հաղպատեցուն և նրա գործակիցն է եղել, որովհետև նրա հնագույն հավաքածուները գտնվում են Վարդան Հաղպատեցու Տոնապատճառում կամ էլ գործել է մինչև 1231/2 թթ., որովհետև նրա հավաքած բնագրերը գտնվում են 1204 թվահամար ձեռագրում: Այլ խոսքով Քերոբ վարդապետի գործունեության շրջանը կապված է 1166-1232 թթ. միջոցի հետ:

Տոնապատճառ ժողովածուի խմբագրման մեջ իր ավանդն է բերել Վարդան Արևելցին, որն հիմնավորել է Փ. Անթապյանը³:

Վերջինիս փաստարկները մանրամասն շարադրելու անհրաժեշտությունը չկա միայն բերենք 4139 թվահամարի Տոնապատճառի հիշատակարանի, որից հետո նոր տվյալներով փորձենք հաստատել Փ. Անթապյանին:

1267 թ. Հաղպատում ընդօրինակված 4139 թվահամար ձեռագիրը Վարդան Արևելցու «կազմած «Տոնապատճառ»-ն է հենց և հիշատակարանը գրել է ձեռագրի գրիչ՝ Տիրացուի կողմից, որը, ինչպես գիտենք, այդ նույն Վարդանի անմիջական աշակերտն է»⁴: Բերենք 4139 թվահամարի Տոնապատճառի հիշատակարանը.

«Ի մերումս բացափայլեալ ժամանակի յամենեցունց ոգիս (Վարդան վարդապետ-Փ. Ա.) արեգակնածագ փայլմամբ նշողիւք լուսաւորել ըստ բացման աչաց և ականջաց ներքին մարդոյն՝ արանց, միանգամայն և կանոնցն մեծաց և փոքունց, եկեղեցականաց և աշխարհականաց և ամենայն չափս հասակի, նաև օտարացելոցիս: Եւ այսպես երկար ժամանակ ի ծերութիւն հասեալ և [ան]յայման բարի քաղաքավարութեամբ կեցեալ ըստ կամացն աստուծոյ ի զարդիկեղցւոյ և ի պարծանս ուղղափառ հաւատացելոց: Փոխեցաւ ի հանգիստն արդարոց, յիշատակ նորա օրհնութեամբ եղիցի առաջին աստծոյ:

Վասն որոյ հոգ տարեալ սա յոյժ եկեղեցւոյ, նորին մանկանց՝ վերածնելոց ի Քրիստոս, և բազում ինչ բան թիւրեալ ի սուրբ գիրս յուղղեաց ի մեկնչաց սրբոց, նաև՝ զՍողոմոն գլխովն և զերկարութիւն յայլ և յայլ մեկնչաց ի մի վայր ժողովեալ կարճ և համառոտ բանիւ սեփականել դիւրահաս ընթերցողաց, որպէս և զայս մեծ հոգևոր բուրաստանս ամենալիր ծաղկոցացս՝ պատ-

¹ Ձեռ. № 1897, էջ 108ա, տե՛ս Գալ Փ. Անթապյան, Գշվ. աշխ., Բ. Ա., էջ 238:

¹ Ձեռ. № 3395, էջ 96ա:

² Տե՛ս Փ. Անթապյան, Գշվ. աշխ., էջ 237:

³ Փ. Անթապյան, Գշվ. աշխ., Բ. Ա., էջ 238-244:

⁴ Աճղ., էջ 239:

ճառս տաւնից տէրունականաց՝ (ընդգծումը մերն է - Ռ. Վ.), հավաքմունք սուրբ բանասիրաց... որով և ես ի[սկ]յամենայնի անարժանս և անպիտանս, որ Տիրացու անուանեցա[յ] ի նորին աշակերտացն, որ և ի սա աշխատեցայ և ըստ կարի իմում ջանացա[յ] զՏերունական տաւնից պատճառն որ և ի սա գծագրեցաք ... Հոչակաւոր սուրբ ուխտիս ի յաստուած[կառոյց] ... Հաղբատ, թուին Հայոց ՉժՉ (1267) ... տէրունական սուրբ և աստուածընկալ նշանիս ... և այլ սրբոցս, յաթոռակալութեանս տէր Յովհաննիսի մեծի հռետորի «սուրբ վերադիտողի...»¹:

Տիրացուն «Տոնապատճառն» ընդօրինակել է Վարդան Արևելցու մահից, այն է՝ 1271 թ. հետո, բայց հիշատակարանի տարեթիվը թողել է բնագրի տարեթիվը, այն է՝ ՉժՉ (= 1267/8թթ.): Դրանով իսկ կարելի է ասել, որ Վարդան Արևելցին Տոնապատճառի կազմելը վերջացրել է 1267/8 թթ.: Եթե ընդունելի չլինի այս բացատրությունը, ապա հիշատակարանի տասնամյակը է շփոթված ՉժՉ-ի փոխարեն ՉԻՉ (= 1277/8թթ.), ինչպես գրել է Փ. Անթապյանը: Կարծում ենք առաջին տարբերակն է ավելի մոտ ճշմարտությանը: 4139 թվահամարի գրչագրում Վարդան Արևելցին օգտագործել է իր իսկ կողմից գրված ներբողյանը նվիրված Հովհաննես Մկրտչին: Նա «Պատճառ սրբոյն Յովհաննու Կարապետին» ենթավերնագրի տակ գրել է իր ներբողյանը, որն սկսում է «Բազմադիմի են ճանապարհ իմաստութեան...»²: Սակայն բնագրում չի հիշատակվում հեղինակի անունը: Հ. Տաշյանին հայտնի է եղել «Ներբողեան Վարդանայ ի Յովհաննէս Մկրտչի...» («Բազմադիմի են ճանապարհ իմաստութեան...»)³, որը վերոհիշյալ բնագրի ընդօրինակությունն է: Փ. Անթապյանը ձեռքի տակ չի ունեցել այդ բնագիրը, որպեսզի հետազոտություն կատարի հանգամանորեն: Մեզ հաջողվեց գտնել հիշյալ բնագրի ընդօրինակությունը, որտեղ այդ ներբողյանը վերագրվել է Վարդան Արևելցուն, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո: Այժմ մի քանի խոսք այդ ձեռագրի մասին: 2695 թվահամարի ձեռագիրը Յայսմավուրք է, ընօրինակված 14-րդ դարում: Այդ բնագրի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այն Տեր-Իսրայելի և Կիրակոս Գանձակեցու Յայսմավուրքների խառնուրդ է, այսինքն՝ նոր խմբագրություն կազմված Տեր-Իսրայելի կողմից կիրառված տոնական տարվա կտրվածքով: Ահա այդ Յայսմավուրքի խմբագրության Նավասարդի մեկի կանոնի տակ գրված է հիշյալ ներբողյանը: Կանոնի վերնագիրն է. «Նաւասարդի ամսոյ ի մինն և Աւգոստոս ի ԺԱ. Տաւն է Յովհաննու Մկրտչին՝ կարգեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչին մերոյ» (էջ 214բ):

Վերջում ունի հետևյալ վկայությունը. «Արբոյ Կարապետին բարեխաւութեամբ գթա տէր իմ Յիսուս ի բազմերանեան երջանիկ ըրբունին և յամենագովելի աստուածաշնորհ Հայրն Հաւատոյ Վարդան՝ յարմարող այսմ աստուածային գանձի...» (էջ 217):

4139 թվահամարը Տոնապատճառի և 2695 թվահամարի Յայսմավուրքի բնագրերը Վարդան Արևելցունն է: Բերենք մեկ համարժեք վկայություն գուգահեռաբար:

4139 թվահամարի գրչագիր

Եւ մեծ ասացուք յաղագս տաւնից գաւնագանութեան սրբոցն, թէ որպէս ըստ չորից յեղանակաց բաժանեալ են ի միմեանց ըստ պատահման ատուրցն: Վասն զի առաջինն է որ մուտն Նաւասարդի ամսոյ. Նաւատակութեան է յիշատակ և գլխատմանն, զոր մշտնջենաւորապէս տաւնէ եկեղեցի սուրբ: Իսկ երկրորդն, որ յաւուրս Պենտակուստէին մերձաւոր նոր կիրակէին. դիր է

2695 թվահամարի գրչագիր

և մեք ասացուք յաղագս տաւնից գանագան սրբոյս, թէ որպէս ըստ Դ-ից յեղանականաց բաժանեալ են ի միմեանց ըստ պատահման ատուրցն: Վասն զի առաջինն որ է մուտս Նաւասարդի ամսոյ. Նաւատակութեան է յիշատակ և գլխատմանն, զոր մշտնջենաւորապէս տաւնէ եկեղեցի սուրբ: Իսկ երկրորդն, որ յաւուրս Պենտակուստէին մերձաւոր նոր կիրակէին. դիր է սրբոյն

1 Փ. Անթապյան, ԳԶՎ. աշխ., էջ 239, Գակ Ձեռ. N° 4134, էջ 438ա-բ:
2 Ձեռ. N° 4139, էջ 62բ:
3 Հ. Տաշյան, Յուցակ ձեռագրաց ... էջ 567, Փ. Անթապյան, ԳԶՎ. աշխ., էջ 160:

սրբոյն Գրիգորի ի բառնալ Գայթակղութեանց Անհատական պատկերին և Արմազդահին և փոխաբերիլ ճշմարտութեան տաւնիք ի տեղուցն յայնորիկ սրբոյն Յովհաննու, և ի միսումն շաբաթն Աստուածածնին: Իսկ երրորդ տաւնն ի Սահմի Է. Յովհաննու և Աթանագինէին գալ սուրբ Աշխարացն, և ի տեղի առնուլ կառացն ի ձորակին մերձ յԱշտիշատ Տարունոյ, գաւրն գայն տաւն ուրախութեան հրամայեցին կատարել ի հանգըստեան սրբոցն: Իսկ չորրորդ՝ գիտ է սուրբ զլխոյն Յովհաննու յԱմասիայ քաղաքի, որ բերաւ ի միակեցացն և յայտնեացաւ աստուածասիրաց անձանց ի թագաւ (փոխ. Ի Թ-ն) Աւգոստոս: Այդ այս չորիք տաւնիս պատուի մեծն Յովհանէս ըստ չորից յեղանակակաց տարոյն մաքրութեան և ըստ չորից տիեզերաց աշխարհի կատարելութեան որ ընդ բոլոր հանուրց կաթողիկէ եկեղեցի գարդարի տաւնիք հոգևոր ուրախութեամբ (2695, էջ 217ա-բ):

Գրիգորի, ի բառնալ գայթակղութեան յԱնհատական պատկերին և փոխաբերիլ ճշմարտութեան տաւնի սրբոյն Յովհաննու ի տեղուցն յայնորիկ: Եւ ի միսումն շաբաթն Աստուածածնին: Իսկ Գ տաւնն ի Սահմի Է. Յովհաննու և Աթանագինէին գալ սուրբ Աշխարացն, և ի տեղի առնուլ ձորակին մերձ յԱշտիշատ Տարունոյ, գաւրն գայն տաւն ուրախութեան հրամայեցին կատարել ի հանգըստեան սրբոցն: Իսկ չորրորդ՝ գիտ է սուրբ զլխոյն Յովհաննու յԱմասիայ քաղաքի, որ բերաւ ի միակեցացն և յայտնեացաւ աստուածասիրաց անձանց ի թագաւ (փոխ. Ի Թ-ն) Աւգոստոս: Այդ այս չորիք տաւնիս պատուի մեծն Յովհանէս ըստ չորից յեղանակակաց տարոյն մաքրութեան և ըստ չորից տիեզերաց աշխարհի կատարելութեան որ ընդ բոլոր հանուրց կաթողիկէ եկեղեցի գարդարի տաւնիք հոգևոր ուրախութեամբ (2695, էջ 217ա-բ):

Մեջբերվածից պարզ է դառնում, որ Վարդան Արևելցին իր իսկ կողմից գրած ներբողյանը օգտագործել է Տոնապատճառի մեջ մեկնելու Հովհաննես Մկրտչի տոնական օրերը:

Այսպիսով կասկած չի կարող լինել, որ 4139 թվահամարի գրչագիրը կամ Վարդան Արևելցու կենդանության ժամանակ 1267/8 թթ. գրված Տոնապատճառն է, որ ընդօրինակեց նրա աշակերտը Տիրացուն թողնելով նախկին տարբեր թիվը կամ գրչագիրն 1277/8 թթ. է: Ասենք նաև որ վաղ շրջանում կազմված «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ները ունեն համեմատաբար փոքր քանակի միավոր բնագրերը, իսկ Վարդան Արևելցուն Տոնապատճառը կրկնակի միավոր բնագրերի քանակ ունի: Այսպես, մոտավորապես հետևյալ բնագրերի քանակն ունեն վաղ գրված ժողովածուները:

- Գր. Արշ. - 34
- 1007- 66
- 3795 - 52
- 2021 - 34
- 2039 - 64
- 1888 - 73
- 4139 - 113

«Մեկնություն ընթերցուածոց-Տաւնապատճառ»-ի հետագա ընդօրինակություններն ունեն նոր մոլծուկներ նախորդների համեմատ: Նրանց ուսումնասիրությունը ապագայի խնդիր է:

Այս ուսումնասիրությունը թելադրված է Հայոց տոնացույցի զարգացման պատկերը ամբողջական ներկայացնելու միտումով, իսկ Մեկնութիւն ընթերցուածոց-Տաւնապատճառի խմբագրությունների համապարփակ ուսումնասիրությունը կարող է կատարվել միայն մենագրական հետազոտության ճանապարհով:

Այսպիսով Գրիգոր Արշարունին 7-րդ դարի վերջում գրեց «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ը, որը հիմք դարձավ հետագա խմբագրությունների համար, որոնցից 2-րդը կատարվեց 9-րդ դարի 60-ական թվականներին Ջաքարիա կաթողիկոսի կողմից, 3-րդը՝ Սամուել Կամրջաձորեցու

կողմից 10-րդ դարի վերջին - 11-րդ դարի սկզբներին և մեզ են ներկայացնում ուշ շրջանի, այն է՝ 1007 և 3795 թվահամարների գրչագրերով:

Հաջորդ հեղինակը Արիստակես Լաստիվերտցին է, որի ընդօրինակությունը հայտնի է Փարիզի ոչ ամբողջական գրչագրով:

Վարդան Հաղպատեցին 1166-1173 թթ. սահմաններում խմբագրեց «Մեկնութիւն ընթերցողածոց-Տաւնապատճառ»-ը, որի գրչագրերն են ուշ շրջանի ընդօրինակությունները, այն է՝ 2021 և 1204 թվահամարների ձեռագրերը:

Վարդան Արևելցին 1267/8 թթ. կատարեց Տօնապատճառի հաջորդ խմբագրությունը, որը մեզ է ներկայանում իր մահից հետո ընդօրինակված 4139 թվահամարի գրչագրով:

ԱՏՈՄ ՎԱՐԱԳԵՑՈՒ ԽՄԲԱԳՐԱԾ ՀՈՌՈՄԱԴԻՐԸ
(10-րդ դարի վերջ)

Հայկական սկզբնաղբյուրները հատկապես Վանական վարդապետը և Մխիթար Այրիվանեցին տեղեկացրել են Ատոմ Վարագեցու կողմից խմբագրված Տոնացույց-Հոռոմադիրի մասին:

Բերենք այդ վկայությունները:

Ըստ «Հարցումն Վահրամայ վարդապետի եւ պատասխանի վարդապետին Վանականայ՝ բնագրի՝

«(Հարցումն). զհայ գրեանքդ ո՞վ եղեալ: (Պատասխանի). զՏօնական՝ Մաքենոցի Հայրն Սողոմոնի, զՏօնացուցն՝ Վարագայ Հայրն Ատոմ, զՏօնապատճառն՝ Կամրջակ յորոյ Հայրն Սամուէլ, զՆերրողեանն՝ Գրիգորէս Վկայասէրն»¹:

Ըստ Մխիթար Այրիվանեցու (1001 թ. տակ)՝ «Աստ Ստեփանոս Ասողիկ պատմագիր և Արիստակէս Լաստիվերտացի և Սամուէլ Հայրն Կարմնջաձորոյ զտօնացուցական յօրինէր և սուրբ Հայրն Ատոմ Վարագեցի զհոռոմադիրն կարգաւորէր...»²:

Վերոհիշյալ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Ատոմ Վարագեցին խմբագրել է տոնացույց, որն անվանվել է «Հոռոմադիր»: Հոռոմադիր անվանվող տոնացույցի հարցում հայագիտության մեջ տիրում է շփոթ³: Հիշյալ կարծիքները քննարկելու անհրաժեշտություն չենք համարում:

Փորձենք գտնել քննարկվող բնագրի ընդօրինակությունը: Մեզ է հասել 1154/5 թթ. արտագրված Տոնացույցի-Ճաշոցի գրչագիր, որն ունի 832 թվահամարը: Այն հուլյան ամիս-ամսաթվերով կազմված հայոց Ճաշոց-Տոնացույցի խմբագրություն է, որը կրում է «Կարգ տաւնից ըստ Հոռովմն ամսոցն, որք կատարին ի Քրիստոս» վերնագիրը: Դատելով բնագրից կարող ենք հստակորեն ասել, որ այն «Կանոնք ընթերցողածոց»-ի հետագա խմբագրություն է: Կասկած չկա, որ «Կանոնք ընթերցողածոց»-ը հետագա դարերում վերանվանվել է Հոռոմադիր, այսինքն Հոռոմեական ամիս-ամսաթվերով գրված ճաշոց-տոնացույց: Հնարավոր է մտածել, որ այն առաջացել է բնագրի վերնագրից, այն է՝ «Կարգ տաւնից ըստ Հոռովմն ամսոցն...»:

Դժվար չէ նաև բնագրի մեջ տեղ գտած տվյալների և Մխիթար Այրիվանեցու վկայած 1001 թվականի համադրությունը որոշել թե «Կանոնք ընթերցողածոց»-Հոռոմադիրն երբ է խմբագրվել:

Պարզենք Հոռոմադիրի խմբագրման ժամանակը նախ ելնելով գրչագրի տվյալներից: 832 թվահամարի բնագրի մեջ գրված է. «Յուլիս Բ. Տապանակին, որ է աւր Նաւակատեաց Վարդավառի տաւնին» (203ա):

Հիշյալ տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ բնագրի գրման տարում հուլիս 2-ը եղել է շաբաթ օր, իսկ Վարդավառը՝ կիրակի: Կիրառելով Հայոց տոնացույցի եղանակը գտնում ենք, որ այդպիսի համապատասխանություն եղել են հետևյալ տարիներին՝ 970 թ., 981 թ. և 992 թ.:

1 Ձեռ. N° 774, էջ 153բ-154ա:
2 Մ. Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 57:
3 Տե՛ս Գ. Զարբանալյան, Պատմութիւն դպրութեան, էջ 569, Մ. Ավդալբեգյան, Յայտնաբերած օղորդածուն, Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի գիրք Ա. էջ 210 և 214:

Համադրելով Մխիթար Այրիվանեցու վկայած 1001 թվականի հետ, կարելի է պնդել, որ Հռոմադիրն խմբագրվել է 992 թվականին: Այլ խոսքով Ատոմ Վարագեցին Հայոց Ճաշոց-Տոնացույցը, որն անվանվել է Հռոմադիր, խմբագրել է 10-րդ դարի վերջին: Հռոմադիրը պահպանվել է Հայոց տոնական տարվա հետևյալ օրերը

Տաւն սրբոյ Յայտնութեանն կատարի Յունարի Զ...

Յերկրորդում աւուրն սրբոյն Ստեփանոսի... Մինչև 8-րդ օրը նախատեսված է ընթերցուածներ:

Յունուարի ԺԱ. Պետրոսի եւ Աբիսողոմա...

Յունուարի ԺԷ. (բնագրի՝ Իէ ուղղումը մերն է). Սրբոյն Անտոնի...

Յունուարի ԺԹ. Թեոդոսի թագաւորի...

Փետրուարի ամսոյ որ աւր ԺԴ. քառասնաւրեայ գալուստն Տեառն ի տաճարն...

Բարեկենդանին շաբաթ աւր սրբոց Հայրապետացն...

Բարեկենդանին Կիւրակէին...

Ղազարուն...

Արմաւենեացն...

Երկրորդ շաբաթուն Յիշատակ Թեոդորոսի զաւրաւարի...

Երրորդ շաբաթուն Յիշատակ սրբոյն Կիւրղի Երուսաղէմի Հայրապետի...

Երրորդ Կիւրակէին...

Ի չորրորդ շաբաթուն. Յիշատակ Յովհաննու Երուսաղէմի Հայրապետի...

Չորրորդ Կիրակէին...

Հինգերորդ շաբաթուն Յիշատակ սրբոց քառասնիցն...

Հինգերորդ Կիրակէին...

Վեցերորդ շաբաթուն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի...

Վեցերորդ Կիրակէին...

Մայիս Ա. Երեմիա Մարգարէի...

Մայիս Ե. Երեւումն սրբոյ խաչին յերկնից...

Մայիս Թ. Մանկանց Բեղղահեմի...

Մայիս ԻԲ. Կոստենդինոսի թագաւորի...

Յունիս Ժ. Դիր Չաքարիա Մարգարէի...

Յունիս ԺԴ. Եղիսէի Մարգարէի...

Յուլիս Բ. Տապանակին, որ է աւր Նաւակատեաց Վարդապետի տաւնին...

Յուլիս Զ. Դիր Եսայայ մարգարէի...

Աւգոստոս Ա. Մակաբայեցւոցն...

Աւգոստոս ԺԵ. Փոխման Աստուածածնին...

Աւգոստոս ԻԳ. Թովմայի առաքելոյ...

Աւգոստոս ԻԹ. Յովհաննու Մկտրչի...

Սեպտեմբերի ԺԳ. Նաւակատիք սուրբ տեղեացն Երուսաղէմի...

Սեպտեմբեր ԺԴ. Սրբոյ Խաչին...

Նոյեմբերի ԺԵ. Փիլիպպոսի առաքելոյ...

Նոյեմբերի Լ. Անդրէի առաքելոյ...

Դեկտեմբեր ԻԵ. Դաւթի եւ Յակովբայ...

Դեկտեմբերի ԻԷ. Սրբոյն Ստեփաննոսի...

Դեկտեմբերի ԻԸ. Պետրոսի եւ Պաւղոսի...

Դեկտեմբերի ԻԹ. Յակովբայ եւ Յովհաննու...

Նախորդ տոնացույցերի Համեմատությամբ այստեղ նորութիւններ են հետևյալ տոները.

Հունվարի 7-ին կատարել են Սուրբ Ստեփանոսի հիշատակի տոնը, որը նախորդ տոնացույցերի մեջ բացակայում է: Նրա հաջորդ տոնը, որ նախատեսված էր հնագույն տոնացույցերում Դեկտեմբեր 27-ին պահպանվել է և այստեղ Բուն Բարեկենդանից առաջ ընկնող շաբաթ օրը կանոնականացվել է սուրբ Հայրապետների հիշատակը: Ղազարի և Արմավենաց օրերը ընկել են Մեծ պահքի առաջ, որն անհասկանալի է: Չկա Զատիկ և հաջորդ կիրակիի արարողական կարգը, որոնք ցույց են տալիս, որ տոնացույցի նախնական օրինակը խաթարված է:

Յուլիսի 2-ի Տապանակի օրը առկա է նախորդ տոնացույցերում, սակայն նա Հայտնվել է շաբաթական շարքը ցույց տվող Վարդապետի նախորդ օրը անվանվելով Նավակատեաց Վարդապետի, որը մուծվել է Հովհան Օձնեցու Տոնացույցի ազդեցութեան տակ:

Օգոստոսի 15-ի Մարիամ Աստուածածնի տոնը վերանվանվել է Փոխման Աստուածածնի:

Սեպտեմբերի 14-ին Սուրբ Խաչի ժողովրդին ցույց տալու օրը փոխարինվել է Սուրբ Խաչի տոնով, որը ինչ խոսք նույնպես Հովհան Օձնեցու Տոնացույցի ազդեցութեան հետևանք է: Նա փաստորեն հետևել է Հովհան Օձնեցուն ավելացնելով հուլյան ամիս-ամսաթիվը:

Հովհան Օձնեցու տոնական շաբաթական շարքի ազդեցութեամբ զգալի է, սակայն բացակայում են Հայոց սրբերի հիշատակի օրերը: Հռոմադիրը Հովհան Օձնեցու Տոնացույցից հետո, կարծես թե, Շաբաթական Տոնացույցի բաղկացուցից մասն էր, որոնք գործում էին զուգահեռաբար:

Պատահական չէ, որ Հռոմադիրը չի արտահայտել Հայոց սրբերի օրերը, քանի որ նա թեև կրում է շաբաթական շարքի ազդեցութեամբ, բայց Հայոց սրբերի տոների օրերը տալու դեպքում էլ չէր անվանվի Հռոմադիր: Այն չի տվել նաև այն պատճառով, որ չէր կարող ամսաթիվեր նշանակել: Այսպիսով Հայտնի է դառնում Հայոց քրիստոնեական տոնացույցի հաջորդ տարբերակը հուլյան ամսաթիվերով, որը ուշ շրջանում վերանվանվել է Հռոմադիր:

ՍԱՐԿԱՎԱԳԱԴԻՐ ՏՈՄԱՐԸ ԵՒ ՇԼԲ-Ը

Հայոց տոնացույցի և տոմարի պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Հովհաննես Սարկավազը:

Նրա կենսագիրը գրում է. «Յետ այսորիկ ի խոյզ և ի քնին ընթացից լուսաւորացոյ մը տեալ, տայր գումարել ի միատեսակ և յանստեր իւր թիւս տոմարի, զուշ և զակն ոգւոց: Եւ տեղեակ առնէր տօնից կարգաւորաց և փոփոխմանց ամսոց և ամականաց, և եղանակաց քառաբաժին տարատմամբ: Եւ որ ինչ ի քառեակս և ի բոլորս եղեալ են երկասիրացն կաճառք, զպիտանիս և զարդաիւնարար իրս, ի նրհանջաւոր յառաջադեմցմունս և զետեղաւոր անշարժ կառուցմունս: Եւ ի շրջընթաց իւրակի կողմն ինն և տասնեկաց և քսան և ութեակ բոլորատար պարունակաց...»¹:

Սամուել Անեցին միայն գրել է. «ԹՃԼԱ ի ՇՀԸ ամին փոխեցաւ ի Քրիստոս մահուամբ վարդապետն մեծ որ Սարկաւազն կոչիւր ի Հաղբատ»²:

Կիրակոս Գանձակեցին տեղեկացնում է. «Սոյնպէս և մեծիմաստն գիտութեամբ քան զյոլովս և հանճարեղն յամենայնի՝ մտահարուստն Յովհաննէս, Սարկաւազն կոչեցեալ, ի Հաղբատ: Սա բազում ինչ աշխատասիրեաց ի գիրս՝ յիշատակ բարի թողուլ սա զբազմաց փափագելին և ոչ ձեռնհաս, զհաստատ և զանշարժ տոմարն կարգեաց Հայոց փոխանակ շարժականին և անհաստատնոյն, ազատ և միաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարի ընդ Հայոց վասն զի յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ: Նորա բանքն ամենայն իմաստասիրական ոճով, որպէս զԳրիգոր Աստուածաբանին, և ոչ զեղջուկ: Սա գրեաց ճառս ներբողականս ի մեծագոր արքայն Հայոց Տրդատ, և ի սուրբ Հայրապետն Ներսէս, և ի սքանչելին Սահակ և Մեսրոպ արար և շարական Ղևոնդեանցն քաղցր եղանակաւ և յարմար բանիւ, որոյ սկիզբն է այս. «Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղեցիք»: Գրեաց նոցուն և ճառս ներբողական. գրեաց ևս և գիրս աղօթից. գրեաց և օրինակս ստոյգ գրոց... եւ այսպէս բարւոք քաղաքավարութեամբ կեցեալ յաշխարհի՝ փոխեցաւ ի Քրիստոս աշխատասէրն ի Հաղբատ... Եւ եղև վախճան սրբոյն ի ՇՀԸ թուականին»³:

Մխիթար Այրիվանեցու հրատարակիչը 1085 թվականի տակ գրել է. «Սկիզբն նոր թուականին, որ կարգեցաւ ի Յովհաննէս վարդապետէ Հաղբատացւոյ, որ Սարկաւազ Կոչեցաւ: Սա արար անշարժ տոմար ըստ այլոց ազգաց»⁴:

Նույն տեղեկությունը բերել է Գ. Զարբհանալյանը հավանաբար քաղելով Վենետիկի Զեռագրերից, այն է՝ «ՇԼԴ. սկիզբն նոր թուականին, որ կարգեցաւ ի Յովհաննէս վարդապետէ Հաղբատեցւոյ, որ Սարկաւազ կոչեցաւ: Սա արար անշարժ տոմար ըստ այլոց ազգաց»: Հասկանալի է, որ Մխիթար Այրիվանեցու բնագրում եղել է ՇԼԴ թվական, որը հրատարակիչը վեր է ածել ներկա 1085 թվականի: Հայոց 534 թվականից հանենք 533, ինչպես կանոնել է Սարկավազը, կստանանք Սարկավազադիր մեկ թվականը, որը համարժեք է ներկա 1085 թվականին: Հետագայում ապրած հեղինակները համարյա ոչինչ չեն ավելացնում հիշյալ տեղեկությունները:

1 Տե՛ս Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 121:
2 Սամուէլի քախանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, էջ 129:
3 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 113-115:
4 Տե՛ս Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 60:

րի վրա: Մնացած վկայությունները քաղել ենք Հովհաննես Սարկավազի ստեղծած բնագրերից, որոնց մի մասը հրատարակել է Աշ. Աբրահամյանը, իսկ մյուս բնագրերը առկա են 1999, 1973, 2001, 3082 և այլ թվահամարների գրչագրերում: Հեղինակի իսկ վկայությունների համաձայն նա գրել է. «բովանդակ պա[տ]ճէն տումարի»¹, այսինքն՝ Հայոց շարժական տոմարի և իր իսկ կողմից ստեղծած Հայոց անշարժ տոմարի կանոններն ու նրանց մեկնությունները, ինչպես և քննել է 15 ազգերի անշարժ տոմարների պատճենները:

Մեկ այլ հատվածում, իր իսկ բնորոշմամբ, ստեղծել է «զԱզնուականոնսն՝ որ անմուլար ունի զամենայն սահմանեալսն վասն տաւնի և յեղանակաց տարոյ և լրմանց լուսնոյ զատկաց, վերադրաց և եւթներեկաց, և զառաջաւորաց պահոց և զայլոց ամենեցունց»²: Սարկավազը նկատի է ունեցել իր խմբագրած ՇԼԲ-ն, 19-ամյակի աղյուսակները լուսնի ծննդեան և լրման համար, ինչպես և «ազգաց կանոն»³: Աշ. Աբրահամյանը գրում է. «Տոմարական բարեփոխութիւնը իմաստասերը կատարել է 1116 թ., սկսել է 1084 թ.՝ շարունակելով նախկին ՇԼԲ աղյուսակները»⁴:

Այս տեսակետն ընդունելություն է գտել: Տեսնենք Հովհաննես Սարկավազի բնագրերում ինչ տեղեկություններ կան այդ հարցի կապակցությամբ:

2001 թվահամարի գրչագրում որտեղ մի զգալի մաս են կազմում նրա բնագրերը «Սարկաւազ վարդապետէ ասացեալ» վերնագրի տակ կարդում ենք. «... Քանզի ոչ գտաւ առ նախնեաւք բոլորակղ այդ (խոսքը էասյան ՇԼԲ-ի մասին է - Թ. Վ.) մինչև յԼԴ ամն Յուստիանոսի կայսեր յորմէ մինչև ի գիր մատենիդ այդորիկ լինի ամք ՇԼԲ...»⁵: Էասյան ՇԼԲ-ի առիթով տեսանք, որ նրա ստեղծման տարին Հուստինիանոսի 34-րդ տարին է ընկալվել և ներկա 562 թվականը, որին գումարելով 532 կստանանք 1094 թվական, որն էլ Հովհաննես Սարկավազի «Պատճեն տոմարի» մեկնության գրման տարին է, և նրա 10-րդ թվականը, որից սկսել է իր տոմարական հաշվումները, թեև սկիզբ է ընտրել 1085 թվականը, ինչպես էասյանները 553 թվականը, բայց տոմարական հաշվումները սկսել են 562 թվականից: Այս թվականը հաստատվում է Հովհաննես Սարկավազի «Առ Սարգիս» գրած նամակի տվյալներով ևս: Նա վկայում է. «Զքո՞ ո՞վ պատուականդ ինձ և փափագելի, լուեալ և յոյժ ախորժեալ զինդիր հրամանի՝ վերստին երկրորդել զառ ի յինէն գրեալ վասն հայկական ամսոց զշարժութեան պատճառս...»: Իսկ երբ է վերստին «երկրորդել զառ ի յինէն գրեալ»-ն երևում է նոյն բնագրի այլ հատվածից: Նա գրում է. «Յորժամ անարուեստ պատճէն այն կարգեցաւ ասի հասարակ լինել գարնանայնոյն յահկի ամսոյ ԺԳ (13): Եւ ըստ փոփոխման թուոյ աւուրքն ամսոյ՝ անցանել աւուրս ի միւս ամն յամիսն Նաւասարդի, որ առ մեւք ձէ(107) ամ»⁶:

Հայոց 452 թվականից հետո Գարնանային Գիշերահավասարի օրը՝ Մարտի 20-ը, համարժեք դարձավ Նավասարդի 1-ին (553 թվականի Ահեկանի 13-ի փոխարեն), որից մինչև Սարկավազի գրելու ժամանակն անցել է 107 տարի, ուստի 452+107=559 կամ 559-533=26 - Սարկավազադիր թվական: Պարզ է, որ այդ նամակը գրվել է 1110 թվականին (=Հայոց 559 թվականին և սարկավազադիր 26 թվականին): Հասկանալի է դառնում, որ Հովհաննես Սարկավազը:

1 Տե՛ս Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 262:
2 Աճղ, էջ 263:
3 Աճղ, էջ 281:
4 Տե՛ս Աշ. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, էջ 106:
5 Ձեռ. № 2001, 159ա-բ, տե՛ս նաև Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 237, այլ վերնագրի տակ:
6 Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 262-263:

վազը Հայոց տոմարների մեկնությունը մինչև 1110 թվականը արդեն գրել էր և այդ թվականին կրկին երկրորդում էր որոշ հարցեր Սարգսի պատվերով:

Ի դեպ 1116 թվականը ևս գալիս է Հովհաննես Սարկավագից: Նա գրում է. «... Վասն զի լինի յաւելուած թիւ մի ի ժողովմանէ նահանջիցն յետ ՌՆԿ (1460) ամաց, որով այլայլեալ ապականէ կանոնն: Եւ ոչ այսքան և եթ, այլ և յամենայն լրմունս իննետասներեկացն ամաց, և յարեգականայինսն ըստ չորից, որովք լինի յաւելումն և պակասութիւն վերադրաց, որ ըստ հայուն: Յայնպիսոյ սահմանէ անգիտանան բազումք, մանաւանդ յորժամ դիպեսցի յեղանակին գարնանայնոյ զանցեալ յետ աւուրցն աւելեացն, յամիսն առաջին կոչեցեալ նաւասարդի: Վասն որոյ տգէտք արուեստիս, կանխեն ասել նահանջի ոչ գէն, այլ գոչն ամ յառաջ քան զնա: Եւ մոլորեալ յածին ստուգեամբ կարկատել զպատճառս, որպէս կարասցեն հաստատել զստուգիւնն: Եւ են այժմ ամբ այդպիսի սխալման ճժԳ (113): Վասն որոյ զաւելեացն թիւն պակասեցուցաք ի կոչելոյն թուական»¹:

Վերոհիշյալ նույն երևույթի մասին է խոսում, ուստի կատարենք նույն գործողությունը՝ 452+113=565-533=32: Հայոց 565 և Սարկավագադիր 32 թվականները համարժեք են 1116 թվականին: Այսպիսով Սարկավագի իսկ բերած թվերով, ստացանք նրա Պատճեն տոմարի մեկնությունն ստեղծման թվականը, այն է՝ 1094 թ., ինչպես և նրանց շարունակությունը կազմող 1100 թ. և 1116 թ., որոնց ժամանակ ևս նա աշխատել է տոմարի մեկնությունն վրա ոչ միայն բացատրելու, այլև կրկին վերլուծելու մեկնելու այն խրթին տեղերը, որոնք անհասկանալի են եղել շատերի համար: Ասենք, որ էսայան ՇԼԲ-ն ավարտել էր իր մեկ պտույտը 1084 թվականին սկզբի 1093 թվականի հաշվման իմաստներով: Նրա նոր սկիզբը սկսելու էր 1085 թվականին և 1094 թվականին տոմարական հաշվումների տեսանկյունից: Այդ շատ լավ հասկանում էր Հովհաննես Սարկավագը: Դրա համար նա նոր ՇԼԲ-ի սկիզբը ընտրեց 1085 թվականը, իսկ տոմարական հաշվումների համար սկիզբը ընդունեց 1094 թվականը, այսինքն Սարկավագադիր 1 և 10 թվականները և վերջինից սկսեց դնել իր վերադիրների հնգանիցների, շաբաթվա և վեցանիցների համակարգերը: Նրա 1-ին տարում վերադիր 11 էր նախկին 9-ի փոխարեն, ինչպես տեսանք Անանիա Շիրակացու վերադիրների համակարգը քննելիս: ՇԼԲ-ն սկսեց իր երկրորդ շրջապտույտը, այնպես որ Զատիկի և մյուս շարժական տոների հարցերը լուծված էին: Հովհաննես Սարկավագը նախորդ ՇԼԲ-ի մեջ կատարել է մի շարք հավելումներ: Նա վերադիրների նախորդ համակարգը փոխել է և դրել իր վերադիրների համակարգը սկսած 10 թվականից (11, 22 և այլն): Ավելացրել է տանուտերների համակարգը: Առաջավորի Բարեկենդանի օրը բացակայում է նախորդ ՇԼԲ-ում, որը Սարկավագի խմբագրման արդյունք է: Նա ավելացրել է նաև Պենտեկոստի և Վարդավառի տոների օրերի հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթիվերը յուրաքանչյուր տարում:

Անանիա Շիրակացու Լուսնացույցի քննության ընթացքում ցույց տվեցինք, որ Հովհաննես Սարկավագը ևս կազմել է Լուսնի ծննդեան և լրման 19-ամյա աղյուսակներ: Ստորև կբերենք մեր վերականգնած Հովհաննես Սարկավագի Լուսնացույցը: Միայն նշենք, որ այն հաշվարկելու ժամանակ՝ ստուգելով հանդերձ ամբողջությամբ պահպանել ենք լուսնի ծննդեան ամիս-ամսաթիվերը, որոնք առկա են Սարկավագի ստեղծած Ազնվականոններում կամ Ազգաց կանոններում: Վերջինիս մեջ յուրաքանչյուր ամսվա աղյուսակի սկիզբի սյունակի մեջ տալիս է վերադիրները, որոնք հիմնականում 19-ն են, իսկ երբեմն նույն տեղում կրկնվում են վերադիրներից ոմանք, որոնց դիմաց առանձին սյունակների մեջ դրված են լուսնի ծննդեան ամսաթիվերը տարբեր տոմարական համակարգերով: Ազնվականոններում հետևաբար լուսնացույցերում վերականգնել ենք երկու վերադիր (հետևաբար երկու լուսնի ծննդեան ամսաթիվ), այն է՝ 27-ը՝

16-րդ տարվա վերադիրը, երկրորդ անգամ, որպես 13-րդ լուսնի տարվա վերադիրը՝ Մայիս 31-ի դիմաց և 30-ը, որպես 19-րդ տարվա վերադիր՝ Հոկտեմբեր 23-ի դիմաց, որը անուշադրուկյան հետևանքով չի փաստագրվել:

Ինչ վերաբերվում է 19-ամյակի լուսնի լրումների աղյուսակներին, ապա այն վերականգնել ենք ինչպես լուսնի ծնունդների, այնպես էլ տոմարական կանոնների ու լուսնացույցի համառոտ խմբագրության (որում տեղ գտած սխալները նույնպես ուղղել ենք) հիման վրա:

Վերականգնված Լուսնացույցի գիշերվա և ցերեկվա ժամերն ու մասերը որոշել ենք նկատի ունենալով առկա տոմարական կանոնները, որոնց քննությունը կատարեցինք Շիրակացուն նվիրված գլխում: Նշենք, որ գիշերվա և ցերեկվա ժամերն ու մասերը հաշվել ենք, ինչպես հին, այնպես էլ նոր հնգանիցների համակարգերով, որովհետև մի կողմից Սարկավագն օգտագործել է հին հնգանիցների արժեքները, ինչպես տեսանք նրա արևի խավարման մասին տված տվյալների վերլուծությունից: Մյուս կողմից տպագիր Լուսնացույցի աղյուսակներում կիրառված ենք գտնում նոր հնգանիցների համակարգի հիման վրա ստացված տվյալներ, որոնց հեղինակը կարող է լինել Հովհաննես Սարկավագը: Այս տեսակետը չի բացառվում քանի որ 1973 թվահամարի գրչագիրն ստեղծող հեղինակներն արդեն սկզբնական էջերում (էջ 58բ և 81ա) արտագրել են լուսնի զատկական լրումների 19-ամյա աղյուսակներ, որտեղ լրումների ամսաթիվերի դիմաց դրված են նոր հնգանիցների համակարգը և նրանցից հետևող գիշերվա ու ցերեկվա ժամերը և մասերը: Ինչևէ Հովհաննես Սարկավագի Լուսնացույցը վերականգնել ենք հին և նոր հնգանիցների հիման վրա տալով երկուսին պատշաճող գիշերվա և ցերեկվա ժամերն ու մասերը:

Ներկայացնենք Սարկավագի Լուսնացույցը:
 Հովհաննես Սարկավագ «Լուսնացույց»
 (19-ամյա աղյուսակներ լուսնի ծննդեան և լրումների)

1.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	19	Տ	2	3	հնգեակն՝ 45	Յունուար	19	Տ	10	3	հնգեակն՝ 5
Փետրուար	18	Գ	2	3	վեցեակն՝ 54	Փետրուար	18	Գ	10	3	վեցեակն՝ 6
Մարտ	19	Տ	2	1	վերադիրն՝ 11	Մարտ	19	Տ	10	1	վերադիրն՝ 11
Ապրիլ	18	Գ	2	1	լրումն՝ ապրել 4	Ապրիլ	18	Գ	10	1	լրումն՝ ապրել 4
Մայիս	17	Տ	1	4	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	17	Տ	9	4	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	16	Գ	1	4		Յունիս	16	Գ	9	4	
Յուլիս	15	Տ	1	2		Յուլիս	15	Տ	9	2	
Աւգոստոս	14	Գ	1	2		Աւգոստոս	14	Գ	9	2	
Սեպտեմբ	12	Տ	12	5		Սեպտեմբ	12	Տ	8	5	
Հոկտեմբ	12	Տ	12	5		Հոկտեմբ	12	Գ	8	5	
Նոյեմբեր	10	Գ	12	3		Նոյեմբեր	10	Տ	8	3	
Դեկտեմբեր	10	Տ	12	3		Դեկտեմբեր	10	Գ	8	3	

¹ Աճ, էջ 281-282:

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	4	Գ	8	3	հնգեակն՝ 45	Յունուար	4	Տ	4	3	հնգեակն՝ 5
Փետրուար	3	Տ	8	3	վեցեակն՝ 54	Փետրուար	3	Գ	4	3	վեցեակն՝ 6
Մարտ	4	Գ	8	1	վերադիրն՝ 11	Մարտ	4	Տ	4	1	վերադիրն՝ 11
Ապրիլ	4	Տ	8	3	լրումն՝ ապրել 4	Ապրիլ	4	Գ	4	3	լրումն՝ ապրել 4
Մայիս	2	Գ	7	4	ԲԺ-ան լուսին	Մայիս	2	Տ	3	4	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	1 30	Տ Գ	7 7	4 2		Յունիս	1 30	Գ Տ	3 3	4 2	
Յուլիս	30	Տ	7	2		Յուլիս	30	Գ	3	2	
Աւգոստոս	28	Գ	6	5		Աւգոստոս	28	Տ	2	5	
Սեպտեմբ	27	Տ	6	5		Սեպտեմբ	27	Գ	2	5	
Հոկտեմբ	26	Գ	6	3		Հոկտեմբ	26	Տ	2	3	
Նոյեմբեր	25	Տ	6	3		Նոյեմբեր	25	Գ	2	3	
Դեկտեմբեր	24	Գ	6	1		Դեկտեմբեր	24	Տ	2	1	

2.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	8	Գ	12	1	հնգեակն՝ 50	Յունուար	8	Տ	8	1	հնգեակն՝ 10
Փետրուար	7	Տ	12	1	վեցեակն՝ 60	Փետրուար	7	Գ	8	1	վեցեակն՝ 12
Մարտ	8	Գ	11	4	վերադիրն՝ 22	Մարտ	8	Տ	7	4	վերադիրն՝ 22
Ապրիլ	7	Տ	11	4	լրումն՝ Մարտ 24	Ապրիլ	7	Գ	7	4	լրումն՝ Մարտ 24
Մայիս	6	Գ	11	2	ԲԺ-ան լուսին	Մայիս	6	Գ	3	2	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	5	Տ	11	2		Յունիս	5	Գ	7	2	
Յուլիս	4	Գ	10	5		Յուլիս	4	Տ	6	5	
Աւգոստոս	3	Տ	10	5		Աւգոստոս	3	Գ	6	5	
Սեպտեմբեր	1	Գ	10	3		Սեպտեմբեր	1	Տ	6	3	
Հոկտեմբեր	1 30	Տ Գ	10 10	3 1		Հոկտեմբեր	1 30	Գ Տ	6 6	3 1	
Նոյեմբեր	29	Տ	10	1		Նոյեմբեր	29	Գ	6	1	
Դեկտեմբեր	28	Գ	9	4		Դեկտեմբեր	28	Տ	5	4	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	23	Տ	6	1	հնգեակն՝ 50	Յունուար	23	Գ	2	1	հնգեակն՝ 10
Փետրուար	22	Գ	6	1	վեցեակն՝ 60	Փետրուար	22	Տ	2	1	վեցեակն՝ 12
Մարտ	24	Տ	6	1	վերադիրն՝ 22	Մարտ	24	Գ	2	1	վերադիրն՝ 22
Ապրիլ	22	Գ	5	4	լրումն՝ Մարտ 24	Ապրիլ	22	Տ	1	4	լրումն՝ Մարտ 24
Մայիս	21	Տ	5	2	ԲԺ-ան լուսին	Մայիս	21	Գ	1	2	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	20	Գ	5	2		Յունիս	20	Տ	1	2	
Յուլիս	19	Տ	4	5		Յուլիս	19	Տ	12	5	
Աւգոստոս	18	Գ	4	5		Աւգոստոս	18	Տ	12	5	
Սեպտեմբեր	16	Տ	4	3		Սեպտեմբեր	16	Տ	12	3	
Հոկտեմբեր	16	Գ	4	3		Հոկտեմբեր	16	Գ	12	3	
Նոյեմբեր	14	Տ	4	1		Նոյեմբեր	14	Տ	12	1	
Դեկտեմբեր	14	Գ	4	1		Դեկտեմբեր	14	Գ	12	1	

3.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	27	Տ	9	4	հնգեակն՝ 55	Յունուար	27	Գ	5	4	հնգեակն՝ 15
Փետրուար	26	Գ	9	4	վեցեակն՝ 66	Փետրուար	26	Տ	5	4	վեցեակն՝ 18
Մարտ	27	Տ	9	2	վերադիրն՝ 3	Մարտ	27	Գ	5	2	վերադիրն՝ 3
Ապրիլ	26	Գ	9	2	լրումն՝ Ապրել 12	Ապրիլ	26	Տ	5	2	լրումն՝ Ապրել 12
Մայիս	25	Տ	8	5	ԳԺ-ան լուսին	Մայիս	25	Գ	4	5	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	24	Գ	8	5		Յունիս	24	Տ	4	5	
Յուլիս	23	Տ	8	3		Յուլիս	23	Գ	4	3	
Աւգոստոս	22	Գ	8	3		Աւգոստոս	22	Տ	4	3	
Սեպտեմբեր	20	Տ	8	1		Սեպտեմբեր	20	Գ	4	1	
Հոկտեմբեր	20	Գ	8	1		Հոկտեմբեր	20	Տ	4	1	
Նոյեմբեր	18	Տ	7	4		Նոյեմբեր	18	Գ	3	4	
Դեկտեմբեր	18	Գ	7	4		Դեկտեմբեր	18	Տ	3	4	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	12	Տ	3	4	հնգշաբթի՝ 55	Յունուար	12	Տ	11	4	հնգշաբթի՝ 15
Փետրուար	11	Գ	3	4	վեցշաբթի՝ 66	Փետրուար	11	Գ	11	4	վեցշաբթի՝ 18
Մարտ	12	Տ	3	2	վերադիր՝ 3	Մարտ	12	Տ	11	2	վերադիր՝ 3
Ապրիլ	12	Գ	3	4	լրումն՝ Ապրիլ 12	Ապրիլ	12	Գ	11	4	լրումն՝ Ապրիլ 12
Մայիս	10	Տ	2	5	ԳԺ-ան լուսնի	Մայիս	10	Տ	10	5	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	9	Գ	2	5		Յունիս	9	Գ	10	5	
Յուլիս	8	Տ	2	3		Յուլիս	8	Տ	10	3	
Աւգոստոս	7	Գ	2	3		Աւգոստոս	7	Գ	10	3	
Սեպտեմբեր	5	Տ	2	1		Սեպտեմբեր	5	Տ	10	1	
Հոկտեմբեր	5	Գ	2	1		Հոկտեմբեր	5	Գ	10	1	
Նոյեմբեր	3	Տ	1	4		Նոյեմբեր	3	Տ	9	4	
Դեկտեմբեր	3	Գ	1	4		Դեկտեմբեր	3	Գ	9	4	

4.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	16	Տ	7	2	հնգշաբթի՝ 60	Յունուար	16	Գ	3	2	հնգշաբթի՝ 20
Փետրուար	15	Գ	7	2	վեցշաբթի՝ 72	Փետրուար	15	Տ	3	2	վեցշաբթի՝ 24
Մարտ	16	Տ	6	5	վերադիր՝ 14	Մարտ	16	Գ	2	5	վերադիր՝ 14
Ապրիլ	15	Գ	6	5	լրումն՝ Ապրիլ 1	Ապրիլ	15	Տ	2	5	լրումն՝ Ապրիլ 1
Մայիս	14	Տ	6	3	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	14	Գ	2	3	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	13	Գ	6	3		Յունիս	13	Տ	2	3	
Յուլիս	12	Տ	6	1		Յուլիս	12	Գ	2	1	
Աւգոստոս	11	Գ	6	1		Աւգոստոս	11	Տ	2	1	
Սեպտեմբեր	9	Տ	5	4		Սեպտեմբեր	9	Գ	1	4	
Հոկտեմբեր	9	Գ	5	4		Հոկտեմբեր	9	Տ	1	4	
Նոյեմբեր	7	Տ	5	2		Նոյեմբեր	7	Գ	1	2	
Դեկտեմբեր	7	Գ	5	2		Դեկտեմբեր	7	Տ	1	2	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	1	Տ	1	2	հնգշաբթի՝ 60	Յունուար	1	Տ	9	2	հնգշաբթի՝ 20
Փետրուար	1	Գ	1	4	վեցշաբթի՝ 72	Փետրուար	1	Գ	9	4	վեցշաբթի՝ 24
Մարտ	1	Տ	12	5	վերադիր՝ 14	Մարտ	1	Տ	8	5	վերադիր՝ 14
Ապրիլ	1 30	Գ Տ	1 12	2 3	լրումն՝ Ապրիլ 1	Ապրիլ	1 30	Գ Տ	9 8	2 5	լրումն՝ Ապրիլ 1
Մայիս	29	Տ	12	3	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	29	Գ	8	3	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	28	Գ	12	3		Յունիս	28	Տ	8	3	Մարտի 31-ի
Յուլիս	27	Տ	12	1		Յուլիս	27	Գ	8	1	լրումն հաշվի
Աւգոստոս	26	Գ	12	1		Աւգոստոս	26	Տ	8	1	պետք է ստանել
Սեպտեմբեր	24	Տ	11	4		Սեպտեմբեր	24	Գ	7	4	19- տարիների հաշվարկում,
Հոկտեմբեր	24	Գ	11	4		Հոկտեմբեր	24	Տ	7	4	իսկ տվյալ
Նոյեմբեր	22	Տ	11	2		Նոյեմբեր	22	Գ	7	2	դեպքում ան-
Դեկտեմբեր	21	Գ	10	5		Դեկտեմբեր	22	Տ	6	5	տեսել:

5.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	5	Տ	4	5	հնգշաբթի՝ 65	Յունուար	5	Տ	12	5	հնգշաբթի՝ 25
Փետրուար	4	Գ	4	5	վեցշաբթի՝ 78	Փետրուար	4	Տ	12	5	վեցշաբթի՝ 30
Մարտ	5	Տ	4	3	վերադիր՝ 25	Մարտ	5	Տ	12	3	վերադիր՝ 25
Ապրիլ	4	Գ	4	3	լրումն՝ Մարտ 21	Ապրիլ	4	Գ	12	3	լրումն՝ Մարտ 21
Մայիս	3	Տ	4	1	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	3	Տ	12	1	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	2	Գ	4	1		Յունիս	2	Գ	12	1	
Յուլիս	1 31	Տ Գ	3 3	4 4		Յուլիս	1 31	Տ Գ	11 11	4 4	
Աւգոստոս	29	Տ	3	2		Աւգոստոս	29	Տ	11	2	
Սեպտեմբեր	28	Գ	3	2		Սեպտեմբեր	28	Գ	11	2	
Հոկտեմբեր	27	Տ	2	5		Հոկտեմբեր	27	Տ	10	5	
Նոյեմբեր	26	Գ	2	5		Նոյեմբեր	26	Գ	10	5	
Դեկտեմբեր	քո	Տ	2	3		Դեկտեմբեր	25	Տ	10	3	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	20	Տ	10	5	հնգշաբթի՝ 65	Յունուար	20	Գ	6	5	հնգշաբթի՝ 25
Փետրուար	19	Գ	10	5	վեցշաբթի՝ 78	Փետրուար	19	Տ	6	5	վեցշաբթի՝ 30
Մարտ	21	Տ	10	5	վերադարձի՝ 25	Մարտ	21	Գ	6	5	վերադարձի՝ 25
Ապրիլ	19	Գ	10	3	լրումն՝ Մարտ 21	Ապրիլ	19	Տ	6	3	լրումն՝ Մարտ 21
Մայիս	18	Տ	10	1	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	18	Գ	6	1	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	17	Գ	10	1		Յունիս	17	Տ	6	1	
Յուլիս	16	Տ	9	4		Յուլիս	16	Գ	5	4	
Աւգոստոս	15	Գ	9	4		Աւգոստոս	15	Տ	5	4	
Սեպտեմբեր	13	Տ	9	2		Սեպտեմբեր	13	Գ	5	2	
Հոկտեմբեր	13	Գ	9	2		Հոկտեմբեր	13	Տ	5	2	
Նոյեմբեր	11	Տ	8	5		Նոյեմբեր	11	Գ	4	5	
Դեկտեմբեր	11	Գ	8	5		Դեկտեմբեր	11	Տ	4	5	

6.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	24	Գ	2	3	հնգշաբթի՝ 70	Յունուար	24	Գ	10	3	հնգշաբթի՝ 30
Փետրուար	23	Տ	2	3	վեցշաբթի՝ 84	Փետրուար	23	Տ	10	3	վեցշաբթի՝ 36
Մարտ	24	Գ	2	1	վերադարձի՝ 6	Մարտ	24	Գ	10	1	վերադարձի՝ 6
Ապրիլ	23	Տ	2	1	լրումն՝ Ապրիլ 9	Ապրիլ	23	Տ	10	1	լրումն՝ Ապրիլ 9
Մայիս	22	Գ	1	4	ԳԺ-ան լուսնի	Մայիս	22	Գ	9	4	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	21	Տ	1	4		Յունիս	21	Տ	9	4	
Յուլիս	20	Գ	1	2		Յուլիս	20	Գ	9	2	
Աւգոստոս	19	Տ	1	2		Աւգոստոս	19	Տ	9	2	
Սեպտեմբեր	17	Տ	12	5		Սեպտեմբեր	17	Գ	8	5	
Հոկտեմբեր	17	Տ	12	5		Հոկտեմբեր	17	Տ	8	5	
Նոյեմբեր	15	Տ	12	3		Նոյեմբեր	15	Գ	8	3	
Դեկտեմբեր	15	Գ	12	3		Դեկտեմբեր	15	Տ	8	3	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	9	Տ	8	3	հնգշաբթի՝ 70	Յունուար	9	Գ	4	3	հնգշաբթի՝ 30
Փետրուար	8	Գ	8	3	վեցշաբթի՝ 84	Փետրուար	8	Տ	4	3	վեցշաբթի՝ 36
Մարտ	9	Տ	8	1	վերադարձի՝ 6	Մարտ	9	Գ	4	1	վերադարձի՝ 6
Ապրիլ	9	Գ	8	3	լրումն՝ Ապրիլ 9	Ապրիլ	9	Տ	4	3	լրումն՝ Ապրիլ 9
Մայիս	7	Տ	7	4	ԳԺ-ան լուսնի	Մայիս	7	Գ	3	4	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	6	Գ	7	4		Յունիս	6	Տ	3	4	
Յուլիս	5	Տ	7	2		Յուլիս	5	Գ	3	2	
Աւգոստոս	4	Գ	7	2		Աւգոստոս	4	Տ	3	2	
Սեպտեմբեր	2	Տ	6	5		Սեպտեմբեր	2	Գ	2	5	
Հոկտեմբեր	2	Գ	6	5		Հոկտեմբեր	2	Տ	2	5	
	31	Տ	6	3			31	Գ	2	3	
Նոյեմբեր	30	Գ	6	3		Նոյեմբեր	30	Տ	2	3	
Դեկտեմբեր	29	Տ	6	1		Դեկտեմբեր	29	Գ	2	1	

7.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	13	Տ	12	1	հնգշաբթի՝ 75	Յունուար	13	Գ	8	1	հնգշաբթի՝ 35
Փետրուար	12	Գ	12	1	վեցշաբթի՝ 90	Փետրուար	12	Տ	8	1	վեցշաբթի՝ 42
Մարտ	13	Տ	11	4	վերադարձի՝ 17	Մարտ	13	Գ	7	4	վերադարձի՝ 17
Ապրիլ	12	Գ	11	4	լրումն՝ Մարտ 29	Ապրիլ	12	Տ	7	4	լրումն՝ Մարտ 29
Մայիս	11	Տ	11	2	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	11	Գ	7	2	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	10	Գ	11	2		Յունիս	10	Տ	7	2	
Յուլիս	9	Տ	10	5		Յուլիս	9	Գ	6	5	
Աւգոստոս	8	Գ	10	5		Աւգոստոս	8	Տ	6	5	
Սեպտեմբեր	6	Տ	10	3		Սեպտեմբեր	6	Գ	6	3	
Հոկտեմբեր	6	Գ	10	3		Հոկտեմբեր	6	Տ	6	3	
Նոյեմբեր	4	Տ	10	1		Նոյեմբեր	4	Գ	6	1	
Դեկտեմբեր	4	Գ	10	1		Դեկտեմբեր	4	Տ	6	1	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	28	Գ	6	1	հնգեակն՝ 75	Յունուար	28	Տ	2	1	հնգեակն՝ 35
Փետրուար	27	Տ	6	1	վեցեակն՝ 90	Փետրուար	27	Գ	2	1	վեցեակն՝ 42
Մարտ	29	Գ	6	1	վերադիրն՝ 17	Մարտ	29	Տ	2	1	վերադիրն՝ 17
Ապրիլ	27	Տ	5	4	լրումն՝ Մարտ 29	Ապրիլ	27	Գ	1	4	լրումն՝ Մարտ 29
Մայիս	26	Գ	5	2	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	26	Տ	1	2	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	25	Տ	5	2		Յունիս	25	Գ	1	2	
Յուլիս	24	Գ	4	5		Յուլիս	24	Տ	12	5	
Ազոստոս	23	Տ	4	5		Ազոստոս	23	Տ	12	5	
Սեպտեմբեր	21	Գ	4	3		Սեպտեմբեր	21	Գ	12	3	
Հոկտեմբեր	21	Տ	4	3		Հոկտեմբեր	21	Տ	12	3	
Նոյեմբեր	19	Գ	4	1		Նոյեմբեր	19	Գ	12	1	
Դեկտեմբեր	19	Տ	4	1		Դեկտեմբեր	19	Տ	12	1	

8.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	2	Տ	9	4	հնգեակն՝ 80	Յունուար	2	Գ	5	4	հնգեակն՝ 40
Փետրուար	1	Գ	9	4	վեցեակն՝ 96	Փետրուար	1	Տ	5	4	վեցեակն՝ 48
Մարտ	2	Տ	9	2	վերադիրն՝ 28	Մարտ	2	Գ	5	2	վերադիրն՝ 28
Ապրիլ	1 30	Գ Տ	9 8	2 5	լրումն՝ Ապրիլ 17	Ապրիլ	1 30	Տ Գ	5 4	2 5	լրումն՝ Ապրիլ 17
Մայիս	30	Գ	8	5	ԳԺ-ան լուսնի	Մայիս	30	Տ	4	5	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	28	Տ	8	3		Յունիս	28	Գ	4	3	
Յուլիս	28	Գ	8	3		Յուլիս	28	Տ	4	3	
Ազոստոս	26	Տ	8	1		Ազոստոս	26	Գ	4	1	
Սեպտեմբեր	25	Գ	8	1		Սեպտեմբեր	25	Տ	4	1	
Հոկտեմբեր	24	Տ	7	4		Հոկտեմբեր	24	Գ	3	4	
Նոյեմբեր	23	Գ	7	4		Նոյեմբեր	23	Տ	3	4	
Դեկտեմբեր	22	Տ	7	2		Դեկտեմբեր	22	Գ	3	2	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	17	Գ	3	4	հնգեակն՝ 80	Յունուար	17	Գ	11	4	հնգեակն՝ 40
Փետրուար	16	Տ	3	4	վեցեակն՝ 96	Փետրուար	16	Տ	11	4	վեցեակն՝ 48
Մարտ	17	Գ	3	2	վերադիրն՝ 28	Մարտ	17	Գ	11	2	վերադիրն՝ 28
Ապրիլ	17	Տ	3	4	լրումն՝ Ապրիլ 17	Ապրիլ	17	Տ	11	4	լրումն՝ Ապրիլ 17
Մայիս	15	Գ	2	5	ԳԺ-ան լուսնի	Մայիս	15	Գ	10	5	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	14	Տ	2	5		Յունիս	14	Տ	10	5	
Յուլիս	13	Գ	2	3		Յուլիս	13	Գ	10	3	
Ազոստոս	12	Տ	2	3		Ազոստոս	12	Տ	10	3	
Սեպտեմբեր	10	Գ	2	1		Սեպտեմբեր	10	Գ	10	1	
Հոկտեմբեր	10	Տ	2	1		Հոկտեմբեր	10	Տ	10	1	
Նոյեմբեր	8	Գ	1	4		Նոյեմբեր	8	Գ	9	4	
Դեկտեմբեր	8	Տ	1	4		Դեկտեմբեր	8	Տ	9	4	

9.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	21	Գ	7	2	հնգեակն՝ 85	Յունուար	21	Տ	3	2	հնգեակն՝ 45
Փետրուար	20	Տ	7	2	վեցեակն՝ 102	Փետրուար	20	Գ	3	2	վեցեակն՝ 54
Մարտ	21	Գ	6	5	վերադիրն՝ 9	Մարտ	21	Տ	2	5	վերադիրն՝ 9
Ապրիլ	20	Տ	6	5	լրումն՝ Ապրիլ 6	Ապրիլ	20	Գ	2	5	լրումն՝ Ապրիլ 6
Մայիս	19	Գ	6	3	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	19	Տ	2	3	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	18	Տ	6	3		Յունիս	18	Գ	2	3	
Յուլիս	17	Գ	6	1		Յուլիս	17	Տ	2	1	
Ազոստոս	16	Տ	6	1		Ազոստոս	16	Գ	2	1	
Սեպտեմբեր	14	Գ	5	4		Սեպտեմբեր	14	Տ	1	4	
Հոկտեմբեր	14	Տ	5	4		Հոկտեմբեր	14	Գ	1	4	
Նոյեմբեր	12	Գ	5	2		Նոյեմբեր	12	Տ	1	2	
Դեկտեմբեր	12	Տ	5	2		Դեկտեմբեր	12	Գ	1	2	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	6	Գ	1	2	հնգեակն՝ 85	Յունուար	6	Գ	9	2	հնգեակն՝ 45
Փետրուար	5	Տ	1	2	վեցեակն՝ 102	Փետրուար	5	Տ	9	2	վեցեակն՝ 54
Մարտ	6	Տ	12	5	վերադիրն՝ 9	Մարտ	6	Գ	8	5	վերադիրն՝ 9
Ապրիլ	6	Տ	1	2	լրումն՝ Ապրիլ 6	Ապրիլ	6	Տ	9	2	լրումն՝ Ապրիլ 6
Մայիս	4	Տ	12	3	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	4	Գ	8	3	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	3	Գ	12	3		Յունիս	3	Տ	8	3	
Յուլիս	2	Տ	12	1		Յուլիս	2	Գ	8	1	
	31	Գ	11	4			31	Տ	7	4	
Աւգոստոս	30	Տ	11	4		Աւգոստոս	30	Գ	7	4	
Սեպտեմբեր	29	Գ	11	4		Սեպտեմբեր	29	Տ	7	4	
Հոկտեմբեր	29	Տ	11	4		Հոկտեմբեր	29	Գ	7	4	
Նոյեմբեր	27	Գ	11	2		Նոյեմբեր	27	Տ	7	2	
Դեկտեմբեր	26	Տ	10	5		Դեկտեմբեր	26	Գ	6	5	

10.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	9	Գ	4	3	հնգեակն՝ 90	Յունուար	9	Գ	12	3	հնգեակն՝ 50
Փետրուար	8	Տ	4	3	վեցեակն՝ 108	Փետրուար	8	Տ	12	3	վեցեակն՝ 60
Մարտ	9	Գ	4	1	վերադիրն՝ 21	Մարտ	9	Գ	12	1	վերադիրն՝ 21
Ապրիլ	8	Տ	4	1	լրումն՝ Մարտ 25	Ապրիլ	8	Տ	12	1	լրումն՝ Մարտ 25
Մայիս	7	Գ	3	4	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	7	Գ	11	4	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	6	Տ	3	4		Յունիս	6	Տ	11	4	
Յուլիս	5	Գ	3	2		Յուլիս	5	Գ	11	2	
Աւգոստոս	4	Տ	3	2		Աւգոստոս	4	Տ	11	2	
Սեպտեմբեր	2	Գ	2	5		Սեպտեմբեր	2	Գ	10	5	
Հոկտեմբեր	2	Տ	2	5		Հոկտեմբեր	2	Տ	10	5	
	31	Գ	2	3			31	Գ	10	3	
Նոյեմբեր	30	Տ	2	3		Նոյեմբեր	30	Տ	10	3	
Դեկտեմբեր	29	Գ	2	1		Դեկտեմբեր	29	Գ	10	1	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	24	Գ	10	3	հնգեակն՝ 90	Յունուար	24	Տ	6	3	հնգեակն՝ 50
Փետրուար	23	Տ	10	3	վեցեակն՝ 108	Փետրուար	23	Գ	6	3	վեցեակն՝ 60
Մարտ	25	Գ	10	3	վերադիրն՝ 21	Մարտ	25	Տ	6	3	վերադիրն՝ 21
Ապրիլ	23	Տ	10	1	լրումն՝ Մարտ 25	Ապրիլ	23	Գ	6	1	լրումն՝ Մարտ 25
Մայիս	22	Գ	9	4	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	22	Տ	5	4	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	21	Տ	9	4		Յունիս	21	Գ	5	4	
Յուլիս	20	Գ	9	2		Յուլիս	20	Տ	5	2	
Աւգոստոս	19	Տ	9	2		Աւգոստոս	19	Գ	5	2	
Սեպտեմբեր	17	Գ	8	5		Սեպտեմբեր	17	Տ	4	5	
Հոկտեմբեր	17	Տ	8	5		Հոկտեմբեր	17	Գ	4	5	
Նոյեմբեր	15	Գ	8	3		Նոյեմբեր	15	Տ	4	3	
Դեկտեմբեր	15	Տ	8	3		Դեկտեմբեր	15	Գ	4	3	

11.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	28	Տ	2	1	հնգեակն՝ 95	Յունուար	28	Տ	10	1	հնգեակն՝ 55
Փետրուար	27	Գ	2	1	վեցեակն՝ 114	Փետրուար	27	Գ	10	1	վեցեակն՝ 66
Մարտ	28	Տ	1	4	վերադիրն՝ 2	Մարտ	28	Տ	9	4	վերադիրն՝ 2
Ապրիլ	27	Գ	1	4	լրումն՝ Ապրիլ 13	Ապրիլ	27	Գ	9	4	լրումն՝ Ապրիլ 13
Մայիս	26	Տ	1	2	ԳԺ-ան լուսնի	Մայիս	26	Տ	9	2	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	25	Գ	1	2		Յունիս	25	Գ	9	2	
Յուլիս	24	Տ	1	5		Յուլիս	24	Տ	8	5	
Աւգոստոս	23	Տ	12	5		Աւգոստոս	23	Գ	8	5	
Սեպտեմբեր	21	Գ	12	3		Սեպտեմբեր	21	Տ	8	3	
Հոկտեմբեր	21	Տ	12	3		Հոկտեմբեր	21	Գ	8	3	
Նոյեմբեր	19	Գ	12	1		Նոյեմբեր	19	Տ	8	1	
Դեկտեմբեր	19	Տ	12	1		Դեկտեմբեր	19	Գ	8	1	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սրն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սրն	Ծանոթ.
Յունուար	13	Գ	8	1	հնգեակն՝ 95	Յունուար	13	Տ	4	1	հնգեակն՝ 55
Փետրուար	12	Տ	8	1	վեցեակն՝ 114	Փետրուար	12	Գ	4	1	վեցեակն՝ 66
Մարտ	13	Գ	7	4	վերադիրն՝ 2	Մարտ	13	Տ	3	4	վերադիրն՝ 2
Ապրիլ	13	Տ	8	1	լրումն՝ Ապրիլ 13	Ապրիլ	13	Գ	4	1	լրումն՝ Ապրիլ 13
Մայիս	11	Գ	7	2	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	11	Տ	3	2	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	10	Տ	7	2		Յունիս	10	Գ	3	2	
Յուլիս	9	Գ	6	5		Յուլիս	9	Տ	2	5	
Աւգոստոս	8	Տ	6	5		Աւգոստոս	8	Գ	2	5	
Սեպտեմբեր	6	Գ	6	3		Սեպտեմբեր	6	Տ	2	3	
Հոկտեմբեր	6	Տ	6	3		Հոկտեմբեր	6	Գ	2	3	
Նոյեմբեր	4	Գ	5	1		Նոյեմբեր	4	Տ	2	1	
Դեկտեմբեր	4	Տ	5	1		Դեկտեմբեր	4	Գ	2	1	

12.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սրն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սրն	Ծանոթ.
Յունուար	17	Տ	9	4	հնգեակն՝ 5	Յունուար	17	Տ	7	4	հնգեակն՝ 60
Փետրուար	16	Գ	9	4	վեցեակն՝ 6	Փետրուար	16	Գ	7	4	վեցեակն՝ 72
Մարտ	17	Տ	9	2	վերադիրն՝ 13	Մարտ	17	Տ	7	2	վերադիրն՝ 13
Ապրիլ	16	Գ	9	2	լրումն՝ Ապրիլ 2	Ապրիլ	16	Գ	7	2	լրումն՝ Ապրիլ 2
Մայիս	15	Տ	8	5	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	15	Տ	6	5	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	14	Գ	8	5		Յունիս	14	Գ		5	
Յուլիս	13	Տ	8	3		Յուլիս	13	Տ	6	3	
Աւգոստոս	12	Գ	8	3		Աւգոստոս	12	Գ	6	3	
Սեպտեմբեր	10	Տ	8	1		Սեպտեմբեր	10	Տ	6	1	
Հոկտեմբեր	10	Գ	8	1		Հոկտեմբեր	10	Գ	6	1	
Նոյեմբեր	8	Տ	7	4		Նոյեմբեր	8	Տ	5	4	
Դեկտեմբեր	8	Գ	7	4		Դեկտեմբեր	8	Գ	5	4	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սրն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սրն	Ծանոթ.
Յունուար	2	Տ	3	4	հնգեակն՝ 5	Յունուար	2	Տ	1	4	հնգեակն՝ 60
Փետրուար	1	Գ	3	4	վեցեակն՝ 6	Փետրուար	1	Գ	1	4	վեցեակն՝ 72
Մարտ	2	Տ	3	2	վերադիրն՝ 13	Մարտ	2	Տ	1	2	վերադիրն՝ 13
Ապրիլ	2 30	Գ Տ	3 2	4 5	լրումն՝ Ապրիլ 2	Ապրիլ	2 30	Գ Տ	1 12	4 5	լրումն՝ Ապրիլ 2
Մայիս	30	Գ	2	5	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	30	Տ	12	5	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	29	Տ	2	5		Յունիս	29	Տ	12	5	
Յուլիս	28	Գ	2	3		Յուլիս	28	Տ	12	3	
Աւգոստոս	27	Տ	2	3		Աւգոստոս	27	Գ	12	3	
Սեպտեմբեր	25	Գ	2	1		Սեպտեմբեր	25	Տ	12	1	
Հոկտեմբեր	25	Տ	2	1		Հոկտեմբեր	25	Գ	12	1	
Նոյեմբեր	23	Գ	1	4		Նոյեմբեր	23	Տ	11	4	
Դեկտեմբեր	22	Տ	1	2		Դեկտեմբեր	22	Գ	11	2	

13.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սրն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սրն	Ծանոթ.
Յունուար	6	Տ	7	2	հնգեակն՝ 12	Յունուար	6	Տ	5	2	հնգեակն՝ 78
Փետրուար	5	Գ	7	2	վեցեակն՝ 10	Փետրուար	5	Գ	5	2	վեցեակն՝ 65
Մարտ	6	Տ	6	5	վերադիրն՝ 24	Մարտ	6	Տ	4	5	վերադիրն՝ 24
Ապրիլ	5	Գ	6	5	լրումն՝ Մարտ 22	Ապրիլ	5	Գ	4	5	լրումն՝ Մարտ 22
Մայիս	4	Տ	6	3	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	4	Տ	4	3	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	3	Գ	6	3		Յունիս	3	Գ	4	3	
Յուլիս	2	Տ	6	1		Յուլիս	2	Տ	4	1	
Աւգոստոս	1 30	Գ Տ	6 5	1 4		Աւգոստոս	1 30	Գ Տ	4 3	1 4	
Սեպտեմբեր	29	Գ	5	4		Սեպտեմբեր	29	Գ	3	4	
Հոկտեմբեր	28	Տ	5	2		Հոկտեմբեր	28	Տ	3	2	
Նոյեմբեր	27	Գ	5	2		Նոյեմբեր	27	Գ	3	2	
Դեկտեմբեր	26	Տ	4	5		Դեկտեմբեր	26	Տ	2	5	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	21	Գ	1	2	հնգեակն՝ 10	Յունուար	21	Տ	11	2	հնգեակն՝ 65
Փետրուար	20	Տ	1	2	վեցեակն՝ 12	Փետրուար	20	Գ	11	2	վեցեակն՝ 78
Մարտ	22	Գ	1	2	վերադիրն՝ 24	Մարտ	22	Տ	11	2	վերադիրն՝ 24
Ապրիլ	20	Տ	12	5	լրումն՝ Մարտ 22	Ապրիլ	20	Գ	10	5	լրումն՝ Մարտ 22
Մայիս	19	Տ	12	3	ԲԺ-ան լուսին	Մայիս	19	Տ	10	3	ԲԺ-ան լուսին
Յունիս	18	Գ	12	3		Յունիս	18	Գ	10	3	
Յուլիս	17	Տ	12	1		Յուլիս	17	Տ	10	1	
Ազոստոս	16	Գ	12	1		Ազոստոս	16	Գ	10	1	
Սեպտեմբեր	14	Տ	11	4		Սեպտեմբեր	14	Տ	9	4	
Հոկտեմբեր	14	Գ	11	4		Հոկտեմբեր	14	Գ	9	4	
Նոյեմբեր	12	Տ	11	2		Նոյեմբեր	12	Տ	9	2	
Դեկտեմբեր	12	Գ	11	2		Դեկտեմբեր	12	Գ	9	2	

14.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	25	Գ	4	5	հնգեակն՝ 15	Յունուար	25	Գ	2	5	հնգեակն՝ 70
Փետրուար	24	Տ	4	5	վեցեակն՝ 18	Փետրուար	24	Տ	2	5	վեցեակն՝ 84
Մարտ	25	Գ	4	3	վերադիրն՝ 5	Մարտ	25	Գ	2	3	վերադիրն՝ 5
Ապրիլ	24	Տ	4	3	լրումն՝ Ապրիլ 10	Ապրիլ	24	Տ	2	3	լրումն՝ Ապրիլ 10
Մայիս	23	Գ	4	1	ԳԺ-ան լուսին	Մայիս	23	Գ	2	1	ԳԺ-ան լուսին
Յունիս	22	Տ	4	1		Յունիս	22	Տ	2	1	
Յուլիս	21	Գ	3	4		Յուլիս	21	Գ	1	4	
Ազոստոս	20	Տ	3	4		Ազոստոս	20	Տ	1	4	
Սեպտեմբեր	18	Գ	3	2		Սեպտեմբեր	18	Գ	1	2	
Հոկտեմբեր	18	Տ	3	2		Հոկտեմբեր	18	Տ	1	2	
Նոյեմբեր	16	Գ	2	5		Նոյեմբեր	16	Տ	12	5	
Դեկտեմբեր	16	Տ	2	5		Դեկտեմբեր	16	Տ	12	5	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	10	Տ	10	5	հնգեակն՝ 15	Յունուար	10	Տ	8	5	հնգեակն՝ 70
Փետրուար	9	Գ	10	5	վեցեակն՝ 18	Փետրուար	9	Գ	8	5	վեցեակն՝ 84
Մարտ	10	Տ	10	3	վերադիրն՝ 5	Մարտ	10	Տ	8	3	վերադիրն՝ 5
Ապրիլ	10	Գ	10	5	լրումն՝ Ապրիլ 10	Ապրիլ	10	Գ	8	5	լրումն՝ Ապրիլ 10
Մայիս	8	Տ	10	1	ԳԺ-ան լուսին	Մայիս	8	Տ	8	1	ԳԺ-ան լուսին
Յունիս	7	Գ	10	1		Յունիս	7	Գ	8	1	
Յուլիս	6	Տ	9	4		Յուլիս	6	Տ	7	4	
Ազոստոս	5	Գ	9	4		Ազոստոս	5	Գ	7	4	
Սեպտեմբեր	3	Տ	9	2		Սեպտեմբեր	3	Տ	7	2	
Հոկտեմբեր	3	Գ	9	2		Հոկտեմբեր	3	Գ	7	2	
Նոյեմբեր	1	Տ	8	5		Նոյեմբեր	1	Տ	6	5	
Դեկտեմբեր	1	Գ	8	5		Դեկտեմբեր	1	Գ	6	5	
	30	Տ	8	3			30	Տ	6	3	

15.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	14	Գ	2	3	հնգեակն՝ 20	Յունուար	14	Տ	12	3	հնգեակն՝ 75
Փետրուար	13	Տ	2	3	վեցեակն՝ 24	Փետրուար	13	Գ	12	3	վեցեակն՝ 90
Մարտ	14	Գ	2	1	վերադիրն՝ 16	Մարտ	14	Տ	12	1	վերադիրն՝ 16
Ապրիլ	13	Տ	2	1	լրումն՝ Մարտ 30	Ապրիլ	13	Գ	12	1	լրումն՝ Մարտ 30
Մայիս	12	Գ	1	4	ԲԺ-ան լուսին	Մայիս	12	Տ	11	4	ԲԺ-ան լուսին
Յունիս	11	Տ	1	4		Յունիս	11	Գ	11	4	
Յուլիս	10	Գ	1	2		Յուլիս	10	Տ	11	2	
Ազոստոս	9	Տ	1	2		Ազոստոս	9	Գ	11	2	
Սեպտեմբեր	7	Տ	12	5		Սեպտեմբեր	7	Տ	10	5	
Հոկտեմբեր	7	Տ	12	5		Հոկտեմբեր	7	Գ	10	5	
Նոյեմբեր	5	Տ	12	3		Նոյեմբեր	5	Տ	10	3	
Դեկտեմբեր	5	Գ	12	3		Դեկտեմբեր	5	Գ	10	3	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	29	Գ	8	3	հնգեակն՝ 20	Յունուար	29	Գ	6	3	հնգեակն՝ 75
Փետրուար	28	Տ	8	3	վեցեակն՝ 24	Փետրուար	28	Տ	6	3	վեցեակն՝ 90
Մարտ	30	Գ	8	3	վերադիրն՝ 16	Մարտ	30	Գ	6	3	վերադիրն՝ 16
Ապրիլ	28	Տ	8	3	լրումն՝ Մարտ 30	Ապրիլ	28	Տ	6	1	լրումն՝ Մարտ 30
Մայիս	27	Գ	7	4	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	27	Գ	5	4	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	26	Տ	7	4		Յունիս	26	Տ	5	4	
Յուլիս	25	Գ	7	2		Յուլիս	25	Գ	5	2	
Աւգոստոս	24	Տ	7	2		Աւգոստոս	24	Տ	5	2	
Սեպտեմբեր	22	Գ	6	5		Սեպտեմբեր	22	Գ	4	5	
Հոկտեմբեր	22	Տ	6	5		Հոկտեմբեր	22	Տ	4	5	
Նոյեմբեր	20	Գ	6	3		Նոյեմբեր	20	Գ	4	3	
Դեկտեմբեր	20	Տ	ձ	խ		Դեկտեմբեր	20	Տ	4	3	

16.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	3	Տ	12	1	հնգեակն՝ 25	Յունուար	3	Տ	10	1	հնգեակն՝ 80
Փետրուար	2	Գ	12	1	վեցեակն՝ 30	Փետրուար	2	Գ	10	1	վեցեակն՝ 96
Մարտ	3	Տ	11	4	վերադիրն՝ 27	Մարտ	3	Տ	9	4	վերադիրն՝ 27
Ապրիլ	2	Գ	11	4	լրումն՝ Ապրիլ 18	Ապրիլ	2	Գ	9	4	լրումն՝ Ապրիլ 18
Մայիս	1 31	Տ Գ	11 11	2 2	ԳԺ-ան լուսնի	Մայիս	1 31	Տ Գ	9 9	2 2	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	29	Տ	10	5		Յունիս	29	Տ	8	5	
Յուլիս	29	Գ	10	5		Յուլիս	29	Գ	8	5	
Աւգոստոս	27	Տ	10	3		Աւգոստոս	27	Տ	8	3	
Սեպտեմբեր	26	Գ	10	3		Սեպտեմբեր	26	Գ	8	3	
Հոկտեմբեր	25	Տ	10	1		Հոկտեմբեր	25	Տ	8	1	
Նոյեմբեր	24	Գ	10	1		Նոյեմբեր	24	Գ	8	1	
Դեկտեմբեր	23	Տ	9	4		Դեկտեմբեր	23	Տ	7	4	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	18	Գ	6	1	հնգեակն՝ 25	Յունուար	18	Գ	4	1	հնգեակն՝ 80
Փետրուար	17	Տ	6	1	վեցեակն՝ 30	Փետրուար	17	Տ	4	1	վեցեակն՝ 96
Մարտ	18	Գ	5	4	վերադիրն՝ 27	Մարտ	18	Գ	3	4	վերադիրն՝ 27
Ապրիլ	18	Տ	6	1	լրումն՝ Ապրիլ 18	Ապրիլ	18	Տ	4	1	լրումն՝ Ապրիլ 18
Մայիս	16	Գ	5	2	ԳԺ-ան լուսնի	Մայիս	16	Գ	3	2	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	15	Տ	5	2		Յունիս	15	Տ	3	2	
Յուլիս	14	Գ	4	5		Յուլիս	14	Գ	2	5	
Աւգոստոս	13	Տ	4	5		Աւգոստոս	13	Տ	2	5	
Սեպտեմբեր	11	Գ	4	3		Սեպտեմբեր	11	Գ	2	3	
Հոկտեմբեր	11	Տ	4	3		Հոկտեմբեր	11	Տ	2	3	
Նոյեմբեր	9	Գ	4	1		Նոյեմբեր	9	Գ	2	1	
Դեկտեմբեր	9	Տ	4	1		Դեկտեմբեր	9	Տ	2	1	

17.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	22	Գ	9	4	հնգեակն՝ 30	Յունուար	22	Գ	7	4	հնգեակն՝ 85
Փետրուար	21	Տ	9	4	վեցեակն՝ 36	Փետրուար	21	Տ	7	4	վեցեակն՝ 102
Մարտ	22	Գ	9	2	վերադիրն՝ 8	Մարտ	22	Գ	7	2	վերադիրն՝ 8
Ապրիլ	21	Տ	9	2	լրումն՝ Ապրիլ 7	Ապրիլ	21	Տ	7	2	լրումն՝ Ապրիլ 7
Մայիս	20	Գ	8	5	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	20	Գ	6	5	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	19	Տ	8	5		Յունիս	19	Տ	6	5	
Յուլիս	18	Գ	8	3		Յուլիս	18	Գ	6	3	
Աւգոստոս	17	Տ	8	3		Աւգոստոս	17	Տ	6	3	
Սեպտեմբեր	15	Գ	8	1		Սեպտեմբեր	15	Գ	6	1	
Հոկտեմբեր	15	Տ	8	1		Հոկտեմբեր	15	Տ	6	1	
Նոյեմբեր	13	Գ	7	4		Նոյեմբեր	13	Գ	5	4	
Դեկտեմբեր	13	Տ	7	4		Դեկտեմբեր	13	Տ	5	4	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	7	Գ	3	4	հնգեակն՝ 30	Յունուար	7	Գ	1	4	հնգեակն՝ 85
Փետրուար	6	Տ	3	4	վեցեակն՝ 36	Փետրուար	6	Տ	1	4	վեցեակն՝ 102
Մարտ	7	Գ	3	2	վերադիրն՝ 8	Մարտ	7	Գ	1	2	վերադիրն՝ 8
Ապրիլ	7	Տ	3	4	լրումն՝ Ապրիլ 7	Ապրիլ	7	Տ	1	4	լրումն՝ Ապրիլ 7
Մայիս	5	Գ	2	5	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	5	Տ	12	5	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	4	Տ	2	5		Յունիս	4	Տ	12	5	
Յուլիս	3	Գ	2	3		Յուլիս	3	Տ	12	3	
Աւգոստոս	2	Տ	2	3		Աւգոստոս	2	Գ	12	3	
	31	Գ	2	1			31	Տ	12	1	
Սեպտեմբեր	30	Տ	2	1		Սեպտեմբեր	30	Գ	12	1	
Հոկտեմբեր	30	Գ	2	1		Հոկտեմբեր	30	Տ	12	1	
Նոյեմբեր	28	Տ	1	4		Նոյեմբեր	28	Գ	11	4	
Դեկտեմբեր	27	Գ	1	2		Դեկտեմբեր	27	Տ	11	2	

18.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	11	Գ	7	2	հնգեակն՝ 35	Յունուար	11	Գ	5	2	հնգեակն՝ 90
Փետրուար	10	Տ	7	2	վեցեակն՝ 42	Փետրուար	10	Տ	5	2	վեցեակն՝ 108
Մարտ	11	Գ	6	5	վերադիրն՝ 19	Մարտ	11	Գ	4	5	վերադիրն՝ 19
Ապրիլ	10	Տ	6	5	լրումն՝ Մարտ 27	Ապրիլ	10	Տ	4	5	լրումն՝ Մարտ 27
Մայիս	9	Գ	6	3	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	9	Գ	4	3	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	8	Տ	6	3		Յունիս	8	Տ	4	3	
Յուլիս	7	Գ	6	1		Յուլիս	7	Գ	4	1	
Աւգոստոս	6	Տ	6	1		Աւգոստոս	6	Տ	4	1	
Սեպտեմբեր	4	Գ	5	4		Սեպտեմբեր	4	Գ	3	4	
Հոկտեմբեր	4	Տ	5	4		Հոկտեմբեր	4	Տ	3	4	
Նոյեմբեր	2	Գ	5	2		Նոյեմբեր	2	Գ	3	2	
Դեկտեմբեր	2	Տ	5	2		Դեկտեմբեր	2	Տ	3	2	
	31	Գ	4	5			31	Գ	2	5	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	26	Տ	1	2	հնգեակն՝ 35	Յունուար	26	Գ	11	2	հնգեակն՝ 90
Փետրուար	25	Գ	1	2	վեցեակն՝ 42	Փետրուար	25	Տ	11	2	վեցեակն՝ 108
Մարտ	27	Տ	1	2	վերադիրն՝ 19	Մարտ	27	Գ	11	2	վերադիրն՝ 19
Ապրիլ	25	Տ	12	5	լրումն՝ Մարտ 27	Ապրիլ	25	Տ	10	5	լրումն՝ Մարտ 27
Մայիս	24	Գ	12	3	ԲԺ-ան լուսնի	Մայիս	24	Գ	10	3	ԲԺ-ան լուսնի
Յունիս	23	Տ	12	3		Յունիս	23	Տ	10	3	
Յուլիս	22	Գ	12	1		Յուլիս	22	Գ	10	1	
Աւգոստոս	21	Տ	12	1		Աւգոստոս	21	Տ	10	1	
Սեպտեմբեր	19	Գ	11	4		Սեպտեմբեր	19	Գ	9	4	
Հոկտեմբեր	19	Տ	11	4		Հոկտեմբեր	19	Տ	9	4	
Նոյեմբեր	17	Գ	11	2		Նոյեմբեր	17	Գ	9	2	
Դեկտեմբեր	17	Տ	11	2		Դեկտեմբեր	17	Տ	9	2	

19.

Ծնունդն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Ծնունդն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	30	Տ	4	5	հնգեակն՝ 40	Յունուար	30	Տ	2	5	հնգեակն՝ 95
Փետրուար					վեցեակն՝ 48	Փետրուար					վեցեակն՝ 114
Մարտ	1	Գ	4	5	վերադիրն՝ 30	Մարտ	1	Գ	2	5	վերադիրն՝ 30
	30	Տ	4	3			30	Տ	2	3	
Ապրիլ	29	Գ	4	3	լրումն՝ Ապրիլ 15	Ապրիլ	29	Գ	2	3	լրումն՝ Ապրիլ 15
Մայիս	28	Տ	4	1	ԳԺ-ան լուսնի	Մայիս	28	Տ	2	1	ԳԺ-ան լուսնի
Յունիս	27	Գ	4	1		Յունիս	27	Գ	2	1	
Յուլիս	26	Տ	3	4		Յուլիս	26	Տ	1	4	
Աւգոստոս	25	Գ	3	4		Աւգոստոս	25	Գ	1	4	
Սեպտեմբեր	23	Տ	3	2		Սեպտեմբեր	23	Տ	1	2	
Հոկտեմբեր	[23]	Գ	3	2		Հոկտեմբեր	[23]	Գ	1	2	
Նոյեմբեր	21	Տ	2	5		Նոյեմբեր	21	Տ	12	5	
Դեկտեմբեր	21	Գ	2	5		Դեկտեմբեր	21	Տ	12	5	

Լրումն Լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.	Լրումն լուսնի	Քա- նիք	Տի Գիշ	Ժամ	Մա- սըն	Ծանոթ.
Յունուար	15	Գ	10	5	հնգեակն՝ 40	Յունուար	15	Գ	8	5	հնգեակն՝ 95
Փետրուար	14	Տ	10	5	վեցեակն՝ 48	Փետրուար	14	Տ	8	5	վեցեակն՝ 114
Մարտ	15	Գ	10	3	վերադարձն՝ 30	Մարտ	15	Գ	8	3	վերադարձն՝ 30
Ապրիլ	15	Տ	10	5	լրումն՝ Ապրիլ 15	Ապրիլ	15	Տ	8	5	լրումն՝ Ապրիլ 15
Մայիս	13	Գ	10	1	Գժ-ան լուսնի	Մայիս	13	Գ	8	1	Գժ-ան լուսնի
Յունիս	13	Տ	10	3		Յունիս	13	Տ	8	3	
Յուլիս	11	Գ	9	4		Յուլիս	11	Գ	7	4	
Աւգոստոս	10	Տ	9	4		Աւգոստոս	10	Տ	7	4	
Սեպտեմբեր	8	Գ	9	2		Սեպտեմբեր	8	Գ	7	2	
Հոկտեմբեր	8	Տ	9	2		Հոկտեմբեր	8	Տ	7	2	
Նոյեմբեր	6	Գ	8	5		Նոյեմբեր	6	Գ	6	5	
Դեկտեմբեր	6	Տ	8	5		Դեկտեմբեր	6	Տ	6	5	

Ներկայացնենք նաև Լուսնացույցի համառոտ տարբերակը, որի հեղինակը հետևել է Հովհաննես Սարկավազին կենտ ամիսների կտրվածքով, իսկ զույգ ամիսների հաշվարկը կատարել է տոմարական նույն կանոններով: Համառոտ Լուսնացույցի մեջ ուղղել ենք գրչագրական և ակնհայտ վրիպումները, իսկ կեսերը հավասարման նշանով ամբողջացրել ենք դեպի առաջիկա ամբողջ թիվը, իսկ երբեմն՝ հավասարման նշանից հետո վերացրել ենք ելնելով Լուսնացույցի ներքին օրինաչափությունից: Լուսնացույցի համառոտ խմբագրությունը ուղղագրվ է նաև նրանով, որ տպագիր Լուսնացույցի հեղինակը կամ հեղինակները օգտվել են նրանից, միաժամանակ ընդօրինակելով այն իրենց կազմած ժողովածուում:

Այն ակնհայտորեն ստեղծվել է Սարկավազից հետո և 1342 թվականից առաջ, ամենայն հավանականությամբ 12-րդ դարի 2-րդ կեսին:

Ներկայացնենք Լուսնացույցի համառոտ տարբերակի բնագիրը մեր ուղղումներով հանդերձ: Համեմատությունը հեշտացնելու համար զուգահեռաբար տանք առկա բնագրի համառոտ տարբերակը:

Լուսնի ծնունդներն ըստ Լուսնացույցի համառոտ խմբագրության

Ու- կէ	1 10	2 11	3 12	4 13	5 14	6 15	7 16	8 17	9 18	10 19	11 1	12 2	13 3	14 4	15 5	16 6	17 7	18 8	19 9
գիր	A 4	M 24	A 12	A 1	M 21	A 9	M 29	A 17	A 6	M 25	A 13	A 2	M 22	A 10	M 30	A 18	A 7	M 27	A 15
վե- րադ	11	22	3	14	25	6	17	28	9	21	2	13	24	5	16	27	8	19	30
հուն	19	8	27	16	5	24	13	2	21	9	28	17	6	25	14	3	22	11	30
փտ	17, 5 =18	6,5 =7	25, 5=2 6	14, 5=1 5	3,5 =4	22, 5=2 3	11,5 =12	0,5 =1	19, 5=2 0	7,5 =8	26, 5=2 7	15, 5=1 6	4,5 =5	23, 5=2 4	12, 5=1 3	1,5 =2	20, 5=2 1	9,5 =10	
մրտ	19	8	27	16	5	24	13	2	21	9	28	27? [17]	6	25	15? [14]	3	22	11	1/3 0
ապ	17, 5 =18	6,5 =7	25, 5=2 6	14, 5=1 5	3,5 =4	22, 5=2 3	11,5 =12	0,5 =1/ 30	19, 5=2 0	7,5 =8	26, 5=2 7	30? [16] 15, 5	4,5 =5	12, 5? =13	12, 5=1 3	1,5 =2	20, 5=2 1	9,5 =10	28, 5=2 9
մայ	17	6	25	14	3	22	11	30	19	7	26	15	4	23	12	1/3 1	20	9	28
հուն	15, 5=1 6	4,5 =5	23, 5=2 4	12, 5=1 3	1,5 =2	20, 5=2 1	9,5= 10	28, 5=2 8	17, 5- 18	5,5 =6	24, 5=2 5	13, 5=1 4	2,5 =3	21, 5=2 2	10, 5=1 1	29	18, 5=1 9	7,5 =8	26, 5=2 7
հուլ	15	4	23	12	1/3 1	20	9	2? [28]	17	5	24	13	2	21	10	29	18	7	26
օգ	13, 5=1 4	2,5 =3	21, 5=2 2	10, 5=1 1	29, 5	18, 5=1 9	7,5= 8	26, 5=2 6	15, 5 [16]	3,5 =4	22, 5=2 3	11, 5=1 2	0,5 =1	19, 5 20	8,5 =9	27, 5 27	16, 5 17	5,5 =6	24, 5=2 5
սեպ	12	1	20	9	29? 28	17	[1]6	25	14	2	21	10	29	18	7	26	15	4	23
հոկ	11, 5(= 12)	30, 5=3 1 0,5 =1	19, 5=2 0	8,5 =9	27, 5=2 7	16, 5=1 7	5,5= 6	24, 5 24	13, 5=1 4	1,5 =2/[3]1	20, 5 21	9,5 =10	28, 5 28	17, 5 18	6,5 =7	25, 5 25	14, 5=1 5	3,5 =4	22, 5 23
նոյ	10	29	18	7	26	15	4	23	12	30	19	8	27	16	5	24	13	2	21
դեկ	9,5 =10	28, 5=2 8	17, 5=1 8	6,5 =7	25, 5=2 5	14, 5=1 5	3,5= 4	22, 5=2 2	11, 5=1 2	29, 5=2 9	18, 5=1 9	7,5 =8	26, 5=2 6	15, 5=1 6	4,5 =5	23, 5=2 3	12, 5 13	1,5 =2/ 31	20, 5 21

Հունի լրումներն ըստ Հունացույցի համառոտ խմբագրության

Ու- կէ	1 10	2 11	3 12	4 13	5 14	6 15	7 16	8 17	9 18	10 19	11 1	12 2	13 3	14 4	15 5	16 6	17 7	18 8	19 9
գիր	A 4	M 24	A 12	A 1	M 21	A 9	M 29	A 17	A 6	M 25	A 13	A 2	M 22	A 10	M 30	A 18	A 7	M 27	A 15
վե- րադ	11	22	3	14	25	6	17	28	9	21	2	13	24	5	16	27	8	19	30
հուն	4	23	12	1	20	9	28	17	6	24	13	2	21	10	29	18	7	26	1 [15]
փս	2,5 =3	21, 5=2 2	10, 5=1 1	1,5 =1	18, 5 19	7,5	26, 5 27	15, 5 16	4,5 5	22, 5 23	[11, 5] 11= 12	0,5 =1	19, 5 20	8,5 8? =9	27, 5 28	16, 5 17	5,5 6	24, 5 6	14, 5 15? [13, 5 14]
մրտ	4	*24	12	1	*21	9	*29	17	6	*25	16? 13	2	*22	10 13?	*30	18	7	*27 (26)	1? 15
ապ	*4	21, 5=2 2	*12	*1/ 30	18, 5 19	*9	26, 5 27	*17	*6	22, 5 23	*13	*2 1/3 1	19, 5 20	*10 (8,5 =9)	27, 5=2 8	*18 (16, 5 =17	*7 (5,5 6")	24, 5 =25	*15 [13, 5=1 4]
մայ	2	21	10	29	18	7	26	15	4	22	11	30	19	8	27	[16]	=5 7?	24	13
հուն	1/3 0	19, 5 20	8,5 =9	27, 5=2 8	16, 5 17	7,5 [5, 5]	[24, 5] 25	13, 5 14	12, 5 13	20, 5=2 1	9, 5 10	28, 5=2 9	17, 5 18	6,5 =7	25, 5 26	14, 5=1 5	3,5 4	22, 523	11, 5
հուլ	30	19	8	27	16	5	24	13	2/3 1	20	9	28	17	6	25	14	3	22	11 27?
օգ	28, 5=2 8	17, 5=1 8	6,5 =7	25, 5=2 6	14, 5=1 5	3,5 =4	22, 5 23	11, 5 12	0,5 1/3 0 or3 1	22, 5? (18, 5)= 19	7,5 =8	26, 5 27	15, 5 15? =16	4,5 =5	23, 5 24	12, 5=1 3	1,5 =2/ 31	20, 5 21	9,5 10
սեպ	27" 28	16	5	24	13	2	21	10	29	17	6	25	14	3	22	11	1? 30	19	8
հոկ	26, 5 26	15, 5 16	4,5 =5	23, 5=2 4	12, 5 13	1,5 =2/ 31	20, 5 21	9,5 =10	29, 5? 28, 5 29	16, 5=1 7	5,5 =6	24, 5=2 5	13, 5 14, 5? =14	2,5 =3	21, 5=2 2	10, 5=1 1	29, 5 30	18, 5 19	7,5 =8
նոյ	25	14	3	22	11	30	19	8	27	15	4	23	12	1	20	9	28	17	6
դեկ	24, 5=2 4	13, 5=1 4	2,5 =3	21, 5=2 2	10, 5 11	29, 5=2 9	18, 5 19	7,5 =8	26, 5=2 6	14, 5=1 5	3,5 =4	22, 5 22	11, 5 12	15? 1/3 0	19, 5 20	8,5 =9	27, 5=2 7	16, 5=1 7	5,5 =6

Հունի ծնունդներն ըստ ներկա բնագրի (14-րդ դ.)

Ու- կէ	1 10	2 11	3 12	4 13	5 14	6 15	7 16	8 17	9 18	10 19	11 1	12 2	13 3	14 4	15 5	16 6	17 7	18 8	19 9
գիր	A4	M2 4	A 12	A 1	M 21	A 9	M 29	A 17	A 6	M 25	A 13	A 2	M 22	A 10	M 30	A 18	A 7	M 27	A 15
վե- րադ	11	22	3	14	25	6	17	28	9	21	2	13	24	5	16	27	8	19	30
հուն	11	22	3	14	25	6	17	28	9	21	2	13	24	5	16	27	8	19	30
փս	11	22	3	14	25	6	17	28	9	21	2	13	24	5	16	27	8	19	30
հուն	18	7	26	16	4	24	13	2/3 1	20	9	27	16	5	25	13	2	22	11	29
փս	17	6	25	14	3	22?	11	-	19	7	26	15	4	23	12	1	20	9	28
մրտ	18	7	26	16	4	24	13	1/3 1	20	9	27	16	5	25	13	2	22	11	29
ապ	17	6	25	14	3	22?	11	30	19	7	26	15	4	23	12	1	20	9	28
մայ	16	5	25?	14?	2	22	11	29	18	7	25	14	3	23	11	1/3 0	20	8	27
հուն	15	4	23?	12	1/3 0	20	9	28	17	5	24	13	2	21	10	29	18	7	26
հուլ	14	3	23?	12?	30?	20	9	27	16	5	23	12	1/3 1	21	9	28	18	6 7?	25
օգ	13	2/3 1	21	10	28	18	7	26	15	3	22	11	29	19	8	27	16	6 7?	24
սեպ	11	30	20	9	27	17	6	24	13	2	20	9	28	18	6	26	15	4	22
հոկ	11	29	19	8?	26	16	5	24	13	1/3 1	20	9	27	17	6	25	14	4 3?	22
նոյ	9	28	18?	7?	25	15	3	22	11	29	18	7	26	16	4	24	13	2	20
դեկ	9	27	17	6	24	14	3	22	11	29	18	7	25	15	4	23	12	2/3 1	19

Հուլիանյան լրումներն ըստ ներկա բնագրի (14-րդ դ.)

Ու կէ	1 10	2 11	3 12	4 13	5 14	6 15	7 16	8 17	9 18	10 19	11 1	12 2	13 3	14 4	15 5	16 6	17 7	18 8	19 9
գիր	A4	M 24	A12	A1	M 21	A9	M 29	A17	A6	M 25	A13	A2	M 22	A10	M 30	A18	A7	M 27	A 15
վե րադ	11	22	3	14	25	6	17	28	9	21	2	13	24	5	16	27	8	19	30
հուն	(4)	22	(11)	(1) 30	19	(9)	28	16	(5)	24	(13)	(2) 31	20	(10)	28	17	(6)	25	(14)
փտ	2	21	10	-	18	8	26	15	4	22	11	-	18	8	27	16	6	24	13
մրտ	4	*24	12	1	21	9	*29	16	5	*25	13	2	*22	10	*30	17	7	*27	14
ապ	*4	21	*12	*1/ 29	18	*9	26	*17	*6	22	*13	*2/ 30	18	*10	27	*18	*7	24	*15
մայ	2/3 1	20	10	28	17	7	26	14	3	22	11	29	18	8	26	15	5	23	12
հուն	30	18	8	27	16	6	24	13	2	20	9	27	16	6	25	14	3	22	11
հուլ	- (29)	18	8	26	15	5	23	12	1/3 1	20	9	27	15	6	24	13	3	21	10
օգ	29? 28	16?	6	25	14	4	23?	11	29	18	7	25	14	4	23	12	1/3 1	20	9
սեպ	26	15	5	23	12	2	20	9	28	17	6	24	13	3	21	10	29	18	8
հոկ	26	14?	4	23	12	31	20	9	27	16	5	23	12	2	21	10	29	18	7
նոյ	24	13	3	21	10	30	18	7	26	15	4	22	11	1/3 0	19	8	27	16	7
դեկ	24	12	2	21	10	29	18	7	25	14	3	21	10	30	19	8	27	16	6
հուն		11	1		9			5		13	2		10			6		14	5

Հովհաննես Սարկավազը ստեղծել է Ջատիկան լուսնի լրման 19-ամյա աղյուսակ՝ Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերով: 1973 թվահամարի գրչագրում (էջ 53բ, տե՛ս նաև 79ա) բերված է հետևյալ աղյուսակը.

19-ամյակի տարին	Առաջավոր	Բան Բարեկ.	Վերադիր	Լրումն
1.	Արաց ԺԷ	Մեհեկի Ը	ԺԶ	Արեգ ԻԷ(Ապրիլ 4)
2.	Արաց Զ	Արաց ԻԷ	ԻԷ	Արեգ ԺԶ (Մարտ 24)
3.	Արաց ԻԵ	Մեհեկի ԺԶ	Ը	Ահեկի Ե (Ապրիլ 12)
4.	Արաց ԺԴ	Մեհեկի Ե	ԺԹ	Արեգ ԻԴ (Ապրիլ 1)
5.	Արաց Գ.	Արաց ԻԴ	Լ	Արեգ ԺԳ (Մարտ 22)
6.	Արաց ԻԲ	Մեհեկի ԺԳ	ԺԱ	Ահկի Բ (Ապրիլ 9)
7.	Արաց ԺԱ	Մեհեկի Բ	ԻԲ	Արեգ ԻԱ (Մարտ 29)
8.	Արաց Լ	Մեհեկի ԻԱ	Գ	Ահկի Ժ (Ապրիլ 17)
9.	Արաց ԺԹ	Մեհեկի Ժ	ԺԴ	Արեգ ԻԹ (Ապրիլ 6)
10.	Արաց Է	Արաց ԻԸ	ԻԶ	Արեգ ԺԷ (Մարտ 25)
11.	Արաց ԻԶ	Մեհեկի ԺԷ	Է	Ահեկի Զ (Ապրիլ 13)
12.	Արաց ԺԵ	Մեհեկի Զ	ԺԸ	Արեգ ԻԵ (Ապրիլ 2)
13.	Արաց Դ	Արաց ԻԵ	ԻԹ	Արեգ ԺԴ (Մարտ 22)
14.	Արաց ԻԳ	Մեհեկի ԺԴ	Ժ	Ահեկի Գ (Ապրիլ 10)
15.	Արաց ԺԲ	Մեհեկի Գ	ԻԱ	Արեգ ԻԲ (Մարտ 30)
16.	Մեհեկի Ա	Մեհեկի ԻԲ	Բ	Ահեկի ԺԱ (Ապրիլ 18)
17.	Արաց Ի	Մեհեկի ԺԱ	ԺԳ	Արեգ Լ (Ապրիլ 7)
18.	Արաց Թ	Արաց Լ	ԻԴ	Արեգ ԺԹ (Մարտ 27)
19.	Արաց ԻԸ	Մեհեկի ԺԹ	Ե	Ահեկի Ը (Ապրիլ 15)

Միաժամանակ աղյուսակներում գրված է.

«Զմուտ ինն և ժ երբեկ խորանաց բոլորիս Սարկավազին այսպէս արա. կալ զթու(ականն) Սարկավազի Թ ի բաց երթ և զայլն երթ ԺԹ ԺԹ, որ ի խոնարհ մնայ, ի միակէն յառաջ տուր, ուր դադարէ այն է խորան տարւոյն, յորում գտանես զառաջա(ւոր), և զբուն բ(արեկենդան), զվերադ(իր) և զլրումն, աւագիւտ արա և տուր կիր(ակէ), թէ ի կիր(ակէ)... բայց յառաջա(ւորին) և ի բուն Բ(արեկենդանին) ի նահ(անջ)ի ամի թիւ մի յաւել» (էջ 53բ): Սարկավազը ունեցել է վերադիրների երկու համակարգ, որոնցից մեկը դրել է իր ստեղծած Հայոց 19-ամյակի լրման համապատասխան օրերի, ինչպես վերը բերված աղյուսակի մեջ, իսկ մյուսը՝ ՇԼԲ-ի մեջ, որը սկսել է 10-րդ տարով 11-ով, որը քննել ենք Շիրակացու վերադիրների համակարգի կապակցութեամբ: Հայոց ՇԼԲ-ի մեջ առաջացել էր մեկ հավելադիր տարի՝ Գարնանային Գիշերահավասարի օրը, որը ավանդութեան համաձայն տարվա սկիզբ է ընդունվել: Այն նախասարդի 1 գալու հետևանքով, որը արդյունք էր 1460-ամյա պարբերաշրջանի շրջապտույտի (365×4), որովհետև հուլյան 1460 տարին = է Հայոց 1461 տարվա չորս տարին մեկ օրվա ավել ունենալու պատճառով:

Այս հավելագիր տարին ՇԼԲ-ի մեջ կարգավորելու համար Սարկավագը առաջարկեց միանգամից ետ գնալ ոչ թէ 532 տարի, այլ 533, որով կանոնավորում էր ՇԼԲ-ի լրման օրերը գտնելը:

Հաջորդ հարցը այն է, թե ինչո՞ւ Հովհաննես Սարկավագը Հայոց անշարժ տոմարի ամանորը՝ Նավասարդի 1-ը համարժեք ընդունեց հուլյան տոմարի Օգոստոս 11-ին: Այս խնդրի մասին գրել են սկսած Մ. Օրմանյանից մինչև է. Աղայան (Լ. Սիմյոնով, Ն. Ակիմյան, Աշ. Աբրահամյան, Լ. Բադալյան, Բ. Թումանյան և այլն), սակայն մինչև օրս շարունակվում է բանավեճը տարբեր հարցերի կապակցությամբ, թեև առաջադրված հարցը կարծես թե լուծվել է սկզբունքորեն: Մենք առաջարկում ենք նոր, ամփոփիչ տարբերակ ելնելով Հայոց տոմարական և տոնացույցային եղանակների ընձեռած հնարավորություններից, որոնք հստակություն են մտցնում առաջադրված խնդիրների մեջ և պարզ պատկերացում տալիս Սարկավագի մտածելակերպի մասին՝ հենվելով նրա իսկ բնագրերի տվյալների վրա:

Նա ձեռնարկեց Հայոց շարժական տոմարը վերածելու անշարժի, որի համար կար երկու ճանապարհ ՇԼԲ-ի նախորդ շրջանի վերջին տարին դարձնել անշարժ, որը հարմար չգտավ, քանի որ 1084 թ. Նավասարդը ընկել էր Փետրվարի 29-ին իբրև նահանջ տարի: Նա ընտրեց հետագարձ հաշվումների ճանապարհը: Հարկ է նշել, որ Հայոց ՇԼԲ-ում առկա է երկու անշարժ օրերի նշում, որի միջոցով Հայ տոմարագետները կատարել են հետագարձ հաշվարկներ: Դրանցից առաջինը Քրիստոսի Մենդեան և Աստուածայայտությունների օրն էր, որը նաև Հայոց եկեղեցական տարվա սկիզբն էր՝ Հունվար 6-ը, իսկ մյուսը Գարնանային Գիշերահավասարի օրը՝ Մարտի 20-ը, որոնց միջոցով Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվերը վեր են ածվում նաև տարեթիվերի: Բնական է, որ Հովհաննես Սարկավագը պետք է ընտրեր դրանցից մեկն ու մեկը: Նա Քրիստոսի Մենդեան և Աստուածայայտությունների օրը բացառեց այն պատճառով, որ մյուս ժողովրդների տոմարական համարժեքները չէր կարող տալ, քանի որ մյուսները Քրիստոսի Մենդեանը կատարում էին Դեկտեմբերի 25-ին: Մնաց միայն գարնանային գիշերահավասարի օրը, որն ընդհանուր էր և ընդունված ոչ միայն վաղ շրջանում, այլ և Սարկավագի ժամանակ: Պակաս կարևոր չէր լուսնի լրման և Ջատկի օրերի որոշման խնդիրը, որոնք անմիջականորեն առնչվում էին գարնանային գիշերահավասարի օրվա հետ: Պարզ է, որ վերջինիս ընտրությունը ոչ թե ելակետ էր, այլ միջոց ավելի հին ժամանակի Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվեր ընտրելու համար, որոնց թվում գարնանային գիշերահավասարի և ամանորի օրերը և դրանք վերածելու անշարժի: Տեսնենք թե ինչ է գրում Հովհաննես Սարկավագը.

«Իսկ որպես այժմ կանոնեալ ունի յամենայն եկեղեցիս հաւատացելոց երկց ազգաց՝ ի քսան յառաջագոյն ասացելոցդ ամսոց դիւտրոսի և ադարայ և մարտի ամսոյ, որ լինի ԻԴ (24) պեմենովթայ ըստ եգիպտացոց, և աւել աւուրցն եբրայեցոցն ի չորսն, ուր և գերկոտասան ութերորդի (արեգ) ամսոյն ըստ հայոց կանոնեցաք պատահել, ոչ առանց վկայութեան առաջնոց և հնոց արաց իմաստնոց, որպէս վերագոյնն ասացաւ»¹:

Կանոնը սահմանել է նախորդ շրջանի տեղեկությունների հիման վրա: Նա շարունակում է. «Յիշատակէ զնմանէ ժամանակագիրն Եւսեբի յեկղէստիաստիկէ գիրսն յեթներորդ դարու-թեանն: Եւ ասէ այսպէս. բազում իսաւս եղեալ է Անատոլեայ մեծաւ և բացում փութով պնդութեամբ, քանզի կորովի է նա բանիւք իւրովք. մանաւանդ վասն գատկի, զի ի նոցանէն արժան է մեզ յիշեցուցանել սակաւ մի այժմ: Եւ ապա, ասէ, այս ի կանոնաց անտի զոր եղ Անատոլէս վասն գատկի: Արդ ի նմին ասէ՝ ի տարւոջ անդ է նախ ամսագլուխ առաջին ամսոյ, զի

նա է սկիզբն ԺԲ (12) ամսոց, որ ըստ համարոյ եգիպտացոց է նա ԻԶ (26) պեմենովթայ, իսկ ըստ թուոյ ամաց ասորոց ԻԲ (22) ադարայ, այսինքն մետասաներորդ արեգ ամսոյ...»²:

Մեր մի աշխատություն մեջ ցույց ենք տվել, որ հիշյալ հատվածը Սարկավագը վերցրել է Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցույ պատմութիւն» աշխատությունից, որը հայերեն է թարգմանվել ասորերենից և նրա թարգմանիչներն են եղել Հովսեփ Պաղնացին կամ Եզնիկ Կողբացին: Հայոց տոմարական եղանակի կիրառմամբ ցույց ենք տվել, որ քննարկվող հատվածում Նիսան 1=Պեմենովթ 26 = Ադար 22 = Մարտի 22 = Արեգ 11: Վերջին, այսինքն՝ Հայոց ամիս-ամսաթիվը ավելացրել են Հայ թարգմանիչները, որի շնորհիվ որոշվում է թարգմանության ժամանակը, այն է՝ Նիսան 1 = Պեմենովթ 26 = Ադար 22 = Մարտի 22 = Արեգ 11, որտեղից Արեգ 1 = Մարտ 12 = Ադար 26 = Ադար 12 = 416-419 թթ: Միաժամանակ պարզվում է, որ այդ քառամյակում Հայոց շարժական տոմարի Արեգ 9 = Մարտ 20-ին: Այս օրինակը ցույց է տալիս, որ Հովհաննես Սարկավագը Արեգ 12 = Մարտի 20 համարժեքությունը ընտրելիս առաջնորդվել է մոտավոր հաշվարկի սկզբունքով, մանավանդ նա գիտեր, որ տվյալ տարիների քառամյակի կտրվածքում Մարտի 22 = Արեգ 11-ից հետո գալիս է Մարտ 23 = Արեգ 12, այսինքն՝ երեք օրվա տարբերություն է տալիս իր ընտրած օրվա համեմատ: Այդ հասկանալով նա մեր մատենագրության մեջ փնտրել է նոր տվյալներ: Բերենք դրանք: Նա գրում է. «Բայց այն աստուծոյ Կիւրղոս Երուսաղեմի եպիսկոպոսն ի թղթին՝ որ առ թագաւորն Կոստանդին վասն պատուական խաչին գրէ, երևեալ է գլուխ ահեկանի ամսոյ, որ է մայիս ամսոյ ևթն: Եւ ըստ այսմ հանդիպի հասարակաւորութիւն գանանային յերկոտասան արեգ ամսոյ, ըստ որում և մեք զկանոն կարգեցաք և զբովանդակ պատճենն տուամարի: Այլ ոմանք զինն կարգեցին նորին ամսոյ լինել զհասարակաւորութիւն գարնանոյ: Եւ ըստ այսմ ամենեցուն և սոցունց համաձայնից գոյ ուսանել թէ այժմուս կարգ ոչ է հեռի յանպատեհութենէ»²:

Հովհաննես Սարկավագը քննարկվող հատվածը վերցրել է «Կանոնք ընթերցուածոց»-ից, այսինքն՝ Հայոց տոնացույցից: Սահակ կաթողիկոսը հունարենից հայերեն թարգմանեց և խմբագրեց Երուսաղեմի տոնացույցը. ինչպես ցույց ենք տվել, 417-428 թթ. սահմաններում: Դժվար է պնդել, որ Սահակ կաթողիկոսը գլուխ Ահեկանի ասելով հասկացել է սկիզբը, թե վերջը, որովհետև գլուխ բառը երկու իմաստներով էլ գործածվել է, սակայն հստակ է, որ Մայիսի 7-ը համարժեք է ընդունվել Ահեկանին, այսինքն 1-ից 30-ին, որը տալիս է 312/5-428/31 թթ: Պարզ է որ Հովհաննես Սարկավագը տալով Արեգ 12 = Մարտ 20 հասկացել է 428-431 թթ. քառամյակի դրությունը: Այդ իմաստով Հայոց շարժական տոմարի Արեգ 12 = Մարտ 20 համարժեքը մոտավոր հաշվարկից դարձել է բացարձակ ամսաթիվ, որն էլ դրել է իր անշարժ տոմարի հիմքում:

Մեկ այլ տեղ Հովհաննես Սարկավագը գրում է. «Այդ՝ որպէս վերագոյնդ յիշեցաք ըստ եբրայեցոց հնագիտակաց և մարգարէիցն ոմանց, ի յերկոտասան արեգ ամսոյ հանդիպի հասարակաւորութիւն տուընջեան և գիշերոյ, ըստ յեղանակին գարնայնոյ: Ըստ որում, գտանի ի գիրս Եզրի, քանզի ասէ՝ Յամին վեցերորդի Դարեհի կատարեցաւ տաճարն սուրբ ի քսաներորդի երրորդի ամսոյն ադար, որ է մեհեկանի ԻԳ (23): Իսկ ի Ջաքարիայ մարգարէութեանն՝ թէ ի քսաներորդի և ի չորրորդի Մետասաներորդ ամսեանն, որ է ինքն արաց, յերկրորդ ամի Դարեհին, եղև բան առ Ջաքարիա մարգարէ Բարեբեայ որդի Ադովայ: Այդ ըստ այսմիկ գտցես զչորրորդ աւր աւելեացն եբրայեցոց կշիռ զոյգ հանդիպեալ երկոտասան արեգ ամսոյ, յորում սկիզբն է յեղանակին գարնայնոյ: Ունէի և այլս զմարգարէից յիշատակել զմերոց ամսոց՝ թէ ո՞չք, որո՞ց

1 Հովհաննես Իմաստասերի Մատենագրություն, էջ 240:

1 Հովհաննես Իմաստասերի Մատենագրություն, էջ 241:

2 Աճղ, էջ 261-262:

նոցայոցն զոյգ հանդիպեն: Բայց բաւական են այսոքիկ, իսկ ըստ այլոց՝ այլազգաց ոմանց, անշարժապես կարգողաց»¹:

Հովհաննես Սարկավազը վերոհիշյալ հատվածները վերցրել է Աստվածաշնչի հնագույն թարգմանությունից, որտեղ կատարվել են հայերեն ամսանունների մուծումներ, որը իրականացրել են 5-րդ դարի սկզբներին:

Ձաքարիայի մարգարեության հատվածի համար, ինչպես ցույց ենք տվել, ստանում ենք հետևյալ համարժեքությունը Շրթ 24 = Փետրվար 8 = Արաց 1-30 = 305/8-4214 թթ: 421-424 թթ. կտրվածքով, որտեղ Արաց 30 = Փետրվար 8-ին, Արեգ 10 = Մարտ 20: Պարզ է, որ այս օրինակում ևս առկա է մոտավոր հաշվարկ և տալիս է երկու օրվա տարբերություն Սարկավազի ընդունածի համեմատ: Ինչ վերաբերում է Եզրի հատվածին, ապա Ադար 23 = Մարտ 9, իսկ Մեհեկան 23-ի ամսաթիվը կամ բառացի թարգմանություն է Ադար 23-ի (կամ Մեհեկի 23-ի ամսաթիվը գրչական սխալ է և պետք է լինի Մեհեկի 26, որպես Գ-ի և Զ-ի սխալ): Առաջին տարբերակի դեպքում ստանում ենք Ադար 23 = Մարտ 9 = Մեհեկան 1-30 - 30811-424/27 թթ.: Վերջին քառամյակը ընդունելու դեպքում ստանում ենք Արեգ 11=Մարտ 20, որը տալիս է մեկ օրվա տարբերություն Սարկավազի ընդունած Արեգ 12 = Մարտ 20-ից: (Ադար 23 = Մարտ 9= Մեհեկի 26 ընդունելու դեպքում ստանում ենք Մեհեկի 1 = Փետրվար 22 = 409-412 թթ., որտեղ Արեգ 7 = Մարտ 20-ի):

Այս օրինակները բավական են որպեսզի ցույց տրվի, որ Հովհաննես Սարկավազը մոտավոր հաշվարկով է սահմանել Մարտ 20= Արեգ 12, որպես հայոց անշարժ տոմարի ելակետ, որից և ստացել է Օգոստոս 11-ը: Բայց մի բան պարզ է, որ նա իր հաշվումները կատարելու համար օգտագործել է 5-րդ դարի թարգմանական բնագրերում առկա այլ ժողովուրդների անշարժ տոմարների համարժեքները հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերին, հետևապես վերականգնել է 5-րդ դարի սկզբների հայոց շարժական տոմարի Արեգի 9-12 = Մարտ 20 համարժեքները և ընդունելով Արեգ 12 = Մարտ 20 հավասարությունը փաստորեն փաստել է 428-431 թթ. քառամյակի վիճակը: Նա նաև 1085 թ. ընդունելով որպես ՇԼԲ-ի կամ սարկավազադիր 1 թվական 164 օր տարեսկիզբն առաջ է շարժել, որպեսզի ստանա 5-րդ դարի սկզբների ավելի ստույգ 428/431 թթ. հայոց շարժական տոմարի դրուժությունը: Նա հին և նոր տարեսկզբների օրերը համարժեք դարձնելու համար սահմանել է կանոն:

Հովհաննես Սարկավազը բացի այդ հաշվի է առել էասյան ՇԼԲ-ի 10-րդ տարվա լուսնի լրման օրը, այն է՝ Նիսան 14 = Ապրիլ 4, որը տոմարական հաշվումների սկիզբն էր: Նա գրում է. «... Բայց խոստովանեցին (էասյանները - Ռ. Վ.) գլուխ բոլորին զԺԴ նիսանայ հրամայելոյն ի Տեառնէ, որում մեք հետևեսցուք...»²:

Նա մեկ այլ տեղ գրում է. «Զի եթէ լուսինն մետասանաւրեայ ստեղծաւ ըստ Եփրեմի ի մարտի Ի-նն, ի մարտի ԻԵ-ն գտանի վեչտասանաւրեայ, որ է նիսան չորս և արեգ եւթնևտասան, եթէ միաշաւիղ ընթանան և ստեղծան արեգակն և լուսինն, յապրիելի չորս լինի լրումն: Եթէ իշխել տուրնջեան և գիշերոյ ստեղծայ ի մարտի ԻԵ (25): Արդ՝ յաւուր ուրբաթու եղև ելանել նոցա յԵփրատոսէ՝ խորհրդաբար ազատեալք ի չար ծառայութենէն, յորում աւուր նախահայրն գայթակղեցաւ լպրծող մեղաւք ի ծառայութիւն ապականութեան: Գեղեցկապէս ի նմին աւուր փրկեցաք արեամբ գառինն, որպէս նոքա՝ յԵփրատոս արեամբ գառինն: Զի որպէս վերագոյն ասացաք, միևնոյն աւր հանդիպի արարչութեանն, և աւետեացն և մկրտութեանն, սոյնպէս և յանցանցն Ադամայ, և չարչարանաց փրկչին, և ելիցն Իսրայելի, և արարչութեանն, և յարութեանն փրկչին: Եւ ելիցն ի ծովէն Մովսէսի միևնոյն աւր հանդիպի, զոր գուշակեաց Տասայի, թէ

1 Աճղ, էջ 281:
2 Աճղ, էջ 275:

որ եհան յերկ(ր)է զՀովիւն հաւտից, որ է Մովսէս, և մեծն արեամբ ուխտին ըստ առաքելոյ, որ է Քրիստոս...»¹:

Աստվածաբանական և տոմարական տեսանկյունից հիմնավորելուց բացի Հովհաննես Սարկավազը հաշվի էր առնելու նաև Հայոց եկեղեցական տարվա սկիզբի խնդիրը, որը Հունվարի 6-ին էր: Ինչևէ ելակետի խնդիրը նա լուծեց հայոց շարժական տոմարի Արեգ 12-ը համարժեք ընդունելով Մարտ 20-ին և անշարժացնել տարին:

Հովհաննես Սարկավազի հաջորդ քայլն այն էր, որ ստացած տարվա կտրվածքով որոշեր նահանջ տարվա ավելադիր օրվա տեղը: Հետևենք նրա բնագրերին: 1999 թվահամարի «Պատճէն տոմարի հայոց մեծաց» բնագրից հետո, որն անկասկած Սարկավազի մեկնությունն է մեծ տոմարի գալիս է «Պատճէն տոմարի հայոց Սարկավազին» բնագիրը, որտեղ գրված է. «Իսկ ի նահանջի ամի ամիսն Մեհեկի ԼԱ (աւր) լինի և յաւելու թիւ մի յեթներեակն որպէս այլոց ազգացը»²:

2001 թվահամարի գրչագրում նույնպես առկա է Սարկավազի կողմից մեկնած հայոց մեծ և փոքր տոմարների պատճենները, որտեղ «Պատճէն տոմարի հայոց, որ կոչի սարկավազի» բնագրում կարդում ենք. «Ի նահանջի ամին ամիսն Մեհեկի ԼԱ աւր լինի և յաւելու յէ երեկն թիւ մի որպէս այլոց ազգացը»³:

3082 թվահամարի բնագրում «Ս[ա]րկ[աւազ] Յովհաննու քահանայի յաղագս մեծ թուականին» վերնագրի տակ կարդում ենք. «Էերբեակ այսպէս արա, կալ գթուականն թուով մի պակաս և երթ ԻԸ ԻԸ որ ի խոնարհ մնա չորիցն ԱԱ թիւ յաւել և երթ էէ որ ի խոնարհ մնայ է երէակ է: Իսկ ի նահանջի ամի Մեհեկի ամիս ԼԱ աւր լինի և յաւելու յեթներեակն թիւ մի որպէս յայլոց ազգացը»⁴:

Ազգաց կանոններում Արեգի 1-ից առաջ գրված է. «Հայք զավելորդ նահանջին աստ ղնեն»⁵, այսինքն՝ Մեհեկի 31-ին: Պարզ է դառնում, որ Հովհաննես Սարկավազը նահանջ տարում Մեհեկան 30-ը դարձրել է 31 օր: Բայց ինչպես է դասավորել օրերը չի ասվում: Հասկանալի է, որ Փետրվարի 28-ը համարժեք է Մեհեկանի 22-ին, իսկ Փետրվարի 29-ը դրվել է Մեհեկան 23-ին: Հասարակ տարում Մարտ 1-ը համարժեք է Մեհեկանի 23-ին, որը տեղափոխվել է Մեհեկան 24-ը: Ունենում ենք հետևյալ շարքը.

Հասարակ տարի	Նախանջ տարի
Փետրվար 28 = Մեհեկան 22	Փետրվար 28 = Մեհեկան 22
Մարտ 1 = Մեհեկան 23	Փետրվար 29 = Մեհեկան 23
— " — 2 = — " — 24	Մարտ 1 = Մեհեկան 24
— " — 3 = — " — 25	— " — 2 = Մեհեկան 25
— " — 4 = — " — 26	— " — 3 = — " — 26
— " — 5 = — " — 27	— " — 4 = — " — 27
— " — 6 = — " — 28	— " — 5 = — " — 28
— " — 7 = — " — 29	— " — 6 = — " — 29
— " — 8 = — " — 30	— " — 7 = — " — 30
— " — 9 = Արեգ 1	— " — 8 = — " — 31

1 Հովհաննես Իմաստասերի Մատենագրությունը, էջ 227:
2 Ձեռ № 1999, էջ 203ա:
3 Ձեռ № 2001, էջ 39բ:
4 Ձեռ № 3082, էջ 386բ-387ա:
5 Հովհաննես Իմաստասերի Մատենագրությունը, էջ 165:

Ստանանք Սարկավագի տարին.

- Նավասարդ 1 = Օգոստոս 11
- Հոռի 1 = Սեպտեմբեր 10
- Սահմի 1 = Հոկտեմբեր 10
- Տրէ 1 = Նոյեմբեր 9
- Քաղոց 1 = Դեկտեմբեր 9
- Արաց 1 = Հունվար 8
- Մեհեկի 1 = Փետրվար 7
- Մեհեկի 22 = Փետրվար 28
- Մեհեկի 23 = Մարտ 1 (հասարակ տարի)
- Մեհեկի 23 = Փետրվարի 29 (նահանջ տարի)
- Մեհեկի 30 = Մարտ 8 (հասարակ տարի)
- Մեհեկի 31 = Մարտ 8 (նահանջ տարի)
- Արեգ 1 = Մարտ 9
- Ահեկան 1 = Ապրիլ 8
- Մարերի 1 = Մայիս 8
- Մարգաց 1 = Հունիս 7
- Հրոտից 1 = Հուլիս 7
- Աւելեաց 1 = Օգոստոս 6

Այդպես էլ համարողվել է Ազնվականոններից մեկում՝ Ազգաց կանոններում, միայն նահանջ տարվա համար տրվել է բացատրություն: Պարզ է, որ նահանջի օրը պետք է դրվեր Արեգից և Ահեկանից առաջ, այլապես 19-ամյակը կազմելիս կընկներ անորոշ վիճակի մեջ քանի որ լուսնի լրման ամսաթվերը պետք է լինեին կայուն օրեր:

Ուշագրավ է նաև այն, որ Ազնվականոնները կազմելիս հիմք է ընդունել 1094 թ. վիճակը, ինչպես ՇԼԲ-ի 10 թվի համարժեք, որից սկսել է տոմարական հաշվումները, թեև ՇԼԲ-ի սկիզբ է ընտրել 1085 թ.: Բավական է նայել միայն շաբաթագրի կանոնը:

1973 թվահամարի գրչագրում բերվել է Յօթներբեակների 28 ամյա տարբեր կանոններ, որի մեջ գրված է «է Սարկավագի» և թվարկում է՝ Ձ, է, Ա, Գ, Դ, Բ, Ձ, Ա, Բ, Գ, Դ, Ձ, է, Ա, Բ, Դ, Ե, Ձ, է, Բ, Գ, Դ, Ե, է, Ա, Բ, Գ, Ե, 1: Ազգաց կանոնները 1094 թ. Քրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան օրը Քարոզ 29-ն (=Հունվարի 6), որը ուրբաթ է, իսկ շաբաթագիրը՝ Ձ, ինչպես Յօթներբեակի կանոնի Ա տարում, որը 28 տարի մեկ կրկնվում էր, ինչպես և է:

Համադրենք ազնվականոնների և ՇԼԲ-ի տվյալներն ըստ 1094 թվականի կամ Սարկավագի 10 թվականի:

- Քաղոց 24 = Հունվար 1 = կիրակի (Շաբաթագիր Ա)
- Յայտնություն Քաղոց 29 = Հունվար 6 = ուրբաթ (Շաբաթագիր Ձ)
- Արաց 1 = Հունվարի 8 = կիրակի (Շաբաթագիր Ա)
- Առաջավոր Արաց 22 = Հունվարի 29 = կիրակի (Շաբաթագիր Ա)
- Մեհեկի 1 = Փետրվար 7 = երեքշաբթի (Շաբաթագիր Գ)
- Բուն Բարեկենդան Մեհեկի 13 = Փետրվար 19 = կիրակի (Շաբաթագիր Ա)

1 Ձեռ № 1973, էջ 63թ:

- Արեգ 1 = Մարտ 9 = հինգշաբթի (Շաբաթագիր Ե)
- Հրումն Արեգ 27 = Ապրիլ 4 = երեքշաբթի (Շաբաթագիր Գ)
- Չատիկ Ահեկան 1 = Ապրիլ 8 = շաբաթ (Շաբաթագիր է)
- Չատիկ Ահեկան 2 = Ապրիլ 9 = կիրակի (Շաբաթագիր Ա)
- Պենտեկոստէ Մարերի 1 = Մայիս 8 = երկուշաբթի (Շաբաթագիր Բ)
- Մարերի 21 = Մայիս 28 = կիրակի (Շաբաթագիր Ա)
- Մարգաց 1 = Հունիս 7 = չորեքշաբթի (Շաբաթագիր Դ)
- Վարդավառ Հրոտից 1 = Հուլիս 7 = ուրբաթ (Շաբաթագիր Ձ)
- Վարդավառ Հրոտից 15 = Հուլիս 16 = կիրակի (Շաբաթագիր Ա)
- Վարդավառ Ավելեաց 1 = Օգոստոս 6 = կիրակի (Շաբաթագիր Ա)
- Նավասարդ 1 = Օգոստոս 11 = ուրբաթ (Շաբաթագիր Ձ)
- Հոռի 1 = Սեպտեմբեր 10 = կիրակի (Շաբաթագիր Ա)
- Սահմի 1 = Հոկտեմբեր 10 = երեքշաբթի (Շաբաթագիր Գ)
- Տրէ 1 = Նոյեմբեր 9 = հինգշաբթի (Շաբաթագիր Ե)
- Քաղոց 1 = Դեկտեմբեր 9 = շաբաթ (Շաբաթագիր է)
- Քաղոց 23 = Դեկտեմբեր 31 = կիրակի (Շաբաթագիր Ա)

Ինչպես նկատելի է երկու ազնվականոնների կամ աղյուսակների տվյալները նույնական են: Հետևությունը պարզ է, թեև Հովհաննես Սարկավագը սկսել է Սարկավագադիր Ա թվականով (=1085 թ.), այսինքն նախորդ ՇԼԲ-ի առաջին տարին, բայց հաշվումների համար հիմք է ընդունել Սարկավագադիր 10 թվականը, այն է՝ նախորդ ՇԼԲ-ի 10 թվականը: Այս հաշվի ապացույցները բազմաթիվ են Հովհաննես Սարկավագի գրած կանոններում: Այսպես, նրա 10-րդ տարում վերադիրը 11 է, որը և հայտնի է նրա բնագրերից: 19-ամյակի կանոնը տալիս լրման օրը դրել է Արեգ ի է (= Ապրիլ 4) տակ: Բացի այդ այնտեղ ասվում է. «Ձմուտ ինն և Ժ երեկի խորանաց բուրբիս Սարկավագին այսպես արա. կալ զթուլականն» Սարկավագի Թ ի բաց երթ...» մատնանշելով 10 թվականը իբրև սկիզբ: Ուշագրավ է նաև այն, որ Հովհաննես Սարկավագը տարին սկսել է ոչ թե Օգոստոս 11 = Նավասարդ 1-ից, այլ հայոց եկեղեցական տարվա սկզբից այն է՝ Հունվարի 6-ից (= Քաղոց 29), ինչպես ընդունված էր նախորդ շրջանում և իր ժամանակ: Պատահական չէ, որ ազգաց կանոններում հուլյան տոմարը հիմք ընդունելով, համեմատել է այլ ազգերի տոմարական ամսաթվերի հետ, որոնց թվում հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերը Քաղոց 24-ից: Նա ուշադրություն չի դարձրել Նավասարդի 1-ի վրա որպես ավանդական տարեսկզբի, ինչպես հայոց շարժական տոմարի դեպքում: Դրա լավագույն հիմնավորումը Ազնվականոնների սկզբներն են, որտեղ շաբաթական շաբթի որոշիչը Հունվարի 6-ի օրն է, լրման և Չատիկի օրերը, իսկ մնացածները դրանցից ածանցվածներն են, այսինքն երկուսն էլ սկսում են եկեղեցական տարվա սկզբից: Այս նորույթը բերում է նաև այն հետևություն, որ Սարկավագադիր թվականները ներկա թվականի վերլուծելիս նա ունեցել է հաստատուն թիվ, այն է՝ 1084-ը, որովհետև Հունվարի 1 = Քաղոց 25, իսկ Դեկտեմբերի 31-ը՝ Քաղոց 23-ին: Հետևապես հայագիտության մեջ ընդունված այն տեսակները, թե Սարկավագադիր թվականը ներկա թվականի վերածելու համար պետք է գումարել 1083 և 1084 կամ 1084 և 1085 կապված Նավասարդի 1-ի հետ, բացահայտ թյուրիմացության արդյունք են: Որպեսզի հիմնավորենք 1084 իբրև հաստատուն թիվ բերենք երկու օրինակ Նավասարդից առաջ և հետո եկող ամսաթվերով: Հովհաննես Սարկավագը Արեգակի իր ժամանակ պատահած խավարման կապակցությամբ գրում է. «Յայսմ խաւարման արեգականն էր թուական հոռմայեցոց փոքրըն ՅԼԳ

(333), և Հայոցն նոյնպէս փոքրն ի թ (29), յերկրորդ ժամուն ի քսաներորդ (ուղղել՝ ինն և տասաներորդ) մարտի, յաւուր չորեքշաբթոյ ի սուրբ քառասնորդացն, ի հինգերորդ շաբաթին խաւարեցաւ արեգակն: Եւ էր շինութիւն քաղաքին Հոռմայ ՌՊԿէ (1867) ամ, իսկ ի Դէոկղե-տիանոսի ՊԼ (830) ամ: Եւ Անտիոք քաղաքի շինութեան ՌԿԳ (1063) (պետք է լինի ՌՃԿԳ (1163)): Եւ Կիւրղոս քաղաքի՝ ՌՆԻԵ (1425): Իսկ ի գալստենէ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի՝ ՌՃԺԵ (1115) ամ ըստ Հաստատուն և ճշմարիտ Համարոյ: Եւ յԱդամայ՝ ՅՅԺԳ (6313) ամ ըստ և թանսանիցն թարգմանութեան (թերևս՝ թուականութեան), արեգ ամսոյ ի մետասան կամ որպէս առեւստ կարգն ունի նաւասարդի ի և թն (պետք է ուղղել՝ ի և և թն (= 27), միով աւուրբ յառաջ քան զՀասարակաւորութիւն տունջեան և գիշերոյ, ի ՆՀԳ (473) ոլումպիադին՝ յառաջնումն ամին ըստ Համարոյ յունաց: Եւ էր բուն թուական Հայոց ՇԿԲ (562)»¹:

1113 թ. Բուն Բարեկենդանից Հետո եկող 5-րդ շաբաթի չորեքշաբթին, երբ խավարել է արեգակը, եղել է Հայոց անշարժ տոմարով Արեգ 11-ին = Հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 27-ին = Հուլյան տոմարի Մարտի 19-ին՝ մեկ օրով առաջ քան գարնանային գիշերահավասարը, որը ըստ Հեղինակի Մարտի 20-ին էր: Ինչևէ վկայված տարեթիվերը կունենան Հետևյալ տեսքը աղյուսակի մեջ.

№	Չուգահեռ թվականները	թվականներից ստացված մն.	19-ամյակի հմպտ տարվա լուսնի լր.	19-ամյակի 1-ին տարվա լուսնի լր.
1	333 (հոռմեական փոքր թվ.)	10	A 4	A 13
2	29 (հայոց փոքր թվ.)	10	A 4	A 13
3	1867 (Հոռմ քաղ. շին. թվ.)	5(-4)	A 4	A 4
4	830 (դրոկղ Էրա)	13(-1)	A4	A5(6)
5	1163 (Անտիսքի շին թվ.)	4(-3)	A 4	A 4
6	1423 (Կիւրղոս քղ. շին. թվ.)	19(+1)=1	A 4	A 4
7	1115 (քրիստ. հայկ թվ.)	13(-3)	A 4	A 13
8	6313 (արարչ. 70-ից թվ.)	5(-4)	A 4	A 4
9	562 (հայոց մեծ թվ.)	11(-1)	A 4	A13
10	1889(473 օլ. 1-ին տարի)	8	A 4	A2
11	1113 (Քրիստ. ներկա թվ.)	11(-1)	A 4	A13

Ներկա թվականի և Սարկավագադիր թվականի տարբերությունը 1084 է (1113-29), Հայոց մեծ և Սարկավագադիր թվականինը՝ 533 (562-29), ինչպես Հեղինակն է կանոնել, Հոռմեականի փոքր թվականի և Սարկավագադիր թվականինը՝ 304 (333-29) և այլն:

Սարգիս փիլիսոփան, որը գրել է Հայոց տոմարի մասին կազմել է ՇԼԲ աղյուսակ Հայոց շարժական տոմարով, տոմարի հիշատակարանում գրում է.

«Բայց գրեցաւ ի թվիս Մեծ Հայոց ՊԼԳ (1384), իսկ Սարկաւագին Յ(300), ի Հոռմին ՌՃԼԷ (1137, և յերբայեց[ւոց] ՋԼԵ (995), յաւգոստոս իէ (27), ահկի ժՁ (16) Մեծ Հայ[ոյն], և երբ[ացեցոց] Իլուլ թ (9), և Սարկ[աւագի] նաւասարդ ժէ (17), արեգակն ի կենդանակերպս ի կոյս, աւուր թ (9), ի գաւտիսն՝ յարեգակն աւուրս թ (9), ի գիրն ՇԳ աւր, աստիճանն՝ ԻԲԻՆ (22400),

¹ Հովհաննէս Իմաստասերի Մատենագրութիւնը, էջ 278:

Հուլիոյն՝ 32 Գ (383), ժամք տվ[ընջեան] ժԲ (12) և մասն՝ ԻԱ (21) և ժամք գիշ(երոյ) ժԱ (11), մասն թ (9)»¹:

Հիշատակարանը գրվել է 1384 թվականի Օգոստոսի 27-ին ըստ Հուլյան տոմարի, որը Համարժեք է Հայոց շարժական տոմարի Ահեկի 16-ին, իսկ երբայական Իլուլ 9-ին, վերջապես Սարկավագադիր անշարժ տոմարի Նավասարդի 17-ին: Նա օգտվել է Սարկավագի Ազնվականոններից: Կրկին ներկա թվականի և Սարկավագադիր թվականի տարբերությունը 1084 է (1384-300), Հայոց մեծ և Սարկավագադիր թվականինը՝ 533 (833-300) և այլն: Ակնհայտ է, որ ինչպես 1-ին դեպքում, այնպես էլ 2-րդ դեպքում Սարկավագադիր թվականը կապ չունի իր իսկ ստեղծած Նավասարդի 1-ի հետ, այլ առնչվում է Հայոց տոնական տարվա սկզբի, այն է Հունվարի 6-ի հետ, որի հետևանքով Սարկավագադիր թվականի և ներկա թվականի տարբերությունը միշտ կլինի 1084: Այնպես որ Սարկավագադիր թվականի ցանկացած տվյալ, որը գրչական սխալ չէ, պետք է վերածել ներկա թվականի նրան գումարելով 1084:

Հովհաննէս Սարկավագը Ազնվականոններում առանձնապես Ազգաց կանոններում տվել է Հայոց տոնացույցի հիմնականում անշարժ և մասամբ շարժական տոնական օրերը, իսկ ՇԼԲ-ում՝ շարժական հիմնական տոները կապված Չատկի հետ, ինչպես Քրիստոսի Մանդեան և Աստուածայայտութեան տոներ նաև որպես տոնական տարվա սկիզբ 1094 թվականի կտրվածքով:

Այսպես Տեառնըդառաջն Փետրվար 14-ին = Մեհեկի 8, Ավետումն Աստուածածնի՝ Ապրիլ 6 = Արեգ 29, Երևումն Խաչին՝ Մայիս 7 = Ահեկանի 30, որը դրված է Չատկից հաշված 5-րդ - կիրակի օրը կամ Չատկից հետո եկող 4-րդ կիրակիին, ինչպես ընդունված էր Հնագոյն տոնացույցում: Չաքարիա մարգարեի հիշատակի տոնի օրը դրել է Հունիս 10-ի տակ (= Մարգաց 4), շաբաթ օրը, մինչդեռ Հնագոյն տոնացույցում այն այդ տարի դրվել է Հուլիս 1-ի շաբաթ օրը, իսկ Հունիս 10-ը նրա անշարժ տոնի օրն էր վաղ շրջանում: Անհասկանալի է, ինչպես այս դեպքի, այնպես էլ այլ սրբերի օրերի հնագոյն Հուլյան տոմարի ամսաթվերի վկայումը: Նա կարող էր դնել 1094 թ. նրանց տոնական օրերը Հայոց գործող տոնացույցի տվյալներով: Եղիա մարգարեի հիշատակի օրը, դրվել է Հունիս 14 (= Մարգաց 8-ի) տակ: Այդ օրը անշարժ ձևով դրված է «Կանոնք ընթերցուածոցում» Եղիսե մարգարեի հիշատակի օրը:

Եսայա մարգարեի հիշատակի օրը, դրել է Հուլիս 6-ի (= Մարգաց 30) հինգշաբթի տակ անշարժ տոնը նկատի ունենալով մինչդեռ այդ տարի եղել է Հուլիս 20-ի հինգշաբթի օրը: Թերևս Հետագայում է կատարվել այդ տեղափոխությունը, որովհետև Հուլիս 6-ն էլ է հինգշաբթի: Հուլիս 11-ի (= Հրոտից 5-ի) տակ դրված «ձնունդ Յովհաննու Մկրտչի» օրը նորություն է և վաղ շրջանի բնագրերից հայտնի չէ:

«Փոխումն Սուրբ Աստուածածնին» տոնի օրը այդ տարի ընկել է Օգոստոս 13-ին, կիրակի, որն արտացոլվել է Ազնվականոններում:

«Խաչի վերացումն» տոնի օրը պետք է տեղադրել Սեպտեմբեր 17-ի, կիրակի օրը, որը տպագրման սխալի հետևանքով անհասկանալի է թէ որտեղ է դրված:

«Սուրբ Գեորգայ բարեկենդան»-ը և «տաւն Վարագա Խաչի» ուշ շրջանի միջամտութիւններ են, որովհետև Գեորգեա կամ Վարագա Խաչի պահքը Խաչվերացից հետո է տեղափոխվել 14-րդ դարի ընթացքում, իսկ ավելի վաղ Գեորգեա հիշատակի օր է տոնվել Աստուածածնից հետո եկող շաբաթ օրը, Վարագա Խաչի տոնը՝ կիրակի: «Խաչի գիւտ»-ի տոնը պետք է լիներ Հոկտեմբեր 29-ի, կիրակի օրը կամ Սահմի 20-ի տակ և ոչ ավելի վերև երկու օրվա: Այստեղ ևս առկա է տպագրական սխալ տեղադրման առումով: Յիսնականուտը եղել է Նոյեմբեր 19-ին կիրակի օրը, թվում է որ դրված է Նոյեմբեր 18-ի տակ, շաբաթ օրը, որը տպագրական սխալի

¹ Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դ. ձեռագիր հիշատակարաններ, էջ 551:

հետևանք է, հանրահայտ է, որ Յիսնակամուտը միշտ կիրակի է ընկել, որը շատ լավ գիտեր Սարկավազը:

Սուրբ Յակոբա բարեկենդանը եղել է նրա պահպանող առաջ, որը կատարվել է Դեկտեմբեր 11-ից, երկուշաբթիից սկսած:

Իսկապես Յայտնութեան բարեկենդանը եղել է Դեկտեմբերի 29-ին, որովհետև Դեկտեմբերի 30-ին Մննդեան պահքն էր: Քննությունից պարզ դարձավ, որ Հովհաննես Սարկավազը Ազնվականոնները, այսինքն Ազգաց կանոնները, և ՇԼԲ-ն համարժեք է դարձրել հաշվելով 1094 թվականի տոնական տարվա կտրվածքով, սրբերի հիշատակի օրերի համար օգտագործելով նաև հնագույն «Կանոնքն»-ը, որոնք սկսել են Հունվարի 6-ից՝ հայոց եկեղեցական տարվա սկզբից: Այսպիսով, Հովհաննես Սարկավազը մեկնեց հայոց շարժական տոմարը ստեղծեց հայոց անշարժ տոմարը և համադրեց 15 ժողովուրդների անշարժ տոմարներին և ՇԼԲ-ի երկրորդ շրջապտույտի, հետևապես հայոց եկեղեցական տոնական տարվա անխափան հիմքերը ստեղծեց՝ 11-րդ դարի վերջերի 17-րդ դ. սկզբների համար: Ուշագրավ է, որ համարյա նույն ժամանակահատվածում Գրիգոր Վկայասերը խմբագրեց հայոց ճաշոցը և Հովհաննես Սարկավազը գրեց Ազնվականոնը, որոնց մոտ տարին սկսում էր Հունվարի 1-ից: Դա ըստ էության հայոց եկեղեցական տարվա դրսևորումներն էին (որոշ շեղմամբ), որոնց արմատները կապվում են Սահակ կաթողիկոսի «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի հետ:

Սարկավազադիր տոմարն ու թվականությունը հետագայում կիրառություն գտան հայոց մեջ: Ուշագրավ է, որ 1154/5 թթ. ընդօրինակված ճաշոցը՝ ստեղծված հայոց անշարժ տոմարի հիմունքով, իսկ Յայտնությունները մի քանի խմբագրություններ, հետևեցին Հովհաննես Սարկավազի ստեղծած անշարժ տոմարին Նավասարդի 1 = Օգոստոս 11-ից սկսելով սրբերի հիշատակի օրերի և պատմությունների գիրքը, թեև Սարկավազը հատուկ ուշադրություն չէր դարձրել դրան: Հայոց հետագա պատմիչներն ու հիշատակագիրներն սկսեցին կիրառել Սարկավազադիր թվականը կամ զուգահեռ դնել այլ թվականության համակարգերին, իհարկե ոչ այն չափով ինչ որ հայոց մեծ թվականն էր, որը շարունակեց իր ընթացքը: Որոշ հեղինակներ հետևել են Հովհաննես Սարկավազի առաջարկած կանոնին կապված հայոց թվականի խանգարման հետ:

Մենք նպատակահարմար չգտանք հատուկ անդրադառնալ Ղ. Ալիշանի, Մ. Օրմանյանի, Ն. Ակինյանի, Լ. Սիմյոնովի, Աշ. Աբրահամյանի, Ս. Բաղալյանի, Բ. Թումանյանի, Է. Աղայանի և այլոց կատարած մի շարք սխալներին և արտահայտած կարծիքներին՝ կապված Հովհաննես Սարկավազի տոմարի հետ, որոհետև դա առանձին քննարկման նյութ է: Բացի այդ մեր տեսանկյունը տվյալ դեպքում կապված էր Հովհաննես Սարկավազի գործունեությունը, կապված հատկապես հայոց տոնացույցի պատմության հետ:

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԵՐԻ ՏՕՆԱՆԱՄԱԿԸ

Հայագիտության մեջ մինչև օրս հստակ պատկերացում չկա Գրիգորիս Վկայասերի, նրա համախոհ ու ազգական Գրիգորիսի, ինչպես և նրա աշակերտ Կիրակոսի Տօնանամակ անվանվող հայոց տոնացույցի վրա կատարած աշխատանքների մասին:

Բարեբախտաբար պահպանվել են Գրիգորիս Վկայասերի ու Կիրակոսի հիշատակարանները, ինչպես և ժամանակակից վկայություն, որոնց միջոցով լիովին վերականգնվում են նրանց կատարած աշխատանքները հիշյալ բնագավառում, հնարավորություն է ստեղծվում գտնել նրանց բնագրերի ընդօրինակությունները, որոշել Տօնանամակի բերած նորությունները և այլն: Նախ տեսնենք ինչ ժողովածուներ - բնագրեր են խմբագրել վերոհիշյալ հեղինակները: Բերենք մի հիշատակարան - հիշատակագրություն վկայությունը, որն առաջին անգամ հրատարակել է Գարեգին Հովսեփյանը, այն՝ «...Իսկ կաթողիկոսն (Բարսեղը - Ռ. Վ.) առնու է ընդ իւր վարդապետս և եպիսկոպոսունս, և այլ եւս ոմանս յիշխանացն և յընտիր տանուտեբացն և գայ յողջոյն իշխանաց իշխանին Վասլի ունելով ընդ իւր զգլխաւոր վարդապետսն Մեղրիկ Սեւանցին, որ զԴրագարկի սահման է կարգեալ, և զԿիրակոս, շատ տօնս և յիշատակս սրբոց ի մարտիրոզոքս (=մարտիրոզոգիտն) ճաշագրոցն է յաւելեալ»¹:

Վերոհիշյալ տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ Կիրակոսը բնականաբար նաև Գրիգոր Վկայասերն ու Գրիգորիսը Վկայաբանական ժողովածու - Յայտնությունը և Ճաշոց գրքերն են խմբագրել, նրա մեջ ավելացնելով «շատ տօնս և յիշատակս սրբոց»: Այդ հաստատվում է Գրիգոր Վկայասերի և Կիրակոսի հիշատակարաններով, որոնք հրատարակվել են տարբեր հեղինակների (Մ. Ավգերյան, Ն. Ակինյան, Մ. Ավդալբեգյան, Ա. Մաթևոսյան) կողմից, սակայն ըստ էության վերլուծության չեն ենթարկվել, որի հետևանքով պարզություն չի մտցվել նրանց Տօնանամակ-Ճաշոցի մասին, ինչպես և ցույց չեն տրվել նրանց բնագրերի ընդօրինակությունները: Ե. Ռընուկ անդրադառնալով Քահանայապետական Լեոնյան Հայ վարժարանի 2 թվահամարի ձեռագրին, որտեղ առկա են Գրիգոր Վկայասերի և Կիրակոս Դրագարկեցու հիշատակարանները իրար ետևից մեկ ամբողջական բնագրում, գրել է, որ հիշատակարանները դրված են ձեռագրի երկու տարբեր մասերի, այսինքն՝ հոռոմադիր և հայադիր ճաշոցների միջև: Այնուհետև շարունակում է, որ Հայադիր ճաշոցի բոլոր 46 սրբերի տոները չեն, որ մուծվել են Գրիգոր Վկայասերի կողմից: Նա կարծել է, որ հայադիր ճաշոցի հեղինակը - խմբագիրը Գրիգոր Վկայասերն է, թեև ենթադրել է, որ Գրիգոր Վկայասերը համապատասխան տոներ կարող էր ավելացնել նաև Հոռոմադիր ճաշոցում²: Քիչ հետո պարզ կդառնան, որ թե Գրիգոր Վկայասերը, թե Կիրակոս Դրագարկեցին Ե. Ռընուկի արտահայտությունում հոռոմադիր ճաշոցն, այսինքն՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ն են միայն խմբագրել և ավելացրել 76 սրբերի տոներ հուլյան ամսաթվերով:

Մ. Ավդալբեգյանը 832 թվահամարի գրչագիրը քննելիս գրում է, որ ձեռագրի առաջին մասում Նավասարդից մինչև Հրոտից ամսվա վերջը ընդգրկող տոների թիվը հասնում է 46-ի: Նա հիշում է Կիրակոսի հիշատակարանի թվերը, որ 46 տոն Գրիգոր Վկայասերն է կարգել, իսկ

1 Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, հատոր Ա (Ե դարից մինչև 1250 թ.), 1951, Ամթիլիսս, էջ 305, տե՛ս նաև Ն. Ակինյան, Կիրակոս Վ. Գիտնական 1050-1127, Մատենագրական հետազոտություններ, քննություն և բնագրեր, հ. Ե, Վիեննա, 1953, էջ 295:
2 Տե՛ս Ե. Ռընուկ, «Ճաշոց» գրքի ծագումն ու զարգացումը, ՊԲՀ, № 2, 1987, էջ 40:

30-ը՝ Կիրակոսը: Այնուհետև նույն ձեռագրի 2-րդ հատվածում, որտեղ տոները նշվել են Հռոմեական ամսաթվերով հաշվել է 30 տոն: Նա պատահականաբար չի համարում 832 թվահամարի ձեռագրի երկու հատվածների տոների քանակը՝ այն է՝ 46 և 30: Նա եզրակացնում է, որ Գրիգոր Վկայասերը կազմել է ոչ միայն 832 ժողովածուի նախագաղափար Տոնանամակ ժողովածուի ճաշոցային ընթերցվածները, այլ նաև իբրև սրա զարգացման հաջորդ փուլ կամ բաղկացուցիչ մաս բոլորովին նոր Տոնանամակ ժողովածու, որտեղ փոխվել է նաև ընթերցվածների սխեմը¹: Այնուհետև շարունակում է այլ դատողություններ անել և փաստորեն գտնում է, որ Գրիգոր Վկայասերը Հայադիր Ճաշոցի հեղինակն է: Տեսանք, որ 832 թվահամարի Հռոմադիր ճաշոցն Ատոմ Վարագեցու խմբագրությունն է, իսկ Հայադիր Ճաշոցն ստեղծվել է Հովհաննես Սարկավազի անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվերով 11-րդ դարի վերջին - 12-րդ դարի սկզբներին, եթե ոչ 1154/5 թթ. ընդօրինակության ժամանակ և ոչ մի կապ չունի վերոհիշյալ հեղինակների հետ, մանավանդ թե Գրիգոր Վկայասերը, թե Կիրակոս Դրագարկեցին իրենց հիշատակարաններում պարզ գրում են, որ Տոնանամակը կազմել են հուլյան ամսաթվերով: Ն. Ակինյանը հայտնել է հակասական կարծիքներ, որովհետև մի դեպքում կարծես Հռոմադիր Ճաշոցն է համարում հիշյալ հեղինակներին, մյուս դեպքում՝ Հայադիր ճաշոցը:

Նախ ներկայացնենք հիշատակարանները. «Այս ինչ կայ գիրս

Եւ այս է յիշատակարան տաւնից տէրունականաց եւ սրբոց Աստուծոյ, ցուցմամբ աւուրց Հռոմի ամսոց, ըստ իւրաքանչիւր սրբոց՝ հանդիպմամբ չարչարանաց կատարման, եւ կամ ըստ խաղաղական ելից հանգստեան մարտիրոսաց եւ հայրապետաց սրբոց, որք հաճոյացան Աստուծոյ, նեղ եւ անձուկ ճանապարհաւն Քրիստոսի: Զոր եւ Գրիգորիս ծառայ Աստուծոյ և դիտապետ Հայաստան ազգիս, համարձակեալ վասն սիրոյ վկայիցի Քրիստոսի, յաւելի ի նախակարգեալ տաւնսն Հռոմի ամսոց, ընդրեալ ի Տաւնամակաց յոքունց զսակաւս, որ ի բազմաց անփոյթ էր լեալ: Եւ մեք աշխատեալ զայսպիսի համառաւտահաւայ Տաւնամակս գրեցաւ ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ, զոր ցանկ ընթերցցի ի նմա ի ժամու սոսկալի պատարագին, զոր մի ոք աւելորդ վարկցի՝ զորոց զվարս քաղաքավարական պատմութեանց, զոր ոչ գոյր առ մեզ հայ գրով մեք աշխատութեամբ թարգմանեցաք ի յունականէն ի մեր գիր և բառ:

Վասն որոյ աղաչեմ սրբովք վկայիւքս զամենեսեան առհասարակ, մի անփոյթ առնել զմեր արէտանջ երկս աշխատութեան, այլ ընդաւրինակեալ գաղափար և գրով պահել յամենայն սուրբ եկեղեցիս, եւ անխափան առանց յերկուանայոյ կատարել զկանոն ընթերցուածիս ի տաւնս յիշատակի սրբոցն: Եւ որ ոք գրէ գիրս զայս, աղաչեմ գրել ի գլուխս գրոցն և զդոյզն բան յիշատակի մերոյ, եւ աղաւթիւք յիշել ի Քրիստոս զարարող գրոցս: Եւ զԳրիգորիս համանուն իմ եւ համազգի, որ եւ գրիչ եւ յաւրինիչ գրոցս, յիշեսլիք ի Քրիստոս եւ որք յիշե՞ր՝ յիշեալ լիջիք աւրինութեամբ ի Տէր եւ ողորմես:

Ես Կիրակոս տրուպ գիտնական եւ անարժան ծառայ Աստուծոյ, ծանուցանեմ ձեզ վասն սուրբ կտակիս՝ Տաւնամակի եկեղեցւոյ սրբոյ եւ աստուածայնոյ յիշատակի: Որպէս գիտէի՞ր ի սկզբանէ հաւատոց մերոց, մեր ուղղադաւան ազգիս Արամեան որդիացեալք աշակերտութեամբ Սրբոյն Գրիգորի աստուածունման լուսաւորչին մերոյ, համաւրէն ամենայն սրբովք, որ եղեն յազգս մեր հաճոյ Աստուծոյ զայս գրոյ եկեղեցւոյ անփոյթ արարին վասն ժամանակին, եւ մեծ եւ աստուածային տաւնն խաչի կամ Աստուածածնի. վկայիցն եւ սուրբ հայրապետացն, հարցն եւ ճգնաւորացն եւ կուսանացն վկայիցն, անճառավոր եւ անկատար եւ անյարմար լինէր առանց այս գրոց: Ապա Հոգին Սուրբ ազդեաց սուրբ հայրապետին Գրիգորիս աստուածասիրի եւ վկայասիրի, եւ նոր սկսեալ յաւրինեաց զսա՝ ըստ ամենայն տաւնիք արժանապէս ի դէպ սաղմոսիւք եւ ընթերցուածովք աստուածախաւսիւք:

1 Տե՛ս Մ. Ավդալբեգյան, Աշխ. աշխ. էջ 47-48:

Բայց ոչ ի գլուխ աւարտեաց զամենայն՝ զոր պարտ եւ արժան էր տաւնելոյ: Ապա ինձ, որ միշտ ընդ նմա էի, եւ յամենայն իրս աստուածայինս կցորդ եւ յորդորիչ, եւ փոյթ յաշխատութիւն հոգեւորաց եւ Աստուծոյ սիրելաց, հոգ եղ ի վախճանելն իւրում մի անփոյթ առնել զամանէ, այլ յանկել ընթերցուածովք ըստ արժանին, զոր եւ արարի: Զի հարկ եղեալ է մեզ յԱստուծոյ տաւնել զսոսա:

Եւ է այսպէս քառասուն եւ վեց տաւն սուրբ հայրապետն կարգեաց, եւ երեսուն եւ տրոպս յաւելի, որ լինին եւթանասուն եւ վեց, զորս բոլոր տարւոյն բաւական համարեցաք ընթերցուածովքն եւ մատիրող(ոգ)աւքն: Իսկ եթէ տարւոյ աւուրքն չլինին բաւական, զի է տարի որ զերկոտասան լուսին լինի, եւ է որ երեքտասան. եւ տաւնքն կարճ տարին յաւելուն՝ դու զերկուսն ի մի տաւնեցէք. Գ եւ Դ. եւ այսպէս զբնաւն ի գլուխ տարէք, զի ըստ հաւատոց մերոց եւ տաւնքն սրբոցն պարտ է որ կատարին: Իսկ զի սկիզբն ի սրբոց և աստուածասիրաց գրեցի, զի մի հայիցիք ի ծոյլ եւ յորովայնամոյ կրաւնաւորսն, եւ ընդ նոսին կորընչիցիք ի կենացն Աստուծոյ, այլ սրբոց նմանել՝ մեծ փափագմամբ տաւնեսլիք: Մեք ընթերցուածքն առատապես որ ոչ որիչ եղաք ըստ ամսոյն, զի մի աղքատ եղիցի կարգք եկեղեցւոյ: Հարկ եւ հրաման ունիք յԱստուծոյ, զսակաւ յիշատակարանս խրատու ի գիրսն՝ զոր նորոգիցէք յաւրինակել, որպէս եւ զհոգեւոր տեառն յիշատակ ի նոր գիր եւ ի վերայ ամենայնի զմեզ ցերեքեանս ի նոյն, զսուրբ Կաթողիկոսն, եւ զհամանուն կարեւոր իւր Գրիգորիս, եւ զիս զԿիրակոս յիշեսլիք առաջի Քրիստոսի ի սուրբ խորհրդին, եւ ի խորոց սրտէ խաղաղութիւն խնդրեցէք ի Քրիստոսէ եւ նոյն ինքն Յիսուս Քրիստոս ամենեցուն ողորմեցի եւ արժանի արասցէ արքայութեան երկնից, որում փառք յաւիտեանս»:

Քննարկվող հիշատակարանում պարզ ասվում է, որ Գրիգոր Վկայասերը, Գրիգորիսը և Կիրակոսը կազմել են Տոնանամակ, այսինքն խմբագրել ճաշոց-Տոնացույցը, ընդգրկելով Տերունական տոները, սրբերի, մարտիրոսների և հայրապետների հիշատակի օրերը իրենց «զկանոն ընթերցուածոցիս ի տաւնս յիշատակի սրբոցն»՝ «ցուցմամբ աւուրց Հռոմի ամսոց», այսինքն՝ ըստ Հուլյան տոմարի: Կիրակոսը ավելացնում է. «մեք ընթերցուածքն առատապես որիչ որիչ եղաք ըստ ամսոյն, զի մի աղքատ եղիցի կարգք եկեղեցւոյ», այն է՝ սկսած Հունվարի 1-ից յուրաքանչյուր ամսվա տոների համար տվել են իրենց կանոն ընթերցվածները: Այլ խոսքով Տոնանամակ-Տոնացույցերի մեջ Գրիգոր Վկայասերի, Գրիգորիսի և Կիրակոսի կազմածը, Հուլյան ամսաթվերով այն էլ՝ Հունվարի 1-ից սկսվող ճաշոց-տոնացույցներն են: Դրանցից մեկը առկա է նաև այն ձեռագրում, որից արտագրել են քննարկվող հիշատակարանը: Այդպիսի տոնանամակ-տոնացույցներ են նաև հետագայում օգտագործված մեր Մատենադարանի 979, ինչպես և հավանաբար Վիեննայի 241 և այլ գրչագրերի ընդօրինակությունները: Գրիգոր Վկայասերը միաժամանակ ասում է, որ ինքը օգտվել է նախորդ շրջանում ստեղծված տոնանամակներից, այսինքն՝ «Կանոնք ընթերցուածոց» - ճաշոցներից, որոնք նույնպես կազմված էին Հուլյան տոմարով, հավանաբար և շաբաթվա շարքի հիման վրա խմբագրված, որոնք անուշադրություն էին մատնվել: Այդպիսի «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների տարբերակների մենք ծանոթացանք վերևում:

Գրիգոր Վկայասերը և Կիրակոսն իրենց հիշատակարաններում միաժամանակ ասում են, որ նրանք տոնանամակում ոչ միայն մտցրել են սրբերի հիշատակի օրերը, այլև հունարենից հայերեն թարգմանել են սրբերի վարքերը և կազմել են նաև «Յայսմաւուրք» ժողովածու, որի մասին կիսոսենք այլ տեղ:

Կիրակոսի հիշատակարանը շարունակություն է Գրիգոր Վկայասերի, միայն ավելացնում է, որ նախորդ տոնացույցերի եղած տոնական օրերին ավելացրել են 76 տոնի օր, որից 46-ը՝ Գրիգոր վկայասերն ու Գրիգորիսը, իսկ 30-ը՝ Կիրակոսը: Վերջինս ավելացնում է, որ այս տոնները նախորդների հետ միասին տոնական տարում կարող էին շատ լինել, որովհետև շարժական

տոները 19-ամյա ցիլիի շարժողունակութեան հետեանքով տարվա կտրվածքով մերթ սկսում էին ավելի վաղ, մերթ ավելի ուշ և քանի որ Տօնանամակում տոնները տրված էին անշարժ սկզբունքով, Կիրակոսը առաջարկում է, որ կարճ օրեր ունեցող տարում անշարժ սկզբունքով շարված սրբերի տոնները միավորել՝ երկուսը, երեքը և նույնիսկ չորսը կամ տեղափոխել տարվա վերջը: Այն վերաբերվում է տարվա ընթացքում հատկապես հունվարի կեսերից, տոնվող սրբերի հիշատակի օրերին և շարժական տոներին կից սրբերի տոներին: Բացի այդ Կիրակոսի այն հաղորդումը, թէ «զայս գրոց եկեղեցւոյ ամփոյթ արարին վասն ժամանակին, եւ մեծ եւ աստուածային տաւնն ինչպէս կամ Աստուածածնին, վկայիցն եւս սուրբ Հայրապետացն, Հարցն եւ ճգնաւորացն եւ կուսանաց վկայիցն» վերաբերում է շաբաթական շարքի հիման վրա գործող տոնացույցներին, որտեղ տոնական օրերը կատարվում էին շաբաթվա օրերի հիման վրա: Այսպես, Աստուածածնի տոնը տոնվել է ոչ թէ Օգոստոսի 15-ին, այլ Օգոստոս 15 ± 3 օր, կիրակի, այսինքն Օգոստոսի 12-18-ին ընկնող որևէ կիրակի նայած տարի: Իսկ Սուրբ Խաչի տոնը կատարել են ոչ թե Սեպտեմբերի 14-ին, այլ Սեպտեմբերի 14 ± 3 օր, կիրակի, այն է՝ Սեպտեմբեր 11 - 17-ին ընկնող որևէ կիրակի, նայած տարի և այլն:

Այս փաստերը խոսում են այն մասին, որ տոնական օրերը կատարվել են «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի կարգի համաձայն, այսինքն՝ հիմնականում շարժական սկզբունքով, այլապես Կիրակոս վարդապետը չէր զգուշացնի, անշարժ սկզբունքով կարգված սրբերի տոների միացման կամ տարվա վերջ տեղափոխելու մասին: Ի դեպ, այդպիսի ճաշոց-տոնացույցների ընդօրինակութուններ հայտնի են, որտեղ կամ սրբերի օրերը շարված են իրար ետևից, առանց հուլյան ամսաթվերի կամ այդ ամիս-ամսաթվերը ներմուծվել են շաբաթական շարքի մեջ կամ երկուսն էլ կան խառն սկզբունքով, որոնք անշուշտ հետեանք էին մի կողմից Տօնանամակ-Ճաշոցի, մյուս կողմից Ջատիկի կատարման օրվանից իբրև շարժական տոն, որից էլ հիմնականում կախված էր, թե սրբերի օրերը պետք է միացնել, թե տեղափոխել այլ տեղ:

Գրիգոր Վկայասերն ու Կիրակոս վարդապետը կրելով նախորդ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրութունների ազդեցութունը իրենց Տօնանամակ-Ճաշոցի հիշատակարանում գրել են, որ «...եւ անխափան առանց յերկուանալոյ կատարել զկանոն ընթերցուածիս ի տաւնս յիշատակի սրբոցն»: Նրանք պարզապես ավելացրել են իրենց կողմից ներմուծված սրբերի հիշատակի օրերին կատարվող կանոն ընթերցուածները, որոնք վերցրել են Աստվածաշնչից:

Վերոհիշյալ վերլուծութունը ցույց է տալիս, որ Գրիգոր Վկայասեր-Գրիգորիս-Կիրակոսի Տօնանամակ-Ճաշոցը խմբագրվել է այն հաշվով, որ տոնական տարին սկսի հուլյան տոմարի Հունվարի 1-ից և ավարտի Դեկտեմբերի 31-ով: Դժվար չէ գտնել այդպիսի ճաշոց-տոնացույցեր, որոնք Տօնանամակի հետագա խմբագրութուններ են: Դրանց թվում է 979 թվահամարի գրչագիրն, որն ընդօրինակվել է 1286/7 թթ.:

Որպեսզի կարողանանք Տօնանամակ-Ճաշոցի մասին պատկերացում կազմել և տեսնել թե նրանք ինչպիսի խմբագրութուններ են կատարել նախորդ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրութունների համեմատ, ներկայացնեք վերոհիշյալ գրչագիրը: Տալիս ենք նույնությամբ տոնական շարքերը սկսած տարվա սկզբից մինչև վերջ, բաց չթողնելով նախորդ խմբագրութուններից հայտնի շարժական և անշարժ տոնական շարքի այն տոները, որոնք ընդհանուր են բոլոր ճաշոց-տոնացույցների համար: Սկսենք Տօնանամակի տոնական տարվա սկզբից և բերենք տոների շարքը:

Յուլիուսարի Ա. Բարսղի Հայրապետի Կիսարու (Պահպանվել է գրչագրի ցանկում միայն):

Նորին Բ. Վարք սրբոյն Սեղբստրոսի Հռովմայ Հայրապետի...

Նորին Գ. Ժողովումն իւթանասուն (ցանկում՝ եւթանասուն) և երկու առաքելոցն...

Յուլիուսարի Ե. Յայտնութեան Տեառն մերոյ Յիսուս Քրիստոսի (ցանկում՝ Նորին Ե. ճրագալոյց)...

Նորին Զ. Յայտնումն Քրիստոսի (ցանկում)

Երկրորդ աւուրն առաւաւտուն...

Ճաշոյն. Յիշատակ սրբոյն Ստեփանոսի

Երրորդ աւուրն առաւաւտուն...

Չորրորդ աւուրն առաւաւտուն...

Հինգերորդ աւուրն առաւաւտուն...

Վեցերորդ աւուրն առաւաւտուն...

Եւթներորդ աւուրն առաւաւտուն...

Ութերորդ աւուրն առաւաւտուն...

Ճաշոյն. ութաւրեայ. թլփատութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...

(Երկրորդ աւուրն մինչև Ը աւուրն-ցանկում)

Նորին Թ. Պողոքտիոսի (Պաւղոքտիոսի՝ ցանկում)...

Նորին ԺԱ. Պետրոսի Հայրապետի և Աբիսողովմայ (Աբիսողովմայ՝ ցանկում)

Նորին ԺԵ. Վարք Յովհաննու կամաւոր աղքատին

Նորին ԺԶ. Սրբուհի կուսին Եւգինեայ և Հաւրն նորա Փիլիպոսի Եպիսկոպոսի և այլոցն

Նորին ԺԷ. Վարք Անտոնի անապատականի

Նորին ԺԸ. Յիշատակ սրբոց Հայրապետացն Աղեքսանդրի, Աթանասի և Կիւրղի...

Նորին ԺԹ. Վկայութիւն Թեոպոլիտոսի (ցանկում՝ Թեոպոլիտոսի) Եպիսկոպոսի և Թեոփնայ կախարդի և չորից զինուորացն և այլոցն...

Նորին Ի. Թեոդոսի Թագաւորին...

Նորին ԻԱ. Տիմոթեոսի առաքելոյ և Նեոփիտոսի վկայի...

Նորին ԻԲ. Վկայութիւն Եւգինիանց (ցանկում՝ Եւգինեանցն) ի Տրապիզոն, կատարումն Եւգենիոսի, Կանտիտոսի, Վաղենտինոսի...

Նորին ԻԵ. Վարք Գրիգորի Աստուածաբանի...

Նորին ԻԸ. Վարք Եփրեմի ասորոց վարդապետի...

Նորին ԼԱ. Վկայութիւն Սարգսի զաւրաւարի և որդւոյ նորա Մարտիրոսի...

Ամիս Փետրուարի աւուրս ունի ԻԸ:

Նորին Ա. Վկայութիւն Տրիփոնի և Կալիոայ (ցանկում՝ Կալիսպա ÷ Կալիստրատոսի):

Նորին Ը. Յիշատակ սուրբ Մարգարէիցն Ջաքարիա և Անկեա (ցանկում՝ Անգեա):

Նորին Ժ. Վկայութիւն Թադէոսի առաքելոյ ի Հայք...

Գալստեան Տեառն քառասնաւրեայ ի տաճարն (ցանկում՝ Նորին ԺԴ. Տեառնընդառաջ է):

Նորին ԺԵ. Վկայութիւն սրբոյն Ռնէսիմայ և Արքիպպա...

Նորին ԺԶ. Յիշատակ սուրբ Եպիսկոպոսաց Մարութայի և սուրբ ոսկերացն, զոր ժողովեաց, որք ՄԶԹ վկայից նշխարք...

Բուն Բարեկենդանին շաբաթն աւուրն սուրբ ժողովոյն Կոստանդինուպոլսի ՃԾ սուրբ Հարցն...

Բուն Բարեկենդանին կիւրակէին առաւաւտան... (ցանկում՝ նորին Ա Կիրակէ): Բուն Բարեկենդան):

Յառաջնում շաբաթու պահոցն չորեքշաբաթի ակր ի տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

Յառաջնումն շաբաթու պահոցն ուրբաթի ակ(ուր) ի տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

Շաբաթ ակր. Թեոդոսի զաւրաւարի ...

Երկրորդ Կիւրակէին առաւաւտուն...

Յեկրորդում շաբաթու Պահոցն երկ(ու)շաբաթի ակր ժողովին ի տասներորդ ժամու ի սուրբ Յարութեանն և այս կանոն կատարի...

Երեքշաբաթի ակր ժողովին ի սուրբ Յարութեանն ի տասներորդ ժամու և այս կանոն կատարի...

Չորեքշաբաթի ակր ժողովին ի տասներորդ ժամու ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

Հինգշաբաթի ակր ի տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Յարութեանն և այս կանոն կատարի...

Ուրբաթի ակր ժողովին ի սուրբ Սիրովն ի տասներորդ ժամու և այս կանոն կատարի...

Շաբաթն ակուր. Յիշատակ Կիւրղի Երուսաղէմի Հայրապետի...

Երրորդ Կիւրակէին առաւաւտուն...

Երրորդ շաբաթու պահոցն չորեքշաբաթի ակր ի տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

Ուրբաթի ակր ի տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

Շաբաթ ակր. Յիշատակ Յովհանու Երուսաղէմացոյ և այս կանոն կատարի...

Չորրորդ Կիւրակէին առաւաւտուն

Ի չորրորդում շաբաթու քառասնորդացն չորեքշաբաթի ակր ի տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

Ուրբաթ ակր ի տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

Շաբաթ ակրն. Յիշատակ սրբոց քառասնիցն...

[Հինգերորդ կիւրակէին առաւաւտուն...

Ի Հինգերորդ շաբաթուն քառասնորդացն չորեքշաբաթի ակր ի տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

Ուրբաթի ակրն ի տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

[Վեցերորդ Կիւրակէն առաւաւտուն ...

Ի Վեցերորդ շաբաթու քառասնորդացն չորեքշաբաթի ակր տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

Ուրբաթի ակր ի տասներորդ ժամու ժողովին ի սուրբ Սիրովն և այս կանոն կատարի...

Ղազարու առաւաւտուն...

Արմաւենեացն առաւաւտուն...

Մեծի երկուշաբաթի առաւաւտուն...

Մեծի երեքշաբաթին առաւաւտուն...

Մեծի չորեքշաբաթին առաւաւտուն...

Մեծի Հինգշաբաթին առաւաւտուն...

Կանոն Մեծի Հինգշաբաթին ոտնալուային...

Մեծի ուրբաթին գիշերն...

Շաբաթ ակր առաւաւտուն...

Ճրագալուցին երկուունն սուրբ Ջատկին...

Մեծի կիւրակեի Ջատկին առաւաւտուն...

Երկուշաբաթի ակր Յիշատակ ննջեցելոց...

Երեքշաբաթի ակր...

Չորեքշաբաթի ակր...

Հինգշաբաթի ակր...

Ուրբաթ ակր...

Եւթներորդ ակուրն շաբաթն ակուրն...

Նոր կիւրակէին առաւաւտուն...

Համբարձմանն առաւաւտուն և ճաշոյն կարգն գրեալ է ի Մայիս ամիս ԿԵ Համարն գիտ և կարգա և մի մեղադրեր, զի զգործքս յետոյ գրեցի և ի Յինանցն ի կարգն գրի:

(Յանկում առկա են Հետեյալ նորույթները նորին (փետրուարի) ժէ. Թէոդորոսի զաւրավարի)

Երկրորդ կիրակեին աղուհ(հացից)

Նորին ԻԳ. Պաղիկարպոսի

Մարտի Գ. Կիւրղի եպիսկոպոսի

Երրորդ կիւրակէ աղուհ(հացից)

Նորին (ամսաթիվը բացակայում է) Յովհանու Երուսաղէմի Հայրապետի

Չորրորդ կիւրակեին աղուհ(հացից):

Նորին Զ. Գիւտ Խաչին

Նորին Թ. Քառանիցն

Հինգ(երրորդ) կիրակէն աղուհ(հացից)

Նորին ԺԲ. Պիոնի քահանայի

Նորին ԻԳ. Մարկոսի եպիսկոպոսի

Նորին ԻԴ Աբղայի եպիսկոպոսի

Շաբաթն ակրն. Գրիգորի Լուսավորչի, որը բնագրում բացակայում է:

Վեց կիրակէն աղուհ(հացից)

Շաբաթն ակրն Ղազարու յարութեան):

Եւթն կիրակէն Գալուստ Տեառն...

Նոր կիրակէն մինչ(և) ի Պենտակոստեն): Այստեղ վերջանում է ցանկի նորույթները:

Ամիս Ապրիլ ակուր ունի Լ:

Նորին Ա. Վարք երանելոյն Մարիամու եպիսկոպոսոյն (ցանկում բացակայում է):

Ապրիլ Զ. Աւետիք Աստուածածնին Գաբրիելէ յորժամ ասաց ցնա...

Նորին ԺԶ. Վկայութիւն Շմաւոնի եպիսկոպոսի և այլ բազմութեան վկայիցն որ ի Պարս կատարեցան...

Նորին ԻԳ. Վկայութիւն սրբոյն Գեորգեա զաւրավարի...

Առաջին կիրակէն հետ Նոր կիրակէին Աշխարհամատրան (ցանկում երեք կիրակէ) Յին- [անց]. Աշխարհամատրան):

Նորին Լ. Վկայութիւն սուրբ առաքելոցն Յակովբայ Զերեզեա...

Ամիս Մայիս աւուրս ունի ԼԱ.

Նորին Ա. Երեմիայի մարգարէի:

Յայսմ աւուր վկայութիւն սուրբ վկային Կողբատոսի եւ ընկերաց:

Նորին Զ. Վերափոխումն Յովբայ արդարոյ եւ վկայութիւն սրբոյն Ակակիոսի բիւզան- դացւոյ...

Նորին Թ. Եսայայ մարգարէի և վկայութիւն Քրիստափորի շանագլխի և Բ պոռնիկ կա- նացն և այլոցն:

Նորին ԺԱ. Մովկիմայ քահանայի եւ Երիանոսի եպիսկոպոսի)...

Նորին ԺԲ. Յիշատակ երանելոյն Եպիփանու Կիպրացւոյ եպիսկոպոսի):

Չորրորդ կիրակէին Յինանցն Երեման Սուրբ Խաչին ի յերկնից եւ այս կանոն կատարի...

Նորին ԻԱ. Յիշատակ Կոստանդիանոսի թագաւորի եւ մաւր նորա Հեղինէ...

Նորին ԻԲ. վկայութիւն Թեոդոտոնի Գաղատացւո եւ Լթն կուսանացն...

Նորին ԻԴ Թալելեա բժշկի եւ ընկերաց նորին

Նորին ԻԹ. Սուրբ և առաջին ժողովոյն Նիկիայ ՅԺԸ սուրբ հարցն...

(Յանկում՝ Համբարձմանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ

Եւթն(երորդ) կիրակէ). Մաղկազարդ

Եւթն(երորդ) կիրակէն. Պենտակոստէ) (Հասկացիր Զատկից հետո եկող Նոր կիրակիից հաշ- ված 7-րդ կիրակին):

Երկրորդ աւուրն մինչև ի միւս կիրակէ):

Ի նմին աւուր կիրակէին (= Պենտակոստէի) ի տասներորդ ժամուն ժողովին ի սուրբ լեռն Զիթենեաց եւ այս կանոն կատարի: Կանոն եւթն աւուրցն սրբոյ Պենտակոստէին, որ Գալուստ Հոգւոյ սրբոյ ի դասս առաքելոցն, զոր կարգեաց սուրբ հայրապետն հայոց Ներսես կաթողի- կոսն):

Երկ(ու) շաբաթին...

Կանոն երրորդ աւուրն...

Կանոն չորրորդ աւուրն...

Կանոն հինգերորդ աւուրն...

Կանոն վեցերորդ աւուրն հոգւոյն գալստեանն

Կանոն եւթներորդ աւուրն հոգւոյ գալստեանն):

Կանոն ութերորդ աւուրն հոգւոյն գալստեանն):

Ամիս Յունիս աւուրն Լ:

Նորին Ա. Սրբուհի կուսանացն Հովսիսիմեայ և ընկերաց նորա...

Նորին Բ. Սրբուհույն Գայիանեա և ընկերացն նորա

Նորին Զ. վկայութիւն սրբուհի կուսանացն Մարիամու, Մարթայի, Թեկլի և Եմեի...

Նորին Ը. Թեոդորոսի (ցանկում՝ ստրատելատի) և այլ վկայիցն որ ընդ նմա

Նորին Թ. Յիշատակ Եփեսոսի սուրբ քաղովոյն...

Նորին ԺԱ. Բառնաբայ և Մատաթեա

Նորին ԺԴ. Հանգիստ սուրբ Մարգարէին Եղիսեի

Նորին ԺԵ Երկոտասան Մարգարէիցն. Ովսեի, Ամովսայ, Միքեի, Յովելեայ, Աւդիու, Յով- նանու, Նաումայ, Ամբակումայ, Սափոնիա, Անդեա, Զաքարիա, Մաղաքիայ...

Նորին ԻԴ. Մնունդ Յովհաննու Մկրտչի ի ծնողացն եւ յիշատակ հաւր նորա Զաքարիա եւ մաւր նորա Եղիսաբեթի...

Նորին ԻԵ. Վկայութիւն բազմաչարչար կուսին Փերրոնեայ

(Նորին ԻԹ. Պետրոսի և Պաւղոսի՝ ցանկում)

Նորին Լ. Հաւաքումն ԺԲ առաքելոցն, վասն զի յայսմ աւուր եղև...

Ամիս Յուլիս աւուրս ունի ԼԱ:

Բ. Տապանակին Աստուծոյ, որ ի Կարիաթարիմ

Ի մեծի տաւնի Վարդավառին առաւաւտուն...

Երկրորդ աւուրն Վարդավառին...

Երրորդ աւուրն...

Նորին Ժ. Խէ (ցանկում ԽԵ) վկայիցն, որ(ք) ի Նիկապոլիս հայոց կատարեցան

Նորին ԺԵ. Վկայութիւն սրբոյն Կիրակոսի և մաւր նորա Յ(ու)ղիտեա

Նորին ԺԶ. Աթանազինէ եպիսկոպոսի) և Ժ աշակերտացն որք ի Փիլաքթովէ (կատարե- ցան):

Նորին ԺԸ. Նունեայ եւ Մանեայ...

Նորին Ի. Վերացումն սուրբ Մարգարէի Եղիայի

Նորին ԻԱ. Յիշատակ Մարգարէին Եզեկէլի

Նորին ԻԲ. Վկայութիւն Մարթնի ԻՈւ և հանգիստ Մարիամու Մագդաղէնացւոյ...

Նորին ԻԴ. Վկայութիւն սրբուհի կուսին Քրիստինեա

Նորին ԻԵ. Վկայութիւն սրբոյն Պանտալէոնի և Երմոդեա քահանայի)...

Նորին ԻԸ. Վկայ(ութիւն) սրբոյն Կալինիկոսի

Նորին Լ. Վկայ(ութիւն) սրբոյն Աբղիմսեհի և այլոցն...

Ամիս Աւգոստոս աւուր ունի ԼԱ:

Նորին Ա. Կատարումն Մակաբայեցոցն...

Նորին Դ. Վկայ(ութիւն) Աուեայ (ցանկում՝ [Ս]ափեա) (Սովեա) և երից դասերացն...

Ի Նորին Թ. վկայութիւն սուրբ առաքելոյն Մատ[ա]թեայ (ցանկում՝ Մատաթեայ) [ցանկում՝ Նորին Ժ. Անտոնիոսի մար(տիրոսի):

Նորին ԺԲ. Շողակաթինն

Նորին ԺԵ. Փոխման Աստուածածնի

Երկրորդ աւուրն և երրորդ

Նորին ԺԲ. Ստեփանոսի Ուլն(ա)ցոյն և ընկերաց նորա
Նորին ԺԹ. Անդրէի ստրատէլատին և Բանակի նորա
Նորին ԻԱ. Սամուէլի մարգարէի և Թաղեոսի առաքելոյ և Աղղբի
Նորին ԻԵԲՆ՝ ԻԷ. Վկայութիւն սուրբ առաքելոյն Տիտոսի
Նորին ԻԶ. Վկայութիւն սրբոյն Աղրիանոսի և կնոջ նորա Անատաւլեա և այլ սրբոցն որ
ընդ նորա
Նորին ԻԹ. Գլխատումն Կարապետին Յովհաննու
Ամիս Սեպտեմբեր աւուրս ունի Լ:
Նորին Բ. Վկայութիւն սրբոյն Մամասայ
Նորին Գ. Վկայութիւն Անթիմոսի Նիկոմիդեայ եպիսկոպոսի և Վասիլուհեա կուսի
Նորին Դ. Վկայութիւն Բաբիղայ Հայրապետի Անտիոքայ և Գ մանկանացն եւ Բաբի-
ղեայ Հայրապետի Նիկոմիդեայ և ԶԴ աշակերտացն...
Նորին Ը. Մնունդ սուրբ Աստուածածնի ի ծնողացն և յիշատակ ծնողացն Յովակիմայ եւ
Աննայի...
Նորին ԺԳ. Նաւակատիք սրբոյ Յարութեանն Երուսաղէմի մեծի եկեղեցւոյն...
Նորին ԺԴ. Տաւն պատուական և սուրբ Խաչին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ...
Երկրորդ աւուրն...
Երրորդ աւուրն...
Չորրորդ աւուրն...
Հինգերորդ աւուրն...
Ի վեցերորդ աւուրն ժողովին ի սուրբ Գողգոթայ...
Եւթներորդ աւուրն...
(Ծանկում՝ երկրորդ աւուրն և մինչև ի միւս կիրակէն տաւն է):
Ի նորին ԺԶ. Վկայութիւն սրբուհի կուսին Եւփիմեա (ցանկում՝ և փեմիայ և յոթ ընկե-
րացն...)
Նորին ԺԸ. Հանգիստ փառավոր մարգարէին Մովսեսի և յիշատակ Ահարովնի և Յետովայ
պաշտաւենին Մովսեսի...
Նորին Ի. Վկայութիւն սրբոյն Եւստաթեի (ցանկում՝ և ստաթեոսի) և կնոջ նորա և որդոցն...
Նորին ԻԲ. Հանգիստ սուրբ մարգարէի Յովնանու եւ վկայութեան սրբոյն Փոկասու (ցան-
կում՝ Փոկասու) եպիսկոպոսի
Նորին ԻԴ. Վկայութիւն սրբոյ կուսին Թեկղի
Նորին ԻԶ. Հանգիստ սուրբ աւետարանչին Յովհաննու...
Նորին ԻԷ. Վկայութիւն սրբոյն Կալիստրատոսի և ԽԹ ընկերաց նորա
Նորին Լ. Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի և Հայրապետի Հայոց մեծաց...
Եւ յիշատակ սրբոց Հռիփսիմեանց...
Նորին Լ (կրկնվում է ընթերցվածներով)
Ամիս Հոգտեմբեր (ցակում՝ Հոկտեմբեր) աւուրս ունի ԼԱ՛
Նորին Ա. Վկայութիւն սուրբ առաքելոյն Անանիայի Դամասկացւոյ...

Նորին Բ. Վկայութիւն սրբոյ եպիսկոպոսին Կիպրիանոսի եւ Յուստինեայ սրբուհոյ կու-
սին...
Նորին Գ. Սուրբ եպիսկոպոսի Դիոնեսիոսի Արիսպագացւոյ և յիշատակ Կիւրակոսի ճգնա-
ւորի)
Նորին Զ. Սուրբ առաքելոյն Թովմայի
Նորին Է. Վկայութիւն Սարգսի և Բագոսի և ընկերաց նոցա...
Նորին Թ. սուրբ առաքելոյն Յակովբայ Աւփէան և Հանգիստ Աբրահամու արղարոյ...
Նորին ԺԲ. Վկայութիւն սրբոցն Տարագրիտի, Պրոբոսի և Անդրոնիկոսի
Նորին ԺԵ. Սրբուհի կուսին Երմոնեայ եւ վկայութիւն սուրբ քահանային Ղուկիանոսի
Անտիոքացւոյ...
Նորին ԺԶ. Վկայութիւն Ղուկիանոսի Հարիւրապետի, որ ի խաչին հաւատաց...
Նորին ԺԷ. Հանգիստ Ովսեի մարգարէի եւ վկայութիւն Թեոդորիտեա քահանայի Անտիա-
քացւոյ
Նորին ԺԸ. Հանգիստ սուրբ աւետարանչին Ղուկասու եւ յիշատակ սուրբ աւետարանչին
Մարկոսի...
Նորին Ի. Վկայութիւն սրբոցն Արտիմեա (ցանկում՝ Արտեմայ) և Խարեթայ և ԺՌՄ
վկայիցն որ ընդ նոսա կատարեցան...
Նորին ԺԲ. Վկայութիւն սրբոյն Մելի եպիսկոպոսի և Բ աշակերտացն և Բորայ քահանա-
յի և Շենոյի Սարկաւազի...
Նորին ԺԳ. Վարք սրբոյ Յովհաննու Ոսկեբերանի և տիեզերաց լուսաւորչի
Նորին ԺԴ. Վկայութիւն սուրբ առաքելոյն Փիլիպոսի (ցանկում՝ Փիլիպպոսի) առաքելոյն
որ յերկոտասանիցն
Նորին ԺԶ. Վկայութիւն սուրբ աւետարանչին Մատթեոսի
Նորին ԺԷ. Վկայութիւն սուրբ խոստովանողացն Գուրիասայ, Սամոնասայ եւ Աբիբա
սարկաւազի
Նորին ԺԸ. Վարք սուրբ Հայրապետին Գրիգորի սքանչելագործի...
Նորին ԺԹ. Հանգիստ սուրբ Մարգարէին Աբղիու եւ վկայութիւն սրբոյն Ռոմանոսի միայ-
նակեցի և մանկանն խոստովանողի...
Նորին ԻԴ. վկայութիւն սրբուհի կուսին Նեքտառինեայ և ԳԺ-ան (13) մարտիրոսացն
Նորին ԻԵ. Վկայութիւն սուրբ Հայրապետին Կղեմայ առաքելոյն Հռովմայ և Պետրոսի
Աղէքսանդրու (ցանկում նաև Բագրատայ):
Նորին ԻԲ. Վկայութիւն Վարոսեանց սրբոց վկայիցն...
Նորին ԻԳ. Վկայութիւն սուրբ առաքելոյն Յակովբայ և Շմաւոնի ազգականի նորա
Նորին ԻԴ. Յարութեան) է Մանկանց Եփեսոսի...
Նորին ԻԶ. վկայութիւն սքանչելագործ վկային Դեմետրիոսի և այլոցն
Նորին ԻԷ. Հեպերիքեայ և ընկերաց նորա (ցանկում՝ Հիւպերիքեանց).
Դարձեալ ԻԷ (ցանկում՝ նորին ԻԵ, բայց Հիպերիքեանցից հետո) Վկայութիւն սրբոյ Սու-
բիասանցն, որք ի Հայք կատարեցան...
[Ն]որին ԻԹ. Վկայութիւն սրբոյն Ստեփանոսի Հռովմայ Հայրապետի եւ որոց ընդ նոսա
Ամիս Նոյեմբեր աւուրս ունի Լ:

Նորին Ա. Սքանչելագործ բժշկացն Կողմայի և Դամիանոսի
Նորին Զ. Վկայութիւն սուրբ Հայրապետացն Կոստանդինապոլսի, Պաւղոսի խոստովա-
նողի, Աղեքսանդրի եւ Մետրոփանոսի
Նորին Ը. Տաւն է փառաւոր հրեշտակապետացն Միքայելի և Գաբրիէլի և ամենայն երկ-
նաւոր զաւրացն...
Նորին ԻԶ. Վկայութիւն սքանչելագործ վկային Մերկեռիոսի...
Նորին ԻԷ (բնագրի՝ ԻԵ). վկայութիւն բազմաչարչար վկային Յակովկայ Թագաւորազնոյ
եւ Իրաւ(բն. ԻԵ) ափառայ
Նորին Լ. (ցանկում՝ ԻԷ). վկայութիւն սուրբ առաքելոյն Անդրեի (ցանկում՝ Անդրէի):
Ամիս Դեկտեմբեր աւուրս ունի ԼԱ:
(Ցանկում՝ Դեկտեմբեր Ա. Յիշատակ Պաւղոսի, Պաւղեա, Մակարայ և այլոցն) և Նաուամ
մարգարէի):
Նորին Գ. Հանգիստ սուրբ Մարգարէին Սոփոնիս եւ վկայ(ութիւն) սուրբ Հայրապետին
Աղեքսանդրու թեղուլի (ցանկում՝ Թեոդուլի):
Նորին Դ. Վկայութիւն սրբուհի կուսին Վառվառեայ և Յուլիանեա
Նորին Զ (բնագրում՝ Գ). Վարք և Հանգիստ սքանչելագործ Հայրապետ Նիկողայոսի...
Նորին Ժ. Վկայութիւն սքանչելագործ, սուրբ վկայիցն Մինասայ, Երմոգենի (ցանկում՝
Երմոգինէ), և Գրափոսի
Նորին ԺԱ. Վկայութիւն սուրբ առաքեալ Բարդղոմէոսի
Նորին ԺԳ. Վկայութիւն փառաւորեալ և սուրբ վկայիցն Քրիստոսի Եւստոատիոսեանց
Նորին ԺԵ. Վարք և Հանգիստ Յակովբայ սուրբ Հայրապետին Մծբնայ եւ Մարգարէի
(ցանկում՝ Մարուգեի) ճգնաւորի:
Նորին ԺԷ. Վկայութիւն սուրբ մարգարէի Դանիէլի և յիշատակ երից մանկանց (բնագրում
այս հատվածը կրկնվում է):
Նորին Ի. Իգնատիոսի Անտիոքայ սուրբ Հայրապետի
Նորին ԻԱ. Վկայութիւն սրբուհի կուսին Յուլիանեայ և Ո(600) վկայիցն ընդ նմա
Նորին ԻԲ. Վկայութիւն սրբուհոյն Անաստասայ և որոց ընդ նմա սրբուհի կուսանացն:
Նորին ԻԳ. Յիշատակ Նախահարցն սրբոց Ադամայ, Նոյի, Աբրահամու, Սահակայ, Յա-
կովբայ և այլոցն
Նորին ԻԵ. Յիշատակ Դաւթի մարգարէի և Յակովբայ առաքելոյ եղբորն Տեառն...
Նորին ԻԸ. Վկայութիւն սրբոյն Դոմնայի եւ Ինդոսի և Գղերիկոսի քահանայի եւ երկուց
բիւրուցն, որք ի Նիկովմիդայ (կատարեցան):
Նորին ԻԹ. Տղայոցն Բեթղէմի սպանելոցն ի Հերովոսէ արքայէն
Նորին Լ. Յիշատակ սուրբ առաքելոցն Յակովբայ և Յովհաննու որդւոցն Զերեբայ:
Ցանկն ավարտվում է, իսկ բնագրում ավելացրել են Նոյեմբեր 21, Հունվար 3, Փետրվար
11, Օգոստոս 15, Փետրվար 22, ինչպես և Հայոց ամսաթվերով կանոններ, որոնք կապ չունեն
Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի հետ ավելացրել են հետագայում:
Գրիգոր Վկայասեր-Գրիգորիսի-Կիրակոսի կազմած ճաշոց-տոնացույցի վերահիշյալ ցանկից
(չհաշված հետագայում հիմնականում Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերով ավելացրած լրա-
ցուցիչ 12 տոների օրերը) Հանելով նախորդ տոնացույցերից Հայտնի սրբերի տոնական օրերը

կատանանք նրանց կազմած Տոնանամակի հիմնական պատկերը: Ըստ ներկայացված ցանկի այդ
Տոնացույցը գրանցել է մոտ 300 կանոն, որոնցից մոտ 139-ը սրբերի տոնական օրերն են:
Դրանցից ավելի քան 40-ը Հայտնի են նախորդ տոնացույցերից: Մնում է մոտ 100 սրբերի տո-
նական օրեր, որոնցից դժվար է առանձնացնել ավելի քան երկու տասնյակի հասնող տոնական
օրեր, որոնք մուծվել են հետագայում մինչև 1286/7 թթ.: Տոնացույցի մեջ տեղ տեղ առկա են
հիշատակումներ թե որ տոների օրերը հետագա որ կաթողիկոսն է ավելացրել: Այսպես, Պենտե-
կոստի օրերի քանակը ավելացրել է Ներսես Շնորհալիս (1166-1173 թթ.): Ակնհայտ է, որ որոշ
սրբերի հիշատակի օրեր ևս ավելացվել են, սակայն դրանք մեծ քանակ չեն կազմում, ուստի
979 թվահամարի գրչագրերը Հանելով նախորդ շրջանում կատարված տոները հիմնականում
տալիս են Գրիգոր Վկայասերի - Գրիգորիսի - Կիրակոսի կազմած Տոնանամակի համարյա նախ-
նական վիճակը: Այլ խոսքով կարելի է ասել, որ 979 թվահամարի գրչագիրը Գրիգոր Վկայասե-
րի և նրա համախոհների կազմած Տոնանամակն է հետագայի մասնակի խմբագրումներով:
Նրանց կանոնած 76 տոները հեշտութամբ վերականգնվում են, որպես օրինակ վերցնենք Հուն-
վարի հատվածը: Այնտեղ նշվել են 17 տոնական օրեր, որից Հանելով 5-ը, այն է՝ Ստեփանոսի,
Պետրոս Հայրապետի և Աբիսողոմի, Անտոն Անապատականի, Թեոդոս Թագավորի, Սարգիս զո-
րավարի, պարզվում է, որ նրանք ավելացրել են Բարսեղ Կեսարացու, Սեղբեստրոսի, 72 առաք-
յալների, Պողոթտիոսի, Հովհաննու կամավոր աղքատի, Եվգինեա կույսի և նրա հոր Փիլիպոսի,
Աթանաս և Կյուրեղ Ալեքսանդրացիների, Թեոպոնտոսի և Թեոփի կախարդի, Տիմոթեոս առաքյա-
լի և Նեոփիտոս վկայի, Եվգինեանց, Գրիգոր աստվածաբանի, Եփրեմ ասորու հիշատակի օրերը:
Այս օրինակը բերեցինք նաև այն պատճառով, որ հետագա տոնացույցերը՝ հատկապես շաբա-
թական ցիկլի վրա հիմնված, ներմուծել են հիշյալ սրբերի օրերը և հեշտութամբ կարելի է
տարբերել նախագրիգորյան և ետգրիգորյան ճաշոց-տոնացույցերը միմյանցից:

Գրիգոր Վկայասերի կազմած Տոնանամակը էական նշանակություն ունեցավ Հայոց քրիս-
տոնական տոնացույցի հետագա զարգացման վրա: Այդ երևում է Գրիգոր Վկայասերից հետո
կազմած տոնացույցերից, որոնք ներդրել են իրենց մեջ սրբերի տոների օրերը, որոնք տոնացույց
էր ներմուծել Գրիգոր Վկայասերը: Այդ տոնացույցերը մի դեպքում պահպանել են Գրիգոր
Վկայասերի ընդունած հուլյան կարգը սկսած Հունվարի 1-ից, մյուս դեպքում, շաղկապել են
Հայոց ազգային տոնացույցի շաբաթական շարքի հետ: Այլ խոսքով, ուշ շրջանում արտազո-
ված և խմբագրված համարյա բոլոր տոնացույցերը անկախ նրանից թե կազմված են հուլյան
տոմարի ամսաթվերով թե շաբաթական շարքով, հիմք են ընդունել Հովհաննու Օձնեցու տոնա-
ցույցը և Գրիգոր Վկայասեր - Գրիգորիսի - Կիրակոսի Տոնանամակը: Ուշագրավ է նաև, որ Գրի-
գոր Վկայասերը, Գրիգորը և Կիրակոսը ոչ միայն օգտվել են նախորդ շրջանում կազմված
Յայսմավուրք ժողովածուներից, այլ կազմել են նոր «Յայսմավուրք» ժողովածու՝ թարգմանելով
այն սրբերի վարքերն ու վկայաբանությունները, որոնք չկային Հայերեն լեզվով:

Այսպիսով, Գրիգոր Վկայասերը, Գրիգորիսը և Կիրակոս Դրագարկեցին Հնագույն Կանոնք
ընթերցուածոցների հիմքի վրա տվեցին սրբերի հիշատակի օրերը իրենց ընթերցվածներով հիմք
ունենալով հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթվերը, սկսած Հունվարի 1-ից: Այնպես որ նրանց
խմբագրած Տոնանամակը հեշտութամբ տարբերակվում է մյուս բնագրերից, որն անհաս-
կանալի պատճառով չփոթել են: Այժմ դժվար է ասել, որ հիշյալ հեղինակների հիշատա-
կարանները պարունակող գրչագրի հուլյան ամսաթվերով ճաշոցը, ինչպես և 979 թվահամարի
գրչագիրն և այլ գրչագրեր, որոնք առկա են մեր ձեռագրերում, նրանց կազմած Տոնանամակի
հետագա ընդօրինակություններն են՝ մասամբ խմբագրված:

«ՅԱՅՍՄԱՎՈՒՐՔ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏԱԳԱ ՆՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (9-15-ՐԴ ԴԴ.)

Հայոց տոնական տարվա առաջացման և զարգացման առնչությամբ անհրաժեշտաբար ուսումնասիրել ենք վկայաբանական ժողովածու-Յայսմավուրքների պատմությունը: Նրանք սերտորեն կապվում են Հայոց տոնացույցի պատմության հետ և նրան օժանդակող մասն են կազմել: Մենք համառոտ կներկայացնենք Յայսմավուրքների առաջացման պատմությունը, որովհետև առանց դրա հայոց տոնացույցի պատմությունը թերի կմնա, իսկ ընդարձակ հետազոտությունը առաձին մենագրության խնդիր է: Հայոց տոնացույցի հետ է զուգորդվում ինչպես համընդհանուր սրբերի վկայաբանությունների և վարքերի թարգմանությունը, այնպես էլ Հայոց սրբերի վարքերի և վկայաբանությունների ստեղծումը, որոնք սկսվել են 5-րդ դարի սկզբներից: Բավական է հիշել «Վկայք Արեւելից»-ի թարգմանությունը 422 թվականին Եզնիկ Կողբացու կամ Հովսեփ Պաղնացու կողմից, կամ Մաշտոցի «Գրիգորիսի վարքը»՝ ստեղծված 428-435 թթ., կամ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի»-ն՝ գրված հավանաբար 446 թվականին: Սակայն դրանք տոնացույցի պահանջները բավարարում էին մասնակիորեն, մանավանդ ոչ բոլոր սրբերին էր հատկացված առանձին հիշատակի օրեր: «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի սրբերի տոնելի օրերին նպաստեց նաև Սողոմոն Մաքինացու Տոնական ճառերտիրը:

Տոնացույցի հետագա ընդլայնումն անհրաժեշտություն առաջացրեց ստեղծել առանձին վկայաբանական ժողովածուներ, որոնք ոչ թե ընդարձակ վկայաբանություններ էին նվիրված ընդհանրապես սրբերին, այլ վերաբերվում էին Հայոց տոնացույցում տեղ գտած սրբերին, որոնց մի մասի վարքերն ու վկայաբանությունները նույնիսկ թարգմանված կամ գրված էին: Այդ պահանջը զգացնել տվեց հատկապես 9-րդ դարի վերջերին 10-րդ դարի սկզբներին: Ասողիկը Սմբատի թագավորության (891-913 թթ) տարիների մասին գրելիս տեղեկացնում է, որ «Յայսմ ժամանակի պայծառանայր առաքինութեամբ հայրն Գագիկ առաջնորդ ուխտին սուրբ Ատոմայ, որ գիշատակ (Ձեռ. յիշատակ) մարտիրոսացն միայրել ի դիր (ձեռ. ի դիր կամ ի դիր) որ Ատոմայգիր անուանէալ ասի (Ձեռ. որ Ատոմագիրն անուանի)»¹:

Ասողիկը, որն անկասկած տեսել և օգտագործել է Գագիկի կազմած վկայաբանական ժողովածուն անվանել է Ատոմագիր, որը կարող էր կոչվել նաև Ատոմագիր: Թե ինչ կառուցվածք է ունեցել հիշյալ ժողովածուն սկզբնաաղբյուրներն որևէ տեղեկություն չեն տալիս: Երուսաղեմի մատենադարանի Տոնացույց-ձառնտիրում, որը կազմված է չորս գրքերից և հետագայի ընդօրինակություն է, գտնում ենք հետևյալ տեղեկությունը.

«Պատմութիւն հոգեւոր վարուց սրբոյն Մարութա եպիսկոպոսի քաղաքին Նփրկերտո, որ թարգմանի Մարտիրոսաց քաղաք. — Ով եղբարք իմ և հարք, լուարուք զպատմութիւն սրբոյն Մարութայի... Որոց բարեխաւութեամբ Տէր ԱՄ [Աստուած] և մեզ ողորմեսցի, որ թարգմանեցաք յասորոց ի հայ լեզու, ես Գագիկ հայր, և Գրիգոր սարկաւազ իմ որ ընդ իս...»²:

Կասկած չի կարող լինել, որ հիշյալ Տոնացույց-ճառերտիրը նախօրինակ է ունեցել Գագիկ հոր «Ատոմագիր»-ը, որից և վերցրել է նրա թարգմանություններից մեկը, թերևս ավելին:

1 Ստեփանոսի Տարսնցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, 2-րդ տպ. Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 160:
2 Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոյ Յակոբեանց, Քատոր առաջին, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1966, էջ 4:

«Պատմութիւն որդւոյն թագաւորին Հռոմայ, որոյ անուն էր Ներսեհ» բնագրի մեջ կարդում ենք «Ես՝ Հայր Գագիկ, որ թարգմանեցի զՊատմութիւնս զայս զորդւոյ թագաւորացն երկոցունց յասուրոց ի մերս...»¹:

Գ. Հովսեփյանը հիշյալ թարգմանությունը վերագրում է Ատոմա վանքի վանահայր Գագիկին (Հիշատակարանք, էջ 105):

Այլ խոսքով Գագիկի կազմած Ատոմագիրը տարբերվել է Սողոմոն Մաքինացու Տոնական ճառերտիրից, այսինքն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի սկզբունքը չի եղել, այլապես տարբերակիչ անվանում չէր ունենա և հավանաբար հիմքում ունեցել է «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի տոնական շարքը, այսինքն կազմված է եղել Հայոց տոնական տարվա սկզբունքով (թերևս տոմարական տարվա, որը քիչ հավանական է Հայոց շարժական տոմարի պատճառով): Նրա կազմած Ատոմագիրը տարբերվել է նաև Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած Հռոմ Տաւնացույցնէ» - «Յայսմաւուրք»-ից, որովհետև նրա ամսաթվային նշումներն եղել են ոչ միայն հուլյան տոմարով, այլ հատկապես Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերով:

Հովհան Օձնեցու «Կանոնք ընթերցուածոց - Տոնացույցի» խմբագրությունը քննելիս հիմնավորեցինք, որ Մշո Տոնական ճառերտիրում Սուրբ Սարգսի վկայաբանության մեջ, պահպանված Մարերի 20-ը տալիս է 893-896 թթ, այսինքն այդ վկայաբանությունը ասորերենից թարգմանել է Գագիկ վանահայրը և դրել իր կազմած Ատոմագրի մեջ: Ակնհայտ է, որ Մշո տոնական ճառերտիրի ընդօրինակողն օգտագործել է Գագիկ վանահոր կազմած վկայաբանական ժողովածուն: Այս փաստը ևս ցույց է տալիս Ատոմագրի կառուցվածքը, որպես Հայոց տոնական տարվա հիման վրա կազմված ժողովածուի:

Ուշագրավ է, որ Գեորգ զորավարի տոնական օրվա մասին եղած վկայությունները, որը քննել ենք առանձին տեղ, ցույց են տալիս, որ նրա վկայաբանությունը թարգմանվել է հունարենից Հայերեն 900-903 թթ. սահմաններում և ստացել Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ Մեհեկան 23-ը, որը նույնպես կապվում է Գագիկ վանահոր գործունեության շրջանի հետ և ամենայն հավանականությամբ այդ վկայաբանությունը նույնպես մտել է Ատոմագրի մեջ:

Գագիկ վանահոր կազմած ժողովածուի հետագա խմբագրություն ենք համարում նաև Երևանի 8179 թվահամարի գրչագիրը, որը ընդօրինակվել է 13-րդ դարի վերջում և իրենից ներկայացնում է Հայոց տոնական տարվա կառուցվածքով կազմված վկայաբանական ժողովածու: Գրչագրի սկիզբը թերի է, բայց սկսում է Սուրբասեանց վկայաբանությամբ, այնուհետև զալիս է Ոսկեանց, Մահակ կաթողիկոսի, Վարդանանց, Ղևոնդեանց, Կոստանդնուպոլսի ժողովին (381 թ.) մասնակցած Հայրապետների, Թեոդորոս զորավարի Կյուրեղ և Հովհաննես Երուսաղեմցիների, քառասնից վկայաբանություններն ու վարքերը, այսինքն Առաջավորաց պահքի Հաջորդ երեք-չաբաթից մինչև Մաղկազարդ ընկնող շրջանի հիշատակի օրերը, որից հետո շարունակում է Հայոց տոնացույցի կարգով մինչև վերջ: Այն կրում է նաև Գրիգոր Վկայասերի տօնանամակի և Յայսմավուրքի ազդեցությունը ինչպես և Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվեր կան, որոնք հետագա խմբագրության արդյունք են:

Այս կցկտուր տեղեկությունների քննությունն անգամ կասկած չի թողնում, որ Ատոմագիրը, որը կազմել է Գագիկ վանահայրը 9-րդ դարի վերջերին - 10-րդ դարի սկզբներին, եղել է վկայաբանական ժողովածու - Յայսմաւուրք, որի կառուցվածքի հիմքում ընկել է Հայոց տոնական տարին և ունեցել է Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվեր: Այդ ժողովածուի հետևությունները ընդօրինակվել են նոր ժողովածուներ, հարստացվել են նոր տոնական և սրբերի հիշատակի օրերի մասին բնագրերով, ինչպիսիք են Երուսաղեմի և Երևանի մատենադարանի հիշյալ

1 Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի Ռիշատակարաններ Ե-ԺԲ դարեր, Ե., 1988, էջ 45:

տոնացույց-ճառընտիրները: Այսպիսով Ատոմի վանահայր Գագիկը կազմեց առաջին Յայսմավուրքը, որը հիմնված էր Հայոց տոնական տարվա վրա և այդ տարբերակը ունեցավ իր հետևորդները: Այնպես որ, ճիշտ չէ Ն. Ակինյանը, երբ «Հայոց Յայսմավուրքի սկզբնաւորութեան» պատմութիւնը սկսել է Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու «Հոռոմ տաւնացույցէ» Յայսմավուրքի թարգմանութիւնը¹:

***

1954 թ. Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանը ձեռք բերեց մի գրչագիր, որը ընդօրինակվել էր Սեբաստիայում 1302 թ. և գրանցվեց 1048 թվահամարի տակ: Ն. Ակինյանը նախապես նկարագրել է, իսկ հետագայում գրել ուսումնասիրութիւն, որին կանդաղառնանք քիչ հետո: Այն հանգամանալի, բայց առանց բնագրերի նկարագրել է Հ. Ոսկյանը և հրատարակել Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի Հայերեն ձեռագրացուցակի 2-րդ հատորում², որը հնարավորութիւն է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել այդ բնագրի մասին: Ն. Ակինյանը 1957 թ. գրել է, որ Վիեննայի Մխիթարյան գրադարանը ստացավ Յայսմավուրք մը (այժմ թ. 1058), որ գրված է 1302-ին ի Սեբաստիա: «Ան բովանդակութեամբ յունական Յայսմավուրք է նախնական վիճակին մեջ» (Անդ. էջ 1-2): Ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ այդ Տոնացույց-Յայսմավուրքը խմբագրվել է հետագայում: Բավական է նշել, որ այնտեղ առկա է Ներսես Կլայեցի կաթողիկոսի (1166-1173 թթ.) գրած ներբողյանը նվիրված Մարիամ Աստուածածնին, բացի այդ Հայոց անշարժ տոմարի որոշ ամիս-ամսաթիվերը վեր են ածվել հուլյանի և տեղ գտել Տոնացույց-Յայսմավուրքում: Այսպես, Սեպտեմբերի 17-ի կանոնի տակ տրվել է Սահակ Հայրապետի (և Մեսրոբ վարդապետի) հիշատակի օրը, որը նավասարդ 30-ի համարժեքն է, իսկ Փետրվարի 22-ի կանոնի տակ՝ Յիզբուզտի հիշատակի օրը, որը Մեհեկանն 16-ի գուգահեռ ամսաթիվն է: Այսպես է նաև Հայոց մյուս սրբերի համար: Այնպես որ, հանելով հետագա խմբագրումները նոր միայն կատանանք Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանութիւն նախնական տարբերակը: Ն. Ակինյանը շարունակում է, որ «թարգմանութիւնս վերնագիր կը կրէ «Տոնացույց». թարգմանիչն է Յովսեփ. թարգմանուած է Կ. Պոլիս 991/2-ին» (Անդ. էջ 1-2):

Բերենք բնագրի հիշատակարանը. «Իցեն եւ այլ Հոռոմ տօնացույցք, յորում չեն այս սուրբք գրեալ, այլ այլ սրբոց պատմութիւնք են եւ եթէ որչափ սուրբք իցեն ընդ ամենայն երկիր, առաւել քան զհազարս հազարաց եւ բիւրս բիւրոց եւ ոչ ոք գիտէ զթիւսն եւ զհամարնն, բայց ոչ միայն ընդող (sic - Հ. Ոսկ.) Հոգոց նոցա Քրիստոս, որ հրաւիրեաց եւ ընդրեաց յորովանէ եւ գրեաց զանունս նոցա յերկինս ի գիրս կենաց եւ կարգեաց ի դասս հիշատակաց ի տեղի ստորանկելոցն:

Եւ ես անարժանս եւ տգէտս և մեղաւոր թարգմագրիչս Յովսեփ, ծնեալ եւ սնեալ եւ ծերացեալ յաստուածապահ քաղաքիս Կոստանդնուպալիս եւ զՀայերենի լեզու եւ զգիր ի տեղիս ուսեալ ի միոյ Հոռոմ Տաւնացույցէ թարգմանէցի զճառ առաւատի ի թորգոմական բարբառին եւ իս (Ն. Ակինյանը իրավամամբ ուղղել է բարբառի Ն եւ իս - Ռ. Վ.) թուակ(անութեան) Հայոց) եւ էր յԱդամ(այ) ՁԻՇ անցեալ ամաց եւ յուղարկեցի ի Հայոց եկեղեցիս, որ ընթեռնուն եւ գրեն զիւրաքանչիւր սրբոցն զճանութիւնս եւ յիչեն յանուանէ զմեղաւոր Հոգիս եւ վարձս ի վարձատուողէն առցեն ամէն: Եւ վասն զի ծանր եւ անծանալ իցեն անուանք սրբոցն, այսպէս գրեցի, յորում գրեալ է թէ վկայաբանութիւն սրբոյն գիտասլիբ որ մարտիրոս այր էր եւ յորում գրեալ է վկայութիւն սրբհոռն, գիտասլիբ որ մարտիրոս կին է եւ յորում գրեալ է վարք երանելոյն, ոչ

1 Տե՛ս Ն. Ակինյան, Յովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի թարգմանիչ Յայսմավուրքի (991), Հանդես Ամսօրեայ թիւ 1-2, Յուճ.-Փետր., ՀԱ տարի, 1957, էջ 1-2:
2 Տե՛ս Յուցակ Բայերեմ ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանի ի Վիեննա, Բատոր Բ, կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1963, էջ 692-ից:

է մարտիրոս, այլ առաքինի եւ աստուածահաճոյ վարիւք ճգնեալ վասն անուանն, որ ի Քրիստոս»¹:

Արարչութիւն և Հայոց թվականների տարբերութիւնը այն է՝ 6060-ը (6500-440) ցույց է տալիս, որ հիշատակարանը գրվել է 992 թվականին: Արարչութիւն թվականը Կոստանդնուպոլսում օգտագործված թվականն է, որի տարբերութիւնը ներկա թվականից 5508 է (6500-992):

Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցին գրել է, որ ավարտել է իր թարգմանութիւնը հունարենից Հայերեն 992 թվականին: Հիմք է ընտրել «Հոռոմ տաւնացույցք»-ից մեկը հավանաբար Կոստանդնուպոլիս Սուրբ Սոփիայի տաճարում կիրառված տոնացույցը, որը հետագայում Հայերը անվանել են Յայսմավուրք: Այդ երևում է նաև տարեսկզբից: Նա սկսել է բյուզանդական տոնացույցային տարվա սկզբից, այն է՝ Սեպտեմբերի 1-ից: Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանաց Տոնացույց-Յայսմավուրքը ունեցավ հետագա հետևորդներ, որը երևում է ոչ միայն քննարկվող բնագրից, որն ինչպես տեսանք, խմբագրվել է, այլ առկա է Գրիգոր Անավարդեցու տարբերակը: Այդ մասին կխոսենք փոքր ինչ հետո:

Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած տոնացույց-Յայսմավուրքը ներդրվեց նաև Հայոց Տոնացույցի մեջ, երբ Գրիգոր Վկայասերն և մյուս խմբագիրներն ավելացրեցին սրբերի հիշատակի օրեր Հայոց տոնացույցում: Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցուն հետևեցին նաև Յայսմավուրքի հետագա խմբագիրները ոչ միայն սրբերի պատմութիւնները տեղադրելով իրենց խմբագրութիւնների մեջ, այլ իրենց կանոնների հիմքում դրեցին ամիս-ամսաթվային սկզբունքը, միայն սկիզբ ընդունեցին մի դեպքում Գրիգոր Վկայասերի և Հովհաննես Սարկավազի տոնական տարին, այն է՝ Հունվարի 1-ը, որն ըստ էութիւն Հայոց եկեղեցական տարվա (= Հունվարի 6) սկիզբն էր փոքր շեղմամբ, մյուս դեպքում Հայոց տոմարական տարին, այն է՝ Նավասարդի 1-ը (= Օգոստոս 11), որի անշարժ սկզբունքները մշակել էր Հովհաննես Սարկավազը: Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած տոնացույցի ազդեցութիւնը 11-րդ դարում չի երևում Տոնացույց ըստ շաբաթուցի վրա մի կողմից նրա համար, որ տոնվող սրբերի հիշատակի օրերը շարժական էր, մյուս կողմից տոնացույցում տոնվող սրբերի հիշատակի օրեր ավելացնելը լայն թափ ստացավ 11-րդ դարի վերջին և 12-րդ դարի սկզբներին, երբ Գրիգոր Վկայասերն ու Կիրակոս Վարդապետն իրենց կազմած Տօնանամակ-ճաշոցում ներմուծեցին 76 սրբերի հիշատակի օրեր:

Վերջապես անշարժ տոնացույցերը և նրանցում տոնվող սրբերի հիշատակը համեմատաբար գայթակղիչ դարձավ, երբ փորձեր էին կատարվում Հայոց տոնացույցը, որը հիմնականում շարժական էր վերածելու գլխավորապես անշարժի հատկապես 13-րդ դարի և 14-րդ դարի սկզբներին:

Սակայն այդ փորձերը ժամանակավոր բնույթ էին կրում, որովհետև Հայոց տոնացույցը այդպես էլ մնաց հիմնականում շարժական և ինչպես Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած հունական տոնացույցը, այնպես էլ Յայսմավուրքների հետագա խմբագրութիւնները մնացին հիմնական տոնացույցին օժանդակող բնագրեր:

***

Գրիգոր Վկայասերն իր Տօնանամակ-ճաշոցի խմբագրումից բացի կազմել է Յայսմավուրք: Նա իր իսկ գրած հիշատակարանի տվյալներում հայտնում է, որ սրբերի «զվարս քաղաքավարական պատմութեանց, զոր ոչ գոյր առ մեզ Հայ գրով, մեք աշխատութեամբ թարգմանեցանք ի յունականէն ի մեր գիր և բառ»: Գրիգոր Վկայասերը հիշատակարանի շարունակում

1 Տե՛ս Յուցակ Բայերեմ ձեռագրաց ... Բ. Բ, էջ 693, Ն. Ակինյան Աշվ. աշխ.: Անդ, էջ 3 և այլն:

թյան մեջ գրում է. «Վասն որոյ աղաչեմ սրբովք վկայիւքս զամենեսեան առ Հասարակ, մի անփոյթ առնել զմեր արէտանջ երկս աշխատութեան, այլ ընդաւրինակեալ գաղափար և գրով պահել յամենայն սուրբ եկեղեցիս...»: Այլ խոսքով նա խնդրում է, որ իր «երկս աշխատութեան», այն է՝ Տօնանամակը և վկայաբանական ժողովածու-Յայսմավուրքը գաղափարել և պահել եկեղեցիներում: Գրիգոր Վկայասերին շարունակել են Գրիգորիսը և Կիրակոս Դրագարեցիին: Վերջինս ոչ միայն Գրիգոր Վկայասերի և Գրիգորիսի ընտրած նոր 46 տոնական օրերին ավելացրել է 30-ը, այլ հարստացրել է նրանց վկայաբանական ժողովածու ևս 30 սրբերի վկայաբանութուններով և վարքերով, այն է՝ «Մարտիրոզ[օգ]աւքն», ինչպես վկայել է Կիրակոսն իր Հիշատակարանում կամ «ի Մարտիրոզքս», որն առկա է Գ. Հովսեփյանի բերած Հիշատակարան-Հիշատակագրութեան մեջ: Այդ տվյալները բերեցինք Տօնանամակի քննութեան կապակցութեամբ: Դեռ ավելին, Գրիգորիսը հետագայում ևս շարունակել է թարգմանել վկայաբանութուններ և վարքեր: Այդ մասին կխոսենք փոքր ինչ հետո:

Կասկած չի կարող լինել, որ Գրիգոր Վկայասերը, Գրիգորիսը, ինչպես և Կիրակոսը ոչ միայն թարգմանել են վարքեր և վկայաբանութուններ, գրել նոր ներբողյաններ մեր սրբերի մասին, այլ դրանց և արդեն եղածի հիման վրա կազմել Յայսմավուրք: Հանրահայտ են Հատկապես Գրիգոր Վկայասերի, ինչպես և Գրիգորիսի թարգմանութունները ու սեփական ստեղծագործութունները, որոնք սփռված են տարբեր ճառերի տիրույթում և Յայսմավուրքներում: Բերենք մի քանի տեղեկութուններ: «Վկայութիւն սրբոյն Ստեփանոսի Հոովմայ Հայրապետի եւ որոց ընդ նմա» բնագրի մեջ, որը վերցված է 1185-1187 թթ. ընդօրինակութունից գրված է. «Յամի Հինգհարիւր(եր)որդ(ի) քառասներորդի իններորդի (=1100/1 թթ.) թուականութեանս Հայոց, թարգմանեցաւ Պատմութիւնս Հանդերձ այլ բազում ներբողական վկայական ճառիւք, ի յունականէն ի մերս, ի ձեռն սուրբ քահանայապետին Աստուծոյ Տեառն Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի»¹:

«Պատմութիւն վարուց երանելոյն Եփրեմի Ա[սորւ]ոց վարդապետի» բնագրի մեջ վկայվել է «որ թարգմանեցաւ յասորուց ի մերս Հրամանաւ Գրիգորիսի վկայասիրի Հայոց կաթողիկոսի, ի Հինգհարիւր(եր)որդի [յիս]ներորդի (=1101/2 թթ.) թուականութեան մերում»²:

Հերթումի ճաշոցի մէջ, որը Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրութուններից մեկն է, գրված է «Կանոն Մեծի Հինգաբարթին ոտնալուսին, զոր արարեալ է Տեառն Եփրեմի խորին Ասորոյ, զոր թարգմանեցաւ Սուրբ Դիտապետն Հայոց մեծաց Գրիգոր Վկայասէր»³:

«Վասն պատուիրանաց նախահարցն» բնագրի մեջ կարդում ենք. «Խաւսք Գրիգորիսի Հայոց կաթողիկոսի ի նախ Վահրամ առձայնեալ, և յորժամ կաթողիկոս ձեռնադրեցաւ Գրիգորիոս կոչեցաւ, յանուն նախնոյն իւրոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, ասացեալ վասն պատուիրանաց նախահարցն»⁴:

«Եփրեմի խորին Ասորոյ ներբողեան պատմագրաբար ասացեալ ի գլխատումն սուրբ Յովհաննու Մկրտչի (կամ ի սուրբ Յովհաննէս Կարապէտ)» բնագրի մեջ ասվում է, որ այդ ճառը թարգմանել է Գրիգոր Վկայասերը⁵:

«Վկայութիւն սրբոյն Լաւրենտիոսի» բնագրի մեջ գրված է «Տէր Յիսուս Քրիստոս ողորմեա թարգմանողի ճառիս՝ Տեառն Գրիգորի (Վկայասէր) կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ծնողաց,

և զարմից նորա, և ամենայն հաւատացելոց»¹:

«Սքանչելիք որ եղեն ի ձեռն սրբոյն և Մեծի վկային Քրիստոսի Գէորգայ» բնագրի մեջ կարդում ենք. «Իրագործեցաւ գործ սքանչելեացս ի ժամանակս Փոկասու Տիւրանոսի կայսերն Յունաց, և թարգմանեցաւ ի Հոռոմոց ի Հայս սուրբ քահանայապետն Հայոց մեծաց Գրիգորիս Վկայասէրն, զոր և պսակակից արասցէ սրբոյն վկային աղաթիսք ամենայն սրբոց»²:

«Վարս ճգնութեան... Յոհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսի» բնագրում առկա է Հետեւյալ տեղեկութունը. «Յաղագս յիշատակարանի գրոցս և թարգմանութեան սորին: Յամի հազարերորդի հարիւրերորդի երկրորդի (=1102 թ.) Աստուծոյ մերոյ և Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի գալստեանն և ի Հինգ հարիւրերորդի յիսներորդի (= 550) մերում թուականութեանս և յաւթն և ի տասներորդի թագաւորութեան Կոմիտասի Ալեքսի բռնակալի, ես [Գրիգոր՝ որդի Գրիգոր Մագիստրոսի ի հայկազունւոյ ըստ աշխարհի Պարթեւ, ըստ ժառանգութեան Պահլավիկ, ըստ ցեղընտիր լինելոյ յազգէ Արշակունի, որ և ողորմութեամբն Աստուծոյ կոչեցա ի դիտապետութիւն Ասքանազեանս և Բնիկ աթոռ Հայրապետութեան նախնեաց իմոց, եւ բազում նեղութիւն կրեալ մեր յայլասեռ ազգաց հեթանոսաց և ի յե[ր]կաբանակաց: Եւ ապա ի յառաջասացեալ ամբ հասաք ի սուրբ լեառնն, զոր Սեաւն կոչեն ի մեր սեփհական պարզեական եկեղեցիքն յուխտն սուրբ, զոր ըստ ասորի բարբառոյ Պաուլաւոյ կոչի, որ թարգմանի «Դրախտ աստուծոյ». եւ անդ յերեսուն և ի վեց ամի մերոյ աթոռակալութեանս՝ թարգմանեցի զվարս ճգնութեան մեծ և սքանչելի առն Աստուծոյ Յովհաննու Ոսկեբերանի Կոստանդնուպոլսի հայրապետի, ի ձեռն առն միոյ, որում անուն էր Թէոփիստէ, ազգաւ յոյն: Եւ ապա ետու վերստին արծարծել զսա ի տարաբան և յաւտարածայն բայից և բառից առաջին թարգմանութեանն, ըստ քերդողացն իմաստից՝ միաշար տողելով ի ձեռն Մատթեոսի քահանայի, որ սնեալ և վարժեալ էր ընդ մերով ձեռամբ»³:

«Պատմութիւն վարուց սուրբ հաւրն մերոյ Գրիգորիսի Աստուածաբանի Նագիազու եպիսկոպոսի, զոր թարգմանեցաւ ի յունական[էն] սրբազան կաթողիկոսն Հայոց մեծաց Գրիգորիս Վկայասէրն» բնագրի մեջ գրված է. «Թարգմանեցաւ Պատմութիւն սրբոյ և փառաւորեալ հայրապետին Գրիգորի Աստուածաբանի ի Հինգ հարիւր(եր)որդի յիսներորդի (= 1101/2 թթ.) թուականութեան մերում, հրամանաւ նախասացեալ սուրբ Վկայասէր կաթողիկոսին Գրիգորիս, ի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց և ազգի իւրոյ, զոր և մասնակից արասցէ Քրիստոս Աստուած և բազմերջանիկն Գրիգորի Աստուածաբանի»⁴:

«Ներբողեան սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչի» բնագրի մեջ կարդում ենք «Թարգմանեցաւ լուսազարդ և վայելչազարդ ճառս այս ի մերս, հրամանաւ երիցս երանեալ հայրապետին Տեառն Գրիգորիսի Հայոց մեծաց կաթողիկոսի ի ձեռն իմաստուն և Հանճարեղ թարգմանչին Թէոփիստէի»⁵:

«Վկայաբանութիւն սրբոյն Եւղամբոսի եւ Ղամբուհեա ճգնազգեաց վկայիցն Քրիստոսի» բնագրի ընդօրինակութեան մեջ գրված է. «Յամի Հինգհարիւր(եր)որդի յիսներորդի երկրորդի (=1103/4 թթ) թուականիս Հայոց թարգմանեցաւ վկայաբանութիւն սրբոցս այսոցիկ ի յունականէն ի մերս, ի ձեռն Գրիգորիսի Վկայասիրի սրբազան կաթողիկոսի Հայոց Մեծաց...»⁶:

1 Տե՛ս ձեռ. № 1522, էջ 208բ, Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանի Ե-ԺԲ դր., էջ 121:
2 Տե՛ս Ն. Պողարյան, Ցուցակ..., Բ. Գ., էջ 238, Ա. Մաթևոսյան, ԳՎ. աշխ., էջ 134:
3 Տե՛ս ձեռ. № 979, էջ 162ա, Ա. Մաթևոսյան, ԳՎ. աշխ., էջ 134:
4 Տե՛ս Ն. Պողարյան, Ցուցակ... Բ. Գ., էջ 533-534, Ա. Մաթևոսյան, ԳՎ. աշխ., էջ 135:
5 Տե՛ս Ն. Պողարյան, Ցուցակ... Բ. Ա., էջ 12, Բ. Գ., էջ 449, Ա. Մաթևոսյան, ԳՎ. աշխ., էջ 13:

1 Տե՛ս Բ. Սարգսյան, Ցուցակ... Բ. Ա., էջ 494-498, Ա. Մաթևոսյան, ԳՎ. աշխ., էջ 132:
2 Տե՛ս Ն. Պողարյան, Ցուցակ... Բ. Ա., էջ 39, Ա. Մաթևոսյան, ԳՎ. աշխ., էջ 135:
3 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք, էջ 285-286, Ա. Մաթևոսյան, ԳՎ. աշխ., էջ 135-136:
4 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք, էջ 283-284, Ն. Պողարյան, Ցուցակ... Բ. Գ., էջ 237, Ա. Մաթևոսյան, ԳՎ. աշխ., էջ 137:
5 Տե՛ս Ն. Պողարյան, Ցուցակ... Բ. Ա., էջ 281, Ա. Մաթևոսյան, ԳՎ. աշխ., էջ 135:
6 Տե՛ս ձեռ. № 1522, էջ 226ա, Ա. Մաթևոսյան, ԳՎ. աշխ., էջ 138:

«Պատմութիւն սրբուհոյն Պարսկեւեայ, որ կոչի ուրբաթ» բնագրի մեջ կարդում ենք. թարգմանեցաւ ճառս աստուածախօս պատմութիւն սրբոյ կուսին Ուրբաթ ի լատին լեզուէ, որ է Ֆռանգ, ի Հայ լեզուս, ի ձեռն սրբազան և աստուածահանոյ Վկայասիրի Գրիգոր կաթողիկոսի...»¹:

«Վկայաբանութիւն նահատակութեան սրբուհոյն Վառվառայ կուսին և երանելոյն Յուլիանեայ» բնագրի ընդօրինակութեան մեջ գրված է. «Զթարգմանող և զյաւերինող զպատմութեան սրբոց վկայիցս՝ զՏեր Գրիգորիս Հայոց կաթողիկոս...»²:

«Պատմութիւն սուրբ Մամասու ծնընդեան և սնընդեան և վկայութիւն նորին» բնագրի ընդօրինակութեան մեջ կարդում ենք. «... Յաւերինեցաւ ճառ պատմութեան սրբոյ վկայիս Մամասա, մասնաւոր ինչ ըստ Հնոց աւրինակաց և բովանդակն ըստ նոր թարգմանութեան սրբազան կաթողիկոսի Հայոց մեծաց՝ Տեառն Գրիգորիսի Վկայասերի...»³:

«Վարք եւ Պատմութիւն սուրբ Հօրն Օնօփրիոսի անապատականի, զոր պատմեաց սուրբ Հայրն Պափնոսի» բնագրի ընդօրինակութեան մեջ կարդում ենք. «Զնորոգող և թարգմանիչ սրբոյ պատմութեանս զտէր Գրիգոր Հայոց կաթողիկոս, յիշեսլիք ի Քրիստոս: Եւ թարգմանեցաւ ի թուականութեանս Հայոց ՇԾԹ (= 1110/1 թթ.) ամի, [յ]աշխարհիս եգիպտացոց...»⁴:

Այստեղ խոսքը գնում է Գրիգոր Վկայասերի գործընկերոջ մասին, որը նրա քեռորդին էր: Բերենք նաև ուշ ժամանակ ապրած Հեղինակներից վկայութիւնները:

Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Յայսմավուրքի ընդօրինակութիւններից մեկում «Արաց ԻԸ եւ Փետրուար Դ» կանոնի տակ «Յայսմաւուր յիշատակ սրբոց Հայրապետացն Հայոց Գրիգորիսի Վկայասիրի և Գրիգորի և Ներսէսի երգեցողի» ենթավերնագրից, որն ամենայն Հավանականութեամբ Գրիգոր Խլաթեցու ստեղծածն է, տեղեկանում ենք, որ Գրիգոր Վկայասերը «նորոգեաց զամենայն կարգս եղծեալս և խանկարէալս, և զի էր սիրող վկայից Քրիստոսի, մեծարէր և առնէր զյիշատակս նոցա անխափան և կարգէր տաւնից նոցա... կամեցաւ գնալ ի Կոստանստինուպոլիս. զի թարգմանեցէ զպատմութիւն սրբոցն և զճառս ներբողականս, որ ոչ գտանիւր առ մեզ Հայ լեզուով, և գրով... երբև կատարեայ զգործն յոր երթալն էր»⁵:

Թովմա Մեծոփեցին, որ գրել է Գրիգոր Խլաթեցու կենսագրութիւնը, համեմատում է նրան Գրիգոր Վկայասերի Հետ, իբրև «երկրորդ Վկայասէր անուանեցաւ ի վերջին ժամանակիս»: Նա շարունակում է, որ Գրիգոր Խլաթեցին Գրիգոր Վկայասերի նման «արար զգիրս Յայսմաւուրաց»⁶:

Առկա է նաև Վարդան Բաղիշեցու տեղեկութիւնը համաձայն որի «Յասմաւուրք եւ այլ ճառք սրբոց թարգմանեալ եղեւ ի Յունաց եւ, Ասորոց, ձեռամբ սրբոյն Գրիգորի Վկայասիրի...»:

Վերոհիշյալ սկզբնաղբյուրները թեև ուշ շրջանի են, սակայն կասկած չկա, որ Գրիգոր Խլաթեցին, Թովմա Մեծոփեցին և Վարդան Բաղիշեցին իրենց ձեռքի տակ ունեցել են տեղեկութիւններ, որտեղ գրված են եղել, որ Գրիգոր Վկայասերը կազմել է Յայսմավուրք ժողովածու: Թերևս վերջիններս նկատի են ունեցել Գրիգորի և Կիրակոսի Հիշատակարանները ինչպես և վարքերի ու վկայաբանութիւնների Հիշատակարանների գրանցումները՝ նրանց թարգմանութիւնների մասին, որոնք բերեցին վերևում:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 7357, էջ 534բ, Ա. Մաթևոսյան, Գշվ. աշխ., էջ 138:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 2825, էջ 470բ, Ա. Մաթևոսյան, Գշվ. աշխ., էջ 138:
3 Տե՛ս Ն. Պողարյան, Ցուցակ... Բ. Ա., էջ 27:
4 Տե՛ս Ձեռ. № 3208, էջ 470բ, Ա. Մաթևոսյան, Գշվ. աշխ., էջ 141:
5 Տե՛ս Ձեռ. № 7433, էջ 221ա-222ա:
6 Տե՛ս Ձեռ. № 7468, էջ 174ա:

Այս տեղեկութիւնները կասկած չեն թողնում, որ Գրիգոր Վկայասերն իր գործընկերների Հետ ոչ միայն թարգմանել ու գրել են վարքեր ու վկայութիւններ, ներբողյաններ, այլ եղածի և ստեղծածի Հիման վրա կազմել են Յայսմավուրք ժողովածու, որը Հետագայում Հարստացրել են ոչ միայն Գրիգոր Վկայասերի գործընկերները, այլև ուրիշները:

Մեր կարծիքով Գրիգոր Վկայասերի և նրա համախոհների կազմած և Հետագայում ավելացրած Յայսմավուրքը իր կառուցվածքով պետք է կրկնէր Տօնանամակը, նման լինէր Յովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած տոնացուցին, միայն այն տարբերութեամբ, որ տոնական տարին պետք է սկսած լինէին Հունվարի 1-ից, ինչպես Տօնանամակում է և ընդգրկված նոր վկայաբանութիւններ ու վարքեր, ներբողյաններ: Ըստ երևույթին նրանց հետևել է Տէր-Իսրայելը, երբ կազմեց Յայսմավուրք ժողովածուի նոր խմբագրութիւն և իր տոնական տարին սկսեց Հայոց անշարժ տոմարի Քաղոց 24-ից (=Հունվար 1), այսինքն հետևեց Գրիգոր Վկայասերին և Կիրակոսին ավելացնելով Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվերը և նոր վկայաբանութիւններ ու վարքեր: Նրանց Յայսմավուրք ժողովածուն, թերևս գտնվի Տեր-Իսրայելի խմբագրածի տարբերակների մեջ կամ էլ գտնվի մի ժողովածու, որն սկսել է Հունվարի 1-ից: Ասենք նաև, որ Հայոց Յայսմավուրքներն այնքան են խմբագրվել, որ Հնարավոր չէ միանշանակ պնդել ցանկացած Յայսմավուրք ժողովածուի նախանշանակ տարբերակի վրա: Ի դեպ մենք համաձայն ենք Մ. Ավագբյանի Հետ, որ Գրիգոր Վկայասերը կազմել է ճառընտիր, բայց Յայսմավուրք ժողովածուի իմաստով:

Այսպիսով պարզվում է, որ Գրիգոր Վկայասերը և նրա գործակիցները կազմել են Յայսմավուրքի նոր խմբագրութիւն, որը մինչև Տեր-Իսրայելի վերստին խմբագրութիւնը Հարստացել է Գրիգոր Փոքր Վկայասերի, Ներսես Շնորհալու, Ներսես Լամբրոնացու կատարած ինչպես թարգմանութիւններով, այնպես էլ սրբերի մասին գրված բնագրերով¹:

Բերենք ամփոփիչ տեղեկութիւններ 2695 և 7443 թվահամարների Յայսմավուրքների խմբագրութիւններից:

2695 թվահամարի Յայսմավուրքի «Աւելեացն Գ եւ Աւգոստոս Ը» կանոնի տակ «Յայսմաւուր յիշատակ Սուրբ Հայրապետացն Գրիգորի և Ներսէսի» վերնագրի տակ գրված է. «Երջանիկ և Սուրբ Հայրապետքս Գրիգոր և Ներսէս եղբարք էին Հարազատք. յազգէ սրբոյն Գրիգորի և ազգականք տէր Վահրամայ, որ Գրիգորէսն կոչեցաւ, զոր կոչէին վկայասեր. վասն պատուելոյ զվկայս և թարգմանելոյ բազում ճառս ի Հայ լեզու և գիր, և տէր Բարսղի: Սոքա պայծառացուցին զեկեղեցիս Հայաստանեաց կարգաւորութեամբ և տաւնիւք և սպասիւք և գիրս թարգմանելով, որ ոչ գտանիւր առ մեզ: Եւ ի փոխեցին զաթոռն Հայրապետական ի Մովքն և անտի ի Հռոմկլայն՝ գնեալ զնա ի Փռանկ իշխանէ միողէ: Եւ ամբացուցին պարրսպաւք ամբազունիւք, զոր և շրջապատեն Բ գետք՝ Եփրատ և Փարսման: Եւ շինեալ ի նմա եկեղեցի վայելուչ: Եւ կալեալ զՀայրապետութիւն սուրբ Գրիգոր ամս ՄԳ (53), վախճանի բարիոք: Եւ յաջորդէ զաթոռն Տէր Ներսէս ամս է: Եւ առաւել պայծառացոյց զկարգ եկեղեցոյ. զի այր իմաստուն և գիտնական էր: Եւ եՀաս համբաւ իմաստութեան նորա յամենայն ազգս, և Մանիլ կայսրն Յունաց, և փեսայ նորին Ալեքսն: Խնդրեցին ի նմանէ դաւանութիւն Հաւատոյ և գրեաց զեղեցիկ յաւրինուածով լի ուղղափառութեամբ: Եւ յոյժ գովեցաւ ի նոցունց: Եւ իմաստասեր Յունաց լուեալ զհամբաւ նորա առաքեցին զոմն իմաստուն Թերիանէ անուն երթեալ տեսանել, թէ է որպէս համբաւն է զնմանէ: Եւ նորա եկեալ եկաց առ նմա աւուրս բազումս, և յոյժ իմաստուն եգիտ զնա յամենայն: Եւ իբրև գնաց ի Կոստանդինուպոլիս ի Հարցանել զնա իմաստասիրացն ասեր:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 2680, էջ 120բ, 4477, էջ 64բ, 1522, էջ 246բ, 1912, էջ 45բ, 3276, էջ 73բ, 1418, էջ 125ա և Գ, Փարիզի 178 թվահամարի ձեռ. (միկրոֆիլմ 879) ԽԲ Բամարի տակ, Ն. Պողարյան, Ցուցակ ... Բ. Ա., էջ 251, 256 և Բ, էջ 169 և Գ, Ա. Մաթևոսյան, Գշվ. աշխ., էջ 156, 160-161, 178-179, 188, 228-229, 230 և այլն:

նոր ոմն Գրիգոր Աստուածաբան յարուցեալ է: Եւ զաւր Հանգըստեան նորա տաւն կարգեցին ընդ այլ Հայրապետաց և վարդապետաց եկեղեցոյ: Սայ արար շարական բազումս քաղցր եղանակաւ, և տաղս, և գանձս ըստ գրոյ անուան իւրոյ: Արար և Համառաւտ Մատթէոսի աւետարանին լուսաւոր ճառիւք և այլ թարգմանութիւն և քերթողութիւնս: Եւ բարիոք կենցաղապարեալ Հանգեաւ խաղաղական մահուամբ ի Քրիստոս յԱւելեաց Գ և աւգոստոս Ը, որ պսակես զսուրբ քո Քրիստոս Աստուած և փառաւորես զսիրելիս քո ողորմութեամբդ և քեզ փառք յաւիտեանս ամեն»¹:

7433 թվահամարի Յայսմավուրքի մեջ կարդում ենք, որ Գրիգոր վկայասերից Հետո «զթարգմանեալ զգիրսն ի քեւր որդին իւր ի հոմանուն Գրիգորիս» կամ «եւ տէր Գրիգորիս առեալ զթարգմանեալ զգիրսն Եկնիքեսոն ի Կարմիր վանք և անտի կացեալ յոլով ժամանակս...» կամ «եւ սա ևս ետ թարգմանել գիրս բազումս...»²:

Իսկ Ներսես Շնորհալու մասին գրում է. «... արար շարական և երգս հոգևորս գեղեցիկ, և քաղցր եղանակաւ, տաղս մեղեդիս ըստ գրոյ անուան իւրոյ Գանձս և հովիդ անուամբ ոտանաւորս գեղեցկայարմարս զհին և զնոր կտակարանս ի միասին Հաւաքեալ. երկհազարեան տամբ Հնչական. խոստովանութիւնս Հաւատս է՞ տունս ճշմարիտ խոստովանութիւն ուղղափառութեամբ և աստուածաբանութեամբ ըստ Հայաստան եկեղեցեացս կարգի առ թագաւորն յունաց Մանիլ և սա փեւաս նորին Ալէքս ի վերա այբենիցս Հայոց զանազան ոճաւ և անդրադարձութեամբ բնախաւսութեամբ, եւ մեկնութեամբ Աւետարանիւ Մատթէոսի և ճառս ներբողականս Հրեշտակապետացն և թուղթ բազումս ազգի ազգի յաւրինուծովք»³:

Հրոտից Ը և Յուլիս ԺԴ կանոնի տակ «Ի սմին աւուր տաւն է սրբոյ Ներսէսի Տարսոնու եպիսկոպոսին» ենթավերնագրի մեջ գրում է. «... թարգմանեաց սա ի յունական լեզուէ ի Հայ լեզու զգիրս պատմութեան Գրիգորի հոռոմա պապու, որ վասն սուրբ Հարցն է... և կանոնական գիրս սուրբ Հաւրն Բենեքդիոսի... և մեկնութիւն տեղեանն Յոհաննու աւետարանչի: Արար և ինքի մեկնութիւն Սաղմոսացն Դաւթի...: Մեկնեաց և զքարոզս եկեղեցո և զպատարագատոյցն... և ճառս ներբողականս ի տաւնս Տիրամաւրն և Աստուածածնին Մարիամու և ի Սուրբ Խաչն ոտանաւոր չափով, մեկնեաց և զաղաւթս Յոհաննու աւետարանչի... կարգաւորեաց և յամենայն աւուր առնել զտաւնս ուրում և պատահի ըստ աւանդութեան Հարցն Սրբոց, որ ի ծուլութենէ և յայնգիտութենէ անոյթ լեալ էր. վասն որո բանբաս լիներ ի տգիտաց...»⁴:

***

Յայսմավուրքի Հաջորդ խմբագրութիւնը կատարեց Տեր-Իսրայելը Հետեւելով Գրիգոր Վկայասերին, Կիրակոսին ինչպես և Հովհաննես Սարկավազին:

Մեզ է հասել Տեր-Իսրայելի Յայսմավուրքի Հավանաբար նախնական խմբագրութիւն մոտ ընդօրինակութիւն, Վենետիկի 631 թվահամարի գրչագրով, որի Հիշատակարանը հրատարակել են Համարյա բոլոր ուսումնասիրողները, որոնք առնչվել են Յայսմավուրք ժողովածունների հետ: Մենք ևս բերենք այդ Հիշատակարանի տեղեկութիւնները: Այնտեղ գրված է. «...վասն երանաւէտ կենացն, որ կա(յ) պատմութիւն սոցա ի լիակատար ճառս սոցա, զոր յետոյ կարգեալ եղև բովանդակ տաւնք սոցա՝ աշխատութեամբ Տէր Իսրայելի, ի խնդրոյ Զալալի - Դաւլային՝ տեառն Խաչենոյ, հրամանաւ Վանական վարդապետի եւ Հարազատին Գրիգորոյ Տեր Իսրայելի: Զի նոքա հրամայեցին նմա, Հայելով ի Համբերութիւն եւ ի Հնարիմաց գիտութիւն նորա, զի

1 Տե՛ս Ձեռ. № 2695, էջ 213ա-բ:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 7433, էջ 221ա-222ա:
3 Տե՛ս Ձեռ. № 7433, էջ 221ա-222ա:
4 Տե՛ս Ձեռ. № 7433, էջ 388ա-389ա:

ջանս եղեալ գտցէ զաւր նահատակութեան սրբոցն, որ գրեալ կա(յ) ի լիակատար պատմութիւն նոցա, Համառաւտելով նմա զսքանչելի կատարումն սոցա, եղ ընդ այլ կարգի եւ զԱյսմաւուրս, զոր միաշունչ եղեալ անսխալ զտարին կատարեն...:

Տաւնք ըստ Հայոց եւ ըստ Հոռոմոց ամսոց, յիշատակ եւ վարք եւ վկայութիւնք ամենայն սրբոց, զոր կատարէ եկեղեցի ի փառս Քրիստոսի: Բայց գիտել պարտ է, թէ այն որ ասէ յիշատակ՝ միայն յիշատակ է սրբոց, զոր պատմութիւնն յիշէ վասն պիտոյից, իսկ այն որ ասէ վարք՝ զայն յայտ առնէ թէ առաքինութեամբ եւ հաճոյական վարուք ճգնեալ սուրբքն Հանգեան ի Քրիստոս, իսկ որ ասէ վկայաբանութիւն՝ յայտ է թէ արեամբ նահատակեալ սուրբքն վկայութեամբ կատարեցան ի Քրիստոս...:

Արդ եղև կատարումն սուրբ գրոցս ի թվ ՊԶԶ (= 1426/7 թթ.), ի յանապատս Տրապիզոնու, ընդ հովանեաւ սուրբ Փրկչիս եւ Սուրբ Յովաննիսի, ձեռամբ անարժան եւ մեղաւք մեռեալ ոգոյ Ղազարի Ղրիմեցոյ...»¹:

Վերը բերվածից պարզ է դառնում, որ ընդօրինակողն օգտվելով նախնական Հիշատակարանից շարադրել է նրա բովանդակութիւնը, որը երևում է նաև մեկ այլ Հիշատակարանի տեղեկութիւններից, որը կնեկայացնենք քիչ հետո:

Այստեղ միայն նշենք, որ Հիշատակարանի «Բայց գիտել պարտէ»-ից մինչև «կատարեցան ի Քրիստոս» հատվածը վերցվել է Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու Տոնացուցից՝ բացատրելու համար վարքերի և վկայաբանութիւնների տարբերութիւնը:

Նկատենք, որ Յայսմավուրքի ընդօրինակութիւնն ամբողջական է, սկսվել է Քաղոց 24 և Հունվար 1-ի կանոնով և ավարտել Քաղոց 23 և Դեկտեմբեր 31-ի կանոնով, ակնհայտորեն սկիզբ ունենալով հուլյան տոմարական տարին, այսինքն Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի և Յայսմավուրքի կառուցվածքը:

Երևանի Մատենադարանի 1511 թվահամարի Յայսմավուրքի, որը Գրիգոր Խալաթեցու խմբագրութիւնն ընդօրինակութիւն է կատարված 1470/1 թթ., Հիշատակարանում գրված է «... Արդ այս տաւնացոյց կարգեալ բովանդակ տարոյ աշխատութեամբ Տէր Իսրայելի Խաչենեցոյ եպիսկոպոսի, հրամանաւ Վանական վարդապետի, ի խնդրոյ Զալալ Դօլին՝ տեառն Խաչենոյ և Տէր Գրիգորի եպիսկոպոսի, որք աղաչեցին զՏէր Իսրայել եպիսկոպոսն, Հայեցեալ ի կորովութիւն բարուցն եւ նա յանձին կալաւ և ջանս եղ զտանել զաւր նահատակութեան սրբոցն, որ գրեալ կայ ի լիակատար պատմութիւն, Համառաւտելով նմա զսքանչելի կատարումն սրբոցն, և ընդ այլ կարգեալ Յայսմաւուրսն, զոր կարգ ամսոցն Հայիւ և Հոռոմիւ միաշունչ եղեալ ա(նսխալ) զտարին կատարեն: Բայց ոմանք յանգեստ եղեալ [Հակոբեանէն այսպիսի գեղեցիկ ընթերցուխոնոց, որ աւր ըստ աւրէ զլսելից մեր զարհուրեցուցանէ և դողումն ցաւագին տայ անձայն մերոց: Եւ արդ եթէ այսպիսեացն է արքայութիւն երկնից: Ապա մեզ զինչ լինի ծուլից սև հեղգացելոցս, այլ միայն յայս ապաւինեալ յառաջ ընթանալ յաւժար սրտիւ, և առնել զյիշատակ սրբոցն, և բարեխօս ունել առ Աստուած, զի հաշտեցի ընդ մեզ և բարձցէ յաշխարհէ զպատուհաս մեղաց մերոց, և արժանասցէ սրբոցն փառաց՝ Հասանել ի Քրիստոս Յիսուս, ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս ամէն...»²:

Հնարավոր ենք համարում, որ Հիշալ Հիշատակարանը լինի Գրիգոր Խալաթեցու, որից վերցրել է գրիչը վերջում դնելով միայն ընդօրինակութիւն Հետ կապված իրողութիւնները: Եր-

1 Ս. Մեմենյան, Նշվ. աշխ., հ. Ե, էջ 73-74, Մ. Ավգերյան, Լրումն լիակատար վարոց և վկայաբանութեան սրբոց, Վենետիկ, 1814, էջ 27, տե՛ս Գալ Paul Peeters. S. 1, Pouz L'histoire Du Synaxaire Armenien, Extrait des Analecta Bollandiana, tome XXX, Bruxelles, 1911, p. 18, Գ. Սարգսեան, Աշվ. աշխ., Բագմավեպ, 1949, № 3-4, էջ 61, Մ. Ավդալբեգյան «Յայսմաւուրք» ժողովածուները և Արանց պատմական արժեքը և այլն:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 1511, էջ 607բ:

կու հիշատակարանների համարադրումը ցույց է տալիս, որ նրանք օգտվել են ավելի վաղ գրված ընդօրինակությունից:

Երկրորդ հիշատակարանի հեղինակ-գրիչը նույնացրել է Քաղոց 24 և Հունվար 1-ով և Նավասարդ 1-ով և Օգոստոս 11-ով սկսվող Յայսմավուրքները միմեանց հետ, որոնցով տարբերակվում են առկա խմբագրությունները: Նա ըստ էության ճիշտ չի վարվել, որովհետև այդ խմբագրությունները ունենին տարբեր սկիզբ, նյութերի տարբերակումներ ու որոշ կանոնների ոչ համարժեքություն: Սակայն հիշյալ զանազանությունները ըստ երևույթին ուշադրության չի արժանացել հատկապես Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերով կազմված Յայսմավուրքների շրջանակներում, որովհետև 14-րդ դարում ընդօրինակված և խմբագրված 2695 թվահամարի Յայսմավուրքը, որը տոնական տարին սկսել է Քաղոց 24 = Հունվարի 1-ով, այսինքն Տեր-Իսրայելի սկզբունքով իր մեջ ներ է առել Կիրակոս Գետիկցու Յայսմավուրքի խմբագրության շատ կանոններ և նյութեր: Վենետիկի 631 և Երևանի 2695 թվահամարների Յայսմավուրքների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Տեր-Իսրայելի խմբագրության վրա ավելացվել է Կիրակոս Գանձակեցու խմբագրությունից ավելի քան 60 վկայաբանություններ և վարքեր: Դեռ ավելին, վերջինս խմբագրելով ներ են մուծել ավելին քան 10 նոր նյութեր: Այնպես որ Յայսմավուրքների հիշյալ խմբագրությունները տարբերակելով հաղորձ անհրաժեշտ է հատուկ ուսումնասիրություն կատարել յուրաքանչյուր ընդօրինակություն, որպեսզի պարզվի ոչ միայն նախնական բնագրի, այլ հետագայում նրանց հետ կատարված խմբագրությունները, որն ապագայի խնդիր է: Մի բան պարզ է, որ Տեր-Իսրայելի Յայսմավուրքի նոր խմբագրությունը տարվա սկիզբը ընտրելիս և նյութերը տալիս հիմնականում հիմնվել է Գրիգոր Վկայասերի կազմած Յայսմավուրքի վրա ավելացնելով ոչ միայն Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերը, այլ նաև նոր նյութեր՝ քաղված այլ ժողովածուներից: Հարկ է նշել, որ թերևս վաղ շրջանից է գալիս և հետագայում շարունակվում է վկայաբանական ժողովածուների-ճառընտիրների կազմումը, որոնք հավանաբար անվանվել են «Մարտիրոզք գրոց» հունարեն հնչմամբ և որևէ սկզբունքի վրա հիմնված չէին և պարունակում էին վարքերի և վկայաբանությունների որոշակի քանակ կապված հանգամանքների հետ: Այսպես Փարիզի 178 թվահամարի վկայաբանական ժողովածուն, որը թվագրվում է 12-րդ դարով կազմված է 168 վարքերից և վկայաբանություններից: Այն համակարգված չէ որևէ ձևով, որովհետև սկզբից ունի Ստեփանոս Նախավկայի, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Յակոբ Մծբնայա, Մարութայի, Փոկոսի, Կիպրիանոսի և այլոց մասին գրված վարքերն ու վկայաբանությունները, ներբողյաններ, պատմությունները և այլն, որոնց հիշատակի օրերը գտնվում են տոնացույցի տարբեր տեղերում անկախ նրանից այն եղել է շարժական, թե անշարժ սկզբունքով: Մի սովոր խումբ են կազմում վկայաբանությունների խմբերը, որոնք զետեղվել են ժողովածուների մեջ, այսինքն այդ ճառընտիրները մասնագիտացված թեքում չունեն:

***

Յայսմավուրքի հաջորդ խմբագրությունը կապվում է Կիրակոս Գանձակեցու, Արևելցու, Գետիկցու կամ պարզապես Կիրակոս վարդապետի անվան հետ: Առկա բնագրերի ընդօրինակությունները ցույց են տալիս, որ Կիրակոս Գանձակեցին Յայսմավուրքը խմբագրել է երկու անգամ երկար տարիներ աշխատելով նրա հարստացման վրա, մի դեպքում նախորդ Յայսմավուրքի վրա ավելացրել է 112 ճառ, իսկ հետագայում հասցրել է 170-ի: Բերենք նրա խմբագրությունների ընդօրինակությունների մեջ պահպանված տեղեկությունները:

7433 թվահամարի գրչագրի մեջ, որը ընդօրինակվել է 1466/7 թթ., Ալեքեաց 5 և Օգոստոս 10 կանոնի «Յիշատակ է Կիրակոս վարդապետին» վերնագրի տակ գտնում ենք հետևյալ տեղեկությունը.

«Յուսով որ առ Աստուած և վասն սիրոյ վկայիցս Քրիստոսի, և քարոզողաց բանին կենաց առաջնորդացն և լուսաւորչաց եկեղեցոյ և խաչակրաւն միանձնաց ճանաւորաց Քրիստոսի համարձակեալ ես նուաստ ծառա Քրիստոսի Կիրակոս վարդապետ, ի թուականիս Հայոց ՋԲ (= 1253/4 թթ.), աշխատասիրեալ յաւելի ի նախակարգեալ տաւնս ճառս համառաւտ ծժԲ (112), ի ձեռն Ստեփաննոսի և Վահրամ վարդապետացն, հաւաքեալ յԱստուածաշ[ունչ] գրոց, ի պայծառութիւն կաթողիկէ եկեղեցու, և մեզ տաւնողացս ի բարեխոսութիւն: Եւ աղաչեմ զամենեւսան սիրովն Քրիստոսի ոչ բառնալ զայս յիշատակ բանի, այլ գրեալ յամենայն գիրս, որ գրին ի ոմանք, զի և ձերն գրեսցի յիշատակ ի դպրութիւն կենաց, և որք բառնան՝ բարցի նոցայն ի դպրութենէն կենաց: Աւրենեալ է ամէնասուրբ երրորդութիւն Հայր և որդի և Հոգին սուրբ յաւիտեանս ամէն»¹:

Վենետիկի 189 թվահամարի գրչագրում, որն ընդօրինակվել է 1434/5 թթ., գրված է. «Յուսովն Աստուծոյ եւ սիրով սրբոց նորա, նուաստ ոգի Կիրակոս վարդապետ Արևելցի, ի միասին հաւաքեցի գտաւնս սրբոցս Աստուծոյ, ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի աւուրց: Գրեցի եւ պատմութիւնս նոցա, որոց ոչ էր եղեալ ի գիրս Յայսմաւուրացն եւ խառնեցի ընդ նախակարգսն, եւ աղաչեմ զտաւնողսդ եւ զգրողսդ՝ գրել եւ զայս յիշատակ բանի. զի եւ դուք գրեսցիք ի գիրն կենաց. եւ որ բառնայ զմերս՝ ջնջեսցի եւ ինքն ի դպրութենէն կենաց: Եւ եղեւ իրակութիւնս այս ի թվիս ՋԺԸ (= 1269/70 թթ.) յաշխարհիս Կիլիկեցոց, ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան որդւոյն նորին Լեւոնի, ԿԶ (66) ամի կենաց պանդխտութեան մերոյ, յորում աւարտ եղեւ ի փառս Աստուծոյ, յաւիտեանս ամէն: Եւ ճառք, որ յաւելաք մեք ընդ հինն խառնեալ հարիւր եւ եօթանասուն. անուամբն և շնորհօքն Աստուծոյ ամէն»²:

Մ. Ավգերյանը, Ղ. Ալիշանը և Պ. Պետերսը բերել են մի վկայություն, որտեղ «գիրակոս վարդապետ Արևելցի, ի վանաց Գետիկցի, գյարմարիչ և զլուսաւորիչ այսմ կրտակիս և ստացող սորա...»³: Հիշյալ տեղեկությունները կասկած չեն թողնում, որ Կիրակոս Գանձակեցին նախապես 1253/4 թթ. Ստեփաննոս և Վահրամ վարդապետների հետ համատեղ կազմել են Յայսմավուրքի նոր խմբագրություն նախորդի մեջ ներմուծելով 112 ճառ, իսկ 1269/70 թթ. միայնակ այդ Յայսմավուրքի ճառերի թիվը հասցրել է 170-ի:

Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս դեպքում չունենք վաղ շրջանի ընդօրինակություններ, որպեսզի համեմատենք և գտնենք Կիրակոս Գանձակեցու խմբագրության նախնական բնագիրը, միայն առկա են 1267 թ. և 1292 թ. ընդօրինակված Յայսմավուրքների համառոտ տարբերակներ, այն է՝ 3082 և 179 գրչագրերը, որոնց միջոցով վերականգնվում է Կիրակոս Գանձակեցու Յայսմաւուրքի ոչ միայն նախնական բնագիրը, այլև 1292 թ. կատարած Ստեփանոս Գույնբրիցանցի խմբագրությունը իհարկե կանոնների մակարդակով:

Կիրակոս Գանձակեցու Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ կանոններն սկսում են Հայոց անշարժ տոմարի տոմարական տարվա սկզբից, այն է՝ Նավասարդի 1 (= Օգոստոս 11) և շարունակվում մինչև Ավելեաց 5 (= Օգոստոս 10): Տեր-Իսրայելի Յայսմավուրքի համեմատ Կիրակոս Գանձակեցու Յայսմավուրքի խմբագրությունը ունի սկզբունքային տարբերություն մի կողմից որ 1-ինը սկիզբ է ընտրել Գրիգոր Վկայասերի տոնացույցային տարին, այն է՝ Քաղոց 24 ÷ Հունվարի 1, իսկ 2-րդի դեպքում հիմնվել է Հայոց անշարժ տոմարի տարվա վրա, այն է՝ Նավասարդի 1 = Օգոստոս 11: Մյուս կողմից Տեր-Իսրայելից խմբագրության մեջ մուծվել է սկզբից

1 Տե՛ս Ձեռ. № 7433, էջ 428բ, տե՛ս նաև Ղ. Ալիշան, Հայաստան, Ա, էջ 107, Ա. Ն. Սրապյան, Բանասիրական ճշգրտումներ, ՊԲՀ, № 4, էջ 139:
2 Ս. Մեմենյան, Աշխ. հ. Ե, Ղ. Ալիշան, Հայաստան, Բ, էջ 472, P. Peeters. S. 1, Pouz L'Histoire Du Synaxaire Armenien, p. 15, Ա. Սրապյան, Աշխ. աշխ., էջ 140, Ավդալբեգյան, Աշխ. աշխ., Ն. Պողարյան Աշխ. աշխ., Ա, էջ 260, Գ. Սարգսյան Աշխ. աշխ., 1949, էջ 61:
3 P. Peeters, Աշխ., էջ 14, Մ. Ավգերյան, Լրումն վարուց..., էջ 29:

112 ճառ, իսկ Հետագայում ավելացրել և հասցրել է 170-ի: Առկա Յայսմավուրքների խմբագրությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Տեր-Իսրայելի խմբագրության համեմատ հստակորեն տարբերակվում են ավելի քան 70 ճառեր, մյուսների հարցը Հետագա ուսումնասիրությունն է պահանջում: Բացի այդ, մի խումբ կանոններ կամ նոր ձևակերպում են ստացել կամ որոշ սրբերի հիշատակի օրերը դրվել են տոնական տարբեր օրերի կանոնների տակ: Սրանց անդրադարձման համար պետք են տասնյակ էջեր, որոնք մեր խնդրից դուրս է: Մի բան պարզ է, որ Կիրակոս Գանձակեցին տասնյակ տարիներ հավաքել է վկայաբանություններ և վարքեր, խմբագրել և գրել չեղածը և ներմուծել հատկապես Տեր-Իսրայելի խմբագրության մեջ և ստեղծել իր տարբերակը, որի գրչագրերն ու նրա խմբագրությունները բազմաթիվ են մեր ձեռագրերում, որոնց թվում 3082, 179, 9585, 7529, 7530, 4741, 7433 և այլ գրչագրերը:

***

Ասենք, որ Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու տոնացույցին հետևեց Գրիգոր Անավարզեցին, որի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են բերել Գ. Սարգսյանը և Ն. Ակինյանը: Ըստ Գ. Սարգսյանի Սահ Մաշտոցի մեջ՝ ընդօրինակված 1345-ին Գ. Անավարզեցու մասին գրված է. «Եւ բազում պատմութիւն վկայից թարգմանեաց ի Հռովմայեցոց եւ ի յունաց եւ յասորոց ի մերս, եւ պայծառացոյց կարգօք զեկեղեցիս Հայոց»¹:

Ըստ Ն. Ակինյանի բերված տեղեկության Վարդան Բաղիչեցին, որ խոսում է նաև Յայսմավուրքի մասին, գրել է. «Յայսմավուրք եւ այլ ճառք սրբոց թարգմանեալ եղեւ ի Յունաց եւ յԱսորոց ձեռամբ սրբոյն Գրիգորի վկայասերի, իսկ յետոյ Գրիգոր Անավարզեցի ձեռն արկեալ բազում ինչ այլ արեալ և յետո Գրիգոր Խլաթեցի (Մերենց)»²:

Գ. Սարգսյանը Վենետիկի 710 թվահամարի գրչագիրը, որը Յայսմավուրքի է ընդօրինակված ըստ Գ. Սարգսյանի 1310-1320 թթ.-ին, ըստ Ս. Ճեմճեմյանի 1308-1309-ին, որը վերջերս հրատարակել է նրա հիմնական բովանդակությունը՝ Հնարավորություն է տալիս համեմատել Վիեննայի 1048 թվահամարի գրչագրի հետ: Պարզվում է, որ Գ. Անավարզեցին հետևել է նույն սկզբունքին տոնական տարիին սկսել Սեպտեմբերի 1-ից տեղ տեղ ավելացնելով Հայոց անշարժ տոմարի համարժեքները, իսկ բովանդակության մեջ ներ է առել Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու սրբերի ցուցակն ու բնագրերը իր կողմից ավելացնելով լրացուցիչ տվյալներ ոչ միայն Հունաց ու լատինաց, այլև Հայոց կողմից տոնվող սրբերի:

Մենք չենք ուզում ծավալվել այս առիթով, որովհետև այն առանձին ուսումնասիրություն է պահանջում, միայն նշենք որ Գրիգոր Անավարզեցին լրացուցիչ լուրջ աշխատանք է կատարել խմբագրելով նախորդը: Ասենք նաև, որ Գրիգոր Անավարզեցին այն ուղղության ներկայացուցիչ էր, որը փորձում էր Հայոց շարժական տոները վերածել անշարժ և տոնել Յայսմավուրքային սկզբունքով: Դեռ ավելին, հավանաբար նրա կազմած բնագրում 1307 թ. Մարտի 19-ին՝ «ի Մեծի ողորմեան տօնին» Սուղմ ժողով հրավիրեց «Սահմանադրութիւն Հայոց» կանոններով հանդերձ: «Սահմանադրութիւն Հայոց ընդհանուր Ստոյն ժողովոյն, որ եղև Հրամանաւ Տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի եւ Հայոց արքային Լեւոնի, ի թուին ծննդեան Քրիստոսի ՌՅԷ, եւ Հայոց ՉՄՁ սակս միաբանութեան Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Հռոմա» բնագրի մեջ սահմանվել է հետևյալ փոփոխությունները կատարել.

1 Տե՛ս Գ. Սարգսյան, Գրիգոր Անավարզեցին հայրապետ եւ գրիչ, Բազմավեպ, 1947, № 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 201-202, 1948, № 1-2 հունվար-փետրվար, էջ 4-9, 1949, № 3-4, մարտ-ապրիլ, էջ 58-66, տվյալ վկայությունը՝ էջ 58:
2 Ն. Ակինյան, Յովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի թարգմանիչ Յայսմավուրքի (991): Աճ, էջ 12:
3 Տե՛ս Ս. Ծեմճեմյան, Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի վեներտիկ, Բատրո Ե, վեներտիկ, 1995, էջ 2-28:

1. «Կարգեաց նա պահչք Մննդեան Տեառն ի Դեկտեմբերի ԺԹ (Դեկտեմբերի 30-ի փոխարեն) - Ռ. Վ.) եւ ճրագալոյցն ձկամբ եւ ձիթով միայն քաւականալ»:

2. «Նա եւս աւանդեաց տօնեալ, զտէրունական տօնսն, հանգիստ վերոյգրեալ սուրբ եւ ուղղափառ եկեղեցեացս Քրիստոսի՝ զտօն Աւետեացն առնել մեծաւ հանդիսիւ ի Մարտ ամսոյ իՅ օրն (Ապրիլ 6-ի փոխարեն - Ռ. Վ.), ըստ պատկերի աւուրն ուր եւ պատշաճ է արասցուք: Եւ զտօն ծննդեանս Քրիստոս ի Դեկտեմբերի իՅ (Հունվարի 6-ի փոխարեն - Ռ. Վ.) ըստ պատկերի աւուրն արասցուք: Եւ զքառասնօրեայ գալոստն ի տաճար ի Փետրուար ամսոյ Բ (Փետրվար 14-ի փոխարեն - Ռ. Վ.) արասցուք: Եւ զայլ եւս սրբոցն տօնս ըստ այսմաւուրացն (այսինքն՝ անշարժ - Ռ. Վ.) արասցուք, որպէս եւ այլ Քրիստոնեայք առնին: Եւ աւանդութեամբք տօնքն, զոր ունի եկեղեցիս հարց զոր այժմ տօն է ուրեք ուրեք, նմանապես մնացէն...»:

«... եւ եղև կանոնադրութիւն եւ սահման սուրբ ժողովոյս ի մեծ թուականիս Հայոց ՉՄՁ (=1307 թ.) յամսեան Մարտի ԺԹ ի մեծի ողորմեան տօնին, ի սուրբ Սոփիա եւ ի մեծ եկեղեցին մայրաքաղաքին Ստոյ»¹: Հիշյալ կարգադրությունը Գրիգոր Անավարզեցին ներառել է նաև իր կազմած «Յայսմավուրքի» խմբագրության մեջ, որը ևս ցույց է տալիս, որ այդ խմբագրությունը կատարել է Գրիգոր Անավարզեցին: Այն միայն ժամանակավոր և սահմանափակ կիրառություն ունեցավ թեև մինչ այդ էլ որոշ տեղեր Կիրիկիայում: Իսկ նրա սահմանափակ կիրառությունը երևում է Հայոց տոնացույցերի ընդօրինակություններից, որոնք կատարվել են ոչ միայն նրա կաթողիկոսության շրջանում, այլ նրանից հետո:

***

Յայսմավուրքի ամփոփիչ խմբագրությունը կապված է Գրիգոր(իոս) Խլաթեցու կամ Գրիգոր Մերենցի անվան հետ: Նրա Յայսմավուրքի խմբագրությունները բազմաթիվ են, միայն 15-րդ դարի գրչագրեր են 7468, 7543, 8913, 6338, 1511, 4806 և այլ թվահամարների ձեռագրերը:

7468 (15-րդ) և 1511 (ընդօրինակված Հայոց 920 թ = 1470/1 թթ.) թվահամարների, ինչպես և այլ գրչագրերում Քաղոց ի է և Յունուարի Դ կանոնի «Յայսմ աւուր յիշատակէ տիեզերալոյս վարդապետին Գրիգորի Խլաթեցոյ» հատվածի մեջ տրված է Գրիգոր Խլաթեցու կենսագրությունը, որը գրել է Թովմա Մեծփեցին: Այսպես 7468 թվահամարի գրչագրի ստորին լուսանցքում գրչի կողմից գրված է. «Ձայս ճառս մեծ վարդապետն և քաջ հոգեւորն է արարել Թովմա վարդապետն» (էջ 173բ), իսկ 1511 թվահամարի գրչագրում ճառի վերջում գրիչը տալիս է «... Որոյ յիշատակն (Գրիգոր Խլաթեցու - Ռ. Վ.) աւրհնութեամբ եղիցի, և աղաւթք նորա ի վերա ամենայն աշխարհի և մաղթանաւք նորա տէր մեզ ողորմեցի և թովմայի վարդապետին, որ զայսչափ գիծս շարագրեաց...» (էջ 265ա): Ըստ այդ բնագրի Գրիգոր Խլաթեցին «անեալ և վարժեալ ի գործ քահանայութեան առ սուրբ ճգնաւորի միոյ Վարդան կոչեցեալ» և «Ձ ամ սպասաւորեալ նմա»: Այնուհետև գնում է «առ մեծ վարդապետն Յոհաննէս Որոտնեցին՝ մականուն Կախիկ կախեալ ի սէր Յիսուսի» և «Ը ամ վարժեալ և սիրեցեալ ի նմանէ»: Նրա ուսման ընկերն է եղել Գրիգոր Տաթևացին՝ «զերկրորդ լուսաւորիչն Հայոց սուրբ առաքելոյն Ստաքէոսի»: Ուսուցչի մահից և Լենկ Թեմուրի ավերումներից հետո վերադարձել է «ի բլնիկ գաւառն իւր առ մեծ վարդապետն Սարգիս. յերկիրն Քաղբերունոյ ի հռչակաւոր և յԱստուածաբնակ ուխտն Աստուածածնին որ Սուխարա վանք վերակոչի: Այնտեղ վարժվել և աշխատել է ընկերակից ունենալով «զՄեծ ճգնաւոր վարդապետի Վարդան Հոգեց վանաց, որ յետոյ յաջորդեաց զաթոռ վարդապետութեան երանելոյն Սարգսի»: 10 տարի Վարդանի մոտ է մնացել և

¹ Տե՛ս Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս և միութեան Գոցա ընդ հոռմէական եկեղեցոյ ի Փլորեմտեան Սիւնոքոսի, գրեց Ա. Վ. Պալմեան, վեներտիկ, 1878, էջ 273-280:

«ընկալելու ի նմանէ զաստիճան վարդապետութեան»: Այդ ընթացքում «լուսաւորէր առ հասարակ զամենեւեան իմաստութեամբ և ընթերցմամբ գրելով և կարդալով, զանձով ու տաղով...»: Նրանից հետո Գրիգորը «առեալ հրաման ի վարժապետէն իւրմէ դաս ասել և աշակերտ ժողովել: Եւ նա ելեալ ի Բզնունեաց քաղաքն Արծկէ ի սուրբ Ուխտն Ստեփաննոսի եւ ժողովեցան անդ բազումք ի կրաւնաւորաց և յուսումնասէր եղբարց և միախառնէր զնոսա անճառելի և անպատմելի ուրախութեամբ Աստուածաշունչ գրոց գիտութեամբ և հնոց և նորոց իմաստութեամբ... և անհանգիստ տքնութեամբ ի գիշեր և ի տուրնջեան ձեռաւք իւրովք վաստակեր ի գիրս գրչութեան և ի տնանկս կարկառէր... Այլ և երկրորդ Վկայասեր անուանեցաւ ի վերջին ժամանակս և յետին դարուս, զի ժողովեաց գիրս բազումս ի մերոց և յաւտարաց, զհնացեալս և զեղծեալս, զձածուկ և զանյայտ պատմութիւնս ամենայն սրբոց, ի խաւարէ ի լոյս ածեալ և արար զգիրս Յայսմաւորաց՝ յուրախութիւն և ի ցնծութիւն ամենայն եկեղեցոց մանկանց»:

Նա «հասեալ ի բարեւոք ծերութեան աւելի քան զՀ (70) ամ կամեցաւ գնալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ՝ վարդապետօք և աշակերտօք...»: Նա Բ ամ յամեալ յերուսաղէմ և ապա անտի եկեալ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ ի բնին գաւառն իւր...»: «Եւ ի վերա այս ամի առաքինութեան ցանկալի մարտիրոսութեան հասանել և վկայից պըսակացն ժամանել»:

Թովմա Մեծոփեցին շարունակում է. «Զի մինչդեռ յուրախութեան և ի ցնծութեան վայելեաք, ահա եհաս յանկարծակի մրրիկ թշուառութեան, ի նենգաժուր և յանհաւատ ազգէն Մարաց, զի հասին սուսերաւք և տիգօք ի վերա Արծկէ քաղաքի և բազումս պանին եւ այլք ի նոցա զնացեալ զաղտագողի յԱստուածաբնակ ուխտն Յիսկնա՝ կամէին զսուրբ եղբարս սրոյ ճարակ տալ և նոցա զնացեալ փախստական եղեն ի տեղոջէն: Իսկ զերջանիկ և զերանելի այրն Գրիգորիոս ոչ կարացին հանել ի վանացն, այլ ասէր «աստ կացից և աստ մեռայց»:...

Եւ հեղին զարիւն նորա իբրև զգառն անմեղ... եւ աւրհնութեամբ աւանդեաց զհոգին իւր:

Թովմա Մեծոփեցին շարունակում է. «Իսկ յետոյ եկեալ հրեղէն լեզու և ճգնաւոր վարդապետն Յակոբ Ղրիմեցին աշակերտաւք իւրովք և ազգականօք և բազում ժողովրդովք, եղին զնա ի տապանի և կոծ մեծ՝ արարին վերա նորա: Այլ վայ և եղուկէ մեզ հոգեւոր որդիք հոգեւոր հաւրն մերոյ խրատեալք, եկայք ի միասին ողբ ասացուք զհօրն զվրտանկ...»:

«Կատարեցաւ նահատակութեամբ Մեծ վարդապետն Գրիգորիոս ՊԶԴ թուականին մեր, Թ մայիս ամսոյ, յաւուր կիրակէի մեծի Պենտէկոստէին գալստեան հոգւոյն Աստուծոյ ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ...»:

«Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոբեցոյ» աշխատութեան մեջ, որը հեղինակը ավարտել է ավելի ուշ 1441-1446 թթ. սահմաններում հետևյալ տվյալներն է ավելացնում Գրիգոր իշխանի մասին, Վարդան վարդապետի մահից հետո (= հայոց 855 թ. = 1405/6 թթ.) Գրիգորը «յաջորդեաց զաթոռ նորա» (էջ 41): Այնուհետև շարունակում է. «... զերից ժամանակաց պատմութիւնս ի լոյս ածէր ի հարցանելն և ի պատասխանատրութիւնս և զգիրս սրբոց մարտիրոսաց և վկայիցն որ կոչի Յայսմաւորաց՝ սակաւարան և անվթար շարադրեալ ի սրբոց հնոց և նորոց վարդապետացն ի լոյս էած» (էջ 42): Գրիգոր «50 ամ գիրս գրեաց»: Նա «բազում երգս Գանձաց և տաղից յիշատակ թողեալ ինքեան՝ յոյժ տօնասէր եւ պատուող սրբոց»: Գրիգոր իշխանի «հասեալ ի բարեւոք ծերութիւն ավելիք քան զ 75 ամ և յ 874 ամի թուականիս մերում եկ պիղծ ազգն Մարաց ի յԱրծկէ քաղաք Հայոց և գնաց յանապատն Յիսկնայ և ըմբռնել զնա անօրինացն» (էջ 43): Թովմա Մեծոփեցին շարունակում է. «Եւ եհաս մարտիրոսական պսակի յոյժ մարտիրոսասէր գոլով և եղին զնա ի սուրբ ուխտն Յիսկնայ Նախավկային Ստեփաննոսի անուամբ կոչեցեալ: Եւ հոգեւոր հարազատն իւր վարդապետն Յակոբ ճգնաւոր՝ այրն ցանկալի, եկն ամփոփեաց զնա հանդերձ հարա-

զատ որդւովք իւրովք Ստեփաննոս եպիսկոպոսաւ և աշակերտաւ եւ նստաւ սպասաւոր նորա գերեզմանին ամ մի:

Եւ տկարացաւ, որպէս սահման է բնութեանս. և ի Համբարձմանն յաւուր վերացման ի բանն յայն զոր ասացին քահանայք «Համբարձաւ Տէրն մեր յերկինս» աւանդեաց զհոգին ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ» (էջ 43):

Սկսած Մ. Չամչյանից մինչև մեր օրերը Գրիգոր իշխանեցու նահատակութեան տարին դրել են հայոց 874 թվականին, ինչպես Թովմա Մեծոփեցին է տվել և վերածում ներկա 1425 թվականի, թեև նշված ամսաթիվը և տոնի օրը նկատի չունենալու դեպքում պետք է դրվեր 1424-1425 թթ.:

Սակայն առկա է Գրիգոր իշխանեցու մահվան ամսաթիվը Մայիս 9 շաբաթվա օրը՝ Կիրակի և տոնի անունը՝ Պենտեկոստէ կամ Համբարձում (ըստ նույն հեղինակի):

Ակնհայտ է, որ հիշյալ տվյալների օգնությամբ կարող ենք հաստատել կամ հերքել հայոց 874 թվականը, այսինքն ստուգել և ճշգրտել Գրիգոր իշխանեցու նահատակության տարին:

Համբարձումը և Պենտեկոստեն եղել են հետևյալ ամսաթվերին տարիների կտրվածքով

ՇԼԲ-ի տարի	ՇԼԲ-ի թվական	Հայոց թվական	Ներկա թվական	Համբարձման օրը հուլյան ամսաթվով և շաբաթվա օրով	Պենտեկոստեի օրը հուլյան ամսաթվով և շաբաթվա օրով
340	872	873	1424	Հունիս 1 հինգշաբթի	Հունիս 11 կիրակի
341	873	874	1425	Մայիս 17 հինգշաբթի	Մայիս 27 կիրակի
342	874	875	1426	Մայիս 9 հինգշաբթի	Մայիս 19 կիրակի
343	875	876	1427	Մայիս 29 հինգշաբթի	Հունիս 8 կիրակի

Պարզվում է, որ Թովմա Մեծոփեցին թույլ է տվել երկու սխալ. մեկը ամսաթվի մեջ Մայիսի 19-ի փոխարեն գրելով Մայիս 9, երկրորդը՝ հայոց 875 թվականի փոխարեն տվել է հայոց 874 թվականը: Մենք ՇԼԲ-ի թվականը մտածված ենք տվել հաստատուն պահելով 552 տարբերությունը, մտածելով որ Թովմա Մեծոփեցին կարող էր հաշվել այդ ձևով, այսինքն ՇԼԲ-ի թվականով թեև քիչ հավանական է, որովհետև Հայոց թվականը նույնն է ինչ ՇԼԲ-ի թվականը միայն մեկ տարվա հավելվածով՝ Հայոց շարժական տոմարի հետևանքով: Բնագրում վկայված կիրակի օրը ցույց է տալիս, որ խոսքը գնում է Պենտեկոստեի տոնի մասին և ոչ թե Համբարձման, որովհետև վերջինս միշտ կատարվել է հինգշաբթի օրը, որը հայտնի էր Թովմա Մեծոփեցուն: Այսպիսով, Գրիգոր իշխանեցին վախճանվել է 1426 թվականի Մայիսի 19-ին՝ Պենտեկոստեի կիրակիին, որը համարժեք է հայոց 875 թվականին: Թովմա Մեծոփեցին տվել է մեկ տարվա սխալով: Այլ խոսքով Գրիգոր իշխանեցու եղբունական մահը տեղի է ունեցել մեկ տարի ուշ՝ 1426 թվականին: Ինչ վերաբերվում է Գրիգոր իշխանեցու տարիքին, ապա առաջին տարբերակում Թովմա Մեծոփեցին կարծես թե տալիս է ավելի քան 72 տարի, որովհետև Երուսաղեմ գնացել է ավելի քան 70 տարեկան հասակում և երկու տարի հետո վերադարձել է և կատարվել են այդ դեպքերը, այսինքն՝ 73 տարեկան հասակում, իսկ ավելի քան 75 տարեկան էր, երբ սպանեցին: Այդ հաշվով Գրիգոր իշխանեցու ծնունդն ընկնում է 1351 թվահամարին (1426-75), իսկ մյուս տարբերակով 1353 թվականին (1426-73): Պարզ է, որ պետք է վերանայել նրա ծննդյան թվականը և դնել ոչ թե 1344-ին կամ 1350-ին, այլ 1351-ին:

Թովմա Մեծոփեցին գրում է, որ ժամանակակիցները Գրիգոր իշխանեցուն համարել են 15-րդ դարի երկրորդ Գրիգոր Վկայասեր, որովհետև «արար զգիրս Յայսմաւորաց»: 4866 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք «իսկ ի մերումս ժամանակի, որ էր թուական հայկազեան տօմա-

րիս ՊԾ (= 1400/1 թթ.) երանաշնորհ վարդապետ Գրիգոր Խլաթեցին, ըստ նախնեացն Մերենց կոչեցեալ, ոչինչ նուազ գտեալ քան զառաջին հոգի ընկալ վարդապետան, այլ առաւելեալ քան զնոսին, սա յաւել ի վերայ առաջնոց գրելոցն յովով բանս շահաւետս և աւզտակարս յամենայն պատմագրաց և վկայաբանութիւնս յինքենէ նորոց վկայից սրբոց որք եղեն ի մերումս ժամանակի և հարստացոյց ըզգիրքս»¹:

Վենետիկի ձեռագրատանը պահվող Յայսմավուրքի 1490/1 թվականներին կատարված ընդօրինակության մեջ ավելի մանրամասնում է Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրության աշխատանքների, հատկապես աղբյուրների մասին: Այնտեղ գրված է. «... Այլև ըստ այսմ յարուցողի՝ ամենագովելի, երջանիկ ընտրեալ՝ պատուելի և Աստուածահաճոյ, ամենայն գովութեանց արժանաւորեալ, արի և քաջ սուրբ վարդապետն Գրիգոր, սիրելի գտեալ ամենայն սրբոց ի տօնախմբութիւն... կատարեալ և յընտիր օրինակէ առաջին սուրբ վարդապետքն փարթամացուցեալ էին, և յետոյ սուրբ և պատուելի աստուածահաճոյ վարդապետն Գրիգոր Մերենցն՝ մեծաւ աշխատութեամբ իբրև զմեղու ժրածան գտեալ՝ յԱստուածաշունչ գրոց մեկնչաց, ի Տօնական գրոց, ի գավազանագրոց, ի հարանց վարուց, ի Մարտիրոզոց գրոց, զոր և յինքենէ նորահրաջ պատմութեամբ սրբոց, և զարդարեաց զամենայն տօնս տերունական զաւետեացն՝ զծննդեանն, զտեառնընդառաջի, զարարչութեան աւուրքն, զայլակերպութեան, զԱստուածածնին, զսուրբ Խաչին և զխաչ զիւտն, և զամենայն տօնս սրբոց զարդարեաց...»

Արդ գրեցաւ սա ի թվաբերութեանս հայկազեան տումարի՝ Զ և Խ, ձեռամբ մեղապարտ և փծուն գրչի՝ Վրթանէս մեղսաներկ կրօնաւորի ի գաւառս Արարադեան ի յանապատիս յՈւրծայ, որ կոչի Արջառէրեկք²:

Գրիգոր Խլաթեցին Յայսմավուրքի խմբագրութիւնը, ինչպես երևում է 4866 թվահամարի գրչագրի հիշատակարանից, ավարտել է 1400/1 թվերին, սակայն մյուս գրչագրերից երևում է, որ նա շարունակել է աշխատել նրա վրա հետագայում: Այսպես, 1511 թվահամարի գրչագրում տեղեկութիւն է տրված 1402/3 թվերին նահատակված նոր վկաների մասին:

Ասենք նաև, որ Գրիգոր Խլաթեցու կազմած Յայսմավուրքի հետագա խմբագրութիւնների մեջ ավելացվել են նոր նյութեր: Բավական է հիշել Գրիգոր Խլաթեցու կենսագրութիւնը գրված Թովմա Մեծոփեցու կողմից և զետեղված նրա խմբագրած Յայսմավուրքում: Գրիգոր Խլաթեցին հետևել է Գանձակեցուն սկիզբ ընդունելով հայոց անշարժ տոմարի տարեսկիզբը՝ Նավասարդ 1 (= Օգոստոս 11): Ս. Մարաբյանը³ Գրիգոր Խլաթեցու կազմած Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ հաշվել է ավելի քան 700 միավոր նյութ, իսկ Կիրակոս Գանձակեցու Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ, ըստ 1466/7 թթ. Կաֆայում ընդօրինակված 7433 թվահամարի գրչագրի, որը 3082 թվահամարի գրչագրի հետ համեմատած մուծել է շուրջ 660 միավոր նյութ, որից հետևում է, որ նա ավելացրել է շուրջ 100 միավոր նյութ:

Գրիգոր Խլաթեցին ոչ միայն նոր նյութեր է խմբագրել և ավելացրել նախորդներին այլև գրել է ինքնուրույն բնագրեր տոնական օրերի համար և սրբերի հիշատակի օրերի մեջ փոփոխութիւններ է կատարել՝ տեղափոխելով այլ կանոնների տակ:

Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Յայսմավուրքը կարծես թե ամփոփեց նախորդներին և նրանից հետո ընդօրինակված Յայսմավուրքների մեջ զետեղվել են միայն ավելի քան մեկ

տասնյակ նյութեր, որոնք հիմնականում վերաբերվում են նոր վկաներին կամ ուշ շրջանում տոնացույց մտած սրբերին:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 4866, էջ 544, ԺՂ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան հատոր Ա, Ե., 1955, էջ 593, Ս. Մարաբյան: Գրիգոր Խլաթեցու պատմագրական երկերը, ՊԲՀ № 2, 1977, էջ 124:

2 Տե՛ս Լրումն լիակատար վարուց եւ վկայաբանութեանց սրբոց, Բ. ԺԱ, Վեճեփկ, 1814, էջ 4Ը-4Թ:

3 Տե՛ս Ս. Մարաբյան, Նշվ. աշխ. անդ., էջ 131-132:

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՄԵԹՈՂՆԵՐԸ ԵՎ ՍԱՐԿԱՎԱԳԱԴԻՐ ՈՒ ԱՅԼ ԾԱՇՈՑՆԵՐԻ,
ՏՕՆԱՑՈՒՑՑԵՐԻ, ՅԱՅՍՄԱՎՈՒՐՔՆԵՐԻ ԱՄՍԱԹՎԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

832 թվահամարի գրչագիրը, որ թվագրվում է 1154/5 թթ. ձառոց է և կազմվել է Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվային կազմով: Այդ բնագիրն ստեղծվել է կամ ձեռագրի ընդօրինակողը կամ վերցրել է մի ձառոց-Տոնացույցից, որը գրվել է 1094 թվականից հետո, որովհետև Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվերի կարգով դասավորված ձառոցը չէր կարող գոյություն ունենալ Հովհաննես Սարկավազի կողմից ստեղծված Հայոց անշարժ տոմարից առաջ: Ուստի քննարկվող ձառոց-Տոնացույցը կազմվել է 1094-1154/5 թթ. սահմաններում:

Ներկայացնենք Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվերի կարգով տրված ձառոցը և փորձենք բացատրել առկա ամիս-ամսաթվերի առաջացումը հիմնվելով Հայոց տոնացույցային և տոմարական եղանակների վրա: Հասկանալի կգառնա նաև այն, թե հիշյալ ձառոցը ինչ նպատակի է ծառայել:

Քննարկվող ձառոց-Տոնացույցը սկսվում է Նավասարդի 1-ով (= Օգոստոս 11) և ավարտում Հրոտից 30-ով (= Օգոստոս 5), յուրաքանչյուր տոնի համար տալով ընթերցվելիք նյութերը, այն է՝ կանոնները:

Ձառոց-Տոնացույցը ունի հետևյալ տոները (Հին և Նոր Կտակարանի համապատասխան ընթերցվածները չենք ներկայացնում):

- Նաւասարդի Ա (= Օգոստոսի 11). Յիշատակ Յովհաննու Մկրտչի:
- Նաւասարդի Թ (= Օգոստոս 19). Արքայ Ատմեանցն:
- Նաւասարդի(ի) ԺԵ (= Օգոստոս 25). Արքայ Աստուածածինն Աւետեանցն:
- Ի Նաւասարդի ԺԷ (= Օգոստոս 27). Արքոց քաւչիցն Արքիսոս (Արքոց Սուքեանեանցն):
- Նաւասարդի Լ (= Սեպտեմբեր 9). Արքոց Սահակայ Պարթեւի:
- Հոռի առաջի կիրակէն. Աշխարհամատրանն:
- Երկրորդ կիրակէն. Ար(ք)ոց Ոսկեանցն
- Կարգ սրբոյ Եղիայի:
- Հոռի ԻԶ (= Հոկտեմբեր 5). Արքոց Հռիփսիմեանցն:
- Հոռի ԻԷ (= Հոկտեմբեր 6). Արքոյն Գայիանեա(յ):
- Ի Վարդավառի տաւնին:
- Սահմի Է (= Հոկտեմբեր 16). Յովհաննու Մկրտչի եւ Աթանազիսէ
- Սահմի Ժ (= Հոկտեմբեր 19). Արքոյն Գրիգորի Ելն ի Վիրապէն:
- Սահմի Ի (= Հոկտեմբեր 29). Նունէ, որ ի Վիրս եւ որք ի Վարագ եկեալք եւ Մանեա, որք եին յընկերաց սրբոյ Հռիփսիմեանց:
- Սահմի Լ (= Նոյեմբեր 8). Արքոյ Սարգսի եւ Բագոսի:
- Տրէ Ժ (= Նոյեմբեր 18). Գիւտ ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի:
- Տրէ ԺԱ (= Նոյեմբեր 19). Արքոյն Ներսիսի եւ Խաղա(յ):
- Տրէ ԺԵ. (= Նոյեմբեր 23). Դանիելի եւ երից մանկանցն:
- Տրէ ԺԷ (= Նոյեմբեր 25). Սահակայ եւ Մեսրոբա(յ)եւ այլոց թարգմանչացն:
- Տրէ Ի (= Նոյեմբեր 28). Նաւակատիք կաթողիկէ եկեղեցւոյ:

- Տրէ ԻԱ (= Նոյեմբեր 29). Տրդատայ եւ Աշխէն տիկնոջ եւ Խոսրովիդիստոյ:
- Տրէ ԻԲ (= Նոյեմբեր 30). Ռատակիսի, Վրթանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի եւ Դանիէլի:
- Տրէ Լ (= Դեկտեմբեր 8). Աբրահամու խոստովանողի եւ Խորենայ(յ):
- Քաղոց Բ (= Դեկտեմբեր 10). Արքոյն Յիզորուզտեա(յ):
- Քաղոց Ը (= Դեկտեմբեր 16). Արքոյն Սանդիստոյ.
- Քաղոց Ժ (= Դեկտեմբեր 18). տեսիլ սրբոյն Գրիգորի զոր ետես ի վերայ հիման կաթողիկէ եկեղեցոց:

- Քաղոց ԺԳ (Դեկտեմբեր 21). Թադեոսի առաքելոյ:
- Քաղոց ԺԷ (Դեկտեմբեր 25). Արքոյն Շուշանկան դստեր սրբոյն Վարդանա(յ):
- Արաց Ե (Հունվար 12). Արքոյն Կիպրիանոսի եւ Յուստինեա(յ) կուսի:
- Արաց Ժ (Հունվար 17). Աբրահամու, Սահակայ(յ), Յակովբայ(յ), Յովսեփայ(յ), Մովսեսի, Ահարոնի, Յեսուայ, Սամուէլի եւ այլոց նախահարցն:
- Արաց ԺԵ. (Հունվար 22). Արքոյ Սահակայ եւ Յովսեփայ(յ), որ ի Կարնոյ քաղաքի (կատարեցան):
- Արաց Ի (= Հունվար 27). Երկոյտասան Մարգարէից:
- Արաց Լ (= Փետրվարի) Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն, որ ի ձեռն Թեոդոսի թագաւորի:
- Մեհեկի Ե (Փետրվար 11). Արքոյն Քրիստափորի:
- Մեհեկի ԺԳ (Փետրվար 19). Մեսրոբա(յ) վարդապետի:
- Մեհեկի Ի (= Փետրվար 26). Վարագա Սուրբ Խաչին:
- Մեհեկի ԻԱ (= Փետրվար 27). Արքոյն Եղիշաի վարդապետի:
- Մեհեկի ԻԳ (= Մարտի 1) Արքոյն Գեորգա(յ) զաւրավարի:
- Արեգ Ե (= Մարտ 13). Եղեկիէլի մարգարէի
- Արեգ Ժ (= Մարտ 18). Նիկիա սուրբ ժողովոյն, որ ի ձեռն մեծին Կոստանդիանոսի ժողովեցան եպիսկոպոսք ՅԺԸ:
- Արեգ ԻԳ (= Մարտ 31). Դաւթի, որ ի Դուին կատարեցաւ:
- Ահկի Բ (= Ապրիլ 9). ՀԲ առաքելոցն:
- Մարերի Ժ (= Մայիս 17). Գիւտ Արքոյ Խաչին, որ Երուսաղէմ:
- Մարերի ԻԳ (= Մայիս 30). Արքոյն Սարգսի զաւրավարի:
- Մարգաց ԻԵ (Հուլիս 1). Վահանայ Գողթան Տեառն:
- Հրոտից ԺԵ (Հուլիս 21). Արքոյն Կիւրակոսի եւ մաւր նորա Յ[ու]լիտայ:
- Հրոտից ԻԷ (= Օգոստոս 2) Արքոց Ղեւոնդեանցն:
- Հրոտից Լ (= Օգոստոս 5) Արքոց Վարդանացն:

Սարկավագադիր տոմարով և համապատասխան Աստվածաշնչային ընթերցումներով գրված ձառոցը ծառայել է հիմնական տոնացույցի, այսինքն՝ շաբաթական շաբթի հիման վրա կատարվող տոների համար իբրև մի օժանդակ ուղեցույց, որովհետև Հայոց քրիստոնեական տոնացույցի տոնական տարին, թեև սկսվում էր անշարժ սկզբով՝ Հունվարի 6-ով, բայց հիմք ունենալով Ջատիկի կիրակին, տոները տեղաբաշխվում էր երկու ուղղութիւններով թե ետ և թե առաջ շաբաթական շաբթի (ցիկլի) կիրառմամբ, իսկ մյուս հատվածներում տոների օրերը կարգավորվում էին Հոգեգալստի, Վարդավառի, Աստուածածնի, Սուրբ Խաչի, Յիսնակամտի կիրակիներից ելնելով, այնպես որ նախատեսվող տոնական օրերը, ինչպես կտեսնենք տարբեր էին քննարկվող ձառոց-Տոնացույցի մեջ Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերով տրված օրերից: Բացի այդ այն տոնացույցերում, որոնք ունեն հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերի նշումներ դրված

են հիմնական տոնացույցի տոներն օրերին: Այլ խոսքով, հիշյալ Ճաշոց-Տոնացույցը ծառայել է հիմնական տոնացույցի տոներին օժանդակող ձեռնարկ՝ ընթերցվելիք նյութերը շուտ գտնելու համար:

Հիշյալ Ճաշոց-Տոնացույցի առաձևահատկությունն այն է, որ տոնական տարվա ամսաթվերը գրանցել է Սարկավագաղի տոմարի կառուցվածքային կտրվածքով, թեև նշված տոները կատարվել են տոնացույց ըստ շաբաթուցի տոներին օրերին:

Հայոց տոնացույցային և տոմարական եղանակների (մեթոդներ) կիրառմամբ և համապատասխան խնդիրների լուծմամբ հատկապես ամսաթվային նյութերի վերլուծությամբ, ստորև ցույց կտանք, որ քննարկվող Ճաշոց-Տոնացույցում, ինչպես և այլ բնագրերում բացի որոշ խումբ հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերից կան մի ստվար խումբ ամիս-ամսաթվերի նշումներ, որոնք գալիս են հայոց շարժական տոմարից և պահպանվել ու մեզ են հասել շնորհիվ այս և մասամբ այլ բնագրերի: Նրանք Հնարավորություն են տալիս ոչ միայն թվագրել տոնական օրերի կիրարկության ժամանակը և տոնացույցային տարվա ընդլայնման հետ կապված ժամանակագրական խնդիրներ, այլև տոների օրերի հետ կապված վկայաբանությունների, մեկնությունների գրման կամ թարգմանությունների պարզաբանումներ, որոնք էական նշանակություն ունեն ոչ միայն հայոց տոնացույցի ծագման և զարգացման հարցերի, այլև հայագիտության տարբեր խնդիրների լուծման համար:

***

Հայոց Ճաշոցներում, Տոնացույցներում և Յասմավորքներում վկայվել են ամիս-ամսաթվեր, որոնց վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նրանք առաջացել են տարբեր ուղիներով: Դրանք են՝

1. Վկայված ամիս-ամսաթվերը հայոց անշարժ տոմարով են, որոնք զուգադրվել են այլ անշարժ տոմարների համարժեքներով:

2. Գրանցված ամիս-ամսաթվերը հուլյան և այլ անշարժ տոմարներով են և զուգահեռներն ունեն հայոց շարժական և անշարժ տոմարներով:

3. Հայոց տոմարների ամիս-ամսաթվերը, որոնք առկա են բնագրերում համադրելի են անշարժ տոմարների ամսաթվերին, որոնք ընդմիջարկվել են այլ լեզուներից կատարված թարգմանությունների մեջ կամ դրվել են ինքնուրույն ստեղծված բնագրերում:

4. Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերն առաջացել են գործող տոնացույցի հիման վրա տարբեր ժամանակներում և հանդիսանում են տվյալ տոնի կամ հիշատակի օրվա նշումները, որոնց հուլյան կամ այլ անշարժ տոմարների համարժեքները գտնվում են տոնացույցային եղանակի հիման վրա:

Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվերի և նրանց հուլյան համարժեքների հարցը հիմնականում չենք քննարկում, որովհետև դրանք չեն պարունակում ժամանակը որոշող տվյալներ, այլ տալիս են միայն Սարկավագաղի տոմարի սկզբնական վիճակը, այն է՝ 428-431 թթ. փաստող թվեր, ինչպես կտեսնենք հետագայում բերված որոշ օրինակներից:

Հայոց շարժական տոմարի և հուլյան կամ որևէ անշարժ տոմարի համարժեք ամիս-ամսաթվերի ստացման մեթոդի բացատրությունը և համապատասխան խնդիրների լուծումը տվել են մեր «Հայոց տոմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը» ուսումնասիրությունների մեջ և հարկ չենք համարում կրկին անդրադառնալ: Ասենք, որ հիշյալ մեթոդը կիրառել ենք տոնացույցային տարվա անշարժ ամսաթվերով վկայված տեղեկությունների ժամանակը որոշելիս և նրա տեսական բացատրությունը ընթերցողը կարող է գտնել այդ գրքում:

Այդպես, 832 թվահամարի Ճաշոցում գրված է. «Նաևասարդի ժե (= Օգոստոս 25). Սրբոյ Աստուածածնին Աւետեացն...»: Ակնհայտ է, որ Ավետեաց Աստուածածնի տոնը երբեք Օգոստոսի 25-ին չի կատարվել, այլ միշտ վաղ շրջանում Ապրիլ 6-ին, իսկ ուշ շրջանում՝ Ապրիլ 7-ին: Պարզ է, որ հիշյալ Ճաշոցում բերված ընթերցվելիք նյութերը կարդացել են Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը, իսկ Նաևասարդի 15-ը հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ է:

Ի դեպ «Հայոց Դիցարանի տոները» հոդվածաշարում Վարդավառի տոնին նվիրված բնագրի ընդօրինակությունների մի հատվածի հիման վրա, որը հրատարակել են Ղ. Ալիշանը, Ֆ. Կոնիբերը և Ն. Պողարյանը, այն է՝ «Եւ (իՆաւասարդի) ի ժ եւ են Աւետեաց Աստուածածնի» ցույց ենք տվել, որ Նավասարդի 15-ը Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ է: Հիշյալ Ճաշոցում ու Յասմավորքներում գրանցված Նավասարդի 15-ը վերցվել է վաղ շրջանի բնագրերից և համարժեք է հուլյան տոմարի Ապրիլ 6-ին, երբ կատարվել է Ավետեաց Աստուածածնի տոնը, ուստի ստանում ենք հիշյալ ամսաթվի ստեղծման ժամանակը, այն է՝ Նավասարդի 15 = Ապրիլ 6, որտեղից Նավասարդի 1 = Մարտի 23 = 992-995 թթ.: Այդ հոդվածում ցույց ենք տվել, որ հիշյալ չորս տարիներից նախընտրելի է 992 թվականը: Ակնհայտ է, որ Վարդավառի տոնին նվիրված բնագիրը գրվել է 992 թ.: Նավասարդի 15-ը գալիս է 10-րդ դարի վերջերից: Այն հետագայում գրանցվել է իբրև Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվ համարժեք դառնալով Օգոստոս 25-ին, դրանով իսկ կորցնելով իր ամսաթվային նախնական իմաստը մանավանդ Ավետեաց Աստուածածնի տոնը, երբեք Օգոստոսի 25-ին չի կատարվել:

Այժմ բացատրենք Հայոց տոնացույցային եղանակը (մեթոդը), երբ հայոց գործող տոնացույցի հիման վրա առաջացել են բնագրերից մեզ հայտնի ամիս-ամսաթվային տվյալները:

Ընդունում ենք վերոհիշյալ Ճաշոցում կամ այլ բնագրերում վկայված տվյալները որպես գործածող տոնացույցի գրանցում Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերով, որոնք արտացոլել են տոների կամ սրբերի հիշատակի օրերի համարժեքները տվյալ տարում կամ տարիների խմբերում: Միայն մեկ տարի ստացվում է բացառիկ դեպքերում, որովհետև ինչպես Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերն, այնպես էլ շաբաթական շարքի (ցիկլի) վրա գործող տոնացույցի տարիները, կրկնվում են որոշակի պարբերությամբ՝ 120 կամ 28 տարվա սահմաններում: Վերցնում ենք Հայոց տոմարի ամիս-ամսաթիվը, որպես համարժեք տվյալ տոնի կամ հիշատակի օրվա և գործող տոնացույցային տարվա շարժական տոներով (Առաջավորաց Բարեկենդան, Բուն Բարեկենդան, Զատիկ, Պենտեկոստէ, Վարդավառ, Աստուածածին, Սուրբ Խաչ, Յիսնակամուտ) գտնում (որոշում) տվյալ տարին կամ տարիների սահմանափակ խումբը, երբ եղել է տվյալ տոնը հայոց շարժական տոմարի ամսաթվին և շաբաթվա օրը:

Քննարկվող մեթոդի կիրառման դեպքում մնում է հաստատուն Հայոց տոմարի ամիս-ամսաթիվն և տոնի շաբաթվա օրը, իսկ հուլյան ամսաթվերի համարժեքները լինում են տարբեր՝ տոնական օրվա շարժվող ամիս-ամսաթվերի սահմաններում, այսինքն հիմնականում ելնում ենք Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերից, Հայոց շարժական տոներից, և ստանում նրանց հուլյան տոմարի համարժեքները կամ հակառակը: Բերենք մի քանի ամսաթվային տվյալներ և կիրառենք հայոց տոնացույցային եղանակը: 832 թվահամարի Հայոց Ճաշոցում գրված է. «Տրէի Ի (Նոյեմբեր 28). Նաւակատիք կաթողիկէ եկեղեցոյ...»:

Ըստ 4139 թվահամարի (1267 թ.) «Տոնապատճառի» բնագրի՝ «Յաղագս նաւակատեաց եկեղեցոյ, որ զկնի Պենտակոստէին Ի-ն (20) Տրէ ամսոյ, զոր Հայաստանեացս տօնէ եկեղեցի, Ի Դաւթայ շարագրէալ զաւանդից իմաստնոց»¹ (էջ 270ա):

¹ Տե՛ս նաև Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, Գիրք Ա, Ե., 1987, էջ 229:

Տրէ 20-ը վկայվել է Վենետիկի 639 և Երևանի 6235 թվահամարների ճաշոցներում, ինչպես և տոնապատճառների ընդօրինակութունների մեջ՝ բերվելով նավակատեաց տոնին նվիրված մեկնության նույն բնագրի ընդօրինակութունները¹: Թարգմանված տոնացույցում և տարբեր խմբագրությամբ Յայտնվուրքներում Տրէ 20-ի տակ չի գրանցված «Նաւակատիք եկեղեցոյ» տոնի կանոնը: Ասենք, որ Հայոց անշարժ տոմարի Տրէ 20-ին (=Նոյեմբեր 28) երբեք եկեղեցու նավակատիքի տոն չի կատարվել, ուստի վերանում է Նոյեմբեր 28 համարժեքը և Տրէ 20-ը անկասկած դառնում է Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվային նշում, որի հուլյան համարժեքը կարող ենք գտնել կիրառելով Հայոց տոնացույցային եղանակը: Հայոց հնագույն տոնացույցերից Հայտնի է, որ Եկեղեցու նավակատիքի տոնը կատարել՝ են Պենտեկոստից (Հոգեգալստից) հաշված 8-րդ օրը, Կիրակի, ուստի հիշյալ տոնը Հայոց շարժական տոմարի Տրէ 20-ին կարող էր լինել ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների հետևյալ տարիներին.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1090	6	16	1	539	4	20	1
1104	6	12	1	553	4	20	1
1118	6	9	1	567	4	20	1
1132	6	5	1	581	4	20	1

Ի դեպ, եկեղեցու նավակատիքի տոնը կատարվել է հուլյան տոմարի Մայիսի 17-Հունիս 20-ի սահմաններում: Պարզ է դառնում, որ Տրէ 20-ի Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվը հետագայում ընդօրինակված ճաշոցներն ու Տոնապատճառները քաղել են 1090 թ. կամ 1104 թ. գրված բնագրից: Միաժամանակ հասկանալի է, որ վերոհիշյալ Տոնապատճառի մեջ հիշված Դավիթը Բորայրեցին է, որը 1090 թվին կամ 1104 թ. գրել է մեկնութուն եկեղեցու նավակատեաց տոնի հիշյալ օրվա կապակցությամբ, որն էլ մեզ է հասել Տոնապատճառի հետագա ընդօրինակութուններով:

Բերենք հաջորդ օրինակը. Գ. Տեր-Մկրտչյանը վկայել է մի (Երևանի 1522 թվահամարի - Ռ. Վ.) ճառընտիրի հիշատակարաններից մեկը, որտեղ գրված է. «Մինչ յայս ճառեի, յամսեանն Հրոտից, որ աւր Ա եր և առաջին ծննդեան պահոցն...»²: Նա շարունակել է. «Այս խոսքերից հետևում է, որ ճառընտիրս և նրա գրիչների գերավարության ձմեռը («զի ժամ էր ձմեռաին») մի այնպիսի տարի էր, որ ծննդյան պատի առաջին օրը ընկնում էր Հրոտից ամսի մեկին»³: Գ. Տեր-Մկրտչյանը նավասարդի 1-ի միջոցով գտնում է 1185-1188 թթ. քառամյակը և եզրակացնում. «ուրեմն և այդ թվերին միայն կարող էր գրված լինել այս ճառընտիրը՝ Հայոց Ուր-Ուրե թվերին»⁴: Մենք «Տոմար» ծրագրի օգնությամբ վերահաշվարկեցինք վերոհիշյալ վկայության տվյալները ոչ թե նավասարդի 1-ը գտնելով, այլ հենց Մենդեան Պահքի առաջին օրը, որը եղել է Հրոտից մեկին:

1 Տե՛ս Ձեռ. № № 1324. էջ 83բ-85բ, 5561 էջ 201բ, 3082 էջ 222բ, 2195 էջ 356ա, 1979, էջ 275ա:
 2 Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ազգաբնագրի աղբյուրներից, Բ. Ա. էջ 322:
 3 Աճղ, էջ 322:
 4 Աճղ, էջ 324:

Հայոց Ուր-Ուր թվականներին, որոնք զուգադրելի են ներկա 1184-1187 թթ., Հրոտից 1-ը համարժեք է Դեկտեմբերի 30-ին, որն անշարժ կարգով ընդունվել է Քրիստոսի Մենդեան տոնին նախորդող պահքի սկիզբ կամ առաջին օր:

Վերականգնենք Քրիստոսի Մենդեան պահքի օրերը Հայոց Ուր-Ուր թվականների համար: Ստանում ենք հետևյալ արդյունքները:

Հայոց Ուր թվական (= 1184 թ.)

- Հրոտից 1 = Դեկտեմբեր 30 = Կիրակի = Պահք Մենդեան Քրիստոսի
- Հրոտից 2 = Դեկտեմբեր 31 = Երկուշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 3 = Հունվար 1 = Երեքշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 4 = Հունվար 2 = Չորեքշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 5 = Հունվար 3 = Հինգշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 6 = Հունվար 4 = Ուրբաթ = Պահք — „ —
- Հրոտից 7 = Հունվար 5 = Շաբաթ = Ճրագալույց

Հայոց Ուր թվական (= 1185 թ.)

- Հրոտից 1 = Դեկտեմբեր 30 = Երկուշաբթի = Պահք Մենդեան Քրիստոսի
- Հրոտից 2 = Դեկտեմբեր 31 = Երեքշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 3 = Հունվար 1 = Չորեքշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 4 = Հունվար 2 = Հինգշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 5 = Հունվար 3 = Ուրբաթ = Պահք — „ —
- Հրոտից 6 = Հունվար 4 = Շաբաթ = Բարսեղի և այլոցն
- Հրոտից 7 = Հունվար 5 = Կիրակի = Ճրագալույց

Հայոց Ուր թվական (= 1186 թ.)

- Հրոտից 1 = Դեկտեմբեր 30 = Երեքշաբթի = Պահք Մենդեան Քրիստոսի
- Հրոտից 2 = Դեկտեմբեր 31 = Չորեքշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 3 = Հունվար 1 = Հինգշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 4 = Հունվար 2 = Ուրբաթ = Պահք — „ —
- Հրոտից 5 = Հունվար 3 = Շաբաթ = Պահք — „ — Բարսեղի և այլոցն
- Հրոտից 6 = Հունվար 4 = Կիրակի
- Հրոտից 7 = Հունվար 5 = Երկուշաբթի = Ճրագալույց

Հայոց Ուր թվական (= 1187 թ.)

- Հրոտից 1 = Դեկտեմբեր 30 = Չորեքշաբթի = Պահք Մենդեան Քրիստոսի
- Հրոտից 2 = Դեկտեմբեր 31 = Հինգշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 3 = Հունվար 1 = Ուրբաթ = Պահք — „ —
- Հրոտից 4 = Հունվար 2 = Շաբաթ = Պահք — „ — Բարսեղի և այլոցն
- Հրոտից 5 = Հունվար 3 = Կիրակի = Պահք — „ —
- Հրոտից 6 = Հունվար 4 = Երկուշաբթի = Պահք — „ —
- Հրոտից 7 = Հունվար 5 = Երեքշաբթի = Ճրագալույց — „ —

ՈԼԳ թվականին (= 1184 թ.) իսկապես Հրոտից 1-ը համարվեց է Դեկտեմբերի 30-ին և կանոնի համաձայն Քրիստոսի Ծննդեան Պահճի սկիզբ, սակայն Կիրակի ընկնելու պատճառով Պահճի առաջին օրն ընկել է Հրոտից 2-ին (= Դեկտեմբեր 31), քանի որ պահճը հինգ օրից պիտի չէր կարող լինել, ուստի այդ տարին դուրս է գալիս մրցակցությունից: Այլ խոսքով, Հայոց շարժական տոմարի Հրոտից 1 (= Դեկտեմբեր 30)-ին է ընկել Քրիստոսի Ծննդեան Պահճի առաջին օրը Հայոց ՈԼԴ-ՈԼԶ թվերին (= 1185-1187 թթ.): Պարզվում է, որ քննարկվող ճառը տիրոջ գրվել է 1185-1187 թթ.: Այդ ճառը տիրոջ այժմ կրում է Երևանի Մատենադարանի 1522 թվահամարը:

Ասենք, որ Երևանի Մատենադարանի 3777 թվահամարի ճառը տիրոջ ևս օգտվել է 1185-1187 թթ. գրված գրչագրից: Այնտեղ Մարկոսը գրում է. «Մինչ յայս ճառէի, յամսեան Հրոտից, որ աւր Ա էր, եւ առաջին Ծննդեան Պահոցն, էհաս բարկութիւն սաստիկ յԱստուծոյ ի վերա մեք՝ յաղագս ծովացեալ մեղաց մերոց: Զի արք համբ > համբարիչտք չարախաւսեցիին զմենջ ի Դուին, եթէ գողի հացին տուեալ, եւ յանկարծ էհաս զաւրբ հեծելոց ի վերաց մեր, որ եաք հինգ հոգի բնակեալ Ե խցի ի փախուցեալ յաշխարհի սբաղմանց, բնակեալ յանապատ. ոչ գործելով զգործ անապատի, հալածեալ եղեաք, որոյ ձերբակալ արարեալ զՄխիթար, զԿիրակոս, զՊաւղոս, զՍտեփաննոս յիւրաքանչիւր խցերսն: Զի ժամ էր ձմեռաին, եւ զամենայն կենաց մեր զպատճառ, աւարի առեալ տարան ի Դուին: Զիս միայն թողլով՝ յաղագս տկարութեան իմոյ, զի Ա ոտս կարճեալ էր, եւ ոչ կարեի ընթանալ...»¹: Այստեղ ևս Քրիստոսի Ծննդեան Պահճի օրը գտնելով, ինչպես վերևում, կարող ենք պնդել, որ քննարկվող գրչագիրն ընդօրինակվել է 1185-1187 թթ. գրված նախնական օրինակից, ինչպես 1522 թվահամարի գրչագիրը:

Քննարկվող ճառը տիրոջ և այլ բնագրերում հանդիպում են Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվային նշումներ, որոնք ակնհայտորեն կապ չունեն տոնացույցային եղանակով առաջացած ամսաթվերի հետ: Նրանց վրա պետք է կիրառել միայն Հայոց տոմարական եղանակը: Այսպես «Վկայաբանութիւն Ս. Թաղ(ե)ղեայ» բնագրի ընդօրինակությունից մեջ կարդում ենք, որ նա նահատակվել է «յառաջ քան զինն կաղանդացն [Յունիսի] (=Մայիս 24) յամսեանն Հոռի, որ օր ԻԳ (23) էր ամսոյն»²:

Մայիսի 24-ը Թաղեղեայ բժշկի հիշատակի օր են վկայել Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրությունների մեջ³, 940 թվահամարի ճառը տիրոջ, Հայոց Յայամավորքների (մինչև Գրիգոր Խլաթեցու) խմբագրությունները⁴:

Այնպես որ հիմնավորվում է «Յունիսի» վերականգնումը, քանի որ Մայիս 24-ը Հունիսի կաղանդից կամ 1-ից հաշված առաջ էր «քան զինն» օր: Այստեղ գործ ունենք Հայոց շարժական տոմարի Հոռի 23-ի և հուլյան անշարժ տոմարի Մայիս 24-ի համարժեքների հետ: Հասկանալի է, որ կիրառելի է Հայոց տոմարական եղանակ: Այն գործադրելով ըստ «Տօմար» ծրագրի հաշվումների ստանում ենք, Հոռի 23 = Մայիս 24 (որտեղից Հոռի 1 = Մայիս 2) = 952-955 թթ.: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Թաղեղեայ բժշկի վկայաբանությունը հունարենից հայերեն է թարգմանվել 10-րդ դարի 50-ական թվականների սկզբներին և Հայոց թարգմանիչը բերել է ոչ միայն նրա նահատակության հուլյան ամիս-ամսաթիվը, այլև դրել է նրա Հայոց շարժական տոմարի համարժեքը, որով հնարավորություն է տվել թվագրման: Հայոց տոնացույցների և ճառացիների խմբագրությունների մեջ Թաղեղեայ բժշկի և Թեոդոտոն Գաղատացու հիշատակի օր են

1 Տե՛ս Ձեռ. № 3777, էջ 319ա, տե՛ս նաև Ա. Մաթևոսյան, Գշվ. աշխ., էջ 285-286:

2 Վարք և Վկայաբանութիւն սրբոց, Վեճեփոկ, 1874, Բ. Ա, էջ 503:

3 Տե՛ս Ձեռ. № 979, էջ 366ա-367ա:

4 Տե՛ս Վեճեփոկի 1048 թվահամարի գրչագիրը, 3082, էջ 396ա-բ, 179, 2695, էջ 132ա-133բ, 9585, էջ 228ա-229ա, 4741, էջ 295բ-297բ, 7433, էջ 328բ-330ա և այլն:

սահմանել Հոգեգալստեան կիրակիից հաշված 26-րդ օրը՝ Հինգշաբթի: Այդ կանոնին 14-րդ դարի սկզբներից ավելացրել են Անկյուրիայում նահատակված 7 կույսերի հիշատակի օրը, որոնց մասին խոսք կգնա հետագա քննությունից մեջ:

Բերենք հաջորդ օրինակը: Հայոց բոլոր տոնացույցների խմբագրությունների ընդօրինակությունների մեջ Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների հիշատակի օր են կանոնել Խաչվերացի կիրակիից հաշված 28-րդ օրը՝ շաբաթ, որն ընկնում է Հոկտեմբեր 11 ± 3 օր կամ Հոկտեմբեր 8-ից 14-ն լինող շաբաթ օրը: Բնագրերում հանդիպում են Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների հիշատակի օրվա հուլյան տոմարի Սեպտեմբերի 27-ը (և մասամբ Սեպտեմբերի 20-ը):

Իսկ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Կաղիստրատոսի եւ որք ընդ նմա» վերնագիրը կրող բնագրում գրված է. «Եւ կատարեցան սուրբքն յամսեան Հոռի, որ աւր ԻԸ (28) էր...» (Փարիզի 178 թվահամարի գրչագիր, ՃԼԸ համարի տակ): Մյուս տեղեկությունները կրեցինք նրանց հիշատակի օրվա քննությունից մեջ: Այլ խոսքով ունենք Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների վկայման օրը մի դեպքում Հայոց շարժական տոմարի Հոռի 28-ը, մյուս դեպքում՝ հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթվեր, այն է՝ Սեպտեմբերի 27 (մասամբ Սեպտեմբեր 20) և Հոկտեմբեր 11 ± 3 օր: Հայոց շարժական տոմարի Հոռի 28-ը չի առաջացել տոնացույցային եղանակով, որովհետև տալիս է 4-րդ դարի վերջի և 5-րդ դարի սկզբների տարեթվեր, երբ Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների հիշատակի օրը նշել են անշարժ տոնական օրով: Կիրառենք Հայոց տոմարական եղանակը, ըստ «Տօմար» ծրագրի հաշվումների. ստանում ենք հետևյալ արդյունքները.

ա) Հոռի 28 = Սեպտեմբեր 27 (որտեղից Հոռի 1 = Օգոստոս 31) = 468-471 թթ.:

բ) Հոռի 28 = Սեպտեմբեր 20 (որտեղից Հոռի 1 = Օգոստոս 25) = 492-495 թթ.:

Նախընտրում ենք Ա տարբերակը, որովհետև Կալիստրատոսի և նրա ընկերների վկայությունների օրը, ինչպես փաստել են տարաբնույթ բնագրերի ճնշող մեծամասնությունը, որոնք կվկայվեն հետագայում, Սեպտեմբեր 27-ն է և նրանց հիշատակը նշել են այդ օրը՝ անշարժ տոնական օրով: Հետևում է, որ Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների վկայաբանությունը հունարենից հայերեն է թարգմանվել 468-471 թթ. քառամյակում և թարգմանիչը հուլյան տոմարի Սեպտեմբերի 27-ը փոխարինել է Հոռի 28-ով, վերջինս պահպանվել է նրանց վկայաբանության հետագա ընդօրինակությունների մեջ: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Կաղիստրատոսի եւ որք ընդ նմա» բնագրի հավանական թարգմանիչը կամ թարգմանությունը պատվիրողը կարող էր լինել Գյուտ կաթողիկոսը:

Հիշյալ սրբերի տոնական օրերի քննությունը կատարել ենք ուսումնասիրության մեջ: Այստեղ միայն նշենք, որ Կալիստրատոսի և նրա ընկերների հիշատակը վաղ շրջանում տոնել են անշարժ օրով՝ Սեպտեմբերի 27-ին: Հետագայում, դժվար է ասել Հոռի 28-ի Օձնեցու ճառացու-Տոնացույցում թե՛ նրա խմբագրություններից մեկում, Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների հիշատակի օրը վերածվեց շարժական տոնի և դրվեց Խաչվերացի կիրակիից հաշված 28-րդ օրը, շաբաթվա կանոնի տակ, որը գտնում ենք 13-րդ դարի հնագույն տոնացույցների խմբագրությունների մեջ:

Բերված օրինակները բավարար են, որպեսզի պարզ դառնա, որ Հայոց տարաբնույթ բնագրերում, որոնց թվում Հայոց անշարժ տոմարի կառուցվածքով գրված ճառացիներում, ամիս-ամսաթվերն առաջացել են տարբեր ճանապարհներով, ուստի յուրաքանչյուր ամիս-ամսաթվային նշում պետք է վերլուծել առանձին-առանձին և գտնել դրանց ստեղծման ընդունելի տարբերակը, վկայակոչելով ոչ միայն տվյալ ճառացի, այլ նաև այլ բնագրերի մեջ փաստագրված տեղեկությունները: Սկսենք 832 թվահամարի ճառացի մեջ գրանցված տվյալներից, որոնք բերվել են Հայոց անշարժ տոմարի տոնական տարվա կտրվածքով:

Ըստ 832 թվահամարի գրչագրի՝ «Նաւասարդի Ա (= Օգոստոս 11). Յիշատակ Յովհանու Մկրտչի»: Այդպիսին են նաև Վենետիկի 639 և Երևանի 4977 թվահամարների ճաշոցների տվյալները:

Ըստ Յայսմավուրքի Տեր-Իսրայելի խմբագրության. «Նաւասարդի ամսոյն ի մինն և Աւգոստոսի ԺԱ. Տաւն է Յովաննու Կարապետին (Մկրտչին). կարգեալ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչէն մերոյ»¹:

Ըստ Յայսմավուրքի Կիրակոս Գանձակեցու խմբագրության տարբերակների.

Ա. «Նաւասարդի Ա, որ է Աւգոստոս ԺԱ (լուս.). Յովաննու Մկրտչի և Աթանազին...»²:

Բ. «Նաւասարդի Ա եւ Աւգոստոս ԺԱ.

Տաւն է Յովաննու Մկրտչին...»³:

Գ. «Նաւասարդի ամսոյ Ա եւ Աւ ԻԳ եւ Աւգոստոս ԺԱ. Տաւն է Յովհաննու Կարապետին, զոր կարգեաց սուրբն Գրիգոր Հայոց Լուսաւորչին յԱշտիշատ»⁴:

Դ. «Նաւասարդի ամսոյ ի մինն եւ Աւ Եփրայեցոց ԻԳ եւ Հռոմայեցոց Աւգոստոս ԺԱ. Տաւն է Աթանազինէ Եպիսկոպոսին, զոր Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին մեր երբոր ի Հայս»⁵:

Ըստ Յայսմավուրքի Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրության «եւ ի սոյն աւուր ի Նաւասարդի ի Ա, որ տօնէին Հայք, այնմ բազնացն օր անդ էին և պղծոյն Արամազդայ զնոյն փոխեաց Լուսաւորչին: Եւ ի նոյն կարգեաց ամ յամէ տօն կատարել սուրբ Կարապետին մեծաւ Հանդիսի ի Նաւասարդի ի Ա»⁶:

Հովհաննես Մկրտչին կամ Կարապետին նվիրված տոնական օրերի քննության մեջ, որը դրվել է առանձին վերնագրի տակ, երևում է, որ Նավասարդի մեկը հետագա բնագրերը կարող էին վերցնել 7-րդ դարի սկզբներից, ավելի ստույգ 620-623 թթ. բնագրից, երբ Հովհաննես Մկրտչի տոնը Հունիս 24-ին էր և կատարվել է անշարժ ամսաթվով, ինչպես և 8-րդ դարի սկզբների բնագրերից, երբ նրա և Աթանազինէի տոնը տեղափոխվել է Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրը հինգշաբթի իբրև շարժական տոն: Վերջապես 9-րդ դարի 2-րդ կեսի բնագրերից, երբ Հովհաննես Մկրտչի տոնը տոնել են Ջատկից հետո եկող շաբաթ օրը նույնպես իբրև շարժական տոն: Այլ խոսքով Հովհաննես Մկրտչի (մասամբ Աթանազինէի) հիշատակը տոնել են տարբեր օրերի՝ տոնական տարվա կտրվածքով և տարբեր ժամանակներում նրա հիշատակի օրը համընկել է Նաւասարդի 1-ին, դեռ ավելին Նաւասարդի 1-ը հիմք է դարձել Հովհաննես Մկրտչի նոր տոնական օրերի առաջացմանը նույնիսկ 13-րդ դարում, որոնց թվում Հայոց անշարժ տոմարի Նավասարդի 1-ին (= Օգոստոս 11):

Վերը բերված բնագրերի մեջ խոսքը գնում է Հայոց անշարժ տոմարի հիման վրա առաջացած տոնի օրվա մասին, որը սկիզբ է առել 11-րդ դարի վերջերից և տոնվել հետագայում ժամանակի մի որոշակի հատվածում անշարժ կերպով Հովհաննես Մկրտչին նվիրված շարժական տոների հետ միասին: 14-րդ դարից հետո բացի Յայսմավուրքային տվյալներից, որևէ վկայություն չենք գտնում Հովհաննես Մկրտչի Նավասարդի 1 (= Օգոստոս 11)-ին կատարվելիք տոնի մասին:

1 Վեճեփիկի 631 թվ. ձեռագիր, Երևան 2695 թվահամարի ձեռագիր, էջ 214բ:
2 Ձեռ. № 3082, էջ 389ա:
3 Ձեռ. № 179:
4 Վեճեփիկ 189 թվ. ձեռագիր:
5 Ձեռ. № 7433, էջ 1գ:
6 Յայսմավուրք Կ. Պոլիս, 1706 (1708), էջ 14, ձեռ. № 6338, 3ա:

Հայոց անշարժ տոմարի Նավասարդի 9-ին համարժեք Հուլյան տոմարի Օգոստոսի 19-ին է վկայվել Ատոմեանց հիշատակի օրը:

832 թվահամարի ճաշոցում գրված է. «Նաւասարդի Թ (= Օգոստոս 19). Սրբոց Ատոմեանցն»: Նույնարժեք տեղեկություններ ենք գտնում Վենետիկի 693, Երևանի 6235, 3266, 4916 թվահամարների ճաշոցներում: Իսկ 4514 թվահամարի ճաշոցը գրանցել է. «Նոյ(եմբերի) Թ (փոխանակ Նաւասարդի). Ատոմե(ա)նցն... (ներքին լուսանցքում՝ «Երկուշաբթի. Սրբոց Ատոմեանցն») (էջ 36 ա):

Վերոհիշյալ բնագրի Նոյեմբեր 9-ի համարժեքը գրչական սխալ է և պետք է չլիներ Նաւասարդի Թ, քանի որ Նաւասարդի 9 = Նոյեմբերի 9, որտեղից Նաւասարդի 1 = Նոյեմբերի 1 = 100 - 103 թթ., համարժեքությամբ ստացված տարիներով Նոյեմբերի 9-ի առավել ևս Նավասարդի 9-ի հետադարձ հաշիվը բացառում ենք: Հայոց տոնացույցում Ատոմեանց հիշատակի օր է սահմանվել Առաջավորաց Բարեկենդանի կիրակին հաջորդող կիրակից հետո եկող երկուշաբթի օրը, այսինքն Առաջավորի կիրակից հաշված 9-րդ օրը, որն ընկնում է Հուլյան տոմարի Հունվարի 20-ից մինչև Փետրվարի 23-ը կամ Ջատկից ետ հաշված 63-րդ օրը, այսինքն Ատոմեանց հիշատակի օրը եղել է Նավասարդի 9-ին, իսկ Ջատկը Սահմի 13: Այն ըստ «Հայոց Տոնացույց»-ի հաշվումների եղել է:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1241	1	28	2	690	1	9	2
1255	1	25	2	704	1	9	2
1269	1	21	2	718	1	9	2

Նավասարդի 9-ի ամսաթիվը չի առաջացել Ատոմեանց տոնի օրվա նշումից, քանի որ Նավասարդի 9-ը վկայվել է 1154/5 թթ. գրված ճաշոցում, իսկ ըստ տոնական օրվա ստացվում է 13-րդ դարի 40-60-ական թվերից երեքը, ինչպես գտանք վերևում: Ակնհայտ է, որ Ատոմեանց հիշատակի օրվա նշումը՝ Նավասարդի 9-ը Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվ է: Այդպես էլ գրանցվել են թե ճաշոցների, թե Յայսմավուրքների տարբեր խմբագրությունների մեջ:

940 թվահամարի ճաշոց-Տոնացույցում գրված է. «Աւգոստոս ԺԹ և Նաւասարդ Թ. Ատոմեանց...» (ձԹ համարի տակ):

Տեր-Իսրայելի խմբագրած Յայսմավուրքում կարդում ենք, «Նաւասարդի Թ և Աւգոստոս ԺԹ. Սրբոց Ատոմեանցն և որդոյ նորին և Վարսա(յ) և Ներսեհի և Վարձաւորին և ընկերացն...»¹: Կիրակոս Գանձակեցու Յայսմավուրքի խմբագրությունների մեջ գտնում ենք՝

ա. «Նոր(ին) [Նաւասարդի] Թ. Ատոմեանց... ԺԹ ([Աւգոստոս])»²:

բ. «[Նաւասարդի] Թ.... Յայսմ աւուր վկայութիւն սրբոց Ատոմեանց ի Հայք. ԺԹ (Աւգոստոս)»³:

1 Ձեռ. № 2695, էջ 226ա:
2 Ձեռ. № 3082, էջ 389ա:
3 Ձեռ. № 179:

գ. «Նաւասարդի Թ. եւ յԱզոստոս ԺԹ եւ Իլուլ Ա... եւ վկայութիւն սրբոց Ատոմեանցն...»¹:

դ. «Նաւասարդ Թ եւ յԱզոստոս ԺԹ. վկայութիւն սրբոյն Ատոմա[յ] և որդոյ նորին եւ Վարսա[յ]եւ Ներսեհի և Վարսաւորին և ընկերացն»²:

Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Յայսմավուրքների տարբերակներն՝ «Նաւասարդի Թ եւ Օգոստոսի ԺԹ. վկայաբանութիւն սրբոց Ատոմեանցն[ն] [նահատակացն]»³:

Նավասարդի 9 = Օգոստոսի 19-ով ստանում ենք Սարկավագադիր տոմարի սկզբնավորման տարին, ուստի այն ժամանակագրական կտրվածքով որևէ բան չի ավելացնում:

Ատոմեանց նահատակութեան հուլյան համարժեքը հայտնի չէ, իսկ Հայոց Նավասարդի 9-ը գալիս է Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվերից: Հայոց տոնացույցային եղանակը բացառում է Նավասարդի 9-ը կապել Ատոմեանց հիշատակի օրվա հետ, որը կատարվել է Հունվար 20 - Փետրվար 23-ի սահմաններում: Մնում է սպասել սկզբնաղբյուրների նոր հաղորդումների, որոնք հնարավորություն տան որոշելու Ատոմեանց նահատակութեան անշարժ տոնի օրվա հուլյան համարժեքը: Ըստ երևույթին Ատոմեանց նահատակութեան օրը վաղ շրջանում տոնել են լուկա ձևով անշարժ տոմարի համարժեքով, որը մեզ չի հասել: Համենայն դեպս 8-րդ դարից սկսած, երբ Ատոմեանց տոնը նշել են շարժական ձևով, նույնպես որևէ ամիս-ամսաթվային տվյալ չի պահպանվել: Մեզ է հասել Նավասարդի 9-ը որպես Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվ գրանցված 12-րդ դարի կեսերից: Եթե Նավասարդի 9-ը հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ է, ապա նրա հուլյան համարժեքը գտնված չէ, իսկ վերը նշված հուլյան համարժեքներից Օգոստոսի 19-ը գալիս է Հայոց անշարժ տոմարից:

Նավասարդի 9-ը ընդունելով Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ, իսկ Օգոստոսի 1-ը նրա անշարժ տոմարի համարժեք ստանում ենք Ատոմեանց հիշատակի օրվա տարիները քառամյա կտրվածքով, այն է՝ Նավասարդի 9 = Օգոստոս 1, որտեղից Նավասարդի 1 = Հուլիս 24 = 500-503 թթ.:

Բյուզանդարան պատմությունների հեղինակը գրում է, որ պատերազմի նահատակների համար, որոնք զոհվել էին հանուն քրիստոնեության, դեռևս Վրթանես կաթողիկոսը սահմանել էր հիշատակի օր: Այդ հիշատակի օրը 5-րդ դարի սկզբների հեղինակները համադրել են Մակարայեցոց օրվա հետ, որը «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում Օգոստոսի 1-ին է: Ահա այդ է պատճառը, որ հնարավոր է դառնում ենթադրել Ատոմեանց հիշատակի օրվա հուլյան համարժեքը և Նավասարդի 9-ը դիտելով Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ որոշել այն տարիների քառամյակը, երբ նշել են նրանց հիշատակի օրը անշարժ ձևով: Այս մի տարբերակ է, որը լրացուցիչ հիմնավորման կարիք ունի, թեև տեսականորեն Ատոմեանք պատերազմի նահատակներ էին, որոնք զոհվեցին հանուն քրիստոնեության: Եթե մեր առաջարկած տարբերակն ընդունվի, ապա կունենան Ատոմեանց հիշատակի օրվա՝ Օգոստոս 1-ի, հայոց շարժական տոմարի նավասարդի 9-ի համարժեքը՝ 6-րդ դարի սկզբների կտրվածքով:

***

Նավասարդի 15-ը, որն առաջացել է Հայոց շարժական տոմարից և համարժեք էր Ապրիլ 6-ին որպես Աւետեաց Աստուածածնի տոնական օրվա նշում, վերլուծեցինք վերը և ցույց տվեցինք, որ այդ ամսաթիվը գալիս է 992 թվականին գրված Վարդավառի տոնի մասին բնագրից:

1 Ձեռ. № 189 (Վեներիկ):
2 Ձեռ. № 7433, էջ 10բ:
3 Տպագիր, էջ 33-35, Ձեռ. № 6338, էջ 19ա, 7468 և այլն:

***

832 թվահամարի ծաշոցը Սուքիասեանց հիշատակի օրվա առթիվ գրանցել է.

«Նաւասարդի Ժէ (= Օգոստոս 27). Սրբոց քաւշիցն Սրբիսուս» (վերջին բառն աղավաղված է, թերևս եղել է Սուքիասեանց):

Վենետիկի 639 թվահամարի նույնատիպ ծաշոցը նշել է. «Նաւասարդի Ժէ. Սրբոց քաւշիցն...»:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի (979 թվահամարի ձեռագիր) խմբագրության բնագրի ցանկի մեջ գրված է «Նորին (Հոկտեմբեր) Ին Սուքիասանցն» (էջ 5ա), իսկ հիմնական բնագրի մեջ Սուքիասանց հիշատակի օրվա նշումը ձևակերպվել է այսպես. «Դարձեալ Իէ (= Հոկտեմբեր). Վկայութիւն սրբոց Սուքիասանցն, որք ի Հայք կատարեցան...» (էջ 399ա):

940 թվահամար ճաշոցը ձԺԴ (114) համարի տակ վկայել է. «Աւգոստոս Իէ եւ Նաւասարդի Ժէ. Սրբոց Սուքիասանցն, [ո]րք Սուկաւ լերին...»:

6235 թվահամարի (1325 թ.) ծաշոցը Առաջավորաց Բարեկենդանի և Բուն Բարեկենդանի միջև ընկած հատվածում տալիս է. «Նաւասարդի Ժէ. Քաւշիցն Սուկաւ...» (113բ):

7741 թվահամարի (1360 թ.) ծաշոցը Առաջավորաց Բարեկենդանի կիրակին հաջորդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրվա կանոնը ձևակերպել է այսպես. «Գշ (= երեքշաբթի). Սրբոց Սուքիասեանց...» (ներքին լուսանցքում՝ «Գշ. Սրբոց Սուքիասեանց») (էջ 51ա):

Այդպիսին են նաև 4107 թվահամարի ծաշոցի տվյալները (էջ 93): 3266 թվահամարի ծաշոցն ունի՝ «Նաւասարդի Ժէ. Սրբոց քաւշիցն...» (146ա):

4515 թվահամարի (1323 թ.) ծաշոցը վկայել է. «Նաւասարդի Ժե. Սուքիասեանցն... (ներքին լուսանցքում՝ երեքշաբթի. Սրբոց Սուքիասեանցն...)» (էջ 36բ):

Նավասարդի Ժե են տալիս նաև 4916 և 936 թվահամարների գրչագրերը (էջ 74ա-բ և 61 բ):

4977 թվահամարի բնագիրն ունի՝ «Նաւասարդի Ժէ. Սրբոց քոշիցն...» (էջ 51բ):

Հայոց տոնացույցերը միանշանակ Առաջավորի կիրակիին հաջորդող կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի դրել են Սուքիասեանց հիշատակի օրը. «Գշ. Սուքիաս[ե]անց[ն]»¹:

Յովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու Տոնացույց-Յայսմավուրքի խմբագրությունը Հոկտեմբեր 27-ի կանոնի տակ գրել է. «Իէ. Սուքիասեանք ի Սուքաւետ լերին...»²:

Վենետիկի 710 թվահամարի Գրիգոր Անավարզեցու խմբագրած Յայսմավուրքը, որը հիմնականում հուլյան և հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերով են, վկայել է. «Սեպտեմբեր 2... - Սուքիասանց...»: Չի պահպանվել կամ չի գրվել Հայոց անշարժ տոմարի համարժեքը:

Ըստ Տեր-Իսրայելի Յայսմաւուրքի խմբագրութունների «(Տաւն է) սրբոց Սուքիասեանցն որ[ք] [վկայեցին] ի Սուկաւետ լերինն ի Հայս»³: Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու Յայսմավուրքի խմբագրութունների՝

1. «Նոր[ին] [Նաւասարդի] Ժէ. Սրբոցն քաւշիցն...»⁴:

2. «Վկայութիւն սրբոց քաւշիցն, որք կատարեցան ի Բազրեանդ գաւառի Սուկաւետ [լե-րինն]... Իէ [Աւգոստոս]»⁵:

1 Ձեռ. № 759, էջ 179բ, 179, էջ 539ա-540բ, 752, էջ 153ա-բ, 767, էջ 129ա, 2092, էջ 231ա-բ («ի Գաւասարդի Ժե» հավելմամբ), 5667, էջ 101բ-102ա, 7203, էջ 24ա, 9838, էջ 155ա, 4164, էջ 136բ և այլն:
2 Ոսկ., էջ 696:
3 Ձեռ. № 2695, էջ 233բ, 4741, էջ 10բ:
4 Ձեռ. № 3082, էջ 389ա:
5 Ձեռ. № 179:

3. «Նաւասարդի ժէ եւ Օգոստոս ԻԶ (ուղղել՝ Իէ) եւ Իլուլ Թ. վկայութիւն սրբոց Սուքիասանցն»:

4. «Նաւասարդի ժէ եւ յԱւգոստոս Իէ. վկայութիւն սրբոց Սուքիասանցն, որք վկայեցին ի Հայք ի լեառն Սուկաւետ»¹:

Ըստ մի վկայաբանական ժողովածուի, որը կազմվել է տոնացույցային սկզբունքով, գրված է. «Վկայաբանութիւն սրբոց Սուքիասանցն, որք վկայեցին ի Հայք ի լեառն Սուկաւետ» վերնագրից հետո բովանդակութեան մեջ. «Գլխատեցին՝ յամսեան Նաւասարդի ժե...» (էջ 2ա):

Ըստ Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմաւուրքի խմբագրութեանը. «Նաւասարդի ժէ եւ Օգոստոս Իէ. վկայաբանութիւն սրբոց Սուքիասանցն [Սուքիասանցն]»²:

Ե. Ավգերյանի տրամադրութեան տակ եղած Հայոց Յայսմաւուրքների ընդօրինակութեանը Սուքիասանց հիշատակի օրեր են գրանցել նաև Սեպտեմբերի 19-ը և Հոկտեմբերի 26-ը³:

Վերոհիշյալ բնագրերի մեջ փաստագրված Հայոց տոմարի ամիս-ամսաթվերից նախընտրելի է Նաւասարդի ժէ (17) -ը, իսկ Նաւասարդի ժե (15)-ը գրչական սխալի արդյունք է, որպես Ե-ի և Է-ի սովորական համարվող գրչական սխալ, քանի որ Նաւասարդի 17-ը Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվ է, որի հուլյան համարժեքն է Օգոստոսի 27-ը:

Հնարավոր է մտածել, որ վաղ շրջանում Նաւասարդի 17-ը գրանցվել է իբրև Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ, որը հետագայում վեր է անցվել անշարժի: Եթե այդպես է, ապա Նաւասարդի 17-ը պետք է տա դրական արդյունք, երբ կիրառենք Հայոց տոնացույցային կամ տոմարական մեթոդները:

Սկսենք տոնացույցային եղանակից: Վերոհիշյալ բնագրերից Հայտնի դարձավ, որ Սուքիասանց հիշատակի օր է սահմանվել Առաջավոր Բարեկենդանի կիրակիից հետո եկող կիրակիին Հաջորդող երեքշաբթի օրը կամ Զատիկից ետ հաշված 62-րդ օրը, ուստի հիշյալ տոնը Նաւասարդի 17-ին կարող էր լինել, երբ Զատիկը Սահմիի 18-ին էր: Այդպիսի տարիներ, ըստ «Հայոց տոնացույց»-ի հաշվումների, եղել են.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1185	2	19	3	634	1	17	3
1199	2	16	3	648	1	17	3
1213	2	12	3	662	1	17	3
1227	2	9	3	676	1	17	3

Քանի որ քննարկվող ամսաթիվը արդեն գրանցված ենք գտնում 1154/5 թթ. գրված Ճաշոցում, ուստի Նաւասարդի 17-ի ամիս-ամսաթիվը չի առաջացել տոնացույցային ճանապարհով: Ասենք, որ Սուքիասանց նահատակության հիշատակի օրը Հայոց տոնացույցում շարժական էր, որի հետևանքով նրանց տոնի հուլյան համարժեքներն էին Հունվարի 21-Փետրվար 24-ի ամսաթվերից որևէ մեկը նայած տարի:

1 Ձեռ. № 7433, էջ 19ա:
2 Տպագիր, էջ 52-56, Ձեռ. № 6338, էջ 31ա, 7468, 8913 և այլն:
3 Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն Սրբոց, Բ. Բ, էջ 90-120:

Այժմ կիրառենք Հայոց տոմարական եղանակը: Նաւասարդի 17-ը համարժեք ընդունելով Օգոստոս 27-ին, Սեպտեմբեր 6-ին և 19-ին, Հոկտեմբեր 25-ին, 26-ին և 27-ին, որոնք Սուքիասանց հիշատակի օրվա համարժեքներ են գրանցվել Հայոց Յայսմաւուրքներում և Տոնացույցերում: Ըստ «Տոմար» ծրագրի հաշվումների ստանում ենք հետևյալ արդյունքները.

1. Նաւասարդ 17 = Օգոստոս 27, որտեղից Նաւասարդ 1 = Օգոստոս 11 = 428-431 թթ.: Այս տարեթվերը ցույց են տալիս Սարկավազադի տոմարի սկզբնավորման վիճակը:

2. Նաւասարդ 17 = Սեպտեմբեր 6, որտեղից Նաւասարդ 1 = Օգոստոս 21 = 388-391 թթ.: Ինչպես այս, այնպես էլ հետագա տարեթվերի համար բացառում ենք հետագարժ հաշիվները: Պարզ է, որ այս հաշվարկը ևս ընդունելի չէ:

3. Նաւասարդ 17 = Սեպտեմբեր 9, որտեղից Նաւասարդ 1 = Սեպտեմբեր 3 = 336-339 թթ.: Ակնհայտ է, որ այս հաշվարկը ևս ընդունելի չէ:

4. Նաւասարդ 17 = Հոկտեմբեր 25, 26 և 27, որտեղից Նաւասարդ 1 = Հոկտեմբերի 9, 10 և 11 = 192-195 թթ., 188-191 թթ. և 184-187 թթ.: Այս հաշվարկներից ստացված տարեթվերը ևս մերժելի են:

Ստեփանոս Սյունեցու մի վկայութեանից՝ երևում է, որ նրան Հայտնի են Բարդուղիմեոս և Թադէոս առաքյալների, ինչպես և «Սուկաւետներ» վկայաբանութեանները և նրանք Հայոց սրբերի շարքում են, ուստի տոնել են նրանց հիշատակի օրը մինչև 8-րդ դարը: Հայոց «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների տարբեր խմբագրութեաններում բացակայում է Սուքիասանցի անհատացված հիշատակի օրվա նշումը, հուլյան տոմարի համարժեքով:

Հավանական է ընդունել, որ նրանց հիշատակի օրը տոնել են այլ սրբերի հետ անշարժ կերպով կամ Հունվարի 13-ին կամ Մարտի 9-ին կամ Օգոստոսի 23-ին: Կրկին կիրառելով Հայոց տոմարական եղանակը ստանում ենք միակ ընդունելի արդյունքը Նաւասարդ 17 = Օգոստոս 23-ի դեպքում, որը տալիս է 444-447 թթ.: Հնարավոր է մտածել, որ Սուքիասանց հիշատակի օրը տոնել են այլ սրբերի հետ անշարժ կերպով Օգոստոսի 23-ին մինչև 8-րդ դարի սկզբները և Նաւասարդի 17-ը արտացոլում է նրան՝ տոնի կամ վկայաբանութեան գրման 444-447 թթ. ամսաթիվը Հայոց շարժական տոմարով:

8-րդ դարից սկսած Սուքիասանց հիշատակի օրը մտավ «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի մեջ Առաջավոր Բարեկենդանի կիրակիին Հաջորդող կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրը, այսինքն՝ Առաջավոր Բարեկենդանից հաշված 10-րդ օրը և նրանց հիշատակը տոնվեց Հունվար 21-Փետրվար 24-ի օրերից մեկում նայած տարի, սակայն չի պահպանվել շարժական տոնացույցից առաջացած որևէ ամիս-ամսաթիվ:

Այսպիսով Հայտնի է Սուքիասանց հիշատակի օրվա հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվը, այն է՝ Նաւասարդի 17-ը: Եթե ընդունվի մեր առաջարկած տարբերակը, որ վերոհիշյալ ամիս-ամսաթիվը գալիս է Հայոց շարժական տոմարից ապա կունենանք սուքիասանց վկայաբանութեան գրման կամ հիշատակի օրվա հուլյան համարժեքը, այսինքն՝ Օգոստոս 23-ը և Հայոց շարժական տոմարի Նաւասարդի 17-ի Հայոց շարժական տոմարի 444-447 թթ. քառամյակը:

Եթե գտնվի Սուքիասանց վկայաբանութեան բնագիր գրված մինչև անշարժ տոմարի ստեղծումը, որտեղ լինի Նաւասարդի 17-ը, ապա այդ հարցը կարելի կլինի լուծված համարել:

1 Գիրք թղթոց, էջ 323:

***

832 թվահամարի ծաշոցը գրանցել է. «Նաւասարդի Լ (= Սեպտեմբեր 9). Սրբոյ Սահակայ Գարթեի»: Այսպես են փաստագրել մեզ հայտնի բոլոր ճաշոցների խմբագրութունները ի որոշ Տոնացույցերի (2092-ը՝ Նաւասարդի) և Յայսմաւուրքների բոլոր խմբագրութունները: Միայն մի քան բնագրեր ավելացրել են Մեսրոբ վարդապետին: Դրանց մեջ բացառութիւն է կազմում Հովսեփի Կոստանդնուպոլսեցու Տոնացույց-Յայսմավուրքի մեզ հասած խմբագրութունը (1048 Վենետիկյան ձեռագրեր), որտեղ գրված է. «(Սեպտեմբեր) Ժէ. Յայսմաւուր յիշատակ է երանելոյն Սահակայ] և Մեսրոբայ վարդապետի»:

Նավասարդի 30-ը վկայված է Սահակ կաթողիկոսի մահվան օր իբրև հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ 5-րդ դարից սկսած, իսկ վերոհիշյալ հուլյան համարժեքները կապ չունեն նրա մահվան օրվա հետ: Այսպես,

Նավասարդի 30 = Սեպտեմբերի 9, որտեղից Նավասարդի 1 = Օգոստոս 11 = 428-431 թթ.: Հայոց անշարժ տոմարի հուլյան համարժեքը Սարկավագաղի տոմարի սկզբնակետին: Նավասարդի 30 = Սեպտեմբերի 17, որտեղից Նավասարդի 1 = Օգոստոս 19 = 396-399 թթ.: Այս թվականները կոմենտարների կարիք չեն զգում, որովհետև Սահակ կաթողիկոսը, ինչպես ցույց ենք տվել¹, վախճանվել է 441 թ. Նավասարդի 30-ին (= Սեպտեմբերի 6): Հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 30-ը վեր է անվել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի ստանալով Սեպտեմբերի 9-ի հուլյան համարժեքը:

Նավասարդի 30-ը չի առաջացել նաև տոնացույցային ամսաթվից, որովհետև Սահակ կաթողիկոսի հիշատակի օր էր սահմանվել Ջատիկից ետ հաշված 58-րդ օրը կամ Բուն Բարեկենդանի կիրակիից ետ հաշված 9-րդ օրը, այն է՝ շաբաթ օրը, որը կատարում էին Հունվարի 25 - Փետրվարի 28-ի սահմաններում նայած տարի, իսկ Սահակ կաթողիկոսի հիշատակի օրը Նավասարդի 30-ին կատարվել է, երբ Ջատիկը եղել է Սահմի 27-ին, որն ընկնում է 1204 թ. և 1295 թ., այսինքն այն ժամանակ երբ հիշյալ ծաշոցում այդ ամսաթիվն արդեն վկայվել է 1154/5 թթ., էլ չենք խոսում ավելի վաղ եղած վկայութունների մասին:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Սահակ կաթողիկոսի հիշատակի օրվա նշումը, այն է՝ Նավասարդի 30-ը գալիս է հայոց շարժական տոմարից և հետագայում վեր է անվել անշարժ տոմարի ստանալով Սեպտեմբերի 9-ի հուլյան համարժեքը, որը կապ չունի նրա մահվան օրվա հուլյան համարժեքի, այն է՝ Սեպտեմբերի 6-ի հետ: Սահակ կաթողիկոսի հիշատակի օրը նախօրոք տոնվել է անշարժ Սեպտեմբերի 6-ին, իսկ 8-րդ դարից հետո հայոց շարժական տոնացույցում դարձել է շարժական տոն և տոնվել շաբաթ օրը, Հունվար 25 - Փետրվար 28-ի սահմաններում նայած Ջատիկի օրվա:

***

832 թվահամարի ծաշոցը տալիս է հետևյալ տեղեկութունը. «Հոռի առաջի կիրակէն Աշխարհամատրանն»: Նույն վկայութունը գրանցվել է նաև 3266 թվահամարի ծաշոցի ընդօրինակության մեջ:

Աշխարհամատրան տոնը միշտ շարժական էր և ընկնում էր Ջատիկից հաշված 15-րդ օրը: Այդ տոնի օրվա հուլյան համարժեքները գտնվել են Ապրիլ 5 - Մայիս 9-ի սահմաններում նայած տարի: Աշխարհամատրան կիրակին Հոռի առաջին կիրակին է ընկել, երբ Ջատիկը կատարվել է Նավասարդի 24-30-ի օրերին, որը տեղի է ունեցել 976 թ. և 1095 թ. միջև ընկած բազմաթիվ տարիներին, ուստի Հոռի առաջին կիրակին իբրև Աշխարհամատրան տոնի օրեր առա-

¹ Հայոց տոմարական եղանակը, էջ 60-65:

ջացել է 10-րդ դարի 70-ական թվականների և 11-րդ դարի վերջի սահմաններից ոչ ուշ և փոխանցվել 12-րդ դարի կեսերին գրված ճաշոցին: Ասենք, որ «Հոռի առաջին կիրակէն» հայոց շարժական տոմարի տոնացույցային համարժեք է, որը հետագայում վեր է անվել անշարժ տոմարի և պահպանվել հետագա ճաշոցներում:

***

832 թվահամարի ծաշոցը Ոսկեանց օրվա կապակցությամբ գրում է. «(Հոռի) երկրորդ կիրակէն. Սրբոց Ոսկեանցն»: Այսպես է ձևակերպել նաև 3266 թվահամարի ծաշոցը (էջ 152ա-բ): Վենետիկի 639 թվահամարի ծաշոցն ունի՝ «Հոռի Բ կիրակէն Ոսկեանց»¹: Այսպես է տրված նաև 4977 թվահամարի ծաշոցում (էջ 53բ): Անհասկանալի են հիշյալ վկայութունները, որովհետև տոնացույցում կիրակի օր երբեք որևէ սրբի օր չեն նշել: Հնարավոր է մտածել, որ Ոսկեանց նահատակութունը տեղի է ունեցել կիրակի օրը: Հետևենք բնագրերին:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի հետագա խմբագրության մեջ գրված է. «Հոռի Բ. Սրբոց Ոսկեանցն ի Հայք...»²:

940 թվահամարի ծաշոցն ունի՝ «(Սեպտեմբեր ԺԹ եւ Հոռի Ժ). Սրբոց Ոսկեանցն...» (ՃԼԱ համարի տակ է, որը գալիս է Սեպտեմբերի 18-ից հետո):

Հնագույն տոնացույցերը և ճաշոցները Ոսկեանց հիշատակի օրը գրանցել են հինգշաբթի օրվա տակ՝ «Եշ[հինգշաբթ]. Ոսկեանցն»³:

Երբեմն պատահում է, որ ավելացվում է հայոց տոմարի ամիս-ամսաթիվ: Այսպես 2092 թվահամարի ձեռագրին ունի «Եշ. Ոսկեանցն... Հոռի Բ» (էջ 231 բ): Իսկ 4916 թվահամարի ծաշոցն ունի. «Հոռի Բ. Սրբոցն Ոսկեանցն...» (էջ 76 ա): Ծաշոցների մեջ պատահում են դեպքեր, երբ Ոսկեանց հիշատակի օրը տրվել է երեքշաբթի: Այսպես 936 թվահամարի ձեռագիրը գրանցել է. «Յերեքշաբաթ աւր: Սրբոց Ոսկեանց...» (էջ 145բ-146բ): Այստեղ շփոթվել է Սուքեասեանց և Ոսկեանց հիշատակի շաբաթվա օրերը՝ երեքշաբթի և հինգշաբթի:

6235 թվահամարի ծաշոցն ունի՝ «Հոռի ԺԳ. Սրբոց Ոսկեանցն...» (էջ 114բ):

4514 թվահամարի ծաշոցում գրված է. «Հոռի Ժ. Ոսկեանցն... (ներքին լուսանցքում՝ «Հինգշաբթի. Ոսկեանցն»)» (էջ 37բ): Այդ ամսաթվի և շաբաթվա օրվա տակ է գրանցել նաև 939 թվահամարի ծաշոցը (էջ 63ա-բ):

Յայսմավուրքների բոլոր խմբագրութունները Ոսկեանց նահատակության օր են դրել Հոռի 10-ը համարժեք Սեպտեմբերի 19-ին կամ հակառակ հաջորդականությամբ⁴ և ձևակերպել են տարբեր կերպ այն է՝ «Ի սմին աւուր կատարեցան Հայք աշակերտք Սուրբ առաքելոյն Թադէոսի», «վկայութիւն Սրբոց Ոսկեանց՝ աշակերտացն Թադէոսի առաքելոյն», «Սրբոց Ոսկեանցն», «Վկայութիւն սրբոց Ոսկեանցն և այլ ընկերաց նոցին, որ վկայեցին և Սուկաւ լերին», «Տաւն է Սրբոց Ոսկեանց [և ընկերաց նոցա]» և այլն:

Այն տպավորութիւնն է ստացվում, որ Սուքեասեանց և Ոսկեանց նահատակության օրը նույնն են համարել, թեև Սուքեասեանց նահատակության օրը դրել են Նավասարդ 17 (= Օգոստոս 27)-ին: Այսպիսով Ոսկեանց հիշատակի օրեր են վկայվել Հոռի 2-րդ կիրակին, Հոռի 2-ը, Հոռի 10 (= Սեպտեմբերի 19) և Հոռի 14-ը: Տեսնենք վերոհիշյալ ամսաթվերից, որոնք կարող էին

¹ Ս. Ծեմսեյան, Գշվ. աշխ., էջ 617-618:
² Ձեռ. № 979, էջ 441բ:
³ Ձեռ. № № 759, էջ 179բ. 179, էջ 540բ, 752, էջ 153բ, 767, էջ 129ա, 2092, էջ 231բ, 5667, էջ 102բ, 7203, էջ 22ա-24ա, 9838, էջ 155ա, 4164, էջ 138ա, 4874, 5388, էջ 112ա, 7741, էջ 52բ, 4107, էջ 95 և այլն:
⁴ Տե՛ս Վեներիկի 710 և 631 թվահամարների ձեռագրերը, Երևանի 2695 թվ. ձեռագիր էջ 257ա, 3083, էջ 390ա, 179, 7433, էջ 45ա, 4741, էջ 34ա, 9585, էջ 3ա, 6338, էջ 72 բ և այլն:

առաջանալ Հայոց տոնացույցային եղանակով և որոնք Հայոց անշարժ տոմարի Համարժեքներն էին: Ակնհայտ է, որ Հոռի 10-ը Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվ է զուգադիր սեպտեմբերի 19-ին: Այնուամենայնիվ քննարկենք մեզ Հասած բոլոր ամսաթիվերը:

Հայոց տոնացույցում Ոսկեանց հիշատակի օր է սահմանվել հինգշաբթի Առաջավոր Բարեկենդանից հաշված 12-րդ օրը, Բուն Բարեկենդանից ետ հաշված 11-րդ օրը, իսկ Ջատիկից՝ 60-րդ օրը:

Ոսկեանց տոնը Հոռի 2-րդ կիրակին, այսինքն՝ Հոռի 8-15 օրերին կարող էր լինել, երբ Ջատիկը Տրէ 7-14-ի օրերից մեկում էր: Այդպիսի տարիներ են եղել

Տրէ 7 - 1264 թ., 1278 թ. և այլն

Տրէ 8 - 1319 թ. և այլն

Տրէ 9 - 1283 թ., 1997 թ., 1311 թ. և այլն

Տրէ 10 - 1261 և այլն

Տրէ 11 - 1330 թ. և այլն

Տրէ 12 - 1280 թ., 1308 թ., 1322 թ.

Տրէ 13 - 1272 թ. և այլն

Տրէ 14 - 1294 թ., 1313 թ. և այլն

Վերոհիշյալ տարեթիվերից պարզ է դառնում, որ Հոռի 2-րդ կիրակին չի առաջադրել տոնացույցային ամսաթիվերից, քանի որ հիշյալ վկայությունը գրանցվել է 1154/5 թթ. Ճաշոցում, իսկ տոնացույցային օրերը տալիս են 13-14-րդ դարերի տարեթիվեր, ուստի այն Հայոց անշարժ տոմարի անհասկանալի ամսաթիվային նշում է: Ի դեպ Ոսկեանց հիշատակի օրը շարժական էր և ընկնում էր Հունվարի 23 - Փետրվար 26-ի ամսաթիվերից մեկում նայած տարին:

Ոսկեանց հիշատակի օրվա նշումը Հոռի 2-ը առաջացել է տոնացույցային օրվա հիման վրա նրանց հիշատակի օրը Հոռի 2-ին էր, հինգշաբթի, երբ Ջատիկը Տրէ 1-ին էր, կիրակի:

Ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների, եղել են ներքոհիշյալ տարիներին.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1242	2	20	5	691	2	2	5
1256	2	17	5	705	2	2	5
1270	2	13	5	719	2	2	5
1284	2	10	5	733	2	2	5
1298	2	6	5	747	2	2	5

Ակնհայտ է, որ Հոռի 2-ը առաջացել է տոնացույցային օրվա հիման վրա հիշյալ տարեթիվերից մեկում և վկայվել Տոնանամակի խմբագրությունից մեջ 1286/7 թթ.:

Հոռի 10-ի ամիս-ամսաթիվը Հայոց անշարժ տոմարից է գալիս Համարժեք Սեպտեմբերի 19-ին, քանի որ Ոսկեանց հիշատակի օրը Հոռի 10-ին կհանդիպեր, երբ Ջատիկը Տրէ 9-ին էր, իսկ այդպիսի տարիներ էին 1283 թ., 1297 թ. և 1325 թ., իսկ Տրէ 10-ը վկայված ունենք 1154/5 թթ.:

Հոռի 14-ի ամսաթիվն ևս իբրև Ոսկեանց հիշատակի օրվա նշում առաջացել է տոնացույցային տարվա հիման վրա և վկայվել 1325 թ. ընդօրինակված Ճաշոցում: Ոսկեանց տոնի օրը

Հոռի 14-ին էր, երբ Ջատիկը Տրէ 13-ին էր: Ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների, հետևյալ տարիներին են եղել.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1272	2	25	5	721	2	14	5
1365	2	2	5	812	2	14	5
1377	1	29	5	826	2	14	5
1391	1	26	5	840	2	14	5

Պարզ է, որ 1325 թ. ընդօրինակված Ճաշոցի համար հիմք է եղել մի ճաշոց, որն իր հերթին ընդօրինակվել է 1272 թվականին, երբ գրանցվել է Հոռի 14-ը իբրև Ոսկեանց հիշատակի օրվա նշում:

Այսպիսով, Ոսկեանց հիշատակի օրվա Հոռի 2 և 14 ամիս-ամսաթիվերն առաջացել են տոնացույցային եղանակով, իսկ Հոռի 10-ը և Հոռի 2-րդ կիրակին Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվային նշումներ են, որոնք գալիս են 12-րդ դարի սկզբներից: Յայսմավուրքները գրանցել են Հոռի 10-ը և նրա հուլյան համարժեք Սեպտեմբերի 19-ը, թեև Ոսկեանց հիշատակի օրը տոնացույցում միշտ նշվել է Հունվար 23-Փետրվար 26-ի ամսաթիվերից մեկում, որն ընկել է Հայոց շարժական տոմարի տարբեր ամսաթիվերում:

Հնարավոր է մտածել, որ Հոռի 10-ը նախապես եղել է Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ և ունեցել է հուլյան այլ համարժեք, որը կարելի է գտնել Հայոց տոմարական եղանակով: Մանավանդ Բյուզանդարան պատմությունների մեջ Մաղկոտն գավառի Ոսկիք վայրի հետ կապված տեղեկությունը, կարծես թե, հուշում է Ոսկեանց ավանդույթյան գոյություն մասին, ուստի նրանց հիշատակի օրը կարող էին նշել արդեն 5-րդ դարում և հետագայում՝ անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվով: Կարելի է ենթադրել որ Ոսկեանց հիշատակի օրը տոնել են մյուս սրբերի հետ ընդհանուր օրով, որոնք «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում եղել են Հունվարի 13-ին, Մարտի 9-ին և Օգոստոսի 23-ին, և Հոռի 10-ը դրանցից մեկի համարժեք ամիս-ամսաթիվն է, որպես Հայոց շարժական տոմարի նշում տարիների կտրվածքով: Կիրառենք Հայոց տոմարական եղանակը՝ Հոռի 10 = Հունվար 13-ի, Հոռի 10 = Մարտի 9-ի և Հոռի 10 = Օգոստոսի 23-ի նկատմամբ: Պարզվում է, որ միակ դրական արդյունքն ունենում ենք վերջին դեպքում, երբ Հոռի 10 = Օգոստոսի 23-ին, որտեղից Հոռի 1 = Օգոստոսի 10 = 535-539 թթ.: Եթե ընդունելի համարվի քննարկվող տարբերակը, ապա Ոսկեանց հիշատակի օրը նշել են Օգոստոսի 23-ին մյուս սրբերի հետ միասին և Հոռի 10-ը արտացոլում է 535-539 թթ. վիճակը, իսկ Նավասարդի 17-ը համարժեք Օգոստոսի 23-ին իբրև Սուրբիսեանց հիշատակի օրվա նշում՝ 444-447 թթ. կտրվածքով, այսինքն՝ հիշյալ սրբերի տոները տոնացույցում վաղ շրջանում՝ 5-7-րդ դարերում, անհատականացված չէին և տոնել են ընդհանուր սրբերի հետ միասին:

***

Մեկնաբանենք Հռիփսիմեանց և Գայանեանց հիշատակի օրերի տվյալները, որոնք վկայվել են Հայոց Ճաշոցների, Տոնացույցների, Յայսմավուրքների տարբեր խմբագրություններում, ինչպես և թարգմանական բնագրերում: Նախ բերենք սկզբնաղբյուրների տվյալները: 832 թվահամարի Հայոց Ճաշոցում գրված է. Ա. «Հոռի ԻԶ (= Հոկտեմբեր 5). Սրբոց Հռիփսիմեանցն»

Բ. «Հոռի ԻԷ (= Հոկտեմբեր 6). Սրբոյն Գայանեան»

Վենետիկի 639 թվահամարի նույնատիպ ձաշոցը վկայել է. 1. «Հոռի ԻԶ. Սրբոց Հռիփսիմեանց»

2. «Հոռի ԻԷ. Գայանէ...»:

979 թվահամարի գրչագրից, որը Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրություններից է ունենք հետևյալ տվյալները:

Ա. «Ամիս Յունիս ավուրս ունի Լ: Նորին Ա. Սրբուհին Կուսանանցն Հռիփսիմեայ և ընկերաց նորա...: Նորին Բ. Սրբուհոցն Գայանեայ և ընկերացն նորա... (էջ 320-321բ):

Բ. «Նորին (Սեպտեմբեր) Լ... եւ յիշատակ սրբոց Հռիփսիմեանց»:

940 թվահամարի ձաշոցն ունի. (ՃԽԱ համարի տակ) «Հոգտեմբեր Ե եւ Հոռի ԻԶ. Սրբոց Հռիփսիմեանց ի Հայք...» ՃԽԲ համարի տակ՝ «Հոգտեմբեր] Զ եւ Հոռի ԻԷ. Սրբոյն Գայանեայ] և ընկերաց...»:

936 թվահամարի ձաշոցում գրված է.

1. «Երկուշաբթի. Սրբոց Հռիփսիմեանց...»

2. «Ի նոյն երեքշաբթի ավր. Գաիանե» (էջ 64ա-68բ): 6535 թվահամարի ճաշոցն ունի՝

1. «Հոռի ԻԶ. Սրբոյն Հռիփսիմեայ]...»

2. «Հոռի ԻԵ (ուղղել՝ ԻԷ). Գայիանէ...» (էջ 17բ-19ա):

7741 թվահամարի ձաշոցում գրված է.

Ա. «Երկուշաբթ ավր. Յիշատակ է սրբոց Հռիփսիմեանցն (ներքին լուսանցքում՝ «Երկուշաբթի Սրբոյն Հռիփսիմէ և ընկերաց նորա»):

Բ. «Գշ. Յիշատակ է սրբոյն Գայանէ...» (ներքին լուսանցքում՝ «Երեքշաբթի ավր. Գայանէ կուսին եւ ընկերաց նորին») (էջ 301ա-302ա):

4107 թվահամարի ձաշոցն ունի՝

1. «Երկուշաբթի ավր. Հռիփսիմեայ» (ներքին լուսանցքում՝ «Երկուշաբթի ավր. Սրբոց Հռիփսիմեանցն»):

2. «Երեքշաբթի ավր. Գայիանեայ...» (ներքին լուսանցքում՝ «Երեքշաբթի ավր. Սրբոց Գայիանեանց») (էջ 548-549):

3266 թվահամարի հայոց ամսաթվերով ձաշոցում գրված է.

Ա. «Հոռի ԻԶ. Սրբոց Հռիփսիմեանցն...»

Բ. «Հոռի ԻԷ. Սրբոց Գայիանեանցն...» (էջ 155ա-157բ)

4514 թվահամարի ձաշոցը ունի՝

1. «Հոռի [Ի]Զ. Հռիփսիմեանց (ներքին լուսանցքում՝ «Երկուշաբթի. Սրբոց Հռիփսիմեանցն»)

2. «Հոռի [Ի] ԻԷ. Գայանէ...» (ներքին լուսանցքում՝ «Երեքշաբթի. Սրբոց Գայիանեանցն») (էջ 250բ-251ա):

5455 թվահամարի ձաշոցն տալիս է՝

1. «Երկուշաբթի. Սրբոցն Հռիփսիմեանցն...»

2. «Երեքշաբթ ավր. Գայիանեանցն...» (էջ 190բ-191ա):

4977 թվահամարի ձաշոցում գրված է.

Ա. «Հոռի ԻԶ. Սրբոց Հռիփսիմեայ...»

Բ. «Հոռի ԻԷ. Սրբոյն Գայիանէ...» (էջ 55ա-56բ)

939 թվահամարի ձաշոցն ունի՝

1. «Հոռի [Ի]Զ. Հռիփսիմեանց» (ներքին լուսանցքում շաբաթվա օրվա նշումով):

2. «Հոռի [Ի]Է (բնագրում՝ Ե, ուղղումը մերն է). Գայանէ...» (ներքին լուսանցքում շաբաթվա օրվա նշումով) (էջ 332բ-333բ):

4437 թվահամարի ճաշոցն ունի՝ «Հոռի [Ի]Է. Սրբոց Գայիանեանցն» (էջ 92 բ):

Ազաթանգեղոսի արաբերեն թարգմանության մեջ Հռիփսիմեի նահատակության օրը դրվել է 26 Հոկտեմբեր, իսկ Գայանեինը՝ 28 Հոկտեմբեր¹: Հայոց տոնացույցերում միանշանակ Պենտեկոստի հաջորդ կիրակիի՝ Եկեղեցու Նավակատիքի տոնից հետո երկուշաբթի օրը դրել են Հռիփսիմեանց հիշատակի օրը, իսկ երեքշաբթի՝ Գայանեանց²: Միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցում գրված է.

1. «Գշ (երեքշաբթի): Հռիփսիմեանցն... ի Հոռի ԻԶ»

2. «Եշ (հինգշաբթի). Գաիանեանցն... ի Հոռի ԻԷ» (էջ 225բ)

Այն թյուրիմացության արդյունք է կամ էլ հեղինակը փորձել է ավանդական երկուշաբթի օրվա տեղը տեղադրել այլ սրբի օր, իսկ երեքշաբթի և հինգշաբթի տեղափոխել այդ սրբերին:

Տեսնենք ինչ տվյալներ են հաղորդում Յայսմավուրքների տարբեր խմբագրությունները:

Վենետիկի 1048 թվահամարի Յայսմավուրք-Տոնացույցը, որը Յովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու 992 թ. թարգմանած հունական տոնացույցի հետագա խմբագրությունն է (1302 թ.) գրված է. «(Սեպտեմբեր) Լ... Յայսմավուր կատարի տաւն սրբուհի կրանաւորացն եւ կոյս վկայիցն Քրիստոսի Հռիփսիմեայ եւ Գայիանեայ, որք ի Տրդատայ Հայոց արքայէն մարտիրոսացան ի Մեծ Հայք: Կատարեցաւ սրբուհին Հռիփսիմէ ի Սեպտեմբեր] ԻԶ եւ սրբուհի Գայանէ [ի Սեպտեմբեր] ԻԷ»:

Վենետիկի 710 թվահամարի Յայսմավուրքը, որը վերոհիշյալ տոնացույցի մեկ այլ խմբագրությունն է տալիս է.

«Սեպտեմբեր Լ եւ Հոռի ԻԱ... Յայսմավուր կատարի տաւն Հռիփսիմեայ եւ Գայիանեայ...»:

Վենետիկի 631 թվահամարի և Երևանի Մատենադարանի 2695 թվահամարի գրչագրերը, որոնք Տեր-Իսրայելի խմբագրած Յայսմավուրքի տարբերակներն են, վկայում են.

1. «Հոռի ԻԶ եւ Հոկտեմբեր Ե. վկայութիւն [առաքելուհի և] սրբուհոյ կուսին Հռիփսիմեայ և նորին ընկերացն»

2. «Հոռի ԻԷ եւ Հոկտեմբեր Զ... Յայսմ ավուր վկայութիւն սրբուհոյն Գայիանեայ և Բ ընկերացն [նորա] (էջ 271ա-272ա):

Կիրակոս Գանձակեցու (Արևելցու) Յայսմավուրքում և նրա հետագա խմբագրություններում տալիս են հետևյալ տեղեկությունները.

1. Ըստ 3082 թվահամարի Յայսմավուրքի համառոտ խմբագրության. «Նոր[ին] [Հոռի] ԻԶ. Կուսին Հռիփսիմեայ և Լ Գ ընկեր[աց] [Հոկտեմբեր] Ե»:

«Նոր[ին] [Հոռի] ԻԷ. Գայիանեայ] և ընկեր[աց] [Հոկտեմբեր] Զ» (էջ 390բ):

2. Ըստ 179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի Ստեփանոս Գույնեղիցյանցի խմբագրության

¹ Տե՛ս Կ. Մարր, Крещ., стр. 91.

² Տե՛ս Ձեռ. № № 759, 179, 752, էջ 166ա, 5667, էջ 126բ, 7203, էջ 66բ, 9838, էջ 171ա-բ, 4164, էջ 182ա, 4874, էջ 186բ:

Ա) «[Հոռի] ԻԱ... և յիշատակ սրբուհւ[ոյ] Հռիփսիմէ և Գայիանէ... [Սեպտեմբեր] Լ»:

Բ) «[Հոռի] ԻԶ. վկայութիւն սրբուհւ[ոյ] կուսին Հռիփսիմեայ և Լ և է ընկերացն... [Հոկտեմբեր] Ե»:

Գ) «[Հոռի] ԻԷ... Յայսմաւուր սրբուհւ[ոյ] Գայանէ և ընկերաց նորա [Հոկտեմբեր] Զ»:

Վենետիկի 189 թվահամարի գրչագրի Յասմաւուրքի խմբագրութեան մեջ գրված է.

1. «Հոռի ԻԱ եւ Սեպտեմբեր Լ եւ Թշրին ԺԳ. Յայսմաւուր կատարի տաւն սրբուհւ[ոյ] կրաւնաւորացն ես կոյս վկայիցն Քրիստոսի Հռիփսիմեայ] եւ Գայիանեայ, որք ի Տրդատայ Հայոց արքայէն մարտիրոսացան ի Հայք»:

2. «Հոռի ԻԶ եւ Հոկտեմբեր Ե եւ Թշրին ԺԸ. վկայութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց, որք ի Հայս կատարեցան...»:

3. «Հոռի ԻԷ եւ Հոկտեմբեր Զ եւ Թշրին ԺԹ» (ըստ Ճեմճեմյանի՝ կը պակաս ի Գայանեանց վկայաբանութիւնը):

7433 թվահամարի Յայսմաւուրքի խմբագրութեան մեջ գրված է.

1. «Հոռի ԻԶ եւ Հոկտեմբեր Ե. վկայաբանութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց, որ ի Հայք կատարեցան»:

2. «Հոռի ԻԷ եւ Հոկտեմբեր Զ... Յայսմաւուր վկայաբանութիւն սրբուհւ[ոյ] Գայիանեայ] և ընկերացն» (էջ 64բ-66բ):

9585 թվահամարի Յայսմավուրքի խմբագրութեան մեջ կարդում ենք.

1. «Հոռի ԻԷ և ի Հոկտեմբեր Զ... Յայսմաւուր վկայաբանութիւն սրբոյն Գայանէ և ընկերաց նորա»:

2. «Հոռի ԻԶ եւ ի Հոկտեմբեր Ե. վկայաբանութիւն սուրբ և առաքելուհւ[ոյ] կուսին Հռիփսիմէ և ընկերաց նորին (էջ 6բ-14ա):

8179 թվահամարի վկայաբանական ժողովածու՝ Յայսմավուրքում, որտեղ սրբերի վկայաբանութիւնները բերված են տոնացուցի կարգով, նրանց վկայաբանութեան մեջ գրված է. «կատարեցաւ սուրբ Հռիփսիմէ սուրբ ընկերաւքն յամսեան Հոռի ԻԶ: Կատարեցաւ [սուրբ Գայանէ սուրբ ընկերաւքն] ի Քրիստոս [յամսեան] ի Հոռի ԻԷ» (էջ 139ա-բ):

7529 թվահամարի Յայսմաւուրքի խմբագրութեան մեջ կարդում ենք.

1. «Հոռի ԻԶ. Հոկտեմբեր Ե. վկաբանութիւն սրբոյ] կուսին Հռիփսիմեայ] և ընկերաց նորա»:

2. «Հոռի ԻԷ. ի Հոկտեմբ(ե)ր Զ... Յայսմաւուր վկաբանութիւն) սրբոյն Գայիանեայ] և ընկերաց նորա» (էջ 10ա-12ա):

4741 թվահամարի Յայսմավուրքի խմբագրութիւնը տալիս է.

1. «Հոռի ԻԶ և Հոկտեմբեր Ե. վկաբանութիւն սուրբ եւ առաքելուհւ[ոյ] Հռիփսիմեայ] և ընկերացն»:

2. «Հոռի ԻԷ և Հոկտեմբեր Զ... Յայսմաւուր վկայութիւն սրբոյն Գայիանեայ և ընկերաց նորին» (էջ 50ա-52բ):

6338 թվահամարի գրչագրում, որը Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրութիւններից է, կարդում ենք

1. «Հոռի ԻԶ. Հոկտեմբեր Ե. վկայաբանութիւն սրբոց Հռիփսիմեանց կուսաց»

2. «Հոռի ԻԷ եւ Հոկտեմբեր Զ. վկայաբանութիւն սրբոց կուսանացն Գայիանեանց» (97բ-100բ, տպագրում՝ էջ 147-151):

Հ. Ավգերյանը Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակի օրեր է տալիս ըստ Հայոց Յայսմավուրքի Հոկտեմբերի 5-ին և 6-ին, ըստ Յունաց և Լատինացոց տոնացուցերի Սեպտեմբեր 30 և Սեպտեմբեր 29՝:

Բերված վկայութիւններից երևում է, որ Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակի օրեր են եղել ըստ Հայոց անշարժ տոմարի Հոռի 26 և 27 (համարժեք հուլյան տոմարի Հոկտեմբեր 5 և 6-ին): Հուլյան տոմարի Հունիս 1-ին և 2-ին, ինչպես և Սեպտեմբերի 30-ին, Պենտեկոստից հետո եկող եկեղեցու նավակատեաց տոնի կիրակիին հաջորդող երկուշաբթի և երեքշաբթի օրերին, այսինքն՝ Պենտեկոստից հաշված 9-րդ և 10-րդ օրերին, Հուլյան տոմարի Հոկտեմբերի 26-ին և 28-ին, Հուլյան տոմարի Սեպտեմբերի 26-ին և 27-ին և Սեպտեմբերի 30-ին (համարժեք Հայոց անշարժ տոմարի Հոռի 17-ին, 18-ին և 21-ին): Վերջապես ըստ Յունաց տոնացուցի Սեպտեմբերի 30-ին, իսկ ըստ Լատինացոց՝ Սեպտեմբերի 29-ին: Ասենք նաև, որ Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակի օրերը 5-րդ (թերևս 4-րդ դարից) - 8-րդ դարի սկզբները, տոնել են անշարժ օրով, բայց նրանց նահատակութեան օրերի հուլյան համարժեքները վաղ շրջանի բնագրերից հայտնի չեն, իսկ 8-րդ դարից հետո տոնել են շարժական օրերով, որոնց հայոց շարժական և հուլյան անշարժ տոմարների համարժեքները բազմաթիվ են եղել, նրանց տոների օրերը ընկել են Մայիս 18-19-ից-Հունիս 21-22-ի օրերից որևէ երկուսում նայած տարի: Այլ խոսքով Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակի օրերի հարակցումն ավելի բարդ է, քան առաջին հայացքից թվում է, ուստի այն կարող է պազաբանվել միայն հայոց տոմարական և տոնացուցային եղանակները կիրառելով, որպեսզի գտնվի հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերը տարիների կտրվածքով, ինչպես և նրանց համարժեքները հուլյան տոմարով: Վերջիններս, ինչպես նկատելի է, բազմաթիվ արժեքներ ունեն: Ասենք նաև, որ սկզբնաղբյուրներում վկայված Հայոց անշարժ տոմարի Հոռի 26-ին և 27-ին, որոնց հուլյան տոմարի համարժեքներն են Հոկտեմբերի 5-ը և 6-ը, Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակի տոները երբևէ չի կատարվել, այլ նրանց հիշատակի օրերը 8-րդ դարերից հետո նշել են Պենտեկոստից հաշված 9-րդ և 10-րդ օրերին, երկուշաբթի և երեքշաբթի: Հայոց տոմարական եղանակը կիրառելով կատանանք Հոռի 26-ի և 27-ի (= Հոկտեմբեր 6 և 7) տարիները, այն է՝ Հոռի 26 և 27 = Հոկտեմբեր 5 և 6, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտեմբեր 10 = 428-431 թթ.: Պարզվում է, որ այդ տարիների Հայոց անշարժ տոմարի սկզբնակետն է, այսինքն, երբ Հովհաննես Սարկավազը Հայոց շարժական տոմարը վերածեց անշարժի՝ հիմք ընդունեց 5-րդ դարի 428-431 թթ. հաստատուն վիճակը: Ստացված տարիները միայն բացահայտում են Սարկավազադիր տոմարի սկիզբը և ոչինչ չեն տալիս Հռիփսիմեի և Գայանեի տոնական օրերի բացահայտման համար: Միայն պարզ դարձավ, որ Հոռի 26 և 27-ը հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերն են: Բերված վկայութիւններից երևում է, որ Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակները, համենայն դեպս 8-րդ դարից սկսած, տոնել են Հոգեգալստից հաշված 9-րդ և 10-րդ օրերին՝ երկուշաբթի և երեքշաբթի: Ակնհայտ է, որ Հոռի 26-ը և 27-ը իրար հարաբերում են այնպես, ինչպես երկուշաբթին, երեքշաբթին: Այս վերլուծութիւնը ցույց է տալիս, որ Հոռի 26-ը և 27-ը նախապես եղել են հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվեր որոշակի տարիների սահմաններում: Կիրառելով մեր կողմից առաջադրվող տոնացուցային եղանակը ըստ «Հայոց տոնացուց» կոմպյուտերային ծրագրի ստանում ենք հետևյալ արդյունքները.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
865	6	18	2	314	2	26	2
970	5	23	2	419	2	26	2
984	5	19	2	433	2	26	2

1 Տե՛ս վարք և վկ. սրբոց, Բ. Գ, 1812, էջ 5-55:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
865	6	19	3	314	2	27	3
970	5	24	3	419	2	27	3
984	5	20	3	433	2	27	3

Պարզ է դառնում, որ Հռիփսիմեանց և Գայանեանց հիշատակի օրերը, երբ տոնել են Հոգեգալստից հաշված 9-րդ և 10-րդ օրերին, երկուշաբթի և երեքշաբթի, Հոռի 26-ին և 27-ին, առաջացել են 865 թ. կամ 970 թ. կամ 984 թ. գրված բնագրերից և փոխանցվել հետագա սերունդներին: Ակնհայտ է, որ Ագաթանգեղոսի Պատմության մեջ վկայված Հոռի 26 և 27 ամսաթվերը՝ Հռիփսիմեի և Գայանեի նահատակության հետ կապված, ընդմիջարկվել են 865 թվից (կամ 970 և 984 թվից) հետո:

Այժմ անցնենք Հունիս 1-ին և 2-ին, որոնք փաստագրվել են Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրության մեջ: Տեսանք, որ Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակի օրը տոնել են Հոգեգալստից հաշված 9 և 10-րդ օրերին: Պարզ է, որ Հունիս 1-ի և 2-ի ամսաթվերն, որոնք նրանց հիշատակի օրվա նշումներն են հուլյան տոմարով, առաջացել են տոնացույցային սվյալների հիման վրա: Քանի որ նրանց հիշատակը տոնվում էր Մայիս 18-19-ից Հունիս 21-22-ի օրերից որևէ երկուսում, ապա Հունիս 1-ը և 2-ը վերահաշվարկվել են Տոնացույցի հիման վրա այն օրերի հաշվով, երբ Ձատիկը տոնել են Ապրիլ 5-ին, իսկ Պենտեկոստեն Մայիս 24-ին, հետևապես Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակի օրերն ընկել են Հունիս 1-ին և 2-ին: Գրիգոր Վկայասերի կաթողիկոս դառնալու ժամանակից (1066 թ.) մինչև վերոհիշյալ բնագրի ընդօրինակության թվականը (1286/7 թթ.) այդպիսի տարիներ են եղել 1075 թ., 1086 թ., 1097 թ., 1108 թ., 1170 թ., 1192 թ., 1265 թ., 1271 թ. և 1276 թ.: Վերոհիշյալ տարեթվերից պարզ է դառնում, որ Հունիս 1-ի և 2-ի ամսաթվերը ընդօրինակողի միջամտության արդյունք չեն, ուստի այդ հաշվարկը կատարել և վեր են ածել հուլյան ամիս-ամսաթվերի Տօնանամակի հեղինակները՝ Գրիգոր Վկայասերը, Գրիգորիսը և Կիրակոս Դրագարկեցին կամ 1086 թ. կամ 1097 թ. կամ 1108 թ., երբ նրանք ստեղծում էին Տօնանամակը: Ելնելով վերոհիշյալ տարեթվերից կարելի է ընդունել, որ Գրիգոր Վկայասերը Տօնանամակը գրել է 1097 թ., որովհետև որոշ սրբերի վկայաբանությունների ամսաթվեր, որոնք թարգմանվել են 1103 թվականին կամ նրանից հետո չեն մտել Տօնանամակի ամսաթվերի շարքի մեջ, ինչպես են Ղամբեոսի և Պարասկեւայի վկայաբանությունների ամիս-ամսաթվերը: Հարկ է նշել, որ Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակի տոները կատարել են 5-րդ դարի 30-ական թվականներից, թերևս 4-րդ դարի վերջերից լոկալ ձևով Վաղարշապատում, ինչպես վկայել են Ագաթանգեղոսի Պատմության և Բյուզանդարան պատմությունների հեղինակները, սակայն տարվա որ օրերին առայժմ հայտնի չէ: Որպեսզի կողմնորոշվենք վերոհիշյալ հուլյան ամսաթվերի, որոնք թվում մի կողմից Սեպտեմբերի 26, 27, և 30-ի Հոկտեմբերի 26-ի և 28-ի, այնպես էլ Հունվարի 13-ի, Մարտի 9-ի և Օգոստոսի 23-ի, երբ հայոց անշարժ տոնացույցում տոնում էին բոլոր մարտիրոսների հիշատակը, որոնք տոնացույցում չունենին անհատական հիշատակի օրեր, մյուս կողմից Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերը Հոռի 17, 18, 26 և 27, որոնք հայտնի են Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակի օրերի կապակցությամբ վերածենք հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերի և կիրառենք հայոց տոմարական եղանակը, կստանանք հետևյալ տարբերակները.

1. Հոռի 26 = Հունվար 13, որտեղից Հոռի 1 = Դեկտեմբեր 19 = 18-31 թթ.
Հոռի 26 = Մարտ 9, որտեղից Հոռի 1 = Փետր. 12 = 1270-1273 թթ.

- Հոռի 26 = Օգոստոս 23, որտեղից Հոռի 1 = Հուլիս 29 = 600-603 թթ.
- Հոռի 26 = Սեպտեմբեր 26, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 1 = 464-467 թթ.
- Հոռի 26 = Սեպտեմբեր 29, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 4 = 452-454 թթ.
- Հոռի 26 = Սեպտեմբեր 30, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 5 = 448-451 թթ.
- Հոռի 26 = Հոկտեմբեր 26, որտեղից Հոռի 1 = Հոկտ. 1 = 344-347 թթ.

2. Հոռի 27 = Հունվար 13, որտեղից Հոռի 1 = Դեկտ. 20 = 24-7 թթ.
Հոռի 27 = Մարտ 9, որտեղից Հոռի 1 = Փետր. 13 = 1273-1276 թթ.
Հոռի 27 = Օգոստոս 23, որտեղից Հոռի 1 = Հուլիս 30 = 596-599 թթ.
Հոռի 27 = Սեպտեմբեր 27, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 1 = 464-467 թթ.
Հոռի 27 = Սեպտեմբեր 29, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 5 = 448-451 թթ.
Հոռի 27 = Սեպտեմբեր 30, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 6 = 444-447 թթ.
Հոռի 27 = Հոկտեմբեր 28, որտեղից Հոռի 1 = Հոկտ. 2 = 340-343 թթ.
3. Հոռի 17 = Հունվար 13, որտեղից Հոռի 1 = Դեկտ. 28 = մ.թ.ա.
Հոռի 17 = Մարտ 9, որտեղից Հոռի 1 = Փետր. 21 = 1234-1237 թթ.
Հոռի 17 = Օգոստոս 23, որտեղից Հոռի 1 = Օգ. 7 = 564-567 թթ.
Հոռի 17 = Սեպտեմբեր 26, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 10 = 428-431 թթ.
Հոռի 17 = Սեպտեմբեր 29, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 13 = 416-419 թթ.
Հոռի 17 = Սեպտեմբեր 30, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 14 = 412-415 թթ.
Հոռի 17 = Հոկտեմբեր 26, որտեղից Հոռի 1 = Հոկտ. 10 = 308-311 թթ.
4. Հոռի 18 = Հունվար 13, որտեղից Հոռի 1 = Դեկտ. 29 = մ.թ.ա.
Հոռի 18 = Մարտ 9, որտեղից Հոռի 1 = Փետր. 22 = 1237-1240 թթ.
Հոռի 18 = Օգոստոս 23, որտեղից Հոռի 1 = Օգ. 8 = 560-563 թթ.
Հոռի 18 = Սեպտեմբեր 27, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 10 = 428-431 թթ.
Հոռի 18 = Սեպտեմբեր 29, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 14 = 412-415 թթ.
Հոռի 18 = Սեպտեմբեր 30, որտեղից Հոռի 1 = Սեպտ. 15 = 408-411 թթ.
Հոռի 18 = Հոկտեմբեր 28, որտեղից Հոռի 1 = Հոկտ. 11 = 304-307 թթ. մրցույթում հաղթողի հավանություն ունեն 1-ին տարբերակում Հոռի 26 = Օգ. 23, Սեպտ. 26, 29 և 30-ը
2-րդ տարբերակում Հոռի 27 = Օգ. 23, Սեպտ. 27, 29 և 30-ը
3-րդ տարբերակում Հոռի 17 = Օգոստոս 23, Սեպտ. 26, 29 և 30-ը
4-րդ տարբերակում Հոռի 18 = Օգոստոս 23, Սեպտ. 27, 29 և 30-ը

Դրանցից Սեպտեմբերի 29 և 30-ը դուրս են գալիս, որովհետև լատինական և հունական տոնացույցերից վերցրած ամսաթվեր են: Մնում են Օգոստոս 23-ը և Սեպտեմբեր 26-ը և 27-ը, որոնցից մեկն էլ եղել է Հռիփսիմեի և Գայանեի հիշատակի օրվա հուլյան համարժեքը V-VIII - դարերում:

Հռիփսիմեանց և Գայանեանց հիշատակի օրվա համար Օգոստոս 23-ը կիրառելու դեպքում ունենում ենք նաև Հայոց շարժական տոմարի համարժեքները տարիների կտրվածքով, այն է՝ Հոռի 17-ը 564-567 թթ. համար, Հոռի 18-ը՝ 560-563 թթ., Հոռի 26-ը՝ 600-603 թթ. և

Հոռի 27-ը 596-599 թթ., այսինքն ստացվում է, որ Հռիփսիմեն և Գայանեն չեն ունեցել անհատականացված տոնական օրեր, այլ նրանց հիշատակը տոնել են այլ սրբերի հետ ընդհանրացված ձևով, որն անընդունելի է՝ նկատի ունենալով նրանց հզոր դերը Հայաստանում քրիստոնեությունից տարածման և պաշտոնական կրոն ընդունելու ժամանակ, հատկապես Ագաթանգեղոսի և Բյուզանդարան պատմությունների հեղինակների վկայությունները:

Հռիփսիմեանց հիշատակի օրվա համար Սեպտեմբերի 26-ը կիրառելու դեպքում ստանում ենք Հայոց շարժական տոմարի համարժեքները հետևյալ տարիների համար Հոռի 17-ը՝ 428-431 թթ. Հոռի 18-ը՝ 412-415 թթ. և Հոռի 26-ը՝ 464-467 թթ., որոնցից ընդունելի է Հոռի 17-ը: Գայանեանց հիշատակի օրվա համար Սեպտեմբերի 27-ը կիրառելու դեպքում ստանում ենք Հայոց շարժական տոմարի համարժեքները հետևյալ տարիների համար, Հոռի 18-ը՝ 428-431 թթ. և Հոռի 27-ը՝ 464-467 թթ., որոնցից ընդունելի է Հոռի 18-ը: Այլ խոսքով ունենում ենք Սեպտեմբերի 26-ը և 27-ը որպես Հռիփսիմեանց և Գայանեանց հիշատակի անհատականացված օրերը հուլյան տոմարի ամսաթվերով, երբ նրանց տոները նշում էին Վաղարշապատում և նրանց Հայոց շարժական տոմարի համարժեքները՝ Հոռի 17-ը և 18-ը 428-431 թթ. համար, երբ գրառվեց նրանց վկայաբանությունները: Կարելի է մտածել, որ Ագաթանգեղոսի պատմության նախնական տարբերակի մեջ Հռիփսիմեի հիշատակի օր է գրանցվել Սեպտեմբերի 26-ը, որի հայոց շարժական տոմարի համարժեքն է Հոռի 17-ը 428-431 թթ. համար, իսկ Գայանեինը՝ Սեպտեմբերի 27-ը, որի հայոց շարժական տոմարի համարժեքն է Հոռի 18-ը՝ 428-431 թթ. համար և այդ ամիս-ամսաթվերը հասել են մեզ ուշ շրջանի գրանցումներով: Հարկ է նշել, որ Հռիփսիմեանց և Գայանեանց տոնական օրերը համահայկական բնույթ ստացան «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի միջոցով և 865 թվականին ստացան Հոռի 26 և 27 հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը (այս դեպքում համարժեք հուլյան տոմարի Հունիս 18-ին և 19-ին), որոնք հետագայում վերածվեցին Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվերի ստանալով հուլյան տոմարի Հոկտեմբերի 5-ի և 6-ի համարժեքները:

***

Հովհաննես Մկրտչի տոնական օրերի վերլուծության մեջ քննել ենք Սահմի 5, 6 և 7 ամսաթվերի առաջացման ընթացքը և ցույց տվել, որ Սահմի 5-ը գալիս է 992 թվին գրված Վարդավառի տոնի մեկնությունից և հայոց տոնացույցային եղանակով ստեղծված ամսաթիվ է: Սահմի 6-ը հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվ է և համարժեք հուլյան տոմարի Հոկտեմբերի 15-ին: Հովհաննես Մկրտչի տոներից և ոչ մեկը երբևէ այդ ժամանակ չի կատարվել: Վերջապես Սահմի 7-ը ստեղծվել է 620-623 թթ. և համարժեք է եղել Օգոստոսի 29-ին, երբ անշարժ հիմքի վրա կատարել են Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը սկսած 5-րդ դարից, թերևս ավելի վաղ:

***

Գրիգոր Լուսավորչի տոների քննության առիթով ցույց ենք տվել, որ Սահմի 10-ը, որը փաստագրվել է իբրև հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվ, գալիս է հայոց շարժական տոմարից և առաջացել է տոնացույցային եղանակով 10-րդ դարի առաջին կեսին, երբ Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Վիրապից տոնը կատարել են Հոգեգալստի տոնից հաշված 14-րդ օրը: Այդ ամիս-ամսաթիվի առաջացումը կապված էր Գրիգոր Լուսավորչի նոր տոնական օրվա ստեղծման հետ սկսած 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից, որն և վկայվել է հայկական սկզբնաղբյուրներում սկսած 10-րդ դարի 1-ին կեսից:

Բերենք Նունեի և Մանեի հիշատակի օրերի մասին պահպանված մատենագրական տեղեկությունները: Ըստ 832 թվահամար Ճաշոցի՝ «Սահմի Ի (= Հոկտեմբեր 29). Նունէ, որ ի Վիրս եւ որք ի Վարագ եկեալք եւ Մանեա[յ] որք եին յընկերաց սրբոյ Հռիփսիմեանց»:

Ըստ Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագրի՝

«Սահմի Ի. Նունէ եւ Մանէ»:

Ըստ Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրության (Ձեռ. N° 979). «Նորին (= Յուլիս) ի ԺԸ. Նունեայ եւ Մանեայ...» (էջ 356բ):

Ըստ 936 թվահամարի Ճաշոցի՝ «Երկուշաբթ աւր. Նաւնեա[յ] եւ Մանեայ». (էջ 74բ):

Ըստ 6235 թվահամարի Ճաշոցի. «Սահմի Ի. Նունեա[յ] և Մանեայ...» (էջ 26ա):

Ըստ 7741 թվահամարի Ճաշոցի «Գշ (երեքշաբթի) աւր. Սրբոց կուսանացն...» (ներքևի լուսանցքում՝ «Երեքշաբթ աւր. Սրբոց կուսացն Նունէ և Մանէ») (էջ 306բ-307ա): Այդպիսի ձևակերպումներ ունեն նաև 4107 (էջ 559) և 5455 (էջ 196բ) ճաշոցները, իսկ 4514 (էջ 256ա), 4977 (էջ 160բ), 939 (էջ 339բ) և 4506 (էջ 265բ) ճաշոցներն ավելացրել են. «Սահմի Ի»-ն:

Ըստ 3266 թվահամարի Ճաշոցի. «Սահմի Ի. Նունեա[յ] եւ Մանեա[յ] ընկերաց սրբոյ Հռիփսիմեա[յ]» (էջ 167ա): Այսպիսով ճաշոցների ընդօրինակությունները Նունեի և Մանեի հիշատակի օրերը վկայել են մի քանի տարբերակներով և տարաբնույթ ձևակերպումներով:

Մեզ հասած հնագույն տոնացույցները Նունեի և Մանեի հիշատակի օր են սահմանել Պենտեկոստից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթին¹, ինչպես վերը հիշատակված 936 թվահամարի Ճաշոցը, իսկ 14-րդ դարի սկզբներից հետո նրանց հիշատակի օրը տեղափոխել են երեքշաբթի օրը², ինչպես վերը բերված ճաշոցների ընդօրինակությունները: Միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցի ընդօրինակության մեջ գրված է. «Եշ (հինգշաբթի). Նունէ և Մանեա[յ]... ի Սահմի Ի» (էջ 226ա): Այն օրվա տեղափոխման անհաջող փորձ է:

940 թվահամարի ճաշոցը (ՃՄԷ համարի տակ) գրել է. «Հոկտեմբեր[ի] ԻԹ եւ Սահմի Ի. Նունէա եւ Մանէ...»: Այն արձագանքն է Յայսմավուրքների տարբեր խմբագրությունների, թեև զանազան ձևակերպումների, Նունեի և Մանեի հիշատակի օր են կանոնել Սահմի 20 = Հոկտեմբեր 29-ի տակ: Այսպես, 2695 թվահամարի Յայսմավուրքում կարդում ենք. «Սահմի Ի եւ Հոգեմբեր ԻԹ. Տաւն է սրբոցն Նունէա և Մանէ» (էջ 294բ):

3082 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքում գրված է. «Նոր[ին] [Սահմի] Ի. Նունէ և Մանեայ... (Հոկտեմբեր) ԻԹ» (էջ 391ա): Այդպիսի ձևակերպում ունի 179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքը:

7433 թվահամարի Յայսմավուրքը ձևակերպել է. «Սահմի Ի եւ Հոկտեմբեր ԻԹ. Վկայաբանութիւն Սրբուհեացն Նունէ եւ Մանէ» (էջ 94 ա):

9585 թվահամարի Յայսմավուրքում կարդում ենք. «Սահմի Ի և Ի Հոկտեմբեր ԻԹ. Պատմութիւն ընգերացն սրբոյն Հռիփսիմէի Նոյնէ և Մանեա[յ] սուրբ վկայցն և առաքեալոհեցն Վրաց» (էջ 31բ):

7529 թվահամարի Յայսմավուրքը վկայում է. «Սահմի Ի. ի Հոկտեմբեր ԻԹ. Սուրբ Հռիփսիմէի ընկերացն Նունէ և Մանեա[յ] առաքելուհեացն» (էջ 27ա): Նույնպիսի ձևակերպում ունի 4741 թվահամարի Յայսմավուրքը (էջ 63ա):

1 Ձեռ. N^o N° 759, էջ 169բ, 179, էջ 539ա:
2 Ձեռ. N^o N° 752, էջ 166բ, 5667, էջ 126բ, 7203, էջ 66բ, 9838, էջ 171ա-բ, 4164, էջ 183բ և այլն:

6338 թվահամարի Յայտնավորում, որը Գրիգոր Խլաթեցու խմբի է, կարդում ենք. «Սահմի Ի և Հոկտեմբեր ԻԹ. Տաւն է սրբոց կուսանացն Նունեայ և Մանեայ» (էջ 132բ, տպագիր, էջ 201-203):

Այսպիսով Նունեի և Մանեի հիշատակի օրվա համար ունենք Սահմի 20 (= Հոկտեմբեր 29) հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվը և նրա համարժեքը Հուլյան տոմարով, ինչպես և Տոնանամակի վկայած Հուլիս 18-ի Հուլյան ամսաթիվը, որը ոչ մի կապ չունի Տոնացույցի ամսաթվերի հետ. այն է՝ Մայիս 25 - Հունիս 28-ի, այսինքն՝ Պենտեկոստեից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթիի (14-րդ դարից հետո մեկ օրվա տարբերությամբ, երբ նրանց հիշատակի օրը տեղափոխվեց երեքշաբթի) Հուլյան համարժեքները նայած տարի: Ընդունենք Սահմի 20-ը իբրև Նունեի և Մանեի հիշատակի օրվա հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ, որովհետև նրանց հիշատակի օրը երբեք չի նշվել Սահմի 20 = Հոկտեմբեր 29-ին և կիրառենք հայոց տոմարական և տոնացույցային եղանակները գտնելու այն տարիները, երբ առաջացել է վերահիշյալ ամսաթիվը:

Ըստ հայոց տոմարական եղանակի, նկատի ունենալով վկայված Հուլիս 18-ը, ստանում ենք, Սահմի 20 = Հուլիս 18, որտեղից Սահմի 1 = Հունիս 29 = 840-843 թթ.

Պենտեկոստեն կատարվել է Սահմի 5-ին, իսկ Նունեի և Մանեի հիշատակի օրը, եղել է Սահմի 20-ը, այսինքն Պենտեկոստեից հաշված 16-րդ օրը, երկուշաբթի: «Հայոց Տոնացույց» ծրագրի հաշվարկներից ստանում ենք հետևյալ արդյունքները.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
974	6	15	2	423	3	20	2
988	6	11	2	437	3	20	2
1002	6	8	2	451	3	20	2
1016	6	4	2	465	3	20	2
1030	6	1	2	479	3	20	2

Դժվար է նախապատվություն տալ ստացված թվերից մեկին: Ստացվում է, որ մինչև 9-րդ դարի կեսերը Նունեի և Մանեի հիշատակի օրը տոնել են անշարժ կերպով Հուլիս 18-ին, իսկ դրանից հետո նրանց հիշատակի օրը մտել է հայոց տոնացույցի մեջ վեր է ածվել շարժական տոնի: Նախապատվությունը տալիս ենք տոնացույցային եղանակով ստացված տարիներին, այն է՝ 10-րդ դարի վերջին քառորդի և 11-րդ դարի սկզբների տարեթվերին, որոնք տալիս են Սահմի 20-ի տոնացույցային Հուլյան արժեքները, այսինքն՝ Մայիս 25 - Հունիս 28-ի կոնկրետ տարիների համարժեքները: Այդ տարիների նրանց հիշատակի օրը ստացել է Սահմի 20 ամսաթիվը, սակայն պարզ չէ թե այն գալիս է Հովհան Օձնեցու Տոնացույցից, թե նրա հետագա խմբագրություններից: Այդ հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ են լրացուցիչ տվյալներ:

***

Անցնենք Սարգսի և Բագոսի հիշատակի օրվա քննությանը:

Հայոց անշարժ տոմարի տոնական տարվա կտրվածքով շարադրված 832 թվահամարի ձառնը գրանցել է. «Սահմի Լ (= Հոկտեմբեր 29). Սրբոցն Սարգսի և Բագոսի»:

Սահմի 30-ի ամսաթիվն ունեն Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագիրը, ինչպես և Երևանի Մատենադարանի 4514 (էջ 257ա), 4977 (էջ 61ա-բ), 939 (էջ 341ա) և 4506 (էջ 270բ) ճա-

ռոցների ընդօրինակությունները: Վերջիններս միաժամանակ ունեն Հինգշաբթի օրվա նշումները: Ձառնների մի խումբ ունի միայն Հինգշաբթի օրվա հիշատակությունը: Այսպես 7741 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Եշ [Հինգշաբթի] աւր. Յիշատակ է Սարգսի եւ Բագոսի...»: Նույնը ունի ներքին լուսանցքում (էջ 308ա-բ): Այդպիսի գրանցում ունի նաև 4107 թվահամարի ձառնը (էջ 563):

Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի խմբագրության մեջ կարդում ենք.

ա) «Նորին (Հոկտեմբեր) է. Սարգսի և Բագոսի» (ցանկի մեջ, էջ 5ա):

բ) «Նորին (Հոկտեմբեր) է. վկայութիւն Սարգսի և Բագոսի և ընկերաց Նոցա» (բնագրում էջ 387բ):

940 թվահամար ձառնը գրանցել է (ձևԳ համարի տակ). «Հոկտեմբեր է եւ Հոռի ԻԸ. Սարգսի եւ Բագոսի և ընկ(երաց նոցա)...»: Իսկ 936 թվահամարի ձառնը պարզապես «Սարգսի եւ Բագոսի» (էջ 78ա):

Վերջապես 6235 թվահամարի ձառնում գրված է. «Սահմի է. Սարգսի և Բագոսի» (էջ 23ա):

Հայոց տոնացույցերը հիմնականում միանշանակ Սարգսի և Բագոսի հիշատակի օր են նշել Հոգեգալստից հաշված երրորդ կիրակիից հետո եկող Հինգշաբթի օրը, այսինքն՝ Պենտեկոստեից հաշված 19-րդ օրը: Այսպես, 759 թվահամարի տոնացույցի ընդօրինակության մեջ գրված է. «Եշ (Հինգշաբթի). Սարգսի և Բագոսի» (էջ 169բ): Նույն սահմանումն ունեն նաև 179, 752 (էջ 166բ), 5667 (էջ 126բ), 7203 (էջ 66բ), 9838 (էջ 172ա), 164 (էջ 183բ) և 4874 (էջ 187) թվահամարների տոնացույցերի ընդօրինակությունները: Միայն 2092 թվահամարի տոնացույցի ընդօրինակության մեջ երկուշաբթի նշվել է Սարգսի և Բագոսի հիշատակի օրը, իսկ Հինգշաբթի՝ Նունեի և Մանեի (էջ 225բ-226ա), որը տոների օրերը փոխելու անհաջող փորձ է, որովհետև հետագա տոնացույցերի ընդօրինակությունները, ինչպես նշվեց վերևում, շարունակել են հիշյալ տոնի օրը դնել Հինգշաբթի:

Հայոց Յայտնավորքի խմբագրությունները նույնպես միանշանակ Սարգսի և Բագոսի հիշատակի օրը դրել են Հոռի 28 = Հոկտեմբերի 7 կանոնի տակ, տալով տարբեր ձևակերպումներ: Այսպես, Վենետիկի 1048 թվահամարի Յայտնավորքի ընդօրինակության մեջ կարդում ենք. «(Հոկտեմբեր) է. վկայաբանութիւն սրբոցն Սարգսի եւ Բագոսի»: Այդպիսի ձևակերպում ունեն 7529 թվահամարի Յայտնավորքի խմբագրության մեջ (էջ 12ա): Վենետիկի 631, Երևանի 2695 (էջ 272ա) և 7433 թվահամարների Յայտնավորքների խմբագրությունների մեջ գրված է. «Հոռի ԻԸ և Հոկտեմբեր է. վկայութիւն սրբոցն Սարգսի և Բագոսի»:

3082 (էջ 390բ) և 179 թվահամարի համառոտ Յայտնավորքը Հոռի 28-ի (= Հոկտեմբերի 7) տակ գրանցել են «վկայութիւն Սարգսի և Բագոսի»:

9585 թվահամարի Յայտնավորքն ունի. «Հոռի ԻԸ (և) Հոկտեմբերի (է). Սարգսի և Բագոսի և այլ վկայիցն» (էջ 16ա):

Վերջապես Գրիգոր Խլաթեցու Յայտնավորքի խմբագրությունների մեջ կարդում ենք. «Հոռի ԻԸ եւ Հոկտեմբերի է. վկայաբանութիւն սրբոցն Սարգսի և Բագոսի» (Ձեռ. № 6338, էջ 104ա, տպագիր, էջ 154-156):

Այսպիսով Սարգսի և Բագոսի հիշատակի օրվա համար առկա են Սահմի 30 = Հոկտեմբերի 29: Քանի որ Հոկտեմբերի 29-ին երբեք Սարգսի և Բագոսի հիշատակի օր չի կատարվել, այլ այն եղել է Մայիս 28-ի - Հուլիս 1-ի սահմաններում նայած տարի, ուստի Սահմի 30-ը հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ է: Այնուհետև Հոկտեմբերի 7-ը = Հոռի 28: Վերջինս Հոկտեմբերի 7-ի հայոց անշարժ տոմարի Հոռի 28-ի համարժեքն է, ուստի Հոռի 28-ը քննության չենք են-

Թարկում: Իսկ Հոկտեմբերի 7-ը վկայված է ոչ միայն Հայոց Յայտմավորքներում և Ճաշոցներում այլ Յունաց և Լատինացոց Տոնացույցերում: Վերջապես Սահմի 7-ի ամսաթիվը: Հիշյալ ամսաթիվերի ժամանակը կարող ենք որոշել մեզ հայտնի երկու՝ հայոց Տոմարական և Տոնացույցային եղանակներով: Սկսենք Հայոց տոմարական եղանակի կիրարկումից: Ըստ Տոմար ծրագրի ստանում ենք.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
464	10	7	4	-	3	7	4
465	10	7	5	-	3	7	5
466	10	7	6	-	3	7	6
467	10	7	7	-	3	7	7

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
556	10	7	7	5	3	30	7
557	10	7	1	6	3	30	1
558	10	7	2	7	3	30	2
559	10	7	3	8	3	30	3

Հիշյալ Հայոց ամսաթիվերից Սահմի 30-ը կարող էր առաջանալ երբ Թարգմանել են Սարգսի և Բագոսի վկայաբանությունը կամ էլ Հոկտեմբերի 7-ին համարժեք հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվերից, երբ նրանց հիշատակի օրը նշել են անշարժ տոնական օրով: Ավելի հակված ենք մտածելու, որ հիշյալ ամսաթիվերից մեկը Սահմի 30-ը դրվել է Հոկտեմբերի 7-ի համարժեքը, երբ Թարգմանվել է նրանց վկայաբանությունը, որից հետո նրանց հիշատակը տոնել են մինչև «Տառնացոյց ըստ շաբաթուցի» մեջ մտցնելը, երբ նրանց հիշատակի օրը վերածվեց շարժականի և տոնվեց Մայիս 28 - Հուլիս 1-ի սահմաններում նայած տարի:

Հայոց Տոնացույցային եղանակը տալիս է հետևյալ արդյունքները: Տեսանք, որ Սարգսի և Բագոսի հիշատակի օր է սահմանվել Հոգեգալստից հաշված 19-րդ օրը, հիգլաթի, հետևաբար «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումներին տալիս են.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
906	6	19	5	355	3	7	5
920	6	15	5	369	3	7	5
934	6	12	5	383	3	7	5
948	6	8	5	397	3	7	5
962	6	5	5	411	3	7	5

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
960	6	28	5	409	3	30	5
1051	6	6	5	500	3	30	5
1065	6	2	5	514	3	30	5
1079	5	30	5	528	3	30	5

Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Սարգսի և Բագոսի հիշատակի օրը, երբ վերածվեց շարժական տոնի հայոց շարժական տոմարի Սահմի 7 ամսաթիվը համարժեք դարձավ հուլյան տոմարի Հունիսի վերոհիշյալ ամսաթիվերին: Պարզ է, որ 6235 թվահամարի ճաշոցը Սահմի 7-ի ամսաթիվը վերցրել է 10 -րդ դարի առաջին կեսի նախագաղափար գրչագրից: Հնարավոր է մտածել, որ քննարկվող հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվերից Սահմի 30-ը առաջացել է Հայոց տոմարական եղանակով նրանց վկայաբանության Հոկտեմբերի 7-ի համարժեք ամսաթիվից: Հետևում է, որ Սարգսի և Բագոսի վկայաբանությունը Թարգմանվել է 556-559 թթ. քառամյակում, նրանց հիշատակը տոնել են անշարժ տոնի օրվա՝ Հոկտեմբերի 7-ով, իսկ 10-րդ և 11-րդ դարերում հիշյալ ամսաթիվը կրկնվել է տոնացույցի և տոմարի շարժական ամսաթիվերի կրկնման օրինաչափության հիման վրա, իսկ Սահմի 7-ը առաջացել է տոնացույցային եղանակով և փոխանցվել 6235 թվահամարի ճաշոցին:

***

832 թվահամարի ճաշոցը վկայել է. «Տրէ Ժ (= Նոյեմբեր 18). Գիւտ ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի»:

Գրիգոր Լուսավորչի տոներին նվիրված հետազոտության մեջ, որը դրել ենք առանձին վերնագրի տակ, ցույց ենք տվել, որ Տրէ 10-ը նախապես եղել է Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ և առաջացել է տոնացույցային եղանակով 11-րդ դարի առաջին կեսին: Այն վեր է ածվել հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվի և փոխանցվել հետագայում ընդօրինակված ճաշոցներին, Տոնացույցերին և Յայտմավորքներին, որոնց թվում վերոհիշյալ ճաշոցին: Ասենք, որ Գրիգոր Լուսավորչի նշխարաց հիշատակի օրը, իբրև առանձին տոնական օր, առաջացել է 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից ոչ շուտ և անմիջապես մտել է հայոց տոնացույց, ուստի վաղ շրջանում այդ տոնի օրը չէր կարող ունենալ ինչպես հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ, այնպես էլ հուլյան կամ որևէ անշարժ տոմարի համարժեք ամիս-ամսաթիվ: Բացի այդ Գրիգոր Լուսավորչի բոլոր տոներն էլ եղել են շարժական սկսած վաղ շրջանից մինչև այժմ: Իսկ այն ամսաթիվերն, որոնք հայտնի են, ինչպես Սեպտեմբերի 30-ը, գալիս են Հունաց և Լատինացոց տոնացույցերից, որոնք անշարժ կերպով տոնել են Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը, որպես Հայաստանի առաջին քրիստոնեություն տարածողի և պետական կրոն հաստատողներից մեկի:

***

832 թվահամարի ճաշոցը գրանցել է. «Տրէ ԺԱ (= Նոյեմբեր 19). Սրբոյն Ներսիսի եւ Խաղա [յ]» (էջ 39ա-բ): Այդ ամսաթիվն են տվել նաև 3266 (էջ 170ա) և 4977 (էջ 63բ) ճաշոցները:

Հայոց ճաշոցներն ու որոշ տոնացույցներ ներսեսի և Խաղի հիշատակի օր են վկայել նաև այլ ամսաթվերի, այն է՝ Տրէ 10¹, Տրէ 12², Տրէ 15³, Տրէ 18⁴, միաժամանակ երկուշաբաթի օրվա տակ են գրանցել որոշ գրչագրեր (4514, 939, 4437, 4507): Միայն երկուշաբաթի օրվա նշումն ունեն հետևյալ ճաշոցները՝ 7741 (էջ 315ա), 4107 (էջ 578), 5455 (էջ 207բ): Վերջապես 940 թվահամարի ճաշոցը նրանց հիշատակի օր է վկայել Հայոց անշարժ տոմարի Մեհեկի 13-ը և նրա հուլյան համարժեքը՝ Փետրվարի 19-ը: Հայոց տոնացույցերը միանշանակ «Ջկնի Հոգևոյ գալստեան չորրորդ կիրակէ»-ից հետո եկող «Բշ (երկուշաբթ), Արբոյ ներսեսի հայրապետի և Խաղալի եպիսկոպոսի» հիշատակի օր են սահմանել⁵:

Հայոց Յայսմավուրքները երկու խմբի են բաժանվում. հուլյան կամ հուլյան ու Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերի զուգահեռներով տրված: Յայսմավուրքները միայն «Ներսիսի Հայոց եպիսկոպոսապետի» կամ «Հայրապետի առաջնոյ» հիշատակի օր են դրել Փետրվարի 19-ը կամ Փետրվարի 19 և Մեհեկի 13-ը (Վենետիկյան 1048 և 710 թվահամարների գրչագրեր), իսկ Հայոց անշարժ տոմարի և հուլյան ամսաթվերով գրված Յայսմավուրքները վկայել են «Տրէ ԺԱ և Նոյեմբեր ԺԹ. վկայաբանութիւն սրբոյն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի եւ Խաղալի եպիսկոպոսի»⁶: Այսպես ունեն նաև հետևյալ Յայսմավուրքների գրչագրերը (3082, էջ 391բ, 179, Վենետիկի 189-ը, 7433, էջ 123բ, 9585, էջ 58ա, 7530, էջ 28բ-29ա, 4741, էջ 94բ, 6338, էջ 173ա և այլն):

Հ. Ավգերյանը բերել է Վենետիկի ճառընտիրների տեղեկությունները: Նա գրել է. «Մեծն Ներսէս... Փոխեցաւ... յամսեանն Հրոտից՝ որպէս ասի ի ճառընտիրս, որ օր հինգ էր ամսոյն յաւուր հինգշաբաթի..., այլք ի Տրէի ԺԱ, կամ Ի Նաւասարդի Լ ասեն»: Միաժամանակ ծանոթագրութեան մեջ գրել է. «Այսպէս է ի ճառընտիրս) այն է՝ ի Հրոտից Ե. յաւուր հինգշաբաթոց, զոր չգիտեմ զի արդ Մեսրոպ երեց դնէ «չերեսունն Նաւասարդի ամսեան և յօգոստոս ամսեան ԻԹ. յաւուր հինգշաբաթոջ. թերևս շփոթեալ է ըստ աւուր ծննդեան և փոխման մեծին Սահակայ որդևոյ Ներսիսի: Թող ճաշոցս. որք դնեն ի Տրէ ամսոյ ԺԱ ըստ որոյ եղեալ է ի Յայսմավուրք Նոյեմբեր 19»: Վերջապես նա բերել է տվյալներ, որտեղ ներսեսի նշխարաց գյուտը դրվել է Հայոց 721 թվականին, նրա Տեսիլքը հինգշաբթի, 26 Հունվարի և Նշխարաց տոնը՝ Փետրվար 1 = Արաց 25 ըստ Հայոց անշարժ տոմարի⁷:

Ներսես հայրապետի և Խաղ եպիսկոպոսի հիշատակի օրվա համար վկայված Հայոց և հուլյան անշարժ տոմարների ամիս-ամսաթվերի զուգահեռները, այն է՝ Տրէ 11 = Նոյեմբերի 19, Փետրվարի 19 = Մեհեկի 13 և Փետրվարի 1 = Արաց 25, բացառենք, որովհետև ժամանակի իմաստով, ինչպես բազմիցս նշել ենք որևէ ինֆորմացիա չեն տալիս: Վերանում են նաև Ներսեսի տեսիլքի և նշխարաց գյուտին վերաբերվող հինգշաբթի և Հունվարի 26-ը, որովհետև նրանք տեղի են ունեցել ուշ շրջանում:

Փաստորեն մնում են Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը, որոնց թվում Նավասարդի 30 և Օգոստոսի 29-ի համարժեքը:

Հայոց տոմարական եղանակով ստանանք վերոհիշյալ ամսաթվերի տարիները. Նավասարդի 30 = Օգոստոս 29, որտեղից Նավասարդի 1 = Օգոստոս 2 = 464-467 թթ.: Պարզ է դառնում,

1 Ձեռ. № 979, էջ 440բ:
 2 Ձեռ. № № 4514, էջ 263բ, 939, էջ 350ա, 4507, էջ 277բ:
 3 Ձեռ. № № 6235, էջ 28բ, 2092, էջ 226ա:
 4 Ձեռ. № 4437:
 5 Ձեռ. № № 759, էջ 178բ, 179, 752, էջ 167ա, 767, էջ 169ա, 2092, էջ 226ա, 5667, էջ 127ա, 7203, էջ 67ա, 9838, էջ 171բ, 4164, էջ 185ա, 4876, էջ 188ա և այլն:
 6 Ձեռ. № 2695, էջ 321բ:
 7 Տե՛ս Հ. Ավգերյան, Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոցն, Բ. Գ, էջ 393-394, 410 և այլն:

որ Մեսրոպ երեցի կողմից վկայված ամիս-ամսաթվերի զուգահեռները ոչ Ներսեսի մահվան հետ է կապված, ոչ նրա հիշատակի օրվա, քանի որ Օգոստոսի 29-ը վաղ շրջանում Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրվա անշարժ տոմարի պատկերն է և ոչ էլ կապ ունի Սահակի մահվան Հայոց շարժական տոմարի օրվա հետ, ինչպես ենթադրել է Հ. Ավգերյանը: Ուշագրավ է, որ Բյուզանդական պատմությունների հեղինակը, որը փաստորեն գրել է Ներսեսի վարքի և Խաղի մասին, ոչ մի ամսաթվային տվյալ չի հաղորդում նրանց մահվան օրվա կապակցությամբ: Փաստորեն առկա են Հայոց շարժական տոմարի բազմաթիվ ամսաթվեր Ներսեսի և Խաղի հիշատակի օրվա կապակցությամբ և ոչ մի հուլյան ամսաթիվ, որպեսզի հնարավոր դառնար համարելով այդ ամսաթվերը որոշել նրանց հիշատակի օրը վաղ շրջանում:

Միաժամանակ ակնհայտ է, որ Ներսես հայրապետի և Խաղ եպիսկոպոսի հիշատակի օրվա համար փաստագրված Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերը, որոնք բազմաթիվ են, առաջացել են կամ Հայոց տոմարական կամ տոնացույցային եղանակներով: Սկսենք վերջին եղանակի կիրառմամբ: Հայոց տոնացույցերից և ճաշոցների բազմաթիվ ընդօրինակություններից Հայտնի է դառնում, որ Ներսես հայրապետի և Խաղ եպիսկոպոսի հիշատակի օր է կանոնվել Հոգեգալստից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը, այն է՝ Պենտեկոստից հաշված 30-րդ օրը, որը հուլյան տոմարով ընկել է Հունիս 8 - Հուլիս 12-ի սահմաններում նայած տարի:

Դժար չէ գտնել վկայված Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերի առաջացման տարիները օգտագործելով «Հայոց տոնացույց» ծրագիրը, այն է՝

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
960	7	9	2	409	4	11	2
1051	6	17	2	500	4	11	2
1065	6	13	2	514	4	11	2
1079	6	10	2	528	4	11	2

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1001	6	30	2	450	4	12	2
1015	6	27	2	464	4	12	2
1029	6	23	2	478	4	12	2
1043	6	20	2	492	4	12	2
1057	6	16	2	506	4	12	2

3.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
998	7	4	2	447	4	15	2
1012	6	30	2	461	4	15	2
1026	6	27	2	475	4	15	2
1040	6	23	2	489	4	15	2
1054	6	20	2	503	4	15	2

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
995	7	8	2	444	4	18	2
1009	7	4	2	458	4	18	2
1023	7	1	2	472	4	18	2
1037	6	27	2	486	4	18	2

Կարելի է պնդել, որ Ներսես կաթողիկոսի և Խաչ եպիսկոպոսի հիշատակի օրվա կապակցությամբ սկզբնաղբյուրներում գրանցված վերոհիշյալ ամիս-ամսաթիվերը առաջացել են 10-րդ դարի 2-րդ կեսին՝ 11-րդ դարում: Ակնհայտ է, որ 4437 թվահամարի գրչագիրն ընդօրինակվել է 10-րդ դարի վերջի - 11-րդ դարի սկզբների նախազաղափար բնագրից, իսկ 832, 3266 և 4977 ճառերը հատկապես 832 թվահամարի գրչագիրն իր նյութերն առանձնապես Տրէ 11 ամսաթիվը, քաղել է 960 թ. կամ 1051-1079 թթ. գրված բնագրերից:

Վերջապես 4514, 939 և 4507 ճառերի, ինչպես և 6235, 2092 թվահամարների գրչագրերի նախազաղափարները ևս գալիս են 10-11-րդ դարերից:

Ինչ վերաբերում է Նավասարդ 30-ին, ապա նրա համար կարելի է կիրառել Հայոց տոմարական եղանակը, ընդունելով, որ Ներսես հայրապետը և Խաչ եպիսկոպոսը վաղ շրջանում չեն ունեցել անհատականացված Հիշատակի օրեր և նրանց հիշատակը տոնել են այլ սրբերի հետ ընդհանրացված ձևով հնագույն «Կանոնք Ընթերցուածոց»-ների խմբագրությունների մեջ վկայված Հունվարի 13-ին, Մարտի 9-ին և Օգոստոսի 23-ին: Հայոց տոմարական եղանակի կիրառությամբ ստանում ենք արդյունքներ, որից ընդունելի է միայն մեկը, այն է՝ Նավասարդ 30 = Օգոստոս 23, որտեղից Նավասարդ 1 = Հուլիս 25 = 496-499 թթ.:

Նավասարդի 30-ը կարելի է ընդունել Ներսես հայրապետի և Խաչ եպիսկոպոսի հիշատակի օրվա նշում հայոց շարժական տոմարով 496-499 թթ. քառամյակի սահմաններում, երբ նրանք չունեին անհատականացված հիշատակի օրեր և 5-8-րդ դարում կատարվում էին այլ սրբերի հետ միասին անշարժ ձևով՝ Օգոստոսի 23-ին, իսկ 8-րդ դարի սկզբներից նրանց հիշատակի օր սահմանեց Հովհան Օձնեցիի Պենտեկոստից հաշված 30-րդ օրը, Երկուշաբթի: Դրանից հետո նրանց տոնի օրը վերածվեց շարժականի հուլյան համարժեքներ ունենալով Հունիս 8 - Հուլիս 12-ի ամսաթիվերը նայած տարի: Այդպես էլ տոնվեց հետագայում ունենալով հայոց շարժական տոմարի վերոհիշյալ համարժեքները տարիների որոշակի խմբերում, որոնք հետագա հեղինակների հաշվման արդյունք էին:

***

Հայոց անշարժ տոմարի կառուցվածքի հիման վրա գրված 832 թվահամարի ճառերը գրանցել է. «Տրէ Ժե (= Նոյեմբեր 23). Դանիէլի եւ երից մանկանցն»: Տրէ Ժե-ի ամսաթիվն են տալիս Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագիրը, ինչպես և Երևանի մատենադարանի ճառերների հետևյալ գրչագրերը՝ 3266 (էջ 171բ), 4977 (էջ 64բ) և 4506 (էջ 278բ): Վերջինս ունի նաև երեքշաբթի օրվա հիշատակություն:

940 թվահամարի ճառերը ձՁԶ համարի տակ գրել է. «Դեկտեմբ[եր] Ժէ եւ Տրէ Ժե. Դանիէլի մարգարէին եւ երից մանկանցն...»: Փաստորեն տվել է երկու տարբեր ամսաթվային տվյալներ Դեկտեմբերի 17-ը հուլյան տոմարով, որի հայոց անշարժ տոմարի համարժեքն է Քաղոց 9-ը և Տրէ 15-ով, որը հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ է:

Ճառերի մի խումբ Դանիէլի և երից մանկանց հիշատակի օր են վկայել Տրէ 17-ը: Այդ բնագրերն են Երևանի մատենադարանի հետևյալ գրչագրերը՝ 6235 (էջ 29բ), 4514 (էջ 264 ա), 939 (էջ 351 բ) և 4437 (էջ 107բ): Տրէ 17-ի ամսաթիվ ունի նաև 2092 թվահամարի տոնացույցի ընդօրինակությունը (էջ 226ա): Ասենք նաև, որ վերոհիշյալ ճառերից շատերը և վերոհիշյալ տոնացույցն ունեն նաև երեքշաբթի օրվա նշումներ:

7741 թվահամարի ճառն ունի. «Գչ (երեքշաբթի) աւր. Յիշատակ է Դանիէլ մարգարէի եւ երից մանկանցն...» (էջ 315 բ. 316ա): Այդպես են գրանցել նաև 4107 և 5455 թվահամարների գրչագրերը (էջ 579 և 208ա): Ասենք նաև, որ որոշ գրչագրեր ավելացրել են երեք մանկանց անունները՝ Անանիա, Ազարիա և Միսայել:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրությունը՝ 979 թվահամարի գրչագիրը, Դեկտեմբերի 17-ի կանոնի տակ ներկայացրել է. «Նորին (Դեկտեմբեր) Ժէ. վկայութիւն սուրբ մարգարէին Դանիէլի եւ յիշատակ երից մանկանց...» (էջ 422բ):

Հայոց բոլոր տոնացույցերի խմբագրությունները «Դանիէլ Մարգարէի և երից մանկանց» հիշատակի օր են սահմանել Հոգեգալստեան տոնից (Պենտեկոստից) հաշված 4-րդ կիրակից հետո եկող երեքշաբթին, այն է՝ Պենտեկոստից հաշված 31-րդ օրը, որը շարժական տոն լինելու հետևանքով տատանվել է Հունիս 9 - Հուլիս 13-ի սահմաններում նայած տարի: Բերենք մի խումբ տոնացույցերի համարներն ու էջերը, այն է՝ 759 (էջ 170ա), 179, 752 (էջ 167ա), 767 (էջ 169ա), 5667 (էջ 127բ), 7203 (էջ 67 բ), 9838 (էջ 171բ), 4164 (էջ 185ա), 4874 (էջ 189ա-բ) և այլն:

Հայոց Յայսմավուրքների վաղ խմբագրությունները «Դանիէլի և երից մանկանց» հիշատակի օրը կանոնել են Դեկտեմբերի 17-ի կամ Դեկտեմբերի 17 = Քաղոց 9-ի կամ Քաղոց 9 = Դեկտեմբեր 17-ի տակ: Բերենք մի խումբ գրչագրերի համարները՝ Վենետիկի 1048 և 710 թվահամարների ձեռագրերը, ինչպես և Երևանի մատենադարանի 2695 (էջ 362), 3082 (էջ 392բ), 179, 7433 (էջ 171), 9585 (էջ 94բ), 7530 (էջ 67 ա), 474 1(էջ 137բ) և այլն:

Բացառություն են կազմում Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Յայսմավուրքի խմբագրությունները, որտեղ Նավասարդ 14 = Օգոստոս 24-ի կանոնի տակ տվել են «Դանիէլ մարգարէի» հիշատակի օրը, իսկ Արեգ 7 = Մարտի 15-ի՝ Դանիէլի և երից մանկանց¹:

Ասենք նաև, որ Յունաց տոնացույցը գրանցել է «Դանիէլի և երից մանկանց» հիշատակի օրը Դեկտեմբերի 17-ին, իսկ Լատինացոցը՝ Հուլիս 21-ին և Դեկտեմբերի 16-ին: Ակնհայտ է, որ հայոց Յայսմավուրքում վկայված Դեկտեմբերի 17-ի ամսաթիվը հունաց տոնացույցի ազդեցությամբ հետևանք է: Վերոհիշյալ վկայություններից պարզ է դառնում, որ Դանիէլի և երից մանկանց հիշատակի օրվա Քաղոց 9 (= Դեկտեմբերի 17), Արեգ 7 (= Մարտի 15) և Նավասարդի 14 (= Օգոստոս 24) հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվեր են, ուստի քննարկման ենթակա չեն հասկանալի պատճառներով: Մնում է պարզել Տրէ 15-ի կամ 17-ը, որպես հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվերի առաջացման ժամանակը, որը հնարավոր է դառնում հայոց տոնացույցային և տոմարական եղանակների կիրառման շնորհիվ: Հայոց տոմարական եղանակը տալիս է հետևյալ արդյունքները՝

1. Տրէ 15 = Դեկտեմբեր 17, որտեղից Տրէ 1 = Դեկտեմբեր 3 = 332-335 թթ.
2. Տրէ 17 = Դեկտեմբեր 17, որտեղից Տրէ 1 = Դեկտեմբեր 1 = 340-343 թթ.

Ստացված թվերից պարզ է դառնում, որ Դանիէլի և երից մանկանց հիշատակի առանձին օր չի եղել հայոց մեջ վաղ շրջանում, այլապես նրանց հիշատակի օրվա կանոն կունենայինք «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի խմբագրությունների մեջ: Հնարավոր է մտածել, որ նրանց հիշա-

1 Ձեռ. № 6338, էջ 27ա և 393 ա և այլն:

տակը նշել են մյուս սրբերի հետ ընդհանուր ձևով Հունվարի 13-ին, Մարտի 9-ին կամ Օգոստոսի 23-ին և Տրէ 15-ը կամ 17-ը արտացոլում են այդ օրերի վիճակը որոշ տարիների կտրվածքով: Պարզվեց, որ միայն Տրէ 15 կամ 17-ը համարժեք Օգոստոսի 23-ին տալիս է դրական արդյունք, այն է՝

- 1. Տրէ 15 = Օգոստոսի 23, որտեղից Տրէ 1 = Օգոստոսի 9 = 796-799 թթ.
- 2. Տրէ 17 = Օգոստոսի 23, որտեղից Տրէ 1 = Օգոստոս 7 = 804-807 թթ.:

Այս արդյունքը ևս ընդունելի է: Ավելի հավանական, որ Դանիելի և երից մանկանց հիշատակի օրվա համար վկայված հայոց շարժական տոմարի Տրէ 15 և Տրէ 17 ամսաթվերն առաջացել են հայոց տոնացույցի հիման վրա, երբ նրանց հիշատակի օրը եղել է Պենտեկոստեից հաշված 31-րդ օրը, երեքշաբթի: Վերոհիշյալ երկու ամսաթվերի համար ստանում ենք հետևյալ տարիները, ըստ «Հայոց տոնացույց»-ի տվյալների.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1048	6	21	3	497	4	15	3
1062	6	18	3	511	4	15	3
1076	6	14	3	525	4	15	3

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
976	7	11	3	425	4	17	3
990	7	8	3	439	4	17	3
1004	7	4	3	453	4	17	3
1095	6	12	3	544	4	17	3

Պարզ է դառնում, որ Տրէ 15 և 17 ամսաթվերը առաջացել են տոնացույցային եղանակով, երբ Դանիելի և երից մանկանց հիշատակի օրը նշել են Պենտեկոստեից հաշված 31-րդ օրը և հայ հեղինակներից մեկը հաշվարկել է Տրէ 15-ի, մյուսը Տրէ 17-ի հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերը և գրանցել են ճաշոցներից մեկի և մյուսի մեջ 10-րդ դարի վերջում - 11-րդ դարում, որից փոխանցվել են հետագա ընդօրինակություններին: Մենք նախապատվություն չենք տալիս այդ երկու ամսաթվերից որևէ մեկին ոչ միայն նրա համար, որ այդպիսի հաշվարկ հնարավոր է բացառել, այլ նաև նրա համար, որ բնագրերի անկախ խմբեր են գրանցել դրանք, որոնցից էլ փոխանցվել են Տրէ 15 և 17 արժեքները, մեկը 832 թվահամարի գրչագրին, որը հնագույն փոխանցումն է, իսկ մյուսը՝ այլ բնագրերի, որոնց ակունքները գալիս են 10-րդ դարից:

Այսպիսով, Դանիել մարգարեի և երից մանկանց հիշատակի առանձին օր չի եղել հնագույն տոնացույցում և նրա խմբագրությունների մեջ: Այն կարող էր առաջանալ միայն Տոնացույց ըստ շաբաթուցների գործադրությունից սկսած, այսինքն՝ 8-րդ դարից հետո: Դանիելի և երից մանկանց հիշատակի օրվա հայոց շարժական տոմարի Տրէ 15-ի և 17 ամսաթվերը 10-11-րդ դարերում հաշվարկվել և գրանցվել են բնագրերում, որոնցից էլ հետագայում օգտվել և փոխանցել են սերնդից սերունդ:

832 թվահամարի գրչագրերը Տրէ 17-ի ամսաթվի տակ կանոնել է. «Տրէի Ժէ (= Նոյեմբեր 25). Սահակայ եւ Մեսրոբա(յ) եւ այլոց թարգմանչացն» (էջ 43ա) Տրէ 17-ի տակ է ձևակերպված թարգմանչաց հիշատակի օրը նաև Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագրում¹, Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի խմբագրությունից հավելվածի մեջ², 6235 թվահամարի ճաշոցում (էջ 31ա) և 4977 թվահամարի գրչագրում (էջ 65բ):

940 թվահամարի ճաշոցը (ձի համարի տակ) գրանցել է, «Սեպտեմբեր Թ եւ Նաւասարդ Լ. Սահակայ Հայրապետի եւ այլոց սրբոց թարգմանչացն...»: Տրէ Ժ-ի կանոնի տակ են գրանցել թարգմանչաց հիշատակի օրը ճաշոցների մի խումբ, այն է՝ 4514 (էջ 265բ), 939 (էջ 352բ), 4437 (էջ 109ա), 4506 (էջ 279բ-280ա), որոնք ներքին լուսանցքում սկզբից կրկնել են հինգշաբթի օրվա նշումը, միաժամանակ ավելացնելով վերևի կանոնի բովանդակությունը: Միայն հինգշաբթի օրվա նշումով են ձևակերպել կանոնը 7741 (էջ 317ա), 4107 (էջ 584-585), 5455 (էջ 20բ) և այլ ճաշոցներ:

Հայոց տոնացույցերի համարյա բոլոր ընդօրինակությունները թարգմանչաց կանոնը տվել են հինգշաբթի օրվա տակ: Բերենք մի խումբ տոնացույցերի համարներ ու էջերը, 759, էջ 170ա, 179, 752, էջ 167ա, 767, էջ 163ա, 5667, էջ 127բ, 7203, էջ 67բ, 9838, էջ 172ա, 4874, էջ 188ա-բ: Բացառություն է կազմում 2092 թվահամարի Տոնացույցը, որը բացի հինգշաբթի օրվա նշումից ավելացրել է նոր ամսաթիվ, այն է՝ «ի Տրէի ԺԸ» (էջ 226ա):

Յայտնվողքների բոլոր խմբագրությունները, որոնք սկզբից ունեն հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվը այնուհետև հուլյանը, թարգմանչաց հիշատակի օրը տալիս են Տրէ 17 և Նոյեմբեր 25 կանոնի տակ: Բերենք մի խումբ ձեռագրերի համարներն ու համապատասխան էջերը. 2695, էջ 332, 3082 էջ 392ա, 179, Վենետիկի 189 թվահամարի ձեռագիր, 7433, էջ 134ա, 9585, էջ 67ա, 7529, էջ 62ա, 7530, էջ 39բ, 4741, էջ 106ա, 6338, էջ 185ա և այլն: Վենետիկի 1048 թվահամարի Յայտնվողքը Սեպտեմբերի 17-ի տակ է գրանցել Սահակ Հայրապետի և Մեսրոբ վարդապետի հիշատակի օրը, իսկ Վենետիկի 710 թվահամարի Յայտնվողքը Սեպտեմբերի 17-ին ավելացրել է հայոց անշարժ տոմարի Հոռի 8-ը նույն ձևակերպմամբ:

Այլ խոսքով թարգմանչաց հիշատակի օրվա համար ունենք Տրէ 17-ը, որը համարժեք է դրվել Նոյեմբերի 25-ին: Ասենք, որ թարգմանչաց տոնը երբեք Նոյեմբերի 25-ին չի կատարվել, այլ Հոգեգալստեան 4-րդ Կիրակիից հետո եկող հինգշաբթի օրը, այն է՝ Պենտեկոստեից հաշված 33-րդ օրը, որը ընկել է Հունիս 11-Հուլիս 15-ի օրերից մեկում նայած տարի, ուստի Տրէ 17-ը, ինչպես և Տրէ 10-ը և 18-ը գալիս են հայոց շարժական տոմարից, որոնք հետագայում են վերածվել հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերի և ստացել հուլյան առկա համարժեքները:

Սեպտեմբերի 17-ը Հոռի 8-ի հայոց անշարժ տոմարի համարժեքն է և առանձին չի օգտագործվել, որպեսզի հնարավորություն տար հաշվումների համար: Այլ խոսքով թարգմանչաց տոնի հին ամսաթիվը հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվով հայտնի է, որովհետև Տրէ 10, 17 և 18-ը հայոց տոմարական եղանակի կիրառմամբ և Հունիս 28-ի համադրմամբ, որը թարգմանչաց տոնի հուլյան համարժեքն է, քանի որ թարգմանչաց տոնը տեղադրվել է Տիրաստոն տոնի փոխարեն, որը կատարվում էր Հունիս 28-ին տալիս են 11-րդ դարի 2-րդ կեսից հետո եկող տարեթվեր: Կորյունի վկայությունից հայտնի է, որ թարգմանչաց տոնը տոնել են 5-րդ դարի սկզբներից: Այն անշարժ տոն է եղել մինչև Տոնացույց ըստ շաբաթուցի մեջ մտնելը, այսինքն մինչև 8-րդ դարը, սակայն այդ տոնի օրվա հայոց շարժական տոմարի հին ամսաթվեր

1 Ս. Մեմենյան, Աշխ., էջ 612-620:
 2 Ձեռ. № 979, էջ 442ա-բ:

առաջիկա հայտնի չեն, ուստի տվյալ դեպքում մենք կարող ենք օգտագործել միայն հայոց տոնացույցային եղանակը:

Վերը տեսանք, որ թարգմանչաց տոնը կատարվել է Պենտեկոստից հաշված 33-րդ օրը, հինգշաբթի: Տեղադրենք Տրէ 17, 10 և 18 ամսաթվերը, վերոհիշյալ տոնի մեջ օգտագործելով «Հայոց տոնացույց» ծրագիրը, կստանանք այդ ամսաթվերի առաջացման տարիները և նրանց հուլյան համարժեքները որոշակի ամիս-ամսաթվերի սահմաններում: Բերենք կոմպյուտերային ծրագրի հաշվումները.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
957	7	9	5	406	4	10	5
971	7	6	5	420	4	10	5
985	7	2	5	434	4	10	5
999	6	29	5	448	4	10	5
1013	6	25	5	462	4	10	5

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1048	6	23	5	497	4	17	5
1062	6	20	5	511	4	17	5
1076	6	16	5	525	4	17	5

3.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
998	7	7	5	447	4	18	5
1012	7	3	5	461	4	18	5
1026	6	30	5	475	4	18	5
1040	6	26	5	489	4	18	5
1054	6	23	5	503	4	18	5

Ակնհայտ է, որ վերոհիշյալ ամիս-ամսաթվերն ստեղծվել են իբրև հայոց շարժական տոմարի ամսաթվեր 10-րդ դարի կեսերի - 11-րդ դարի 70-ական թվերի սահմաններում, իսկ հետագայում վեր են ածվել հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերի ստանալով հուլյան տոմարի այնպիսի համարժեքներ, որոնց ժամանակ երբևէ թարգմանչաց տոնի չի կատարվել, մանավանդ հայոց տոնացույցում Պենտեկոստի-Վարդավառ հատվածը միշտ հաստատուն է եղել և սահմանված տոները միշտ կապվել են շաբաթվա նույն օրերին շարժվելով Ջատկի կիրակիի հետ միասին:

***

832 թվահամարի ճաշոցում, ինչպես և Վենետիկի 639 և Երևանի 6235 գրչագրերում Տրէ 20-ի տակ է կանոնվել Հայոց կաթողիկե եկեղեցու նավակատիքի տոնական օրը: Այն, ինչպես

ցույց տվեցինք վերևում, հաշվարկվել է 1090 կամ 1104 թվականներին: Տրէ 20-ի ստացող հեղինակը Դավիթ Քոբայրեցին է: Վերջինս Հայոց կաթողիկե եկեղեցու նավակատիքի տոնի կապակցությամբ գրել է մեկնություն և Տրէ 20-ը գրանցել իբրև այդ տոնի օր 1090 թվականին կամ 1104 թվականին:

Հայոց եկեղեցու նավակատիքի տոնը կատարել են Հոգեգալստեան տոնի կիրակիից հետո եկող կիրակի, այն է՝ Պենտեկոստից հաշված 8-րդ օրը: Պարզ է, որ Հոգեգալուստը եղել է հայոց շարժական տոմարի Տրէ 13-ին, իսկ հայոց կաթողիկե եկեղեցու նավակատիքի տոնը՝ Տրէ 20-ին: 1090 կամ 1104 թվականից հետո Հայոց շարժական տոմարի այդ ամսաթիվը Դավիթ Քոբայրեցու գրած մեկնությունից անցել է Տոնապատճառների խմբագրություններին և մնացել իբրև հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ, իսկ ճաշոցներին, հատկապես գրված հայոց անշարժ տոմարի կառուցվածքով, փոխանցվելով վեր է ածվել հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվի, որը ոչ մի կապ չունի Տրէ 20 = Նոյեմբերի 28-ի՝ հայոց անշարժ տոմարի և նրա հուլյան համարժեքի հետ, որովհետև այդ ժամանակ հայոց մեջ կաթողիկե եկեղեցու նավակատիքի տոն երբևէ չի կատարվել: Այսպիսով, հայոց տոնացույցային եղանակի կիրառման շնորհիվ բացահայտվում է ոչ միայն Տրէ 20-ի ստեղծման ժամանակը, այլ և նրա հաշվարկող հեղինակը և նրա մեկնությունների թվականը, այն է՝ 1090 կամ 1104 թվականներից մեկը:

***

832 թվահամարի ճաշոցում կարդում ենք. «Տրէ ԻԱ (= Նոյեմբեր 29). Տրդատայ եւ Աշխէն տիկնոջ եւ Խոսրովիդիստոյ» (էջ 47բ-49ա): Մի խումբ ճաշոցներ և մեկ տոնացույց միանշանակ Տրէ 21-ի կանոնի տակ են տվել Տրդատ թագավորի, նրա տիկնոջ և քրոջ հիշատակի օրը, միաժամանակ նշելով երկուշաբթին: Դրանք հետևյալ գրչագրերն են՝ 6235 էջ 34ա, 4514 էջ 268ա, 4977 էջ 66բ, 936 էջ 356բ, 4437 էջ 112ա 2092 էջ 226բ և այլն: Միայն երկուշաբթի օրվա մասին են վկայել 7441 (էջ 320ա), 4107 (էջ 590), 5455 (էջ 212բ) ճաշոցները: 940 թվահամարի ճաշոցը գրանցել է. «Նոյեմբեր ԻԹ(եւ Տրէ ԻԱ). Տրդատայ թագաւորի և Աշխէն տիկնոջ եւ Խոսրովիդիստոյ...» (ՃՀԳ համարի տակ):

Հայոց բոլոր տոնացույցերը Հոգեգալստեան տոնից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթիի կանոնի տակ են գրել հիշյալ սրբերի հիշատակի օրը, այսինքն՝ Պենտեկոստից հաշված 37 օրը, որը ընկել է Հունիս 15-Հուլիս 19-ի սահմաններում նայած տարի: Բերենք այդ տոնացույցերի թվահամարներն ու էջերը, այն է՝ 759 (էջ 170ա-բ), 179, 752 (էջ 167ա), 767 (էջ 163ա-բ), 5667 (էջ 127բ), 7203 (էջ 68ա), 9838 (էջ 172ա-բ), 4874 (էջ 188ա-բ) և այլն:

Հայոց Յայսմավուրքների բոլոր խմբագրությունները միանշանակ Տրդատ թագավորի, Աշխեն տիկնոջ և Խոսրովիդիստի հիշատակի օրը կանոնել են Տրէ 21 և Նոյեմբեր 29-ին կամ Նոյեմբեր 29-ին և Տրէ 21-ին: Վկայենք այդ Յայսմավուրքների գրչագրերը Վենետիկի 710 թվահամարը, Երևանի 2095-ը (էջ 337բ), 3082-ը (էջ 392ա), 179-ը, 7433-ը (էջ 139բ), 9585-ը (էջ 70բ), 7529-ը (էջ 67ա), 7530-ը (էջ 45բ), 4741-ը (էջ 112ա), 6338-ը (էջ 193ա) և այլն:

Տրդատ թագավորի, նրա տիկնոջ և Խոսրովիդիստի հիշատակը երբեք Նոյեմբերի 29-ին չի եղել, ուստի Տրէ 21-ը հայոց շարժական տոմարից առաջացած ամսաթիվ է: Ստանանք նրա ստեղծման տարիները կիրառելով հայոց տոնացույցային եղանակը:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1048	6	27	2	497	4	21	2
1062	6	24	2	511	4	21	2
1076	6	20	2	525	4	21	2

Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Տրէ 21-ի ամսաթիվը հաշվարկվել է կամ 1048 թ. կամ 1062 թ. կամ 1076 թ. և փոխանցվել հետագայում ընդօրինակված այն ճաշոցներին և տոնացույցներին, որոնք ունեն հիշյալ ամսաթիվը, ինչպես և Յայսմավուրքների տարբեր խմբագրութունների և վեր է ածվել հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի ստանալով Նոյեմբերի 29-ի համարժեքը:

Ասենք, որ Տրդատ թագավորի հիշատակը տոնվում էր Գրիգոր Լուսավորչի հետ միասին, ինչպես վկայել է Ստեփանոս Սյունեցին, Բուն Բարեկենդանից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, 5-րդ դարի 80-ական թվականներից: Վերոհիշյալ հաշվումներից երևում է, որ նրանց տոնը արդեն առանձնացվել է 11-րդ դարի կեսերին ստացել է հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ: Այդ առանձնացումը կատարվել է 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից, երբ Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերի քանակը ավելացավ և ստացան տարբեր որակումներ:

***

832 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Տրէ ԻԲ (= Նոյեմբերի 30). Ռստակիսի, Վրթանիսի Յուսկանն, Գրիգորիսի եւ Դանիէղի» (էջ 51ա-52ա): Տրէ 22-ի ամսաթիվն ունեն ճաշոցների հետևյալ գրչագրերը՝ Վենետիկի 639-ը, Երևանի 6235-ը (էջ 35բ), 4514-ը (էջ 268բ), 4977-ը (էջ 66ա), 939-ը (էջ 357ա), 4437-ը (էջ 113բ) և 2092 (էջ 226բ) տոնացույցի խմբագրութունը, որոնցից մի մասը ներքին լուսանցքում ունեն նաև երեքշաբթի օրվա նշումը: Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի հավելվածում կարդում ենք. «Տրէ ԻԵ. Առիստակիսի, Վրթանեսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի և Դանիէղի...»¹:

940 թվահամարի ճաշոցի ձևը համարի տակ կարդում ենք. «Դեկտեմբեր] դարձեալ Ա եւ Տրէ ԻԲ. Սուրբ հայրապետացն Հայոց՝ Ռըստակիսի, Վրդանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի, Դանիէղի...»: Տրէ 22-ը վերցրել է նախորդ բնագրերից և դրել է Դեկտեմբերի 1-ի տակ, որը համարժեք է հայոց անշարժ տոմարի Տրէ 23-ին:

4506 թվահամարի ճաշոցը վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրը դրել է «Տրէ ԺԲ» կանոնի տակ, միաժամանակ ստորին լուսանցքում նշել երեքշաբթի օրը (էջ 283ա):

Վերջապես մի խումբ ճաշոցներ վերոհիշյալ սուրբ հայրապետների հիշատակի օրը կանոնել են երեքշաբթի օրվա տակ²:

Հայոց բոլոր տոնացույցների ընդօրինակութունները «Զկնի Հոգևոյ գալստեան հինգերորդ կիրակէ»-ից հետո եկող երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ գրել են. «Գշ. Սրբոց հայրապետացն Ռստակիսի, Վրթանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի և Դանիէղի...»³:

Վերոհիշյալ որոշ ձեռագրերում ձևակերպումներն որոշ տարբերութուններ են տալիս: Այլ խոսքով, Գրիգոր Լուսավորչի որդիների և թոռների հիշատակի օր են սահմանել Պենտեկոստից հաշված 38-րդ օրը, երեքշաբթի, որը տատանվում էր Հունիս 16 - Հուլիս 20-ի սահմաններում նայած տարի:

Երևանի 179 թվահամարի Յայսմավուրքի համառոտ խմբագրութունը Տրէ ԻԲ-ի և Նոյեմբերի 30-ի տակ է գրանցել «Սրբոց հայրապետաց Հայոց Առիստակիսի Վրթանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի և Դանիէղի» հիշատակի օրը, իսկ Վենետիկի 710 թվահամարի գրչագիրը՝ Նոյեմբերի 30 և Տրէ 22 հաջորդականությամբ: Յայսմավուրքների մյուս խմբագրութունները վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օր են կանոնել Տրէ 23 և Փետրվար 1-ին¹:

Մ. Ավգերյանը հիշատակել է Դեկտեմբերի 1-ը միաժամանակ փակագծում տվել Մարտի 6-ի և Սեպտեմբերի 30-ի ամսաթիվերը²: Փետրվարի 1-ի ամսաթիվը հասկանալի է, իսկ Մարտի 6 և Սեպտեմբերի 30 ամսաթիվերը կապվում են Գրիգորիսի վկայաբանության և հատկապես նշխարաց գյուտի հետ, որը կքննարկվի առանձին:

Այսպիսով վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրվա համար ունենք Տրէ 22, 25, 12 և 23 ամսաթիվերը, որոնցից Տրէ 22-ը և 23-ը հետագայում վերածվել են հայոց անշարժ տոմարի համարժեքների ունենալով Նոյեմբեր 30-ը և Փետրվար 1-ը: Վերը նշված օրերին երեք նրանց հիշատակները չեն կատարել, այլ Պենտեկոստից հաշված 38-րդ օրը, երեքշաբթի, որը համարժեք է Հունիս 16 - Հուլիս 20-ին նայած տարի: Դատելով բնագրերից կարելի է մտածել, որ Տրէ 23-ը առաջացել է հետագայում Տրէ 22-ից, իսկ Տրէ ԺԲ-ն կարող է գրչական սխալ լինել առաջացած ԻԲ-ից, բայց հաստատուն հիմքեր չունենք դրանց համար, ուստի վերոհիշյալ բոլոր ամսաթիվերի ստեղծման տարիները որոշենք կիրառելով հայոց տոնացույցային եղանակը.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթվա օր
976	7	7	3	423	4	12	3
988	7	3	3	437	4	12	3
1002	6	30	3	451	4	12	3
1016	6	26	3	465	4	12	3
1030	6	23	3	479	4	12	3

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթվա օր
1048	6	28	3	497	4	22	3
1062	6	25	3	511	4	22	3
1076	6	21	3	525	4	22	3

3.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթվա օր
998	7	12	3	447	4	23	3
1012	7	8	3	461	4	23	3
1026	7	5	3	475	4	23	3
1040	7	1	3	489	4	23	3
1054	6	28	3	503	4	23	3

1 Ձեռ. № 979, էջ 444բ-445ա:
 2 Ձեռ. № № 7741, էջ 321ա-բ, 4107, էջ 591, 5455, էջ 213ա, 936, էջ 86ա և այլն:
 3 Ձեռ. № № 759, էջ 170բ, 179, 752, էջ 167ա, 767, էջ 163բ, 5667, էջ 127բ, 7203, էջ 68ա, 9838, էջ 172ա, 4874, էջ 188ա-բ և այլն:

1 Տես՝ Ձեռ. № № 2695, էջ 341բ, 3082, էջ 392ա, Վենետիկի 189-ը, 7433, էջ 144ա, 9585, էջ 75ա, 7529, էջ 71ա, 4741, էջ 114ա, 6338, էջ 197ա և այլն:
 2 Տես՝ Մ. Ավգերյան, Վարդ եւ վկայաբանություն սրբոց, Բ. Գ., էջ 481-499:

4.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1031	7	6	3	480	4	25	3
1045	7	2	3	494	4	25	3
1059	6	29	3	508	4	25	3
1073	6	25	3	522	4	25	3
1087	6	22	3	536	4	25	3

Ակնհայտ է, որ Տրէ 22, 25, 12 և 23 ամսաթիվերը հաշվել և գրանցել են 10 -րդ դարի վերջին կամ 11-րդ դարի բնագրերում և փոխանցել հետագա ընդօրինակված ձառնարկներին, Տոնացույցերին և Յայսմավուրքներին:

***

Անցնենք միայն Գրիգորիսին վերաբերվող տոնական օրվա քննությանը: Հայոց տոնացույցերի խմբագրություններ միանշանակ Սուրբ Խաչից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը կամ Սուրբ Խաչին հաջորդ կիրակիից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո երկուշաբթի օրն են կանոնել Աղվանից կաթողիկոս Գրիգորիսի նշխարների գյուտի հիշատակի օրը, այն է՝ Սուրբ Խաչից հաշված 30-րդ օրը, որն ընկել է Հոկտեմբերի 10-16-ի որևէ մեկի երկուշաբթի օրը, այսինքն՝ Հոկտեմբերի 13 ± 3: Այսպես, 759 թվահամարի Տոնացույցի ընդօրինակության մեջ կարդում ենք. «Զկնի Խաչին հինգերորդ կիրակիէ... բշ. Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգո [173բ] ըիսի Աղուանից կաթողիկոսի...» (174ա): Նույն կանոնը գտնում ենք նաև հետևյալ տոնացույցերի խմբագրությունների գրչագրերում, 179, 752 (էջ 173բ), 5667 (էջ 139ա), 7203, 9838 (էջ 179բ), 4164 (էջ 206բ), 4874 (էջ 196բ) և այլն:

Հայոց ճառագրերի ընդօրինակությունները բաժանվում են տարբեր խմբերի: Մի խմբում Գրիգորիսի նշխարաց գյուտի օրը կանոնվել է երկուշաբթի օրվա տակ, ինչպես տոնացույցերում է¹:

Մյուս խմբում գրված է. «Սեպտեմբեր] Լ. Գիւտ նշխարացն Գրիգորի[սի]» (ստորին լուսանցքում տալով երկուշաբթի օրվա նշումը)²: Վերջապես 4406 թվահամարի ձառնարկի խմբագրությունը Մարերի Ժ-ի կանոնի տակ է դրել և ներքին լուսանցքում գրել է. «Երկուշաբթի. Գյուտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի Աղուանից կաթողիկոսի» (էջ 375բ):

Հայոց Յայսմավուրքի խմբագրությունների մի մասի մեջ կամ Գրիգորիսի վկայաբանության օր է գրանցվել «Մեհեկի ԻԸ և Մարտի Զ»-ի տակ (2695 էջ 57ա) կամ «Գիւտ նշխարաց սրբոյ Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի...» (179 գրչագիր և Վենետիկ 189 -ը 7530 էջ 114ա): Մյուս խմբում «Հոռի ԻԱ եւ Սեպտեմբերի Լ»-ի կանոնի տակ բնագրի մեջ գրված է. «... եւ յաւուրս Վաչագանու թագաւորին Աղուանից յայտնեցան նշխարքն Գրիգորիսի և որոց ընդ նմայ, ի բազում բժշկութիւնս կատարէին...» (4741 էջ 46բ, 7433, էջ 60բ):

1 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 7741, էջ 413բ-414ա, 4107 էջ 777, և այլն:

2 Ձեռ. N° N° 4514, էջ 360բ, 939, էջ 478ա-բ, 4698, էջ 286-ում «Բշբի. Սեպտեմբեր Լ...», երկուշաբթի - Գաւ Գերբի լուսանցքում:

Մյուս կողմից գրված է «Մեհեկի ԻԸ եւ Մարտի Զ» կանոնի տակ գրված է. «Յայսմաւուր Գիւտ նշխարաց Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի...»¹, իսկ մյուս՝ «Մեհեկի ԻԸ եւ Մարտի Զ. - Վարքի եւ վկայութիւն Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի...» (4741, էջ 219բ): 6338 գրչագիրը «Հոռի ԻԱ եւ Սեպտեմբերի Լ»-ի տակ տոն է կանոնել Գրիգորիսին՝ Աղուանից կաթողիկոսին (էջ 91ա), իսկ Մեհեկի 28-ի և Մարտի 6-ի տակ հասկացել է նահատակության օրը (էջ 377ա): Այսպիսով Գրիգորիսի նշխարաց գյուտի օրվա համար ունենք Մարերի 10, Մեհեկի 28 = Մարտի 6-ին, որտեղից վերջին ամսաթիվը դուրս է գալիս, որովհետև Մարտի 6-ին երբևէ Գրիգորիսի նշխարաց Գյուտի օր չեն նշել տոնացույցերում: Վերջապես Հոռի 21-ը և նրա հայոց անշարժ տոմարի համարժեքը՝ Սեպտեմբերի 30-ը:

Հիշյալ ամսաթիվերից տոնացույցային եղանակով առաջացել են Մարերի 10-ի և Մեհեկի 28-ի ամսաթիվերը, որոնք եղել են ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների, հետևյալ տարիներին.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1285	10	15	27	734	10	10	2
1292	10	13	27	741	10	10	2
1299	10	12	27	748	10	10	2
1306	10	10	27	755	10	10	2

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
993	10	16	2	442	7	28	2
1000	10	14	2	449	7	28	2
1007	10	13	2	456	7	28	2
1014	10	11	2	463	7	28	2

Պարզվում է, որ 4506 թվահամարի ձառնարկ, որը 15-րդ դարի ընդօրինակություն է, նախագաղափար գրչագիրը գրվել 1285, 1292, 1299 և 1306 թվականներից մեկում: Իսկ 2695, 7433, 4741, 179, 7530 և Վենետիկի 189 թվահամարի «Յայսմավուրք» ժողովածուների մեջ գրանցված Մեհեկան 28-ը գալիս է կիրակոս Գանձակեցու խմբագրությունից: Վերջինս Գրիգորիսի նշխարաց գյուտի հայոց շարժական տոմարի Մեհեկան 28 ամսաթիվը վերցրել է 10-րդ դարի վերջի-11-րդ դարի սկզբի մի բնագրից և վեր է ածվել հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի, դրանով իսկ տալով հուլյան տոմարի մարտի 6-ի համարժեքը:

Այսպիսով Գրիգորիսի նշխարաց գյուտի քննարկվող հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվերն առաջացել են տոնացույցային եղանակով, որոնցից մեկը կիրակոս Գանձակեցին վեր է ածել հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի և արտացոլվել Յայսմավուրքի ընդօրինակությունների մեջ:

Գրիգորիսի հիշատակի կամ նշխարաց գյուտի օրվա հուլյան անշարժ տոմարի համարժեք վաղ շրջանից հայտնի է, իսկ հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվերը և նրանց հուլյան գուհահեռները գտանք 10-րդ դարի վերջի - 11-րդ դարի սկզբի վիճակով միայն:

1 Ձեռ. N° 7433, էջ 252բ:

***

832 թվահամարի ճաշոցը ունի՝ «Տրէ Լ (= Դեկտեմբեր 8), Աբրահամու խոստովանողի եւ Խորենայի...»:

Տրէ 30-ի կանոնի տակ են տվել Աբրահամի և Խորենի հիշատակի օրը Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագիրը¹, ինչպես և Երևանի 6235 (էջ 37ա), 4514 (էջ 287ա), 4977 (էջ 69ա), 939 (էջ 381բ), 4437 (էջ 134ա) ճաշոցների ընդօրինակությունները, որոնցից 4514 և 939 թվահամարի ձեռագրերի համապատասխան տեղերի ստորին լուսանցքներում կան երկուշաբթի օրվա նշումները և նրանց անունները: Միայն երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ են ձևակերպել նրանց հիշատակի օրը 7791 (էջ 341ա-բ) և այլ ճաշոցներ:

Հայոց տոմարացույցերը միանշանակ երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ են դրել Աբրահամի և Խորենի հիշատակի օրը, ավելացնելով նաև այլ սրբեր: Այսպես, 759 թվահամարի Տոնացույցում կարդում ենք. «ԲՇ (երկուշաբթի). Աբրահամու և Խորենայ և անարծաթ բժշկաց Կուզմայի և Դամիանոսի, որ է Յուլիս Ա» (էջ 170-171ա): Ի դեպ Հուլիս 1-ի ամսաթիվը վերաբերում է Կոզմայի և Դամիանոսի հիշատակի օրվան: Նույն ձևակերպումն ունեն առանց Հուլիս 1-ի հետևյալ տոնացույցերի ընդօրինակությունները՝ 179-ը 752 (էջ 168ա-բ), 5667 (էջ 130ա), 7203 (էջ 71բ-72ա), 4874 (էջ 189բ) և այլն, միայն 752 և 5667 գրչագրերը սկզբից տվել են Վարդավառի 2-րդ օրվա կանոնը գումարած վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրվանը: Ասենք, որ Աբրահամի և Խորենի հիշատակի օր է սահմանվել Վարդավառի 2-րդ օրը՝ երկուշաբթի, որը տատանվել է Հունիս 29 - Օգոստոս 2-ի սահմաններում նայած տարի:

Հայոց Յայսմավուրքների բոլոր խմբագրությունները, որոնք ունեն Աբրահամի և Խորենի հիշատակի օրվա կանոնը, դրել են Տրէ Լ և Դեկտեմբեր Ը-ի տակ՝ հիմնականում նույն ձևակերպմամբ, իսկ երբեմն տարբեր:

Այսպիսով, ունենք Հայոց անշարժ տոմարի Տրէ 30-ը և նրա հուլյան համարժեքը՝ Դեկտեմբերի 8-ը Աբրահամի և Խորենի հիշատակի օրվա առթիվ, սակայն քանի որ Դեկտեմբերի 8-ին վաղ շրջանում երբեք նրանց հիշատակի օր չեն կատարել, ուստի Տրէ 30-ը դառնում է Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ:

Հայոց տոնացույցերում Աբրահամի և Խորենի հիշատակի օր է սահմանվել, ինչպես տեսանք, Վարդավառից հետո եկող երկուշաբթին, ուստի Վարդավառը կատարել են Տրէ 29-ին, իսկ նրանց հիշատակի օրը Տրէ 30-ին: Այդպիսի տարիներ են՝ ըստ «Հայոց տոնացույց»-ի հաշվումների.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթիվ օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթիվ օր
1018	7	14	2	467	4	30	2
1032	7	10	2	481	4	30	2
1046	7	7	2	495	4	30	2
1060	7	3	2	509	4	30	2

Պարզ է, որ հիշյալ ամսաթիվն առաջացել է տոնացույցային տարվա հիման վրա 11-րդ դարի առաջին կեսին և փոխանցվել հետագա բնագրերին դառնալով Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվ:

1 Ս. Մեմենյան, Գշվ. աշխ., էջ 621-622:

2 Ձեռ. № № 2695, 3082 (էջ 392ա), 179, 7433 (էջ 154բ), 9585 (էջ 83ա), 7529 (էջ 78ա-բ), 7530 (էջ 56ա), 4741 (էջ 124ա) և այլն:

Վաղ շրջանի բնագրերը (հատկապես Եղիշեն) Աբրահամի և Խորենի մահվան կապակցությամբ որևէ ամսաթվային նշում չունեն: Նրանց հիշատակի օրվա հուլյան համարժեքը հայտնի է: Հնարավոր է մտածել, որ նրանք չեն ունեցել անհատականացված հիշատակի օր մինչև տոնացույց մտնելը և տոնել են ընդհանուր սրբերի հետ միասին Հունվար 13-ին, Մարտ 9-ին, Օգոստոսի 23-ին, Օգոստոս 1-ին կամ Հունիս 25 (27)-ին, որը համադրելով Տրէ 30-ին ստանում ենք բացասական արդյունքներ, ուստի Տրէ 30-ը արտացոլում է միայն տոնացույցային եղանակի ամսաթիվը, իսկ նրանց տոնի անշարժ օրվա վաղ շրջանի համարժեքները գտնված չեն:

***

Հայոց ճաշոցները Յիզտրուզտի հիշատակի օր են կանոնել Քաղոց 2-ին¹ կամ Վարդավառից հետո եկող երեքշաբթի օրը²: Միայն 939 թվահամարի ճաշոցը (էջ 382բ) երեքշաբթին փոխարինել է երկուշաբթիով, որը շաբաթվա օրվա տեղափոխման անհաջող փորձ է:

Հայոց տոնացույցերի խմբագրությունները Վարդավառից հետո եկող երեքշաբթի կանոնի տակ են դրել Յիզտրուզտի հիշատակի օրը³: Միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցը (էջ 226բ) փաստագրել է երկուշաբթին և Քաղոց 2-ը:

Հայոց Յասմավուրքների բոլոր խմբագրությունները Յիզտրուզտի վկայության օրը դրել են Փետրվարի 22 և Մեհեկանի 16 կամ Մեհեկան 16 և Փետրվարի 22-ի կանոնի տակ⁴: Վերոհիշյալ ամսաթիվերը հանում ենք քննությունից իբրև Հայոց և հուլյան անշարժ տոմարի համարժեքների: Մնում է Քաղոց 2-ը, որի վրա կիրառենք Հայոց տոնացույցային եղանակը:

Հայոց տոնացույցում, ինչպես տեսանք, Յիզտրուզտի հիշատակի օր է սահմանվել Վարդավառից հետո եկող երեքշաբթին, որը տատանվել է Հունիս 30 - Օգոստոս 2-ի սահմաններում նայած տարի, ուստի Վարդավառը կատարել են Տրէ 30-ին, իսկ Յիզտրուզտի հիշատակի օրը Քաղոց 2-ին: Այդպիսի համապատասխանություններ եղել են հետևյալ տարիներին, ըստ «Հայոց տոնացույց»-ի հաշվումների.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթիվ օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթիվ օր
968	7	28	3	417	5	2	3
982	7	25	3	431	5	2	3
996	7	21	3	445	5	2	3
1010	7	18	3	459	5	2	3
1021	7	14	3	473	5	2	3

Ինչպես նկատելի է, Հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 2-ը, հուլյան վերոհիշյալ համարժեքներով տոնացույցային եղանակով կարող էր հաշվարկվել 10-րդ դարի 2-րդ կեսին - 11-րդ դարի սկզբներին: Ասենք, որ Քաղոց 2-ի ամսաթիվը վկայված ենք գտնում Յիզտրուզտի վկայաբանության ընդօրինակությունների մեջ ավելի վաղ, միայն հուլյան այլ համարժեքներով,

1 Ձեռ. № № 832, էջ 54ա-56ա, Վեներտիկի 639 (էջ 621-622), 6235, էջ 43բ, 4977, էջ 70ա, 4437, էջ 135ա և այլն:

2 Ձեռ. № № 7441, էջ 341բ-342ա, 4514, էջ 287բ, 5455, էջ 237ա, և այլն:

3 Տե՛ս Ձեռ. № № 759, էջ 171ա, 752 էջ 169բ, 5667, էջ 131ա, 7203, էջ 71բ-72ա, 9838, էջ 172բ, 4874, էջ 198ա և այլն:

4 Տե՛ս Ձեռ. № № Վեներտիկի գրչագրեր 1048 և 710, Երևանի՝ 2695, էջ 95ա, 3082, էջ 394ա, 179, 7433, էջ 241ա, 9585, էջ 155ա, 8179, էջ 167ա-168ա, 4741, էջ 203ա և այլն:

որի մասին կխոսենք քիչ հետո: Այստեղ միայն նշենք, որ վերոհիշյալ տոնացույցային տվյալները ցույց են տալիս, որ Յիզատրուզտի հիշատակի օրն արդեն տոնացույց էր մտել և դարձել շարժական տոն 10-րդ դարի 2-րդ կեսից առաջ, երբ Քաղոց ամիսը համարժեք էր հիմնական հուլյանի Հուլիս ամսին:

Տեսնենք Յիզատրուզտի վկայության օրվա մասին ինչ տեղեկություններ են տալիս մյուս սկզբնաղբյուրները:

«Վկայաբանութիւն սրբոյն Յիզտիբուզտեայ» բնագրի մեջ կարդում ենք. «Եւ այսպէս քաջութեամբ վկայեաց սուրբն Յիզտիբուզտի ի քսաներորդի երրորդի ամին խորովու թագաւորի, որ օր երկու էր քաղոց ամսոյ, յաւուր կիւրակէի յերրորդ ժամու»¹:

Անանիա Շիրակացու ժամանակագրության մեջ գրված է. «Եւ ի սորին (Յուստիանոս 2-րդի (565-578 թթ.) - Ռ. Վ.) աւուրս ձեռնադրեցաւ Արդիշու եպիսկոպոս ի Ներսիսէ Հայոց կաթողիկոսէ. եւ յետ սակաւուց ել եւ մարտիրոսացաւ ի Հայս սուրբն Յիզտրուզտ ի պարսիկ մագպանաց»²:

Մեջ բերենք Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությունը. «Ի ժամանակին աստ խորով արքայ Պարսից զօր բազում գումարեալ՝ առաքէ հրոսակս Վարդանայ, և լինի պատերազմ սաստիկ ի դաշտին Խաղամախայ, և ի մշտաջան աղօթից սրբոյն Ներսեսի անհնարին հարուածովք մաշեն զօրքն Վարդանայ զՊարսիկս: Յաւուրս սորա Մախոժ, որ էր ի Բեշապուհ գաւառէ ի Քունարասեան գեղջէ և յազգէ մոգ, եւ ըստ սուրբ աւագանի (տարբերակ՝ Ավետարանին) ի մկրտութեանն Յիզտրուզտ անուանեալ, որ թարգմանի «աստուած ապրեցոյց», բազում չարչարանս կրեալ ի մարգպանէ Վշնասն Վահրամայ՝ ի Դվին քաղաքի պսակի մարտիրոսական մահուամբ (տարբ. պսակովն) ի Քրիստոսէ: Չոր բարձեալ զսուրբ մարմինն սրբոյ մարտիրոսին մեծի հայրապետին Ներսեսի բովանդակ եպիսկոպոսօք և կղերիւք եկեղեցոյ եղին մերձ ի սուրբ եկեղեցին կաթողիկոսարանի յարեւելիցն կողմանէ, շինեալ ի վերայ վկայարան սուրբ կոփածոյ քարամբք» (էջ 64):

Ըստ Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի. «Կատարեցաւ սուրբն Աստուածատուր Իզտիբուզտ յառաջին ամի թուականութեան հայոց, ի կաթողիկոսութեան տէր Մովսէսի, և ես Ներսես չարչարակից և ընկեր սրբոյն Իզտրուզտի Աստուածատրոյ արարի պատմութիւնս»³:

Այլ խոսքով Յիզտրուզտի նահատակությունը տեղի է ունեցել Քաղոց 2-ին կիրակի, որը եղել է Պարսից խորով թագավորի (531-579 թթ.) 23-րդ տարում, բյուզանդական կայսր Յուստիանոսի (565-578 թթ.) ժամանակ, Ներսէս (551-560 թթ.) կամ Մովսէս (577-604 թթ.) կաթողիկոսների օրոք, «ի մարգպանի Վշնասն Վահրամայ», Հայոց մեկ թվականին: Բերված տեղեկությունների մեջ կան ակնհայտ հակասություններ: Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը նախընտրել է 553 թ. Քաղոց 2 (= Նոյեմբեր 9), կիրակին, այսինքն՝ Հայոց 2 թվականը, իսկ Յ. Կոնիբերը՝ 574 թ., այսինքն՝ Հայոց 23 թվականը, որտեղ Քաղոց 2 (= նոյեմբեր 4), կիրակի: Մ. Ավգերյան՝ 552 տարին Քրիստոսից հետո, այն է՝ Հայոց մեկ թվականը:

Սկզբնաղբյուրների ակնհայտ հակասությունները կլուծվեն, եթե բացառենք Ներսես կաթողիկոսի գոյությունը փոխարինելով Ներսեսով՝ ընկերակցին Յիզտրուզտի և հավատ ներշնչողին, նախապատվությունը տալով Մովսէս կաթողիկոսին: Խոսքով ի Գ-ը տարին սրբազրենք ԽԳ, այսինքն Խ-ի և Ի-ի սխալ կամ բացթողում նկատենք: Վերջապես Դրասխան-

նակերտցու հիշատակած «Վշնասն Վահրամայ»-ն դիտենք Սեբեոսի մոտ վկայված «Վարդան Վշնասպ ոմն»-ին, որը փոխարինել էր Սուրեն մարգպանին նրա մահից հետո, հավանաբար 574 թվականին՝ մեկ տարի: Այլ խոսքով Յիզտրուզտի նահատակության օրվա համար ընդունելի է 574 թվականի Քաղոց 2-ը (= Նոյեմբեր 4), կիրակի:

Ի դեպ Յիզտրուզտի վկայության, իսկ հետագայում նրա հիշատակի անշարժ օրվա հուլյան համարժեքներն են, թեև հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 2-ի, հետևյալ հավանողներ՝ 553 թ. Նոյեմբեր 9, 560 թ. Նոյեմբեր 7, 567 թ. Նոյեմբեր 6, 574 թ. Նոյեմբեր 4, 587 թ. Նոյեմբեր 2, որոնցից մեկն էլ հետագայում եղել Յիզտրուզտի հիշատակի օրը, երբ նշել են նրա հիշատակը անշարժ ամսաթիվով: Այն հետագայում մոռացության տրվեց, որովհետև տրվել էր միայն հայոց շարժական տոմարի Քաղոցի 2 ամսաթիվը, բացի այդ երբ մտավ հայոց տոնացույց տոնվեց Հունիս 30 - Օգոստոս 2-ի սահմաններում նայած տարի, երբ Քաղոց 2-ի հուլյան նախկին համարժեքը արդեն փոխվել էր, իսկ նոր համարժեքները գալիս էին և՛ 10-րդ դարի 2-րդ կեսին և՛ 11-րդ դարի սկզբներին: Քաղոց ամիսը հիմնականում զուգադրելի էր հուլիսի ամսվա օրերին: Այսպիսին է պատկերը Յիզտրուզտի հիշատակի օրվա, երբ այն նշել են անշարժ կերպով և երբ հետագայում վերածվեց շարժական տոնի պահելով Քաղոց 2-ի հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվը:

***

Սանդուխտ կույսի և Թադեոս առաքյալի հիշատակի օրերին, այն է՝ Քաղոց 7-ին և 13-ին, կանդրադառնանք հետագա շարադրանքում:

832 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Քաղոց Ժ (= Դեկտեմբեր 18). Տեսիլ Սրբոյն Գրիգորի, զոր եպես ի վերայ հիման կաթողիկէ եկեղեցոց...»: Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված տոնական օրերի քննություն մեջ ցույց ենք տվել, որ Քաղոց 10-ի ամսաթիվն առաջացել է 10-րդ դարում, երբ էջմիածնի կաթողիկէ եկեղեցու տոնի օր է սահմանվել Աստուածածնից առաջ ընկնող շաբաթ օրը: Պարզ է, որ Հայոց եկեղեցուն նվիրված տոներից մեկը, որը վերագրվել է Գրիգոր Լուսավորչին տոնվել է 10-րդ դարից առաջ, քանի որ տոնական օրվա նշումը գալիս է այդ դարից:

***

Մինչև Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրվա ամսաթիվերին անդրադառնալը համառոտ ներկայացնենք նրանց վկայաբանության հետազոտման վիճակը:

Դեռևս 1784 թ. Մ. Չամչյանը գրել է Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանության մասին և նրանց նշխարաց գյուտի ժամանակը գրել է Սահակ կաթողիկոսի նախորդները՝ Շահակի կամ Չավենի օրոք կամ Հովհան Մանդակունու և Վահան Մամիկոնյանի ժամանակ¹:

1813 թ. Մ. Ավգերյանը «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց որք կան ի հին Տօնացույցի եկեղեցոյ Հայաստանեայց» Բազմահատորյակի 4-րդ հատորում հրատարակել է «Վկայաբանութիւն Սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն, և Սանդխտոյ կուսին, և որոց ընդ նոսա» և «Գիւտ նշխարաց սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն և Սանդխտոյ կուսին» վերտառություններով բնագրերի վերաշարադրությունը՝ հիմնված Վենետիկի մատենադարանում եղած գրչագրերի ընդօրինակությունների վրա:

1 Վարք եւ Վկայաբանութիւն սրբոց, հատորների քաղեալ ի ճառընտրաց, հատոր Բ, Վեներտիկ, 1874, էջ 130, տե՛ս նաև , Peters, p. 213, Հայր Պողոս Անանեան, Պատմական յիշատակարան մը Դուիմի Բ ժողովի մասին, Բազմավէպ, 1957, մայիս-հուլիս, թիւ 5-6, էջ 120 և այլն:
2 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 397:
3 Յայսմավուրք, էջ 554-556:

1 Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Բ. Ա, Վեներտիկ, 1784, էջ 583-587:

Մ. Ավգերյանը ծանոթագրությունների մեջ անդրադարձել է հիշյալ բնագրերի թվագրմանը: Նա հետևել է Մ. Չամչյանին¹:

1853 թ. Ղ. Ալիշանը «Սոփերք Հայկական»-ի 8-րդ հատորում հրատարակեց Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի մասին եղած բնագրերը՝ հիմք ունենալով Վենետիկի 12-րդ դարի գրչագիրը: Դրանք կրում են հետևյալ վերնագրերը.

1. «Վկայաբանութիւն Թաղէոսի առաքելոյն քարոզութեանն եւ գալստեան ի Հայս եւ կատարման որ ի Քրիստոս» (էջ 9-58):

2. «Պատմութիւն Թաղէոս առաքելոյն և Սանդխտոյ կուսին» (էջ 59-75):

3. «Վկայութիւն սրբոյն Սանդխտոյ դստերն Սանատրկոյ արքայի» (էջ 77-83):

4. «Գիւտ նշխարաց Թաղէոսի առաքելոյ եւ Սամուելի եւ Իսրայելի եւ այլոց որ բազում ժամանակս կային ծածկեալ եւ էին ամբողջ. եւ յայտնեցան առն ուրումն ճգնավորի եւ սքանչելատեսի որ ի մանկութեան վարժեալ էր արժանաւոր կարծեք Կիւրակոս անուն» (էջ 85-99):

Ղևոնդ Ալիշանը կատարել է իր դիտողությունները վկայաբանության ժամանակի մասին: Թաղեոս Առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանության մեջ հիշատակված Սամուել եպիսկոպոսին, որպես թարգմանչի, նա համադրել է Շմուել ասորի եպիսկոպոսի հետ, որն ըստ Խորենացու ժամանակագրության 432-437 թթ. կաթողիկոս էր ի հակակշիռ Սահակ կաթողիկոսի: Նրանց նշխարաց գյուտի ժամանակը, հետևելով Մ. Չամչյանին, դրել է Հովհան Մանդակունի Կաթողիկոսի և Վահան Մամիկոնյանի մարզպանության ժամանակ 485 կամ 486-ին²: 10-11-րդ դարերով թվագրվող Վենետիկյան գրչագրի հիման վրա Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանության որոշ հատվածներ հրատակել է Հ. Տաշյանը: Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանության ուսումնասիրությունը հիմնականում կատարել են Հ. Ն. Անդրիկյանը և Ն. Ակինյանը, ինչպես և այս կամ այն առիթով նրանց վկայաբանության անդրադարձել են Հ. Գաթրճյանը, Ն. Չարբահանյանը, Հ. Վ. Հացունին, Հ. Ֆէրհատյանը, Հ. Տաշյանը, Ա. Կարիբերը, Հ. Գ. Մենէվեշյանը, Յ. Մարկվուրտը, Մ. Օրմանյանը, Ստ. Մալխասյանը և ուրիշներ³:

Վերոհիշյալ հեղինակների կարծիքներին հատուկ չենք անդրադառնում, իսկ նրանց որոշ դիտողություններ, որոնք հարմար կնկատենք, կօգտագործենք շարադրանքի մեջ: Միայն նշենք, որ ուսումնասիրողները հայտնել են հակասական կարծիքներ: Տեսակետներն ավելի են հստակեցվում, երբ սկզբնաղբյուրների տվյալները համադրվում են բնագրերում առկա ամսաթվերի վերլուծության հիման վրա ստացված արդյունքների հետ:

Այլ խոսքով մեր կարծիքով առաջին հերթին հարկավոր է պարզել, թե երբ են սկսել կատարել Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրերը՝ անշարժ տոնական օրով՝ առանձին-առանձին և երբ նրանց տոնական օրը տոնվեց միասին՝ մեկ օրով, դառնալով շարժական տոն: Որպեսզի այդ հարցադրումները պարզաբանվեն բերենք բնագրերում առկա տվյալները և քննենք դրանք:

1 Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց..., Բ. 4, Վենետիկ, 1813, էջ 58, 59-62:
2 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սոփերք Հայկական, Բատոր 8-րդ, Վենետիկ, 1853, էջ 101-102:
3 Տե՛ս Հ. Ն. Անդրիկյան, Տեղեկութիւններ Սանդխտի վկայաբանութեան վրա, Բազմավեպ, Բ. 4Գ, Վենետիկ, 1905, էջ 552-555, Գույնի Սանդխտի վկայաբանութեան թարգմանիչը, Բազմավեպ, 1907, էջ 60-61: Ն. Ակինյան (Բրատ. Հ. Պ. Տեր - Պ-ի), Մատենագրական հետազոտություններ, Վկայաբանութիւն Ս. Թաղէոսի եւ Սանդխտոյ կուսի եւ կանոնք Թաղէոսի, Հանդէս ամսօրեայ, 29 տարի, 1969, հոկտեմբեր, թիվ 10-12, էջ 402-426, 1970, ՁԴ տարի թիվ 1-3, էջ 2-14: Հ. Վ. Հացունի, Հայաստանեայց եկեղեցիս Լուսաւորչէն յառաջ, Բազմավեպ, օգոստոս, 1926, էջ 225-229, սեպտեմբեր, էջ 257-262, հոկտեմբեր, էջ 289-294: Ստ. Մալխասյան, Ժամանակագրական խնդիրներ հայոց հին մատենագրության մեջ, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ, № 6-7, 1944, էջ 7-24 և այլն:

Սկսենք ճաշոցներից:

832 թվահամարի բնագիրը, որը տոնական օրերը տվել է Սարկավազադիր տարվա կտրվածքով ունի հետևյալ տվյալները.

1. «Քաղոց Ը (= Դեկտեմբեր 16). Սրբոյն Սանդխտոյ...» (էջ 57ա):

2. «Քաղոց ԺԳ (= Դեկտեմբեր 21). Թաղեոսի առաքելոյ...» (էջ 61ա):

Քաղոց 8-ի ամսաթիվն է տալիս Գրիգոր Վկայասեր Տոնանամակի խմբագրության հավելվածում, այն է՝ «Քաղոցը Ը. Սրբոյն Սանդխտոյ կուսին...»¹:

Վերոհիշյալ ամսաթվերն առաջացել են 12-րդ դարի առաջին կեսին և արտացոլում են Սարկավազադիր տոմարի ամսաթվային զուգահեռները: Միայն նշենք, որ Քաղոց 13-ը վերցվել է Թաղեոս առաքյալի վկայաբանությունից: Այն տվյալ բնագրում զուգահեռ է դրվել Դեկտեմբերի 21-ին, դրանով իսկ հայոց շարժական տոմարի ամսաթվից վեր է անվել հայոց անշարժ տոմարի համարժեքի:

Վենետիկի 639 թվահամարի ճաշոցը, որը նույնպես հայոց ամսաթվերի օրերի կարգով է դասավորված, տեղեկացնում է.

1. «Քաղոց է. Սանդխտոյ...»

2. «Քաղոց ԺԳ. Թաղեոսի առաքելոյն»²:

Վերը բերված ամսաթվային նշումները, ինչպես կտեսնենք, գալիս են Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունից, թեև այնտեղ ևս՝ որոշ վկայաբանությունների մեջ, հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը վեր են անվել հայոց անշարժ տոմարի ամսվա օրերի:

Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի խմբագրության մեջ Թաղեոս առաքյալի հիշատակի օրերն են սահմանված Փետրվարի 10-ը³ և օգոստոսի 21-ը⁴, իսկ Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրը, ինչպես տեսանք վերևում, ավելացվել է հավելվածի մեջ՝ Քաղոց 8-ի կանոնի տակ:

Բերված հուլյան ամսաթվերին ենք հանդիպում նաև այլ բնագրերում, որոնց թվում 940 թվահամարի ճաշոցում: Այստեղ նշվել են երկու հակասական ամիսներ և ամսաթվեր: Այսպես, ԻԱ համարի տակ կարդում ենք «Փետրուար. Քաղոց. [Թաղէոսի [ա]ռաքելոյ որ ի Հայք կատարեցաւ», իսկ ՃԶԵ համարի տակ՝ «Դեկտեմբեր ԺԶ եւ Քաղոց է. Սրբոյ կուսին Սանդխտոյ...»: Ակնհայտ է, որ հեղինակը Թաղեոս առաքյալի հիշատակի հիշյալ օրվա համար տված Փետրվարը վերցրել է Տոնանամակից. իսկ Քաղոցը՝ վկայաբանությունից առանց ամսաթվի նշման: Ինչ վերաբերվում է Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրվա համար բերված Դեկտեմբերի 16 և Քաղոց 7 ամսաթվերին, ապա հեղինակը վերցրել է տարբեր տեղերից, որովհետև Դեկտեմբերի 16-ը համարժեք է Քաղոց 7-ին այլ Քաղոց 8-ին է զուգադրելի: Այդ ամսաթվերին կհանդիպենք նաև որոշ Յայսմավուրքների խմբագրությունների մեջ, որոնք կհիշատակենք քիչ հետո:

6235 թվահամարի ճաշոցը վկայել է.

1. «Քաղոց Ե. Սրբոյն Սանդխտոյ» (էջ 45ա)

2. «Քաղոց ԺԴ. Թաղէոսի առաքելոյ» (էջ 47բ)

Քաղոց Ե-ի կանոնի տակ է տվել Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրը նաև 4977 թվահամարի ճաշոցը (էջ 71 բ), իսկ Քաղոց ԺԳ-ի տակ՝ Թաղեոս առաքյալինը (էջ 72բ): Հարկ է նշել, որ Քաղոց Ե-ն գրչական սխալի արդյունք է: Այն պետք է սրբագրել Քաղոց է, իբրև Ե-ն Ե-ի

1 Ձեռ. № 979, էջ 442բ:
2 Ս. Մենճեմյան, Աշխ. աշխ., էջ 621-623:
3 Ձեռ. № 979, էջ 3բ և 57ա-բ:
4 ԱԱ, էջ 4, պահպանվել է միայն ցանկի մեջ:

փոխվելու սովորական համարվող գրչական սխալ, քանի որ է-ն նախնականն է և նոր ամսաթիվ ստանալու որևէ անհրաժեշտություն չի եղել: Քաղոց ԺԴ-ն, ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքի մեջ, հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվ է համարժեք հուլյան տոմարի Դեկտեմբերի 22-ին: Վերջապես Քաղոց ԺԳ-ն գալիս է Թաղեոս առաքյալի վկայաբանությունից և տվյալ դեպքում հանդես է գալիս իբրև հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ:

Հայոց ճաշոցների մի սովոր խումբ Վարդավառից հետո եկող շաբաթ օրվա կանոնի տակ են դրել Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրը¹:

4514 և 939 թվահամարի գրչագրերում Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրվա մեջ ավելացրել են Ջարմանդուխտին կամ «որոց ընդ(նմա)» արտահայտությունը:

Հայոց տոնացույցների ընդօրինակությունները միանշանակ Վարդավառից հետո եկող շաբաթ, այն է՝ Վարդավառից հաշված 7-րդ օրվա կանոնի տակ են սահմանել Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրը: Թվենք որոշ գրչագրերի համարներն ու էջերը՝ 759, էջ 171ա, 179, 752, էջ 168բ, 5667, էջ 131ա, 7203, էջ 72ա, 9838, էջ 173բ, 4164, էջ 189բ, 4874, էջ 190 ա-բ և այլն: Ի դեպ 4874 թվահամարի Տոնացույցը ավելացրել է նաև Թաղեոս առաքյալի աշակերտների անունները (Ջաքարիա, Ջարմանդուխտ, Իսրայել):

Հայոց տոնացույցում Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրը վերածվեց շարժական տոնի 8-րդ դարից հետո և նրանց հիշատակը կատարվել է Հուլիս 4 - Օգոստոս 3-ի սահմաններում նայած տարի:

Ասենք նաև, որ միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցն է բերել հակասական տվյալներ, այն է՝ 1. Գշ (երեքշաբաթ). Սանդխտոյ կուսին... Քաղոց է» 2. «ՇԲ (Շաբաթ). Թաղէոսի առաքելոյ... ի Քաղոց ԺԳ» (էջ 226բ-227ա): Երեքշաբթի օրվա կանոնը նորամուծություն է, որը չի ընդունվել հետագայում, ինչպես երևում է վերը թվարկված տոնացույցների ընդօրինակության համարներից, որոնցից մի քանիսը գրվել են ավելի ուշ, քան վերոհիշյալ բնագրերը:

Հայոց Յայսմավուրքների տարբեր խմբագրություններ Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայության օրերի համար տալիս են տարբեր տվյալներ: Վենետիկի 710 թվահամարի գրչագրերը Դեկտեմբերի 17-ի և Քաղոց 9-ի կանոնի տակ է գրանցել Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը, իսկ Դեկտեմբերի 22-ի և Քաղոց 14-ի տակ գրել է. «... եւ տաւն սուրբ առաքելոյն Թաղէոսի...» երկու դեպքում էլ հուլյան տոմարի ամսաթիվերի համարժեքներն են Քաղոց 9-ը և Քաղոց 14-ը ըստ հայոց անշարժ տոմարի:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունների մի զգալի մասը Սանդուխտ կույսի հիշատակի կամ վկայաբանության օրը սահմանել են Քաղոց է և Դեկտեմբեր ԺԵ կանոնի տակ, իսկ Թաղեոս առաքյալի վկայության կամ քարոզության կամ հիշատակի օրը դրել են Քաղոց ԺԴ և Դեկտեմբերի ԻԲ կանոնի տակ: Բերենք մի խումբ Յայսմավուրքների համարներն ու էջերը, այն է՝ 2695, էջ 359բ և 366ա, 3082, էջ 392բ, 179-ը (միայն քաղոց է-ի տակ, չունի քաղոց ԺԴ-ն), Վենետիկի 189 թվահամարի ձեռագրում, 7433, էջ 164բ և 175ա, 9585, էջ 91բ և 99ա, 7529, էջ 86բ և 91բ, 7530, էջ 64բ և 71ա, 4741, էջ 134բ և 141բ և այլն:

179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի Ստեփանոս Գուլյներիցանցի խմբագրության մեջ, որը կատարվել է 1292 թվականին, Նավասարդի 11 (= Օգոստոս 21) և Մեհեկի 4 (= Փետրվարի 10) կանոնների տակ է սահմանել Թաղեոս առաքյալի հիշատակի օրերը, իսկ Քաղոց 7 (= Դեկտեմբեր 15) և Քաղոց 30 (= Հունվար 7) կանոնների տակ՝ Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրերը: Առաջին երկու ամսաթիվերը հեղինակը վերցրել է Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի

¹ Տե՛ս Ձեռ. N° N° 7741, էջ 344բ, 4107, էջ 637, 4514, էջ 290ա, 5445, էջ 239բ, 939, էջ 386ա, 4438, էջ 138ա և այլն:

խմբագրություններից, 3-րդը՝ Վկայաբանության բնագրերից, իսկ վերջինը հեղինակի կողմից ստացած ամսաթիվ է:

Թաղեոս առաքյալի հիշատակի օրվա Մեհեկի 4 և Փետրվարի 10 ամսաթիվերի համարժեքները գրանցվել են նաև Վենետիկի 189, Երևանի 7433 (էջ 225բ) թվահամարների Յայսմավուրքների խմբագրությունների մեջ:

Վերջապես Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Յայսմավուրքի ընդօրինակությունները Քաղոց ԺԵ և Դեկտեմբերի ԻԳ կանոնի տակ տալիս են. «Վկայաբանութիւն Թաղէոսի առաքելոյ և որոց ընդ նմա կատարեցան»¹, իսկ Մարերի ԻԳ և Մայիս Լ-ի տակ՝ «...Յայսմ աւուր գիւտ նշխարաց սուրբ Թաղէոս առաքելոյ և Սանդխտոյ կույսին և այլոց որք ընդ նմա կատարեցան ի Քրիստոս»²:

Բերենք նաև նրանց վկայաբանությունների տվյալները, որպեսզի ամբողջական պատկերացում տանք վկայված ամիս-ամսաթիվերի մասին:

«Վկայաբանութիւն Թաղէոսի առաքելոյն քարոզութեանն եւ գալստեանն ի Հայս եւ կատարման, որ ի Քրիստոս» վերնագիրը կրող բնագրի ընդօրինակության մեջ գրված է. «Կատարեցաւ սուրբ առաքեալն Թաղէոս ի Քաղոց ամսոյ երեքտասան, յիններորդ ժամու և սուրբն Սանդուխտ յեւթն նորին ամսոյն»³:

Համարյա համարժեք տեղեկություններ ենք գտնում Փարիզի 178 (Երևանում գտնվող միկրոֆիլմի համարն է 879, որից օգտվել ենք) թվահամարի գրչագրի ընդօրինակության ձԼԵ համարի տակ տեղադրված. «Վկայութիւն սրբոյ առաքելոյն Թաղէոսի եւ սրբոյ Սանդխտոյ եւ ընկերաց նորայ» վերնագիրը կրող բնագրում վկայվել է. «Կատարեցաւ սուրբ առաքեալն (Թաղեոս - Ռ. Վ.) յամսեանն Քաղոց ի տասն եւ երեքն, յիններորդ ժամու, իսկ սուրբն Սանդուխտ որ աւուր եւթն էր նմին ամսոյ»:

«Վկայութիւն սրբոյն Սանդխտոյ դստերն Սանատրկոյ արքայի» վերնագիրը կրող բնագրի ընդօրինակության մեջ կարդում ենք. «... որ վկայեացն (Սանդուխտ կույսն - Ռ. Վ.) ի Քաղոց ամսոյ յեւթն կատարեալ վկայութեամբ»⁴:

«Պատմութիւն Թաղէոսի առաքելոյն եւ Սանդխտոյ կուսին» վերտառությունը կրող բնագրի ընդօրինակության մեջ վկայված է. «Կատարեցաւ սուրբն Սանդուխտ ի Դեկտեմբերի Հնգետասան և յետ ութ աւուր (= Դեկտեմբեր 23 - Ռ. Վ.). զսուրբն առաքեալն Թաղեոս զլխատեցին»⁵:

13-րդ դարի վերջում ընդօրինակված 8179 թվահամարի գրչագիրը, որտեղ վկայաբանությունները դասավորված են տոնացույցային կարգով, տալիս է հետևյալ տեղեկությունը. «Նահատակեցաւ սուրբ առաքեալն (Թաղեոսը - Ռ. Վ.) ի Քաղոց ԺԴ (14), որ է Դեկտեմբեր ԻԲ (22)»⁶:

Կարելի է շարունակել տեղեկությունները, սակայն, կարծում ենք, բերված վկայությունները բավարար են առաջադրված խնդիրները լուծելու համար:

Որպեսզի կարողանանք պարզաբանել հիշյալ ամսաթիվերի էությունը հարկ է կիրառել Հայոց տոնացույցային և տոմարական եղանակները: Սկսենք Հայոց տոնացույցային եղանակից: Վերոհիշյալ բնագրերից պարզ դարձավ, որ Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի

1 Ձեռ. N° 6338, էջ 239բ և այլն:
2 Ձեռ. N° 6338, էջ 538բ և այլն:
3 Ղ. Ալիշան, Աշվ. աշխ, էջ 58:
4 Ղ. Ալիշան, Աշվ. աշխ, էջ 83:
5 Ղ. Ալիշան, Աշվ. աշխ, էջ 75:
6 Ձեռ. N° 8179, էջ 171ա:

որ է սահմանվել Վարդավառից հաշված 7-րդ օրը, չարաթ: Այդ տոնը կատարել են 8-րդ դարից հետո Հուլիս 4 - Օգոստոս 3-ի օրերից մեկում նայած տարի: Ուստի վերոհիշյալ հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը տարիների կտրվածքով կարող էին արտացոլել Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրը համարժեք ունենալով հուլյան տոմարի Հուլիս 4 - Օգոստոս 3-ի որևէ ամսաթիվ կամ ամսաթվեր, սակայն հատկապես հայոց ճաշոցներն ու մասնավորապես որոշ տոնացույցեր տվել են նրանց հիշատակի օրը ոչ թե մեկ ամսաթվի տակ այլ երկու իրարից անկախ հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերով, այն է՝ Սանդուխտ կույսինը Քաղոց 7 (նաև 8 և 9, որոնք հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվեր են) և Թադեոս առաքյալինը՝ քաղոց 13 (նաև 14 և 15, որոնք հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվեր են) տվյալներով, մինչդեռ նրանց հիշատակի օրվա ամսաթիվը պետք է լիներ դրանցից միայն մեկը կամ Քաղոց 7-ը կամ Քաղոց 13-ը, որովհետև Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրը մեկն է եղել հայոց տոնացույցում: Ակնհայտ է, որ հայոց ճաշոցները քննարկվող ամսաթվերը վերցրել են նրանց վկայաբանության ավելի վաղ ստեղծված բնագրերից և տվել առանձին կանոնների տակ, թեև տոնը կատարել են մեկ օրվա մեջ: Հայոց տոնացույցային եղանակի կիրառության դեպքում ստանում ենք տարեթվերի երկու շարք, այն է՝

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1031	7	24	7	480	5	13	7
1045	7	20	7	494	5	13	7
1059	7	17	7	508	5	13	7
1073	7	13	7	522	5	13	7
1087	7	10	7	536	5	13	7

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
960	8	4	7	409	5	7	7
1051	7	13	7	500	5	7	7
1065	7	9	7	514	5	7	7
1079	7	6	7	528	5	7	7

Քանի որ ոչ մի բնագիր Քաղոց 13-ի տակ չի գրանցել Սանդուխտ կույսի հիշատակի օր, իսկ Քաղոց 7-ին Թադեոս առաքյալի հիշատակի օր, որը հիմնավորում է վերոհիշյալ հաշվարկի ստացած թվերով, ուստի հիշյալ մեթոդով ստացված արդյունքներն ընդունելի չեն: Այլ խոսքով, Հայոց տոնացույցային եղանակը կիրառելի չէ հիշյալ ամսաթվերի համար: Պարզ է, որ այդ ամսաթվերն առաջացել են ավելի վաղ, քան Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրը կմտներ Հայոց շարժական տոնացույց, այսինքն՝ 8-րդ դարից առաջ:

Այս դեպքում մեզ օգնության գալիս Հայոց տոմարական եղանակը, որպեսզի պարզվեն Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրերի համարժեքները, իբրև անշարժ տոնվող տոնական օրերի, ինչպես հատկապես հուլյան տոմարի ամսաթվերով, այնպես էլ հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերով, սակայն տարիների սահմանափակ ժամանակահատվածով:

Նախ բացառենք վկայված բոլոր այն ամսաթվերը, որոնք Հայոց անշարժ տոմարով են և նրա հուլյան համարժեքներով, այն է՝

1. Քաղոց 7 = Դեկտեմբեր 15, որտեղից Քաղոց 1 = Դեկտեմբեր 9 = 428-431 թթ.
2. Քաղոց 8 = Դեկտեմբեր 16, որտեղից Քաղոց 1 = Դեկտեմբեր 9 = 428-431 թթ.
3. Քաղոց 9 = Դեկտեմբեր 17, որտեղից Քաղոց 1 = Դեկտեմբեր 9 = 428-431 թթ.
4. Քաղոց 13 = Դեկտեմբեր 21, որտեղից Քաղոց 1 = Դեկտեմբեր 9 = 428-431 թթ.
5. Քաղոց 14 = Դեկտեմբեր 22, որտեղից Քաղոց 1 = Դեկտեմբեր 9 = 428-431 թթ.
6. Քաղոց 15 = Դեկտեմբեր 23, որտեղից Քաղոց 1 = Դեկտեմբեր 9 = 428-431 թթ.
7. Նավասարդի 11 = Օգոստոս 21, որտեղից Նավասարդ 1 = Օգոստոս 11 = 428-431 թթ.
8. Մեհակի 4 = Փետրվար 10, որտեղից Մեհակի 1 = Փետրվարի 7 = 428-431 թթ.
9. Մարերի 23 = Մայիս 30, որտեղից Մարերի 1 = Մայիս 8 = 428-431 թթ.

Բոլոր ամսաթվերն էլ, որոնք բերեցինք վերևում, հանգում են Սարկավագադիր տոմարի սկզբնավորման ժամանակի հետ, այսինքն՝ բոլորն էլ առաջացել են Հայոց անշարժ տոմարի հիման վրա, որոնք ընդունելի չեն: Բացառելով վերոհիշյալ զուգահեռները, միաժամանակ դժվար չէ Թադեոս առաքյալի վկայաբանության մեջ փաստագրված Դեկտեմբեր 23-ը համադրել Քաղոց 13-ին, որից կստանանք նաև Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրվա հայոց շարժական և - հուլյան տոմարի համարժեքները, այն է՝ Քաղոց 7, որը վկայված է բնագրերում և Դեկտեմբեր 17, որը հայոց անշարժ տոմարի համարժեք դառնալու պատճառով դարձել է Դեկտեմբերի 15: Այլ խոսքով, Դեկտեմբերի 23-ը հարաբերում է Դեկտեմբերի 17-ին այնպես ինչպես Քաղոց 13-ը՝ Քաղոց 7-ին: Ուշագրավ է, որ Գրիգոր Նյախեցիին, որը տոմարներին լավատեղյակ անձնավորություն էր, Թադեոս առաքյալի հիշատակի օր է սահմանել դեկտեմբերի 23-ին, որը նախապես գրանցվել էր նրա վկայաբանության մեջ և համադրել ոչ թե հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 13-ին, այլ հայոց անշարժ տոմարի Քաղոց 15-ին, այսինքն՝ ԺԳ-ն փոխել է ԺԵ-ի: Հարկ է նշել, որ վկայաբանության կրկնօրինակողներից մեկը Սանդուխտ կույսի հիշատակի օր է տվել Դեկտեմբերի 15-ը, կարծես թե, նկատի է ունեցել Քաղոց 7-ը, իբրև հայոց անշարժ տոմարի համարժեք, իսկ Թադեոս առաքյալի գլխատուճը դրել է 8 օր հետո, այսինքն՝ Դեկտեմբերի 23-ին, որը համարժեք է հայոց անշարժ տոմարի Քաղոց 15-ին, մինչդեռ հայոց շարժական տոմարի ամսաթվով եղել է Քաղոց 13-ին: Վերոհիշյալ վերլուծությունից հետևում է, որ Թադեոս առաքյալի հիշատակի օրը հուլյան անշարժ տոմարով եղել է Դեկտեմբերի 23-ին, որը տարիների կտրվածքում համադրվել է հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 13-ին, իսկ Սանդուխտ կույսի հիշատակի օր է սահմանվել Դեկտեմբերի 17-ին, որի հայոց շարժական տոմարի համարժեքն է գրանցվել Քաղոց 7-ը և փոխանցվել սերնդից սերունդ:

Այժմ դժվար չէ որոշել այն ժամանակը, երբ հուլյան համարժեքի փոխարեն դրվել են հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը: Ըստ «տոմար» ծրագրի ստանում ենք հետևյալ արդյունքները.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
420	12	23	5	-	5	13	5
421	12	23	6	-	5	13	6
422	12	23	7	-	5	13	7
423	12	23	1	-	5	13	1

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
420	12	17	6	–	5	7	6
421	12	17	7	–	5	7	7
422	12	17	1	–	5	7	1
423	12	17	2	–	5	7	2

Տոմարական գուգահեռներով բացահայտվում և հիմնավորվում է, որ Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրերը են եղել և անշարժ տոնվել են Դեկտեմբերի 17-ին և 23-ին: Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվերը հաշվել և գրանցել են 420-423 թթ. քառամյակում, երբ նրանց վկայաբանության նախնական բնագիրն են ստեղծել: Այդ ամսաթիվերը հետագայում փոխանցվել են սերնդից սերունդ: Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրը մտել է Հայոց տոնացույց 8-րդ դարից հետո և վեր է ածվել շարժական տոնի ու մեկ միասնական օրով տոնել են Վարդավառից հետո եկող շաբաթ օրը, որն ընկել է Հուլիս 4 - Օգոստոս 4-ի ամսաթիվերից որևէ մեկում նայած տարի, սակայն այն չի կարողացել փոխել նախօրոք գրանցված Քաղոց 13 և Քաղոց 7 ամսաթիվերը, որոնք իրենց տեղն են գտել Հայոց ճաշոցներում և որոշ տոնացույցներում՝ Վարդավառից հետո եկող շաբաթ օրվա կանոնի հետ գուգահեռ կամ Հայոց անշարժ տոմարի համակարգով գրված ճաշոցներում:

Քանի, որ Հայագիտության համար խիստ հետաքրքրություն է ներկայացնում Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը, տեսնենք անկախ սկզբնաղբյուրներով հնարավոր է հիմնավորել վերոհիշյալ թվագրումը: Դեռևս 1905 թ. Հ. Ն. Անդրիկյանը վկայակոչել և հիմնավորել է, որ Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունից օգտվել ու բառացի մեղքերումներ ունեն «Յաճախապատում ճառք»-ի, գրված 422-428 թթ. և «Ագաթանգեղոս պատմութեան», գրված 428-435 թթ., ինչպես և «Բիւզանդարան պատմութիւնք»-ի գրված 435-445 թթ. հեղինակները: Մեկ այլ առիթով կփորձենք հիմնավորել, որ առաջին երկու աշխատանքները գրվել են հիշյալ թվականներին, իսկ նրանց հեղինակն է Մեսրոպ Մաշտոցը: Վերջինի հավանական հեղինակն է Մուշե Տարոնացին:

Քննարկվող վկայաբանության բովանդակությունը, ինչպես նշել են ուսումնասիրողները, բերել է Մովսես Խորենացին «Պատմութիւն Հայոց»-ի մեջ:

Վերոհիշյալ տվյալները լիովին բավարար են, որ լրացուցիչ կերպով հիմնավորվի Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանության մեր առաջարկած թվագրումը:

Կարծում եմ, որ Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանության նախնական բնագիրը կարելի է համարել Հայերեն գրված առաջին ինքնուրույն երկը, որն առանց բավարար հիմքի վերագրվել է Կորյունի «Վարք Մաշտոց»-ին (գրված 446 թ.): Ի դեպ ասենք, որ «Թուղթ Աբգարու թագաւորի և Վարդապետութիւն Ադէի առաքելոյ» բնագրի թարգմանության մեր կողմից առաջարկված թվականների այն է՝ 416-429 թթ., ավելի է ճշգրտվում: Պարզ է, որ Հովսեփ Պաղնացին կամ Եզնիկ Կողբացին այդ աշխատանքը ասորերենից թարգմանել են 416-419 թթ. սահմաններում, քանի որ, ինչպես նշել են ուսումնասիրողները, Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանության հեղինակը գրել է վերոհիշյալ թարգմանության ազդեցության տակ և օգտվել է «թղթից»: Եթե Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանության հիշատակարանում չչեղտվեր, որ այն գրել է (թարգմանեցան հասկանում ենք այդ իմաստով - Ռ. Վ.) Սամուել եպիսկոպոսը, ապա մենք վստահությամբ այդ բնագիրը կարող էինք

վերագրել Հովսեփ Պաղնացուն կամ Եզնիկ Կողբացուն, որոնք ասորերեն մի խումբ բնագրերի հետ թարգմանեցին նաև «Աբգարի թուղթը»: Սակայն առկա հիշատակարանը, թեև որոշ վերապահություններով, որովհետև մեկ այլ ընդօրինակության մեջ, որը բերել է Մ. Ավգերյանը եպիսկոպոսի անունը չի գրանցվել, ցույց է տալիս, որ այդ երկի հեղինակը Սամուել եպիսկոպոսն է, որին Հ. Ն. Անդրիկյանը նույնացրել է Վիրքի նույնանուն եպիսկոպոսի հետ: Այլ խոսքով, ամենայն հավանականությամբ Սահակ կաթողիկոսի և Մաշտոց վարդապետի հանձնարարությամբ Հովսեփ Պաղնացին կամ Եզնիկ Կողբացին թարգմանեցին «Թուղթ Աբգարու թագաւորի և վարդապետութիւն Ադէի առաքելոյ»-ն, իսկ Սամուել եպիսկոպոսը գրեց Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը դրանով իսկ ստեղծվեց Հայաստանի քրիստոնեության պատմության նախնական հատվածը մինչև Գրիգոր Լուսավորիչ, այսինքն «Բիւզանդարան պատմութիւնք»-ի հեղինակի վկայակոչված առաջին դպրութիւնը (= առաջին գիրքը):

Աբգարի թուղթը և քննարկվող վկայաբանությունը ամբողջացրին Թադեոս առաքյալի գործունեությունը ոչ միայն Ասորիքում, այլ նաև Հայաստանում, ինչպես և Կապադովկիայում ու Աղվանքում:

Հարկ է նշել, որ Մովսես Խորենացու տվյալները ուշագրավ են ոչ միայն Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանության նախնական ամբողջական բնագրի գոյությունը փաստելու, այլև նրանց հիշատակի օրվա կատարման մասին: Բերենք Խորենացու տեղեկությունները:

«Յաղագս վկայութեան առաքելոցն մերոց» ենթավերնագիրը կրող ԼԴ գլխում նա գրում է. «Յետ մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս, քանզի Անանուն որդի նորա կապեաց թագ՝ թագաւորեալ յԵզեսիայ, և քեռորդի նորա Սանատրուկ ի Հայս: Գտանի որ ինչ առ սոցա ժամանակաւ՝ յառաջագոյն գրեալ յայլոց, զգալուստ առաքելոյն Թադէի ի Հայս, և հաւատալն Սանատրուկոյ, և թողուլ զհավատսն յերկիւղէ նախարարաց Հայոց և կատարումն առաքելոյն և որք ընդ նմա՝ ի գաւառին Շաւարշան, որ այժմ կոչի Արտագ, և պատառումն քարին և յիրեարս գալ և ընդունել զմարմին Առաքելոյն, և առնուլ անտի աշակերտացն և թաղել ի դաշտին և մարտիրոսանալ դստերն արքայի Սանդխտոյ հուպ ի ճանապարհին և աստ ուրումն յայտնել նշխարաց երկոցունց, և փոխել յասապարն: Այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ՝ ոչ ինչ կարևորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդել» (էջ 157):

Մովսես Խորենացու ակնարկներն անգամ հուշում են, որ վաղ շրջանում Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրերը կատարվել են, որի մասին ավելի հստակ տրվել է վկայաբանության մի տարբերակի մեջ, այն է՝ «Եւ եղև գիւտ նշխարացն և շնորհաց սուրբ հոգւոյն յաւուրս հոգեգարդ աստուածասէր և ճգնագգեաց տեառն Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի և քաջանուն և նախանձախնդիր աստուածային պատուիրանացն Վահանայ Մամիկոնեից տեառն Հայոց Մարգարանի և սպարապետի, որք եկին աշխարհախումբ բազմութեամբ եպիսկոպոսիւք, քահանայիւք և սարկաւազօք և այլ բազմութեամբ ազատաց և խառնիճաղանճ ամբոխիւ և տօնեցին սաղմոսիւք և օրհնութեամբ զյիշատակ սրբոցն բազում աւուրս և ուխտ եղեալ կատարել զյիշատակ նոցա»¹: Կարծում ենք, որ այս հատվածում խոսքը գնում է ոչ այնքան նշխարների գյուտի, որի մասին մինչ այդ հայտնում է Խորենացին, այլ նրանց հիշատակի օրերի, այն է՝ Դեկտեմբերի 17-ի և 23-ի կատարման մասին, որը տեղի էր ունենում նաև Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսի և Վահան Մամիկոնյանի մարգարանության շրջանում:

Հայոց եկեղեցին ընդունել է Թադեոսին, իբրև իր բաժին ընկած առաքյալներից մեկը, թերևս գլխավորը: Պատահական չէ, որ Գրիգոր Լուսավորիչը Թադեոս առաքյալի հաջորդն էր,

¹ Ղ. Ալիշան, Աղվ. աշխ., էջ 96-97:

ինչպես վկայված են Հովհաննես Գաբրիելյանցու (560-577 թթ.) թղթի մեջ ուղղված Վրթանես Սյունյաց եպիսկոպոսին¹, Վրթանես Բերթողի (604-607 թթ.) Աղվանք գրած թղթի մեջ, Աբրահամ կաթողիկոսի (607-610 թթ.) շրջաբերական թղթի մեջ², ինչպես և Ստեփանոս Սյունյաց եպիսկոպոսի Անտիոքի եպիսկոպոսին գրած թղթի մեջ³, որտեղ Թադեոս Հանդես է գալիս իբրև գլխավոր առաքյալներից մեկը: Այս ակնարկներն անգամ հուշում են, որ Թադեոս Առաքյալի հիշատակը տոնել են անշարժ օրով, այն է՝ Դեկտեմբերի 23-ին, նաև 6-8-րդ դարերում: Իսկ հետագայում, ինչպես տեսանք, մտավ Հայոց տոնացույցի մեջ և դարձավ շարժական տոն:

Քննարկենք մեկ հարց ևս: Հետադոտողները ենթադրում են, որ Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը սոսկ թարգմանություն է ասորերենից կամ հունարենից, սակայն այդ ենթադրությունը հիմք չունի, քանի որ Թադեոս առաքյալի գործունեությունը Հայաստանում, առավել ևս նրա աշակերտների հատկապես Սանդուխտ կույսի վկայությունը հիմնված պետք է լիներ տեղական քրիստոնեական ավանդության վրա, որը հավանաբար ստեղծվել էր 4-րդ դարում: Ուսումնասիրողներից և ոչ մեկին չի հաջողվել ցույց տալ հիշյալ վկայաբանության զուգահեռները ասորերենում և հունարենում և այս տեսակետից Ն. Ակինյանի կատարած փորձը կարելի է համարել ձախողված: Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանության ստեղծմանը կարող էին նպաստել հատկապես ասորերեն և հունարեն գրված նույնատիպ վկայաբանությունները, որոնցից մի մասը համադրել է Ն. Ակինյանը, սակայն այն գրվել է Հայաստանում 420-423 թթ. քառամյակում՝ հիմնվելով քրիստոնեական տեղական ավանդույթների վրա: Ասենք նաև, որ ասորերենից թարգմանած Աբգարի թուղթը հող է նախապատրաստել և գրելով վկայաբանությունը ամբողջացվել է Թադեոս առաքյալի քարոզչությունը ոչ միայն Ասորիքում, այլև Հայաստանում, Աղվանքում և Կապադովկիայում, ինչպես և նրա աշակերտների վկայությունները, որոնք ոչ մի կերպ չեն կապվում դրսի հետ:

Այսպիսով հիմնավորվեց, որ Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը գրվել է 420-423 թթ.: Նրա հավանական հեղինակն է Սամուել եպիսկոպոսը: Հիշյալ վկայաբանությունը Հայերեն առաջին ինքնուրույն երկն է, որն ստեղծվեց գրերի գյուտից (408 թ.) մոտ 12-15 տարի հետո: Այն Սահակ կաթողիկոսի և Մաշտոց վարդապետի կողմից ծրագրված Հայոց քրիստոնեության պատմության առաջին դպրությունն էր, ինչպես վկայել է «Բիզանդարան պատմությունը»-ի հեղինակը, որը «Թուղթ Աբգարու...»-ի հետ միասին ամփոփեց Թադեոս առաքյալի քարոզչության գործունեությունը (Ասորիք, Կապադովկիա, Հայաստան, Աղվանք) և նրա աշակերտների հավատալի ու վկայությունները:

Հաջորդ դպրությունը, որը թվով 2-րդն էր, ինչպես վկայել է «Բիզանդարան պատմությունը»-ի հեղինակը, գրել սկսեց Մաշտոց վարդապետը (428-435 թթ.), որը կոչվեց Գրիգորիսի գիրք կամ Ազաթանգեղայ (= Ավետարների = Գրիգոր Լուսավորչի) պատմությունը, որին կանոնադառնանք այլ առիթով:

***

Սկսենք Շուշանիկի տոնական օրվա քննությունը: Հայոց ճաշոցները հիշյալ օրվա կապակցությամբ տալիս են տարբեր տեղեկություններ:

Ըստ 832 թվահամարի ճաշոցի՝ «Քաղոց ժէ (= Դեկտեմբեր 25). Սրբոյն Շուշանկան դասեր սրբոյն Վարդանայ...» (էջ 63բ):

1 Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 78:
2 Գիրք թղթոց, էջ 189, 416-418:
3 Գիրք թղթոց, էջ 323:

Քաղոց ժէ կանոնի տակ են գրանցել Շուշանկան (Շուշանայ) հիշատակի օրը նաև 4514 (էջ 291բ) և 9474 (էջ 73բ) թվահամարների գրչագրերը: 4514 թվահամարի բնագրի ստորին լուսանցքում միաժամանակ տվել է՝ «Երկուշաբաթի. Սրբոյն Շուշանայ(յ) դասեր սրբոյ Վարդանայ»: Իսկ 2092 թվահամարի Տոնացույցը գրել է. «Բշ. Շուշանկան... Քաղոց ժէ» (էջ 227ա):

Վենետիկի 639 թվահամարի ճաշոցը Շուշանիկի հիշատակի օրը վկայել է Քաղոց ժէ-ի կանոնի տակ¹: Այսպես են վարվել նաև Երևանի 939 (էջ 387բ), 4437 (էջ 145բ) և 4506 (էջ 301ա) գրչագրերը, միաժամանակ ներքին լուսանցքում գրանցել են երկուշաբաթի օրվա նշումը: Հավանական է, բայց դժվար է պնդել, որ Քաղոց ժէ-ն գրչական սխալ է Քաղոց ժէ-ի, թեև Հայոց Յայտնավորքների տարբեր խմբագրությունները և Շուշանիկի վկայաբանության առաձին ընդօրինակությունները փաստագրել են Քաղոց ժէ-ն:

Հայոց ճաշոցների մի խումբ² Վարդավառից հաշված երկրորդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբաթի օրվա կանոնի տակ են դրել Շուշանիկ-Շուշանկան-Շուշանայ հիշատակի օրը:

Հայոց տոնացույցերի խմբագրությունները միանշանակ վկայել են «Ջկնի Վարդավառին երկրորդ կիրակի է»-ի կամ Վարդավառից հետո եկող առաջին կիրակիից հետո եկող. «Բշ (երկուշաբաթ). Շուշանկան (Շուշանայ) դասեր Վարդանայ»: Բերենք որոշ տոնացույցերի թվահամարներն ու նրանց համապատասխան էջերը, այն է՝ 759 (էջ 171ա), 179, 752 (էջ 168բ), 767 (էջ 164ա-168ա), 5667 (էջ 131ա) 9838 (էջ 173բ), 4164 (էջ 190ա), 4574 (էջ 190բ) և այլն:

Հայոց Յայտնավորքները բաժանվում են երկու խմբի: Տեր-Իսրայելի Յայտնավորքը Քաղոց ԻԱ և Դեկտեմբեր ԻԹ կանոնի տակ գրել է. «Յայտնավոր վկայությունն սրբոյն Շուշանայ»:

Կիրակոս Գանձակեցու Յայտնավորքի խմբագրությունները Քաղոց ժէ և Դեկտեմբեր ԻԵ կանոնի տակ են տվել Շուշանկան-Շուշանայ վկայության օրը: Բերենք որոշ Յայտնավորքների թվահամարները և նրանց համապատասխան էջերը, այն է՝ 2695, էջ 371բ, 3082, էջ 392 բ, 179, Վենետիկի 189 ձեռագիրը, 7433, էջ 179ա, 9585, էջ 103բ, 7530, էջ 74ա-բ, 4741, էջ 147ա և այլն: Վենետիկի 710 թվահամարի Յայտնավորքի խմբագրությունը Դեկտեմբեր 25 և Քաղոց 17-ի կանոնի տակ է գրել Շուշանիկի հիշատակի օրը, այսինքն՝ ամսաթվերի տեղերը փոխել է:

Գրիգոր Խլաթեցու Յայտնավորքի խմբագրությունները ևս հետևել են Կիրակոս Գանձակեցու որոշած օրվան և գրել. «Քաղոց ժէ և Դեկտեմբեր ԻԵ. Յայտնավոր յիշատակ սուրբ Շուշանայ դասեր Վարդանայ»¹:

Շուշանիկի վկայաբանության առանձին ընդօրինակությունները պահպանել են Քաղոց 17-ի ամսաթիվը: Այսպես, Փարիզի 178 (միկրոֆիլմի Երևանի համարը 879) թվահամարի վկայաբանական ժողովածուի ՀԴ (74) համարի տակ «Վկայությունն սրբոյն Շուշանկան, որ կատարեցաւ ի Վիրս... ի Քաղոց ի տասն եւ եւթն» երկարաչունջ վերնագիրը կրող ընդօրինակության մեջ թե վերնագրում, թե բնագրում տալիս է նրա վկայության ամիս-ամսաթիվը, այն է՝ «... եւ ապա պատարագ մատուցանեն եւ տաւն մեծ կատարեին զաւր հանգստեան սրբոյն ի տասն եւ եւթն Քաղոց ամսոյ ամ յամէ կատարելով...»:

Հարկ է նշել, որ Մ. Ավգերյանին հայտնի է եղել վենետիկյան մի Յայտնավորք, որտեղ Շուշանիկի հիշատակի օր է սահմանվել Մայիսի 30-ին: Վենետիկյան ձեռագիր Յայտնավորքների նկարագրությունների մեջ այդ նշումը բացակայում է: Մեզ դեռևս այդ Յայտնավորքի ընդօրինակություն չի հանդիպել Երևանի հավաքածուի մեջ:

1 Տե՛ս Ս. Մեմենյան, Աղվ. աշխ., էջ 621-622:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 7741, էջ 346ա-բ, 4107, էջ 640, 5455, էջ 241ա և այլն:
1 Տե՛ս Ձեռ. № 6338, էջ 245բ և այլն:

Շուշանիկի վկայության հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 17-ի հուլյան համարժեքը հայտնի է, քանի որ Քաղոց 17 և Դեկտեմբերի 25, Քաղոց 21 և Դեկտեմբերի 29 համարժեքները հայոց տոմարական եղանակի կիրառմամբ տալիս են Սարկավագադիր տոմարի սկզբի տարիները, այն է՝ 428-431 թթ., երբ Շուշանիկը երևի նոր էր ծնվել: Այլ խոսքով Շուշանիկի հիշատակի օրվա անշարժ տոնի հուլյան ամսաթիվը գտնված է: Հնարավոր է մտածել, որ վաղ շրջանում (5-8-րդ դդ.) նրա հիշատակը կատարել են այլ սրբերի հետ միասին հունվար 13-ին, Մարտի 9-ին և Օգոստոս 23-ին ըստ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի նշումների: Սակայն այդ ամսաթիվերը համադրելով Քաղոց 17-ի հետ դրական արդյունք չեն տալիս: Մնում է կիրառել հայոց տոնացույցային եղանակը: Հայոց տոնացույցերից, ինչպես տեսանք, հայտնի է, որ Շուշանիկի հիշատակի օր է սահմանվել Վարդավառի երկրորդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը, այսինքն՝ Վարդավառից հաշված 9-րդ օրը, որը եղել է Հուլիս 6 - Օգոստոս 5-ի ամսաթիվերից որևէ մեկում նայած տարի: Եթե ընդունենք, որ Քաղոց 17-ը (մյուս տարբերակով Քաղոց 15-ը) առաջացել է տոնացույցային տվյալների հիման վրա, ապա Վարդավառը կատարել են Քաղոց 9-ին (մյուս տարբերակով Քաղոց 7-ին), իսկ Շուշանիկի հիշատակի օրը՝ Քաղոց 17-ին (մյուս տարբերակով Քաղոց 15-ին): Այդպիսի տարիներ են եղել ըստ «Հայոց տոնացույց»-ի հաշվումների:

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1092	7	12	2	541	5	17	2
1106	7	9	2	555	5	17	2

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1031	7	26	2	480	5	15	2
1045	7	22	2	494	5	15	2
1059	7	19	2	508	5	15	2
1073	7	15	2	522	5	15	2
1087	7	12	2	536	5	15	2

Այլ խոսքով, եթե հիշյալ ամսաթիվը կամ ամսաթիվերն ստեղծվել են հայոց տոնացույցային եղանակով, ապա նրանք չէին կարող առաջանալ ավելի վաղ քան 11-րդ դարը: Ավելի հավանական է, որ 5-8-րդ դդ. Շուշանիկի հիշատակի օրը նշել են լոկալ ձևով և նրա անշարժ տոնվող օրը չի հասել մեզ ոչ հուլյան և ոչ հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվերով: Իսկ 8-րդ դարից հետո Շուշանիկի տոնական օրը մտել է հայոց տոնացույց իբրև շարժական տոն և նրա հիշատակի օրը նշել են Հուլիս 6 - Օգոստոս 5-ի սահմաններում նայած տարի: Այդ շարժական տոնի հիման վրա 11-րդ դարում հաշվել են և ստացել հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 17 (15) ամսաթիվը կամ ամսաթիվերը, որոնք փոխանցվել են հետագա սերունդներին: Քաղոց 17-ը իբրև հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ վերածվեց հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվի ստանալով հուլյան տոմարի Դեկտեմբերի 25-ի համարժեքը: Վերջինս, ինչպես նկատելի է, կապ չունի Հուլիս 6 - Օգոստոս 5-ի հուլյան ամսաթիվերի հետ, որի օրերից մեկում էլ նայած տարի ընկնում էր Շուշանիկի հիշատակի օրը: Ասենք նաև, որ Շուշանիկի հիշատակի օրը չեն նշել ոչ

Դեկտեմբերի 29-ին և ոչ էլ Դեկտեմբերի 25-ին, ինչպես և Մայիսի 30-ին: Ակնհայտ է դառնում, որ Քաղոց 17-ը, իբրև Շուշանիկի հիշատակի օրվա հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ, ստեղծվել է հայոց տոնացույցային ճանապարհով 11-րդ դարում և փոխանցվել հետագայում ընդօրինակված ճաշոցներին ու Յայսմավուրքներին՝ վերածվելով հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվի: Համենայն դեպս առկա տվյալները Շուշանիկի հիշատակի օրվա առիթով բերում են միայն վերահիշյալ եզրակացություններին:

***

Անցնենք Կիպրիանոս եպիսկոպոսի կամ հայրապետի և Յուստինեա կույսի հիշատակի օրվա վերլուծությանը:

Նախ բերենք ճաշոցներում տեղ գտած տեղեկությունները: 832 թվահամարի գրչագիրը գրանցել է. «Արաց Ե (= Հունվար 12). Սրբոյն Կիպրիանոսի եւ Յուստինեայ կուսի» (էջ 65ա):

Կիպրիանոսի և Յուստինեա կույսի տոնական օրը Արաց 5-ի կանոնի տակ են դրել նաև Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագիրը, ինչպես և Երևանի մատենադարանի 6235 (էջ 49բ), 4977 (էջ 74բ), 939 (էջ 388բ), 4506 (էջ 308ա) գրչագրերը: Արաց Ե-ի նշում ունի նաև 2092 թվահամարի Տոնացույցի ընդօրինակությունը (էջ 227ա): Միաժամանակ երեքշաբթի օրվա նշում ունեն 939 և 4506 թվահամարների ճաշոցների ընդօրինակությունները, ինչպես և 2092 թվահամարի Տոնացույցը:

Արաց Ե-ի կանոնի տակ են գրանցել Կիպրիանոսի և Յուստինեա կույսի տոնական օրը 4514 (էջ 292ա) և 4437 (էջ 196ա) ճաշոցների ընդօրինակությունները, զուգահեռաբար ստորին լուսանցքում բերելով նաև երեքշաբթի օրվա նշումները: Ճաշոցների մյուս խումբը Կիպրիանոսի և Յուստինեայ կույսի տոնական օրը տվել են միայն երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ¹: Ինչպես նկատելի է կատարվել է Ե-ն Ե-ի փոխվելու սովորական գրչական սխալ:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրության ցանկում պահպանվել է. «(Հոկտեմբեր) Բ. Կիպրիանոսի եպիսկոպոսի և Յուստինեայ կուսի» (էջ 4բ), իսկ բնագրում բացակայում է էջերի կորուստի հետևանքով: 940 թվահամարի ճաշոցը ՃԼԹ համարի տակ վկայել է. «Հոկտեմբեր Բ. Կիպրիանոսի եպիսկոպոսի և Յուստինայ կուսին»:

Հայոց տոնացույցերի խմբագրությունները միանշանակ «Ձկնի Վարդավառին երկրորդ (կամ Վարդավառից հետո եկող առաջին) կիրակի»-ից հետո եկող «Գշ (երեքշաբթի). Կիպրիանոսի և Յուստինեայ կուսի» կանոնի տակ են գրանցել նրանց հիշատակի օրը², այսինքն՝ Վարդավառից հաշված 10-րդ օրը, որն ընկնել է Հուլիս 7 - Օգոստոսի 5-ի ամսաթիվերից մեկում նայած տարի:

Հայոց Յայսմավուրքները տալիս են հետևյալ տեղեկությունները: Վենետիկի 1048 թվահամարի գրչագիրը, որը Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու տոնացույցի խմբագրությունն է, գրել է. «(Հոկտեմբեր) Բ. Վկ. Կիպրիանոսի եպիսկոպոսի և սրբուհի կուսի Յուստինեայ»: Իսկ մյուս Յայսմավուրքների խմբագրությունները³ «Հոռի ԻԳ և Հոկտեմբերի Բ» կանոնի տակ են բերել «Վկայութիւն սրբոյն Կիպրիանոսի եպիսկոպոսի և Յուստինեայ կուսին»: Բացառություն են կազմում Գրիգոր ինթերցու խմբագրած Յայսմավուրքի ընդօրինակությունները, որոնք Կիպրիանոսի և Յուստինեա կույսի՝ հիշատակի օրը տեղափոխել են Հոռի 24 և Հոկտեմբերի 3 կա-

1 Ձեռ. № № 7741, էջ 347ա-բ, 4107 էջ 641 և այլն:
 2 Տե՛ս Ձեռ. № № 759 (էջ 171ա), 179, 752 (էջ 168բ), 767 (էջ 164բ-168ա), 5667 (էջ 131ա), 4838 (էջ 173բ), 4164 (էջ 190ա) և այլն:
 3 Տե՛ս Ձեռ. № № 2695, էջ 269ա, 3082, էջ 390բ, 179, 7433, էջ 61բ, 9585, էջ 12ա, 7529, էջ 7բ, 4741, էջ 47ա, Վեճետիկի 631 գրչագիրը և այլն:

նոնի տակ¹: Մ. Ավգերյանը այս վերջին տվյալն է նկատի ունեցել, երբ Կիպրիանոսի և Յուստինեան կույսի հիշատակի օրը դրել է ըստ Հայոց Յայսմավուրքի Հոկտեմբերի 3-ի տակ, իսկ ըստ Յուստինեանց՝ Հոկտեմբերի 3-ի և վերջապես ըստ Լատինացիոց՝ Սեպտեմբերի 26 և 14-ի տակ²:

Հայոց տոմարական և տոնացույցային եղանակի կիրառմամբ գտնենք նրանց օրվա առաջացման ժամանակը Հայոց մեջ: Ակնհայտ է, որ պետք է բացառել Հայոց շարժական տոմարի Արաց 5-ի ամսաթվի հուլյան տոմարի Հունվար 12-ի համարժեքը, ինչպես և Հոտի 23 և 24-ի Հայոց անշարժ տոմարի համարժեքները:

Ըստ Հայոց տոմարական եղանակի ստանուժ ենք. Արաց 5 = Հոկտեմբեր 2, որտեղից Արաց 1 = Սեպտեմբեր 28 = 836-839 թթ.:

Կիրառենք Հայոց տոնացույցային եղանակը: Քանի որ Կիպրիանոսի և Յուստինեան կույսի տոնական օր է սահմանվել Վարդավառից հաշված 16-րդ օրը, երեքշաբթի, ուստի Վարդավառը եղել է Քաղոց 26-ին, իսկ նրանց հիշատակի օրը՝ Արաց 5-ին, որն ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվարկների ընկնում է.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1096	7	29	3	545	6	5	3
1110	7	26	3	559	6	5	3
1124	7	22	3	573	6	5	3
1138	7	19	3	587	6	5	3
1152	7	15	3	601	6	5	3

Վերահիշյալ տարեթվերից մեկի կամ մյուսի առաջացումը դժվար է բացատրել: Կարծում ենք, որ 836-839 թթ. քառամյակում հունարենից հայերեն է թարգմանվել Կիպրիանոսի և Յուստինեան կույսի վկայաբանությունը և նրանց վկայություն օրվա ամիս-ամսաթիվը, այն է՝ Հոկտեմբերի 2-ը համարժեք է ստացել Հայոց շարժական տոմարի Արաց 5-ը, իսկ դրանից հետո նրանց հիշատակի օրը մտել է Հայոց տոնացույց, որը սահմանել են Վարդավառից հաշված 10-րդ օրը, երեքշաբթի և 11-րդ դարի վերջում - 12-րդ դարի առաջին կեսին Արաց 5-ը համարժեք է դարձել կամ Հուլիս 29-ին (1096 թ.) կամ Հուլիս 26-ին (1110 թ.), կամ Հուլիս 22-ին (1124 թ.) կամ Հուլիս 19-ին (1138 թ.) կամ Հուլիս 15-ին (1152 թ.): Այլ խոսքով՝ Կիպրիանոսի եպիսկոպոսի և Յուստինեան կույսի վկայաբանությունը Հայոց մեջ մուտք է գործել 9-րդ դարի 30-ական թվականների վերջերին, իսկ տոնացույց է մտել 11-րդ դարի վերջին - 12 դարի առաջին կեսին:

***

Քննարկենք նախահարց հիշատակի օրվա խնդիրը: Սկսենք ճաշոցների տվյալներից:

832 թվահամարի բնագրում կարդում ենք. «Արաց Ժ (Հունվար 17). Աբրահամու, Սահակայ (տարբերակ՝ Իսահակայ), Յակովբայ, Յովսեփայ, Մովսեսի, Ահարոնի, Յեսուայ, Սամուէլի և այլոց նախահարցն» (էջ 66բ-73բ):

Արաց 10-ի կանոնի տակ են տվել նախահարց հիշատակի օրը նաև 940 թվահամարի Ճաշոցը, որի ՃՂ համարի տակ է դրված՝ տեղադրված Դեկտեմբերի 22-ի և 24-ի միջև, այսինքն՝ դեկտեմբերի 23-ին, ինչպես և 6235 թվահամարի գրչագրում (էջ 50բ), 4977-ում (75բ): Սրանք ավելացրել են Ադամի, Աբելի, Նոյի անունները:

Նախահարց տոնական օրը շաբաթ օրվա կանոնի տակ են տվել 7741 (էջ 350ա-352բ), 4107 (էջ 647-650), 5455 (էջ 245ա-բ) գրչագրերը:

Արեգ 13-ի կանոնի տակ են դրել նախահարց օրը 4514 (էջ 294բ) և 939 (էջ 391բ) բնագրերը, միայն վերջինս ստորին լուսանցքում ունի նաև շաբաթ օրվա նշումը:

979 թվահամարի Ճաշոցը, որը Գրիգոր Վկայասեր Տոնանամակի խմբագրություն է, Դեկտեմբերի 23-ի տակ է դրել «Յիշատակ նախահարցն...» (էջ 5բ և 426ա):

Հայոց տոնացույցերի խմբագրությունները նախահարց հիշատակի օրը սահմանել են «Զկնի Վարդավառին երկրորդ (կամ Վարդավառից հետո եկող առաջին) կիրակէից» հետո եկող «էջ (Շաբաթ). Սրբոցն նախահարցն՝ Ադամայ, Աբելի, Սեթայ, Ենոփայ, Ենովթայ, Նոյի, Մելքիսեդեկի, Աբրահամու, Սահակայ (տարբերակ՝ Իսահակայ), Յակովբայ, Մովսեսի, Ահարոնի, Սամուէլի և այլոց սրբոց նախահարցն»¹:

Միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցը նախահարց հիշատակի օրը տեղափոխել է հինգշաբթի, միաժամանակ նշելով Արաց Ժ-ն (էջ 227ա), որը իբրև կանոն չի ընդունվել հետագայում: Բանն այն է, որ Վարդավառից - Աստուածածին հատվածում հաստատուն շաբաթվա օրերը կարող էին փոխել, որովհետև 16 հիշատակի օրերի համար երբեմն մեկ շաբաթ էր մնում, այսինքն չորս օր, որի հետևանքով սրբերը հիշատակները տոնել են զույգ զույգ, երեք-երեք կամ տեղափոխել այլ տեղ: Ասենք նաև, որ Հայոց Յայսմավուրքների և ոչ մի խմբագրություն նախահարց հիշատակի օրը առանձին օրվա կանոնի տակ չունի, այլ նրանք տեղադրված են տոնական տարվա տարբեր օրեր, բայց ոչ Արաց Ժ-ի և ոչ էլ Արեգի ԺԳ-ի տակ: Այնպես որ, նախահարց հիշատակի օրը փաստագրել են միայն ճաշոցներն ու տոնացույցերը:

Հնագույն ճաշոցների և ոչ մի խմբագրություն չունի նախահարց հիշատակի օրը առանձին կանոնի տակ, ուստի նրանց հիշատակի օրը կարող էին նշել ընդհանուր ձևով Հունվար 13-ին, Մարտ 9-ին և Օգոստոս 23-ի ամսաթվերից մեկում, թեև քիչ հավանական ենք համարում:

Նախահարց հիշատակի օրվա Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերը ստեղծվել են տոնացույցային ճանապարհով, թեև դրանցից մեկը՝ Արաց 10-ը հետագայում վեր է անվել Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվի և ստացել Հունվարի 17-ի հուլյան տոմարի համարժեքը:

Նախահարց տոնական օրերի տարիները որոշելու համար կիրառենք Հայոց տոնացույցային եղանակը: Հայոց տոնացույցում նախահարց տոնական օր է սահմանվել Վարդավառից հաշված 14-րդ օրը՝ շաբաթ օրվա կանոնի տակ, որն ընկել է Հուլիս 12 - Օգոստոս 4-10-ի օրերից մեկում նայած տարի, թեև նրանց տոնական օրը հաստատուն չի եղել և տեղափոխվել է տոնական տարվա այլ տեղ: Երբ Վարդավառ - Աստուածածին հատվածում, բնականոն կատարվել են սրբերի հիշատակի օրերը, Վարդավառը եղել է Քաղոց 27-ին, իսկ նախահարց հիշատակի օրը տոնել են Արաց 10-ին, իսկ Արեգ 13-ի դեպքում Վարդավառն ընկել է Մեհականի 30-ին: Բերենք «Հայոց տոնացույց»-ի հաշվարկները.

¹ Տե՛ս Ձեռ. № № 759, էջ 171ա, 179, 752, էջ 168բ-169ա, 767, էջ 168ա, 5667, էջ 130բ-131ա, 7203, էջ 72ա-74ա, 4838, էջ 174ա, 4164, էջ 190ա, 4874, էջ 190ա-191ա և այլն:

¹ Տե՛ս Ձեռ. № № 6338, էջ 95ա, 1511, էջ 87ա և այլն:
² Տե՛ս Վարք եւ վկայաբանութիւն... Բ. 4-րդ, էջ 68-105:

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1074	8	9	7	532	6	10	7
1088	8	5	7	537	6	10	7
1102	8	2	7	551	6	10	7

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1340	8	5	7	789	8	13	7
1354	8	2	7	803	8	13	7
1368	7	29	7	817	8	13	7
1382	7	26	7	831	8	13	7
1396	7	22	7	845	8	13	7

Ակնհայտ է, որ Արաց 10-ի ամսաթիվն առաջացել է 11-րդ դարի 3-րդ քառորդի և 12-րդ դարի սկզբի տարիներին, այսինքն նախահարց հիշատակի օրը տոնացույց է մտել 11-րդ դարի 2-րդ կեսից ոչ շուտ, իսկ 12-րդ դարի կեսերին Սարկավազադիր Ճաշոցի հեղինակը վերցնելով Արաց 10-ը անշարժացրել է, և տվել Հուլյան տոմարի Հունվարի 17-ի համարժեքը, թեև նրանց տոնը երբեք անշարժ տոմարի հիշյալ ամսաթիվին չի կատարվել:

Վերը բերված հաշվումներից պարզ է դառնում, որ Արեգի 13-ի դեպքում ստանում ենք ոչ օրինաչափ արդյունք, քանի որ Վարդավառը պետք է կատարեն Մեհականի 30-ին, իսկ նախահարց տոնը Արեգի 13-ին 1322/3 թթ. առաջ, որովհետև այդ ամսաթիվն է գրանցել 4514 թվահամարի Ճաշոցը, մինչդեռ ստացվում է 1340-1396 թթ.: Պարզ է դառնում, որ 1322/3 թթ. առաջ, երբ Զատիկն ընկել է Ապրիլ 22-25-ի միջոցին Վարդավառ - Աստուածածնի միջև մեկ շաբաթ է եղել և այդ տոնը տեղափոխել են տարվա այլ հատված, որի հետևանքով ստացել են Արեգի 13-ի ամսաթիվը: Դժբախտաբար պարզ չէ, թե տարվա որ հատված են տեղափոխել, ուստի հնարավոր չէ որոշել այս ամսաթիվի առաջացման տարիները:

***

Անցնենք Սահակ և Հովսեփ վկաների հիշատակի օրվա քննությանը:

832 թվահամարի ճաշոցում կարդում ենք. «Արաց Ժե (Հունվար 22). Սրբոյ Սահակայ և Յովսեփայ, որ ի Կարնոյ քաղաքի (կատարեցան)» (էջ 74ա): Արաց Ժե կանոնի տակ են գրանցել Սահակ և Հովսեփ վկաների տոնական օրը նաև Վենետիկի 639 թվահամարի և Երևանի Մատենադարանի 4977 թվահամարի (էջ 76բ) ճաշոցները:

6235 թվահամարի ճաշոցն ունի՝ «Յարանց Ժէ. Սահակայ և Յովսեփու, որ ի Կարնոյ քաղաք» (էջ 55ա): Արաց Ժէ-ի կանոնի տակ են տվել նաև 4506 թվահամարի ճաշոցը (էջ 304բ) և 2092 թվահամարի Տոնացույցը (էջ 227), միաժամանակ ունենալով երկուշաբթի օրվա նշումը:

940 թվահամարի ճաշոցը ԺԳ համարի տակ գրել է. «Յունուար ԻԲ. Սահակայ և Յովսեփայ, որ ի Կարնոյ քաղաք (կատարեցան)»:

7741 (էջ 354ա-բ), 4107 (էջ 653-657) և 5455 (էջ 244բ) թվահամարների ճաշոցները Սահակի և Հովսեփի հիշատակի կանոնը տվել են երկուշաբթի օրվա տակ:

4514 և 939 թվահամարների ճաշոցները (էջ 298ա և 397ա) Սահմի ԻԲ-ի կանոնի տակ են տվել Սահակի և Հովսեփի հիշատակի օրը, միաժամանակ ստորին լուսանցքում ունենալով երկուշաբթի օրվա նշումները: Հայոց տոնացույցերի խմբագրությունները միանշանակ վկայել են «Զկնի Վարդավառի երրորդ կիրակէ»-ից (կամ Վարդավառից հետո եկող երկրորդ կիրակիից) հետո «Բշ (երկուշաբթ)». Սահակայ և Յովսեփայ, որ ի Կարնոյ քաղաք կատարեցան»¹:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունները, որոնք ունեն Սահակի և Հովսեփի հիշատակի օրը գրել են Արաց 15-ի և Հունվարի 22-ի կանոնի տակ²: Մ. Ավգերյանը Սահակի և Հովսեփի վկայության օրը գրել է «Յունվարի 22, որ է Արաց Ժե կամ Ժէ»-ի տակ³:

Արաց 15-ը վեր է ածվել Հայոց անշարժ տոմարի և ստացել Հունվարի 22-ի Հուլյան համարժեքը, որը չի համապատասխանում Սահակի և Հովսեփի նահատակության ժամանակին, որը տեղի ունեցավ 9-րդ դարի սկզբներին, Հայոց շարժական տոմարի Հուլյան համարժեքին, սակայն նրանց վկայության ամսաթիվն, որը եղել է կամ Արաց 15-ը կամ 17-ը փոխանցվել է հետագա բնագրերին, ինչպես և առաջացել է նոր ամսաթիվ՝ Սահմի 22-ը: Հայոց տոմարական եղանակը հնարավոր չէ կիրառել տվյալ դեպքում, քանի որ ստույգ հայտնի չէ Սահակի և Հովսեփի վկայության Հուլյան համարժեքը:

Հայոց տոնացույցային եղանակը կիրառենք: Քանի որ Սահակի և Հովսեփի հիշատակի օր է սահմանվել Վարդավառից հաշված 16-րդ օրը, երկուշաբթի, որը տատանվել է Հուլիս 13 - Օգոստոս 7-ի ամսաթիվերում նայած տարի: Միաժամանակ Վարդավառ - Աստուածածնի հատվածում տոնական օրեր չլինելու պատճառով սրբերի օրերը, որոնց թվում նրանցը, տեղափոխել են տարվա այլ ամսին: Ինչևէ Հայոց տոնացույցային եղանակը տալիս է հետևյալ արդյունքները ըստ «Հայոց տոնացույց»-ի հաշվումների. այն է՝

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1190	7	16	2	639	6	15	2

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1118	8	5	2	567	6	17	2
1132	8	1	2	581	6	17	2

3.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
748	8	12	2	197	3	22	2
762	8	9	2	211	3	22	2
766	8	5	2	225	3	22	2
790	8	2	2	239	3	22	2

1 Տե՛ս Ձեռ. № № 759, էջ 171ա-բ, 179, 752, էջ 169ա, 767, էջ 168ա, 5667, էջ 131ա, 7203, էջ 72ա-74ա, 9838, էջ 174ա, 4164, էջ 190բ, 4874, էջ 190ա-191ա և այլն:

2 Տե՛ս Վենետիկի 631 թվահամարի գրչագիրը, ինչպես և Երևանի Մատենադարանի 2695 (էջ 8բ), 3082 (էջ 393ա), 179, 7433 (էջ 204ա), 7529 (էջ 116բ), 4741 (էջ 173ա), 6338 (էջ 302բ), 1511 (էջ 300ա) և այլն:

3 Տե՛ս Վարք եւ վկայաբանութիւն... Բ. Դ, էջ 293-303:

Ակնհայտ է, որ Սահմի 22-ի ամսաթիվը Սահակի և Հովսեփի հիշատակի օրվա տեղափոխման հետևանքով առաջացած ամսաթիվ է, որի հուլյան ամսաթիվը դժվար է գտնել, քանի որ հայտնի է, թե տարվա որ ժամանակ են տեղափոխել նրանց հիշատակի օրը այն ժամանակ, երբ վարդավառ - Աստուածածին հատվածում չի բավականացրել սրբերի օրերը տոնելը: Բայց անկասկած է, որ Սահմի 22-ի ամսաթիվը առաջացել է այդ կարգի հիման վրա: Արաց 15-ը կամ 17-ը առաջացել է 12-րդ դարում, երբ Սահակի և Հովսեփի հիշատակի օրը մտել էր տոնացույց և տոնվում էր Վարդավառից հաշված 16-րդ օրը, Երկուշաբթի, ստանալով հուլյան տոմարի այլ համարժեքներ, եթե Արաց 15-ը կամ 17-ը գալիս է վաղ շրջանից:

***

Սկսենք տասներկու (փոքր) մարգարեների հիշատակի օրվա քննությունը: Նախ նշենք, որ մի խումբ բնագրեր թվարկել են հիշյալ մարգարեներին, այն է՝ Ովսէ, Ամովս, Միքիա, Յովել, Աբդիու, Յունան, Նաուս, Ամբակում, Սոփոնեա, Անգեա, Զաքարիա, Մաղաքիա:

832 թվահամարի ծառայող տալիս է. «Արաց Ի (Հունվար 27). Երկոյտասան մարգարէից» (էջ 75ա): Երկոտասան մարգարեների հիշատակի օր Արաց 20-ի կանոնի տակ են տվել 6235 (էջ 55բ) և 4977 (էջ 77բ) թվահամարների ճաշոցները, ինչպես և 2092 թվահամարի Տոնացույցը (էջ 22բ): Վերջինս միաժամանակ կատարել է երեքշաբթի օրվա նշումը:

Վենետիկի 639 թվահամարի ծառայող 12 մարգարեների հիշատակի օրը տվել է Արաց 22-ի կանոնի տակ: Հայոց ճաշոցների մի խումբ երեքշաբթի կանոնի տակ են տվել 12 մարգարեների տոնական օրը¹:

939 թվահամարի ծառայող տալիս է. «Յարեգ ԺԲ. Երկոտասան մարգարէից...», իսկ ստորին լուսանցքում՝ «երեքշաբթի. Սրբոց երկոտասան մարգարէիցն» (էջ 397բ):

Հայոց տոնացույցների բոլոր խմբագրությունները «Զկնի Վարդավառի երրորդ կիրակէ»-ից (կամ Վարդավառից հետո եկող երկրորդ կիրակիից հետո եկող «Գշ (երեքշաբթի). Երկոտասան մարգարէից» տոնական օրն սահմանել հաճախ թվարկելով նրանց անունները²:

Հայոց Յայսմավուրքների որևէ խմբագրություն հիշյալ տոնական օրը չունի, այլ տվել է առանձին-առանձին, բայց ոչ հիշյալ ամսաթվերի տակ:

Հայոց տոմարական եղանակը հնարավոր չէ կիրառել, քանի որ հուլյան միակ ամսաթիվը, այն է՝ Հունվար 27-ը, դուրս է գալիս քննությունից, որպես Հայոց անշարժ տոմարի համարժեք, մնում են Հայոց շարժական տոմարի Արաց 20, 23 և Արեգի 12 ամսաթվերը: Ինչպես տեսանք 12 մարգարեների հիշատակի օր է սահմանվել Վարդավառից հաշված 17-րդ օրը, որը եղել է Հուլիս 14 - Օգոստոս 7-ի ամսաթվերից մեկում նայած տարի կամ տեղափոխվել է տարվա այլ ժամանակ, երբ Վարդավառ - Աստուածածին հատվածը դարձել է մեկ շաբաթ: Տեսնենք ինչ արդյունքների է բերում Հայոց տոնացույցային եղանակը.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1165	7	27	3	614	6	20	3

1 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 7741, էջ 354բ-357բ, 4107, էջ 657, 5455, էջ 250ա և այլն:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 759, էջ 171բ, 179, 752, էջ 169ա, 767, էջ 168ա, 5667, էջ 131ա, 7203, էջ 72ա-74ա, 9838, էջ 174ա, 4164, էջ 190բ, 4874, էջ 190ա-191ա և այլն:

1179	7	24	3	628	6	20	3
1193	7	20	3	642	6	20	3

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1170	7	28	3	619	6	22	3
1184	7	24	3	633	6	22	3
1198	7	21	3	647	6	22	3
1212	7	17	3	661	6	22	3

3.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1407	7	19	3	856	8	12	3
1421	7	15	3	870	8	12	3

Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Արաց 20-ը Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվ է, որովհետև Հայոց շարժական տոմարի Արաց 20-ին 12 Մարգարեների տոնը կատարվել է 1165 թ., 1179 թ. և 1193 թ., իսկ Արաց 20-ը փաստագրվել է 1154/5 թթ. ընդօրինակված ծառայողում: Ուշագրավ է, որ Արաց 22-ին 12 մարգարեների հիշատակի օր է եղել 1170 թ., 1184 թ., 1198 թ. և 1212 թ.: Այս ամսաթիվն է գրանցել Վենետիկի 639 թվահամարի Հայոց ամսաթվերով կազմված ծառայող, որն սկզբնական հատվածում ունի հուլյան ամիս-ամսաթվերով տրված ծառայող, այսինքն գրանք մեկ ամբողջական ընդօրինակություն են: Ս. Ճեմճեմյանը հիշյալ գրչագիրը թվագրել է 12-րդ դարով: Հաշվումներից պարզվում է, որ Գէորգ գրիչն իր ընդօրինակությունը կատարելիս ավելացրել է Արաց 22-ը իբրև 12 մարգարեների հիշատակի օրվա ամսաթիվ: Դրանով իսկ հնարավորություն ընձեռելով թվագրել գրչագիրը: Ինչպես տեսանք 12 մարգարեների հիշատակի օր է եղել Արաց 22-ին 1170 թ., 1184 թ., 1198 թ. և 1212 թ., ուստի այդ գրչագիրը գրվել է այդ թվականներից որևէ մեկում, ամենայն հավանականությամբ 12-րդ դարի վերջերին: Ս. Ճեմճեմյանի թվագրումը, որը եղել է միայն գրչույցի ձևից ստանում է ավելի հստակ պատկեր և առանց վարանելու կարելի է պնդել, որ Վենետիկի 639 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակությունը կատարվել է 12-րդ դարի վերջերի վերոհիշյալ տարիներից մեկում նախագաղափար օրինակներ ունենալով Գրիգոր Վկայասեր-Կիրակոսի Տոնանամակը և Հայոց ամսաթվերով ծառայող, որոնք գալիս են 11-րդ դարի վերջից - 12-րդ դարի սկզբներից:

Վերջապես Արեգի 12-ի ամսաթիվն է ստացել 14-րդ դարի սկզբին և փոխանցվել 939 թվահամարի ծառայողին, որն ընդօրինակվել է 1441/2 թթ.:

Այսպիսով 12 մարգարեների հիշատակի օրը վերոհիշյալ ամսաթվերն են ստացել Հայոց տոնացույցային եղանակով, ուստի այդ տոնը տոնացույց է մտել ոչ ավելի վաղ, քան 12-րդ դարը:

***

Քննենք Եփեսոսի ժողովի և նրան մասնակցած 200 Հայրապետների - եպիսկոպոսների տոնական օրվա խնդիրը: Սկսենք ճաշոցներից:

832 թվահամարի գրչագիրը վկայել է. «Արաց Լ (Փետրվար 6). Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն, որ ի ձեռն Թեոդոսի թագաւորի...» (էջ 78բ-79բ): Արաց Լ-ի կանոնի տակ ունեն Եփեսոսի ժողովի տոնական օրը Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագիրը, Երեւանի Մատենադարանի 4977 թվահամարի ընդօրինակութիւնը (էջ 78ա), ինչպես և Յայսմավուրքների որոշ խմբագրութիւններ, որոնց կանդաղառնանք քիչ հետո: Ասենք նաև, որ 6235 թվահամարի Ճաշոցի ընդօրինակութիւնը գրել է. «Արաց Լ. Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն...» (էջ 64 ա): Կարծում ենք, որ Արաց Լ-ն պետք է սրբագրել Արաց Լ: Կատարվել է Լ-ն Ը-ի փոխվելու գրչական սխալ:

940 թվահամարի ճաշոցը ժԹ համարի տակ գրանցել է «Փետրուար 2. Յիշատակ սուրբ Բ ժողովոյն Եփեսոսի Մ հարցն...»:

979 թվահամարի Ճաշոց-Տոնացույցի խմբագրութեան մեջ կարդում ենք. «Նորին (Յուլիս) Թ. Յիշատակ Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն...» (էջ 322բ-323ա): Ճաշոցների մի խումբ շաբաթ օրվա կանոնի տակ են գրանցել Եփեսոսի ժողովի ու նրա մասնակիցների տոնական օրը¹:

Ճաշոցների հաջորդ խումբը Արեգ Լ-ի կանոնի տակ տվել են «Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն», միաժամանակ ստորին լուսանցքում ունեն շաբաթ օրվա նշումները²:

Հայոց տոնացույցների խմբագրութիւնները միանշանակ վկայել են «Ձկնի Վարդավառին երրորդ կիրակէ»-ից (կամ Վարդավառից հետո եկող երկրորդ կիրակիից) հետո «էջ (Շաբաթ). Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն...» միաժամանակ տալով որոշ մանրամասնութիւններ կապված ժողովի հետ³:

Հայոց Յայսմավուրքները նույնպես տալիս են տարաբնույթ տեղեկութիւններ, որոնք բաժանվում են առանձին խմբերի:

Վենետիկի 1048 թվահամարի Յայսմավուրքը, որը Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու տոնացույցի խմբագրութիւններից է, գրել է. «(Յուլիս) ԻԶ. ... Յայսմ աւուր եղև ժողով յԵփեսոս, առաջին սիւնհոգոսն ընդդէմ ամբարիշտ եւ մարդադաւան Նեստորի»:

2695 թվահամարի Յայսմավուրքը, որը Տեր-Իսրայելի Յայսմավուրքի խմբագրութիւնների թվին է դասվել, գրել է. «Մարգաց Ի և Յուլիս ԻԶ. ... Յայսմ աւուր եղև երրորդ ժողովն յԵփեսոս, առաջին սիւնհոգոսն ընդդէմ ամբարիշտ և մարդադաւան Նեստորի» (էջ 165ա): Ի դեպ Տեր-Իսրայելի Յայսմավուրքի հայտնի բնագրում վերոհիշյալ հատվածը բացակայում է: Կիրակոս Գանձակեցու Յայսմավուրքի խմբագրութիւնները Մարգաց Ի և Յուլիս ԻԶ-ի կանոնի տակ են տալիս Եփեսոսի ժողովի և նրա մասնակիցների տոնական օրը⁴: Վենետիկի 710 թվահամարի Յայսմավուրքի խմբագրութիւնը մեկ օրով ետ է տեղափոխել հիշյալ տոնական օրը, որն է՝ «Յուլիս Իէ եւ Մարգաց ԻԱ. Տաւն է մեծահանդէս Եփեսոսի առաջին սուրբ ժողովոյն»:

Յայսմավուրքների հաջորդ խումբը, ինչպես ճաշոցների մի մասը, Արաց Լ և Փետրվարի 2-ի կանոնի տակ է տվել Եփեսոսի ժողովի և նրա մասնակիցների տոնական օրը⁵: Միաժամանակ 4741 թվահամարի գրչագիրը վկայել է. «Արաց Լ. Փետրվար 2. Եփեսոսի ժողովոյն, զոր այլ ազգիք տօնեն և ոչ մեք» (էջ 192բ): Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրութիւնները մեկ օր առաջ են տարել և Եփեսոսի ժողովի և 200 հայրապետների տոնական օրը դրել են «Ա-

րաց ԻԹ և Փետրուարի Ե» կանոնի տակ¹: Ասենք, որ Եփեսոսի ժողովը նախատեսված է եղել սկսել 431 թ. Հունիս 7-ին՝ Պենտեկոստի օրը, ինչպես գրում են ուսումնասիրողները², բայց սկսել է ուշացումով Հունիս 22-ին և տևել է մինչև հուլիս 31-ը: Հուլիս 26-ին եղել է Հովհան Անտիոքեցու ժողովը³: Ինչ վերաբերվում է փետրվարի 6-ին, ապա այն կարող էր լինել Թեոդոս փոքրի նեստորականների դեմ ուղղված հրամանի ամսաթիվը, որը եղել է 448 թ.⁴, քանի որ Եփեսոսի 2-րդ ժողովը պետք է սկսեր, ըստ Թեոդոս փոքրի Մարտի 30-ի հրամանի, Օգոստոսի 1-ից, բայց այն ևս ուշացումով բացվել է Օգոստոսի 8-ին⁵:

Այժմ տեսնենք Եփեսոսի ժողովի և նրա մասնակիցների տոնական օրը կատարվել է Հայոց մեջ անշարժ օրով մինչև 8-րդ դարի սկզբները և շարժական օրով՝ 8-րդ դարից հետո ու երբ են առաջացել բնագրերում մեջ բերված Հայոց ամսաթիվերը: Ասենք որ, Հայոց անշարժ տոմարի Արաց 30 = Փետրվարի 6, նրա տարբերակ Արաց 29 = Փետրվար 5, ինչպես և Մարգաց 20 = Հունիս 26 և նրա տարբերակ Մարգաց 21 = Հունիս 27 համարժեքներից մեկը արտացոլում է Եփեսոսի առաջին ժողովի ժամանակի իրողութիւնը, քանի որ բացառութեան կարգով Սարկավազադիր տոմարի սկզբի տարեթիվերը, այն է՝ 428-431 թթ. քառամյակի վերջին տարին եղել է Եփեսոսի ժողովի տարին: Վերը տեսնենք, որ Փետրվարի 6-ի և նրա տարբերակ Փետրվարի 5-ի ամսաթիվերը կապ չունեն Եփեսոսի ժողովի օրերի հետ, այլ առնչվում են Թեոդոս փոքրի 448 թ. հրամանի օրվա հետ, ուստի հիշյալ ամսաթիվերը բացառում ենք իբրև Եփեսոսի ժողովի իրողութիւնը վկայող հուլյան համարժեքների: Մնում են Մարգաց 20 = Հունիս 26-ը և նրա տարբերակ Մարգաց 21 = Հունիս 27-ը, որպես Սարկավազադիր տոմարի ամսաթիվ և նրա հուլյան համարժեքները:

Հայոց տոմարական եղանակը տալիս է հետևյալ արդյունքները:

1. Արաց 30 = Հունիս 26, որտեղից Արաց 1 = Մայիս 28 = 1328 - 1331 թթ.
2. Արեգ 30 = Հունիս 26, որտեղից Արեգ 1 = Մայիս 28 = 1568-1571 թթ.

Պարզ է դառնում, որ ինչպես Արաց 30-ը, այնպես էլ Արեգ 30-ը վկայվել են մինչև հիշյալ տարեթիվերի քառամյակը, ուստի նրանք չեն կարող լինել Եփեսոսի ժողովի և նրա մասնակիցների տոնական օր կատարված տոնացույցի մեջ իբրև անշարժ տոնի օր: Ակնհայտ է, որ Հունիս 26-ը ընդունել են անշարժ տոնի օր և նշել 5-8-րդ դարերում: Մեզ չի հասել Հայոց շարժական տոմարի որևէ ամսաթիվ այդ կապակցությամբ, այլ միայն Սարկավազադիր տոմարի ամսաթիվը և նրա հուլյան համարժեքը, այն է՝ Մարգաց 20 Հունիս 26:

Տեսնենք ինչ արդյունքների է բերում Հայոց տոնացույցային եղանակը: Վերը հիշատակեցինք, որ ճաշոցներն ու տոնացույցերը ժողովի մասնակիցների տոնական օր են սահմանել Վարդավառից հաշված 3-րդ (կամ Վարդավառից հետո եկող կիրակիից հաշված 2-րդ) կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, այն է՝ Վարդավառից հաշված 21-րդ օրը, որը տատանվել է Հուլիս 18 - Օգոստոս 8-ի ամսաթիվերից մեկում կամ երբեմն տեղափոխվել տարվա այլ ժամանակ նայած տարի: Պարզ է, որ Արաց 30-ը և Արեգ 30-ը իբրև Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ կարող էին առաջանալ տարիների որոշակի խմբում, երբ.

1. Արաց 10-ին կատարվել է Վարդավառը, իսկ Արաց 30-ին՝ Եփեսոսի ժողովի և նրա մասնակիցների տոնի օրը, որն ըստ «Հայոց տոնացույցի» հաշվումների եղել է.

1 Տե՛ս Ձեռ. № № 6338, էջ 323ա, 1511, էջ 318բ և այլն:
2 Տե՛ս Մ. Յ. Поснов, История Христианской Церкви, Киев, 1991, стр. 391 և այլն:
3 Աճ, էջ 393:
4 Աճ, էջ 405:
5 Աճ, էջ 410:

1 Տե՛ս Ձեռ. № № 7741, էջ 359բ-360բ, 4107, էջ 679, 5455, էջ 261ա և այլն:
2 Տե՛ս Ձեռ. № № 4514, էջ 303բ, 939, էջ 404ա, 4437, էջ 153բ, 4506, էջ 315դ և այլն:
3 Տե՛ս Ձեռ. № № 759, էջ 171բ, 179, 752, էջ 169ա, 767, էջ 168ա, 2092, էջ 227բ, 5567, էջ 131ա, 7203, էջ 74ա, 9838, էջ 174ա, 4164, էջ 191 բ, 4874, էջ 191ա և այլն:
4 Տե՛ս Ձեռ. № № 3082, էջ 397ա, 179, Վենետիկի 189 թվահամարի գրչագիր, 7433, էջ 365 ա, 4741, էջ 331ա և այլն:
5 Տե՛ս Ձեռ. № № 9585, էջ 142ա, 7529, էջ 130ա, 4741, էջ 192բ և այլն:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1159	8	8	7	608	6	30	7
1173	8	4	7	622	6	30	7

***

Անցնենք Քրիստոսափոր վկայի կամ Քրիստոսափոր շնագլխի տոնական օրվա վերլուծութայնը: Սկսենք ճաշոցների տվյալներից, որոնք բաժանվում են առանձին խմբերի:

832 թվահամարի գրչագիրը վկայել է. «Մեհեկի Ե (Փետրվար 11). Սրբոյն Քրիստոսափորի...» (էջ 80ա-81ա): Քրիստոսափորի՝ հիշատակի օրը Մեհեկի 5-ի կանոնի տակ են տալիս Վենետիկի 639 թվահամարի բնագիրը և Երևանի 4977 թվահամարի ձաշոցը (էջ 78բ), ինչպես և 2092 թվահամարի Տոնացույցում (էջ 131բ):

4437 թվահամարի ձաշոցի ընդօրինակությունը Մեհեկի 5-ի կանոնի տակ է տվել Քրիստոսափորի տոնի օրը, միաժամանակ ստորին լուսանցքում ունի հինգշաբթի օրվա նշումը (էջ 166բ): Ակնհայտ է, որ կատարվել է Ե-ն է-ի փոխվելու և սովորական համարվող գրչական սխալ: Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի խմբագրությունում մեջ կարդում ենք. «Նորին (Մայիսի) Թ. ... և վկայութիւն Քրիստոսափորի Շնագլխի և Բ պոռնիկ կանանց և այլոցն...»¹:

940 թվահամարի ձաշոցը ՄԲ համարի տակ ունի՝ «Մայիս Թ. և Մարերի Բ. ... և վկայութիւն Քրիստոսափորի...»: Պարզ է, որ Մարերի 2-ը Հայոց անշարժ տոմարի համարժեքն է Մայիս 9-ի:

6235 թվահամարի ձաշոցի մեջ գրված է. «Սահմի Ե. Սրբոյն Քրիստոսափոր...» (էջ 67ա): ձաշոցների մի խումբ հինգշաբթի օրվա կանոնի տակ են տվել Քրիստոսափորի հիշատակի օրը: Այսպես, 7741 թվահամարի ձաշոցում կարդում ենք. «Եշ (հինգշաբթի). Սրբոյն Քրիստոսափորի» միաժամանակ ստորին լուսանցքում ունի՝ «Քրիստոսափորի վկայի, որ է ազգաւ Շանագլուխ» (էջ 363բ-364ա): 4107 թվահամարի ձաշոցը ձևակերպել է. «Հինգշաբթի աւր. Քրիստոսափորի Շնագլխոյ» (էջ 677), իսկ 5455 թվահամարի ճաշոցը՝ «Հինգշաբթի. Սրբոյն Քրիստոսափորի» (էջ 259բ): 4514 թվահամարի ճաշոցի խմբագրությունը վկայել է. «Տրէ ԻԴ. Քրիստոսափորի...». միաժամանակ ներքին լուսանցքում ունի՝ «Հինգշաբթի. Սրբոյն Քրիստոսափորի» (էջ 306բ): Ճիշտ նույն ձևակերպումն է տվել 939 թվահամարի ձաշոցը (էջ 408բ):

Հայոց տոնացույցերի խմբագրությունները միաժամանակ տեղեկացրել են «Զկնի Վարդավառի Չորրորդ կիրակէ»-ից (կամ Վարդավառից հետո եկող կիրակիից հաշված երրորդ կիրակիից) հետո եկող «Եշ (հինգշաբթի). Քրիստոսափորի վկայի (Շնագլխոյ)...»²:

Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու Յայսմավուրքի խմբագրությունն, որն առկա է Վենետիկի 1048 թվահամարի ձեռագրում տալիս է. «(Մայիս) Թ. ... Յայսմ աւուր վկայութիւն սրբոյն Քրիստոսափորի եւ երկու կանանցն Կալինիկեա(յ) եւ Ակեղինեա(յ) եւ այլ զաւրականացն»: Համարժեք կամ մոտավորապես այդպիսի ձևակերպում ունեն մյուս Յայսմավուրքների խմբագրությունները միայն Մարերի Բ և Մայիս Թ համարժեքներով³:

8179 թվահամարի ձեռագիրը, որը վկայաբանական ժողովածու է դասավորված տոնացույցային կարգով, Քրիստոսափորի հիշատակի օր է գրանցել Մայիս 9-ին (էջ 185ա):

Միայն Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի որոշ խմբագրություններ տալիս են «Մարերի Դ և Մայիս ԺԱ. վկայաբանութիւն սրբոյն Քրիստոսափորի Շնագլխոյ»⁴: Փաստորեն Մարեր 2 (Մայիս 9)-ը տեղափոխել են Մարեր 4 (Մայիս 11)-ը:

2. Արեգ 10-ին նշել են Վարդավառի տոնը, իսկ Արեգ 30-ին՝ Եփեսոսի ժողովի տոնի օրը: Այն ընկել է 1414 թ., 1428 թ., և 1456 թ.:

Վերոհիշյալ քննության առաջին արդյունքից պարզ է դառնում, որ Արաց 30-ը իբրև Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվային նշում, որպես Եփեսոսի ժողովի տոնական օր առաջացել է 12-րդ դարի 2-րդ կեսին և վերածվել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի՝ ստանալով Փետրվարի 6-ի Հուլյան համարժեքը առաջին անգամ 1154/5 թթ. գրված ձաշոցում, որը հաշվարկվել է մեկ քառամյակի սխալով և փոխանցվել հետագա սերունդներին իբրև այդպիսին:

Վերոհիշյալ երկրորդ արդյունքից երևում է, որ Արեգ 30-ը, որպես Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվային նշում Եփեսոսի ժողովի և 200 եպիսկոպոսների տոնական օրվա, առաջացել է 15-րդ դարի 1-ին կեսին և գրանցվել 4514, 939, 4437 և 4506 ճաշոցների ընդօրինակություններում: Ի դեպ ասենք, որ 939 թվահամարի ձաշոցի ընդօրինակությունը կատարվել է 1441/2 թթ., ըստ հիշատակարանի: Հնարավոր է մտածել, որ հիշյալ հաշվարկը կատարել է 939 թվահամարի ձաշոցի ընդօրինակողը, եթե այն չի վերցրել 1414 թ. կամ 1428 թ. գրված ձաշոցից, ուստի 4437 և 4506 թվահամարների ճաշոցների ընդօրինակությունները կատարվել են 15-րդ դարի երկրորդ կեսին: Վերջիններս թվագրվել են 15-րդ դարով: Բացի այդ 4514 թվահամարի ձաշոցում, որը արտագրվել է 1322/3 թթ., ուշ շրջանում կատարվել է ընդմիջարկություն կամ ընդօրինակվել է 15-րդ դարի 2-րդ կեսին պահպանելով նախորդ ընդօրինակության հիշատակարանը:

Այսպիսով, ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Եփեսոսի ժողովի և նրան մասնակցած 200 եպիսկոպոսների տոնական օր է սահմանվել Հունիս 26-ին և տոնվել է 5-8-րդ դարերում, սակայն Հայոց շարժական տոմարի որևէ ամսաթիվ չի հասել մեզ: 8-րդ դարից հետո, երբ Եփեսոսի ժողովի և նրա մասնակիցների տոնի օրը վերածվեց շարժական տոնի և տոնվեց Վարդավառից հաշված 21-րդ օրը հիմնականում Հուլիս 18 - Օգոստոսի 7-ի օրերից մեկում նախած տարի, ստացավ Հայոց տոմարի Արաց 30-ի ամսաթիվը 12-րդ դարում և հետագայում վերածվեց Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի ստանալով Փետրվարի 6-ի Հուլյան համարժեքը, ինչպես և գրանցվեց Արեգ 30-ի ամսաթիվը 15-րդ դարի առաջին կեսին, ավելի հավանական 1442 թվականին, որոնք մեզ են հասել վերոհիշյալ ճաշոցների ընդօրինակությունների միջոցով:

Դժվար է պնդել, որ Եփեսոսի ժողովի և նրա մասնակիցների տոնական օրը սահմանվել է Հունիս 26-ին և անշարժ կերպով տոնվել է 431 թվականից անմիջապես հետո, մանավանդ հայտնի է, որ այդ ժողովի կանոնները բերվեց 435/6 թվականներին: Այն թարգմանվեց ինչ խոսք ավելի ուշ հավանաբար 460-ական թվականներին՝ Նիկիայի ժողովի վավերագրերի թարգմանություն հետ միասին: Դժբախտաբար Եփեսոսի ժողովի կանոնները չունեն որևէ ամսաթվային նշում, որպեսզի հնարավոր լիներ թվագրել կամ որոշել Հունիս 26-ի տոնական օրվա առաջացումը կապելով նրա հայերեն թարգմանության հետ, սակայն անկասկած է, որ Եփեսոսի ժողովի տոնական օր է սահմանվել և տոնվել անշարժ կերպով Հունիս 26-ին 5-8-րդ դարերի սահմաններում, իսկ հետագայում վեր է ածվել շարժական տոնի և տոնվում է մինչև այժմ:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 979, էջ 4ա, և 300բ-301ա:
 2 Տե՛ս Ձեռ. № № 759, էջ 171բ, 179, 752, էջ 169ա, 767, էջ 168ա-169ա, 5667, էջ 131ա, 7203, էջ 74ա, 9838, էջ 174ա, 4164, էջ 191բ, 4874, էջ 191ա և այլն:
 3 Տե՛ս Վենետիկի 631 և 189 թվահամարների գրչագրերը, ինչպես և Երևանի 2695 (էջ 120բ), 3082 (էջ 396ա), 179, 7433 (էջ 314բ), 9584 (էջ 215ա), 7529 (էջ 152ա), 7530 (էջ 157բ) և այլն:
 4 Տե՛ս Ձեռ. № 1511, էջ 482ա և այլն:

Մ. Ավգերյանը Քրիստափորի վկայաբանության կապակցությամբ բերել է հետևյալ ամսաթվերը՝

1. Յայսմավուրք ձեռագիր՝ Մայիս 11, որն ինչպես տեսանք գալիս է Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրություններից,

2. Տեր-Իսրայել՝ Մայիս 9-ը, որը վերցրել է Յովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած Հունաց Տոնացույց-Յայսմավուրքից:

3. Տպագրած Յայսմավուրք՝ Յունիս 14, որն ուշ շրջանում ստացված ամսաթիվ է:

4. Հունաց մոտ՝ Մայիս 9, իսկ 5. Լատինացոց՝ Յունիս 24 և 25:

Քննությունից դուրս ենք թողնում Մարերի 2 և 4 ամսաթվերը, որպես Հայոց անշարժ տոմարի համարժեքներ Մայիս 9-ի և Մայիս 11-ի: Մնում են Մեհեկանի 5-ը, Սահմի 5-ը և Տրէ 24-ը որպես Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվեր, որոնց վրա կիրառենք Հայոց տոմարական և տոնացույցային եղանակները գտնելու համար դրանց առաջացման ժամանակը իբրև Քրիստափորի տոնական օրվա կամ վկայաբանության ստեղծման ժամանակի ամսաթիվ:

Հայոց տոմարական եղանակը տալիս է հետևյալ արդյունքները:

1. Մեհեկանի 5 = Մայիս 9, որտեղից Մեհեկանի 1 = Մայիս 5 = 1545-1543 թթ.: Քանի որ Մեհեկանի 5-ը վկայվել է ավելի վաղ, ուստի այն չի առաջացել Մայիս 9-ից:

2. Սահմի 5 = Մայիս 9, որտեղից Սահմի 1 = Մայիս 5 = 1060-1063 թթ.: Պարզ է դառնում, որ Սահմի 5-ը ծագել է Մայիս 9-ից, որպես Հայոց շարժական տոմարի համարժեք և ամենայն հավանականությամբ Քրիստափորի վկայաբանության բնագրից է գալիս, այսինքն՝ նրա վկայաբանությունը հավանաբար հունարենից թարգմանվել է Հայերեն 1060-1063 թթ. քառամյակում, երբ գրանցվել է Սահմի 5-ը:

3. Տրէ 24 = Մայիս 9, որտեղից Տրէ 1 = Ապրիլ 16 = 1256-1259 թթ.: Դժվար է այս ամսաթիվը միանշանակ ընդունել: Այն առաջացել է հիշյալ տարիների քառամյակում, որովհետև Հայոց տոնացույցային եղանակով ևս, ինչպես կտեսնենք, ստանում ենք դրական պատասխան:

Տեսնենք ինչ արդյունքներ է տալիս Հայոց տոնացույցային եղանակը: Վերը բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ Քրիստափորի հիշատակի օր է սահմանվել Վարդավառից հաշված 26-րդ օրը՝ Հինգշաբթի, որը տատանվել է Հունիս 23 - Օգոստոս 7-ի սահմաններում, իսկ որոշ տարիների այդ տոնի օրը տեղափոխվել է տարվա այլ ժամանակ: Մեհեկանի 5-ը չի տալիս դրական արդյունք: Հնարավոր է մտածել, որ այն կամ Հայոց անշարժ տոմարի համարժեք է կամ որ ավելի հավանական է տոնը տեղափոխվել է տարվա այլ հատված և այդ ամսաթիվն առաջացել է տոնի տեղափոխության ժամանակ: Նույնը կարելի է ասել Սահմի 5-ի կապակցությամբ, որովհետև տալիս է 7-րդ դարի վերջերի տարեթիվեր: Քանի որ 7-րդ դարում գործում էր անշարժ ամսաթվերում կազմած սրբերի տոնացույց, ուստի այն ընդունելի է: Սահմի 5-ը առաջացել է տոմարական եղանակով և ինչպես տեսանք, տալիս է 1060-1063 թթ. քառամյակը, որպես Մայիս 9-ի համարժեք Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվով: Տրէ 24-ի համար ստանում ենք Հայոց 393 (= 943 թ.), երբ կատարվել է Քրիստափորի հիշատակի օրը Վարդավառից հաշված 26-րդ օրը հինգշաբթի (= Տրէ 24 = Օգոստոս 9):

Տրէ 24-ը փաստագրած ճաշոցները¹ միաժամանակ տալիս են Հինգշաբթի օրվա նշումը, ուստի հնարավոր է նախապատվությունը տալ ոչ թե Հայոց տոմարական եղանակով առաջացած 1256-1259 թթ. քառամյակին, այլ 943 թվականին և մտածել որ Հայոց տոնացույցում

Քրիստափորի հիշատակի օրը մտավ կամ 10-րդ դարի 70-ական թվականներին, տոնացույցային եղանակով ստացան Տրէ 24-ի Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվը: Այս հարցի վերջնական լուծումը լրացուցիչ փաստարկներ է պահանջում, որը ապագայի խնդիր է:

Այսպիսով, Քրիստափորի հիշատակի օրվա Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերի քննությունից պարզ դարձավ, որ Մեհեկանի 5-ը հաշվարկվել է հիշատակի օրը տեղափոխելիս և փոխանցվել 1154/5 թթ. գրված ճաշոցին՝ վերածվել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի և բնականորեն ստացել Հուլյան տոմարի Փետրվարի 11-ի համարժեքը:

Քրիստափորի տոնական օրվա համար վկայված Սահմի 5-ը առաջացել է Մայիս 9-ի համարժեքից: Քրիստափորի վկայաբանությունը հավանաբար հունարենից թարգմանվել է Հայերեն 1060-1063 թթ. քառամյակում և թարգմանիչը Մայիս 9-ը փոխարինել է Հայոց շարժական տոմարի Սահմի 5-ով:

Վերջապես Տրէ 24-ը կարող էր առաջանալ կամ 1256-1259 թթ. քառամյակում, իբրև Քրիստափորի հիշատակի օրվա, այն է՝ Մայիս 9-ի, Հայոց շարժական տոմարի համարժեք, կամ 943 թվականին, իբրև շարժական տոնի ամսաթիվ, որը միշտ կատարվում էր Վարդավառից հաշված 26-րդ օրը կամ - տեղափոխում տարվա այլ ժամանակ: Վերջին իրողությունը թույլ չի տալիս վերջնական եզրակացություն գալ 943 թվականի կապակցությամբ:

***

Սկսենք Մեսրոպ վարդապետի հիշատակի օրվա քննությունը:

832 թվահամարի ճաշոցում գրած է. «Մեհեկի ԺԳ (Փետրվար 19). Մեսրոբա[յ] վարդապետի» (էջ 81բ-82ա): Մեսրոբ վարդապետի հիշատակի օրը Մեհեկանի 13-ի կանոնի տակ են դրել Վենետիկի 639 թվահամարի ճաշոցը¹, ինչպես և Երևանի 6235 (էջ 69բ), 4877 (էջ 79ա-բ), 4437 (էջ 169ա) ճաշոցների խմբագրությունները: Վերջինս ստորին լուսանցքում ունի երկու-շաբթի օրվա նշումը: 2092 թվահամարի Տոնացույցում կարգում ենք. «Բշ (երկուշաբթի). Մեսրոպ վարդապետի... ի Մահեկի ԺԳ» (էջ 228ա): Ճաշոցների մի խումբ երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ է տվել Մեսրոբ վարդապետի հիշատակի օրը, նրան ավելացնելով Եղիշէի, Մովսես քերթողազոր, Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփայի անունները: Թվենք այդ ճաշոցներից մի քանիսի թվահամարներն ու համապատասխան էջերը, այն է՝ 7741, էջ 381բ-382ա, 4107, էջ 711, 5455, էջ 283 և այլն:

4514 թվահամարի ճաշոցը տալիս է այլ տվյալներ: Այնտեղ գրված է. «Մեհեկի Գ. Մեսրոպա[յ]...», միաժամանակ ներքին լուսանցքում ունի. «Երկուշաբթի. Մեսրոպա[յ] եւ Եղիշէի եւ Մովսեսի Քերթողազաւր եւ Դաւիթի անյաղթ փիլիսոփայի» (էջ 326ա): Թերևս մտածելիք, որ Մեհեկի ԺԳ-ն կամ ԻԳ-ն է նկատի ունեցել ընդօրինակողը, սակայն թվականի համար նախատեսված նշանը դրված է Գ-ի վրա, բացի այդ, ինչպես կտեսնենք, այդպիսի հաշվարկը չի բացառվում:

939 թվահամարի ճաշոցը գրանցել է. «Մեհեկի ԻԳ. Մեսրոպայ...», միաժամանակ ստորին լուսանցքում վկայել է երկուշաբթի օրը և տվել նաև վերը նշված հեղինակությունների անունները (էջ 432բ): Այդպես է վարվել նաև 4506 թվահամարի ճաշոցի գրչագրի ընդօրինակողը բնագրում ավելացնելով «Թարգմանչացն» (էջ 338ա) բառը: Վերջապես 4698 թվահամարի ճաշոցի ընդօրինակողն ունի. «Բշբի (երկուշաբթի). Մեհեկի ԻԳ. Մեսրոպայ և Եղիշէի և Մովսէս քերթողազաւր և Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայի» (էջ 260ա): Թվում է կատարվում է ԻԳ-ն ԻԳ-ի

1 Տե՛ս Վարդ... հ. Դ, էջ 406-428:
2 Ձեռ. № 4514, 939:

1 Տե՛ս Ս. Մեմենյան, Եզվ. աշխ., էջ 623-624:

փոխվելու գրչական սխալ, սակայն ինչպես կտեսնենք, այդպիսի հաշվարկ ևս հնարավոր է, որ կատարել են նախորդ շրջանում և փոխանցվել է հիշյալ ձառնիցին:

Հայոց տոնացույցերը միանշանակ «Ջկնի Աստուածածնի երրորդ կիրակի»-ից (կամ Աստուածածնից հետո եկող երկրորդ կիրակիից) հետո սահմանել են «Բշ (երկուշաբթ) Սրբոց վարդապետացն՝ Մեսրոպայ և Եղիշէի»¹: Հետագա տոնացույցերը նույն կանոնի տակ ավելացրել են նաև Մովսես քերթողահոր, Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Կլայեցու, Ստեփանոս Սյունյաց եպիսկոպոսի, Եզնիկի, Մամբրեի, Ներսես Լամբրոնացու և «Գրիգորիսեանցն» անունները²:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունների մեծ մասը Մեսրոպ վարդապետի հիշատակի օր է սահմանել «Մեհեկանի ԺԳ և Փետրուարի ԺԹ» կանոնի տակ: Այսպես 2695 թվահամարի գրչագիրը (ինչպես և Վենետիկի 631 թվահամարի ձեռագիրը) գրել է. «Մեհեկի ԺԳ և Փետրուարի ԺԹ. Վարք և կատարումն սուրբ հաւրն մեր և Վարդապետին Մեսրո[վ]բայ» (էջ 42բ): Համարյա նույն կամ ավելի համառոտ ձևակերպում ունեն հետևյալ Յայսմավուրքների խմբագրությունները³:

7433 թվահամարի (էջ 32բ) Յայսմավուրքների խմբագրությունը և 8179 թվահամարի (էջ 3բ) տոնացույցային կարգով դասավորված վկայաբանական ժողովածուն Նավասարդի 30 և Սեպտեմբերի 9-ի կանոնի տակ են ձևակերպել Սահակ Հայրապետի և «Մեսրոպ[այ] վարդապետին» հիշատակի օրը, որն ինչպես հայտնի է, Սահակ կաթողիկոսի հիշատակի օրն է Հայոց անշարժ տոմարի և նրա հուլյան տոմարի ամսաթվերի համարժեքներով:

Մեհեկի 13-ը գալիս է վաղ շրջանի բնագրերից (Կորյուն, Խորենացի, Փարպեցի և այլն) և մատնանշել է Մաշտոցի մահվան օրը, որն ինչպես ցույց ենք տվել, ունեցել է Փետրվար 16-ի հուլյան տոմարի համարժեքը 442 թվին, երբ մահացավ Մեսրոպ Մաշտոցը⁴: Սակայն հետագայում Մեհեկան 13-ը վերածվեց Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի և ստացավ Փետրվարի 19-ի համարժեքը: Ասենք նաև, որ Մեհեկան 13 (= Փետրվար 19)-ին Մեսրոբի հիշատակը երբեք չեն կատարել, այլ Աստուածածնից հաշված 16-րդ օրը, երկուշաբթի, ինչպես և թարգմանչաց օրը՝ Հինգշաբթի: Մեհեկանի 13-ի ամսաթիվը դրվել է Աստուածածնից հաշված երրորդ կիրակիից հետո երկուշաբթի նաև այն պատճառով, որ 11-րդ դարի սկզբներին կրկնվեց այն: Հայոց տոնացույցային եղանակի տվյալներով Արաց 28-ին եղել է Աստուածածնի օրը, իսկ Մեհեկանի 13-ին Մեսրոբ Վարդապետի հիշատակի նշումը հետևյալ տարիներին, ըստ «Հայոց տոնացույց»-ի հաշվումների.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1113	9	1	2	562	7	13	2
1120	8	30	2	569	7	13	2
1127	8	29	2	576	7	13	2
1134	8	27	2	583	7	13	2

1 Ձեռ. № № 759, էջ 172բ և 179:
 2 Տե՛ս Ձեռ. № № 752, էջ 171ա, 767, էջ 173բ, 5667, էջ 134բ, 7203, էջ 74ա-81ա, 9838, էջ 176բ, 4164, էջ 198ա, 4874, էջ 193ա-196ա և այլն:
 3 Տե՛ս Ձեռ. № № 3082, էջ 394ա, 179, Վենետիկի 189 թվահամարինը, 9585, էջ 153ա, 4741 էջ 200բ, 6338, էջ 344ա, 1151, էջ 340բ և այլն:
 4 Տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը թարգմանական բնագրերի ժամանակը, էջ 62-65:

Ինչևէ Հայոց շարժական տոմարի Մեհեկանի 13-ը վեր է ածվել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի և փոխանցվել սերնդից սերունդ Մեհեկան 13-ը Մաշտոցի մահվան տարում, այն է՝ 442 թ. ունեի Փետրվար 16-ի համարժեքը, իսկ Հայոց տոնացույց մտնելով ստացավ նաև հուլյան տոմարի այլ համարժեքներ (Սեպտեմբեր 1, Օգոստոս 29, 30 և 27) 12-րդ դարի սկզբներին: Իսկ վերածվելով Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի ստացավ նաև Փետրվարի 19-ի համարժեքը, որը մատնանշում է 428-431 թթ. ըստ Հայոց տոմարական եղանակի կիրառման, որը ոչ մի կերպ կապ չունի Մաշտոցի մահվան օրվա հուլյան համարժեքի հետ:

Հայոց տոնացույցային եղանակի կիրառությունը ցույց է տալիս, որ Մեհեկանի 3, 23 և 24 ամսաթվերը նույնպես առաջացել են տոնացույցային ճանապարհով 11-րդ դարի վերջերին 12-րդ դարի ընթացքում: Այսպես Մեհեկանի 3-ին Մեսրոբի տոնական օրն է եղել, իսկ Արաց 18-ին՝ Աստուածածնի: Բերենք «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների արդյունքները:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1074	9	1	2	523	7	3	2
1081	8	30	2	530	7	3	2
1088	8	28	2	537	7	3	2
1095	8	27	2	544	7	3	2

Այստեղից հետևում է, որ 4514 թվահամարի ձառնից ընդօրինակությունը կատարվել է 11-րդ դարի վերջին քառորդի նախազաղափար օրինակի հիման վրա:

Մեհեկանի 8-ին եղել է Աստուածածինը, իսկ Մեհեկանի 23-ին Մեսրոբի տոնական օրը, ըստ «Հայոց տոնացույցի» հաշվարկների հետևյալ տարիներին:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1152	9	1	2	601	7	23	2
1159	8	31	2	608	7	23	2
1166	8	29	2	615	7	23	2
1173	8	27	2	622	7	23	2

Պարզ է դառնում, որ 939 և 4506 թվահամարների ճառագանքների ընդօրինակությունները կատարվել են 12-րդ դարի 3-րդ քառորդի ձառնից նախազաղափար օրինակների հիման վրա: Վերջապես Մեհեկանի 9-ին կատարվել է Աստուածածնի տոնը, իսկ Մեհեկանի 24-ին՝ Մեսրոբի հիշատակը:

Բերենք հաշվումների արդյունքները.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1158	9	1	2	607	7	24	2
1165	8	30	2	614	7	24	2
1172	8	28	2	621	7	24	2
1179	8	27	2	628	7	24	2

Ակնհայտ է, որ 4698 թվահամարի ձաշոցի ընդօրինակությունը կատարվել է 12-րդ դարի 50-70-ական թվերին գրված ձաշոցից:

Այսպիսով, ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Մաշտոցի հիշատակի օրը անշարժ տոնական օրով տոնվել է հուլյան տոմարի Փետրվարի 16-ին, որի հայոց շարժական տոմարի համարժեքն է եղել Մեհեկանի 13-ը՝ Մաշտոցի մահվան տարում, սկսած նրա մահվան հաջորդ տարիներից տոնը կատարել են հատկապես Օշականում: Պատահական չէ, որ այդ տոնական օրը հիշում է Ղազար Փարպեցին: 8-րդ դարի սկզբներից հետո Մեսրոբի հիշատակի օրը տեղափոխվեց Աստուածածնից հաշված 16-րդ օրը, երկուշաբթի, այսինքն Օգոստոսի 30-ին (Աստուածածինը՝ Օգոստոս 15-ին), իսկ 10-11-րդ դարում Աստուածածնի տոնը, շարժական դառնալու հետևանքով (Օգոստոս 12-18-ի, կիրակի) Մաշտոցի հիշատակի օրը նույնպես վերածվեց շարժականի և տոնվեց Օգոստոսի 27 - Սեպտեմբեր 2-ի սահմաններում ընկնող երկուշաբթին, այսինքն Աստուածածնից հաշված 16-րդ օրը: Այդ տոնի օրը 11-րդ դարի 1-ից 3-րդ քառորդին - 12-րդ դարի երրորդ քառորդին հաշվարկեցին և ստացան Մեհեկանի 3, 23 և 24-ը, որը մտավ հետագայում ընդօրինակված ճաշոցներ և հասավ մեզ:

***

Անցնենք Վարագա Սուրբ Խաչի տոնի օրվա քննությանը: Սկսենք Հայոց տոնացույցերի տվյալներից: Հնագույն տոնացույցի խմբագրությունները Վարագա Խաչի տոնը կանոնել են Փոխման Աստուածածնի կիրակին հաջորդող կիրակի, այն՝ Փոխման Աստուածածնից հաշված 8-րդ օրը, այսինքն՝ Օգոստոս 19-25-ի ընկնող կիրակիներից մեկում կամ Օգոստոսի 22 ± 3 օր: Բերենք այդ վկայությունները: 759 թվահամարի Տոնացույցում գրված է. «Կիրակէն. Վարագա Սուրբ Խաչին» (էջ 172ա-բ): Համարժեք տեղեկություն ենք գտնում նաև 179 թվահամարի տոնացույցում (էջ 539բ):

1337 թ. կամ 15-րդ դարով թվագրված Տոնացույցի ընդօրինակության մեջ Փոխման Աստուածածնի հաջորդ կիրակի օրվա կանոնի տակ կարդում ենք. «Յայս կիրակէ Վարագա Խաչին տօն է, բայց այլք պահեն և գկնի Ը օրէից Խաչին տօնէն»¹: Այս վկայությունից պարզ է դառնում, որ նախապես, հավանաբար 11-14-րդ դարերի սկզբներին, Վարագա Խաչի տոնը նշել են Փոխման Աստուածածնի հաջորդ կիրակի օրը, սակայն 14-րդ դարի սկզբներից այդ տոնի օրը տեղափոխել են Ս. Խաչից, այսինքն Խաչվերացից հաշված երրորդ կիրակին (կամ Խաչվերացից հետո եկող կիրակիից հաշված երկրորդ կիրակի օրը), այն է՝ Խաչվերացից հաշված 15-րդ օրը, որն ընկնում է Սեպտեմբեր 25 - Հոկտեմբեր 1-ի կիրակիներից մեկում կամ Սեպտեմբեր 28 ± 3 օր: Այսպիսի տեղեկություններ գտնում ենք Հայոց տոնացույցի 14-րդ դարի սկզբների և հետագայի խմբագրությունների մեջ: 752 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Բ (երկրորդ) կիրակէլ. Վարագա Սուրբ Խաչին...» (էջ 173ա), իսկ 5667 թվահամարի բնագրում կարդում ենք. «Երրորդ կիրակէլ. Վարագա Սուրբ Խաչին...» (էջ 138ա-բ): Համարժեք տեղեկություններ գտնում ենք 2092 (էջ 228բ), 4164 (էջ 205ա) 4874 (էջ 196ա) և այլն տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ:

Հայոց ճաշոցները թողել են բազմաբնույթ տեղեկություններ: 832 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Մեհեկի Ի (Փետրվար 26). Վարագա Սուրբ Խաչին» (էջ 82բ-84ա): Վարագա Խաչի օրը Մեհեկանի 20-ի կանոնի տակ են տալիս նաև Վենետիկի 639 և Երևանի 6235 (էջ 75) թվահամարների ճաշոցների ընդօրինակությունները, ինչպես և 2092 թվահամարի Տոնացույցը, այն է՝ «Կիրակէլ. Վարագա Խաչին... Մեհեկի Ի» (էջ 228), 7741 (էջ 402բ-403ա), 936 (էջ 98բ-100ա), 4107 (էջ 753), 4698 (էջ 279ա) և այլ ճաշոցների խմբագրություններ Խաչվերացից հաշ-

ված երրորդ կիրակիի կանոնի տակ են տվել Վարագա Սուրբ Խաչի տոնի օրը: 4977 թվահամարի ձաշոցն ունի՝ «Մեհեկի Ժ. Վարագա Խաչին...» (էջ 80ա): 4514 թվահամարի ձաշոցում գրված է. «Մեհեկի ԻԳ. Վարագա Սուրբ Խաչին...», իսկ ստորին լուսանցքում՝ «Երրորդ կիրակէն. Վարագա Սուրբ Խաչին» (էջ 351ա): Համարժեք տեղեկություն է տալիս նաև 939 թվահամարի գրչագիրը (էջ 465բ): 3266 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Վարագա Խաչին եւ Խաչագիւտին ի դիրհ է գրած գիտ և կարդա. զՎարագայն՝ ի Մեհեկի ԻԳ և Խաչագիւտին ի Մարերի Ժ» (էջ 137բ): 4506 թվահամարի ձաշոցի խմբագրությունը կանոնել է. «Մեհեկի Գ. Վարագա...», միաժամանակ ներքին լուսանցքում՝ «Կիրակէլ. Վարագա Սուրբ Խաչին» (էջ 363բ):

940 թվահամարի ձաշոցը ԼԱ համարի տակ գրել է. «Փետրուար ԻԶ եւ Մեհեկի Ի», որից հետո առանց նշելու տոնի օրը բերել է ընթերցվելիք նյութերը, որից հասկացվում է որ խոսքը գնում է Վարագա Սուրբ Խաչի տոնի օրվա մասին:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունները «Մեհեկի Ի և Փետրվարի ԻԶ» կանոնի տակ են տալիս Վարագա Սուրբ Խաչի տոնական օրը, միաժամանակ տալով նրա պատմությունը¹: Ըստ ավանդույթյան Վարագա Խաչի տոնը տոնվել է 7-րդ դարի 2-րդ կեսից, սակայն տոնի օրվա հուլյան համարժեքը հայտնի չէ: Ինչ վերաբերվում է Փետրվարի 26-ին, ապա այն Հայոց անշարժ տոմարի Մեհեկանի 20-ի համարժեքն է, որը ոչնչով չի օգնում վաղ շրջանի հուլյան համարժեքը գտնելու, քանի որ տալիս է 428-431 թթ. քառամյակը, այսինքն Սարկավագադիր տոմարի սկիզբը խորհրդանշող տարիները: Այդ տոնը լուրջ ձևով տոնվել է մինչև Հայոց տոնացույց մտնելը, որը տեղի է ունեցել 10-11-րդ դարում, որը ցույց է տալիս Աստուածածնից հետո եկող կիրակիի կանոնը: Ըստ պատմական ավանդույթյան Վարագա Խաչի գյուղը կապվել է Պատրոնիկէ - Ղուկասիմի և ոչ Հեղինէի հետ, որի պատճառով Վարագա Խաչի տոնի օրը դրել է Աստուածածնի հաջորդ կիրակին, իսկ 14-րդ դարի սկզբներին տեղափոխվել Խաչի գլխավոր տոնից՝ Խաչվերացից հետո եկող կիրակի, այն է՝ Խաչվերացից հաշված 15-րդ օրը: Բնագրերում առկա են Մեհեկանի 20, 23, 10 և 3 ամսաթվերը, որպես Վարագա Խաչի տոնի Հայոց տոմարի համարժեքներ, որոնցից Մեհեկանի 20-ը Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվ է առաջացած 12-րդ դարի սկզբներից հետո և առաջին անգամ գրանցված 832 թվահամարի ձաշոցում: Այն քննության ենթակա չէ հասկանալի պատճառով, իսկ մյուս ամսաթվերի համար կիրառենք Հայոց տոնացույցային եղանակը: Ասենք, որ վերոհիշյալ ամսաթվերը թեև գրանցվել են Խաչվերացի 3-րդ կիրակի կանոնի տակ, բայց չեն կապվում Խաչվերացից հաշված երրորդ կիրակիի տոնական օրվա հետ, որովհետև այն առաջացավ 14-րդ դարի սկզբներից, իսկ տոնացույցային եղանակով ստացված տարեթվերը տալիս են 10-րդ դարի վերջին քառորդի - 11-րդ դարի առաջին կեսի ժամանակահատվածը, երբ այդ տոնը, ինչպես տեսանք, տոնվել է Աստուածածնից հետո եկող կիրակի օրը: Բերենք «Հայոց տոնացույց»-ի հաշվումների արդյունքները.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1186	8	24	1	635	7	23	1
1193	8	22	1	642	7	23	1
1200	8	20	1	649	7	23	1
1207	8	19	1	656	7	23	1

¹ Տե՛ս Ձեռ. № № 2695, էջ 48բ, 3082, էջ 394ա, 179, 4741, էջ 207ա, Վենետիկի 189 թվահամարի գրչագիրը, 7433, էջ 244ա, 9585, էջ 138բ, 8179, էջ 243բ-246ա, 6338, էջ 354բ, 1511, էջ 352ա և այլն:

¹ Ձեռ. № 767, էջ 173ա:

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1101	8	25	1	550	7	3	1
1108	8	23	1	557	7	3	1
1115	8	22	1	564	7	3	1
1122	8	20	1	571	7	3	1

3.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1129	8	25	1	578	7	10	1
1136	8	23	1	585	7	10	1
1143	8	22	1	592	7	10	1
1150	8	20	1	599	7	10	1

Պարզ է դառնում, որ հայոց շարժական տոմարի Մեհեկանի 23, 10 և 3 ամսաթվերն առաջացել են 12-րդ դարում:

Միաժամանակ հասկանալի է, որ Մեհեկանի 23-ը գրանցած ճաշոցները (3266 (ԺԳ դար), 4514 (1322/3 թթ.), 939 (1441/2 թթ.)) թվահամարների գրչագրերը, որոնք թվագրում են 13-15-րդ դարերով, ընդօրինակվել են 12-րդ դարի վերջի - 13-րդ դարի սկզբի նախօրինակներից: Դեռ ավելին, 3266 թվահամարի ճաշոցը, որը թվագրվել է միայն գրչագրից ելնելով 13-րդ դարով կարելի է առանց դժվարության տեղափոխել 12-րդ դարի վերջ - 13-րդ դարի սկզբ, այսինքն այդ գրչագրի ներքին սահմանը համարել 1186 թվականը, իսկ վերին սահմանը՝ 1207 թվականը, ընդունելով, որ Վարազ Խաչի տոնի օրը հայոց շարժական տոմարի Մեհեկանի 23-ի առաջին անգամ հաշվել և ներ է դրել 3266 թվահամարի ճաշոցի ընդօրինակողը: Բացի այդ Մեհեկանի 3 գրանցած 4506 թվահամարի 15-րդ դարով թվագրվող ճաշոցը իր հիմքում ունեցել է 1101 թ. կամ 1122 թ. գրչագիր: Վերջապես 4977 թվահամարի ճաշոցը, որը թվագրվել է 15-րդ դարով (1427-ից առաջ), իր հիմքում ունեցել է հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվով գրված ճաշոց, որը ստեղծվել է 12-րդ դարի 29-50 թթ., որը Վարազ Խաչի տոնի համար դեռևս չունենր Մեհեկանի 20-ի հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվը: Այն, ինչպես հայտնի է առաջին անգամ գրանցված ենք գտնում 832 թվահամարի ճաշոցում, որը գրվել է 1154/5 թթ. և տվել է Սարկավազադի տոմարի կառուցվածքով: Ինչպես նկատելի է, Վարազ Խաչի տոնական օրվա հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվերը հնարավորություն են ստեղծում ոչ միայն որոշել 3266 թվահամարի ճաշոցի ընդօրինակության, այլև մյուս ճաշոցների նախատիպերի ժամանակները:

Այսպիսով, հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Վարազա Սուրբ Խաչի տոնը նշվել է անշարժ օրվա 7-րդ դարի 2-րդ կեսից սկսած և այդպես շարունակվել մինչև 10-րդ դարի վերջ - 11-րդ դարի սկզբները, թերևս Աստուածածնի անշարժ տոնից (= Օգոստոս 15) հետո եկող որևէ օր: 10-րդ դարի վերջում - 11-րդ դարի սկզբում Աստուածածնի տոնի օրը կանոնվեց Օգոստոսի 15 ± 3 օր, կիրակի, որի հետևանքով Վարազա Սուրբ Խաչի օրը դրվեց Աստուածածնից

հետո եկող կիրակին, այն է՝ Օգոստոս 22 ± 3 օր: Այդպես տոնվեց մինչև 14-րդ դարի սկզբները, որից հետո տոնացույցում կատարվեց փոփոխություն և Վարազա Խաչի օրը տեղափոխվեց Խաչվերացից հաշված 15-րդ օրը և իր հաստատուն կիրակիով շարունակեց տոնվել մինչև այժմ:

Ըստ Պատմական ավանդության Վարազա Խաչի գյուղը կապված է Պատրոնիկե - Հռիփսիմի հետ և ոչ Հեղինեի, որի համար նրա տոնական օրը վաղ շրջանում դրվել են Խաչի տոններից առաջ, իսկ հետագայում տեղափոխվեց գլխավոր տոնից՝ Խաչվերացից հետո եկող երրորդ կիրակին, որպես Խաչի տոնական օրերը շարքի հերթական տոն, որը նույնպես Խաչգյուղից առաջ էր:

***

Անցնենք եղիշե վարդապետի հիշատակի օրվա վերլուծությանը: Սկսենք ճաշոցների տվյալներից:

832 թվահամարի գրչագիրն ունի՝ «Մեհեկի ԻԱ (Փետրվար 27). Սրբոյն Եղիշայի վարդապետի» (էջ 85ա-բ): Մեհեկանի 21-ի կանոնի տակ են տվել Եղիշէի տոնական օրը նաև Վենետիկի 639 թվահամարի ճաշոցը (էջ 623/4), ինչպես և Երևանի մատենադարանի 6235 (էջ 72ա) և 4977 (էջ 81բ) թվահամարների գրչագրերը: 2092 թվահամարի ճոնացույցում գրված է. «Բշ - (Երկուշաբթի). Եղիշեի վարդապետի ... Մեհեկի ԻԱ» (էջ 228ա): Մի խումբ ճաշոցներ երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ են դրել Եղիշե Վարդապետի հիշատակի օրը. նրա անունը տվել են Մեսրոպ վարդապետից հետո¹: Կան ճաշոցներ, որոնք ստորին լուսանցքում երկուշաբթի օրվա նշումով բերել են նաև Եղիշեի անունը²: 4698 թվահամարի գրչագրի ընդօրինակողը գրել է. «Բշբի (Երկուշաբթի). Մեհեկի ԻԳ. Մեսրոպայ և Եղիշէի և Մովսես քերթողահաւր և Դաւիթ անյաղթ Փիլիսոփայի» (էջ 260ա): Մեհեկի 24-ի ամսաթիվի առաջացումը տվել ենք Մեսրոպ վարդապետի հիշատակի օրվա քննության մեջ: Վերջապես 940 թվահամարի ճաշոցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Փետրվար ԺԵ եւ Մեհեկի ԻԱ. Եղիշեի վարդապետի»: Թվում է կատարվել է ԻԵ-ն ԺԵ-ի փոխվելու սխալ, սակայն այլ առիթներով տեսանք, որ հիշյալ ճաշոցն ընդօրինակողը տարբեր տեղերից վերցրել է ամսաթիվը և տեղադրել նույն կանոնի տակ անկախ նրանից, թե այն հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվերի հետ համապատասխանություններ ունեն, թե չունեն: Այնպես որ հեղինակը Փետրվարի 17-ը վերցրել է այլ բնագրից, որը մեզ անծանոթ է, իսկ Մեհեկանի 21-ը այլ տեղից, որը մեզ ծանոթ է, թեև այդքան էլ պարզ չէ, թե Մեհեկանի 21-ը տվյալ դեպքում հայոց շարժական, թե անշարժ տոմարի ամսաթիվ է: Վաղ շրջանից հայտնի հայոց տոնացույցերը Աստուածածնից հաշված երրորդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ են դրել Մեսրոպ և Եղիշե վարդապետների տոնական օրը³: Իսկ հետագա տոնացույցերի ընդօրինակությունները կամ Աստուածածնի հաշված երրորդ կամ Աստուածածնից հետո եկող կիրակիից հաշված երկրորդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա տակ են սահմանել վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրը, ավելացնելով նաև Մովսես Խորենացու, Դավիթ Անհաղթի, Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, Ստեփաննոս Սյունեցու, Եզնիկ Կողբացու, Մամբրե Վերծանողի, Ներսես Լամբրոնացու և «Գրիգորիսեանցն» անունները⁴:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրություններում, որոնցում առկա են Եղիշեի հիշատակի կանոններ են «Մեհեկանի ԻԱ և Փետրվարի ԻԵ»-ի տակ ձևակերպելով՝ «Վարք սրբոյն Եղիշէի վարդապետի» կամ «Վարք Եղիշէի Վարդապետի» կամ պարզապես «Եղիշեի վարդապետի» և

1 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 7741, էջ 381բ-382ա, 4107, էջ 711, 5455, էջ 283բ և այլն:
 2 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 4514, էջ 326ա, 939, էջ 432բ, 4506, էջ 338ա և այլն:
 3 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 759, էջ 172բ և 179:
 4 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 752, էջ 171ա, 767, էջ 173բ, 5667, էջ 134բ, 7203, էջ 74ա-81ա, 9838, էջ 176բ, 4164, էջ 198ա, 4874, էջ 193ա-196ա և այլն:

այլն¹: Հարկ է նշել, որ Մեհեկան 21 = Փետրվար 27-ին երբևէ եղիչի հիշատակի օր չի կատարվել: Հայոց տոնացույցերը նրա տոնը կատարել են Մեսրոպ վարդապետի հետ միասին Աստուածածնից հաշված 16-րդ օրը, Երկուշաբթի, որն ընկել է Օգոստոս 27 - Սեպտեմբեր 2-ի երկուշաբթիներից մեկում: Ակնհայտ է, որ Մեհեկան 21-ը եղել է Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ, որը 12-րդ դարից հետո վեր է անվել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի և ստացել Փետրվարի 27-ի հուլյան համարժեքը: Միաժամանակ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրութուններից հայտնի է, որ 5-8-րդ դարերում սրբերի հիշատակը, որոնց թվում եղիչինը տոնվել է անշարժ ամսաթվով, որն ըստ 940 թվահամարի ճաշոցի տվյալների կատարվել է փետրվարի 17-ին: Փաստորեն ունենք եղիչի հիշատակի օրվա Հայոց տոմարի ամսաթիվն, այն է՝ Մեհեկանի 21-ը, նրա շաբաթվա օրը՝ Երկուշաբթի և անշարժ տոնի հուլյան ամսաթիվը՝ Փետրվար 17-ը: Կիրառենք Հայոց տոմարական եղանակը գտնելու համար հուլյան ամսաթիվերի և շաբաթվա օրվա առաջացման տարբերի քառամյակը և տարբերի: Ստանում ենք հետևյալ արդյունքները:

Մեհեկան 21 = Փետրվար 17, որտեղից Մեհեկան 1 = Հունվար 28 = 469-472 թթ.: Բանի որ ունենք նաև երկուշաբթի օրվա նշումը, ուստի գտնում ենք նաև տարբերիվը, այն է՝

- 469 թ. Մեհեկան 1 = Հունվար 28, երեքշաբթի, Մեհեկան 21 = Փետրվար 17 = երկուշաբթի
- 470 թ. Մեհեկան 1 = Հունվար 28, չորեքշաբթի, Մեհեկան 21 = Փետրվար 17 = երեքշաբթի
- 471 թ. Մեհեկան 1 = Հունվար 28, հինգշաբթի, Մեհեկան 21 = Փետրվար 17, չորեքշաբթի
- 472 թ. Մեհեկան 1 = Հունվար 28, ուրբաթ, Մեհեկան 21 = Փետրվար 17, հինգշաբթի

Պարզվում է, որ Մեհեկան 21 = Փետրվար 17 = երկուշաբթի = 469 թվական: Ակնհայտ է, որ ոչ Հայոց շարժական տոմարի Մեհեկանի 21-ը, ոչ հուլյան տոմարի Փետրվարի 17-ը և ոչ էլ երկուշաբթի օրվա նշումը պատահական զուգահեռություններ չեն վկայված եղիչի հիշատակի օրվա կապակցությամբ, այլ նրա մահվան տարվա համարժեքները պահպանված ուղի շրջանի բնագրերում:

Ահա վերահիշյալ փաստերը նկատի ունենալով մեկ այլ առիթով ծանոթագրել ենք, որ Եղիչն վախճանվել է 469 թվականի Մեհեկանի 21-ին = Փետրվար 17 = երկուշաբթի դեռևս վերջնականորեն չավարտած «Վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին» երկը², քանի որ նա այնտեղ նշել է, որ պետք է անդրադառնա նախարարների վերադարձի պատմությանը, բայց այդպես էլ չի գրել հիշյալ հատվածը: Մեհեկանի 21-ը իբրև Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ պահպանվեց նաև այն պատճառով, որ որոշակի տարբերի կրկնվեց եղիչի տոնի առիթով, այս անգամ իբրև շարժական տոն: Տեսանք, որ եղիչի հիշատակի օր է սահմանվել Աստուածածնից հաշված 16-րդ օրը, երկուշաբթի, որն ընկել է Օգոստոս 27 - Սեպտեմբեր 2-ի ամսաթիվերից մեկում նայած տարի:

Կիրառենք Հայոց տոնացույցային եղանակը, և բերենք «Հայոց տոնացույցի» հաշվումները.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1140	9	2	2	589	7	21	2
1147	9	1	2	596	7	21	2
1154	8	30	2	603	7	21	2
1161	8	28	2	610	7	21	2

1 Տե՛ս Վենետիկի 631 թվահամար գրչագիր, ինչպես և Երևանի 2695 (էջ 51ա), 3082 (էջ 394ա), 179, 7433 (էջ 245բ), 9585 (էջ 158բ), 7530 (էջ 108բ), 4741 (էջ 209բ), 6338 (էջ 357ա), 1511 (էջ 354բ) թվահամարների բնագրերը և այլն:
 2 Տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը..., էջ 77-78:

Հիշյալ տարբերի եղիչի տոնական օրը ընկել է Հայոց շարժական տոմարի Մեհեկանի 21-ին: 832 թվահամարի ճաշոցը արդեն գրանցել է Մեհեկանի 21-ը, որպես Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվ, որը փաստորեն ստացել է հուլյան տոմարի փետրվար 27-ի համարժեքը: Դրանք տալիս են 428-431 թթ., որոնք միայն նշանակում է Սարկավագադիր տոմարի սկիզբ և ոչ մի կապ չունի ոչ եղիչի անշարժ տոնական օրվա և ոչ էլ շարժական տոնի հետ:

Այսպիսով, հետազոտութունները հիմնավորում են, որ եղիչի հիշատակի օրը տոնել են անշարժ տոնական օրվա Փետրվարի 17-ին, որի Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվը նրա մահվան տարում եղել է Մեհեկանի 21-ը: Այդ ամսաթիվերը ինչպես և շաբաթվա օրը երկուշաբթի պահպանվել են և փոխանցվել հետագա սերունդներին: Եղիչի տոնը կատարել են Փետրվար 17-ին անշարժ տոնական օրով 5-8-րդ դարերում, իսկ դրանից հետո նրա տոնը տեղափոխվեց Աստուածածնից հետո հավանաբար պահելով միայն երկուշաբթի օրվա նշումը: 11-րդ դարում՝ Աստուածածնի տոնի օրը շարժական դառնալու պատճառով, եղիչի հիշատակի օրը նույնպես վերածվեց շարժականի և նշվեց Օգոստոս 27 - Սեպտեմբեր 2-ի սահմաններում ընկնող երկուշաբթին: 12-րդ դարի 40-50-ական թվականներին եղիչի հիշատակի օրվա Մեհեկանի 21-ի ամսաթիվը կրկնվեց իբրև շարժական տոնի՝ Օգոստոս 27 - Սեպտեմբեր 2-ի համարժեք և այդ նույն ժամանակահատվածում Հայոց շարժական տոմարի Մեհեկան 21-ը վերածվեց Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի և ստացավ Փետրվարի 27-ի համարժեքը: Վերջինս մտավ Հայոց ճաշոցների և Յայսմավուրքների ընդօրինակութունների մեջ և հասավ մեր օրերը: Իսկ Եղիչի հիշատակի օրը Հայոց տոնացույցում շարունակվեց տոնվել Աստուածածնից հետո, որը կատարվում է այժմ ևս:

***

Անցնենք Գեորգ զորավարի հիշատակի օրվա քննությանը: Սկսենք Հայոց տոնացույցերի տվյալներից, որոնք բաժանվում են երկու խմբի:

Վաղ տոնացույցերը Գեորգ զորավարի տոնական օր են կանոնել Աստուածածնից հետո եկող շաբաթ օրը, այսինքն Աստուածածնից հաշված 7-րդ օրը, որն ընկել է Օգոստոսի 21 ± 3 օր: Այսպես, 759 և 179 թվահամարների տոնացույցերը միանշանակ վկայել են. «էջ (Շաբաթ). Գեորգեայ] զաւրավարին»¹: Գեորգ զորավարի հիշատակի օրը, ամենայն հավանականությամբ 11-րդ դարից և Աստուածածնից հետո եկող շաբաթ օրը տոնեցին մինչև 14-րդ դարի կեսերը: 13-րդ դարի վերջերից մինչև 14-րդ դարի կեսերը տոնում էին նրա տոնը խառը մի մասն ընդունված կարգով, իսկ մյուս մասը, ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքից, ինչպես կամ ինչպես հետո: 14-րդ դարի սկզբներից Գեորգ զորավարի տոնը տեղափոխվել էր Սուրբ Խաչից կամ ինչպես կամ հաշված 14-րդ օրը, նույնպես շաբաթ և տոնը արդեն կատարվել է Սեպտեմբեր 27 ± 3 օր: 752 թվահամարի տոնացույցում գրված է. «Շաբաթ]... Գեորգեայ] զաւրավարին... Մեհեկի ԻԳ», «Շաբաթ]. Սրբոյն Գեորգեայ զորավարին», ձևակերպումներն ունեն հետագա ընդօրինակված բոլոր տոնացույցերի խմբագրութունները²:

Ի դեպ Վարագա Խաչի տոնը և Գեորգ զորավարի հիշատակի օրը տեղափոխվել է նույն ժամանակ և 767 թվահամարի գրչագրի վկայութունը, որը բերվեց վերևում, հավասարապես վերաբերվում է նաև Գեորգ զորավարի հիշատակի օրվան:

1 Տե՛ս հմտ. էջ 172 և 539ա-540բ:
 2 Տե՛ս Ձեռ. № № 2092, էջ 228ա-229ա, 5667, էջ 138ա, 7203, էջ 81բ-82ա, 9838, էջ 179ա, 4164, էջ 265ա, 4874, էջ 193ա-195բ և այլն:

Հայոց ճաշոցների տեղեկությունները նույնպես տարաբնույթ են, միայն սկզբից և եթ նշենք, որ սրանց մոտ եղած շաբաթ օրվա նշումը վերաբերում է ինչպեսզից հետո եկող շաբաթին:

832 թվաՀամարի գրչագիր ունի՝ «Մեհեկի Ի Գ (Մարտի 1). Սրբոյն Գեորգա[յ] զորաւորի» (էջ 86ա-87ա), Վենետիկի 639 և Երևանի 6235 (էջ 74բ), 4977 (էջ 82ա) թվաՀամարների ճաշոցները նույնպես Մեհեկանի 23-ի կանոնի տակ են դրել Գեորգ զորավարի օրը:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրությունը գրել է «Նորին (Ապրիլ) Ի Գ. Վկայու-թիւն սրբոյն Գեորգեա[յ] զաւրավարի...»¹: 940 թվաՀամարի ճաշոցը նէ Համարի տակ կրկնել է վերոհիշյալ վկայությունը ավելացնելով Հայոց անշարժ տոմարի Համարժեքը, այն է՝ «Ապրիլ Ի Գ եւ յԱՀեկի ԺԶ. Գէորգեա[յ] զաւրավարի»: 7741 և 4107 թվաՀամարի ճաշոցները Գեորգ զորավարի հիշատակի օրը դրել են շաբաթ օրվա տակ (տե՛ս էջ 402ա-402բ և էջ 751):

Գեորգ զորավարի տոնական օրը «յԱՀկի Ա» կանոնի տակ են տվել 4514 (էջ 350բ), 939 (էջ 464բ) և 4506 (էջ 363ա) ճաշոցների խմբագրությունները, միաժամանակ ներքին լուսանցքում կատարելով շաբաթ օրվա նշումները: 4698 թվաՀամարի ճաշոցն ունի՝ «Շաբաթ, ԱՀկի Ի ԻԱ. Գեորգեա[յ] զաւրավարի» (էջ 172ա):

Հայոց Յայսմավորքները նույնպես տալիս են երկու խումբ տեղեկություններ: Վենետիկի 1048 թվաՀամարի Տոնացույց - Յայսմավորքի խմբագրությունը տալիս է երկու տեղեկություն, որոնցից մեկը հետևյալն է. «(Նոյեմբեր) Գ. ... և Գեորգայ զաւրավարին»: Իսկ 7433 թվաՀամարի գրչագիրը ձևակերպել է.

«Սահմի ԻԵ և Նոյեմբեր Գ. ... եւ է սքանչելիք Սրբոյն Գէորգեա[յ]...» (էջ 100ա): 7529 թվաՀամարի գրչագիրը գրել է. «Սահմի ԻԵ. Նոյեմբեր Գ. Յիշատակ սքանչելեացն Գէորգեա[յ], որ Ի Լիբիա...» (էջ 33ա): Վերջապես նույն կանոնի տակ 7530 թվաՀամարի ձեռագիրը ձևակերպել է. «... եւ է տաւն սքանչելեաց Գեորգեայ զաւրավարի» (էջ 5բ): Վենետիկի 1048 թվաՀամարի գրչագիրը վկայել է. «(Ապրիլ) Ի Գ. վկ. փառաւորեալ եւ մեծ վկային Ս. Գէորգեա[յ]»: «ԱՀկի ԺԶ և Ապրիլի Ի Գ» կանոնի տակ են դրել Գեորգ զորավարի վկայաբանությունը Վենետիկի 631, ինչպես և Երևանի 2695 (էջ 105բ), 3082 (էջ 395բ), 179, Վենետիկի 189, 7433 (էջ 297ա), 9585 (էջ 200բ), 7530 (էջ 143բ), 6338 (էջ 479ա) և այլն Յայսմավորքների խմբագրությունները: Ասենք նաև, որ Փարիզի 178 թվաՀամարի վկայաբանական ժողովածուի ՀԳ Համարի տակ ունի «Վկայութիւն սրբոյն Գեորգեա[յ]» բնագիրը, որտեղ գրված է. «Կատարեցաւ Ի տէր սուրբ վկայն Քրիստոսի Գեորգիէ, յամսնանն Մեհեկի Ի քսան եւ երեքն, յաւուրն ուրբաթու, յեթներորդ ժամու...»:

Անցնենք Գեորգ զորավարի տոնական օրվա կապակցությամբ վկայված ամսաթվերի վերլուծությանը: Հասկանալի պատճառներով քննությունից դուրս են գալիս Մարտի 1-ի, ինչպես և ԱՀեկանի 26 և Սահմի 25 ամսաթվերը, որպես Հայոց և հուլյան անշարժ տոմարների Համարժեքներ, մնում են Մեհեկանի 23, ԱՀեկանի 1 և 21, ինչպես և հուլյան տոմարի ապրիլ 23 և Նոյեմբեր 3 ամսաթվերը, որոնց նկատմամբ էլ կիրառենք Հայոց տոմարական և տոնացույցային եղանակները: Մեհեկան 23-ի Համար Հայոց տոնացույցային եղանակը տալիս է հետևյալ արդյունքները.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1185	8	24	7	634	7	23	7
1192	8	22	7	641	7	23	7
1199	8	21	7	648	7	23	7
1206	8	19	7	655	7	23	7

Քանի որ Մեհեկանի 23-ի ամսաթիվը վկայված է ավելի վաղ (տե՛ս 832 թվաՀամարի գրչագիրը), ապա ստացված հիշյալ տարեթվերն ընդունելի չեն: Ավելի վաղ տարեթվեր է տալիս, երբ Մեհեկանի 23-ը տեղադրում ենք ինչպեսզից հետո, սակայն ավելի վաղ Գեորգ զորավարի տոնը կատարել են Աստուածածնից հետո, ուստի Հայոց տոնացույցային եղանակով ստացված արդյունքները մերժելի են: Մեհեկի 23-ի և Ապրիլ 23-ի ու Նոյեմբերի 3-ի Համար օգտագործենք Հայոց տոմարական եղանակը: Ստանում ենք հետևյալ արդյունքները.

1. Մեհեկան 23 = Ապրիլ 23, որտեղից Մեհեկան 1 = Ապրիլ 1 = 216 - 219 թթ.:
2. Մեհեկան 23 = Նոյեմբեր 3, որտեղից Մեհեկան 1 = Հոկտեմբեր 12 = 900-903 թթ.:

Ակնհայտ է, որ ստացված արդյունքներից ընդունելին 2-րդ տարբերակն է: Հասկանալի է դառնում, որ Գեորգ զորավարի վկայաբանությունը հունարենից թարգմանվել է Հայերեն և Նոյեմբերի 3-ի Համարժեքն է դրվել Հայոց շարժական տոմարի Մեհեկանի 23-ը 10-րդ դարի սկզբներին, որտեղից և փոխանցվել է հետագա բնագրերին: Պարզ է, որ Գեորգ զորավարի վկայաբանությունը թարգմանվել է 900-903 թթ. քառամյակում և ստացել Հայոց շարժական տոմարի Մեհեկանի 23-ի Համարժեքը: Այդ վկայության թարգմանիչը ամենայն հավանականությամբ Գագիկն է Ատոմի վանքի վանահայրը: Ուշագրավ է նաև այն, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին մեր Մատենագրության մեջ առաջիններից մեկն է, եթե ոչ առաջինը, որ գրել է Գեորգ զորավարի մասին: Վկայաբանության թարգմանությունից հետո նրա հիշատակը հավանաբար տոնել են անշարժ տոնական օրով մինչև 11-րդ դարի սկզբները, որից հետո մտել է Հայոց տոնացույց և դրվել է Աստուածածնից հետո եկող շաբաթ օրը, քանի որ Աստուածածնի տոնի օրը ևս անշարժ տոնական օրերից վերածվեց շարժականի 10-րդ դարի վերջերից - 11-րդ դարի սկզբներից: Այդպես տոնվեց Գեորգ զորավարի հիշատակի օրը մինչև 14-րդ դարի կեսերը տեղ-տեղ, նույնիսկ 15-րդ դարի 1-ին կեսը: 13-րդ դարի վերջում մինչև 14-րդ դարի կեսերը տոնել են Աստուածածնից հետո որոշ վերապահություններով, քանի որ 14-րդ դարի սկզբներից արդեն տեղափոխվել էր նրա տոնը ինչպեսզից հետո: Այդ միջանկյալ հատվածում Գեորգ զորավարի տոնը ոմանք կատարել են Աստուածածնից հետո, իսկ ոմանք ինչպեսզից, իսկ 15-րդ դարի կեսերից հետո ինչպեսզից հաշված 14-րդ օրը: Ի դեպ այդ է վկայում նաև ԱՀեկանի 1-ի վերլուծությունը, որն առաջացել է տոնացույցային ճանապարհով: Այսպես, Աստուածածինը նշել են Արեգ 25-ին, իսկ Գեորգ զորավարի տոնը կատարել են Հայոց շարժական տոմարի ԱՀեկանի 1-ին ըստ Հայոց տոնացույց»-ի հետևյալ տարիներին՝

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1336	8	24	7	785	9	1	7
1343	8	23	7	792	9	1	7
1350	8	21	7	799	9	1	7
1357	8	19	7	806	9	1	7

Հիշյալ տարեթվերից մեկում էլ հաշվարկել և գրանցել են ԱՀեկանի 1-ը, որից և վերցրել են 4514, 939, 4506 թվաՀամարների ճաշոցները: Ասենք, որ ԱՀկի 1-ը չէր կարող առաջանալ ինչպեսզից հաշված 14-րդ օրից, որովհետև այն տալիս է ավելի վաղ տարիները, երբ տոնը կատարվում էր Աստուածածնից հետո եկող շաբաթ օրը:

Լուծենք ԱՀեկանի 21-ի ամսաթվի առաջացման ժամանակը, թերևս կարելի է մտածել որ գրչական սխալի հետևանքով ԱՀեկանի մեկը դարձել է քսան մեկ, քանի որ Գեորգ զորավարի

¹ Տե՛ս Ձեռ. № 979, էջ 295ա, նույն նշումը համառոտ կա սկզբի ցանկում էջ 4ա:

տոնական օրվա համար մի դեպքում Աստուածածնից հաշված 7-րդ օրը դնելով Ահեկանի 21-ը ստանում ենք.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1421	8	23	7	870	9	21	7
1428	8	21	7	877	9	21	7
1435	8	20	7	884	9	21	7
1442	8	18	7	890	9	21	7

Այդ տոնը արդեն տեղ տեղ կատարվում է Աստուածածնից հետո: Ուշագրավ է, որ 5667 թվահամարի Տոնացույցը, որն ընդօրինակվել է 1440 թ. Աստուածածնից հաշված 7-րդ օրվա տակ, գրել է «և այլք ոմանք Գէորգեալ(յ) զօրավարին» (էջ 134բ), այսինքն Գեորգ զօրավարի տոնը տոնում են ոմանք Աստուածածնի շաբաթ օրը: Միաժամանակ, ինչպես արդեն հաշված 14-րդ օրվա տակ տվել է Գեորգ զօրավարի հիշատակի օրը (էջ 138ա): Մյուս դեպքում ինչպես արդեն հաշված 14-րդ օրը դնելով Ահեկանի 21-ը գտնում ենք 1274 թ., 1281 թ. և 1295 թ.: Այն ժամանակ, երբ 1314 թվից գտնում ենք վկայված տոնացույցում Գեորգ զօրավարի օրը ինչպես արդեն հետո կատարելը: Նախընտրելին, իհարկե, առաջին տարեթիվներն են: Կարելի է պնդել, որ Գեորգ զօրավարի տոնը տեղ-տեղ կատարել են Աստուածածնից հետո 15-րդ դարի 1-ին կեսին ևս և 4698 թվահամարի ծառայողը, որ թվագրվել է 15-րդ դարով, պետք է թվագրել 15-րդ դարի 20-40-ական թվերով: Ինչպես նշվեց, այդ միջանկյալ հատվածում՝ 1314 թվից հետո մինչև 15-րդ դարի կեսերը տոնը կատարում էին մի մասը ըստ ավանդույթի՝ Աստուածածնից հետո, իսկ մյուս մասը՝ նոր ձևով ինչպես արդեն հետո: Ասենք նաև, որ Գեորգ զօրավարի տոնի օրը ինչպես արդեն հետո տեղափոխվելուց, այսինքն՝ 14-րդ դարում առաջացավ «Պահք սուրբ Գեորգեալ(յ)»: 4164 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը տալիս է ուշագրավ տեղեկություն: Այնտեղ գրված է. «Յետ Ը օրի էից Սուրբ Խաչին, յայս կիրակիս հանապազ զայս հարցն ասայ եւ ապա պահք Վարազա(յ) Սուրբ Խաչին, որ ասի Սուրբ Գէորգայ, բայց տօնք լինի»²: Վերոհիշյալ վկայությունները ցույց են տալիս, որ ինչպես արդեն հաշված կիրակիից հետո եկող երկուշաբթից ուրբաթ եղել են պահքի օրեր, թեև միաժամանակ սրբերի հիշատակներն են տոնել և այդ պահքը անվանել են երկու անվամբ «Սուրբ Գէորգայ» և «Վարազա(յ) Սուրբ Խաչին»:

Այսպիսով, ուսումնասիրությունից երևում է, որ Գեորգ զօրավարի վկայություններից մեկը թարգմանվեց 900-903 թթ. ամենայն հավանականությամբ Գագիկ վանահոր ձեռքով: Ավելի ուշ Գրիգոր Վկայասերը հավանաբար հնին ավելացրել է նոր նյութեր՝ ամբողջացնելով Գեորգ զօրավարի վկայաբանությունը: 1874 թ. հրատարակված «Վարք և վկայաբանութիւն սրբոց»-ի (հ. Ա) հեղինակները հիշյալ վկայաբանությունը համարել են Գրիգոր Վկայասերի թարգմանությունը, որն ինչ խոսք մասամբ է ճիշտ, որովհետև Մեհեկան 23 ամսաթիվ Վկայասերը չէր կարող դնել: Գեորգ զօրավարի տոնը 11-րդ դարից մտավ Հայոց տոնացույց և սահմանվեց Աստուածածնի հաջորդ շաբաթը, որն ստացավ Հայոց շաբաթական տոմարի ամսաթիվը, իսկ 14-րդ դարի սկզբներից Գեորգ զօրավարի հիշատակի օրը տեղափոխեցին ինչպես արդեն հաշված 14-րդ օրը, նույնպես շաբաթ, թեև տեղ-տեղ մինչև 15-րդ դարի կեսը տոնվեց Աստուածածնից հետո: Իսկ 14-րդ դարից սկսած ինչպես արդեն հետո: Այդ շաբաթը կատարել են պահք, որը կրկնակի անվանում է ունեցել Սուրբ Գեորգի և Վարազ Սուրբ Խաչի:

1 Ձեռ. № 2092, էջ 229ա-բ:
2 Ձեռ. № 4164, էջ 204 էջ:

***

Ավսենք մարգարեներ եզեկիելի, եզրի և Զաքարիայի՝ Հովհաննես Մկրտչի հոր հիշատակի օրվա մեկնությունը:

832 թվահամարի ծառայողը գրել է. «Արեգ Ե (Մարտ 13). Եզեկիելի մարգարեի...» (էջ 88ա-89ա): Արեգի 5-ի կանոնի տակ է տվել հիշյալ մարգարեների տոնական օրը Վենետիկի 639 թվահամարի ծառայողը¹: Այդպես են վարվել նաև 6235 (էջ 77ա) և 4977 (էջ 83 բ) ճառագների խմբագրությունները ինչպես և 2092 թվահամարի Տոնացույցը (էջ 228ա-229ա), միայն 6235 թվահամարի գրչագրում կատարվել է Ե-ն է փոխելու գրչական սխալ: 940 թվահամարի ծառայողը Լ է թվահամարի տակ կարգում ենք. «Մարտի ԺԳ եւ յԱրեգ Զ (ուղղել է). Եզեկիելի, եզրի և Զաքարիայի հաւրն Յովհաննու»:

7741 (էջ 382բ-353բ) և 4107 (էջ 712) և այլ թվահամարների ճառագները վերոհիշյալ մարգարեների հիշատակի օրը դրել են երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ: 4514 (էջ 326բ) և 4698 (էջ 260ա) թվահամարների ճառագները եզեկիելի, եզրի և Զաքարիայի հիշատակի օրը տվել են Արեգ 15-ի կանոնի տակ, միաժամանակ ստորին լուսանցքում ունեն երեքշաբթի օրվա նշումը: Վերջապես 939 (էջ 433ա), 4437 (էջ 174ա), 4506 (էջ 238ա-239ա) և 4698 (էջ 260ա) թվահամարների գրչագրերը հիշյալ սրբերի հիշատակի օրը սահմանել են Արեգ 17-ի կանոնի տակ, միաժամանակ ներքին լուսանցքում բերել են երեքշաբթի օրվա նշումները: Հնարավոր է մտածել, որ Արեգ ԺԵ կամ ԺԵ-ից մեկը գրչական սխալ է, սակայն նախ տարբեր ձևագրեր են վկայել այդ ամսաթիվերը, բացի այդ, ինչպես կտեսնենք, այդպիսի հաշվարկ կատարել են:

Հայոց տոնացույցերի խմբագրությունները «Զկնի Աստուածածնի երրորդ կիրակիից» կամ Աստուածածնից հետո եկող երկրորդ կիրակիից հետո դրել են «Գշ (երեքշաբաթ). Սրբոց մարգարեիցն Եզեկիելի, եզրի և Զաքարիայի հաւրն Յովհաննու»²:

Միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը անհաջող փորձ է կատարել և վերոհիշյալ մարգարեների հիշատակի օրը տեղափոխվել է ինչպես արդեն հետո Վարազա Խաչի կիրակիից հետո՝ եկող երկուշաբթին (էջ 228ա-229ա):

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունները հիշյալ սրբերի հիշատակի օր են սահմանել. «Մարտ ԺԳ եւ Արեգի Ե» կամ «Արեգի Ե և Մարտի ԺԳ» կանոնի տակ³:

Միայն Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքների խմբագրությունները օրը փոխել են դնելով «Արեգ Դ և Մարտի ԺԲ» կանոնի տակ⁴: «Արեգ Ե և Մարտ ԺԳ» ամսաթիվերը չենք վերլուծում, որպես Հայոց և Հուլյան անշարժ տոմարների համարժեքներ, մնում են Արեգի 15 և 17-ը, որոնք առաջացել են Հայոց տոնացույցային ճանապարհով: Տեսնենք, որ եզեկիելի, եզրի և Զաքարիայի հիշատակի օր է սահմանվել Աստուածածնից հաշված 17-րդ օրը, երեքշաբթի, որն ընկել է Օգոստոսի 31 ± 3 օր, այսինքն՝ Օգոստոս 28 - Սեպտեմբեր 3-ի ամսաթիվերից մեկում, երեքշաբթի օրը: Ստանում ենք հետևյալ արդյունքները, ըստ «Հայոց տոնացույցի» հաշվարկների.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1236	9	2	3	685	8	15	3
1243	9	1	3	692	8	15	3
1250	8	30	3	699	8	15	3
1257	8	28	3	706	8	15	3

1 Ս. Մեմենյան, Աղվ. աշխ., էջ 623-624:
2 Ձեռ. № 759, էջ 172բ, 179, էջ 539ա-540բ, 752, էջ 171ա, 767, էջ 174ա, 7203, էջ 80ա-81ա, 9838, էջ 176բ, 4164, էջ 198բ, 4874, էջ 193ա-195ա և այլն:
3 Տե՛ս Վեճեսիկի 710 և 189 թվահամարների գրչագրերը, ինչպես և Երևանի հետևյալ բնագրերը՝ 2695, էջ 67ա, 3082, էջ 394բ, 179, 7433, էջ 257բ, 4741, էջ 226բ և այլն:
4 Տե՛ս Ձեռ. № 6339, էջ 386ա, 1511, էջ 375բ և այլն:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1241	9	3	3	690	8	17	3
1248	9	1	3	697	8	17	3
1255	8	31	3	704	8	17	3
1262	8	29	3	711	8	17	3

Պարզ է դառնում, որ Եզեկիելի, Եզրի և Զաքարիայի հիշատակի օրը հաշվել են տոնացույցի հիման վրա 13-րդ դարի վերոհիշյալ տարիներից մեկում, որոնք փոխանցվել են հետագա ճաշոցներին:

Հայոց տոմարական եղանակը սովյալ դեպքում կիրառելի է, քանի որ հիշյալ մարգարեները հավանաբար ունեցել են անշարժ տոնական օրեր առանձին-առանձին: Նրանց տոնական օրը միասնաբար մտավ Հայոց տոնացույց հավանաբար 11-րդ դարից հետո և հաստատուն իր տեղն ունեցավ Աստուածածնից հաշված 17-րդ օրը, երեքշաբթի, որն էլ հիմնականում վերարտադրել են Հայոց Յայսմավուրքների ու Ճաշոցների խմբագրությունները:

***

Հայկական սկզբնաղբյուրները պահպանել են ուշագրավ վկայություններ Նիկիայի ժողովի և նրա մասնակիցների մասին: Նիկիայի ժողովի վավերագրում գրած է. «Յիշխանութեանն Պաւղոսի եւ Յուդիանոսի փառաւորաց և լուսաւորաց, յամաց Աղեքսանդրի Ուր (636) (= 325 թ.) յամսեանն Մարերի իբրև ԻԲ (22) (տարբերակ՝ ԺԹ (19)) էր ամսոյն, յառաջ քան զԺԳ-ն (13) կաղանդին Յունիսի (= Մայիս 20 տարբերակ՝ Յունուարի) Ի Նիկիայ, մայր քաղաքաց բիւթանացոց, եղաւ հաւատոս: Հաւատամք ի մի Աստուած հայր ամենակալ: Այս են հաւատք, զոր եղին սուրբ հարքն»¹: Մեկ այլ առիթով ցույց ենք տվել, որ Մայիս 20-ը Նիկիայի ժողովի բացման օրվա նշումն է, որը հիմնավորում է Սոկրատի եկեղեցական պատմության մեջ բերված տեղեկությունները, ինչպես և այլ վկայություններով: Մարերի 22-ը Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ է, որովհետև այն առկա է 11-րդ դարի ընդօրինակությունների մեջ, այսինքն մինչև Հայոց անշարժ տոմարի ստեղծումը, ուստի Մայիս 20 = Մարեր 22, որտեղից Մարերի 1 = Ապրիլ 29 = 464-467 թթ.: Պարզ է, որ Նիկիայի ժողովի վավերագրերը թարգմանել են հունարենից հայերեն 464-467 թթ. և նրա հավանական թարգմանիչ Գյուտ կաթողիկոսը բնագրում ավելացրել է Հայոց շարժական տոմարի Մարերի 22-ի իր ժամանակի համարժեքը Մայիս 20-ին:

Ուշ շրջանում «Կանոնագիրք Հայոց»-ի 2-րդ խմբի բնագրի մեջ Մարերի 22-ը փոխել են Մարերի 19, իսկ «Յառաջ քան զԺԳ-ն կաղանդին Յունիսի-ն՝ Յունուարի, որով Մարերի 19-ը համարժեք է դառնում Դեկտեմբերի 20-ին: Իսկ այդ գուգադրությունը եղել է 1056-1059 թթ. ուստի «Կանոնագիրք Հայոց»-ի 2-րդ խմբի խմբագրությունը և ամսաթվերի այդ փոփոխությունը կատարվել է 11-րդ դարի ընդօրինակության մեջ: Հայոց Յայսմավուրքները պահել են Մարերի 22-ը և նրա տարբերակը՝ Մարերի 21-ը՝ Հայոց անշարժ տոմարի համարժեքներով, այն է՝ Մայիս 29 և 28, իբրև Նիկիայի ժողովի ամիս-ամսաթվեր, որոնցից Մայիս 29-ը գալիս է հունական տոնացույցից: Նրանք տոնում էին այդ հիշատակի օրը Համբարձումից հետո եկող կիրակիին համարժեք մի ամսաթվում, որը տարիների որոշակի պարբերությամբ, երբ Զատիկն ընկնում էր Ապրիլ 17-ին հիշյալ կիրակին ընկնում էր Մայիս 29-ին: Ասենք որ 325 թ. Զատիկը եղել է Ապրիլ 18-ին, իսկ հիշյալ կիրակին ընկել է Մայիս 30-ին, եթե այդ ժամանակ առանձնացել էին հրեաներից և Զատիկը տոնում էին առանձին: Ինչևէ, ուշ հունական ավան-

¹ Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա., էջ 133:

դույթը Նիկիայի ժողովի մասնակիցների հիշատակի օրը կապել է Մայիսի 29-ի օրվա հետ, որը Հայոց մեջ ընդունվել է Հոգեգալստեան նախորդող կիրակիին կամ Համբարձումից հետո եկող կիրակիին, որը Հայոց մոտ երկրորդ Մաղկազարդ անունն է ստացել ուշ շրջանում:

Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու հունական Տոնացույցի թարգմանության մեջ Մայիս 29-ի կանոնի տակ կարդում ենք «Յայսմաուր եղև առաջին ժողով ի Նիկիա քաղաքին Բիւթանացոց ՅժԺԸ (318) եպիսկոպոսացն հրամանաւ սրբոյն Կոստանդիանոսի մեծի արքային: Եւ տաւնն կատարի անփոփոխելի ի Կիւրակէ աւր յետ Համբարձմանն Քրիստոսի, որ է յառաջ քան զսուրբ Պենտակոստն, քանզի եւ յայն Կիւրակէն ժողովեցան եւ էր Մայիս ամսոյ ԻԹ»:

179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքում գրված է. «(Մարերի) ԻԲ. Սուրբ ժողովոյն Նիկիայի ՅԺԸ եպիսկոպոսացն, և տաւնս կատարվի յետ Համբարձմանն Քրիստոսի ի կիրակէն, զի յայն աւր ժողովեց. և էր ամսոյն (Մայիսի) ԻԹ...»:

7433 թվահամարի Յայսմավուրքում կարդում ենք. «Մարերի ԻԲ եւ Մայիս ԻԹ. Տաւն է Նիկիո առաջին սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ եպիսկոպոսացն՝ հրամանաւ սրբոյն Կոստանդիանոսի մեծի արքայի: Եւ տաւն կատարի անփոփոխ ի Կիւրակէ աւր յետ Համբարձմանն Քրիստոսի քանզի յայն կիւրակէն ժողովեցան եւ էր Մարերի ամսոյ ԻԲ եւ Մայիս ԻԹ...» (էջ 335ա):

Վենետիկի 710 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Մայիս ԻԹ եւ Մարեր ԻԲ. Տաւն սուրբ եւ առաջի ժողովոյն Նիկիայ...»:

940 թվահամարի Ճաշոցի Կ (60) համարի տակ կարդում ենք. «Մայիս ԻԹ եւ Մարերի ԻԱ. Սուրբ և առաջին ժողովոյ Նիկիայ ՅԺԸ Սուրբ հարցն...»: Զեռագիրն ընդօրինակողն շփոթել է, որովհետև Մայիսի 29-ը համարժեք է Հայոց անշարժ տոմարի Մարերի 22-ին, իսկ Մարերի 21-ը՝ Մայիս 28-ին: Այլ խոսքով հետագա բնագրերը Մարերի 22-ը պահել են, բայց համարժեք են դարձրել Հայոց անշարժ տոմարի Մայիս 29-ին և ոչ Մայիսի 20-ին, ինչպես վկայված է վաղ շրջանի բնագրերում: Դրան նպաստել է նաև հունական տոնացույցի Մայիս 29-ի նշումը, երբ հուլյներն էին կատարում այդ տոնը: Հարկ է ընդգծել, որ Պենտեկոստից առաջ ընկնող կիրակիին Հայոց մեջ վաղ շրջանում մասամբ են տոնել Նիկիայի ժողովի մասնակիցների տոնը, որի մասին կիսուս ենք փոքր ինչ հետո:

3082 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքում գրված է. «Նորին Մարերի ԻԱ. ՅԺԸ հայրապետացն... (Մայիս) ԻԸ» (էջ 396բ):

4741 թվահամարի Յայսմավուրքում կարդում ենք. «Մարերի ԻԱ. Մայիս ԻԸ... Յայսմ [աուուր] եղև ժողովն Նիկիա ՅԺԸ հայրապետացն և էր օր կիրակի երկրորդ Մաղկազարդին, զկնի Համբարձման Տեառն մերոյ» (էջ 301ա): Մարերի 21-ի և Մայիսի 28-ի նշումներն ունեն Վենետիկի 631 և Երևանի 2695 (էջ 137ա), ինչպես և Գրիգոր Նյաթեցու Յայսմավուրքների խմբագրությունները: Ամսաթվի մեկօրյա փոփոխությունը տոնի տեղափոխության արդյունք է և տարբերակը Մարեր 22-ի:

Հայոց հնագույն տոնացույցերը Նիկիայի ժողովի 318 հայրապետների հիշատակի օր են սահմանել Աստուածածնից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող հինգշաբթի օրը, այն է՝ Աստուածածնից հաշված 19-րդ օրը:

759 թվահամարի Տոնացույցում կարդում ենք. «Եւ (հիգշաբթ). Նիկիա սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ-իցն» (էջ 172բ): Համարժեք նշումներ ունեն 179, (էջ 539ա-բ), 752, (էջ 171ա), 767, (էջ 174ա), 5667, (էջ 135ա), 7203, (էջ 80բ-81ա), 9838, (էջ 176ա-բ) թվահամարների տոնացույցերի խմբագրությունները: 16-րդ դարի տոնացույցերի խմբագրությունները (4164, էջ 198ա, 199ա, 4874, էջ 192-196բ, 5419, էջ 213բ-214ա, 5440, էջ 213ա-բ, 5436, էջ 186բ և այլն) Նիկիայի ժողովի մասնակիցների հիշատակի օրը տեղափոխել են շաբաթ օր, միաժամանակ 4874 թվահամարի գրչագիրն ընդօրինակողը բացատրում է, որ ոմանք հինգշաբթի են տոնում: Այլ խոսքով

այդ տոնը տեղափոխվել է Աստուածածնից հաշված 21-րդ օրը, սակայն 16-րդ դարում Աստուածածնի տոնական օրերի ընդլայնման հետևանքով, երբ երեք օրից վերածվեց 9 օրեայի, հիշյալ տոնի օրը փաստորեն ընկել է Աստուածածնից հաշված և 21-րդ և 28-րդ օրը, շաբաթ:

Ասենք նաև, որ 2092 թվահամարի Տոնացույցը դրել է Սուրբ Խաչից հաշված 17-րդ օրը, այն է՝ Վարագա Խաչի տոնից հետո եկող երեքշաբթին: Այնտեղ գրված է. «Գշ (երեքշաբթի). Նիկիա սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ Հայրապետացն. ... յԱրեգ Ժ» (էջ 229ա): Այն տոնի տեղափոխման փորձ է, որը կրկններ Սեպտեմբեր 30 ± 3 օր: Սակայն այդ փորձը հնարավոր է, որ մասնակի կիրառություն ունենա և հետագա տոնացույցերը չեն ձայնակցել դրան: Ի դեպ Մ. Ավգերյանը «Տօն Նիկիա սուրբ ժողովոյն՝ ՅԺԸ Հայրապետացն» կանոնի տակ տվել է չորս հուլյան ամսաթվեր, որոնցից մեկը հունաց Յայսմավուրքներից, այն է՝ Մայիս 29-ը իսկ Հայոցի համար Մայիս 27 կամ 28 և Սեպտեմբեր 7, որոնցից Մայիս 27-ը մեզ չի հանդիպել, իսկ Սեպտեմբերի 7-ը Աստուածածնից հաշված 19 կամ 21 կամ 28-րդ օրերի նշումներից մեկն է, որովհետև այդ տոնը ընկնում էր Սուրբ Խաչի պահքից առաջ:

Նիկիայի ժողովի մասնակիցների տոնի համար Հայոց ճաշոցները տալիս են հետևյալ տեղեկությունները: 979 թվահամարի ճաշոցի խմբագրությունը Մայիս 29-ի կանոնի տակ՝ Պենտեկոստից առաջ տալիս է. «Նորի ԻԹ. Սուրբ և առաջին ժողովոյն Նիկիայ ՅԺԸ Սուրբ Հայցն. ...» (էջ 307բ-308բ): Վերը տեսանք, որ հնագույն տոնացույցերի խմբագրությունները (1277/8 թթ. և 1292 թ.), որոնք ժամանակամերձ են վերոհիշյալ ճաշոցի խմբագրությանը (1286/7 թթ.) Նիկիայի ժողովի մասնակիցների հիշատակի օրը սահմանել են Աստուածածնից հաշված 19-րդ օրը՝ Հինգշաբթի, իսկ այստեղ Պենտեկոստից առաջ: Այն հունական տոնացույցերի ազդեցություն հետևանք է, որ հետագա ճաշոցները չեն ընդունել:

4514 թվահամարի ճաշոցն (1323 թ.) տալիս է. «Յարաց Ժ. Նիկիա սուրբ ժողովոյն)... (ներքին լուսանցքում՝ Հինկշաբթի. Նիկիայի Սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ-իցն) (էջ 328բ): 7741 թվահամարի ճաշոցում Աստուածածնից հաշված 19-րդ օրվա տակ գրված է. «Եշ. (Հինգշաբթի). Նիկիա սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ Հայրապետացն (նույնը ներքին լուսանցքում)» (էջ 384 բ):

4107 թվահամարը ճաշոցում (1420 թ.) Աստուածածնից հաշված 21-րդ օրվա տակ կարդում ենք. «Շաբաթ աւր. Հայրապետացն... (ներքին լուսանցքում՝ Շաբաթ աւր... Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն ԳՃ ու ԺԸ Հայրապետացն)» (էջ 720-721): Ակնհայտ է, որ Աստուածածնի 3-րդ կիրակիից հետո եկող Հինգշաբթիից շաբաթ տեղափոխումը կատարվել է 15-րդ դարի սկզբներից սկսած, թեև ըստ տոնացույցերի տվյալների դեռևս 16-րդ դարում, ոմանք շարունակել են կատարել Հինգշաբթի օրը:

939 թվահամարի ճաշոցն (1441/2) ունի. «Յարաց Ժ. Նիկիայի սուրբ Ժ(ողովոյն) (ներքին լուսանցքում՝ Հինկշաբթի Նիկիայի սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ-իցն) (էջ 435բ):

4437 թվահամարի ճաշոցում կարդում ենք. «Յարացի Ժ. Նիկիայ սուրբ ժողովոյն... (ներքին լուսանցք՝ Հիգշաբթի նշումով) (էջ 176ա):

4698 թվահամարի ճաշոցն ունի. «Եշբի (Հինգշաբթի). Արաց Ժ. Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն» (էջ 262ա):

Այսպիսով 14-15-րդ դարերի ճաշոցներն ունեն ոչ միայն Հինգշաբթիի նշումը, այլ Արաց 10-ի ամիս-ամսաթիվը, որը հնարավորություն է տալիս թվագրման: Ակնհայտորեն այդ ամիս-ամսաթիվն առաջացել է տոնացույցային ճանապարհով և Արաց 10-ին եղել է Նիկիայի Հայրապետների հիշատակի օրը Աստուածածնից հաշված 19-րդ օրը, Հինգշաբթի: Տեսնենք ինչ արդյունքների է բերում «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումները, այն է՝

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
967	9	5	5	416	6	10	5
974	9	3	5	423	6	10	5
981	9	1	5	430	6	10	5
988	8	30	5	437	6	10	5

Պարզ է դառնում, որ Աստուածածնից հաշված 19-րդ օրը, Հինգշաբթի Հայոց տոնացույց է մտել 10-րդ դարի 60-80-ական թվականներին, երբ Նիկիայի ժողովի մասնակիցների հիշատակն են նշել: Միաժամանակ հիմնավորվում է, որ Աստուածածնի տոնը կիրակի տեղափոխվեց 10-րդ դարի 2-րդ կեսին և իր արմատավորումը գտավ 11-րդ դարում:

Արեգի 10-ի ամսաթվային նշումներն ունեն մի խումբ ճաշոցներ: 832 թվահամարի ճաշոցում կարդում ենք. «Արեգ Ժ. Նիկեա սուրբ ժողովոյն, որ ի ձեռն մեծին Կոստնդինոսի, ժողովեցան Եպիսկոպոսք ՅԺԸ...» (էջ 89բ):

Վենետիկի 639 թվահամարի ճաշոցում գրված է. «Արեգ Ժ. Նիկիայ սուրբ ժողովոյն» (Ս. Ճեմճեմյան, նշվ. աշխ., Հ. Դ, էջ 623-624):

6235 թվահամարի ճաշոցը հավանաբար Սուրբ Խաչից և Վարագա տոնից հետո գրել է. «Յարեգի Ժ. Նիկիայ սուրբ ժողովոյն» (էջ 78ա):

Արեգի 10-ի ամիս-ամսաթիվն են տալիս 4977 (էջ 84ա), 4506 (էջ 390ա) և այլ թվահամարների գրչագրեր:

Հայոց տոնացույցային եղանակն Աստուածածնից հաշված 19-րդ և Հինգշաբթի օրվա Արեգ 10-ի համար տալիս են՝ 1208 թ., 1222 թ. և 1229 թ., որը ցույց է տալիս այդ ամիս-ամսաթվի ոչ տոնացույցային եղանակով առաջանալը, քանի որ Արեգ 10-ը փաստագրվել է Հայադիր. ճաշոցներում 12-րդ դարում: Պարզ է, որ այն Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվ է:

Այսպիսով Նիկիայի ժողովի և նրան մասնակից 318 Հայրապետների հիշատակի օր է սահմանվել Մայիս 20-ին և Հայոց շարժական տոմարի Մարերի 22-ի ամիս-ամսաթվային նշումն է ստացել 464-467 թթ.: Այդ տոնը տոնել են անշարժ տոնական օրով մինչև 10-րդ դարի վերջերը, որից հետո տոնը վեր է ածվել շարժականի և տոնվել Աստուածածնից հաշված 19-րդ օրը, Հինգշաբթի, մինչև 16-րդ դարի սկզբները: 15-րդ դարի 20-ական թվականներից տոնը տեղափոխվեց շաբաթ, որը Աստուածածնից հաշված 21-րդ օրն էր: Հավանաբար 12-րդ դարում փորձ է արվել տոնը տեղափոխել Պենտեկոստից առաջ ընկնող կիրակի, երկրորդ Մաղկազարդի օրը, որը Հաջողություն չունեցավ: Նույնպիսի անհաջողություն ունեցավ տոնի տեղափոխումը Վարագա Խաչից հետո եկող երեքշաբթին: Թեև երկու դեպքում էլ հնարավոր է, որ առանձին դեպքերում տոնել են այդ օրերին: 16-րդ դարում Նիկիայի ժողովի մասնակիցների հիշատակի օրը նոր փոփոխություն կրեց և տոնվեց Աստուածածնից հաշված 28-րդ օրը, շաբաթ: Այն արդյունք էր նրան, որ Աստուածածնի օրերն ընդլայնվեցին դառնալով 9 օր, որի հետևանքով քննարկվող տոնական օրը մեխանիկորեն տեղափոխվեց ավելի հետ: Թեև Նիկիայի մասնակիցների հիշատակի օրը շաբաթ տեղափոխվեց 15-րդ դարի սկզբներից, սակայն ոմանք Հինգշաբթի էին տոնում 16-րդ դարում հետևելով Հին ավանդույթներին, այսինքն 15-16-րդ դդ. հիշյալ տոնը տոնել են Աստուածածնից հաշված 19-րդ և 21-րդ օրերին, սակայն 16-րդ դարում փաստորեն տոնը հաստատուն կերպով տեղադրվեց Սուրբ Խաչի պահքից առաջ ընկնող շաբաթ օրը: Միմեռն Երևանցին հիշյալ տոնը դրեց Աստուածածնից հաշված 21-րդ օրը՝ շաբաթ, բայց այն տեղափոխվում է նաև 28-րդ օրը, նայած տարեգրի, այսինքն երբ Աստուածածին - Սուրբ Խաչի պահքի միջև

չորս շաբաթ էր տոնում էին 21-րդ օրը, երբ 5 շաբաթ՝ 28-րդ օրը: Վերջինս կախված էր նաև նրանից որ Աստուածածնի ծննդեան օրը չընկնի շաբաթ և սեպտեմբերի 8-ին: Այլապես նախապատվությունը տրվում էր Աստուածածնի Ծննդեան տոնին, իսկ Նիկիայի ժողովի և նրա մասնակից 318 Հայրապետների տոնը մնում էր նախորդ շաբաթ օրը: Այլ խոսքով այդ տոնը տոնել են կամ Աստուածածնից հաշված 21-րդ կամ 28-րդ օրը:

***

Դավիթ Դվնեցու վկայաբանության հիմնական դրվագները գտնում ենք Հայ մատենագիրների մոտ: Հովհաննես Դրասխանակերտցին¹ գրում է.

1. «Բայց Դաւիթ, որ էր ի պարսիկ տոհմէ յազգէ թագաւորաց՝ աստանոր եկեալ առ իշխանն մեծ Գրիգոր՝ խնդրէ առ ի նմանէ տալ իւր զքրիստոսական դրոշմն, զոր և խնդութեամբ իսկ զնա ընկալեալ՝ հրամայէ կաթողիկոսին Անաստասայ տալ նմա զկնիք մկրտութեանն սրբոյ:

Եւ վասն զի յառաջագոյն Սուրահ անուանիւր. ապա իշխանն մեծ՝ ընկալեալ զնա ի ջրոյ սուրբ աւազանին, Դաւիթ զնա յորջորջէ յանուն հօր իւրոյ, և տայ բնակութիւն նմա զգիւղն Ձագ ի նահանգին Կոտայից, որ զկնի ամաց իսկ ի Դվին քաղաքի ընկալաւ զմարտիրոսական պսակն»:

2. «Այս Աբղլահ զնորահաւատն Դաւիթ, որ յառաջագոյն յիշատակեցաւ առ ի մէջը՝ ըմբռնեալ չարաչար հարուածովք և կապանօք և բանտիւ զնա խոշտանգէր վասն առ ի Քրիստոս հաւատոցն, յիւր կորստական խորխորատն զնա հրապուրէր արկանել. որում ոչ հաւանեալ և քաջապէս ընդդէմ վառեալ սուրբ ծերունին՝ ի փայտի զնա բւեռակապ պնդէր, և նետաձիգ ի սիրտ սրբոյն արարեալ՝ ի Քրիստոս զհօգին աւանդէր: Զոր տարեալ եպիսկոպոսաց քահանայից՝ հանգուցին զմարմին նորա մերձ ի վկայարան սրբոյն Յիզտրուզտի»:

Ասողիկի² մոտ գտնում ենք Հ. Դրասխանակերտցու պատմածի համառոտ տարբերակը, այն է՝

1. «Ի սորա (Անաստաս կաթողիկոսի - Ռ. Վ.) աւուրս հաւատաց սուրբ Դաւիթ»:

2. «Եւ եկեալ ոստիկան ի Հայս Աբղլայ անուն՝ կալաւ զիշխանսն Հայոց և խաղացոյց ի Դամասկոս: Ի սմանէ մարտիրոսացաւ սուրբն Դաւիթ ի Դուին քաղաքի: Եւ ի սոյն աւուրս լինի կռիւն ի Վարդանակետի, յորում բնաջինջ սպառեցաւ զօրն Իսմայիլի»:

Կիրակոս Գանձակեցին³ ավելի համառոտ է գրում Դավիթ Դվնեցու մկրտության և նահատակության մասին, այն է՝ «Ի հինգերորդ ամի Անաստասայ եղև շինուած կաթողիկէին՝ որ յաւանն Արուծ, զոր շինեաց Գրիգոր Պատրիկն, յորում մկրտի նահատակն Քրիստոսի Դաւիթ, ազգաւ պարսիկ, որ յառաջ Սուրհան կոչէր, և վասն վկայութեանն Քրիստոսի կախեցաւ զփայտն ի Դուին»:

Վերոհիշյալ տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ Դավիթ Դվնեցին նահատակվել է 701-703 թթ.: Ավելի հավանական տարեթիվը 703 թվականն է:

Վերոհիշյալ հեղինակներից և ոչ մեկը չունի ամիս-ամսաթվային նշում, սակայն պարզ է, որ նրա հիշատակը հետագայում նշվել է:

8179 թվահամարի գրչագրում, որը վկայաբանական ժողովածու է Հայոց տոնացույցի կարգով դասավորված. «վկայաբանութիւն Դաւիթի, որ ի Դվին կատարեցաւ» բնագրի մեջ կարգում ենք. «Եւ կատարի տաւն սրբոյն Դաւիթ յԱրեգ ԻԳ (23)»¹:

Հայոց անշարժ տոմարի կարգով դասավորված որոշ ճաշոցների մեջ Դավիթ Դվնեցու հիշատակի օրը նույնպես դրված է Արեգ 23-ի կանոնի տակ²:

940 թվահամարի Ճաշոցը ԽԲ (42) համարի տակ գրել է. «Մարտն ԼԱ եւ յԱրեգ ԻԴ (ուղղել՝ ԻԳ). Դաւիթ, որ ի Դվին կատարեցաւ.»:

Արեգ ԻԳ-ի կանոնի տակ է բերել Դավիթ Դվնեցու հիշատակի օրը 6235 թվահամարի Ճաշոցը (էջ 79ա):

Հայոց Յայսմավուրքների համառոտ և ընդարձակ խմբագրությունները նույնպես Արեգ ԻԳ և Մարտ ԼԱ կանոնի տակ են տվել Դավիթ Դվնեցու վկայաբանությունը³:

Հայոց հնագույն տոնացույցերը վկայել են. «Բշ (երկուշաբաթ). Դաւիթ Դրւնեցուց և Յովսեփայ»⁴: Դավիթ Դվնեցու և Հովսեփի նոր վկայի հիշատակի օրը կատարել են Սուրբ Խաչից կամ Խաչվերացից հաշված 16-րդ օրը կամ Սուրբ Խաչից հաշված երրորդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը: Հովսեփի վկայի հիշատակի օրը դուրս է գալիս 14-րդ դարի սկզբների տոնացույցերից և նրան փոխարինում են այլ սրբերով: Այսպես 752 թվահամարի տոնացույցում գրված է. «Բշ Դաւիթ Դվնեցու և սուրբ վկայից Ղամբէոսի և Ղամոսի» (էջ 173ա): Համարժեք վկայություններ ենք գտնում նաև 5667 (էջ 138բ), 9838 (էջ 179ա), 4164 (էջ 205բ), 7203, 5436 (էջ 188բ-189ա) գրչագիր տոնացույցերի մեջ: Միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցում գրված է. «Շբ (Շաբաթ). Դաւիթ Դվնացույն... յԱրեգ ԻԳ» (էջ 229ա), որը տոնի տեղափոխման անհաջող փորձ է, քան որ հետագա տոնացույցերում շարունակվում է երկուշաբթի օրվա նշումը: Ասենք նաև, որ Հայոց որոշ ճաշոցներ, թեև պահել են երկուշաբթի օրվա նշումները, սակայն տվել են այլ ամսաթվային նշումներ: 4514 թվահամարի Ճաշոցում գրված է. «ՅԱրեգ Ժէ. Դաւիթ Դվնեցոյն... (ներքին լուսանցքում՝ «երկուշաբթի, Սրբոյն Դաւիթ որ ի Դվին կատարեցաւ») (էջ 351 բ): 7741 թվահամարի Ճաշոցն ունի միայն երկուշաբթի օրվա նշումը (էջ 403բ): 939 թվահամարի Ճաշոցում Արեգ ԺԵ (15)-ի կանոնի տակ է տվել Դավիթ Դվնեցու հիշատակի օրը, միաժամանակ ներքին լուսանցքում ունի երկուշաբթի օրվա նշումը (էջ 466ա):

4698 թվահամարի Ճաշոցում կարդում ենք. «Բշբի (երկուշաբթի). Յարեգ ԺԵ. Դաւիթ Դվնեցոյն...» (էջ 279բ):

4437 թվահամարի Ճաշոցն ունի. «յԱրեգի Իէ. Դաւիթ, որ ի Դվին կատարեցաւ. ... (ներքին լուսանցքում՝ երկուշաբթիի նշումով)» (էջ 194բ):

4506 թվահամարի Ճաշոցում կարդում ենք. «Արեգ ԺԴ. Դաւիթ... (ներքին լուսանցքում՝ «երկուշաբաթ. Դաւիթ Դունեցուն»)» (էջ 364ա): Այլ խոսքով Դավիթ Դվնեցու հիշատակի օր է սահմանվել Սուրբ Խաչից հաշված 16-րդ օրը՝ երկուշաբթի, սակայն ստացել է Հայոց տոմարի Արեգի 23, 27, 17, 15 և 14 ամսաթվերը:

Հարկ է նշել, որ Հովսեփի նոր վկայի հիշատակի օրը միացվել է Դավիթ Դվնեցու տոնին ներսես Ծնորհայու կարգադրությամբ, բայց 14-րդ դարի սկզբներից դուրս եկավ տոնացույցից և

1 Հովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն հայոց, Թ. 1912, էջ 91-95:
2 Ստեփանոս Տարոնացույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, էջ 99-101
3 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Ե. 1961, էջ 62-63:

1 Ձեռ. № 8179, էջ 253ա-բ:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 832, էջ 91բ-92բ, Վեճեփիկի 639 թվահամարի գրչագիր (տե՛ս Վեճեփիկի ձեռագրացուցակ Բ. Դ, էջ 605-628), 4977 էջ 85բ:
3 Տե՛ս Ձեռ. № № 3082, էջ 395ա, 179, Վեճեփիկի 189 թվահամարի գրչագիր, 2695, էջ 85բ, 9585, էջ 184ա 7529, էջ 147ա, 4741, էջ 246ա, 7433, էջ 275բ և այլն:
4 Ձեռ. № 759, էջ 173ա-բ, 179 էջ 540ա-բ:

պահպանեց միայն Յայտավորքներում: Ըստ երևույթին նրա տոնը նշվել է Հավուց Թառում՝ տեղայնացված ձևով:

2695 թվահամարի Յայտավորքի մեջ գրված է. «Մարգաց ի ԺԲ և Յունիս ի ԺԸ. Վկայութիւն սրբոյն Դուլիաի և Յովսեփայ նոր վկայի»: Իսկ վակայաբանութեան մեջ կարդում ենք. «Յայտ առուր վկայութիւն Յովսեփայ նոր վկայի, որ կա նշխարքն ի վանքն ի Հաւուց Թառ մերձ առ գեղաքաղաքն Գառնի», ապա նրա վկայութեան պատմութեանն է շարադրում, որտեղ նշում է. «... և ապա չոգաւ (Յովսեփը - Ռ. Վ.) աղաւթականութեան աղագաւ առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս իմաստասէր եղբայր Գրիգորիսի, որ նստեր ի Հռոմէական Կլայն, և ընկալեալ ի նմանէ աւրհնութիւն և քաջայերուցութիւն. և թէ վախճանիս, ասէ, յանաւրինաց կարգեցից զյիշատակս քո ընդ առաջին վկայիցն և ապա չոգաւ յերուսաղէմ...», այնուհետև գրված է. «Կատարեցաւ սուրբն Յովսեփ ի թուականին Հայոց ՈժԹ (619) և Յունիսի ԺԸ (= 1170թ.)...»: Պարզ է, որ Ներսէս կաթողիկոսը տոնը սահմանել է այդ թվականից հետո մինչև 1173 թ. և մտցրել տոնացույց:

9585 (էջ 258բ), 4731 (էջ 322ա), 7433 (էջ 357ա) թվահամարների Յայտավորքների խմբագրութեանն ենթարկելով Յովսեփի նոր վկայի կանոնը նույնպես տվել են Մարգաց 12 և Հունիս 18-ի տակ, իսկ Գրիգոր Խլաթեցին տեղափոխել է Մարգաց 13 և Յունիս 19-ի կանոնի տակ:

Բերված տեղեկութեանն ենթարկելով ցույց են տալիս, որ Դավիթ Դվնեցու հիշատակի օրը վերահիշյալ ամիս ամսաթվերն է ստացել, երբ նրա տոնը գրվել է Սուրբ Խաչից Հաշված 16-րդ օրը երկուշաբթի: Ասենք նաև, որ Արեգ 23, 27, 17, 15 և 14 ամսաթվերը Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվեր են և նրանցից և ոչ մեկը հնարավոր չէ Հաշվի չառնել, որովհետև վկայված ենք գտնում տարբեր բնագրերում: Բացի այդ Արեգ 23-ի ամսաթիվը վեր է ածվել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի և ստացել Մարտի 31-ի համարժեքը: Տեսնենք թե ինչ արդյունքներ է տալիս «Հայոց տոնացույց»-ի Հաշվումները՝ նկատի ունենալով Սուրբ Խաչից Հաշված 16-րդ օրը: Բերենք այդ Հաշվումների արդյունքները:

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթվա օր
1150	10	2	2	599	8	23	2
1157	9	30	2	606	8	23	2
1164	9	28	2	613	8	23	2
1171	9	27	2	620	8	23	2

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթվա օր
1128	10	1	2	577	8	17	2
1135	9	30	2	584	8	17	2
1142	9	28	2	591	8	17	2
1149	9	26	2	598	8	17	2

3.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթվա օր
1116	10	2	2	565	8	15	2
1123	10	1	2	572	8	15	2
1130	9	29	2	579	8	15	2
1137	9	27	2	586	8	15	2

4.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթվա օր
1167	10	2	2	616	8	27	2
1174	9	30	2	623	8	27	2
1181	9	28	2	630	8	27	2
1188	9	26	2	637	8	27	2

5.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթվա օր
1117	10	1	2	566	8	14	2
1124	9	29	2	573	8	14	2
1131	9	28	2	580	8	14	2
1138	9	26	2	587	8	14	2

Հաշվումները ցույց են տալիս, որ բոլոր ամսաթվերն առաջացել են 12-րդ դարում: Արեգ 23-ի ամսաթիվը Հաշվել են 1150 թ. և 832 թվահամարի գրչագիրն (ընդօրինակված 1154/5 թթ.) ոչ միայն վերցրել է այդ ամսաթիվն, այլև վեր է ածել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի և փոխանցել հետագա ճաշոցներին և Յայտավորքներին: Ակնհայտ է, որ Հայոց անշարժ տոմարի Արեգ 23 և նրա հուլյան համարժեքը (= Մարտ 31) կապ չունեն Դավիթ Դվնեցու տոնական օրվա հետ: Բացի այդ ընդունենք, որ Արեգ 23-ը գալիս է 701-703 թթ. ապա այն այդ ժամանակ է ընկել Հունվարի 2-րդ տասնամյակի օրերից մեկում, որը բնագրերով չի հիմնավորվում: Այլ խոսքով մենք չունենք Դավիթ Դվնեցու հիշատակի օրվա ոչ Հայոց շարժական տոմարի և ոչ էլ նրա հուլյան համարժեքը, որոնք վերաբերվեն վաղ շրջանի: Կասկած չի կարող լինել, որ Դավիթ Դվնեցու վկայաբանութեանը խմբագրելու կամ ընդօրինակելու ընթացքում, որը տեղի է ունեցել 1150 թ., Արեգ 23-ի ամսաթիվն է եղել նրա հիշատակի օրը և գրիչը փաստել է այդ իրողութեանը, որը փոխանցվել է հետագա սերունդներին:

4514 թվահամարի ճաշոցն Արեգ 17-ի ամսաթիվը վերցրել են 12-րդ դարի 1-ին կեսի բնագրերից, երբ Դավիթ Դվնեցու հիշատակի օրը համընկել է Հայոց շարժական տոմարի Արեգ 17-ին համարժեք հուլյան տոմարի Հոկտեմբերի 1-ին, Սեպտեմբերի 30-ին, 28-ին և 26-ին: Թերևս կարելի է մտածել, որ Արեգ 15 և 17 ամսաթվերից մեկն ու մեկը գրչական սխալ է է-ի և Ե-ի, սակայն դժվար է նախապատվութուն տալ մեկին կամ մյուսին, որովհետև երկու ամսաթվերն էլ առկա են անկախ բնագրերում: 939 և 4698 թվահամարների ճաշոցներն Արեգ 15-ի նշումը քաղել են 12-րդ դարի 10-ական - 30-ական թվականների մի բնագրից, որտեղ Դավիթ

Դվինեցու հիշատակի օրն էր Արեգ 15-ը և նրա հուլյան համարժեքներն էին Հոկտեմբեր 2-ը և 1-ը, ինչպես և Սեպտեմբեր 29-ը և 27-ը:

4437 թվահամարի ծառուցն Արեգ 27 ամսաթիվը վերցրել է 12-րդ դարի 2-րդ կեսի որևէ բնագրից թերևս ծառուցից, որտեղ գրանցվել է Արեգ 27-ը, որը համարժեք էր հուլյան տոմարի Հոկտեմբեր 2-ին և Սեպտեմբեր 30, 28 և 26-ին:

Վերջապես 4506 թվահամարի ճառուցն իր նյութերը նույնպես քաղել է 12-րդ դարից սկզբների մի ծառուցից, որտեղ Դավիթ Դվինեցու հիշատակի օրը ընկել է Արեգ 14-ին համարժեք հուլյան տոմարի Հոկտեմբեր 1-ին, ինչպես և Սեպտեմբեր 29, 28 և 26-ին: Այսպիսով Դավիթ Դվինեցու հիշատակի օրը հաստատապես տոնվել է վաղ շրջանում, բայց նրա տոնական օրվա մասին չունենք որևէ ամսաթվային նշում: Հավանաբար 11-րդ դարում Դավիթ Դվինեցու տոնական օրը մտավ տոնացույց և դրվեց Սուրբ Խաչից հաշված 16-րդ օրը, երկուշաբթի, իսկ 12-րդ դարի ընթացքում ստացավ Արեգ 23, 17, 15, 27 և 14 ամսաթվերը, որոնք փոխանցվեցին հետագայում ընդօրինակված Տոնացույցերին, ծառուցներին և Յայսմավուրքներին ու հասան մեր օրերը:

Ինչ վերաբերվում է Յովսեփի նոր վկայի հիշատակի օրվան, ապա նա նահատակվել է 1170 թ. Հունիս 19-ին, որը ստացել է Հայոց անշարժ տոմարի Մարգար 12-ի համարժեքը: Սակայն նրա հիշատակի օրը ներսես Շնորհալիսի միացրել է Դավիթ Դվինեցու տոնի օրվա հետ և նշել են Ս. Խաչից հաշված 16-րդ օրը մինչև 14-րդ դարի սկզբները: Այդ ընթացքում Հունիս 19-ի ամսաթիվը կորցրել է իր նախնական իմաստը, որովհետև տոնվել է Սեպտեմբեր 29 ± 3 օր երկուշաբթի: Իսկ հետագայում հանել են տոնացույցից: Յովսեփի հիշատակի օրը պահպանվել է Յայսմավուրքի խմբագրությունների մեջ: Հետագայում Հովսեփի վկայի հիշատակի օրը տեղայնացվեց և նշվեց միայն Հավուց Թառում:

***

Հայոց հնագույն տոնացույցերը Քրիստոսի 72 աշակերտների հիշատակի օր են սահմանել Սուրբ Խաչից կամ Խաչվերացից հաշված 20-րդ օրը, այն է՝ Սուրբ Խաչից 3-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը և ձևակերպել են հետևյալ ձևով.

«էջ (շաբաթ). իւթանասուն և Բ առաքելոցն, Յակովբայ եղբաւրն Տեառն և Կղէոպայ ազգականին Տեառն և այլոցն»¹:

Հայոց տոնացույցերի հետագա խմբագրություններում ևս 72 առաքյալների հիշատակի օրը փոփոխություններ չի կրել²:

2092 թվահամարի գրչագրում ավելացվել է Ահեկանի 2-ի ամսաթիվը, այն է՝ «Շաբաթ. ՀԲ առաքելոցն... Յահելի Բ» (էջ 229ա): Միայն շաբաթ օրվա նշումով ունեն 72 առաքյալների հիշատակի օրը մի խումբ ճառուցներ³:

Հայոց անշարժ տոմարի կառուցվածքով կազմված ճառուցներն ունեն հետևյալ ձևակերպումները. «Ահեկի (Ահեկի) Բ. ՀԲ առաքելոցն»⁴: Իսկ 940 թվահամարի ծառուցը 72 առաքյալների հիշատակի օրը կանոնել է. «Ապրել Թ եւ յահեկի Բ»-ի՝ ԽԵ (45) համարի տակ: Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունների մեծ մասը 72 առաքյալների հիշատակի օր է սահմանել Ա-

հեկանի 2 և Ապրիլ 9-ը կանոնի տակ¹: Միայն Գրիգոր Անավարզեցու խմբագրած Յայսմավուրքի մեջ 72 առաքյալների հիշատակի օրը դրել է Հունվար 4 և Քաղոց 27-ի տակ: Ասենք նաև, որ Մ. Ավգերյանը «կատարումն սուրբ ՀԲ աշակերտաց Քրիստոսի» ձևակերպմամբ բերել է Ապրիլ 9 կամ Մեհակի 2-ը՝ Հայոց համար, իսկ հունաց՝ Հունվար 4-ի նշումները²:

Հայոց առանձին ճառուցներ 72 առաքյալների համար ունեն տարբեր ամսաթվային տվյալներ: Այսպես, 4514 թվահամարի ծառուցը տվել է. «Յահելի ԻԲ. Սուրբ ՀԲ առաքելոյն (ներքին լուսանցքում շաբաթ օրվա նշումով)» (էջ 354բ): Այսպիսին են նաև 939 թվահամարի գրչագրի տվյալները (էջ 470բ): 4698 թվահամարի ծառուցն ունի. «Շաբաթ. Ահեկի Ի Բ. Սուրբ առաքելոցն...» (ներքին լուսանցքում՝ եօթանասունից) (էջ 282ա): Այն կամ Ահեկանի 22 է կամ 2: Վերջինս ավելի հավանական է որովհետև թվանշանին վերաբերվող նշանը դրվել է միայն 2-ի վրա: 6235 թվահամարի գրչագիրը վկայել է. «Ահեկի Գ. ՀԲ առաքելոց...» (էջ 80բ): Իսկ 4977 (էջ 86բ), 4506 (էջ 367բ), թերևս 4698 (էջ 282ա) գրչագրերն ունեն Ահեկանի 2-ի նշումները ինչպես և ներքին լուսանցքում շաբաթ օրվա:

Այսպիսով 72 առաքյալների հիշատակի օրվա համար ունենում ենք երեք ամսաթվային նշում այն է՝ Ահեկի 2, 3 և 22, որոնցից Ահեկանի 2-ը Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվ է համարժեք Ապրիլ 9-ին: Այն տոնացույցային եղանակով չի առաջացել, որովհետև Ահեկանի 2-ը համադրելով Սուրբ Խաչից հաշված 20-րդ օրվա հետ ստանում ենք 1167 թ., 1174 թ., 1181 թ. և 1188 թ. մինչդեռ Ահեկանի 2-ը գրանցվել է ավելի վաղ գրված ճառուցներում, որոնք տրվել են Հայոց անշարժ տոմարի կառուցվածքով:

Ահեկի 3 և 22 ամսաթվերն առաջացել են Հայոց տոնացույցային եղանակով: Ահեկի 3-ը գալիս է 12-րդ դարի վերջերից և 6235 թվահամարի գրչագիրն այդ տվյալը թերևս, իր նյութերի մի գգալի մասը քաղել է 12-րդ դարի վերջերին գրված ճառուցից: Իսկ 4514 և 939 թվահամարների ճառուցներն իրենց նյութերը հատկապես Ահեկան 22-ի ամսաթիվը վերցրել են 13-րդ դարի բնագրերից, որովհետև «Հայոց տոնացույցի»-ի հաշվարկները տալիս են հետևյալ արդյունքները.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1245	10	7	7	694	9	22	7
1252	10	5	7	701	9	22	7
1259	10	4	7	708	9	22	7
1266	10	2	7	715	9	22	7

***

Սուրբ Խաչի հետ կապված տոնական օրերի քննությունը կատարել ենք առանձին գլխի տակ: Այստեղ ներկայացնենք որոշ տեղեկություններ Խաչգիւտի մասին:

Հայոց հնագույն տոնացույցերը տալիս են հետևյալ վկայությունները.

ա) «Ձկնի Խաչին է երորդ կիրակէ]. Խաչգիւտ է և կամ ուր ամիսն բերէ, Մարերի ժէ»³:
բ) «Եւթներո[րդ] կիրակէ]. Խաչգիւտ է կամ ուր ամիսն բերէ, Մարերի Ի ժ»⁴:

1 Ձեռ. № № 759, էջ 173բ, 179, էջ 539ա-բ:
2 Տե՛ս Ձեռ. № № 752, էջ 173ա, 5667, էջ 138բ, 7203, էջ 82ա-բ, 9838, էջ 179ա, 4164, էջ 206ա և այլն:
3 Տե՛ս Ձեռ. № № 7741, էջ 407ա, 4107ա, 4107, էջ 762, 4628, էջ 282ա և այլն:
4 Տե՛ս Ձեռ. № 832, էջ 93բ, Վեճեփոկի 639 թվահամարի գրչագիր, Ս. Մեմճեմյան, Ազգ. աշխ., էջ 623-624:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 3082, էջ 395ա, 179, Վեճեփոկի 189 գրչագիր, 2695, էջ 93բ, 7530, էջ 131բ, 7433, էջ 284ա և այլն:
2 Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Լիակատար Վարք և վկայություն սրբոց, Բ. Ձ, էջ 346-375:
3 Ձեռ. № 759, էջ 174բ:
4 Ձեռ. № 179, էջ 539բ:

երևում է նաև «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումներից: Բերենք դրանք նկատի ունենալով ինչպիսիք հաշված 7-րդ և 5-րդ կիրակիները, այն է՝

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1284	10	15	1	733	10	10	1
1291	10	14	1	740	10	10	1
1298	10	12	1	747	10	10	1
1305	10	10	1	754	10	10	1

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1256	10	29	1	705	10	17	1
1263	10	28	1	712	10	17	1
1270	10	26	1	719	10	17	1
1277	10	24	1	726	10	17	1

3.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1228	10	29	1	677	10	10	1
1235	10	28	1	684	10	10	1
1242	10	26	1	691	10	10	1
1249	10	24	1	698	10	10	1

Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Հայոց 727 թվականին ընդօրինակված 759 թվականի Տոնացույցը Մարերի 17-ի ամսաթիվը քաղել է 1256 թ., 1263 թ., 1270 թ. և 1277 թ. գրված նախագաղափար մի տոնացույցից կամ պարզապես գրչագրում այդ մոլորումը կատարել է գրիչը նկատի ունենալով Հայոց 726 թ. (1277 թ.) ինչպես ինքնուրույն տոնի օրը, երբ Մարերի 17 (= Հոկտեմբեր 24) = կիրակի:

Այդ ամիս-ամսաթիվը տալիս է ինչպիսիք հաշված 7-րդ կիրակին համարժեք Հայոց շարժական տոմարի տվյալ: Միաժամանակ Հայոց անշարժ տոմարի (= Մարերի 10-ի) ամիս-ամսաթվային իրողությունն է բացահայտվում, երբ «Հայոց տոնացույց»-ի միջոցով հաշվարկված տվյալները համադրում ենք 12-րդ դարում գրված ճշգրտությունների վկայությունների հետ: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ ինչպիսիք հաշված 7-րդ և 5-րդ կիրակիներին Մարերի 10-ը համընկել է համապատասխանորեն 1228 թ., 1235 թ., 1242 թ., ու 1249 թ., ինչպես և 1284 թ. 1291 թ., 1298 թ. ու 1305 թ., երբ Մարերի 10-ը արդեն գրանցվել էր 12-րդ դարի կեսերին գրված ճշգրտությունում, իբրև Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվ համարժեք հուլյան տոմարի Մայիսի 17-ին:

Ինչպիսիք տոնը Հայոց տոնացույց մտավ հավանաբար 11-րդ դարում և դրվեց ինչպիսիք հաշված 7-րդ կիրակի, թեև 5-րդ կիրակին ևս փաստագրված է և վերածվեց շարժական տոնի: 12-րդ դարի բնագրերը վկայում են Մարերի 10-ը և նրա հուլյան համարժեքը Մայիսի 17-ը, իբրև անշարժ տոնական օր, իսկ 13-րդ դարի տոնացույցում առկա է Հայոց շարժական տոմարի Մարերի 17-ը, որը համադրվել է Հոկտեմբերի 29, 28, 26 և 24-ի կիրակիներին:

գ) «Ձ կիրակի. ինչպիսիք է»¹: Հասկացիր ինչպիսիք հաշված 7-րդ կիրակին: Հետագայում ընդօրինակված բոլոր տոնացույցերը ինչպիսիք տոնի օրը դրել են Սուրբ ինչպիսիք հաշված 7-րդ կիրակի, միաժամանակ ունեն ամսաթվային նշումներ և տարբեր խմբագրություններ: Այսպես, 5667 թվականի գրչագիրը գրել է. «Եթե(երրորդ կիրակի), Մարերի Ժ եւ Մայիս Ի Ժէ, ինչպիսիք է» (էջ 146ա): Նույն ձևակերպումն ենք գտնում 5436 թվականի Տոնացույցի խմբագրության մեջ (էջ 190ա):

9838 թվականի ձևագրում կարդում ենք. «Է կիրակի. Մարերի Ժ, ինչպիսիք է» (էջ 180ա): Իսկ 2031 թվականի գրչագրում գրված է. «Վեցերորդ կիրակի՝ ինչպիսիք է, Մարերի Ժ և Հոկտեմբեր Իէ (27)» (էջ 116ա): Այստեղ բերվել է Հայոց անշարժ տոմարի Մարերի 10-ը և - Հոկտեմբերի 27-ը, որոնք անկասկած իրար համարժեք չեն և Մարերի 10-ին և նրան համադրելի Հոկտեմբերի 27-ին երբեք ինչպիսիք տոնը չի համընկել: Սեպտեմբերի 27-ին ինչպիսիք տոնն էր, երբ ինչպիսիք տոնը կատարել են Սեպտեմբերի 15-ին ընկնող կիրակին: 4164 (էջ 208ա), 4874 և 8112 (էջ 69ա) թվականների տոնացույցերը այդ տոնի համար ունեն միայն 7-րդ կամ 6-րդ, որի տակ հասկացել են 7-րդ կիրակին: Այլ խոսքով բոլոր տոնացույցերն ինչպիսիք տոնը դրել են ինչպիսիք հաշված 7-ից կիրակին, որը ընկել է Հոկտեմբեր 26 ± 3 օր, այն է՝ Հոկտեմբեր 23-29-ի կիրակիներից մեկը նայած տարի: Բացառություն է կազմում 2092 թվականի Տոնացույցի խմբագրությունը:

Այնտեղ գրված է. «Մարերի Ժ. ինչպիսիք է. ... եւ ապա կիրակին ինչպիսիք է» (էջ 229ա): Բայց այդ տողերը գրել է Վարագ ինչպիսիք հաշիւն հաջորդող կիրակին, որը փաստորեն 4-րդ կիրակին է ինչպիսիք հաշված: Այն տոնի տեղափոխման անհաջող փորձ է, որովհետև հետագա գրված տոնացույցերը չեն արձագանքել նրան, թեև ճշգրտություն մի խումբ ինչպիսիք տոնը դրել է ինչպիսիք հաշված 5-րդ կիրակի: Այսպես 4514 և 939 թվականների գրչագրերը նշել են. «Մարերի Ժ. Գիւտ Սուրբ ինչպիսիք», իսկ ներքին լուսանցքում՝ «Հինգերորդ կիրակին Գիւտ Սուրբ ինչպիսիք» (էջ 360ա և 103բ-104բ): 7741 թվականի ձառոցն ունի «Կիրակի. Գիւտ ինչպիսիք, որ յերուսաղէմ», իսկ ներքին լուսանցքում՝ «Մարերի Ժ. ինչպիսիք է: Այս տեղս խառն է, տարոյն չըջանն [ա]ռաջ կու բերէ, դու յանսխալ յամսոյ... (եւ ի) կիրակի տաւնէ» (էջ 413ա-բ): Բացառությունը անորոշ է, սակայն հասկանալի: Այնտեղ փաստորեն ասվում է, որ ինչպիսիք հաշված 5-րդ կիրակիի ամսաթիվերին, այն է՝ Հոկտեմբեր 12 ± 3 օր պետք է տոնել նայած տարի: ինչպիսիք հաշված 5-րդ կիրակի են փաստել նաև 4977 (էջ 88ա), 4107 (էջ 775), 939 (էջ 477բ), 4698 (էջ 286ա) գրչագրերն երբեմն տալով նաև Մարերի 10-ը: Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվերով տրված ճշգրտությունն ունեն հետևյալ ձևակերպումները: Ըստ 832 թվականի ձառոցի. «Մարերի Ժ. Գիւտ Սուրբ ինչպիսիք որ յերուսաղէմ. ...» (էջ 95բ-96բ): Համարժեք տեղեկություն է տալիս Վենետիկի 639 թվականի գրչագիրը: 940 թվականի ձառոցը ՄՁ համարի տակ գրել է. «Մայիս Ժե (ուղղել՝ Ժէ) եւ Մարերի Ժ. Գիւտ Սուրբ ինչպիսիք յերուսաղէմ, ձեռն դշխոյ Հեղինեայ»: Իսկ 2948 և 6235 (էջ 83ա) թվականի ճշգրտությունն ունեն «Մարերի Ի տաւնն. Գիւտ Սրբոյ ինչպիսիք որ յերուսաղէմ»: Վերջապես 3266 թվականի ձառոցը ձևակերպել է. «Ինչպիսիք ի Մարերի Ժ» (էջ 137բ):

Հայոց Յայտնավորքների խմբագրությունները ինչպիսիք օրը միանշանակ դրել են Մարերի 10-ին և Մայիսի 17-ին կամ հակառակը²: Այլ խոսքով ինչպիսիք տոնի կապակցությամբ ունենք Հայոց անշարժ տոմարի Մարերի 10-ը և Հայոց շարժական տոմարի Մարերի 17-ը: Այն

1 Ձեռ. № 752, էջ 174ա:
2 Տե՛ս Ձեռ. № № 3082, էջ 396ա, 179, 2695 էջ 127բ, 9585, էջ 223ա, 7433, էջ 322բ և այլն:

Սուրբ Սարգսի հիշատակի օրվա մասին հայկական սկզբնաղբյուրների տված տեղեկությունները բազմաբնույթ են և հնարավորություն են տալիս լուծել մի քանի խնդիրներ, որոնք կարևոր են ինչպես Հայոց տոնացույցի զարգացման պատկերը պարզելու, այնպես էլ նրա վկայաբանության թարգմանության ժամանակը որոշելու տեսանկյուններից: Բերենք այդ վկայությունները և վերլուծենք նորագույն մեթոդների ընձեռած հնարավորություններով:

Հայոց հնագույն ճաշոց-տոնացույցերի խմբագրությունները չունեն Սուրբ Սարգսի տոնի կանոնը: Բացառություն է կազմում 5479 թվահամարի ճաշոցը, որը հայոց ճաշոցների 2-րդ խմբագրության ուշ շրջանի ընդօրինակություն է, որտեղ առկա է հայոց շարժական տոնացույցի հետևյալ կանոնը. «Յառաջադրի պահոցն շաբաթ աւր. Յիշատակ է սրբոյն Սարգսի զաւրավարի և այս կանոն կատարի...» (էջ 22բ-23բ): Այս կանոնը հնագույն ճաշոցի խմբագրություններից մեկի մեջ է անցել, ինչպես կտեսնենք, 8-րդ դարից հետո խմբագրված տոնացույցերից:

Ուշագրավ է, որ Սուրբ Սարգսի հիշատակի օրը Հովհան Օձնեցու ճաշոց-Տոնացույցում դրվել է Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, իբրև շարժական տոն, և հետագայում ոչ մի փոփոխություն չկրեց, միայն ստացավ հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվը:

Հնագույն Տոնացույցեր ունեն հետևյալ տվյալները: 759 թվահամարի տոնացույցում գրված է. «Էջ (շաբաթ). Սրբոյն Սարգսի զաւրավար և որդւոյ նորա Մարտիրոսի»: Նկատի է ունեցել Առաջավորի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը կամ Բուն Բարեկենդանից ետ հաշված 16-րդ օրը: 179 թվահամարի գրչագիրը տվել է նույնարժեք տեղեկություն միայն ավելացրել է Հունվարի 30-ի հուլյան ամիս-ամսաթիվը (էջ 540բ): Համարժեք տեղեկություններ են տալիս մեզ հայտնի բոլոր տոնացույցերի հետագա խմբագրությունները¹:

Միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը ավելացրել է Հունվար 31-ի ամսաթիվը:

Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվերի շարքով կազմված ճաշոցներն ունեն հետևյալ տվյալները. «Մարերի ԻԳ. Սարգսի զաւրավարի...» (էջ 97ա-99ա): Զուգահեռ վկայություն ունի Վենետիկի 639 և 6235 (էջ 109բ) թվահամարների գրչագրերը: Ասենք որ հայոց անշարժ տոմարի Մարերի 23-ին համարժեք Մայիս 30-ին երբեք Սարգիս զորավարի հիշատակի օր չեն կատարել, ուստի այդ ամսաթիվը մեխանիկորեն վեր է ածվում հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվի, որը կարելի է համադրել Սարգսի հիշատակի օրվա հետ, ինչպես անշարժ օրվա, այն է՝ Հունվարի 31-ի, այնպես էլ Առաջավորի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրվա հետ, որպես նրա շարժական տոնի օրվա հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրությունը Սարգիսի զորավարի և նրա որդի Մարտիրոսի հիշատակի օր է սահմանել Հունվարի 31-ը²: Նույնարժեք վկայություն կա 940 թվահամարի ճաշոցի ԺԷ (17) համարի տակ: Հետագայում ընդօրինակված ճաշոցների խմբագրությունները Սարգիս զորավարի հիշատակի օրը կանոնել են Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը³: Միայն 4977 թվահամարի գրչագրի հայոց ամսաթիվերով ճաշոցում տալիս է նոր ամսաթվային տվյալ, այն է... «Մարերի ԺԴ (14). Սրբոյն Սարգսի...» (էջ 89ա): Այս ամսաթվային նշումը ևս հայոց շարժական տոմարից է գալիս ակնհայտորեն:

1 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 752, էջ 153ա, 767, էջ 128բ, 2092, էջ 231ա, 5667, էջ 106բ, 7203, էջ 22ա-բ, 9838, էջ 155ա-բ, 4164, էջ 137բ, 4874, էջ 169ա-բ, 5398, էջ 112ա և այլն:
2 Ձեռ. N° 979, էջ 3բ և 54ա-բ:
3 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 4514, էջ 34բ, 936, էջ 141ա, 7741, էջ 49ա, 4916, էջ 70բ, 4107, էջ 87, 4438, էջ 47բ, 4698, էջ 35ա, 4459, էջ 69բ, 4962, էջ 130ա-բ, 5436, էջ 155ա և այլն:

Հայոց Յայսմավուրքի համառոտ խմբագրություններից մեկը գրում է. «Նոր(ին Արաց) ԻԳ. Սարգսի զաւրավարի... ԼԱ (Յունուարի)»¹:

Ըստ երևույթին 940 թվահամարի ճաշոցի հուլյան ամսաթվային տվյալը վերցրել է 3082 թվահամարի Յայսմավուրքի խմբագրությունից: Հայոց Յայսմավուրքի մյուս խմբագրությունները Սարգսի հիշատակի օրը կանոնել են Արաց 24 (= Հունվար 31) կանոնի տակ²:

Ակնհայտորեն Արաց 24-ը հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվ է, որի հուլյան համարժեքը իսկապես Հունվարի 31-ն է:

Փարիզի 178 թվահամարի (միկրոֆիլմ N° 879) ժողովածուի ԽԲ (42) համարի տակ գրված Սարգսի վկայաբանության մեջ ասվում է. «Յամսեանն Յունուարի ի կատարման աւուրն ԼԱ»:

Մշո տոնական ճառընտիրի ՀԲ (72) թվահամարի վերնագրի տակ կարդում ենք. «Մարերի Ի Ի (20). վկայաբանութիւն սրբոյն Սարգսի զաւրավարի եւ որդւոյն նորա, որոյ անուն կոչի Մարտիրոս, որ թարգմանի վկայ և այդոց զինուորաց, որք ընդ նոսա վկայեցին» (էջ 278): Այստեղ մենք գործ ունենք նոր ամսաթվային տվյալների հետ, որը համադրելի է կամ նրա տոնի հետ կամ վկայության օրվա՝ Հունվարի 31-ի:

Մ. Ավգերյանը բերել է Սարգսի վկայաբանության որոշ ամսաթվային տվյալներ, այն է՝ ըստ Հայոց Յայսմավուրքների՝ Հունվարի 31, ըստ Յունաց՝ Հունվարի 2 և ըստ Լատինացոց՝ Փետրվար 2Ժ:

Այսպիսով ունենք Սարգիս զորավարի նահատակության ամիս-ամսաթիվը, այն է՝ Հունվար 31-ը և նրա տարբերակը՝ Հունվարի 30-ը, ինչպես և հայոց շարժական տոմարի Մարերի 23, 20 և 14-ը, որոնք կսկսենք քննարկել քիչ հետո: Իսկ այժմ տանք հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվը Արաց 24-ը, որը համարժեք է դրվել Հունվարի 31-ին, իսկ Արաց 23-ը՝ Հունվարի 30-ին: Ակնհայտ է, որ հայոց բնագրերի տվյալները պետք է համադրել կամ Սարգսի նահատակության կամ տոնի օրերի հետ՝ կիրառելով հայոց տոմարական և տոնացույցային եղանակները և դրանցից ընտրել հավանական տարբերակը, որոնք չեն հակասում բնագրերի տեղեկություններին: Ասենք, որ Հունվարի 30-ի տարբերակը չենք նայում, որովհետև այն առաջացել է Հունվարի 31-ից 13-րդ դարում: Կիրառենք հայոց տոմարական եղանակը.

- 1. Արաց 24 = Հունվար 31, որտեղից Արաց 1 = Հունվար 8 = 429-432 թթ.: Հիշյալ ամսաթիվը հայոց անշարժ տոմարից է գալիս և ցույց է տալիս Սարկավագադիր տոմարի սկզբնական տարիները, որի հետևանքով հիշյալ հայոց տոմարի ամսաթիվը դուրս ենք գցում քննությունից:
- 2. Մարերի 23 = Հունվար 31, որտեղից Մարերի 1 = Հունվար 9 = 905-908 թթ.
- 3. Մարերի 20 = Հունվար 31, որտեղից Մարերի 1 = Հունվար 12 = 893-896 թթ.
- 4. Մարերի 14 = Հունվար 31, որտեղից Մարերի 1 = Հունվար 18 = 869-872 թթ.

Քննարկված հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվերը կարող էին առաջանալ հիշյալ տարիներին, եթե Սուրբ Սարգսի հիշատակի օրը տոնեին անշարժ տոնական օրով: Սուրբ Սարգսի հիշատակի օր է սահմանվել Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, որը համադրելով Մարերի 23-ի, 20-ի և 14-ի հետ կստանանք ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների հետևյալ տարբերակը.

1 Տե՛ս Ձեռ. N° 3082, էջ 393բ:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 179, 2695, էջ 22բ, 9585, էջ 135ա, 7529, էջ 125ա, 4741, էջ 186ա, 7433, էջ 216բ և այլն:
3 Մ. Ավգերյան, Լիակատար Վարք և վկայութիւն սրբոց Ռ. Բ, էջ 3-65:

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
882	2	3	7	330	10	20	7
896	1	31	7	344	10	20	7
910	1	27	7	358	10	20	7
924	1	24	7	372	10	20	7

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
879	2	7	7	327	10	23	7
893	2	3	7	341	10	23	7
903	1	31	7	355	10	23	7
921	1	27	7	369	10	23	7
935	1	24	7	383	10	23	7

3.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
797	2	18	7	245	10	14	7
902	1	23	7	350	10	14	7
916	1	20	7	364	10	14	7

Մարերի 20-ի ամիս-ամսաթիվը թե Հայոց տոմարական եղանակով, թե Հայոց տոնացույցային եղանակի մի տարբերակով տալիս է 896 թվականը: Քանի որ այդ ամիս-ամսաթիվը վկայվել է Մշո տոնական ճառընտիրի Սուրբ Սարգսի վկայաբանության վերնագրի մեջ, ապա կարելի է պնդել, որ այդ վկայաբանությունը թարգմանել է Ատոմի վանքի վանահայր Գագիկը և մտցրել իր Ատոմագրի մեջ, որից և վերցրել է Մշո տոնական ճառընտիրի ընդօրինակողը: Միաժամանակ պահանջատ է, որ Սողոմոն Մաքինացու Տոնականի ներկա տարբերակը գալիս է 9-րդ դարի վերջի - 10-րդ դարի սկզբների խմբագրությունից: Մարերի 23-ի ամիս-ամսաթիվը, թե Հայոց տոմարական եղանակով, թե Հայոց տոնացույցային եղանակի տարբերակով Համարժեք են 907 թվականին, ուստի Հայոց անշարժ տոմարի կարգով գրված ճառացիները Մարերի 23-ի Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվը քաղել են 9-րդ դարի վերջերի - 10 -րդ դարի սկզբներին գրված ճառացից և վեր են ածել Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվի, մանավանդ ինչպես նշել ենք վերևում, Հայոց անշարժ տոմարի Մարերի 23-ի Համարժեք Մայիս 30-ին, երբևէ Սարգիս զորավարի Հիշատակի օր չեն կատարել: Պակաս կարևոր է Մարերի 14-ի Հայոց շարժական տոմար ամիս-ամսաթիվը, որը Հայոց տոմարական եղանակով տալիս է 869-872 թթ., իսկ Հայոց տոնացույցային եղանակի մի տարբերակով 8-րդ դարի վերջերը, իսկ երկու տարբերակով 10-րդ դարի սկզբները: Այն ինչպես և մյուս ամիս - ամսաթիվերով ստացված տարբերակները, որ Սուրբ Սարգսի Հիշատակի օրը Հայոց Ճառոց-Տոնացույց է մտցրել և անշարժ տոնից վեր է ածել շարժականի դեպքում Առաջավոր կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը Հով-

հան Օձնեցին, քանի որ 8-րդ դարի վերջին տոնացույցի նոր խմբագրություն չի նշմարվում: Այսպիսով Սուրբ Սարգսի Հիշատակի օրը մինչև 8-րդ դարի սկզբները Հավանաբար նշել են անշարժ տոնական օրով Հունվարի 31-ին, իսկ 8-րդ դարի 20-ական թվականներին Հովհան Օձնեցին Սուրբ Սարգսի Հիշատակի օրը մտցրեց Հայոց տոնացույց և վերածեց շարժական տոնի: Սուրբ Սարգսի վկայաբանությունը թարգմանեց Ատոմի վանքի վանահայր Գագիկը, որը նրա Հիշատակի օրը վերածեց Հայոց շարժական տոմարի Մարերի 20-ի: Հայոց ճառացիների հնագույն խմբագրություններից է գալիս նաև Մարերի 23-ը և 14-ը, որոնք Հաշվել են վաղ շրջանում Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվերով և փոխանցվել ուշ շրջանում ընդօրինակված ճառացիներին և հասել մեր օրերը:

***

Հայոց սրբերի մեջ իր ուրույն տեղն ունի Վահանը՝ Գողթնի իշխանը: Ըստ Հայոց սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների նրա նահատակությունը տեղի է ունեցել Հայոց 186 թվականին (= 738 թ.), Ռուժուփ քաղաքում «ի մեծու շաբաթին Զատիկին երեքշաբթի»:

Գրիգոր Նլաթեցու խմբագրած Յայսմավուրքում առկա է երկուշաբթի օրվա տարբերակը: Քանի որ հիշյալ ժամանակ Զատիկը կատարվել է Մարերի կամ Մարգաց օրեք ամսաթիվում, ուստի Հայոց թվականին պետք է գումարել 552: Վահան Գողթնեցու Հիշատակի օրը Յայսմավուրքներում կանոնվել են Հայոց անշարժ տոմարի Արեգ 20 = Մարերի 28-ին, որին կանոնադառնանք փոքր ինչ հետո: Այժմ ներկայացնենք Հայոց տոնացույցերի և ճառացիների տվյալները:

Հայոց հնագույն տոնացույցերի խմբագրությունները Վահան Գողթնեցու Հիշատակի օրը կանոնել են Հունվարի 13-ի և Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև դնելով սրբերի թվարկման շարքի 5-րդ Համարի տակ, իսկ հետագայում, երբ Հովհաննես Մկրտչի նոր տոնական օր սահմանվեց այդ Հատվածում հիմնականում տեղափոխվեց 6-րդ Համարի տակ, թեև երբեմն պատահում է նաև 5-րդը, որը հետևանք է նախորդ սրբի կանոնի տեղափոխմանը 6-րդ կանոնի տակ:

Մեզ հանդիպած տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ միայն 2031 թվահամարի գրչագիրն ունի ամսաթվային նշում, այն է՝ «Ապա Վահանա[յ] Գողթնա[ցույց] Յ[ո]նիս[ար] ժ[մ]» (էջ 16բ):

Ասենք, որ Վահան Գողթնեցու Հիշատակը սովորաբար կատարվել է Հունվարի 21-24-ի ամսաթիվերից մեկում, երբ Հունվար 13 - Առաջավորի կիրակիի միջև տոնելի օրերը բավարարում էին սրբերի Հիշատակները առանձին առանձին տոնելու: Տվյալ դեպքում Հունվարի 16-ը այն ամսաթիվերից է, երբ հիշյալ Հատվածում տոնելի օրերը եղել են քիչ և սրբերի Հիշատակի երեք կանոն միացրել են և տոնել մեկ օրվա տակ և Վահան Գողթնեցու Հիշատակը նշել են 2-րդ օրվա կանոնով:

832 թվահամարի Ճառոցը գրել է. «Մարգաց Իճ. Վահան Գողթան Տեառն...» (էջ 99ա): Համարժեք ամսաթիվ է գրանցել նաև 4438 թվահամարի Ճառոցը, միայն ներքին լուսանցքում ունի երկուշաբթի օրվա նշումը (էջ 31ա): Վահան Գողթնեցու Հիշատակի օրվա Համար Մարգաց 27-ի նշումն ունի Վենետիկի 639 թվահամարի Ճառոցի խմբագրությունը: Նույնարժեք տեղեկություն է տալիս 4916 թվահամարի Ճառոցը (էջ 51ա-բ):

1 Ձեռ. № № 2695, էջ 83, 4741 էջ 243ա:
2 Տե՛ս Ձեռ. № № 759, էջ 178բ, 179, 752, էջ 151բ, 767, էջ 123բ, 5667, էջ 98բ, 7203, էջ 18ա, 9838 էջ 155ա, 2031, էջ 16բ, 4164, էջ 134ա-բ, 4874, էջ 162ա-բ, 4441, էջ 231բ-232ա, 8112, էջ 63ա-բ, 508, էջ 212բ-213ա և այլն:

Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրվա համար Մարերի 25-ի ամիս-ամսաթիվն է տալիս 6235 թվահամարի ծառուցը, որը դրել է Հունվար 13-ից հետո և Առաջավորի կիրակիից առաջ տոնվող սրբերի տոնելի օրերի 4-րդ կարգում՝ չունենալով Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրվա նշումը (էջ 99ա): Մարգաց 7-ի նշումն ունի 4977 թվահամարի ծառուցը (էջ 92 բ):

Միայն Հունվարի 13 - Առաջավոր կիրակիի միջև են դրել՝ 6-րդ շարքի մեջ Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը 7741 (էջ 36ա), 4107 (էջ 69), 939 (էջ 43ա-բ), 4698 (էջ 28բ) և այլ ճառոցների խմբագրությունները: 4698 թվահամարի ծառուցը ունի նաև երեքշաբթի օրվա նշումը: Այլ խոսքով ճառոցները ունեն հայոց շարժական տոմարի ամսաթվեր, որոնց մի մասը հետագայում վեր են ածվել անշարժի ամիս-ամսաթվի, որի օրերին երբեք Վահան Գողթնեցու հիշատակի օր չի նշվել: Նրա հիշատակի օրը, ինչպես նշվեց, դրվել է Հունվարի 13-ի և Առաջավորի կիրակիի միջև, հիմնականում 5-րդ կարգի տակ, իսկ ուշ շրջանում՝ 6-րդ և կատարվել Հունվար 21-24-ի օրերից մեկում նայած տարի, ուստի վերոհիշյալ ամսաթվերն արտացոլում են հիմնականում այդ օրվա հայոց շարժական տոմարի համարժեքները: Հնարավոր է ենթադրել Մարգաց 7-ի մի տարբերակի դեպքում նաև Վահան Գողթնեցու նահատակության օրվա համարժեք, որի մասին կխոսենք քիչ հետո: Հայոց տոմարական և տոնացույցային եղանակը կիրառելի է Միայն Մարգաց 7-ի համար, որը կքննարկենք ստորև: Իսկ այժմ հայոց տոնացույցային եղանակով գտնենք քննարկվող հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերի առաջացման ժամանակը:

Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը դնելով Հունվարի 13-ի և Առաջավորի կիրակիի միջև ընկնող 5-րդ կանոնի տակ օրինաչափորեն տոնելու դեպքում Մարերի 25-ը տալիս է՝

ա) 949 թ. (= Հայոց 397 թ.) Հունվար 22 (= Մարերի 25), երկուշաբթի:

բ) 951 թ. (= Հայոց 399 թ.) Հունվար 21 (= Մարերի 25), հինգշաբթի:

Պարզ է, որ Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրվա համար Մարերի 25-ն է գրանցվել 949 թ. կամ 951 թ. ուստի 6235 թվահամարի ծառուցն իր նյութերը քաղել է 10-րդ դարի կեսերի բնագրերից: Բացի այդ հասկանալի է, որ Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը տոնվում էր Հունվարի 13-ի և Առաջավորի կիրակիի միջև 10-րդ դարի կեսերին, ուստի նրա հիշատակի օրը այդ հատվածում դնելը Տոնացույցի 2-րդ խմբագրության արդյունք է, որը կատարվեց 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին:

Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը Մարգաց 7-ի նշում է ստացել 998 թ. (= Հայոց 446 թ.) = Հունվար 22 (= Մարգաց 7) = շաբաթ: Պարզ է, որ 4977 թվահամարի ծառուցն այդ ամսաթիվը վերցրել է 998 թ. գրված մի բնագրից հավանաբար նրա վկայաբանությունից կամ ճառոցից:

Մարգաց 25-ի և Մարգաց 27-ի ամիս-ամսաթվերից մեկն ու մեկը 5-րդ կարգի տակ կարող էին առաջանալ իրարից, որպես է-ի և Ե-ի սովորական համարվող գրչական սխալ, բայց հիշյալ ամսաթվերը տալիս են տարբեր ճառոցներ և այդ երկու ամսաթվերի անկախ առաջացումը չի բացառվում, ուստի բերում ենք այդ երկուսի արդյունքները և նրանցից որևէ մեկի ընտրությունը թողնում ընթերցողներին:

Բերենք հաշվումների արդյունքները.

1. ա) Մարգաց 25 = Հունվար 22 = հինգշաբթի = 1069 թ. (= Հայոց 517 թ.):

բ) Մարգաց 25 = Հունվար 22 = երեքշաբթի = 1071 թ. (= Հայոց 519 թ.):

գ) Մարգաց 25 = Հունվար 21 = երեքշաբթի = 1074 թ. (= Հայոց 522 թ.):

2. ա) Մարգաց 27 = Հունվար 22 = երկուշաբթի = 1078 թ. (= Հայոց 526 թ.):

բ) Մարգաց 27 = Հունվար 21 = հինգշաբթի = 1081 թ. (= Հայոց 529 թ.):

գ) Մարգաց 27 = Հունվար 21 = շաբաթ = 1083 թ. (= Հայոց 531 թ.):

Հասկանալի է, որ Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը Մարգաց 25 և 27-ին են եղել 11-րդ դարի 2-րդ կեսի որոշակի տարիներին, որտեղից 832 թվահամարի ծառուցը վերցրել է Մարգաց 25-ը և անշարժացել տալով բոլորովին այլ հուլյան համարժեք, որի ժամանակ երբեք նրա հիշատակի օրը չեն նշել, իսկ Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագիրը վերցրել է Մարգաց 27-ը և կրկին անշարժացրել: Պարզ է, որ Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը շարունակել են տոնել նաև 11-րդ դարում՝ նույն 5-րդ կանոնի տակ:

Հայոց Յայսմավորքների խմբագրությունները Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը կանոնել են Արեգի 20-ի և Մարտի 28-ի տակ հավանաբար նկատի ունենալով նաև վկայաբանություն այն հաղորդումը, որ նա վկայեց Ջատկին նախորդող երեքշաբթի օրը¹: Հարկ է նշել, որ 940 թվահամարի ծառուցը ԽԱ (41) համարի տակ Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը տվել է Մարտի 28 և Արեգի 21 (ուղղել՝ 20) կանոնի տակ: Հայոց անշարժ տոմարի Արեգի 20-ը հասկանալի պատճառով դուրս ենք գցում քննությունից, իսկ Մարտի 28-ին կամ նրան մոտ ամսաթիվը կարող էր գրանցված լինել իբրև Վահան Գողթնեցու նահատակության օր, որովհետև Ջատկից առաջ ընկնող երեքշաբթին պարբերաբար համընկել է Մարտի 28-ի կամ նրան մոտ ամսաթվում: Այս դատողությունները հնարավորություն են տալիս բնագրում վկայված Մարգաց 7-ը համարել ինչպես տոմարական, այնպես էլ տոնացույցային եղանակներով:

Հայոց տոմարական եղանակի հաշվումներն են.

1. Մարգաց 7 = Մարտ 28, որտեղից Մարգաց 1 = Մարտ 22 = 736-739 թթ.: Այս թվերից մեկում Վահան Գողթնեցին նահատակվել է:

2. Մարգաց 7 = Մարտ 27, որտեղից Մարգաց 1 = Մարտ 21 = 740-743 թթ.: Այս թվերից մեկում գրվել է նրա վկայաբանությունը:

Բերենք հայոց տոնացույցային եղանակի տվյալները. Ջատկից առաջ ընկնող երեքշաբթի Մարգաց 7-ին եղել են հետևյալ տարիներին՝ հայոց 176 թ. (=728 թ.), հայոց 190 թ. (= 742 թ.) և հայոց 204 թ. (= 756 թ.): Այս տարեթվերից միայն 190 թ. = 742 թ. = Մարգաց 7 (= Մարտի 27) = Ջատկից առաջ ընկող երեքշաբթի: Հնարավոր է, որ Մարգաց 7 (= Մարտի 27 = 742 թ.)-ը գալիս է նախնական բնագրից, երբ նրա վկայաբանությունը թարգմանվեց հայերեն: Այդ մասին առկա է մատենագրական վկայություններ հատկապես Վահան Գողթնեցու վկայաբանության հիշատակարանը և նրա վկայություն կապված Ջատկից առաջ ընկնող երեքշաբթին:

Բերենք այդ տվյալները, որը միատեղել է Ա. Մաթևոսյանը, 5-12-րդ դարերի հիշատակարանների մեջ²:

Փարիզի 178 թվահամարի գրչագրում (12-րդ դ.) գրված է. «Գործացաւ այս (Վահան Գողթնեցու վկայաբանությունը - Ռ. Վ.) յաւուրս Շամայ յամիր ումն (կարդա՛ «Մումնէ» - Ա. Մ), յայնկոյս Եփրատայ գետոյ, ի Ռուծափ քաղաքի: Իսկ յետ եւթն ամի, կրաւնաւորահայրն Աբրահամ, որ եւ Արտավազդ, աւնոյր ընդ իւր ոմանս յեղբարցս, եւ իջեալ յԱսորեստանս, հասանէր ի քաղաքն Կաղինիկոս: Անդ ի քաղաքին էջ եւ աւթեւանս արարեալ ի կրաւնաւորանոցին, որ կոչէր Դերման Ջաքէ, որ բազում սիրով ընկալաւ զմեզ: Եւ խրատ տայր որպէսզի մեծ զգուշութեամբ երթիցուք ի տեղին զի մի բուռն անկեալ ի թշնամեացն պատիժս կրեսցուք եւ մահ: Ապա զեղբարս եւ զգրաստան անդ թողեալ առեալ ընդ իւր զմի ոմն, եւ զտիւն եւ զգիշերն անցեալ մեծաւ աշխատութեամբ: Ապա ընդ արշալուշսն առաւաւտուն հասանէր ի տեղի կա-

1 Տե՛ս Ձեռ. № № 179, 2695, էջ 83ա, 7530, էջ 123բ, 4741, էջ 243ա, 7433, էջ 273ա և այլն:

2 Հայերեն Ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դդ., էջ 28-31:

տարմանն: Եւ մտեալ ի վկայարանս սրբոյ նահատակին, երկրպագութիւն եւ գոհութիւն մատուցան Քրիստոսի:

Եւ Աբրահամն (պետք է լինի «Թէոփիլէն» - Ա. Մ.) այն, որ եւ Աբու Ստեփան է, Բագում գթով եւ սիրով ընդառաջեալ մեզ եւ Հանգոյց զմեզ ի ձեռն նորա արար մեզ Աստուած մտանել ի սուրբսն: Եւ երկրպագեալ Տեսուն ի վկայարանս Սրբոյն Սարգսի: Եւ տեսեալ զեպիսկոպոսն՝ այր ճշմարիտ եւ երկիւղած յԱստուծոյ, եւ բագում սիրով եւ հիացմամբ ընկալաւ զմեզ: Եւ ապա կոչեցեալ զամենայն գիտուն մարդիկն, որք երեւելիք էին ի դրան արքունի որք քաջ տեղեակք էին վկայութեան սրբոյն, յորոց ուսալ հաւաստապէս հոռոմ գրով հտուն մեզ զվկայութիւն քաջ նահատակին:

Եւ սիրով մեծարեալք հրաժարեցաք յեպիսկոպոսէն եւ յայդոցն, եւ աղաւթեալք ի վկայարանի սրբոյ Վահանայ գոհացաք, զողորմութենէն Քրիստոսի: Եւ անտի դարձեալ ընդ գետն եփրատ, եւ առեալ զեղբարսն եկաք ի քաղաքն Ուռհայ, եւ աղաչեալ զեպիսկոպոսն, թարգմանեցաք զգիրսն ի Հայ լեզու: Եւ անտի գնացեալք եկաք ի Հայս, մերձ ի տաւն Յայտնութեան եւ գտեալ զեղբարս մեր ողջ եւ խաղաղութեամբ գոհացաք զԱստուծոյ, որ զանարժանութիւնս մեր արժանի արար Հանդիպիլ այսմ շնորհի:

Եւ ապա սկսաք պատմագրել սկիզբն առնելով ուստի արժան իսկ էր: Ի նոյն յարելով զվկայութիւն սրբոյ Վահանայ վկայի, ի յորդորումն հաւատացելոց ի փառս եւ ի գովեստ Աստուծոյ, որում պատիւ եւ զաւրութիւն յաւիտեանս յաւիտեանից ամէն: Արդ յետ ըմպելոյ զբաժակ պատուհասի աշխարհիս Հայոց ի հարիւր յիսուն եւ երկուք թուականին Հայոց՝ այս գործեցաւ: Եւ զերեսուն եւ զչորք ամս կային ի գերութեանն, մինչեւ ի հարիւր եւ ութսուն եւ վեց ամ թուականին յորում հանդիպեալ վկայութիւն սրբոյ Վահանայ, խոստանալով զտէր Յիսուս Քրիստոս զորդին Աստուծոյ:

Արդ ի ձեռն այսց վկայութեանց, ձեզ հարց եւ եղբարց, ես տառապեալ անձս, եւ հանապազահիւանդ եւ խորհրդապահ սրբոյ վկային, եւ վերստին պատճառաւ յորդորմամբ գրոցս վկայութեան աղաւթս առնել ի վերայ իմ աղաչեմ, որ զիմ անարժանութիւնս արժանի արար գրել եւ տալ զայս Պատմութիւնս վերջնոց, զի թերևս ձեզ աղաւթիւք գտայց զերծեալ ի վատթարաց դասուէ, եւ որոց ասեն, եթե «եկայք աւրհնեալք Հաւր իմոյ», նոցա արժանի եղելոցն հանդիպիլ արասցէ Քրիստոս Յիսուս, եւ զմեզ զամենայն հաւատացեալքս անուանն իւրոյ, յորում փառք եւ երկրպագութիւն ընդ Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյն, յաւիտեանս յաւիտեանից, ամէն»:

Երևանի 4803 թվահամարի գրչագրում առկա է վերոհիշյալ բնագրի մի այլ տարբերակ, այն է՝ «գործեցաւ այս յաւուրս ամիր Մուսնէին Շամա, յայնկոյս Եփրատ գետոյ, յՌուծափ քաղաքի: Իսկ ետ է ամի հայր վանացն Երաշխաւորի, որոյ անուն Աբրահամ կոչի, առ ընդ իւր եղբարց եւ զառաջացեալ պատանին, որ էր սպասաւոր սրբոյ, և իջեալ յԱսորեստան, և գնացեալ հասեալ ի քաղաքն Ռուծափ, և ի ձեռն Թէոփիլոսին այն, որ և Աբու-Ստեփան կոչէին, երկրպագեալ Աստուծոյ ի վկայարան սուրբ նահատակին: Եւ առեալ գրով զՊատմութիւն սուրբ վկայիս, և եկաք յՈւրհա, և աղաչեցաք զեպիսկոպոսն թարգմանել զճառս ի հոռոմ գրոց ի Հայ գիր: Եւ անտի յարուցեալ եկաք ի վանս Երաշխաւոր յաւուր տաւնի Յայտնութեանն, և ապա սկսեցաք պատմագրեալ զվկայարանութիւն սրբոյն Վահանայ յորդորումն ամենայն հաւատացելոց ի փառս և գովութիւն Աստուծոյ, յորում պատիւ և զաւրութիւն յաւիտեանս, ամէն»:

Արդ յորժամ բաժակն պատուհասի ընգալաւ աշխարհս Հայոց, էր թիւն ի ՃՄԲ և ի ՃՁԶ Հանդիպեցաւ վկայութիւն սրբոյն Վահանայ, խոստովանելով յՅիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ:

Արդ, ի ձեռն այսց վկայութեանց, ձեզ հարց և եղբարց տառապեալ անձս Աբրահամ երեսու անգեալ աղաչեմ առնել վասն իմ աղաւթս առ Տէր, որ զիմ անարժանութիւնս արժանի արար Աստուած, գրել և տալ զայս Պատմութիւն յիշատակի վերջնոց, զի թերևս ձերով աղաւթիւք

արժանի եղէց հասնել մասին ժառանգութեան սրբոցն ի լոյս, ի Քրիստոս Յիսուս, ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս»:

Ըստ 3658 թվահամարի գրչագրի Վահան Գողթնեցու վկայարանությունը «Թարգմանեցաւ ի Յունաց ի մերս ի թուին Հայոց ի ՃԶ» (էջ 257բ): Երուսաղեմի 120 թվահամարի Տոնապատճառն ունի համարժեք վկայություն, միայն թարգմանված է համարում ասորերենից: Ակնհայտ է, որ վկայարանությունը գրվել և թարգմանվել է Վահան Գողթնեցու վկայությունից հետո, որը տեղի ունեցավ Հայոց 186 թվականին (= 738 թ.), ուստի վերոհիշյալ բնագրերի մեջ վկայված Հայոց թվական ՃԶ-ն պետք է սրբագրել ՃՂ: Հայոց ՃՂ (= 742 թ.) թվականն է տալիս նաև Մարգաց 7-ի միջոցով և Հայոց տոնացույցային եղանակով ստացած արդյունքը: Կարելի է պնդել, որ Երաշխավորի վանահայր Աբրահամ-Արտավազը Վահան Գողթնեցու վկայարանությունը թարգմանելու և խմբագրելու ժամանակ, այն է՝ Հայոց 190 թվականին (= 742 թ.) Մարգաց 7-ը դրել է նկատի ունենալով Զատիկից հետ հաշված երեքշաբթին որպես Վահան Գողթնեցու նահատակության համարժեք օրը, որը նրա թարգմանության և խմբագրության ժամանակ ընկել է Մարգաց 7-ը (= Մարտ 27), երեքշաբթի: Մարգաց 7-ը կրկնվեց Հուլյան տոմարի այլ համարժեքով, երբ Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը տեղափոխվեց Հունվարի 13 Առաջավորի կիրակիի միջև:

Այսպիսով Վահան Գողթնեցին նահատակվել է Հայոց 186 թվականին (= 738 թ.) Զատիկից հետ հաշված մեծ երեքշաբթին է դրվել նրա նահատակության օրը, որը վկայարանության թարգմանության և խմբագրության տարում համընկել է Մարտ 27 և Մարգաց 7-ին: Այդ հատվածում ընդհանրապես սրբերի հիշատակի օր չի կատարվել, որի հետևանքով հավանաբար տոնացույցի 2-րդ խմբագրության ժամանակ Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը տեղափոխել են Հունվարի 13-ի և Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև դնելով 5-րդ կանոնի տակ: Դրանից հետո Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը ստացավ Հայոց շարժական տոմարի վերը քննարկված ամիս-ամսաթվերը: Կրկնվեց նաև Մարգաց 7-ը՝ Հուլյան նոր համարժեքներով իբրև շարժական տոն: 14-րդ դարի սկզբներին Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրվա կանոնը տեղափոխվեց 6-րդ կարգ և շարունակվեց տոնվել նույն հատվածում: Այն դեպքում, երբ Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև օրեր չէին մնում, տոներ չէին կատարում կամ տեղափոխում էին այլ տեղ, իսկ երբ տոները օրերը քիչ էին լինում այդ հատվածի տոները կատարում էին խումբ խումբ, որի հետևանքով նրա տոնի օրը ստացել է նաև Հունվար 16-ը: Միմեոն Երևանցու տոնացույցում Վահան Գողթնեցու հիշատակի օրը դրվել է 6-րդ կանոնի տակ, բայց տարեգրի փոփոխության հետևանքով տոներ են տարբեր կերպ:

***

Թեոդորոս գորավարի հիշատակի օրը, ինչպես տեսանք, Հովհան Մանդակունին սահմանեց Ճաշոց-Տոնացույցի 2-րդ խմբագրության մեջ և դրեց Բուն Բարեկենդանի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, իբրև շարժական տոն: Այդ հիշատակի օրը հետագայում ոչ մի փոփոխություն չկրեց, միայն որոշ բնագրերում գրանցվեց Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ, որն առաձևահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Վենետիկի 169 թվահամարի «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի խմբագրության մեջ Բուն Բարեկենդանի շաբաթ օրվա տակ գրված է: «Մարգաց ԻԳ. Թեոդորոսի զաւրավարի...» (էջ 49ա): Այս ամիս-ամսաթիվն են տալիս Վենետիկի 639 թվահամարի Ճաշոցը, ինչպես և Երևանի 2092 թվահամարի Տոնացույցը: Վենետիկի 639 թվահամարի Ճաշոցի մեջ գրված է. «Մարգաց ԻԳ.

1 Տե՛ս Ս. Շեմճեմյան, Մայր ցուցակ... Բ. Դ, էջ 567-588:

Թէոդորոսի զաւրավարին...»¹: Իսկ 2092 թվահամարի տոնացույցը ձևակերպել է. «Առաջին շաբաթին շաբաթ աւրն. Թէոդորոսի զաւրավարին տաւն է. ... Ի Մարգաց ԻԳ-ն» (էջ 232ա-բ):

Ստորև ճաշոցների դասակարգման մեջ ցույց տվեցինք, որ Հայոց շարժական տոմարի Մարգաց 23-ի նշումը կատարվել է 898 թվականին և գալիս է Վենետիկի 169 թվահամարի գրչագրի նախագաղափար օրինակից: Այն փոխանցվել է հետագայում ընդօրինակված ճաշոցներին և Տոնացույցներին: Միաժամանակ պարզ է դառնում՝ որ Վենետիկի 639 թվահամարի ճաշոցն իր նյութերը տալիս նկատի է ունեցել 9-րդ դարի վերջի կամ 10-րդ դարի վերջի մի ճաշոց:

Հայոց հնագույն տոնացույցերը վկայել են «Աղուհացիցն առաջին շաբաթն աւրն. Թեոդորոսի զաւրավարի (տաւն է)»²:

Հետագայում ընդօրինակված բոլոր տոնացույցների խմբագրութունները չնչին փոփոխութուններով կրկնում են նախորդներին, երբեմն «զաւրավարի»-ն դարձնելով «զինաւորի»³: Միայն 2031 թվահամարների Տոնացույցում առկա է հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթվային նշում, այն է՝ «Շաբ[աթ]. Յիշատակ է Թէոդորոսի, Փետր[ուար] Ժէ» (էջ 27բ):

Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի խմբագրութունը տալիս է. «Նորին (փետրուարի) Ժէ. Թէոդորոսի զաւրավարի...»⁴: Իսկ 940 թվահամարի ճաշոցում ԻԵ (25) համարի տակ կարդում ենք. «Փետրուարի Ժէ. Թէոդորոսի զաւրավարի, որոյ տաւնն կատարի աղուհացսն յառաջին շաբաթն աւրն...»:

Հուլյան տոմարի Փետրվարի 17-ը գալիս է հունական տոնացույցից, որի առաջին գրանցումը կատարել է Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած Տոնացույց-Յայսմավուրքում: Թեև այդ ամիս-ամսաթիվը կարող էր առաջանալ պարբերաբար այն ժամանակ, երբ Զատիկը կատարվել է Ապրիլ 1-ին, իսկ Թեոդորոս զորավարի հիշատակի օրը կրկնի Փետրվարի 17-ին՝ Բուն Բարեկենդանի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը: Նույնաբեք տեղեկութուններ ենք գտնում Հետագայում ընդօրինակված ճաշոցների խմբագրութունների մեջ, որոնք Թեոդորոսի զորավարի հիշատակի օրը կանոնել են Բուն Բարեկենդանի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը⁵:

Վենետիկի 1048 թվահամարի Յայսմավուրքի ընդօրինակութան մեջ, որը Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած տոնացույցի հետագա խմբագրութուն է կարդում ենք. «(Փետրուար) Ժէ. վկայաբանութիւն) սրբոյն Թէոդորոսի մեծ վկային Քրիստոսի, որ թարգմանի աստուածապարզ և տաւնն կատարի յԱղուհացից առաջին շաբաթ աւուրն... (էջ 228բ)⁶: Ի դեպ «Եւ տաւնն կատարել յԱղուհացիցն առաջին շաբաթ աւուր» նախադասութունը հետագա խմբագրութան արդյունք է կամ էլ հեղինակի բացատրութունը տոնի կատարման մասին իբրև շարժական տոն, քանի որ հուլյանը Թեոդորոսի հիշատակի օրը տոնել են անշարժ տոնական օրով: Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրութունները Թեոդորոսի հիշատակի օրը կանոնել են Մեհական 11 և Փետրվար 17-ի տակ կամ հակառակ հաջորդականությամբ և միշտ նշել, որ նրա տոնը կատարվում է «յառաջին շաբաթ Աղուհացից», ինչպես բերել է նրա վկայաբանութունը⁷:

1 Տե՛ս Ս. Մեմենյան, Ազգ. աշխ., Բ. Դ, էջ 625-626:
2 Տե՛ս Ձեռ. № № 759, էջ 180բ, 179, էջ 528բ և 540բ:
3 Տե՛ս Ձեռ. № № 752, էջ 154ա, 767, էջ 130, 2092, էջ 232ա-բ, 5667, էջ 103ա, 7203, էջ 24ա-բ, 9838, էջ 156ա, 2031, էջ 27բ, 4164, էջ 140ա, 4874, 5419 էջ 177բ, 4459, էջ 70բ-71ա, 5436, էջ 156ա-բ և այլն:
4 Տե՛ս Ձեռ. № 979, էջ 3բ և 72ա-բ:
5 Տե՛ս Ձեռ. № № 1028, էջ 98բ, 6235, էջ 124 ա, 7741, էջ 67ա, 4916, էջ 99ա, 4107, էջ 124, 939, էջ 80բ և այլն:
6 Տե՛ս Հ. Ոսկանյանի Ազգ. աշխ., Բ. Բ:
7 Տե՛ս Ձեռ. № № 3082, էջ 394ա, 179, Վենետիկի 189 թվահամարի գրչագիր, 2695, էջ 40ա, 8179, էջ 20ա, 9585, էջ 151ա, 4741, էջ 198ա, 7433, էջ 235ա, ինչպես և Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրութունները:

Մեհականի 11-ը Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվ է համարվեք Փետրվարի 17-ին, ուստի այն չի կապվում Թեոդորոս զորավարի հիշատակի օրվա շարժական տոնի հետ:

Այսպիսով, Թեոդորոս զորավարի տոնական օրը կանոնել է Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը Բուն Բարեկենդանի կիրակիին հաջորդող շաբաթ օրը և հետագայում ոչ մի փոփոխություն չի կրել և միշտ տոնվել է իբրև շարժական տոն:

***

Հայոց հնագույն տոնացույցերը կիրակոսի և նրա մոր Յուդիտայի հիշատակի օր են սահմանել Հունվարի 13-ի և Առաջավորի կիրակիի միջև 7-րդ կարգի տակ: Բերենք այդ տեղեկութունը. «Կիրակոսի և մաւր նորա Յուդիտեա և Աբղլմսեհի. Յունու[արի] Լ»¹: 179 թվահամարի գրչագրին չունի Հունվարի 30-ի նշումը: Հետագայի ընդօրինակված տոնացույցերը դրել են նույն հատվածում, միայն տեղափոխել են հիմնականում 5-րդ կանոնի, երբեմն պատահում է 4-րդ կանոնի տակ²:

Հայոց անշարժ տոմարի կարգով գրված ճաշոցների խմբագրութուններն ունեն տարբեր ձևակերպումներ: Այսպես 832 թվահամարի գրչագրին վկայել է. «Հրոտից ԺԵ. Սրբոյն Կիւրակոսի եւ մաւր նորա Յ[ուդ]իտայ...» (էջ 100բ-101բ): Այս ամսաթիվն ունեն 6235 (էջ 100ա), 4977 (էջ 93բ), 939 (էջ 42ա), 4438 (էջ 31բ) և այլ գրչագրեր: Միայն 4916 թվահամարի ճաշոցը գրանցել է Հրոտից ԺԵ-ի տակ, որը կարծում ենք գրչական սխալի արդյունք է՝ ԺԵ-ն փոխվել է ԺԵ-ի: Մի խումբ ճաշոցների խմբագրութուններ փաստագրել են Հունվար 13-ի և Առաջավորի կիրակիի միջև 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ կարգի տակ, իսկ երբեմն պատահում է երկուշաբթի օրվա նշումը³:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրութունները կիրակոսի և նրա մոր Յուդիտայի հիշատակը կանոնել են մի դեպքում Հուլիս 15-ի կարգի տակ (Վենետիկի 1048 և 710 թվահամարների գրչագրեր), մյուս դեպքում՝ Հրոտից 9 և Հուլիս 15-ի տակ⁴:

Մ. Ավգերյանը բերել է երեք ամիս-ամսաթվային նշում այդ սրբերի հիշատակի օրվա կապակցությամբ, այն է՝ Հայոց՝ Յուլիս 15, Տեր-Իսրայելի՝ Մարտ 15, Յունաց՝ Յուլիս 15 և Լատինացոց՝ Յունիս 16⁵: Ի դեպ Մարտի 15-ի ամսաթվային նշում մեզ չի պատահել: Այսպիսով կիրակոսի և նրա մոր Յուդիտայի հիշատակի օրվա համար ունենք հուլյան տոմարի Հունվար 30, Հայոց շարժական տոմարի Հրոտից 15-ը, որը վեր է ածվել Հայոց անշարժ տոմարի և ստացել Հուլիս 21-ի համարվեք: Վերջինս դուրս ենք գցում քննութունից, որովհետև Հուլիս 21-ին երբեք հիշյալ սրբերի հիշատակի օր չեն նշել, այլ հուլյանը անշարժ տոնական օրվա Հուլիս 15-ին, որը համարվել են Հայոց անշարժ տոմարի Մարգաց 9-ի հետ, ինչպես և Հունվարի 24-25-ին, երբ տոնել են Հունվար 13 - Առաջավորի կիրակիի միջև 7-րդ կանոնի տակ: Այլ խոսքով մնում է Հունվարի 30-ի, Հունվարի 24-25-ի և Հայոց շարժական տոմարի Հրոտից 15-ը: Սրանցից Հունվար 30 = Հրոտից 15, որտեղից Հրոտից 1 = Հունվար 18 = 1109-1112 թթ., իսկ

- ա) Հրոտից 15 = Հունվար 25 = Երկուշաբթի = Հայոց 585 թվական = 1137 թ. = 7-րդ կանոն
- բ) Հրոտից 15 = Հունվար 25 = Հինգշաբթի = Հայոց 588 թվական = 1140 թ. = 7-րդ կանոն:

1 Տե՛ս Ձեռ. № № 759, էջ 178ա-բ, 179 էջ 540ա:
2 Տե՛ս Ձեռ. № № 752, էջ 151բ, 767, էջ 123բ, 5667, էջ 98բ, 7203, էջ 17ա, 9838, էջ 152ա-153ա, 2031, էջ 17ա-19ա, 4164, էջ 134ա-բ, 4874, էջ 162բ, 4441, էջ 231-232ա, 8112, էջ 62բ-6բ, 508, էջ 212 բ-213ա և այլն:
3 Տե՛ս Ձեռ. № № 7741, էջ 35բ-36ա, 4107, էջ 68, 4698, էջ 28բ և այլն:
4 Տե՛ս Ձեռ. № № 3082, էջ 397 բ, 179, Վենետիկի 189 թվահամարի գրչագիր, 2695, էջ 186բ, 9585, էջ 277բ, 4741, էջ 352ա, 7433, էջ 390ա, Գրիգոր Խլաթեցու տարբերակի խմբագրութունները:
5 Տե՛ս Լիակատար Վարք և վկայութիւն սրբոց, Բ. Ա, էջ 170-187:

Պարզ է դառնում, որ Կիրակոսի և նրա մոր Յուզիտայի հիշատակի օրվա կանոնից է առաջացել Հրոտից 15-ը կամ 1137 թ. կամ 1140 թ. և որոշ ժամանակ հետո գրանցվել է 832 թվահամարի Ճաշոցում և վեր է ածվել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի:

Հայոց շարժական տոմարի Հրոտից 15-ը դնելով համարժեք Հուլիս 15-ին ստանում ենք 452-455 թթ. քառամյակը, որը կարող էր լինել հիշյալ սրբերի վկայաբանության թարգմանության տարիները, սակայն քիչ հավանական ենք համարում, քանի որ Հրոտից 15-ը առաջացել է տոնական օրվա հիման վրա:

***

Վարդանանց պատերազմը հատկապես Ավարայրի ճակատամարտը տեղի ունեցավ 451 թվականի Մայիսի 26-ին՝ Հոգեգալստեան (Պենտեկոստեի) կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը, ինչպես վկայել է Ղազար Փարպեցին, այսինքն Հազկերտ 2-րդի 12-րդ տարվա վերջերին: Սակայն Վարդանանց նահատակության օրը՝ Մայիս 26-ը չդարձավ նրանց հիշատակի օր, մանավանդ 5-րդ դարում, ինչպես երևում է «Կանոնք ընթերցողացի»-Տոնացույցի խմբագրություններից, սրբերի հիշատակի տոնական օրով՝ նկատի ունենալով հիմնականում նահատակության օրը:

Վարդանանց հիշատակի օրը դրվեց Օգոստոսի 1-ին, որտեղ տոնում էին Մակաբայեցոց և Վաչե Մամիկոնյանի և նրա զինակիցների հիշատակը, որպես Քրիստոնեության համար կռիվներում զոհվածների, վերջինս ըստ ավանդության կանոնել էր Արիստակես կաթողիկոսը Պարսից պատերազմներում զոհվածների համար: Այլ խոսքով Վարդանանց հիշատակի օրը տոնվեց Մակաբայեցոց և Վաչեյանների հետ միասին, անշարժ տոնական օրով մինչև 8-րդ դարի 20-ական թվականները:

Հովհան Օձնեցիի Վարդանանց հիշատակի օրը կանոնեց Բուեն Բարեկենդանից առաջ ընկնող երեքշաբթի, այն է՝ Բուեն Բարեկենդանի կիրակիից ետ հաշված 4-րդ օրը և անշարժ տոնի օրը վերածվեց շարժականի: Նա նույնպես չվերականգնեց Մայիս 26-ը, որովհետև նրա Ճաշոց-Տոնացուցում մի կողմից դասավորված էին շաբաթական շարքի հիման վրա, մյուս կողմից Զատիկ-Պենտեկոստե հատվածում արգելվում էր սրբերի հիշատակի օր կանոնելը, ըստ ավանդության, որը վերագրվում է Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսին: Բերենք Հայոց Հնագույն տոնացույցերի տեղեկությունները: Ըստ 759 թվահամարի գրչագրի «Գշ (երեքշաբթի). Սրբոց Վարդանանցն» (էջ 179բ): Համարժեք վկայություն ունի նաև 179 թվահամարի գրչագիրը (էջ 540բ): 2092 թվահամարի Տոնացույցը ունի ամսաթվային նշում, այն է՝ «Գշ (երեքշաբթի) աւր. Վարդանանց, ի Հրոտից Լ» (էջ 232ա): Այլ խոսքով Վարդանանց հիշատակի օրը կանոնվել է Առաջավորի կիրակիից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի կամ Բուեն Բարեկենդանից ետ հաշված 6-րդ օրը: 14-րդ դարի ինչպես և հետագայի տոնացույցերի խմբագրություններում Վարդանանց տոնի օրը տեղափոխված ենք տեսնում նույն շաբաթի հինգշաբթի օրը, որտեղ նախորդ տոնացույցերում կանոնվել է Ղևոնդեանց հիշատակի օրը: Հիշյալ խմբագրության պատճառով մեզ անհասկանալի է: Ինչևէ, 752 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Եշ (հինգշաբթի). Վարդանանց...» (էջ 153բ): Նույնարժեք տեղեկություններ են տալիս հետագայի տոնացույցերի խմբագրությունները¹:

Հայոց անշարժ տոմարի կարգով տրված ճաշոցների խմբագրություններ ունեն «Հրոտից Լ. Սրբոց Վարդանանցն»²: Նույնարժեք տեղեկություն է տալիս նաև Գրիգոր Վկայասերի Տօնա-

նամակի շարունակության մեջ՝ Հայոց ամսաթվերով տրված մասում¹, ինչպես և 4977 թվահամարի Ճաշոցը (էջ 95բ): Իսկ 940 թվահամարի Ճաշոցը ՂԹ (99) համարի տակ Վարդանանց հիշատակի օրը դրել է «Աւգոստոս Ե եւ Հրոտից Լ» կանոնի տակ:

936 և 7741 թվահամարների ճաշոցները Վարդանանց տոնի օրը տվել են երեքշաբթիի կանոնի տակ, ինչպես վաղ շրջանի տոնացույցերում է, 4514 և 939 թվահամարիների ճաշոցներն ունեն «Հրոտ Լ. սրբոց Վարդանանց (իսկ ներքին լուսանցքում առկա է հինգշաբթի օրվա նշումը)» (էջ 42ա և 69բ): Հիշյալ բնագրերը ցույց են տալիս, որ մինչև 14-րդ դարի 60-ական թվականները Վարդանանց տոնը տոնել են երեքշաբթի կամ հինգշաբթի, որովհետև 752 թվահամարի Տոնացույցն (1314 թ.), ինչպես տեսանք, արդեն ունի հինգշաբթի օրվա նշումը, իսկ 14-րդ դարի 60-ական թվերից հետո ընդօրինակված և ոչ մի բնագրում չի հանդիպում երեքշաբթի: Հարկ է նշել, որ Եղիշեի Վարդանանց պատմության գրչագրերում հատկապես ճառընտիրներում, որոնց համառոտ նկարագրությունը տվել է Ե. Տեր-Մինասյանը, առկա է երեքշաբթի և հինգշաբթի օրվա նշումները, որոնք գալիս են տոնացույցերից և ճաշոցներից: Ուստի երեքշաբթիի նշում ունեցող ճառընտիրների ընդօրինակությունների նախագաղափար գրչագրերը գալիս են 13-րդ և ավելի վաղ դարերից:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունները Վարդանանց հիշատակի օրը կանոնել են «Հրոտից Լ և Աւգոստոս Ե»-ի տակ², իսկ Գրիգոր Նլաթեցու խմբագրությունների մեջ գտնում ենք Աւելեաց Բ-ի (= Օգոստոս 7) տակ, որը հետագա տեղափոխման արդյունք է:

Մ. Ավգերյանը վկայել է Օգոստոս 7-ը նկատի ունենալով միայն Գ. Նլաթեցու տարբերակը³: Փաստորեն առկա է Վարդանանց տոնի օրը՝ Բուեն Բարեկենդանից ետ հաշված 6-րդ և 4-րդ օրերը, երեքշաբթի և հինգշաբթի, ինչպես և Հրոտից 30-ը: Քանի որ Հրոտից 30-ը գալիս է 12-րդ դարի բնագրերից, ուստի հիշյալ տոնի օրը և ամսաթիվը համադրելի է միայն 1-ին տարբերակով, այն է՝ Բուեն Բարեկենդանից ետ հաշված 6-րդ օրը, երեքշաբթի և Հրոտից 30-ը:

Բերենք «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների արդյունքները.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Օարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Օարաթվա օր
1074	2	25	3	522	12	30	3
1088	2	22	3	536	12	30	3
1193	1	26	3	641	12	30	3

Վերահիշյալ աղյուսակից պարզ է դառնում, որ Հրոտից 30-ը առաջացել է 1074 թ. կամ 1088 թ. զուգահեռ ունենալով Փետրվարի 25 և 22-ը և փոխանցվել հետագա ընդօրինակություններին, հատկապես 832 թվահամարի (նաև Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագրին) Ճաշոցին, որի հեղինակը Հրոտից 30-ի Հայոց տոմարի ամիս-ամսաթիվը՝ առաջացած տոնացույցային եղանակով վեր է ածել Հայոց անշարժ տոմարի Հրոտից 30-ի համարժեք դնելով Հուլյան տոմարի Օգոստոսի 5-ի, որը և փոխանցվել է հետագա ճաշոցներին և տոնացույցերին, մինչդեռ Օգոստոս 5-ին երբևէ Վարդանանց տոնը չի կատարվել: Ակնհայտ է, որ Հրոտից 30-ը համադրվել է Բուեն Բարեկենդանից առաջ ընկնող երեքշաբթի օրվա հետ 11-րդ դարի 70-80-ական

1 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 5667, էջ 102ա, 767, էջ 129ա, 7203, 9838, էջ 155ա-բ, 4164 էջ 138ա, 4874, 5398, էջ 112ա-բ, 4459, էջ 69բ-70բ և այլն:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 832, էջ 102ա-103ա, Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագիր, 6235, էջ 117բ և այլն:

1 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 979, էջ 438ա-բ:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 3082, էջ 398ա, 179, Վենետիկի 189 թվահամարի գրչագիր, 2695, էջ 202բ, 7433, էջ 423բ և այլն:
3 Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Լիակատար Վարք և վկայութիւն սրբոց, Բ. Բ, էջ 278-339:

Թվականներին, իսկ ավելի վաղ շրջանի ամիս-ամսաթվեր հայտնի չեն: Հրոտից 30-ը չի առաջացել Օգոստոս 1-ից, երբ վաղ շրջանում տոնել են Վարդանանց տոնը:

***

Եղիշեի «Վասն Վարդանանց և հայոց պատերազմին» երկի մեջ վկայված է Ղևոնդեանց նահատակության տարին և ամիս-ամսաթիվը, այն է՝ Հազկերտ 2-րդի 16-րդ տարին Հրոտից 25 (տարբերակ՝ 27): Այդ ամսաթիվն է տալիս Ղազար Փարպեցին, ուստի Ղևոնդեանք նահատակվել են 455 թ. Հրոտից 25 = Հուլիս 25 (տարբերակ՝ Հրոտից 27 = Հուլիս 27, չորեքշաբթի) = Երկուշաբթի օրը: Ասողիկը վերահաշվարկել է և դրել 453 թվականի Հրոտից 26-ին, կիրակի օրը: Մի խումբ ճառերտիրներ 7-րդ եղանակի մեջ, որտեղ պատմվում է փաստորեն Ղևոնդեանց վկայաբանությունը իբրև վերնագիր, ինչպես նշել է Ե. Տեր-Մինասյանը, ունեն «Վկայաբանություն սկզբից Ղևոնդեանցն», ոմանք ավելացնում են՝ «քահանայից» կամ սրբից՝ «Բարեկենդանի երեքշաբթի օր» կամ «ի Հրոտից ի Իէ. յիշատակ սրբոց քահանայիցն Ղևոնդեանց»²: Վերոհիշյալ տվյալները հասկանալի կդառնան՝ երբ տանք տոնացույցերի և ճաշոցների տեղեկությունները:

5-8-րդ դարի 10-ական թվականներին Ղևոնդեանց հիշատակը, տոնել են անշարժ տոնական օրով՝ Հուլիս 25-ին (տարբերակ՝ 27-ին): Սակայն 8-րդ դարի 20-ական թվականներին Ղևոնդեանց հիշատակի օրը կանոնվեց Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող հինգշաբթի օրը կամ Բուն Բարեկենդանից ետ հաշված 4-րդ օրը և վերածվեց շարժական տոնական օրվա:

Տեսնենք ինչ տեղեկություններ են պահպանվել Հնագույն տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ: 759 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Եշ (հինգշաբթի). Ղևոնդեանց» (էջ 179բ): Համարժեք վկայություն է տալիս 179 թվահամարի Տոնացույցը (էջ 540բ):

936 թվահամարի Ճաշոցը գրել է. «Յետին (Առաջավորի Բարեկենդանի վերջին շաբթի - Ռ. Վ.) հինգշաբթին. ը Ղևոնդեանց...» (էջ 154ա): 14-րդ դարի և հետագա տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ փոփոխություն է կատարվում Վարդանանց տոնը տեղափոխվում է նույն շաբթի հինգշաբթի, իսկ Ղևոնդեանցը՝ երեքշաբթի:

752 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Գշ (երեքշաբթի). Ղևոնդեանց քահանայից...» (էջ 153 բ): Համարժեք տեղեկություններ են թողել նաև մյուս տոնացույցերը³: Միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունն է տալիս միանգամայն այլ տեղեկություն, այն է՝ «Բշ (երկուշաբթի). Ղևոնդեանց... ի Հրոտից Իէ» (էջ 232ա): Այն խմբագրման նոր փորձ է կամ վերահաշվարկված 455 թ. Հրոտից 25-ի երկուշաբթին, սակայն այս դեպքում սխալ է Հրոտից 27-ի նշումը: Այլ խոսքով այն նոր խմբագրման անհաջող փորձ է: Երեքշաբթի օրվա նշումներ ունեն նաև մի խումբ ճաշոցներ⁴:

Հայոց անշարժ տոմարի ամսակարգով գրված ճաշոցները բաժանվում են երկու խմբի. մի խումբը Ղևոնդեանց հիշատակի օրը կանոնել են Հրոտից 27-ին կամ Օգոստոս 2 և Հրոտից 27⁵, իսկ մյուս խումբը՝ Հրոտից 25-ին և երեքշաբթի⁶:

1 Տե՛ս Եղիշեի Վասն Վարդանանց և հայոց պատերազմին, Ե, 1957, էջ 182:
 2 Տե՛ս Եղիշե, Վասն Վարդանանց և հայոց պատերազմին, էջ 141:
 3 Տե՛ս Ձեռ. № № 5667, էջ 102ա, 767, էջ 129ա, 7203, 9838, էջ 155ա-բ, 4164, էջ 138ա, 4874, 5398, էջ 112ա-բ, 4459, էջ 69բ-70բ և այլն:
 4 Տե՛ս Ձեռ. № № 7741, էջ 55բ-56ա, 4916, էջ 81ա և այլն:
 5 Տե՛ս Ձեռ. № № 832, էջ 102ա-103ա, 940, 95 համարի տակ, 4977, էջ 94բ և այլն:
 6 Տե՛ս Ձեռ. № 639 (Վեճետիկ), 979, էջ 438ա-բ, 6235, էջ 116բ, 939, էջ 68ա և այլն:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունների մեջ ևս առկա են Հրոտից 25-ը և նրա համարժեքը՝ Հուլիս 31-ը¹, ինչպես և Հրոտից 27-ը և նրա համարժեքը՝ Օգոստոս 2-ը²:

Մ. Ավգերյանը բերել է միայն Հուլիս 31-ը, որպես Ղևոնդեանց քահանայից վկայաբանության օր³: Ղևոնդեանց հիշատակի օրվա համար վկայված Հրոտից 25 և 27-ը սկզբից հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվեր են եղել բոլորովին այլ հուլյան համարժեքներով:

Ղևոնդեանց հիշատակի օրը մտավ տոնացույց և դրվեց Բուն Բարեկենդանից ետ հաշված 4-րդ օրը (հետագայում 6-րդ, սակայն նկատի ենք ունեցել 4-րդ օրը, որովհետև Հրոտից 27-ը վկայված է ավելի վաղ քան 14-րդ դարի սկիզբը): Հրոտից 25 և 27 ամիս-ամսաթվերը կրկնվեցին Ղևոնդեանց տոնական օրվա առիթով, ուստի հնարավոր չէ նախապատվություն տալ դրանցից որևէ մեկին, թեև հնագույնը Հրոտից 25-ն է:

Բերենք «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների արդյունքները.

1.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1102	2	13	5	550	12	25	5
1130	2	6	5	578	12	25	5
1144	2	3	5	592	12	25	5

2.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
1044	3	1	5	492	12	27	5
1149	2	3	5	597	12	27	5
1163	1	31	5	611	12	27	5

Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Ղևոնդեանց հիշատակի օր շարժական տոնով կրկնվել է Հրոտից 25-ի հին համարժեքը միայն հուլյան տոմարի այլ համարժեքներով 1102 թ., 1130 թ., 1144 թ. և պահպանվել հետագայի ընդօրինակված բնագրերում, իսկ Հրոտից 27-ը առաջացել է 11-րդ դարից ոչ շուտ և գրանցել մի խումբ գրչագրերում, ինչպես և փոխանցվել Եղիշեի բնագրի ընդօրինակությունների մեջ:

***

Հայոց տոնացույցերի խմբագրությունները նիկոպոլսում նահատակված 45 (47) վկաների, ինչպես և Եւփիմեա և Քրիստինեա կույսերի հիշատակի օր են սահմանել Վարդավառից հաշված 12-րդ օրը, հինգշաբթի օրվա կանոնի տակ:

759 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ գրված է. «Եշ (հինգշաբթի). Քառասուն և հինգ վկայիցն, որ է Յուլի[ի] Ժէ և սուրբ կուսանացն Եւփիմիա և Քրիստինա» (էջ 171ա): 45 (47) վկաների հիշատակի օրվա համար գրանցված հուլյան տոմարի Հուլիս 17-ը առաջացել է տոնացույցային ճանապարհով: Երբ Ջատիկը կատարել են Մարտի 30-ին Վարդավառից հաշված 12-րդ օրն ընկել է Հուլիս 17-ի հինգշաբթին: Այդպիսի տարիներ են եղել հիշյալ տոնացույցի ընդօրինակման հարյուրամյակում 1225 թ. և 1236 թ.: Այդ տարեթվերից մեկում էլ

1 Տե՛ս Ձեռ. № № 3082, էջ 398ա, 2695, էջ 202բ, 710, (Վեճետիկ), 4741, էջ 369ա, Գրիգոր Նյաթեցու խմբագրություններ և այլն:
 2 Տե՛ս Վեճետիկի 189 թվահամարի գրչագիրը, Ձեռ. № 7433, էջ 415բ և այլն:
 3 Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Գշվ. աշխ. Բ. Բ, էջ 225-227:

հաշվարկել են, որից վերցրել է հիշյալ տոնացույցը: Այդ ամսաթիվը չի առաջացել 45 (47) վկաների նահատակության օրվա ամսաթվից, որովհետև ինչպես կտեսնենք այն տարբեր է վերոհիշյալից:

179 թվահամարի Տոնացույցը գրանցել է «ԵՆ (հինգշաբթի). ԽՆ վկայիցն և սուրբ կուսանացն Եւփիմայ և Քրիստինեայ» (էջ 539ա): Համարժեք տեղեկություններ են տալիս հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերի և որոշ ճաշոցների խմբագրությունները¹:

Վենետիկի 639 թվահամարի Տոնանամակի ոչ ամբողջական տարբերակում կարողում ենք. «Սեպտեմբերի ԺԶ. Սրբոյն Եւփիմա եւ ընկերաց...»²: Իսկ Տոնանամակի ավելի ամբողջական բնագրի խմբագրության մեջ (979 թվահամարի գրչագիր) առկա են հետևյալ տեղեկություններ.

ա) «Նորին [Յուլիս] Ժ. ԽՆ վկայիցն» (ցանկ էջ 4ա-բ) կամ «Նորին [Յուլիս] Ժ. ԽՆ վկայիցն, որ ի Նիկապոլիս Հայոց կատարեցան» (էջ 349ա):

բ) «Նորին [Յուլիս] ԻԴ. Քրիստոնեա կուսի» (ցանկ էջ 4ա-բ) կամ «Նորին [Յուլիս] ԻԴ. Վկայութիւն սրբուհի կուսին Քրիստինայ» (էջ 353ա):

գ) «Նորին [Սեպտեմբեր] ԺԶ Եւփիմիայ կուսի» (ցանկ էջ 4ա-բ): Իսկ բնագրում չի պահպանվել էջերի կորուստի հետևանքով:

940 թվահամարի Ճաշոցում կարողում ենք ԶԶ (86) համարի տակ՝ «Յուլիս Ժ և Հրոտից Դ. ԽՆ վկայիցն, որք ի Նիկոյալիս Հայոց կատարեցան»:

ՂԱ (91) համարի տակ՝ «Յուլիս ԻԴ եւ Հրոտից ԺԸ. Սրբուհոյ կուսին Քրիստինայ և Ոլոմպիայ»:

ԺԻԹ (129) համարի տակ՝ «Սեպտեմբեր ԺԶ. Սրբուհի կուսին Եւփիմեա և ԽԹ ընկերացն»:

4514 թվահամարի Ճաշոցն ունի. «Տրէ ԺԵ. Եւփիմեա եւ Քրիստոնեա (ներքին լուսանցքում՝ «Հինկչաբթի. Եւփիմա եւ Քրիստոնեա և ԽՆ վկայիցն, որք ընդ Նոսա») (էջ 293ա):

939 թվահամարի Ճաշոցը գրանցել է. «Տրէ ի ԺԵ. Եւփիմեա... ներքին լուսանցքում՝ «Հինկչաբթի. Եւփիմեա եւ Քրիստինեա և ԽՆ վկայիցն, որք ընդ Նոսա կատարեցան») (էջ 390ա): Հայոց Յայսմավուրքների համառոտ և ընդարձակ խմբագրությունները ևս տալիս են տարաբնույթ տեղեկություններ:

3082 և 179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքների խմբագրությունների մեջ Հրոտից Դ-ի (վերջում՝ Յուլիս ԺԱ) կանոնի տակ տալիս են 45 մարտիրոսների հիշատակի օրը, Հրոտից Ե-ի (վերջում՝ Յուլիս ԺԱ) կանոնի տակ Եւփիմեա կուսի հիշատակի օրը, իսկ Հրոտից ԺԸ-ի (վերջում՝ Յուլիս ԻԴ) կանոնի տակ սրբուհիներ Քրիստինեայի և Օլիմպիայի հիշատակի օրերը: Յայսմավուրքների ընդարձակ խմբագրությունների մի խմբում առկա են չորս կանոններ, որոնցից երկուսը Եւփիմեա կուսի հիշատակի օրվա համար: Վենետիկի 1048 թվահամարի տոնացույց-Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ առկա է՝

1. Սեպտեմբերի ԺԶ (16). Եւփիմեայ.
2. Յուլիս Ժ (10). ԽՆ Մարտիրոսացն...
3. Յուլիս ԺԱ (11). Վկայաբանութիւն Եւփիմեա, միաժամանակ նշել է, որ մյուս տոնը կատարվում է Սեպտեմբեր ԺԶ (16)-ին:
4. Յուլիս ԻԴ (24). Վկայաբանութիւն Քրիստինեա:

¹ Տե՛ս Ձեռ. № № 752, էջ 168բ, 767, էջ 168ա, 5667, էջ 131ա, 9838, էջ 173բ, 4164 էջ 190ա, 4874, էջ 190ա-191ա, 7741, էջ 348ա-բ, 5455, էջ 243բ, 4107, էջ 644 և այլն:
² Տե՛ս Ս. Ծեմճեմյան, Գշվ. աշխ., էջ 605-628:

Վենետիկի 710 թվահամարի Յայսմավուրքը պահպանել է վերոհիշյալ կանոնները. 2695, 9585, 4741 և 7433 թվահամարների Յայսմավուրքների խմբագրությունները տվել կամ պահպանել են հիշյալ չորս (կամ երեք՝ նշելով 4-րդի գոյությունը) կանոնները Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվերով և նրանց հուլյան տոմարի համարժեքներով, այն է՝ 1. Հրոտից Դ և Յուլիս Ժ. ԽՆ (ԽՆ) վկայիցն, 2. Հրոտից Ե և Յուլիս ԺԱ. վկ. Եւփիմեա, միաժամանակ հիշելով (Հոռի 7) և Սեպտեմբեր ԺԶ կանոնը:

3. Հրոտից ԺԸ և Յուլիս ԻԴ. վկ. Քրիստինեա
4. Հոռի է և Սեպտեմբեր ԺԶ. Եւփիմեա և այստեղ է բերված նրա վկայաբանությունը¹:

Վենետիկի 189 և 710 թվահամարների, ինչպես և Երևանի որոշ գրչագրերում պահպանվել են համարժեք վկայություններ, բայց առանձին կանոններով և ոչ ամբողջական՝ կորստի կամ խմբագրման հետևանքով: Գրիգոր Խլաթեցին փոխել է Վերոհիշյալ ամիս-ամսաթվերը մեկ օրվա տարբերությամբ ու Հրոտից Զ և Յուլիս ԺԲ կանոնի տակ տվել է ԽՆ (ԽՆ) վկաների հիշատակի օրը, Հրոտից ԺԵ և Յուլիս ԻԳ կանոնի տակ՝ Քրիստոնեա կուսի հիշատակի օրը, իսկ որոշ գրչագրեր Հոռի Զ (= Սեպտեմբեր 15) կանոնի տակ ունեն Եւփիմեա կուսի հիշատակի օրը (տե՛ս 1511 թվահամարի գրչագիրը):

Մ. Ավգերյանը բերել է հետևյալ ամիս-ամսաթվային տվյալները.

1. 45 (47) վկաների համար Հայոց մեջ՝ Յուլիս 9 կամ 10 կամ 12, որոնցից Հուլիս 9-ը մեկ չի հանդիպել, իսկ Հուլիս 12-ը Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրության արդյունքն է: Հունաց և Լատինացոց համար Հուլիս 10-ը:

2. Եւփիմեա կուսի վկայաբանության համար Հայոց մեջ Սեպտեմբերի 15 և Տեր-Իսրայել՝ Սեպտեմբեր 16: Սեպտեմբեր 16-ը գալիս է Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած Տոնացույց-Յայսմավուրքից, իսկ Սեպտեմբերի 15-ը Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրության արդյունք է: Յուլիս 11 և Լատինացոց մեջ Սեպտեմբերի 16 և մասնավորապես Յուլիս 11:

3. Քրիստոնեա կուսի վկայաբանության համար տալիս է Հայոց մեջ Հուլիս 24-ը ըստ Վենետիկի ձեռագրերի նյութերի և Հուլիս 23 ըստ տպագրվածի:

Վերևում պարզ դարձավ, որ Հուլիս 24-ը բոլոր Յայսմավուրքների տվյալներից է գալիս, իսկ Հուլիս 23-ը՝ Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրությունից²:

Վերջապես «Վկայաբանութիւն սրբոյ կուսին Քրիստոնեայ (բնագրի մեջ՝ Քրիստինեայ, ներքին լուսանցքում՝ Քրիստինէ ձեւակերպումներով)» բնագրի ընդօրինակություններից մեկում գրված է. «Կատարեցաւ սուրբն Քրիստինէ յամսեանն Նաւասարդի, որ աւր եւթն էր» (Փարիզ 178 թվահամարի ՃԼԲ համարի տակ, Երևան պատճեի համար է 879-ը):

Այսպիսով, քննությունից դուրս գցելով Հոռի 6 և 7, Հրոտից 4, 5 և 6, ինչպես և Հրոտից 17 և 18 ամսաթվերն իբրև Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվեր, ունենում ենք Նավասարդի 7-ը (միայն Քրիստինեա կուսի համար) և Տրէ 17 ու 15-ը որպես Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվեր, որոնք առաջացել են կամ Հայոց տոմարական եղանակով կամ տոնացույցային: Վերլուծենք այդ ամիս-ամսաթվերն առանձին-առանձին: Տեսանք որ Հայոց տոնացույցում Քրիստինեա կուսի և մյուս վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օր է սահմանվել Վարդավառից հաշված 12-րդ օրը, հինգշաբթի, միաժամանակ նրա վկայաբանությունից հայտնի է, որ նա նահատակվել է Նավասարդի 7-ին: Եթե վերջին ամսաթիվն առաջացել է տոնացույցային եղանակով, ապա Վարդավառը կատարվել է Աւելեաց 1-ին, իսկ Քրիստինեա կուսի և այլոց հիշա-

¹ Տե՛ս Ձեռ. № № 2695, էջ 177ա, 178ա, 195ա, 9585, էջ 271ա-բ, 284բ, 4791, էջ 30բ, 344ա, 361ա, 7433, էջ 42բ, 382բ, 386ա, 403ա և այլն:
² Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Լիակատար Վարք և վկայութիւն սրբոց, Բ. Դ, էջ 106-133, 134-161, 162-184:

տակի օրն ընկել է Նավասարդի 7-ին: Հաշվումները տալիս են 560 թ. և 574 թ.: Սակայն Տոնացույցային եղանակով ստանացած այս տարեթվերը ընդունելի չեն, որովհետև մինչև 8-րդ դարի 20-ական թվականները սրբերի հիշատակի օրերը կատարել են անշարժ տոնական օրով:

Տվյալ դեպքում Քրիստինե կույսի հիշատակի օրը՝ Նավասարդի 7-ը պետք է համընկնեն Հուլիս 24-ին, իսկ 560 թ. Ջատիկը կատարվել է Մարտի 28-ի (= Ահեկան 23), Վարդավառը՝ Հուլիս 4-ին (= Աւելեաց 1), իսկ Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրը՝ Հուլիս 15-ին (Նավասարդ 7): 574 թ. Ջատիկը կատարվել է Մարտի 25-ին (= Ահեկան 23), Վարդավառը՝ Հուլիս 1-ին (= Աւելեաց 1), իսկ Քրիստինեա և այլոց հիշատակի օրը՝ Հուլիս 12 (= Նավասարդի 7): Պարզ է, որ Նավասարդի 7-ը չի առաջացել տոնացույցային եղանակով:

Այժմ կիրառենք հայոց տոմարական եղանակը: Քննարկված տեղեկություններից պարզ դարձավ, որ Քրիստինեա կույսի հիշատակի օր է սահմանվել կամ նահատակության օր է ընդունվել Հուլիս 24-ին, որն համարնկել է հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 7-ին: Այդպիսի համարժեքություն եղել է 524-527 թթ. քառամյակում, քանի որ Նավասարդ 7 = Հուլիս 24, որտեղից Նավասարդ 1 = Հուլիս 18 = 524-527 թթ.:

Ակնհայտ է, որ Քրիստինեա կույսի վկայաբանությունը թարգմանվել է հունարենից հայերեն 6-րդ դարի 20-ական թվականների վերոհիշյալ քառամյակում և թարգմանիչը Քրիստինեա կույսի նահատակության հուլյան ամիս-ամսաթիվը՝ Հուլիս 24-ը փոխարինել է հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 7-ով, որը պահպանվեց նրա վկայաբանության ընդօրինակության մեջ:

8-րդ դարի 20-ական թվականներից, երբ Հովհան Օձնեցին խմբագրեց Հայոց ճաշոց-Տոնացույցը, Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրը կանոնեց Վարդավառից հաշված 12-րդ օրը Հինգշաբթի, այսինքն՝ Քրիստինե կույսի հիշատակի օրը անշարժ տոնական օրից վեր ածվեց շարժականի և Ջատիկ տոնի 35 օրյա շարժունակության հետևանքով այդ տոնն էլ կորցրեց Հուլիս 24-ի ամսաթվային նախնական իմաստը, թեև երբ Ջատիկը կատարվել է Ապրիլ 6-ին Վարդավառը՝ Հուլիս 13-ին, Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրը համընկել է Հուլիս 24-ին: Նրա հիշատակի շարժական օրը ստացավ հայոց շարժական տոմարի այլ ամիս-ամսաթվային համարժեք, այն է՝ Տրէ 17 և 15: Հարկ է նշել, որ Տրէ 15 և 17-ը կարող էին առաջանալ մեկը մյուսից ժէ-ն ժե-ի կամ հակառակը, որպես է-ի և Ե-ի սովորական համարվող գրչական սխալ, սակայն որևէ մեկն ընդունելու համար չունենք բավարար հիմքեր, ինչպես կոեսենք, երկուսի հաշվարկներն էլ հնարավոր է: Այստեղ բարդությունը Տրէ 17-ը կամ 15-ը չէ, այլ այն որ հայոց տոնացույցային և տոմարական եղանակները տալիս են դրական արդյունքներ և դժվար է որևէ մեկին նախապատվություն տալ, մանավանդ Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրվա կանոնի տակ ավելացվել են Եւփիմեա կույսինը, ինչպես և 45 (47) վկաներինը, որոնց անշարժ տոնական օրվա համարժեքները ևս տարբեր են և դրված Սեպտեմբեր և Հուլիս ամիսների տարբեր ամսաթվերում: Վերջապես Վարդավառ-Աստուածածնի հատվածի մեջ տոնվող սրբերի հիշատակի օրերը դրվել են 1-ին շաբաթի մեջ երեք կանոնով, երբ Վարդավառ-Աստուածածնի պահքի կիրակիի միջև մնացել է մեկ շաբաթ: Այն ևս բարդացնում է հաշվարկը, սակայն ստացված տարիներից կհանենք դրանք և նկատի չենք ունենալ:

Բերենք հայոց տոնացույցային և տոմարական եղանակներով ստացված տարեթվերը Տրէ 17-ի և 15-ի համար: Ասենք նաև, որ հայոց տոմարական եղանակը կիրառելիս նկատի ենք ունեցել վերոհիշյալ սրբերի հուլյան ամիս-ամսաթվերը, այն է՝ Հուլիս 10-ը, 11-ը, 24-ը և Սեպտեմբեր 16-ը, որոնցից վերջինը տալիս է բացասական արդյունք, որովհետև Եւփիմեա կույսի հիշատակի օրը հայոց մեջ, եթե նախապես տոնվել է, ապա Հուլիս 11-ին է տոնվել, իսկ Սեպտեմբերի 16-ը՝ Յունաց տոնացույցի ազդեցության հետևանք է: Ընդհանրապես Եւփիմեա կույ-

սի հիշատակի օրվա կիրառության համար ունենք միայն Վարդավառից հաշված 12-րդ օրվա, հիգշաբթիի տոնացույցային տվյալները:

Հայոց տոնացույցային եղանակով Տրէ 15-ը կարող էր առաջանալ այն տարիներին, երբ Վարդավառը տոնել են Տրէ 4-ին, իսկ Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրը Տրէ 15-ին՝ Վարդավառից հաշված 12-րդ օրը, իսկ այդպիսի տարիներ են եղել 854 և 868 թվեր: 854 թվականը թեական է, որովհետև Ջատիկը ընկել է Ապրիլ 22-ին (Աւելեաց 1-ին) (= հայոց 302 թ.), Վարդավառը Հուլիս 29-ին (= Տրէ 4), Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրը՝ Օգոստոս 9-ին (= Տրէ 15 = 303 թվին հայոց), իսկ Աստուածածնի տոնը այդ ժամանակ կատարվել են անշարժ տոնական օրով Օգոստոս 15-ին (= Տրէ 21, չորեքշաբթի) և կարող էր տոնը տեղափոխվել նախորդ շաբաթվա մեջ դնելով երկուական կանոնով, եթե կատարում էին: Իսկ 868 թ. Ջատիկը կատարել են Ապրիլ 18-ին (Աւելեաց 1 = 316 հայոց թվական), Վարդավառը՝ Հուլիսի 25-ին (= Տրէ 4). Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրը՝ Օգոստոս 5-ին (= Տրէ 15 = 317 հայոց թվական), իսկ Աստուածածինը լինում է Օգոստոս 15-ին, կիրակի (= Տրէ 25-ին), որը Վարդավառից հաշված 4-րդ կիրակին էր և Վարդավառից հետո եկող երկու շաբաթվա տոները տոնում էին առանց փոփոխության: Այնտեղ ինչպես նկատելի է 12 օրվա տարբերություն ունի Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրվա անշարժ տոմարի համարժեքը՝ Հուլիս 24-ը: Հայոց տոնացույցային եղանակով Տրէ 17-ը իբրև Քրիստինեա կույսի հիշատակի օր կարող էր ընկնել հետևյալ տարիներին՝ 873 թ., 889 թ., 901 թ., 915 թ., 929 թ. և 943 թ.: Այս տարիների տվյալները կասկածի տակ են դնում Քրիստինեա կույսի հետ մյուս սրբերի հիշատակի օրերի առկայությունը այդ ժամանակի տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ: Միաժամանակ հիշյալ տարեթվերը՝ ստացած թե Տրէ 15-ով, թե Տրէ 17-ով, հիմնավորում են, որ Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրը սահմանել է Հովհան Օձնեցին, որովհետև տոնացույցի 2-րդ խմբագրությունը տեղի ունեցավ 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին, իսկ հիշյալ թվերից ոմանք այդ ժամանակից առաջ են: Այժմ տանք հայոց տոմարական եղանակով ստացված արդյունքները, ինչպես Տրէ 15-ի, այնպես էլ Տրէ 17-ի համար, նկատի ունենալով քննարկվող սրբերի անշարժ տոմարի համարժեքները այն է՝ Հուլիս 10, 11 և 24 -ը:

ա) Տրէ 15 = Հուլիս 10, որտեղից Տրէ 1 = Հունիս 26 = 972-975 թթ.:

բ) Տրէ 17 = Հուլիս 10, որտեղից Տրէ 1 = Հունիս 24 = 980-983 թթ.:

ա) Տրէ 15 = Հուլիս 11, որտեղից Տրէ 1 = Հունիս 27 = 968-971 թթ.:

բ) Տրէ 17 = Հուլիս 11, որտեղից Տրէ 1 = Հունիս 25 = 976-979 թթ.:

ա) Տրէ 15 = Հուլիս 24, որտեղից Տրէ 1 = Հուլիս 10 = 916-919 թթ.:

բ) Տրէ 17 = Հուլիս 24, որտեղից Տրէ 1 = Հուլիս 8 = 924-927 թթ.:

Հաշվումներից երևում է, որ Տրէ 15-ը կամ 17-ը չէին կարող առաջանալ հայոց տոմարական եղանակով, որովհետև այդ ամսաթվերը գրանցվել են 4514 և 939 թվահամարների ճաշոցներում, որտեղ հիշյալ սրբերի հիշատակի օրը մեկն է: Բացի այդ 45 (47) մատիթրոսների և Եւփիմեա կույսի վկայաբանությունները, որքան մեզ հայտնի է, թարգմանել է Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցին 992 թվականին:

Սա կարող է նշանակել մի կողմից, որ Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրը կանոնված է եղել և մյուս սրբերին միացրել են այդ կանոնին թերևս 10-րդ դարում, որի վերջին թարգմանվեցին նրանց վկայաբանությունները, մյուս կողմից Տրէ 17 կամ 15 ամսաթվերն արտացոլել են Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրը, որը շարժական էր դարձել 8-րդ դարի 20-ական թվականներից և 9-11-րդ դարերում ստացել էր հայոց շարժական տոմարի հիշյալ ամիս-ամսաթվերը: Համենայն դեպս հայոց տոմարական եղանակի տված նույնիսկ դրական արդյունքները կասկածելի են թեկուզ այն պատճառով, որ հայոց շարժական տոմարի Տրէ 17 կամ 15-ը վկայել են միայն ճաշոցները, որոնք թե 45 մատիթրոսների, թե Եւփիմեա, թե Քրիստինեա կույսերի հիշա-

տակի օրերը միացրել են մեկ կանոնի տակ, այսինքն Հուլիանոսն էն այդ ամսաթվերը տոնացույցային ճանապարհով առաջանալու ավելի հավանական վարկածը: Այսպիսով 524-527 թթ. թարգմանվեց Քրիստինեա կույսի վկայաբանությունը, որի թարգմանիչը Հուլիանոս 24-ի փոխարեն դրեց Հայոց շարժական տոմարի նավասարդի 7-ը: Նրա տոնը տոնվեց անշարժ տոնական օրով՝ Հուլիանոս 24-ին և մինչև 8-րդ դարի սկզբները ունեցավ Հայոց շարժական տոմարի այլ համարժեքներ, սակայն նրա վկայաբանության մեջ պահպանվեց նախնական ամսաթիվը՝ նավասարդի 7-ը: 8-րդ դարի 20-ական թվականներին Հովհան Ծանեցին Քրիստինեա կույսի հիշատակի օրը դրեց Վարդավառից հաշված 12-րդ օրը՝ հինգշաբթի: Այդ տոնական օրը 9-10-րդ դարերում ստացավ Հայոց շարժական տոմարի այլ ամսաթիվեր՝ Տրէ 17 և 15 կամ դրանցից մեկը: 9-10-րդ դարերում Հայոց տոնացույցում հիշյալ կանոնի տակ ավելացրին սրբերի նոր անուններ, այն է՝ 45 /47) մարտիրոսների, որոնք նիկոպոլում էին վկայվել և Եւփիմեա կույսին հավանաբար նկատի ունենալով նրանց վկայության-ամիս-ամսաթվերը՝ Հուլիանոս 10 և 11-ը, որոնք, երբեմն համընկնում էին տոնական օրվա հետ: Այդ կանոնը հետագայում չկրեց փոփոխություն:

***

Հայոց տոնացույցերի բոլոր խմբագրությունների ընդօրինակություններում, որոնք կատարվել են 13-17-րդ դարերում, Կալիստրատոսի և 49 ընկերների հիշատակի օր են կանոնել խաչվերացից հաշված 28-րդ օրը, շաբաթ կամ խաչվերացի կիրակիից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո ընկնող շաբաթ օրը, կամ խաչվերացից հաշված 5-րդ կիրակիին նախորդող շաբաթ, որն ընկնում է Հոկտեմբերի 11 ± 3 օր կամ Հոկտեմբերի 8-ից 14-ն ընկնող շաբաթ օրը: 759 թվահամարի Տոնացույցում գրված է. «Էջ (շաբաթ). Սրբոյն Կալիստրատոսի և իմ ընկերաց» (էջ 173բ): Համարժեք տեղեկություն է տալիս նաև 179 թվահամարի գրչագիրը: 752 թվահամարի Տոնացույցի մեջ վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրվա վրա ավելացվել է 'Ղուկիանոս քահանայի տոնական օրը (էջ 173բ): Նույնարժեք տեղեկություններ են տալիս նաև հետագայում ընդօրինակված տոնացույցեր¹: Միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ կարողում ենք. «Բշ (երկուշաբաթ). Կալիստրատոսի եւ ընկերացն... ի. Սեպտեմբեր Իէ» (էջ 229ա): Այս գրչագրի հեղինակը Սեպտեմբերի 27-ը քաղել է նրա վկայաբանությունից և տոնը փորձել է տեղափոխել խաչվերացից հետո եկող երկուշաբթի, որը անհաջող փորձ է և այն չի ընդունվել հետագայում, ինչպես երևում է վերը բերված տոնացույցերի տվյալներից: Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի խմբագրությունների մեջ Կալիստրատոսի և 49 ընկերների հիշատակի օր է սահմանվել Սեպտեմբերի 27-ը²: Իսկ 940 թվահամարի գրչագիրը 116 համարի տակ գրանցել է Սեպտեմբերի 28-ը, որը Սեպտեմբերի 27-ից 28-ը տեղափոխվելու մի անհաջող փորձ է: Ծառոցների մի խումբ հաստատում է տոնացույցերի տեղեկությունները և Կալիստրատոսի ու 49 ընկերների հիշատակի օրը տալիս է շաբաթ օրվա կանոնով³: Իսկ ճառոցների մի այլ խումբ ոչ միայն նշել է շաբաթ օրը, այլ ավելացրել Սեպտեմբեր Ի-ն (20-ը): Թերևս կարելի է մտածել, որ Կալիստրատոսի վկայաբանության մեջ հանդիպող Սեպտեմբերի Իէ-ի է-ն ընկել է կամ բաց են թողել, սակայն հաշվի ենք առել նաև վերոհիշյալ Հուլիանոս ամիս-ամսաթիվը, թեև կասկած չունենք, որ այն առաջացել է վկայության օրվա նշումից՝ Սեպտեմբեր 27-ից:

1 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 5667, էջ 139ա, 9838, էջ 178ա-179ա, 4164, էջ 206բ, 4874, էջ 196ա-բ, 5419, էջ 219ա-բ և այլն:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° 979, էջ 4բ և 381ա-բ, Վեճեփիկի 639 թվահամարի գրչագիր:
3 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 7741, էջ 412բ-413ա, 4107, էջ 773-775 և այլն:
4 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 4514, էջ 359ա, 939, էջ 476բ, 4698, էջ 285բ և այլն:

Հայոց Յայսմավուրքների բոլոր խմբագրությունները Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների հիշատակի օրը կանոնել են Հոռի ԺԸ և Սեպտեմբեր Իէ կամ Սեպտեմբեր Իէ և Հոռի ԺԸ կամ միայն Սեպտեմբեր Ի-ի տակ¹:

Մ. Ավգերյանը բերել է Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների վկայության Հուլյան ամիս-ամսաթվերը ըստ որի Հայոց և Հունաց մեջ այն նշել են Սեպտեմբերի 27-ին, իսկ Հատինացոց մեջ՝ Սեպտեմբերի 28-ին²:

Վերջապես «Վկայաբանությունն սրբոյն Կալիստրատոսի եւ որք ընդ նմա» վերնագիրը կրող բնագրում գրված է. «Եւ կատարեցան սուրբքն յամսեան Հոռի, որ աւր ԻԸ էր...»³:

Այսպիսով, Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների հիշատակի անշարժ օրվա և շարժական տոնական օրվա համար ունենք Հայոց շարժական տոմարի Հոռի 28-ը և Հայոց անշարժ տոմարի Հոռի 18-ը: Վերջինս դուրս ենք գցում քննությունից հասկանալի պատճառով: Ինչպես և ունենք Հուլյան տոմարի հետևյալ ամիս-ամսաթվերը՝ Սեպտեմբերի 27, Սեպտեմբերի 20 և Հոկտեմբերի 11 ± 3 օր, շաբաթ: Սրանցից Սեպտեմբերի 28-ը տոնի տեղափոխման տարբերակ է, որը նույնպես չենք քննարկում, իսկ Սեպտեմբերի 20-ը կամ տոնի տեղափոխման տարբերակ է կամ Սեպտեմբերի 27-ի գրչական սխալի արդյունք, որտեղ բաց է թողնվել միավորը՝ 7-ը: Վերջինս ավելի հավանական է, թեև հաշվումները կատարել ենք Սեպտեմբեր 20-ով ևս:

Այլ խոսքով ունենք Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների վկայման օրը մի դեպքում Հայոց շարժական տոմարի Հոռի 28-ը, մյուս դեպքում Հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթվերը, այն է՝ Սեպտեմբեր 27 (20) և Հոկտեմբեր 11 ± 3 օր, այսինքն՝ Հոկտեմբեր 8-14-ը:

Որպեսզի պարզենք, թե Հայոց շարժական տոմարի Հոռի 28-ը ինչպես է առաջացել, այսինքն տոնացույցային թե տոմարական ճանապարհներով, կիրառենք երկու մեթոդներն էլ:

1. Հոռի 27 = Հոկտեմբեր 8-11 (միջին՝ 11), որտեղից ա) Հոռի 1 = Սեպտեմբեր 18 = 396-399 թթ., բ) Հոռի 1 = Սեպտեմբեր 15 = 408-411 թթ., գ) Հոռի 1 = Սեպտեմբեր 12 = 420-423 թթ.: Պարզ է, որ Հոռի 28-ը Հայոց տոնացույցային ճանապարհով չի առաջացել, որովհետև 4-րդ դարի վերջերին - 5-րդ դարի սկզբներին սրբերի հիշատակի օրերը տոնել են անշարժ տոնական օրերով:

Հայոց տոմարական եղանակով ստանում ենք հետևյալ արդյունքները.

ա) Հոռի 28 = Սեպտեմբերի 27, որտեղից Հոռի 1 = Օգոստոս 31 = 468-471 թթ.:

բ) Հոռի 28 = Սեպտեմբերի 20, որտեղից Հոռի 1 = Օգոստոս 25 = 492-495 թթ.:

Նախընտրում ենք Ա տարբերակը, որովհետև Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների վկայության օրը, ինչպես փաստել են բնագրերի ճնշող մեծամասնությունը, Սեպտեմբեր 27-ն է և նրանց հիշատակը անշարժ ձևով տոնել են այդ օրը: Այստեղից հետևում է, որ Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների վկայաբանությունը հունարենից հայերեն է թարգմանվել 468-471 թթ. քառամյակում և թարգմանիչը Հուլյան տոմարի Սեպտեմբերի 27-ը փոխարինել է Հոռի 28-ով իբրև Սեպտեմբերի 27-ի համարժեք Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ, որը պահպանվել է նրանց վկայաբանության հետագա ընդօրինակությունների մեջ: Կալիստրատոսի վկայաբանության հավանական թարգմանիչը կամ թարգմանության պատվիրողը կարող է լինել Գյուտ կաթողիկոսը: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Կալիստրատոսի և նրա ընկերների հիշա-

1 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 3082, էջ 390ա, 179, 2695, էջ 264բ, Վեճեփիկի 1048, և 710 թվահամարների գրչագրեր, 9585, էջ 8ա, 7529, էջ 3ա, 4741, էջ 43բ, 7433, էջ 54բ, ինչպես և Գրիգոր Նյաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրությունները:
2 Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Լիակատար Վարք և վկայություն սրբոց, Բ. Ջ, էջ 570-594:
3 Փարիզի 178 թվահամարի գրչագիր, ՄԼԷ համարի տակ, Երևանի միկրոֆիլմ համարն է 879:

տակը վաղ շրջանում տոնել են անշարժ կերպով Սեպտեմբերի 27-ին: Հետագայում դժվար է ասել Հովհանն Օձնեցու ծառայ-Տոնացուլյցում, թե նրա հետագա խմբագրություններից մեկում Կալիստրատոսի և նրա 49 ընկերների հիշատակի օրը վերածվեց շարժական տոնի և դրվեց ինչ-վերացից հաշված 28-րդ օրը, շաբաթ: Այն համընկնում է Հոկտեմբեր 11 ± 3 օր, շաբաթ օրվա հետ, որը Սեպտեմբերի 27-ից որոշակիորեն տարբերվում է: Առայժմ մեզ հայտնի չէ տոնացուլյցային ճանապարհով հաշվարկված հայոց շարժական տոմարի որևէ ամսաթիվ, որը հնարավորություն տար որոշելու Կալիստրատոսի և նրա ընկերների հիշատակի օրվա տոնացուլյց մտնելու տարիները և դրանով հնարավորություն կտար որոշելու թե տոնացուլյցի որ խմբագրության ժամանակ է կանոնվել Կալիստրատոսի և նրա ընկերների հիշատակը ինչ-վերացից հաշված 28-րդ օրը: Մի բան պարզ է, որ 13-րդ դարում վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրը հաստատուն մտած էր հայոց տոնացուլյց:

***

Հայոց տոնացուլյցերի բնագրերը Անտոնինոսի և Թէոփիլոսեանց հիշատակի օր են սահմանել Վարդավառից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ կամ Վարդավառից հաշված 28-րդ օրը: 759 թվահամարի գրչագրում գրված է «էջ (շաբաթ). Անտոնինոսի և Թեոփիլոսեանց յԱւգ[ոստոս] ժ» (էջ 171բ): 179 թվահամարի տոնացուլյցի խմբագրությունը չունի Օգոստոսի 10-ի նշումը:

752 թվահամարի Տոնացուլյցում կարդում ենք. «Շաբաթ. Անտոնինոսի և Թէոփիլոսի, Անիկտոսի և Փոտինոսի» (էջ 169ա): Համարժեք տեղեկություններ են տալիս նաև հետագայում ընդօրինակված տոնացուլյցերի խմբագրությունները¹: Շաբաթ օրվա նշում ունի նաև 7741 թվահամարի ծառայող (էջ 365ա): Գրիգոր Վկայասերի ծառայողի խմբագրություններից մեկի միայն ցանկում է պահպանվել հետևյալ վկայությունը. «Նորին (Աւգոստոս) ժ. Անտոնինոսի»²: Իսկ 940 թվահամարի ծառայողն ձԱ համարի տակ ունի՝ «Աւգոստոս ժ. Անտոնինոսի Աղէկսանդրացոյ»:

4514 թվահամարի ծառայողն գրված է «ՅԱրեգ ժէ. Անտոնինոսի... (ներքին լուսանցքում՝ Շաբաթ աւր. Անտոնինոսի, Անիկտոսի, Փոտինոսի եւ Թէոփիլեանցն եւ Ներսէսի Կլայեցոյն. ՅԱւգ[ոստոս] ժԳ» (էջ 308ա): Արեգի ժէ-ի նշումն ունի նաև 4698 թվահամարի ծառայող (էջ 247բ):

939 թվահամարի ծառայողն ունի այլ ամսաթվային նշում, այն է՝ «յԱրեգ ժԵ. Անտոնինոսի... (ներքին լուսանցքում. «Շաբաթ աւր. Անտոնինոսի, Անիկտոսի եւ Թէոփիլեանցն եւ Փոտինոսի եւ Ներսէսի Կլայեցոյն») (էջ 410ա): Համարժեք տեղեկություններ են պահպանվել 4437 և 4506 թվահամարի ճառագրերում³:

Հայոց Յայսմավորքների խմբագրությունները վկայել են հիմնականում երեք ամիս-ամսաթվային նշումներ յուրաքանչյուր սրբերի խմբերի համար առանձին-առանձին:

Վենետիկի 1048 թվահամարի գրչագրում գրված է.

ա) «(Յունուար) Ը. ... եւ յայսմ աւուր սրբոյն Թէոփիլոսի սարկավագի»:

բ) «(Աւգոստոս) ժ. Վկայաբանութիւն սրբոյն Անտոնինոսի»

գ) «(Աւգոստոս) ժԲ. Վկայաբանութիւն սրբոց վկայիցն Անիկտոսի եւ փոտինոսի»

1 Տե՛ս Ձեռ. № № 767, էջ 169ա, 5667, էջ 131բ, 7203, էջ 74ա, 9838 էջ 174ա, 4164, էջ 191ա, 4874, էջ 191ա և այլն:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 979, էջ 4բ:

3 Տե՛ս Ձեռ. № № 4437, էջ 157ա-159ա, 4506, էջ 321ա:

3082 և 179 թվահամարի համառոտ Յայսմավորքներն ունեն՝

ա) «Նորին (Նաւասարդի) Բ. Անիկտոսի և Փոտինոսի (Աւգոստոս) ժԲ»:

բ) «Նորին (Աւելեաց) Ե. Վկային Անտոնինոսի (Աւգոստոս) ժ»:

գ) Արաց Ա... և յիշատակ Թեոփիլոսի[սի]սարկ[ավագի] (Յունուար) Ը»¹:

Նույնարժեք տեղեկություններ են տալիս Յայսմավորքների հետագա խմբագրությունները, թեև չեն պահպանվել որոշ կանոններ: Ամբողջական բնագրերը Նաւասարդի 2- և Օգոստոսի 12-ի տակ տալիս են Անիկտոսի և Փոտինոսի հիշատակի օրը, Ավելեաց 5- և Օգոստոս 10-ի տակ՝ Անտոնինոսի, իսկ Արաց 1- և Հունվար 8-ի՝ Թէոփիլոսի սարկավագի²: Միայն Գրիգոր Խլաթեցիի Անտոնինոսի հիշատակի օրը տեղափոխել է Ավելեաց 4 և Օգոստոս 9 (Ավելեաց 5 և Օգոստոս 10 փոխարեն³):

Մ. Ավգերյանը բերել է չորս խումբ վկայաբանություններ, որոնք են.

1. Անտոնինոսի Ալեքսանդրացու հիշատակի օրը ըստ Հայոց՝ Օգոստոս 9 կամ 10, ըստ Յունաց Օգոստոս 8 կամ 9

2. Թէոփիլոսի հիշատակի օրը ըստ Հայոց, Յունաց և Լատինացոց՝ Յունուարի 8

3. Թէոփիլոսի և այլոցն հիշատակի օրը՝ առանց ամսաթվերի:

4. Անիկտոսի և Փոտինոսի հիշատակի օրը ըստ Հայոց՝ Օգոստոս 12, Յունաց՝ Օգոստոս 11, Լատինացոց՝ Օգոստոս 12⁴:

Հայոց անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթվերը դուրս են գալիս քննությունից հասկանալի պատճառով: Մնում է Արեգ ժէ (ԺԵ)-ն որպես հայոց շարժական տոմարի նշում և հայոց տոնացուլյցի մեջ վկայված Վարդավառից հաշված 28-րդ օրվա համարժեքները, ինչպես և Օգոստոս 12-ը, 10-ը և Հունվարի 8-ը: Արեգի 17-ի և Վարդավառից հաշված 28-րդ օրվա համարժեքներով ստանում ենք հետևյալ արդյունքները.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
1280	8	24	7	729	8	17	7
1294	8	21	7	743	8	17	7
1308	8	17	7	754	8	17	7

Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Արեգ 17-ը չի առաջացել տոնացուլյցային ճանապարհով, որովհետև ստանում ենք Օգոստոս 24, 21 և 17 համարժեքները, որոնք փոխման Աստուածածնից հետո եկող ամիս-ամսաթվեր են: Նույն օրինաչափությունը կրկնվում է Արեգի 15-ի հետ: Բացասական արդյունք են տալիս նաև Արեգ 17 (15)-ի համարժեքները Օգոստոս 12 և 10-ի հետ, այսինքն՝ այդ ամսաթվերը գրանցվել են բնագրում ավելի վաղ, քան նրանց համարժեքների տարիները: Պարզ է դառնում, որ Արեգ 17 կամ 15-ի նշումները վերաբերում են տոնի տեղափոխմանը: Դժբախտաբար հայտնի չէ, թե տոնական տարվա որ հատվածում են տե-

1 Տե՛ս Ձեռ. № 3082, էջ 289ա և 398ա:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 2695, էջ 214բ, 218բ, Վեճեփիկի 189 և 631 թվահամարների գրչագրեր, 7433, էջ 2ա և 193բ, առանձին կանոններով՝ Վեճեփիկի 710 թվահամարի գրչագիր, 9585, էջ 118բ, 7530, էջ 90ա, 4741, էջ 163բ, նաև Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավորքի խմբագրությունները, տպագիր, էջ 15-17, 429-432:

3 Տե՛ս տպ. տեքստ էջ 1015-1017:

4 Տե՛ս Ն. Ավգերյան, Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց... Բ. Դ., էջ 369-362, 363-364, 365-372, 373-382:

ղափոխել հիշյալ սրբերի հիշատակի կանոնը, երբ Վարդավառ-Աստուածածին հատվածում տոնելի օրերը կրճատվում էին, թերևս Հունվարի 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի միջև, սակայն որ կանոնի տակ հայտնի է: Այլ խոսքով Արեգ 17 կամ 15-ի ամսաթիվն առաջացել է այն ժամանակ, երբ հիշյալ սրբերի տոնի օրը տեղափոխվել է տարվա այլ տեղ:

***

Հայոց «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների Հնագույն խմբագրութունները Բուն Բարեկենդանից հաշված երրորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը կամ Բուն Բարեկենդանի երրորդ շաբաթվա շաբաթ օրը կամ Զատիկից ետ հաշված 30-րդ օրը կանոնել են Հովհաննես Երուսաղեմցու հիշատակի օրը, որին, ինչպես կտեսնենք, որոշ ամիս-ամսաթվերի վերլուծութունից 8-րդ դարի 20-ական թվերից ավելացրել են նաև Աբղայի (Աբղիշոյի), Շմավոնի, Որմզդանայի, Սայենի, Բենիամինի և այլ անթիվ բազում վկաների, որոնք Պարսկաստանում են նահատակվել:

Բերենք որոշ տվյալներ տոնացույցերի և ճաշոցների հետագա խմբագրութուններից:

759 և 179 թվահամարների տոնացույցերում կարդում ենք. «Երրորդ շաբաթն. Յովհաննու Երուսաղեմի հայրապետի և Աբղիշոյ և Շմաւոնի եպիսկոպոսի և այլ անթիվ բազում վկայից, որ ի Պարսս կատարեցան» (էջ 180ա և 540բ):

7203 թվահամարի Տոնացույցում գրված է. «Շաբաթ. Յովհաննու Երուսաղեմայ հայրապետի և Աբղիշոյի եպիսկոպոսի» (էջ 27ա): Տոնացույցերի մի զգալի մասը ունեն միայն Հովհաննես Երուսաղեմցու նշումը:

Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի խմբագրության ցանկի մեջ առկա է. «Նորին (Մարտի) ԻԴ. Աբղայի եպիսկոպոսի» (էջ 3բ): 940 թվահամարի ճաշոցի ԼԹ (39) համարի տակ գրված է. «Մարտի ԻԴ եւ յԱրեգ Ժէ (ուղղել՝ ԺԶ). Աբղայ եպիսկոպոսի եւ Որմզդանայ եւ Սայենի եւ Բենիամինի սարկավազի»:

4514 թվահամարի Ճաշոցն ունի՝ «Շաբաթ աւր. Յովհաննու Երուսաղեմայ եւ Շմաւոնի հայրապետի (ներքին լուսանցքում՝ «Շաբաթ աւր. Յովհաննու Երուսաղեմայ հայրապետի եւ Աբղիշու եպիսկոպոսի եւ Շմաւոնի հայրապետի եւ ամենայն արևելեան մարտիրոսացն») (էջ 71ա):

939 թվահամարի Ճաշոցում կարդում ենք «Շաբաթ աւր. Յովհաննու Երուսաղեմայ հայրապետի... (ներքին լուսանցքում՝ «Շաբաթ աւր. Յովհաննու Երուսաղեմայ հայրապետի և Աբղիշոյի եպիսկոպոսի եւ Շմաւոնի հայրապետի») (էջ 107 ա-բ): Ճաշոցներից շատերն ևս չունեն վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի նշումները:

Հայոց Յայտնավորքների խմբագրութունների մեջ Մարտի 24-ի կամ Արեգի 16-ի և Մարտի 24-ի կամ Մարտի 24-ի և Արեգի 16-ի կանոնների տակ տվել են վկայաբանութունը՝ Աբղայի, Որմզդանայի, Սայենի և Բենիամինի և նրանց որոնք Պարսկաստանում նահատակվեցին¹:

Գրիգոր Խլաթեցու Յայտնավորքի մեջ կատարվել է տեղափոխութուն և վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրը դրվել է Ահեկի 7 և Ապրիլի 14 կանոնի տակ²:

Վերջապես «Վկայաբանութիւն սրբոյն Աբղայի եպիսկոպոսի եւ Որմզդանայ եւ Սայենի եւ Բենիամինի սարկավազի, որ ի Պարսս կատարեցան» վերնագիրը կրող բնագրում գրված է. «Աւանդեաց զհոգին ի ձեռն հրեշտակաց ի Մարտի ամսոյ ի քսան եւ չորսն...»³:

1 Տե՛ս Վեցետիկի 1048 և 710 գոչագրերը, 3082, էջ 395ա, 179, 2695, էջ 78ա, 9585, էջ 178բ, 7529, էջ 136բ, 4741, էջ 238ա, 7433, էջ 268բ և այլն:
2 Տե՛ս տպագիրը՝ էջ 738-790:
3 Փարիզի 178 թվահամարի ձեռագրի ԾԺ համարի տակ, միկրոֆիլմի համարն է 879:

Մ. Ավգերյանը հիշյալ սրբերի հիշատակի օրվա համար տալիս է ըստ Հայոց՝ Ապրիլ 14, որը վերցրել է Գրիգոր Խլաթեցու գրչագրերից, իսկ Յունաց և Լատինացոց համար բերել է Մարտի 31-ը¹:

Աբղայի, Որմզդանայի, Սայենի, Բենիամինի և այլոց՝ նրանց հետ Պարսկաստանում նահատակվելու օրվա համար ունենք Հայոց անշարժ տոմարի Արեգի 16-ը և Ահեկի 7-ը, ինչպես և Ապրիլ 14-ը, որոնք քննության չենք ենթարկում, մնում է Հայոց շարժական տոմարի Մարտի 24-ը, հուլյան տոմարի Մարտ 24-ը, ինչպես և վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրվա շարժական տոնը, որը ունեցել է հուլյան տոմարի տարբեր համարժեքներ՝ կապված Զատիկի օրվա 35 օրյա տատանման հետ: Բացահայտենք Մարտի 24-ի ժամանակները կիրառելով Հայոց տոնացույցային և տոմարական եղանակներ: Ըստ «Տոմար» ծրագրի Մարտի 24 = Մարտ 24, որտեղից Մարտի 1 = Մարտ 1 = 700-703 թթ.:

Բերենք «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների տվյալները.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
710	3	22	7	158	10	24	7
724	3	18	7	172	10	24	7
738	3	15	7	186	10	24	7
752	3	11	7	200	10	24	7
756	3	8	7	214	10	24	7

Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Աբղայի և նրա հավատակիցների վկայաբանութունը թարգմանվել է 700-703 թթ. քառամյակում, իսկ Հովհան Օձնեցին նրանց հիշատակի օրը ավելացրել է Հովհաննես Երուսաղեմցու կանոնի մեջ 724 թ., ստացել է հուլյան տոմարի նոր համարժեք Մարտի 18-ը, որը Հայոց շարժական տոմարի Մարտի 24-ի տոնացույցային արժեքն էր տվյալ տարում: Ասենք նաև, որ Մարտի 24-ը Հայոց տոնացույցի մեջ կորցրեց իր նախնական ամիս-ամսաթվային նշումը վերածվելով շարժական տոնի, թեև Մարտի 24-ը պահպանվեց հետագա ընդօրինակված բնագրերում և ստացված Հայոց անշարժ տոմարի Արեգի 16-ի համարժեքը: Հայոց տոնացույցային եղանակով ստացված տարիները ցույց են տալիս, որ Հովհան Օձնեցու Ճաշոց-Տոնացույցից է գալիս վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրը շարժական տոնի վերածելը և այն Հնագույն Ճաշոց-Տոնացույցի խմբագրման մի նոր ապացույց է, որը Հնարավոր դարձավ հիմնավորել կիրառելով նորագույն մեթոդները:

***

Հայոց տոնացույցերի խմբագրութունները Յակովկա և Իրավափառա հիշատակի օր են կանոնել Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթին կամ Յիսնակամարտից հաշված 17-րդ օրը, որն ընկնում է Նոյեմբեր 3 ± 3 օր, կամ Հոկտեմբեր 31 - Նոյեմբեր 6-ին ընկնող յուրաքանչյուր տարվա երեքշաբթի:

759 թվահամարի Տոնացույցում կարդում ենք. «Գշ (երեքշաբթ). Սրբոյն Յակովկայ և Իրաւափառայ. Նոյեմբերի ԻԸ» (էջ 176ա): Առանց ամսաթվային նշման երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ են տվել հիշյալ սրբերի հիշատակի տոնը մի խումբ տոնացույցերի և ճաշոցների խմբագրութունները²: Ասենք, որ որոշ բնագրեր Յակովկա փոխարեն ունեն Յակոբա տարբերա-

1 Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Լիակատար Վարք և վկայութիւն սրբոց, Բ. Բ, էջ 214-221:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 179, 752 էջ 175բ, 5667, էջ 142բ, 7203, 9838, էջ 181բ, 4164, էջ 212ա, 4874, 7741, էջ 450բ-451ա, 4107, էջ 854 և այլն:

կը: Նոյեմբեր 28-ը Իրավափառի հիշատակի օրվա նշում է, ինչպես կտեսնենք հետագայում: Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրություններում գտնում ենք ամսաթվային նշումներ: 979 թվահամարի Ճաշոցում ցանկի մեջ գրված է. «Նորին (Նոյեմբեր) Ի՛է. Յակովկայ և Իրաւափառայ» (էջ 5բ), իսկ բնագրում՝ «Նորին (Նոյեմբեր) ԻԵ. Վկայութիւն] բազմաչարչար վկային Յակովկայ թագաւորազնոյ եւ Իրաւ(բնագրում՝ և) փառայ վկ[այի]...» (էջ 313բ-314ա): Այն կանոնված է Նոյեմբեր 26-ից հետո, ուստի ԻԵ-ն պետք է սբագրել ԻԷ, ինչպես առկա է նաև ցանկում: Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք. «Նոյեմբեր ԻԷ. Սրբոյն Յակովբայ վկայի...»¹:

Նոյեմբերի 27-ի կանոնի տակ է տվել միայն Յակովկա հիշատակի օրը 940 թվահամարի Ճաշոցը (ՃՀԲ (172) համարի տակ):

4514 թվահամարի Ճաշոցն ունի. «Հոկտեմբեր ԻԳ. Յակովկա... (ներքին լուսանցքում «Երեքշաբթի. Սրբոյն Յակովկա եւ Իրաւափառա եպիսկոպոսի»)» (էջ 390):

Նույն ամսաթիվը և շաբաթվա օրն են տվել որոշ ճաշոցներ ևս²: Իսկ 4506 թվահամարի Ճաշոցը գրում է. «Հոկտեմբեր ԻԴ. Յակովկա և Իրաւափառա» (ներքին լուսանցքում ունի նաև երեքշաբթի օրվա նշումը) (էջ 403ա): Հոկտեմբերի ԻԴ-ն պետք է սբագրել ԻԳ, ինչպես վերևում բերված բնագրերում են, իսկ 939 թվահամարի Ճաշոցի «Յակովբայ» անվանումը հուշում է, որ Հոկտեմբեր 23-ի նշումը վերցվել է Հակոբ Տեառնաեղբոր հիշատակի անշարժ օրվա համար վկայված ամսաթվից և Յակովկան փոխել են Յակովբայի:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունները Յակովկա պարսկի հիշատակի օրը կանոնել են «Տրէ ԺԹ և Նոյեմբեր ԻԷ»-ի տակ³: Իսկ Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու Տօնացույց--Յայսմավուրքի թարգմանության խմբագրության մեջ (Վենետիկի 1048 թվահամարի գրչագիր) բերել է Նոյեմբերի 27-ի տակ:

Գրիգոր Խլաթեցին Յակովկա պարսկի հիշատակի օրը տեղափոխել է. «Տրէ ԻԵ և Դեկտեմբեր Գ» կանոնի տակ⁴:

«Վկայաբանութիւն Ս. Յակովկայ» բնագիրը տալիս է հետևյալ տեղեկությունը. «Կատարեցաւ սուրբ և մեծ վկայն Գրիստոսի Յակովիկ, որ օր քսան և եօթն էր քաղոց ամսոյ, յաւուր շաբաթու յերրորդ ամի Վռամա, որդւոյ Յակկերտի Պարսից արքայի»⁵: Այլ խոսքով Յակովկա պարսկի հիշատակի օրվա համար ունենք Հայոց անշարժ տոմարի Տրէ 19 և 25-ը, որոնք քննության չենք ենթարկում հասկանալի պատճառով, ինչպես և Հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 27-ը, որը կարող էր առաջանալ Հայոց տոնացույցային կամ տոմարական եղանակներով: Հուլյան ամիս-ամսաթվերից ունենք Նոյեմբեր 27-ը և 28-ը, Հոկտեմբեր 23-ը և 24-ը, ինչպես և Դեկտեմբեր 3-ը: Այս ամիս-ամսաթվերից միայն ընդունելի է Նոյեմբերի 27-ը, որի համար բերեցինք բազմաթիվ տեղեկություններ, Նոյեմբեր 28-ը Իրավափառի հիշատակի օրվա հուլյան ամիս-ամսաթվային նշում է: Յակովկա տոնական շարժական օրը տատանվել է Հոկտեմբեր 31 - Նոյեմբեր 6-ի սահմաններում, իսկ Դեկտեմբեր 3-ը Գրիգոր Խլաթեցու ստացած ամիս-ամսաթիվն է՝ նրա հիշատակի օրվա տեղափոխման հետևանքով:

Մ. Ավգերյանը բերել է Դեկտեմբերի 3-ը իբրև Յակովկա, վկայի հիշատակի օրվա նշում, որը ինչպես տեսանք գալիս է Գրիգոր Խլաթեցուց: Նոյեմբեր 27-ը, երբ տոնում էին Յակովկա

պարսկի տոնը անշարժ տոնական կանոնով ասորիները, արաբները, քաղղեացիները, ղպտացիները և այլն¹: Իսկ Իրավափառ վկայի համար Դեկտեմբեր 30-ը իբրև Հայոց Յայսմավուրքների տեղեկություններ, որը նույնպես գալիս է Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրությունների որոշ բնագրերից: Իսկ Յունաց և Լատինացոց մեջ վկայված Դեկտեմբերի 21-ը չի պահպանվել Հայոց բնագրերում: Մ. Ավգերյանը բերել է վենետիկյան մի ճառընտիրի (ըստ նրա՝ Ա-ն), որտեղ Իրավափառի հիշատակի օրը փաստվել է Նոյեմբեր 28-ը²:

Այն, ինչպես տեսանք, առկա է 759 թվահամարի Տօնացույցի խմբագրության մեջ: Այսպիսով Յակովկա հիշատակի օրվա համար ունենք Հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 27-ը, և հուլյան անշարժ տոմարի Նոյեմբերի 27-ը ինչպես և Յակովկա և Իրավափառա տոնական օրվա Նոյեմբեր 3 ± 3 օր, երեքշաբթին:

Կիրառենք Հայոց տոնացույցային և տոմարական եղանակները բացահայտելու համար Քաղոց 27-ի համարժեքները:

Տեսանք, որ Յակովկա հիշատակի օրը կանոնել են Յիսնակամտից հաշված 17-րդ օրը: Այդ տվյալներով Քաղոց 27-ը տալիս է 6-րդ դարի սկզբների տարեթվեր: Այն ընդունելի չէ, որովհետև այդ ժամանակներում սրբերի տոները նշել են անշարժ տոնական օրով: Կիրառենք Հայոց տոնացույցային եղանակը: Յակովկա հիշատակի օր է սահմանվել անշարժ տոնական օրով Նոյեմբեր 27-ը, որը համադրելով Քաղոց 27-ին ստանում ենք Քաղոց 1 = Նոյեմբեր 1 = 580-583 թթ.: Պարզվում է, որ Յակովկա վկայաբանությունը թարգմանվել է 6-րդ դարի 80-ական թվականների սկզբներին և թարգմանիչը Նոյեմբեր 27-ը փոխարինել է Հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 27-ով: Նրա տոնական օրով համար չունենք Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ և միայն կարող ենք ասել, որ Յակովկա և Իրավափառա հիշատակի օրը արդեն առկա է Հայոց տոնացույցում 13-րդ դարում: Պարզ չէ, թե նրանց հիշատակի օրը երբ է մտցվել տոնացույց և վերածվել շարժական տոնի: Մի բան հստակ է, որ Վկայաբանության թարգմանությունից հետո Յակովկա հիշատակի օրը Հայոց մեջ տոնվել է անշարժ տոնական օրով Նոյեմբերի 27-ին, իսկ շարժական տոնի վերածվելուց հետո Նոյեմբեր 3 ± 3 օր, որով կորցրել է նախնական ամիս-ամսաթվի իմաստը, թեև այն պահպանվել է հետագա բնագրերում:

***

Հայոց Հնագույն տոնացույցերի խմբագրությունները Թեոդոտոսի Գաղատացու և Թալեւեա բժշկի հիշատակի օր են կանոնել Հոգեգալստեան (Պենտեկոստեի) կիրակիից հաշված 3-րդ - կիրակիից հետո եկող Հինգշաբթի կամ Հոգեգալստեան կիրակիից հաշված 26-րդ օրը, որը տատանվել է Չատկի օրերի փոփոխման հետ համընթաց:

759 և 179 թվահամարի գրչագրերում գտնում ենք համարժեք տեղեկություններ, այն է՝ «Եշ (Հինգշաբթ). Թեոդոտոսի Գաղատացու և Թալեւեա բժշկի»³:

14-րդ դարից հետո հիշյալ կանոնին ավելացվում է Անկյուրիայում նահատակված 7 կույսերի հիշատակի օրը: Այսպես, 752 թվահամարի Տօնացույցի մեջ գրված է. «Եշ (Հինգշաբթ). Թէոդիտոսի Գաղատացոյ և Թալիլա բժշկին և է կուսանացն, որ յԱնկուրիա կատարե-

1 Տե՛ս Մ. Մեսմեսյան, Աշխ. աշխ., էջ 605-628:
2 Տե՛ս Ջեո. N° N° 939, էջ 519բ, 4698, էջ 311ա:
3 Տե՛ս Ջեո. N° N° 3082 էջ 392ա, 2695, էջ 334բ, 7529 էջ 63ա, 7530, էջ 42ա, 4741, էջ 108բ, 7433, էջ 136ա և այլն:
4 Տե՛ս տպ. տեսք էջ 312-315:
5 Վարք և վկայաբանութիւն, 1874, Վենետիկ, Բ. Ա., էջ 122:

1 Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Լիակատար Վարք և վկայութիւն սրբոց, Բ. Թ., էջ 203-227:
2 Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Լիակատար Վարք և վկայութիւն սրբոց, Բ. Թ., 228-236:
3 Տե՛ս Ջեո. N° N° 759, էջ 171ա և 179:

ցան» (էջ 166բ): Նույնարժեք տեղեկություններ ունեն հետագա ընդօրինակված տոնացույցերի և որոշ ճառոցների խմբագրությունները¹:

Հայոց ճառոցների որոշ բնագրեր ունեն ոչ միայն Հինգլաբթի օրվա, այլև ամիս-ամսա-թվային նշումներ: 4514 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Մայիս ԻԳ. Թէոդորիտոնի... (ներքին լուսանցքում՝ «Հինգլաբթի. Թէոդորիտոնի Գաղատացոյ եւ Թալիւա բժշկի և է կուսանացն)» (էջ 216ա):

Համարժեք վկայություններ են թողել 939 և 4506 թվահամարների ձեռագրերը (էջ 347ա և 275ա): Իսկ 4437 թվահամարի ճառոցն արձանագրել է. «Մայիսի ԻԴ. Թէոդորիտոնի Գաղատացոյ... (ներքին լուսանցքում՝ «Հինգլաբթի. Թէոդորիտոնի եւ Թալիւա բժշկի և է կուսանացն)» (էջ 104ա): Մայիսի 24-ը Թալիւա բժշկի հիշատակի օրվա անշարժ տոնի հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթիվն է, իսկ Մայիսի 23-ը մի օրվա տարբերություն ունի, ինչպես Թալիւա բժշկի հիշատակի, այնպես էլ Թեոդորոն Գաղատացու ու 7 կուսանաց հիշատակի օրից, որը Մայիսի 22-ին էր:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրության մեջ գրված է. 1. «Նորին (Մայիսի) ԻԲ. Թեոդոտոնի Գաղատացոյ և Լթն կուսանացն...», 2. «Նորին (Մայիսի) ԻԴ. Թալիւա բժշկին և ընկերաց Նորին»²: Այդպես է նաև գրչագրի ցանկում (էջ 4ա): Իսկ 940 թվահամարի ճառոցը հիշյալ սրբերի հիշատակի օրը բերել է ՄԸ և ՄԹ համարների տակ Մայիսի 22 և Մարերի 14-ի (ուղղել՝ 15) և Մայիսի 24 և Մարերի 18-ի (ուղղել՝ 17) կանոնների մեջ: Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունները Թեոդոտոնի Գաղատացու և Անկյուրիայում վկայված 7 կուսերի հիշատակի օրը դրել են Մայիս 22-ի կամ Մարերի 15 և Մայիս 22-ի համարժեքներով, իսկ Թաղիղա բժշկինը՝ Մայիսի 24-ի կամ Մարերի 17 և Մայիսի 24-ի զուգահեռներով³: Իսկ Գրիգոր Խլաթեցին Թալիւա բժշկի հիշատակի օրը տեղափոխել է Մարերի 13 և Մայիս 20-ի կանոնի տակ⁴:

«Վկայաբանութիւն Ս. Թաղիւեայ» բնագրի մեջ կարդում ենք, որ նա նահատակվել է «յառաջ քան զինն կաղանդացն [Յունիսի] (= Մայիս 24)՝ յամսեանն Հոռի, որ օր ԻԳ (23) էր ամսոյն»⁵: Ինչպես տեսանք Թալիւա բժշկի հիշատակի օր է սահմանվել Մայիս 24-ին, որը իսկապես Հունիս 1-ից առաջ էր «քան զինն»:

Մ. Ավգերյանը Թալիւա բժշկի վկայաբանության մեջ բերել է Մայիս 20-ը, իբրև Հայոց, Հունաց և Լատինացոց Յայսմավուրքների տվյալներ, սակայն այդ նշումն ունի Գրիգոր Խլաթեցին միայն: Իսկ Թեոդորիտոնի Գաղատացու և 7 կուսանաց վկայաբանության մեջ տալիս է հետևյալ ամիս-ամսաթիվերը՝ Հայոց համար Մայիս 22-ը, իսկ Հունաց՝ Մայիս 18-ը և Հունիս 7-ը, վերջապես Լատինացոց համար՝ Մայիս 18-ը⁶:

Հանելով քննությունից Հայոց անշարժ տոմարի Մարերի 17-ը և նկատի ունենալով Թալիւա բժշկի վկայաբանության և մյուս բնագրերի Մայիսի 24-ը և նրա Հայոց շարժական տոմարի համարժեք Հոռի 23-ը Հայոց տոմարական եղանակով ստանում ենք հետևյալ արդյունքները, այն է՝ Հոռի 23 = Մայիս 24, որտեղից Հոռի 1 = Մայիս 2 = 925-955 թթ.:

Այս հաշվումներից պարզ է, որ Թալիւա բժշկի վկայաբանությունը հունարենից թարգմանվել է Հայերեն 10-րդ դարի 50-ական թվականների սկզբներին և Հայ թարգմանիչը Մայիսի 24-ի համարժեք է դրել Հոռի 23-ը, որով հնարավորություն է տվել որոշելու թարգմանության տարիների քառամյակը: Հայոց տոնացույցային եղանակը թեև տալիս է դրական արդյունք, բայց տվյալ դեպքում կիրառելի չէ:

1 Տե՛ս Ձեռ. № № 767, էջ 168բ, 56667, էջ 127ա, 7203, էջ 67ա, 9838, էջ 176ա-բ, 4164, էջ 184բ, 4459, էջ 89ա, 7741, էջ 132ա-բ, 5455, էջ 204բ, 4107, էջ 547 և այլն:
2 Ձեռ. № 979, էջ 366ա-307ա:
3 Տե՛ս Վեճեսիկի 1048 թվահամարի գրչագիր, 3082, էջ 396ա-բ, 179, 2695, էջ 132ա և 133բ, 9585, էջ 228ա և 229ա, 4741, էջ 295բ և 297ա, 7433, էջ 328բ և 330ա և այլն:
4 Տե՛ս տպագիրը, էջ 847-845 և 842-844:
5 Վարք և վկայաբանութիւն, 1874, Վեճեսիկ, Բ. Ա., էջ 503:
6 Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Լիակատար Վարք և վկայութիւն սրբոց, Բ. Գ., էջ 274-286 և 289-320:

ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱԳՈՒՅՑԵՐԻ ԵՎ ԾԱՇՈՑՆԵՐԻ ՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (9-18-ՐԴ ԴԱՐԵՐ)

Հովհան Օձնեցու խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց» - «Տոնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի Հնագույն բնագրեր չեն պահպանվել: Ամենահնագույն գրչագրերը 13-րդ դարից են գալիս: Երևանի Մատենադարանի Տոնացույցերի Հնագույն ընդօրինակութիւնները, որոնք հիմնականում Համարժեք են, 1278 թ. և 1292 թ. գրչագրեր են: Սրանք հիմք ընդունելով ցույց կտանք Հատկապես տոնացույցերում, ինչպես և ճաշոցներում կատարված խմբագրութիւնները, սկսած Հովհաննես Օձնեցու Տոնացույց-ձաշոցի 2-րդ խմբագրութիւնից՝ 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից մինչև 1287-1292 թթ. և դրանից հետո՝ 18-րդ դարի 4-րդ քառորդը. Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցի խմբագրութիւնը ներառյալ:

Նպատակահարմար է սկսել տոնական տարվա սկզբից, որպեսզի Տոնացույցում կատարված փոփոխութիւնների պատկերը ամբողջական լինի, թեև դրանով կխախտվի ժամանակագրական կտրվածքը: Այն կտանք տոնացույցային տարվա փոփոխութիւնների հետ, որով կլուծվի նաև այդ խնդիրը:

Նախ մի քանի խոսք պահպանված բնագրերի մասին:

759 թվահամարի գրչագրի հիշատակարանում գրված է. «... Գրեցաւ առաջարանս և - տետրակս մանր ուսման ի թուիս Հայոց Ձիէ (727), ի Հայրապետութեան Տեառն Յակովբայ, և ի Թագաւորութեան Լևոնի որդւոյ Հեթմոյ, ի Հռչակաւոր անապատս Սկեռայ ընդ Հովանեաւ Սուրբ Փրկչի և Մաւր լուսոյ Աստուածածնի և կենսակիր Սուրբ Նշանի. մերձ յանմատոյց դղեակս Լամբրունի, որ է գլուխ Տարսնի և ի ստորոտ մեծ լերին Տաւրոսի, ի լաւ և յընտիր աւրինակաց, ձեռամբ բազմեղ քահ[անայի] և անպիտան գրչի Ստեփանոսի...» (էջ 181ա): «Լաւ և յընտիր աւրինակաց» ընդօրինակված գրչագիրը կրում է «Տ(աւ) նացոյց եւ Հարցնացոյց բովանդակ տարոյ զՀայ և զհռոմ ամսոցն...» վերնագիրը (էջ 168բ):

Տոնացույցը սկսվում է. «Ձկնի Չատկին երկուշաբթ աւրն...» սկսվածքով և ավարտվում հիշատակարանով: Թեև վերջինիս մեջ տոնացույցի անունը առանձին չի տրվել: Բնագրի մեջ առակա է Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրը Հայոց շաբաթական տոմարի Նավասարդի 1-ի նշումով, որը Հնարավորութիւն է տալիս մի կողմից, որոշել նախագաղափար օրինակի, մյուս կողմից Հովհաննես Մկրտչի այդ տոնի տոնացույց ներմուծելու ժամանակը: Այնտեղ գրված է. «Նաւասարդի Ա. Յովհաննու Մկրտչին տաւն է» (էջ 178բ): Այդ տոնը տեղադրվել է Հունվարի 13-ից հետո և Առաջավորի Բարեկենդանից առաջ տոնվող սրբերի շարքում 8-րդ կանոնի տակ: Քննարկվող տոնի տոնացույց ներդնողը նախագաղափար օրինակի հեղինակն է: Բանն այն է, որ Հունվարի 13-ից հետո և Առաջավոր Բարեկենդանից առաջ տոնվող սրբերի 8-րդ կանոնի տակ հիշյալ տոնը կարող էր մուծվել տոնացույց հետևյալ տարեթվերից մեկում

ա) 1215 թ. Նաւասարդ 1 = Հունվար 27 = երեքշաբթի = 8-րդ կանոն = Հովհաննես Մկրտչի տոնի օր = 8-րդ տոնելի օրը:

բ) 1219 թ. Նաւասարդի 1 = Հունվար 26 = շաբաթ = 8-րդ կանոն = Հովհաննես Մկրտչի տոնի օր = 8-րդ տոնելի օրը:

Ի դեպ սրբերի տոները զույգ զույգ մի կանոնի տակ տոնելու դեպքում «Կիրակոսի և Մաւր նորա Յուզիտեա և Աբղիմսեհի» տոնին գումարվել է Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը, որը եղել է 1247 թ. Նավասարդ 1 = Հունվար=19 = շաբաթ = 4-րդ կանոն (7 և 8-ը միասին) =

4-րդ տոնելի օրը: Հաշվումներից պարզ է դառնում, որ Հովհաննես Մկրտչի այդ տոնի օրը, որը գրանցել է Հայոց շաբաթական տոմարի նավասարդի 1-ը, տոնացույց է մտել 1215 թ. կամ 1219 թ.: Միաժամանակ հասկանալի է, որ 759 թվահամարի գրչագիրն ընդօրինակվել է 1215 թ. կամ 1219 թ. գրված նախագաղափար օրինակից, երբ նկատի ենք ունենում, որ Հովհաննես Մկրտչի այդ տոնը Հայոց շաբաթական տոմարի նավասարդի 1-ի նշումով, Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի հատվածում ուրիշ որևէ ժամանակ չէր կարող ներդրվել տոնացույցի մեջ:

Հարկ է նշել, որ 179 թվահամարի գրչագրում (1292 թ.), որի մասին կխոսենք քիչ հետո, կրկին Հովհաննես Մկրտչի այդ տոնի օրը արդեն ավանդույթ դարձած Նաւասարդի 1-ին է (8-րդ կանոնի տակ), իսկ 752 թվահամարի գրչագրում (1314 թ.) տեղափոխվել է 6-րդ կանոնի տակ (էջ 151բ), թեև պահպանել է Նավասարդի 1-ը: 767 թվահամարի գրչագրում, որը «Տաւնացույց տարոյն» վերնագիրն է կրում և գրիչը ավարտել է 1337 թ. Հոկտեմբերի 13-ին, երկուշաբթի, Հովհաննես Մկրտչի տոնը տեղափոխվել է առաջին կանոնի տակ և ունի Նաւասարդ 1 = Օգոստոս 11 համարժեքը: Հետագա տոնացույցերը Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրը առաջին տեղում դնելը դարձրել են կանոն, երբեմն պահելով, երբեմն չպահպանելով Նավասարդի 1-ը: Այնպես որ 14-րդ դարի 30-ական թվականներից սկսած Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնի օրը տեղափոխել են Պետրոս Հայրապետի և Աբիսողոմա Սարկավազի տոնից առաջ ըստ տոնացույցերի սովորների: Ասենք նաև, որ Հովհաննես Մկրտչի այդ տոնի օրը առաջին կանոնի տակ են տվել ճաշոցների մի խումբ ընդօրինակութիւններ:

2948 թվահամարի ձաշոցը ձեռագրացուցակի հեղինակները թվագրել են ընդհանրապես 13-րդ դարով: Գրչագրում առակա է Հայոց շաբաթական տոմարի ամսաթիվ, որը Հնարավորութիւն է տալիս ստույգ թվագրել այն, ինչպես և տեսնել երբ է կատարվել առաջին փորձը Հովհաննես Մկրտչի տոնը տեղափոխելու առաջին կանոնի տակ:

2948 թվահամարի բնագրում Քրիստոսի ծննդեան ութ օրերից հետո և Առաջավորի Բարեկենդանից առաջ տրված է տոնելի սրբերի հետևյալ շարքը. «Նավասարդի ի Ան. Յովհաննու Մկրտչի...»

Պետրոսի և Աբիսողոմա...

Սրբոյն Անդոնի անապատականի...

Թէոդոսի Թագաւորին...

Վահանա Գողթան Տեառն...

Կիրակոսի և մաւր նորա Յուզիտեա (էջ 142բ-143բ)

Գրիչը Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը տեղափոխել է առաջին կանոնի տակ, որպեսզի ստանա Նավասարդի 1-ը, իսկ այդ կարող էր կատարել 1260-ական թվականների ընդօրինակութիւն ժամանակ, երբ Նավասարդի 1 = Հունվար 14 կամ 15-ին: Ուշագրավ է, որ սրբերի շարքից բերել է ընդամենը վեց կանոն, որովհետև այդ տարի առկա է տոնելի երկու օր և յուրաքանչյուր օրվա տակ տոնել են երեք կանոնի տակ տեղադրված սրբերի հիշատակը: Այնպես որ գրչագիրն ընդօրինակվել է 1266 թվականին: Սա ճաշոցների մեջ մեզ Հայտնի Հնագույն փորձ է, որ Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը տեղափոխել են 1-ին կանոնի տակ: Բայց այն կարծում ենք բացառութիւնների շարքից է, որովհետև իբրև կանոն Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը տեղափոխվեց առաջին կանոն 14-րդ դարի 20-30-ական թվականներից: 4514 թվահամարի ձաշոցը, որն ընդօրինակվել է 1322/3 թթ., առաջին կանոնի տակ է տալիս քննարկվող տոնի օրը հետևյալ ձևակերպմամբ. «Նաւասարդի Ա. Յովհաննու Մկրտչին...» ստորին լուսանցքում «Յովհաննու Կարապետին» (էջ 15 բ): Իսկ 7741 թվահամարի ձեռագիրը, որն ընդ-օրինակվել է 1360 թվականին, տալով առաջին կանոնի տակ, միաժամանակ ներքին լուսանցքում բացատրում է. «Յովհաննու ծննդեան տօնը յայս ժամս ի հօս կու տաւնուեր վասն այն այստեղս գրեցա»

(էջ 32բ): Այնպես որ Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնի օրը տեղափոխվել է առաջին կանոնի տակ 14-րդ դարի սկզբներից և հետագա տոնացույցերի և ճաշոցների համար դարձել է կանոն: Այդպես է նաև Միմենոն Երևանցու խմբագրած տոնացույցում: Շարունակենք 759 թվահամարի գրչագրի մասին տեղեկությունները: Այնտեղ կարդում ենք. «Ձկնի խաչին էբրորդ կիրակէ). խաչգիւտ է, և կամ ուր ամիսն բերէ, Մարերի ժէ (17)» (էջ 174բ): Այդ տվյալների համադրումը կունենա հետևյալ տեսքը՝ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծարաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծարաթվա օր
1256	10	29	1	705	10	17	1
1263	10	28	1	712	10	17	1
1270	10	26	1	719	10	17	1
1277	10	24	1	726	10	17	1

1277 թ. Մարերի 17 = Հոկտեմբեր 24 = կիրակի = Գիւտ խաչի տոնի օրը: Պարզ է դառնում, որ Հայոց շարժական տոմարի Մարերի 17-ի ամսաթիվը գրչի ներմուծումն է տոնացույց և Ստեփանոսը տվել է իր ժամանակի իրողությունը: Գրչագրում ուրիշ ոչ մի նշում չկա Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերով, թեև վերնագրում գրել է, որ տոները տալիս է Հայոց և հուլյան ամսաթվերով: Մնացած տոների ամսաթվերը հուլյան տոմարով են, որոնցից միայն մեկն է գրչի հավելումը, իսկ մնացածները վերցրել են վաղ շրջանի Տոնացույց-Տոնանամակներից և Յայսմավուրքներից: Ըստ 759 թվահամարի գրչագրի՝ «Չորրորդ տաւն. Յովհաննու և Յակովբայ. Դեկտեմբեր) Իթ (29), և ի նոյն աւուրս բարեկենդան է Յայտնութեան Տեառն» (էջ 177բ): 1278 թ., երբ ավարտել է գրչագիրը Դեկտեմբերի 29-ին է ընկել հիշյալ տոնը, որը եղել է հինգշաբթի, իսկ հաջորդ օրը՝ Դեկտեմբերի 30-ին սկսել է Մենդեան պահքը (ուրբաթ), որը Հայոց Ձիէ թվականի վերջին օրերն էին:

179 թվահամարի ձեռագիրը (1292 թ.) Ստեփանոս Գույերիցանցի ինքնագիրն է: Այն բովանդակության ցանկի մեջ մեզ հետաքրքրող տեսանկյունից ունի հետևյալ վերնագրերը.

Ա. Խրատ ընթերցման բովանդակ տարւոյն:

Բ. Տաւնացոյց շաբաթով:

Գ. Տաւնացոյց այսմաւուրք:

Ա-ն սկսվում է վերնագրից, այն է՝ «Աստուածայայտնութեան ժամակարգութիւն. այլև բովանդակ տարւոյն ըստ ընթերցուածին եւ ըստ այլ կարգացմանցն», իսկ ստորին լուսանցքներում ունի՝ «Խրատ ժամատեղեաց» նշումները: Սկիզբն է. «Յունուարի Ե. Սրբոյ ճրագալուցին...», ավարտվում է Պենտեկոստի կանոնով: Բ-ն սկսում է հետևյալ վերնագրով. «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց և սակավ մի Հարցնացոյց»: Տոնացույցի սկիզբն է. «Ձկնի Ձատկին...», ավարտը՝ «Շաբաթ. Ղազարու յարուլթեան): Ի նոյն կիրակէ Մառագարդ և Գալուստ Տեառն յերուսաղէմ դիմեալ կամաւոր ի չարչարանս, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն» (էջ 540բ): Գ-ն, որը Տոնացույց-Յայսմավուրք է, սկսում է Նաւասարդ 1-ով (= Օգոստոս 11): Համառոտ (առանց բնագրերի) ներկայացրել է սրբերի և տոների կանոնները:

752 թվահամարի գրչագիրն (1314 թ.) ունի «Տաւնացոյց կարգաւ» վերնագիր: Այն սկսում է «Աստուածայայտնութեան» աւուրն գիշերն առաջին կանոնագլխին...» (էջ 149 գ) ավարտը՝ «Կիրակէ), թէ պահքն հանդիպի Հ. ԴԶ. միածին որդի» (էջ 176բ): Տոնացույցը շաբաթվա օրերով է կանոնաված: Ամսաթվեր ունեն միայն Ավագ տոները:

767 թվահամարի գրչագիրն (1337 թ.) ունի «Տաւնացոյց տարոյն» վերնագիրը: Բնագիրը կիսատ է: Ավարտվում է Խաչվերացի տոնի սկզբով:

2092 թվահամարի գրչագիրը (ԺԴ դար) վերնագրվել է. «Տաւնացոյց եւ Հարցնացոյց ըստ Հայոց մեծաց բօանդակ տարոյն...» (էջ 295ա): Տոնացույցը տրված է շաբաթվա կարգով, բայց ավելացվել են ամսաթվեր (Հայոց և հուլյան տոմարներով):

5667 թվահամարի տոնացույցն ըստ հիշատակարանի ավարտել է Մեծոփա վանքում Հայոց ՊՂ (890) թվականի ձմռանը, ուստի 1440 թվականին, իսկ 7203 թվահամարի գրչագիրը գրվել է նույն թվականին Կաֆայում: Քանի որ ամսաթվային նշում չունի ներկա թվականների կվերածվի իբրև 1440-1441 թթ.: Վերջինս ունի հետևյալ երկարաշունչ վերնագիրն - «Աւետարանցոյց և Տաւնացոյց և կարգաւորութիւն տերունական տաւնից, զոր եղեալ է Հաստատել Սրբոյն Սահակայ Հայոց Հայրապետի, զոր ընկեալ ի նմանէ Հասուցին առ մեզ նախնիք մեր» (էջ 6ա):

Տոնացույցերի և ճաշոցների նույնիսկ շատ համառոտ նկարագրությունը առանձին ուսումնասիրություն է պահանջում, ուստի բացի վերոհիշյալ գրչագրերից տանք այն ձեռագրերի համարները և ընդօրինակության ժամանակները, որոնք օգտագործել ենք այս կամ այն հարց լուծելու համար:

1. Տոնացույցեր՝ 142 (1269/70 թթ.), 7748 (1470 թ.), 7203 (1440/1 թ.), 8630 (1494/5 թթ.), 7200 (15-րդ դ.), 8633 (15-րդ դ.), 9335 (1503/4 թթ.), 2833 ԺԵ-ԺԶ դ.), 9838 (1526 թ.), 3722, 2031 (15550/1 թթ.), 4164 (16-րդ դ.), 4874 (16-րդ դ.), 3668 (16-րդ դ.), 2439 ( ), 4441 (16-րդ դ.) 6952 (16-րդ դ.), 5436 (1619/20 թթ.), 5956 (16-րդ դ.), 8112 (16-րդ դ.), 8598 (1593/4 թթ.), 1519 (1486/7-1500/1 թթ.), 5388(16-րդ դ.), 6337 (16-րդ դ.), 5419 (16-րդ դ.), 5440 (16-րդ դ.), 9046 (16-րդ դ.), 4459 (16-րդ դ.), 4962 (1591/2 թթ.), 587 (1618 թ.), 590 (1627/8-1630/1 թթ.), 2338 (1631 թ.), 2025 (1650/1 թթ.), 510 (1653 թ.), 589 (1662/3 թթ.), 2024 (1662/3 թթ.), 2035 (1664/5 թթ.), 720 (1672/3 թթ.), 754 (1670 թ.), 722 (1678/9 թթ. առաջ), 2030 (1676/7 թթ.), 509 (1618/9 թթ.), 2027 (1679/80 թթ.), 2029 (1696 թ.), 508 (ԺԷ դ.), 2026 (1620-30 թթ. սահմ), 2028 (ԺԷ դ.) և այլ գրչագրեր:

2. Ճաշոցներ՝ 2948 (1266 թ.), 3266 (ԺԳ դ.), 6500 (ԺԳ դար), 202 (1277/8 թթ.), 1028 (1296/7 թթ.), 4514 (1322/3 թթ.), 6235 (1325 թ.), 6301 (1318 թ), 4916 (14-րդ դ.), 5455 (14-րդ դ.), 9361 (1344 թ.), 4614 (ԺԴ դ.), 7741 (1360 թ.), 6501 (14-րդ դ.), 8904 (1400/1 թթ.), 4977 (15-րդ դ.) 939 (1441/2 թթ.), 4438 և 4437 (15-րդ դ.), 4506 (15-րդ դ.), 4698 (15-րդ դ.) և այլ գրչագրեր:

Նկատի ենք ունեցել նաև Երուսաղէմի, Վենետիկի, Վիեննայի և այլ վայրերի գրչագրերը, որոնց նկարագրությունը տրված է ձեռագրացուցակներում: Վերջապես օգտագործել ենք մատենագրական կցկտուր տեղեկությունները:

Վերոհիշյալ բնագրերը, ինչպես և Հայոց տոնացույցային և տոմարական եղանակների կիրառումը հնարավորություն են ստեղծում տալ Տոնացույցում կատարված փոփոխությունները ժամանակագրական կտրվածքով: Ասենք նաև, որ միայն անհրաժեշտության դեպքում ենք վկայել տոնացույցերում և ճաշոցներում վկայված ամսաթվերը, որովհետև դրանց մի մասը քննել ենք:

Սկսենք տոնական տարվա սկզբից:

759 թվահամարի գրչագրում գրված է «Յունուարի Ե ճրագալոյց է և ի Զ՝ Յայտնութիւն: Ը աւր տաւն է: Եւ եթէ յԱռաջաւորին Պաքն մտանէ յութ աւրէիցն դու զտաւնն արա և մի ուտեր. զի կրկին պաք է: Իսկ զկնի ութ աւրէիցն թէ ուտիք է դու տաւնէ՝ Պետրոսի Աղեքսանդրու Հայրապետի) և Աբիսողոմայ սախիկաւագի...: Տալիս է սրբերի տոները շաբաթ, որը կներկայացնենք աղյուսակի ձևով և շաբաթվա օրերի կանոնները, իսկ վերջում ավելացնում է. «Եւ յայս վերոյ գրեալ շաբաթնիս կու յաւելուն և պակասին» (էջ 178ա-179ա):

179 թվահամարի գրչագիրը հիմնականում կրկնում է նախորդին միայն որոշ ավելացումներով, այն է՝ «... Իսկ գինի ու թ աւրէից տես թէ ուտիք է դու տաւնէ յառաջ Պետրոսի Աղեքսանդրու հայրապետի և Աբիսողոմայ սարկաւազի. եւ ապա Անտոնի անապատակ(անի)...» կամ «եւ այս վերոյ գրեալ շաբաթնիս կու յաւելուն և պակասին դու տաւներդ ի վերայ ուտիք աւուրց չափէ...»:

752 թվահամարի Տոնացուցում տրվում է Քրիստոսի Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան 8 օրերի կանոնները, որից հետո բացատրում է «Տաւնք ըստ Ը աւրէիցն որ լինի յայս միջոցս կա որ յաւելու և կա որ պակասի, թէ շատ է դու ԱԱ տաւնեա և թէ նուազ՝ ԲԲ և ԳԳ, որ վճարի: Յետ Ը աւրէիցն՝ Պետրոսի հայր(ապետի) և Աբիսողոմայ սարկաւազին, ապա Անտոնի անապատական... (էջ 515 բ): Նման կարգի բացատրություններ ունեն 767 (էջ 123ա), 5667 (էջ 98ա), 9838 (էջ 152ա-154ա), 2031 (էջ 16ա-բ), 3668 (էջ 9բ-10ա), 4874 (էջ 162ա-բ), 5388 (էջ 110ա-բ), 5419 (էջ 171ա), 5436 (էջ 152ա) թվահամարների տոնացուցերում և այլ գրչագրերի մեջ:

Ճաշոցներն արձանագրել են միայն կանոնները և բացատրություն չեն տալիս այս կապակցությամբ:

Տեսանք, որ Քրիստոսի Ծննդեան և Աստուածայայտնութեան տոնական ութ օրերը անշարժ տոնական օրերով՝ Հունվար 6-13, կատարում էին Հնագույն շրջանից սկսած և շարունակվեց նաև հետագայում, չհաշված որոշ ժամանակավոր ընդհատումները: Հունվարի 6-ը համարվել է տոնական տարվա սկիզբը և ոչ մի փոփոխության չի ենթարկվել:

Այլ է Քրիստոսի Ծննդեան 8 օրերից հետո եկող և Առաջավորի Բարեկենդանի միջև ընկնող տոնական օրերի հարցը: Բանն այն է, որ Հովհան Օձնեցին իր խմբագրած Տոնացուցում քննարկվող հատվածում նախորդ շրջանում անշարժ օրերով տոնվող սրբերի օրերը վերածեց միայն շարժականի:

Այդ սրբերը հետևյալներն էին

1. Պետրոս հայրապետը և Աբիսողոմ սարկավազը
2. Անտոն անապատականը
3. Թեոդոս թագավորը

Հիշյալ սրբերի հիշատակի օրերը տվյալ հատվածում չէին կարող կատարել միայն այն դեպքերում, երբ Ձատիկը ընկնում էր Մարտի 22-25-ի օրերից մեկում (Ձատիկը Մարտի 25-ին նահանջ տարում կատարելու դեպքում մեկ օր կա այդ հատվածում), որովհետև Առաջավորաց Բարեկենդանը համընկնում էր Քրիստոսի Ծննդեան օրերի հետ և տոնի օրեր չէին մնում և տեղափոխվում էին տոնական տարվա այլ հատված, իսկ Ձատիկի մյուս օրերին տոները կատարվում էին: Դեռ ավելին տոնական օրեր էին ավելանում, որտեղ տոներ չէին կատարում: Հետագայում հավանաբար Հովհան Օձնեցու Տոնացուցի 2-րդ խմբագրության ժամանակ քննարկվող հատվածում ավելացրի միայն երկու տոն, այն է՝

ա) Վահան Գողթնեցու:

բ) Կիրակոսի և նրա մոր Յուզիտեայի:

Հունվարի 13-ից հետո և Առաջավորաց Բարեկենդանից առաջ տոնվող սրբերը բազմացան, երբ Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակում սահմանվեց սրբերի հիշատակի օրեր, որոնք, հասկանալի է չէին կարող տեղավորվել այդ հատվածում: Պատահական չէ, որ Կիրակոս վարդապետն իր հիշատակարանում, ինչպես տեսանք, առաջարկել է տոնվող սրբերի երկու, երեք և նույնիսկ չորս կանոններ միավորել մեկ օրվա մեջ, իսկ եթե այդ էլ չբավարարի՝ տեղափոխել այլ տեղ տվյալ տարվա տոնական շարքի մեջ: Այլ խոսքով 12-րդ դարի սկզբների հետ է կապվում ինչպես սրբերի հիշատակների օրերի շեշտակի ավելացումը Հունվարի 13 - Առաջավորաց Բարեկեն-

դան հատվածում, ինչպես և սրբերի մի քանի կանոններ միացնել մեկ օրվա տակ, միայն այն տարբերությամբ, որ տոնացուցերը երեք սրբերի կանոնների են առաջարկել մեկ օրվա մեջ տոնելու բացառելով Կիրակոս Վարդապետի առաջարկած չորս կանոնների միացումը մեկ օրվա մեջ:

Այժմ տեսնենք տվյալ հատվածում ո՞ր սրբերի հիշատակի օրերն են կատարել ըստ տոնացուցերի և ճաշոցների տվյալների, ինչպես և քննենք սրբերի հիշատակի օրեր տեղափոխությունները ժամանակագրական կտրվածքով: Ներկայացնենք այն աղյուսակների տեսքով:

Հունվարի 13-ից և Առաջավորաց Բարեկենդանից առաջ տոնվող սրբերի կարգը տարբեր բնագրերի տվյալների հիման վրա (Տոնացուցեր)

Տոնի անվանումը	759 (1278 թ.)	179 (1292 թ.)	752 (1314 թ.)	767 (1337 թ.)	2092 (14-րդ դ.)	5667 (1440 թ.)	7203 (1440 /1 թ.)	9838 (1526 թ.)	4164 (16-րդ դ.)	4874 (16-րդ դ.)	4441 (16-րդ դ.)	Միմ Եր. Տոն
Ա. Պետրոսի և Աբիսողոմայ	1	1	1	2	2	2	2	1	2	2	2	2
Բ. Անտոնի անապատականի	2	2	2	3	3	3	3	2	3	3	3	3
Գ. Թեոդոս թգ (և Մանկանց Եփեսոսի)	3	3	3	4	4	4	4	3	4	4	4	4
Դ. Գորգիոսի և Պողոստիոսի (և Գրիգորիսի)	4	4	12	12	-	12	13	12	12	13	12	9
Ե. Վահան Գողթնեցու	5	5	5	6	-	6	6	5	6	6	6	6
Զ. Աթանասի և Կիրիլի	6	6	7	7	-	7	7	7	7	7	7	8
Է. Կիրակոսի և Յուզիտեայ և Աբղյմսեհի	7	7	4	5	-	5	5	4	5	5	5	5
Ը. Յովհաննու Մկրտչի	8	8	6	1	1	1	1	6	1	1	1	1
Թ. Եղեմեայ Կոս և Փիլիպ (և Բաս.)	9	9	13	13	-	13	8	13	13	12	13	10
Ժ. Մարութայի	10	10	14	15	-	15	15	15	15	15	15	-
ԺԱ. Եղ, Մակ., Ակղ., Վաղ և Կանդիտոսի	11	11	15	16	-	16	16	16	16	16	16	12
ԺԲ. Գրիգորի Աստուածաբանի	12	12	8	8	-	8	9	8	8	8	8	11
ԺԳ. Տրիփոնի և Բարսումայի և Վլաս (և Ունեսիմա)	13	13	9-10	9-10	-	9-10	10-11	9-10	9-10	9-10	9-10	7
ԺԴ. Սեդր. և Կոստ. թգ.	-	-	11	11	-	11	12	11	11	11	11	-
ԺԵ. Կուռմելիոսի, Ծնավոնի և Պողիկարպոսի և Արեւելեան վկայիցն	-	-	13	14	-	14	14	14	14	14	14	-
ԺԶ. Գոհարիան և Ռամանոսի և Ծամիղէ և Տունիկիոսի և Թեոդոսի կրոնավորի	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	-	-

Հունվարի 13-ից հետո և Առաջավորաց Բարեկենդանից առաջ տոնվող սրբերի կարգը տարբեր բնագրերի տվյալների հիման վրա (ճաշոցներ)

Տոնի անվանումը	2948 (1266 թ.)	4514 (1344 թ.)	936 (1344 թ.)	7741 (1360 թ.)	4916 (14-9դ)	939 (1441/2թ.)	4438 (15-9դ)	4868 (15-9դ)	4107 (1419 թ.)			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	1	13
Ա. Յոհան Մկրտչի	1	1	-	1	1	1	1	1	1			
Բ. Պետրոսի և Աբիսող.	2	2	1	2	2	2	2	2	2			
Գ. Անտոնի անապատակ	3	3	2	3	3	3	3	3	3			
Դ. Թողոս թգ. և Մանկանց Եփեսոսի	4	4	3	4	4	4	4	4	4			
Ե. Վահան Գողթնացու	5	-	-	6	6	10	6	6	7			
Զ. Կիրակոսի և Յուդիտեա	6	-	-	5	8	7	7	5	6			
Է. Աթանասի և Կիրղի	-	5	-	14	7	5	10	7	5			
Ը. Եղեգնիոսի Մակ., Վաղ. Կանդ. Ակ.	-	6	-	15	11	11	12	-	11			
Թ. Գրիգոր Աստուածաբանի	-	7	-	8	12	12	13	8	9			
Ժ. Պարսամա ճգն.	-	8	-	-	-	13	13	-	9			
ԺԱ. Վլասա եպ. և Ուեսիմա	-	9	-	10	13	14	14	10	-			
ԺԲ Տրիփոնի, Փիլիպոսի և Արքիպա	-	-	-	-	-	14	-	-	-			
ԺԳ. Պողիկարպոսի և Ծմակոնի	-	10	-	12	14	15	15	-	-			
ԺԴ. Կուսմեդիոսի Ծ ապետի և Կողրատ գ.	-	11	-	12	15	16	16	-	10			
ԺԵ Եղեգնեա կուսն, Փիլ.	-	-	-	7	9	8	11	12	8			
ԺԶ Տրիփոնի և Պարս. ճգն	-	-	-	9	-	-	-	9				
ԺԷ. Սեդր հյր և Կոստ թգ.	-	-	-	11								
ԺԸ Գորդ., Պոդոբս. և Գրիգ.	-	-	-	12	5	6	5	11				
ԺԹ. Մարութայի	-	-	-	13	10	9	8,9	-	12			

Նախ ասենք, որ բերված աղյուսակներից հետո, երբ տանք Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակում տեղ գտած սրբերի շարքը՝ Հունվար-Փետրվար ամիսներին, որոնք առկա են վերը բերված աղյուսակներում բացառյալ նախորդ շրջանից փոխանցվածները, ապա պարզ կդառնա Տոնացույցերում և Ճաշոցներում կատարած փոփոխությունները: Բերենք միայն Տոնանամակի 979 թվահամարի գրչագրի ցանկը.

- Յունուարի Թ. Պաղոբտիոսի
- Նորին ԺԶ. Եղեգնեա կուսին և Հոր նորա Փիլիպոսի եպիսկ (և այլն)
- Նորին ԺԸ. Հայրապետացն Աթանասի և Կիրղի Աղեքսանդրի
- Նորին ԻԲ. Եղեգնեանցն...

- Նորին ԻԵ. Գրիգորի Աստուածաբանի
- Փետրուարի Ա. Տրիփոնի և Կալիսպա
- Նորին ԺԵ. Ոսեսիմոս և Արքիպ
- Նորին ԺԶ. Մարութայի եպ. և այլ եպ-աց
- Նորին ԻԳ. Պաղիկարպոսի (էջ 3բ)

Բացատրություններն ավելորդ են: Միայն նշենք, որ վկայված ամսաթվերը տոնացույցերում հիմնականում կորցրին իրենց նախնական իմաստը, տոները դարձան շարժական և ստացան նոր ու տարբեր ամսաթվեր:

Վերը բերված աղյուսակների տվյալներից երևում է, որ Հունվար 13-ից հետո և Առաջավորի կիրակիից առաջ տոնվող սրբերի հիշատակի օրերի կարգը փոփոխվել է ժամանակի ընթացքում, որի հետևանքով ընդհանուր շարքը խախտվել է: Այսպես, Հնագույն տոնացույցերում Պետրոս Հայրապետի և Աբիսողոմ սարկավազի հիշատակի օրը առաջին կանոնի տակ է, իսկ 14-րդ դարի սկզբներից տեղափոխել են երկրորդ կանոնի տակ, իսկ առաջին կարգի մեջ դրել են Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը, որը նախորդ շրջանում 8-րդ կամ 6-րդ շարքում էր: Ցույց տվեցինք, որ Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը տվյալ հատվածում դրվեց 13-րդ դարի սկզբներից, ըստ երևույթին Հունական տոնացույցերի ազդեցության տակ:

Հայոց տոնացույցերի բացատրություններից պարզ է դառնում, որ քննարկվող հատվածում տոնելի օրերի քանակից էր կախված, թե սրբերի տոները պետք է կատարել առանձին, թե միացնել երկու կամ երեք սրբերի հիշատակի կանոններ մեկ օրվա մեջ, այն էլ սահմանված հերթականությամբ: Այս կարգը պահպանվեց մինչև 18-րդ դարի 4-րդ քառորդը: Սիմեոն Երևանցին Տոնացույցում բերել է սրբերի տոների մեկ շարք, բայց նրա հերթականությունը չի պահպանել նախորդի պես, այլ զատկի 35 տոնելի օրերի համաձայն ըստ տարեգրի, իր իսկ շարքի հերթականությունը փոխել է կամայականորեն առանց բացատրությունների և դրանք բաժանվում են առանձին խմբերի, իսկ տոնելի օրեր չլինելու ժամանակ տեղափոխվել են տարվա տոնելի շարքի այլ տեղեր:

Քննարկվող հատվածում Թեոդոս թագավորի հիշատակի օրվա կանոնին ավելացրել են Մանկանց Եփեսոսի հիշատակը, ըստ էության երկրորդ տոնական օր սահմանելով նրանց համար, որովհետև Հնագույն տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ Մանկանց Եփեսոսի տոնի օրը դրվել է Խաչգիտից հետո եկող շաբաթ օրը, որը այդպես էլ տոնել են մինչև Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցի խմբագրումը, որը այդ տոնի օրը թողեց միայն հիշյալ հատվածում:

Գորդիոսի և Պոդոբտիոսի կանոնին 14-րդ դարում ավելացրին Գրիգորիսի հիշատակի օրը:

Հնագույն տոնացույցերի խմբագրություններն ունեն նույն կանոնի տակ Կիրակոսի և նրա մոր Յուդիտեայի և Աբղիմսեհի հիշատակի օրը, որից 14-րդ դարի սկզբներին հանել են Աբղիմսեհի հիշատակի օրը և տեղափոխել Աստուածածնից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ: Այդպես էլ վկայված են հետագա տոնացույցերում, իսկ 16-րդ դարում Աբղիմսեհի հիշատակի օրը տեղափոխել են: Սիմեոն Երևանցին նույնպես Աբղիմսեհի հիշատակի օրը տեղադրել է Բուն Բարեկենդանից առաջ երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ հետևելով 16-րդ դարի և նրանից հետո եկող տոնացույցերին:

Ասենք նաև, որ «վկայաբանություններն սրբոյն Աբղիմսեհի, որ թարգմանի ծառայ Քրիստոսի» բնագրի հիշատակարանում, որ հրատարակել են Գ. Հովսեփյանը և Ա. Մաթևոսյանը՝ գրված է. «Ազնականություններն Յիսուսի Քրիստոսի, թարգմանեցաւ վկայաբանություններն ծառայի Քրիստոսի յասորի գրոց ի հայս, հրամանաւ աստուածապահ տեառն Գուրգենայ Արծրունոյ Անձաւացեաց»

1 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք, էջ 71-73, Ա. Մաթևոսյան, Ձեռ. հիշ., էջ 37:

տեառն, [յ] ՅԻԲ (873) թուականութեանն Հայոց ի բարեխոսութիւն և յաւգնականութիւն անձին իւրոյ և ամուսնոյ իւրոյ Հեղինէի աստուածասիրի և Ատովմայ: Եւ աւանդեաց նոյն ինքն տէր Գուրգեն տաւնախմբել զաւր յիշատակի սրբոյս, որ աւր երեսուն էր արեգ ամսոյ՝ ի փառս ամենասուրբ երրորդութեան այժմ և միշտ և յաւիտեանս...»:

Հայոց 322 թվականը համարժեք է 873 թ., իսկ Արեգ 30 = Դեկտեմբեր 17 = Հինգշաբթի: Պարզ է դառնում, որ Գուրգեն Արծրունին՝ Անձեացեաց տերը, հրամայել է Աբղիմսերի հիշատակի տոն կատարել տեղայնացված ձևով: Հասկանալի է, որ մինչև այդ հայոց մեջ Աբղիմսեհի հիշատակի օրը չէր նշվում: Վերջինիս հիշատակի օրը հայոց տոնացույցում սահմանվել է ինչպես տեսանք՝ բոլորովին այլ տեղ շարժական տոնական օրվա տակ, որը ոչ մի կապ չունի անշարժ տոնական օրով ավանդված Արեգ 30-ի հետ, որը համարժեք է Դեկտեմբեր 17-ին:

Յայնմավորքում Աբղիմսեհի հիշատակի օրը դրվել է Հրոտից 8 = Հուլիս 14-ի, իսկ Գրիգոր Ուլաթեցին տեղափոխել է Հրոտից 7 = Հուլիս 13-ի կանոնի տակ, որոնք նույնպես ոչ մի կապ չունեն Արեգ 30 = Դեկտեմբեր 17-ի հետ:

Հնագույն տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ Եւգենեա կոլսի և այլոց հիշատակի օրերի կանոնի տակ է և Բասիլեա կամ Վասիլուհի կոլսի հիշատակի օրը, որը 14-րդ դարի սկզբներից տեղափոխվեց Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ: Սիմեոն Երևանցու տոնացույցում երկու կանոնի տակ էլ առկա է այդ սրբի հիշատակի օրը:

Հնագույն տոնացույցերում Տրիփոնի և Բարսուլմայի և Վլասա հիշատակի օրերը մեկ կանոնի տակ են, իսկ 14-րդ դարի սկզբներին Տրիփոնի և Բարսուլմայի հիշատակի օրերը մնացել են նույն կանոնի տակ, իսկ Վլասայ եպիսկոպոսին ավելացրել են Ունեսիմային՝ Պողոսի աշակերտին և առանձնացրել դարձվել է երկու կանոն, որոնք Սիմեոն Երևանցու տոնացույցում ունեն մեկ կանոն հետևյալ ձևակերպմամբ «Ճգնաւորացն Տրիփոնի, Պարսամայ և Ունսիփոսի»: Իսկ Ունսիմայի հիշատակի օրը տեղափոխեց Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի:

Սեղբաստրոսի Հռոմա Հայրապետի և Կոստանդիանոսի թագավորի տոնական նոր կանոնը (միասին) տոնացույց մուտք գործեց 14-րդ դարի սկզբներին, փաստորեն որպես նրանց երկրորդ տոնական օր, որը բացակայում է Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցում:

«Կուռնելիոսի Հարիւրապետի և Շմաւոնի... և Պաղիկապոսի Հայրապետի և Արեւելյան վկայիցն» կանոնը տոնացույց մտավ 14-րդ դարի սկզբներին, և շարունակվեց տոնվել քննարկվող հատվածում մինչև Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցը, որը հիշյալ կանոնը տեղափոխեց Հակոբ Մծբնացու պահքի երեքշաբթի օրը:

Ինչ վերաբերվում է 16-րդ դարում տոնացույց մտած Գոհարինի և այլոց տոնական կանոնին, ապա Սիմեոն Երևանցին տեղափոխեց Վերափոխման Աստուածածնի երրորդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը:

Քննենք ևս մեկ հեղինակի հարց, որի անունը կապված է ինչպես այս հատվածի տոների կարգավորման, այնպես էլ հաջորդ տոնական օրերի հետ:

Գեորգ վարդապետը (նաև Սկևռացին, Լամբրոնացին, Դրագարկեցին) մահացել է Հայոց 20 թվին (= 1301 թ): Նրա աշակերտ Մովսեսը գրել է. «Դրուատ բանի սուղ ինչ պատմաբարբար յերջանիկ բարունապետն և ի քաղցրաբարբառ վարդապետն Գէորգ Լամբրունցի», որում ասվում է, որ նա «... գծեր և կանոնս կարգաւորս...»: Մովսեսի ակնարկն ըստ երևույթին վերաբերվում է Տոնացույցի մեջ Գեորգ վարդապետի կատարած կարգավորումներին թեև 1-ին հեր-

1 Տե՛ս Զարթրանայան, Աշվ. աշխ., էջ 700-701:

թին նկատի է ունեցել «Կանոնագիրք Հայոց»-ի Բ խմբի խմբագրությունը՝ 41-78 կանոնախմբերի սահմաններում:

Պողարյանը Երուսաղեմի ձեռագրացուցակի 6-րդ հատորում համառոտ նկարագրել է 1946 թվահամարի ձեռագիրը, որտեղ նա գրում է. Տօնացոյց (կանոնագրով) (Գէորգ վրդ. Սկևռացի)

էջ 763 բ — Տաւնք Տէրունականք հոռոմ ամսաւք որք կան յընթերցուածն.— Յունուար 2 Մնունդ եւ Յայտնութիւն տեառն...

— Տաւնացոյց Հայոց ամսաւք որ ի մարտիրոզոգն... — նաւասարդ Ա. Յովհաննու Մկրտչին]...

էջ 766ա. — Տաւնացոյց Հոռոմ ամսաւք — Յունուար. Վարք մեծին Բասղի...

էջ 783ա. — Դեկտեմբեր Ա. Վարք Պաղոսի՝ առաջին միայնակեցի Թեբայեցոյ...:

Յիշատակարան եւ Բացատրական Գէորգ վարդապետի — 1300

էջ 784ա. — Բազմամեղս Գեորգ, մաշեալ ժամանակի ծնունդ, Չիթ թուականիս գրեցի զՏաւնացոյցս կանոնական գլխովքս, որ սահմանեն զտօն Մննդեան եւ զՅայտնութեան Տեառն յորում աւուր և դիպեցի տաւնել, աւր ըստ նմին եւ զքառասնաւրեայսն նորին: Իսկ զյիշատակս սրբոցն՝ զչորեքշաբթուն ի հինգշաբթի անցուցանել, եւ զուրբաթս ի շաբաթ. զներկայ աւուրն ոչ խափանել. այլ՝ եւ զանցեալ աւուրն ընդ նմին տաւնել. եւ զքառասնորդաց պահոցն՝ զհինգ աւուրց տաւնան՝ ի շաբաթ եւ ի Կիրակէ տանել:

Գիտեր զի գոն եւ այլ կանոնական հրամանք՝ որ յաւր կատարմանն հրամայեն զյիշատակ սրբոցն: Այլ քանզի ոմանք ի պատճառս տաւնիցն՝ զտիրաւանդ եւ զառաքելադիր կանոնց պահոցն լուծանեին, զոր եւ ի մեր աւուրս՝ յայտնի եւ համարձակ տեսաք լուծեալ, ստուգեալ դիտակցաք՝ թէ Վասն այսր պատճառի հարկեցան Հարքն Սուրբք, յաւուրցս յայսցանէ՝ յառաջիկայս փոխել զսրբոց տաւնս:

Այսպէս եւ Հարքն Սուրբք, վասն վերասացեալ լուծմանն, զտաւնս վկայիցն ի պահոցն աւուրց՝ յարձակ աւուրսն փոխեցին, ոչ հեռի, այլ միով աւուրք. եւ յաղուհացան՝ Հնգիւք եւ ի խնարհ:

Զի աւուրս պահոցն՝ սգոյ եւ տրտմութեան հոգասցուք, խոկալով, զի ի հանդիսէ...

Նա եւ ի սմին իսկ Տաւնացուցի, վասն պատճառի իրիք՝ սրբոց ոմանց յիշատակքն ի կատարմանն աւրէ՝ յայլ աւուրս փոխեցան:

Ի հին Տաւնացոյցսն՝ խառնեալ է զհոռոմ եւ զհայ ամսոցն տաւնան. եւ գովելի է...»¹:

Դժբախտաբար ձեռագրի նկարագրությունը շատ համառոտ է, որի հետևանքով դժվար է ամփոփիչ խոսք ասել: Միայն նշենք, որ Գեորգ վարդապետը 1300 թվականին ընդօրինակել է երեք տեսակ տոնացույց, որոնցից առաջինը, ըստ նկարագրության, շաբաթական շարքի վրա հիմնված տոնացույց է, որտեղ առկա են հուլյան ամսաթվեր անշարժ տոների համար և տոնական տարին սկսվել է Հունվար 6-ով՝ Քրիստոսի Մննդեան և Աստուածայայտնութեան տոնով, ինչպես ընդունված էր: 2-րդ տոնացույցը Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերով է:

3-րդ տոնացույցը Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի համառոտ խմբագրություն է: Սակայն այստեղ բոլորն էլ ամբողջական բնագրեր չեն, այլ հատվածներ, որոնցից մեկն ունեցել է հիշատակարան-բացատրություն, որի մեջ Գեորգ վարդապետն (Հավանաբար 1-ին տոնացույցը նկատի ունենալով) ասում է, որ անշարժ տոները, ինչպես օրինակ Քրիստոսի Մննդեան և Տեառնընդառաջի տոները սահմանել են ամսաթվերով և տոնել են շաբաթվա ինչ օր էլ որ ընկնի, իսկ

1 Ն. Պողարյան, Աշվ. աշխ., Բ. 2, էջ 300-301:

որոշ սրբերի հիշատակի օրերը չեն համընկնում անշարժ օրերի հետ ոչ տոնելի օրերին, դրա համար փոխել է տոնելի օր, իսկ եթե ոչ տոնելի օր է եղել կարելի է երկու օրն էլ տոնել, թեև գիտի որ հրաման կա սրբերի հիշատակի օրերը տոնել նրանց իսկ վկայման, մահվան, և նշխարների օրը: Հիշատակարանում հատկապես խոսքը գնում է Հունվարի 13 - Ջատկի հատվածի մասին, թեև հնարավոր է վերաբերի նաև տարվա այլ տոներին: Այս դատողությունները կլինեն ավելի կոնկրետ, եթե ձեռքի տակ ունենային Երուսաղեմի 1946 թվահամարի տոնացույցերի բնագրերը: Առայժմ բավարարվենք այսքանով:

Հ. Աճառյանը Թավրիզի հայերեն ձեռագրացուցակի մեջ նկարագրել է Ճաշոց, ավելի շուտ բերել է գլխավոր հիշատակարանը: Նրա մեջ ասվում է, որ այն ավարտել է Հայոց ՊՂ թվականին (= 1420/1 թթ.): Հիշատակարանի, ինչպես և Ճաշոցի հիմքում ընկել է մի գրչագիր, որը ընդօրինակվել է Տարոնի գավառի Իննականեան վանքում, որը Սուրբ Կարապետի անունն էր կրում: Նկատել է, որ 13-րդ դարի վերջին նախագաղափար օրինակից է ընդօրինակել: Քանի որ ասվում է, որ «կարգեալ է գայս (Ճաշոց - Ռ. Վ.) սրբոց հարանց, եւ սուրբ վարդապետին Գէորգեայ ի սուրբ ուխտն որ կոչի Դրագարկ. ի սահմանս կիւլիկեայ՝ յերկրին Սըսայ. զոր ընկալեալ լուսաւորեցան եկեղեցիք Հայաստանեայց ի պայծառ տաւնակարգութիւնս...»¹:

Բարեբախտաբար Երևանի մատենադարանում գտնվեց նույն Ճաշոցի կրկնօրինակը, որի հիման վրա հնարավորություն է ստեղծվում դատել Ճաշոցում Գեորգ վարդապետի ներդրման մասին:

Նախ հիշատակարանից բերենք քաղվածքներ «... աւարտեցաւ Քրիստոսահիմն, առաքելաչէն, մարգարէախաւս այս կտակ յամի ութհարեւրերորդի վացսներորդի և իններորդի թրւակաւնութեան հայկազեան ազգիս տոմարի, յամսեան Հրոտից ԻԱ, պատկեր աւուրս Եշթի (հինգշաբաթի). ձեռամբ յոգնապայծառ և ջահաւորեալ տէր Սարգսի և ներգեւեալ և մեղսամակարթ և փծուն գրչի Յունանի, որպէս և գիրդ ցուցանի ի ԻԲ տետրիցն ի վեր...» (էջ 920): Հայոց 869 թվական = 1420 թ. = Հրոտից 21 = Նոյեմբեր 21 = Հինգշաբթի: Հիշատակարանը շարունակում է. «... Եւ քանզի ունի սա (Ճաշոցը - Ռ. Վ.) զբոլոր մասունս տօնից տէրունականաց, զոր սուրբ հարքն հաստատեցին. զընթերցածսն Յակոբոսի Տեառն եղբաւրն և զԿիւրղի Երուսաղեմացւոյն, և զգործս առաքելոցն, կաթողիկէից թղթովքն, և Յովհաննու աւետարանաւ, եւ զՏաւնանամակս՝ սրբոց առաքելոցն, մարգարէից, վարդապետաց, մարտիրոսաց, ճգնաւորաց, կուսանաց, զկիրակէի, զչորեքշաբաթի և զուրբաթի. յի սկզբանէ տարւոյն մինչև ցկատարումն տարւոյն. ամենայն աւուր ըստ պատշաճի իւրում ունի յինքեան զգիրք և զաւետարան: Եւ վասն տօնիցս կարգելոց մի ոք յերկրւասցի: Զի կարգել է զսա սրբոց հարանցն, և սուրբ վարդապետին Գէորգեայ ի սուրբ ուխտն, որ կոչի Դրագարկի, ի սահմանս կիւլիկեցւոց: Զօր ընկալեալ լուսաւորեցան սուրբ եկեղեցիք:...» (էջ 922): Սկզբնական հատվածում փաստորեն խոսքը գնում է հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի մասին:

4107 թվահամարի Ճաշոցը հիմքում ունի «Տօնացոյց ըստ շաբաթուցը», այսինքն՝ գալիս է Հովհան Օձնեցու խմբագրած տարբերակից: Չունի ոչ մի ամսաթվային նշում, բացառյալ սկզբի հատվածում ընդմիջարկված «Ապրիլ ամսոյն է և Արեգի Ը. Տաւն է Աւետեացն Աստուածածնի...», որը ձեռագրի ընդօրինակման ժամանակի իրողությունն է:

Համադրելով մեզ հայտնի ճաշոցների հետ պարզվում է, որ Գեորգ վարդապետը կարող էր խմբագրել Հունվար 13 - Առաջավորաց Բարեկենդանի հատվածը և Պենտեկոստի 8 օրյա կանոններից վերջին չորս օրերը: Վերջինիս մասին առկա է հիշատակություն, որին կանգրադառնանք Պենտեկոստի տոնական օրերը քննելիս: Ինչ վերաբերվում է Հունվար 13-ից հետո և Առաջավոր Բարեկենդանից առաջ ընկնող սրբերի տոնական շաբթին, ապա նա դրել է շաբաթա-

կան շաբթի մեջ և կանոնել համապատասխան ընթերցվածները: Գրչագրում առկա են հետևյալ տոները հիմնված շաբաթական շաբթի վրա:

Վերջինս տրված է հատվածաբար, սակայն մենք վերականգնում ենք ամբողջապես թերի մասերը տալով փակագծերի մեջ:

- (Շաբաթ). Յովհաննու Կարապետի...
- (Կիրակէ զկնի ութաւրեայցն)...
Ստորին լուսանցքում՝ Այս կիրակէիս առաւօտուն աւետարան ի Ղուկաս կարդայ:
(Բշ.). Պետրոս Հայրապետի և Արիստղոմայ սարկաւագի (ստորին լուսանցքում, իսկ բնագրի մեջ միայն Պետրոսի Հայրապետի...)
- (Գշ.). Սրբոյն Անտոնի անապատականի (ստորին լուսանցքում, իսկ բնագրի մեջ՝ Անտո...):
Չորեքշաբաթ...
- (Եշ.). Թեոդոսի թագաւորի եւ մանկանց Եփեսոսի... (ստորին լուս., իսկ բն. մեջ՝ Թեոդոսի թագ...):
Ուրբաթի ...
(Էշ.). Աթանասի և Կիւրղի... (ստորին լուսանցքում՝ Շաբաթ աւր. Սրբոց Հայրապետաց Կիւրղի եւ Աթանասի)
Կիրակի ... (ստորին լուսանցքում՝ Երկրորդ կիրակէին զկնի ութաւրեայցն):
(Բշ.). Կիրակոսի և մօր նորա... (ստորին լուսանցքում՝ երկուշաբաթ աւր. Սրբոցն Կիրակոսի եւ մօր նորա Յուդիտայ, Գորգիոսի և Ապղլմսեհի)
(Գշ.). Վահանա Գողթնեցւոյն...
(Դշ.). (ներքին լուսանցքում՝ Չորեքշաբաթի աւր կարդաց):
Հինգշաբաթ աւր. Եւգենեա կուսին (ստորին լուսանցքում՝ Հինգշաբաթի աւր. Եւգինեայ կուսին եւ հաւր նորա Փիլիպոսի եւ մաւրն Կղաւղիայ և երկու եղբարցն Սերգեայ և Ապիտոնի):
Ուրբաթ...
(Էշ.). Գրիգորի... (ներքին լուսանցքում՝ Գրիգորի Աստուածաբանի և Պարսամ[յ] ճգնաւորի):
Կիրակի ճաշոյն... (ստորին լուսանցքում՝ Երկրորդ (ուղղել Երրորդ) կիրակէին զնի ութաւրեայցն):
Երկուշաբաթ աւր ... (տոնի անունը բացակայում է):
Երեքշաբթի Կուռնելիոս հարիւրապետի... (ստորին լուսանցքում՝ Երեքշաբաթ աւր. Կուռնելիոսի հարիւրապետի) եւ Շմաւոնի ազգականի Քրիստոսի):
Չորեքշաբաթ...
Երեքշաբաթի (ուղղել՝ Հինգշաբթի)... (ներքին լուսանցքում՝ Հինգշաբթի աւր. Սեղբեստրոսի Հոռմայ Հայրապետին, Եւգինէոսի եւ Մակարիոսի...):
Ուրբաթի ճաշոյն...
Շաբաթ օր. Մարութայի եպիսկոպոսին (ստորին լուսանցքում՝ շաբաթ աւր. Մարութայի եպիսկոպոսին, որ զմարտիրոսաց քաղաքն շինեաց
Կիրակի... (ներքին լուսանցքում՝ Առաջավորաց կիրակին) (էջ 54-85):
Ինչպես նկատել է գրչագիրը ունի թերություններ, սակայն այն չի խանգարում վերականգնելու նախնական տեսքը:

Հիշյալ հատվածի խմբագիրը կարող էր լինել Գեորգ վարդապետը, որովհետև Արղլմսեհի հիշատակի օրը գրանցել են միայն 1278 թ. և 1292 թ. տոնացույցերը, իսկ 14-րդ դարի սկզբներին այն տեղափոխվեց այլ տեղ, ինչպես տեսանք վերևում:

¹ Յուրակ Ռայերեն ձեռագրաց Թավրիզի, կազմեց Հրաչնայ Յ. Աճառեան, Վիեննա, 1910, էջ 111-113:

Հիշյալ շաբաթական շարքը կարող էր լիարժան գործել երբ Զատիկի տոնի օրը ընկնում էր Ապրիլ 18-25-ին: Այդ է պատճառը, որ այդ հաստատուն կարգը հաճախ խախտվում էր և տոնացույցերը նախ և ապա-ով սրբերի տոները թվարկում են առանց շաբաթվա օր նշելու, որովհետև քննարկվող հատվածի օրերը հաճախ քիչ էին լինում և սրբերի տոները միացվում էին (երկու, երեք) ու շաբաթվա օրերը չէին համընկնում: Ինչևէ այդ կարգը պահպանվեց մի շարք ճաշոցներում և Տոնացույցերի մեջ: Վերջինիս մեջ տրված է միայն շաբաթվա օրերը: Այն կրում էր հիմնականում տեսական բնույթ և պահպանվել է տվյալ սրբի ընթերցվելիք նյութերի կարգը պահպանելու համար:

Գեորգ վարդապետի մասնակցությունը ճաշոցի խմբագրությունը փաստվել է նաև Պեն-տեկոստի տոնական օրերի կապակցությամբ, որի մասին կգրենք հետագայում:

Միմեոն Երևանցին քննարկվող հատվածում թողեց միայն 12 տոնելի օրվա կանոններ, այսինքն՝ երեք շաբաթվա, մյուս սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխեց տոնացույցի այլ օրեր, որոնց մասին խոսեցինք վերևում:

759 թվահամարի ձեռագրում գրված է. «Փետրվար ԺԴ. Տեառնընդառաջ է...» (էջ 179ա): Այս կանոնը բացի անվան տարբերակներից որևէ փոփոխության չի ենթարկվել և տոնը կատարվել է անշարժ ձևով միշտ Փետրվար 14-ին շաբաթվա որ օրն էլ ընկներ և շարժական ինչ տոնի օրն էլ հանդիպեր: Նշենք միայն որ Տեառնընդառաջ տոնի ծեսի մեջ է փոփոխություններ կատարվել: Ս. Երևանցին Տեառնընդառաջի օրը հանդիպող սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխել է այլ օր:

Հնագույն տոնացույցերը առաջավորաց սկզբի համար փաստել են հետևյալ կարգը.

- Առաջալորին կիրակի
- Բշ (Երկուշաբթ). Պահք Առաջալորին
- Գշ (Երեքշաբթ). — „ —
- Դշ (Չորեքշաբթ). — „ —
- Եշ (Հինգշաբթ). — „ —
- Ուրբաթ. — „ — և Նինեացուցն

Շաբաթ. Սրբոյն Սարգսի գաւրավորի և որդւոյ նորա Մարտիրոսի¹:

14-րդ դարի սկզբներից սկսած «Առաջալորին կիրակին» ձևակերպել են «Առաջալորին բարեկենդանի կիրակին» ձևով, «Նինեացուցը»՝ «Յունանու մարգարեին որ առ Նինուէ» կամ «Յունանու մարգարէին» կամ «Նինուէացոցն» եւ «Յունանու մարգարէին» կամ «Յովնանու մարգարէին որ առ Նինուէացիսն» կամ «Յովնանու մարգարէին որ առ Նինուէ», իսկ Շաբաթ օրվա կանոնին պատահում է ավելացրած «և չորեքթան զինուորացն»²:

2092 թվահամարի գրչագիրը «Պահք առաջալորին»-ից հետո ընդմիջարկել է. «որ եւ Սրբոյն Սարգսի անուանեցօ[ւալ]» (էջ 231ա):

Մեզ Հայտնի տոնացույցերից և ոչ մեկը չի բացատրում, թե ուրբաթ օրը պահքը շարունակվել է թե ոչ: Միմեոն Երևանցու Տոնացույցում Առաջալորի Պահքի մասին գրել է. «եւ ապա պահք առաջալորին և տօնք ոչ գոն ի չորս աւուրսն այս պահոց», այնուհետև՝ «ուրբաթ օրն՝ յիշատակ է Յօնանու մարգարէի»: Ստացվում է, որ պահքը տեւել է չորս օր, բայց պահքը և տոնը միաժամանակ են կատարել: Ինչպես տեսանք Առաջավորաց Բարեկենդանի և Պահքի օրերը սահմանել է Հովհան Մանդակունին 480-ական թվականներին: Ստեփանոս Սյունեցուց գի-

1 Ձեռ. № 759, էջ 179ա և ձեռ. № 179:
 2 Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 157ա, 767, էջ 128ա-բ, 2092, էջ 231ա, 5667, էջ 101բ, 7203, էջ 21բ-22ա, 9833, էջ 155ա, 4164, էջ 137ա-բ, 5398, էջ 112ա, 5419, էջ 174բ և այլն:

տենք, որ Առաջալորի պահոց օրերը ինչպես վաղ շրջանում, այնպես էլ իր ժամանակ՝ 8-րդ դարի սկզբներին եղել են հինգ օր¹: Բնական է նկատել, որ Նինուէացուց հիշատակի օրը դրված է եղել շաբաթ օրը, թեև հնարավոր է, որ միաժամանակ լինի պահքի և տոնելի օր: Վերջին տարբերակը հավանական է: Սարգիս գորավորի և նրա որդու Մարտիրոսի հիշատակի օրը շաբաթ սահմանելուց հետո Նինուէացոց հիշատակի օրը տեղափոխել են ուրբաթ: Բարեբախտաբար առայժմ ստույգ գիտենք, որ այդ փոփոխությունը կատարեց Հովհան Օձնեցին: Հայտնի է միայն, ըստ Սամուել Կամրջաձորեցու Տոնապատճառի «Պատճառ առաջալորին» ենթավերնագրի տվյալների որ Առաջավորի պահքը ունեցել է ևս երկու անուն՝ «Նինուէացոցն ի հնումն եւ սրբոյն Սարգսի ի նորումս»²: Նա մի այլ տեղ ասում է. «Ոմանք Սուրբ Սարգսի Պահս ասեն, ըստ այսմ իմասցիս գաւանդ մերոյ] ազգիս» (էջ 108ա): Ակնհայտ է, որ Պահք Առաջավորին զուգահեռ անվանել են Պահք Նինուէացուց մինչև սուրբ Սարգսի մուտքը տոնացույց, որոնց ավելացել է Պահք Սուրբ Սարգսի դուրս մղելով պահք Նինուէացոցը. Սամվել Կամրջաձորեցուն մոտ ժամանակներում համեմայն դեպս 10-րդ դարի վերջերից - 11-րդ դարի սկզբներից առաջ: Միաժամանակ գիտենք, որ Սուրբ Սարգսի տոնը տոնվում էր 893-896 թթ. սահմաններից առաջ, որովհետև ինչպես տեսանք նրա վկայաբանության մեջ հայ թարգմանիչը՝ Գազիկ վանահայրը ավելացրել է Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ:

Հնագույն տոնացույցերն ու ճաշոցները Առաջավոր Բարեկենդանի հաջորդ կիրակի և նրանից հետո եկող շաբաթվա համար հաստատել են հետևյալ կարգը.

- Կիրակի
- Բշ. Ատոմեանց
- Գշ. Սուքիասեանց
- Դշ. Պահք
- Եշ. Ոսկեանց
- Ջշ. Պահք
- էշ. Սրբոյն Սահակայ Հայոց Հայրապետի:
- Այսուհետև չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին կատարվող պահքի օրերը չենք տալու:
- Այս կանոնները, որ սահմանել էր Հովհան Օձնեցին փոփոխության չենթարկվեց հետագայում: Այնուհետև գալիս է հետևյալ շարքը.
- Կիրակի
- Բշ. Պիոնայ քահանայի] և Մարկոսի Արեթուսայ եպիսկոպոսի
- Գշ. Սրբոց Վարդանանց
- Եշ. Ղևոնդեանց
- Շաբաթն աւրն. Սրբոց Հայրապետացն Կոստանդինապոլսի Սուրբ Ժողովոյն ճԾ-իցն³:

179 գրչագիրը երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացրել է. «և Որմզդանա և Սահնի և Բենիամինի սարկաւալի]», իսկ 752 թվահամարի տոնացույցում ավելացված է «Կիրդի սարկավագի» (էջ 153բ) անունը բաց թողնելով նախորդը: Այդպես է նաև 767 (էջ 129ա-բ), 5667 (էջ 102ա-բ), 9838 (էջ 155ա-բ), 5398 (էջ 112ա) և այլ գրչագրերում: 7203 թվահամարի գրչագրում վերականգնվել է «Որմզդանա...» հատվածը (էջ 23ա-բ), իսկ 4164 թվահամարի գրչագրում ավելացվել է «Աբդեա եպիսկոպոսի և ամենայն արևելեան մարտիրոսաց, որ ի պարսից թագաւո-

1 Գիրք թղթոց, էջ 333:
 2 Տե՛ս Ձեռ. № 1007 էջ 101բ:
 3 Ձեռ. № 759, էջ 179բ-108ա:

րաց կատարեցան» (էջ 138ա): Փոքր ինչ այլ ձևակերպումով նույնն է տալիս նաև 4874 գրչագիրը:

4459 և 5436 թվահամարների տոնացույցերը ավելացրել են Աբղյմսեհի անունը (էջ 70ա-բ և 155ա): 4514 և 939 թվահամարի ճաշոցներն երկուշաբթիի կանոնի տակ ստորին լուսանցքում տվել են Պիոն քահանայի, Մարկոս Արեթուսա եպիսկոպոսի, Աբղայի, Արսենի, Որմզդանա, Կիւրղի և Բենիամինը (էջ 39ա-43բ և 65բ-71ա), իսկ 7741 թվահամարի ճաշոցը տվել է՝ «Պիոնի քահանային եւ Մարկոսի Արեթուսա եպիսկոպոսի եւ Կիւրղի սակավագի» (էջ 55ա-բ), 4916 թվահամարի ճաշոցը բերել է. «Մակոսի եպիսկոպոսին եւ Աբղայի» (էջ 79ա-85բ) անունները: Վերջապես Սիմեոն Երեւանցին կանոնել է. «Երկուշաբթի. սրբոցն Մարկոսի եպիսկոպոսին, Պիոն քահանային, Կիւրղի և Բենիամինի սարկավագայ և սրբոց վկայիցն Աբղյմսեհի, Որմզդանայ և Սայինի»: Ինչպես նկատելի դարձավ հիշյալ կանոնը աստիճանաբար ընդգրկել է սրբերի նոր անուններ, որոնց մի մասը մերթ բացակայում է տոնացույցերում և ճաշոցներում, մերթ էլ ավելանում սկսած 13-րդ դարի վերջերից:

14-րդ դարի սկզբներից Ղևոնդեանց հիշատակի օրը հինգշաբթիից տեղափոխել են երեքշաբթի կանոնի տակ, իսկ Վարդանանցը՝ երեքշաբթիից հինգշաբթի¹: Այս փոփոխությունն ընդունել է նաև Սիմեոն Երեւանցին:

Շաբաթ օրվա կանոնը պահպանել են բոլոր տոնացույցերն ու ճաշոցները բացառությամբ 7741 թվահամարի ճաշոցի, որը ունի «Շաբաթ. սրբոց Հայրապետացն Նիկիայ Սուրբ ժողովոյն», իսկ ստորին լուսանցքում՝ «Բուն Բարեկենդանին շաբաթ ակուն. յիշատակ է ՅժԸ Հայրապետացն Նիկիայ Սուրբ ժողովոյն» (էջ 54ա-58բ): Այն չի ընդունվել, որովհետև հիշյալ կանոնը դրված է Աստուածածնից հիշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող հինգշաբթի, իսկ հետագայում տեղափոխվեց շաբաթ օրը: Ասենք նաև, որ կանոնը «Սրբոց Հայրապետացն Կոստանդնուպոլսի Սուրբ ժողովոյն ձԾ-իցն» ձևակերպումն ստացել է Ատոմ Վարազեցու Հռոմադիրից հետո, որովհետև այնտեղ կանոնված է միայն «Բարեկենդանին շաբաթ ակուն. սրբոց Հայրապետացն...» ձևով և Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակից առաջ կամ նրա ազդեցությամբ, որովհետև այնտեղ ունենք հետևյալ ձևակերպումը. «Բուն Բարեկենդանին շաբաթ ակուն. սրբոց Հայրապետացն Կոստանդնուպոլսի ձԾ սուրբ Հարցն»: Հարկ է նշել, որ մինչ 10-րդ դարի վերջը հիշյալ կանոնի տակ տոնել են 4-5-րդ դարերի Հայրապետների և Վարդապետների հիշատակի օրը: Կանոնն ունի հետևյալ բովանդակությունը. «Յիշատակ Աթանասի և Բարսղի և Գրիգորեանց՝ Աստուածաբանի, Նիւսացոյ, Աբանչեղաբործի և Յովհաննու, Կիւրղի, Պրոկղի, Երանոսի, Եպիփանու, Եփրեմի և Մելիտոսի և որ[ք] սոցին նման են»:

Հնագույն Տոնացույցի ընդօրինակությունը Բուն Բարեկենդանի և նրա շաբաթվա օրերին կատարվող սրբերի հիշատակի օրերը տալիս է հետևյալ ձևակերպմամբ. Բուն Բարեկենդանի կիրակէին... Աղուհացիցն առաջին շաբաթն ակուն. Թեոդորոսի զաւրավարի

ի նոյն կիրակէ...

Երկրորդ շաբաթն ակուն. Կիւրղի Ե[րուսաղէ]մի Հայրապ[ետի] և մաւր նորա և դաբա նոյն կիրակէ)...

Երրորդ շաբաթն. Յովհաննու Ե[րուսաղէ]մի Հայրապ[ետի] և Աբղիշոյ և Շմաւոնի եպիսկոպոսի) և այլ անթիւ բազում վկայից, որ ի պարս կատարեց[ան]:

ի նոյն կիրակէ)...

¹ Ձեռ. № № 752, էջ 153, 767, էջ 129ա-բ, 5667, էջ 102ա-բ, 7203, էջ 23ա-բ, 9838, էջ 153ա-բ, 4164, էջ 138ա, 4874, 5398, էջ 112ա, 4459, էջ 70ա-բ, 5436, էջ 155ա, 4514, էջ 39ա-43բ, 7741, էջ 54ա-58բ, 4916, էջ 79ա-85բ, 939, էջ 65բ-71ա և այլն:

Չորրորդ շաբ[աթ]. Սրբոց քառասնիցն, որք ի Սեբաստիա [կատարեցան]...

ի նոյն կիրակէ)...

Հինգերորդ շաբաթն ակուն. Գրիգորի Լուսաւորչի մուտն ի Վիրապն ի նոյն կիրակէ)...

վեցերորդ շաբաթն ակուն. Ղազարու յարութիւնն¹:

Բուն Բարեկենդան անունը մտել է «Կանոնք ընթերցուածոց»-«Տոնացոյց» 480-ական թվականներից և շարունակել են տոնել նաև հետագայում: Թեոդորոս զորավարի հիշատակի օրը տոնացույց մտավ 5-րդ դարի 80-ական թվականներից և անփոփոխ տոնվեց նաև հետագայում: Նշենք, որ (Թեոդորոս) զորավարի փոխարեն ուշ շրջանի որոշ տոնացույցեր ունեն «զինաւորին»² ձևակերպումը:

Վաղ Կանոնք ընթերցուածոց-Տոնացույցերում դրվել է միայն Կյուրեղ Երուսաղեմցու հիշատակի օրը, որին հնագույն տոնացույցի խմբագրությունը ավելացրել է «և մաւր նորա և դաբա»: Վերջինս Տոնացույց է մուտք գործել Հավանաբար 13-րդ դարի սկզբներից: Հետագա բոլոր տոնացույցերն «և դաբա»-ն փոխարինել են «Աննայի»³:

Սիմեոն Երեւանցու Տոնացույցում կանոնվել է. «Շաբաթ. Տօն է սրբոյն Կիւրղի Երուսաղէմայ Հայրապետին և միւս Կիւրղի եպիսկոպոսին և մօր նորա Աննայի»: 179 թվահամարի Տոնացույցը ունի «և այլոց սրբոց վկայիցն», որը հետագա տոնացույցերում բացակայում է:

Հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի խմբագրությունները Հովհան Երուսաղեմացու հիշատակի օրը սահմանել են առանձին: Հնագույն Տոնացույցը ունի հավելում այն է՝ «և Աբղիշոյի և Շմաւոնի եպիսկոպոսի և այլ անթիւ բազում վկայիցն որ ի պարս կատարեցան»: Այս հավելումն տոնացույց է մտել 8-րդ դարի սկզբներին նախագաղափար օրինակում: Հետագա տոնացույցերում այն բացակայում է, միայն 7203 թվահամարի տոնացույցն ունի վերոհիշյալ սրբերի անունները (էջ 24ա-ից): 4514 թվահամարի ճաշոցում գտնուում ենք այդ հատվածը հետևյալ ձևակերպմամբ «Շաբաթ ակուն. Յովհաննու Երուսաղեմայ և Շմաւոնի Հայրապետի», իսկ ստորին լուսանցքում ավելացվել է Աբղիշու եպիսկոպոսի և ամենայն արևելեան մարտիրոսաց» (էջ 71ա): Քննարկվող հատվածը կա նաև 939 թվահամարի գրչագրում (էջ 107ա), որից հետո այն չենք գտնում և ոչ մի բնագրում: Պարզ է դառնում, որ հիշյալ հավելումը գործել է մերթ ընդ մերթ մինչև 15-րդ դարի կեսերը: Սիմեոն Երեւանցին այս կանոնի տակ ավելացրել է. «և սրբոց Հայրապետացն մերոց Յօհաննու Օձնեցոյն, Յօհաննու Որոտնեցոյն և Գրիգորի Տաթևացոյն»:

«Սրբոց Քառասնիցն, որք ի Սեբաստիա կատեցան» կանոնի մեջ բնագրերում որևէ փոփոխություն չենք նկատում:

Տեսնենք ինչ խմբագրություններ են կատարվել Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրվա հետ: Նախ ներկայացնենք տոնացույցերի տվյալները: Հնագույն և հետագա տոնացույցերից շատերը ձևակերպել են Կանոնը այսպես. «Գրիգորի Լուսաւորչի մուտն ի Վիրապն»⁴: Թեև երբեմն հանդիպում է հնագույն ձևակերպմամբ առանց բնորոշման այն է՝ «Սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին» կամ «տաւն սրբոյն Գրիգորի Հա[յոց] Լուսաւորչի»:

¹ Ձեռ. № 759, էջ 108ա-180բ:
² Ձեռ. № 4164, էջ 139ա-142ա և 4874:
³ Ձեռ. № № 179, 752, էջ 153բ-155բ, 2092, էջ 232ա-233բ, 5667, էջ 102բ-104բ, 7203, էջ 24ա-ից, 9838, էջ 155բ-157ա, 4164, էջ 139ա և այլն:
⁴ Ձեռ. № № 759, էջ 180ա-բ, 179, 752, էջ 153բ-155բ, 2092, 7203 էջ 24ա, 4164, էջ 139ա, 4514, էջ 44բ-96ա, 7741, էջ 112ա, 939, էջ 73ա-143բ և այլն:

14-րդ դարի 30-ական թվականներին - 16-րդ դարերի որոշ գրչագրերում «Գրիգոր Լուսավորչի մուտն ի Վիրապին» ավելացվել է «Գիւտ նշխարացն ի Կոստանդնուպոլիս»¹: Սակայն հետագայում այն հանվել է մնալով նախորդը: Միմեոն Երևանցին կանոնել է. «Շաբաթ. Տօն է սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին մերոյ սոսկալի չարչարանացն և մտին ի Վիրապն»:

Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերի քննության մեջ, որը կատարել ենք առանձին վերնագրի տակ, ցույց ենք տվել, որ քննարկվող կանոնը սահմանել է Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը 5-րդ դարի 80-ական թվականներին իբրև Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օր, որը սկսել է տոնվել և 8-րդ դարի սկզբներին Ստեփանոս Սյունեցին այն ներկայացնում է իբրև Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ թագավորի հիշատակի օր: 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից Տոնացույցի 2-րդ խմբագրության ժամանակ Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրերը բազմացան և ստացան տարբեր որակումներ, ինչպես և առանձնացվեց Տրդատ թագավորի հիշատակի օրը: Քննարկվող կանոնի տակ գտնում ենք ոչ միայն վերը նշված որակումները, այլև «Գրիգոր Լուսավորչի չարչարանաց» և «ելն ի վիրապն»: Վերջինս ակնհայտորեն ընդմիջարկություն է կատարված 10-րդ դարում, որովհետև նրա այդ տոնը կատարվել է առանձին կանոնի տակ՝ Պենտեկոստից հաշված 14-րդ օրը նույնպես շաբաթ և դեռևս 933 թվականին ստացվել է հայոց շարժական տոմարի Սահմի 10 ամսաթվային նշումը: Հիշյալ կանոնը վերջնականորեն ձևակերպում է ստացել իբրև Գրիգոր Լուսավորչի չարչարանքների և մուտն ի Վիրապն բնորոշումներով, որպեսզի տարբերակվի տոնացույցի մեջ նրա անվան հետ կապված մյուս տոնական օրերից:

Սկսած հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը Ջատկին նախորդող կիրակին եղել է տօնական օր, որը շարժվել է Ջատկի հետ միասին: Այդ տոնի ծիսակարգն է փոխվել, հատկապես ավելացել է Դոնբացքի ծեսը² սկսած 15-րդ դարից: Ուշագրավ է այդ կիրակիին տված անվանումները: Ըստ հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոցի»՝ «Ի կիրակեի աւուրն. Արմաւենեաց Ողոգոմին»³: Կրկնակի անվանում է: Մեկ այլ բնագրում կարդում ենք. «Ողոգոմեանն մեծ, որ թարգմանի բարբառանեալ աւր»⁴: Մյուս բնագրերը հիմնականում տալիս են «Արմաւենեաց» անվանումը⁵:

7741 թվահամարի գրչագիրը վերնագրել է. «Ի Մեծի աւուր Արմաւենեացն՝ Գալստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յԵրուսաղէմ» (էջ 124բ), իսկ 939-ը՝ «Մեծի և Հրաշափառ Գալստեան տեառն յԵրուսաղէմ» (էջ 144բ): Վերջապես 4438 թվահամարի Ճաշոցը տալիս է կրկնակի վերնագիր, այն է՝ «Արմաւենեաց կիրակին» և «Մաղկազարդին» (էջ 125ա-126ա): Պակաս հետաքրքրական չեն տոնացույցերի անվանումները, այն է՝ «Գալուստ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի յԵրուսաղէմ դիմեալ ի կամաւոր չարչարանս»⁶, «Մառազարդ և Գալուստ Տեառն յԵրուսաղէմ»⁷, «Արմաւենեաց»⁸, «Մաղկազարդին»⁹: 2092 թվահամարի Տոնացույցն

1 Ձեռ. № № 767, էջ 129բ-132ա, 5667, էջ 102բ-104բ, 7203, էջ 24ա-ից, 9838, էջ 155բ-152ա, 4874, 5436 և այլն:
2 Տե՛ս Ձեռ. № № 8633, էջ 30ա, 31բ, 5419, էջ 181ա, 5440, էջ 195ա-197ա, 5436, էջ 160ա և այլն:
3 Ձեռ. № 985, էջ 92բ:
4 Կանոնագիրք հայոց, Բ. Ա, էջ 397-402:
5 Վեճեսիկի 169, 832, էջ 138բ, 979 էջ 138ա, 5356, էջ 173ա, 1028, էջ 127ա-բ, 3266, էջ 61ա, 936, էջ 44բ և այլն:
6 Ձեռ. № 759, էջ 180բ:
7 Ձեռ. № 179, էջ 540բ:
8 Ձեռ. № № 179, 3722:
9 Ձեռ. № № 752, էջ 155բ, 767, էջ 133ա, 5667, էջ 104բ, 7203, 4838, էջ 157բ-158ա, 4164, էջ 142բ, 5398, էջ 113բ-114ա, 5419, էջ 181ա, 5440, էջ 195ա-197ա, 8633, էջ 30ա-31բ, 8598, էջ 32բ, 6377, էջ 234, 4459, 5436 էջ 160ա, 2026, էջ 33բ-38ա և այլն:

արձանագրել է «Կիրակէն աւր. Մառազարդար, որ է Գալուստն Տեառն յԵրուսաղէմ» (էջ 133բ): Իսկ 4874 թվահամարի Տոնացույցը տվել է կրկնակի վերնագիր. «Մաղկազարդի Արմավենեաց»: Ըստ Տոնացույցի Միմեոն Երևանցու խմբագրության. «Եւ զոմանս ևս եթէ դնեն ի մեր տօնելի աւուրսն, ծաղրական անուամբ և կատակելով, որպէս զտէրընտասն, զարգարդարն և այլս այսպիսիս: Զորս ի յոմանց պարզամիտ գեօղականաց մերոց առնել ի հասարակ ազգս մեր վերաբերեալ գրեն անամօթաբար» (էջ 15):

Մաղկազարդից հետո գալիս է հետևյալ տոնելի շարքը:

- Մեծի երկուշաբաթի աւր
- Մեծի երեքշաբաթի աւր
- Մեծի չորեքշաբաթի աւր
- Մեծի հինգշաբաթի աւր
- Մեծի ուրբաթի աւր
- Մեծի շաբաթի աւր
- Ջատիկ
- Երկուշաբաթի աւր
- Երեքշաբաթի աւր
- Չորեքշաբաթի աւր
- Հինգշաբաթի աւր
- Ուրբաթի աւր
- Շաբաթն աւր. Յովաննու Մկրտչի
- Նոր կիրակէ՛՛

Հիշյալ կարգը գալիս է հնագույն շրջանից, միայն ծեսերի մեջ որոշ ավելացումներ են կատարվել: Մեծի երկուշաբթին հազվագյուտ վերանվանվել են «աւագ երկուշաբթին»²: Մեծի հինգշաբթի աւր-ն հնագույն «Կանոնք»-ները ձևակերպել է. «Հինգշաբթի աւր՝ հին Ջատիկին»³, որը պահպանվել է նաև ուշ ընդօրինակված որոշ ճաշոցներում⁴:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակում Ջատկի կիրակին անվանել են կրկնակի վերնագրով. այն է՝ «Մեծի կիրակէի՛ Ջատկի»⁵, իսկ նրան հաջորդող երկուշաբթի օրը ձևակերպել են՝ «Երկուշաբթի աւր. յիշատակ ննջեցելոց» (էջ 213բ), որը հետագա տոնացույցերում գրանցվել է. «Բշ - (Երկուշաբթի). Մեռելոց է» անվան⁶:

Ջատկին հաջորդող շաբաթ օրը տոնել են Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետի հիշատակի օրը: Տոնացույցերի և ճաշոցների մեծ մասը Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը տալիս է առանց բնորոշման-որակման, իսկ մի մասը ձևակերպել է. «Շաբաթ աւրն Յովաննու գլխատմանն»⁷: Այդպես է նաև 7203, 4164, 4459 թվահամարների տոնացույցերում և 939 թվահամարի Ճաշոցում:

1 Ձեռ. № № 179, էջ 529-531ա:
2 Ձեռ. № 3266, էջ 61ա
3 Ձեռ. № 985, էջ 121ա, Վեճեսիկի 169 էջ 156ա, 5356, էջ 194բ
4 Ձեռ. № 4514, էջ 116ա, 939 էջ 165բ:
5 Ձեռ. № 979, էջ 211ա:
6 Ձեռ. № № 752, էջ 161բ, 767, էջ 147ա, 5667, էջ 116ա, 7203, 9838, էջ 164ա, 2031, էջ 58ա, 4164, էջ 159ա և այլն:
7 Ձեռ. № 2092, էջ 225ա:

Ասենք, որ Հնագույն ճաշոցները չունեն Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնի տվյալ կանոնը: 992 թվականին գրված Վարդավառի տոնին նվիրված մեկնություն մեջ Արամազդի տոնը համադրվել է Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնի հետ, որը կատարվել է Նավասարդի 1-ին: Բնագրի մեջ Նավասարդի 1-ը գրանցվել է իբրև հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ, ուստի քննարկվող տոնի և ամսաթվի համադրությամբ ստանում ենք այդ տոնի կատարման ժամանակը տարիների կտրվածքով: Հովհաննես Մկրտչի տոնը Չատիկից հաշված 7-րդ օրը, շաբաթ, Նավասարդի 1-ին կատարվել է հետևյալ տարիներին

- 862 թ. Նավասարդ 1 = Ապրիլ 25 = շաբաթ
- 876 թ. — „ — = Ապրիլ 21 = — „ —
- 890 թ. — „ — = Ապրիլ 18 = — „ —
- 904 թ. — „ — = Ապրիլ 14 = — „ —
- 918 թ. — „ — = Ապրիլ 17 = — „ —
- 932 թ. — „ — = Ապրիլ 7 = — „ —

Պարզ է դառնում, որ Նավասարդի 1-ին և Չատիկից հետո եկող շաբաթ օրը՝ Հովհաննես Մկրտչի տոնելի օրը տոնացույց է մտել 862 թվահամարից հետո 932 թվականից առաջ, այսինքն տոնացույցի հետագա այն է՝ երկրորդ խմբագրության արդյունք է, որը կատարվեց 876 թվականին: Ըստ վերոհիշյալ տվյալների Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնի օրվա Տոնացույց ներդնողների հավակնորդներ են Չաքարիա, Գեորգ, Մաշտոց և Հովհաննես կաթողիկոսներից մեկը: Սակայն Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերի ընդլայնման թվականի հետ պետք է կապել Հովհաննես Մկրտչի այդ տոնի ավելացումը Տոնացույցի 2-րդ խմբագրության մեջ:

Ասենք նաև, որ Մաղկազարդին և նրանից հետո եկող շաբաթվա օրերին (ներառյալ կիրակին) են հանդիպել Լուսնի լրման 19-ամյա պարբերաշրջանի ամսաթվերը, որոնցով որոշվել են Չատիկի օրերը, ինչպես և նրան նախորդող և հաջորդող շարժական տոները: Չատիկի օրերը որոշելու համար, եթե ՇԼԲ-ի ամբողջական շրջանի ստեղծման համար չէ, հարկավոր է իմանալ լրման օրերի հետևյալ կարգը.

1. Ապրիլ 13, 2. Ապրիլ 2, 3. Մարտ 22, 4. Ապրիլ 10, 5. Մարտ 30, 6. Ապրիլ 18, 7. Ապրիլ 7, 8. Մարտ 27, 9. Ապրիլ 15, 10. Ապրիլ 4, 11. Մարտ 24, 12. Ապրիլ 12, 13. Ապրիլ 1, 14. Մարտ 21, 15. Ապրիլ 9, 16. Մարտ 29, 17. Ապրիլ 17, 18. Ապրիլ 6 (այլ 19-ամյակները Ապրիլ 5) և 19. Մարտ 25: Որից հետո ձեր որոնելի թվականը բաժանում եք 19-ի մնացորդից հանում մեկ ստանում 19 ամյակի համարը և հետևապես լրման օրը հուլյան տոմարի ամսաթվով, որից գնում ենք առաջիկա կիրակին և ստանում Չատիկի օրը: Եթե լրման օրը կիրակի է ընկել Չատիկը կլինի առաջիկա կիրակի օրը: Այդպես է նաև հայոց մեծ թվականների մի մասի համար, որոնց Չատիկն ընկել է Նավասարդից հետո, իսկ վերջինիցս առաջ ընկած օրերի համար 19-ամյակի մնացորդից մեկ միավոր չի հանվում: Այս կանոնը հայոց մեջ օգտագործվեց մինչև 1924 թ., երբ անցան նոր տոմարի, թեև օրինաչափությունը շարունակել է գործել և եթե ուզում եք հին տոմարով ստանալ Չատիկի օրը պետք է կատարեք նույն գործողությունը: Միայն տվյալ թվերի բաժանումից ստացած զերո մնացորդը նշանակում է 19, որից հանենք մեկ կստանանք 18 համարը: Իսկ նոր տոմարի համար գործում է հետևյալ կանոնը: Տվյալ թվականին գումարում եք մեկ բաժանում 19-ի և ստացված մնացորդի թիվը տալիս է 19-ամյակի համարը և լրման ամսաթիվը, որից գնում եք առաջիկա կիրակին: Տվյալ թվի բաժանումից ստացված զերո մնացորդը հավասար է 19-ի: Եթե լրման ամսաթիվ կիրակի է գնում եք հաջորդ կիրակի և գտնում Չատիկի օրը:

Նոր տոմարով գտնենք 1996 թվականի Չատիկի օրը: $1996 + 1 = 1997 : 19 = 2$ մնացորդ: 19-ամյակի 2-րդ համարում լուսնի լրումը Ապրիլ 2-ին է, որը ընկել է երեքշաբթի, նշանակում է Չատիկը եղել է Ապրիլ 7-ին, կիրակի:

Հարկ է նշել, որ հին լրումներն ընդունելուց հետո այդ օրերը պահել են հաստատուն ձևով, թեև լրումների օրերն ունեցել են նվազման տենդենց և 312 տարին մեկ օրով պակասել են: Բայց քանի որ լրումների օրերը 19-ամյակի բոլոր տարիների համար պահել են կայուն ձևով Չատիկը կատարել են այդ հաստատուն լրման օրվանից հետո հաջորդ կիրակին կամ եթե լրումն ընկել է կիրակի հաջորդ կիրակի են տոնել Չատիկը: Տվյալ դեպքում լրման օրերի նվազման տենդենցը հաշվի չեն առել, որովհետև իրական լրումն ընկել է ընդունված լրումից առաջ:

Նոր տոմարում ևս օգտագործվում են հին 19-ամյակի լրման օրերը, սակայն նոր տոմարում նրանք աճման տենդենց ունեն, այսինքն՝ հին լրման օրերից մեկ, երկու նույնիսկ երեք օր հետո է իրական լրումը, ուստի Չատիկի օրը որոշելու համար պետք է օգտագործել Հ. Բադալյանի կազմած նորալուսնի և լիալուսնի օրացույցը (1-4000 թթ.), որտեղ պետք է գտնել լրման կամ լիալուսնի օրը, որից հետո որոշել Չատիկի կիրակին: Հին 19-ամյակով առաջնորդվելիս երբեմն սխալ կլինի Չատիկի օրը: Այսպես, 1997 թ. համար լրման օր է Մարտի 22-ը՝ համաձայն հին 19-ամյակի, իսկ իրականում լրման օրը Մարտի 24-ին է: Մարտի 22-ից հետո Մարտի 23-ին ընկնում է կիրակի, որը կարող են Չատիկի օր ընդունել, որը կընկնի իրական լրումից առաջ: Մինչդեռ Չատիկը պետք է գնել իրական լրումից հետո, այն է՝ Մարտի 30-ին: Այդպիսի դեպքերը կլինեն ապագայում, ուստի պետք է ստուգել իրական լրման օրը, որից հետո որոշել Չատիկի կիրակին:

Նոր կիրակի տոնը տոնվել է հնագույն շրջանից, իսկ այդ կիրակիին տրված անվանումների մասին խոսեցինք վերևում:

179 թվահամարի տոնացույցերում նոր կիրակիից հետո (տարբեր ձևակերպումներով) գրված է. «Չորեքշաբթի. Աւետեաց Աստուածածինին...» և «Չկնի նոր կիրակիին. չորեքշաբթի. Աւետեաց Աստուածածինին...» (էջ 531 բ): Համարյա նույն ձևակերպումներն ունեն հետևյալ գրչագրերը. 142 (էջ 310ա-բ), 752 (էջ 163բ), 767 (էջ 151ա), 7203, 3722, 590 (էջ 44ա) և այլն, իսկ մյուս Տոնացույցերի գրչագրերը միաժամանակ ունեն Ապրիլ 7-ի նշումները¹:

Մյուս տոնացույցերն Աստուածածնի տոները, որոնց թվում Աւետեաց Աստուածածինը տալիս են ինչպես տոնացույցերի սկզբից, այնպես էլ բուն տոնացույցերի մեջ՝ Չորեքշաբթի, Ապրիլ 6-ի և 7-ի նշումներով: Այդպիսի հնագույն տոնացույցերից մեկում՝ 8630 գրչագրում տոնացույցի սկզբից ունի հետևյալ ձևակերպումը. «Արեգի Իթ և Ապրիլի Ի Զ և Նիսան ԺԶ. - Նախատանակ է Աւետեաց Սուրբ Աստուածածինի Մարիամու, զոր երկնային դասք հրեշտակաց տանեցին... Արեգ ամսոյ Հայոց և, Ապրիլի Հոռմայցոց է և Նիսան ԺԷ. Տօն է մեծապայծառ ամենասրբուհոյ Աստուածածնի Մարիամու (էջ 4ա): Նման ձևակերպում ունեն նաև հետևյալ գրչագրերը՝ 4874 (էջ 158ա և 179ա), 2439 (էջ 50ա), 5440 (էջ 184բ-185ա), 4962 (էջ 123ա և 146ա), 587 (էջ 162բ-163բ և 213բ) 1338 (էջ 1ա-5ա), 2025 (էջ 2ա-7ա), 510 (էջ 298ա), 2024 - (էջ 3ա-8ա), 2028 (էջ 5ա-8ա), 720 (էջ 230բ), 754 (էջ 174ա-198բ), 2030 (էջ 1ա-6ա), 509 (էջ 370բ), 2027 (էջ 8ա-12ա), 2029 (էջ 5ա-12ա) և այլն:

Միայն 2092 թվահամարի Տոնացույցն ունի «Երկրորդ շաբաթ շաբաթ օրս. Աւետեաց Աստուածածինին... տաւնս յԱպրիլի վեցն գտիր» (էջ 225ա):

¹ Տե՛ս Ձեռ. №№ 5667, էջ 119ա, 9838, էջ 166ա, 4164, էջ 163ա-բ, 5398, էջ 121ա, 5419, էջ 197 բ, 4459, 5436, էջ 174ա:

Ճաշոցների հաղորդումների բնույթը և տարբեր է: Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի մեջ գրված է. «Ապրիլ 2. Աւետիք Աստուածածնին Գաբրիելէ» (էջ 293ա): Այդպիսի ձևակերպում ունի 940 թվահամարի գրչագիրը միայն Ապրիլ 7-ի կանոնի տակ:

832 թվահամարի հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերով Ճաշոցն ունի՝ «Նաւասարդի ԺԵ. Սրբոյ Աստուածածնի աւետեացն» (էջ 7բ-9բ): 6235 թվահամարի գրչագիրը տվել է. «Սրբոյ Աստուածածնի (աւետեացն)...» (էջ 3բ): Տօնացույցերի ձևակերպումն ունեն որոշ ճաշոցներ: 7741 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Չորեքշաբթ զկնի նոր կիրակէին, Աւետեաց Աստուածածնի...» (էջ 217բ): Այդպես է նաև 4972 թվահամարի Ճաշոցում (էջ 22բ): 939 թվահամարի գրչագիրն ունի հնագույն ձևակերպումը. «Ապրիլ 2. Աւետեաց Աստուածածնին», իսկ ստորին լուսանցքում ունի՝ «Յայս չորեքշաբթիս. Աւետեաց Աստուածածնի տաւն է» (էջ 238բ): Այդպես է նաև 4437 թվահամարի Ճաշոցում (էջ 13բ): Վերջապես 938 թվահամարի Ճաշոցը 2092 թվահամարի Տօնացույցի նման տվել է հետևյալ կանոնը. «Յետ նոր կիրակէին շաբթ աւր. Աւետեաց Աստուածածնին...» (էջ 50բ-52ա): Աստուածածնի տոները, որոնց թվում Աւետեաց Աստուածածնի տոնը քննել են առանձին: Այստեղ ասենք այսքանը, որ 5-րդ դարից սկսած Աւետեաց Աստուածածնի տոնը տոնել են անշարժ տոնական օրով Ապրիլ 6-ին (Անդրեաս, Անանիա Շիրակացի, Ստեփանոս Սյունեցի) և հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում այդ օրը չի ունեցել առանձին ընթերցումներ, ինչպես նշել է Ստեփանոս Սյունեցին, այլ վերցրել են Մենդեան և Յարութեան կանոններից ընթերցվելիք նյութերը: Հավանաբար Հովհան Օձնեցին, մտքրեց Տօնացույցի մեջ չորեքշաբթի օրվա կանոնը: Վերջինս էական նշանակութունը չունեցավ, որովհետև շարունակեց տոնվել Ապրիլ 6-ին անշարժ տոնական օրով և միայն որոշ տարիների էր Համընկնում Ապրիլ 6-ին չորեքշաբթի օրը: Ավետեաց Աստուածածնի տոնը այդպես տոնվեց մինչև 13-15-րդ դարերը: Այն երբեմն պատահում է Ապրիլ 7-ի կանոնի տակ: Այսինքն այս միջանկյալ հատվածում ոմանք տոնել են Ապրիլ 6-ին, ոմանք ապրիլ 7-ին: Կիրակոս վարդապետը Թովմա Մեծոփեցու մասին գրում է. «Նույնպէս և սա առնէր զբանս նոցա և հանապազ չարչարէր զինքն ի յուսացանել զմանկունս եկեղեցւոյ. ի սաղմոսն, ի յաղօթքն, ի շարական, ի գրագրութիւն, ի ժամանակագրութիւն. զի գրեաց ընտիր և անսղալ աղաւթամատուցի և մեկնիչք և տաւնացոյց և լաւ օրինակաց և ուսոյց ի՞նչ ընտիր գրագիր: Եւ ասաց սուրբ վարդապետս մեր, թէ պարտ է աւետեաց աստուածածնին Բ աւր տօն կատարել, ի յապրիլի 2 և ի նիսան ի Ժ2 նախատոնակ առնել և յապրիլի է և նիսան ի Ժէ տաւն աւետեաց աստուածածնին կատարել. մին վասն երկնաւորաց և միւսն վասն երկրաւորաց: Զի Բ հետ աւետիք ետ Գաբրիէլ հրեշտակապետն կուսին Մարիամու աստուածածնին զմին ի Գ ժամն ի վերայ Աղբերն և զմինն ի Զ ժամն ի սենեկին»¹: 15-րդ դարի 40-ական թվականներին ընդօրինակված տոնացույցերի տվյալները և Կիրակոս վարդապետի վկայութունը թույլ է տալիս պնդել, որ Թովմա Մեծոփեցին է երկու օր տոն սահմանել Ավետեաց Աստուածածնի օրվա կապակցութեամբ և մտքրել տօնացույցի կանոն: Ասենք նաև, որ մինչ Թովմա Մեծոփեցին և հավանաբար նրանից հետո վեճեր են եղել Ավետյաց Աստուածածնի տոնը Ապրիլ 6-ին, թե Ապրիլ 7-ին կատարելու խնդրում և վերջապես համաձայնվել են, որ Ապրիլ 6-ին նախատոնակ լինի, իսկ Ապրիլ 7-ին տոն Ավետեաց Աստուածածնի: Այս տեսակետից ուշագրավ են տոնացույցերի բացատրութունները. «Այլ այս գիտելի է: Բազում հակառակութիւն կրէ մերո եկեղեցին վասն տօնի Աւետեաց Աստուածածնին. ոմանք ի 2 յԱպրիլ առնեն և ոմանք՝ յէ, և երկուք ճիշտ են, ի 2 նախատոնակ է զոր երկնայինքն տօնեցին Գ դասք հրեշտակացն վերնոց. զի նոցա յայտնեցաւ փրկութիւն մարդկան: Եւ յէ տօն է մերս եկեղեցի, զի կուսին Մարիամու յայտնեցաւ փրկութիւն մեր...»²: Այլ խոսքով

1 Գ. Հովսեփյան, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914, էջ 4-5:
2 Ձեռ. № 4874, էջ 158ա, տե՛ս նաև 5440, էջ 184բ-185բ, 4962, էջ 123ա և այլն:

համաձայնութունը կայացավ և տոնացույցի մեջ փաստորեն Ավետեաց Աստուածածնի տոնը տեղափոխվեց Ապրիլ 7: Այն շարունակեց իր հաստատուն տեղը գտնել հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերում: Միմեոն Երևանցին «Տօնացոյցում» գրում է. «Կանօն Աւետեաց Սրբուհոյ կուսին Մարիամու Սուրբ Աստուածածնի Աւետեաց տօնն աստ եղաւ, որ կատարի յԱպրիլի է: Բայց յերեկոյին, որ է Ապրիլ 2, յորում աւր և պահեսցի, յետ աւուր պատճէին՝ նախատօնակ արա» (էջ 124): Քննարկվող կանոնը գործում է նաև այժմ:

Բոլոր տոնացույցերն ու ճաշոցները Չատկից հաշված երրորդ կիրակի են կանոնել Աշխարհամատրան տոնը: Վերջինս գալիս է Հովհան Օձնեցու խմբագրած տոնացույցից և շարունակել է տոնվել անփոփոխ մինչև այժմ:

Երևման Խաչի տոնը հնագույն բոլոր «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրութունները կանոնել են Մայիսի 7-ին տակ, այսինքն այն նշվում էր անշարժ տոնական օրով: Հետագայում այդ կանոնը խմբագրութեան ենթարկվեց:

Բերենք տոնացույցերի և ճաշոցների տվյալները: 759 թվահամարի Տօնացույցում կարդում ենք. «Ի չորրորդ կիրակի(է) կամ ուր ամիսն բերէ. Երևան Խաչին, ի Մայիս է» (էջ 169ա): Այդպես է նաև 179, 752 (էջ 164ա), 5419 (էջ 198ա) թվահամարների տոնացույցերում:

767 թվահամարի Տօնացույցում գրված է. «Չորրորդ կիրակի կամ Ե կամ ուր ամիսն բերէ, Մայիս է. Երևման Սուրբ Խաչեն տօն է» (էջ 152բ): Համարյա նույն ձևակերպումն ունեն հետևյալ տոնացույցերը, այն է՝ 5667 (էջ 120ա) և 9838 (էջ 166բ) թվահամարների գրչագրերը:

2092 թվահամարի Տօնացույցն ունի՝ «երրորդ (ուղղել՝ Ե երրորդ) կիրակի(է) Երևման Խաչին տաւն է: Ի Մայիսի է-ն է ի յայսմաօրին» (էջ 225): Չատկից հաշված 5-րդ կիրակիի կանոնի տակ են բերել տոնացույցերի հետևյալ գրչագրերը՝ 7203, 4164 (էջ 169բ), 4459, 508 (էջ 221ա): Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակում դրված է 4-րդ կիրակիի կանոնի տակ¹, իսկ մյուս ճաշոցները կանոնել են 5-րդ կիրակիի տակ²: Պարզ է Երևման Խաչի տոնի կանոնի փոփոխման ժամանակը այն է՝ 11-րդ դ. ինչպես և հասկանալի է նրա խմբագրման շարժառիթները: Բանն այն է, որ երբ Չատկը կատարվում էր Մարտի 22-ին, 23-ին, 24-ին և 25-ին Մայիս 7-ը գալիս էր Պենտեկոստից առաջ 2-րդ Մաղկազարդից և Համբարձումից հետո, իսկ Մարտի 27-ին, 28-ին և 29-ին Չատկը կատարելու ժամանակ Մայիսի 7-ը ընկնում էր Համբարձումից հետո կամ Համընկնում էր (վերջին ամսաթվի դեպքում), իսկ երբ Չատկը կատարում էին Ապրիլ 25-ին, 24-ին և 23-ին Մայիսի 7-ը գալիս էր Աշխարհամատրան տոնից առաջ (վերջին ամսաթվում Համընկնում էր): Պարզ է 4-րդ և 5-րդ կիրակիի կանոնի առաջացման պատճառը: 4-րդ կամ 5-րդ կիրակիի խմբագրումը ժամանակագրական սանդղակի մեջ տեղափոխվում են 11-րդ դարում 2-րդը՝ 14-րդ, թեև բնագրերի ժամանակագրական տվյալները հակասական են: Ստույգ հաշվումները ցույց են տալիս, որ 4-րդ կիրակիի տակ հասկացել են Չատկից հաշված 5-րդ կիրակին Չատկից հետո եկող 4-րդ կիրակին կամ 4-րդ կիրակին վերաբերվում է այն տարիներին, երբ Չատկը կատարվում էր Ապրիլ 25-16-ն ընկնող ամսաթվերին, որպեսզի Խաչի երևման տոնի օրերը չանցնեն Մայիս 16-ից այն կողմ և աստիճանաբար մոտենան Մայիս 7-ին: Իսկ Չատկից հաշված 5-րդ կիրակին սահմանողը նկատի է ունեցել Չատկի Մարտ 22-ից և հետո սկսվող օրերը, երբ Երևման Խաչի օրերը Ապրիլ 19-ից սկսած մոտենում էին Մայիս 7-ին: Ինչևէ ունենք երկու օրինակ, որոնք վերաբերում են տարբեր ժամանակների, բայց միևնույն արդյունքն են տալիս: Բերենք այդ տվյալները:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 979, էջ 303ա:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 936, էջ 54բ, 7441, էջ 246 ա, 5455, էջ 136ա, 6501, էջ 48ա:

Հովհաննես Սարկավազը, ինչպես տեսանք, Ազգաց կանոնները տվել է 1094 թվականի տոնական տարվա կտրվածքով, որտեղ Երևման ինչին տոնը տեղադրված է Մայիսի 7 = Ահեկան 30 = կիրակի: Պարզվում է, որ այն Չատկից հաշված 5-րդ կիրակին է:

Թովմա Մեծոփեցին վախճանվել է «ի թուականութեանս Հայոց ՊՂԵ», «ի մայիսի ԺԵ, յաւուր կիրակէին Երևման խաչին»¹:

Իսկապես Հայոց ՊՂԵ թվականին (= 1446 թ.) Չատկին ընկել է Ապրիլի 17-ին, իսկ Երևման ինչին օրը՝ Մայիսի 15-ին, կիրակի, այսինքն՝ Չատկից հաշված 5-րդ կիրակին: Սրանով մի կողմից հաստատվում է Տոնացույցերի 5-րդ կիրակիի կանոնը, մյուս կողմից բացառվում են Թովմա Մեծոփեցու վախճանվելու հետ կապված Հայոց մյուս տարբերակները, այն է՝ ՊՂԵ և ՊՂԶ:

Վերջինս առկա է նրա տապանաքարի վրա, որը միայն նշանակում է թե տապանաքարը դրվել է մեկ տարի հետո, այն է՝ ՊՂԶ թվականին, այսինքն Թովմա Մեծոփեցին վախճանվել է ՊՂԵ թվականին, իսկ տապանաքարը տեղադրվել է ՊՂԶ թվականին: Սիմեոն Երևանցին նախընտրել է. «Հինգերորդ կիրակէ. Տօն է Երևման Սրբոյ ինչին» (էջ 145-146): Այսպիսով Երևման ինչին օրը վաղ շրջանում դրվել է անշարժ կանոնի տակ և կատարվել Մայիս 7-ին: Հայոց տոնացույցերի խմբագրութունների ժամանակ հատկապես այդ կանոնը փոխել են և դրվել Չատկից հաշված 4-րդ և 5-րդ կիրակիներին, որոնք երբեմն համընկնում էին Մայիս 7-ին և վերջնականում նախընտրել են 5-րդ կիրակին, որով և առաջնորդվում են մինչև այժմ:

Համբարձման տոնը հնագույն «Կանոնք»-ներում կարգված է Չատկից հաշված 40-րդ օրը, որը փոփոխութեան չի ենթարկվել, միայն հետագա տոնացույցներն ու ճաշակները ձևակերպել են Չատկից հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող հինգշաբթի օրը, որոնք համարժեք են:

Հայոց ճաշակներն ու տոնացույցերը Չատկից հաշված 7-րդ կիրակին կանոնել են որպես Երկրորդ Մաղկազարդի տոն, որը հնագույն «Կանոնք»-ներում բացակայում է: Մեզ համար պարզ չէ, թե այդ տոնը տոնացույց է մտցրել Հովհանն Օձնեցին, թե նրա տոնացույցի հետագա խմբագիրները: Հավանականը վերջին տարբերակն է: Միայն մի բան է պարզ, որ մեզ հասած տոնացույցերում արդեն սահմանված է Երկրորդ Մաղկազարդի տոնը:

1314 թ. խմբագրված Տոնացույցում Պետկոստեից առաջ ընկնող շաբաթ օրվա տակ գտնում ենք հետևյալ տեղեկությունը. «Շաբաթն աւրն. Կատարումն է ամենայն աւետարան(չ-խանցն)»²: Այն կրկնել են 5667 (էջ 121ա-բ) և 7203 (էջ 62ա-63բ), և 9838 (էջ 167բ), 5419 (էջ 199բ), 5404 (էջ 206ա) և 5436 (էջ 175բ): Թվահամարների գրչագրերը, բայց բացակայում է մի շարք բնագրերում և չայն չունի նաև Սիմեոն Երևանցին: Փաստորեն այդ տոնը կատարել են 14-17-րդ դարերի ընթացքում, այն էլ սահմանափակ վայրերում:

Հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ներում Պետկոստեից օրը տվել են մեկ օրվա կանոնի տակ հետևյալ ձևակերպմամբ. «Յաւուր Սրբոյ Պենդակոստէին կիրակէն աւր...»³ կամ «Մեծի և Հրաշափառ Գալստեան Սուրբ Հոգւոյն...»⁴:

Մեզ հասած հնագույն տոնացույցերի մեջ վկայվել է. «Եւթներորդ կիրակի(է) Պետկոստեի... և շաբաթն պահ(է)ք...: Շաբաթն աւրն. Երեմիայ մարգար(էի), ի Մայիս Ա: Կիրակի(է). Եկեղեցոյ...»⁵: 179 թվահամարի Տոնացույցի տվյալները նույնն են միայն «Ը կիրակի(է). Պետկոստ...» է տված: 7-րդ կամ 8-րդ կիրակիի նշումը սխալ չէ, այլ հաշվման արդյունք: Այն հե-

1 Գ. Հովսեփյան, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914, էջ 4:
2 Ձեռ. № 752, էջ 164բ-165ա:
3 Ձեռ. № 985, էջ 248ա-251ա:
4 Վեճեփոկի 169 թվ. ձեռ էջ 267ա:
5 Ձեռ. № 759, էջ 169ա-բ:

դինականները, որոնք Չատկի կիրակիից են հաշվում Պետկոստեն ընկնում է 8-րդ կիրակի, իսկ այն հեղինակները, որոնք Չատկի հաջորդ կիրակիից են հաշվում Պետկոստեն ընկնում է 7-րդ կիրակին: 752 թվահամարի Տոնացույցն սկսել է. «Պետկոստեն գիշերն հսկումն է... Ապա պահք Եղիա(յ)ի և տաւն ոչ լինի:

Շաբ(աթ) Երեմիա մարգարէին

Ա կիրակին, որ զկնի Եղիայի պահոցն. «Եկեղեցո(յ) տաւն է»¹:

Մյուս տոնացույցերի և ճաշակների տվյալներին կանոնադառնանք քիչ հետո: Այստեղ նախ վերականգնենք տոնական տարվա քննարկվող հատվածի պատկերը, այն է՝

Կիրակի. Պետկոստե

Երկուշաբթի. Պահք կամ Պահք Եղիայի

Երեքշաբթի. — „ —

Չորեքշաբթի. — „ —

Հինգշաբթի. — „ —

Ուրբաթ. — „ —

Շաբաթ. Երեմիա Մարգարէի

Կիրակի. տօն Եկեղեցու

Դժվար է պնդել, որ Հիշյալ կարգը գալիս է Հովհանն Օձնեցու Տոնացույցից, սակայն առկա են որոշ տվյալներ, որոնք ցույց են տալիս Հիշյալ կարգի վաղ ծագումը: Այսպես, Սամվել Կամրջաձորեցու Տօնապատճառում գտնում ենք ընդհանրապես պահքերի, որոնց թվում Հիշյալ պահքի մասին հետևյալ տեղեկությունը. «... որպէս պահքն զԵ (գրչագրում է, ուղղել ենք այլ բնագրերի հիման վրա - Ռ. Վ.) աւր զկնի Պետկոստէին, Ե՛ Վարդավառին, Ե՛ Փոխման Աստուածածնին, Ե՛ Վերացման ինչին, յորժամ ի վերնատանէն ի յարութիւն փոխեցին, Ե՛ Յայտնութեան եւ Մննդեան Քրիստոսի»²:

Ակնհայտ է, որ Պետկոստեից հետո հնգօրեա պահքը գոյություն ունենալու 10-րդ դարի վերջերից - 11-րդ դարի սկզբներից առաջ: Իսկ Եղիայի պահոց մասին հիշատակություն ենք գտնում Մաթևոս Ուռհայեցու մոտ: Նա գրում է, որ Հայոց 561 թվականին (=1112 թ.) Մամտուտը նորից գորահավաք անելով շարժվեց Ուռհա քաղաքի վրա: Նա Չատկի հաջորդ օրը՝ մեռելոցին, անակընկալ հարձակվեց քաղաքի վրա: Սահմի ամսի սկիզբն էր (Չատկի 1112 թ. Ապրիլ 21 = Հոռի 30, Կիրակի իսկ մեռելոցը՝ Ապրիլ 29 = Սահմի 1, երկուշաբթի): Այնուհետև շարունակում է, որ նույն տարի կոմս Ծոսլին մտավ Սբուճ քաղաքը, որի վրա թուրքերը արշավեցին Եղիայի շաբաթ օրը (= Պետկոստեն եղել է Հունիս 9-ին, իսկ նրա շաբաթ օրը՝ Հունիս 15-ին: Վերջինս ճիշտ հաշվել է Հ. Բարդիկյանը³:

Պարզ է, որ Եղիայի անվամբ պահքը արդեն փաստվել է 12-րդ դարում: Թերևս գալիս է 11-րդ դարից:

Ուշագրավ է Եկեղեցու տոնի մասին տեղեկությունը, որը քննարկեցին այլ առիթով: Այստեղ միայն ասենք, որ 1090 թ. կամ 1104 թ. այդ տոնը արդեն ստացել է Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ Դավիթ Քոբայրեցու կողմից: Նշանակում է, որ Եկեղեցու տոնը արդեն 11-րդ դարում տոնում էին: Այլ խոսքով, Հիշյալ կարգով Հայերը տոնում էին առնվազն 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից, եթե ոչ 8-րդ դարի սկզբներից՝ Հովհանն Օձնեցի կաթողիկոսի ժամանակներից:

1 Ձեռ. № 752 էջ 165ա-166բ:
2 Ձեռ. № 1007, էջ 108բ:
3 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, աշխ., թրգմ. և ծան. Հ. Բարդիկյանի, Ե. 1973, էջ 214-215:

Պենտեկոստի տոնական օրերը ավելացան Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի ժամանակ (1166-1173 թթ.): Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրութեան մեջ Պենտեկոստի առաջին օրվա կանոնը և ընթերցվելիք նյութը տալուց հետո գրվում է. «Կանոն եւթն աւուրցն Սրբոյ Պենտեկոստէին, որ է գալուստ Հոգւոյ Սրբոյ ի դաս առաքելոցն, զոր կարգեաց Սուրբ Հայրապետն Հայոց Ներսես կաթողիկոսն»¹:

Այնուհետև բերվում են կանոնները և ընթերցուածները, որոնք չենք տալիս: Ստանուած ենք հետևյալ պատկերը.

Կիրակի Պենտեկոստէ կամ Հոգեգալուստ

Երկուշաբթին...

Կանոն երրորդ աւուրն (= Երեքշաբթի)

Կանոն չորրորդ աւուր (= Չորեքշաբթի)

Կանոն հինգերորդ աւուրն (= Հինգշաբթի)

Կանոն վեցերորդ աւուրն Հոգւոյն Գալստեանն (= Ուրբաթ)

Կանոն եւթներորդ աւուրն Հոգւոյն գալստեանն). (= շաբաթ):

Կանոն ութերորդ աւուրն Հոգւոյն Գալստեանն). (= կիրակի):

Հետագայում գրված ճաշոցները բացատրութիւնն չեն տալիս, այլ միայն բերում են վերոհիշյալ երկու կանոնները հաճախ գուգահեռաբար և կիրակի օրվա նախատեսված եկեղեցու տոնը տեղափոխել են հաջորդ կիրակի հաշվելով 2-րդ կամ 3-րդ կիրակի³: Վերջինս գրչական սխալի արդյունք է: Այն հեղինակները, որոնք Հոգեգալուստեան կիրակիից են հաշվում եկեղեցու տոնը ընկնում է 3-րդ կիրակի, իսկ որոնք Հոգեգալուստեան կիրակիին չեն հաշվում այդ տոնը ընկնում է երկրորդ կիրակի: Ասենք նաև որ 7741 թվահամարի Ճաշոցը Պենտեկոստեին հաջորդող կիրակի նախատեսել է Եղիա մարգարեի հիշատակի օրը այն է «Կիրակէ աւրն կարգն Եղիայի մարգարէին», որը բացակայում է այլ ճաշոցների մեջ:

Տոնացույցերի խմբագրութիւնները այդ կապակցութեամբ տալիս են բացատրութիւններ:

767 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութիւնը սկսում է. «Պենտեկոստէի գիշերն հսկումն է...» այնուհետև բերում է հնագույն կանոնները, որից հետո գրում է. «Այլ խրատ Տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի Կլայեցոյ. նույն և երգ շարականացդ, զոր կարգեաց լինել յեկեղեցիս Հայաստանեաց որպէս և յամենայն ազգաց քրիստոնէից եկեղեցիս Ը օր տօն Գալստեան Սուրբ Հոգւոյն» (էջ 156բ): Որից հետո բերում է ութօրյա 2-րդ խումբ կանոնները և ավելացնում. «Իսկ եթէ գայս Ը աւրս տօն չառնես դու Եղիայի Պահոց սկիզբն արա ապաշխարութեան հարցերուն և ասա կարգաւ» (էջ 160ա-բ): Վերջապես Պենտեկոստեից հետո եկող հաջորդ կիրակիի համար գրում է. «Առաջին կիրակին, որ զկնի Եղիայի Պահոցն տօն է Եկեղեցոյ անպատճառ» (էջ 161ա): Այդպիսին է նաև 2031 (էջ 74բ), 3668 (էջ 55բ-62բ) և այլ գրչագրերի տվյալները:

5667 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութեան մեջ բերվել է Պենտեկոստի առաջին օրվա կանոնը. «Պենտեկոստէի Գիշերն հսկումն է...» սկսվածքով, որից հետո գրում է. «Այլ խրատք Տեառն Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի Կլայեցոյ. նոյն և երգ շարականաց, զոր կարգեաց լինել յեկեղեցիս Հայաստանեաց ամենայն և յամենայն ազգաց քրիստոնէից եկեղեցիս Ը աւր տօն գալստեանն»:

1 Ձեռ. № 979, էջ 313ա-բ:

2 Աճ. էջ 313բ-319բ:

3 Տե՛ս Ձեռ. №№ 3266, էջ 125ա, 4514, էջ 229ա-246բ, 6235, էջ 8ա, 936, էջ 60բ, 7741, էջ 285ա-300բ, 939, էջ 294ա-330ա, 4437, էջ 56բ-90ա և այլն:

տեան Սուրբ Հոգոյն, զորս և պայծառացոյց շարականաւ և ընթերցուածովք և վասն առաջ չճանճրանալոյ ուսուցմասիրեց Դ աւր միայն կարգեաց զշարականսն, զի յորժամ վճարի ի կրկնեսցին մինչև ի լրումն Ը աւուրն սահմանեց: Զի ի Համբարձմանէն մինչև ի Պենդակոստն պահեսցին և թէ ծանր թուի զբովանդակն պահել զչորեքշաբթին և զուրբաթ պահոց են: Բայց այս Ը աւրս. որ տօնել սահմանած է տօնեսցի, բայց պահքն մի լուծի. զի կրկին պահք է» (էջ 122բ-123ա): Այնուհետև տալիս է 2-րդ-ից 8-րդ օրվա կանոնները, իսկ 7-րդ օրվա տակ նաև «չաբաթ աւր. Երեմիայի մարգարէին...» (էջ 125ա): Վերջինս կրկնելով Պենտեկոստեի հաջորդ կիրակիից առաջ, 8-րդ օրվա կանոնից հետո: Վերջապես գրում է. «Առաջի կիրակին, որ զկնի Եղիայի պահոցն տաւն է [Եկեղեցոյ] անպատճառ» (էջ 126ա):

Այդպիսի կարգով և բացատրութեամբ են տրված նաև 4164 (էջ 179ա), 4441 (էջ 248ա), 5436 (էջ 177ա), 8598 (էջ 73բ-179ա), 5419 (էջ 201բ) թվահամարների տոնացույցերում և այլ գրչագրում:

Ուշագրավ են 4874 թվահամարի Տոնացույցի տվյալները: Այնտեղ սկսվածքն ավանդական է, այսինքն՝ «Պենտեկոստէի գիշերն հսկումն է», որից հետո՝ «Այլ խրատք Տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի Կլայեցոյն...» և կանոնները, որտեղ արդեն գրված է. «Ութներորդ աւուրն, որ է կիրակի անպատճառ տօն է Սուրբ Հոգւոյն...» (էջ 186ա): Որից հետո շարունակում է. «Ով տօնասեր, թէ կամիցիս տօնել Հոգւոյն խրատով գրեցաւ, որպէս Գէորգայ վարդապետին մեծի Լամբրոնացոյ և կարի հարուստ լեալ ի նմանէ: Այլ զկիրակէս գայս ոմանք հետ Հոգւոյ Գալստեանն Եկեղեցոյ տօնեն, զոր լուսաւորիչն մեր սուրբն Գրիգոր կարգեաց: Բայց թէ Ը օր տօնեցիր Սուրբ Հոգւոյն զառաջիկայ կիրակին տօն է Եկեղեցոյ: Եւ դարձեալ թէ ոչ կամիս զՀոգւոյ Գալուստն տօնել Ը օրէից, զօրն ի լման կատարել. դու գիշերն տօնէ և ի ճաշուն ի վեր պահոց կարգն կատարէ, որպէս և գրեալ է: Եւ թէ այլ խստապարանիս և ոչ կամիս տօնել զութ օրն դու Եղիայի պահոց սկիզբն արա ապաշխարութեան հարցերոյն...»

Շաբաթ. Երեմիայ մարգարէին...

Առաջին կիրակին, որ զկնի Եղիայի պահոցն...

Երկրորդ կիրակին. տօն է Եկեղեցոյ և Գէորգայն այն է, որ ի վերոյ գրեցաք...» (էջ 186ա-187բ):

Պարզ է դառնում, որ Գեորգ վարդապետը՝ Լամբրոնացին Պենտեկոստեի Ներսես Շնորհալու ութօրյա կանոններն է խմբագրել և հատկապես եկեղեցու տոնը տեղափոխել է Հոգեգալուստյան 8 օրյա տոներից հետո եկող հաջորդ կիրակի 13-րդ դարի վերջում: Պատահական չէ, որ 14-րդ դարի և հետագայի տոնացույցերը եկեղեցու տոնը տեղափոխել են Պենտեկոստեից հաշված 3-րդ կիրակին կամ Պենտեկոստեից հետո եկող կիրակիից հետո եկող 2-րդ կիրակին¹:

Հետաքրքրական է նաև որոշ տոնացույցերի հետևյալ հաղորդումը. «Ութներորդ աւուրն. Նոր կիրակի (կամ կիրակին կամ կիրակէին)»²: Պարզվում է, որ Պենտեկոստեին հաջորդող կիրակին հավանաբար Զատիկից հետո եկող Նոր կիրակիի ազդեցութեան տակ անվանել են Նոր կիրակի: Այլ խոսքով Ներսես Շնորհալուց հետո գուգահեռաբար և կամավոր սկզբունքով կամ տոնել են հին կարգով կամ տոնել են Հոգեգալուստեան ութ օրերը պահելով նաև կրկնակի պահքը: Այս տեսակետից ուշագրավ են 8598 թվահամարի (1593/4 թթ.) տոնացույցի բացատրութիւնները: Այնտեղ բերված են Պենտեկոստեի 8 օրյա կանոնները, որից հետո գրված է. «Ով եղբայր, յայս կիրակիս թէ Սուրբ Հոգւոյն գալուստ տօնէս, նա այս է որ գրեցաւ...: Իսկ ի հին աւրինակն յայս շաբաթս ապաշխարութեան էր գրած» և բերում այդ կանոնները, որից հետո շարունակում է. «Ի

1 Տե՛ս Ձեռ. №№ 2092, էջ 225ա-բ, 9838, էջ 167բ-171ա, 4164, էջ 177բ-182բ, 4441, էջ 248ա, 5398, էջ 122ա-124բ, 6337, էջ 240ա-241ա, 5419, էջ 200ա-205ա, 4962, էջ 147բ-150բ և այլն:

2 Տե՛ս Ձեռ. №№ 5419, էջ 200ա-205ա, 4962, էջ 147բ-150բ, 5436, էջ 176ա-179ա և այլն:

Հին աւրինական այսպէս էր գրած կամք քո է» (էջ 70բ-82ա): Այսինքն՝ երկու տարբերակներից մեկի ընտրութիւնը և տոների կատարումը կամավոր սկզբունքի վրա էր հիմնված:

Միմեոն Երևանցու Տոնացույցի մեջ կարգն արդեն այսպիսինն է. «Կանօն Հոգւոյ Սրբոյ Գալստեանն: Հոգւոյն Սրբոյ Գալստեան կիրակէ [որ ասի Պենտէկոստէ, այն է՝ յիսներորդ օր ի Զատիկէն] ի գիշերի հսկումն է...»

Երկուշաբաթ օրն ...

Երեքշաբաթ օրն ...

Չորեքշաբաթ օրն ...

Հինգշաբաթ օրն ...

Ուրբաթ օրն ...

Շաբաթ օրն ...

առաջին կիրակէ Յարութեան...

Երկրորդ կիրակէ զկնի Հոգւոյ Գալստեան. Տօն է կաթողիկէ եկեղեցւոյ Սրբոյն էջմիածնի, զոր կարգեց Սուրբն Գրիգոր Լուսավորչն մեր, յելանելոյն ի Վիրապէն...» (էջ 167-188):

Միմեոն Երևանցու սահմանած կարգն, որն հիմնված է Ներսես Շնորհալու կանոնների և նրա հետագա խմբագրութեան վրա, գործում են մինչև այժմ արդեն իբրև պարտադիր կանոններ:

759 թվահամարի տոնացույցը բերել է հետևյալ սրբերի տոնական շարքը:

Բշ. Սրբոց Հռիփսիմեանց

Գշ. Գայանէ և ընկերաց նորա

Եշ. Հովհաննու Մկրտչի և Աթանազիէ եպիսկոպոսի

էշ. Սրբոյն Գրիգորի Ելն ի Վիրապին

Երկրորդ կիրակի

Սրբերի հիշյալ շարքն ունեն համարյա բոլոր տոնացույցերն ու ճաշոցներն¹:

Միայն 2092 թվահամարն ունի սրբերի տոները այլ հերթականութեան (էջ 225բ), որը քննարկել ենք նախորդ գլխում:

4874 թվահամարի Տոնացույցը Հինգշաբթի օրվա տակ ավելացրել է. « Եւ Ֆրանկն յայս աւուր մարմնոյ և արեան Տեառն տօնեն» (էջ 186բ-187ա):

Ինչպես տեսաք, եկեղեցու տոնը Պենտեկոստից հաշված 2-րդ կիրակիից տեղափոխվեց 3-րդ կիրակի: Ի դեպ 759 թվահամարի և այլ տոնացույցերում 2-րդ կիրակի ասելով հասկացել են 3-րդ կիրակի: Վերոհիշյալ կարգը պահպանվեց նաև Միմեոն Երևանցու Տոնացույցում (էջ 179-185):

Այնուհետև 759 թվահամարի գրչագիրը բերում է սրբերի տոների հետևյալ շարքը.

Բշ. Նունեա և Մանեա

Գշ. Մանականց Բեդդեմի

Եշ. Սարգսի և Բագոսի

¹ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 166ա-բ, 5667, էջ 126բ, 7203, էջ 63ա-66բ, 9838, էջ 171ա, 2031, էջ 81ա, 4164, էջ 182ա-բ, 4874, էջ 186բ-187ա, 8598, էջ 83ա, 5419, էջ 204բ-205ա, 4459, էջ 88բ, 5436, էջ 179ա-բ, 4514, էջ 250բ-253բ, 936, էջ 64ա-72ա, 7741, էջ 300բ-305ա, 5455, էջ 190բ-194բ, 939, էջ 332բ-337բ, 4437, էջ 92ա-96ա, 4698, էջ 201ա-202ա և այլն:

էշ. Մովկիմա քահանայի

Զկնի Հոգ[ւոյ] գալստ[եան] երրորդ կիրակի և ապա պա[հ]ք սրբոյն Գրիգորի, բայց տաւնք լինի (էջ 169բ-170ա):

Միայն 936 թվահամարի ճաշոցն է վերարտադրել 759 թվահամարի տոնացույցի տվյալները (էջ 74բ-79բ): Իսկ 752 թվահամարի Տոնացույց խմբագրել է նախորդ կարգը և տվել.

Բշ. Մանականց Բեդդեմի և Ակակիա վկայի

Գշ. Նունեա և Մանեա

Եշ. Սարգսի և Բագոսի

Շաբ. Մովկիմա քահանայի և Կողբատիոս զինաւորին (էջ 166բ)

767 թվահամարի գրչագիրը կիրակիից հետո ավելացրել է «Ապա պահք Սրբոյն Գրիգորի և է Միջինք ամուսն Յիսնակացն, բայց տօն լինի» (էջ 162 ա-բ):

Այսպես են ներկայացրել հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերն ու ճաշոցներն¹:

Փաստորեն 14-րդ դարի սկզբներից վերը քննարկված երկուշաբթի օրվա կանոնը տեղափոխել են երեքշաբթի, իսկ երեքշաբթիները՝ երկուշաբթի և ավելացրել Ակակիոս վկայի հիշատակի օրը: Իսկ շաբաթ օրվա կանոնին ավելացրել են «Կողբատիոս զինաւորին» հիշատակի օրը:

Միմեոն Երևանցին նույնպես մասամբ հետևել է 14-րդ դարից հետո եկող տոնացույցերին, բայց խմբագրել է հետևյալ ձևով.

Երկուշաբթի. Սրբոց Մանականց Բեդդեմի և Ակակիոսի վկայի, Մովկիմայ քահանայի և Կոտրատիոսի զինաւորին

Երեքշաբթի. Սրբոց կուսանացն Նունեայ և Մանեայ

Հինգշաբթի Սրբոց իշխանացն Սահակայ և Յովսեփայ և սրբոց վկայիցն Սարգսի և Բագոսի

Շաբաթ. Սրբոյն Ներսիսի մեծի Հայրապետին մերոյ և Խաթայ եպիսկոպոսին:

Երրորդ կիրակէ՝ զկնի Հոգւոյ Գալստեան եւ ապա պահք Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ, բայց տօնք լինին (էջ 188-192):

Փաստորեն Միմեոն Երևանցին երկուշաբթի կանոնի տակ է դրել նախորդ տոնացույցի շաբաթ օրվա կանոնի տակ եղած սրբերի հիշատակի օրը: Հինգշաբթի օրվա տակ ավելացրել է Սահակ և Յովսեփ իշխանների հիշատակի օրը, որը նախորդ տոնացույցերում սահմանված ենք գտնում Վարդավառից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը, այսինքն՝ տեղափոխութիւնն է կատարել: Բացի այդ շաբաթ օրվա կանոնի տակ է տվել Ներսես կաթողիկոսի և Խաղ եպիսկոպոսի հիշատակի օրը, որը նախորդ տոնացույցերում դրված է Պենտեկոստից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը:

Հիշյալ փոփոխութիւնների իմացութիւնը կարևոր է ոչ միայն պատկերացում կազմելու տոնացույցերի խմբագրութիւնների մասին և ամբողջացնելու այն, այլև պատմական տեղեկութիւնների տվյալները վերականգնելու համար:

Ըստ 759 թվահամարի տվյալների Սուրբ Գրիգորի պահքին զուգահեռ տոնվել են հետևյալ սրբերի հիշատակի օրերը

Բշ. Եպիփանու Կիպրացւոյ

¹ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 5667, էջ 126բ-127ա, 7203, էջ 66բ, 9838, էջ 171ա-բ, 4164, էջ 183 բ, 4874, էջ 187ա, 5419, էջ 205 բ, 4459, էջ 88բ, 5436, էջ 180ա, 4514, էջ 255բ-258բ, 7741, էջ 306ա-310բ, 5455, էջ 196ա-200բ 939, էջ 339ա-343բ և այլն:

Գշ. Կոստանդինոսի թագաւորի և մաւր նոր Հեղինեա

Եշ. Թէոդոտոսի Գաղատացւոյ և Թալեւա բժշկի

Էշ. Արբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի գիւտ նշխարաց (էջ 170ա):

Քննարկվող խմբի մեջ հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերում և ճաշոցներում գտնուում ենք հետևյալ փոփոխութիւնները: Հինգշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացվել է. «է կուսանացն, որ յԱնկիւրիա կատարեցան», իսկ Շաբաթ օրվա կանոնը ձևակերպվել է. «Գիւտ նշխարաց Արբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին», որոշ տոնացույցեր ավելացրել են՝ «ի լեառն Սեպուհոյ»¹:

Միմեոն Երեւանցին երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացրել է նաև «Բաբելայ Հայրապետին և երից աշակերտաց նորին» հիշատակի օրը: Վերջինս, ինչպես կտեսնենք, հնագույն տոնացույցի խմբագրութիւնը տվել է Սուրբ Խաչի տոնից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրվա կանոնի տակ:

759 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութիւնի մեջ հաջորդում է հետևյալ տոնական օրերը. «Զկնի Հոգւոյ Գալստեան չորրորդ կիրակի...

Բշ. Արբոյն Ներսեսի Հայոց Հայրապետի և Խաչա եպիսկոպոսի

Գշ. Դանիէլի և Երից մանկանց

Գշ. Սահակայ և Մեսրոպայ և այլոց թարգմանչացն

Էշ. Արբոյն Զաքարիայի մարգարէին (էջ 170ա):

Հետագայի ընդօրինակված տոնացույցերն ու ճաշոցները պահպանել են վերոհիշյալ կարգը միայն շաբաթ օրվա կանոնի տակ ավելացրել են «Աւնափրիոսի (Օնոփրիոսի) հաւրն (հօրն)» փաստորեն 14-րդ դարի սկզբներից սկսած²:

Միմեոն Երեւանցին երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ տվել է «Արբոց վկայից Անտոնիոսի. Թէոփիլոսի. Անիքտոսի և Փոտինոսի», իսկ շաբաթ օրվա տակ՝ «Տրդատա թագաւորին մերոյ և Աշխէն տիկնոջն և Խոսրովիդիստոյն»:

Հնագույն Տոնացույցի խմբագրութիւնի մեջ վերջին տոնը դրված է Պենտեկոստից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը: Իսկ «Անտոնիոսի և Թեոփիլոսեանց»-ը դրված է Վարդավառից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո:

759 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութիւնը հաջորդ տոնական օրերը ներկայացրել է այսպէս.

«Զկնի Հոգոյն Գալստեան Հինգերորդ կիրակի...

Բշ. Տրդատայ թագաւորի և Աշխէն տիկնոջն և Խոսրովիդիստոյ

Գշ. Արբոց Հայրապետացն Ռատակիսի, Վրթանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի և Դանիէլի

Եշ. Եղիսէի մարգարէին

Էշ. Սուրբ առաքելոյն Պետրոսի և Պաւղոսի գլխատմանն (էջ 170ա-բ):

Այս կանոնները պահպանել են հետագայի ընդօրինակված տոնացույցերը, միայն 7203 թվահամարի գրչագիրը շաբաթ օրվա վրա ավելացրել է «ԲԺ-ան առաքելոցն»¹:

Ճաշոցներն ևս պահպանել են հիշյալ կարգը: Շաբաթ օրվա կանոնի տակ տվել են միայն «Երկոտասան առաքելոցն» հիշատակ օրը²:

Երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ Տրդատ թագաւորի և այլոց հիշատակը Հովհան Օձնեցու Տոնացույցի 2-րդ խմբագրութիւնի արդյունք է, որը կատարվեց 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին՝ առանձնացնելով Տրդատ թագաւորի հիշատակի օրը Գրիգոր Լուսաւորչի հիշատակի օրվանից:

14-րդ դարի սկզբներից ճաշոցներում շաբաթ օրվա կանոնի տակ տոնել են երկոտասան առաքյալների հիշատակի օրը, որը առանձին տոնացույցեր են միայն արձանագրել:

Միմեոն Երեւանցու Տոնացույցում սահմանել է հետևյալ կարգը.

Հինգերորդ կիրակիէ՝ զկնի Հոգւոյն գալստեան, Տօն Արբուհւոյն Աստուածածնի Տփոյ Գտմանն

Երկուշաբթի. Արբոցն Կալիստրատոսի և Խթ վկայիցն և Ղունկիանոսի քահանային

Երեքշաբթի. Տօն սրբոյն Զաքարիայի մարգարէին

Հինգշաբթի. Տօն է սրբոյն Եղիսէի մարգարէին

Շաբաթ. Տօն է Արբոց երկոտասան առաքելոցն Քրիստոսի և սրբոյն Պօղոսի երեքտասան առաքելոցն (էջ 199-202):

Կիրակի օրը սահմանվել է Աստուածածնի նոր տոնական օր: Ինչպես տեսանք Միմեոն Երեւանցին Տրդատ թագաւորի և այլոց հիշատակի օրը երկուշաբթիից տեղափոխեց նախորդ շաբաթ օրը, իսկ երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ դրեց այս սրբերի հիշատակի օր, որոնք հնագույն Տոնացույցում սահմանել են Սուրբ Խաչի 4-րդ կիրակիից հետո շաբաթ օրը, իսկ Ղունկիանոս քահանայինը՝ Սուրբ Խաչի 6-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթին: 14-րդ դարի տոնացույցերում Ղունկիանոս քահանայի հիշատակի օրը փոխադրել են Սուրբ Խաչից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը:

Հնագույն տոնացույցում ինչպես տեսանք, Զաքարիա մարգարեի հիշատակի օրը սահմանվել է Պենտեկոստից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, որը Ս. Երեւանցին տեղափոխեց Պենտեկոստից հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրը: Վերջապես ընտրեց 14-րդ դ. սկզբներից Ճաշոց մտած շաբաթ՝ 12 առաքյալների հիշատակի օրվա կանոնը ավելացնելով «Արբոյն Պօղոսի երեքտասան առաքելոյն»: Այս փոփոխութիւններով հանդերձ հիշյալ տոնները տոնվում են այժմ:

759 թվահամարի գրչագիրն արձանագրել է. «Զկնի Հոգւոյն Գալստեան վեցերորդ կիրակիի և ապա պա[հ]ք վարդավառին և տաւնք ոչ լինին:

Էշ. Տապանակին Աստուծոյ, որ ի Կարիթարիմ» (էջ 170բ):

Ի դեպ սա Հոգեգալստեան կիրակիից հաշված 7-րդ կիրակին է կամ Հոգեգալստեան 2-րդ կիրակիից հաշված 6-րդ կիրակին:

Հայոց հետագա տոնացույցերն ու ճաշոցները հիմնականում տալիս են համարժեք տեղեկութիւններ³:

1 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 166բ, 767, էջ 162բ, 5667, էջ 127ա, 7203, էջ 66բ-67բ, 9838, էջ 171բ, 2031, էջ 82բ, 4164, էջ 184ա-բ, 4874, էջ 188ա-բ, 5419, էջ 205բ, 4459, էջ 89ա, 5436, էջ 180բ, 4514, էջ 259բ-262բ, 7741, էջ 310բ-313բ, 5455, էջ 204բ-205բ, 939, էջ 344բ-348բ, 4437, էջ 102ա-105ա և այլն:

2 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 167ա, 767, էջ 162բ-163ա, 2092, էջ 226ա, 5667, էջ 127ա-բ, 7203, էջ 67բ, 9838, էջ 171բ, 2031, էջ 83ա, 4874, էջ 188ա-բ, 5419, էջ 206ա, 4459, էջ 89ա-բ, 7741, էջ 314ա-319ա, 5455, էջ 207բ-210բ, 939, էջ 349ա-355բ, 4437, էջ 107ա-110բ, 4506, էջ 277բ-281ա և այլն:

1 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 167ա, 767, էջ 163ա-բ, 2092, էջ 226բ, 5667, էջ 127բ, 7203, էջ 67ա-բ, 9838, էջ 171բ-172ա, 2031, էջ 83բ, 4874, էջ 188ա-բ, 5419, էջ 206ա և այլն:

2 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 4514, էջ 267ա-271ա, 6235, էջ 34ա-37բ, 7741, էջ 320ա-324ա, 5455, էջ 213ա-216ա, 939, էջ 356բ-360բ, 4437, էջ 112ա-115բ, 4506, էջ 283ա-281ա և այլն:

3 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 167ա-բ, 767, էջ 163բ-164ա, 2092, էջ 226ա-227բ, 5667, էջ 128ա, 7203, էջ 68ա, 9838, էջ 172ա, 2031, էջ 84ա-85ա, 4164, էջ 186բ, 4874, էջ 188բ-189ա, 4164, էջ 186բ, 4874, էջ 188բ-189ա, 5419, էջ 206բ, 5436, էջ 180ա, 7741, էջ 324բ-338բ, 5455, էջ 217բ-222ա, 939, էջ 362ա-367ա, 4437, էջ 116բ-121բ, 4506, էջ 290բ և այլն:

Միայն որոշ ճաշոցների Հոգեգալստեան 7-րդ կիրակին բնորոշել են «Բարեկենդան Վարդավառի Պահոցն» (7741 և 931 և այլն), որը վերցրել է Սիմեոն Երևանցին: Վերջինս տոնացույցի խմբագրութան մեջ շաբաթ օրվա կանոնում ավելացվել է «և տօն նորոյս սրբոյ եկեղեցոյ» (էջ 205-206):

Ասեմք, որ Վարդավառի Պահքը գործում էր 10-րդ դարի վերջում, որը նշանակում է թե հիշյալ կարգը գալիս է դրանից առաջ թերևս Հովհան Օձնեցու տոնացույցից 2-րդ խմբագրութունից: Տապանակի տոնը վաղ «կանոնք»-ները տոնել են անշարժ օրով Հուլիս 2-ին, իսկ Հետագայում վեր է անվել շարժական տոնի:

759 գրչագիրը փաստել է. «Եւթներորդ կիրակէ. Վարդավառ է

Բշ. Աբրահամու և Խորենայ և անարծաթ բժշկաց կողմայի և Դամիանոսի...

Գշ. Յիզտրուզտէ վկայի

Եշ. Դիր Եսայեայ մարգարէի...

էշ. Թաղեոսի առաք(ելոյն) և Սանդխտոյ կու(սի) (էջ 170բ-171ա):

6-րդ դարի սկզբներից մինչև 10-րդ դարի վերջերը Վարդավառը տոնում էին մեկ տոնական օրով: Թեև այդպիսի տպավորություն են թողնում նաև Հնագույն տոնացույցերի ընդօրինակությունները (759 և 179 թվահամարների գրչագրերը), սակայն Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի մեջ արդեն փաստվել է Վարդավառի տոնի օրերը երեք օր կատարելու մասին: Այնտեղ գրված է. «Ի մեծի տաւնի Վարդավառին...»

Երկրորդ աւուրն Վարդավառին...

Երրորդ աւուրն Վարդավառին...»¹: Այդպիսին են նաև 14-րդ դարի և Հետագայի ընդօրինակված ճաշոցների տվյալները²: Բացի այդ Վարդավառի 2-րդ և 3-րդ օրերի կամ երկուշաբթի և երեքշաբթի կանոնների տակ ավելացվել են վերոհիշյալ սրբերի Հիշատակի նշումները, որպես զուգահեռ տոնվող օրեր: Պարզ է, որ Վարդավառի տոնական օրերի ընդլայնումը կատարվել է կամ Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակում կամ էլ 11-րդ դարում: Վերջինս ավելի հավանական է, որովհետև Տոնանամակի Հիշատակարանում ոչ մի խոսք չի ասվում Վարդավառի օրերի ընդլայնման մասին: 14-րդ դարի սկզբներին և Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ արդեն փաստվել է Վարդավառի երեք տոնական օրերը և նրանց զուգահեռ երկուշաբթի և երեքշաբթի կանոնների տակ հիշյալ սրբերի Հիշատակի գրանցումները³:

4874 և 5436 թվահամարների գրչագրերում երկուշաբթի և երեքշաբթի տոնվող սրբերի Հիշատակների կապակցութամբ տալիս են բացատրություն, այն է՝ «բայց դու Հետ ասմաւուրացն տօնեա» (էջ 184ա-բ և էջ 181բ-182ա), իսկ 5440 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութան մեջ Վարդավառի 2-րդ և 3-րդ օրերի կապակցութամբ գրում է. «[Բայց թէ տօն ոչ առնես դու մարտիրոսաց տաւնեա» (էջ 212ա-բ): Մի կողմից երևում է, որ Վարդավառի մյուս օրերը տոնելու ընթացքում այդ օրերին տոնվող սրբերի Հիշատակը առաջարկվում է տոնել ըստ Յայսմավուրքի օրերի, այսինքն՝ այլ տեղ անշարժ օրով, մյուս կողմից Վարդավառի 2-րդ և 3-րդ օրերը չտոնելու դեպքում այդ սրբերի Հիշատակի օրերը տոնել: Պարզվում է, որ այդ օրերին մեկի կամ մյուսի տոնելը կամավորութան սկզբունքի վրա է հիմնվել: Այլ խոսքով, քննարկվող տոները տոնվել են կամ զուգահեռաբար կամ առանձին-առանձին կամ դրանցից մեկն ու մեկը:

¹ Տե՛ս Ձեռ. N° 979, էջ 334ա-349ա:

² Տե՛ս Ձեռ. N°N° 4514, էջ 283ա-290ա, 7741, էջ 330ա-344բ, 5455, էջ 223բ-239բ, 939, էջ 368բ-86ա և այլն:

³ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 168ա-բ, 767, էջ 164բ, 5667, էջ 128բ-130բ, 7203, էջ 71բ-72ա, 9838, էջ 172բ-173ա, 2031, էջ 86ա-90բ, 4164 էջ 187ա-189բ, 4874, էջ 189ա-բ, 8598, էջ 88ա-93ա, 5419, էջ 202ա-209ա, 5440, էջ 212ա-բ, 5436, էջ 118բ-182ա, 508, էջ 224բ և այլն:

Հինգշաբթի և շաբաթ օրերի համար փոփոխություն չի նկատվում: Միայն նշեմք, որ 4874 թվահամարի գրչագրում շաբաթ օրվա կանոնի տակ տոնվող սրբերին ավելացրել է Թաղեոս առաքյալի աշակերտների անունները՝ «և աշակերտացն՝ Զաքարիայի, Զարմանդխտոյ և Իսրայելի» ձևակերպմամբ:

Ասեմք նաև, որ 7203 թվահամարի գրչագիրը քննարկվող շաբաթվա օրերի մեջ է տվել «Յովաննու ծննդեանն» տոնը տալով Հետևյալ բացատրությունը. «Յայս միջոցս յետ և յառաջ կու լինի, բայց յոր աւր և գայ՝ թէ պաք, թէ ուտիք, ի պատկեր աւրն տօնեա Յուլիս ԺԱ. զինչ որ գՔրիստոսի ծնունդն ԺԲ աւուր յետոյ կառնես նոյնպէս և այս...» (էջ 71բ-72ա):

Սիմեոն Երևանցին նախընտրել է Հետևյալ կարգը և ձևակերպել՝ «Կանօն Պայծառակերպութեան Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ ի Թափոր լերինն»:

Վարդավառի կիրակէ ի Գիշերն Հսկումն է...

Երկրորդ աւուր

Երրորդ աւուր

Չորեքշաբաթի

Հինգշաբաթի՝ տօն է Եսայեայ մարգարէին...

Ուրբաթ...

Շաբաթ. Տօն է սրբոցն Թաղէոսի առաքելոյն մերոյ և Սանդխտոյ կուսին... (էջ 207-214):

Նախորդ շրջանում երկուշաբթի և երեքշաբթի օրերին տոնվող սրբերի Հիշատակի օրերը նույնութամբ տեղափոխել է Յիսնակամտից հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի և երեքշաբթի օրերի կանոնների տակ: Իսկ Թաղեոս առաքյալի և Սանդխտ կուսի Հիշատակի օրը տեղափոխվել է Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև, երբ Տարեգիրը Բ, Յ, Ի և Փ էր, այսինքն Զատիկը կատարվել է Ապրիլ 22, 23, 24 և 25-ին և Վարդավառի հատվածում տոնների օրեր են մնացել մեկ շաբաթ կամ 4 օր: Այսպիսով Վարդավառի և նրան հաջորդող շաբաթ տոնական օրերը մի կողմից հարստացվել են և ավելացել, մյուս կողմից խմբագրվել և հատկապես որոշ սրբերի Հիշատակի օրերը տեղափոխվել են այլ տեղ՝ տարվա տոնական շաբթի մեջ:

759 թվահամարի Տոնացույցն այնուհետև բերել է տոնների Հետևյալ կարգը. «Զկնի Վարդավառին երկրորդ կիրակին՝

Բշ. Շուշանկան դստեր Վարդանայ

Գշ. Կիպրիանոսի և Յուստինեայ կուսի

Եշ. Քառասուն և Հինգ վկայիցն... և սուրբ կուսանացն Եւփիմիա և Քրիստինա

էշ. Սրբոց նախահարցն՝ Աղամայ Աբելի, Սեթայ, Ենովսայ, Ենովքայ, Նոյի, Մելքիսեդեկի, Աբրահամա, Սահակայ, Յակովբայ, Մովսեսի, Ահարոնի, Սամուելի և այլոց սրբոց նախահարցն» (էջ 171ա):

Տոնացույցերի և ճաշոցների հետագա խմբագրությունները հիմնականում պահպանել են վերոհիշյալ կարգը¹:

Միայն 5419 և 5436 գրչագրերն երկուշաբթի օրվա տակ ավելացրել են «Դաւթի և Յակոբա» Հիշատակի նշումը:

¹ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 179, էջ 539ա, 752, էջ 168բ, 767, էջ 168ա, 5667, էջ 130բ-131ա, 7203, էջ 71բ-72ա, 9838, էջ 172բ-174ա, 2031, էջ 90բ, 4164, էջ 190ա-բ, 4874, էջ 190բ, 5419, էջ 209բ, 5436 էջ 182բ, 5414, էջ 291բ-294բ, 6235, էջ 49ա-50բ, 7741, էջ 346ա-350ա, 5455, էջ 241ա-245ա, 939, էջ 387բ-391բ, 4437, էջ 138բ-146բ և այլն:

Միմեոն Երեւանցին քննարկվող հատվածում փոփոխութուններ է կատարել տալով հետևյալ կարգը. «Երկրորդ կիրակի գկնի Վարդավառին Երկուշաբաթի Սրբոցն Կիպրիանոսի եպիսկոպոսին և ին վկայիցն և սրբոց կուսանացն Յուստինեայ, Եւփիմեայ և Քրիստինեայ

Երեքշաբաթի. Սրբոյն Աթանագենեայ եպիսկոպոսին և տասն աշակերտացն և Հինգ վկայիցն

Հինգշաբաթի Սրբոց նախահարցն՝ Ադամայ, Աբէլի, Սեթայ, Ենովսայ, Ենովքայ, Նոյի, Մելքիսեթեկի, Աբրահամա, Իսահակայ, Յակոբայ, Յովսեփայ, Մովսիսի, Ահարոնի, Եղիազարու, Յեսուայ, Սամուէլի, Սամփսոնի, Յեփաթայեայ, Բարակայ, Գեդէօնի և այլոց նախահարցն

Շաբաթ. սրբոց որդւոց և թոռանց Սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչի մերոց, Արիստակիսի, Վարդանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի և Դանիէլի» (էջ 215-218): Նա «Շուշանայ Դստերն մեծին Վարդանայ» հիշատակի օրը տեղափոխել է ինչպէս Կիրակիից հաշված երկրորդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրը կամ ինչպէս Կիրակիից հաշված 10-րդ օրը:

Նույն շաբաթվա երեքշաբթի և Հինգշաբթի տոնվող սրբերին տեղափոխել է երկուշաբթի օրը, իսկ նախահարց հիշատակի օրը՝ շաբաթից հինգշաբթի:

Երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ տվել է Աթանագենեի և այլոց հիշատակի օրը, որը նախորդ տոնացույցերում դրված է Վարդավառից հաշված երրորդ կիրակիից հետո եկող Հինգշաբթի օրը կամ Վարդավառից հաշված 17-րդ օրը:

Հին տոնացույցերում Արիստակիսի և այլոց հիշատակի օրը ինչպէս տեսանք սահմանվել էր Հոգեգալստեան կիրակիից հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրը կամ Հոգեգալստեան կիրակիից հաշված 38-րդ օրը, որը Միմեոն Երեւանցին տեղափոխեց Վարդավառից հաշված 14-րդ օրը:

Վարդավառի տոնելի օրերի քանակը կրճատվելու հետևանքով վերոհիշյալ շաբաթվա սրբերի հիշատակի օրը տեղափոխել են այլ տեղ տոնական տարվա մեջ:

759 թվահամարի Տոնացույցը Հաջորդող շաբաթների տոնական շարքը ներկայացրել է հետևյալ կարգով. «Զկնի վարդավառին երրորդ կիրակի...»

Բշ. Սահակայ և Յովսեփայ, որ ի Կարնո քաղաք (կատարեցան)

Գշ. Երկոտասան Մարգարէիցն՝ Ովսեփի, Ամովսայ, Միքիայ, Յովելայ, Ամբակումայ, Սոփոնեայ, Անգէի, Յուսկանու, Չաքարիայ, Մաղաքիայ, Աբդիու, Նաւումայ

Եշ. Աթանագինէ եպիսկոպոսի և Ժ աշակերտացն և է(Ե) վկայիցն...

էշ. Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն (էջ 171ա-բ)

Զկնի Վարդավառին չորրորդ կիրակի

Բշ. Մակարայեցոցն

Գշ. Սոփեա և երից դստերացն՝ Ագապի, Ելպիսի և Գիստի

Եշ. Քրիստափորի վկայի

էշ. Անտոնինոսի և Թեոփիլոսեանց

Հիշյալ կարգն են փաստագրել հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերի և ճաշոցների բնագրերը¹:

¹ Տե՛ս Ձեռ. Ո՞ՒՆՈՒՄ 179, էջ 539ա-բ, 752, էջ 169ա, 767, էջ 168ա-169ա, 5667, էջ 131ա-բ, 7203, էջ 73ա-74ա, 4164, էջ 190բ-192ա, 4874, էջ 191ա, 5436, էջ 183ա, 4514, էջ 297ա-308բ, 7741, էջ 353ա-365բ, 5455, էջ 250ա-261ա, 939, էջ 397ա-410ա, 4437, էջ 153բ-159ա, 4506, էջ 309բ-327ա և այլն:

Որոշ գրչագրեր «Եփեսոսի Սուրբ ժողովոյն» ավելացրել են «ԲՃ Հայրապետացն» հավելումը, իսկ «Մակարայեցոցն» թվարկել են՝ «Եղիազարու և է որդեացն և մաւր նորա Շ(ա)մունէ» Քրիստափորի անվան վրա ավելացրել են «Շնագլխոյ» մականունը:

Վերջապես «Թեոփիլոսեանց»-ը թվարկել են՝ Թեոփիլոսի, Անիկտոսի և Փոտինոսի»:

5455 թվահամարի Ճաշոցի մեջ «Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն»-ը տեղափոխվել է Հաջորդ շաբաթ օրը, իսկ այդ շաբաթ օրվա կանոնի տակ տվել է. «Շաբաթ աւր. Ներսիսի Հայրապետի Կլայեցոյ և Անտոնինոսի», իսկ ներքին լուսանցքում թվարկում է և մյուս սրբերի անունները: Այդպէս է դրված նաև 4164 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութեան մեջ, միայն բացակայում է Ներսես Շնորհալու հիշատակութունը:

4874 գրչագիրը շաբաթ օրվա կանոնի տակ բերելով Անիկտոսի և այլոց հիշատակի նշումը միաժամանակ ավելացնում է. «Եւ ոմանք այս շաբաթ օրս տօնեն Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն», որը նշանակում է թե հիշյալ կանոնը տեղափոխել են Աստուածածնի պահքից առաջ: Այս փոփոխութունը կատարվել է 14-րդ դարում ընդօրինակված Ճաշոցի մեջ և հետագայում որոշ տոնացույցեր արձագանքել են նրան, սակայն բնագրերի մեծ մասը տալիս է հնագույն կանոնով: Միմեոն Երեւանցին վերջին շաբաթվա սրբերի շարքը չունի, այսինքն սահմանափակվել է երեք շաբաթով, իսկ 4-րդ նախատեսվել է պահքի համար: Վարդավառից հետո եկող չորս շաբաթվա կարգը և սրբերի հիշատակի օրերը բերելուց հետո շատ տոնացույցերի խմբագրութուններ տվել են բացատրութուններ: Բերենք դրանցից մի քանիսը: Նրանք ունեն տարբեր ձևակերպումներ: Ըստ 759 թվահամարների գրչագրի՝ «Թէ քան զչորք շաբաթն այլ ուտուի դու յԱպրիլիլի և ի Մարտի տաւներոյն տաւնեա և թէ պակաս ուտի դու զերկու տաւնն ընդ մին տաւնէ, որ դորդ գայ» (էջ 171բ):

Ըստ 179 թվահամարի տոնացույցի, «Թէ քան զ 7 շաբաթն աւելի ուտիք կենայ դու յԱպրիլիլի և ի Մարտի տաւներոյն տաւնէ, և թէ պակաս՝ Դու զԲ տաւնն և զԳ ընդ մի տաւնէ և ի վերայ (ուտիք) աւուրցն չափէ զտաւնսդ...»:

752 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք «Յայս մէջս յաւելու և նուազի, թե շատ ուտիք է ԱԱ տաւնէ(է) և Թէ քիչ՝ ԲԲ...» (էջ 169ա):

767 թվահամարի Տոնացույցում գրված է. «Ի Վարդավառէն ի վեր հաշւեայ, թէ քան զ 7 շաբաթ պակաս է դու ԲԲ տօնէ...» (էջ 169ա):

2092 թվահամարի տոնացույցը բացատրում է. «Թէ յայս էջս քանզ Երկուշաբաթն աւելի լինի դո(ւ) յայսմօւրքն տաւնէ» (էջ 227ա-բ):

5667 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութեան մեջ կարդում ենք. «Ի Վարդավառէն ի վեր հուշեայ և տես թէ քան զ 7 շաբաթն պակաս է դու ԲԲ տաւնէ ըստ մի, որ ուղիղ գայ: Զի յայս միջոցս յաւելու նուազէ և թէ քան զ 7 շաբաթն աւելի է Դու յաւելորդացն տօնէ» (էջ 131բ-132ա): Մոտ այդպէս է նաև 7203 թվահամարի գրչագրում (էջ 74բ): 2031 թվահամարի Տոնացույցը Հունվար 13 - Առաջավորաց Բարեկենդանի սրբերի տոները թվարկելուց հետո բացատրում է. «Զայսչափ տաւներս, թէ ուտիք կա տօնէ, թէ չկայ դու ի միտ պահէ որ Վարդավառի ու Աստուածածնին, կամ Աստուածածնին ու ինչին միջոց շաբաթ աւելի կու հանդիպի, յայն տեղն տօնէ աւելորդաց (էջ 18բ-19ա):

4164 թվահամարի Տոնացույցում գրված է. «Իսկ ի Վարդավառէն մինչև ի սուրբ Աստուածածին յայս միջոցս հանապազ կայ որ կաւելանայ և կայ որ կու նուազի, դու հաշուեայ և տես զուտիքն և զտօներն ի վերա աւուրցն, թէ պակաս է ուտիքն քան զտօներն դու ԲԲ և ԳԳ - տօնեաց ընդ մի որ ուղիղ գայ, եւ թէ ուտիքն քան զ 7 շաբաթն աւելի է դու յաւելորդացն տօնէ, բայց հանց արար, որ Բարեկենդանի շաբաթն օրն ԲՃ Հայրապետացն տօնես անպատճառ (էջ 192ա):

4874 թվահամարի Տոնացույցի մեջ կարդում ենք. «Վարդավառն մինչև Աստուածածինն շաբաթնին յաւելու և պակասի, վասն այն չէ հնար անշարժ սահմանել զտօնիցը կատարումն: Այլ յաւելման և պակասման սահմանեալ են զմարտիրոսաց տօները և զապաշխարութեան կարգն. զերկուքն պինդ կալ, որ ուղիղ գա» (էջ 190ա):

Ըստ 4441 թվահամարի գրչագրի. «Բայց ի Վարդավառն մինչև յԱստուածածինն յայս միջոցս կայ որ կու աւելնոյ և կա որ կու պակասի. դու հաշուեայ զուտիքն և զտաւներս ի վերա աւուրց սահմանեա, որ ուղիղ գայ թէ պակաս է տաւնքն դու ԲԲ տաւնեայ և թէ շատ է ուտիքն դու յաւելորդաց տաւնեայ, որ Բարեկենդանի շաբաթ զհանապազ տաւնն կատարես...» (էջ 353բ): 5436 թվահամարի տոնացույցը տալիս է հետևյալ տեղեկութիւնը. «Ի Վարդավառն ի վեր հաշուեց տես թէ քան զԴ շաբաթն պակաս է դու ԲԲ տօնեա ընդ մի, որ ուղիղ գայ, և թէ աւել է դու աւելորդացն տօնէ: Զի յայս միջոցս հանապազ աւելու և նուազի» (էջ 184ա):

Ինչպես նկատելի է տոնացույցերի խմբագրութիւնները Վարդավառ-Աստուածածին հատվածի համար տալիս են ինչպես մասնակի, այնպես էլ ընդհանրացնող բացատրութիւններ: Այժմ նկատի ունենալով բնագրերի տվյալները հստակեցնենք պատկերը և տեսնենք ինչ է կատարվել Վարդավառ-Աստուածածնի հատվածի տոնական օրերի հետ:

Տոնացույցում, երբ Վարդավառը տոնել են Հուլիս 28-30-ին, նախատեսված տոնական և սրբերի հիշատակի օրերը կատարել են ամբողջութամբ, այսինքն չորս շաբաթ (= 16 օր), մնացել է 8 տոնելի օրեր սրբերի համար, այն է՝ երկու շաբաթ, չհաշված Աստուածածնի պահքի շաբաթն, որոնք օգտագործել են «ավելորդաց»-ն տօնելու համար, այսինքն Հունվար 13 - Առաջավորաց Բարեկենդանի միջև ընկնող սրբերի հիշատակի օրերը, որոնք տոնելի օրերի պակասութեան պատճառով չէին տոնել կամ եթե նրանց տոները տոնելուց հետո օրեր էին ավելանում Յայսմավուրքի համապատասխան օրերի տոները կարող էին տօնել:

Տոնացույցում, երբ Վարդավառը կատարվել է Հուլիս 1-7-ին, նախատեսված սրբերի հիշատակի օրերը տօնել են ամբողջությամբ: Դեռ ավելին, մնացել է 4 տոնելի օր կամ մեկ շաբաթ, որը նույնպես օգտագործել են «ավելորդաց» տոները նշելու համար:

Տոնացույցում, երբ Վարդավառը կատարվել է Հուլիս 8-14-ին, նախատեսված տոները կատարել են ամբողջությամբ և տոնելի այլ օրեր չեն միացել. սկսվել է Աստուածածնի պահքը:

Տոնացույցում, երբ Վարդավառը տոնել են Հուլիս 15-21-ին, նախատեսված սրբերի տոների օրերի քանակը պակասել է, որի հետևանքով վերջին շաբաթվա սրբերի հիշատակի օրերը ավելացրել են նախորդ շաբաթվա սրբերի օրերի հետ և վերջին երկու շաբաթվա սրբերի հիշատակի օրերը տոնել են երկու երկու վերջին մեկ շաբաթվա մեջ, որից հետո սկսվել է Աստուածածնի պահքը:

Տոնացույցում, երբ Վարդավառը տոնել են Հուլիս 22-28-ին, նախատեսված սրբերի հիշատակի օրերը ավելացել են, որի հետևանքով հերթականութամբ երկու սրբերի հիշատակի կանոն միացրել են մեկ տոնական օրվա մեջ բոլոր տոնելի օրերում:

Վերջապես Տոնացույցում, երբ Վարդավառը կատարվել է Հուլիս 29 - Օգոստոս 1-ին, ապա տոնելի չորս շաբաթվա կամ 16 օրվա փոխարեն մնացել է ընդամենը չորս տոնելի օր կամ մեկ շաբաթ, որի հետևանքով մեկ տոնական օրվա մեջ տօնել են հերթականութամբ երեք օրերի սրբերի հիշատակի նշումները, բայց այդ էլ չի բավարարել և վերջին շաբաթվա սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխել են տարվա այլ ժամանակ մնացած տոների օրերը: Պարզ է դառնում, որ Վարդավառ-Աստուածածնի հատվածում խախտել է սրբերի շաբաթվա օրերին սահմանված կանոնները: Ուստի պատմական տեղեկությունները քննելիս պետք է անպայման տվյալ տոնական տարվա կտրվածքը պարզել գտնել, տվյալ սրբերի հիշատակի օրը, որից հետո կատարել համապատասխան եզրակացություններ:

Սիմեոն Երևանցին սրբերի տոների համար նախատեսել է երեք շաբաթ և նախորդ տոնացույցերի 3-րդ և 4-րդ շաբաթվա սրբերի տոնելի շաբթը տվել է այսպես. «Երրորդ կիրակի գկնի Վարդավառին Երկուշաբաթի. Սրբոց Մակաբայեցոցն, Եղիազարու քահանային և Շամունեայ և եօթն որդւոյն նորին

երեքշաբաթի Սրբոց երկուտասան մարգարէիցն Ովսեայ, Ամովսայ, Միքիայ, Յովելեաց, Աբդիա, Նաուվայ, Ամբակոււմայ, Յօնանու, Սոփոնիայ, Անգեայ, Զաքարիայ և Մաղաքիայ

Հինգշաբաթի, Սրբոցն Սոփայ և երից դստերաց Պիստոսի, Ելպիոսի և Ագապի: Իսկ ի Բարեկենդանի շաբաթ օրն միշտ տօն է Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն ԲՃ հայրապետացն» (էջ 218, 221):

Փաստորեն Մակաբայեցոց հիշատակի օրը տեղափոխել է նախորդ երկուշաբաթի օրը պահելով երկուշաբթի օրվա կանոնը: Երեքշաբթի օրվա տակ դրել է Երկուտասան մարգարէից հիշատակի օրը, ինչպես նախորդ տոնացույցերում: Սոփեա և երից դստերց հիշատակի օրը տեղափոխել է հինգշաբթի օրվա կանոնի տակ, երբ նախորդ տոնացույցում դրված է Վարդավառից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրը, իսկ Եփեսոսի ժողովի 200 հայրապետների հիշատակի օրը թողել է շաբաթ օրվա կանոնի տակ և միշտ կատարվել է Աստուածածնի պահքից առաջ՝ անկախ տոնելի օրերի քանակից: Մնացած սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխել են տարբեր տեղեր: Ինչպես տեսանք Սահակ և Յովսեփա հիշատակի օրը տեղափոխեց Պենտեկոստեից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող հինգշաբթի, Անտոնինոսինը և Թեոփիլոսեանցը՝ Պենտեկոստեից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի, Աթանազիսինը՝ Վարդավառից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի, իսկ Քրիստափորինը՝ խաչվերացից հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող հինգշաբթին:

Ինչպես նշվեց Սիմեոն Երևանցին Վարդավառ-Աստուածածնի հատվածում նախատեսել է 4 շաբաթ, որից վերջին շաբաթը Աստուածածնի պահքի օրերն էին: Երբ Վարդավառի տօների օրերը կրճատվել են Սիմեոն Երևանցին վերջին երկու շաբաթվա տոնելի օրերը տեղափոխել է տարվա այլ հատվածներ: Նա չի հետևել հին կանոններին: Նշվեց, որ Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի հիշատակի օրը տեղափոխել է Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի միջև, իսկ նրանց տեղը սահմանել է. «Իսկ ի Բարեկենդանի շաբաթ օրն. միշտ տօն է Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն ԲՃ հայրապետացն» (էջ 221-226): Փաստորեն երբ Վարդավառը կատարվել է Հուլիս 29 - Օգոստոս 1-ի օրերին Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի օրվա տեղը դրվել է Եփեսոսի ժողովի տոնը: Երկրորդ շաբաթվա սրբերի հիշատակի օրերը սկսած «Կիպրիանոսի եպիսկոպոսի և ինճ վկայիցն և սրբոց կուսանաց Յուստիանեայ, Եւփիմեայ և Քրիստինեայ»-ից «Սրբոց որդւոյ և թոռանց Սրբոյն Գրիգորիսի լուսավորչի մերոյ, Արիստակիսի, Վարդանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի և Դանիէլի» տեղափոխել է Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի կիրակիից առաջ, երբ Զատիկն ընկել է Ապրիլ 22 - 25-ին իսկ Վարդավառը՝ Հուլիս 29 - Օգոստոս 1-ին: Երրորդ շաբաթվա սրբերը հիշատակի օրերը սկսած «Մակաբայեցոց» - «Սոփիա...» փոխադրել է Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի կիրակիից առաջ, երբ Զատիկը կատարել են Ապրիլ 15 - 21-ին, իսկ Վարդավառը՝ Հուլիս 22-28-ին:

Հնագույն տոնացույցերի տոնական շաբթը շարունակվում է այսպես.

«Զկնի Վարդավառի հինգերորդ կիրակի և ապա (Պահք) Աստուածածնին... էջ. Շողակաթին...» (էջ 171բ-172ա):

Աստուածածնի Պահքի մասին ինչպես տեսանք գրել է Սամուել Կամրջաձորեցին, ուստի այն գործում էր 10-րդ դարի վերջում - 11-րդ դարի սկզբներին: Պարզ է, որ քննարկվող կանոնը տոնացույց է մուտք գործել այդ ժամանակներից և շարունակել իր գոյությունը հետագայում:

Տոնացույցերի և ճաշոցների ընդօրինակություններն ու խմբագրությունները անփոփոխ պահել են այդ կանոնը մինչև այժմ:

Տոնացույցերը ունեն բացատրություններ և լրացումներ:

752 թվահամար գրչագրում նշելով պահքը ավելացնում է «և տաւնք ոչ լինի», իսկ շաբաթ օրվա կանոնը ձևակերպել է. «Շաբաթ. Շողակաթին տեսլեան Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին» (էջ 169ա-բ): Այդպիսի նշումներն ունեն նաև մյուս տոնացույցերի խմբագրությունները¹:

Որոշ տոնացույցեր շաբաթվա օրվա տակ արձանագրել են միայն «Նավակատիք է»²: Սիմեոն Երեւանցու Տոնացույցի տվյալները կարելի է ներկայացնել այսպիսի տեսքով. «Ի Կիրակէին որ է Բարեկենդան սուրբ Աստուածածնի պահոցն

Երկուշաբթի Պահք Աստուածածնի

Երեքշաբթի Պահք Աստուածածնի

Չորեքշաբթի Պահք Աստուածածնի

Հինգշաբթի Պահք Աստուածածնի

Ուրբաթ Պահք Աստուածածնի

Շաբաթ. Կանօն սրբոյ Շողակաթին, այսինքն Սրբոյ էջմիածնի կամ

Շաբաթ. Տօն է Շողակաթին Սրբոյն էջմիածնի ըստ տեսլեան սրբոյ Գրիգորի մերոյ Լուսավորչին» (էջ 221-227):

Ըստ էության նույն կանոններն են, միայն ձևակերպումների մեջ են տարբերությունները:

Հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում և նրա հետագա խմբագրություններում Մարիամ Աստուածածնի համար սահմանել են մեկ օրվա տոնական կանոն և դրել անշարժ օրվա տակ Օգոստոսի 15-ին: 985 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք. «Աւգոստոս ամսոյ, որ աւր ժե. Մարեմայ Աստուածածնին...» (էջ 269ա-270ա): Այդպես է նաև մյուս «Կանոնք»-ների խմբագրություններում³:

Ատոմ Վարագեցու Հոռոմադրի մեջ, հավանաբար Հովհան Օձնեցու «Կանոնք»-Տոնացույցի ազդեցության տակ, տոնի անվան մեջ փոփոխություն է կատարվել, այն է՝ «Աւգոստոս ժե. Փոխման Աստուածածնին»⁴: Ասողիկը ձևակերպել է. «... ի տօնի փոխման ամենասուրբ կուսի Աստուածածնին...» և նշել, ինչպես կտեսնենք, ամենայն հավանականությամբ Օգոստոսի 15-ի տակ: Այսպիսի նշումով ենք գտնում Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի ցանկում (բնագրում այդ հատվածը պակասում է). «Նորին (Աւգոստոս) ժե. Փոխման Աստուածածնին»⁵: Ի դեպ Օգոստոսի 15-ը, ինչպես կտեսնենք, այդ շրջանում հանդիպում էր որոշակի հաճախականությամբ, որովհետև տոնը տեղափոխվել էր կիրակի:

Հովհաննես Սարկավազը 1110 թ. գրված մի բնագրում ունի՝ «զտաւն Հանգստեան Աստուածածնին Մարիամու»: Որոշ «Կանոնք»-ներ ուշ շրջանի ազդեցությունը կրելով, այսինքն՝ խմբագրվելով, տալիս են. «Աւգոստոս ամսոյ ժե. Աստուածածնին Ննջմանն»⁶:

1 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 767, էջ 169ա, 5667, էջ 132ա, 7203, էջ 74բ-75ա, 9838, էջ 174բ, 4164, էջ 192ա, 5419, էջ 112ա և այլն:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° 2092, էջ 227ա, 4874, էջ 191ա:
3 Տե՛ս Ս. Մեմճեմյան, Ազգ. աշխ., էջ 567-588, 589-594 և այլն:
4 Տե՛ս Ձեռ. N° 832, էջ 212բ-214ա, տե՛ս նաև Ձեռ N° 3266, էջ 134ա-137ա:
5 Ձեռ. N° 979, էջ 4բ:
6 Տե՛ս Ձեռ. N° 5356, էջ 243բ, տե՛ս նաև Ս. Մեմճեմյան, Ազգ. աշխ., էջ 605-628:

Ուշ շրջանում գրված ճաշոցների տվյալներին կանգնողառանք հետագա շարադրանքի ընթացքում: Այլ խոսքով վաղ շրջանում գրված բնագրերում ունենք «Մարեմայ Աստուածածնին», «Փոխման Աստուածածնին», «Հանգստեան Աստուածածնի» և «Ննջման Աստուածածնի» բնորոշումները:

5-րդ դարից մինչև 10-րդ դարի վերջերը - 11-րդ դարի սկզբները Աստուածածնի տոնը նշել են անշարժ օրվա՝ Օգոստոսի 15-ին անկախ նրան թե շաբաթվա ինչ օր է ընկել: Ունենք Ասողիկի, թեև ոչ միանշանակ, վկայությունը համաձայն որի «ի սոյն ամի, որ էր ՆԼԸ թուականին նիզակաւոր աստղն կրկին անգամ երեւցաւ յամենայնն Քաղոց, որ օր ժե էր ամսոյն, ի տօնի փոխման ամենասուրբ կուսի Աստուածածնին...» (Ասողիկ, էջ 250):

Հայոց ՆԼԸ (= 989 թ.) թվականի Քաղոց 1 = Հուլիս 22, Երկուշաբթի, Քաղոց 15 = Օգոստոս 5, Երկուշաբթի, Քաղոց 25 = Օգոստոս 15, Հինգշաբթի: Վերոհիշյալ հաշվումներից պարզ երևում է, որ Քաղոց ժե-ն պետք է սրբագրել՝ ինչ կամ Քաղոցը փոխարինել Օգոստոսով: ուստի «ի տօնի փոխման ամենասուրբ կուսի Աստուածածնին» եղել է Օգոստոսի 15 = Քաղոց 25 = Հինգշաբթի: Ակնհայտ է, որ Աստուածածնի տոնի օրը տեղափոխվել է Օգոստոսի 15 ± 3 օր, կիրակի 10-րդ դարի վերջից - 11-րդ դարի սկզբներից հետո: Դրան նպաստել է Աստուածածնի պահքի ներդրումը տոնացույց, որի մասին տեղեկություն է տալիս Սամուել Կամրջաձորեցին: Սակայն մեզ հայտնի է միայն Հովհաննես Սարկավազի վկայությունը: Նա գրել է. «... յորում ամի թուականն Հայոց ՇԾԹ (559) էր աւգոստոս ամսոյ ԳԺ-անն, որ է նույն ինքն իղոս, միով աւուրբ յառաջ քան զտաւն Հանգստեան Աստուածածնինն Մարիամու, յաւուր շաբաթու, ընդ առաւտտանալն, մինչդեռ կային եղբարքն ամենայն ի սուրբ պաշտմանն և թագաւորն Դաւիթ որդի Կիւրիկ է ընդ նոսա՝ ի վանսն կողեցեալ Սանահին...»¹:

Հայոց 559 թվականի (= 1110 թ.) Օգոստոսի 13-ը շաբաթ է, իսկ Օգոստոս 14-ը՝ կիրակի: Աստուածածնի տօնի օրը: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ Աստուածածնի տոնը կատարել են ոչ թե Օգոստոսի 15-ին, ինչպես նախատեսել է նախորդ կանոնքը և շաբաթվա ցանկացած օր, այլ կիրակի Օգոստոս 15 ± 3 օր, այսինքն Օգոստոս 12-18-ին ընկնող կիրակիներից մեկում նայած տարի: Տոնացույցում հիշյալ փոփոխությունը տեղի է ունեցել հավանաբար 11-րդ դարի սկզբներին, որոշ տոնացույցեր և ճաշոցներ հետագայում ևս պահպանել են Օգոստոսի 15-ի ամսաթիվը իբրև Աստուածածնի տոնի օր, որովհետև որոշ հաճախականությամբ Օգոստոսի 15-ը կրկնվում էր, տոնը արդեն տեղափոխվել էր կիրակի և դարձել շարժական: Տեսնենք ինչ տվյալներ են տալիս Հնագույն տոնացույցերը: 759 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Կիրակէն. Փոխումն է ամէնաւարինեալ Աստուածածնին. յԱւգոստոս ժե: Երեք աւր տաւն է: Չկնի երրորդ աւուրն տաւնիս Դշ [չորեքշաբաթի]. ապ[աշխարութեան]... էշ. Գեորգեա զաւրավարի

Կիրակէն. Վարագայ Սուրբ Խաչին (էջ 171բ-172ա): Այսպես է նաև 179 թվահամարի Տոնացույցում: Այլ խոսքով ունենք հետևյալ տոնական շարքը.

Կիրակի. Փոխման Աստուածածնի
Երկուշաբթի, երկրորդ աւուրն. Փոխման Աստուածածնի
Երեքշաբթի, երրորդ աւուրն Փոխման Աստուածածնի
Չորեքշաբթի. ապաշխարութեան (Պահք)
Հինգշաբթի...
Ուրբաթ... (Պահք)
Շաբաթ. Գեորգեա զաւրավարի

1 Հովհ. Իմ. Մատ., էջ 136:

Կիրակի. Վարագ Սուրբ Խաչին

Աստուածածնի եօթեա տոնական կարգը կարող էր առաջանալ 12-րդ դարի կեսից հետո, կապված ներսես Շնորհալու հետ, որպես նրա ներդրողի: Գեորգ զորավարի և Վարագա Խաչինը՝ 11-րդ դարի սկզբներից: Վերջինս գործեց մինչև 14-րդ դարի սկզբները, թեև հիշյալ կարգով, որը հայտնի է դառնում տոնացույցների բացատրություններից: Այսպես 767 թվահամարի գրչագիրը գրում է. «Ա կիրակի... (նկատի ունի Փոխման Աստուածածնի Հաջորդ կիրակին): Յայս կիրակի, Վարագայ Խաչին տօն է, բայց այլք պահեն և զկնի Ը օրէրից Խաչին տօնէն» (էջ 170ա-բ): Ըստ 5667 թվահամարի գրչագրի. «Շաբաթ օր... : եւ այլք ոմանք Գէորգեա զօրավարին (տօնէն)» (էջ 132բ-134բ): Այդպիսին են նաև 5419 և 5436 թվահամարների գրչագրերի տվյալները (էջ 213ա-բ, 185ա-բ): Այլ խոսքով հին կարգով տոնել են 1337 թ. և նույնիսկ 16-րդ մասամբ 17-րդ դարի սկզբներին, իհարկէ, մասնավոր կարգով առանձին տեղերում:

Քննարկվող տոնական շարքում խմբագրություններ են կատարվում 14-րդ դարի սկզբներին: 752 թվահամարի Տոնացույցում սահմանվել է հետևյալ կարգը.

«Փոխման Աստուածածնի գիշ(երն) հսկումն է...

Երկրորդ աւուրն...

Երրորդ (աւուրն)...

Դշ [Չորեքշաբաթի].

Եշ [Հինգշաբաթի]. Բաբելա Հայրապետին և երից աշակերտացն և Գրիգորի Ակուականդացոյ.

Շաբ(աթ). Յովակիմա և Աննաի ծնողաց Աստուածածնին և կանանց Եղաբերից

Ա Կիրակի...» (էջ 169բ-170բ):

Ասեմք, որ Հինգշաբթիի տակ եղած սրբերի հիշատակի օր առկա է նախորդ տոնացույցների խմբագրությունների մեջ, բայց Սուրբ Խաչից հաշված 14-րդ օրվա տակ: Իսկ Շաբաթ օրվա կանոնի տակ դրված «Հովակիմա և Աննայի ծնողաց Աստուածածնին»-ը բացակայում է նախորդ տոնացույցերում: Վերջապես «կանաց իւղաբերից» հիշատակի օրը նախորդ տոնացույցերում տեղադրված է Սուրբ Խաչից հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող Երեքշաբթի օրը:

Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցների և ճաշոցների գրչագրերը հաստատուն կերպով բերել են նույն կարգը¹:

Ասեմք նաև, որ ճաշոցների ընդօրինակությունների մեջ շաբաթ օրվա կանոնի տակ «Կանաց իւղաբերից» հիշատակի օրվա փոխարեն տալիս են «Սուրբ Աւետարանչացն՝ Մաթէոսի, Մարկոսի և Ղուկասու»²: Իսկ 5455 թվահամարի Ճաշոցը ձևակերպել է. «... և Սուրբ Աւետարանչացն չորից» (էջ 268ա-277ա):

Հնագույն տոնացույցերում «Սրբոց Աւետարանչացն՝ Մաթեոսի, Մարկոսի և Ղուկասու...» հիշատակի օրը դրված է Սուրբ Խաչից հաշված հինգերորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը: Նույնը կրկնում են հետագա տոնացույցերում միայն ավելացվել է «և Ղունկիանոս քահանայի» հիշատակի օրը: Որոշ տոնացույցեր «Բաբելա Հայրապետի և երից աշակերտացի» փոխարեն

1 Տե՛ս Ձեռ. № 5667, էջ 132բ-134բ, 7203, էջ 74բ-75ա, 3668, էջ 76ա-79բ, 9838, էջ 175ա-176ա, 8112, էջ 68ա, 6337, էջ 242բ, 5419, էջ 213ա-բ, 5440, էջ 214ա-215ա, 4459, էջ 93ա-94ա, 5436, էջ 185ա-բ, 508, էջ 227բ 4514, էջ 316ա-320ա, 7741, էջ 370բ-375բ, 5455, էջ 268ա-277ա, 4977, էջ 31բ-39ա, 939, էջ 406բ-424ա, 4437, էջ 104բ, 4506, էջ 325բ-333ա, 4698, էջ 251բ-257ա և այլն:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 4514, էջ 313ա-320ա, 7741, էջ 370բ-375բ, 939, էջ 406բ-424ա և այլն:

տալիս են «ՉԴ աշակերտաց»¹ կամ «ՃԴ աշակերտաց»²: Վերջինս գրչական սխալի հետևանք է, իսկ վերոհիշյալ տոնը դրված է այլ տոնական օր, ինչպես կտեսնենք հետագա քննության ժամանակ:

Ակսած 15-րդ դարի 40-ական թվականներից տոնացույցերը արձանագրել են Աստուածածնի տոնական օրերի ընդլայնման մասին, որոնց կատարումը սկզբնական շրջանում հիմնրված էր կամավորության սկզբունքի վրա: 7203 թվահամարի Տոնացույցում գրված է. «Բայց թ աւր տաւնեա Սուրբ Աստուածածնին և Գ աւր միայն նախատաւնակ առնջիր..., իսկ եթէ Գ աւր միայն տաւնես» (էջ 74բ-75ա) բերում է նախորդ կանոնները:

3668 թվահամարի Տոնացույց շաբաթ օրվա տակ պահպանել է «Յովակիմայ և Աննայի ծնողաց Աստուածածնի և կանանց իւղաբերից» հիշատակի օրը սակայն Հաջորդ կիրակի օրվա կանոնը ձևակերպել է. «Ա կիրակին աստուածածնին տաւնէ» (էջ 76ա-79բ), որից երևում է, որ այդ տոնը կատարել են 9 օրյա կանոններով:

4164 թվահամարի տոնացույցում բերել է նախորդ շրջանի կանոնները՝ «փոխման Աստուածածնի Գիշերն հսկում է», այնուհետև երկրորդ և երրորդ օրվա կանոնները, միաժամանակ ավելացնում է. «Բայց պարտ է թ օր տօնել Սուրբ Աստուածածնին Փոխմանն և նախատնակ առնել» և տալիս է 9 օրյա կանոնները, որից հետո ավելացնում է. «Իսկ Գշի (երեքշաբթի). տօն է Յովակիմա և Աննայի ծնողաց Աստուածածնին և կանանց իւղաբերից

Եշբի (հինգշաբթի). Բաբելա Հայրապետի և երից աշակերտացն և Գրիգորի Ակուականդացոյ

Շաբ(աթ). Երեմիա Մարգարէին (էջ 192բ-197ա):

Ակնհայտ է, որ 16-րդ դարում վերոհիշյալ կանոնները նոր խմբագրության են ենթարկվել: Ուշագրավ են նաև 4459 թվահամարի Տոնացույցի տվյալները: Այնտեղ բերվել է ավանդական ձևով. «Փոխման Սուրբ Աստուածածնի գիշերն հսկումն է..., որից հետո տալիս է 2-րդ և 3-րդ օրվա կանոնները և շարունակում. «Բայց պարտ է գիտել թ օր տօնել Սուրբ զԱստուածածնին փոխմանն, նախատնակ առնելով...

Ով եղբայր գիտասջիր, զի Աստուածածնինն ի յինն օր տօնեմք և Բշի (երկուշաբթի) աւարտի և Գշի (երեքշաբթի) Աստուածածնին ծնողացն տօն է, որ ուղիղ գայ... Իսկ գիշեր տօն է Յովակիմա և Աննայի ծնողացն Սուրբ Աստուածածնին և կանաց իւղաբերից»: Այնուհետև շարունակում «Եշի (Հինգշաբթի). Բաբելու Հայրապետի և երից աշակերտաց (տողատակում՝ Եշի (հինգշաբթի). ոմանք Գրիգորի Ակուականդացոյ հիշէն» (էջ 93ա-94ա): Նույն ժամանակին ընդօրինակված մեկ այլ տոնացույց կարծես թեական և կամավորության սկզբունքի վրա է հիմնել իր շարդրանքը: Այնտեղ տալով ավանդական ձևով Աստուածածնի երրորդ օրվա կանոնից հետո գրում է. «Բայց պարտ է Աստուածածնի փոխման թ օր տօնել և ամէն պատկեր Գ անգամ ասել... Ապա եթէ ոչ տօնես թ օր», որից հետո ավանդական կարգով: Հետագա շարադրանքում ավելացնում է «թէ թ օր տօնես Աստուածածնինն յայս Գ շաթի (երեքշաբթի). Յովակիմայ և Աննայի տօնեա և թէ չտօնես Յովակիմայ նա տօն է Անդրէի զօրավարին և բանակի նորին և Դէոմիդեայ բժշկին...»³:

17-րդ դարի տոնացույցների խմբագրությունները ավելի հստակ են իրենց ձևակերպումների մեջ: 2025 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք: «Ով եղբայր գիտացիր, զի Աստուածածնի

1 Տե՛ս Ձեռ. № 5667, էջ 132բ-134բ, 5419, էջ 213ա-բ:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 5436, էջ 185ա-բ:

3 Տե՛ս Ձեռ. № 4874, էջ 191բ-192բ:

Թ օր տօնեմք և Բշի (երկուշաբթի) աւարտի և Գշի (երեքշաբթի). Աստուածածնի ծնողացն տօնեա, օր ուղիղ գայ» (էջ 119բ):

2024 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք. «Բայց պարտ է Թ օր տօնել Սուրբ զԱստուածածնինն փոխման, իսկ Գշբի (երեքշաբթի) տօն է Յովակիմա և Աննայի ծնողաց սուրբ Աստուածածնին և կանանց իւղաբերից» (էջ 113ա-119ա):

Այլ խոսքով ստանում ենք Աստուածածնի տոնական շարքի հետևյալ պատկերը.

Կիրակի. Աստուածածնի Փոխման

Երկուշաբթի, երկրորդ աւուրն Աստուածածնի Փոխման

Երեքշաբթի, երրորդ աւուրն Աստուածածնի Փոխման

Չորեքշաբթի, չորրորդ աւուրն — „ —

Հինգշաբթի հինգերորդ աւուրն — „ —

Ուրբաթ, վեցերորդ աւուր — „ —

Շաբաթ, եւթներորդ աւուրն — „ —

Կիրակի, ութերորդ աւուրն — „ —

Երկուշաբթի, իններորդ աւուրն — „ —

Երեքշաբթի. Տօն Յովակիմայ և Աննայի ծնողաց Աստուածածնի և կանանց իւբերից: Պարզ է, որ նախորդ կանոնների հետ համեմատած էպպես փոխվել է Աստվածածնի տոնական օրերի պատկերը: Հանվել են սրբերի հիշատակի օրերը և տեղափոխվել Հաջորդ շաբաթվա մեջ կամ այլ տեղ: Շաբաթ օրվա կանոնը տեղափոխվել է երեքշաբթի:

Միմեոն Երևանցին հետևել է ուշ շրջանի տոնացույցերին և այդ փոփոխություններով էլ կանոնել է Վերափոխման Աստվածածնի 9 օրյա տոնական շարքը և երեքշաբթի օրը դրել վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրը (էջ 229-235): Այնպես որ 4-12-րդ դարերում Աստուածածնի տոնը տոնել են մեկօրյա կանոնով, անշարժ սկզբունքով՝ Օգոստոսի 15-ին: 12-րդ դարից մինչև 15-րդ դարի կեսերը, տեղ-տեղ ավելի ուշ մինչև 16-րդ դարի սկզբները երեքօրյա կանոններով և այլ սրբերի հիշատակի օրերով: 15-րդ դարի կեսերից մինչև 16-րդ դարի սկզբները Աստուածածնի տօները շարունակվել են տոնվել և եւօրյա և 9 օրյա կանոններով և փոխվել են տոնվող սրբերի կանոնները, իսկ 16-րդ դարի սկզբներից ու հետագայում Աստուածածնի տոները կատարել են 9 օրյա կանոններով՝ կրկին փոխելով սրբերի տոների օրերը: Վերջին կանոնները ընդունել է Միմեոն Երևանցին, որը տոնվում է մինչև օրս:

Ասենք նաև, որ Փոխման Աստուածածնի տոնը կատարել են Օգոստոս 15 ± 3 օր, կիրակի, այսինքն Օգոստոս 12-18-ի կիրակիներից մեկում նայած տարի 11-րդ դարից մինչև այժմ:

Հնագույն տոնացույցերը Փոխման Աստվածածնից հաշված Երկրորդ կիրակիից հետո տվել է հետևյալ տոնական շարքը.

Բշ. Մեծնիոս քահանայի և Ստեփանոսի Ուլնացոյն և ընկերաց նորա...

Գշ. Անդրէի զաւրավարի և Բանակի նորա և Կալինիկոսի վկայի Դիոմիդեա բժշկի...

Եշ. Աղբիանոսի և կնոջ նորա Անատաւլեա և Թեոդորոսի ստրատելատի Առակլեցոյ և Թևրոսի վկայի...

էշ. Բարդուղիմէոսի առաքելոյ և Յուդայի¹:

¹ Ձեռ. № 759, էջ 172ա-բ:

179 թվահամարի Տոնացույցը շաբաթ օրվա կանոնի տակ տվել է «Թումայի առաքելոյ» հիշատակի օրը, որը հետագա տոնացույցերում կանոն է դարձել: Բարդուղիմեոսի և Յուդայի հիշատակի օրը 179 թվահամարի գրչագիրը տեղափոխել է Սուրբ Հակոբի պահգրի երեքշաբթի օրը, որին նույնպես հետևել են հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերը: Իսկ Սուրբ Հակոբի պահգրի երեքշաբթի Հնագույն տոնացույցն ունի «Տարագրոսի, Պրոբոսի և Անդրոնիկոսի» հիշատակի օրը: Թովմա առաքյալի հիշատակի օրը բացակայում է Հնագույն տոնացույցերում: Վերջինիս հիշատակի օրը Հնագույն ճաշոց-տոնացույցերից է վերցրել խմբագիրը: Այնտեղ Թովմա առաքյալի հիշատակի օրը դրվել է Օգոստոս 23-ի կանոնի տակ անշարժ տոնական օրով: Տոնացույցում տեղադրելով այդ օրը վեր է անվել շարժական տոնի մասամբ կորցրել Օգոստոսի 23-ի նախնական իմաստը: Բանն այն է, որ Փոխման Աստուածածնի օրը Օգոստոսի 17-ի կիրակի ընկնելու դեպքում է միայն, որ Թովմա առաքյալի հիշատակի օրը համապատասխանում է Օգոստոսի 23-ին՝ շաբաթ օրը, իսկ մնացած դեպքերում, երբ փոխման Աստուածածնի տոնը տոնվել է Օգոստոս 15 ± 3 օր կիրակի, Թովմա առաքյալի հիշատակի օրը, քանի որ դրված է շաբաթ օրվա կանոնի տակ, տատանվում է մեկ շաբաթվա սահմաններում: Միայն Օգոստոսի 18-ին Փոխման Աստուածածնի տոնը տոնելիս Թովմա առաքյալի հիշատակի օրը ընկնում է Օգոստոս 24-ին, իսկ մյուս դեպքերում Օգոստոսի 18-ից - 22-ն ընկնող օրերին, այլ խոսքով Օգոստոսի 23-ի փոխարեն Օգոստոսի 18-24-ի օրերին:

752 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ Երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ դրված Մեծնիոս կամ Տեքնիոս քահանայի փոխարեն դրվել է Պիոն քահանայի հիշատակի օրը: Ի դեպ այս անունները փոխարինվում են մեկը մյուսով տոնացույցի և ճաշոցի տարբեր ընդօրինակությունների մեջ: Բացի այդ ավելացել է Աբղիմսեհի հիշատակի օրը¹: Վերջապես գրված է. «և ոմանք Մընդեան Աստուածածնին տաւենն ի ծնաւղացն», որը նախորդ տոնացույցերում բացակայում է ինչպես և չկա հետագա տոնացույցերում:

752 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ երեքշաբթի օրվա տակ նախ ավելացրել է. «Յորժամ տարան զԱստուածածնի երից ամաց ի տաճարն» կանոնը, որը հետագա ընդօրինակված տոնացույցերում չկա, ապա շարունակել է հիշել նախորդ տոնացույցերի մեջ եղած սրբերի հիշատակի տոնը: Վերջապես շաբաթ օրվա կանոնի տակ տվել է Թովմա առաքյալի հիշատակի օրը: Չհաշված 752 թվահամարի Տոնացույցի այն խմբագրությունները, որոնք հետագայում բացակայում են, այդ շաբաթվա շարքը պահպանել են տոնացույցերի և ճաշոցների ընդօրինակությունները²:

Սկսած 16-րդ դարից փոխման Աստուածածնի տոները 9 օր կատարելու հետևանքով քննարկվող շաբաթվա տոնական օրերի կարգը փոխվել է, այն է

Երեքշաբթի. Տօն է Յովակիմայ և Աննայի ծնողաց Աստուածածնի

Հինգշաբթի. Բաբելայ հայրապետի և երից աշակերտաց

Շաբաթ. Երեմիա մարգարէի

Քննարկվող շաբաթվա կարգը առանց փոփոխությունների տեղափոխել են Հաջորդ շաբաթ³:

14-րդ դարի սկզբներից խմբագրված տոնացույցերը հետևելով «Բաբելա հայրապետի և երից աշակերտաց» հիշատակի օրը նախորդ շաբաթվա հինգշաբթիից տեղափոխել են Հաջորդ

¹ Ձեռ. № 752, էջ 171ա:
² Տե՛ս Ձեռ. № № 767 էջ 173ա, 5667, էջ 134բ, 3668, էջ 79բ, 9838, էջ 176ա, 4459, էջ 94ա, 5436, էջ 185բ, 4514, էջ 321բ-324բ, 7741, էջ 377ա-380բ, 5455, էջ 279ա-282ա, 939, էջ 426բ-430ա և այլն:
³ Տե՛ս Ձեռ. № № 4146, էջ 197ա-198ա, 4874, էջ 192բ-193բ, 4459, էջ 94ա, 2025, էջ 119բ և այլն:

չաբաթվա Հինգշաբթի, այսինքն Փոխման Աստուածածնի կիրակիից հաշված 12-րդ օրը, իսկ Երեմիա մարգարեինը՝ 14-րդ օրը, որը նախորդ տոնացույցերում կանոնված էր Պենտեկոստից հետո եկող շաբաթ օրը:

Միմեոն Երևանցին հետևել է Հիմնականում 16-րդ դարի տոնացույցերին, մասամբ նախորդ տոնացույցերի կարգին և քննարկվող շաբաթվա մեջ սրբերի հիշատակի օրերը տվել է հետևյալ կարգով.

Երկուշաբաթի 9-րդ օր վերափոխման Աստուածածնի

Երեքշաբաթի առուրն. Տօն է Յովակիմայ և Աննայի ծնողաց Աստուածածնի և կանանց իւղաբերեց

Հինգշաբաթի. Երեմիա մարգարէի

Շաբաթ. Սրբոց առաքելոցն Թօմայի, Յակոբայ և Շմաւոնի (էջ 235-237):

Փաստորեն Երեմիա մարգարեի հիշատակի օրը նույն շաբաթվա շաբաթ օրից տեղափոխել է Հինգշաբթի, վերականգնել է 13-րդ դարի վերջից եկող Թովմա Առաքյալի հիշատակի օրը շաբաթ օրվա կանոնի տակ, ինչպես նախորդ շրջանում էր և ավելացրել Հակոբի ու Շմավոնի հիշատակի օրը, որը հնագույն տոնացույցերի խմբագրութունների մեջ կանոնվել է Յիսնակամտի կիրակիից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրը: Այսպիսով հիշյալ շաբաթվա կարգը խմբագրության է ենթարկվել չորս անգամ: Իսկ այժմ տոնվում է Միմեոն Երևանցու սահմանած կարգի համաձայն:

759 թվահամարի գրչագիրն Աստուածածնից հաշված երրորդ կիրակին և նրանից հետո եկող շաբաթվա տոնվող Սրբերի շարքը ներկայացրել է. «Ձկնի Աստուածածնին երրորդ կիրակի...

Բշ. Սրբոց վարդապետացն Մեսրոպայ և Եղիշեի

Գշ Սրբոց մարգարէիցն Եզեկիէի, Եզրի և Ջաքարիայի հաւրն Յովաննու

Եշ. Նիկիա սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ-իցն

էշ. Յովհաննու Մկրտչի...» (էջ 172բ):

Նույն կարգն է տալիս 179 թվահամարի գրչագիրը: Սակայն 14-րդ դարի սկզբներից տոնացույցերի և ճաշոցների մեջ նկատվում են փոփոխութուններ ոչ թե կարգի այլ լրացումների իմաստով:

752 թվահամարի Տոնացույցը (էջ 171ա) երկրորդ կիրակի է փաստել, որը նկատվում է հետագա տոնացույցերի մեջ, սակայն դա հաշվման արդյունք է, այսինքն չեն հաշվում Փոխման Աստուածածնի կիրակին: Երկուշաբթի կանոնի տակ ավելացրել է «Մովսիսի Քերթողի և Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի և Գրիգորի Նարեկաց[ւ]ոյ» հիշատակի օրերը: Իսկ շաբաթ օրվա կանոնի տակ ավելացրել է «և յիշատակ Յոբա արդարոյ»:

Հետագա Տոնացույցերն ու ճաշոցները կրկնում են 14-րդ դարի սկզբներին խմբագրված տարբերակը¹:

Որոշ տոնացույցեր և ճաշոցներ ունեն անունների ավելացումներ և ձևակերպումների մեջ են տարբերվում: Այսպես 5667 և 9838 թվահամարներից գրչագրերը ավելացրել են «Ներսեսի Կլայեցոյ»-ն, 7203-ը՝ «Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի», 4874-ը, 5419-ը և 5436-ը «Ներսեսի Լամբրոնացոյ և սրբոց Գրիգորիսէանցն», 4164-ը՝ «Եզնեկի և Մամբրէի»-ի անունները: 7741 և 4506 թվահամարների ճաշոցները բնագրի մեջ երկուշաբթի օրվա կանոնը տվել են

¹ Տե՛ս Ձեռ. № № 767, էջ 173բ-174ա, 5667, էջ 134բ, 7203, էջ 80ա-բ, 3668, էջ 80ա-բ, 9838, էջ 175ա-բ, 2031, էջ 101ա-102բ, 4459, էջ 94ա-բ, 4514, էջ 325ա-330բ, 7741, էջ 382ա-386բ., 5455, էջ 283բ-284բ, 939, էջ 432բ-436բ, 4437, էջ 173ա-177բ, 4506, էջ 338ա-341բ, 4698, էջ 260ա-262բ և այլն:

«Թարգմանչացն» Ձևակերպման տակ, իսկ ստորին լուսանցքում թվարկել անունները: 2031 թվահամարի Տոնացույցը ավելացրել է՝ «և այլոց թարգմանչաց և վարդապետաց հայոց»: Այն տպավորութունն է ստացվում, որ հիշյալ ընդօրինակող հեղինակները թարգմանչաց տոնի կանոնը փորձել են տեղափոխել այստեղ, թեև Պենտեկոստից հետո եկող տոնի կանոնում նույնպես առկա է «թարգմանչաց» ձևակերպումը:

4164 թվահամարի Տոնացույցում հիշյալ տոնական օրերը տեղափոխված ենք տեսնում չորրորդ կիրակիից հետո շաբաթվա մեջ, այսինքն այն տեղերում, որտեղ Փոխման Աստուածածնի տոնը կատարել են 9 օր քննարկվող շաբաթվա տոնական օրերը տեղափոխել են հաջորդ շաբաթ: Երբ Փոխման Աստուածածնի տոնը կատարել են Օգոստոսի 12-14-ին մեկ շաբաթ ավելացել է Աստուածածին - Սուրբ Խաչի հատվածում: Այդ դեպքերում կարող էին տոնել հիշյալ սրբերի հիշատակի օրերը չորրորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթվա օրերում: Սակայն երբ Աստուածածինը տոնել են Օգոստոս 15-18-ին չորրորդ կիրակիից հետո սկսել է Սուրբ Խաչի Պահքը և օրեր չեն մնացել այդ շաբաթ տեղափոխված սրբերի հիշատակի համար: Դժբախտաբար տոնացույցերը այդ կապակցությամբ որևէ բացատրություն չեն տալիս: Պարզ է, որ քննակվող սրբերի հիշատակի օրերը կամ չպետք է տոնեին, կամ պետք է տեղափոխեին տոնական տարվա այլ հատված կամ պետք է տեղափոխեին նախորդ շաբաթվա տակ և երկու կանոն միացնելով տոնեին մեկ օրվա մեջ: Վերջինս հավանական է, որովհետև 16-րդ դարի տոնացույցերը, որոնք տեղափոխել են չորրորդ կիրակիից հետո որևէ բացատրություն չեն տալիս:

Որոշ տոնացույցեր, նույնպես սկսած 16-րդ դարից, նույն շաբաթվա մեջ փոփոխութուններ են կատարել: Այսպես 4874 թվահամարի Տոնացույցում Հինգշաբթի օրվա կանոնի տակ է տեղափոխել «Յովանու կարապետին և Յոբայ արդարոյ»-ն միաժամանակ տալով բացատրություն, այն է՝ «Եւ ոմանք Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն տօնեն յայս Հինգշաբթիս եւ զՅովաննուն շաբաթ աւր» (էջ 192բ-193ա): Իսկ շաբաթ օրվա կանոնի տակ տվել է «Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն Յ և ԺԸ հայրապետացն»: Այդպես են վարվել նաև 5419 և 5436 թվահամարների տոնացույցերի խմբագրութունները (էջ 213բ և 186ա-բ):

Միմեոն Երևանցին վերափոխման Աստուածածնից հաշված երրորդ կիրակի սահմանել է տոնական օր այն է՝ «Երրորդ կիրակէ գկնի Սուրբ Աստուածածնի՝ տօն է գիւտի գոտւոյ սրբուհւոյ Աստուածածնի» (էջ 237-238): Դրանցից հետո տալիս է հետևյալ շարքը.

Երկուշաբաթի՝ տօն է սրբոյն Ստեփաննոսի Ուլնացւոյն և սրբոյց վկայիցն Գոհարինեաց՝ Ծամիդեսի, Տուքիկոսի և Ռատիկոսի

Երեքշաբաթի սրբոց մարգարէից Եզեկիէի, Եզրի և Ջաքարիայի հօրն Յովհաննու Մկրտչի Հինգշաբաթի՝ տօն է Յովհաննու կարապետին և Յոբայ արդարոյն

Շաբաթ. տօն է Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ հայրապետացն:

Երկուշաբթի օրվա կանոնը տեղափոխել է Սուրբ Խաչից չորրորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը հետևյալ ձևակերպմամբ. «Շաբաթ՝ սրբոց թարգմանչաց վարդապետացն մերոց՝ Մեսրոպայ, Եղիշէի, Մովսէսի Քերթողին, Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփային, Գրիգորի Նարեկացւոյն և Ներսիսի Կլայեցւոյն»: Այս ձևակերպման մեջ ևս այն տպավորութունն է թողնում, որ թարգմանչաց տոնը տեղափոխվել է տվյալ տեղը, սակայն Պենտեկոստից հետո եկող տոնի մեջ ևս թարգմանչացը պահպանվել է:

Երեքշաբթի օրվա կանոնը պահպանել է Հնագույն և Հետագայում ընդօրինակած տոնացույցերի սահմանմամբ, իսկ Հինգշաբթի և շաբաթ օրվա կանոնների համար նախընտրել է 16-րդ դարի խմբագրութունը:

Հիշյալ տոնական օրերը բերելուց հետո Միմեոն Երևանցին տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Մանիր ով տօնասէր: Ուտիք միջոցիս՝ եթէ Գ շաբաթ իցէ, տօնքն դոքս են որք ե-

դան մինչև ցատտ, և Չորրորդ կիւրակէն լինի Բարեկենդան Սուրբ Խաչի պահոցն յայնժամ և ներքոյ եղեալ տօնքդ յայլում տեղուղ տօնին: Իսկ եթէ չորք շաբաթ լինիցի ուտիքն, աստ յաւելանի շաբաթ մի. յորում տօնին ներքոյ եղեալ տօնքդ, և Հինգերորդ կիւրակէն լինի Բարեկենդան: Եւ յայսպիսի տարիս, երբեմն ևս Յակոբ և Շմաւոն առաքեալքն բաժանելով ի Թօմային. յայս շաբաթի օրս տօնին: Չայս ամենայն ցուցանի քեզ տարեգիրն» (էջ 241): Դրանից հետո տալիս է հետեյալ տոնական օրերը. «Չորրորդ կիրակէ՝ զկնի սուրբ Աստուածածնին...

Երկուշաբաթ՝ սրբոյն, Անդրէի զօրավարին և Բանակի նորին Կալինիկոսի և Դոմեստայ վկայիցն...

Երեքշաբաթ՝ սրբոցն, Անդրիանոսի, և կնոջ նորա Անատոլայ, Թէոդորոսի և Ելեթիւրոսի վկայիցն...

Հինգշաբաթ՝ սրբոցն Աբրահամու. և Խորինայ և անարծաթ բժշկացն Կոզմայի և Դամիանոսի և Աստուածատրո վկային: (Չպատճէսն սոցա ի վերջն նախքան զաւագտօնսն տեսցես):

Շաբաթ՝ տօն սուրբ Աստուածածնի ծննդեան ի յԱննայէ և կամ Նիկիոյ Սուրբ ժողովոյն: (Զի յայս շաբաթ օրս, յայսց երկուց տօնից մինն տօնի ի հարկէ, ըստ ցուցման տարեգիրն) (էջ 242-243):

Ասենք, երբ Վերափոխման Աստուածածնի տոնը կատարվել է Օգոստոսի 12-ին և 13-ին և վերոհիշյալ տոները եղել են նույն տեղում, իսկ այն առկա է հետեյալ տարեգրերում՝ Դ, Ե, Ի, Լ, Ղ, Ճ, Չ, Պ, Բ, Յ: Իսկ երբ Փոխման Աստուածածնի տոնն ընկել է Օգոստոսի 14-ին, 15-ին, 16-ին, 17-ին և 18-ին հիշյալ տոները տեղափոխվել են տոնական տարվա այլ տեղեր:

Տարեգիրն Ա-ի (= M22) դեպքում Փոխման Աստուածածնի տոնը կատարվել է Օգոստոսի 16-ին և քննարկող տոները տեղափոխել են Վարդավառի վերջին տոնելի շաբաթ: Իսկ այդ շաբաթվա մեջ տոնվող Աբրահամու և այլոցն տեղափոխել է Ավագ տոներից առաջ:

Տարեգիրը Բ-ի (= M23) դեպքում Վերափոխման Աստուածածնի տոնը ընկել է Օգոստոսի 17-ին և այդ տոները կրկին տեղափոխել են Վարդավառի վերջին տոնելի շաբաթ: Ավագ տոներից առաջ են տեղափոխվել նաև Աբրահամու և այլոց հիշատակի օրերը: Նույնն է կրկնվել Գ (= M24) տարեգրի ժամանակ, երբ Վերափոխման Աստուածածնի տոնը ընկել է Օգոստոսի 18-ին, միայն ամսաթվերի փոփոխութեամբ: Իսկ Աբրահամու և այլոց հիշատակի օրը դրվել է Յիսնակամարտից հետո եկող շաբաթ օրը:

Տարեգիրը Զ-ի (M27) դեպքում հիշյալ սրբերի հիշատակի կանոնները տեղափոխվել են Յիսնակամարտից առաջ ընկնող Երկուշաբթի, Երեքշաբթի և Հինգշաբթի: Տարեգիրն է (M28)-ի դեպքում նույն պատկերն է կրկնում: Տարեգիրն, երբ լինում է Ը (M29) վերադառնում են Ա-ի օրինաչափութեանը: Տարեգիրն Թ (M30)-ի դեպքում կրկնվում է Ա-ի, ինչպես և Ը-ի կանոնները: Նույնն է նաև Ժ (M31) տարեգրի դեպքում: Միայն Աբրահամու և այլոց հիշատակի օրը դրվել է Յիսնակամարտից հաջած 2-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը:

Տարեգիրը Խ (A 3)-ում ընկնելու ժամանակ կրկնվում է Զ-ի օրինաչափութեանը: Իսկ Ծ-ի (A 4) դեպքում՝ Խ-ի կանոններն են գործում:

Տարեգիրը Կ (A 5)-ի ժամանակ կրկնվում է Ա-ի օրինաչափութեանը:

Տարեգիրը Հ (A 6)-ի դեպքում հիշյալ տոներից երկու կանոն տեղափոխվել է Վարդավառի վերջին շաբաթվա երեքշաբթի և Հինգշաբթի մեջ, իսկ Աբրահամու և այլոցն՝ Ավագ տոներից առաջ՝ երկուշաբթի օրը: Այսպես է նաև Չ (A 7) տարեգրի դեպքում, միայն Աբրահամու և այլոց հիշատակի օրը տեղափոխվել է Յիսնակամարտից հետո ինչպես Ժ-ի ժամանակ:

Տարեգիրը Մ (A 10)-ի ժամանակ հիշյալ տոները տեղափոխվել են Յիսնակամարտից առաջ ընկնող շաբաթվա երկուշաբթի, Երեքշաբթի և Հինգշաբթի օրերը: Այդ պատկերն է կրկնվում Յ (A 11) տարեգրի դեպքում:

Ն (A 12) տարեգրի ժամանակ նշված տոները տեղադրվել են հունվարի 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի միջև. բացառութեամբ Աբրահամու և այլոց, որոնք տեղափոխվել են ավագ տոներից առաջ: Ծ-ն (A 13) կրկնում է Ն-ին: Ո-ն (A 14) վերադառնում է Ծ-ն. միայն Աբրահամու և այլոցն դրել է Յիսնակամարտի 1-ին կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի: Տարեգիրը Զ-ի (A 17) ժամանակ հիշյալ սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխվել են Յիսնակամարտից առաջ ընկնող ազատ շաբաթվա մեջ: Տարեգիրը Ռ-ի (A 18) դեպքում կրկնվում է Զ-ն: Երբ Տարեգիրը Ս (A 19) է հիշյալ տոները տեղափոխվել են հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի կիրակիի միջև, բացառութեամբ Աբրահամու և այլոցն որոնց հիշատակը կատարել են Ավագ տոնից առաջ: Վ-ն (A 20) կրկնում է Ս-ն: Տ-ն (A 21) կրկնում է Վ-ն, միևնույն Աբրահամու և այլոցը տեղափոխվել է Յիսնակամարտից հաջած 1-ին կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի:

Լ-ի (A 24) ժամանակ հիշյալ սրբերը տեղադրվել են Յիսնակամարտից առաջ ընկնող շաբաթվա առաջին երեք տոները: Փ-ի (A 25)-ի դեպքում կրկնվում է Լ-ի օրինաչափութեանը:

759 թվականարի Տոնացույցը տալիս է հերթական տոների շարքը.

«Զկնի Աստուածածնին չորրորդ կիրակի յարութեան... և ապա Պալլաք Խաչին և տաւն ոչ լինի:

էջ. Նաւակատեաց Խաչին» (էջ 172բ-173ա):

179-ը կրկնում է նույնութեամբ, միայն հիշում է, որ մեկ կիրակի ավելանում է այս հատվածում, որից հետո պետք է սկսել Պալլաք: Մի խումբ տոնացույցեր և ճաշոցներ կրկնում են հնագույն կանոնները¹: Միայն առանձին տոնացույցեր և ճաշոցներ տալիս են նորոյթները: Այսպես Գ կիրակի ասելով հասկացել են 4-րդ կիրակին (752, 767 և այլն): Այն տոնացույցերում, որոնք Փոխման Աստուածածնի տոնը կատարել են 9 օր 5-րդ կիրակիից հետո են տվել պալլաք և Շաբաթ օրվա նաւակատեաց Խաչի օրը (7203, 4164, 4874 և այլն):

7741 թվականարի ճաշոցը գրել է. «Չորրորդ կիրակէին Բարեկենդան է Խաչի Պահոցն», իսկ 2092 թվականարի Տոնացույցը նախորդ շաբաթ օրն է արձանագրել «Սրբոյ Խաչին Բարեկենդան է» ձևով: Բացի այդ որոշ ճաշոցներ շաբաթ օրվա կանոնը ձևակերպել են ոչ թե նաւակատեաց Խաչին, այլ «Նաւակատիք սուրբ տեղեացն Երուսաղեմի» (7741, 939, 4437 և այլն), որը հնագույն «Կանոն»-ների ազդեցութեան հետևանք է:

Ասենք նաև, որ Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակում և նրանից հետո ընդօրինակված որոշ ճաշոցներում նրա ազդեցութեան տակ Սեպտեմբեր 8-ի կանոնի տակ դրել են. «Մնունդ Սուրբ Աստուածածնի ի ծնողացն և յիշատակ ծնողացն Յովակիմայ եւ Աննայի...»²: Միայն 15-րդ դարի 40-ական թվականների և 16-րդ դարի որոշ տոնացույցեր արձագանքել են այդ կանոնին դնելով Փոխման Աստուածածնի քննարկվող 4-րդ կամ 5-րդ կիրակիից առաջ նշելով ամսաթիվը կամ հենց կիրակի օրը նույնպես վկայելով ամսաթիվը: Իսկ 16-րդ դարի որոշ տոնացույցեր այն կանոնն են տոնացույցը սկսելուց առաջ Աստուածածնի տոների մեջ, թեև նշել են նաև տոնացույցում: Բերենք այդ վկայութեանները: 7203 թվականարի գրչագիրն Սուրբ Խաչի պալլաքից առաջ գրում է.

1 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 752, էջ 171բ, 767, էջ 174ա-բ, 2092, էջ 228ա, 5667, էջ 135ա-բ, 7203, էջ 81ա, 2833, էջ 222բ, 9838, էջ 176բ, 4164, էջ 199բ, 4874, էջ 193ա-բ, 5419, էջ 214ա, 4454, էջ 94ա-բ, 5436, էջ 186բ, 509, էջ 416բ, 7741, էջ 387ա-391բ, 5455, էջ 285ա-291բ, 939, էջ 438բ-443բ, 4437, էջ 179բ-182բ և այլն:

2 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 979, էջ 4բ և 366բ - 367ա, 940, ԾԺԹ համարի տակ

«Յայս միջոցս տաւն է Սուրբ Աստուածածնին ծննդեան, որ է Սեպտեմբեր Ը: Բայց յոր աւր և գայ անպատճառ Սեպտեմբեր Ը տաւնեա և պատարագ մատոյ, զի տերունի է տօնս: Բայց են ոմանք որ զպատկեր աւուր ոչ տաւնեն, այլ ի կիրակի ձգեն» (էջ 81ա):

4164 թվահամարի Տոնացույցը հինգերորդ կիրակի օրվա կանոնը տալիս է և շարունակում. «Յայս կիրակիս Սուրբ Աստուածածնին ծննդեան տօն է: Իսկ եթէ յարութեան տօնես նայ զԱստուածածնին Սեպտեմբեր Ը յինչ օր որ հանդիպի կատարեայ և իրիկունն որ է Սեպտեմբեր է նախատօնակ առնիջիր անպատճառ: Սեպտեմբեր Ը. Տօն է ծննդեան ամէնաաւրեանալ Սուրբ կուսին Մարիամու Աստուածածնին ծնողաց իւրոց Յովակիմայ և յԱննայէ: Բայց գիտացիր, ով եղբայր, զի տերունի է տօնս և յոր օր որ գայ կատարեայ և պատարագ մատչի անպատճառ (էջ 199ա): Այսպես են ներկայացել նաև 4459 (էջ 94բ-95ա), 4454 (էջ 94ա-բ) և այլ զրչագրերը:

4874 թվահամարի Տոնացույցում 5-րդ կիրակիից առաջ գրված է. «Յայսմ վայրը Սեպտեմբերի Ը. նախատօնակ է ծննդեան Աստուածածնին...: Եւ ի յինն՝ տօն է ծննդեան Աստուածածնին ի ծնողացն» (էջ 192բ-193ա): Այսպես է նաև 6337 (էջ 243ա), 6952 (էջ 283ա), 5419 (էջ 214ա) 4962 (էջ 122ա և 157ա), 587 (160բ-161ա), 5436 (էջ 186բ) և այլ զրչագրերում:

5440 թվահամարի Տոնացույցի սկզբում՝ Աստուածածնի տոների մեջ գրված է. «Նաւասարդի ԻԹ և Սեպտեմբերի Ը, Իլուլ ԻԱ. նախատաւնակ է ծննդեան ամէնասրբուհոյ Աստուածածնին ի Յովակիմայ և յԱննայ է... Նաւասարդի Ը և Սեպտեմբերի Ի Թ, Իլուլ [Ի]Բ. տաւն է մեծապայծառ հրաշափառ և փառաւորեալ ամենասուրբ Աստուածածնին, որ ծնաւ յԱննայէ և Յովակիմայ և յիշատակ ծնաղաց իւրոց... (էջ 184ա): Աստուածածնի հիշյալ և այլ կանոններ տոնացույցի սկզբից են տվել նաև հետևյալ զրչագրերը՝ 587 (էջ 160բ-161ա), 2025 (էջ 2ա-բ), 2024 (էջ 3ա-8ա), 759 (էջ 194ա-բ), 2030 (էջ 1ա-6ա և 141բ-142ա), 509 (էջ 369ա և 417ա), 2027 (էջ 8ա-11բ), 2029 (էջ 5ա-11բ), 2028 (էջ 5ա-7բ) և այլն:

Փոխման Աստվածածնի տոնը Օգոստոսի 18-ին հանդիպելու դեպքում հիշյալ տոնը ընկնում է չորրորդ կիրակիին՝ Սեպտեմբերի 8-ին, իսկ մյուս դեպքերում չորրորդ կիրակիից ընկնող շաբաթվա այլ օրերը, իսկ Սեպտեմբերի 9-ը ընկնում է և հինգերորդ կիրակի օրը, եթե Փոխման Աստվածածնի տոնը լինում էր Սեպտեմբերի 12-ին, մյուս դեպքերում 5-րդ կիրակիից հետո ընկնող շաբաթվա օրերին: Այլ խոսքով եթե տոնել են կիրակի օրը Սեպտեմբերի 8-ը կամ 9-ը դարձել է շաբաթական և տատանվել մեկ շաբաթվա սահմաններում, իսկ եթե տոնել են ամսաթվով շաբաթվա օրերն են փոխվել, իսկ ամսաթիվը մնացել է հաստատուն: Քննությունից պարզ է դառնում, որ Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի ազդեցության տակ հետագա որոշ ճաշոցներ 13-14-րդ դարերում, իսկ տոնացույցերը 15-րդ դարի 40-ական թվերին և հատկապես 16-րդ դարում իրենց կանոնների մեջ են ներառել և տոնել հիշյալ տոնը կամ դնելով 4-րդ և 5-րդ կիրակի կամ ամսաթվի տակ Սեպտեմբերի 8-ին կամ 9-ին:

Ըստ Միմեոն Երևանցու՝ Շաբաթ՝ տօն սուրբ Աստուածածնի ծննդեանն ի յԱննայէ և կամ Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն [զի այս շաբաթ օրս. յայսց երկուց տօնից մինն տօնի ի հարկ է. ըստ ցուցման տարեգրին]:

Իսկ ի Բարեկենդանի կիրակէին...

Կանօն Մննդեան սուրբ Կուսին

Իսկ տօն ծննդեան սրբուհոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին ի յԱննայէ, աստ եղաւ որ կատարի միշտ ի սեպտեմբերի ութն: Ի յերեկոյի նախատօնակ արա: [Եւ ապա պահք սրբոյ Խաչին, յօրս տօնք ոչ գոն]:...

Շաբաթ՝ տօն է սրբոյ եկեղեցոյ՝ ի նաւակատիս սրբոյ խաչին» (էջ 244):

Հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց» տալիս է հետևյալ տեղեկությունը.

Եւ ի վաղիւ անդր յերկրորդում աւուրն ժողովին ի սուրբ Մարտրանն եւ նույն կանոն կատարի: Եւ ի նմին աւուր ցուցանեն զպատուական կենսատու Սուրբ Խաչն ամենայն ժողովոյն»¹:

Տույց տվեցին, որ Սահակ կաթողիկոսը թարգմանեց և խմբագրեց Երուաղեմի կանոնքը վերցնելով միայն երկու օրվա կանոնները, որտեղ Սուրբ Խաչի տոնը չի առանձնացված, այլ մտել է նավակատեաց երկրորդ օրվա կանոնի տակ:

Այդպես շարունակվեց տոնվել հավանաբար մինչև Հովհան Օձնեցու ժամանակ, երբ նա խմբագրեց տոնացույցը և Սուրբ Խաչի օրը առանձնացրեց: Այդ երևում է Ատոմ Վարազեցու Հոռոմագիրից, որտեղ նախատեսվել է. «Սեպտեմբերի ԺԳ. Նաւակատիք է սուրբ տեղեաց Երուսաղեմի», իսկ «Սեպտեմբեր ԺԴ. Սրբոյ Խաչին»²:

Վենետիկի 169 թվահամարի «Կանոնք»-ում, որն ընդօրինակվել է 994 թվականին, հիշյալ կանոններում փոփոխություն է կատարվել, թեև հետևել է Հնագույն կանոնների ձևակերպումներին: Այնտեղ գրված է. «Սեպտեմբերի ամսոյ որ աւր ԺԳ. նաւակատիք սուրբ տեղեացն Երուսաղէմի, Յայութեանն, եւ այս կանոն կատարի...»

Սեպտեմբերի ամսոյ, որ աւր ԺԴ (ըստ Ս. Ծեմճեմյանը՝ երկու բառ անընթեռնելի վերականգնում ենք՝ երկրորդ աւուրն) Կիրակէին ժողովին ի սուրբ Մարտրանն եւ ցուցանեն զպատուական փայտ Խաչին ամենայն մարդկանն եւ այս կանոն կատարի...»³:

Թեև Սեպտեմբերի 14-ի ամսաթիվը պահպանվել է, սակայն կանոնը կատարվել է Կիրակի օրը, այսինքն հաստատուն օր է ընդունվել շաբաթվա օրը, իսկ ամսաթիվը դարձել է շաբաթական, այլ խոսքով տոնը տեղափոխվել է Սեպտեմբերի 14 ± 3 օր կիրակի: Բայց շարունակվել է ավանդաբար տոնվել 11-րդ դարում, ինչպես վկայել է Արիստակես Լաստիվերտցին:

Սուրբ Խաչի մեկօրյա կանոնը վերածվեցին ութօրյա կանոնների 11-րդ դարում: Այդ երևում է Վենետիկի 285 թվահամարի կանոնքից, որտեղ տարվա վերջից ավելացվել են ութօրյա կանոնները: Բնագրում բացակայող կանոնները հետադարձաբար վերականգնվում են: Բերենք դրանք վերականգնելով պակասները (փակագծերի մեջ)

(Շաբաթ աւր). Նավակատիք սուրբ եկեղեցւոյն Երուսաղէմի...

(Կիրակէ աւր. Սրբոյ Խաչին)

Երկուշաբթի աւր... (սրբոյ Խաչին)...

Երեքշաբթի աւր (սրբոյ Խաչին)...

Չորեքշաբթի աւր (Սրբոյ Խաչին)...

Հինգշաբթի աւր (սրբոյ Խաչին)...

(Ուրբաթի աւր) (Սրբոյ Խաչին)

(Շաբաթի աւր) (Սրբոյ Խաչին)՝

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակում բերվել են հիշյալ կանոնները փոքր ինչ այլ ձևակերպմամբ, այն է՝

1 Ձեռ. № 985, էջ 275ա-276բ:
2 Ձեռ. № 832, էջ 221ա-225ա:
3 Վենետիկի 169 թվահամարի գրչագիր էջ 293բ-294բ, տե՛ս Ս. Ծեմճեմյան, Գշվ. աշխ., էջ 567-588:
4 Վենետիկի 285 թվահամարի գրչագիր, տե՛ս Ս. Ծեմճեմյան, Գշվ. աշխ., էջ 595-606:

Նորին [Սեպտեմբերի] ԺԳ-ն. Նաւակատիք սրբոյ Յարութեանն...

Նորին [Սեպտեմբերի] ԺԴ. Տաւն պատուական և Սուրբ Խաչին Քրիստոսի Աստուծոյ մե-
րոյ...

Երկրորդ աւուրն...

Երրորդ աւուրն...

Չորրորդ աւուրն...

Հինգերորդ աւուրն...

Ի վեցերորդ աւուրն...

Եւթներորդ աւուրն...¹:

940 թվահամարի ճաշոցը ՃԻԱ-ՃԻԸ համարների տակ տալիս է հետևյալ կարգը. «Սեպ-
տեմբեր ԺԴ. Նաւակատիք սրբոյ Յարութեան Երուսաղէմի մեծ եկեղեցոյն...

Սեպտեմբեր ԺԴ. Տաւն է մեծաՀռչակ վերացման սուրբ և պատուական Խաչին Քրիստոսի
Աստուծոյ...

Ապա բերում է «Երկրորդ աւուրն...» մինչև «Եւթներորդ աւուրն...»:

Հետագայում ընդօրինակված ճաշոցները կրկնում են նախորդների կանոնները տալով եր-
բեմն հնագույն ձևակերպումներով կամ նորագույն կամ խառն, նաև ամսաթվերով²:

Հնագույն տոնացույցերում գտնում ենք հետևյալ տեղեկութիւնները. «Էջ. Նաւակա-
տեաց սրբոյ Խաչին...

Կիրակէն սրբոյ խաչին, տաւնս ութ աւր և զչորեքշաբաթի և զուրբաթ մի ուտեր: Իսկ
զկնի ութ աւուրն ի նոյն կիրակէն՝ յարութեան»³:

Նույնարժեք վկայութիւններ են բերվում 179 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութեան
մեջ: Պարզ է դառնում, որ 11-13-րդ դարերում տոնվել է միայն Սուրբ Խաչի տոնը ութօրյա
կանոններով:

14-րդ դարի սկզբներին ութօրյա կանոնները վեր են անվում Սուրբ Խաչի և Եկեղեցու տո-
նական օրերի որոշակի հերթականութեամբ: Ըստ 752 թվահամարի տոնացույցի. «Շաբ[աթ].
Նաւակատեաց Խաչին...

Խաչվերացին գիշերն հսկումն է... Այս շաբաթս ի բուն Խաչի և Եկեղեցու տաւն է»: Այ-
նուհետև տվել է Երկուշաբթի-Շաբաթվա կանոնները⁴:

Ինչպես նկատելի է, շրջանառութեան մեջ է մտնում Խաչվերաց տերմինը:

Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերի խմբագրութիւնները հիմնականում կրկնել
են վերոհիշյալ բնագրի տվյալները, թեև չեն տարբերակել թե որ օրերն են հատկացվել Խաչի և
որ օրերը Եկեղեցու տոներին⁵:

1 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 979, էջ 367բ-374ա:

2 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 5414, էջ 334բ-346ա, 6235, էջ 73ա, 936, էջ 94ա-97բ, 7741, էջ 391ա-397բ, 939, էջ 443բ-
459բ, 4437, էջ 182բ- 189բ, 4698, էջ 267ա-267բ և այլն:

3 Տե՛ս Ձեռ. N° 759, էջ 173ա:

4 Տե՛ս Ձեռ. N° 752, էջ 171բ-172բ:

5 Տե՛ս Ձեռ. N° N° 767, էջ 174բ-175բ, 2092, էջ 228ա-բ, 9838, էջ 177ա-178բ, 4164, էջ 200ա-204բ, 8598, էջ
106բ, 5419, էջ 215ա, 5440, էջ 215բ-217ա, 4459, էջ 95ա-բ, 5436, էջ 187ա, 509, էջ 417բ-418ա և այլն:

Միմեոն Երևանցին բերել է նախորդ կանոնները, բայց հստակեցրել է Խաչի և Եկեղեցու
տոնական օրերի կարգը: Նա գրում է. «Շաբաթ՝ տօն է սրբոյ եկեղեցոյ՝ ի Նաւակատիս սրբոյ
խաչին:

Կանօն վերացման սրբոյ խաչին:

Սրբոյ խաչի վերացման կիրակիէ. ի գիշերի հսկումն է...

Երկուշաբաթ՝ Տօն է եկեղեցոյ...

Երեքշաբաթ՝ Տօն է եկեղեցոյ...

Չորեքշաբաթ՝ Տօն է եկեղեցոյ...

Հինգշաբաթ՝ տօն է եկեղեցոյ...

Ուրբաթ՝ Տօն է խաչի...

շաբաթ՝ Տօն է խաչի ...» (էջ 246-261):

Այս կարգը կատարվում է այժմյան տոնացույցում:

Այսպիսով հետազոտութիւնները ցույց են տալիս, որ Խաչի գյուտը եղել է 4-րդ դարի
սկզբներին, ըստ Կյուրեղ Երուսաղեմցու թղթի, որից հետո այն իբրև տոնական օր մտել է Երու-
սաղեմի տոնացույցի մեջ և նշել են նաւակատեաց եկեղեցու ութօրյա տոնաշարքի երկրորդ օրվա
կանոնի մեջ, իբրև անշարժ տոն, որը կատարվել է Սեպտեմբեր 14-ին: Հիշյալ տոնացույցում
դեռևս չի առանձնացվել Սուրբ Խաչի տոնի օրը:

5-րդ դարի 20-ական թվականներին Երուսաղեմի տոնացույցից փոխանվեց նավակա-
տեաց եկեղեցու տոնը միայն երկուօրյա կանոններով: Սուրբ Խաչի տոնը հավանաբար վերածվեց
առանձին տոնական կանոնի 8-րդ դարի 20-ական թվականներին՝ Հովհան Օձնեցու խմբագրած
«Կանոնք ընթերցուածոց» - «Տոնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի մեջ:

10-րդ դարի վերջերից Սուրբ Խաչի տոնը սկսեց անշարժից վերածվեց շարժականի և տոն-
վեց Սեպտեմբեր 14 ± 3 օր կիրակի, այսինքն Սեպտեմբեր 11-17-ի օրերից մեկում կիրակի նայած
տարի, իսկ վերջնականապես 11-րդ դարի վերջերից:

11-13-րդ դարերում Սուրբ Խաչի տոնը հայոց մեջ տոնվեց ութօրյա կանոններով, որպես
միայն Խաչի տոն, իսկ 14-րդ դարի սկզբներից՝ թե Խաչի, թե Եկեղեցու: Այս կարգը պահպան-
վեց հետագայում և փոխանցվեց Միմեոն Երևանցու «Տոնացոյց»-ին ու հասավ մեր օրերը:

Հնագույն Տոնացույցը սուրբ Խաչից հետո եկող սրբերի տոնական շարքը տվել է հետևյալ
կերպ՝

«Բշ. Սրբոյն Մամասայ և Փիլիկտիմոնի և Միմէոնի Սիւնակեցոյ...

Գշ. Փեբրոնեա կուսի և Երմոնեա կուսի դստեր Փիլիպոսի առաքելոյ և Նեքտառինեա կու-
սի...

Եշ. Սրբոց հայրապետացն Անթիմոսի և Երինոսի

Էշ. Բարելայ հայրապետի և հրից մանկանց և յիշատակի Գրիգորի Ակուականդացոյ ե-
պիսկոսպոսի» (էջ 173ա):

Նույն կարգն է գրանցվում նաև 179 թվահամարի Տոնացույցում:

14-րդ դարի սկզբներից Տոնացույցում խմբագրութիւնն է կատարվում: 752 թվահամարի
տոնացույցը բերել է հետևյալ կարգը. Ա կիրակէ...

Բշ. Մամասա և Փիլիկտիմոնի և Միմէոնի Սիւնակեցո

Գշ. Փեբրոնեա կուսին և Մարիանէի

Եշ. Հայրապետացն Անթիմոսի և Երանոսի

Շաբաթ. Աղոթողոսի և Ռամանոսի երգեցողի և Գեորգա զաւրավարի և յիշատակ Գրիգորի Աղուականդացոյ»:

Երկուշաբթի օրվա կանոնը մնացել է նույնը: Երեքշաբթի օրվա կանոնից հանվել է «Եր- մոնեա կուսի դստեր Փիլիպոսի առաքելոյ և Ներքտառինա կուսի» հիշատակի օրը ու տեղա- փոխվել Սուրբ Խաչից հաշված երրորդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի: Հինգշաբթի օրվա կա- նոնը մնացել է նույնը: «Բարեյա, հայրապետի և երից մանկանց» հիշատակի օրը տեղափոխվել է Փոխման Աստուածածնի կիրակիից հետո եկող հինգշաբթի օրը՝ «երից մանկանց» փոխարեն ունի «երից աշակերտացն» ձևակերպումը: Ասենք նաև, որ հետագա որոշ տոնացույցեր և ճա- շոցներ Գրիգոր Աղուականդացու հիշատակի օրը նույնպես տեղափոխել են նույն կանոնի տակ:

Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերն ու ճաշոցները հիմնականում կրկնել են 752 թվահամարի ճաշոցը նույն տեղափոխություններով հանդերձ¹: Միայն նշենք, որ որոշ տոնա- ցույցեր և ճաշոցներ ունեն ավելացումներ և որոշ փոփոխություններ: Այսպես 5667 թվահամա- րի Տոնացույցում կարգում ենք. «Երկրորդ կիրակի... եւ ապա պահք Վարագա Խաչին, բայց տաւն լինի»: Միայն «երից աշակերտացը»-ը փոխարինվել է «ԶԴ աշակերտաց»-ով: 7203 թվահամարի Տոնացույցում Շաբաթ օրվա կանոնի տակ տվել է միայն Գեորգ զորավարի հիշա- տակի օրը: Այդպես է նաև 4514, 7741, 939, 4506 և այլ թվահամարների ճաշոցներում, ինչպես և որոշ տոնացույցերում:

4164 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Երկրորդ կիրակի... եւ ապա Պահք Վարագա Սուրբ Խաչին, որ ասի Սուրբ Գէորգայ, բայց տօնք լինին» կամ ըստ 4437 թվահամարի ճաշոցի «Պահք Սրբոյ Գէորգեա եւ տօնք լինին»: Իսկ 4506 թվահամարի ճաշոցը երկրորդ օրվա կանոնի տակ գրել է «Պահք է և տաւն»: Որոշ ճաշոցներ և տոնացույցեր երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացրել են «Բրոնիա» անունը կամ ավելացրել «և ընկերաց իւրեանց» և «ընկերացն» արտահայտություններն ու բառերը: Այլ խոսքով 14-րդ դարի սկզբից հնագույն տոնացույցը խմբագրվեց և Շաբաթ օրը տեղափոխվեց սուրբ Գեորգի հիշատակի օրը, ինչպես կտեսնենք Հե- տագա քննության մեջ նաև Վարագա Խաչի օրը դրվեց դրա հաջորդ կիրակի, որի հետևանքով այդ շաբաթ և պահք էր և տոն ու վերանվանվեց երկու անվամբ «Պահք Վարագա խաչին» և «Պահք սուրբ Գեորգեա», հինգ օր՝ երկուշաբթիից ուրբաթ:

Սիմեոն Երևանցին պահպանեց հիշյալ կարգը միայն պահքը համարել է «Վարագայ սրբոյ Խաչին», երեքշաբթի օրվա վրա ավելացրեց նաև «Շուշանայ դստերն մեծին Վարդանայ», իսկ հինգշաբթի օրվա կանոնի մեջ նաև «Բարաղամու»: Վերջապես Շաբաթ օրվա տակ վերա- կանգնեց «Անդակտոսի և Ռոմանոսի երգեցողին» հիշատակի օրերը (էջ 261 - 264):

Հնագույն Տոնացույցը շարունակել է հետևյալ կարգով.

«Զկնի Խաչին Երրորդ կիրակէին յարութեան

Բշ. Դաւթի Դըւնեցւոյ և Յովսեփայ

Գշ. Եւստաթեա և կնոջ նորա և Բ որդւոցն...

Եշ. Սրբոց իշխանացն Սահակայ և Համագասպայ

էշ. Իւթանասուն և Բ առաքելոցն, Յակովբայ եղբաւր Տեառն և Կղէոպեա ազգականին Տեառն և այլոցն» (էջ 173ա-բ):

Այս կարգը պահպանել է նաև 179 թվահամարի գրչագիրը:

14-րդ դարի սկզբներին հիշյալ կարգը խմբագրվեց և ունեցավ հետևյալ տեսքը.

¹ Տե՛ս Ձեռ. № № 5667, էջ 138ա, 7203, 9838 էջ 178բ-179ա, 4164, էջ 204բ-205ա, 4874, 5436 էջ 189բ, 4514, էջ 347ա-350բ, 7741, էջ 398բ-402բ, 939, էջ 459բ-464բ, 4437, էջ 190բ, 4506, էջ 359ա-363ա և այլն:

Բ. կիրակի. Վարագա Սուրբ Խաչին...

Բշ. Դաւթի Դվնեցո և սուրբ վկայիցն Ղամբէոսի և Ղամոսի

Գշ. Եւստաթէի և կնոջ նորա և Բ որդեացն, Երմոնեա և Նեքտառինեա...

Եշ. Իշխանացն Սահակա և Համագասպա

Շաբաթ. ՀԲ առաքելոցն... (էջ 173ա):

Ինչպես նկատելի է Վարագա Խաչի տոնի օրը Փոխման Աստուածածնի հաջորդ կիրակիից տեղափոխել է Սուրբ Խաչի երրորդ կիրակին: Երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացել է Ղամբեոս և Ղամոսի հիշատակի օրը: Բացակայում է «Յովսեփայ» հիշատակի նշումը, որը հանդիպում է հետագայում ընդօրինակված միայն մեկ գրչագրում (4874): Ասենք նաև որ ճա- շոցներում նշված է միայն Դավիթ Դվնեցու հիշատակի օրը: Մյուս տոնացույցերում Ղամոսի փոխարեն տալիս են Ղամբոսի, Ղամբէուհայ Ղամիանոսի ձևերով: Երեքշաբթի օրվա տակ ա- վելացել է. «Երմոնեա և Նեքտառինա» հիշատակի օրը, որի մասին խոսել ենք: Շաբաթ օրվա տակ վկայած «Յակովբայ եղբաւր Տեառն և Կղէոպեա ազգականին Տեառն և այլոց» հետագա բոլոր տոնացույցերում և ճաշոցներում բացակայում է: Այլ խոսքով հիմնականում պահպանվեց 752 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության կարգը¹:

Սիմեոն Երևանցին պահպանեց 14-րդ դարի սկզբներին խմբագրված Տոնացույցի կարգը: Նրա մոտ նույնպես բացակայում է Յովսեփի հիշատակի օրը, որը տոնացույց էր մտել ներսես Ծնորհալու կարգադրությանը:

759 թվահամարի գրչագիրը հաջորդ կարգը տալիս է հետևյալ հաջորդականությամբ. «Զկնի Խաչին չորրորդ կիրակէ յարութեան...

Բշ. Փոկասու հայրապետի և Երինիոսի հետևողի առաքելոցն

ԳՇ. Սուրբ կուսանացն Թեկղի և Վառվառեայ...

Եշ. Պանտալեոնի բժշկի և Երմողայ քահանայի...

էշ. Սրբոյն Կալիստրատոսի և ԽԹ ընկերաց (նորա)

179 թվահամարի Տոնացույցը հիմնականում կրկնում է վերոհիշյալ շաբթը:

Քննարկվող կարգը հիմնականում պահպանվել է 14-րդ դարի սկզբներին և հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերում ու ճաշոցներում²:

Կատարվել են հետևյալ լրացումները:

14-րդ դարի սկզբներից սկսած ճաշոցները Երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացրել են «մեծ վկային Դեմետրիանոսի», «Դեմետրիա վկայի, որ ի Թեսաղոնիկէ կատարեցաւ», «մեծ վկա- յին Քրիստոսի Դեմետրիանոս» և այլ ձևակերպումներով:

14-րդ դարի սկզբներից սկսած Տոնացույցերը Հինգշաբթի օրվա կանոնում ավելացրել են «Եպրաքսա կուսի» հիշատակի օրը: Իսկ շաբաթ օրվա կանոնի տակ դրել են «Ղուկկիանոս քա- հանայի» հիշատակի օրը:

Ի դեպ Ղուկկիանոսի հիշատակի օրը չունի միայն 4514 թվահամարի ճաշոցը:

¹ Տե՛ս Ձեռ. № № 5667 էջ 138ա-բ, 7203, 9838, 4878, 5419, էջ 218ա, 5444, էջ 217ա, 4459, 5436, էջ 188բ, 4514, էջ 351ա-354բ, 6235, էջ 75բ-80ա, 936, էջ 98բ-100ա, 7741, էջ 402բ-407բ, 939, էջ 465բ-470բ, 4437, էջ 194բ-196բ, 4506, էջ 363ա-367ա և այլն:

² Տե՛ս Ձեռ. № № 752, էջ 173ա-բ, 5667, էջ 138բ, 7203, 9838 էջ 179ա, 4164, էջ 206ա-բ, 4874, 5436, էջ 188բ-189ա, 4514, էջ 355բ, 7741, էջ 408ա-413ա, 939, էջ 471ա-476բ, 4437, էջ 213բ-215բ, 4506, էջ 391բ-395ա, 4698, էջ 283ա-285բ և այլն:

Ասեմք որ Հնագույն տոնացույցը չունի միայն Եպրաքսեայի անվան Հիշատակութիւնը, իսկ Ղունկիանոսի Հիշատակի օրը դրված է Սուրբ Խաչից հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի կանոնի տակ, իսկ Դեմետրիայի Հիշատակի օրը Սուրբ Խաչից հաշված 7-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի: Այսպիսի տեղափոխութիւններ են կատարվել տոնացույցերում և ճաշոցներում:

Սիմեոն Երևանցին պահպանել է մի քանի կանոններ միայն, երեքշաբթի օրվա մեջ ավելացրել է «Պեղեգա» անունը, որը Հնագույն տոնացույցում դրված է Սուրբ Խաչից հաշված 6-րդ կիրակիից հետո երկուշաբթի օրվա տակ: Նա փոխել է Շաբաթ օրվա կանոնը և «Կալիստրատոսի և Խթ վկայիցն և Ղունկիանոսի քահանայի» Հիշատակի օրերը տեղափոխել է Հոգեգալուստից հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը, իսկ այստեղից տեղափոխել է «Արբոց թարգմանչաց վարդապետացն մերոյ...»-ը, որի մասին խոսել ենք վերևում: Սիմեոն Երևանցու ձեռքի տակ եղել է նաև 14-րդ դարից հետո խմբագրված տոնացույցի օրինակներ:

Սուրբ Խաչից հաշված Հինգերորդ կիրակիից հետո եկող տոնական շաբթը 759 թվահամարի Տոնացույցը ներկայացրել է այսպես. «Ձկնի Խաչին Հինգերորդ կիրակիէ...»

Բշ. Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի և սուրբ Հաւրն Թաթլոյ և Վարոսի և Թումայի և Անտոնի և Կրաւնիդեա և Լթն խոտաճարակացն, որք կատարեցան յիննակնեան վանսն:

Գշ. Անանիայի առաքելոյ Դամասկացոյ և երկոտասան վարդապետացն և սուրբ առաքելոցն Մատթիայի և Բառնաբայ և Փիլիպոսի որ յԵթանցն և Շիղայի և Սիղուհանոսի գործակցացն Պաւղոսի առաքելոյ

Եշ. Դիոնէսիոսի և այլոց աշակերտաց Պաւղոսի առաքելոյ...

Էշ. Սրբոց աւետարանչացն Մաթեոսի, Մարկոսի և Ղուկասու... (էջ 173բ-174ա): Այսպես է ձևակերպել նաև 179 գրչագիրը, միայն Հինգշաբթի օրվա տակ տվել է նաև Տիմոթեոսի անունը:

Ի տարբերութիւն տոնացույցերի, որոնք ինչպես կտեսնենք, Խաչգիւտի տոնը դրել են Սուրբ Խաչից հաշված 7-րդ կիրակի, ճաշոցներում այն սահմանված է 5-րդ կիրակի:

4874 թվահամարի Տոնացույցում Խաչգիւտի տոնը դրել է Սուրբ Խաչից հաշված 6-րդ (իմացիր 7-րդ) կիրակի, միաժամանակ 4-րդ (իմացիր 5-րդ) կիրակիի տակ բացատրել է. «... Ոմանք յայս կիրակիս գիւտ Խաչին տօնեն ի Հետ տարէն գրոցն, և ոմանք այլ: Զոր կամիս արա և Մարերի ամսոյ ի Ժ տաւնե» (էջ 196բ):

4514 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Մարերի Ժ. Գիւտ Սուրբ Խաչին», իսկ ստորին լուսանցքում՝ «Հինկերորդ կիրակէն Գիւտ Սրբոյ Խաչին» (էջ 360ա-364ա):

7741 թվահամարի ճաշոցի ընդօրինակութեան մեջ կարդում ենք. «(Հինգերորդ) կիրակ է Գիւտ Խաչին, որ յԵրուսաղէմ», իսկ ստորին լուսանցքում տալիս է ամսաթիվով և բացատրել. «Մարերի Ժ. Խաչգիւտ է: Այս տեղս խառն է տարոն չըջանն. (ա)ռաջ կու բերէ: Դու յանսխալ յամսոյ... կիրակէ տաւնէ» (էջ 413ա-417բ):

Տարբեր ձևակերպումներով նույն միտքն են հայտնում նաև այլ ճաշոցներ¹:

Ասեմք նաև, որ որոշ տոնացույցերը Հինգերորդ կիրակիի փոխարեն գրել են չորրորդ կիրակի, որը սխալ չէ, այլ հաշվման ձև է, ինչպես բացատրեցինք այլ առիթներով:

Հետագայում խմբագրված տոնացույցերը պահել են երկուշաբթի օրվա կանոնը²:

Միայն ունեն որոշ հավելումներ: Այսպես 752 թվահամարի գրչագիրը տալով կանոնը վերջում իննակնեան վանքի կապակցութեամբ գրել է. «որ յանուն սուրբ Կարապետին շինեցաւ»: Իսկ 4164 թվահամարի և այլ գրչագրում թվարկել են 7 խոտաճարակների անունները:

Որոշ ճաշոցներ խմբագրութեան են ենթարկվել և երկուշաբթի օրվա կանոնը բաժանել են երկու մասի և տվել երկուշաբթի և երեքշաբթի օրվա կանոնների տակ: Այսպես 4514, 939 և 4698 գրչագրերն երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ տվել են գիւտ նշխարաց Գրիգորի (Գրիգորիսի) Աղվանից կաթողիկոսի և սուրբ Հօրն Թաթլոյ (Թաթուլ) Հիշատակի օրը ամիս ամսաթվային նշումով, իսկ Վարոսի, Թումասի, Անտոնի և Կրոնիդի և 7 խոտաճարակների Հիշատակի օրը տեղափոխել են երեքշաբթի նույնպես կատարելով ամսաթվային նշումներ:

Երեքշաբթի օրվա կարգը պահպանել են հետագա տոնացույցերի ընդօրինակութիւնները, բայց Մաղաթիայից ու Բառնաբայից հետո եկող սրբերի անունները հանվել են կանոնից: Որոշ տոնացույցեր ավելացրել են 12 վարդապետների անունները:

Հետագա տոնացույցերը պահպանել են Հինգշաբթի օրվա կարգը, միայն ավելացրել են Տիմոթեոսի և Տիտոսի անունները, իսկ 7741 թվահամարի ճաշոցում կա նաև «Նեսիմա» անունը: 4514, 939 և 4698 թվահամարների ճաշոցների ընդօրինակութիւնների մեջ Անանիա Դամասկացու և 12 վարդապետների Հիշատակի օրը տեղափոխել են Հինգշաբթի օրը և ունեն ամսաթվային նշում: Իսկ 4506 թվահամարի ճաշոցում այն տեղափոխվել է շաբաթ օրը:

Տոնացույցերը շաբաթ օրվա կանոնը պահպանել են: Միայն որոշ տոնացույցեր ավելացրել են Յովհաննես ավետարանչի, Ղունկիանոս քահանայի և Պեղեգիս կույսի Հիշատակի օրերը: Իսկ 752 և այլ տոնացույցեր՝ «և սուրբ վկայիցն Տարագրոսի Պրոբոսի և Անդրանիկոսի»: Վերջապես 4164, 4874 և 5436 թվահամարների տոնացույցերը շաբաթ օրվա կանոնի տակ տվել են նոր վկաների անուններ: Այսպես, 4164 թվահամարների գրչագրերում գրված է. «Դարձեալ նոր նահատակացն Սուրբ Յովաննես Հայրապետին և Սարգիս եպիսկոպոսի և Դաւթայ կրօնաւորի, որ նըւիրակ առիցն յէջմիածնա և նահատակուեցան ի Կոստանդնուպօլիս գլխատմամբ սրոյ, թվին Հայոց ԶՄԷ (957) (= 1507/8)» (էջ 207բ):

Ճաշոցներում այդ շաբաթվա պատկերն այսպիսին են: 4514 թվահամարի ճաշոցի բնագրի մեջ գրված է. «Սէպ(տեմբեր) Ժ. Սուրբ առաքելոցն» (ստորին լուսանցքում՝ «Շաբաթ աւր. Մատթեոս եւ Բառնաբա եւ Փիլիպոսի, որ յՀ (70-իցն) եւ Շիղայի եւ Սիւղիանոսի եւ Տիմոթէի եւ Տիտոսի»: Այդպես է նաև 939 և 4506 թվահամարի գրչագրերում: 7741 թվահամարի ճաշոցում բնագրի մեջ շաբաթ օրվա կանոնի տակ տվել է «Ղունկիանոս քահանայի» Հիշատակի օրը, միաժամանակ ներքին լուսանցքում ունի հետևյալ բացատրութիւնը. «Շաբ(աթ). Ղունկիանոս քահանայի: Եւ ոմանք Մատթեա և Բառնաբայ առաքելոցն տաւնեն այս շաբ(աթ)»: Այսպիսով եթե տոնացույցերը հիմնականում պահպանել են նախորդ կարգը ավելացնելով կամ պակասեցնելով որոշ սրբերի Հիշատակի օրեր, ապա ճաշոցները խմբագրել են այդ շաբաթվա տոնական կարգը և կանոնները տեղափոխել տարբեր օրեր՝ նույն շաբաթվա սահմաններում: Սիմեոն Երեւանցին պահպանել է տոնացույցերի կարգը որոշ խմբագրութեամբ, այն է՝ «Հինգերորդ կիրակէ զկնի սրբոյ Խաչին»

Երկուշաբաթ՝ գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի և սրբոց Հարցն Թաթլոյ՝ Վարոսի և Թումասու, Անտոնի և Կրոնիդայ և է խոտաճատակացն, որ ի յիննակնեայ վանսն վկայեցին

Երեքշաբաթ՝ Սրբոց Առաքելոցն Անանիայի, Մատթէի, Բառնաբայ, Փիլիպոսի, Յոհաննու, Շիղայի և Սիւղիանոսի

Հինգշաբաթ՝ Սրբոյն Դիոնէսիոսի արիսպագացոյն և սրբոց Առաքելոցն Տիմոթէոսի և Տիտոսի

¹ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 939, էջ 477բ-482ա, 4437, էջ 218ա, 4506, էջ 369ա-370ա, 4698, էջ 286ա-288ա և այլն:
² Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 173բ, 5667, էջ 139ա-բ, 7203, 9838, էջ 179բ, 4164, էջ 206բ-207բ, 4874, 4459, 5436, էջ 189բ և այլն:

Շաբաթ. սուն է սրբոց Աւետարանաչացն Մատթէոսի, Մարկոսի, Ղուկասու և Յոհանու» (էջ 271-274): Սիմեոն Երևանցին փաստորեն Հնագույն Տոնացույցի կանոններն է վերականգնել, միայն Հանել է երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ տված «երկոտասան վարդապետացն» և տարել 6-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը: Նա այդտեղ ավելացրել է «Յոհաննու» անունը: Հետագա խմբագրութիւններից վերցրել է Հինգշաբթի օրվա կարգի տակ թվարկված անունները, իսկ Շաբաթ օրվա համար՝ «Յոհաննու» անունը:

Սիմեոն Երևանցին, ինչպես տեսանք, Պեղեգեայ կոյսի հիշատակի օրը տեղափոխել է Սուրբ Խաչից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ:

Հնագույն Տոնացույցը հետագա շաբաթվա համար բերել է հետևյալ կարգը.

«Ձկնի Խաչին վեցերորդ կիրակէի...

Բշ. Ղունկիանոսի քահանայի Անտիոքացւոյ և Պեղեգեայ կուսի և սրբոց վկայիցն, որ ի Պարսս կատարեցան...

Գշ. Ղունկիանոսի հարիւրապետի և Յովսեփայ Արիմաթացւոյ և Յովսեփայ Աստուածա-հաւրն և կանացն իւղաբերից...

Եշ. Թեոդորիտոսի քահանայի Անտիոքացւոյ և սրբոցն Եւդոքսիա, Ռոմելի, Ջենոնի և Մա-կարա...

էշ. Սրբոց խարիթանց ժՌ և Մ վկայիցն...

179 թվահամարի գրչագիրը պահպանել է նույն շարքը միայն «սրբոց վկայիցն, որ ի պարսս կատարեցան»-ը տեղափոխել է Բուն Բարեկենդանի երրորդ շաբաթվա կանոնի տակ: Դրա փոխարեն ավելացրել է «Սրբոց վկայիցն՝ Տարագրոսի, Պրոբոսի և Անդրոնիկոսի», որը Հնագույն տոնացույցում, ինչպես կտեսնենք, կանոնված է Յիսնակամտից հաշված չորրորդ կիրակից հետո եկող երեքշաբթի: Վերոհիշյալ սրբերի հիշատակի օրը 752 թվահամարի և այլ տոնացույցերում, ինչպես տեսանք տեղափոխվել է նախորդ այսինքն 6-րդ կիրակիից առաջ ընկնող շաբաթ օրվա կանոնի տակ:

14-րդ դարի սկզբներից տոնացույցերում ու ճաշոցներում կատարվում է խմբագրութիւններ:

Հնագույն տոնացույցում երկուշաբթի օրը կանոնած Ղունկիանոս քահանայի, Պեղեգեայ կուսի, ինչպես և հետագայում նույն կանոնի տակ ավելացրած Տարագրոսի, Պրոբոսի և Անդրոնիկոսի հիշատակի օրերը տեղափոխվում և ավելացվում են նախորդ շաբաթ օրվա կանոնին: Հնագույն Տոնացույցի երեքշաբթի օրվա կանոնը տեղափոխել են երկուշաբթի, Հինգշաբթիինը՝ երեքշաբթի, շաբաթինը՝ Հինգշաբթի, իսկ շաբաթ օրվա կանոնի տակ դրվել է «Դեմետրեա վկայի, որ Թեսաղոնիկէ կատարեցաւ և Բասիլիսկոսի քահանայի, որ յԱմասիա կատարեցաւ» հիշատակի օրերը, որը Հնագույն տոնացույցում հաջորդ երկուշաբթի կանոնի տակ է: Միաժամանակ Հինգշաբթիի վրա ավելացրել են Արտեմա վկայի հիշատակի օրը, որը չունի 7741 թվահամարի ճաշոցը, իսկ 939 թվահամարի ճաշոցում 15-րդ դարի 40-ական թ. երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացվել է «Ղազարու եւ քերց նց (ուղղել՝ նորա)»: Այլ խոսքով 14-րդ դարից հետո ունենում են հետևյալ կարգը.

Վեցերորդ կիրակի

Բշ. Ղունկիանոս հարյուրապետի և Հովսեփի Արիմաթացու և Հովսեփի Աստուածաձօրն կանաց յուղաբերից (և Ղազարի և նրա քույրերի)

Գշ. Թեոդորոս քահանայի և Եւդոքսիոսի, Ռոմելի, Ջենոնի, Մակարի

Եշ. Խարիթեանց 1200 վկայիցն և Արտեմի

էշ. Դեմետրի վկայի և Բասիլիսկոս քահանայի¹:

Սիմեոն Երևանցին հիմնականում պահել է 14-րդ դարից հետո խմբագրված տոնացույցերի շարքը.

Վեցերորդ կիրակէ գկնի Սրբոյ Խաչին

Երկուշաբաթ. Սրբոցն Ղունկիանոսի հարիւրապետին որ հաւատաց ի խաչելութիւնն Քրիստոսի և Յովսեփայ Աստուածաձօրն և Յովսեփայ Արիմաթացւոյ և բարեկամին Քրիստոսի Ղազարու և քերցն նորա Մարթայի և Մարիամու:

Երեքշաբաթ՝ սրբոցն Թէոդորիտոսի քահանային և Ջենոնի զինաւորին և Մակարայ, Եւդոքսիայ և Ռոմելայ:

Հինգշաբաթ՝ Սրբոց խարիթեանցն և Սրբոց վկայից Արտեմայ և Քրիստափորի և երկուց կանանցն Կաղինիկեայ և Ակիւլինեայ

Շաբաթ՝ Տօն է սրբոց երկոտասանից վարդապետացն Ռեթէոսի, Դիոնէսիոսի, Սեղբեստրոսի, Աթանասի, Կիւրղի Երուսաղէմացւոյն, Եփրեմի խորին Ասորւոյ, Բարսղի Կեսարացւոյն, Գրիգորի Նիւսացւոյն, Գրիգորի Աստուածաբանի, Եպիփանու Կիպրացւոյն, Յօհաննու Ոսկեբերանի և Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյն (էջ 274 - 278):

Ինչպես նկատելի է երկուշաբթի օրվա կանոնը ամփոփում է նախորդ տոնացույցերի տվյալները: Երեքշաբթի օրվա կանոնը մնացել է նույնը: Հինգշաբաթի օրվա կանոնի տակ տեղափոխել և ավելացրել է «Քրիստափորի և երկուց կանանցն Կաղինիկեայ և Ակիւլինեայ» հիշատակի օրերը: Նաև շաբաթ օրվա կանոնը ստեղծել է նախորդ շաբաթվա երեքշաբաթի օրվա կանոնից առանձնացնելով «երկոտասան վարդապետացն»: Այն հիշեցնում է նաև Հնագույն կանոնների մեջ եղած Բուն Բարեկենդանից առաջ ընկնող շաբաթ օրվա կանոնը, որտեղ նույնպես հիշյալ հեղինակներից շատերը կան: Փաստորեն հիշյալ վարդապետները բացի անհատական հիշատակի օրերից ունեցել են երկրորդ հիշատակի օրը ընդհանրացած ձևով:

759 թվահամարի Տոնացույցը տալիս է Սուրբ Խաչից հաշված 7-րդ կիրակին և նրան հետևող շաբաթի հետևյալ կարգը. «գկնի Խաչին էերրորդ կիրարէ Խաչգիւտ է և կամ ուր ամիսն բերէ, Մարերի ժէ:

Բշ. Սրբոյն Դեմետրեա, որ Թեսաղոնիկն և Բասիլի Գահանայի յԱմասիա...

Գշ. Սրբոցն Վարոսի և Անաստասայ. վարք և ճգնութիւն և կատարումն և սրբոյն Թեոդորիտեա և որդւոց նորա և որք ընդ նմա...

Եշ. Սրբոց Հիպերիքեանց և Սևերիանոսի Սեբաստացւոյ և Բարիղայ հայրապետի և ԶԴ աշակերտացն նորա...

էշ. Բարղամու Անտիոքացւոյ և սրբոց մանկանց Եփեսոսի, որ ի Յողթա լեառն՝ Մաքսիմիանոսի, Տատիանոսի, Դիմոնեսիոսի, Ամղիքոսի, Մարտիանոսի, Յովհաննու և Հեսիքիանոսի... (էջ 174բ-175ա):

Նույն կարգն է տալիս 179 գրչագիրը (էջ 539բ), աննշան խմբագրումներով:

Ճաշոցներն, ինչպես տեսանք, Խաչգիւտի սօնի օրը դրել էին, Հինգերորդ կիրակիին, իսկ տոնացույցերը 7-րդ կիրակի:

14-րդ դարի սկզբներից սկսած տոնացույցերի և ճաշոցների մեջ կատարվում են հետևյալ փոփոխութիւնները: Հնագույն տոնացույցերի երկուշաբթի կանոնը տեղափոխվել է նախորդ շաբաթ օրը, Երեքշաբթիինը՝ երկուշաբթի, Հինգշաբթի կանոնը բաժանել են երկու մասի Հիպե-

¹ ՑԵՍ ՁԵՆ. N°N° 752, էջ 174ա, 5667, էջ 139բ, 7203, 9838, էջ 179բ-180ա, 4164, էջ 207ա-208ա, 4874, 4459, 5436, էջ 190ա, 4514, էջ 364բ-367ա, 7741, էջ 418ա-423ա, 939, էջ 483ա-487բ 4107, էջ 786, 792 և այլն:

րիքեանց հիշատակի օրը տեղափոխել են երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ, իսկ «Աւերեանոսի Ան-
բաստացու և Բաբելա Հայրապետի և ՁԴ աշակերտացն նորա» թողել են հինգշաբթի օրվա կա-
նոնի տակ: Ծաբաթ օրվա կանոնը թողել են նույնը¹: 16-րդ դարի 4164 և 4874 թվահամարների
Տոնացույցերը հինգշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացրել են «Արբոյն Յոհաննու (Յոհանիսի)
նոր Մարտիրոսին»:

Սիմեոն Երևանցին կրկնել է 14-րդ դարից հետո ընդունված կարգը որոշ խմբագրու-
թյամբ, այն է՝

Եօթներորդ կիւրակէ, ինչ գիւտ է

Երկուշաբաթ՝ սրբոցն Անաստասայ քահանայի և Վարոսի և Թեոդորիտեայ և որդւոց նորա
և որք ընդ նմա կատարեցան

Երեքշաբաթ՝ սրբոց Հիպիրիքեանցն, որք ի Սամուսատ կատարեցան

Հինգշաբաթ՝ սրբոցն Աւետիանոսի Անբաստացւոյն և Բաբելաց ծերոյն և ՁԴ աշակերտաց
նորին

Ծաբաթ՝ սրբոյն Յոհաննու Ոսկեբերան Հայրապետին (էջ 278-281):

Ինչպես նկատելի է միայն շաբաթ օրվա կանոնն է փոխել: Այդ կանոնում նախատեսված
Բարդամու Անտիոքացու հիշատակի օրը բացակայում է նրա տոնացույցում, իսկ Մանկանց Ե-
փեսոսի հիշատակի օրը թողել է միայն Հունվար 13-ից հետո և Առաջավորաց Բարեկենդանի
միջև տոնվող օրը:

Սիմեոն Երևանցին երկուշաբթի օրվա կանոնից հետո տալիս է հետևյալ բացատրությունը-
նը. «Յորժամ ութն շաբաթ լինիցի ուտիք միջոցիս, ընդ կարգին որպես եղբայ են տօն այս շա-
բաթուս՝ այսպէս տօնեցես: Իսկ եթէ եօթն շաբաթ լինիցի զԱւետիանուն ընդ Հիպիրիքեանցն
տօնեցես և ի Ե շաբաթի օրն զՅօհան Ոսկեբերանն և ի շաբաթի օրն զտօն ամենայն սրբոցն
տօնեցես անպատճառ, որպէս ցուցանէ քեզ և տարեգիրն» (էջ 279): Ունենում ենք հիշյալ շա-
բաթվա հետևյալ կարգը.

Երկուշաբթի՝ սրբոցն Անաստասայ քահանայի և Վարոսի և Թեոդորիտեայ, և որդւոց նորա
և որք ընդ նմա կատարեցան

Երեքշաբթին՝ Սրբոց Հիպիրիքեանցն, որք ի Սամուսատ կատարեցան և Բաբելա ծերոյն և
ՁԴ աշակերտաց նորին

Հինգշաբթի՝ սրբոյն Յոհաննու Ոսկեբերան Հայրապետին

Ծաբաթ օրն զտօն ամենայն սրբոցն տօնեցես անպատճառ կամ

Ծաբաթ՝ տօն է ամենայն սրբոց Հնոց և նորոց, յայտից եւ անյայտից:

Բանն այն է, որ ինչպես Հնագույն տոնացույցերում, այնպես էլ Սիմեոն Երևանցու կազ-
մած Տոնացույցում մեկ շաբաթ նախատեսված է տոնել սուրբ Խաչի և եկեղեցու տոնը, իսկ ութ
շաբաթ սրբերի հիշատակի տոներ, որի առաջին շաբաթվա մեջ տոնել են սրբերի տոներ, բայց
Վարագա պահքն է, ուստի ուտիք օրերը հաշվել է Վարագա Խաչի տոնից հետո յոթ շաբաթ,
երբ նայում ենք տարեգրին, այսինքն Ջատկի տոների 35 օրերին, որտեղ 25 օրերին առկա է 9 -
շաբաթվա տոնելի օրեր, իսկ 10 օրերին՝ 10 շաբաթվա, երբ սուրբ Խաչը կատարել են Սեպտեմ-
բերի 11 և 12-ին իսկ Յիսնակամուտն ընկել է Նոյեմբերի 20 և 21-ին: Դրա հետևանքով մեկ
շաբաթ ավելացրել է և կատարել են այլ սրբերի հիշատակի օրերը: Այլ խոսքով, Սիմեոն Երե-

¹ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 174ա-բ, 5667, էջ 140ա-բ, 7203, 9838, էջ 180ա, 2031, էջ 116ա, 4164, էջ 208ա-բ,
4874, 5436, էջ 190ա, 4514, էջ 367ա-371ա, 7741, էջ 423ա-427բ, 939, էջ 488ա-493ա, 4698, էջ 293ա-297բ և
այլն:

վանցու բացատրությունը ուտիք օրերի հետ կապվում է Վարագա Խաչից՝ հետո եկող տոնի հետ,
որի հետևանքով ուտիք օրերը հաշվում է 7 և 8 շաբաթ: Տարեգրերից երևում է, որ Սիմեոն Եր-
ևանցին Խաչգյուտից հետո եկող տոնելի շաբթը տվել է երեք տարբերակով, այն է՝

1. Բ, Ե, Թ, Լ, Հ, Ճ, Ծ, Պ, Վ, և Յ տարեգրերի դեպքում ինչպես տոնացույցի կարգն է.

Բչ. Անաստասայ քահանայի...

Գչ. Հիպիրիքեանց

Եչ. Աւետիանոսի...

Էչ. Յոհ. Ոսկեբերանի

2. Ա, Գ, Դ, Ը, Թ, Ի, Կ, Ձ, Ղ, Ն, Ո, Չ, Ս, Տ և Ր տարեգրերի դեպքում՝

Բչ. Անաստասայ քահանայի...

Գչ. Հիպիրիքեանց և Աւետիանոսի...

Եչ. Հոհ Ոսկեբերանի

Էչ. Ամենայն սրբոց Հնոց և նորաց

3. Ձ, է, Խ, Ծ, Մ, Յ, Ջ, Ռ, Ի և Փ տարեգրերի դեպքում Յիսնակամուտից առաջ ընկնող շա-
բաթվա մեջ դրել է «Աւելորդաց» տոները, իսկ շաբաթ օրը՝ Ամենայն սրբոց Հնոց և նորոց:

759 թվահամարի գրչագիրը ներկայացրել է հերթական տոնական շաբթը հետևյալ կերպ.
«Ձկնի Խաչին ութ կիրակէին յարութեան

Բչ. Ստեփանոսի Հռովմայ Հայրապետի և քահանայիցն և սարկավագացն և ժողովրդոցն,
որ ընդ նմա (կատարեցան):

Գչ. Ակիփսիմայ եպիսկոպոսի և Յովսեփայ քահանայի և Այիաթալայ սակաւագի...

Եչ. Սրբոց Հայրապետացն Կոստանդնուպոլսի Մետրոփանոսի, Աղեքսանդրի և Պաւղոսի
խոստովանողի և սրբոց դպրացն Մարկիանոսի և Մարտիրոսի

Էչ. Սրբոց Հրեշտակապետացն Գաբրիէլի և Միքայէլի և ամենայն երկնային զաւրացն,
նոյեմբեր Ը » (էջ 175ա-բ):

Նույն կարգն է տալիս 179 գրչագիրը (էջ 539բ-540ա):

14-րդ դարի սկզբներից հետո եկող տոնացույցերի և ճաշոցների ընդօրինակությունների
մեջ պահպանվել են նույն կանոնները¹: Միայն տոնացույցերը երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ
ավելացրել են Պղատոնի վկայի հիշատակի նշումը, որը, ճաշոցները ընդօրինակությունների
մեջ, բացակայում է: Դրան հակառակ 4514 թվահամարի ճաշոցում երեքշաբթի օրվա տակ ա-
վելացվել է «Ղուկասի քահանայի» հիշատակի օրը, որը բացակայում է թե Տոնացույցերում, թե
մյուս ճաշոցներում:

Այս շաբաթվա մեջ 4874 և 5436 թվահամարների գրչագրերն ավելացրել են. «Յայսմ
վայրի Նոյեմբերի ամսոյ ի մինն տօն է ամենայն սրբոց երկնաւորաց և երկրաւորաց և դու կա-
տարեա ի փառս Աստուծոյ»: Պարզ է, որ հիշյալ տոնական օրվա համար սահմանել են անշարժ
կարգ. այն է՝ Նոյեմբերի 1-ը, որը ինչպես նախորդ, այնպես էլ հետագա տոնացույցերում բա-
ցակայում է: Սիմեոն Երևանցին պահպանել է 14-րդ դարից հետո եկող տոնացույցերի կարգը
և այդ կանոններով սրբերի հիշատակն են տոնում մինչև այժմ: Ասենք նաև, որ Պղատոնի վկա-

¹ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 174բ, 5667, էջ 140բ-141ա, 9838, էջ 180բ, 4164, էջ 208բ-209ա, 4874, 5440, էջ 219ա,
4459, էջ 98ա, 5436, էջ 191ա, 4514, էջ 371բ-375բ, 7741, էջ 428ա-423բ, 4107, էջ 807-813, 939, էջ 495ա-
499բ, 4698, էջ 296բ-298բ և այլն:

յի հիշատակի օրը, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, դրված է հաջորդ շաբաթվա հինգշաբթի օրվա կանոնի տակ, որը փաստորեն տեղափոխվեց նախորդ շաբաթվա երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ:

759 թվահամարի Տոնացույցը Սուրբ Խաչից հաշված 9-րդ կիրակիից հետո տոնվող սրբերի շարքը ներկայացրել է հետևյալ կանոնների տակ. «Ջկնի Խաչին Իններորդ կիրակիին յարու-թեան»

Բշ. Մելիտոսի Անտիոքու հայրապետի և Մինասայ Եգիպտացույ և Մելի եպիսկոպոսի և Եբերեայ քահանայի և Վլենոյ սարկաւազի...

Գշ. Սրբոյն Յոհաննու Ոսկեբերանի...

Եշ. Գուրիասայ, (Ս)ամունասա, և Աբիբայ սարկաւազի և Ռոմանոսի միայնակեցի և մանկանն խոստովանողի և Հիւսիքոսի զինուորի և Պղատոնի...

էլ. Փիլիպոսի առաքելոյ... (էջ 175բ):

Նույն կարգն է տվել նաև 179 թվահամարի գրչագիրը:

752 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութունը հիշյալ կիրակի անհասկանալի կերպով ուղղվել է որպես «Ա կիրակի», մնացած տոնացույցերն ու ճաշոցները 9-րդ կիրակի: Իսկ 4874 թվահամարի գրչագիրն՝ 8-րդ կիրակի = (9-րդ կիրակի): Երկուշաբթի օրվա կանոնի մեջ Մելի եպիսկոպոսի փոխարեն ունի «Միւս այլ Մելիտոսի» ձևակերպումը, որը տալիս են նաև հետագա տոնացույցերն ու ճաշոցները: Բացի այդ 752 թվահամարի Տոնացույցը երկուշաբթի օրվա տակ ավելացրել է Շինու սարկաւազի հիշատակի օրը: Որոշ ճաշոցներ «Եբերեայ» անվան փոխարեն ունեն «Եբրուա», իսկ Սիմեոն Երևանցին «Բուրա» ձևերը:

Երեքշաբթի օրվա կանոնի մեջ հետագայի տոնացույցերի ընդօրինակութունները փոփոխութուններ չունեն, իսկ որոշ ճաշոցների մեջ բացի ամսաթվային նշումից ավելացվել է Պաղատի անունը (4514, 939), իսկ 4107 թվահամարի գրչագիրն՝ «Յոհաննու Ողորմածին»: Ահա այն փոփոխութունները, որոնք կատարվել են տոնացույցերում և ճաշոցներում, իսկ մնացած կանոններում նախորդների հետ համարժեք են, իհարկե, որոշ փոփոխութուններով ձևակերպումների մեջ¹:

Սիմեոն Երևանցին պահպանել է 14-րդ դարի սկզբներից եկող տոնացույցերի կարգը որոշ փոփոխութուններով, այն է՝

Իններորդ կիրակի գկնի Սուրբ Խաչին

Երկուշաբթի՝ Սրբոցն Մելիտոսի Անտիոքայ հայրապետին և Մինասայ Եգիպտացույն և միւս Մելիտոսի եպիսկոպոսի, Բուրայ քահանային և Շինու սարկաւազի

Երեքշաբթի. Սրբոցն Դեմետրեայ վկային և Բասիլիսկոսի քահանային

Հինգշաբթի՝ Սրբոցն Գուրիասայ, Սամունասա, և Աբիբայ սարկաւազին, Ռոմանոսի միայնակեցին, Մանկանն խոստովանողի և Հիւսիքոսի զինուորին

Շաբաթ՝ Սրբոց Առաքելոցն Անդրէի և Փիլիպոսի

Սիմեոն Երևանցին նախորդ տոնացույցերի Սուրբ Խաչի 7-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա կանոնը տեղափոխել է 9-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ, իսկ Յովհաննու Ոսկեբերանի հիշատակի օրը 7-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը կամ հինգշաբթի: Հինգշաբթի օրվա կանոնից հանել է Պղատոնի հիշատակի օրը և տեղափոխել Սուրբ Խաչից հաշված ութերորդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի: Շաբաթ օրվա կանոնի տակ

ավելացրել է Անդրէի առաքյալի հիշատակի օրը նախորդ տոնացույցերում դրված է Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը: Ասենք, որ հիշյալ շաբաթից հետո՝ պարբերաբար տոնվող Ջատկի 35 օրերից 10-ում, ինչպես նշեցին վերևում, մեկ շաբաթ ավելանում է մինչև Յիսնակամտի կիրակին, որի պատճառով որոշ տոնացույցեր տալիս են բացատրութուններ:

7203 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Իսկ եթէ Ը շաբաթ ուտի, յայս միջոցս և աւելի կիրակի հանդիպի: Դու հարցն մի այլ ասա ԴԿ փառաւորեալ, որ անպատճառ Յիսնակաց Բարեկենդանին հարցն ԱՁ ասես» (էջ 92ա): Սրանից երևում է, որ 15-րդ դարի 40-ական թվականներին այս ավել շաբաթում սրբերի տոներ չեն դրվել, որը երևում է նախորդ տոնացույցերի 8-շաբաթյա սրբերի կանոններից ևս:

16-րդ դարի ընդօրինակած 4459 թվահամարի գրչագրում պատկերն այլ է: Այնտեղ գրված է. «Ով եղբայր գիտացիր, զի սրբոց տօն կայր որ ի տեղն կու մնայր մեք գրեցաք ի այս տեղս շաբաթ մի: Թէ տարին բերէ և այս միջոցս ուտիքր Ը լինի և աւելի շաբաթն գա նա տօնէ զսոսա, ապա թէ տեղն չբերէ և աւելի չլինի դու ի հետ այլ որ տօնէ, որ ի տեղն չմնայ այս է՝ (երկուշաբաթ). Աբրահամու և Խորենա և անարծաթ բժշկացն Կողմայի և Դամիանոսի...» (էջ 98բ): Թեև հստակ չի ասվում, բայց հասկացվում է, որ ավելորդ շաբաթում տոներ են տոնական տարվա այլ տեղերից տեղափոխված սրբերի հիշատակի օրերը, ինչպես Վարդավառից հետո եկող սրբերի հիշատակի երկօրյա կանոնները՝ Վարդավառը երեք օր տոնելու հետևանքով և չընդունելով զուգահեռ տոնվող սրբերի հիշատակները տեղափոխել են հիշյալ հատված: Նույն 16-րդ դարում ընդօրինակված տոնացույցում այդ կիրակին անվանել է «Աւելորդաց կիրակի» և նրանից հետո տոնվող սրբերի շարքն.

«Աւելորդաց կիրակի...»

Բշի (երկուշաբթի). Աբրահամու և Խորենայ...

Գշի (երեքշաբթի). Սրբոց անարծաթ բժշկացն Կողմայի և Դամիանոսի

Եշի (հինգշաբթի). Յիզտբուզ[տ]ի վկայի, որ ասի Աստուածատուր

Շաբ[աթ]. Հնոց և նորոց, յայտից և անյայտից և զայլ ով կամիս տօնէ (էջ 210ա-բ):

Ինչպես նկատելի է «Աւելորդաց կիրակի»-ից հետո եկող սրբերի տոնվող շարքը հիմնականում վերցված է Վարդավառից հետո եկող կանոններից, որտեղ երկուշաբթի օրվա կանոնից բաժանել են սրբերի հիշատակի օրերը և դրել երկուշաբթի և երեքշաբթի օրվա կանոնների տակ, իսկ երեքշաբթի օրվա կանոնը տեղափոխել են հինգշաբթի ավելացնելով «ասի Աստուածատուր» հավելումը: Վերջապես շաբաթ օրվա կանոնի տակ սահմանել են սրբերի ընդհանուր տոն, որը փոխառեց, ինչպես կտեսնենք Սիմեոն Երևանցին:

2026 թվահամարի Տոնացույցում այդ շարքը տրված է փոքր ինչ այլ ձևով. «Յիսնակաց Բարեկենդանի կիրակին»

Բշի (երկուշաբթի). Աբրահամու և Խորենայ և անարծաթ բժշկացն Կողմայի և Դամիանոսի

Գշի (երեքշաբթի). Իզտբուզտի վկային, որ թարգմանի Աստուածատուր

Տօնասերք եղբայրք եթէ կամիք Եշք (հինգշաբաթ). Համօրէն առաք[ելոց] տօն,

շաբ[աթ]. Ամենայն սրբոց և ապա պահք Յիսնակամտին և տօն ոչ լինի» (էջ 93բ-94ա):

7741 թվահամարի ճաշոցը ներքին լուսանցքում տալիս է հետևյալ ձևակերպումը. «Տասներորդ կիրակեղ բարեկենդան է Յիսնակացն, թէ այլ շաբաթ յաւելնա դու յայսմաւուրացն տաւնէ» (էջ 439ա):

720 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք. «Իններորդ (= 10-րդ) կիրակին հ[արց] ԴԿ այսօր ցնծան», որից հետո շարունակում է. «Ով եղբայր գիտացիր զի սրբոց տօն կայր որ ի տեղն

¹ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 175ա, 7203, էջ 92ա, 9838, էջ 181ա, 4164, էջ 209բ-210ա, 4874, 4459, էջ 98բ, 5436, էջ 191բ, 4514, էջ 376ա-379բ, 7741, էջ 433ա-438ա, 4107, էջ 815-825, 939, էջ 499բ-504բ, 4698, էջ 300ա-302բ և այլն:

կու մնայր: Մեք դրաք ի յայս տեղս շաբաթ մի, թէ տարին բերէ և այս միջոցս Ը շաբաթ ուտիք լինի և աւելի շաբաթ գայ նա տօնէ զսոսա, ապա թէ տեղն չբերէ և աւելի չլինի դու ի հետ այլ սրբոցն տօնէ, որ տեղն չմնա: Այդ է.

Բշ. Աբրահամու և Խորենայ և անարծաթ բժշկաց Կողմայի և Դամիասոսի,

Գշբի. Իստրուզտի, որ թարգմանի Աստուածատուր,

Եշ. Գինարիոսի...

Շաբ[աթ]. Մարութայի... »¹:

Սիմեոն Երևանցին Յիսնակամտից առաջ ընկնող ավելորդ շաբաթվա մեջ տեղափոխել է Վերափոխման Աստուածածնի վերջին շաբաթվա երեք տոնելի շաբթը ավելացնելով նաև ամենայն սրբոց օրը: Ըստ տարեգրերի (է, ի, Ծ, Զ, Ռ, Ի և Փ) տվել է.

Բշ. Անդրէի զօրավարի...

Գշ. Անդրիանոսի...

Եշ. Աբրահամու...

Էշ. Տօն ամենայն սրբոց Հնոց և նորոց

Իսկ Մ և Յ տարեգրերի դեպքում սրբերին հատկացված նախորդ կարգը փոխել է, այն է՝

Բշ. Աբրահամու...

Գշ. Անդրէի...

Եշ. Անդրիանոսի

Էշ. Տօն ամենայն սրբոց Հնոց և նորոց

Սիմեոն Երևանցին վերոհիշյալ շաբաթվա կարգը տալուց հետո բացատրում է. «Տասներորդ կիրակէ գկնի սրբոյ ինչին... Մանիր ով տօնասերը՝ անցեալ միջոցիս ուտիքն եթէ եօթն շաբաթ իցէ. այս տասներորդ կիրակէս լինի Բարեկենդան Յիսնակի պահոցն միշտ: Իսկ եթէ ութ շաբաթ իցէ, աստ յաւելանի շաբաթ մի՝ տօնիւք հանդերձ, որոց շաբաթի օրն Տօն ամենայն սրբոցն կատարի և ի ներքոյ եղեալ կիրակէդ կոչի մետասաներորդ կիրակէ և Բարեկենդան Յիսնակի պահոյն. զայս ամենայն տարեգրին ցուցանէ քեզ.

Շաբաթ՝ տօն է ամենայն սրբոց Հնոց և նորոց, յայտից եւ անյայտից»:

Վերը բացատրեցինք, որ չհաշված Ս. Ինչի և եկեղեցու 8 օրյա տոները 8 շաբաթ սրբերի տոներն են տոնել, որից հետո ավելացել է մեկ շաբաթ, որտեղ ևս նախատեսել են սրբերի տոներ և Սիմեոն Երևանցու բացատրութիւնը ուտիքին 8 շաբաթ տալը այսինքն «ավելորդաց» շաբաթին է վերաբերում:

Ակսած 15-րդ դարի վերջերից Յիսնակամտի օրերից մեկում՝ Նոյեմբերի 21-ին ավելացրել են նոր տոնական օր անշարժ ձևով:

Այսպես, 8630 թվահամարի Տոնացույցում Աստուածածնի տոնական օրերի մեջ կարդում ենք «Տրէի ԺԳ եւ Նոյեմբերի ԻԱ և Քաղսե երբեյեցոց Ե. Տաւն է ամենասրբուհոյ Աստուածածնին, յորժամ երից ամաց տարան զնա ծնողքն նորա ի տաճարն Սողոմոնի եւ յանձնեցին ի սուրբ քահանայապետն Զաքարիա և անուանի տաւնս այս Սրբութիւն Սրբութեան» (էջ 1ա-5ա): Այսպիսի ձևակերպում ունեն նաև հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերը²: Սիմեոն Եր-

ևանցին հիշյալ կանոնը ձևակերպել է. «Իսկ տօն երից ամաց ընծայեցման սուրբ կուսին ի տաճարն, աստ եղաւ, որ կատարի միշտ ի նոյեմբերի ԻԱ. յերեկոեան նախատօնակ արա...»: Ի դեպ հիշյալ տոնը գալիս է Յայսմավուրքներից, որոնք ավելի վաղ շրջանում են գրանցել այն, բայց տոնացույց մտավ 15-րդ դարի վերջից և շարունակեց իր գոյութիւնը մինչև այժմ:

Հնագույն Տոնացույցը շարունակում է տոնական շաբթը հետևյալ ձևով. «Կիրակէն յարութեան... և ապա Պա[հ]ք Յիսնակին...»

Էշ. Գրիգորի սքանչելագործի...»¹

Նույն կարգն է գրանցել 179 թվահամարի գրչագիրը, միայն ավել ունի «և Պա[հ]ք Յիսնակին և տաւնք ոչ լինին...»:

752 թվահամարի գրչագիրն անհասկանալիորեն արձնագրել է. «Բ կիր[ակի]... եւ ապա Պահք Յիսնակացն և տաւն ոչ լինի...»

Շաբ[աթ]. Գրիգորի սքանչելագործի և Նիկաւաոսի [և] Միւռինոյ եպիսկոպոսի» (էջ 175բ):

2092 թվահամարի Տոնացույցը, որն ընդօրինակվել և խմբագրվել է 14-րդ տարում, գրում է, «Կիրակ[է]... Պահք Յիսնակամտին Բշ (երկուշաբաթ). Յիսնակաց պահքն...»

Ոմանք քամահելով զայս Քրիստափորի Պահք ասեն, բայց Մընդեան Յիսնակացն առաջի շաբաթն է ճշմարիտ: Շաբաթ աւրն ոմանք Քրիստափորի տաւնեն եւ ոմանք՝ սրբոց աւետարանչացն» (էջ 229ա-բ): Պարզվում է պահքի տարբեր անվանումները, միաժամանակ հասկանալի է դառնում, որ շաբաթվա օրվա կանոնի տակ նախընտրել են տոնել, ոչ թե Գրիգորի սքանչելագործի կամ հետագայում ավելացրած Նիկողայոս հայրապետի կամ եպիսկոպոսի և - Միւռինոյ եպիսկոպոսի (վերջինս այլ տոնացույցերում և ճաշոցներում տրված է՝ Մեռոնի, Միւռոնա, Մեռինու, Մեռոնայ, Միւռոնի տարբերակներով), այլ ոմանք՝ Քրիստափորի, ոմանք սրբոց աւետարանչացն հիշատակի օրերը:

Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերը հիշյալ կիրակին որակել են որպես առաջին կիրակի² կամ «Յիսնակաց Բարեկենդանի կիրակին...»³ և ապա պահք և «Յիսնակամտին», կամ «Յիսնակաց» են անվանել, ինչպես և շաբաթ օրվա տակ թվարկել են 752 թվահամարի մեջ կանոնած սրբերի անունները հազվադեպ բաց թողնելով Նիկողայոսի անունը: Դրան հակառակ հնագույն ճաշոցները հիշյալ կիրակին բնորոշել են որպես տասներորդ կիրակի կամ պարզապես կիրակի: Այսպես 4514 թվահամարի ճաշոցը բնագրում գրել է «Տասներորդ կիրակէ...», իսկ լուսանցքում՝ «Կիրակէն Բարեկենդան է», ապա «Պահք է Յիսնակաց» և թվարկում է սրբերի կարգն ըստ 752 թվահամարի Տոնացույցի բաց թողնելով «Միւռոնայ» եպիսկոպոսին⁴:

7741 թվահամարի ճաշոցում կարդում ենք. «Տասներորդ կիրակէդ Բարեկենդան է Յիսնակացն», այնուհետև «Երկուշաբաթի աւր. Յիսնակաց պահոցն...», իսկ շաբաթ օրվա կանոնի տակ թվարկում է 752 թվահամարի տոնացույցի սրբերի անունները:

4107 թվահամարի ճաշոցը բնագրում տալիս է Կիրակի, իսկ ստորին լուսանցքում՝ «Տասներորդ կիրակին Յիսնակամուտ է». որից հետո շաբաթվա տակ բերել է միայն երկու սրբերի անունները բաց թողնելով Մյուռոն եպիսկոպոսի անունը (էջ 820-836): Այսպես է նաև 939 (էջ 505բ-510բ) և 4698 (էջ 362բ) թվահամարների ճաշոցների ընդօրինակութիւնների մեջ:

2030, էջ 1ա-6ա, 509, էջ 369ա-բ, 2027, էջ 8ա-12ա, 2029, էջ 5ա-12ա, 2028, էջ 5ա-8ա 4164, էջ 211ա և այլն:

1 Ձեռ. № 759, էջ 175բ-176ա:

2 Ձեռ. № 5667, էջ 142ա, 7203, էջ 98ա-բ, 9838, 4874, 6337, էջ 245ա, 5436 և այլն:

3 Ձեռ. № 4164, էջ 210բ-211ա:

4 Ձեռ. № 4514, էջ 380ա-384ա:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 720, էջ 342ա-բ:

2 Տե՛ս Ձեռ. №№ 5440, էջ 184ա-բ, 4962, էջ 122ա-բ, 587, էջ 161բ, 2338, էջ 1ա-5ա, 590, էջ 81բ-82ա, 2025, էջ 2ա-7ա, 510, էջ 297ա-298ա, 2024, էջ 3ա-8ա, 2032, էջ 3ա-8ա, 720, էջ 228ա-230բ, 754, էջ 194ա-198ա.

Միմեոն Երևանցին պահել է ճաշոցների կարգը տալով «Տասներորդ կիրակի գլխի սրբոյ խաչին», ապա տվել բացատրություն, որը բերեցինք վերևում և ավելացրել «Մետասաներորդ կիրակի...»-ն:

Փոքր ինչ հետո տվել է Յիսնակի պահոց օրերը՝ Երկուշաբթիից ուրբաթ և Շաբաթ օրվա տակ բերել սրբերի անունները հետևյալ ձևակերպմամբ. «Շաբաթ. Տօն է սրբոցն Գրիգորի Աքանջեղազործի, Նիկողայոսի Հայրապետին և Միլոտնայ եպիսկոպոսին», այսինքն պահել է 752 տոնացույցի սահմանած կարգը:

759 թվահամարի գրչագիրը շարունակել է Յիսնակամտից հետո եկող տոնական շարքը հետևյալ ձևով.

«Զկնի Յիսնակամտին երկրորդ կիրակի...»

Բշ. Սուրբ կուսանացն Յուլիանեա և Վասիլուհեա

Գշ. Սրբոց առաքելոցն Յակովբայ և Շմալոնի...

Եշ. Կղեմայ և Բագարատայ աշակերտաց Սուրբ առաքելոց Պետրոսի...

էշ. Անդրէի առաքելոյն...

Այս կարգն է սահմանված նաև 179 թվահամարի տոնացույցի ընդօրինակություն մեջ:

752 թվահամարի գրչագիրը պահել է նախորդ շարքը, միայն տվել է «Գ կիրակի»-ի տակ և երկուշաբթի կանոնում ավելացրել «Վառվառա» անունը (էջ 175բ):

5667 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը պահել է Հնագույն տոնացույցի կարգը, միայն հինգշաբթի օրվա տակ ավելացրել է՝ «Գրիգորի Ակուականդացոյն» (էջ 142բ):

Այսպիսի կարգ ունի նաև 7203 թվահամարի գրչագիրն, ինչպես և 9838, 4164 (էջ 211բ), 4874, 5436 և այլ բնագրեր:

Ճաշոցների ընդօրինակությունները նույնպես պահպանել են Հնագույն տոնացույցերի շարքը¹:

Միայն Վառվառեա հիշատակի օրը 14-15-րդ դդ. որոշ գրչագրեր ավելացվել է երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ (4514, 7741, 4698), իսկ որոշ գրչագրերում (4107, 939 և այլն) բացակայում է: Միայն 4107 թվահամարի Ճաշոցը շաբաթ օրվա տակ այն էլ տողատակում ավելացրել է Մաթէի հիշատակի օրը:

Ասենք, որ Հնագույն տոնացույցերում Վառվառեայ հիշատակի օրը սահմանվել է Սուրբ Խաչից Հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրը, որը 14-րդ դարում տեղափոխվեց քննարկվող երկուշաբթի, որից հետո վերականգնվեց իր նախկին տեղը: Հնագույն տոնացույցերը Գրիգոր Ակուականդացու հիշատակի օրը դրել են Սուրբ Խաչից Հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, որը 15-րդ դարի կեսերից տեղափոխվեց վերոհիշյալ հինգշաբթիի կանոնի տակ: Միմեոն Երևանցու տոնացույցում հիշյալ շաբաթվա կարգը այսպիսին է. «Առաջին կիրակի Յիսնակի»:

Երկուշաբաթ՝ Սրբոց կուսանաց Յուլիանեայ և Վասիլուհեայ

Երեքշաբաթ՝ սրբոյն Ղուկկիանոս քահանայի և Սրբոցն Տարագրոսի, Պրօպոսի, Անրոնիկոսի և Ռնեսիմեայ և այլոց աշակերտաց Պօղոսի

Հինգշաբաթ՝ Սրբոցն Կղեմայ Հայրապետին և Բագարատայ Տոռոմենոյ եպիսկոպոսին

Շաբաթ՝ Սրբոց առաքելոց և առաջին լուսաւորչացն մերոց Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի» (էջ 293-296): Ինչպես նկատել է Միմեոն Երևանցին նախկին տեղում պահպանել է միայն երկուշաբթի և հինգշաբթի կանոնները, իսկ մյուսները փոխել է: Ինչպես տեսանք Անդրէի առաքյալի հիշատակի օրը տեղափոխեց Ս. Խաչից Հաշված 9-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, իսկ Յակովբայ և Շմալոնի հիշատակի օրը՝ վերափոխման Աստուածածնից Հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը:

Վառվառեայ հիշատակի օրը վերականգնել է իր նախկին տեղում: Իսկ Ռնեսիմեայ հիշատակի օրը նախկինում Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի միջև, տեղափոխել է հիշյալ երեքշաբթի: Ղուկկեանոս քահանայինը նախապես տեղադրված էր Սուրբ Խաչից Հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի, իսկ հետագայում տեղափոխվեց Սուրբ Խաչից Հաշված հինգերորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, վերջապես հիշյալ երեքշաբթի: Տարագրոսի, Պրոպոսի և Անդրոնիկոսի հիշատակի օրը նախապես սահմանվել էր Յիսնակամտից Հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի, այնուհետև ինչպես տեսանք տեղափոխվեց այլ կանոնի տակ, վերջապես վերադարձավ Յիսնակամտից Հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի՝ իր նախկին տեղից դեպի առաջ:

Ինչ վերաբերում է Թադեոս առաքյալին, ապա նրա տոնական օրը Սանդուխտ կույսի հետ միասին պահպանվեց Վարդավառից հետո եկող շաբաթ օրը և փաստորեն 2-րդ տոնական օրը սահմանվեց նրա համար այս անգամ Բարդուղիմեոսի հետ միասին: Վերջինիս տոնը Հնագույն տոնացույցում կատարվում էր Փոխման Աստուածածնից Հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, որը տեղափոխվեց քննարկող շաբաթ: Այլ խոսքով Ս. Երևանցին հիշյալ շաբաթվա օրերի մեջ կատարեց մի շարք խմբագրումներ, որոնցով հանդերձ կատարվում է տոները ներկա տոնացույցում:

759 թվահամարի գրչագիրն շարունակում է տալ տոնացույցի հերթական կարգը, այն է՝ «Զկնի յիսնակամտին երրորդ կիրակի...»

Բշ. Գեննյարոսի եպիսկոպոսի և Մեռկեռիոս վկայի...

Գշ. Սրբոյն Յակովկայ և Իրաւափառայ...

Եշ. Սուրբ Հարցն եգիպտացւոց Պաւղայ, Մակարայ, Եւագրի, Արսէնի, Յոհանու գբացւոյ, Յոհաննու կարճահասակի, Նեղոսի, Սիսի, Մարկոսի, Դանիէլի և այլոց սրբոց Հարցն

էշ. Նիկողայոսի Հայրապետի (էջ 176ա-բ)

Համարժեք տեղեկություններ կան նաև 179 թվահամարի գրչագրում: Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերում և որոշ ճաշոցներում պահպանված է Հնագույն կարգը¹:

Միայն երբեմն պատահում են Մեռկեռիոս վկայի փոխարեն Մեռկեռիոս զինաւորի, Յակովկա փոխարեն Յակոբա Յակովբա, իսկ 4698 թվահամարի Ճաշոցում այն փոխվում է Յովակիմայ, ձևակերպումները սրբոց Հարց եգիպտացւոց մեջ նոր անունների ընդունում կամ բացակայություն և այլն: Ինչպես և երրորդ կիրակիի փոխարեն 4-րդ կիրակի կամ 2-րդ կիրակի, որ այլ հաշվման արդյունք է և ոչ թէ սխալ:

Ճաշոցների մի խումբ պահպանելով մինչև շաբաթվա կարգը, ինչպես տոնացույցերը, միաժամանակ շաբաթ օրվա ամսաթվային նշումով տալիս են Սուրբ առաքելոցն Բարդուղիմեոսի և Յուդայի հիշատակի օրը², իսկ 4107 գրչագրին ավելացրել է նաև Շմալոնի անունը: Միաժամանակ Նիկողայոս Հայրապետի հիշատակի օրը տեղափոխել են Հաջորդ երկուշաբթի օրվա

1 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 175բ, 5667, էջ 142բ, 7203, 9838 էջ 181բ, 4164, էջ 212ա, 4874, 7741, էջ 449ա-453բ և այլն:

2 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 4514, էջ 388բ-392ա, 4107, էջ 852-861, 939, էջ 517բ-523ա, 4506, էջ 402բ-406ա և այլն:

1 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 4514, էջ 384բ-388ա, 7741, էջ 443բ-448բ, 4107, էջ 837-847, 939, էջ 511բ-516բ, 4698, էջ 306բ-309ա և այլն:

կանոնի տակ: Ասենք նաև, որ Հնագույն տոնացույցը Բարդուղիմեոսի և Յուդայի Հիշատակի օրը դրել է Փոխման Աստուածածնից Հաշված 2-րդ կիրակիից հետո շաբաթ օրվա կարգի տակ:

16-րդ դարից սկսած տոնացույցերը քննարկվող շաբաթվա մեջ անշարժ տոնական օրվա տակ ավելացրել են նոր տոնական օր, այն է՝ «Յայսմ վայրի Դեկտեմբերի Թ, Տօն է Յղութեան Աննայի, որ յղացաւ զՄարիամ կույսն: Երեկոյին նախատօնակ արա»¹: Այս կանոնը փոքր ինչ այլ ձևակերպմամբ առկա է Աստուածածնի տոնների կանոններում, որոնք դրվել են առանձին, տոնացույցերի սկզբի մասում²:

Այսպես 5440 թվահամարի Տոնացույցում գրված է. «Քաղոց ի Ա և Դեկտեմբեր ի Թ, Քաղսեւ ի ԻԳ (գրչագրում ԻԴ ուղղել ենք այլ բնագրերի հիման վրա). Աւետիք է Աննայի և Յովակիմայ, յորմէ յղացան զսուրբ կոյսն Մարիամ զամէնաւրհնեալ Տիրամայրն...»:

Միմեոն Երևանցի պահպանեց Հնագույն տոնացույցերի սահմանված կարգը քննարկվող շաբաթվա մեջ, թեև որոշ անուաններ և ձևակերպումներ վերցրել է հետագա տոնացույցերից: Նա պահպանեց նաև 16-րդ դարից եկող Աստուածածնի Հղացման տոնը անշարժ ամսաթվով և դրել է Յիսնակի երրորդ կիրակիից (= 4-րդի) հետո հետևյալ ձևակերպմամբ «իսկ՝ տօն Յղացման սրբոյ կուսին Մարիամու ի յԱննայէ, աստ եղաւ, որ կատարի ի Դեկտեմբերի Թ: Յերեկոյին նախատօնակ արա» (էջ 300):

759 թվահամարի տոնացույցը շարունակութեան մեջ տալիս է հետևյալ կարգը.

«Ջկնի Յիսնակին չորրորդ կիրակէին յարութեան...»

Բշ. Մինասա, Երմոգին և Գրափոսի...

Գշ. Տարագրոսի, Պրոքոսի և Անդրոնիկոսի, որք մեծք

Եշ. Եւստուատիոսի, Աւքսենտիոսի, Եգենիոսի, Մարդարիոսի և Ուրբաստի...

Էշ. Յակովբայ Մծբնայ Հայրապետի և Մարուգէի ճգնաւորի» (էջ 176բ):

179 թվահամարի գրչագիրն ունի որոշ չափով փոփոխված կարգ և նորոյթներ, այն է՝ «Չորրորդ կիրակէի յարութեան... և ապա Պա[Վ]ք Սրբոյն Յակոբայ, բայց տաւնքս լինին:

Բշ. Մինասայ և Երմոգինի և Գրափոսի

Գշ. Սրբոց առաքելոց Բարթողոմէոսի և Յուդայի

Եշ. Եւստուատիոսի, Աւքսենտիոսի, Եգենիոսի, Մարդարիոսի և Ուրբաստի

Էշ. Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետի և Մարուգէի ճգնաւորի» և Մելի եպիսկոպոսի»: Նախ Ստեփանոս Գուլեբրիցանցը Տօնացույցում վկայում է Սուրբ Յակոբի պահքի գոյութիւնը արդեն 1292 թվականին, ապա Հնագույն Տոնացույցի երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ տալիս է Բարդուղիմեոսի և Յուդայի Հիշատակի օրը, որը տեղափոխել և Փոխման Աստուածածնից հետո եկող 14-րդ օրից այս երեքշաբթի, իսկ Տարագրոսին և այլոցն փոխադրել է Սուրբ Խաչից Հաշված 6-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթից: Շաբաթ օրվա տակ ավելացրել է Մելի եպիսկոպոսի Հիշատակի օրը, որը Հնագույն տոնացույցում գրված է Սուրբ Խաչից Հաշված 9-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի կանոնի տակ:

752 թվահամարի գրչագիրը հետևել է 179 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութեանը միայն երկուշաբթի օրվա կանոնի վրա ավելացրել է. «Գամաւոր աղքատացն Յոհաննու և Աւէքսիանոսի» (էջ 176ա) Հիշատակի օրը: Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերը և մասամբ

¹ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 4164, էջ 212ա, 4874, 5436, էջ 192ա և այլն:

² Տե՛ս Ձեռ. N°N° 5440, էջ 184ա-բ, 9046, էջ 20բ, 4962, էջ 121բ-122ա, 587, էջ 160ա, 2338, էջ 5ա, 2025, էջ 2ա, 510, էջ 297ա, 2024, էջ 3ա, 720, էջ 228ա, 754, էջ 194ա, 2030, էջ 1ա, 509, էջ 369ա, 2027, էջ 8ա, 2029, էջ 5ա, 2028, 5ա և այլն:

ճաշոցները հետևել են 752 թվահամարի գրչագրին¹: Որոշ ճաշոցներ երկուշաբթի օրվա տակ տվել են Նիկողայոսի Հայրապետի Հիշատակի օրը, իսկ երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ տեղափոխել են երկուշաբթի օրվա սրբերի Հիշատակի օրը²: Իսկ Բարդուղիմեոս և Յուդա առաքյալների Հիշատակի օրը ինչպես նշեցինք վերևում, տեղափոխել են նախորդ շաբաթ օրվա կանոնի տակ, Նիկողայոսին դրել են երկուշաբթի օրվա տակ, իսկ այդ օրվա կանոնը տեղափոխել երեքշաբթի, մնացած կանոններում հետևել են 752 թվահամարի գրչագրին: Վերջինիս կանոններն է ընդունել նաև Միմեոն Երևանցին, միայն երեքշաբթի օրվա կարգից հանել է և տեղը դրել այլ սրբերի Հիշատակի օրեր, այն է՝ «Երեքշաբթի, Սրբոցն Կուռնելիոսի Հայրապետին և Շմաւօնի ազգականին Քրիստոսի, որ խաչեցաւ յերուսաղէմ, Պողիկարպոսի Հայրապետին Ձմիւնոյ և սրբոյ վկայիցն, որք յԱրևելս կատարեցան»:

Միմեոն Երևանցին Հիշյալ սրբերի Հիշատակի օրերը միացրել է մեկ կանոնի տակ վերցնելով նախորդ տոնացույցերից հատկապես 752 թվահամարի և նրանից հետո ընդօրինակված գրչագրերից, որտեղ վերոհիշյալ սրբերի Հիշատակի օրը գրված է Հունվարի 13-ից հետո և Առաջավորաց Բարեկենդանից առաջ տոնվող սրբերի մեջ:

759 թվահամարի Տոնացույցում հաջորդ շաբաթ տոնվող սրբերի շարքը ներկայացրել է այսպես. «Ջկնի Յիսնակամտի Հինգերորդ կիրակէ յարութեան»

Բշ. Իգնատիոսի Հայրապետի...

Գշ. Թեոպոմպոսի եպիսկոպոսի և Թեոմիայ կախարդի և չորից զինուորացն՝ Բասոսի Եւսեբի, Եւտիքի և Բասիլիդեայ և բազում վկայից ազգականաց նոցա...

Եշ. Աղդէի Հայրապետի աշակերտի Թադէոսի առաքելոց

Էշ. Դոմնայի կուսի և Ինդոսի Ներքինոյ և Գղերիկոսի քահանայի և երկույ բիւրոց, որք ի Նիկոմիդա հրով կատարեցան» (էջ 177ա):

179 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութիւնը հիմնականում համարժեք է նախորդին միայն երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացրել է «և այլ վկայից և Վարք Թէոդորոսի վկայի»: Վերջինս հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերում բացակայում է: Բացառութիւն է կազմում 4874 թվահամարի գրչագիրը: Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերն ու ճաշոցները հիմնականում պահպանել են վերոհիշյալ կանոնները³: Որոշ տոնացույցեր և ճաշոցներ ունեն ավելացումներ: Այսպես 4107 թվահամարի գրչագիրն երկուշաբթի օրվա տակ ավելացրել է Պողիկարպոսի անունը, 4874 թվահամարի Տոնացույցում երեքշաբթի օրվա տակ ավելացրել է «Ղուկիանի և որք ընդ նմա կատարեցան և վարք Թեոդորո վկային»: 4107 թվահամարի գրչագրին հինգշաբթի օրվա մեջ ավելացվել է Թադեոս առաքյալի, իսկ 7203 տոնացույցը թերևս Աբգար թագավորի անունը Աղդէ Հայրապետի Հիշատակի կապակցութեամբ Աբգարի թղթի կարգալու պատճառով: 4514, 939 և 4698 թվահամարների ճաշոցները շաբաթ օրվա տակ ավելացրել են Մարիանէ կույսի Հիշատակի օրը: 4514 թվահամարի ճաշոցը շաբաթ օրվա կանոնի տակ ունի նաև «Ջեննի գինուորի եւ Գորդեոսենցն» հավելումը:

Միմեոն Երևանցին տվել է հետևյալ կարգով «Չորրորդ կիրակէ (= 5-րդի) Յիսնակին...

Երկուշաբթի տօն է սրբոց Հայրապետացն Իգնատիոսի և Աղդէի և Մարութայի եպիսկոպոսին

¹ Տե՛ս Ձեռ. N°N 5667, էջ 142բ-143բ, 7203, 9838, 4164, էջ 212բ-213ա, 4874, 6952, էջ 292ա-բ, 5440, էջ 220բ, 4514, էջ 393ա-395ա, 7741, էջ 454ա-458բ և այլն:

² Տե՛ս Ձեռ. N°N° 4107, էջ 862-873, 939, էջ 523բ-528բ, 4506, էջ 407ա-բ, 4698, էջ 314ա-316բ և այլն:

³ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 176ա-բ, 5667, էջ 143ա-բ, 7203, 9838, էջ 182ա, 4164, էջ 213ա, 4874, 4514, էջ 395բ-399ա, 7741, էջ 459ա-464ա, 4107, էջ 876-886, 939, էջ 529բ-534բ, 4649, էջ 318ա-320ա և այլն:

Երեքշաբաթ՝ Արբոյն Թէոպոպայ եպիսկոպոսին և Թէոփնայ վկային և չորից զինուորացն՝ Բասոսի, Եւսեբի, Եւտիբի և Բասիլիդեայ

Հինգշաբաթ՝ Արբոց կուսանացն Ինդոսի և Դոմնայի և Գղերիկոսի քահանայի և երկուց բերրոցն, որք այրեցան եկեղեցին Նիկոմեդացւոցն

Շաբաթ՝ Տօն է նախավկային և անդրանիկ թագաւորին մերոյ սրբոյն Աբգարու» (էջ 303-307):

Ինչպես նկատելի է երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացրել է Ադդէի և Մարութայի եպիսկոպոսի Հիշատակի օրերը, որից առաջինը նույն շաբաթվա Հինգշաբթիից տեղափոխել է երկուշաբթի, իսկ 2-րդում տեղափոխել է Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի միջև տոնվող սրբերի Հիշատակի օրերից:

Երեքշաբթի օրվա կանոնը թողել է նույնությամբ: Շաբաթ օրվա կանոնը տեղափոխել է Հինգշաբթի: Աբգար թագավորի Համար սահմանել է առանձին տոն, որը դրել է շաբաթ օրը ըստ երեւույթին ազդվելով 7203 թվահամարի և նրան Հարող տոնացույցերից, որտեղ Հինգշաբթի օրվա կանոնի տակ ավելացրել էին Աբգար թագավորի Հիշատակի օրը: Այլ խոսքով, Սիմեոն Երևանցու կատարած խմբագրութունը ակնհայտ է նախորդ տոնացույցերի Համեմատ: Ասենք, որ քննարկվող շաբաթվա որոշ տոներ միացվում էին միմեանց, երբ Յիսնակամուտը ընկնում էր Նոյեմբերի 19-ին, 20-ին և 21-ին: Այսպես, Հինգշաբթի և շաբաթ օրերին նախատեսված սրբերի Հիշատակը կատարում էին մեկ կանոնի տակ երեքշաբթի կամ Հինգշաբթի օրը, որովհետև Ավագ տոներից առաջինը պետք է կատարեին Հինգշաբթի կամ շաբաթ օրը, թեև տոնացույցերը այդ կապակցությամբ որևէ բացատրութուն չեն տալիս: Բացի այդ երբ Յիսնակամուտն ընկնում էր Նոյեմբեր 15-ին և 16-ին քննարկվող Հատվածից հետո մինչև Ավագ տոները մնում էր մեկ կամ երկու տոների օր, որի Համար Հնագույն տոնացույցերը սրբերի տոները չեն նախատեսել, իսկ Սիմեոն Երևանցին ավելացրել է այդ Հաշվածը սրբերի տոներով, այն է «Հինգերորդ (= 6-րդ) կիրակի Յիսնակին...»

Երկուշաբաթ՝ Արբոցն Աբրահամու և Խորենայ և անարծաթ բժշկացն Կողմայի և Դամիանոսի:

Երեքշաբաթ՝ Արբոց Աստուածատրոյ վկային»:

Հիշյալ սրբերի Հիշատակի օրերը տեղափոխել է Վարդավառից հետո եկող երկուշաբաթի և երեքշաբթի օրերի կանոններից նույնությամբ, որը նա տարել էր Վերափոխման Աստուածանի 4-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ: Դրանք առկա են Հնագույն և հետագա տոնացույցերում, որոնք կամ տոնվում էին կամ Յայսմաւուրքների նշված օրերին էին կատարվում կամ տեղափոխվել են այս Հատված:

Տոնացույցերի վերջը տալիս ենք ամբողջությամբ, որովհետև տոների շարքը կախված էր Ճրագալույցի շաբաթվա օրվանից, ինչպես և Յիսնակամտի կիրակիից: Ասենք, որ Յիսնակամտի կիրակիից Հաշված մինչև Ճրագալույց (ներառյալ) օրերի քանակը տարբեր էր: Այսպես երբ Յիսնակամուտը Նոյեմբերի 15-ին էր ընկնում ճրագալույցը ներառյալ 52 օր էր, Նոյեմբերի 16-ի դեպքում՝ 51 օր, Նոյեմբերի 17-ի դեպքում՝ 50 օր, Նոյեմբերի 18-ի դեպքում՝ 49 օր, Նոյեմբերի 19-ի դեպքում՝ 48 օր, Նոյեմբերի 20-ի դեպքում՝ 47 օր և Նոյեմբերի 21-ի դեպքում՝ 46 օր, այսինքն երկու պահերի և տոների Համար մնում էր 6 շաբաթ և երեք օրից մինչև 7 շաբաթ և երկու օր: Իսկ Ավագ՝ տոները, ինչպես կտեսնենք, ոչ միայն Յիսնակամտից Հաշված 6-րդ կիրակիից հետո, այլ տեղափոխվում էին 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթվա վերջին երկու տոների օրերը:

Տեսնենք ինչ են Հաղորդում Տոնացույցերի տարբեր խմբագրութուններ:

759 թվահամարի Տոնացույցում գրված է. «Ձկնի Յիսնակամտին վեցերորդ կիրակի եւ առաքելոցն տաւներն լինին: Քանզի Յարութեան (= Ծննդեան) պահէքն յետ Դ աւր ուտիք Համարեա, զատի չորեքշաբաթ և յուրբաթէ և ի կիրակիէ»:

Առաջին՝ Դաւթի մարգարէի և Յակովբայ առաքելոյ եղբաւրն Տեառն. Դեկտեմբեր/ ԻԵ:

Իսկ երկրորդ տաւն. Արբոյն Ստեփանոսի նախավկայի, Դեկտեմբեր/ ԻԷ:

Երրորդ տաւն. Արբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պաւղոսի, Դեկտեմբեր/ ԻԸ:

Չորրորդ տաւն. Յովհաննու և Յակովբայ Դեկտեմբեր/ ԻԹ: Եւ ի նոյն աւուրս Բարեկենդան է Յայտնութեան Տեառն: Թէ պահէք Հանդիպի Բարեկենդանին աւրն Հարցն/ յԶԲ, որ ապրեցուց: Յարութեան պահոցն շաբաթն աւրն Արբոյ Բարսղի և եղբաւր նորին Գրիգորի Նիւսացոյ և սրբոյն Սեղբեստրոսի Հոռվմայ Հայրապետի և արթա Եփրեմի, Յունուարի/ Ա:

Կիակէն յարութեան... և աւրս ի Յարութեան պահէքն Հանդիպի...

Եւ... և ապա զկնի պահոցն.

Յունուարի Ե Ճրագալույց է» (էջ 177ա-բ):

179 թվահամարի տոնացույցում գրված է. «Վեցերորդ կիրակի յարութեան. Հարց/ ՉԳ. որ յաւիտեն եւ առաքելոցն տաւներն լինի: Քան զՅայտնութեան պահէքն յառաջ Գ (ուղղել՝ Դ) աւր ուտիք Համարեա, յոր զտաւնսդ առնես: Յառաջ Դաւթի և Յակովբայ, և ապա Ստեփանոս] նախավկայի, եւ ապա Պետրոսի և Պաւղոսի, եւ ապա Յովհաննու և Յակոբայ, և է ասի Դեկտեմբեր ԻԹ, և ի նույն աւուրս է Յայտնութեան Բարեկենդանն: Պահոց շաբաթն աւրն և է Յունուարի Ա. Բարսղի Կեսարացւոյ և եղբաւր նորին Գրիգորի Նիւսացւոյ և Սեղբեստրոսի Հոռմայ Հայրապետի և արթա Եփրեմի ասորւոյ»:

Կիրակի յարութեան/ Հարց/ ԳԿ նախայայլիր

Յունուարի Ե Ճրագալույց...»:

752 և 5667 թվահամարների Տոնացույցերում կարդում ենք. «է կիրակի (2 կիրակի) Հ. ԳԶ. կամաւորու, ապա յառաջ քան զյայտնութեան պահէքն Դ աւր Համարեայ] առանց Դչ և Զչ [և կիրակի], յորում արասցես զաւագ տաւներս՝ վկա [ՍԲ] Ծննդեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ.

Առաջինն՝ Դաւթի մարգարէին և Յակոբայ առաքելոյ, զոր այլ ազգիք ծնունդ առնեն, ի Դեկտեմբեր/ ԻԵ:

Երկրորդն՝ Ստեփանոսի նախավկայի, ի Դեկտեմբեր/ ԻԶ:

Երրորդն՝ Պետրոսի և Պաւղոսի գլխաւորաց առաքելոցն, ի Դեկտեմբեր/ ԻԷ:

Չորրորդ՝ Յովհաննու և Յակոբայ որդւոց որոտմանց, Դեկտեմբեր/ ԻԹ [ԻԸ] Յայտնութեան Բարեկենդանին կիրակի... եւ Յայտնութեան պահոցն...

Շաբաթ. Բարսղի Կեսարոյ եպիսկոպոսի և եղբաւր նորին Գրիգորի Նիւսացո և Սեղբեստրոսի Հայրապետի և Աբրա[յ] Եփրեմի... Կիրակի/ Թէ ի պահէքն Հանդիպի Հ. ԴԶ. միածին որդի» (էջ 176ա-բ և էջ 144ա-բ):

2092 թվահամարի Տոնացույցը տալիս է հետևյալ բացատրութունը. «... ապա յառաջ յայս մեջս Դ աւր Համարես առանց կիրակիին, Դչի, եւ ուրբաթ, որ զմեծ տաւներն տաւնես եւ այսպէս տաւնէ: Եւ յորժամ սկսանիս զմեծ տաւներս, թէ յառաջին աւրն Դեկտեմբեր ԻԵ լինի նա տաւնէ Դավթի մարգարէին եւ Յակոբայ առաքելոյն, որ ազգն Հոռվմայեցւոցն, յունաց եւ Վրաց եւ այլ քրիստոնեայք ծնունդ առնեն: Եւ թէ ամսոյն ԻԵ-ն չլինի նա դու յառաջ նախավկային տաւնէ, որ Դաւթի և Յակովբայ զորդ ի Ծննդեա[յն] աւրն գա Դաւթի մարգարէին և Յակովբայ առաքելոյն... Դեկտեմբեր ԻԵ, եւ ապա սրբոյն Ստեփանոսի նախավկային զիւր կարգն ասա, ի

Դեկտեմբեր ԻԷ, եւ ապա գլխաւորաց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պաւլոսի... եւ է Դեկտեմբեր ԻԸ, եւ ապա Յովաննու եւ Յակովբայ եղբաւր նորին առաքելոյ որդոցն որոտման... Դեկտեմբեր ԻԹ, եւ Բարէկենդան է Սրբոյ (Յ)այտնութեան:

Կիր(ակիր) թէ ի Բարեկենդանն գա...

Շաբաթ. Բարսղի Հայրապետին... Յունվարի Ա:

Սեղբեստրոսի Հոռմա Հայրապետին Յունվարի Բ տաւնէ: Յունվարի Ե. Ճրագալոյց է և - նախատաւանակ Մնրնդեանն Քրիստոսի Աստուծոյ, ըստ Հա[յոց մեծաց...] (էջ 230ա-231ա):

7203 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութիւնը բերել է 752-ի համարժեք տեղեկութիւններ, միաժամանակ բացատրում է.

«Շաբ[աթ] աւր, որ մէջն Հանդիպի Յայտնութեան պահոց Բարսղի տօնեա, և թէ շաբաթ աւր չհանդիպի դու Յունվարի Ա տաւնեա սրբոյն Բասիլիոսի Կեսարացոյն և Սեղբեստրոսի Հոռմայ Հայրապետի և Աբբա Եփրեմի...» (էջ 96 ն-բ):

4164 թվահամարի Տոնացույցի մեջ տալիս է հետևյալ բացատրութիւնը.

«Ով տօնասեր եղբայր ի մեջ առ, յորժամ Յայտնութեան Բարեկենդանն շաբաթ օր լինի կիրակի պահք կու լինի: Գիտացիր, որ այն տարի Բարսեղն ի իւր տեղն չի տօնվիր: Դու քան զաւագ տօներն յառաջ տօնէ, որ ի տեղն չմնայ. ԶԱբղէի ի յետս բեր հետ Իգնատիոսի տօնէ,

Բշի (երկուշաբթի) օր,

Գշբի (երեքշաբթի) Թէոմպոպայ եպիսկոպոսին

Եշբի (հինգշաբթի) կուսանացն ինդոսի և Դոմնայի տօնէ,

Շաբ[աթ] Բարսղի Կեսարու Հայրապետին տօնէ, որ ի տեղ չմնայ» (էջ 214բ-215ա):

4874 թվահամարի Տոնացույցում գտնում ենք հետևյալ բացատրութիւնը. «Վեցերորդ կիրակին...: Յայս միջոցս թէ այլ կիրակի Հանդիպի Դու զհարցն կամաւորութեամբն ասա...

Ապա յառաջ քան զՅայտնութեան պահքն Դ օր համարեա առանց չորեքշաբթի և ուրբաթ և կիրակէին և արա զաւագ տօներն (թվարկում է բերելով չորս ամսաթվեր իրար հաջորդականութեամբ Դեկտեմբեր 25-28)», որից հետո չորեքշաբթի Հանդիպի Հ. ԲԶ ասա... Հանապազ Յայտնութեան Բարեկենդանն Դեկտեմբերի ԻԹ է, թէ կիրակի Հանդիպի Հ. ԳԿ ասա... Եւ է որ օրապահք Հանդիպի դու մի ուտեր և մի տօներ՝ յառաջն տօն է և զԴեկտեմբեր ԼԱ աւր Համարէ, որ ի պահքն Յայտնութեան պահոցն առաջի օր... Երկրորդ աւուրս... Երրորդ աւուրն, Չորրորդ աւուրն... ուրբաթ... Շաբաթ. Սրբոյ Բարսեղի Կեսարացոյն եպիսկոպոսին և եղբոր նորին Գրիգորի Նիւսացոյն եւ Սեղբեստրոսի Հոռմայ Հայրապետին և Աբբա Եփրեմի...

Եւ թէ ի պահքն կիրակի Հանդիպի դու Հ. ԴԶ. ասա...» (էջ 199բ-200բ):

752 թվահամարի և նրան հարող տոնացույցերի նման են տալիս նաև այլ գրչագրեր¹:

Ճաշոցները տալիս են և ամսաթվերով և շաբաթվա օրերով և տոնացույցերի նման, բայց հիմնական տպավորութիւնն այն է, որ փորձել են տալ շաբաթվա օրերի կարգի տակ², թեև շաբաթվա մի քանի օր են նշել, այն էլ ոչ հաճախ: Այսպես, Հինգշաբթի օրվա տակ են տվել Պետրոսի և Պողոսի հիշատակի օրը, իսկ հաջորդ շաբաթվա, այսինքն «Յայտնութեան պահոցն շաբաթի աւրն. Բարսղի Հայրապետի» և այլոցն:

Սիմեոն Երևանցին հետևում է ավանդական կարգին: Նա գրում է. «Իսկ յառաջ քան զՅայտնութեան պահքն՝ չորս օր համարեա առանց չորեքշաբթի, ուրբաթի և կիրակէի ըստ ցուցման տարեգրոյն, յորս կատարիցես զաւագ տօնսն ի վկայու ծննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (էջ 308): Այնուհետև բերում է Ավագ չորս տոները, որից ավելացնում է «ի մեջ աւագ տօնից պատահեալ Չորեքշաբաթ, ուրբաթ և կիրակէ յառաջ քան զՅայտնութեան պահքն են սոքա» և բերում է այդ օրերի կարգը, որից հետո՝ «Եւ ապա պահք Մնրնդեան և Յայտնութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և տօնք ոչ լինի: Նա շարունակում է պահքի օրերի կանոնները տալով և «ի պահոց Շաբաթ օրն՝ տօն է սրբոցն Բարսղի Հայրապետին և եղբոր նորին Գրիգորի Նիւսացոյն, Սեղբեստրոսի Հոռմայ Հայրապետին և արբայ Եփրեմի խորին ասորւոյ» (էջ 313), որից հետո բացատրում է. «Ի կիրակէն՝ որ ի Յայտնութեան պահոցն Հանդիպիցի Հարց ԴԶ, և տալիս է «Կանոն ճրագալոցի ծննդեան Տեառն մերոյ մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» ու ավարտում տոնացույցի տոնական կարգը:

Ասենք հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ները Դեկտեմբերի վերջին կատարված տոները նշել են ամսաթվերով սկսած 5-րդ դարից մինչև հավանաբար 11-րդ դարը, երբ այդ տոներն էլ վերածվեցին շարժականի¹:

Հիշյալ տոները շարժականի վերածվելուց հետո փոխվեց ճրագալույցից առաջ ընկնող շաբաթների կարգը կապված մի դեպքում ճրագալույցի հաստատուն օրվա Հունվարի 5-ի և այդ օրվա մեջ տարեցտարի ընկնող շաբաթվա բոլոր օրերի, ինչպես և Յիսնակամտի Նոյեմբեր 15-21-ին ընկնող որևէ կիրակի նայած տարի, որի հետևանքով տոնական տարվա վերջին շաբաթները տոնվել են 7 տարբերակներով: Դրանք հետևյալներն են: Երբ Յիսնակամուտն ընկել է Նոյեմբերի 15-ին, նրանից հաջված 6-րդ կիրակին եղել է Դեկտեմբերի 20-ին, Երկուշաբթի ազատ օրեր են եղել, որը վաղ շրջանում չեն տոնել որևէ սրբի տոն, իսկ ուշ շրջանում տոնել են այլ տեղերից ավելացած սրբերի հիշատակները այն է՝ Աբրահամու և այլոցն, ինչպես և Աստուածատրոյ վկային, իսկ Հինգշաբթի ընկել է Դավիթ մարգարէի և Յակոբ առաքյալի տոնի օրը, որը եղել է Դեկտեմբերի 24-ին, այնուհետև Դեկտեմբերի 26-ին շաբաթ ընկել է Ստեփանոսի Նախավկայի հիշատակի օրը, 7-րդ կիրակին եղել է Դեկտեմբերի 27-ին, իսկ Դեկտեմբերի 28-ին, երկուշաբթի տոնել են Պետրոսի և Պողոսի հիշատակի օրը, Դեկտեմբերի 29-ին, երեքշաբթի ընկել է Յովհաննու և Յակոբա տոնը, ինչպես և Մնրնդեան Բարեկենդանը: Դեկտեմբերի 30-ին, չորեքշաբթի սկսել է Մնրնդեան Պահքը, իսկ Հունվարի 2-ին, շաբաթ, պահքին զուգահեռ տոնել են Բարսեղի և այլոց հիշատակի օրը: Հունվարի 3-ին ընկել է 8-րդ կիրակին, իսկ Հունվարի 5-ին, երեքշաբթի նշել են ճրագալույցը:

Նոյեմբերի 16-ին Յիսնակամուտն ընկնելու ժամանակ 6-րդ կիրակին ընկել է Դեկտեմբերի 21-ին Դեկտեմբերի 22-ին երկուշաբթի ազատ օր է եղել, և տոնել են Հիշյալ սրբերի տոներն ամբողջութեամբ մի Կանոնի տակ, իսկ Դեկտեմբերի 23-ին, երեքշաբթի ընկել է Դավթի և Յակոբի տոնը, Դեկտեմբերի 25-ին, Հինգշաբթի՝ Ստեփանոս Նախավկայի, որը որոշ հեղինակներ առաջարկել են տեղափոխութիւն կատարել, որպեսզի ավանդույթի համաձայն Դավթի և Յակոբի տոները ընկնեն Դեկտեմբերի 25-ին: Դեկտեմբերի 27-ին, շաբաթ Պետրոսի և Պողոսի, Դեկտեմբերի 28-ին՝ 7-րդ կիրակին, Դեկտեմբերի 29-ին, երկուշաբթի՝ Յովհաննու և Յակոբա, ինչպես և Մնրնդեան Բարեկենդանը, Դեկտեմբերի 30-ին՝ Մնրնդեան Պահքը, Հունվարի 3-ին շաբաթ՝ Մնրնդեան Պահքի վերջին օրը և Բարսեղի և այլոց հիշատակի օրը: Վերջապես Հունվարի 4-ին՝ 8-րդ կիրակին, իսկ Հունվարի 5-ին, Երկուշաբթի ճրագալույցը: Նոյեմբերի 17-ին Յիս-

¹ Տե՛ս Ձեռ. №№ 8633, էջ 116բ, 1591, էջ 332ա, 933, էջ 81բ, 9838, էջ 182բ-183ա, 2031, էջ 127ա, 6952, էջ 293ա, 5440, էջ 221ա-223ա, 4962, էջ 163բ-164ա, 5436, էջ 193ա-բ և այլն:

² Տե՛ս Ձեռ. №№ 4514, էջ 400ա-402ա, 936, էջ 118բ-134բ, 7741, էջ 464բ-478բ, 4107, էջ 880-918, 939, էջ 535բ-648բ, 4698, էջ 321ա և այլն:

¹ Տե՛ս Ձեռ. № 985, էջ 279ա-288բ, Վեհգետիկի 169 թվահամարի ձեռ., էջ 2989բ-308ա (Ս. Մեմենճեմյան, Աշխ. աշխ., էջ 567-588), Վեհգետիկի 285 թվ. ձեռ. (Աճո, էջ 596-606), 832, էջ 231բ-246բ, 5474, էջ 222ա-233ա և այլն:

նակամուտն ընկնելու դեպքում Դեկտեմբերի 22-ին՝ 6-րդ կիրակին, Դեկտեմբերի 23-ին, երկու-
շաբթի՝ Դավթի և Յակոբի հիշատակի տոնը, Դեկտեմբերի 24-ին, երեքշաբթի Ստեփանոս նա-
խավկայի, Դեկտեմբերի 26-ին հինգշաբթի՝ Պետրոսի և Պողոսի, Դեկտեմբերի 28-ին շաբաթ՝
Յովհաննու և Յակոբի, դեկտեմբերի 29-ին, 7-րդ կիրակի և Ծննդեան Բարեկենդանը, Դեկտեմ-
բերի 30-ին, երկուշաբթի՝ Ծննդեան Պահքը, Հունվարի 4-ին շաբաթ՝ Բարսղի և այլոցի և
Հունվարի 5-ին, կիրակի՝ Ճրագալոյցն:

Նոյեմբերի 18-ին Յիսնակամուտն ընկնելու դեպքում Բարսղի և այլոց տեղափոխել են
Դեկտեմբերի 22, շաբաթ, Դեկտեմբերի 23-ին, եղել է 6-րդ կիրակին, Դեկտեմբերի 24-ին, Եր-
կուշաբթի՝ Դավթի և Յակոբի տոնը, Դեկտեմբերի 25-ին երեքշաբթի՝ Ստեփանոս նախավկայի,
որը նույնպես կարող էին տեղափոխել իրար հետ: Դեկտեմբերի 27-ի, հինգշաբթի՝ Պետրոսի և
Պողոսի, Դեկտեմբերի 29-ին շաբաթ՝ Յովհաննու և Յակոբի և Բարեկենդան Ծննդեան, Դեկտեմ-
բերի 30-ին 7-րդ, կիրակի և Բարեկենդան Ծննդեան, Դեկտեմբերի 31-ին երկուշաբթի՝ Պահք
Ծննդեան: Այս դեպքում պահքի 1-ին օրը ընկնում է Դեկտեմբերի 31-ին: Հունվարի 5-ին, շա-
բաթ՝ Ճրագալոյց: Վերջինս շաբաթ ընկնելու դեպքում Բարսղի և այլոց տոնը տեղափոխել են:

Նոյեմբերի 19-ին Յիսնակամուտն ընկնելու դեպքում Դեկտեմբերի 17-ին, 5-րդ կիրակին
է ընկել, Դեկտեմբերի 21-ին, հինգշաբթի միացրել են Ադդէի և Դոմնայ և այլոց հիշատակի օ-
րերը և տոնել, իսկ Դեկտեմբերի 23-ին, շաբաթ ընկել է Դավթի և Յակոբի հիշատակի տոնը,
Դեկտեմբերի 24-ին՝ 6-րդ կիրակին, Դեկտեմբեր 25-ին՝ երկուշաբթի՝ Ստեփանոս նախավկայի
հիշատակի օրը, որը նույնպես կարող էին փոխել մեկը մեկով, դեկտեմբերի 26-ին, երեքշաբթի՝
Պետրոսի և Պողոսի, Դեկտեմբերի 28-ին, հինգշաբթի՝ Յովհաննու և Յակոբա, Դեկտեմբերի 29-
ին, ուրբաթ ընկել է Ծննդեան Բարեկենդանը, Դեկտեմբերի 30-ին, շաբաթ՝ Ծննդեան Պահքը և
հայտնի է, որ Բարսղի և այլոց համար շաբաթ օր է մնացել՝ Ճրագալոյցն ուրբաթ ընկնելու
պատճառով, որի համար հիշյալ օրն են տոնել, Դեկտեմբերի 31-ին՝ 7-րդ կիրակին, իսկ Հունվա-
րի 5-ին, ուրբաթ՝ Ճրագալոյց:

Նոյեմբեր 20-ին Յիսնակամուտն ընկնելու հետևանքով 5-րդ կիրակին ընկել է Դեկտեմ-
բերի 18-ին, դեկտեմբեր 22-ին հինգշաբթի տոնել են Ադդէյի և Դոմնայի հիշատակի օրը, վեր-
ջինիս տեղափոխելով հինգշաբթի, իսկ Դեկտեմբերի 24-ին, շաբաթ՝ Դավթի և Յակոբի, Դեկ-
տեմբերի 25-ին ընկել է 6-րդ կիրակին, Դեկտեմբերի 26-ին երկուշաբթի՝ Ստեփանոս նախավ-
կայի հիշատակի օրը, Դեկտեմբերի 27-ին, երեքշաբթի, Պետրոսի և Պողոսի տոնն էր, Դեկտեմբե-
րի 29-ին, հինգշաբթի՝ Յովհաննու և Յակոբի, ինչպես և Ծննդյան Բարեկենդանը, Դեկտեմբերի
30-ին ուրբաթ՝ Ծննդեան Պահքը, Դեկտեմբերի 31-ին շաբաթ պահքի հետ միասին Բարսղի և
այլոցն: Հունվարի 1-ին՝ 7-րդ կիրակին, իսկ Հունվարի 5-ին, հինգշաբթի՝ Ճրագալոյց:

Վերջապես, երբ Յիսնակամուտն ընկել է Նոյեմբերի 21-ին, 5-րդ կիրակին եղել է Դեկ-
տեմբերի 19-ին, Դեկտեմբերի 20-ին երկուշաբթի տոնել են Իգնատիոսի և այլոցն, իսկ Դեկտեմ-
բերի 21-ին երեքշաբթի վաղ շրջանում հավանաբար տոնել են Թեոպոմպոսի..., Ադդէի և Դոմն-
այի... երեք կանոն միացնելով մեկ օրվա մեջ, իսկ ուշ շրջանում՝ Աբգարի թագավորի հիշատա-
կը, Դեկտեմբերի 23-ին հինգշաբթի՝ Դավթի և Յակոբի, Դեկտեմբերի 25-ին, շաբաթ՝ Ստեփա-
նոս նախավկային, որը նույնպես կարող էին փոխարինել մեկը մյուսով: Դեկտեմբերի 26-ին
ընկել է 6-րդ կիրակին, Դեկտեմբերի 27-ին, երկուշաբթի, Պետրոսի և Պողոսի, Դեկտեմբերի 28-
ին երեքշաբթի՝ Յովհաննու և Յակոբի Դեկտեմբերի 29-ին չորեքշաբթի Ծննդեան Բարեկենդան,
Դեկտեմբերի 30-ին հինգշաբթի՝ Ծննդեան պահքը, Հունվարի 1-ին, շաբաթ՝ պահքի հետ միա-
սին Բարսղի և այլոցն, Հունվարի 2-ին, 7-րդ կիրակի, Հունվարի 5-ին չորեքշաբթի՝ Ճրագա-
լոյց:

Եթե տոնացույցերն ու ճաշոցները տվել են բացատրություններ միայն որոշ ընդհանրաց-
նող տարբերակի և մասամբ առանձին դեպքերի համար, ապա Սիմեոն Երևանցու տոնացույցի

ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ առկա է 7 տարբերակ հիշյալ տոնական շաբթի կա-
տարման համար նայած որ տարին է ընկել: Բացի այդ հնագույն «Կանոնք»-ներում վկայված
ամսաթվերից մի մասն ընդհանրապես չի կրկնվել, իսկ մյուս մասը որոշ տարիների կրկնվել է,
իսկ որոշ տարիների փոխվել՝ դառնալով շաբթական ամսաթիվ:

Այսպիսով, տոնացույցերի և ճաշոցների ուսումնասիրությունը բացահայտում է մի շարք
օրինաչափություններ, որոնք չեն բացատրվել, սակայն կարևոր են տոնական տարվա կարգը
պահպանելու և օգտագործելու համար, մանավանդ Սիմեոն Երևանցու խմբագրած տոնացույցը
գործում է և այսօր և գործելու է հեռանկարում:

Հայոց Հնագույն տոնացույցերի և նրա խմբագրությունների ուսումնասիրությունը ցույց
է տալիս, որ տոնական տարվա մեջ կատարվել են տեղափոխություններ կախված Ջատիկի,
Փոխման Աստուածածնի, Սուրբ Խաչի, Յիսնակամտի և Ճրագալոյցի օրերից: Հիմնական փոփո-
խությունները հետևյալներն են: Ջատիկը Մարտի 22-ին, 23-ին, 24-ին կատարելու դեպքում
տոնական տարվա մեջ մնում էին ազատ օրեր Վարդավառ - Փոխման Աստուածածնի հատվա-
ծում: Աստուածածնի պահքին նախորդող երկու շաբաթ կամ 8 օր (Սիմեոն Երևանցու «Տօնա-
ցույց»-ում՝ 12 օր), որտեղ տեղափոխել են Հունվար 13-ից հետո և Առաջավորի Բարեկենդանից
առաջ տոնվող սրբերի հիշատակի օրերն ամբողջությունում, մեկ տոնական օրվա մեջ երկու կանոն
կատարելով, քանի որ Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակին ընկնում էր Քրիստոսի Ծննդեան և
Աստուածայայտնութեան ութ օրերի հետ և տոնելի օրեր չէին մնում: Սիմեոն Երևանցու տոնա-
ցույցում միայն Հովհաննես Մկրտչի տոնը տեղափոխել են Հունվար 17-ին, 18-ին և 19-ին
Սուրբ Սարգսի տոնի տեղը, իսկ նրան տեղափոխել են հաջորդ երկուշաբթի:

Ասենք նաև, որ Ջատիկը Մարտի 22-ին համընկնելու ժամանակ երկու տոնական օր էր
մնում Ավագ տոներից առաջ, որտեղ վաղ շրջանում տոներ չեն կատարել, իսկ ուշ շրջանում
տոներ նախատեսվել են տեղափոխելով տարվա այլ հատվածներից հատկապես Վարդավառի
տոնական օրերը ավելանալուց՝ 3 օր դառնալով հետո երկուշաբթի և երեքշաբթի օրվա կանոն-
ների տակ տոնվող սրբերի հիշատակի օրը տեղափոխվեց այդ օրերին, որին Սիմեոն Երևանցին
ավելացրեց Աբգար թագավորի հիշատակի օրը՝ առանձին կանոնի տակ՝ Դեկտեմբերի 21-ին:

Ջատիկը Մարտի 25-ին նահանջ տարում կատարելու ժամանակ մեկ տոնական օր էր
մնում Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիից առաջ և Հունվարի 13-ից հետո: Սկզբնական շրջա-
նում սրբերի երեք կանոն միացրել են և տոնել են մեկ օրում, իսկ 14-րդ դարից հետո այն զբա-
ղեցրեց Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը, իսկ մյուս սրբերի կանոններն ամբողջությամբ տե-
ղափոխվել են Վարդավառ - Աստուածածնի հատված, որտեղ Աստուածածնի պահքից առաջ
մեկ շաբաթ կամ չորս օր ավելացել է և սրբերի մի մասի հիշատակի օրերը կատարել են այդտեղ,
իսկ մյուս մասը տեղափոխել են Փոխման Աստուածածնի - Սուրբ Խաչի հատված, որովհետև
Սուրբ Խաչի Պահքից առաջ ընկնող մեկ շաբաթ կամ չորս օր ավելացրել է: Պարզ է, որ սրբերի
տոները կատարել են մեկ օրվա մեջ դնելով երկու կանոն:

Նույն օրինաչափությունը առկա է, երբ Ջատիկը կատարվել է Մարտի 27-ին, միայն այս
դեպքում 4 օր կամ մեկ շաբաթ ավելանում էր նաև Յիսնակամտից առաջ: Վաղ շրջանում այդ
ավելացած օրերին տոներ չեն նախատեսվել, իսկ հետագայում լրացրել են նաև այդ հատվածը
«աւելորդաց» տոներով:

Ջատիկը Մարտի 28-ին կատարելու ժամանակ Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիից առաջ
և Հունվարի 13-ից հետո ավելացել է երկու տոնական օր, որը հնագույն շրջանում օգտագոր-
ծել և տոնել են սրբերի երեքական կանոնները միացնելով մեկ օրվա մեջ, իսկ 14-րդ դարից հետո
մեկ օրը հատկացվել է Հովհաննես Մկրտչին, իսկ մյուս օրում նույնպես երեք կանոն միացնելով
տոնել են շաբթի առաջին երեք կանոնների սրբերի հիշատակները: Սրբերի հիշատակի մյուս կա-

նունները տեղափոխվել են, ինչպես Աստուածածնի պահպանող առաջ ընկնող շաբաթը, որը ավելին էր նախատեսված տոներից մեկ շաբաթով կամ 4 օրով, այնպես է Յիսնակամտի կիրակիից առաջ, որտեղ ևս ավելացել է 4 տոների օր կամ մեկ շաբաթ. Սիմեոն Երևանցու Տօնացույցում քննարկող շաբաթում նախատեսվել է սրբերի հիշատակի կանոններ:

Չատիկը Մարտի 29-ին կատարելու դեպքում Առաջավորի կիրակիից առաջ և Հունվարի 13-ից հետո ավելացել է երկու տոների օր, իսկ նահանջ տարիների համար՝ 3, որոնք իրացրել են նույն սկզբունքով ինչպես Մարտի 28-ի ժամանակ: Մյուս սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխվել են Վարդավառ-Աստուածածնի միջև, որտեղ ավելացել է մեկ շաբաթ կամ 4 օր: Հարկ է նշել, որ Չատիկը Մարտի 29-ին կատարելու դեպքում և Յիսնակամուտը Նոյեմբեր 15-ին ընկնելու ժամանակ Ավագ տոներից առաջ երկու տոների օր ավելացել է, որը վաղ շրջանում չի օգտագործվել, իսկ ուշ շրջանում տոնել են սրբերի հիշատակներ, ինչպես տեսանք տօնացույցերի և ճաշոցների խմբագրությունները քննարկելիս:

Չատիկը Մարտի 30-ին կատարելու ժամանակ հասարակ տարում երեք տոների օր է եղել Առաջավորաց Բարեկենդանի կիրակիից առաջ և Հունվարի 13-ից հետո, իսկ նահանջում՝ 4, որտեղ վաղ շրջանում երեքական կանոն միացրել են մեկ օրվա մեջ, իսկ 19-րդ դարից հետո մեկ օրը հատկացրել են Հովհաննես Մկրտչին, իսկ մյուս երկու (երեք) օրը տոնել են նույն սկզբունքով, իսկ մնացած սրբերի հիշատակի կանոնները տեղափոխել են Աստուածածնի պահպանող ընկնող ավելացած շաբաթը կամ 4 տոների օրերը: Սիմեոն Երևանցու մոտ այդ սկզբունքը չի պահպանվել: Այս դեպքում ևս Ավագ տոներից առաջ ավելացել է երկու տոների օր, որը իրացրել են նույն սկզբունքով, որի մասին խոսեցինք վերևում: Չատիկը Մարտի 31-ին և Ապրիլի 1-ին տոնելու դեպքում մեկ շաբաթ կամ 4 օր մնում է Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիից առաջ և Հունվարի 13-ից, իսկ Ապրիլ 1-ի նահանջ տարում՝ 5 օր, որտեղ սրբերի տոները նախապես կարող էին կատարել երեքական կանոնը մեկ օրվա մեջ, իսկ 14-րդ դարից հետո մեկ տոնական օր հատկացվել է Հովհաննես Մկրտչին, իսկ երեք (չորս) օր մյուս սրբերի հիշատակներին: Մնացած սրբերի հիշատակի կանոնները տեղափոխել են Վարդավառ - Աստուածածին հատված, որտեղ ավելացել է մեկ շաբաթ կամ 4 տոների օր: Սիմեոն Երևանցին չի պահպանել այդ սկզբունքը, այլ տվել է մեկական կամ խառը:

Չատիկը Ապրիլի 2-ին տոնելիս Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի և Հունվարի 13-ի միջև մնացել է հինգ տոների օր, որի ընթացքում երեքական կանոն մեկ օրում միացնելուց հետո տոնվում են տօնացույցում նախատեսված բոլոր սրբերի հիշատակի օրերը: 14-րդ դարից հետո հիշյալ դեպքում մեկ օր հատկացվել է Հովհաննես Մկրտչին, որի հետևանքով ավելացել են երկու սրբերի հիշատակի կանոն, որը կարող էին տեղափոխել փոխման Աստուածածնի-Սուրբ Խաչի հատված, որտեղ ավելանում է մեկ շաբաթ կամ 4 տոների օր: Հասկանալի է, որ այդտեղ կարող էին տոնել ուրիշ սրբերի հիշատակի օրեր ևս վերցնելով Յայսմավուրքից: Սիմեոն Երևանցին չի պահպանել զույգ-զույգ տոնելու կարգը այլ տվել է մեկական կամ խառը: Ասենք նաև, որ Յիսնակամուտը Նոյեմբերի 19-ին ընկնելու պատճառով Ադգեի և Դոմնայի կանոնները տոնվում են միասին հինգշաբթի օրվա տակ, որպեսզի Ավագ տոներից առաջինին տեղ լինի տոնացույցում:

Չատիկը Ապրիլի 3-ին լինելու դեպքում նույն օրինաչափությունն է գործում ինչ Ապրիլ 2-ի ժամանակ Ապրիլ 3-ին 6 տոների օր է լինում նահանջ տարիներին, միայն 4 տոների օրերը ավելանում են Սուրբ Խաչ-Յիսնակամտի հատվածի վերջին շաբաթում (Սուրբ Խաչը ընկնում է Սեպտեմբեր 11-ին, իսկ Յիսնակամուտը Նոյեմբերի 20-ին), որտեղ կարելի էր տոնել ավելորդ տոները: Այս դեպքում էլ Ավագ տոներից առաջ երկու տոնական կանոն միացվում և կատարվում է մեկ օրվա տակ, այն է՝ Հինգշաբթի, իսկ Շաբաթ օրը թողնվում Դավթի և Յակոբի հիշատակի տոնը կատարելու համար:

Չատիկը Ապրիլ 4-ին կատարելու ժամանակ Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև մնում է 6 տոների օր, որտեղ մեկ օրում երկուական և երեքական կանոններով տեղավորվում են սրբերի հիշատակի օրերը: Յիսնակամտից առաջ մեկ շաբաթ կամ 4 տոների օր է ավելանում, որովհետև Սուրբ Խաչը կատարվում է Սեպտեմբերի 12-ին, իսկ Յիսնակամուտը՝ Նոյեմբերի 21-ին: Այդ օրերը կարող էին օգտագործել Յայսմավուրքներում բերված սրբերի հիշատակները նշելու համար: Ասենք նաև, որ Ավագ տոները տոնելու համար ազատվում են հինգշաբթի և շաբաթ օրերը, իսկ այնտեղ նշված սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխվում են երեքշաբթի՝ երեք կանոններ միավորելով մեկ օրվա տակ:

Չատիկը Ապրիլի 5-ին տոնելիս Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև մնում էր հասարակ տարում 6, իսկ նահանջ տարում 7 տոների օրեր, որտեղ մեկ օրվա տակ երկուական կանոններով տեղավորվում են սրբերի հիշատակի օրերը, իսկ 14-րդ դարից հետո Հովհաննես Մկրտչի տոները առանձին կատարելու հետևանքով վերջին օրերին մեկ օրվա մեջ դրվել են երեքական կանոններ: Այլ խոսքով հիշյալ հատվածում սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխվում են: Յիսնակամուտը Նոյեմբերի 17-ին ընկնելու պատճառով, իսկ Սուրբ Խաչը Սեպտեմբերի 15-ին լինելու հետևանքով նախատեսված սրբերի հիշատակի օրերը ավելանում են, որի համար Յիսնակամտից առաջ երկու կանոն տոնում են մեկ օրում: Իսկ Ավագ տոների համար տեղ ստեղծելու նպատակով Ադգեի և Դոմնայի կանոնները միացրել են և տոնել հինգշաբթի օրը՝ շաբաթ օրը թողնելով 1-ին Ավագ տոնին:

Չատիկը Ապրիլի 6-ին ընկնելու դեպքում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև առկա են 7 տոների օրեր, իսկ նահանջ տարում՝ 8, որտեղ մեկ օրում տոնելով երկուական կանոն տեղափոխվում են սրբերի հիշատակի նշումները, իսկ 14-րդ դարից հետո վերջին օրերում մեկ օրում տոնել են երեքական կանոններով: Ավագ տոներից առաջ մնացել է երկու տոների օր, որը վաղ շրջանում չի օգտագործվել, իսկ ուշ շրջանում տոնել են սրբերի հիշատակները հատկապես տեղափոխելով Վարդավառի երկուշաբթիվա և երեքշաբթիվա կանոնները՝ Վարդավառի տօնը երեք օր կատարելու հետևանքով:

Չատիկը Ապրիլ 7-ին կատարելու ժամանակ Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև եղել է 8 տոների օր, որտեղ սրբերի հիշատակի օրերը նույնիսկ սկզբնամասում տոնել են մեկական կանոնով, իսկ ընդհանրապես մեկ օրում երկու կանոն միացնելով: Տօնական տարվա մնացած հատվածներում ավել օրեր չեն մնացել և որևէ տեղ կանոնները չեն միացել:

Չատիկը Ապրիլի 8-ին ընկնելու դեպքում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև հասարակ տարում՝ 9 և մնացել է 8 տոների օր իսկ նահանջ տարում կատարել են նույն օրինաչափությունը, ինչ Ապրիլ 7-ի դեպքում: Վարդավառից մինչև Աստուածածնի պահպանող շաբաթ է եղել, որի հետևանքով նախատեսված 4 շաբաթվա սրբերի հիշատակի կանոնները վերջին շաբաթում մեկ օրվա մեջ նշել են երկուական կանոններով, թեև վաղ շրջանում վերջին շաբաթվա սրբերի կանոնները նույնություն կարող էին տեղափոխել Փոխման Աստուածածնի և Սուրբ Խաչի միջև ընկնող հատված, որտեղ Սուրբ Խաչի պահպանող առաջ ավելանում է մեկ շաբաթ կամ 4 տոների օր: Հետագայում այս շաբաթվա օրերը զբաղված են, որովհետև Փոխման Աստուածածնի օրերն ընդլայնվել էին և դարձել 9 օր, որի հետևանքով այդ հատվածի սրբերի հիշատակի օրերը նույնություն տեղափոխվել են մեկ շաբաթով դեպի ետ: Ավագ տոների տեղ մնալու հետևանքով Ադգեի և Դոմնայի կանոնները միացրել են և տոնել հինգշաբթի օրը:

Չատիկը Ապրիլի 9-ին կատարելու ժամանակ Հունվար 13-ի և Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև եղել է 9 տոների օր, որտեղ սրբերի հիշատակի օրերը հիմնականում տոնել են նույն օրինաչափությունը, ինչպես Ապրիլ 8-ի դեպքում, միայն տոնական շաբթի սկզբնական հատվածում մի քանի կանոններ դրվել են առանձին-առանձին մեկ օրվա տակ, իսկ մնացած

դեպքում երկուական կանոն մեկ օրվա տակ: Վարդավառի Հատվածում նույնպես միացրել են և տոնել մեկ շաբաթվա մեջ, թեև Սուրբ Խաչի պահպանող առաջ մեկ շաբաթ կամ 4 տոնելի օրեր ավելացրել են և վաղ շրջանում կարող էին տեղափոխել հիշյալ Հատված: Ավագ տոներից առաջ նույնպես միացրել են մեկ օրվա տակ սրբերի երկու կանոն:

Ձատիկը Ապրիլ 10-ին տոնելու ժամանակ Հունվարի 13-ի և Առաջավորի Բարեկենդանի միջև Հասարակ տարում մնացել է 9 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 10, որն իրացրել են նախորդ օրերի նման: Վարդավառի վերջին երկու շաբաթների տոները նույնպես միացրել և կատարել են մեկ շաբաթվա մեջ: Սուրբ Խաչը Սեպտեմբերի 11-ին և Յիսնակամուտը Նոյեմբերի 20-ին ընկնելու պատճառով մեկ շաբաթ կամ 4 տոնելի օր ավելացել է Յիսնակամուտից առաջ, որտեղ կարող էին տոնել ավելորդաց տոները: Այս դեպքում էլ Ադդէի և Դոմնայի կանոնները միացրել են մեկ օրվա տակ՝ Ավագ տոներից 1-ին տեղ հատկացնելու հետևանքով:

Ձատիկը Ապրիլ 11-ին կատարելու ժամանակ Հունվար 13-ի և Առաջավորի Բարեկենդանի միջև եղել են 10 տոնելի օրեր, որտեղ տեղավորվել են սրբերի հիշատակի օրերը սկզբնական Հատվածում մեկական կանոններով, իսկ ավելի ներքևում մեկ օրվա տակ երկուական կանոններով: Վարդավառի վերջին երկու շաբաթվա սրբերի կանոնները միացրել են մեկ շաբաթվա տակ: Սուրբ Խաչը Սեպտեմբերի 12-ին, իսկ Յիսնակամուտը Նոյեմբերի 21-ին ընկնելու պատճառով Յիսնակամուտից առաջ ավելացել է մեկ շաբաթ կամ 4 տոնելի օր, որտեղ ավելացել են սրբերի հիշատակի օրեր, կամ տեղափոխել Վարդավառի երկու շաբաթվա և երեք շաբաթվա կանոնները կամ Յայսմավորքներից են ընտրել սրբերի հիշատակի օրերը: Այս դեպքում Ավագ տոների համար օրեր առանձնացնելու համար երեք կանոն տեղավորել են մեկ օրվա՝ Երեք շաբաթի տակ:

Ձատիկը Ապրիլ 12-ին ընկնելու դեպքում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև Հասարակ տարում լինում 10 տոնելի օր, իսկ նահանջում՝ 11, որտեղ Սրբերի հիշատակի օրերը սկզբնական օրերին տոնվում է մեկական կանոնի տակ, իսկ հաջորդ օրերը մեկ օրում երկուական կանոնով: Վարդավառից հետո եկող շաբաթների քանակը կրճատվելու հետևանքով վերջին երկու շաբաթվա սրբերի հիշատակի օրերը միացվում են մեկ շաբաթվա մեջ յուրաքանչյուր օր երկուական կանոններով: Իսկ Ավագ տոներից առաջ մնում է երկու տոնելի օրեր:

Ձատիկը Ապրիլ 13-ին կատարելու ժամանակ Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի մեջ Հասարակ տարում մնում են 11 տոնելի օրեր, իսկ նահանջում 12, որի հետևանքով այդտեղ դրված սրբերի հիշատակի օրերը տոնվում են մեկական կանոնների տակ, բացառությամբ վերջին երեք օրերը, որտեղ տոնում են երկուական կանոնով: Վարդավառի վերջին շաբաթում մեկ օրվա տակ տոնվում է երկուական կանոնով: Իսկ Ավագ տոներից առաջ մնում է մեկ տոնելի օր ավելի:

Ձատիկը Ապրիլի 19-ին լինելու դեպքում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև առակա 12 տոնելի օրեր, որտեղ սրբերի հիշատակի օրերը նշվում են մեկական կանոնով, բացառությամբ վերջին երկու օրը, որտեղ մեկ օրվա տակ տոնվում է երկու կանոն: Այստեղ ևս Վարդավառի վերջին շաբաթում Աստուածածնի պահպանող առաջ երկու շաբաթվա համար նախատեսված սրբերի հիշատակի օրերը տոնում են մեկ օրում երկուական կանոնով: Տարվա մեջ մնացած Հատվածներում ավելի կամ պակաս օրեր չեն լինում:

Ձատիկը Ապրիլի 15-ին կատարելու ժամանակ Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիից առաջ Հասարակ տարում լինում է 12 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 13, որի շնորհիվ սրբերի հիշատակի օրերը հիմնականում տոնվում են մեկական կանոնով, բացառությամբ և է կազմում վերջին երկու օրը, որտեղ երկուական կանոնով են տոները կատարում:

Վարդավառի յուրաքանչյուր օրվա տակ ընկնում է երկու կանոն, որովհետև սրբերի տոներին մնում է երկու շաբաթ կամ 8 տոնելի օր: Սուրբ Խաչի պահպանող առաջ մեկ շաբաթ կամ չորս տոնելի օր ավելանում է, որտեղ կարող էին տոնել Վարդավառից հետո եկող որոշ սրբերի հիշատակի օրերը, եթե չէին ուզում տոնել մեկ օրում երկուական կանոնով:

Ձատիկը Ապրիլի 16-ին կատարելու դեպքում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև առակա է 13 օր, որտեղ սրբերի հիշատակի օրերը հիմնականում տոնել են մեկական կանոնով, բացառությամբ վերջին օրվա, որտեղ տոնվել է երկու կանոնով: Այս դեպքում էլ Վարդավառի յուրաքանչյուր օր տոնվել է երկուական կանոնով՝ 16 օրվա փոխարեն 8 օր ունենալու պատճառով: Թեև հիշյալ որոշ սրբերի հիշատակի օրեր կարող էին տեղափոխել սուրբ Խաչի պահպանող առաջ ընկնող մեկ շաբաթվա մեջ, որն ավելացել է վաղ շրջանում օգտագործված տոնացույցում: Ավագ տոներից առաջ հինգ շաբաթի օրվա տակ տոնվում է երկու կանոնով:

Ձատիկը Ապրիլ 17-ին լինելու ժամանակ Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիից առաջ Հասարակ տարում առակա է 13 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 14, սրբերի հիշատակի օրերը տոնվում են մեկական կանոնով, բացառյալ վերջին օրը, որտեղ տոնվել է երկու կանոն: Այս դեպքում էլ Վարդավառի Հատվածում մեկ օրում տոնվում է երկուական կանոնով, թեև որոշ տոներ կարող էին տեղափոխել Յիսնակամուտից առաջ ընկնող ավելացված մեկ շաբաթում կամ չորս տոնելի օրերում: Ավագ տոների համար Ադդէի և Դոմնայի հիշատակի օրերը միացվում է մեկ կանոնի տակ:

Ձատիկը Ապրիլ 18-ին կատարելու դեպքում Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև առակա է 14 տոնելի օր, որում ամբողջպես մեկական կանոնի տակ տոնվել է նախատեսված սրբերի հիշատակի օրը: Այս դեպքում էլ Վարդավառից հետո նախատեսված սրբերի տոները նշվել են երկուական կանոններով: Թեև Յիսնակամուտից առաջ մեկ շաբաթ կամ չորս տոնելի օրվա մեջ կարող էին տոնել: Ավագ տոներից առաջ ընկնող հիշատակի օրերը տեղափոխվում են երեք շաբաթի՝ Թեոպոմպոսի և այլոց կանոնի տակ:

Ձատիկը Ապրիլի 19-ին տոնելու ժամանակ Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև Հասարակ տարում ընկնում են 14 օրեր, իսկ մեկական կանոնի տակ նշել են նախատեսված սրբերի հիշատակի օրերը: Այս դեպքում էլ Վարդավառից հետո սրբերի հիշատակի օրերը երկուական կանոնով են տոնել: Ավագ տոներից առաջ երկու տոնելի օրեր են ավելանում:

Ձատիկը Ապրիլի 20-ին կատարելու դեպքում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև Հասարակ տարում առակա է 15 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 16, որտեղ ոչ միայն մեկական կանոնով տոնել են նախատեսված սրբերի հիշատակի օրերը, այլև մեկ տոնական օր Հնագույն տոնացույցում ավելանում է: Այդ է պատճառը, որ հետագա տոնացույցերում ավելացրել են նոր սրբերի անուններ նշված Հատվածում: Այդպես է նաև Ապրիլ 21-25-ի Ձատիկի կատարման ժամանակ: Այս դեպքում էլ Վարդավառի Հատվածի տոները նշել են երկուական կանոնով: Իսկ Ավագ տոներից առաջ մնացել է ավելի մեկ տոնելի օր:

Ձատիկը Ապրիլի 21-ին կատարելու ժամանակ թե հասարակ, թե նահանջ տարիներում առակա է 16 տոնելի օր և երկու տոնելի օր ավելացրել է Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև: Այս դեպքում էլ Վարդավառից հետո եկող սրբերի տոները կատարելի են մեկ օրվա տակ երկուական կանոններով: Տոնական տարվա մյուս Հատվածներում ավելի կամ պակաս օրեր չեն եղել:

Ձատիկը Ապրիլի 22-ին տոնելու դեպքում Հասարակ տարում առակա է 16 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում 17, որտեղ նույնպես երկու (3) օր ավելանում է Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև: Վարդավառից հետո տոնել են մեկ շաբաթվա կամ 4 օրվա սահմաններում սրբերի հիշատակի օրերը երկուական կանոններով, իսկ մնացած սրբերի հիշատակի օրերը կարող

էր տեղափոխվել Սուրբ Խաչի պահպանող առաջ ընկնող շաբաթվա մեջ կամ Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի հատված, որովհետև այնտեղ մեկ շաբաթ կամ չորս տոնելի օր կամ 2 (3) տոնելի օրեր ավելացրել էր: Բացի այդ ավագ տոներից առաջ մեկ տոնական օր ավելացել է:

Զատիկը Ապրիլի 23-ին նշելիս Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի կիրակիից առաջ եղել է 17 տոնելի օր և ավելացրել է երեք տոնելի օրեր, որտեղ հետագա տոնացույցերում դրել են սրբերի նոր անուններ: Այստեղ ևս Վարդավառից հետո տոնել են 8 կանոններ չորս տոնելի օրվա մեջ, իսկ մնացած սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխել են Սուրբ Խաչի պահպանող առաջ ընկնող շաբաթվա մեջ կամ Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի կիրակիի միջև, որտեղ ավելացել էին տոնական օրեր: Այստեղ ևս Ավագ տոների համար Ադգեի և Դոմնայի հիշատակի օրերը միացել են մեկ օրվա տակ:

Զատիկը Ապրիլի 24-ին լինելու ժամանակ հասարակ տարում եղել է 17 տոնելի օր, իսկ նահանջում՝ 18, Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի կիրակիի միջև ավելացել է երեք (4) տոնելի օր: Այս դեպքում ևս Վարդավառի հատվածում մեկ շաբաթվա մեջ երկուական կանոնով տոնել են սրբերի հիշատակները, իսկ մյուս տոները տեղափոխել են Յիսնակամտի կիրակիից առաջ կամ Հունվար 13 և Առաջավորի միջև, որտեղ մեկ շաբաթ ավելացել է այդ տոնական տարում: Ավագ տոների համար այստեղ ևս Ադգեի և Դոմնայի հիշատակի օրերը միացրել են:

Զատիկը Ապրիլ 25-ին կատարելու ժամանակ եղել է 18 տոնելի օր Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի միջև ավելացել է 4 տոնելի օր, բայց վերջին օրն ընկել է Տեառնընդառաջի օրը, որը ամենայն հավանականությամբ սրբի տոն չի տոնվել: Վարդավառի հատվածում տոնել են միայն 4 տոնելի օր, իսկ մյուս սրբերի տոները տեղափոխել են Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի կիրակիի կամ Յիսնակամտից առաջ: Իսկ ավագ տոների համար երեքշաբթի օրվա տակ տոնել են 3 կանոնում եղած սրբերի հիշատակի օրը:

Միմեոն Երեւանցու «Տօնացոյց»-ի երկրորդ հատորում տոնական օրերը և նրանցում կատարված փոփոխությունները ներկայացվել է Տարեգրքով, այսինքն Զատիկի 35 օրերի կանոններով, ինչպես և մյուս հիմնական տոների կտրվածքով: Նա հիմնականում չի պահպանել հնագույն տոնացույցերի սկզբունքները, որոնք վերաբերում էին օրինակաբանությունների խախտումներին: Այն հասկանալու համար պետք է վերլուծել յուրաքանչյուր տարեգրքից ելնող խմբագրությունները:

Ա(Մ 22) տարեգրքի տոնական տարին տալիս, ինչպես և մյուս տարեգրքերի դեպքում Ս. Երեւանցին իբրև ընդհանուր կանոն տօնացույցի 2-րդ հատորի նախաբանում նշել է, որ տոնացույցային տարին ներկայացնում է հասարակ տարիների համար, իսկ նահանջ տարիներն կուսնենան մեկ թվի տարբերություն թե շաբաթվա օրվա, թե ամսաթվի մեջ, առանձնապես այն տոնական օրերի համար, որոնք ընկել են Հունվարի 6-ի - Փետրվարի վերջի սահմաններում, սակայն չի պահպանել այդ կանոնը: Այսպես Ա տարեգրքի մեջ նշվել է Հունվար 11, կիրակի, վեցերորդ օր Մենդեան Քրիստոսի (և Բարեկենդան Առաջավորի պահպան): Նահանջ տարում՝ Ա տարեգրքի դեպքում կլինի Հունվար 12, կիրակի, 7-րդ օր Մենդեան Քրիստոսի (և Բարեկենդան Առաջավորի պահպան): Այսպես է նաև բոլոր տարեգրքերի ժամանակ տոնացույցում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև նախատեսված տոնական օրերին տեղ չլինելու պատճառով, որովհետև Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակին ընկել է Հունվարի 11-ին (կամ 12-ին), տեղափոխել է Վարդավառի հատված Վերափոխման Աստուածածնի պահպանող առաջ ընկած և - նախատեսված տոնական օրերից ավելացված վերջին երեք շաբաթները, եղել է ավել 12 տոնելի օրեր նախորդ տոնացույցերի 2 շաբաթվա կամ 8 տոնելի օրերի փոխարեն: Ընդ որում Հովհաննես Կարապետի տոնի օրը հանել է Տօնացույցի մեջ դրված ցանկից և տեղափոխել Սուրբ Սարգսի և այլոց հիշատակի օրվա տեղը՝ Հունվար 17, շաբաթ (նահանջ տարվա տարբերակում կլինի Հունվար 18, շաբաթ), իսկ վերջիններս էլ փոխադրել է և միացրել Ատոմեանց զորավարաց տո-

նին, որը եղել է Հաջորդ երկուշաբթի օրը՝ Հունվարի 19-ին (նահանջ տարվա տարբերակում կլինի Հունվարի 20-ին երկուշաբթի): Փետրվարի 11-ին միշտ կատարվել է Տեառնընդառաջը, որը Ա տարեգրքի հասարակ տարիներին ընկել է Մեծ Պահպանող երկրորդ շաբաթ օրը (նահանջ տարում կընկնի՝ Փետրվարի 14-ին, բայց ուրբաթ), որի հետևանքով Կիւրեղեանց Հայրապետացն և մօրն Աննայի հիշատակի օրը տեղափոխվել է Հաջորդ շաբաթ՝ տոնելով Յոհաննու Երուսաղեմայ Հայրապետի և այլոց հետ: Նահանջ տարում հիշյալ տեղափոխությունը չի կատարվի, որովհետև Տեառնընդառաջն կընկնի ուրբաթ:

Վարդավառի երրորդ կիրակիից հետո ընկնող շաբաթ օրը սովորաբար նշվել է «Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն, երկուհարիւր հայրապետացն», որը Ա տարեգրքի ժամանակ տեղափոխել է Վերափոխման Աստուածածնի պահպանող առաջ ընկնող շաբաթ օրը՝ Օգոստոս 8-ին, իսկ դրա փոխարեն տեղադրել է Պետրոս Հայրապետին, Վլասայ եպիսկոպոսին և Աբիսողոմայ սարկավազին նվիրված հիշատակի օրը, այն է՝ Հուլիս 18, շաբաթ, որից հետո տոնելի օրերը դրվել է Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև եղող մյուս սրբերի շարքը հետևյալ հերթականությամբ.

- Անտոնի ճգնավորի (Հուլիս 20, երկուշաբթի)
- Թեոդորոսի թագավորի և Մանկանց Եփեսոսի (Հուլիս 21, երեքշաբթի):
- Կիրակոսի և Յօղիտայի (Հուլիս 23, հինգշաբթի)
- Աթանասի և Կիւրղի Հայրապետացն (Հուլիս 25, շաբաթ):
- Վահանայ գումարած Գորգիոսի և այլոց (Հուլիս 27, երկուշաբթի):
- Տիփոնի, Պարսամայ և Մնոփրիոսի ճգնավորացն (Հուլիս 28, երեքշաբթի):
- Եւգինեաց կուսին և այլոցն (Հուլիս 20, հինգշաբթի):
- Գրիգոր Աստուածաբանին (Օգոստոս 1, շաբաթ):
- Եւգինէոսի և այլոցն (Օգոստոս 3, երկուշաբթի):
- Եթե Համեմատենք Տօնացույցի մեջ տված շաբթի հետ կտեսնենք, որ իր իսկ տված շաբթը խախտել է և Աթանասի և Կյուրեղի հիշատակի օրը դրել է Վահանայ Գողթնեցու տեղը, իսկ վերջինիս նույն օրվա տակ ավելացրել է Գորգիոսի և այլոց կանոնը, որոնք տոնացույցի շաբթի մեջ գալիս են Աթանասի և Կյուրեղի կանոնից հետո: Այս փոփոխությունների հետևանքով երկու տոնելի օր է շահել, մեկը՝ Յովհաննես Կարապետի, մյուսը՝ Վահանայ Գողթնեցու և Գորգիոսի և այլոց օրերի միացման հաշվին:

Այս հատվածում տոնական շաբթը շարունակվել է Վերափոխման Աստուածածնից հետո եկող և վերջին շաբաթվա համար Տօնացույցում նախատեսված երեք տոնական կանոններով, որտեղ տոնելի օրեր չեն մնացել, որի հետևանքով տեղափոխել է հիշյալ հատված, սկսելով

- Անդրէի զօրավարի և այլոց (Օգոստոս 4, երեքշաբթի):
- Անդրիանոսի և այլոցն (Օգոստոս 6, հինգշաբթի):
- Եփեսոսի ժողովի (Օգոստոս 8, շաբաթ):

Իսկ Տօնացույցում նույն շաբաթվա մեջ հինգշաբթի օրը նախատեսված «Աբրահամու և Խորենաց և անարծաթ բժշկացն Կոզմայի և Դամիսոսի և Աստուածատրոյ վկայի» հիշատակի օրը, որը նախորդ տոնացույցերում դրվել էր Վարդավառից հետո եկող երկուշաբթի և երեքշաբթի օրերին, բաժանելով երկու կանոնի, ինչպես նախորդ տոնացույցերում էր, ավելացրել է Ավագ տոներից առաջ, որտեղ առկա է երկու տոնելի օր, այն է՝ Դեկտեմբերի 21-ին, երկուշաբթի՝ Աբրահամու և այլոց, իսկ Դեկտեմբերի 22-ին՝ Աստուածատրոյ վկայի: Խաչալուտից հետո եկող շաբաթվա մեջ Հիպոլիտեանց և Անեոիանոսի և այլոց հիշատակի օրերը միացրել է մեկ տոնա-

կան օրվա մեջ՝ Հոկտեմբերի 27-ին Երեքշաբթի, իսկ Հոկտեմբերի 31-ին շաբաթ եղել է «տոն ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց»:

Ա տարեգրի դեպքում Նոյեմբերի 21-ին ընկել է շաբաթ և տոնել են «Սուրբ Աստուածածնի երկոց ամացն», որն ընկել է Յիսնակամտի Պահգի շաբաթ օրը, իսկ տոնացույցում այդտեղ նախատեսված «Գրիգորի սքանչեալագործի, Նիկողայոսի հայրապետի և Միլոնայ եպիկոպոսի» հիշատակի օրը տեղափոխել է Սուրբ Հակոբի պահգից առաջ ընկնող շաբաթ օրը այն է դեկտեմբերի 5-ին: Ահա տարբերությունները, որ առակա է Սիմեոն Երեանցու Տոնացույցի Ա տարեգրի դեպքում:

Բ(Մ 23) տարեգրի աղյուսակում նշվել է. Հունվարի 12, կիրակի. է օր ծննդեան Քրիստոսի (Բարեկենդան Առաջավորի պահոցն): Այն հասարակ տարիների համար է: Բ տարեգրի նահանջ տարիների համար կլինի Հունվար 13, կիրակ. 8-րդ օր Մննդեան Քրիստոսի և Բարեկենդան Առաջավորի պահոցն: Հունվարի 13-ի և Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև նախատեսված տոնական օրերը Ա տարեգրի նման, միայն ամսաթվի փոփոխությամբ՝ մեկ օր ավելի, ինչպես նշվել է: Սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխել են Վարդավառի հատված: Նույնն է կատարվել Հովհաննես Կարապետի տոնի հետ, միայն դրվել է Հունվար 18-ին (նահանջ տարվա տարբերակում կլինի Հունվար 19-ը), իսկ Սուրբ Սարգսի և այլոցն Ատոմեանց զորավարաց հետ՝ Հունվարի 21-ին): Բ տարեգրի ժամանակ Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից (կամ Յիսնակամտից հետո եկող 2-րդ կիրակիից, ըստ Սիմեոն Երեանցու) հետո եկող երկուշաբթի և երեքշաբթի օրերի կանոնները միացրել է երկուշաբթի օրվա տակ, այն է՝ Դեկտեմբերի 1, որտեղ տոնվող «Գենարիոսի և Մեռեոսի» հիշատակի օրվա ավելացրել է «Յակովկայ և Իրավափառայ» հիշատակի կանոնը, իսկ երեքշաբթի օրվա տակ՝ Դեկտեմբերի 2-ին դրել է «Կուռնելիոսի և Շամսի, Պողիկարպոսի և Արևելեան վկայիցն, որը տեղադրված է Յիսնակատից հաշված 4-րդ կիրակիից (ըստ Ս. Երեանցու՝ 3-րդ) հետո ընկնող երեքշաբթի: Բացի այդ Ավագ տոներից առաջ մնացել է մեկ օր, որի հետևանքով Աբրահամու... Աստուածատրոյ վկայի կանոնը կրկին միացրել է:

Գ (Մ 24) տարեգրի ցանկում դրել է Հունվարի 13-ին, կիրակի. Ը օր Մննդեան և Թլփատութեան Քրիստոսի (եւ Բարեկենդան Առաջավորի պահոցն), որը հաշված է հասարակ տարիների համար: Գ տարեգրի նահանջ տարիները կընկնեն Հունվար 14-ին, որը կլինի Բարեկենդան Առաջավորի պահոց կիրակին, բայց Մննդեան օրերն սպառված կլինեն: Հունվարի 13-ի և Առաջավոր Բարեկենդանի կիրակիի միջև նախատեսված տոները դրվել է Ա և Բ տարեգրերի նման, միայն Ա-ից 2 օրվա, իսկ Բ-ից 1 օրվա տարբերությամբ, ինչպես նշել է տոնացույցի 2-րդ հատորում:

Նույնն է կատարվել Հովհաննես Կարապետի օրվա հետ, միայն դրվել է Հունվարի 19-ին (նահանջ տարվա տարբերակում՝ Հունվարի 20-ին), իսկ Սուրբ Սարգսի և այլոցը դրել է Ատոմեանց զորավարաց հետ՝ Հունվարի 21-ին (նահանջ տարվա տարբերակում կլինի Հունվարի 22-ին):

Հիպիրիքեանց և Սևեոհանոսի և այլոց տոների օրերը համադրել է մեկ տոնական օրվա մեջ Հոկտեմբերի 29-ին, երեքշաբթի, իսկ Նոյեմբերի 2-ին, շաբաթ դրել է «Տօն ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց»:

Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից (Ս. Երեանցու մոտ 1-ին) հետո երկուշաբթի օրը Նոյեմբեր 25-ին «Յուլիանեայ և Վասիլուհայ» հիշատակի օրվանը ավելացրել է Աբրահամու և այլոցն կանոնը:

Բ տարեգրի նման Գենարիոսի և այլոց միացրել է մեկ օրվա մեջ և նշել Դեկտեմբերի 2-ին, նույնպես երկուշաբթի, իսկ Երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ, որն ընկել է Դեկտեմբերի 3-ին, տեղափոխել է «Մինասայ, Երմոգինեայ և Գրաբոսի և Կամավոր աղքատացն Յոհանու և Ալէք-

սիանոսի» կանոնը, որը տոնացույցում սովորաբար նշել է Սուրբ Յակոբի պահգի երկուշաբթի օրը:

Դ (Մ 25) տարեգրի դեպքում Հունվարի 14-ին, կիրակի դրել է Բարեկենդան Առաջավորին (նահանջ տարվա մեջ վերջինս կընկնի Հունվարի 15-ին): Յոհանու Կարապետի օր է սահմանել նախորդ տարեգրերի նման, միայն Հունվարի 20-ին, իսկ Սարգսի և այլոցն՝ Հունվարի 22-ին: Ասենք, որ նահանջ տարվա դեպքում Յոհանու Կարապետի տոնի օրը մնում է իր բնական տեղում ծննդան 8 օրյա տոներից հետո Հունվարի 14-ին շաբաթ, որովհետև Հունվարի 13-ի և 15-ի միջև մեկ տոնելի օր է մնում, որը նկատի չի ունեցել Ս. Երեանցին և չի նշել իր Տոնացույցի մեջ:

Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև նախատեսված սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխել է Վարդավառից հետո, սակայն Տոնացույցի, ինչպես և նախորդ տարեգրերի կարգը չի պահպանվել և տվել հետևյալ ձևով.

Պետրոսի և այլոց (Հուլիս 21, շաբաթ):

Անտոնի ճգնավորի (Հուլիս 23, երկուշաբթի):

Թեոդոս թագավորի և Մանկանց եփեսոսի (Հուլիս 24, 3):

Կիրակիոսի ... գումարել է Գորդիոսի և այլոցն (Հուլիս 26, 5):

Աթանասի ... ավելացրել է Գրիգորի Աստուածաբանի (Հուլիս 28, 7):

Վահան Գողթնեցուն գումարել է Եւգենեայ կուսին և այլոցն (Հուլիս 30, 2):

Տրիփոնի և այլոցն (Հուլիս 31, 3):

Եւգենէոսի և այլոցն (Օգոստոս 2, 5):

Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն՝ 200 հայրապետացն (Օգոստոս 4, 7):

Հիպիրիքեանց և Սևեոհանոսի և այլոցն տվել է մեկ օրվա տակ՝ Հոկտեմբերի 30-ին, չորեքշաբթի:

Գենարիոսի Իրավափառայ միացրել է մեկ օրվա տակ և դրել Դեկտեմբերի 3-ին երկուշաբթի: Իսկ Դեկտեմբերի 4-ին, երեքշաբթի տեղափոխել է «Աբգարու թագավորի» տոնի օրը, փաստորեն Յիսնակամտից հաշված հինգերորդ կիրակիի (Ս. Երեանցու մոտ՝ 4-րդ) հետո եկող շաբաթ օրվանից փոխադրելով Յիսնակամտից հաշված երրորդ կիրակիից (Ս. Երեանցու մոտ՝ 2-րդ) հետո եկող երեքշաբթի, այսինքն Յակոբի պահգից առաջ ընկնող շաբաթ:

Դ տարեգրի մեջ Յիսնակամտից հաշված հինգերորդ կիրակիից (Ս. Երեանցու մոտ՝ 4-րդ) եկող շաբաթ օրը՝ Դեկտեմբերի 22-ին դրել է Սրբոց Հայրապետացն Բարսղի և այլոցն հիշատակի օրը, որը տոնացույցում նախատեսվել է տոնել Մննդեան պահգի շաբաթ օրը:

Այլ խոսքով Դ տարեգրի մեջ ևս ակնհայտ է տարբերությունը համեմատած Տոնացույցի կանոնների հետ:

Ե (Մ 26) տարեգրի դեպքում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև մնում է մեկ տոնելի օր, որը հասարակ տարիներին, ինչպես տրվել է Ս. Երեանցու մոտ, ընկել է Հունվարի 19-ին, շաբաթ, որովհետև Հունվարի 14-ն ուրբաթ է՝ ոչ տոնելի օր: Մյուս սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխել է Վարդավառից հետո Դ տարեգրի հերթական կարգը պահպանելով, սակայն մեկ օրվա տարբերությամբ (Պետրոսի և այլոցն Հուլիսի 21-ի փոխարեն Հուլիսի 22-ին և այլն): Վերափոխման Աստվածածնից հաշված երկրորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օ-

¹ Այսուհետև շաբաթվա օրերը տալիս ենք թվերով, որտեղ կիրակին՝ 1, երկուշաբթին՝ 2, երեքշաբթին՝ 3, չորեքշաբթին՝ 4, հինգշաբթին՝ 5, ուրբաթը՝ 6 և շաբաթը՝ 7:

ըր. Օգոստոսի 26-ին, թողել է միայն թովմայի առաքյալի հիշատակը, իսկ «առաքելոցն Յակոբայ և Շմաւոնի» տեղափոխել է 3-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը՝ Սեպտեմբեր 2-ին. Նիկիայի ժողովին մասնակցած 318 հայրապետները հիշատակի օրվա տեղը, իսկ վերջինս տարել է 4-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը՝ Սեպտեմբերի 9-ին: Գենարիաի ... Իրավափառայ հիշատակի օրերը միացրել է դրել երկուշաբթի՝ Դեկտեմբերի 4-ին, իսկ Աբգար թագավորի հիշատակի օրը տեղադրվել է երեքշաբթի՝ Դեկտեմբերի 5-ին, ինչպես Դ տարեգրում է, միայն ամսաթվերի մեկօրյա տարբերությունը: Տարվա վերջին հատվածի մասին գրեցինք փոքր ինչ առաջ:

Ձ (M 27) տարեգրի ժամանակ Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև առկա է մեկ տոնելի օր, որը հասարակ տարիների համար հաշվել է դրել է Հունվար 15-ին, շաբաթ. Յոհաննու Կարապետին, իսկ նահանջ տարիներին այդ հատվածում լինում է երկու տոնելի օր՝ Հունվարի 14-ին հինգշաբթի և Հունվարի 16-ին շաբաթ, որը Ս. Երևանցին հաշվի չի առել և Պետրոս հայրապետի և այլոց հիշատակի օրը տեղափոխել է Վարդավառից հետո (նահանջ տարում այն դրվելու է Հունվարի 16-ին, իսկ Յոհաննու Կարապետինը՝ Հունվարի (4-ին) և կարգել Դ-ի և Ե-ի նման, միայն վերջինիցս մեկ օրվա տարբերությամբ: Յիսնակամտից առաջ ընկնող շաբաթվա մեջ տեղափոխել է Վերափոխման Աստուածածնի 4-րդ կիրակիից հետո դրված սրբերի հիշատակի օրերը, այն է՝ Անդրէի զորավարի և այլոցն (Նոյեմբեր 14, 2): Անդրիանոսի և այլոցն (Նոյեմբեր 15, 3):

Աբրահամու և այլոցն (Նոյեմբեր 17, 5):

Ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց (Նոյեմբեր 19, 7):

Գենոտոսի և այլոցն ու Աբգարու թագավորինը Ե տարեգրի նման, միայն մեկ օրվա տարբերությամբ:

Տարվա վերջին մասին գրել ենք ավելի վաղ՝ 7 տարեբրակների շրջանակներում:

է (M 28) տարեգրի աղյուսակում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև թե հասարակ, թե նահանջ տարիների համար մնում է երկու տոնելի օր, որտեղ դրվել է «Յոհաննու Կարապետի» (Հունվար 14, հինգշաբթի) և «Պետրոսի հայրապետին, Վլասայ եպիսկոպոսին և Աբիսողոմայ սարկավազին» (Հունվար 16, շաբաթ): Իսկ մյուս տոները տեղափոխել են Վարդավառի հատված հետևյալ կարգով.

Անտոնի ճգնավորի (Հուլիս 24, 7):

Թեոդոս թագավորի և այլոցն (Հուլիս 26, 2):

Կիրակոսի և Յուդիտայի (Հուլիս 27, 3):

Վահան Գողթն. ավելացրած Գորգիոսի և այլոցն (Հուլիս 29, 5):

Հայրապետացն Աթանասի և Կիւրղի գումարած Գրիգորի Աստուածաբանի (Հուլիս 31, 7):

Եւգինեա կուսին և այլոցն (Օգոստոս 2, 2):

Տրիփոնի և այլոցն (Օգոստոս 3, 3):

Եւգինէոսի և այլոցն (Օգոստոս 5, 5):

Եփեսոսի քա ժողովոյն (Օգոստոս 7, 7):

Ինչպես նկատելի է նախորդ տարեգրերի նման չի կարգավորված:

Յիսնակամտի նախորդող շաբաթ օրն է տեղափոխված Վերափոխման Աստուածածնի 4-րդ կիրակիից հետո եկող սրբերի հիշատակի օրերը, ինչպես Ձ տարեգրի դեպքում, միայն մեկ օրվա տարբերությամբ: Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող «Յուլիանեայ և Վասիլուհու» հիշատակի կանոնին ավելացրել է Ինդոսի և Դոմնայի (և հավանաբար այլոցն) տոնի օրը: Վերջինս տեղափոխելով Յիսնակամտից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող հինգշաբթի

օրվա կանոնից: Յիսնակամտից հաշված երրորդ կիրակիից (Ս. Երևանցու մոտ՝ 2-րդ) հետո եկող երկուշաբթվա կանոնին գումարել է երեքշաբթվա կանոնը նշելով Գենարիոս... Իրավափառայ տոնը, իսկ երեքշաբթի օրվա տակ դրել է սրբոց հարցն եգիպտացւոցն, որը տեղափոխել է նույն շաբաթվա հինգշաբթիից, որովհետև հինգշաբթի է ընկել Դեկտեմբերի 9-ը որտեղ անշարժ տոնվում էր «Յղութեան սրբոց Կուսին ի յԱննայէ»: Յիսնակամտից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա վրա, որտեղ տոնել են «սրբոց հայրապետացն Իգնատիոսի և Ադրէի և Մարութայի եպիսկոպոսի» ավելացրել է երեքշաբթի օրվա տակ դրված «Թէոպոմպայ եպիսկոպոսին և Թէոփնայ վկայի և չորից զինուորացն՝ Բասոսի, Ելսբի Եւտիգի և Բասիլիդեա» կանոնը երեքշաբթի օրվա համար տեղ հատկացնելով «Աբգարու թագավորին», որի տոնը դրված էր նույն շաբաթ օրը: Իսկ Ինդոսի և այլոցն տոնի տեղափոխումը կապված է «Դավթի և Յակոբայ» տոնը հինգշաբթի ընկնելու հետ:

Ը (M 29) տարեգրի դեպքում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև հասարակ տարիների համար մնում է երկու տոնելի օր, իսկ նահանջ տարիների համար՝ երեք: Այդ է պատճառը, որ Ս. Երևանցին հասարակ տարվա համար Յոհաննու Կարապետի հիշատակի օրը դնելով Հունվարի 15-ին հինգշաբթի օրը, միաժամանակ Վարդավառի հատվածում Անտոն ճգնավորի օրվան գումարելով Տրիփոնի և այլոցն հիշատակի օրը գրել է. «Յորում նահանջ ամի (ԹԸ) իցեն տարեգիրքն, դու յայս շաբաթի օրս՝ զԱնտոնն մի տօնիցես, զի տօնեցաւ յառաջին գիրն (Թ) յետ Մննդեանն: Այլ ի շաբաթի օրն՝ զԹեոդոսն. զերկուշաբաթին զԿիրակոսն. յերեքշաբաթին զՎահանն. և ի հինգշաբաթն զՏրիփոնն տօնիցես իւրեանց ընկերօքն: Իսկ ի հասարակ ամս, որպես եղեալքս են այսպէս տօնեա» (էջ 371):

Այլ խոսքով հասարակ տարում Մննդեան տոներից հետո տոնվել է Յոհաննու Կարապետին (Հունվար 15, 5) և Պետրոսի հայրապետի և այլոցն (Հունվար 17, 7), իսկ նահանջ տարում՝ Յոհաննու Կարապետին (Հունվար 14, 3), Պետրոսի հայրապետի և այլոցն (Հունվարի 16, 5) և Անտոնի (Հունվար 18, 7): Մինչև Մննդեան տոներից հետո եկող շաբթը Վարդավառից հետո ներկայացնելն ասենք, որ Բուն Բարեկենդանից հետո եկող շաբաթ օրը Տեառնընդառաջն ընկնելու հետևանքով Թեոդորոսի հիշատակի օրը տեղափոխել է Հունվար 28, 2. Ատոմեաց հիշատակի օրվա հետ դնելով:

Վարդավառի հատվածում տվել է հետևյալ կարգը.

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հուլիս 25, 7):

Թեոդոս թագավորի և այլոցն (Հուլիս 27, 2):

Կիրակոսի և Յուդիտայի ավելացրած Գորգիոսի և այլոցն (Հուլիս 28, 3):

Վահան Գողթնացվոյն գումարած Եւգենիայ կուսին և այլոցն (Հուլիս 30, 5):

Աթանասի և Կիւրղի գումարած Գրիգոր Աստուածաբանին (Օգոստոս 1, 7):

Եւգինէոսի և այլոցն (Օգոստոս 3, 2):

Աստուածածնի հատվածից տեղափոխել է Անդրէի զորավարի և այլոցն (Օգոստոս 4, 3),

Անդրիանոսի և այլոցն (Օգոստոս 6, 5)

Եփեսոսի Սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր հայրապետացն (Օգոստոս 8, 7):

Խաչգիւտից հետո եկող երեքշաբթի (Հոկտեմբեր 27) Հիպերիքեանց գումարել է հինգշաբթի դրած Սեւոխանոսի և այլոց հիշատակի օրը, իսկ Շաբաթ՝ «տօն Ամենայն սրբոց Հնուց և Նորաց» (Հոկտեմբեր 31):

«Տօն Աստուածածնի երից ամացն» Յիսնակի պահոց շաբաթ օրն (Նոյեմբեր 21) ընկնելու հետևանքով Գրիգորի սքանչելագործի և այլոցն տեղափոխել է Յիսնակամտից հաշված 3-րդ

կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը (Դեկտեմբեր 5) գումարելով «Նիկողայոսի Զմիւռնացւոյ սքանչելագործի» հիշատակի օրվան:

Ավագ տոներից առաջ տեղավորել է Աբրահամու և այլոցն (Դեկտեմբեր 21, 2) և Աստուածատրոյ վկային (Դեկտեմբեր 22, 3):

Տարվա վերջի հաշված դասավորել է նշված 7 տարբերակներից մեկով, որի մասին գրեցինք վերևում:

Թ (M 30) տարեգրի դեպքում հասարակ տարում մնացել է երեք տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 4 տոնելի օր կամ մեկ լրիվ շաբաթ. Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև:

«Յոհան Կարապետի» հիշատակի օրը 1-ին դեպքում՝ Հունվար 14-ին՝ երկուշաբթի: Այնուհետև տվել է Պետրոս հայրապետի և այլոցն (Հունվար 16, 5) և Անտոնի ճգնավորի (Հունվար 18, 7): Նահանջ տարվա համար նշել է, որ այս հատվածում պետք է ավելացնել Թեոդոս թագավորի և այլոցն (Հունիսի 19, 7), ինչպես ժ տարեգրում է (էջ 377): Իսկ Վարդավառի հատվածում շաբաթ օրը՝ Հուլիս 26-ին (ժ տարեգրում՝ Հուլիս 27-ն է, շաբաթ) նշվելու է Աթանասի և Կիլրղի հիշատակի օրը, իսկ Գրիգոր Աստվածածնին թողնելով հաջորդ շաբաթ օրվա համար:

Այս բացատրություններից հետո տվել է. Թէոդոսի թագավորին և այլոցն (Յուլիս 26, 7)

Կիրակոսի և Յողիտայի գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հուլիս 28, 2):

Վահան Գողթնացւոյն գումարած Եւգենեայ կուսին և այլոցն (Հուլիս 29, 3)

Տրիփոնի և այլոցն (Հուլիս 31, 5)

Աթանասի և Կիլրղի գումարած Գրիգոր Աստուածաբան (Օգոստոս 2, 7):

Եւգինէոսի և այլոցն (Օգոստոս 4, 2), որից հետո շարունակում է շարքը Աստուածածնից հետո եկող տոնական կանոններով, այն է՝

Անդրէի զօրավարին և այլոցն (Օգոստոս 5, 3):

Անդրիանոսի և այլոցն (Օգոստոս 7, 5):

Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն... (Օգոստոս 9, 7):

Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի կանոնին (Գենարիոսի...) ավելացրել է երեքշաբթի կանոնը (Յակովկայ և Իրավափառայ), իսկ երեքշաբթի օրվա տակ դրել է «Կուռնելիոսի հարյուրապետի, Շմավոնի, Պողիկարպոսի և Արեւելեան վկայիցն»: Վերջիններս տեղափոխել է Սուրբ Յակոբայ պահգի երեքշաբթիից:

Վերջապես Ավագ տոներից առաջ դրել է Աբրահամու և այլոցն (Դեկտեմբեր 22, 2):

Ժ (M 31) տարեգրի թե հասարակ, թե նահանջ տարիներին Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև մնում է չորս տոնելի օր, թեև Յոհաննու Կարապետի տոնը (և մյուս տոները) հասարակ տարիներին ընկնում է (են) Հունվարի 14-ին երկուշաբթի, իսկ նահանջ տարիներին Հունվարի 15-ին, երկուշաբթի, այսինքն մեկ օրվա տարբերությամբ:

Այդ հատվածում դրվել է.

Հովհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 2):

Պետրոսի Հայրապետի և այլոցն (Հունվար 15, 3):

Անտոնի ճգնավորի (Հունվար 17, 5):

Թեոդոս թագավորի և Մանկանց Եփեսոսի (Հունվար 19, 7): Իսկ մյուս սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխել է Վարդավառի հատված, տալով հետևյալ կարգով.

Աթանասի և Կիլրղի (Հուլիս 27, 7):

Կիրակոսի և Յողիտայի գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հուլիս 29, 2):

Վահան Գողթնացւոյն գումարած Եւգենեայ կուսին և այլոցն¹:

Տրիփոնի և այլոց (Օգոստոս 1, 5):

Գրիգորի Աստուածածնի (Օգոստոս 3, 7):

Եւգինէոսի և այլոցն (Օգոստոս 5, 2):

Այդտեղ շարունակութեան մեջ ավելացրել է Վերափոխման Աստուածածնի 4-րդ շաբաթվա ընթացքում տոնվող սրբերի հիշատակի օրերը, այն է՝

Անդրէի զօրավարի և այլոցն (Օգոստոս 6, 3):

Անդրիանոսի և այլոցն (Օգոստոսի 8, 5):

Ինչպես միշտ վերջում դրել է.

«Եփեսոսի Սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր հայրապետացն» (Օգոստոս 10, 7):

Խաչգիւտից հետո եկող երեքշաբթի օրվա տակ (Հոկտեմբեր 29) Հիպիրիքեանց և Սևեոիանոսի և այլոցն հիշատակի օրերը միացրել մեկ կանոնի տակ, իսկ շաբաթ օրը (Նոյեմբեր 2) դրել է՝ «Տօն Ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց», փաստորեն ընտրելով երեք տարբերակներից մեկը, որը տօնացույցի սովորական կարգից տարբերվում է:

Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի «սրբոյն Յուլիանեայ և Վասիլուհուհոյ»-ն ավելացրել է Աբրահամու և այլոց կանոնը: Իսկ Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի միացրել է Գենեստիոսի... Իրավափառայ հիշատակի օրերը, իսկ երեքշաբթի դրել է Մինասայ և այլոցն տեղափոխելով Սուրբ Յակոբայ պահգից հետո եկող երկուշաբթիից: Տարվա վերջի տոները դասավորել է յոթ տարբերակներից մեկով, երբ ճրագալույցն ընկնում է Կիրակի:

Ի (A 1) տարեգրի հասարակ տարիներին Հունվար 13- Առաջավորի Բարեկենդանի միջև մնացել են 4 տոնելի օրեր, իսկ նահանջ տարիներին՝ հինգ, որի հետևանքով Ս. Երևանցին առաջարկում է հասարակ տարիներին այդ հատվածում տոնել Յոհաննու Կարապետին (Հունվար 15, 2) (նահանջ տարում կընկնի Հունվար 14, 7 - Ռ. Վ.)

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 3):

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 18, 5):

Թեոդորոս թագավորի և Մանկանց Եփեսոսի (Հունվար 20, 7):

Իսկ նահանջ տարում Վարդավառի հատված տեղափոխած Աթանասի և Կիլրղի գումարած Գրիգոր Աստուածաբանի կանոնից առաջին երկու հայրապետների տոնը տեղափոխել Հունվար 13- Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի միջև (կընկնի Հունվար 21, 7), իսկ վերջինս թողել Վարդավառից հետո եկող սրբերի մեջ (էջ 388):

Վարդավառի հատվածում առաջարկվել է հետևյալ շարքը՝

Աթանասի և Կիլրղի գումարած Գրիգոր Աստուածաբանի (Հուլիս 28, 7):

Կիրակոսի... գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հուլիս 30, 2):

Վահանայ Գողթնացւոյն գումարած Եւգենեայ կուսին և այլոցն (Հուլիս 31, 3):

Եւգինէոսի և այլոցն (Օգոստոս 2, 5): Ինչպես և Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր հայրապետացն (Օգոստոս 4, 7):

¹ Հուլիս 30, 3, հրատարակութեամբ մեջ տպագրական սխալ երեքշաբթի օրվա փոխարեն $\overline{A_2}$ թթ (երկուշաբթ) տե՛ս էջ 383 - Ռ. Վ.:

Աստուածածնից հետո դրվել է.

Անդրիանոսի և այլոցն (Օգոստոս 4, 3):

Աբրահամու և այլոցն (Օգոստոս 6, 5), իսկ Օգոստոսի 8-ին, շաբաթ ընկել է. «Տօն Մանդեան սրբոյ կուսին ի յԱննայէ» անշարժ տոնական օրը:

Գիւտ խաչին հաջորդող շաբաթվա համար նախատեսել է այնպես ինչպես նախորդ տարեգրի մեջ է: Յիսնակամտից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո ընկնող շաբաթվա երկուշաբթի օրվա համար նախատեսել է.

Գենարիոսի ... Իրավավառայ հիշատակի օրերը, իսկ երեքշաբթի օրվա համար՝ Աբգարու թագավորին (Դեկտեմբեր 4, 3):

Ավագ տոներից առաջ է տեղափոխել սրբոց Հայրապետացն Բարսղի և այլոցն (Դեկտեմբեր 22, 7), քանի որ ճրագալույցն ընկել է շաբաթ օր:

Լ (A 2) տարեգրի թե հասարակ, թե նահանջ տարիներին Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի միջև մնում է 5 տոնելի օր, որտեղ տոնվել է նախորդ տարեգրի նահանջ տարվա տարբերակով, իսկ Վարդավառի հատվածում նույնպես գործել է նախորդ տարեգրի կարգը, միայն մեկ օրվա տարբերութամբ: Վերափոխման Աստուածածնից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը թողել է թոմայի առաքյալի տոնը նույն տեղում, իսկ Յակոբայ և Շմավոնի առաքելոյն տեղափոխել է 3-րդ շաբաթ, որովհետև այդտեղ դրված «Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն ՅժԸ Հայրապետացն» փոխադրել է 4-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը:

Յիսնակամտի պահաքի շաբաթ օրը նախատեսված Գրիգորի Սքանչելագործի և այլոցն հիշատակի օրվա վրա ավելացրել է «Նիկողայոս Չմիւռնացւոյ Հայրապետին», որը սովորաբար դրվել է Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը: Մնում է 5 տոնելի օր, որտեղ տոնվել է նախորդ տարեգրի նահանջ տարվա տարբերակով, իսկ Վարդավառի հատվածում նույնպես գործել է նախորդ տարեգրի կարգը, միայն մեկ օրվա տարբերութամբ: Վերափոխման Աստուածածնից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը թողել է թոմայի առաքյալի տոնը նույն տեղում, իսկ Յակոբայ և Շմավոնի առաքելոյն տեղափոխել է 3-րդ շաբաթ, որովհետև այդտեղ դրված «Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն ՅժԸ Հայրապետացն» փոխադրել է 4-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը:

Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրը նախատեսված Գենարոսի և Մեղակեոսին ավելացրել է Յակովկայ և Իրավափառայ հիշատակի օրը, որը դրված է երեքշաբթի, իսկ վերջինիս տեղը սահմանել է Աբգարու թագավորի հիշատակի օրը՝ առաջ տանելով Յիսնակամտի 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրվանից, որովհետև այդտեղ դրել է Դավթի և Յակոբայ տոնը:

Խ (A 3) տարեգրի հասարակ տարիներին Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի միջև մնացել է 5 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարիներին՝ 6 տոնելի օր, որի հետևանքով այդ հաշվածում տոնել են հասարակ տարում՝

Յովհաննու Կարապետի (Հունվար 15, 7):

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 17, 2):

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 18, 3)

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 20, 5):

Աթանասի և Կիւրղի (Հունվար 22, 7):

Իսկ նահանջ տարիներին՝

Յոհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 5)

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 7)

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 18, 2)

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 19, 3)

Կիրակոսի և Յողիտայի (Հունվար 21, 5)

Աթանասի և Կիւրղի (Հունվար 23, 7)

Վարդավառի հատվածում տոնել են.

Գրիգորի Աստուածաբանին (Հուլիս 30, 7)

Կիրակոսի և Յողիտայի (Նահանջ տարում, ինչպես վերը տեսանք տեղափոխվել է)

Գումարած Գորդիոսի և այլոցն (Օգոստոս 1, 2)

Վահանայ Գողթնացւոյն գումարած Եւգենեայ կուսին և այլոցն (Օգոստոսի 2, 3):

Եւգինէոսի և այլոցն (Օգոստոս 4, 5)

Եփեսոսի ժողովոյն երկուհարիւր Հայրապետացն (Օգոստոս 6, 7):

Յիսնակամտից առաջ դրել է.

Անդրէի զօրավարին և այլոցն (Նոյեմբեր 14, 2)

Անդրիանոսի և այլոցն (Նոյեմբեր 15, 3)

Աբրահամու և այլոցն (Նոյեմբեր 17, 5):

Տօն Ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց (Նոյեմբեր 19, 7):

Յիսնակամտից հաշված երրորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթվա մեջ տոնել են Լ տարեգրի կարգով:

Մ (A 4) տարեգրի թե հասարակ, թե նահանջ տարիներին Հունվար 13 - Առաջավոր Բարեկենդանի միջև մնացել է 6 տոնելի օր, որի հետևանքով այդ հատվածում նշել են Խ տարեգրի նահանջ տարվա կարգով, իսկ Վարդավառի հատվածում տոները դասավորվել են հետևյալ հերթականութամբ.

Գրիգոր Աստուածաբանի (Յուլիս 31, 7)

Վահանայ Գողթնացւոյն գումարած Գորդիոսի և այլոցն (Օգոստոս 2, 2)

Եւգինեայ կուսին և այլոցն (Օգոստոս 3, 3):

Եւգինէոսի և այլոցն (Օգոստոս 5, 5):

Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր Հայրապետացն (Օգոստոս 7, 7):

Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա կանոնում դրված Յուլիանեայ և Վասիլուհւոյն ավելացրել է Ինդոսի և Դոմնայի և այլոցն: Վերջինս տեղափոխելով Յիսնակամտի 5-րդ կիրակիից հետո եկող Հինգշաբթիից, իսկ 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթվա կանոնում գումարել են Յակովկայ և Իրավափառայ հիշատակի օրը տեղափոխելով երեքշաբթիից, որպեսզի այդ օրը տոնեն Հարցն եգիպտացւոցն, որովհետև նույն շաբաթվա հինգշաբթի օրն է ընկել «Տօն Յղութեան սուրբ կուսին ի յԱննայէ»:

Յիսնակամտից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո երկուշաբթի օրվա կանոնին, որտեղ դրվել է Իգնատիոսի և այլոց հիշատակի օրը ավելացրել է նույն շաբաթվա երեքշաբթի կանոնի տակ դրված Թեոպոմայ եպիսկոպոսի և այլոց տոնի օրը, երեքշաբթի օրվա տակ փոխելով Աբգարու թագավորի հիշատակի օրը (Դեկտեմբեր 21), իսկ Հինգշաբթի նշել են Դաւիթ մարգարէի և Յակոբայ առաքելոյն տոնը:

Կ (A 5) տարեգրի հասարակ տարում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև մնացել է 6 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում 7, որի հետևանքով հասարակ տարում այդ հատվածում դրել է:

Յոհաննու Կարապետին (Հունվար 15, 5)

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 17, 7)

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվարի 19, 2)

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 20, 3)

Կիրակոսի և Յողիտայի գումարած Վահանայ Գողթնացւոյն գումարած Գորդիոսի և այլոցն (Հունվար 22, 5):

Կոստանդնուպոլսոյ Սուրբ ժողովոյն ՃԾ հայրապետացն (Հունվար 24, 7): Վերջինիս տեղն ընկել է Տեառնընդառաջն, որի հետևանքով տոնը տեղափոխել է:

Ս. Երևանցին նկատի չի ունեցել նույն տարեգրի նահանջ տարվա տարբերակը, որտեղ այդ հատվածում առկա է 7 տոնելի օր և Տեառնընդառաջն ընկնում է ուրբաթ, որի հետևանքով Կ. Պողոսի ժողովոյն ՃԾ հայրապետաց տոնը չի տեղափոխվում վերոհիշյալ հատված, այլ տոնվում է Փետրվար 15-ին՝ Բուն Բարեկենդանից առաջ ընկնող շաբաթ:

Որպեսզի ազատվենք հակասությունից Կիրակոսի և Յողիտային պետք է տոնել առանձին կանոնով, իսկ Վարդավառի հատվածից Աթանասի և Կիլրղի հիշատակի օրը պետք է տեղափոխել հիշյալ շաբաթ, այնտեղ թողնելով Գրիգոր Աստուածաբանին:

Վարդավառի հատվածում հասարակ տարում նախատեսել է հետևյալ կարգը.

Աթանասի և Կիլրղի գումարած Գրիգորի Աստուածաբանին (Օգոստոս 1, 7)

Եւգինեայ կուսին և այլոցն գումարած եւգնէոսի և այլոցն (Օգոստոս 3, 2):

Իսկ շարունակության մեջ բերել է Վերափոխման Աստուածածնի հատվածի տոներից, այն է՝ Անդրէի զօրավարին և այլոցն (Օգոստոս 4, 3)

Անդրիանոսի և այլոցն (Օգոստոս 6, 5)

Եփեսոսի ժողովոյն... (Օգոստոս 8, 7)

Խաչգիւտից հետո եկող երեքշաբթի օրվա Հիպիրիքեանց հիշատակի օրվան ավելացրել է Ալեքսիանոսի և այլոցն, իսկ Շաբաթ օրը դրել է՝ տօն ամենայն սրբոցն Հնոց և Նորոց:

«Տօն Աստուածածնի երից ամացն» Յիսնակի պահոց շաբաթ օրն ընկնելու պատճառով Նիկողայոս Զմյուռնացու հիշատակի օրը տեղափոխել է Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ՝ Գրիգորի և այլոցն հետ: Ավագ տոներից առաջ է տեղադրել առանձին կանոններով.

Աբրահամու և այլոցն (Դեկտեմբեր 21, 2) ու Աստվածատրոյ վկային (Դեկտեմբեր 22, 3), իսկ Հինգշաբթի, Դեկտեմբերի 24-ին՝ Դաւթի մարգարէի և Յակոբայ առաքելոյն:

Հ (A 6) տարեգրի հասարակ տարում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև մնում է 7 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 8: Վերջինս նկատի չի ունեցել Ս. Երևանցին տալով հասարակ տարվա կարգը: Որպեսզի հակասությունը վերացվի նրա միացրած երկուական սրբերի հիշատակի օրերից մեկը պետք է առանձնացնել և դնել երկու տոնական օրերում: Նա ներկայացրել է հետևյալ կարգը.

Տօն Յոհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 3, նահանջ տարում կլինի նույն ամսաթվին, բայց երկուշաբթի)

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 5, նահանջ տարում կընկնի Հունվար 15, 3)

Անտոնի գումարած Տրիփոնի (Հունվար 18, 7, նահանջ տարում կլինի Հունվար 17, 5)

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 20, 2, նահանջ տարում կլինի Հունվար 19, 7)

Կիրակոսի և Յողիտայի գումարած Գորդիոսի և այլոցն (Հունվարի 21, 3, նահանջ տարում կընկնի նույն ամսաթվին երկուշաբթի)

Վահան Գողթնացւոյն գումարած Եւգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 23, 5, նահանջ տարում կընկնի նույն ամսաթվին, բայց երեքշաբթի, որի համար Վահան Գողթնացւոյն հիշատակի օրվանից պետք է առանձնացնել Եւգինեայ կուսին և այլոցն ու դնել Հունվարի 24-ին հինգշաբթի, որպեսզի սահմանված կարգը չխախտվի)

Աթանասի և Կիլրղի (Հունվար 25, 7, նահանջ տարում կլինի Հունվար 26, 7):

Վարդավառի հատվածում շարունակել է.

Գրիգորի Աստուածաբանի (Օգոստոս 1, 7)

Եւգինէոսի և այլոցն (Օգոստոս 4, 2)

Դրանից հետո տալիս է Աստուածածնի տոներից այն է՝ Անդրէի զօրավարի և այլոցն (Օգոստոս 5, 3)

Անդրիանոսի և այլոցն (Օգոստոս 7, 5):

Վերջում ինչպես այլ դեպքում դրել է Եփեսոսի Սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր հայրապետացն (Օգոստոսի 9, 7):

Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի տվել է Գեներիոսի... Իրավաբանայ, իսկ երեքշաբթի՝ Կուռնելիոսի և Շմավոնի և այլոցն: Ավագ տոներից առաջ մեկ կանոնի տակ դրել է Աբրահամու և այլոցն (Դեկտեմբեր 22, 2), իսկ Դեկտեմբերի 23-ին, երեքշաբթի. Դաւթի մարգարէի և Յակոբայ առաքելոյն:

Զ (A 7) տարեգրի թե Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև առկա է 8 տոնելի օր, միայն նահանջ տարում ամսաթիվը մեկով ավելին է: Ունենք հետևյալ կարգը.

Յոհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 2, նահանջ տարում Հունվար 15, 2 և այլն)

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 15, 3)

Անտոնի ճգնավորի (Հունվար 17, 5)

Թեոդոսի թգ. և Մանկանց Եփեսոսի (Հունվար 19, 7):

Կիրակոսի և Յողիտայի գումարած Գորդիոսի և այլոցն (Հունվար 21, 2)

Վահանայ Գողթնացւոյն գումարած Եւգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 22, 3):

Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 24, 5):

Աթանասի և Կիլրղի (Հունվար 26, 7):

Ի դեպ Տեառնընդառաջն հինգշաբթի ընկնելու պատճառով Վարդանանց հիշատակի օրը տեղափոխել է նույն շաբաթվա երկուշաբթի, իսկ Մարկոսի եպիսկոպոսի և այլոցն հիշատակի օրը փոխադրել է նախորդ երկուշաբթի Աստուածանց հիշատակի օրվա տեղը և տոնել են միասին: Վարդավառի հատվածում շարունակել է Հունվարի 13-ից հետո սրբերի հիշատակի օրերի հետևյալ կարգը.

Գրիգորի Աստուածաբանի (Օգոստոս 3, 7)

Եւգինէոսի և այլոցն (Օգոստոս 5, 2)

Այստեղ տալիս է բացատրություն համաձայն որի «զի եթէ տարին նահանջ պատահիցի և տարեգիրքն (ՂԶ) զԵւգինէոս և զՄակարիոսն աստ մի տօնիցես. զի տօնին դոքա ի յառաջին գիրն (Ղ) յետ ծննդեանն՝ որպէս տեսանես: Այլ ի տեղի դոցա զԱբրահամու և Խորեն և զԻզաի-

բուզտն տօնեսցես որք ի վայրդ եղեալքեն ընդ Յուլիանեայ կուսին: Իսկ յայլ տարիսն որպէս ե-
ղեալքդ են, տօնեսցես անտարակոյս» (էջ 420): Պարզվում է, որ պետք է Անտոնի ճգնավորի հի-
շատակի օրվան գումարել Տրիփոնի և այլոցն, իսկ նրանց տեղը դնել Եւգինէոսի և այլոցն: Հիշ-
յալ տեղն ազատել և տոնել Աբրահամու և այլոցն:

Այնուհետև շարունակում է Աստուածածնից հետո եկող տոների հետևյալ շարքը.

Անդրէի զօրավարի և այլոցն (Օգոստոս 6, 3)

Անդրիանոսի և այլոցն (Օգոստոս 8, 5)

Եփեսոսի ժողովոյն... (Օգոստոս 10, 7):

Խաչգիւտից հետո եկող շաբաթվա մեջ Երեքշաբթի օրվա տակ միացրել է Հիպիրիքեանց և
Աւետիանոսի և այլոցն հիշատակի օրերը, իսկ շաբաթ օրը դրել «տօն ամենայն սրբոց Հնոց և -
Նորաց»:

Յիսնակամտից հաշված 2-րդ Կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի կանոնին ավելացրել է
Աբրահամու և այլոցն, որն ինչպես վերը տեսանք առաջարկել է տոնել այլ տեղ նահանջ տա-
րում:

Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա կանոնին ավելացրել
է Յակովկա և Իրավափառայ հիշատակի օրը տեղափոխելով նույն շաբաթվա երեքշաբթիից, իսկ
այդ տեղում դրել է Մինասայ և այլոցն տեղափոխելով 4-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբ-
թիից, որովհետև այն համընկել էր անշարժ նշվող «Աստուածածնի Յղութեանն ի յԱննայէ»
տոնին:

Ղ (A 8) տարեգրի դեպքում հասարակ տարում առկա է 8 տոնելի օր, որի հաշվով էլ դա-
սավորել է Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև ընկնող բոլոր տոները: Սակայն նա-
հանջ տարում առկա են 9 տոնելի օրեր, որոնք նկատի չի ունեցել Ս. Երևանցին: Որպեսզի
տարբերութունը նկատի ունենանք պետք է զույգ-զույգ դրված տոներից մեկն առանձնացնել
կամ այլ տոն ավելացնել այդ հատվածի օրերից մեկում: Բացի այդ Յոհաննու Կարապետի տոնի
օրն ընկնում է Հունվար 14, շաբաթ, իսկ մյուսները մեկ օրվա տարբերությամբ: Ինչևէ հիշյալ
հատվածում տոների կարգը հետևյալն է.

Յոհաննու Կարապետին (Հունվար 15, 2)

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 3)

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 18, 5)

Թեոդոս թագավորի և Մանկանց Եփեսոսի (Հունվար 20, 7)

Կիրակոսի և Յողիտայի գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հունվար 22, 2):

Վահան Գողթնացւոյն գումարած Եւգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 23, 3):

Եւգինէոսի և այլոցն (Հունվար 25, 5)

Աթանասի և Կիւրղի գումարած Գրիգորի Աստուածաբանի (Հունվար 27, 7):

Խաչգիւտից հետո եկող երեքշաբթի օրվա տակ միացրել է Հիպիրիքեանց և Աւետիանոսի
և այլոցն հիշատակի օրերն, իսկ շաբաթ օրը դրել տոն Ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց:

Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա տակ միացրել է Գե-
նարիոսի... Իրավափառայ տոները, իսկ երեքշաբթի օրվա մեջ տվել Աբգարու թագավորի հիշա-
տակի օրը (Դեկտեմբեր 4):

Ճրագալույցը շաբաթ օրն ընկնելու պատճառով Հայրապետացն Բարսղի և այլոցն տեղա-
փոխել է Ավագ տոներից առաջ (Դեկտեմբեր 22, 7):

Ճ (A 9) Տարեգրի դեպքում թե հասարակ, թե նահանջ տարում առկա են 9 տոնելի օրեր և
Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև, միայն մեկ օրվա տարբերությամբ հիշատակի
օրերը դասավորել են այսպես.

Յոհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 7: Նահանջ տարում կլինի Հունվարի 15-ին, 7 և
այլն):

Պետրոսի Հայրապետին և այլոցն (Հունվար 16, 2):

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 17, 3):

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 19, 5)

Աթանասի և Կիւրղի (Հունվար 21, 7)

Կիրակոսի... գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հունվար 23, 2)

Վահանայ Գողթնացւոյն գումարած Եւգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 24, 3)

Եւգինէոսի և այլոցն (Հունվար 26, 5):

Գրիգորի Աստուածաբանին (Հունվար 28, 7):

Տեսանքնդառաջն երեքշաբթի ընկնելու հետևանքով Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիից
հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի օրը դրված Ղևոնդեանց հիշատակի օրը տեղա-
փոխել է նույն կանոնված Մարկոսի և այլոցն հիշատակի օրը տեղափոխել է նախորդ շաբաթվա
երկուշաբթի և դրել Ատոմեանց հիշատակի հետ միասին: Վերափոխման Աստուածածնի 2-րդ -
կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը թողել է Թովմայի առաքյալի հիշատակի օրը, իսկ Յակոբ և Շ-
մավոն առաքյալները հիշատակի օրը տեղափոխել են 3-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը:
Իսկ այնտեղ դրված «Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ-իցն» փոխադրել է Սուրբ Խաչի պահպան այն
է՝ Աստուածածնից հաշված 5-րդ կիրակիից առաջ ընկնող շաբաթ օրը (Սեպտեմբեր 9):

Յիսնակամտի պահպան շաբաթ օրվա Գրիգորի Սքանչելագործի և այլոց հիշատակի օրվան
ավելացրել է Նիկողայոս Զմյուռնացու հիշատակի օրը, որը տեղափոխել է Յիսնակամտից հաշ-
ված 4-րդ կիրակիից առաջ ընկնող շաբաթ օրվանից:

Գինարիոսի ... Իրավափառայ հիշատակի օրերը միացրել է Յիսնակամտից հաշված 3-րդ
կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ, իսկ երեքշաբթի դրել է Աբգարու թագա-
վորի տոնի օրը, որովհետև նրա տեղն է եկել Ավագ տոներից առաջինը՝ Դավիթ մարգարէի և
Յակոբ առաքելոյ տոնը (Դեկտեմբեր 23, 7):

Մ (A 10) տարեգրի դեպքում հասարակ տարում Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի
միջև մնացել է 9 տոնելի օր և Ս. Երևանցին հղում է Ճ տարեգիրը, իսկ նահանջ տարում առ-
կա է 10 տոնելի օր, որի հետևանքով Ճ տարեգրի զույգ դրված տոներից մեկը պետք է առանձ-
նացնել, որպեսզի հակասութուն չառաջանա: Հասարակ տարում Յոհաննու Կարապետի տոնի օ-
րը կրնկնի Հունվար 15-ին, շաբաթ, իսկ նահանջ տարում՝ Հունվար 14-ին, հինգշաբթի: Մյուս
տոներում նույնպես կկատարվեն համապատասխան փոփոխություններ և մեկ օր կավելանա:

Տեսանքնդառաջն ընկել է Առաջավորի Բարեկենդանից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո
ընկնող երկուշաբթի, որի հետևանքով Մարկոսի և այլոցն հիշատակի օրը տեղափոխել է նա-
խորդ երկուշաբթի և դրել Ատոմեանց հիշատակի օրվա հետ միասին: Նահանջ տարում այդ տե-
ղափոխութունը չի կատարվի, որովհետև Տեսանքնդառաջն կրնկնի կիրակի օրը, որը Մ տարեգ-
րում նախատեսված է:

Յիսնակամտից առաջ մեկ շաբաթ ավելացել է, որի հետևանքով Վերափոխման Աստուա-
ծածնի հատվածում նախատեսված ավել տոները բերել է հիշյալ հատված և դրել շաբաթվա օ-
րերի այլ հերթականությամբ, այն է՝

Աբրահամու և այլոցն (Նոյեմբերի 14, 2)

Անդրէի զորավարի և այլոցն (Նոյեմբեր 15, 3)

Անդրիանոսի և այլոցն (Նոյեմբեր 17, 5)

Տօն ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց (Նոյեմբեր 19, 7)

Գեներիոսի և Մերկեսիոսին ավելացրել է Յակովկայ և Իրավափառայ Հիշատակի օրը, իսկ Երեքշաբթի օրը դրել է Աբգարու թագավորի տոնի օրը (Դեկտեմբեր 6), որովհետև Ավագ տոնե-րից առաջինն ընկել է Դեկտեմբեր 24, շաբաթ:

Յ (A 11) տարեգրի դեպքում թե հասարակ, թե նահանջ տարիներին առակա է 10 տոնելի օր՝ 1 օրյա տարբերութեամբ Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև և կարգել է հետև-յալ շաբթը:

Յոհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 5, նահանջ տարում՝ Հունվար 15, 5 և այլն):

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 7):

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (հունվար 18, 2)

Թեոդոսի թգ. և Մանկանց Եփեսոսի (Հունվար 19, 3)

Կիրակոսի... գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հունվար 21, 5)

Աթանասի և Կիլրղի (Հունվար 23, 7)

Վահանայ Գողթնացւոյն (Հունվար 25, 2)

Եւզինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 26, 3)

Եւզինէոսի և այլոցն (Հունվար 28, 5)

Գրիգորի Աստուածածաբանին (Հունվար 30, 7):

Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող Երկուշաբթի օրվա կանոնին, այն է՝ «Յուլիանեայ և Վասիլուհու» գումարել է Ինդոսի և Դոմնայի և այլոց հիշատակի օրը, իսկ Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթվա կանոնին, որն է՝ Գեներիոսի և Մերկեսիոսի ավելացրել է Յակովկա և Իրավափառայ Հիշատակի օրը, Երեքշաբթի օրը տալով Հարցն եգիպտացւոցն: Վերջապես 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա մեջ տվել է Իգ-նատիոսի, Ադրէի և Մարութայի, Ինչպես և Թեոպոմոսի և այլոցն, իսկ Երեքշաբթի օրվա տակ դրել է Աբգարի թագավորի տոնի օրը:

Ն (A 12) տարեգրի ժամանակ հասարակ տարում մնացել է 10 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 11, Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև, որի հետևանքով ըստ Սիմեոն Երևանցու բացատրութեան «զի յորժամ տարին նահանջիցէ, և գիր տարոյքն (Ն 3), յայս միջոցս՝ զԱնդրէ զօրավարն և զԱնդրիանոսն մի տօնիցես. զի տօնքն սոքա ի յետին գիրն (3) զկնի տաս-ներորդ կիւրակէին: Այլ ի Բ շաբաթին միայն զՎահանն տօնեա. ի Գ շաբաթին զԵւզինէ կոյսն. և ի Ե շաբաթին զԵւզինէոս, զՄակարիոս և զայլն: Իսկ յայլ տարիսն, որպէս եղեալքդ են, այդ-պէս տօնեսցես անտարակոյս» (էջ 445):

Չնայած Ս. Երևանցու առաջարկած երկու տարբերակի խնդիրը չի լուծվել, որովհետև երկու դեպքում էլ նկատի է ունեցել 10 տոնելի օր, բացի այդ նա նկատի չի ունեցել, որ Սահակ կաթողիկոսի հիշատակի օրը նահանջ տարում մնում է իր տեղում, որովհետև Տեառնըդառաջն ընկնում է ուրբաթ օր, իսկ շաբաթ լինում է Փետրվար 15-ը: Այլ խոսքով վերոհիշյալ երկու տարբերակին ավելացվում է մի երրորդը, որն իրական հաշվումների հետևանք է:

Բերենք այդ տարբերակները.

Յոհաննու Կարապետին (Հունվար 15, 5, նահանջ տարում՝ Հունվար 14, 3)

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 17, 7, նահանջ տարում՝ Հունվար 16, 5)

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 19, 2, նահանջ տարում՝ Հունվար 18, 7)

Թեոդոսի թագավորի և Մանկանց Եփեսոսի (Հունվար 20, 3, նահանջ տարում՝ նույն ամ-սաթվում, երկուշաբթի)

Կիրակոսի և Յօղիտայի գումարած Գորգիոսի և այլոցն (հունվար 22, 5, նահանջ տարում՝ Հունվարի 21, երեքշաբթի)

Աթանասի, Կիլրղի գումարած Գրիգորի Աստուածաբանի (Հունվար 24, 7, նահանջ տա-րում՝ Հունվար 23, հինգշաբթի):

Վահանայ Գողթնացւոյն գումարած Եւզինեա կուսին և այլոցն (Հունվար 26, 2, նահանջ տարում՝ Հունվար 25, շաբաթ): (2-րդ տարբերակով միայն Վահան Գողթնացւոյն՝ երկուշաբթի օրը, նահանջ տարում երկուշաբթին ընկնում է Հունվար 27-ին և Հունվարի 25-ի օրը բաց է մնում):

Եւզինէոսի և այլոցն գումարած Անդրէի զորավարին և այլոցն (Հունվարի 27, 3, նահանջ տարում Հունվարի 27-ը երկուշաբթի է, իսկ երեքշաբթին ընկնում է Հունվարի 28-ին (2-րդ տարբերակով միայն Եւզինեա կուսին և այլոցն երեքշաբթի, որը նահանջ տարում ընկնում է Հունվարի 28-ին):

Անդրիանոսի և այլոցն (Հունվար 29, 5, 2-րդ տարբերակով միայն Եւզինէոսի և այլոցն՝ Հինգշաբթի, նահանջ տարում հինգշաբթին ընկնում է Հունվարի 30-ին):

«Իսահակայ Պարթևի Հայրապետին մեծի» (Հունվար 31, 7, նահանջ տարում ինչպես նշվեց, Սահակ կաթողիկոսի տոնի օրը մնում է իր տեղում, որովհետև Տեառնըդառաջն ընկնում է ուրբաթ, ուստի բաց է մնում շաբաթ օրվա տոնի տեղը): Նահանջ տարվա համար որպեսզի հակասութունը լուծվի երկուական դրված հիշատակի օրերից Գրիգոր Աստուածաբանի հիշատա-կի օրը պետք է առանձնացնել և դնել հաջորդ շաբաթ օրը՝ Սահակ կաթողիկոսի տեղը, իսկ Ա-թանասին և Կիլրղին տեղափոխել նահանջ տարվա շաբաթ: Վերջապես նրա տեղը, այսինքն նահանջ տարվա հինգշաբթի օրվա տեղը դնել կամ Տրիփոնի և այլոցն կամ Գորգիոսի և այլոցն, եթե այլ տոնական հատվածներից որևէ սրբի օր չի տեղափոխվում քննարկվող հատված, որով-հետև Սիմեոն Երևանցու «Տօնացոյց»-ում կարգված սրբերի 11 կանոն տեղավորվում է մեկ օր-վա տակ, միայն այդ 11-ից 1-ում պետք է գումարել տասներկուսինը: Խաչգյուտից հետո եկող շաբաթվա մեջ Հիպիրիքեանց և Սևեռիանոսի և այլոց հիշատակի օրը միացրել է մեկ օրվա տակ՝ երեքշաբթի, իսկ շաբաթ օրը դրել տոն ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց: Ինչպես և Յիսնակամ-տից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը գումարել է Գրիգորին և այլոցն Նիկողայոս Զմյուռնացուն: Ավագ տոներից առաջ դրել է Աբրահամու և այլոցն (Դեկտեմբեր 21, 2) և Աստ-վածատրոյ վկային (Դեկտեմբեր 22, 3)՝ առանձնացնելով իրարից:

Շ (A 13) տարեգրի դեպքում Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև հասարակ տարում մնում է 11 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 12: Նահանջ տարվա տարբերակը նկատի չի ունեցել Սիմեոն Երևանցին:

Հունվարի 13-ից հետո սրբերի հիշատակի օրերը կարգել է հետևյալ ձևով.

Յոհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 3, նահանջ տարում ամսաթիվը նույնն է, շաբաթվա օրը՝ երկուշաբթի):

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 5):

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվարի 18, 7, նահանջ տարում համար է եր-կու կանոնի վերածել և տոնել հինգշաբթի և շաբաթ օրերին կամ սրբերի տոնական շաբթը դա-սավորել Ղ տարեգրին համարժեք):

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 20, 2):

Կիրակոսի... գումարած Գորդիոսի և այլոցն (Հունվար 21, 3):

Վահան Գողթնացւոյն գումարած Եւզինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 23, 5):

Աթանասի և Կիւրղի (Հունվար 25, 7):

Եւզինէոսի և այլոցն (Հունվար 27, 2):

Անդրէի զորավարի և այլոցն (Հունվար 28, 3):

Անդրիանոսի և այլոցն (Հունվար 30, 5):

Գրիգորի Աստուածաբանի (Փետրվար 1, 7):

Յիսնակամտից Հաշված 3-րդ կիրակիից Հետո եկող երկուշաբթի միացվել է Գենարիոսի... Իրավափառոց հիշատակի օրերը: Իսկ երեքշաբթի է տեղափոխվել Կուռնէլիոսի, Շմավոնի և այլոցն հիշատակի օրը: Ավագ տոններից առաջ դրվել է Աբրահամու և այլոցն կանոնը (դեկտեմբեր 22, 2):

Ո (A 14) տարեգրի դեպքում թե հասարակ թե նահանջ տարում 12 տոնելի օր կա Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև: Այդ հատվածում շաբաթվա օրերը նույնն են, միայն ամսաթվի մեկ օրյա տարբերությամբ:

Սրբերի հիշատակի օրերը դասավորել է հետևյալ կարգով.

Յօհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 2, նահանջ տարում՝ Հունվար 15, 2 և այլն):

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 15, 3)

Անտոնի ճգնավորի (Հունվար 17, 5)

Թեոդոս թագավորի և այլոցն (Հունվար 19, 7):

Կիրակոսի... գումարած Գորդիոսի և այլոցն (Հունվար 21, 2)

Վահանաց Գողթնացւոյն գումարած Եւզինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 22, 3):

Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 24, 5):

Աթանասի և Կիւրղի (Հունվար 26, 7):

Եւզինէոսի և այլոցն (Հունվար 28, 2):

Անդրէի զորավարի և այլոցն (Հունվար 29, 3):

Անդրիանոսի և այլոցն (Հունվար 31, 5, վերևի երկու կանոնները տեղափոխել է այստեղ Աստուածածնի հատվածից):

Գրիգորի Աստուածաբանի (Փետրվար 2, 7):

Առաջավորի Բարեկենդանից հաշված 2-րդ կիրակիից Հետո եկող և երեքշաբթի օրը կանոնված Սուքիասեանց տոնին ավելացրել է Ոսկեանց հիշատակի օրը, քանի որ Տեառնընդառաջն ընկել է հինգշաբթի: Խաչգիւտից Հետո Հիպիրիքեանց և Ալեոհանոսի և այլոցն կանոնները միացվել են մեկ օրվա տակ. իսկ շաբաթ օրը դրվել է «տօն ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց»:

Յիսնակամտից Հաշված 2-րդ կիրակիից Հետո երկուշաբթի օրվա տակ Յուլիանեայ և Վասիլուհոց հիշատակին ավելացրել է Աբրահամու և այլոցն: Իսկ 3-րդ կիրակիից Հետո եկող երկուշաբթի Գենարիոսի և Մերկեոհոսի կանոնին ավելացվել է Յակովկայ և Իրավափառա հիշատակի օրը, իսկ նրանց տեղը՝ երեքշաբթի դրվել է Մինասայ և այլոցն, որովհետև «Տօն Յղու-թեան սրբոյ Կուսին ի յԱննացէն» ընկել է 4-րդ կիրակիից Հետո եկող երկուշաբթի:

Չ (A 15) տարեգրի ժամանակ հասարակ տարում մնում է 12 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 13 Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև: 13 տոնելի օրերի կանոններից վերջինն իր արտահայտությունը չի գտել Ս. Երևանցու Տոնացույցի 2-րդ հատորում. թեև հիշյալ տարեգրի տակ տվել է բացատրություն, այն է՝ «Բայց գիտեա. զի յորժամ տարին նահանջ պատահիցի, և գիր տարոյքն (ՉՈ) այդ վերոյ եղեալ շաբաթուդ չորս տօնսն, այսինքն՝ զՄակարայեցիսն և զայլն, աստ մի տօնիցես. զի տօնին դօքա ի յետին գիրն (Ո) զկնի վարդավառին՝ որպէս տեսանես, այլ ի Բ շաբաթին զԵւզինէ կոյսն, ի շաբաթ օրն զԳրիգոր Աստուածաբանն տօնեսցես՝ որք ի վերդ ընդ այլոց եդան, և ի Գ շաբաթին և ի Ե շաբաթին զԱնդրէ զորավարն և զԱնդրիանոսն, որք ի վայրդ զկնի Աստուածածնին եղեալք են: Իսկ ի յայլ տարիսն՝ որպէս եղեալք են այնպէս տօնես անտարակոյս» (էջ 462):

Տանք երկու տարբերակն էլ և բացահայտենք 13-րդ տոնելի օրը, որը նկատի չի առնվել: Յօհաննու Կարապետին (Հունվար 15, 2, նահանջ տարում՝ Հունվար 14, 7, իսկ երկուշաբթի օրն ընկնում է Հունվար 16-ին, որտեղից և մեկ օրվա տարբերությունը, որտեղ անշուշտ դրվելու է Յօհաննու Կարապետի տոնի օրը, իսկ նրա տոնի օրը նախատեսած երկուշաբթիին՝ Հաջորդը, բայց վերջնական արդյունքում մեկ տոնելի օր ավելանում է):

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 3)

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 18, 5):

Թէոդոսի թագավորի և այլոցն (Հունվար 20, 7)

Կիրակոսի... գումարած Գորդիոսի և այլոցն (Հունվար 22, 2)

Վահանայ Գողթնացւոյն գումարած Եւզինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 23, 3):

Աթանասի և Կիւրղի Գումարած Գրիգոր Աստուածաբանի (Հունվար 27, 7):

Մակարայեցւոցն (2-րդ տարբերակ՝ Եւզինեայ կուսին և այլոցն առանձնացված Վահան Գողթնացու կանոնից) (Հունվար 29, 2):

Երկուտասան Մարգարէիցն... (2-րդ տարբերակ՝ Անդրէի զորավարի և այլոցն) (Հունվար 30, 3):

Սոփիայ և այլոցն (2-րդ տարբերակ՝ Անդրիանոսի և այլոցն) (Փետրվար 1, 5):

Որդւոց և Թոռանց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին... (2-րդ տարբերակ՝ Գրիգորի Աստուածաբանի առանձնացնելով Աթանասի և Կիւրղի կանոնից) (Փետրվար 3, 7): Ինչպես նկատելի է երկու տարբերակի դեպքում էլ առկա է 12 տոնելի կանոն, իսկ 13-րդը բացակայում է, որը նահանջ տարիներին կանոնավորելու համար պետք է զույգ զույգ դրված տոներից մեկն առանձնացնել և տանել 13-րդ տոնելի օրը կամ նրան հաջորդ օրը՝ կատարելով մեկ օրյա տեղափոխություն մյուս տոները տալիս կամ Պ տարեգրի կարգը կիրառել: Վերջինս ավելի հարմար է: Վարդավառից հաշված 3-րդ կիրակիից առաջ ընկնող շաբաթ օրը դրել է Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր Հայրապետացն (Օգոստոս 4), որովհետև Վարդավառից Հետո միջոց ուտիքն երկու շաբաթ է: Իսկ 3-րդ կիրակիից Հետո սկսվում է Վերափոխման Աստուածածնի պահքը:

Խաչգիւտից Հետո եկող երեքշաբթի օրվա կանոնում միացրել է Հիպիրիքեանց և Ալեոհանոսի և այլոցն տոները: Իսկ շաբաթ օրը դրել է. «Տօն ամենայն սրբոց Հնոց և Նորաց»: Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից Հետո եկող երկուշաբթի օրվա տակ միացրել է Գենարիոսի... Իրավափառայ հիշատակի կանոնները, իսկ երեքշաբթի օրվա տակ դրել է Աբրահամու թագավորի տոնի օրը, որովհետև վերջինիս տեղն է տեղափոխել Հայրապետացն Բարսղի և այլոցն հիշատակի օրը՝ ձրագալույցը շաբաթ ընկնելու հետևանքով:

Պ (A 16) տարեգրի դեպքում թե հասարակ թե նահանջ տարում մնում է 13 տոնելի օր Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև:

Ս. Երևանցին ներկայացրել է հետևյալ շարքը:

Յոհաննու Մկրտչի (Հունվար 14, 7, նահանջ տարում՝ Հունվար 15, 7 և այլն):

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 2)

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 17, 3):

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 19, 5)

Աթանասի և Կիլրղի (Հունվար 21, 7)

Կիրակոսի և Յողիտացի գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հունվար 23, 2):

Վահանայ Գողթնացւոյն գումարած Եւգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 24, 3):

Եւգինէոսի և այլոցն (Հունվար 26, 5)

Գրիգորի Աստուածաբանի (Հունվար 28, 7):

Այնուհետև տալիս է Վարդավառի հատվածում ավելացված սրբերի հիշատակի օրերը հետևյալ կարգով.

Մակարայեցւոցն (Հունվար 30, 2):

Երկոտասան Մարգարէիցն (Հունվար 31, 3):

Սոփիայ և այլոցն (Փետրվար 2, 5):

Որդւոց և Թոռանց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի... (Փետրվար 4, 7):

Ատոմենայց և Սուքիասեանց տոները միացրել է մեկ օրվա տակ, որովհետև Տեառնընդառաջն ընկել է երեքշաբթի:

Վարդավառի հատվածում միջոց ուտիքն երկու շաբաթ է, որի հետևանքով Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր Հայրապետն դրել է շաբաթ՝ Բարեկենդան Սուրբ Աստուածածնի պահոցից առաջ:

Վերափոխման Աստուածածնի հատվածում միջոց ուտիքը չորս շաբաթ է, ուստի հիշյալ տոնից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթվա կանոնը բաժանել է երկու մասի և այդ շաբաթ օրը թողել է Թովմայի առաքյալի հիշատակի օրը, իսկ Յակոբայ և Շմաւոնի տոնը տեղափոխել է հաջորդ շաբաթ: Այդտեղ դրված տոնը այն է՝ «Տօն է Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ Հայրապետացն» փոխադրել է մյուս շաբաթ՝ Սուրբ Խաչի Պահոցից առաջ:

Յիսնակամտից հետո եկող շաբաթ օրվա Գրիգորի և այլոցն կանոնին ավելացրել է Նիկոզայոս Զմյուռնացու հիշատակի օրը, որովհետև «Տօն Յղութեան սրբոյ Կուսին ի Յաննայէռն ընկել է այդ շաբաթ օրը: Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա կանոնին (Գինարիոսի և Մերկեոիոսի) ավելացրել է Յակովկայ և Իրավափառայ հիշատակի կանոնը, իսկ երեքշաբթի դրել է Աբգար թագավորի տոնի օրը, որովհետև նրա տեղն է ընկել Ավագ տոներից առաջինը:

Զ (A 17) տարեգրի տարում հասարակի ժամանակ մնացել է 13 տոների օր, իսկ նահանջի՝ 14 Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև: Ս. Երևանցին կանոնել է 13 օր և նկատի չի ունեցել նահանջ տարվա ավելացած մեկ տոների օրը: Որպեսզի հարթվի հակասությունը Պ տարեգրին համարժեք դրված շաբթի մեջ (ամսաթվի մեկ օրյա տարբերությամբ) զույգ զույգ կանոնված, տոնական օրերից մեկը պետք է առանձնացնել կամ Ռ տարեգրի շաբթն օգտագործել: Ինչպես միշտ սկսել է Յոհաննու Կարապետի տոնով, որը դրել է Հունվարի 15-ին, շաբաթ (նահանջ տարում կրկնի Հունվար 14, հիգշաբթի): Տեառնընդառաջն երկուշաբթի ընկնելու հետևանքով Ատոմեանց և Սուքիասեանց հիշատակի օրերը միացրել է երեքշաբթի օրվա կանոնի տակ:

Վարդավառի հատվածում միջոց ուտիքն երկու շաբաթ լինելու հետևանքով Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր Հայրապետացն տոնը տեղափոխել է Աստուածածնի պահոցից առաջ ընկնող շաբաթ օրը: Յիսնակամտից առաջ մեկ շաբաթ ավելի է, որի համար Աստուածածնից հետո եկող երեք տոնական կանոններ տեղափոխել է այդտեղ հետևյալ հերթականությամբ.

Անդրէի զօրավարի և այլոցն (Նոյեմբեր 14, 2):

Անդրիանոսի և այլոցն (Նոյեմբեր 15, 3):

Աբրահամու և այլոցն (Նոյեմբեր 17, 5):

Ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց (Նոյեմբեր 19, 7):

Այս տարեգրի դեպքում ևս երկուշաբթի օրվա տակ միացրել է Գենարիոս... Իրավափառայ, իսկ Աբգար թագավորի տոնը, դրել երեքշաբթի, որովհետև Ավագ տոներից առաջինն ընկել է նրա տեղը՝ շաբաթ:

Ռ (A 18) տարեգրի դեպքում թե հասարակ, թե նահանջ տարում Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև մնացել է 14 տոների օր և սրբերի շաբթը դասավորել է այսպես Յոհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 5, նահանջ տարում՝ Հունվար 15, 5 և այլն):

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 7)

Անտոնի ճգնավորի (Հունվար 18, 2)

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 19, 3):

Կիրակոսի... գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հունվար 21, 5):

Աթանասի և Կիլրղի (Հունվար 23, 7)

Վահանայ Գողթնացւոյն գումարած Եւգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 25, 2):

Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 26, 3):

Եւգինէոսի և այլոցն (Հունվար 28, 5):

Գրիգորի Աստուածաբանի (Հունվար 30, 7):

Վարդավառի հատվածից բերել է հետևյալ տոները.

Մակարայեցւոցն... (Փետրվար 1, 2)

Երկոտասան Մարգարէիցն (Փետրվար 2, 3):

Սոփիայ և այլոցն (Փետրվար 4, 5):

Որդւոց և Թոռանց սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ... (Փետրվար 6, 7):

Վարդավառի հատվածում միջոց ուտիքն երկու շաբաթ է, որի համար Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր Հայրապետացն դրվել է Օգոստոս 7, շաբաթ:

Յիսնակամտից առաջ նույնպես մեկ շաբաթ ավելացել է և այնտեղ դրվել է տոները, ինչպես Զ տարեգրի դեպքում: Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո երկուշաբթի օրվա կանոնին (Յուլիանեայ և Վասիլուհուոյ) ավելացրել է ինչպես և այլոցն հիշատակի օրը, իսկ 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա տակ դրել է Գինարիոսի... Իրավափառայ և երեքշաբթի օրվա տակ՝ Հարցն եգիպտացւոյն, որովհետև հինգշաբթի օրն ընկել է «տօն Յղութեան սրբոյ Կուսին ի յԱննացէն»: Վերջապես 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա տակ միացրել է Իգնատիոսի, Ադդէի, Մարութայի, ինչպես և Թեոպոմպեայ Թէովնայ և այլոցն հիշատակի օրերը, իսկ երեքշաբթի դրել է Աբգարու թագավորի տոնի օրը, որովհետև Հինգշաբթի օրվանից սկսել է Ավագ տոները:

Ս (A 19) տարեգրի դեպքում հասարակ տարում առկա է 14 տոների օր, իսկ նահանջ տարում՝ 15. Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև: Սիմեոն Երևանցին հիշյալ հատվա-

ծում տոնների շարքի համար առաջարկել է երկու տարբերակ, որը կներկայացնենք ներքևում, սակայն կրկին 14 տոնելի օրերով և նահանջ տարվա մեկ ավել օրն անտեսել է: Նա տալիս է բացատրություն. «Բայց գիտես, զի յորժամ տարին նահանջ պատահիցի. և զիր տարոյքն (ՍՌ) - յայս միջոցումս զԱնդրէի զօրավարն և զԱնդրիանոսն մի տօնիցես զի տօնին դոքա ի յետին գիրն (Ռ) գկնի տասներորդ կիւրակէին՝ որպէս տեսանես, այլ ի Բ շաբաթին զՎահանն, ի Գ շաբաթին զԵգինէ կոյսն, և ի Ե շաբաթին Եգինէոսն տօնեսցես: Իսկ ի յայլ տարիսն որպես եղեալք են այնպէս տօնես անտարակոյս» (էջ 485):

Ներկայացնենք քննարկվող շարքը. Յոհաննու Կարապետին (Հունվար 15, 5 նահանջ տարում՝ Հունվար 14, 3, ահա այս մեկ օրն է, որ հաշվի չի առել: Ընդհանուր կլինի նահանջ տարվա առաջնորդվել Վ տարեգրով:

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 17, 7)

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 19, 2)

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 20, 3): Կիրակոսի... գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հունվար 22, 5):

Աթանասի և Կիւրղի (Հունվար 24, 7):

Վահանայ Գողթնացւոյց գումարած Եգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 26, 2):

(2-րդ տարբերակի «Բ շաբաթին զՎահանն»)

Եգինէոսի և այլոցն գումարած Անդրէի զօրավարի և այլոցն (Հունվար 27, 3):

(2-րդ տարբերակով «ի Գ շաբաթին զԵգինէ կոյս»)

Անդրիանոսի և այլոցն (Հունվար 29, 5) (2-րդ տարբերակով «ի Ե շաբաթին զԵգինէոսն տօնիցես»):

Դրանից հետո գալիս է Վարդավառի հատվածի տոնելի շարքը, այն է՝

Մակարայեցւոցն... (Փետրվար 2, 2)

Երկոտասան մարգարէից (Փետրվար 3, 3)

Սոփիայ և այլոցն (Փետրվար 5, 5):

Որդւոց և թոռանց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին... (Փետրվար 7, 7):

Տեսանունդառաջն շաբաթ օր ընկնելու հետևանքով Սարգսի և այլոցն տոնը տեղափոխվել է Երկուշաբթի՝ Ատոմեանց հետ:

Վարդավառի հատվածում միջոց ուտիքն երկու շաբաթ է, որի համար Եփանոսի ժողովի 200 հայրապետների հիշատակի օրը դրվել է Աստուածածնի պահքից առաջ, շաբաթ Օգոստոսի 8-ին:

Խաչգիւտից հետո եկող երեքշաբթվա տակ միասին է դրվել Հիպիրիքեանց և Եւեոփանոսի և այլոցն հիշատակի օրերը, իսկ շաբաթ օրը՝ Ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց:

Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ է տեղափոխվել և դրվել Նիկողայոս Զմյուռնացու օրվա հետ Գրիգորի և այլոցն, որովհետև նրանց օրվա տեղը՝ շաբաթ, ընկել է «Տօն Սուրբ Աստուածածնի երից ամացն»:

Ավագ տոներից առաջ ավելացրած երկու օրվա մեջ է դրվել Աբրահամու և այլոցն (երկուշաբթի, Դեկտեմբերի 21-ին) և Աստվածատրոյ վկային՝ առանձին (Դեկտեմբեր 22, 3):

Վ (A 20) տարեգրի դեպքում Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև հասարակ տարում մնում է 15 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 16, որը նկատի չի ունեցել Սիմեոն Երեվանցին: Ներկայացնենք հիշյալ շարքը.

Յոհանն Կարապետին (Հունվար 14, 3, նահանջ տարում՝ Հունվար 14, 3, նահանջ տարում՝ Հունվար 14, բայց երկուշաբթի, որով և ավելանում է մեկ տոնելի օր):

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 5)

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 18, 7):

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 20, 2)

Կիրակոսի... գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հունվար 21, 3)

Վահան Գողթնացւոյց գումարած Եգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 23, 5)

Աթանասի և Կիւրղի (Հունվար 25, 7):

Եգինէոսի և այլոցն (Հունվար 27, 2)

Անդրէի զօրավարի և այլոցն (Հունվար 28, 3)

Անդրիանոսի և այլոցն (Հունվար 30, 5):

Գրիգորի Աստուածաբանի (Փետրվար 1, 7):

Մակարայեցւոցն (Փետրվար 3, 2)

Երկոտասան Մարգարէից (Փետրվար 4, 3):

Սոփիայ և այլոցն (Փետրվար 6, 5):

Որդւոց և թոռանց սրբոյ Լուսաւորչին... (Փետրվար 8, 7):

Տեսանունդառաջն ուրբաթ ընկնելու պատճառով «յիշատակ Յօնանու Մարգարէին»-ը տեղափոխվել է նույն շաբաթվա հինգշաբթի, որը պահքի օր էր:

Վարդավառի հատվածում միջոց ուտիքն երկու շաբաթ լինելու հետևանքով Եփանոսի ժողովի 200 հայրապետների տոնի օրն ընկել է Օգոստոս 9-ին շաբաթ: Այն ընկնում է Աստուածածնի պահքից առաջ:

Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի կրկին միացվել է Գենարիոսի... Իրավափառայ հիշատակի օրերը, իսկ երեքշաբթի դրվել է Կուռնելիոսի, Շմաւոնի, Պօղիկարպոսի և այլոցն հիշատակի օրը, որովհետև նրանց տեղն է ընկել «Յղութեան սրբոյ Կուսին ի յԱննացէ» տոնը:

Ավագ տոներից առաջ մեկ կանոնով տրվել է Աբրահամու և այլոցն հիշատակի օրերը, որովհետև մեկ օր այդտեղ ավելացել է:

S (A 21) տարեգրի դեպքում թե հասարակ թե նահանջ տարում Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև առկա է 16 տոնելի օրեր՝ մեկօրյա տարբերությամբ: Բերենք տոնական շարքը.

Յոհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 2, նահանջ տարում՝ Հունվար 15, 2 և այլն):

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 15, 3):

Անտոնի ճգնավորի (Հունվար 17, 5):

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 19, 7):

Կիրակոսի... գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հունվար 21, 2):

Վահան Գողթնացւոյց գումարած Եգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 22, 3):

Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 24, 5):

Աթանասի և Կիւրղի (Հունվար 26, 7):

Եգինէոսի և այլոցն (Հունվար 28, 2):

Անդրէի զօրավարին և այլոցն (Հունվար 29, 3):

Անդրիանոսի և այլոցն (Հունվար 31, 5):

Գրիգորի Աստուածաբանի (Փետրվար 2, 7):

Մակարայեցւոցն (Փետրվար 4, 2):

Երկոտասան մարգարէից (Փետրվար 5, 3):

Սոփիայ և այլոցն (Փետրվար 7, 5):

Որդւոց և Թոռանց սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին... (Փետրվար 9, 7):

Վարդավառի Հատվածում կրկին միջոց ուտիքն երկու շաբաթ է, որի հետևանքով «Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր Հայրապետացն» դրվել է Օգոստոս 10 (շաբաթ):

Խաչգիւտից հետո եկող երեքշաբթի միացվել է Հիպիրիքեանց և Սևեոիանոսի և այլոցն հիշատակի օրերը, իսկ շաբաթ օրը դրվել է «Տօն ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց»:

Յիսնակամտից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա տակ (Յուլիանեայ և Վասիլուհույն) ավելացել է Աբրահամու և այլոցն կանոնը: Իսկ 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի գումարվել են Գենարիոսի... Իրավափառայ հիշատակի օրերը, երեքշաբթի դրվել է Մինասայ և այլոցն հիշատակի կանոնը, որը 4-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթիից է տեղափոխվել, քանի որ այնտեղ ընկել է «տօն Աստուածածնի Յղութեանն ի յԱննայէ»:

Բ (A 22) տարեգրի դեպքում Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև հասարակ տարում առկա է 16 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 17: Վերջինս նկատի չի ունեցել Սիմեոն Երևանցին և տոները բերել է երկու տարբերակով, միաժամանակ տվել բացատրություն, այն է՝ «Սակայն յորժամ տարինն նահանջ իցէ և տարեգրքն (ԲՏ), զայս չորս տօնս, այսինքն՝ զԿիպրիանոսն, զԱթանագինէն, զՆախահարցն և ըզԹաղէոս առաքեալն, աստ մի տօնիցես, զի տօնին դոքա ի յետին գիրն (Տ) զկնի Վարդավառին՝ որպէս տեսանես: Այլ ի տեղի Կիպրիանոսին, զԵւգինէ կոյան տօնեա, և ի տեղի Թաղէոսին Գրիգոր Աստուածաբանն, որք ի վերջ ընդ այլոց տօնից եղան: Եւ ի տեղի Աթանագինեայ և Նախահարցն, զԱնդրէ զօրավարն և զԱնդրիանոսն տօնեա, որք ի վայրդ՝ զկնի Աստուածածնին եղեալք են: Իսկ այլ տարիսն՝ որպէս եղեալք են այնպէս տօնեա ամենատարակոյս» (էջ 503-504):

Ներկայացնենք այդ տարբերակները.

Յօհաննու Կարապետին (Հունվար 15, 2, նահանջ տարում՝ Հունվար 14, 7, որով և մեկ օր ավելանում է այս հատվածում)

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 3, նահանջ տարում՝ Հունվար 16, 3 և այլոցն):

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 18, 5) Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 20, 7)

Կիրակոսի ... գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հունվար 22, 2)

Վահան Գողթնացւոյն գումարած Եւգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 23, 3):

Եւգինէոսի և այլոցն (Հունվար 25, 5):

Աթանասի և Կիրղի գումարած Գրիգորի Աստուածաբանին (Հունվար 27, 7):

Կիպրիանոսի և այլոցն (Հունվար 29, 2):

(2-րդ տարբերակում՝ Եւգինեայ կուսին և այլոցն):

Աթանագինեայ և այլոցն (Հունվար 30, 3) (2-րդ տարբերակում՝ Անդրէի զօրավարին և այլոցն):

Նախահարցն (Փետրվար 1, 5) (2-րդ տարբերակում՝ Անդրիանոսի և այլոցն):

Որդւոց և Թոռանց սրբոյ Լուսաւորչին... (Փետրվար 3, 7):

Մակարայեցւոցն (Փետրվար 5, 2):

Երկոտասան մարգարէից (Փետրվար 6, 3):

Սոփիայ և այլոցն (Փետրվար 8, 5):

Թաղէոսի առաքելոյն և Սանդիստոյ կուսին (Փետրվար 10, 7) (2-րդ տարբերակում՝ Գրիգոր Աստուածաբանի):

Բուն Բարեկենդանից հետո եկող 2-րդ շաբաթվա մեջ Կիրեղեանց կանոնին ավելացրել է Յոհաննու Երուսաղեմացոյ և այլոցն, իսկ 3-րդ շաբաթ օրը դրել է «Տօն սրբոյ Լուսաւորչին մերոց մտմանն ի Վիրապն», որովհետև 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրն ընկել է «Տօն Աւետեաց սրբոյ Կուսին» (Ապրիլ 7):

Վարդավառի Հատվածում միջոց ուտիքն մեկ շաբաթ է, որի հետևանքով Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր Հայրապետացն տոնը դրել է Օգոստոս 4-ին (շաբաթ), իսկ Թաղեոս առաքյալի և Սանդիստ կուսի հիշատակի օրը տեղափոխել Փետրվար 10:

Խաչգիւտից հետո եկող երեքշաբթի միացրել է Հիպիրիքեանց ինչպես և Սևեոիանոսի ու այլոցն տոները, իսկ շաբաթ դրել է տոն ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց:

Յիսնակամտից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի նույնպես միավորել է Գենարիոսի... Իրավափառայ օրերը, իսկ երեքշաբթի դրել է Աբգարու թագավորի տոնը, որովհետև այդ շաբաթ օրը տեղափոխել է Հայրապետացն Բարսղի և այլոցն հիշատակի կանոնը՝ ճրագալուցն շաբաթ ընկնելու հետևանքով:

Ց (A 23) տարեգիրը ցույց է տալիս 17 տոնելի օր թէ՛ հասարակ, թե՛ նահանջ տարում՝ Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև, միայն մեկ օրվա տարբերությունը:

Տանք այդ տոնելի շարքը.

Յոհաննու Մկրտչի (Հունվար 14, 7, նահանջ տարում՝ Հունվար 15, 7 և այլն):

Պետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 3):

Անտոնի գումարած Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 17, 3):

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 19, 5):

Աթանասի և Կիրղի (Հունվար 21, 7):

Կիրակոսի... գումարած Գորգիոսի և այլոցն (Հունվար 23, 2):

Վահան Գողթնացւոյն գումարած Եւգինեայ կուսի և այլոցն (Հունվար 24, 3):

Եւգինէոսի և այլոցն (Հունվար 26, 5):

Գրիգորի Աստուածաբանի (Հունվար 28, 7):

Կիպրիանոսի և այլոցն (Հունվար 30, 2)

Աթանագինեայ և այլոցն (Հունվար 31, 3):

Անդրէի զօրավարին և այլոցն (Հունվար 29, 3):

Նախահարցն (Փետրվար 2, 5)

Որդւոյ և Թոռանց սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ (Փետրվար 4, 7):

Մակարայեցւոցն (Փետրվար 6, 2):

Երկոտասան մարգարէից (Փետրվար 7, 3):

Սոփիայ և այլոցն (Փետրվար 9, 5):

Թաղէոսի և Սանդիստոյ (Փետրվար 11, 7):

Ինչպես նկատելի է, վերջին երկու շաբաթվա տոները գալիս են Վարդավառի հատվածից, որտեղ միջոց ուտիքն մեկ շաբաթ է, որի հետևանքով շաբաթ օրը դրվել է Եփեսոսի սուրբ ժողո-

վոյն երկուհարիւր Հայրապետացն տոնը, իսկ Թաղեոս առաքյալի և Սանդուխտ կուսիսնը տեղափոխվել է:

Վերափոխման Աստուածածնի հատվածում միջոց ուտիքն չորս շաբաթ լինելու պատճառով 3-րդ կիրակիից առաջ ընկնող շաբաթ օրվա կանոնում մնացել է Թովմա առաքյալի հիշատակի օրը, իսկ հաջորդ շաբաթ տեղափոխվել են այդ կանոնի մյուս սրբերը, այն է՝ Ծակոր և Շմավոն առաքյալները:

Վերջապես 3-րդ կիրակիից հետո դրված Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն ՅԺԸ Հայրապետաց տոնը տեղափոխվել է հաջորդ շաբաթ՝ Սուրբ Խաչի պահպանից առաջ:

Յիսնակամտից հետո եկող շաբաթ գումարվել են Գրիգորի և այլոցն ու Նիկողայոսի Զմյուռնացու հիշատակի օրերը, որովհետև 3-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը համընկել է «Յղութեան սրբոյ Կուսին ի յԱննայէ» տոնին: Այդ շաբաթվա երկուշաբթի միացվել է Գենարոսի ... Իրավափառայ օրերը իսկ երեքշաբթի դրվել է Աբգար Թագավորի տոնի օրը, որովհետև Ավագ տոներից առաջինն ընկել է նրա տոնի օրը:

Ի (A 24) տարեգրի ընթացքում հասարակ տարում առկա է 17 տոնելի օր, իսկ նահանջ տարում՝ 18. Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև, որը կրկնում է Յ տարեգրի կարգը մեկօրյա տարբերությամբ: Բերենք առաջին կանոնը, այն է՝ Յոհաննու Մկրտչի (Հունվար 15, 7, նահանջ տարում՝ Հունվար 14, 5, որից և ավելացել է մեկ տոնելի օր, որը նկատի չի ունեցել Ս. Երևանցին: Հակասությունը լուծելու համար գույգ գույգ դրված հիշատակի օրերից մեկը պետք է առանձնացնել թեկուզ և տոնական կանոնների սկզբնական հատվածում:

Վարդավառի տոնից հաջված հաջորդ շաբաթ դրվել է «Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն երկուհարիւր Հայրապետացն», քանի որ միջոց ուտիքն մեկ շաբաթ է, իսկ այդ շաբաթ նախատեսված Թաղեոսի և Սանդխտի օրը տեղափոխվել է առաջ մեկ ազատ շաբաթ է գոյանում, որի հետևանքով այնտեղ են տեղափոխվել հետևյալ սրբերի հիշատակի օրերը.

Անդրէի զորավարի և այլոցն (Երկուշաբթի):

Անդրիանոսի և այլոցն (Երեքշաբթի):

Աբրահամու և այլոցն (Հինգշաբթի):

Ամենայն սրբոցն Հնոց և Նորոց (շաբաթ):

Յիսնակամտից հաջված 3-րդ կիրակիից հետո միավորել են Գենարիոսի... Իրավափառայ հիշատակի օրերը երկուշաբթի կանոնի տակ, իսկ երեքշաբթի դրել են Աբգարու Թագավորի տոնը, որովհետև նրա տեղն էր ընկել Ավագ տոներից առաջինը (շաբաթ, Դեկտեմբեր 24):

Փ (A 25) տարեգրի դեպքում թե հասարակ, թե նահանջ տարում լինում է 18 տոնելի օր՝ Հունվարի 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև, միայն մեկ օրվա տարբերությամբ: Ներկայացված կարգը հետևյալն է.

Յոհաննու Կարապետի (Հունվար 14, 5, նահանջ տարում՝ Հունվար 15, 5 և այլն):

Գետրոսի և այլոցն (Հունվար 16, 7):

Անտոնի ճգնավորի (Հունվար 18, 2):

Թեոդոսի և այլոցն (Հունվար 19, 3):

Կիրակոսի... գումարած Գորդիոսի ... (Հունվար 21, 5):

Աթանասի և Կիլրդի (Հունվար 23, 7):

Վահան Գողթնացույն գումարած Եւգինեայ կուսին և այլոցն (Հունվար 25, 2):

Տրիփոնի և այլոցն (Հունվար 26, 3):

Եւգինէոսի և այլոցն (Հունվար 28, 5):

Գրիգորի Աստուածասանի (Փետրվար 2):

Կիպրիանոսի և այլոցն (Փետրվար 1, 2):

Աթանազիսին և այլոցն (Փետրվար 2, 3):

Նախահարցն (Փետրվար 4, 5):

Որդւոց և Թոռանց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ... (Փետրվար 6, 7):

Մակարայեցւոցն (Փետրվար 8, 2):

Երկոտասան մարգարէից (Փետրվար 9, 3):

Սոփիայ և այլոցն (Փետրվար 11, 5)

Թաղեոսի և Սանդխտոյ (Փետրվար 13, 7):

Վարդավառի հատվածում նույն կարգն է պահպանված ինչ նախորդ տարեգրում, որովհետև միջոց ուտիքի մեկ շաբաթ է:

Յիսնակամտից հաջված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի օրվա տակ Յուլիանեայ և Վասիլուհույ ավելացրել է Ինդոսի և Դոմնայի և այլոցն հիշատակի օրը, իսկ 3-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի՝ Գենարիոսի... Իրավափառայ, երեքշաբթի՝ Հարցն Եգիպտացւոց, որովհետև հինգշաբթի ընկել է «տօն Յղութեան սրբոյ Կուսին, Աննայէ»: 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի միավորվել են Իգնատիոսի ... Թէոպոմպեայ... , իսկ երեքշաբթի դրվել է Աբգարու Թագավորի տոնի օրը, որովհետև հինգշաբթիից սկսել են Ավագ տոները:

Այսպիսով, Միմեոն Երևանցին «Տօնացոյց»-ում խմբագրության ենթարկեց նախորդ տոնացույցերի և ճաշոցների տոնական կարգը, որը սկզբնական շրջանում հանդիպեց ընդդիմություն և հատկապես Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության, որոնք տոնում էին հին կարգով, իսկ հետագայում համաձայնություն կայացվեց և ընդունվեց Միմեոն Երևանցու խմբագրությունը: Միմեոն Երևանցու «Տօնացոյցը»-ը գործում է այժմ, որտեղ ավելացվել են որոշ նոր տոնական օրեր, որոնք հատկապես կապվում են 1874 թվականից հետո եկող պատմական դեպքերի հետ:

ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՏՈՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Միմեոն Երևանցու խմբագրած Տոնացուցում Աստուածամոր ու նրա հետ կապված տոնե-
րը վերջնական ձևակերպումն են ստացել և նախատեսվել են ութ կանոններ: Նրանք տոնական
տարվա կտրվածքով տեղաբաշխվել են հետևյալ կերպ.

1. Կանոն Աւետեաց սրբուհւոյ կուսին Մարիամու: Սուրբ Աստուածածնի Աւետեաց տօնն
աստ եղաւ, որ կատարի յԱպրիլի է: Բայց յերեկոյին, որ է Ապրիլ 2, որում աւուր և պահեսցի
յեստ աւուր պատճէին՝ նախատօնակ արա... (էջ 124):

2. Հինգերորդ կիրակէ գկնի Հոգւոյ գալստեան Տօն սրբուհւոյն Աստուածածնի Տփոյ
գտմանն ... (էջ 199):

3. Կանոն Վերափոխման Սուրբ Աստուածածնին:
Սուրբ Աստուածածնի Վերափոխման Կիրակէ ի գիշերին հսկումն է... (էջ 229-235):

4. Իսկ գկնի ինն աւուրց Վերափոխման Սուրբ Աստուածածնի՝ յերեքշաբթի աւուրն, տօն
է Յովակիմայ և Աննայի՝ ծնողաց Սուրբ Աստուածածնի և կանանցն իւղաբերից (էջ 235):

5. Երրորդ կիրակէ գկնի Սուրբ Աստուածածնի՝ տօն գիւտի Գօտւոյ սրբուհւոյ Աստուա-
ծածնի... (էջ 237-238):

6. Չորրորդ կիրակէ՝ գկնի սուրբ Աստուածածնի Շաբաթ՝ տօն սուրբ Աստուածածնի
ծննդեան ի յԱննայէ...

Կանոն ծննդեան Սուրբ կուսին իսկ տօն ծննդեան սրբուհւոյ կուսին Մարիամու Աստուա-
ծածնի ի յԱննայէ աստ եղաւ որ կատարի միշտ ի սեպտեմբերի ութն: Ի երեկոյի նախատօնական
արա... (էջ 244):

7. Իսկ տօն երից ամաց ընծայեցման սուրբ կուսին ի տաճարն, աստ եղաւ, որ կատարի
միշտ ի նոյեմբերի ԻԱ: Յէրեկոյան նախատօնական արա (էջ 291):

8. Իսկ տօն Յղացման սրբոյ կուսին Մարիամու ի յԱննայ, աստ եղաւ. որ կատարի ի Դեկ-
տեմբերի Թ ... (էջ 300):

Վերոհիշյալ տոնական օրերը մտել են Հայոց տոնացուց պատմական տարբեր ժամանա-
կահատվածներում: Դրանց քննութեանն ենք անցնում հիմնվելով ինչպես մատենագրական,
այնպես տոնացուցային տվյալների վրա:

***

Անցնենք Մարիամ Աստուածածնի վերոհիշյալ տոների վերլուծութեանը առանձին առան-
ձին՝ տոնացուցային տարվա կտրվածքով, թեև որոշ դեպքերում կրնանք անախրոնիզմների
մեջ պատմական տեսանկյունից: Ընթերցողն այդ տոնական օրերի ծագման ժամանակը կգտնի
չարադրանքի մեջ՝ առանձին տոնական օրերի քննութեան ընթացքում:

Սկսենք Ավետեաց Աստուածածնի տոնից: Եփրեմ Ասորու բնագրում, որը նվիրված է Ավե-
տարանի մեկնութեանը, գրված է. «Աւետարանեցաւ Մարիամու, որ օր տասն էր Արեգ ամ-

սեան»¹: Հիշյալ մեկնութունը, ինչպես ցույց ենք տվել մեկ այլ առիթով, ասորերենից թարգ-
մանել են հայերեն Եզնիկ Կողբացին կամ Հովսեփի Պաղնացին 416-419 թվականների սահման-
ներում և նրանք ասորական անշարժ տոմարի Նիսան 10-ը փոխարինել են Հայոց շարժական
տոմարի Արեգ 10-ով, որոնք համարժեք են հուլյան տոմարի Ապրիլ 10-ին: Այս զուգադրու-
թյունը ցույց է տալիս, որ Եփրեմ Ասորու ժամանակ (մահը՝ 373 թվին) Ավետեաց Աստուածածնի
տոնը կատարել են Ապրիլ 10-ին:

Անդրեասի 200-ամյա տոմար-տոնացուցում, որը նույնպես ասորերենից հայերեն թարգ-
մանեցին Եզնիկ Կողբացին կամ Հովսեփի Պաղնացին 429 թվականին, գտնում ենք տեղեկու-
թյուն Ավետեաց Աստուածածնի տոնական օրվա կապակցությամբ: Նրա սահմանած 3-րդ կա-
նոնում կարդում ենք. «Գ. կանոն ցուցանէ՝ թէ ամի ամի եւթնևտասներորդն Մարտի և հինգե-
րորդն (սրբագրել՝ եւթներորդն կամ վեցերորդն) Ապրիլի, և վեցերորդն Յունուարի, յորում լինի
աւուրն Յայտնութեան Տեառն մերոյ ի տասներորդ ամսեանն (երբայական Տիբեթ ամիսն) [քսան
եւ մի] մի աւր դիպի»²:

Իսկապես Մարտի 17-ը (արարչութեան 1-ին օրը), Ապրիլ 7-ը (Ավետեաց Աստուածածնի
օրը) և Հունվարի 6-ը (Քրիստոսի Ծննդեան 1-ին օրը) հասարակ տարիների կտրվածքով ընկ-
նում էին շաբաթվա նույն օրը, իսկ նահանջ տարիներին՝ Հունվարի 6-ին, Մարտի 16-ին և
Ապրիլ 6-ին: Անդրեասի 3-րդ կանոնում հաշվումները կատարված են հասարակ տարիների
համար:

Հիշյալ կանոնի մեկնութունը գտնում ենք Գևորգ Գառնեցու թղթերից մեկում, որտեղ
գրված է. «Որպէս սքանչելի Անդրէաս ցուցանէ յերկերիւրեակ բոլորին յերրորդ կանոնին գաւր
արարչութեանն և տաւնել Աւետեանցն և զԾննդեանն ամենայն ամի որքանութեան ամսոցն,
զՆիսան (սրբագրել՝ զՄարտ) գտասն և զհինգն (սրբագրել՝ զեւթն), և զԱպրիլի զեւթն և զՅու-
նուարի զվեցն, զմի և նոյն պատկեր բերելով աւուրն»³: Այսպիսով Անդրեասի մոտ Ավետեաց
Աստուածածնի տոնի օրը տեղափոխված ենք գտնում Ապրիլ 7-ին, թերևս Ապրիլ 6-ին՝ կապված
Աստուածաշնչի վկայութեանների հետ, որոնց մասին եղած տեղեկութունները կքննարկենք
փոքր ինչ հետո: Հայոց հնագույն տոնացուցում, այն է՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում, որը
հունարենից հայերեն է թարգմանել և խմբագրել Սահակ կաթողիկոսը 417-428 թթ. սահման-
ներում Ավետեաց Աստուածածնի կանոնը, բացակայում է: Այդպես է նաև հետագա խմբագ-
րութեաններում, ինչպես կտեսնենք Ստեփանոս Սյունեցու տեղեկութուններից: Սակայն հիշյալ
տոնը կատարել են և նրա համապատասխան ընթերցուածները, որոնք ընթերցում էին տոնի
ժամանակ, վերցրել են Քրիստոսի Ծննդեան 4-րդ օրվա կանոնից, ինչպես և Մարիամ Աստուա-
ծածնի տոնի՝ Օգոստոսի 15-ին գրված առանձին կանոնից: Ավետեաց Աստուածածնի կանոնը
մտավ Հայոց Տոնացուց 8-րդ դարի 20-ական թվականներից ոչ շուտ:

Ասենք նաև, որ Եփեսոսի ժողովից (431 թ.) հետո, որպես նրա կանոնների հետևանք, ավե-
լի ընդգծվեցին Աստուածածնի տոները, որոնց թվում՝ Ավետեաց Աստուածածնինը, անշարժ տո-
նական օրով՝ Ապրիլ 6-ով ըստ Հայոց բնագրերի:

Ուշագրավ է, որ Ավետեաց Աստուածածնի հիշատակի օրվա կապակցությամբ ամենահը-
նագույն վկայութունը Հայ ինքնուրույն մատենագրութեան մեջ գտնում ենք Եղիշեին վե-
րագրվող մի բնագրում, որտեղ հիշյալ տոնի օրը տրվել է Հայոց շարժական տոմարի Արեգ ամ-

1 Սրբոյն Եփրեմի մատենագրութիւնք, Բ. երկրորդ, Վենետիկ, 1836, էջ 18-19:
2 Աշ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարագիտական աշխատութիւնները, էջ 80, Է. Աղայան, Ակնարկներ
հայոց տոմարների պատմության, էջ 148:
3 Գիրք թղթոց, էջ 354:

սով, որը և թվագրելու հնարավորություն է տալիս: Եղիշեի մատենագրություն մեջ¹ առկա է «Վարդապետութիւն ըստ Յովհաննու սիրելոյ ի չարչարանս Տեառն» վերնագիր կրող բնագիր: Վերջինիս շարունակությունները չունեն վերնագրեր, բայց հրատարակիչները վերնագրել են՝ «Ի թաղումն [Յիսուսի]», «Ի Յարութիւնն [Քրիստոսի]», «Յերեւումն Տեառն աշակերտաց», «Երեւումն Տեառն առ Տիրերեաց ծովուն», «Ի քարոզութիւն առաքելոց»: Դրանք թարգմանություններ չեն: Հրատարակիչները երկբայելի են համարել հիշյալ բնագրերի պատկանելության հարցը, այսինքն՝ Վարդանանց պատմության հեղինակ Եղիշեինը չեն համարել, թեև հրատարակել են նրա մատենագրության մեջ: Հարկ է նշել, որ բնագրերում տեղ տեղ որպես բնագրի հեղինակ վկայակոչվել է Եղիշե անունը: Քննարկվող բնագրի ժամանակը և հեղինակը ճշտելու միակ եղանակը շարադրանքում տեղ գտած տոմարական զուգահեռների քննությունն է: Բերենք այդ վկայությունները.

1. «... առաջին ամիսս այս, ասէ ձեզ սկիզբն ամսոյ, որ արեգ ամիս» (էջ 242):

2. «... Արդ նոյն Տերն՝ որ զայս ակնարկութիւնս առ ժողովուրդն կատարեաց ի սմին արեգ ամսեան աւետարանեցաւ ի հրեշտակէն սրբոյ կուսին ի Նազարեթ զի գսոյն ամիսս արասցէ սկիզբն նորոյ փրկութեանս...» (էջ 246):

Գտնենք վերոհիշյալ բնագրի գրման տարեթվերը: Առաջին տեղեկություն մեջ եբրայական տոմարի Նիսանի 1-ը, որը նրանց առաջին ամսվա սկիզբն է, համադրվել է հայոց շարժական տոմարի Արեգ ամսվա հետ, հետևաբար Նիսան 1 = Մարտ 22 = Արեգ 1 - 30 = 376/9 - 492/5 թթ.:

Երկրորդ վկայության մեջ Հայոց շարժական տոմարի Արեգ ամիսը համադրվել է Ավետեաց Աստուածածնի օրվա հետ, որը նույնպես զուգահրել է Նիսան ամսվա հետ:

Քանի որ Ավետեաց Աստուածածնի հիշատակի օրը անշարժ էր և վաղ շրջանում միշտ եղել է Ապրիլ 6-ին (ըստ հայկական բնագրերի կամ Ապրիլ 7-ին (ըստ Անդրեասի), որոնք համարժեք են եբրայական Նիսան 16-ին և 17-ին ապա ստանում ենք՝ Նիսան 16 (17) = Ապրիլ 6 (7) = Արեգ 1-30 = 316/319 (312/315) - 432/435 (428-431) թթ.:

Վերոհիշյալ երկու տվյալները այն է՝ Նիսան 1 = Մարտ 22 և Նիսան 16 (17) = Ապրիլ 6 (7) միաժամանակ Հայոց շարժական տոմարի Արեգ ամիս համապատասխան օրերին կարող էին լինել 376/379 - 432/435 (428-431) թթ. սահմաններում, այսինքն հաշված տարիների համար հատվածում միայն ուստի հիշյալ բնագրի գրման վերին սահմանն է 432-435 (428-431) թվերի քառամյակներից մեկը, իսկ ներքին սահմանը՝ հայոց գրերի գյուտից ոչ շուտ: Մենք այդ բնագիրը թվագրում ենք մեր ստացած տարեթվերի վերջին սահմանով, այն է՝ 432-435 թթ. (կամ 428-431 թթ.):

Ակնհայտ է դառնում, որ մի կողմից քննարկվող բնագրի մեջ առկա է Ավետեաց Աստուածածնի հիշատակի օրվա հնագույն տեղեկությունը, մյուս կողմից պարզ է, որ Վարդանանց պատմության Եղիշեն չէր կարող լինել հիշյալ բնագրի հեղինակը, քանի որ ըստ մատենագրական վկայությունների կրտսեր թարգմանիչները, որոնք թվում Եղիշեն գնացել են ուսումնառության Ալեքսանդրիա և այլ քաղաքներ 435 թ. հետո, այսինքն՝ բնագրի գրման տարիների ընթացքում: Վերը նշեցինք, որ քննարկվող բնագրերի մեջ տեղ տեղ հեղինակ է ճանաչվում Եղիշեն, ուստի բնագրի հեղինակ կարող է ճանաչվել Ամատունեաց եպիսկոպոս Եղիշեն: Հայտնի է, որ վերջինս մասնակցել է Արտաշատի ժողովին, որը տեղի ունեցավ 450 թվականին: Պարզ է, որ Արտաշատի ժողովին մասնակցած եպիսկոպոսները Մաշտոցի առաջին աշակերտներն էին, որոնք գրել են ինքնուրույն աշխատանքներ ինչպես Եզնիկ Կողբացին էր, ուստի ապագա

¹ Տե՛ս Սրբոյ Բօրն մերոյ Եղիշեի վարդապետի մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1859 էջ 242 և 246:

Ամատունեաց եպիսկոպոս Եղիշեն ևս կարող էր գրել հիշյալ աշխատանքը: Այսպիսով «ի չարչարանս Տեառն» բնագրի մեջ գտնվող տոմարական զուգահեռների քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ բնագիրը գրվել է ամենայն հավանականությամբ 432-435 թթ. և նրա հեղինակը Եղիշեն է, որը հետագայում դարձել էր Ամատունեաց եպիսկոպոսը: Ըստ էության հայտնի է դառնում «ի չարչարանս Տեառն» և անվերնագիր բնագրերի հեղինակ Եղիշեն, որը հավանաբար եղել է վարդապետ, իսկ հետագայում ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Կարծում ենք, որ նրա անունը ևս պետք է մտցնել հայ մատենագիրների ցանկի մեջ իբրև քննարկվող բնագրերի հեղինակ:

Անանիա Շիրակացին «Ի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկիչին մերոյ» ճառում տալիս է Հունվարի 6-ին, ինչպես և Ապրիլի 6-ին տոների կատարման Աստվածաբանական և տոմարական հիմնավորումը, որը կրկնեցին տարբեր հեղինակներ՝ հարստացնելով հիմնավորումները: Անանիա Շիրակացին գրում է.

«... Եւ արդ մի լիցի մեզ հակառակել եւ վիճաբանել ի ճշմարտութիւն արուեստիս պանձալով, այլ ճշմարտութեանն հաւանեցուք եւ աստուածայնոց գրոց. որպէս եւ յայտնի իսկ եղեւ ի տասն թշրին ամսոյ պապանձումն Ջաքարիայի, որ է Իէ Սեպտեմբերի. եւ ի ԻԲ թշրին ամսոյ մերձաւորութիւն Ջաքարիայի, եւ յղութիւն Եղիսաբէթի, եւ թուեալ զաւուրս վեց ամսոյն հարիւր ութսուն աւուր, ցուցանէ ի վեշտասան Նիսան ամսոյ, որ լինի վեց Ապրիլի ըստ Հովմայեցոցն ուր եղեն Աւետիք սրբոյ կուսին, եւ թուեալ տասնամսեայ աւուրս անդրանկածնի կատարի երկերիւր եւթանասուն եւ վեց աւր ի քսան եւ մի Տերեթ ամսոյ, որ է վեց Յունուարի ըստ Հոռովմայեցոց...»¹:

5-րդ դարից սկսած Հայոց եկեղեցուն ինչպես նաև հետագայում Անանիա Շիրակացուն ընդունելի չի եղել այն տեսակետը համաձայն որի Ջաքարիայի պապանձումը դրել են թշրին 10-ին և այնտեղից հաշվելով ստացել են Մարտի 25-ը իբրև «Աւետիք սրբոյ կուսին» հիշատակի օր, իսկ Դեկտեմբերի 25-ը՝ Քրիստոսի ծննդեան տոնի առաջին օր: Հայոց եկեղեցին և Անանիա Շիրակացին վերը բերված հատվածում պաշտպանել են այն տեսակետը համաձայն որի Եղիսաբէթի հիշությունը եղել է Ջաքարիայի պապանձումից 12 օր հետո, այսինքն Քալուսթեան և Տաղավարաց տոներից հետո՝ թշրին 22-ին, երբ Ջաքարիան վերադաձավ տուն: Թշրին 22-ին հեշտությամբ ստացել են Ապրիլ 6-ը, ինչպես և Հունվարի 6-ը և ընդունել Ավետեաց Աստուածածնի և Քրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան օրերը: Հարկ է նշել, որ Ապրիլ 6-ը տալիս է թշրին 22-ից հաշված, իսկ Ապրիլ 7-ը՝ թշրին 23-ից: Այնպես որ Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը Ապրիլ 6-ին կամ Ապրիլ 7-ին ընդունելը հաշվման արդյունք է և ոչ սկզբունքի, որի հետևանքով հիշյալ տոնը սկզբում տոնել են Ապրիլ 6-ին, իսկ հետագայում Ապրիլ 7-ին: Հիշյալ տեսակետը համընդհանուր ճանաչում է գտել և հակադրել են Դեկտեմբերի 25-ի և Մարտի 25-ի տոների օրերի տեսակետի դեմ, որն առաջադրում էին Հռոմեացոց և հունաց եկեղեցիները և պարտադրում մյուսներին: Ստեփանոսը՝ Սյունեաց եպիսկոպոսը հիմնավորել շարունակել է Հայոց եկեղեցու տեսակետը բերելով նոր բացատրություններ:

«Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, մեծի իմաստասիրի պատասխան թղթոյն Անտիոքու եպիսկոպոսի զոր վասն հաւատոյ գրեալն էր» վերնագիրը կրող բնագրում կարդում ենք.

1. «... Դարձեալ ասեք եթէ զԱւետիսն ի Մարտի ի քսան և հինգն ոչ կատարեմք և ոչ զճնունդն ի Դեկտեմբերի ի քսան և հինգն: Աղաչեմ զի ուսուցես մեզ՝ թէ յոր գիրս կայ, յառաքելոց, թէ յուղղափառ վարդապետաց կամ որով պատճառանաւք եղեալ էր զայդոսիկ յայդմ տեղւոյ: Եթէ զԱրտեմոնին ասեք ոչ ընդունիմք. զի մեք յերուսաղէմի գիտեմք զսկիզբն հաւատոյ և առաքեալքն յերուսաղէմ կարգեցին զկանոնսն և Յակոբայ Տեառն եղբայրն յերուսաղէմ

¹ Տե՛ս Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 289:

կարգեաց զընթերցուածն, և Կիւրեղ Հայրապետն զնոյն դաւանեաց»¹:

2. «Դարձեալ ասէք և վասն կուսական Աւետեացն, եթէ մեք ոչ տաւնեմք, այլ տաւնեմք և կարի քաջ. որպէս զԾնունդն և զՄկրտութիւնն և զԱւետիսն և եղև այսպէս: Զի յԱպրիլի ի չորսն Լրումն տէրունական չարչարանացն և ի հինգն Թաղումն, ի վեցն Յարութիւն: Արդ նոյն հրեշտակն որ յԱպրիլի ի վեցն զԱւետիսն ետ կուսին նոյն դարձեալ յԱպրիլի ի վեցն զԱւետիսն Յարութեանն: Յաղագս որոյ Աստուածածնին զմեծացուցեն ի Յարութեան աւուր խորհրդաբար ասեմք: Այլ թէ ընդ էր ոչ կարգեաց Յակոբոս յընթերցուածին տաւն Աւետեացն, նաև ոչ Կիւրղի փոյթ եղեալ: Զի բազում անգամ դիպէր ի սուրբ պաշս չարչարանացն յԱպրիլի ի վեցն, վասն այսորիկ բազում անգամ յամենայն կիւրակէ հրամայեցին ընդ Յարութեան տաւնել զԱւետիսն: Բայց եթէ և տաւնեաք յԱղուհացսն, ոչ ինչ վնաս էր, զի տէրունական տաւն է»²:

Ստեփանոս Սյունեցին հաղորդում է, որ Ավետեաց Աստուածածնի տոնի կանոնը չկա Սա-
հակ կաթողիկոսի թարգմանած և խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-Տոնացույցում, որը վե-
րագրել է Հակոբ Տեառնաեղբորը, մասամբ Կյուրեղին, ինչպես և մինչև ինքն եղած բնագրե-
րում, սակայն տոնը կատարել են Ապրիլի 6-ին և նրա ընթացքում կատարվող տոնածիսական
կարգը վերցրել են Քրիստոսի Մննդեան 4-րդ օրվա, Մեծ շաբաթի օրերի և Մարիամ Աստուա-
ծածնի մեկ այլ տոնի կանոններից: Ստեփանոս Սյունեցին հետևում է և պաշտպանում Հայոց
եկեղեցու ընդունած տեսակետը, որը շարադրեցինք Անանիա Շիրակացու բնագրերի հատվածնե-
րի մեջ և Ապրիլ 6-ը ընդունել է իբրև Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օր, միաժամանակ վե-
րագրում վաղ շրջանին: Նա խոսում է անշարժ տոնական օրվա՝ Ապրիլ 6-ի և շարժական տո-
ների՝ Զատիկի և Աղուհացից օրերին Ավետեաց Աստուածածնի տոների համընկնման մասին,
ինչպես և հիմնավոր բացատրություն տալիս հատկապես Զատիկի և Ավետեաց Աստուածածնի
տոների համընկնման մասին: Հարկ է նշել, որ 5-րդ դարից մինչև Ստեփանոս Սյունեցու ժա-
մանակը 11 անգամ Ապրիլի 6-ին համընկել են Զատիկը և Ավետեաց Աստուածածնի տոները,
իսկ երեք անգամ 486 թ., 581 թ. և 676 թ. Ապրիլի 4-ին՝ «լրումն տրէունական չարչարանացն»
կամ լուսնի լրման 19-ամյակի 1-ին տարում եղել է լրման օրը և ընկել է ուրբաթ, իսկ Զատիկը
և Ավետեաց Աստուածածնի տոները միաժամանակ տոնել են Ապրիլ 6-ին, Կիրակի: Նա բա-
ցատրել է, որ հիշյալ տոները նույն ժամանակ նշելը մեծացնում է ու բարձրացնում Աստուա-
ծածնի տոնի խորհուրդը: Ի դեպ Մարտի 25-ի դեպքում էլ առկա է նույն օրինաչափությունը,
այնպես որ նույն տոները տոնելը եթե քննադատություն հարց կար ապա վերաբերվում էր եր-
կու տեսակետին էլ: Ինչ վերաբերում է Ավետեաց Աստուածածնի և Աղուհացից օրերի համ-
ընկնմանը ապա դրանք ընկնում էին տերունական տոների շրջանի մեջ, ինչպես նկատել է հե-
ղինակը: Ի դեպ Ապրիլ 6-ը անշարժ տոն, իսկ Զատիկը՝ շարժական տոն լինելու պատճառով Ա-
վետեաց Աստուածածնի տոնը ընկնում էր Զատիկի տոնից ետ և առաջ: Երբ Զատիկը համընկ-
նում էր Ապրիլ 6-Ապրիլ 12-ի օրերին, ապա Ավետեաց Աստուածածնի տոնը տոնում էին Զատ-
իկին և նրան նախորդող Մեծ շաբաթվա օրերին: Երբ Զատիկը լինում էր Ապրիլ 13-18-ին
քննարկվող տոնը կատարում էին Ծաղկազարդի և նրան նախորդող շաբաթվա օրերին: Վերջա-
պես Զատիկը Ապրիլ 20-25 կատարելու ժամանակ Ավետեաց Աստուածածնի տոնը եղել է Ծաղ-
կազարդին նախորդող կիրակիից առաջ ներառյալ այդ շաբաթվա երեքշաբթին: Այնպես, որ
Ստեփանոս Սյունեցին նկատի է ունեցել վերոհիշյալ իրողությունները, երբ նշել է, որ Ավետեաց
Աստուածածնի տոնական օրերը նայած տարի համընկել են Աղուհացից օրերի հետ, որոնք տե-
րունական տոների շրջանի մեջ էին, իսկ Ավետեաց Աստուածածնի տոնը որպես տերունական
տոն կարող էր կատարվել այդ օրերին: Ասենք նաև, որ Զատիկը Մարտ 22 - Ապրիլ 5-ի օրերին

տոնելու ժամանակ Ավետեաց Աստուածածնի տոնական օրը համընկել է Զատիկից հետո մինչև
Աշխարհամատրան երկուշաբթի օրը նայած տարի: Պատահական չէ, որ հետագայում Ավետեաց
Աստուածածնի կանոնը դրել են նոր կիրակիից հետո եկող չորեքշաբթի օրվա տակ:

Հայոց եկեղեցու տեսակետի ներկայացուցիչները Ավետեաց Աստուածածնի տոնը Ապրիլ 6-
ին սահմանելը կապել են նաև Ավետարան ըստ Ղուկասի մի հատվածի հետ, որտեղ գրված է.
«Եւ յամսեանն վեցերորդի առաքեցաւ Գաբրիէլ հրեշտակն յԱստուծոյ...»: Այն ընկալվել է իբրև
Ապրիլ 6:

Ի դեպ հիշյալ հատվածը կարդացվում էր Քրիստոսի Մննդեան 4-րդ օրվա կանոնի ժամա-
նակ, որը հաճախ համընկնում էր չորեքշաբթի օրվա հետ:

Հավանաբար, Հովհաննես Օձնեցին իր խմբագրած Ճաշոց-Տոնացույցում Ավետեաց Աս-
տուածածնի կանոնը դրեց նոր կիրակիից հետո եկող չորեքշաբթի օրվա տակ: Դրա հիմնավո-
րումը կարծես թե գտնում ենք Զաքարիա կաթողիկոսի «Մեկնութիւն ընթերցուածոցի» խմբագ-
րության մեջ:

Գրիգոր Արշարունու «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ում գտնում ենք վկայություններ Ա-
վետեաց Աստուածածնի տոնի մասին: Բնագրի քննությունը, որ կատարել ենք առանձին գլխի
մեջ կապված Տոնապատճառների խմբագրությունների հետ, ցույց է տալիս, որ Գրիգոր Արշա-
րունու անվամբ հրատարակած բնագրի 15-րդ գլխի միայն առաջին հատվածն է նրանը, իսկ
այդ գլխի զգալի մասը ավելացվել է հետագայում Զաքարիա կաթողիկոսի կողմից 9-րդ դարի
60-ական թվականների վերջերին: Այնտեղ Զաքարիան հիմնավորում է այն տեսակետը, որ «ի
հօրէ ի չորեքշաբթուն աւետարանեցաւ Կուսին, ծագեալ մեզ ի նմանէ արեգակն արդարու-
թեան եւ լուսաւոր առեալ զխաւար մեր»¹: Նա ապացույցներ է գտնում նաև Հայոց ՇԼԲ-ում:
Զաքարիա կաթողիկոսը գրում է.

1. «Եւ ի վեց հազարիս ճշմարտապես աւետարանեցաւ ի Գաբրիէլէ սրբոյ Կուսին Մարիա-
մու, որպէս յայտնի եւ հինգհարիւրեակ բոլորակէն»

2. «Եւ բովանդակի յԱպրիլի ամսոյ վեցն Աւետիք հրեշտակին առ Մարիամ, որոյ օրն լինի
չորեքշաբթ երկերիւր եւթանասուն եւ եւթն (սրբագրել՝ ութն) թուականաւ»²:

Զաքարիան Հայոց 313 թվական (= 865 թ.) Ապրիլ 15-ի լրման տարուց (որը լուսնի 19 -
ամյակի 19-րդ տարին է, դրել է Քրիստոսի չարչարանաց օրը, իսկ Հայոց 314 թվականին (= 866
թ.) Ապրիլ 4-ի լրման տարուց՝ ըստ պարունակութեան (որը լուսնի 19-ամյակի 1-ին տարին է)
հանել է 33 (34) տարիներ և հաշվարկելով ստացել է համարժեք տարիներ, երբ Քրիստոսի
Մննդեան առաջին օրը հինգշաբթի էր, իսկ Ավետեաց Աստուածածնի օրը՝ չորեքշաբթի: Ասենք
որ Հայոց ՇԼԲ-ի 10 տարբեր տարիներում միաժամանակ Քրիստոսի Մննդեան առաջին օրը ընկ-
նում է հինգշաբթի, իսկ Ավետեաց Աստուածածնի տոնը չորեքշաբթի: Իսկ Հայոց ՇԼԲ-ի տարի-
ներին Ապրիլի 6-ին՝ նոր կիրակիից հետո չորեքշաբթի եղել է մեկ տասնյակ տարիներից ավելի
և Ապրիլ 6-ը չորեքշաբթի մինչև Զաքարիայի կաթողիկոսության վերջը ավելի քան 40 տարի-
ների որոշակի պարբերությամբ: Կարծում ենք հիշյալ հիմնավորումներն ու հաշվարկները Զա-
քարիան չէր կատարի, եթե Հովհան Օձնեցու Ճաշոց-Տոնացույցում կանոնված չլիներ Ավետեաց
Աստուածածնի տոնական կանոնը չորեքշաբթի օրվա տակ:

Ավետեաց Աստուածածնի տոնի ամսաթվի և շաբաթվա օրվա կապակցությամբ Հայոց ե-
կեղեցու տեսակետն է շարադրված նաև հետագայում գրված բնագրերում: Բերենք դրանցից
քաղվածքներ:

¹ Գիրք թղթոց, էջ 325:
² Գիրք թղթոց, էջ 327:

¹ Գրիգորի Արշարունի քրեպիսկոպոս Մեկնութիւն ընթերցուածոց, Վեներիկ, 1964, էջ 115-118:
² Աճդ., էջ 115-118:

Գևորգ Գառնեցի կաթողիկոսը ասորոց Հովհաննես պատրիարքին գրած պատասխան թղթում գրում է.

«Եւ վասն այսորիկ ասեն լինել զյղութիւն Եղիսաբեթի ի յեւթներորդ ամսեան Թշրին տասն. ի քաւութեան տաւնին, և Սեպտեմբերի ի քսան և Հինգն (սրբագրել՝ եւթն). և անտի մինչև ի քսան և Հինգն Մարտի թուեն ինն ամիս և Հինգ ակր (սրբագրել՝ վեցն ամիս) և անդ ասեն զԱւետիսն կուսին անտի մինչև ի քսան և Հինգն Դեկտեմբերի ինն ամիս և Հինգ ակր ժողովեն յղութեան կուսին և Մնունդ կատարեն և յետ երկուտասան ակուր ի Վեցն Յունուարի Յայտնութիւն...»

Վասն այսորիկ գրէ աւետարանիչն Ղուկաս, թէ յետ ակուրց այնոսիկ. որ են եկոտասան ակուրք երկուց տաւնից այսոսիկ ապա գնաց ի տուն իւր Զաքարիա, և եղև յղութիւն Եղիսաբեթի ի քսան և երեք (սրբագրել՝ երկու) Թշրին ամսոյ, որ լինի ի Հոկտեմբերի յինն, և աստի մինչև յԱւետիս կուսին ի Նիսան ի տասն և Հինգ (սրբագրել՝ եւթն) և յԱպրիլի յեւթն վեց ամիս ըստ Գաբրիէլի ձայնին, մինչև ցնոյնդ Յունուարի ի վեցն՝ ինն ամիս և Հինգ օր...»

Որպէս սքանչելի Անդրէաս ցուցանէ, յերկերիւրեակ բոլորին յերրորդ կանոնին զակր արարչութեանն և տաւնել Աւետեացն և զՄննդեանն ամենայն ամի ըստ որքանութեան ամսոցն, զնիսան (սրբագրել՝ զՄարտ) գտասն և զՀինգն (սրբագրել՝ զեւթն), և զԱպրիլի զեւթն, զյուլուարի զվեցն զմի և նոյն պատկեր բերելով ակուրն...»¹:

3795 թվահամարի գրչագրի, որը Սամուել Կամրջաձորեցու Տոնապատճառի խմբագրութիւնն է «Խորհուրդ սուրբ վարդապետաց ասացեալ վասն հաւատոյ ընդդեմ հերձուածողացն» վերնագրի տակ կարդում ենք. «Արդ ի Թշրին ԻԲ-ն և մինչև Նիսան ԺԷ (սրբագրել՝ ԺԶ) և յԱպրիլի Զ և ի Քաղոց ԺԱ-ն կատարեցաւ Զ ամիս և այս խորհրդաբար: Զի ի Զ ակուրս կերպարանս ընկալաւ եւս և թիւն Զերրորդ, յորում առաքեցաւ Գաբ[րի]իւ առ կոյսն Մարիամ. յակուր Դ շաբաթու (= Զորեքշաբաթու) և զկնի Թ ամսեանն և Ե ակուրն, յորում Յունվարի ի Զ-ն ծնաւ և Տրեթ ԻԱ և Հոռի Ժ և ակուրն Ե շաբաթ (= Հինգշաբաթ)...»

... Եւ այլ խորհուրդ Զերրորդին Յունվարի ըստ առաջին ակուրն արարչութեան պատկերին, որ յէ և ի Ժ (17) Մարտի ունի պատկեր իւր, ըստ ամեն ամի շրջագայութեան, որպէս Անդրիաս յՄ եկին ստուգաբանէ, թէ ամիս մի ի ԺԷ-ն ի Մարտի և յԵ (սրբագրել՝ յԷ) յԱպրիլի և ի Զ - Յունվարի մի պատկեր հանդիպի ակուրն...»²:

Ասենք, որ բնագրում Քաղոց 11-ը և Հոռի 10-ը հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվեր են, որոնցով հեղինակը հետագարձ հաշվարկ է կատարել Քրիստոսի ծննդեան և չարչարանքների տարիների համար, որոնք պետք է սրբագրել ճշգրիտ տարիների քառամյակը ստանալու համար: Այս բնագիրն ևս ցույց է տալիս, որ հայոց տոնացույցում Ավետեաց Աստուածածնի տոնը դրված էր Ապրիլ 6-ին և չորեքշաբաթվա կանոնի տակ:

Ներսես Շնորհալին հուլյաների քննադատութեան առիթով «Թուղթ ընդհանրական...»-ում գրում է. «Ի միում ակուր տօնել մեզ գտօն ծննդեան Քրիստոսի և մկրտութեանն ի վեցն Յունվարի՝ որպէս ընկալաք յառաջին հարցն ակուրից, յայսմ ուղիղ էին գրեալքս. իսկ եթէ ի Հինգն ամսոյն՝ վաղիւն Աւետեաց տօնեմք, լի է այս ամենայն ստուգեամք:

Քանզի Աւետեացն տօն՝ ըստ մերումս ի յեթն (ուշ շրջանի խմբագրութիւնն է, պետք է սրբագրել՝ վեցն) Ապրիլի է. իսկ Մննդեանն ի վեցն Յունուարի, երկուտասան ակուրք յետոյ քան զոր դուքն տօնէք զինչ հարկ էր ապա գերիսն ի միասին տօնել անխորհրդաբար, քանզի Մննդեան և Մկրտութեան ի միասին տօնելոյ՝ բազումս ունեմք վկայութիւն:

¹ Գիրք թղթոց, էջ 352-354:
² Ձեռ. № 3795, էջ 3ա-բ:

Նաք զի՝ յառաջագոյն ամ (= ամենայն) եկեղեցիք սկսեալք յառաքելոցն այսպէս տօնէին և յետոյ բաժանեցին ոմանք վասն Բեթղէհեմի և Յորդանանու, քանզի ոչ կարէին ի միում ակուր յերկոսին ուխտն կատարել գտօնսն՝ Հեռի գոլով ի միմեանց, և փոքր փոքր ամամբ ընկալան և այլ եկեղեցիք զնոյնն. իսկ Հայաստանեայք՝ որպէս ընկալան ի սրբոյն Գրիգորէ, անփոփոխ կացին ի նոյն:

Դարձեալ՝ զի և աւետարանիչն Ղուկաս վկայէ այսոցիկ ճշմարիտ լինել, գլուխ Ա, համար 8: Քանզի պատմէ ի տօնի քաւութեանն՝ որ էր ի Թշրինի տասն, և ի Սեպտեմբերի քսան և եթն, մտանել քահանայեանն Զաքարիայ ի տաճարն և արկանել խունկ և տեսանել զտեսիլ հրեշտակին և լսել զԱւետիս յղութեան ամլոյն և կրել պապանձումն լեզուին յոչ հաւատայն և ապա ասէ թէ իբրև լցան ակուրք պաշտման նորա և գնաց ի տուն իւր. և տուն նորա ոչ յԵրուսաղէմ էր, այլ ի լեռնակողմն Հրէաստանի՝ ուր վողջոյն ետ Մարիամ Եղիսաբեթի և ակուրք պաշտման նորա էին Հինգ օր Քաւութեան տօնի և եթն օր Տաղաւարահարցն, որ լինի երկուտասն օր:

Արդ՝ զերկուս տօնս զայսոսիկ կոչէ աւետարանիչն ակուրք պաշտման քահանայութեանն Զաքարիայ, զորս ի միասին տօնէին ըստ օրինացն, որ իբրև կատարեցաւ՝ գնաց ասէ ի տուն իւր, և ի Թշրին քսան և երկու և Հոկտեմբերի ինն եղև յղութիւն Եղիսաբեթի:

Արդ որք ի քսան և Հինգ Մարտի կատարեն գտօն Աւետեաց կուսին, զյղութիւնն Եղիսաբեթի ի Թշրին ի տասն ասեն յառաջումն ակուր պապանձման Զաքարիայ, որոց ոչ վկայէ աւետարանիչն Ղուկաս: Իսկ որք ի յօթն (սրբագրել՝ ի վեցն) Ապրիլի տօնեն գտօն Աւետեացն, և յետ երկուտասան ակուրց պաշտման նորա ասեն զյղութիւնն Եղիսաբեթի ի Թշրին քսան և երկու ըստ վերագրելոցդ. որում և վկայէ աւետարանիչն:

է և երկրորդ վկայութիւն այսոցիկ ըստ նորուն աւետարանիչին պատմութեանն. այն զի ասէ թէ Յիսուս էր ամաց երեսնից սկսեալ ի Մննդենէ անտի, և հարկ լինի ըստ իմաստուն և ուղիղ մտաց՝ ինոյն թիւ ամսոյ եկեալ՝ յորում և Մնունդն ի վեցն Յունվարի հանդիպել և Մկրտութեանն ակուր յետ երեսնից ամաց, թէպէտ և պատկեր ակուրն ոչ նմանապես: Էր և այլ իրս բազումս ասել վասն սորին, այլ սակաւս շատ է իմաստնոյնդ, բայց եթէ այսպէս և եթէ այնպէս ի փառս Աստուծոյ կատարեսցին»¹:

2021 թվահամարի գրչագրի Տոնապատճառի հեղինակը մեկնել է չորրորդ օրվա կամ չորեքշաբթիի գաղափարը: Նա գրում է.

«Ի չորրորդում ակուր եղեն լուսակուրք... Ասի ակուրութիւն, եթէ յակուր չորեքշաբաթու ակուն իսակեցաւ ընդ Եւաի:

... Արդ լոյսն առաջին Քրիստոս յարգանտ կուսին բնակեցաւ, որպէս արեգական լոյսն յամանն յակուր չորեքշաբթու, նոյնպէս և չորեքշաբաթի Աւետիք կուսին ընդդեմ պատրանաց ակուն, որպէս Աւետիքի Աբրահամու ի չորրորդ դարուն և կանոն ի Սիոն կատարի»²:

2040 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք.

«... Ասացեալ ակուրութեամբ ի սուրբ հարցն, յակուր չորեքշաբթի ազդեցութեամբն սատանայի իսակեցաւ ակուն ընդ Եւայ, որոյ զբանն իմոր չարութեան և զբոլոր զբնութիւնս մեր ապականեաց: Վասն որոյ պարտ էր առաջին չարութեան ընդդէմ երևեր և գերագոյն բարութեան, և ի ձեռն երկրորդ կնոջն վերըստին նորոգել զբնութիւնս մեր: Վասն այսորիկ յայս չորրորդ ակուրս առաքեցաւ Գաբրիէլ առ սուրբ կոյս Մարիամ և Աւետարանեաց զմարմնանալ Միածնին հաւր առ նմանէ: Արդ յիրաւի ի չորրորդ ակուր եղեալ է յիշատակ Աւետեաց Աս-

¹ Թուղթ ընդհանրական..., 1865, էջմիածին, էջ 126-128:
² Ձեռ. № 2021, էջ 36բ:

տուևածածնին: Ձի որպէս ի ձեռն առաջին կնոջն կուսին ի արբեաց ի չարիս անկան մարդիկ և ի կենաց ի մահ պատրանաւք աւձին, այսպէս և ի ձեռն երկրորդ կուսին տիրուհոյ ի չարեաց ի կատարեալ բարիս և ի մահուանէ ի կեանս փոխեցան մարդեղութեամբ Քրիստոսի Աստուծոյ մե-
րոյ... և յայսմ աւուր չորրորդի, որ եղեալ է զԱւետիսն Գաբրիէլի առ կոյսն լինել այս ըստ խորհրդոյ Հանդիպի և ոչ ըստ ժամանակին, քանզի ժամանակն յեւթն Ապրիլի է: Որպէս ասա-
ցաք այլ ի յաւանդութենէ սուրբ Հարցն, այսպէս ընկալաք, թէ յաւուր չորեքշաբաթով աւձն արբանեակ եկաց սատանայի և խաւսեցաւ ընդ Եւայի և նա ընկալաւ զբանս նորա յղացաւ ի սրտին զբանս խորհրդոյ չարին և ծնաւ մեղաւք զմահ ամենայն աշխարհի: Վասն ասորիկ ի նոյն պատկեր աւուր, որ է չորեքշաբաթի և եւթներորդ Ապրիլի, առաքեցաւ Գաբրիել յԱստու-
ծոյ առ կոյսն Մարիամ և աւետեաց՝ ուրախ լեր բերկրեալ տէր ընդ [քեզ], և ընկալեալ Մարիա-
մու ընդ ունկն իւր զմուտ բանին Աստուծոյ յղացաւ ողջութիւն ամենեցուն գեղեցիկ խորհրդով, և ծնաւ զարդարութիւն և զկեանս ամենայն տիեզերաց»¹:

Ներկայացնենք Հայոց տոնացույցերի տեղեկութիւնները

179 թվահամար գրչագրում, որտեղ Ստեփաննոս Գույնբրիցանցը կրկնօրինակել է «Տաւ-
նացոյց ըստ շաբաթուց»-ի երկու բնագիր, նոր կիրակիից հետո եկող Հատվածում գրել է «Չո-
րեքշաբաթի. Աւետեաց Աստուածածնին...» և «Ձկնի Նոր կիրակէին. չորեքշաբթի. Աւետեաց
Աստուածածնին»²:

Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը չորեքշաբաթվա կանոնի տակ են տվել հետագայում
ընդօրինակված տոնացույցերը Համարյա նոյն ձևակերպումներով³:

Վերոհիշյալ Տոնացույցերի խմբագրութիւնների մի խումբ գրչագրեր Ավետեաց Աստուա-
ծածնի տոնի օրը չորեքշաբթի դնելուց հետո միաժամանակ նշել են Ապրիլ 6-ը⁴ և ավելացրել.
«բայց անպատճառ յԱպրիլ 2. յոր աւր և գա կատարեա և պատարագ մատչի»⁵:

Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերի գրչագրերն Ավետեաց Աստուածածնի հիշա-
տակը ոչ միայն գրանցել են չորեքշաբաթի օրվա տակ, այլև նշել են Ապրիլի 7-ը, որպես ան-
շարժ տոնի օր⁶:

Որոշ տոնացույցերի խմբագրութիւններ Աստուածածնի տոները, որոնց թվում Ավետեաց
Աստուածածնինը բերել են ինչպես բնագրերի սկզբից, այնպես էլ բուն տոնացույցերի մեջ:
Նրանք կանոնել են չորեքշաբթի, բայց նախատոնակը նշել են Ապրիլ 6-ի և Ավետեաց Աս-
տուածածնի տոնը Ապրիլ 7-ի տակ որպես անշարժ տոնական օր: Այդ կարգի հնագույն տոնա-
ցույցերից մեկի խմբագրութիւն մեջ, այն է՝ 8630 թվահամարի գրչագրում սկզբից ունի՝ «Արեգի
ԻԹ և Ապրիլի 2 և Նիսան ԺԶ. Նախատանակ է Աւետեաց Սուրբ Աստուածածնին Մարիամու,
զոր երկնային դասք հրեշտակաց տաւնեցին...»

Արեգ ամսոյ Հայոց Լ, Ապրիլի Հոռոմայեցոց է և Նիսան ԺԷ. Տօն է մեծապայծառ ամե-
նասրբուհոյ Աստուածածնին Մարիամու»⁷:

Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրվա համար համարյա նույն ձևակերպումներն են տալիս

հետագայում ընդօրինակված գրչագրերը¹:

2092 թվահամարի տոնացույցի խմբագրութիւնը ունի. «Երկրորդ շաբաթ շաբաթ օրս.
Աւետեաց Աստուածածնին... տաւնս յԱպրիլի վեցն գտիր» (էջ 225ա): Քանի որ Ավետեաց Աս-
տուածածնի տոնը նշել են Ապրիլ 6-ին՝ անշարժ ձևով, բնական է, որ այն պարբերաբար ընկել
է նաև Ջատիկից Հաշված երկրորդ շաբաթի, այսինքն Նոր կիրակիից հետո եկող շաբաթի շաբաթ
օրը:

Ճաշոցների խմբագրութիւնների հաղորդումները ևս բազմազան են:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրութիւնի մեջ կարդում ենք. «Ապրիլ 2. Աւետիք
Աստուածածնին Գաբրիել յորժամ ասաց ցնա...»²: Համարժեք ձևակերպում ունի 940 թվահա-
մարի գրչագիրը միայն այլ ամսաթվային նշմամբ:

ԽԴ համարի տակ գրված է. «յԱպրիլ է. Աւետիք Աստուածածնին աւետեաց ի Գաբրիե-
լէ...»:

6235 թվահամարի գրչագիրը վկայել է. «Սրբոյ Աստուածածնին [Աւետեացն] և այս կա-
նոն կատարի...»³:

Տոնացույցային սահմանումներ ունեն որոշ ճաշոցների խմբագրութիւններ: 7741 թվա-
համարի գրչագրում գրված է. «Չորեքշաբաթ զկնի նոր կիրակէին. Աւետեաց Աստուածածնի...»⁴:
Համարժեք տեղեկութիւն ենք գտնում 4977 թվահամարի Ճաշոցում (էջ 22բ): 939 թվահամարի
գրչագիրն ունի հնագույն տվյալներ: Բնագրում գրված է. «Ապրիլ 2. Աւետեաց Աստուածա-
ծնին», իսկ ստորին լուսանցքում՝ «Յայս չորեքշաբաթիս Աւետեաց Աստուածածնի տաւն է»⁵: -
Նույնարժեք տեղեկութիւն ենք գտնում 4437 թվահամարի Ճաշոցում (էջ 13բ): Վերջապես 936
թվահամարի Ճաշոցը 2092 թվահամարի տոնացույցի նման կանոնել է. «Յետ նոր կիրակէին
շաբաթ աւր. Աւետեաց Աստուածածնին...»⁶:

Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերի կարգով և Տոնացույցի հիման վրա ընդօրինակված
որոշ ճաշոցներ, ինչպես և Յայսամվուրքներ Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը գրանցել են
Նավասարդի 15-ի կանոնի տակ: 832 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Նաւասարդի ԺԵ.
Սրբոյ Աստուածածնին աւետեացն եւ այս կանոն կատարի...»⁷:

Վենետիկի 639 թվահամարի Ճաշոցում կարդում ենք. «Նաւասարդի ԺԵ. Աւետեաց Աս-
տուածածնին...»⁸:

3082 թվահամարի Համառոտ Յայսամվուրքն արձանագրել է. «Նորին՝ Նաւասարդի/
ԺԵ. Տաւն Սրբոյ Աստուածածնին, զոր կարգեաց սուրբ Գրիգոր ի յԱշտիշատ ի Հայս... [Աւգոս-
տոս] ԻԵ»⁹: Իսկ 179 թվահամարի Համառոտ Յայսամվուրքին ունի՝ «[Նաւասարդի] ԺԵ. տաւն
Աստուածածնին, զոր սուրբ Գրիգոր յԱշտիշատ կարգեաց. ԻԵ [Աւգոստոս]»:

1 Տե՛ս Ձեռ. № № 4874, էջ 158ա և էջ 179ա, 2439, էջ 50ա, 5440, էջ 184բ-185ա, 4962, էջ 123ա և 146ա, 587, էջ 162բ-163բ և 213բ, 2338, էջ 1ա-5ա, 2025, էջ 2ա-7ա, 510, էջ 298ա, 2024, էջ 3ա-8ա, 2028, էջ 5ա-8ա, 720, էջ 230բ, 754, էջ 174ա և 195բ, 2030, էջ 1ա-6ա, 509, էջ 370բ, 2027, էջ 8ա-12ա, 2029, էջ 5ա-12ա և այլն:

2 Ձեռ. № 979, էջ 293ա:

3 Ձեռ. № 6235, էջ 3բ-4բ:

4 Ձեռ. № 7741 էջ 217բ:

5 Ձեռ. № 939, էջ 238բ:

6 Ձեռ. № 936, էջ 50բ-52ա:

7 Ձեռ. № 832, էջ 3բ-9բ:

8 Ս. Մեմճեմյան, Աշտիշատ, Երևան, 1977, էջ 605-628:

9 Ձեռ. № 3082, էջ 389ա:

1 Ձեռ. № 2040, էջ 88ա-բ:

2 Ձեռ. № 179, էջ 531բ և այլն:

3 Ձեռ. № № 142, էջ 310ա-բ, 752 էջ 163բ, 767, էջ 151ա, 7203, 3722, 590, 44ա և այլն:

4 Ձեռ. № 752, էջ 163բ, 2092, էջ 225ա, 4164, էջ 163բ և այլն:

5 Ձեռ. № 752, էջ 163բ և այլն:

6 Տե՛ս Ձեռ. № № 5667, էջ 119ա, 9838, էջ 166ա, 5398, էջ 121ա, 5419, էջ 197բ, 4459, 5436, էջ 174ա և այլն:

7 Տե՛ս Ձեռ. № 8630, էջ 4ա:

3266 թվահամարի ձաշոցը գրանցել է. «Նաւասարդի ժե. Աւետեաց Աստուածածնին և Այս կանոն կատարի...»¹:

4741 թվահամարի Յայսմավորքի խմբագրութեան մեջ ասվում է. «Նաւասարդի ժե եւ Օգոստոս Իե. Տաւն սրբոյ Աստուածածնի»²: 8904 թվահամարի ձաշոցն ունի. «Նորին (Նաւասարդի) ժե. Աւետեաց Աստուածածնին...»³:

Հիշյալ բնագրերը Հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 15-ը վեր են ածել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի և Համարժեք դարձրել Օգոստոս 25-ին: Այդ ամսաթվին երբեք Ավետեաց Աստուածածնի տոն չի կատարվել, ուստի վերանուն է Օգոստոս 25-ը և մնում է Նավասարդ 15-ը որպես Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ, որի հնագույն հիշատակը գտնում ենք 992 թվականին գրված Վարդավառի տոնին նվիրված մեկնութեան մեջ:

«Հայոց դիցարանի տոները» գլխում, ինչպես և դրանից առաջ հրատարակած հոդվածաշարում քննութեան ենք ենթարկել Նավասարդի 15-ի ամսաթվային նշումը, որպես Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օր: Կրկին բերենք այդ ունիկալ տեղեկութիւնը.

«... Ի Նաւասարդի Ա-ն տաւնէին Արամազդայ եւ ի ժե-ն Անահտայ... Իսկ սուրբ Գրիգոր ածեալ զմեզ ի լոյս աստուածագիտութեանն... եւ ընդդէմ նորին կարգէր ի Նաւասարդի Ա-ն Յովհանու Կարապետին տօնել եւ ի ժ եւ Ե-ն Աւետեաց Աստուածածնի...»⁴:

Միևիթար Գոշը, ինչպես վերոհիշյալ ձաշոցներն ու Յայսմավորքները օգտագործել է վերը բերված բնագրի տվյալները և վրացոց Համար ամփոփիչ շարադրել է Հայոց եկեղեցու կողմից որդեգրված տեսակետը, այն է՝ «Իսկ գտաւնս Մննդեան Քրիստոսի տանեմք, որպէս գրեալ է յԱւետարանին Ղուկայ եւ ի Կանոնս առաքելոց յունվարի 2՝ տաւն Մննդեան եւ Յայտնութեան եւ Յակոբայ, եւ Կիւրեղ այնպէս կարգեալ են, եւ Ռստակէս ի ժողովոյն Նիկիայ ի Հայրապետէն Երուսաղեմի այնպէս ընկալաւ զեղեալ ընթերցուածն յառաքելոցն եւ երբ ի Հայս: Նոյնպէս եւ այլ Հայրապետք ազգաց: Ըստ այսմ աւրինակի եւ աւետիքն պատահի ի 2 ապրիլի եւ ծնունդն՝ յունվարի 2: Եւ զկնի Լ ամի մկրտութիւնն դարձեալ ի յունվարի 2 պատահեաց, վասն այն մասին կարգեաց զերկուս տաւնս տաւնել սուրբ առաքեալն Յակոբոս, զի նոյն էր քանիք ամսոյն, թէպէտ եւ ոչ նոյն պատկեր աւուրն, զի ծնունդն յուրբաթու էր եւ մկրտութիւնն ի կիրակէի:

Եւ դարձեալ, զի մի էր խորհուրդ անախտ ծննդեան եւ մկրտութեան, վասն այն ի միասին եղին առաքեալքն: Նոյնպէս Կիւրղոս կարգեաց յընթերցուածին զԱւետարան ծննդեանն, որ ըստ Ղուկայ՝ եւ հովիւք էին ի տեղւոջն, եւ զՄատթէոսի՝ եւ Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդ էր այսպէս, եւ Աւետարան չէ եղեալ մկրտութեան յընթերցուածին առ ի Հաստատել, զի միասին տաւնս տաւնել, զի եւ յայտնի է Աւետարան աւուրն, բայց առաքեալ միեւնոյն է երեկոյին եւ ի վաղուեանն եւ սաղմոս՝ Տէր ասաց ցիս՝ որդի իմ ես դու ե՛լ առաքեալ: Քանզի երեւեցան շնորհքն Աստուածոյ առ ի պատիւ տաւնից՝ զմի ունել խորհուրդ. զի որպէս ծնունդն էր Հոգևով, նոյնպէս եւ մկրտութիւն Հոգևով, եւ աւետիքն Հոգևով, եւ աւրն չորեքշաբաթ:

Յաւետեացն մինչ ի ծնունդն Թ ամիս է և Ե աւր ըստ աւրինակի անդրանկի, այլ Յոյնք եւ Վիրք, որ յայսմանէ բաժանին, ի պապանձմանէ Չաքարիայի թուեն եւ ոչ ի կատարմանէն տաւնին՝ ի ժ-երորդէ Թշրին ամսոյ եւ ոչ ԻԲ-է նոյն ամսոյ, զի ըստ նոցա ի մարտի ԻԵ աւետիքն է եւ ի դեկտեմբերի ԻԵ ծնունդն:

Արդ, թեպետ եւ պատճառեն վասն սուրբ տեղեացն յԵրուսաղեմի յիւրաքանչիւր տեղիսն կատարել գտաւնսն՝ զծնունդն ի Բեդղաշէմ եւ զմկրտութիւնն ի Յորդանան, այլ Կիւրղոս ցուցանէ ի Դաւթի եւ Յակոբայ տաւնն ասելով: Զոր այլ քաղաքս ծնունդ առնեն՝ ուստի յայտ է, թէ յառաջ եղեւ բաժանումն տաւնից յաղանդոյն Արտեմոնի, եւ վասն այսորիկ ժողով լինի, գրեալ է ի կանոնս: Զնոյն Հաստատէ եւ ժողովն Քաղկենդոնի: Եւ տաւնից բաժանումն ցուցանէ արբա Եփրեմ՝ Հարցեալ յաշակերտացն, այսպէս ասելով, թէ սովոր էին Յոյնք ի դեկտեմբերի ԻԵ տաւն առնել արեգական, յորժամ առնոյր տիւն ի գիշերէն, զոր Հարսանիս արեգական անուանէին: Կարգեցին գտաւնն Մննդեան յայնմ տեղւոջ՝ առ ի խափանել զայն սովորութիւն:

Եւ զի թէպետ բամբասեն մեզ չտաւնել զաւետիսն, այնպէս իմասցին, թե զաւետիսն չտաւնեմք, զի ա՞րդ եւ զծնունդն: Այլ զի ոչ ընդ Յոյնս եւ ընդ վիրս տաւնեմք՝ յայտնի է պատճառն. Յակոբոս եւ Կիւրեղ այնպէս կարգեցին, զի ընդ տաւնի Մննդեանն եւ Յայտնութեանն եղին, զի չէր յայտնի աւետիքն մինչ ի կատարումն ծննդեանն, և Կուսին միայն ետ զաւետիսն հրեշտակն, եւ նա ընդ բանսն խռովեցաւ եւ Յոսեփ երկմտեցաւ: Արդ, իբրև խորհուրդ աւետեացն կատարեցաւ, ապա տաւնեցաւ՝ ի չորրորդ աւուրն խորհրդաբար. զի աւետիքն ի չորեքշաբթի էր: Եւ դարձեալ, մեր լուսաւորիչն Գրիգորիոս զաւետեաց տաւնն, առ ի խափանել զմոլորութիւն Հայոց զոր տաւնէին Անահիտ տիկնոջն, անդ եղ ի նաւասարդի ժե, որ է է (ուշ շրջանի խմբագրութիւնն է, պետք է լինի 2, ինչպես որոշ գրչագրերում, ապրիլի ըստ թուոյ աւուրց եւ ոչ ի մարտի ԻԵ, որպէս կարգեալ է Արտեմոնի եւ Հաստատեալ Յորնաղայ: Երրորդ անգամ տաւնեմք ի տաւնի փոխման Մարիամու Աստուածածնի յերկրորդ աւուրն: Բայց գիտեմ զի ասէք, թէ որովհետեւ ի է (սրբագրել՝ 2) է ապրիլի՝ անդ ընդէ՞ր ոչ տաւնէք: Յուցաք զպատճառն՝ զի այնպէս կարգեցաւ ի սրբոյն Յակոբայ եւ ի Կիւրղէ ընդ ծննդեանն, եւ զի որպէս Յոյնք առ ի խափանել գտաւն Հարսանեաց արեգականն զծնունդն անդ փոխեցին, նոյն բան է եւ վասն աւետեացն: Եւ թէ Հարկաւոր կարծեն զԲԺ աւրն ի մեջ ծննդեան եւ մկրտութեանն՝ արժան էր զկնի Լ ամի տաւնել Մկրտութիւն: Եւ թէ զայն եւս պատճառեն, թէ նախ Թլպատութիւն էր եւ ապա մկրտութիւնն, այլ զայս գիտացեն, զի մի է խորհուրդ մկրտութեանն եւ Թլպատութեանն: Վասն այն եւ Յեսու Նաւեայ նախ անցուցեալ ընդ Յորդանան զժողովուրդն ի խորհուրդ Մկրտութեան եւ ապա Թլպատէր ի Գաղգաղա, եւ նախ Մովսէս յամպն եւ ի ծով մկրտէր»¹:

Հայոց Յայսմավորքի որոշ խմբագրութիւններ Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը տվել են Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերի և նրանց հուլյան գուգահեռներով:

179 թվահամարի Համառոտ Յայսմավորքում գրված է.

1. «(Արեգ) ԻԸ. Նախատաւն Աւետեաց Աստուածածնին. Ե (Ապրիլ)»:
2. «(Արեգի ԻԹ. Աւետիք ամենասուրբ կուսին Մարամու աստուածածնին ի Գաբրիէլէ. զի ասաց ցնա. Ուրախ լեր բերկրեալդ տէր ընդ քեզ... 2 (Ապրիլ)»:
3. «(Արեգի Լ. վերստին տաւն Աւետեացն... է (Ապրիլ)»:

Ավետեաց Աստուածածնի տոնի Համար Ստեփանոս Գույնբրիցանցը փաստորեն նախատեսել է երեք օրվա տոն, թեև նրա ընդօրինակած «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-երի մեջ, որը նույն գրչագրի մեջ է հիշյալ տոնին նախատեսել է մեկ օր՝ Նոր Կիրակիից հետո եկող չորեքշաբթի օրվա կանոնի տակ:

Մոտ նույն ժամանակի ընդօրինակված 8179 թվահամարի գրչագիրը, որը Հայոց տոնացույցի կարգով դրված Յայսմավորքի խմբագրութիւնն է, վկայել է միայն մեկ տոնական օրվա

1 Ձեռ. № 3266, էջ 143ա-բ:
2 Ձեռ. № 4741, էջ 8բ:
3 Ձեռ. № 8904, էջ 186բ-189ա:
4 Ղ. Աղիշան, Գշվ. աշխ., էջ 90-91, С. F. Conyleare, Գշվ. աշխ., էջ 512, Ն. Պողարեան, Գշ. աշխ. էջ 452:

1 Տե՛ս Միևիթար վարդապետ Գոշ թուղթ առ Վրացիս՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ, Գանձասար, 1996, Բ. 2, էջ 362-364:

մասին, այն է՝ «Արեգ Իթ», որ է Ապրիլ 2. Տաւն է Աւետեաց Աստուածածնին»¹: 7530 թվահամարի Յայտնավորքի խմբագրութեան մեջ նույնպես կարողւմ ենք. «Արեգի Իթ. Ապրիլի 2. - Տաւնէ Աւետեաց Աստուածածնին գոր ետ նմա Գարբիէլ Հրեշտակապետն և յղացօ[=աւ] զբանն Աստուծոյ»²:

2695 թվահամարի Յայտնավորքի գրչագիրն ունի հետևյալ կանոնը. «Արեգ Իթ և Ապրիլի 2. Տաւն է Աւետեաց Աստուածածնին Մարիամու»³:

Մեջ բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ 13-15-րդ դարերում Ավետեաց Աստուածածնի տոնը նշել են ոմանք Ապրիլ 6-ին, իսկ ոմանք՝ Ապրիլ 7-ին: Ներկայացնենք 15-րդ դարի 2-րդ կեսին գրված տեղեկությունը, որտեղ թեև Թովմա Մեծոփեցու մասին է գրել նրա աշակերտը, բայց ուշագրավ տվյալներ է տալիս Ավետեաց Աստուածածնի տոնական օրերի մասին: Կիրակոս վարդապետը վկայում է. «Նոյնպէս և սա (Թովմա Մեծոփեցին - Ռ. Վ.) առնէր զբանս նոցա և հանապազ չարչարէր զինքն ի յուսուցանել զմանկունս եկեղեցոյ. ի սաղմոսն, ի յաղօթքն, ի շարական, ի գրագրութիւն, ի ժամանակագրութիւն. զի գրեաց ընտիր և անսղալ աղաւթամատոյց և լաւ օրինակաց և ուսոյց ԻԴ ընտիր գրչագիրը: Եւ ասաց սուրբ վարդապետս մեր, թէ պարտ է Աւետեաց Աստուածածնին Բ աւր տօն կատարել, ի յապրիլի 2 և ի Նիսան ի Ժ2 նախատաւանակ առնել և յԱպրիլի է և Նիսան ի Ժէ տաւն Աւետեաց Աստուածածնի կատարել. մին վասն երկնաւորաց և միւսն վասն երկրաւորաց: Զի Բ հետ աւետիք ետ Գարբիէլ Հրեշտակապետն կուսին Մարիամու աստուածածնին զմին ի Գ ժամն ի վերայ աղբերն և զմին ի 2 ժամն ի սենեկին»⁴:

15-րդ դարի 40-ական թվականներին ընդօրինակված տոնացույցերի գրանցումները և Կիրակոս վարդապետի տեղեկությունը թույլ է տալիս պնդել, որ Թովմա Մեծոփեցին է երկու օր տոն կանոնել Ավետեաց Աստուածածնի օրվա կապակցությամբ և մտցրել տոնացույցի կանոնների մեջ:

Հարկ է նշել, որ մինչև Թովմա Մեծոփեցին և նրանից հետո էլ վեճեր են եղել Ավետեաց Աստուածածնի տոնը Ապրիլ 6-ին, թե Ապրիլ 7-ին կատարելու խնդրում և վերջապես համաձայնվել են Թովմա Մեծոփեցու տարբերակի վրա, որ Ապրիլ 6-ին նախատոնակ կատարեն, իսկ Ապրիլ 7-ին՝ տոն: Այս տեսակետից ուշագրավ են տոնացույցերի բացատրությունները, այն է՝ «Այլ այս գիտելի է: Բազում հակառակութիւն կրէ մերս եկեղեցի վասն տօնի Աւետեաց Աստուածածնին: Ոմանք ի 2 յԱպրիլ առնեն և ոմանք՝ յէ, և երկուք ճիշտ են, ի 2 նախատոնակ է, զոր երկնայինքն տօնեցին Գ դասք հիշատակացն վերնոց, զի նոցա յայտնեցաւ փրկութիւն մարդկան: Եւ յէ տոնէ մերս եկեղեցի, զի կուսին Մարիամու յայտնեցաւ փրկութիւն մեր...»⁵:

Այլ խոսքով համաձայնությունը կայացավ և Ավետեաց Աստուածածնի նախատոնակը եղավ Ապրիլ 6-ին, իսկ տոնը՝ Ապրիլ 7-ին: Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերում, որոնք բերեցինք վերևում, այն արդեն կանոն էր դարձել, որն էլ որդեգրեց Սիմեոն Երևանցին: Նրա սահմանած կանոնը ներկայացրինք հատվածի սկզբում:

Քննարկվող կանոնը գործում է մինչև այժմ:

Հարկ է նշել, որ Ավետեաց Աստուածածնի օրը Ապրիլ 6-ից տեղափոխեցին Մարտի 25-ը Եզր կաթողիկոսի և նրա հաջորդների ժամանակ, երբ սկսեցին գործադրել «Արտեմոնադիր ըն-

թերցուածոց»-ը: Սակայն այն կրում էր ժամանակավոր բնույթ և մի մասը նույնիսկ չէր ընդունում: Վերը տեսանք, որ Անանիա Շիրակացին հիմնավորում էր Ավետեաց Աստուածածնի տոնը Ապրիլ 6-ին կատարելը ի հակադրություն Մարտի 25-ի տեսակետի:

Նույն հարցը դրվեց օրակարգի մեջ 14-րդ դարի սկզբներին և 1307 թ. Սսի ժողովը որոշում ընդունեց. «... զտօնն Աւետեացն առնել մեծաւ հանդիսիւ ի մարտ ամսոյ ԻԵ օրն, ըստ պատկերի աւուրն ուր եւ պատահէ արասցուք»¹:

Սակայն վերոհիշյալ ժողովի որոշումը սահմանափակ ժամանակի մեջ և մասնակի տարածքում միայն ժամանակավոր կիրառություն է ունեցել, իսկ հետագայում ոչ միայն դուրս մղվեց կենցաղից, այլ որոշումը փաստորեն չեղյալ հայտարարվեց: Այդ են վկայում հետագայում ընդօրինակված տարբեր բնույթի բնագրերը, որոնց մի մասը բերվեց վերևում: Ըստ էության բնագրերից միայն Գրիգոր Անավարդեցու Յայտնավորքի խմբագրութեան մեջ է առկա հիշյալ կանոնը:

Այսպիսով, Ավետեաց Աստուածածնի տոնը նշվել է Ապրիլ 10-ին (4-րդ դար), իսկ 4-րդ դարի վերջից 5-րդ դարի սկզբներից տեղափոխվեց Ապրիլ 7-ը (Անդրեաս), իսկ հայոց բնագրերը փաստագրել են Ապրիլ 6-ը, որը կապված էր հայոց եկեղեցու ընդունած տեսակետի հետ: Այն ներկայացրին շարադրանքի ընթացքում: Միայն նշենք, որ հայոց եկեղեցական տարվա սկիզբը Հունվարի 6-ից սկսելը, որը համընկնում էր Քրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան տոնի առաջին օրվա հետ մեխանիկորեն Ավետեաց Աստուածածնի տոնը, լինում էր Ապրիլ 6-ին, մանավանդ Ջաքարիայի պապանձումը և Եղիսաբեթի Հղիությունը կապվում էր Տաղավարաց տոնների վերջին օրվա հետ, երբ Ջաքարիան վերադարձավ տուն՝ 12 օրյա տոներից հետո: 7-րդ դարում որոշ ժամանակ մասնակիորեն խախտվեց այս կանոնը և տոնը կատարեցին Մարտի 25-ին: Սակայն հետագայում վերականգնեցին Ապրիլ 6-ի կանոնը: Իսկ 8-րդ դարի 20-ական թվականներից Ավետեաց Աստուածածնի կանոնը դրվեց Նոր կիրակիից հետո եկող չորեքշաբթի օրը. թեև տոնը մնաց անշարժ և տոնվում էր Ապրիլ 6-ին: Հարկ է նշել, որ Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 15-ի նշումը ստացավ 992 թվականին Վարդավառի տոնին նվիրված մեկնության մեջ և այնտեղից փոխանցվեց հետագա բնագրերին: Մինչև 13-րդ դարի վերջերից 15-րդ դարի սկզբները Ավետեաց Աստուածածնի տոնը ոմանք տոնել են Ապրիլ 6-ին, իսկ ոմանք Ապրիլի 7-ին: Ասենք նաև, որ հավանաբար 12-րդ դարից հետո նախատոնակ են կատարել Ապրիլ 5-ին, որի հետևանքով Հուլյաների մոտ այն տպավորությունն է թողել, որ տոնը կատարվել է Ապրիլ 5-ին: Այդ թյուրիմացությունը հերքել է Ներսես Շնորհալիւն:

Հարկ է նշել, որ հատկապես 14-րդ դարի սկզբներին Ավետեաց Աստուածածնի տոնի օրը տեղափոխվեց Մարտ 25-ը, որը տեղայնացված մասնակիորեն տոնվեց, բայց հետագայում վերադարձան նախկին ամսաթվին, իսկ 15-րդ դարի կեսերից մինչև այժմ ապրիլ 6-ը դարձավ նախատոնակի օր, իսկ Ապրիլ 7-ը՝ տոն:

Բնագրերի տվյալներով պարզվեց Հայոց մեջ Ավետեաց Աստուածածնի տոնի փոփոխությունները սկսած վաղ շրջանից մինչև մեր օրերը:

***

Տոնական տարվա կտրվածքով Աստուածածնին նվիրված հաջորդ տոնը Հայոց Տոնացույց մտցրեց Սիմեոն Երևանցին: Նա կանոնել է. «Հինգերորդ կիրակէ՝ գկնի հոգւոյ գալստեան. Տօն սրբուհւոյն Աստուածածնի տփոյ գտմանն»: Հայտնի է, որ Հոգեգալստեան կամ Պենտեկոստեի

1 Ձեռ. № 8179, էջ 110ա:
2 Ձեռ. № 7530, էջ 129ա:
3 Ձեռ. № 2695, էջ 91ա:
4 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914, էջ 4-5:
5 Տե՛ս Ձեռ. №№ 4874, էջ 158ա, նաև 5440, էջ 184բ-185բ, 4962, էջ 123 և այլն:

1 Տե՛ս Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս եւ միութեան Անցա ընդ հոռոմէական եկեղեցոյ ի Փլորենտեան սինոդոսի, գրեց Ա. Վ. Պալմեան, Վիեննա, 1878, էջ 273-274:

տոնի օրը շարժական է, ուստի նրանից հաշված 5-րդ կիրակին ևս շարժական տոն է և կատարվել է Հոգեգալստեան կիրակիից հաշված 29-րդ օրը, որը տատանվել է Հունիս 7-ից մինչև Հունիս 11-ը ընկնող որևէ կիրակի նայած տարի:

Թեև վաղ շրջանի տոնացույցերը չունեն հիշյալ տոնի կանոն, սակայն Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունների մեջ գտնում ենք տեղեկություններ այդ կապակցությամբ: Բերենք Յայսմավուրքների վկայությունները:

3082 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Նոր[ին Մարգաց] ԻՁ. Յայսմ աւուր գիւտ տփին, յորում է Աստուածածինն գլխադիրն, զոր տարան Կոստանդինուպուլիս. Բ [Յուլիս]»¹:

179 թվահամարի Համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «[Մարգաց] ԻՁ... և գիւտ պատուական տրփին, յորում էր Աստուածածինն գլխադիրն և է այժմ ի Կոստանդնուպուլիս. Բ [Յուլիս]»:

9585 թվահամարի գրչագիրը, որը Յայսմավուրքի ընդարձակ խմբագրություն է 14-րդ դարի, տրվել է տփի պատմությունը և կանոնը ձևակերպել է հետևյալ կերպ. «Մարգաց ԻՁ և Յուլիս Բ. Գիւտ պատուական տփին, յորում էր ամէնսարբուհոյ Աստուածածինն գլխադիրն, զոր տարան ի Կոստանդնուպուլիս»²: Համարժեք տեղեկություն ենք գտնում 2695 թվահամարի գրչագրի մեջ, որը նույնպես 14-րդ դարի Յայսմավուրքի ընդարձակ խմբագրություններից է³:

Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Մարգաց ԻՁ և Յուլիս Բ. Գիւտ պատուական տփին, յորում եղեալ էր գլխադիրն Մարիամու Աստուածանին»⁴: Տրված է նաև նրա պատմությունը:

Հիշյալ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Աստուածածնի տփի գիւտի օր է կանոնվել Հունիս 2-ը, որը ստացել է Հայոց անշարժ տոմարի Մարգաց 26-ի համարժեք, սակայն այն պաշտոնապես չի տոնվել մինչև Սիմեոն Երևանցին: Վերջինս, ինչպես նշվեց, այդ տոնի օրը մտցրեց տոնացույց և անշարժ տոնը վերածվեց շարժականի: Ասենք նաև, որ Աստուածածնի տփի գիւտի օրը Համապատասխանել է Հունիս 2-ի անշարժ ամսաթվին, երբ Հոգեգալստեան տոնը եղել է Հունիս 4-ին: Այն 532-ամյա պարբերաշրջանի տարբեր տարիների կրկնվել 17 անգամ միայն, իսկ մյուս տարիներին չէր համընկնում Հունիս 2-ին, այլ տատանվում էր Հունիս 7 Հունիս 11-ի սահմաններում:

Այսպիսով, Աստուածածնի տփի գիւտի տոնական օրվա կանոնը Սիմեոն Երևանցու տոնացույցի խմբագրման արդյունք է, որը կատարվում է նաև այժմ, իբրև շարժական տոն:

***

Անցնենք ըստ տոնացույցային տարվա կտրվածքի, Աստուածածնի Հաջորդ տոնի քննությունը: 420-ական թվականներին Սահակ կաթողիկոսի կողմից թարգմանած և խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում առկա է Մարիամ Աստուածածնի միակ տոնի մեկօրյա կանոնը, որն ինչպես կոեսնենք, սահմանվել է Օգոստոս 15-ի տակ: Նրա սկզբնավորումը կապվում է 4-րդ դարի հետ իբրև թարգմանված կանոն, ինչպես Ավետեաց Աստուածածնի տոնը, միայն այն տարբերությամբ, որ Մարիամ Աստուածածնի հիշատակը նշվել է անշարժ ձևով միշտ օգոստոսի 15-ին և որևէ փոփոխություն չի կրել սկզբից մինչև 10-րդ դարի վերջը - 11-րդ դարի սկիզբը:

1 Ձեռ. № 3082, էջ 397ա:

2 Ձեռ. № 9585, էջ 264:

3 Ձեռ. № 2695, էջ 170բ:

4 Տե՛ս տպագիր էջ 933-935:

Բերենք դրանց հիմնավորումները: Հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոցում»-ում գրված է. «Աւգոստոս ամսոյ, որ աւր ժե. Մարիամայ Աստուածածնի եւ այս կանոն կատարի...»¹: Համարժեք տեղեկություններ ենք գտնում «Կանոնք»-ների հետագա խմբագրությունների մեջ: Վենետիկի 169 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք. «Աւգոստոս ամսոյ, որ աւր ժե. Մարիամու Աստուածածնին...»²: Իսկ Վենետիկի 285 թվահամարի ծաշոցում գրված է. «Աւգոստոս ժե. Մարիամայ Աստուածածնին...»³:

Ատոմ Վարագեցու Հոռոմադիրում նորույթը տերմինի մեջ է, որին հանդիպում ենք նաև 10-րդ դարից հետո ընդօրինակված և գրված բնագրերում, այն է՝ «Աւգոստոս ժե. Փոխման Աստուածածնի եւ այս կանոն կատարի...»⁴: Ունենք Ասողիկի տեղեկությունը, որը միանշանակ է: Այդ վկայության համաձայն «Ի սոյն ամի, որ էր ՆԼԸ թուականին, նիգակաւոր աստղն կրկին անգամ երևեցաւ. յամսեանն Քաղոց, որ օր ժե էր ամսոյն, ի տօնի փոխման ամենասուրբ կուսի Աստուածածնին...»⁵: Հայոց ՆԼԸ (= 989 թ.) թվականի Քաղոց 1 = Հունիս 22 = երկուշաբթի, Քաղոց 15 = Օգոստոս 5 = երկուշաբթի, Քաղոց 25 = Օգոստոս 15 = հինգշաբթի: Վերոհիշյալ հաշվումներից պարզ երևում է, որ Քաղոց ժե-ն պետք է սրբագրել՝ ինչպես Քաղոցը փոխարինել Օգոստոսով: Ուստի «Ի տօնի փոխման ամենասուրբ կուսի Աստուածածնին» եղել է Օգոստոս 15 = Քաղոց 25 = հինգշաբթի: Այս վերականգնումը ցույց է տալիս, որ Աստուածածնի տոնը դեռևս տոնվում էր անշարժ օրով՝ Օգոստոսի 15-ին: Սակայն Աստուածածնի տոնը աստիճանաբար վեր է ածվում անշարժից շարժական և տոնվում է Օգոստոս 15 ± 3 օր կիրակի 10-րդ դարի վերջում - 11-րդ դարի ընթացքում: Այդ են հիմնավորում Աստուածածնի պահքի ներդրումը տոնացույց, որի մասին տեղեկություն է տալիս Սամուէլ Կամրջաձորեցին: Ինչպես և Աստուածածնի սրբերի տոնաշարքի հետ կապված ամսաթվերի վերլուծությունը, որոնց Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերի տվյալների առաջացումը կապվում են հիշյալ ժամանակաշրջանի հետ: Մեզ հայտնի է միայն Հովհաննես Սարկավագի տեղեկությունը և 13-րդ դարի սկզբում Օգոստոսի 15-ի վերականգնման փորձը իբրև Աստուածածնի տոնի անշարժ օր:

Հովհաննես Սարկավագը գրել է. «... յորում ամի թուականն Հայոց ՇԾԹ (559) էր աւգոստոս ամսոյ Գժ-անն, որ է նոյն ինքն իղոս, միով աւուրբ յառաջ քան զտաւն Հանգստեան Աստուածածնինն Մարիամու, յաւուր շաբաթու, ընդ առաւոտանալն, մինչդեռ կային եղբարք ամենայն ի սուրբ պաշտմանն և թագաւորն Դաւիթ որդի Կիւրիկէ ընդ նոսա՝ ի վանսն կոչեցեալ Սանահին...»⁶:

Հայոց 559 թվականի (= 1110 թ.) Օգոստոսի 13-ը շաբաթ է. իսկ Օգոստոսի 14-ը՝ կիրակի, որը Աստուածածնի տոնի օրն է ըստ Հովհաննես Սարկավագի: Այս փաստը հստակորեն ցույց է տալիս, որ Աստուածածնի տոնը կատարել են ոչ թե Օգոստոսի 15-ին, ինչպես նախատեսել են վաղ շրջանի բնագրերը, այլ Օգոստոս 15 ± 3 օր, կիրակի, այսինքն Օգոստոս 12-18-ին ընկնող կիրակիներից մեկում նայած տարի:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրության ցանկում (բնագրում բացակայում է այդ հատվածը) գտնում ենք համառոտ կանոն, այն է՝ «Նորին [Աւգոստոս] ժե. Փոխման Աստուածածնի»⁷: Իսկ նրա մեկ այլ տարբերակը, 12-րդ դարի 2-րդ կեսի գրչագիր է, ունի՝ «յԱւ-

1 Ձեռ. № 985, էջ 269ա-270ա:

2 Ս. Մեմճեմյան, Աշխ. էջ 567-588:

3 ԱԱՊ, էջ 595-606:

4 Ձեռ. № 832, էջ 212բ-214ա, Ձեռ. № 3266, էջ 134ա-137ա:

5 Ասողիկ, էջ 250:

6 Հովհաննես Իմաստասեր մատենագրությունը, էջ 136:

7 Ձեռ. № 979, էջ 4բ:

գոստոս ԺԵ. նընջման Աստուածածնին...»¹: Ինչպես նկատելի է Աստուածածնի տոնը մեկօրյա կանոնով է: Այն թեև դրված է Օգոստոս 15-ին, սակայն բնագրերի ընդօրինակողներն և նախնական բնագրի հեղինակները նկատի են ունեցել Օգոստոս 15 ± 3 օր կիրակի կարգը, ինչպես հիմնավորում է Հովհաննես Սարկավագի տեղեկությունը:

13-րդ դարի սկզբներին Չաքարէ ամիրսպասալարը ըստ էության փորձեց խմբագրել «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի շարժական տոները և վերականգնել անշարժ տոների կարգը, որոնց թվում Փոխման Աստուածածնի տոնը: Նրան աջակցեցին Հովհաննես կաթողիկոսը, Կիլիկիայի Լեոն 2-րդ թագավորը և նրա կողմից նոր կաթողիկոս դարձած Դավիթը, որոնք նույնիսկ Սիս մայրաքաղաքում ժողով գումարեցին և կանոններ հաստատեցին, որի 2-րդ կանոնում գրված է: «... Տօնել գտօն Աւետեաց սրբոյ Աստուածածնին ի վեցն ապրիլի ամսոյ. յորում աւուր և Հանդիպի, և գտօն փոխման նորին ի Հնգետասանն Օգոստոսի ամսոյ, յորում աւուր և Հանդիպի, և գտօն սրբոյ խաչին ի չորեքտասանն սեպտեմբերի ամսոյ. յորում աւուր և Հանդիպի: Նոյնպէս և զայլ տօնս վկայից, յորում աւուր և անդիպի՝ ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի»²: Այս կանոններով ոգևորված Չաքարէ ամիրսպասալարը ժողով հրավիրեց սկզբում Անիում, այնուհետև Լոսնում և փորձեց իրականացնել իր մտահղացումը և անցկացնել այդ կանոնը: Նա Հանդիպեց լուրջ դիմադրության: Կիրակոս Գանձակեցին շարունակում է հայտնել հետևյալը.

1. «Իսկ իշխան Չաքարէ առաքեաց ի վանօրայս, որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին և տայր բռնութեամբ առնել գտօն փոխման Աստուածածնին, և վերացման սուրբ խաչին՝ ոչ ի կիրակի, որպէս սովոր էին, այլ զպատկերն զինչ օր և էր»³:

2. Անիի ժողովում «Կէսք հաւանեալ էին առնել զխնդիրն, այնոսիկ որ եպիսկոպոսք էին յիշխանութեանն, զի մի անկցին յաթոռն, և կէսք՝ ոչ»⁴:

3. Չաքարէն «զժամանակս կենաց իւրոց որչափ եկաց նոյնպես վարեցաւ, որպէս կամէր բայց եկեղեցիքն ամենայն առաջին պաշտմամբ վարեցան»⁵:

Այնպես որ «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի Չաքարէի արմատական խմբագրման փորձերը Հանդիպեցին լուրջ դիմադրության, թեև այդ տոների նրա կողմից կատարելու և հիշյալ տոները անշարժ դարձնելու փորձերը վերջացան անհաջողությամբ: Փոխման Աստուածածնի և Սուրբ Խաչի տոները կատարեցին կիրակի, ինչպես սովորությունն էր, այսինքն Օգոստոս 15 ± 3 օր կիրակի և Սեպտեմբեր 14 ± օր կիրակի, հետևաբար սրբերի տոները շաբաթվա շարքի հիման վրա:

Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությունները հիմնավորում են հետագայում ընդօրինակված բնագրերը: 5356 թվահամարի գրչագիրն ունի «Աւգոստոս ամսոյ ԺԵ. Աստուածածնին նընջման...»⁶: Համարժեք տեղեկություններ են տալիս 4698 և 936 թվահամարների ճառոցները (էջ 251բ և էջ 91բ-93ա): 6235 թվահամարի ճառոցը տալիս է. «Աւգոստոս ԺԵ. Փոխման Աստուածածնին...» (էջ 66ա): Նույնարժեք տեղեկություն է բերել 4506 թվահամարի գրչագիրը (էջ 325 բ): Հիշյալ բնագրերը թեև մեկօրյա կանոնով են տալիս, սակայն Հայոց տոնացույցների և ուրոջ ճառոցների խմբագրություններ ցույց են տալիս, որ Փոխման կամ Նընջման Աստուածածնի հիշատակը մեկ օրից վեր է ածվել երեքօրյա տոնական շարքի 12-րդ դարի կեսերից հետո, որի մասին տեղեկանում ենք Ներսես Շնորհալու շարականից, սակայն այն չարմատացավ Հայոց

մեջ: Այդ է հուշում Չաքարէ ամիրսպասալարի խնդրանքով գրված 2-րդ կանոնը, որը մեջ բերեցինք վերևում: Այնտեղ խոսք է գնում փոխման Աստուածածնի մեկ օրյա կանոնի, այն է Օգոստոսի 15-ը անշարժ տոնական օր վերածելու մասին: Սակայն այն նպաստեց Աստուածածնի երեքօրյա կանոնի ներդրմանը տոնացույցի մեջ: Բերենք Հնագույն տոնացույցների և ճառոցների խմբագրություններում պահպանված տեղեկությունները:

759 թվահամարի տոնացույցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Կիրակէն Փոխումն է ամէնուաւրհնեալ Աստուածածնին, յԱւգոստոս ԺԵ: Երեք աւր տաւն է»¹:

179 թվահամարի «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ում նույնարժեք կանոն է տրված միայն հետևյալ ձևակերպմամբ՝ «Կիրակէ. Աստուածածնին փոխմանն», է յԱւգոստոս ԺԵ: Գ աւր տաւն է»:

752 թվահամարի գրչագրում, որը կրում է «Տաւնացոյց կարգաւ» վերնագիրը, Աստուածածնի երեքօրյա տոնական կարգը տալիս է նոր խմբագրությամբ, այն է՝ «Փոխման Աստուածածնի Գիշ(երն) հսկում է...»

Երկրորդ աւուրն...

Երրորդ [աւուրն]...»²:

Նույնարժեք վկայություններ են պահպանվել տոնացույցների հետագա խմբագրությունների մեջ³:

14-15-րդ դարերում ընդօրինակված ճառոցների խմբագրությունների մեջ ևս Փոխման կամ Նընջման Աստուածածնի տոնը տալիս են երեքօրյա կանոններով և երբեմն ունեն մասաթըվային նշումներ, ինչպես հուլյան տոմարի, այնպես էլ Հայոց շարժական տոմարի: 940 թվահամարի գրչագրի ՃԴ-ՃԷ համարների տակ կարդում ենք. «ՅԱւգոստոս ամսոյ ԺԵ. Պատուական եւ փառաւոր Փոխման Տիրամաւր...»

(Երկրորդ աւուրն)...

Երրորդ աւուրն...»:

5414 թվահամարի ճառոցում գրված է. «ՅԱրեգ ԺԵ. Նընջումն ամեն աւրհնեալ Աստուածածնին և միշտ կոյս Մարիամու...»

Երկրորդ աւուրն...

Երրորդ աւուրն (ներքին լուսանցքում՝ «Կիրակէ. Փոխումն ամէնաւրհնեալ Աստուածածնին Մարամու»⁴:

7741 թվահամարի գրչագիրն ունի. «Կիրակէ]. Նընջումն է ամէն աւրհնեալ Աստուածածնին...»

Երկրորդ աւուրն

Երրորդ աւուրն...» ձեռագիր 372բ էջի ներքին լուսանցքում գրված է. «Երրորդի աւուրն Աստուածամաւր կուսին»⁵:

Համարյա նույն տեղեկություններն են տալիս մեզ Հայտնի մյուս ճառոցների խմբագրությունները⁶: Միայն նշենք, որ 939 թվահամարի գրչագիրը տալիս է նաև Արեգ 15-ը, ինչպես 5414 թվահամարի ճառոցում: Հարկ է նշել, որ Արեգ 15-ը Հայոց շարժական տոմարի ա-

1 Ս. Ընմենյան, ԳՉՎ. աշխ. էջ 605-628:

2 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, էջ 169:

3 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, էջ 172-173:

4 Աճղ, էջ 175-176:

5 Աճղ, էջ 177-179:

6 Ձեռ. № 5356, էջ 243բ:

1 Ձեռ. № 759, էջ 171բ:

2 Ձեռ. № 752, էջ 169բ-170բ:

3 Ձեռ. № 767, էջ 170ա, 2092, էջ 227բ, 5667, էջ 133ա-134 և այլն:

4 Ձեռ. № 5414, էջ 313ա-317բ:

5 Ձեռ. № 7741, էջ 370բ-372բ:

6 Տե՛ս Ձեռ. № 5455, էջ 268ա-272ա, 4107, էջ 689-693, 4437, էջ 164բ, 939, էջ 416բ-421բ և այլն:

միս-ամսաթիվ է և հաշվումները ցույց են տալիս, որ այն առաջացել է հետևյալ տարիներից մեկում, այն է՝

1. 1297 թ. Արեգ 15 = Օգոստոս 18 = Կիրակի = Փոխման կամ Ննջման Աստուածածնի տոն առաջին օր:

2. 1304 թ. = Արեգ 15 = Օգոստոս 16 = Կիրակի = Փոխման կամ Ննջման Աստուածածնի տոնի առաջին օր:

3. 1311 թ. = Արեգ 15 = Օգոստոս 15 = Կիրակի = Փոխման կամ Ննջման Աստուածածնի տոնի առաջին օր:

1318 թ. = Արեգ 15 = Օգոստոս 13 = Կիրակի = Փոխման կամ Ննջման Աստուածածնի տոնի առաջին օր:

Պարզ է դառնում, որ 5414 թվահամարի գրչագրի ընդօրինակողը հայոց շարժական տոմարի ամսաթվային նշումը քաղել է 13-րդ դարի վերջին - 14-րդ դարի սկզբներին գրված մի բնագրից, որից և փոխանցվել է 939 թվահամարի ձաշոցին:

Ակաված 15-րդ դարի 40-ական թվականներից տոնացույցերի խմբագրություններն արձանագրել են Փոխման Աստուածածնի տոնական օրերի ընդլայնման մասին, որոնք երեքօրյա տոնից վեր են անցել 9 օրյայի: Բնագրերն այն տպավորություն են թողնում, որ սկզբնական շրջանում Փոխման Աստուածածնի 9 օրյա տոնական շարքը հիմնված էր կամավորության սկզբունքի վրա, այսինքն կամ 3 կամ 9 օր, սակայն հետագայում 9 օրյան դառնում է պարտադիր սկզբունք:

7203 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ նախորդ շրջանի երեքօրյա կանոնները բերելուց հետո բացատրում է. «Բայց թ' աւր տաւնեա Սուրբ Աստուածածինն և Գ աւր միայն նախատաւնակ առնջիր... Իսկ եթէ Գ աւր միայն տաւնեա»-ից հետո բերվում է այդ շարժվա տոնելի սրբերի կանոնները¹:

3668 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ Փոխման Աստուածածնի կիրակիից հետո եկող հաջորդ կիրակիի կանոնը ձևակերպել է այսպես. «Ա կիրակին Աստուածածինն տաւն է»²: Այստեղից երևում է, որ քննարկվող տոնը կատարել են 9 օրյա կանոններով:

4164 թվահամարի գրչագիրն ընդօրինակել է նախորդ շրջանի կարգը այն է՝ «Փոխման Աստուածածնի գիշերն հսկումն է...», որից հետո երկրորդ և երրորդ օրվա արարողական կարգը, միաժամանակ ավելացրել է. «Բայց պարտ է թ' օր տօնել սուրբ Աստուածածինն Փոխմանն և նախատօնական առնել», այնուհետև տալիս 9 օրյա կանոնները³:

Ուշագրավ են նաև 4459 թվահամարի Տոնացույցի հաղորդումները: Այնտեղ ընդօրինակել է ավանդական ձևով, այն է՝ «Փոխման Սուրբ Աստուածածնի գիշերն հսկումն է...», որից հետո տալիս է 2-րդ և 3-րդ օրվա կարգը և շարունակում. «Բայց պարտ է գիտել. թ' օր տօնել Սուրբ «Աստուածածինն Փոխմանն՝ նախատօնակ առնելով... Ով եղբայր գիտասջիր, գի Աստուածածինն ի յինն օր տօնեմք և Բշի (երկուշաբթի) աւարտի...»⁴: 16-րդ դարում ընդօրինակված մեկ այլ Տոնացույցի խմբագրության մեջ հեղինակը նախորդ շրջանի նմանությամբ Փոխման Աստուածածնի կանոնները տալիս շարադրում է այնպես, կարծես թե այդ տոնի եռօրյա և 9 օրյա կատարումը կամավորության և ցանկության հարց է: Այնտեղ ավանդական կառուցվածքով տալով Աստուածածնի եռօրյա կանոնները այնուհետև գրում է. «Բայց պարտ է Աստուածածնի Փոխման թ' օր տօնել և ամէն պատկեր Գ անգամ առնել... Ապա եթէ ոչ տօնես թ' օր» բերում է սրբերի տոնելի շարքը և կրկին ավելացնում. «Թէ թ' օր տօնես Աստուածածինն յայս Գ շրթի (երեքշաբթի). Յովակիմայ և Աննայի տօնեա, և թէ չտօնես Յովակիմայ նա տօն է Ադրէի զօավարին և բանակին նորին և Դէոմիդեայ բժշկին...»¹:

Համարժեք տեղեկություններ են տալիս 16-րդ դարի այլ գրչագրեր ևս²:

17-րդ դարի գրչագրերը հստակ վկայել են, որ Աստուածածնի տոնը կատարվում էր 9 օրյա պարտադիր կարգով: 2025 թվահամարի տոնացույցում կարդում ենք. «Ով եղբայր գիտացիր, գի Աստուածածնի թ' օր տօնեմք և Բշի (երեքշաբթի) աւարտի և Գշի (երեքշաբթի). Աստուածածնի ծնողացն տօնեա, որ ուղիղ գայ»³:

2024 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Բայց պարտ է թ' օր տօնել Սուրբ զԱստուածածինն Փոխման, իսկ Գշբի (երեքշաբթի). տօն է Յովակիմայ և Աննայի՝ Ծնողաց սուրբ Աստուածածինն և կանանց իւղաբերից»⁴:

Այլ խոսքով 15-րդ տարի կեսերից Փոխման Աստուածածնի տոնական օրերը ընդլայնվեցին, սակայն սկզբնական շրջանում ոմանք տոնում էին երեք օր, իսկ ոմանք՝ 9-ը:

16-րդ դարից սկսած 9 օրյա կանոնները դարձան պարտադիր, որին և հետևեց Սիմեոն Երևանցին: Այժմ Աստուածածնի տոնական շարքը 9 օրյա է:

Բնագրերի մեջ բերած տեղեկություններից երևում է, որ Աստուածածնի տոնի անվանումներն ևս փոփոխվել են: Վաղ շրջանում այն կրել է «Մարեամայ Աստուածածնի» անվանումը, իսկ 10-րդ դարից սկսած «Փոխման Աստուածածնի»: Ավելի ուշ տվել են նաև «Հանգստեան Աստուածածնի» և «Ննջման Աստուածածնի» անվանումները, իսկ Սիմեոն Երևանցուց հետո՝ «Վերափոխման Աստուածածնի»:

Այսպիսով Աստուածածնի տոնը նշել են մեկօրյա կանոնով անշարժ սկզբունքով Օգոստոս 15-ին 4-րդ դարից սկսած մինչև 10-րդ դարի վերջ - 11-րդ դարի սկիզբը: Մեկօրյա կանոնը պահպանվեց մինչև 12-րդ դար: Սակայն 10-րդ դարի վերջից - 11-րդ դարի ընթացքում Աստուածածնի տոնը վերածվեց շարժականի և տոնվեց Օգոստոսի 15 ± 3 օր, կիրակի, այսինքն Օգոստոս 12-18-ի կիրակիներից մեկում նայած տարի:

13-րդ դարի սկզբներին փորձ արվեց Աստուածածնի տոնը վերածել կրկին անշարժ օրվա և նշել միայն Օգոստոս 15-ին, սակայն հաջողություն չունեցավ: Այն նպաստեց Աստուածածնի եռօրյա կանոնների ամրապնդմանը:

Փաստորեն 12-րդ դարի կեսերից հատկապես Ներսես Շնորհալու ժամանակ սկիզբ առավ, իսկ ավելի ուշ արմատավորվեց 13-րդ դարի սկզբներից և մինչև 15-րդ դարի կեսերը, տեղ-տեղ մինչև 16-րդ դարերի սկզբները Աստուածածնի տոնական օրերն ընդլայնվեցին և տոնեցին եռօրյա կանոններով:

15-րդ դարի կեսերից մինչև 16-րդ դարի սկզբները Աստուածածնի տոնը ոմանք տոնել են եռօրյա կանոններով, ոմանք՝ 9 օրյա, սակայն 16-րդ դարից հետո 9 օրյա կանոնները պարտադիր դարձան, որը փոխառեց նաև Սիմեոն Երևանցու խմբագրած տոնացույցը և հասավ մինչև մեր օրերը: Պահպանվեց նաև Օգոստոս 15 ± 3 օր կիրակիի կարգը:

Աստուածածնի տոների ընդլայնումն իր հետ բերեց տոնացույցի նոր խմբագրությունների

1 Ձեռ. № 7203, էջ 74բ-75բ:

2 Ձեռ. № 3668, էջ 76ա-79բ:

3 Տե՛ս Ձեռ. № 4164, էջ 192-197ա:

4 Ձեռ. № 4459, էջ 93ա-94ա:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 4874, էջ 191բ-192բ:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 9838, էջ 175ա-բ, 5419, էջ 211ա-213ա, 5440, էջ 314, 5438, էջ 184ա-185բ և այլն:

3 Ձեռ. № 2025, էջ 119բ:

4 Ձեռ. № 2024, էջ 113ա-119ա:

և այդ շաբաթում տոնվող սրբերի հիշատակի օրերը տեղափոխվեցին տարվա այլ տեղերը, որոնց մասին գրել ենք 9-18-րդ դարերում կատարված տոնացույցի խմբագրությունների քննության մեջ:

***

Մարիամ Աստուածածնի հետ կապված հաջորդ տոնական կանոնը ըստ տոնացույցի կարգի Աստուածածնի ծնողների՝ Հովակիմի և Աննայի հիշատակի օրն է: Այն հնագույն ճաշոցների և տոնացույցների խմբագրությունների մեջ բացակայում է: Առաջին տեղեկությունը գտնում ենք Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի խմբագրության մեջ: Այնտեղ գրված է. «Նորին (Սեպտեմբերի) Ը. Մնունդ Սուրբ Աստուածածնի ի ծնողացն եւ յիշատակ ծնողացն Յովակիմայ եւ Աննայի...»¹:

Ակնհայտ է, որ 11-րդ դարի սկզբներից տոնական կանոն են մտել Աստուածածնի ծննդյան տոնը և Աստուածածնի ծնողների՝ Հովակիմի և Աննայի հիշատակի օրը, որն անշարժ կերպով գրել են Սեպտեմբերի 8-ին:

179 թվահամարի համառոտ Յայտմավորքի խմբագրության հեղինակը այդ հիշատակի օրը տեղափոխել է Աստուածածնի ծննդյան տոնի 2-րդ օրը՝ Սեպտեմբերի 9-ի տակ: Այնտեղ կարդում ենք. «[Նաւասարդի]Լ. Վերջատաւն ամէնաւրինեալ կուսին Մարիամու և յիշատակ ծնողացն իւր Յովակիմայ և Աննայի... Թ (Սեպտեմբեր)»:

Այսպիսով 12-13-րդ դարերում Աստուածածնի ծնողների հիշատակի օրը դրվել է անշարժ տոնական օրերի տակ՝ Սեպտեմբերի 8-ին կամ 9-ին, որոնք մտնում էին Աստուածածնի ծննդյան տոնական օրերի, 1-ին կամ 2-րդ օրվա տակ, այսինքն՝ այդ երկու տոնն էլ միասին են տոնել:

Հայոց ըստ շաբաթուց տոնացույցների և ճաշոցների 14-րդ դարի սկզբների խմբագրությունների մեջ Աստուածածնի ծնողների Հովակիմի և Աննայի հիշատակի օր է կանոնվել Փոխման Աստուածածնի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, որպես շարժական տոն, տատանվել է Օգոստոս 21 ± 3 օր շաբաթ նայած տարի կամ Օգոստոս 18-24-ի սահմաններում: Այդ տոնական օրվա ներդրումը բերեց նրան, որ այդ տեղում դրված Գեորգ զորավարի հիշատակի օրը աստիճանաբար դուրս մղվեց և տեղափոխվեց այլ տեղ: Բերենք տոնացույցների մեջ եղած տեղեկությունները: 752 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Շաբ(աթի աւուրն). Յովակիմայ(յ) և Աննայ(յի) ծնողաց Աստուածածնին և կանանց եղաբերից...»²:

4514 թվահամարի Ճաշոցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «ՅԱւգ(ոստոսի) Ի. Յովակիմա... (ներքին լուսնցքում՝ «Շաբաթ աւր. Յովակիմայ(յ) եւ Աննայի ծնողաց Աստուածածնին եւ սուրբ աւետարանչացն Մատթեոսի, Մարկոսի և Ղուկասու»)»³:

Ի դեպ Օգոստոսի 20-ը գալիս է գրչագրից: 1322 թ. Օգոստոսի 14-ը Փոխման Աստուածածնի կիրակին է, իսկ Օգոստոսի 20-ը՝ Աստուածածնի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, ուստի Ճաշոցի ընդօրինակողն է ավելացրել հիշյալ ամիս-ամսաթիվը:

7741 թվահամարի Ճաշոցը ունի հետևյալ կանոնը «Շաբաթի աւր. Յովակիմայ եւ Աննայի (եւ) սուրբ աւետարանչացնեաց՝ (ներքին լուսանցքում՝ «Շ(շաբաթ). Յովակիմայ եւ Աննայի ծնաւղաց Աստուածածնին եւ սր(սուրբ) աւետարանչաց Մատթեոսի, Ղուկասու, Յովհաննու»)»⁴:

Ըստ 5667 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության տվյալների՝ «Շ(շաբաթ) օր. Յովակիմայ և Աննայի ծնողաց Աստուածածնին և կանաց իւղաբերից... և այլք ոմանք Գէորգեա զօրավարին...»¹: Համարժեք տեղեկություններ ենք գտնում նաև 16-րդ տոնացույցների խմբագրությունների մեջ²:

Հարկ է նշել, որ 3668 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը (16-րդ դար), թեև հիշյալ կանոնը տվել է Փոխման Աստուածածնից հետո եկող շաբաթ օրը, սակայն միաժամանակ արձանագրել է. «Ա կիրակին, Աստուածածնին տաւն է»³: Նշանակում է, որ Փոխման Աստուածածնի տոնը կատարել են 9 օր, ուստի նրա ծնողների հիշատակի օրը կամ գրանցել է նախորդ տոնացույցների կարգով կամ այդ տոնը չէր տեղափոխել: Քանի որ 16-րդ դարի սկզբներից Աստուածածնի տոնական օրերը ընդլայնվեցին և նշում էին 9 օրյակում, ինչպես վկայել են տոնացույցերը, որի հետևանքով նրա ծնողների հիշատակի օրը տեղափոխվեց Աստուածածնից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող երեքշաբթի կամ Աստուածածնից հաշված 10-րդ օրը, որը տատանվել է Օգոստոսի 21-27-ի, երեքշաբթի նայած տարի: Բերենք որոշ տեղեկություններ: 4441 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ գրված է. «Այս Թ աւրս Աստուածածնին տօնեա: Գշի (երեքշաբթի): Յովակիմայ և Աննայի ծնողաց սուրբ Աստուածածնին և կանանց իւղաբերից»⁴:

4459 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք. «Ով եղբայր գիտացիր, զի Աստուածածնին ի յինն օր տօնեմք և Բշի (երկուշաբթի) աւարտի և Գշի (երեքշաբթի) Աստուածածնին ծրնողացն տօնէ, որ յուղիղ գայ: Իսկ Գշի. տօն է Յովակիմայ և Աննայի ծնողաց սուրբ Աստուածածնին և կանանց իւղաբերից»⁵:

4874 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ առկա է վերոհիշյալ երկու տարբերակը, այն է.

1. «Բայց պարտ է Աստուածածնի Փոխման Թ օր տօնել և ամէն պատկեր Գ անկամ ասել...: Այս եթէ ոչ տօնես Թ օր չօրեքշաբաթի ապաշխարութեան ասա...»

Շաբ(աթ). Յովակիմայ և Աննայի ծնողաց աստուածածնի և կանանցն իւղաբերից»:

2. «Թէ Թ օր տօնես Աստուածածնին յայս Գշթի (երեքշաբթի). Յովակիմայ և Աննայի տօնեա և թէ չտօնես Յովակիմայ, նա տօն է Անդրէի զօրավարին և բանակի նորին և Դէմիդեայ բժշկին»⁶:

Բերենք նաև 9046 թվահամարի գրչագրի տվյալները. «... Իսկ յերեքշաբթի օր զկնի Թ օրէիցն, տօն է Յովակիմայ և Աննայի ծնողաց սուրբ Աստուածածնին և կանանց իւղաբերից»⁷:

Նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 12-13 դարերում Աստուածածնի ծնողների՝ Հովակիմի և Աննայի հիշատակի օրը կանոնվել է անշարժ տոնական օրվա տակ՝ Սեպտեմբերի 8-ին և 9-ին՝ Աստուածածնի ծննդեան տոնի օրերին: 14-րդ դարի սկզբներից հիշյալ սրբերի հիշատակի օրը վեր է ածվել շարժականի և դրվել Փոխման Աստուածածնի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը և տոնվել Օգոստոս 18-24-ի սահմաններում նայած տարի: 16-րդ դարի սկզբներին փոխման Աստուածածնի տոնը կատարվեց 9 օր, որի հետևանքով տեղափոխվեց Աստուածածնի ծնողների հիշատակի օրը:

1 Ձեռ. № 979, էջ 366բ-367ա:
2 Ձեռ. № 752, էջ 170բ:
3 Ձեռ. № 4514, էջ 320ա:
4 Ձեռ. № 7741, էջ 375ա-բ:

1 Ձեռ. № 5667, էջ 134ա-բ:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 6337, էջ 242բ-243ա, 9838, էջ 175ա-176ա և այլն:
3 Ձեռ. № 3668, էջ 70ա-79բ:
4 Ձեռ. № 4441, էջ 254ա-255ա:
5 Ձեռ. № 4459, էջ 94ա-բ:
6 Ձեռ. № 4874, էջ 191բ-193բ:
7 Ձեռ. № 9046, էջ 5ա:

տուժածանից հաշված 10-րդ օրը՝ Երեքշաբթի, որը ընկավ Օգոստոսի 21-27-ի սահմաններում նայած տարի և տոնվում է մինչև այժմ:

***

Ըստ տոնացույցային կարգի հաջորդ տոնը, որը նվիրված է Մարիամ Աստուածածնի գոտու գյուղտին կենցաղավարել է հայոց մեջ, սակայն պաշտոնական տոնը կանոնել է Սիմեոն Երևանցին:

Հարկ է նշել, որ հիշյալ տոնի մասին տեղեկություններ ենք գտնում դեռևս 10-րդ վերջերից: 992 թ. Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած Տոնացույց-Յայսմավուրք, որը մեզ է հասել 1302 թ. խմբագրությամբ: Այնտեղ գրված է. «(Աւգոստոսի) ԼԱ. Գիւտ է պատուական գաւտոյն ամէնասրբուհու Աստուածածնին, որ ի Կոստանդնուպալիս, յեկեղեցւոյ փառաւորեալ Աստուածածնին Մարիամու, որ կոչի Խալկա պուտիա»¹:

3082 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքում կարդում ենք. «Նոր (ին Նաւասարդի) ԻԱ. Գիւտ է Աստուածածնին յեկեղեցւոյն, որ կոչի Խալկու պրատիա. ԼԱ [Աւգոստոս]»²:

Ըստ 179 թվահամարի նույնպես համառոտ Յայսմավուրքի՝ «[Նաւասարդի] ԻԱ. Գիւտ պատուական գաւտոյ սրբուհոյ Աստուածածնին, որ է ի Կոստանդնուպալիս. ԼԱ [Աւգոստոս]»:

4741 թվահամարի Յայսմավուրքի ընդարձակ խմբագրության մեջ վկայվել է. «Նաւասարդի ԻԱ, որ է Օգոստոս ԼԱ. գիւտ է պատուական գոտոյն Տիրամօրն, որ է ի Կոստանդնուպոլիս յեկեղեցւոյ փառաւորեալ Աստուածածնին»³:

Նախորդ շրջանի համար, ինչպես նկատելի է, միայն Յայսմավուրքների տարբեր խմբագրություններն են պահպանել տեղեկությունները: Նրանցից երևում է, որ տոնի օրը անշարժ էր և դրել է Օգոստոսի 31-ին, որը համարժեք է հայոց անշարժ տոմարի Նավասարդի 21-ին:

Պարզ է, որ հիշյալ տոնը հայոց մեջ չի տոնվել մինչև Սիմեոն Երևանցու տոնացույցի մեջ մտցնելը, սակայն հնարավոր է ընդունել, որ լոկալ ձևով կարող էին նշել Աստուածամորը նվիրված եկեղեցիներում:

Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցում հիշյալ տոնի կանոնը ձևակերպել է. «Երրորդ կիրակէ գկնի սուրբ Աստուածածնի՝ տօն գիւտի գօտուոյ սրբուհուոյ Աստուածածնի»:

Հասկանալի է իբրև շարժական, քանի որ կանոնել է Աստուածածնից հաշված 3-րդ կիրակին կամ Աստուածածնից հաշված 15-րդ օրը, որը ընկնում է Օգոստոսի 29 ± 3 օր նայած տարին և տատանվել Օգոստոս 21 - Սեպտեմբեր 1-ի սահմաններում: Այն որոշ հաճախականությամբ համընկնում էր տոնի օրվա նախնական ամսաթվի հետ, երբ Աստուածածինը լինում էր Օգոստոսի 17-ին, նրա գոտու գիւտ օրը ընկնում էր Օգոստոս 31-ին:

Այսպիսով Աստուածածնի գոտու գիւտի տոնական օր սահմանվեց 18-րդ դարի 3-րդ քառորդի վերջերից՝ Սիմեոն Երևանցու կողմից, թեև այդ տոնի օրը հայոց մեջ հայտնի էր 10-րդ դարից: Այն նախապես եղել է անշարժ տոն և տոնվել է, թեև լոկալ ձևով, Օգոստոսի 31-ին: Իսկ Սիմեոն Երևանցին կանոնեց որպես շարժական տոն, որը տոնվեց Օգոստոս 26 - Սեպտեմբեր 1-ի սահմաններում նայած տարի և միայն Աստուածածինը Օգոստոսի 17-ին կատարելու ժամանակ այդ տոնի օրը համարժեք էր դառնում նախնական օրվա հետ: Հիշյալ տոնի տոնացույց մտնելը անշուշտ կապված է Աստուածածնի պաշտամունքի խորացման հետ հայոց մեջ, որի դրսևորումներից մեկն էլ նոր տոնական օրվա կանոնի մուտքն էր հայոց Տոնացույց:

1 Վեճեսիկի 1048 թվահամարի գրչագիրը, էջ 426ա:
2 Ձեռ. № 3082, էջ 389բ:
3 Ձեռ. № 4741, էջ 13բ:

***

Հայոց Տոնացույցի մեջ հաջորդ տոնը նվիրված է Աստուածածնի Մենդեան հիշատակին: Այդ տոնի կանոնը բացակայում է Հնագույն ճառագրությունում և տոնացույցերում: Այն գտնում ենք միայն Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրության մեջ:

Այնտեղ կարդում ենք. «Նորին [Սեպտեմբերի] Ը. Մնունդ սուրբ Աստուածածնի ի ծնողացն և յիշատակ ծնողացն Յովակիմայ եւ Աննայի...»¹:

Պարզ է դառնում, որ հայոց մեջ քննարկվող տոնը սկսել է կենցաղավարել 11-րդ դարի վերջերից - 12-րդ դարի սկզբներից:

Ճառացների մեջ հաջորդ տեղեկությունը գտնում ենք 940 թվահամարի գրչագրում: 119 - համարի տակ գրված է. «Սեպտեմբեր Ը. Մնունդ Աստուածածնին ի ծնողաց իւրոց Յովակիմայ եւ ԵԱննայէ...»: Հիշյալ տոնական կանոնը գալիս է հունական տոնացույցերից: Հնագույն վկայությունը առկա է Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու 992 թվին թարգմանած հունական տոնացույց - Յայսմավուրքի բնագրի մեջ, որտեղ արձանագրված է.

1. «[Սեպտեմբերի] Ը. Մնունդ է ամենասրբուհի Աստուածածնին եւ ամենաւրհնեալ կուսին Մարիամայ ի ծնողաց իւրոց Յովակիմայ եւ ԵԱննայի: Ի պատմութիւն գրոց սրբոյն Յակովբայ եղբաւրն Տեառն»:

2. «Միւս անգամ (այսինքն՝ Սեպտեմբերի 9-ին). տաւն է ծննդեան ամենասրբուհու մուսին Մարիամու»²:

3082 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ կարդում ենք.

1. «Նորին՝ Նաւասարդի ԻԸ. նախատաւնակ է ծննդեան սրբուհոյ Աստուածածնին. է [Սեպտեմբեր]:

2. «Նորին՝ Նաւասարդ. Մնունդ է ամենաւրհնեալ Աստուածածնին... Ը [Սեպտեմբեր]»³:
Իսկ 179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ վկայվել է.

1. «[Նաւասարդի] ԻԸ ... նախատաւն ծննդեան Աստուածածնի է [Սեպտեմբեր]»:

2. «[Նաւասարդի] ԻԹ. Մնունդ է սրբուհուոյ Աստուածածնին ի ծնաւղացն իւրոյ Յովակիմայ եւ ԵԱննայէ. Ը [Սեպտեմբեր]»:

3. «[Նաւասարդի] Լ. վերջատաւն ամենաւրհնեալ կուսին Մարիամու և յիշատակ ծնաւղացն իւր Յովակիմա և Աննայի Թ [Սեպտեմբեր]»:

Հիշյալ բնագրերի տվյալները ցույց են տալիս, որ Մենդեյան Աստուածածնի հիշատակը տոնել են անշարժ տոնական օրերով: Նախատեսվել է նախատօնակ՝ Սեպտեմբերի 8-ին և 9-ին: Հուլյան տոմարի հիշյալ ամսաթվերը համարժեք են ստացել Հայոց անշարժ տոմարի Նավասարդի 28, 29 և 30-ը: Վաղ շրջանում ընդօրինակված Հայոց «Տոնացույց ըստ շաբաթուց»-ները չեն արձանագրել քննարկվող տոնի կանոնները, թեև Մենդեյան Աստուածածնի տոնը կատարվել են անշարժ տոնական կանոններով և նրանց տոնածիսական բնագրերը վերցրել են ճառացներից:

14-րդ դարի սկզբներին ոմանց կողմից փորձ է արվել Մենդեյան Աստուածածնի տոնը վերածել շարժական տոնի: Դրա ապացույցը գտնում ենք 752 թվահամարի տոնացույցի խմբագրության մեջ: Այնտեղ Փոխման Աստուածածնի կիրակիից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող

1 Ձեռ. № 979, էջ 366բ-367ա:
2 Վեճեսիկի 1048 թվահամարի գրչագիր, էջ 15բ և 17բ:
3 Ձեռ. № 3082, էջ 389բ:

երկուշաբթիի կանոնի տակ կամ Փոխման Աստուածածնից հաշված 9-րդ օրվա մեջ կարողում ենք. «Բշ (երկուշաբթի)... և ոմանք Մննդյան Աստուածածնին տաւենն ի ծնողացն...»¹: Պարզ է դառնում, որ ոմանք շարունակել են Մննդյան Աստուածածնի տոնը նշել անշարժ տոնական օրով, իսկ ոմանք այն փորձել են վերածել շարժական տոնի և նշել են Օգոստոս 20-26-ի երկուշաբթիներից մեկում նայած տարի: 14-15-րդ դարերում ընդօրինակված տոնացույցերի մեջ հիշյալ տեղեկությունը չենք գտնում: Նշանակում է, որ Մննդյան Աստուածածնի տոնի վերածելը շարժականի անհաջողություն էր կրել: Բայց, ինչպես տեսանք, Աստուածածնի ծնողների՝ Հովակիմի և Աննայի հիշատակի օրը առանձնացվել էր, վեր էր անցվել շարժական տոնի և դրվել էր Փոխման Աստուածածնի կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրություններում շարունակում են վկայակոչել Մննդյան Աստուածածնի կանոնը իբրև անշարժ տոն: Այսպես, 4741 թվահամարի Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ կարդում ենք.

1. «Նաւասարդ ԻԸ և Սեպտեմբեր է. Յայսմաւուր նախատօնակ է ծնընդեան ամենասրբուհոյ Աստուածածնին»:

2. «Նաւասարդի ԻԹ և սրբոյն Մարիամոյ Մնունդ է ամէասրբուհոյն Մարամայ Աստուածածնին և Յովակիմայ] և ի յԱննայէ»²: Իսկ Գրիգոր Խլաթեցու կազմած Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ գրված է. «Նասարդի ԻԹ եւ սեպտեմբեր Ը. տօն է Մննդյան սուրբ կուսին Մարիամու Աստուածածնին»³:

16-րդ դարում ընդօրինակված տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ արդեն արձանագրվել են Մննդյան Աստուածածնի կանոնը, թեև կամ դրել է փոխման Աստուածածնի 4-րդ և 5-րդ կիրակիի նայած հաշվման ինչպես և Սուրբ Խաչի պահպան ատաղ ընկնող կիրակի կամ անշարժ տոնական օրվա Սեպտեմբերի 8-ի կամ 9-ի տակ, սակայն շաբաթվա օրը հաշվի չի առնվել և տոնվել է անշարժ տոնական օրով և երբեմն համընկել է հիշյալ կիրակիի հետ: Բերենք որոշ վկայություններ:

Ըստ 6337 թվահամարի գրչագրի՝ «Յայսմ վայրի Սեպտեմբերի Ը. նախատաւնակ է աւետեաց Աստուածածնին ծնընդեան .... եւ ի Թ. տաւն է ծնընդեան Աստուածածնի ի ծնողացն»⁴:

Ըստ 4164 թվահամարի ընդօրինակության. «Յայս կիրակիս սուրբ Աստուածածնին ծնընդան տօն է: Իսկ եթէ յարութեան տօնես նայ զԱստուածածնին Սեպտեմբեր Ը. ինչ օր հանդիպի կատարես եւ իրիկուն որ է Սեպտեմբեր է, նախատօնակ առնիջիր անպատճառ»:

Սեպտեմբեր Ը. Տօն է ծնընդեան ամէնաւրհնեալ սուրբ կուսին Մարիամու Աստուածածնին ծնողաց իւրոց Յովակիմայ և յԱննայէ: Բայց գիտացիր ով եղբայր, զի տերունի է տօնս և որ օր գայ կատարես և պատարագ մատչի անպատճառ»⁵:

Ըստ 4441 թվահամարի գրչագրի՝ «...Իսկ թէ կիրակի յարութեան տօնես նա զԱստուածածնի տաւն Սեպտեմբեր Ը յինչ օր որ գայ անպատճառ տօն եւ ապա պահք սուրբ Խաչին և - տօնք ոչ լինի»⁶:

4459 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Յայս կիրակի սուրբ Աստուածածնի ծնընդեան տօն է: Իսկ թէ յարութեան տօնես նա զԱստուածածնին Սեպտեմբեր

Ը-ն ինչ օր որ հանդիպի կատարես: Երեկուն նախատօնակ առնիջիր անպատճառ: Սեպտեմբերի Ը. Տօն է ծնընդեան ամէնօրհնեալ սուրբ կուսին Մարիամու Աստուածածնին ի ծնողաց իւրոց Յովակիմայ] և յԱննայ: Բայց գիտացիր ով եղբայր, զի տերունի է տօնս և յոր օր որ գայ] կատարես և պատարագ մատչի անպատճառ»¹:

5419 թվահամարի գրչագրում առկա է միայն ներքոհիշյալ հարվածը, այն է՝ «Յայսմ վայրի Սեպտեմբերի Ը. նախատաւնակ ծնընդեան Աստուածածնին»²: 4874 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ գտնում ենք համառոտված տարբերակ, այն է՝ «յայսմ վայրի Սեպտեմբերի Ը. նախատօնական է ծնընդեան Աստուածածնին...եւ ի յինն տօն է ծնընդեան Աստուածածնին ի ծնընդօրացն»³:

6952 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. « Իսկ ի Սեպտեմբերի Ը. նախատօնական է ծնընդեան սուրբ Աստուածածնին յոր օր որ գայ տոնես մեծաւ հանդիսիւ...»⁴:

Ըստ 5436 թվահամարի գրչագրի՝ «Յայսմ վայրի Սեպտեմբերի Ը. նախատաւնակ է ծնընդեան Աստուածածնին և ի Թ. տօն է ծնընդեան սուրբ Աստուածածնին ի ծնողացն»⁵:

4962 թվահամարի ձեռագրում գրված է. «Յայսմ վայրի Սեպտեմբերի Ը. նախատաւնակ է ծնընդեան Աստուածածնին... եւ ի Թ. տաւն է ծնընդեան Աստուածածնին ի ծնողացն»⁶:

Ըստ 8598 թվահամարի տոնացույցի խմբագրության՝ «... Իսկ Սեպտեմբերի Ը. տաւն է սուրբ Աստուածածնի ծնընդեանն: Անպատճառ պատարագ մատչի»⁷:

5440 թվահամարի գրչագրի նորույթը ամսաթվային զուգահեռներն են, այն է՝ «Նաւասարդի ԻԹ և Սեպտեմբերի Մ)տեմբերի Ը. Իլուլ ԻԱ. նախատաւնակ է ծնընդեան ամէնասրբուհոյ Աստուածածնին ի Յովակիմայ և յԱննայէ...»:

Նաւասարդի Լ և Սեպտեմբերի Թ, Իլուլ (Ի)Բ. տաւն է մեծապայծառ հրաշափառ և փառաւորեալ ամենասուրբ Աստուածածնին, որ ծնաւ յԱննայէ և Յովակիմայ և յիշատակ ծնաւդաց իւրոց»⁸:

Բերենք որոշ տվյալներ նաև 17-րդ դարի տոնացույցերի ընդօրինակություններից: Ըստ 587 թվահամարի գրչագրի՝ «(Նաւասարդի ԻԹ) եւ Սեպտեմբերի Մ)տեմբերի Ը, Իլուլի ԻԱ. նախատաւնակ է ծնընդեան ամէնասրբուհոյ Աստուածածնին ի Յովակիմայ և յԱննայէ...»:

[Նաւասարդի Լ և Սեպտեմբեր Թ., Իլուլ ԻԲ. տաւն է մեծապայծառ հրաշափառ և փառաւորեալ ամէնասուրբ Աստուածածնի, որ ծնաւ ի յԱննայէ և Յովակիմայ եւ յիշատակ է ծնողաց իւրոց...»⁹:

Ըստ 509 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության.
1. «Նաւասարդի ԻԹ և Սեպտեմբերի Ը. և Իլուլի ԻԱ. նախատօնակ է ծնընդեան ամէնասրբուհոյ Աստուածածնին ի Յովակիմ է և յԱննայէ...»:

1 Ձեռ. № 4459, էջ 94բ-95ա:
2 Ձեռ. № 5419, էջ 214ա:
3 Ձեռ. № 4874, էջ 193ա-194բ:
4 Ձեռ. № 6952, էջ 283ա:
5 Ձեռ. № 5436, էջ 186բ:
6 Ձեռ. № 4692, էջ 157ա:
7 Ձեռ. № 8598, էջ 103ա:
8 Ձեռ. № 5440, էջ 184ա-բ:
9 Ձեռ. № 587, էջ 160բ-161ա:

1 Ձեռ. № 752, էջ 171ա:
2 Ձեռ. № 4741, էջ 20բ:
3 ՏԵՍ տպագիր էջ 80-83:
4 Ձեռ. № 6337, էջ 242բ-243ա:
5 Ձեռ. № 4164, էջ 199ա:
6 Ձեռ. № 4441, էջ 256ա:

2. «Նոյն նաւասարդի Լ և Սեպտեմբերի Ի Թ և Իլուլի ԻԲ. Տօն է մեծապայծառ Հրաշափառ և փառաւորեալ յամէնասրբուհւոյ Աստուածածնին, որ ծնաւ ի յԱննայէ և ի Յովակիմայ եւ յիշատակ ծնողաց իւրոց»:

3. «Սեպտեմբերի ամսոյ Ը. տօն է ծննդեան ամէնօրհնեալ սուրբ կուսին Մարիամու Աստուածածնին և ծնողաց իւրոց Յովակիմայ և յԱննայէ: Բայց գիտացիր ով եղբայր, զի տերունի է տօնս և յոր օր) գայ կատարեալ և պատարագ մատչի անպատճառ... թէ լուր օր հանդիպի որպէս զակն ասա ըստ պատշաճի աւուր զկնի Աւետարանին, թէ կիրակէին՝ նորաստեղծեալ...»¹:

Այսպիսով, 16-17-րդ դարերում մի դեպքում Սեպտեմբերի 7-ին նախատոնակ են արել և Սեպտեմբերի 8-ին տոն Աստուածածնի Մննդյան. մյուս դեպքում՝ Սեպտեմբերի 8-ին՝ նախատոնակ, իսկ Սեպտեմբերի 9-ին տոն Մննդյան Աստուածածնի, այսինքն նախորդ շրջանի անշարժ սկզբունքը պահպանվել է, իսկ տոնի օրը մի խումբ կատարել է Սեպտեմբերի 8-ին, ինչպես նախորդ շրջանում էր, իսկ մյուս խումբը՝ Սեպտեմբերի 9-ին: Երբեմն պատահում է նաև Աստուածածնի ծնողների հիշատակի օրը անշարժ տոնական օրով՝ Աստուածածնի Մննդյան օրվա զուգահեռ, սակայն նրա ծնողների հիշատակի օրը, ինչպես տեսանք, 16-17-րդ դարերի տոնացույցների խմբագրութունների մեջ տեղափոխվել էր Փոխման Աստուածածնից հաշված 10-րդ օրը՝ շաբաթվա կանոնի տակ:

Միմեռն Երեանցին, թեև պահպանեց նախորդ տոնացույցերի ձևակերպումները, սակայն Աստուածածնի Մննդյան տոնը սահմանեց Սեպտեմբեր 8-ին, իսկ 7-ին նախատոնակ: Ինչպես նշվեց Սեպտեմբերի 8-ը որոշակի հաճախականությամբ համընկնում էր Փոխման Աստուածածնից հաշված 5-րդ կիրակիին նախորդող շաբաթին կամ սուրբ Խաչի պահպանի նախորդող շաբաթին:

Այսպիսով Աստուածածնի Մննդյան տոնը հայոց մեջ մուտք գործեց 11-րդ դարի վերջում - 12-րդ դարի սկզբում, երբ Գիրգոր Վկայասերի Տօնանամակը ստեղծվեց և շարունակվեց կենցաղավարել հետագայում: 14-րդ դարում փորձ արվեց Մննդյան Աստուածածնի անշարժ տոնը վերածել շարժականի, սակայն այն հաջողութուն չունեցավ և շարունակվեց տոնվել անշարժ օրերով կամ Սեպտեմբերի 8-ին կամ Սեպտեմբերի 9-ին, իսկ այժմ տոնվում է Սեպտեմբերի 8-ին:

***

Հայոց տոնացույցում Աստուածածնին նվիրված հաջորդ տոնական օրը դրված է Նոյեմբերի 21-ի կանոնի տակ:

Հարկ է նշել, որ հիշյալ տոնը վաղ շրջանում չի կենցաղավարել հայոց մեջ: Այդ են ցույց տալիս հայոց ճառագների և տոնացույցերի խմբագրութունները, որտեղ բացակայում է Աստուածածնի այդ տոնի կանոնը և նրա ժամանակ կատարվող տոնածիսական ընթերցվածները: Այն տոնացույց մտավ միայն 15-րդ դարի վերջերին: Սակայն այդ տոնի մասին տեղեկութուններ են պահպանել հայոց Յայսմավուրքների տարբեր խմբագրութուններ:

992 թ. Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու Տոնացույց-Յայսմավուրքի Հունարենից Հայերեն կատարած թարգմանության մեջ գրված է. «[Նոյեմբեր] ԻԱ. Տաւն է ամէնասրբուհու Աստուածածնին, յորժամ երից ամաց էր, եւ տարան զնա ծնաւղքն իւր ի տաճարն Աստուծոյ եւ յանձն արարին սրբոյն Ջաքարիա քահանայապետին եւ մարգարէքն: Եւ անուանի տաւնս այս սրբութիւն սրբութեանց, քանզի բնակեցաւ ամէնասրբուհի կոյս Մարիամ ի սրբութիւն սրբութեանց»²:

1 Ձեռ. № 509, էջ 369ա և 416բ-417ա:
2 Վեներտիկի 1048 թվահամարի գրչագիր, էջ 124ա:

3082 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Նորին՝ Տրէ] ԺԳ. Ամէնասրբուհու Աստուածածնի, յորժամ երից ամաց տարան զնա ծնաւղքն ի տաճարն և յանձնեցին Ջաքարիայ քահանայապետի, և անուանի տաւնս այս սրբութիւն սրբութեանց. ԻԱ [Նոյեմբեր]»¹:

179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ կանոնված են.

1. «[Տրէ] ԺԲ... Նախատաւն սուրբ կուսին Մարիամու Աստուածածնի. Ի [Նոյեմբեր]»:
2. «[Տրէ] ԺԳ. Տաւն է սուրբ կուսին Մարիամու Աստուածածնին, յորժամ տարան զնա ծնաւղքն նորա Գ ամաց ի տաճարն Տեառն, որ կոչէր Սրբութիւն Սրբութեանց. ԻԱ [Նոյեմբեր]»:
3. «[Տրէ] ԺԴ... և վերջատաւն Աստուածածնին. ԻԲ [Նոյեմբեր]»:

Ըստ 7530 թվահամարի Յայսմավուրքի ընդարձակ խմբագրության տվյալների՝ «Տրէ ԺԳ և Նոյեմբեր[եր] ԻԱ. Տաւն ամէնասրբուհոյ] Աստուածածնին, յորժամ երից ամաց էր և տարան ծնողքն ի տաճարն Տեառն և էկաց անդ ամս (բնագրում՝ ամիս) ԺԱ և (անուանի տաւնս) այս սրբութիւն Սրբութեանց»²:

7529 թվահամարի Յայսմավուրքում կարդում ենք. «Տրէ ԺԳ. նոյեմբ[եր] ԻԱ. Տօն է ամէնասրբուհոյ] Աստուածածնին, յորժամ տարան ծնողքն իւր ի տաճարն Գ ամաց, և յանձն արարին Ջաքարիա քահանայապետին և բնակեցաւ Մարիամ ի սրբութիւն սրբութեանցն»³:

9585 թվահամարի Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ գրված է. «Տրէ ԺԳ եւ Նոյեմբեր ԻԱ. Տաւն ամէնասրբուհոյն Աստուածածնին, յորժամ տարան ծնողքն իւր ի տաճար[ն] Աստուծոյ երից ամացն և յանձն արարին Ջաքարիա քահանայապետին և բնակեցան Մարիամ ի սրբութեան Սրբութեանց»:

Բերենք 16-17-րդ դարերում ընդօրինակված տոնացույցերի տեղեկութունները: Ըստ 8630 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության (1495 թ.) վկայության. «Տրէ ի ԺԳ և Նոյեմբեր ԻԱ և Քաղս և երբայեցոց [Ի]Ե. Տաւն է ամէնասրբուհոյ Աստուածածնին, յորժամ երից ամաց տարան զնա ծնողքն նորա ի տաճարն Սողոմոնի և յանձնեցին ի սուրբ քահանայապետն Ջաքարիայ և անուանի տաւնս այս սրբութիւն սրբութեանց...»⁴:

5440 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Եւ յամսեան [Տրէ] ԺԳ և Նոյեմբեր ԻԱ. Տաւն է ամէնասրբուհոյ Աստուածածնին, յորժամ երից ամաց տարան զնա ծնողք նորա ի տաճարն Սողոմոնի և յանձնեցին ի սուրբ քահանայապետն Ջաքարիայ և անուանի տաւնս այս սրբութեան սրբութեանց...»⁵:

9046 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Տրէ ի ԺԳ (բնագրում՝ ԺԴ) և Նոյեմբեր ԻԱ և - քաղս և երբայեցոց ԻԵ (բնագրում՝ ԻԷ). Տաւն (բնագրում՝ Տուն) է ամենասրբուհոյն Աստուածածնին, յորժամ երից ամաց տարան զնա ծնողքն նորա ի տաճարն Սողոմոնի և յանձնեցին ի սուրբ քահանայապետն Ջաքարիայ, և անուանի տօնս այս սրբութիւն սրբութեանց, վասն զի բնակեցաւ կոյսն սուրբ ի սրբութիւն սրբութեանց...»⁶:

587 թվահամարի ժամագրքում կարդում ենք. «[Տրէ] ամսոյ ի ԺԳ եւ Նոյեմբեր ԻԱ և - Քաղս և եղբայցոց [Ի]Ե. տաւն է ամէնասրբուհոյ Աստուածածնի, յորժամ երից ամաց տարան զնա ծնողքն ի տաճարն Սողոմոնի և յանձնեցին ի սուրբ քահանայապետն Ջաքարիայ, և

1 Ձեռ. № 3082, էջ 391բ:
2 Ձեռ. № 7530, էջ 31ա-բ:
3 Ձեռ. № 7529, էջ 55բ:
4 Ձեռ. № 8630, էջ 59ա:
5 Ձեռ. № 5440, էջ 184բ:
6 Ձեռ. № 9046, էջ 19ա-բ:

անուանի տօնս այս սրբութիւն սրբութեանց, վասն զի բնակեցաւ կոյս սուրբ ի սրբութիւն սրբութեանց...»¹:

590 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութիւնը վկայում է. «Յայսմ վայրի Նոյեմբերի ԻԱ. Տաւն է ամենաւարճենեալ սրբուհոյ Աստուածածնին, յորժամ երից ամաց տարան ի տաճարն և անուանի տօնս այս սրբութիւն սրբութեանց, վասն զի բնակեցաւ կոյս սուրբ ի սրբութիւն սրբութեանց... եւ ապա պահք յիսնակալմտէն...»²:

Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցի խմբագրութեան տվյալները բ՛րովեցին վերևում:

Բնագրերի վկայութիւնները կասկած չեն թողնում, որ Աստուածածնի Հիշյալ տոնը, թեև Հայտնի էր վաղ շրջանից, սակայն տոնացույց մտավ և սկսեց Հայոց մեջ կենցաղավարել 15-րդ դարի վերջերից միայն, որը կապված էր տոնացույցի մեջ Աստուածածնի տոների ընդլայնման հետ: Այն Հայտնի է եղել իբրև անշարժ տոն և այդպես էլ մտավ տոնացույց և Աստուածածնին նվիրված Հիշյալ տոնը, որը նաև անվանվել է «Սրբութիւն Սրբութեանց», նշվել է Նոյեմբերի 21-ին՝ նախատոնակով:

Այդ կարգը գործում է նաև այժմ:

***

Ըստ տոնացույցի տոնական տարվա Աստուածածնին նվիրված վերջին տոնը, որը վերաբերում է նրա Հղացման Հիշատակին, նախորդ տոնի նման, կենցաղավարեց Հայոց մեջ 15-րդ դարի վերջից սկսած, թեև այդ տոնի մասին տեղեկութիւնները Հայտնի են 10-րդ դարի վերջերից: Քննարկվող տոնը նույնպես անշարժ էր և տոնվել է Դեկտեմբերի 9-ին:

Նախ բերենք Յայսմավուրքների տարբեր խմբագրութիւնների վկայութիւնները:

Առաջին անգամ Հիշյալ տոնական օրվա կանոնին ենք հանդիպում Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու Տոնացույց-Յայսմավուրքի մեջ, այն է՝ «(Դեկտեմբեր թ. Տաւն է ամէնասուրբ կուսին «Մարիամայ») Աստուածածնին յղութեան Աւետեաց, զոր ետ Հրեշտակապետն Աննայի մաւր նորա... գրեալ ի պատմութիւն յղութեանն սրբոհոյ ի Սեպտեմբերի Ը»³:

3082 թվահամարի Համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրութեան մեջ կարդում ենք.

«Քաղոց Ա. Աւետիքն Աննայի մաւր Աստուածածնին և յղութիւն, զոր տաւնին խնդութեամբ ամենայն Եկեղ(եցիք). Թ (Դեկտեմբեր)»⁴:

179 թվահամարի Համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրութիւնը վկայում է. «Քաղոց Ա և Դեկտեմբեր Թ. տաւնէ սուրբ կուսին Մարիամու Աստուածածնին յղութեան ի ծնաւղացն Յովակիմայ և յԱննայէ. աւետեաւք Հրեշտակապետին»:

7530 թվահամարի ընդարձակ խմբագրութեան մեջ գրանցվել է. «Քաղոց Ա և Դեկտեմբեր Թ. Աւետիք Աննայի մաւր Աստուածածնին, զոր ետ Հրեշտակն Տեառն և յղացաւ ի Յովակիմայ) զսուրբ կուսին Մարիամ Աստուածածին»⁵:

7529 թվահամարի Յայսմավուրքի ընդարձակ խմբագրութեան մեջ տեղ է գտել հետևյալ տեղեկութիւնը. «Քաղոց Ա. Դեկտեմբեր Թ. Աւետիս Հրեշտակապետին Տեառն սրբոյն Աննայի մօր Աստուածածնին»⁶:

9585 թվահամարի Յայսմավուրքի խմբագրութեան մեջ գրված է. «Քաղոց Ա և Դեկտեմբեր Թ. Աւետիք Հրեշտակապետին Տեառն սրբոյն Աննայի) մաւր Աստուածածնին, որ յղացաւ յառնեն իւրմէ Յովակիմայ) զամէնասրբուհի Աստուածածինն Մարամ»¹:

Յայսմավուրքի Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրութեան մեջ տեղեկանում ենք. «Քաղոց Ա և Դեկտեմբեր Թ. տօն է Յղութեան Աննայի և Յովակիմայ զամէն օրհնեալն Մարիամ: Ի Սեպտեմբերի Ը գիտ և կարդա»²:

Տոնացույց ըստ շաբաթուցների մեջ Աստուածածնի Հղացման տոնի կանոնը մտել է 15-րդ դարի վերջին, իսկ հետագայ տոնացույցերի խմբագրութիւնների մեջ իր կայուն տեղն ունեցավ կամ նրա սկզբին կամ բուն բնագրում:

Բերենք տոնացույցերի տվյալները:

8630 թվահամարի գրչագրում (1495 թ.) գրված է. «Քաղոց ամիսս Հայոց ի Ա եւ Դեկտեմբեր Հռոմայեցոց ի Թ (եւ) Քաղսե երբայեցոց ի ԻԳ. Աւետիք է Աննայի և Յովակիմայ, յորմէ յղացան...»³:

5440 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութեան մեջ կարդում ենք. «Քաղոց ի Ա և Դեկտեմբեր ի Թ (և) Քաղսե ի ԻԳ (բնագրում ԻԴ). Աւետիք է Աննայի և Յովակիմայ, յորմէ յղացան զսուրբ կոյսն Մարիամ զամէնաւարճենալ տիրամայրն...»⁴:

9046 թվահամարի գրչագիրը տեղեկացնում է. «Քաղոց ամսոյ Հայոց որ Ա և Դեկտեմբեր Հռոմայեցոց ի Թ (և) Քաղս(և) երբայեցոց ի ԻԳ. Աւետիք է Յովակիմայ և Աննայի, յորմէ յղացան զսուրբ կոյսն Մարիամ զամէն ավրհնեալ տիրամայրն...»⁵:

Ըստ 4459 թվահամարի բնագրի՝ «Քաղոց ամսոյ) Հայոց ի Ա և Դեկտեմբեր Հռոմայեցոց ի Թ (բնագրում՝ Բ), Քաղս(և) երբայեցոց ի ԻԳ. Աւետիք է Յովակիմայ) և Աննայի...»⁶:

4962 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութեան սկզբում առանձին կանոնի տակ վկայվել է. «Քաղոց ամսոյ Հայոց ի Ա եւ Դեկտեմբեր Հռոմայեցոց ի Թ (եւ) Քաղսե երբայեցոց ԻԳ. Աւետիք է Աննայի և Յովակիմայ, յորմէ յղացան զսուրբ կոյս Մարիամ...»⁷:

Որոշ տոնացույցերի խմբագրութիւններ քննարկվող տոնի կանոնը դրել են հիանակամտից Հաշված երրորդ կիրակիից հետո եկող չորեքշաբթի օրվա տակ: Այսպես, 4164 թվահամարի տոնացույցի խմբագրութեան մեջ գրված է. «Դչբի (չորեքշաբթի)... Յայսմ վայրի Դեկտեմբերի Թ. տօն է յղութեան Աննայի, որ յղացաւ զՄարիամ կոյսն: Երիկոյին նախատօնական արա...»⁸:

16-րդ դարի, ինչպես և 17-րդ դարի տոնացույցերի խմբագրութիւնների մեջ շարունակվում է արձանագրվել նույն կանոնի տարբեր խմբագրութիւնները⁹:

Սիմեոն Երևանցու տոնացույցի խմբագրութեան տվյալները բերեցինք վերևում: Միայն նշենք, որ նա «Տօն յղացման սրբոյ կուսին Մարիամու ի յԱննայէ» կանոնը դրել է Յիսնակամտից Հաշված երրորդ կիրակիից հետո և սուրբ Հակոբի պահքից առաջ և նախատեսվել է Դեկտեմբերի 9-ին տոն, իսկ նախատոնակը՝ Դեկտեմբերի 8-ի երեկոյան: Այսպիսով, Հղացման

1 Ձեռ. № 587, էջ 161ա-բ:
2 Ձեռ. № 590, էջ 81բ-82ա:
3 Վեցնտիկի 1048 թվահամարի գրչագիր, էջ 154ա:
4 Ձեռ. № 3082, էջ 392ա:
5 Ձեռ. № 7530, էջ 57ա:
6 Ձեռ. № 7529, էջ 79ա:

1 Ձեռ. № 9585, էջ 84ա:
2 Տապագիր, էջ 329:
3 Ձեռ. № 8630, էջ 59ա:
4 Ձեռ. № 5440, էջ 184բ:
5 Ձեռ. № 9046, էջ 20բ:
6 Ձեռ. № 4459, էջ 101ա:
7 Ձեռ. № 4962, էջ 122ա:
8 Ձեռ. № 4164, էջ 212ա-բ:
9 Տե՛ս Ձեռ. № 4874, էջ 197ա-բ, 587 էջ 83ա, 510 էջ 297ա, 720 էջ 228ա, 509 էջ 369ա և այլն:

Աստուածածնի տոնը հայոց մեջ սկսել է կենցաղավարել 15-րդ դարի վերջից, թեև հիշյալ տոնը գրանցվել է 10-րդ դարից սկսած Յայսմավուրքի տարրեր խմբագրություններում: Այն մտել է Հայոց անշարժ տոմարի կանոնի տակ. միշտ տոնվել է Դեկտեմբերի 9-ին, իբրև անշարժ տոն:

***

10-11-րդ դարերում խմբագրված Յայսմավուրքներում փաստագրվել են Աստուածածնի հետ կապված տոնական օրեր, որոնք այդպես էլ չմտան տոնացույցերի և ճաշոցների խմբագրությունների մեջ. այսինքն չկենցաղավարեցին հայոց մեջ:

1048 թվահամարի Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ գրված է. «[Յուլիս] ԻՆ. Հանգիստ ննջման սրբուհոյ Աննա[յի] մաւր ամէնասրբուհոյն Աստուածածնին Մարիամու»¹:

Համարժեք տեղեկություններ են տալիս հետագայում խմբագրված Յայսմավուրքները²:

179 թվահամարի Յայսմավուրքների խմբագրությունը վկայել է Աստուածածնի նոր տոնի մասին, այն է՝ «[Հրոտից] ԺԸ... Յայսմ աւուր տաւն է Աստուածածնին պատկերին, որ է Տուկսն. ԻԴ [Յուլիս]»:

16-րդ դարի լատինական (Դոմինիկյան) տոնացույցներից մեկի ընդօրինակության մեջ Աստուածածնի և նրա հետ կապված տոնական օրեր նախատեսել են հետևյալ օրերին.

1. Մարտ 25. Աւետիք Տեառն:
2. Հուլիս 26. Աննա[յի] կուսի Մարիամու մօրն:
3. Օգոստոս 15. Փոխումն սուրբ Աստուածածնի (8 օր):
4. Սեպտեմբեր 8. Մնունդ սուրբ կուսին Մարիամու (8 օր):
5. Նոյեմբեր 21. Ընծա[յ]ումն կուսին Մարիամու ի տաճարն
6. Դեկտեմբեր 8. Սրբուհի կուսին Մարիամու (8 օր)³:

Հայոց տոնացույցի հետ համապատասխանություն ունեն միայն չորս տոնական օրեր:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայոց տոնացույցն սկզբից ևեթ ունեցել են Աստուածածնին նվիրված երկու տոնական օր, այն է՝ Աւետեաց Աստուածածնի և Մարիամ Աստուածածնի, որոնք, ինչպես տեսանք, տոնվել են անշարժ տոնական օրերով նրանք ունեցան զարգացման տարբեր փուլեր: Հետագայում Հայոց տոնացույցն հարստացավ Աստուածածնի և նրա հետ կապված տոնական օրերով տարբեր ժամանակներում: Իսկ որոշ տոներ նույնիսկ չմտան տոնացույց:

Այլ խոսքով հայտնի է Աստուածածնի և նրա հետ կապված 10 տոնական օրեր, որոնք տոնացույցային տարվա մեջ տեղաբաշխվել են Ապրիլ-Դեկտեմբերի տարբեր օրերի և միայն 8-ն են մտել տոնացույց:

¹ Ձեռ. № 1048 (Վեճեսիկ), էջ 346ա:
² Տե՛ս Ձեռ. №№ 3082, էջ 397, 179, 2695, էջ 198բ:
³ Տե՛ս 7256 թվահամարի ժամագիրք-տոնացույցը էջ 2ա-6բ:

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻ ՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Քրիստոսի խաչափայտի երկրպագության մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել հայոց ճաշոցների և տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ՝ Ավագ կամ Մեծ ուրբաթի կանոնի տակ: Բերենք մի քանի վկայություններ, որոնք առնչվում են տարբեր ժամանակների հետ:

Հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում գրված է. «Այգուն ուրբաթուն առաջի սրբոյ Գողգոթայի դնի պատուական փայտ խաչին, եւ ամենայն ժողովեալքն երկրպագեն մինչեւ վեցերորդ ժամ կատարի երկրպագութենն եւ ի վեցերորդ ժամու առաջի սրբոյ Գողգոթայի այս կանոն կատարի...»¹:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Մեծի ուրբաթին գիշերն առաջին գուբաղայն...: Զկնի Աւետարանին դնի խաչն և Աւետարանն առաջի եւ երկրպագեն հաւատացեալք եւ քահանայք: Ասեն խաչի քո Քրիստոս երկիր պագանեմք և ասեն...»²:

5667 թվահամարի տոնացույցի 1440 թ. ընդօրինակության մեջ վկայված է. «Մեծի ուրբաթ գիշերն հսկումն է... Յետ այսորիկ ասէ սուրբ Աստուած որ խաչեցար, քարոզ սուրբ խաչիւ աղոթք պահպանեա: Եւ դնեն զիւսչն և զԱւետարանն ի վերա բեմին և երկրպատեն մինչև ցերիս ժամս և ասեն խաչիւս, աղոթք պահպանեալ: Իսկ ի Զ ժամն ժողովին և մտանեն յեկեղեցի, բայց ոմանք ի ժամատուն ասեն...»³:

Համառոտ կամ ընդարձակ շարադրանքով համարժեք տեղեկություններ կան հայոց ճաշոցների և տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ⁴:

Մեծ ուրբաթի օրը չվերածվեց Սուրբ Խաչի առանձին տոնի, որովհետև այն մտնում էր Քրիստոսին նվիրված տոնական շարքի մեջ կապված էր Քրիստոսի խաչելության հետ, որը սգի օր էր: Սակայն այդ օրը հատուկ ընդգծվել է խաղափայտի երկրպագությանը, որպես Քրիստոնեական գլխավոր սիմվոլներից մեկի:

***

Սուրբ Խաչի առաջին տոնական օրը, ըստ տոնացույցի կարգի, նշել են Մայիսի 7-ին, իբրև անշարժ տոն: Բերենք այդ տեղեկությունները: 5-րդ դարի «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում գրված է. «Մայիս ամսոյ որ աւր է (7) ժողովին առաջի սրբոյ Գողգոթայի զաւրն երեւելոյ նշանի խաչի յերկնից եւ այս կանոն կատարի. Սաղմոս ԴԶ կցուրդ... ի Գաղատացոց թղթոյն Պաւղոսի առաքելոյ... եւ ապա ընթեռնուն զթուղթ Կիւրղի եպիսկոպոսի Երուսաղեմացոյ. վասն երեւելոյ նշանի խաչին յերկնից. «Թուղթ Կիւրղի եպիսկոպոսի Երուսաղեմացոյ առ Կոստանտիանոս թագաւոր վասն Երեւելոյ լուսոյ խաչին»... Աղեղուիա, Սաղմոս ԴԵ... Աւետարան ըստ Մատթեոսի...»⁵:

¹ Ձեռ. № 985, էջ 152բ-171բ:
² Ձեռ. № 979, էջ 168բ-180բ:
³ Ձեռ. № 5667, էջ 112ա:
⁴ Տե՛ս Ձեռ. №№ 169 և 285 (Վեճեսիկի գրչագրեր), 179 էջ 530ա, 5356 էջ 224ա-բ, 5479, էջ 135բ-148բ, 4916, էջ 220բ-236բ և այլն:
⁵ Ձեռ. № 985, էջ 237ա-241բ:

Հարկ է նշել, որ Երևման խաչի տոնը փոխառվել է Երուսաղեմի տոնացույցից: Հիշյալ կանոնը իր մեջ ներ է առել նաև Կյուրեղ Երուսաղեմցու թուղթը, որը գրել է Կոստանդ կայսրին: Այն կազմել է այդ կանոնի օրգանական մասը և կարդացվել տոնի ժամանակ: Թղթում ամենահանգուցյն հիշատակությունն է պահպանվել խաչի գյուտի մասին: Կյուրեղ Երուսաղեմցին գրել է, որ խաչի գյուտը եղել է Կոստանդ կայսեր հօր Կոստանդիանոսի ժամանակ, բայց մանրամասն տեղեկություններ չի բերել այդ կապակցությամբ: Ինչևէ Կյուրեղի թղթից հետևում է, որ խաչի տոները սկիզբ են առել 4-րդ դարի սկզբներից: Կյուրեղի թղթի ներառնելը հիշյալ կանոնում միաժամանակ ցույց է տալիս, որ Երևման խաչի տոնը՝ կատարված Մայիսի 7-ին, առանձնացվել է 4-րդ դարի 2-րդ կեսին և մտել Երուսաղեմի տոնացույց: Մենք հաստատուն փաստեր չունենք 4-րդ դարի 2-րդ կեսի վերաբերյալ, սակայն 5-րդ դարի սկզբներին այդ տոնը տոնվում էր հայոց մեջ, որի ապացույցը վերոհիշյալ կանոնն է բերված հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի մեջ:

Հետագայում խմբագրված «Կանոնք ընթերցուածոց»-ները ևս քննարկվող տոնը դրել են Մայիս 7-ի կանոնի տակ:

Վենետիկի 169 թվահամարի գրչագիրը կրկնում է հնագույն «Կանոնք»-ի տվյալները, այն է՝ «Մայիս ամսոյ որ աւր է. ժողովին առաջին սրբոյն Գողգոթա, գաւ[ը] երեւելոյ սրբոյ նշանի խաչին յերկնից եւ այս կանովն կատարի...»¹:

Վենետիկի 285 թվահամարի «Կանոնք...»-ում կարդում ենք. «Մայիսի է (բնագրում՝ Ե). ժողովին առաջի սրբոյ Գողգոթայի գաւր երեւելոյ սուրբ խաչին յերկնից...»:

832 թվահամարի գրչագրում, որը Ատոմ Վարագեցու «Հոռոմագիր»-ի ընդօրինակությունն է, վկայել է. «Մայիս է. երթումն սրբոյ խաչին յերկնից եւ այս կանոն կատարի...»²:

Վենետիկի 639 թվահամարի ձառնուցում, որը Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի խմբագրություններից է, գրված է. «Մայիս է (բնագրում՝ Լ). Երևման խաչին...»: Ավելի ուշ ժամանակ ընդօրինակված ճառագրների մի խումբ պահպանել են Մայիսի 7-ը: 6235 թվահամարի ձառնուցում խմբագրության մեջ նշվել է. «Մայիս է. Երևման խաչին...»³:

14-րդ դարում ընդօրինակված ձառնուցում, որը «Կանոնք»-ի խմբագրություններից մեկն է, պահպանել է հնագույն ձևակերպումը, այն է՝ «Մայիս ամսոյ որ աւր է. ժողովին առաջի սրբոյ Գողգոթայի գաւր երեւելոյ նշանի խաչի Տեառն յերկնից...»⁴:

Երևման խաչի տոնի օրվա նշումը՝ Մայիսի 7-ը համադրվել է հայոց անշարժ տոմարի Ահեկանի 30-ին և պահպանվել հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունների մեջ: Վկայակոչենք մի քանի բնագրեր: Ըստ 3082 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրության՝ «Նորին՝ Ահեկի/Լ(30) Երևումն խաչին սրբոյ յերուսաղէմ. է [Մայիսի]»⁵: Իսկ 179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրությունն արձանագրել է. «[Ահեկի] Լ. Երևումն սուրբ խաչին յերկնից հանդէպ Երուսաղէմի. է [Մայիսի]»: Համարժեք տեղեկություններ են տալիս հայոց Յայսմավուրքների ընդարձակ խմբագրությունների որոշ գրչագրեր⁶:

8179 բնագրի համաձայն «յԱհեկի Լ եւ ի Մայիս է. տաւն Երեւման սուրբ խաչին»⁷: Ձու-

1 Ս. Մեմեմյան, Գշվ. աշխ., էջ 567-588:
2 Ձեռ. № 832, էջ 191բ:
3 Ձեռ. № 6235, էջ 6բ:
4 Ձեռ. № 5479, էջ 195բ-199ա:
5 Ձեռ. № 3082, էջ 396ա:
6 Տե՛ս Ձեռ. № 7529, էջ 150բ, 9585, էջ 213բ:
7 Ձեռ. № 8179, էջ 112բ:

գաղղելի տեղեկություններ են բերում որոշ Յայսմավուրքների խմբագրություններ¹:

7530 թվահամարի Յայսմավուրքում կարդում ենք. «Ահեկի.Լ. Մայիս է. տաւն Երևման սուրբ խաչին Բրիստոսի, որ ի Գողգոթայ»²:

Վերոհիշյալ բնագրերում, թեև պահպանվել են Մայիսի 7-ը, իբրև Երևման խաչի անշարժ տոնի օր, սակայն Հայոց «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ների խմբագրություններում, ինչպես և նրանց հիմքի վրա առաջացած ճառագրների խմբագրությունների մեջ դեռևս 11-րդ դարից այդ տոնի կանոնը փոխվել էր և դրվել Ջատկից հաշված 4-րդ կիրակի, ապա տեղափոխվել 5-րդ կիրակի, դրանով իսկ տոնը վեր էր ածվել շաբաթականի: Մայիս 7-ը գոյատևեց ոչ միայն նախորդ շրջանի ավանդույթը փոխանցելու միտումով, այլ նաև այն պատճառով, որ Ջատկից հաշված 4-րդ և 5-րդ կիրակիները պարբերաբար համընկնում էին Մայիս 7-ին, երբ Ջատկը կատարում էին Ապրիլ 16-ին և Ապրիլ 9-ին: Բնագրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Երևման խաչի տոնը դրվեց Ջատկից հաշված 4-րդ կիրակի 11-րդ դարում, որը երևում է Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի տվյալներից, իսկ 5-րդ կիրակի տեղափոխվեց 11-րդ դարի վերջերին, որի հիմնավորումը գտնում ենք Հովհաննես Սարկավագի Ազնվականոնում: Այդ նյութերը կբերվեն ստորև: Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ երկու տարբերակներն էլ զուգահեռաբար գործեցին մինչև 14-րդ դարի սկզբները, որից հետո վերջնականորեն հաղթեց 2-րդ տարբերակը և հիշյալ տոնը տոնեցին Ջատկից հաշված 5-րդ կիրակի մինչև այժմ:

Բերենք հիշյալ տարբերակները հաստատող տվյալներ Հայոց ճառագրների և տոնացույցների խմբագրություններից: Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Չորրորդ կիրակէն Յինացն՝ Երևման Սուրբ խաչին ի յերկնից եւ այս կանոն կատարի...»³:

759 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ գրված է. «Ի չորրորդ կիրակի[է] կամ ուր ամիսն բերէ. Երևման խաչին ի Մայիս է»⁴: Համարժեք տեղեկություններ ենք գտնում 179 թվահամարի տոնացույցի ընդօրինակության մեջ և 5414 թվահամարի ձառնուցում խմբագրության մեջ⁵:

Ըստ 752 թվահամարի գրչագրի՝ «Դ կիրակէն կամ ուր ամիսն բերէ, Մայիս է. Երևման Սուրբ խաչին տաւն է»⁶:

940 թվահամարի ձառնուցում խմբագրությունը ՄԵ (55) համարի տակ գրանցել է. «Ի չորրորդ կիրակէն. Երևման խաչին...»:

Տոնացույցների որոշ միջանկյալ խմբագրությունների գրչագրեր և նրանց հետագա ընդօրինակությունները բերել են տարբերակիչ տվյալներ: Այսպես, 767 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը վկայել է. «Չորրորդ կիրակէ, կամ Ե, կամ ուր ամիսն բերէ. Մայիս է. Երևման սուրբ խաչին տօն է»⁷: Նույնարժեք տեղեկություններ ենք գտնում նաև որոշ գրչագրերում⁸:

Բերենք այն տեղեկությունները, որոնք Երևման խաչի տոնի օրը սահմանել են Ջատկից հաշված 5-րդ կիրակին: Հովհաննես Սարկավագը, ինչպես տեսանք, Ազգաց կանոնները տվել է 1094 թվականի տոնական տարվա կտրվածքով, որտեղ Երևման խաչի տոնը տեղադրված է՝

1 Տե՛ս Ձեռ. № 2695, էջ 119ա, 4741, էջ 280բ, տպագիր՝ էջ 807-811:
2 Ձեռ. № 7530, էջ 155բ:
3 Ձեռ. № 979, էջ 303ա:
4 Ձեռ. № 759, էջ 168բ-169ա:
5 Տե՛ս Ձեռ. № 179, էջ 539ա, 5414, էջ 198ա:
6 Ձեռ. № 752, էջ 164ա:
7 Ձեռ. № 767, էջ 152բ:
8 Տե՛ս Ձեռ. № 5667, էջ 120ա, 9838, էջ 166բ:

Մայիս 7 = Ահեկան 30 = Կիրակի: Պարզում է, որ այն Զատիկից հաշված 5-րդ կիրակին է:

Ըստ 2092 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրություն. «/Երբորդ կիրակի/ Երեման խաչին տաւն է, ի Մայիսի է-ն է ի Յայսմատուրքն...»¹:

936 թվահամարի Ճաշոցի խմբագրություն մեջ կարդում ենք. «Հինկ կիրակէն. Երեւման խաչին...»²:

4164 թվահամարի Տոնացույցն ունի՝ «Հինգերորդ կիրակի և կամ ուր ամիսն բերէ, Մայիս է. Երեւման սուրբ Խաչին տօն է...»³:

4459 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Հինգերորդ կիրակէն և կամ իւր ամիսն բերէ Մայիս է. Երեւման խաչին տօն է...»⁴:

Համարժեք վկայություններ կան 7203 և 508 թվահամարների տոնացույցերի գրչագրում, ինչպես և 7741 (էջ 246ա), 5455 (էջ 136ա), 650 (էջ 48ա) և այլ ճաշոցների ընդօրինակությունների մեջ: Այս կանոնին է հետևել նաև Սիմեոն Երևանցին. այն է՝ «Հինգերորդ կիրակի. տօն է Երեւման Սրբոյ խաչին»:

Վերոհիշյալ բնագրերի սովյալներից երևում է, որ Երեւման Խաչի տոնի կանոնը դրվել է Զատիկից հաշված 4-րդ կիրակի 11-րդ դարում, իսկ 11-րդ դարի վերջում տեղափոխվել 5-րդ կիրակի, որոնք գուգահեռաբար գործել են մինչև 14-րդ դարի սկզբները, որից հետո հաղթել է 5-րդ կիրակիի տարբերակը: Մեզ հասկանալի է դառնում այդ տոնի փոփոխման տարրերակը: Բանն այն է, երբ Զատիկը կատարվել է Մարտի 22, 23, 24 և 25-ին Մայիս 7-ը գալիս է Պենտեկոստեից առաջ՝ 2-րդ Մաղկազարդից և Համարածուծից հետո, իսկ Զատիկը Մարտի 27, 28, և 29-ին կատարելու ժամանակ Մայիս 7-ը ընկնում է Համարածուծից հետո կամ Համընկնում է նրան (վերջին ամսաթվի դեպքում):

Իսկ երբ Զատիկը կատարել են Ապրիլ 25, 24 և 23-ին Մայիս 7-ը գալիս է Աշխարհամատրան տոնից առաջ և համընկնում է նրան (վերջին ամսաթվի ժամանակ): Զատիկից հաշված 4-րդ կիրակի սահմանողը նկատի է ունեցել այն համարամանքը, որ Երեւման Խաչի տոնը չանցնի Մայիսի 16-ից այն կողմ և մոտենա Մայիս 7-ի: Այդպես էր լինում, երբ Զատիկը տոնում էին Ապրիլ 25-16-ին ընկնող ամսաթվերին: Իսկ Զատիկից հաշված 5-րդ կիրակի սահմանողը նկատի է ունեցել Զատիկի Մարտ 27-ից հետո սկսվող օրերը, երբ Երեւման Խաչի օրերը Ապրիլ 19-ից մոտենում էին Մայիսի 7-ին: Վերը տեսանք, որ Երեւման Խաչի օրը Մայիսի 7-ին էին կատարվում, երբ Զատիկը կատարում էին Ապրիլ 16-ին (4-րդ կիրակի) և Ապրիլ 9-ին (5-րդ կիրակի):

Երեւման Խաչի տոնի համար Զատիկից հաշված 4-րդ կիրակիին ընկնելու փաստեր չունենք բնագրերից, իսկ 5-րդ կիրակիի համար ունենք տարբեր ժամանակների:

Տեսանք, որ Հովհաննես Սարկավազը իր Ազգաց կանոններում տոնական տարին տվել է 1094 թ. կտրվածքով, երբ Զատիկը կատարվել է Ապրիլ 9-ին, իսկ Երեւման Խաչի տոնը ընկել է Մայիս 7 = Ահեկան 30 = 5-րդ կիրակի:

«Պատմութիւն մեծի բարունապետին Թումայի, զոր արարեալ է Կիրակոս բանասէր վարդապետն» վերնագիրը կրող բնագրում վկայվել է. «Ի թուականութեանս հայոց մեծաց ՊՂ երորդի Ե երորդի եղև վախճան» Թովմա Մեծոփեցու, միաժամանակ ավելացրել է, որ նրա վախճանը

1 Ձեռ. № 2092, էջ 225ա:
2 Ձեռ. № 936, էջ 55բ:
3 Ձեռ. № 4164, էջ 169բ:
4 Ձեռ. № 4459, էջ 86ա:

եղել է «Ի Մայիս ժե յաւուր Կիւակէին Երեւման խաչին»¹:

Գ. Հովսեփյանը գրում է նաև, որ Թովմա Մեծոփեցու վախճանը տապանաքարի վրա տրվել է ՊՂԶ թվականը, իսկ Փիլմաղելյանի մոտ առկա է նաև ՊՂԷ թվականը²:

Հայոց ՊՂԵ թվականին (= 1446 թ.) Զատիկն ընկել է Ապրիլ 17-ին, իսկ Երեւման Խաչի օրը՝ Մայիս 15-ին, Կիրակի, որը համարժեք է Զատիկից հաշված 5-րդ կիրակիին: Մի կողմից հաստատվում է Տոնացույցերի խմբագրությունների 5-րդ կիրակիի կանոնը, որպես Երեւման Խաչի շարժական տոնի օր, մյուս կողմից բացառվում են Թովմա Մեծոփեցու վախճանի հետ կապված մյուս հայոց տարբերակները, այն է՝ ՊՂԷ-ն և ՊՂԶ-ն: Հայոց ՊՂԵ թվական (= 1446 թ.) = Ապրիլ 17 Զատիկ = Մայիս 15 Երեւման խաչի տոն = Կիրակի՝ Զատիկից հաշված 5-րդ կիրակի հավասարումը ցույց է տալիս, որ Թովմա Մեծոփեցին վախճանվել է 1446 թվականի Մայիս 15-ին, իսկ տապանաքարը դրվել է հայոց ՊՂԶ թվականին: Վերջապես հայոց ՊՂԷ թվականը գրչական սխալ է և պետք է սրբագրել՝ ՊՂԵ:

Երեւման Խաչի տոնի կանոնը, ինչպես տեսանք Սիմեոն Երևանցին փոխ առավ Զատիկից հաշված 5-րդ կիրակին, որը և տոնվում է այժմ:

Այսպիսով Երեւման Խաչի տոնը սկիզբ առավ 4-րդ դարի կեսերից հետո կապված Կյուրեղ Երուսաղեմցու թղթի հետ և մտավ Երուսաղեմի Տոնացույցի մեջ: 5-րդ դարի սկզբներին Սահակ կաթողիկոսը թարգմանեց և խմբագրեց Հիշյալ Տոնացույցը: Երեւման Խաչի տոնը փոխ առնվեց և Մայիս 7-ին սկսեցին տոնել Հիշյալ տոնը հայոց մեջ իբրև անշարժ տոն: 11-րդ դարում Երեւման Խաչի տոնը վերածվեց շարժականի և սահմանվեց Զատիկից հաշված 4-րդ կիրակի, իսկ 11-րդ դարի վերջերից՝ Զատիկից հաշված 5-րդ կիրակի և Մայիս 7-ը փոխարինվեց ապրիլ-մայիսի ամսաթվերով: Զատիկից հաշված 4-րդ և 5-րդ կիրակիներին տոնվեց Երեւման Խաչի տոնը 11-րդ դարի վերջից սկսած մինչև 14-րդ դարի սկզբները, որից հետո վերջնականորեն ընդունեցին Զատիկից հաշված 5-րդ կիրակին: Այդ փոփոխությունը կատարեցին այն պատճառով, որ Երեւման Խաչի օրը չհամընկնի Աշխարհամատրան տոնի հետ, ինչպես և առաջ լինի քան Համարածուծի տոնը: Հիշյալ տոնը որոշ պարբերությամբ տոնվում է անշարժ տոնի օրվա հետ:

***

Սուրբ խաչին նվիրված երկրորդ տոնը սկսվում է Սեպտեմբեր 14-ին և կատարվում ութ օր, ըստ տոնացույցի կարգի: Քիչ առաջ տեսանք, որ Կյուրեղ Երուսաղեմցու թղթում գրված Կոստանդ կայսրին Երեւման Խաչի օրվա առթիվ ամենահնագույն Հիշատակությունն է պահպանվել Խաչի գյուղտի մասին: Նա տեղեկացնում է, որ Խաչի գյուղտը եղել է Կոստանդ կայսեր հոր Կոստանդիանոսի ժամանակ: Կյուրեղ Երուսաղեմցին այդ կապակցությամբ մանրամասն տեղեկություններ չի տալիս, բայց հետագայում գրված բնագրերից հայտնի է դառնում, որ խոսքը գնում է Խաչի գյուղտի օրվա, այն է՝ Սեպտեմբերի 14-ի մասին: Կյուրեղ Երուսաղեմցու թղթից հետևում է, որ քննարկվող տոնը սկիզբ է առել ոչ ավելի վաղ քան 4-րդ դարի սկզբները: Երուսաղեմի տոնացույցի հայերեն թարգմանությունից, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, երևում է, որ այդ տոնը դեռևս առանձնացված չէր և նշվում էր նավակատեաց եկեղեցու 8 օրյա տոնաշարքի 2-րդ օրը: Սուրբ Խաչի օրվա կապակցությամբ պահպանվել են հետագայում գրված ավանդական պատմություններ: Դրանցից մեկն է. «Պատճառ ամենայաղթ սուրբ խաչին Քրիստոսի ի բարձրացուցեքն» վերնագիրը, կրող բնագիրը: Այնտեղ կարդում ենք. «... Յես կատարման տնաւրինութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և համբառնալոյն յերկինս, փայտ

1 Տե՛ս Գաբրիել Վ. Յովսեփեան, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը (կենսագրական նոր նյութեր), Վաղարշապատ, 1914, էջ 1 և 11:
2 Աճղ, էջ Դ և ԻԶ:

փրկութեան խնամ թողեալ կայր ի Գողգոթա, իրր զգործի դատապարտելոյ և մահապարտի: Եւ ի ժամանակի բուսարեր երկրի ծաղկազարդ գարնայնոյ սովոր են մանգունք բաւսնող ի վերա դալարոյ: Յայնմ յեղանակի մանուկ մի կազ և սողուն ի ծնէ երթեալ ընդ ընդերսն յարեցաւ ի խաչն Աստուածընդալ, և առ ժամայն յարուցեալ գնայր, և վազեր և աւրհներ զԱստուած, և գոհանայր զկեանսակիր նշանեն, զոր տեսեալ հաւատացելոցն տային գոհութիւն Աստուծոյ: Եւ ընթացեալ ի համբաւս յայս կազք և կոյք և բորոտք առհասարակ բժշկեցան և ոչ գրեցան, որպէս և ոչ տերունիքն ամենայն և ոչ Ստեփանոսին առնու: Ապա Յակոբոս եղայր Տեառն առ իւր գիսաչն: Իսկ կոյր և խուլ ժողովուրդն հրէից, ըստ Եսաեայ, թէ ով է կոյր և խուլ, եթէ ոչ որդին Յակոբայ, յափշտակեալ զխաչն կեանսունակ տարեալ եղին ի դրան տաճարին, որ կոչեր Գեղեցիկ: Անդամալոյժ մի նստեր անդ, վասն ողորմութեան, յերկարեալ ի տեղուոյն նիրհեց քնով, յարեցեալ ի խաչն և առ ժամայն յարուցեալ ոստեալ յանկարծակի հաստատեալ անդամաւքն, յարուցեալ գնայր և փառաւորել զՔրիստոս: Եւ նոյն ժամայն ուրուկ մի յարուցեալ թափեաց զապականել մորթն և յաճախեաց գոհութիւն աստուածաին խաչին: Չայն տեսեալ բարի ատեաց հրէիցն տարան եղին ի գերեզմանին: Եւ վեմն կափարիչ ի վերա, և լոյս հրաշալի ելաներ ընդ ծերպս վիմին: Եւ որ տեսեալ նեղեալքն ուսան գալ և ողջանալ: Եւ կանկնեցին հրեայքն զպատկերն Ափրոդիտեա ի վերայ, զի անդ կարծեսցին սքանչելիքն: Յայսորիկ յաւուրսս հաւատա Պատրոնիկեայ կինն Կղաւղեայ. բանիւ սուրբ առաքելոյն Պետրոսի, և մեծաւ յուսով գա ի Հռոմէ յերուսաղէմ ուստերաւք և դստերաւք: Եւ գտանէ ի գերեզմանին զԱստուածագեն փայտ խաչին եղեալ ընդ աւագակացն, զի իբրև զմի ի նոցանէ կարծեսցի որով մտաւք և զՏերն ընդ աւագակսն խաչեցին: Եւ խնդրեալ տիկինն բարեպաշտ մտանէ ի տեղի սուրբ Յարութեան, և մեռանի դուստրն և յարութեամբ դստերն յայտնի խաչն Քրիստոսի, և պարտաւորեալ ամաչէ սատանա: Ապա խնդրեաց մասն ինչ յառաքելոյն ի կենսունակ խաչէն, և առեալ չոգաւ ի Հռոմ: Իսկ ըստ պայագատութեան քրիստոնեութեան ժառանգեն զմասն մշտապայծառ Հռիփսիմէ և Գայիանէ, որք էին յազգէ Պատրոնիկեա երկոքին: Չի սուրբն Գաիանէ մայր գոլով վանացն Պաւղոսի առաքելոյ և ուներ ընդ ինքեան Յ (300) կուսանք: Եւ զսուրբ Հռիփսիմէ զազգական և զսան իւր սնուցաներ: Անդ արկեալ ի պարանոց նորա զմասն Պատրոնիկէ մածեալ արեամբ և տուեալ գնա յաղախութեան Աստուածածնին, եւ ի հասանել վտանգին առնու և փախչի յԱղէքսանդրիայ և զա յերուսաղէմ և Յայրն և ի Գեթսաման ի աղաթեն: Եւ հրաման առնու ի տեսեան, թէ գնացէք ի վիճակն Թաղեոսի առաքելոյ: Եւ գան յեղեասայ, և յուրովք մնացին ի տեղուոյն ուր պատկերն էր Փրկչին, և այլքն գան յԱյրարադ: Իսկ որք ի տեղ(ւ)ոյն մնացին կոտորեացն ի Դիոկղիտիանոսէ. քոյր Գայիանեա Չոյի անուն և այլ բազ(ու)մք ընդ նմայ: Եւ այն է վարագա խաչն, զոր ի գալն իւրեանց թողին ի Տոսք գաւառ ի պարգև մեծ Հայաստան աշխարհիս: Եւ ինքեանք մեզ նախաչաւիչք բարեաց և գրաւականք փրկութեան մերոյ, ծնեայցք սրբութեամբ զազգս աւտարացեղս յորդիս Աստուծոյ: Իսկ վախճանեալն Կղաւղեայ առնու զթագաւորութիւն Ներոն և հրեայքն վստահացեալ սպանին զՅակոբոս և յետ սպանման նորա առեալ զխաչն տարան թաղեցին ի գաղաթան տեղոջ մինչև ի ժամանակս բարեպաշտ թագաւորին Կոստանդիանոսի, որ կոչի նա ամ խաղաղութիւն եկեղեցոյ: Ուր և Քրիստոսասեր Դշխոյն ելեալ յերուսաղէմ ի խնդիր Աստուածընդալ նշանին և գտեալ բազում խուզիւ ի ձեռն Յուդաի, որ կոչեցաւն Կիւրեղ: Եւ այնուհետև հրամանաւ որդոյն իւրոյ սրբոյն Կոստանդիանոսի, մեծափափագ տենչանք շինէ ի սուրբ տեղիսն հրաշագան եկեղեցի և կարգէ տաւն Նաւակատեաց խաչի և եկեղեցոյ ի միասին ամենաժողով ի Սեքտեմբեր ի Դեք տասանն (14), զոր և տաւնեմքս, զոր ինչվերաց անուանեմք, զոր վերացուցաներ քահանայապետն ի պահպանութիւն հաւատացելոց, զոր և մեք իսկ առնեմք ըստ սովորութեան, կամ թէ մինչև յայս խաչիւ ելանէ պատարագաւղն զկնի արձակման պատարագին յայսմաւրէ վերացուցան: Բայց ասեն թէ այս Պատրոնիկէ գիւտն է և ոչ Հեղինին, վասն որոյ ի կիւրակէի տաւնեմք: Չի նա ի կիւրակէի եգիտ, իսկ Հեղինին այն է յետո տաւնեմք: Սակայն տաւն հանդիսաւոր և երևե-

լի կարգեցաւ ի Սեքտեմբերի Դեք տասանն (14)»¹:

Ի դեպ Մկրտիչ Ավգերյանը տալիս է Սուրբ Խաչի տոնների համառոտ պատմութիւնը, որն այդ տոնաշարքի ուսումնասիրութիւնն առաջին փորձն է ²:

Ներկայացնենք Սուրբ Խաչի օրվա կապակցութեամբ հնագույն վկայութիւնները:

«Կանոնք ընթերցուածոց»-ում գտնուում ենք առաջին տեղեկութիւնը, այն է՝ «Սեպտեմբեր ամսոյ, որ աւր ԺԳ. Նաւակատիք սրբոյ տեղեացն Երուսաղէմի, զուր աւր լինի:

Չառաջին աւուրն ի սուրբ Յարութեան... Եւ ի վաղիւ անդր յերկրորդում աւուրն ժողովին ի սուրբ Մարտիրոսն եւ նոյն կանոն կատարի: Եւ ի նմին աւուր ցուցանեն զպատուական կենսատու Սուրբ Խաչն ամենայն ժողովոցն»³:

Ուսումնասիրութիւնն մեջ հիմնավորեցինք, որ Սահակ կաթողիկոսը թարգմանեց և խրմբագրեց Երուսաղեմի Կանոնքը և այնտեղից վերցրեց միայն երկու օրվա կանոնները, որտեղ Սուրբ Խաչի տոնը առանձնացված է և մտել է Երուսաղեմի Նավակատեաց եկեղեցոյ տոնաշարքի երկրորդ օրվա կանոնի տակ, որն է Սեպտեմբեր 14-ը: Պարզ է, որ Երուսաղեմի Տոնացույցի մեջ, որը գալիս է 4-րդ դարերից խաչի գլուտի օրը համարել են Սեպտեմբերի 14-ը և Սուրբ Խաչը ցուցադրել են հավատացյալներին: Ակնհայտ է, որ այդ տոնացույցում ևս Սուրբ Խաչի օրը չի անջատվել Նավակատեաց եկեղեցու տոներից: Սուրբ Խաչի տոնը հավանաբար վերածվեց առաձին տոնական կանոնի Հովհան Օձնեցու կողմից խմբագրված Ճաշոց-Տոնացույցի մեջ: Այդ երևում է Ատոմ Վարագեցու Հռոմադիրից, որը ինչպես ցույց տվեցինք կրել է նաև Հովհան Օձնեցու ազդեցութիւնը և նախատեսել է.

1. «Սեպտեմբերի ԺԳ. Նաւակատիք Սուրբ տեղեաց Երուսաղէմի»

2. «Սեպտեմբեր ԺԴ. Սրբոյ Խաչին»⁴:

Վենետիկի 169 թվահամարի «Կանոնք...»-ում, որն ընդօրինակվել է 994 թվականին, հիշյալ կանոններում նկատվում է փոփոխութիւն, թեև հետևել է հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ներին: Այնտեղ գրված է. «Սեպտեմբերի ամսոյ, որ աւր ԺԳ. Նաւակատիք սուրբ տեղեացն Երուսաղէմի, Յարութեանն, եւ այս կանոն կատարի... Սեպտեմբերի ամսոյ, որ աւր ԺԴ (ըստ Ս. Ճեմճեմյանի՝ երկու բառ անընթեռնելի է, որը վերականգնում ենք՝ «Երկրորդ աւուրն») Կիւրակէին ժողովին ի սուրբ Մարտիրոսն եւ ցուցանեն զպատուական փայտ Խաչին ամենայն մարդկանն եւ այս կանոն կատարի...»⁵:

Սուրբ Խաչի տոնի համար նախկին Հուլյան ամիս-ամսաթիվը, այն է՝ Սեպտեմբեր 14-ը, պահպանվել է, տոնի կանոնը կատարել են կիրակի օրը, այսինքն՝ հաստատուն օր է ընդունվել շաբաթվա օրը, իսկ ամսաթիվը դարձել է շաբաթական, այլ խոսքով հիշյալ տոնը տեղափոխվել է Սեպտեմբեր 14 ± 3 օր կիրակի և տատանվել է Սեպտեմբեր 11-17-ի սահմաններում նայած տարի: Սուրբ Խաչի տոնը անշարժից վերածվեց շաբաթականի 10-րդ դարի վերջերին: Սակայն իր վերջնական հաստատումն ստացավ 11-րդ դարի վերջերից:

Քննենք Արիստակես Լաստիվերտցու տեղեկութիւնները, որոնք հնարավորութիւն են տալիս ոչ միայն հստակ պատկերացում կազմել Սուրբ Խաչի տոնի կատարման մասին, այլև վերականգնել նրա բնագրում հետագայում կատարված զրչական սխալները ու տալ ականա-

1 Ձեռ. № 3524, էջ 148բ-150ա:

2 Տե՛ս Մ. Ավգերյան, Լրումն լիակատար վարաց եւ վկայաբանութեանց սրբոց, Բատոր ԺԱ, Վեճեսիկ, 1814, էջ 208-214 և այլն:

3 Ձեռ. № 985, էջ 275-ա-276բ:

4 Ձեռ. № 832, էջ 221ա-225ա:

5 Տե՛ս Վեճեսիկի 285 թվահամարի ձեռագիր, տե՛ս Ս. Ընթերցում, Աշխ. աշխ., էջ 595-606:

տես հեղինակի կողմից նկարագրած պատմական տեղեկությունների ճշգրիտ պատկերը:

Արիստակես Լաստիվերտցին վկայությունները տալիս է նաև տոնական և շաբաթվա օրերով, որոնց վրա ուսումնասիրողները հարկ եղած ուշադրությունը չեն դարձրել, մինչդեռ դրանց միջոցով տեղեկություններն ստանում են կոնկրետ բովանդակություն և վեր են ածվում բացարձակ տարեթվերի:

Նա սելջուկյան ավարառական արշավանքների կապակցությամբ գրում է.

1. «Եւ ի գալ միւսում ամին ժողովեցան իբրև արծուիք ի վերայ կերակրոյ անհամար բազմութիւնք զօրաց աղեղնաւորաց և սուսերամարտից. և մեծաւ խրախուսանօք ճեպ ի ճեպոյ ելին յաշխարհս մեր յամսեան սեպտեմբերի, ի տօնի սրբոյ Խաչին յաւուր չորեքշաբթու»¹:

2. «Զկնի այսր պատմութեանս, ի գալ տարւոյն էր թուականիս մերոյ ամբ հինգհարիւր երեք: Ի նոյն ամիսն և ի նոյն քանիսն ամսոյն, ուր զառաջին աշխարհս գերի տարան, զԱրծն այրեցին, և զայլ քաղաքս և զաւանս, խաղաց գազանն մահաշունչ արինարբու և մարդախոշոշն սուլտան անհամար զօրօք, փղօք և կառօք և երիվարօք, կանամբք, և որդուվք և բազում պատրաստութեամբ: Զանց արարեալ զԱրծիշաւ և զԲերկրաւ՝ եկեալ բանակեցաւ շուրջ զքաղաքաւն, որ կոչի Մանագկերտ, ի գաւառն Ապահոնեաց, և կալաւ բովանդակ զընդարձակ վայրս դաշտացն: Եւ արձակեաց ասպատակս յերեսին կողմանս աշխարհիս, ի հիւսիս՝ միջև ի լեառն որ կոչի Պարխար և մինչև ցատորտն Կովկասու, և յարեմուտս մինչև յանտառն Ծանեթոյ, իսկ ի հարաւ մինչև յանտառն Ծանեթոյ, իսկ ի հարաւ մինչև ցՍիմն կոչեցեալ լեառն. և բովանդակ կալեալ զաշխարհս իբրև հնձօղք ոճոյ ագարակի»²: Որոշենք վերոհիշյալ տարիները ելնելով Սուրբ Խաչի տոնից, որը կատարել են չորեքշաբթի օրը: Վերջինս ցույց է տալիս, որ Սուրբ Խաչի տոնը նշել են ամսաթվով, այսինքն՝ անշարժ տոնական օրով, ավանդական ձևով Սեպտեմբերի 14-ին: Եթե Սուրբ Խաչը կիրակի կատարեին, ապա Արիստակես Լաստիվերտցին երկու անգամ էլ կրկնի չորեքշաբթի օրվա նշումը: 2-րդ վկայության մեջ հայոց թվականը՝ ՇԳ-ն գուրահեռ է զրված Սուրբ Խաչի օրվան, ուստի հեշտությամբ կստանանք կատարված դեպքի տարին, ամսաթիվը և շաբաթվա օրը:

Պարզվում է, որ սուլթան Տուղրիլ-Բեկը ավարառական արշավանքը սկսել է Հայոց ՇԳ թվականին, որը համարժեք է ներկա 1054 թվականին: Այդ տարի Սեպտեմբերի 14-ը չորեքշաբթի է և Սուրբ Խաչի տոնի օրը:

Նա նախորդ գլխում նկարագրել է Կարսի ավերումը, որն ըստ հեղինակի կատարվել է նախորդ տարի, այսինքն՝ հայոց ՇԲ թվականին: Բայց դեպքերը կատարվել են «ի գալ մեծի յայտնութեան տեառն մերոյ»³, ուստի Կարսի ավերումը եղել է 1054 թվականի Հունվար 6-ին, այսինքն՝ Հայոց ՇԲ թվականի վերջին ամիսներին, որն ընկնում է հուլյան հաջորդ տարի:

Առաջին վկայության «ի գալ միւսում ամին»-ը վերաբերում է հայոց ՆՂԷ թվականին (= 1048թ.), որովհետև հեղինակի նկարագրած նախորդ և հաջորդ գլուխների դեպքերը, այն է՝ հայոց ՆՂԴ-ՇԳ թվականների ընթացքում, Սուրբ Խաչի տոներն ընկել են չորեքշաբթի (Սեպտեմբեր 14) միայն հայոց ՆՂԷ (=1048 թ.) և ՇԳ (=1054 թ.) թվականներին:

Ելնելով Արիստակես Լաստիվերտցու հիշյալ վկայություններից և մեր կողմից կատարված հաշվումների արդյունքներից կարելի է պնդել, որ հիշյալ տարիներին և առհասարակ Արիստակես Լաստիվերտցու ապրած ժամանակահատվածում Սուրբ Խաչի տոնը կատարել են նախորդ շրջանի նման, այսինքն՝ Սեպտեմբերի 14-ին՝ անշարժ տոնական օրով և փոխվել են միայն շա-

1 Տե՛ս Պատմություն Արիստակեսի Լաստիվերտցու, աշխ. Կ. Յուզբաշյանի, Ե., 1963, էջ 69:
2 Տե՛ս Աճ. էջ 84-85:
3 Տե՛ս Աճ. էջ 83:

բաթվա օրերը:

Թեև Վենետիկի 169 թվահամարի գրչագիրը քննելիս տեսանք, որ 10-րդ դարի վերջերից ընթացքի մեջ է եղել Սուրբ Խաչի օրը Սեպտեմբերի 14 ± 3 օր կիրակի տոնելու խնդիրը: Այլ խոսքով Սուրբ Խաչի տոնը անշարժից շարժականի վերածվելու ճանապարհին 10-րդ դարի վերջը 11-րդ դարի 3-րդ քառորդը կարելի է անցման շրջան ընդունել:

Այժմ վերականգնենք Արիստակես Լաստիվերտցու բնագրի նախնական տարեթվերը: «Ի գալ միւսում ամին»-ի. այն է՝ հայոց ՆՂԷ թվականի (= 1048 թ. Սեպտեմբեր 14, չորեքշաբթի) հիմնավորումը հնարավորություն է տալիս վերականգնել նախորդ տարին, այսինքն հայոց ՆՂԶ թվականը: Այլ գրչագրերում գրված է. «Քանզի յամի չորեքշաբթի օրը իննսներորդի եօթերորդի (կամ ութներորդի), որը չի արձանագրել հրատարակողը, բայց ձեռագրերի համարների նշումներով բերել է Գ. Մանուկյանը աշխարհաբար թարգմանության ծանոթագրությունների մեջ) թուականիս մերոյ՝ որ էր երկրորդ ամ գերութեանն մերո...»¹ (տե՛ս, էջ 67):

Որ հիշյալ տեղը պետք է սրբագրել հայոց ՆՂԶ թվական, երևում է մի կողմից «ի գալ միւսում ամին»-ից, այսինքն՝ հայոց ՆՂԷ թվականից հանելով մեկ տարի, մյուս կողմից բյուզանդացիների տիրապետության, որն ըստ հեղինակի եղավ հայոց ՆՂԴ թվականին² գումարելով երկու տարի:

Վերոհիշյալ հատվածում Արիստակես Լաստիվերտցին համաժամանակյա թվականներով է ներկայացրել տարեթվերը, իբրև «երկրորդ ամ գերութեան մերոյ», այն է՝ բյուզանդացիների տիրապետության: Հետևում է, որ «ի սոյն ամս բացաւ դուռն բարկութեան յերկնից ի վերայ աշխարհիս մերոյ»-ն³ հայոց ՆՂԶ թվականն է (=1047 թ.), որի ընթացքում սելջուկները երկու նվազով մեկը՝ Հասան Խուլի, մյուսը՝ Իբրահիմ Յանալի գլխավորությամբ ավարառական արշավանքներ են կատարել Հայաստանի տարբեր վայրերի վրա: Արիստակես Լաստիվերտցին սելջուկների արշավանքների ղեկավարների անունները չի տալիս:

Հասկանալի է դառնում նաև 10-րդ գլխի վերջին հատվածում սպրդած գրչական սխալն, որը նախնական բնագրի հայոց ՆՂԶ թվականի փոխարեն ունի հայոց ՆՂԳ թվականը⁴: Կատարվել է Զ-ն Գ-ի փոխվելու գրչական սխալ: Մանավանդ հայոց ՆՂԶ թվականի դեպքերից փոքր ինչ առաջ Արիստակես Լաստիվերտցին բյուզանդացիների կողմից Անիի գրավումը դրել է հայոց ՆՂԴ թվականին⁵: Պարզ է, որ Կամենասը (=Կեկավմեն) Ասիտին փոխարինել է հայոց ՆՂԶ (=1047 թ.) տարում:

Քննարկված տարեթվերի վերականգնումը, որը կատարեցինք համառոտ, կարևոր է նաև հայոց կաթողիկոսների տարիները ճշգրտելու տեսանկյունից: Ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու տվյալների Սարգիս կաթողիկոսը մահացել է հայոց 470 թվականի ձմռանը (Հունվար 6-Մարտ 20-ի միջև), որը 1022 թվականն է: Նա երկու տարի առաջ՝ իր կենդանության ժամանակ, կաթողիկոս է ձեռնադրել Պետրոս Գետադարձին, այն է՝ 1020 թվականին (1022-2 կամ 470-2), որը հայոց 468 թվականն էր: Ասողիկի հաղորդման համաձայն Սարգսին կաթողիկոս են ձեռնադրել հայոց 441 թվականին Զատիկից հետո եկող երկուշաբթի կամ երեքշաբթի, որը համարժեք է 992 թվականի Մարտի 27-ին կամ Մարտի 28-ին:

1 Տե՛ս Աճ. էջ 67:
2 Տե՛ս Աճ. էջ 61:
3 Տե՛ս Աճ. էջ 64:
4 Տե՛ս Աճ. էջ 63:
5 Տե՛ս Աճ. էջ 61:

Արիստակես Լաստիվերտցու նախնական բնագրի մեր վերականգնած տարբերակների համա-
ձայն Կամենաս-Կեկավմենը եկել է Անի և փոխարինել Ասիտին հայոց 496 թվականին (=1047
թ.): Նա անբարյացակամ վերաբերմունք է դրսևորել Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի նկատ-
մամբ, դեռ ավելին Անիից աքսորել է՝ ուղարկելով Կարինի գավառի Արծն ավանը:

Պետրոս Գետադարձը իր նոր նստավայրն է հասել Աստուածայայտնութեան տոնի մոտեր-
քը և այնտեղ կատարել այդ տոնը, որը հայոց 496 թվականի կտրվածքով համարվեք է 1048
թվականի Հունվարի 6-ին:

Ըստ ականատեսի՝ Արիստակես Լաստիվերտցու, տվյալների Հունվարի 6-ին Պետրոս Գե-
տադարձին կալանավորել են և բանտարկել «Խաղտոյ Առիճ» բերդում¹: Անիից կալանավորել
են նաև նրա քեռորդուն՝ Խաչիկին, որը փոխանորդն էր, բերել են նոյն գավառ և բանտ են
նստեցրել «Սեաւ Քար» բերդում²: Նրանք բանտարկված մնացել են «Մինչև մերձ ի Զատ-
կին»³, այսինքն՝ մինչև Ապրիլ 3-ը, որից հետո նրանց տարել են Կոստանդնուպոլիս:

Արիստակես Լաստիվերտցին առանձին հատվածի մեջ՝ 14-րդ գլխում, սելջուկների 1048
թ. արշավանքները նկարագրելուց հետո և Կարսի ավերումից առաջ (1054 թ. սկիզբ), տեղեկաց-
նում է, որ Պետրոս Գետադարձին Կոստանդնուպոլսում պահեցին երեք տարի, այսինքն՝ 1048-
1051 թթ. (1048+3), որից հետո Ատոմ Արծրունու միջնորդությամբ արձակեցին և եկավ հաս-
տատվեց Սեբաստոպոլսի Սուրբ Խաչում:

Նա այնտեղ մնացել է երկու տարի և մահացել, այն է՝ 1051-1053 թթ. (1051+2): Պարզ-
վում է Պետրոս Գետադարձի մահվան տարին, այսինքն՝ 1053 թվականը:

Այդ տարում կաթողիկոս է դարձել Խաչիկը, որին Պետրոս Գետադարձը ձեռնադրել էր
դեռևս 1047 թ.: Անիից աքսորվելու ժամանակ:

1053 թվականին, Խաչիկի կաթողիկոս դառնալը լսելուց անմիջապես հետո, Բյուզանդիայի
թագավոր Կոստանտին Մոնոմախը իր պատվիրակի միջոցով նրան բերման է ենթարկում կրկին
Կոստանդնուպոլիս: Պատճառը, ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու, Պետրոս Գետադարձի գանձերն
էին և հայոց եկեղեցուն հարկի տակ դնելը: Խաչիկ կաթողիկոսը երեք տարի, այն է՝ 1053-1056
թթ. (1053+3) բանտարկված է եղել Կոստանդնուպոլսում, որից հետո նրան արձակեցին և նս-
տավայր տվեցին 2-րդ Հայքի Տարանտա գավառում (ըստ այլ աղբյուրների՝ Թավաբուրում):

Արիստակես Լաստիվերտցին այլևս չի անդրադառնում Խաչիկ կաթողիկոսի գործունեու-
թյանը, թեև մանրամասն նկարագրում է հետագայի դեպքերը մինչև 1064/5 թթ. (իսկ համա-
ռոտ 1071 թ. իրողությունները հատկապես Մանազկերտի ճակատամարտը): Անկասկած է, որ
1064/5 թթ. Խաչիկ կաթողիկոսը դեռևս մահացած չէր:

Մյուս ականատեսի Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկությունների համաձայն Գրիգոր Վկա-
յասերը՝ Խաչիկ կաթողիկոսի հաջորդը, մահացել է Գրիգոր Լուսավորչի պահքի շաբաթ օրը Տրէ
ամսին, այն է՝ հայոց 555 թվականին (=1106 թ.): Մատթեոս Ուռհայեցին Գրիգոր Վկայասեր
կաթողիկոսի մահը դրել է հայոց 554 թվականի տակ: Նրա մոտ հայոց և քրիստոնեական թվա-
կանի տարբերությունը 552 է, ուստի՝ 1106 թվականին (554+552): Հայոց 554 թվականին Գրի-
գոր Լուսավորչի պահքի շաբաթ օրը ընկել է ոչ թե Տրէ ամսին, ինչպես վկայում է Մատթեոս
Ուռհայեցին, այլ Արաց ամսին: (Աւելի մանրամասն տես Գրիգորի պահքի մեջ):

Այնպես որ, նա նկատի է ունեցել 1106 թվականը: Ըստ նույն աղբյուրի Գրիգոր Վկայա-
սերը կաթողիկոս էր 40 տարի, այն է՝ 1066-1106 թվականներին (1106-40=1066), ուստի Խաչիկի

1 Տե՛ս, Աճ. էջ 64:
2 Տե՛ս, Աճ. էջ 64
3 Տե՛ս, Աճ. էջ 64

կաթողիկոսության վերջին տարին 1066 թվականն է:

Ականատես պատմիչների վկայությունների և մեր ստույգ հաշվումների համաձայն 10-
րդ դարի վերջի 12-րդ դարի սկզբներին հայոց կաթողիկոսների շարքը և ժամանակագրու-
թյունը հետևյալ տեսքն ունի՝

Սարգիս-992-1020 թթ.

Պետրոս-1020-1053 թթ.

Խաչիկ-1053-1066 թթ.

Գրիգոր-1066-1106 թթ.

Ինչպես նկատելի է վերոհիշյալ տարբերակները հապես տարբերվում են ընդունված ժամա-
նակագրությունից:

Այս համառոտ ակնարկը կատարեցինք այն պատճառով, որ կրկին անգամ ցույց տանք
տոնների, ամսաթվերի և շաբաթվա օրերի համադրության միջոցով ստացված արդյունքների
արդյունավետությունը ոչ միայն աղբյուրագիտական, այլև պատմական գանազան խնդիրների
լուծման գործում:

Շարունակենք Սուրբ Խաչի տոնի քննությունը:

Սուրբ Խաչի մեկօրյա կանոնը վերածվեց 8 օրյա 11-րդ դարում, որը հիմնավորվում է
Վենետիկի 285 թվահամարի գրչագրով, ինչպես և Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի տվյալնե-
րով: «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի խմբագրություններից մեկում, որը Վենետիկի 285 թվահա-
մարի ձեռագիրն է, տոնական տարվա վերջում ավելացվել է Սուրբ Խաչի տոնի ութօրյա կա-
նոնները շաբաթվա օրերով¹: Այդ 8 օրյա կանոնները վերականգնել ենք հայոց տոնական օրերի
քննության մեջ առանձին գլխի տակ:

Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրության մեջ վկայվել է սուրբ Խաչի ութօրյա
կանոնները փոքր ինչ այլ ձևակերպմամբ, այն է՝

«Նորին [Սեպտեմբերի] ԺԴ. Տաւն պատուական և Սուրբ Խաչին Քրիստոսի Աստուածոյ
մերո...: Երկրորդ աւուրն...» Երրորդ աւուրն...: Չորրորդ աւուրն...: Հինգերորդ աւուրն...: Ի վե-
ցերորդ աւուրն...: Եւթներորդ աւուրն...: [Ութներորդ աւուրն]...»²:

Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագիրը, որը Գրիգոր Վկայասերի և Կիրակոս Դրագարեկե-
ցու Տօնանամակների խմբագրությունների թվին է պատկանում և ընդօրինակվել է 12-րդ դարի
3-րդ կամ 4-րդ քառորդին, Սուրբ Խաչի համար արձանագրել է հետևյալ կարգը.

«Սեպտեմբերի ԺԳ. Նաւակատիք. սուրբ Խաչին...: Սեպտեմբեր ԺԴ. Յուցանի Փրկչական
Սուրբ Խաչն...»

Երկուշաբթի աւր. ժողովին ի սուրբ Մատրանն եւ այս կանոն կատարի...»

Երեքշաբթի [աւր] ժողովին ի սուրբ Մատրանն եւ այս կանոն կատարի...:

Չորեքշաբթի աւր ժողովին ի սուրբ Սիովն եւ այս կանոն կատարի...:

Հինգշաբթի [աւր] ժողովին ի սուրբ Լեառն Զիթենեաց եւ այս կանոն կատարի...:

Ուրբաթ աւր ժողովին ի սուրբ Գողգոթայ եւ այս կանոն կատարի...:

Շաբաթ աւր ժողովին ի սուրբ Յարութիւն եւ այս կանոն կատարի...»:

Հիշյալ կանոններից պարզ երևում է, որ սուրբ Խաչի տոնի առաջին օրը կատարել են կի-

1 Տե՛ս Վենետիկի 285 թվահամարի ձեռագիրը, Ս. Մեմեսյան, Աշխ. աշխ., էջ 595-606:
2 Ձեռ. № 979, էջ 367բ-374ա:

րակի, թեև ունի միայն Սեպտեմբեր 14-ին նշումը:

Հետագայում ընդօրինակված ճաշոցները կրկնում են նախորդներին հնագույն և նորագույն խմբագրություններով նաև ամսաթվերով, որոնք գրանցել է հետևյալ կարգը.

«Սեպտեմբեր ԺԳ. Նաևակատիք սրբոյ Յարութեան Երուսաղէմի մեծ եկեղեցոյն... սեպտեմբեր ԺԴ. Տաւն է մեծահոգի վերացման սուրբ և պատուական Խաչին Քրիստոսի Աստուծոյ...: Երկրորդ աւուրն...»

Երրորդ աւուրն...

Չորրորդ աւուրն...

Հինգերորդ աւուրն...

Եւթներորդ աւուրն...» (940 թվահամարի գրչագիր ՃԻԱ-ՃԻԸ համարների տակ)

936 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք. «Խաչին շաբաթ աւրն. Նաևակատեաց... Սուրբ Խաչին...»¹:

6235 թվահամարի ճաշոցում գրված է. «Սեպտեմբերի ԺԳ. Սուրբ Խաչին...»²:

Հիշյալ ամսաթիվը գրչական սխալ է, այլ սուրբ Խաչի տոնը կատարել են Սեպտեմբերի 13-ին կիրակի օրը: 2948 թվահամարի ձեռագրում կարդում ենք. «Յերկրորդում աւուր կիրակէին ժողովին ի սուրբ Մարտրանն և ցուցանի պատուական փայտ խաչին ամենայն ժողովըրդեան» այնուհետև երկուշաբթի - շաբաթվա կանոնները³:

5479 թվահամարի ճաշոցում գրված է. «Սեպտեմբեր ամսոյ որ աւր ԺԴ. Նաևակատիք սուրբ եկեղեցոյ և այս կանոն կատարի...»⁴:

Այստեղ ևս Սեպտեմբերի 14-ը գրչական սխալ է, այլ Սուրբ Խաչի տոնը կատարվել է Սեպտեմբերի 15-ին՝ կիրակի: Համարժեք տվյալներ կան Սուրբ Խաչի և նրա օրերի կապակցությամբ այլ ճաշոցների խմբագրությունների մեջ⁵:

Հայոց ճաշոցների տվյալներից պարզ է դառնում, որ վաղ շրջանում տոնվող նավակատեաց եկեղեցու տոնական օրերը վեր են ածվել սուրբ Խաչի տոնական օրերի: Միայն հիշյալ տոնին նախորդող շաբաթ օրն է պահպանել Երուսաղեմի եկեղեցիների հիշատակը:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունները պահպանեցին Սեպտեմբերի 14-ը և նրան համարժեք դարձրին հայոց անշարժ տոմարի Հոռի 5-ը, սակայն Սուրբ Խաչի տոնը արդեն նշվում էր կիրակի և տատանվում էր Սեպտեմբեր 11-17-ի սահմաններում նայած տարի:

Ներկայացնենք որոշ տվյալներ քաղված Յայսմավուրքների տարբեր խմբագրություններից:

Ըստ Վենետիկի 1048 թվահամարի գրչագրի՝ «[Սեպտեմբերի] ԺԴ. Տաւն է հոգեկաւոր քաղմաժողով վերացման սուրբ եւ պատուական խաչին Քրիստոսի...»:

Ըստ 3082 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրք՝ «Նոր[ին] Հոռի] Ե. Տաւն վերացման սուրբ Խաչին... ԺԴ [Սեպտեմբեր]» (էջ 390):

Ըստ 179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի՝ «[Հոռի] Ե. Տաւն վերացման սուրբ Խա-

1 Ձեռ. № 936, էջ 94բ-97բ:

2 Ձեռ. № 6235, էջ 73ա:

3 Տե՛ս Ձեռ. № 2948:

4 Ձեռ. № 5479, էջ 217բ:

5 Տե՛ս Ձեռ. №№ 5414, էջ 334բ-346ա, 7741, էջ 391ա-397բ, 939, էջ 443բ-459բ, 4437, էջ 182բ-189բ, 4698, էջ 267ա-267բ և այլն:

չին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. ԺԴ [Սեպտեմբեր]»:

Ըստ 4741 թվահամարի գրչագրի՝ «Հոռի Ե եւ ի սեպտեմբեր ԺԴ. Տօն է սուրբ և պատուական խաչին Քրիստոսի» (էջ 29ա):

Ըստ Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրության՝ «Հոռի Ե եւ Սեպտեմբեր ԺԴ. Տօն է ամենայաղթ եւ հոգեկաւոր Սուրբ Խաչին Քրիստոսի»¹:

Հայոց Յայսմավուրքների ընդարձակ խմբագրությունների մեջ բերվում են Սուրբ Խաչի պատմության հետ կապված բազմաբնույթ տեղեկություններ: Սուրբ Խաչի կամ Խաչվերացի տոնական օրերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են տալիս հայոց տոնացույցների խմբագրությունները: Բերենք հնագույն գրչագրերի վկայությունները:

759 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «էչ (շաբաթ). Նաւակատեաց սրբոյ Խաչին...»:

Կիրակէն սրբոյ Խաչին, տաւնս ութ աւր և զչորեքշաբաթի և զուրբաթ մի ուտեր: Իսկ զկնի ութ աւուրն ի նույն կիրակէն՝ յարութեան»²:

Համարժեք տեղեկություններ է տալիս նաև 179 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը: Պարզվում է, որ 11-13-րդ դարում փաստորեն տոնվել է միայն Սուրբ Խաչի տոնը ութօրյա կանոններով: Դրությունը փոխվում է 14-րդ դարի սկզբներին, երբ այդ 8 օրյա կանոնները վեր են ածվում և Խաչի և Եկեղեցու տոնական օրերի:

752 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Շաբ[աթ]. Նաւակատեաց Խաչին...: Խաչվերացին գիշերն հսկումն է և դնի սուրբ խաչն ի վերա բազմոցի...»:

Առաւ[աւտուն]... և ապա ելանեն խաչիւ ի դուրս և անդաստան աւրհնէն, և դառնան, և ասեն խաչի շր (= շարական), և դնի սուրբ խաչն և Աւետարանն և երկրպագեն և ասեն խաչի քո Քրիստոս երկ. Քրիստոսի սուրբ խաչ. աղ[եղուիւ]. պահպա. և այլ չեւանեն ի դուրս...:

Երկուսն ժողովին ի դուռն եկեղեցոյ և հասարակաց ժամանակագրութիւն կատարեն և այլ ոչ ելանեն ի Թափաւր մինչև ի Մառզարդարն: Այս շաբաթս ի բուն Խաչի և Եկեղեցո տաւն է»:

Այնուհետև բերել է երկուշաբթիից մինչև շաբաթ օրվա կատարվող կանոնները³:

Շրջանառութեան մեջ է մտնում «Խաչվերաց» տերմինը:

Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցների խմբագրությունները կրկնում են նախորդ բնագրի տվյալները որոշ սրբագրումներով և հիմնականում չեն տարբերակում թե որ օրերն են հատկացրել խաչի և որ օրերն՝ եկեղեցու տոներին⁴:

Միմեծն Երեւանցին տվել է նախորդ կանոնները և հստակեցրել է Խաչի և Եկեղեցու տոնական օրերը: Նրա տոնացույցի խմբագրության մեջ գրված է. «Շաբաթ՝ տօն է սրբոյ եկեղեցւոյ ի նաւակատիս սրբոյ խաչին:

Կանօն վերացման սրբոյ խաչին: Սրբոյ խաչի վերացման կիրակի է. ի գիշերի հսկումն է...

Երկուշաբաթ՝ Տօն է Խաչի...

Երեքշաբաթ՝ Տօն է Եկեղեցւոյ...

Չորեքշաբաթ՝ Տօն է Եկեղեցւոյ...

1 Տե՛ս տպագիր՝ էջ 94-98:

2 Ձեռ. № 759, էջ 173ա:

3 Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 171բ-172բ:

4 Տե՛ս Ձեռ. №№ 767, էջ 174բ-175բ, 2092, էջ 28ա-բ, 9838, էջ 177ա-178բ, 4164, էջ 200ա-204բ, 8598, էջ 106բ, 5419, էջ 215ա, 5440, էջ 215բ-217ա, 4459, էջ 95ա-բ, 5436, էջ 187ա, 509, 417բ-418ա և այլն:

Հինգշաբաթ՝ Տօն է Եկեղեցւոյ...

Ուրբաթ՝ Տօն է Խաչի...

Շաբաթ՝ տօն է Խաչի...» (էջ 246-261):

Այս կարգն է պահպանվում նաև այժմյան տոնացույցում:

Այսպիսով Կյուրեղ Երուսաղեմացու թղթից հետևում է, որ խաչի գյուտը եղել է 4-րդ դարի սկզբներին, որից հետո այն մտել է. Երուսաղեմի Տոնացույցի մեջ և նշվել է Նավակատեաց Եկեղեցու 8 օրյա տոնաշարքի երկրորդ օրվա կանոնի մեջ, իբրև անշարժ տոնի օր, այն է՝ Սեպտեմբեր 14-ը: Այնտեղ չի առանձնացվել Սուրբ Խաչի տոնի օրը: 5-րդ դարի 20-ական թվականներին Երուսաղեմի Տոնացույցից փոխառվեց այդ տոնը միայն երկու օրյա կանոններով:

Սուրբ Խաչի տոնը հավանաբար վերածեց առանձին տոնական կանոնի Հովհան Օձնեցու կողմից խմբագրված «Կանոնք ընթերցուածոց»-Տոնացույցի մեջ 8-րդ դարի 20-ական թվականներին:

10-րդ դարի վերջից իսկ վերջնականում 11-րդ դարի վերջերից Սուրբ Խաչի տոնը անշարժից դարձվեց շարժական և տոնվեց Սեպտեմբեր 14 ± 3 օր կիրակի, այսինքն Սեպտեմբեր 11-7-ի օրերից մեկում նայած տարի:

11-13-րդ դարերում Սուրբ Խաչի տոնը հայոց մեջ տոնվեց 8 օրյա կանոններով, որպես միայն խաչի տոներ, իսկ 14-րդ դարի սկզբներից՝ թե խաչի, թե եկեղեցու: Այս վերջին կարգը պահպանվեց հետագայում և փոխ առնվեց Սիմեոն Երևանցու կողմից և հասավ մեր օրերը:

***

Սուրբ Խաչի տոնական շարքի մեջ իր ուրույն տեղն ունի Վարագա Խաչի տոնը: Ըստ պատմական ավանդության ապագա Վարագա Խաչը Պատրոսիկից փոխանցվել է Հռիփսիմէին: Քրիստոնյաների հալածանքների ժամանակ հիշյալ խաչը Հռիփսիմէն թաքցրեց Վարագա սարի վրա, իսկ ժամանակ անց՝ Թողիկի վանահայրության օրերին Սուրբ Նշանը երևաց և տեղափոխվեց Վարագա եկեղեցի 7-րդ դարի կեսերին: Հավանաբար այդ ժամանակներից սկզբնավորվեց Վարագա Խաչի տոնը, սակայն վաղ շրջանի մասին տեղեկություններ չունենք, թեև նշված ժամանակ տոնի կատարումը կարող էր լինել միայն անշարժ տոնական կանոնով: Վաղ շրջանից չի հասել Վարագա Խաչի տոնի օրվա որևէ ամսաթվային նշում, ինչպես հուլյան, այնպես էլ հայոց շարժական տոմարներով: Վարագա Խաչի տոնական օրերի հետ կապված տվյալները, որոնք առկա են ուշ շրջանի ձառոցների, Տոնացույցերի և Յայսմավուրքների խմբագրությունների մեջ, քննության ենք ենթարկել հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերի մեջ և ընթերցողը կարող է ծանոթանալ այս աշխատության 18-րդ գլխում: Այստեղ տալիս ենք միայն ամփոփիչ արդյունքները: Ըստ երևույթին Վարագա Խաչի տոնը եղել է անշարժ և հավանաբար դրվել է Աստուածածնի տոնից հետո որևէ օր 7-10-րդ դարերի ընթացքում: Բնագրերի տվյալներից երևում է, որ 10-րդ դարի վերջում - 11-րդ դարում Աստուածածնի տոնը կանոնվեց Օգոստոս 15 ± 3 օր կիրակի կամ Օգոստոս 12-18-ին ընկնող Կիրակիներից մեկում նայած տարի, իսկ Վարագա Խաչին՝ Օգոստոս 22 ± 3 օր կիրակի կամ Օգոստոս 19-25-ին համընկնող կիրակիներից մեկում նայած տարի: Հիշյալ տոնը այդ կարգով տոնվեց մինչև 14-րդ դարի սկզբները, իսկ տեղ-տեղ ավելի ուշ ժամանակ: Հիմնականում 14-րդ դարի սկզբներից հետո, իսկ լոկալ խմբերում փոքր ինչ ուշացումով, Վարագա Խաչի տոնի կանոնը խմբագրվեց և տեղափոխեցին Խաչվերացից հաշված 15-րդ օրը նույնպես կիրակի, այսինքն Սեպտեմբերի 28 ± 3 օր կիրակի նայած տարի: Հետագայում Վարագա Խաչի տոնի օրը խմբագրության չի ենթարկվել և նույնութամբ փոխանցվեց Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցի խմբագրությանը և տոնը կատարվում է մինչև այժմ: Վերոհիշյալ երկու խմբագրությունների ընթացքում Վարագա Խաչի տոնը վերածվեց շարժա-

կանի, թեև 1-ին դեպքում այն կատարվում էր Օգոստոս 22 ± 3 օր, կիրակի, իսկ 2-րդ դեպքում՝ Սեպտեմբեր 28 ± 3 օր, կիրակի: Այլ խոքով Վարագա Խաչի օրվա տոնացույցային փոփոխություններն ակնհայտ են:

***

Սուրբ Խաչին նվիրված հաջորդ տոնը վերաբերում է Գիւտ Խաչին: Այդ տոնի վերլուծությունը տվել ենք 18-րդ գլխում, որոշ դիտողություններ ենք արել նաև 19-րդ գլխում: Այստեղ նպատակահարմար ենք գտնում շարադրել մեր հետազոտության ամփոփիչ արդյունքները և եզրակացությունները:

Վաղ շրջանում Գիւտ Խաչին տոնը հատուկ օր չի ունեցել, այլ հավանաբար նշվել է Սուրբ Խաչի տոնաշարքի օրերից մեկում կամ հենց Սուրբ Խաչի օրը: Այն առանձնացած ենք տեսնում 12-րդ դարի կեսերից և վկայված հայոց անշարժ տոմարի կարգով գրված ճառոցների խմբագրությունների մեջ Մարերի 10-ի կանոնի տակ, որի հուլյան տոմարի համարժեքն է Մայիս 17-ը: Վերոհիշյալ համարժեք ամիս-ամսաթվերն են բերել հայոց Յայսմավուրքների խմբագրությունները:

13-րդ դարից Գիւտ Խաչի տոնը մտավ հայոց տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ: Վերջիններս Գիւտ Խաչի օրը սահմանել են Խաչվերացի կիրակիից հաշված 7-րդ կիրակին, իսկ Հայոց ձառոցի խմբագրությունների մեջ՝ 5-րդ կիրակին, որոնք համընկնում են համապատասխանորեն Հոկտեմբեր 26 ± 3 օր կամ Հոկտեմբեր 23-29-ի կիրակիներից մեկին նայած տարի, ինչպես և Հոկտեմբեր 12 ± 3 օր կամ Հոկտեմբեր 9-15-ին ընկնող կիրակիներից մեկին նայած տարի:

16-րդ դարում ընդօրինակված տոնացույցի մեջ Գիւտ Խաչի տոնը դրվել է Սուրբ Խաչից հաշված 6-րդ կիրակի (իմացիր Սուրբ Խաչի հաջորդ կիրակիից հաշված 6-րդ կիրակին, այն է՝ Սուրբ Խաչից հաշված 7-րդ կիրակին), միաժամանակ 4-րդ կիրակի (իմացիր Սուրբ Խաչի հաջորդ կիրակիից հաշված 4-րդ կիրակին, այն է՝ Սուրբ Խաչից հաշված 5-րդ կիրակին) տակ և բացատրել է. «... Ոմանք յայս կիրակիս Գիւտ Խաչին տօնէն ի հետ տարէն գրոցն, և ոմանք այլ (նկատի ունի 7-րդ կիրակին): Ջոր կամիս արա և Մարերի ամսոյ ի ժ տաւնեա (բերել է Յայսմավուրքնային տվյալը)»¹:

Պարզվում է, որ Գիւտ Խաչի տոնը 13-16-րդ դարերում գուգահեռաբար ոմանք տոնել են 5-րդ, ոմանք՝ 7-րդ կիրակի: 16-րդ դարում, ինչպես երևում է մյուս տոնացույցերի տվյալներից, Գիւտ Խաչի տոնը Սուրբ Խաչից հաշված 7-րդ կիրակիի տարբերակը վերջնականորեն ընդունվեց և այդպես էլ փոխանցվեց Սիմեոն Երևանցու տոնացույցի խմբագրություն, հասավ մեր օրերը: Գիւտ Խաչի տոնը 12-րդ դարում նշել են անշարժ Տոնական օրով՝ Մարերի 10-ին կամ Մայիս 17-ին, իսկ 13-րդ դարից սկսած տոնը վերածվեց շարժականի: Քննարկվող տոնի օրվա գրանցումները հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերով, որոնք վերլուծել ենք աշխատության մեջ, ցույց են տալիս, որ Գիւտ Խաչի տոնը վաղ շրջանից սկսած գերակշռող է եղել Խաչվերացից հաշված 7-րդ կիրակին, թեև եղել են տոնողները 5-րդ կիրակին: Սակայն 16-րդ դարից մինչև այժմ ոչ մի փոփոխություն չկրեց և հաստատուն կերպով տոնվում է Խաչվերացի 7-րդ կիրակիի կանոնի տակ:

***

Վերոհիշյալ տոներով սուրբ Խաչի տոնական շարքը հայոց տոնացույցերում ավարտվում է: Սակայն որոշ բնագրեր արձանագրել են Սուրբ Խաչի հետ կապված այլ տոնական օրերի մա-

¹ Ձեռ. № 4874, էջ 196բ:

սին:

15-րդ դարի Յայսմավուրքների խմբագրություններից ոմանք, ինչպես և 17-րդ դարի տոնացույց - Յայսմավուրքի համառոտ տարբերակում գրանցվել են Նուենի ինչի տոնի մասին: Այսպես Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ կարգում ենք. «Արեգ ԻԲ և - Մարտի Լ... Յայսմ աւուր տօն է Նուենայ սուրբ խաչին...»¹:

1670 թ. գրված Տոնացույց-Յայսմավուրքի համառոտ խմբագրության մեջ, որտեղ բերվել են հունաց, հայոց և լատինացոց տոները Մարտի 30-ի կանոնի տակ վկայվել է. «Տօն Նուենայ (բնագրում՝ Նուանայ) Սուրբ Խաչին»²:

Պարզ է, որ Նուենի ինչի տոնի օրը անշարժ էր և նշվել է տեղայնացված ձևով՝ նրան նվիրված եկեղեցիներում, քանի որ բացակայում է Հայոց Տոնացույցերի, Ճաշոցների և մի շարք Յայսմավուրքների խմբագրություններում:

Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրություններում գտնում ենք Հացունեաց ինչի պատմությունը: Սակայն այդ տոնի օրը ևս տեղայնացված էր և տոնվում էր լոկալ ձևով: Առկա են նաև այլ անվանական խաչի պատմություններ, որոնց տոները հավանաբար նույնպես տոնվել են առանձին եկեղեցիներում, սակայն դրանք ևս չեն մտել տոնացույց և չեն ստացել համընդհանուր հնչեղություն: Այսպիսով Սուրբ Խաչի տոնաշարքի մեջ առկա են Սուրբ նշանի տարբերակներ, որոնց տոները կատարել են առանձին տեղում:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏՉԻ ԿԱՄ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Հայոց եկեղեցու կողմից ընդունված սրբերի մեջ իր ուրույն տեղն ունի Հովհաննես Մկրտիչը կամ Կարապետը: Հայ մատենագրական տվյալները հնարավորություն են տալիս ոչ միայն վերականգնել Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրերը, այլև ղիտել դրանք պատմական զարգացման ընթացքի մեջ և բացահայտել տոների ծագման ժամանակը, նրանց փոփոխությունները ժամանակագրական կտրվածքով:

Հովհաննես Մկրտիչը հայոց քրիստոնեական տոնացույցում ունեցել է բազմաթիվ տոնական օրեր և նրա հետ այդ առումով կարող է մրցել միայն Գրիգոր Լուսավորիչը, որն էլ ըստ ավանդության եղել է Հովհաննես Մկրտչի տոներից երկուսի ներդնողը հայոց մեջ: Հայագիտության մեջ Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետի տոնական օրերին անդրադարձել են Մ. Ավգերյանը, Մ. Օրմանյանը, Ն. Ակիմյանը, Իսկ վերջերս Պողոս Անանյանը¹:

Ուսումնասիրությունների տեսակետներին մասամբ կանդրադառնալով կապված որոշ հարցադրումների հետ, որոնք հնարավոր է դարձել հիմնավորել նոր նյութերի և մոտեցումների հիման վրա:

Անցնենք տոնական օրերի բացահայտմանը և պատմական այն փոփոխություններին, որոնք տեղի ունեցան չորրորդ - 18-րդ դարերում:

Դեռևս 5-րդ դարի առաջին կեսում ապրող Բյուզանդարան պատմության հեղինակը վկայել է, որ Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը համընկել է «զտօնս նաւասարդաց» կամ «նաւասարդաց ժամանակօք» հետ: Նա միաժամանակ գրում է, որ այդ տարի տոնի օրը կիրակի էր «եւ յայնմ աւուր (կիրակի - Ռ. Վ.) տօն ղիպեցաւ յիշատակի մեծին Յովաննու, որ ի Գրիգորէ և ի Տրդատայ յաւանին Բագաւանին կարգեալ էր»:

«Հայոց ղիցարանի տոները» հատվածում ցույց ենք տվել, որ Ամանորեան-Նավասարդեան - նոր պտղոց տոները կատարվել են ամառային արևադարձից հետո, այն է՝ Հունիսի վերջերին - Հուլիսի սկզբներին, ուստի Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը եղել է Հունիսի 24-ին: Տարվա այդ ժամանակն էին տոնում Հովհաննես Մկրտչի տոնը նաև հարևան եկեղեցիները՝ ասորիները և հույները, ինչպես նշել է Ն. Ակիմյանը:

Քրիստոնեական այդ մեծ սրբին հեթանոսական Ամանորեան տոների օրերին տեղադրելը պատահական չէ: Նա էր, որ պետք է հեթանոսական տոնը փոխարկեր քրիստոնեականի: Սկզբնաաղբյուրի հաղորդման համաձայն այդ տոնի օրը կիրակի էր, ուստի առաջնորդվել են անշարժ տոմարով հավանաբար հուլյան: Բյուզանդարան պատմության հեղինակը ընդգծել է, որ Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրը սահմանել են Գրիգոր Լուսավորիչը և Տրդատ թագավորը, ուստի նրա հիշատակի օրը սկսել են տոնել 4-րդ դարից: Ի դեպ Հունիսի 24-ին կիրակի եղել է բազմաթիվ տարիներ (311 թ., 316 թ., 322 թ., 339 թ., 334., 350 թ., 361 թ. և այլն): Քանի որ սկզբնաաղբյուրը այդ տվյալները հաղորդում է Գնելի սպանության կապակցությամբ, ուստի

¹ Տպագիր՝ էջ 689-697:

² Ձեռ. № 860, էջ 25ա-բ:

¹ Մ. Ավգերյան, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, Վեներիկ, 1810, հ. Ա., էջ 11-36, Անդ, հ. Բ, 1811, էջ 536-566, Անդ, հ. Գ, 1812, էջ 56-73, Անդ, հ. Ե, 1813, էջ 377-388, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա. մաս Ա, Պետրոս. 1959, էջ 88-94, Ն. Ակիմյան, Հայոց եկեղեցական տարին եօթներորդ դարու սկիզբը, Հանդես ամսօրեայ, ԿԱ տարի, 1947, էջ 171-179, Ն. Ակիմյան, Քննութիւն Ս. Սահակի վերագրուած կանոններու եւ հայոց եկեղեցական տարին է դարու սկիզբը, Վիեննա, 1950, էջ 95-108, Պ. Անանյան, Քննական ակադեմիաներ, Բագմավէպ, 1993, թիվ 1-4, 151 տարի, Վեներիկ 1993, էջ 7-16:

դեպքը վերագրվել է 350 թ., ավելի հավանական 361 թվականին (= Հունիս 24 = Մարգաց 1 = Կիրակի): Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը տոնել են Բագավանում, որը ցույց է տալիս տոնի տեղայնացված բնույթը: Այն փաստորեն շարունակությունն էր հեթանոսական աստվածների տոների և հետագայում այդ հեթանոսական սրբավայրերը վեր են ածվում քրիստոնեական ուխտատեղերի:

Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրվա հիշատակությունը որոշ սրբագրություններ, այսինքն՝ Աթանազիսի վկայի հետ, գտնում ենք Գրիգորիսի վարքի կամ Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ. «Եւ զյիշատակ վկայիցն բերելով (Գրիգոր Լուսավորիչը - Ռ. Վ.) համադրեաց ի տօն մեծ հուշակեալ, սնտեացն պաշտման ի ժամանակի՝ Դիցն Ամանորոյ ամենաբեր նոր պտղոց տօնին, Հիւրընկալ դիցն Վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղեոջ պաշտէին յուրախութեան Նաւասարդի աւուր: Զի ժողովեալ ի յիշատակ մեծի Յովանու և սրբոյ վկայի աստուծոյ Աթանազիսի՝ յայն աւուր խմբեալ ի նմին յաւանի (Բագավանի - Ռ. Վ.) տօնեսցեն»: Գրիգորիսի վարքի հեղինակը նաև վկայել է, որ Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիսի հիշատակի օրը կատարել են Տարոնում Սահմի 7-ին, որը նույնպես սահմանել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Առաջադրած խնդիրը լուծելու համար գոյություն ունի երկու ճանապարհ, որոնցից մեկը բերում է անլուծելի հակասության: Այսպես եթե հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 1-ը համարժեք ընդունենք Օգոստոս 29-ին, ապա հետագործ հաշվով կստանանք 356-359 թթ., իսկ Սահմի 7-ը զուգադրելի է Նոյեմբերի 3-ին: Օգոստոս-Սեպտեմբերին տեղադրելով «տաւնս Նաւասարդաց» - «Նոր պտղոց» տոնի տեղը կընկնենք հակասության մեջ, որովհետև այդ ժամանակ երբեք նոր պտղոց տոն չէր կարող լինել, այլ այն լինում էր ամառային արևադարձից հետո: Երկրորդ ճանապարհն այն է, որ հայոց շարժական տոմարի Սահմի 7-ը համարժեք ընդունենք Օգոստոսի 29-ին, որը վկայվել է «Կանոնք ընթերցուածոց»-ում որպես Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օր: Մի կողմից ստանում ենք Սահմի 7-ի քառամյակը, այն է՝ 620-623 թթ., մյուս կողմից «ամենաբեր Նոր պտղոց» - Ամանորեան - Նավասարդեան տոների հուլյան համարժեքը, որն է Հունիս 24-ը: Միաժամանակ ակնհայտ է դառնում, որ Սահմի 7-ը հետագա ընդմիջարկության արդյունք է, որը կատարվել է Գրիգորիսի վարքի խմբագրության ժամանակ, այսինքն՝ 620-623 թթ.: Ի դեպ Օգոստոս 29 = Սահմի 7-ի զուգահեռ տարիները 624-627 թթ. քառամյակը չէ ինչպես կարծել է Պ. Անանյանը: Տարվա կտրվածքով հուլյան և հայոց տոմարների ամսաթվերի համարժեք ժամանակը ստանալու համար միակ տարբերակը այն է, որ գտնվի հայոց շարժական տոմարի ցանկացած ամսի 1-ը: Այսպես, Օգոստոս 29 = Սահմի 7, որտեղից Օգոստոս 23 = Սահմի 1 = 620-623 թթ., այսինքն տարվա կտրվածքով հուլյան և հայոց ամսաթվերը գործում են նույն օրինաչափությամբ, իսկ ժամանակի մեջ հաստատուն է թողնվում հուլյան անշարժ տոմարի ամսաթիվը, իսկ հայոց ամսաթվերը շարժվում են չորս տարվա պարբերաչափով: Անանյանը գտել է Օգոստոս 28 = Սահմի 7-ի համարժեք քառամյակը, այն է՝ 624-27 թթ.:

Սահմի 7-ի փաստը ցույց է տալիս, որ անշարժ կերպով նշվող տոները համադրվել են հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերի հետ և Հովհաննես Մկրտչի տոնը, որին ավելացել է նաև Աթանազիսին, եղել է Հունիս 24-ին: Այդ օրը, ինչպես նշվեց վկայված է նաև հուլյաների և ասորիների տոնացույցերում իբրև Հովհաննես Մկրտչի տոնի օր: Ակնհայտ է, որ այդ տոնի օրը փոխառնված էր 4-րդ դարից:

Ի դեպ 6-րդ դարի կեսերին գրած Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ եպիսկոպոսի (տեղապահ) կանոնական հրամաններում կամ թղթերում վկայված է. «Տաւն սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի եւ վկայի, զոր նախակարգեաց առաքեալն եւ խոստովանողն Քրիստոսի եւ հայր վերստին նորոգման բոլոր Հայաստան աշխարհիս Գրիգորիոսի ի վանս, զի ուխտադրութեան պա-

հաւք հաստատեալ»¹: Ինչպես նկատելի է 6-րդ դարի կեսերին ի տարբերություն Ագաթանգեղոսի պատմության 620-623 թթ. կատարված ընդարձակ խմբագրության, Աթանազիսի անունը դեռևս չէր մտել շրջանառության մեջ և փաստագրել է «վկայի» անորոշ ձևով: Դժբախտաբար ստույգ հայտնի չէ, թե բնագրի հեղինակները Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիսի հնագույն հիշատակված երկու տոներից այն է՝ Օգոստոսի 29-ը և Հունիս 24, որ տոնի օրն են նկատի ունեցել:

Հայոց տոնացույց ըստ շաբաթուցի տվյալները, որոնք հայտնի են հետագա դարերից, որտեղ Հովհաննես Մկրտչին և Աթանազիսին միասին վերցրած հատկացրել են մեկ տոնական օր, ցույց են տալիս, որ վերոհիշյալ վկայությունը վերաբերում է Հունիս 24-ին:

Մեջ բերված բնագրերից պարզ է դառնում, որ Հովհաննես Մկրտչի տոները տոնվել են հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթվերով, որը երբեմն-երբեմն համադրել են հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվերի հետ, այլ խոսքով 4-8-րդ դարերի սկզբներին նրանց հիշատակի օրերը կատարվել են հուլյան տոմարի հիման վրա: Մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ Սահակ կաթողիկոսը վերջնականորեն ներդրեց հուլյան տոմարը հայոց մեջ:

Հովհաննես Մկրտչի (և Աթանազիսի) հիշատակի տոնի օրը, որը կատարվում էր Հունիս 24-ին փոփոխություն կրեց 8-րդ դարի սկզբներին:

Հովհաննես Օձնեցին խմբագրեց Սահակ կաթողիկոսի տոնացույցը, որը հետագա կաթողիկոսների կողմից նույնպես ենթարկվել էր մասնակի փոփոխությունների, հիմնեց «Տոնացույց ըստ շաբաթուց»-ը, որտեղ Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիսի հիշատակի տվյալ օրը սահմանեց Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրը հինգշաբթի: Այդ են վկայում հետագա դարերից հայտնի տոնացույցերի տվյալները: Բերենք դրանք:

Ըստ 936 թվահամարի գրչագրի՝ «Հինկշաբաթի. սրբոյն Յովաննու(ւ) եւ Աթանազիսի վկայի...» (էջ 69ա, 70ա):

759 թվահամարի ձեռագրում (1278 թ.) գրված է. «Եւ (հինգշաբաթ). Յովհաննու Մկրտչի և Աթանազիսի եպիսկոպոսի» (էջ 169ա-բ):

Ըստ 179 թվահամարի գրչագրի (1292 թ.) «Եւ (հինգշաբաթ). Յովաննու և Աթանազիսի եպիսկոպոսի...»:

752 թվահամարի գրչագրում (1314 թ.) գրված է. «Եւ. Յովաննու Կարապետին և Աթանազիսի եպիսկոպոսի...» (էջ 166բ):

Ըստ 4514 թվահամարի ձեռագրի (1323 թ.). (Պենտեկոստից հաշված 12 օրը) «Սահմի է (7). Յովաննու» (լուսանցքում՝ «հինգշաբթի. Յովաննու կարապետին» եւ Աթանազիսի հայրապետին). այս նշխարացն է») (էջ 252ա):

2092 թվահամարի գրչագրի (ԺԴ դար) գրված է. (Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրը) «(Ե)չբ. Յովաննու Կարապետին և Աթանազիսի ...ի Սահմի է» (էջ 225բ):

7203 թվահամարի ձեռագրում (1440/1 թթ.) գրված է. «Եւի. Յովհաննու Կարապետին և Աթանազիսեայ եպիսկոպոսին» (էջ 66բ):

Ըստ 5667 թվահամարի ձեռագրի (1440/1 թթ.) «Եւ. Յովնու և Աթանազիսեա հայրապետին...» (էջ 126բ):

9838 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Եւի. Յովաննու Կարապետին և Աթանազիսի եպիսկոպոսին» (171ա):

¹ Կանոնագիրք հայոց, հ. Ա., էջ 397-402:

2032 թվահամարի ձեռագրում (1551 թ.) գրված է. «Եջի. Յովանու Մկրտչին և Աթանազին է եպիսկոպոսի) Հոկտեմբերի 17-ը» (էջ 81ա):

Միայնամբ է գրված Հոկտեմբերի 17-ը պետք է լիներ Հոկտեմբերի 16: Միմեոն Երևանցու տոնացույցում գրանցված է. «Հինգշաբթ... տոն է սրբոցն Յովհաննու Կարապետին և Աթանազինեայ եպիսկոպոսին»:

Հովհան Մամիկոնյանը «Տարոնի պատմութիւն» աշխատանքի մեջ շարադրել է Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազինեի նշխարների ձեռքբերման պատմությունը և նրանց տեղադրումը Տարոնի եկեղեցիներում, միաժամանակ նշել է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը Սուրբ Կարապետի տոնը կարգադրել է կատարել միշտ Նավասարդի մեկին: Ակնհայտ է, որ Հովհան Մամիկոնյանի մոտ Նավասարդի 1-ի նշումը հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ է: Եթե ընդունենք, որ հեղինակը նկատի է ունեցել Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազինեի տոնի օրը, որը կատարվել է Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրը, հինգշաբթի, ապա կգտնենք հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 1-ի համարժեք ամիս-ամսաթիվը հուլյան տոմարով տարիների կտրվածքով: Պարզվում է, որ Նավասարդի 1-ը համարժեք է Մայիս 30-ին 720 թվականին և Մայիս 27-ին՝ 739 թվականին: Ուշագրավ է, որ Պենտեկոստից հետո եկող 12-րդ օրը, հինգշաբթի, Նավասարդի 1-ին ուրիշ որևէ տարիներում չեն եղել:

Հովհան Մամիկոնյանը մեկ այլ առիթով նշել է 7 խոտածարակների նահատակության օրը հայոց շարժական տոմարի Քաղոց 4-ով: Յայսմավուրք ժողովածուներում 7 խոտածարակների հիշատակի օր է սահմանվել Սեպտեմբերի 30-ին: Ընդունելով Քաղոց 4 = Սեպտեմբեր 30 համարժեքությունը, որտեղից Քաղոց 1 = Սեպտեմբեր 27 = 720-723 թթ.:

Արդյոք պատահական զուգահեռություն է Նավասարդի 1-ով ստացված 720 թ. և Քաղոց 1-ով գտած 720-723 թթ.: Կարծում ենք, որ ոչ: Այդ ամսաթիվերը արտացոլել են Հովհան Մամիկոնյանի Տարոնի պատմության գրելու տարիների տոմարական իրողությունները: Ասենք նաև, որ «Տոնացույց ըստ շաբաթուց»-ի խմբագրություններից հայտնի է, որ 7 խոտածարակների հիշատակի օր է սահմանվել Սուրբ Խաչի Կիրակիից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթին կամ Սուրբ Խաչից հետո եկող 4-րդ կիրակիին հաջորդող երկուշաբթին, այսինքն՝ տոնը վեր է անվել շարժականի: Ուշագրավ է, որ 720 թ. Սեպտեմբերի 30 = Քաղոց 4 = երկուշաբթի: Այսպիսով Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազինեի տոնի օրվա, այն է՝ Նավասարդ 1 (= Մայիս 30), 7 խոտածարակների նահատակության ամսաթիվով, որն է Քաղոց 4 (= Սեպտեմբեր 30) և հայոց տոնացույցի շաբաթվա օրվա՝ երկուշաբթիի նշումներով ստանում ենք 720 թվականը, որը հավանաբար եղել է Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմություն» երկի գրելու ստորին սահմանը, իսկ վերինը կլինի 734 թվականը: Հարկ է նշել, որ Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը Հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 1-ը տարիների կտրվածքով տեղափոխվում է Հունիս 24-ից (620-623 թթ.) Մայիս 30 (720 թ.), ապա ինչպես կտեսնենք Ապրիլ (9-րդ դարի վերջ - 10-րդ դարի սկիզբ և Հունվար (13-րդ դար):

992 թվականին Վարդավառի տոնի համար գրված մեկնության մեջ այդ տոնի օրը գրանցվել է հայոց շարժական տոմարի Սահմի 5-ի (տարընթերցված՝ 7-ի) համարժեքով, այն է՝ «... եւ ի Սահմի Հինգ Յովհաննու (Կարապետին) եւ Աթանազինէ...»¹:

992 թ. Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրը, հինգշաբթին հավասար է Սահմի 5-ին, որը համարժեք է հուլյան տոմարի Մայիս 26-ին:

Հանրահայտ է, որ Պենտեկոստեն շարժական տոն է և տոնվել է Զատիկից հաշված 50-րդ

օրը, իսկ Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազինեի հիշատակը կատարել են Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրը, հինգշաբթի, ուստի եղել է հիմնականում Մայիսի 21-ից մինչև Հունիս 24-ն ընկած սահմաններում նայած տարի: Բավական է նշել, որ 532 ամյակի միայն մեկ պարբերաշրջանի ընթացքում Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազինեի հիշատակի օրը ընկել է Մայիսի 27-ին, Հունիսի 4-ին, 13-ին, 14-ին և 18-ին ավելի քան 20 անգամ և այլն:

«Տոնացույց ըստ շաբաթուց»-ի օգտագործումով, որը սկսվեց կիրառվել Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսի ժամանակ՝ 720 թվից հետո, Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազինեի հիշատակի օրը՝ Հունիս 24-ը, որը անշարժ էր, վերածվեց շարժական տոնի:

992 թ. Հովսեփը թարգմանեց «Տոնացույց յունական, այն է՝ Synxarion օրթոդոքս եկեղեցույն Կոստանդնուպոլսոյ»։ Այն մեզ է հասել 1302 թ. Սեբաստիայում ընդօրինակված գրչագրով, որը խմբագրված է Ներսես Կլայեցուց (1166-1173 թ.) հետո, որտեղ Հովհաննես Մկրտչի տոնի կապակցությամբ գրված է. «Ի ԻԴ (24) Յունիս ամսոյ տաւն է Ծննդյան Մկրտչին Յովհաննու եւ Մկրտչին, գրեալ է յԱւետարանն Ղուկայ»¹:

11-րդ դարի վերջում և 12-րդ դարի սկզբներում գրված Գրիգոր Վկայասերի (Գրիգորիս և Կիրակոս Դրագարկեցու) Տոնանամակ-Տոնացույցում և նրանց հետևություններում ընդօրինակված և որոշ չափով խմբագրված տոնացույցերում, որտեղ սրբերի հիշատակի կամ տոնի օրերը տրվել են հուլյան տոմարով, մուծվեց Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը իբրև նրա ծննդյան տոն, Հունիս 24-ը՝ Հունական (լատինական) Տոնացույց - Յայսմավուրքների ազդեցության տակ: Բերենք վկայությունները:

979 թվահամարի ձեռագրում (1286/7 թթ.) գրված է. «Նորին (այսինքն՝ Յունիս) ԻԴ (24) ծնունդ Յովհաննու Մկրտչի ի ծնողացն եւ յիշատակ հաւր նորա Զաքարիա եւ մաւր նորա Եղիսաբեթի (էջ 329ա): Այսպիսի վկայություններ կան նաև 940 թվահամարի և այլ ձեռագրերում:

Գրիգոր Վկայասերին, ինչպես և Հունական Յայսմավուրքներին հետևած որոշ գրչագրեր Հովհաննես Կարապետի ծննդյան տոնը նշել են Մարգաց 18-ին (= Հունիս 24): Այսպես, 3082 թվահամարի Տոնացույց-Յայսմավուրքում (= 1267 թ.) գրված է. «Նորին ժԼ (Մարգաց) տաւն ծննդեան Մկրտչին (լուս. ԻԴ (Յունիս))» (էջ 397ա):

7203 թվահամարի ձեռագրի (1440/1 թթ.) «Այս են տոնք հոռոմայեցոց...» վերնագիրը կրող բնագրում գրված է. «Յունիս... ԻԴ Ծնունդ Յովհաննու...» (էջ 142բ-143բ):

Սակայն Հունիս 24-ի մուծումը ժամանակավոր բնույթ էր կրում, որովհետև «Տոնացույց ըստ շաբաթուց»-ները, ինչպես տեսանք, շարունակեցին տոնել Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազինեի տոնը Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրը, հինգշաբթի:

Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազինեի տոնը գործադրության մեջ էր: Դրա լավագույն վկայությունը գտնում ենք Հաղարծնի Աստուածածին եկեղեցու (կառուցված 1281 թ.) վրա թողած արձանագրության մեջ. «Յուսովն այ (Աստուծոյ), Հասան եւ ամուսին իւր Խորիշա միաբանեցան սբ (Սուրբ) Աստուածածնիս եւ սբ (Սուրբ) Գրիգորիս: Վարդապետքս և միաբանքս սահմանեցաք Բ աւր պատարագ, ի տաւնի Յովհաննու եւ Աթանազինէ (այսինքն՝ Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրը): Ա Հասանա, Ա Խորիշահի. կատարեչք աւրհնին յայ (յԱստուծոյ) Ամէն»²:

Հարկ է նշել, որ հայոց անշարժ տոմարի հիման վրա կազմված Տոնացույց-Յայսմա-

¹ Ղ. Այիշան, Հայապատմ, էջ 90-91, Երուսաղեմի 1272 թվահամարի ձեռագիր, էջ 149բ-153ա, С. F. Conubear, Armenorum rituale, p. 452.

¹ Հ. Ոսկյան, Աշխատ. էջ 709:
² Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Ե., 1977, էջ 47:

վուրքները Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիների տոնի օր սահմանեցին Սահմի 6-ին (Հոկտեմբեր 15), Սահմի 7-ին (= Հոկտեմբեր 16) և Սահմի 5-ին (= Հոկտեմբեր 14), հետևելով Ագաթանգեղոսի պատմության և 992 թ. գրված Վարդավառի տոնի մեկնության մեջ վկայված Սահմի 5-7-ի ամսաթվերին, որոնք, ինչպես տեսանք, ունեն հուլյան այլ համարժեքներ: Բերենք որոշ վկայություններ:

832 թվահամարի գրչագրում (1154/5 թթ.) գրված է. «Սահմի է (= Հոկտեմբեր 16). Յովհաննու Մկրտչի եւ Աթանագինէ...» (էջ 28ա):

Ըստ 3082 թվահամարի ձեռագրի (1267 թ.) «Նոր[ին] է (Սահմի) (լուս. ԺԶ (Հոկտեմբեր)... Յովաննու և Աթանագինէի» (էջ 390 բ):

979 թվահամարի Տոնացույցի (1278 թ.) շարունակության մեջ, որը հայոց անշարժ տոմարով է, գրված է. «Սահմի է. Յովհաննու Մկրտչի և Աթանագինէ վկայի...» (էջ 439բ):

179 թվահամարի գրչագրում (1292 թ.) նշվել է. «Ե (5) (սահմի). Յովաննու Կարապետի և Աթանագինէ եպի[սկոպոսի]... (լուս. ԺԴ (Հոկտեմբեր))»:

3266 թվահամարի տոնացույցում գրված է. «Սահմի [է]. Յովաննու Մկրտչի և Աթանագինեա» (էջ 162ա):

4977 թվահամարի Տոնացույցում վկայված է. «Սահմի է. Յովաննու եւ Աթանագինեա...» (էջ 57բ):

8179 թվահամարի Տոնացույց-Յայսմավուրքում Պենտեկոստեից հետո բերել է հետևյալ վերնագիրը. «Վկայաբանութիւն սրբոյն Յովաննու եւ Աթանագինէի» (էջ 140ա), միաժամանակ բովանդակության մեջ Ագաթանգեղոսի պատմության վկայությունը (էջ 144բ):

Վերահիշյալ վկայությունների հեղինակներից ոմանք հատկապես տոնացույցերում Սահմի 5-6-7-ը տալիս, ինչպես տեսանք, նշում են, որ հիշյալ տոնը կատարվում է Պենտեկոստեից հաշված 12-րդ օրը, սակայն նրա հիշատակի օրվա կարգացվելիք ընթացումները կարող է վերցնել Յայսմավուրքներից: Այնպես որ Հայոց անշարժ տոմարի Սահմի 5-6-7-ին, որը համարժեք էր Հոկտեմբերի 14-16-ին երբեք Հովհաննես Մկրտչի և Աթանագինեի տոն չի կատարվել:

Բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետի քննարկվող տոնը, որին հետագայում միացել են նաև Աթանագինեն (որը կատարվել է Հունիս 24-ին) սկսել են տոնել 4-րդ դարից սկսած, համենայն դեպս 350 թ. կամ 361 թ. արդեն գործադրության մեջ էր մինչև 8-րդ դարի սկզբները, կատարվել է Հուլյան անշարժ տոմարի Հունիսի 24-ին համարվելով հայոց շարժական տոմարի ամիս ամսաթվերի հետ: 720-ական թվերից հետո Հովհաննես Մկրտչի և Աթանագինեի տոնը մտել է «Տոնացույց ըստ շաբաթուց»-ի մեջ և տոնել են Պենտեկոստեից հետո 2-րդ կիրակիի հինգշաբթին, որով հուլյան համարժեքը խախտվել է և ստացել հուլյան տոմարի այլ համարժեքներ: Այդ տոնը տոնվում է մինչև այժմ:

10-րդ դարի վերջում թարգմանված Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու Տոնացույցում և 11-րդ դարի վերջին - 12-րդ դարի սկզբներին Գրիգոր Վկայասերը նոր որակով փորձեցին վերականգնել Հունիս 24-ը՝ հունա-լատինական ծեսերի ազդեցության տակ, սակայն լայն ճանաչում չստացավ: Ահավասիկ այն փոփոխությունները, որոնք կատարվել են Հովհաննես Մկրտչի, ինչպես և Աթանագինեի տոնի օրվա հետ կապված:

***

Անցնենք Հովհաննես Մկրտչի հաջորդ տոնի օրվա քննությանը:
5-րդ դարի 20-ական թվականների սկզբներին Սահակ կաթողիկոսը ստեղծեց Հայոց

Քրիստոնեական Տոնացույցը, որն անվանեց «Կանոնք ընթերցուածոց»: Այն փոխառված էր Երուսաղեմի Տոնացույցից միաժամանակ խմբագրված: Այդ Տոնացույցը մեզ է հասել երեք ընդօրինակություններով, որտեղ Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը գրանցվել է Օգոստոսի 29-ի կանոնի տակ: Այսպես, 985 թվահամարի գրչագրում (9-րդ դար) գրված է. «Աւգոստոս ամսոյ որ աւր ԻԹ (29). Յովհաննու Մկրտչի և այս կանոն կատարի. Սաղմոս ճԺԵ. Կցուրդ... ի գործոց սուրբ առաքելոց... Աղեղուիա. Սաղմոս ճԺԴ... Աւետարան ըստ Մատթեոսի (ճԽԳ)...» (էջ 272բ-274բ):

Փարիզի 44 թվահամարի ձեռագրում (X-XI դդ.) նույն կանոնն է, միայն Օգոստոսի փոխարեն գրված է Հունվար. այն է՝ «Յունուարի ամսոյ որ աւր ԻԹ է Յովհաննու Մկրտչին...»: Հունվարը իրավացիորեն առաջարկել է ուղղել Օգոստոս Ծ. Կոնիբերը (էջ 516-527), որը ընդունվել է հետագա հետազոտողների կողմից:

Գրիգորիսի վարքի կամ Ագաթանգեղոսի պատմության 620-623 թթ. կատարած ընդարձակ խմբագրության մեջ վկայվել է. «եւ հրամայեաց (Գրիգոր Լուսավորիչը - Ռ. Վ.) կատարել անդ (Տարոնում - Ռ. Վ.) ամ ամէ, ի նմին տեղուղ ժողովեալ ամենեցուն, գլխատակ սրբոցն (Հովհաննես Մկրտչի և Աթանագինեի - Ռ. Վ.), որ օր եա[ւ]թն էր Սահմի»¹:

Հիշյալ հատվածում Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը գրանցվել է հայոց շարժական տոմարի համարժեքով, այն է՝ Սահմի 7 (= Օգոստոսի 29), որն, ինչպես տեսանք վերևում, ընդմիջարկություն է կատարված 620-623 թթ.:

Միաժամանակ Ագաթանգեղոսի պատմության հեղինակը վկայել է, որ հիշյալ տոնի օրը սահմանել է Գրիգոր Լուսավորիչը, ուստի կարելի է պնդել, որ Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրը Սահակ կաթողիկոսը մտցրել է հայոց տոնացույցի մեջ ոչ միայն նկատի ունենալով, որ Երուսաղեմի և այլ եկեղեցիների տոնացույցերում առկա էր այդ տոնի օրը, այլ հիմնականում այն, որ նշված տոնի օրը սահմանել էր Գրիգոր Լուսավորիչը, այսինքն Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի 2-րդ տոնը նույնպես փոխառվել էր և կատարվում էր Հայաստանում 4-րդ դարից սկսած: Մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ Ագաթանգեղոսի պատմության կամ Գրիգորիսի վարքի նախնական բնագրի հեղինակն ամենայն հավանականությամբ Մեսրոպ Մաշտոցն էր: Հարկ է նշել, որ Ագաթանգեղոսի պատմության ընդարձակ խմբագրության մեջ ավելացվել էր միայն Սահմի 7-ը և «Նաւասարդի աւուր»-ը, իսկ մյուս հատվածները անշուշտ կային նախնական բնագրում: Սահակ կաթողիկոսի գրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի ավանդությունը կապված Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրվա հետ պահպանեցին հետագա բնագրերը:

992 թվականին Ատոմ Վարազեցին խմբագրեց «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը, որը վերանվանվեց Հոռոմագիր: Այնտեղ, որ հայտնի է դարձել 832 թվահամարի ընդօրինակված ձեռագրից (1154/5 թթ.) գրված է. «Աւգոստոս ԻԹ. Յովհաննու Մկրտչի...» (էջ 217բ):

Հետագայում ընդօրինակված ծաշոց անվանվող բնագրերում ևս վկայված է Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը Օգոստոսի 29-ին: Այսպես, 5356 թվահամարի ձեռագրի (13-րդ դ.) ընդօրինակության մեջ գրված է. «[Ն]աւասարդի Ա. Յովհաննու Մկրտչի» (էջ 246), իսկ 1525 թվահամարի ընդօրինակության մեջ. «Ի յիշատակի սրբոյն Յովաննու Կարապետի և Մկրտչի...» (էջ 456բ): Միայն նշենք, որ 5356 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակության մեջ Նավասարդի Ա-ն մտել է Հայոց անշարժ տոմարի ազդեցության տակ և Օգոստոսի 29-ը փոխարինվել է Օգոստոսի 11-ով, որի մասին կխոսենք քիչ հետո:

992 թ. թարգմանած Կ. Պոլսի Տոնացույցում գրված է. «ԻԹ (29) (Աւգոստոս) տաւն է գլխատման յառաջընթաց Կարապետին եւ Մկրտչին, գրեալ է յԱւետարանն Ղուկայ»²:

¹ Ագաթանգեղայ, Պատմություն հայոց, պատ. 815, էջ 425:
² Հ. Ոսկյան, Աշխ. աշխ., էջ 711:

Գրիգոր Վկայասերի կազմած Տօնանամակի ընդօրինակությամբ տոնացուցերում ևս պահպանվել են ուշագրավ տեղեկություններ Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնի օրվա կապակցությամբ:

979 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակության մեջ կարդում ենք. «Նորին (Աւգոստոս - Թ. Վ.) Իթ. գլխատումն Կարապետին Յովհաննու...», իսկ 940 թվահամարի ընդօրինակության մեջ գրված է. «Աւգոստոս Իթ/նաւխասարգ Ա. Յովհաննու...»:

7203 թվահամարի ձեռագրի (1440/1 թթ.) «Այս են տօնք Հոռոմայեցւոց...» վերնագիրը կրող գրչագրում ասվում է. «Աւգոստոս... Իթ գըլխատմանն Յովհաննու» (էջ 142բ-143բ), որից ակնհայտ է դառնում, որ Հովհաննես Մկրտչի «Գլխատման» բնորոշումը հունա-լատինական տոնացույցերի ազդեցության հետևանք էր:

Բոլորովին այլ ձևակերպում են տվել «Տոնացոյց ըստ շաբաթուց»-ները: Ըստ նրանց Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի տոնը կատարվել է Աստուածածնի տոնից, որը միշտ կիրակի է, հաշված երրորդ կիրակիի շաբաթ օրը կամ Աստուածածնից հետո եկող 2-րդ կիրակիի շաբաթ օրը, այսինքն Աստուածածնի կիրակիից հաշված 21-րդ օրը:

Ըստ 759 թվահամարի ձեռագրի՝ «էջ (Շաբաթ). Յովհաննու Մկրտչի, յԱւգոստոս Իթ» (էջ 172բ):

Ըստ 179 թվահամարի ձեռագրի՝ «էջ. Յովհաննու Մկրտչի»:

Ըստ 752 թվահամարի ձեռագրի՝ «Շաբաթ. Յովհաննու Կարապետին և յիշատակ Յոբա արդարո...» (էջ 172բ):

Ըստ 4514 թվահամարի ձեռագրի՝ «յԱւգոստոս Իթ. Յովհաննու... (լուս. Շաբաթ աւր Յովհաննու Կարապետին և Յոբա արդարոյն» (էջ 329բ):

Ըստ 767 թվահամարի գրչագրի՝ «ՇԲ. Յվնւ(Յովհաննու) և Յոբայ արդարոյն» (էջ 174ա):

Ըստ 2092 թվահամարի ձեռագրի՝ «ՇԲ. օր սրբոյ Խաչին բարեկենդան է. Յովհաննու Կարապետին տաւն է... յԱւգոստոս Իթ» (էջ 228ա):

Ըստ 7203 թվահամարի բնագրի՝ «Շաբ. Յովհաննու Կարապետին և Յոբայ արդարոյն» (էջ 81ա):

Ըստ 5667 թվահամարի ընդօրինակության. «ՇԲթ. Յվնւ Կրպին (Յովհաննու Կարապետին) և յիշատակ Յոբա արդարոյն...» (էջ 135ա):

Ըստ 9838 թվահամարի ձեռագրի՝ «Շաբ. Յովհաննու Կարապետին և յիշատակ Յոբայ արդարոյ» (էջ 176բ):

Ըստ Սիմեոն Երևանցու տոնացույցի՝ «Հինգշաբաթ. Տօն է Յովհաննու Կարապետին և Յոբայ արդարոյն»:

Հովհաննես Օձնեցու կազմած «Տոնացոյց ըստ Շաբաթուց»-ի մեջ վերոհիշյալ բանաձևումը չկա: Այն բացակայում է նաև Աստուած Վարդեցու Հոռոմադիրում: Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը Օգոստոսի 29-ին նշելը փոխվել է Ասողիկը Պատմությունը ավարտելուց, այն է՝ 1005 թ. հետո, երբ նրա տոնը կատարել են Աստուածածնի կիրակիից հաշված 3-րդ կիրակիի շաբաթ օրը. և Օգոստոսի 29-ը անշարժից վեր է ածվել շարժականի ու տոնը կատարվել է Սեպտեմբեր 1-7-ի սահմաններում:

Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերի ուսումնասիրություններից ևս պարզվում է, որ «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ների մեջ Աստուածածնի տոնի օրը փոփոխություն է կրել 11-րդ դարի սկզբներին, ուստի Հովհաննես Մկրտչի այդ տոնի օրը իբրև շաբաթ օր նույնպես տոնացույց է մտել 11-րդ դարի վերջերից:

Թեև «Տոնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի փոփոխությունը Յայսմավուրք-Տոնացույցերում անմոռաց մնաց Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը: Բերենք մի քանի վկայություններ:

Ըստ 3082 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի. «Նորին] (Նաւասարդի) Ժթ. Գըլխատմանն Յովհաննու (լուս. Իթ (Աւգոստոս)» (էջ 389բ):

Ըստ 179 թվահամարի բնագրի՝ «Ժթ (Նաւասարդի). Տաւն Գլխատման Յովհաննու Մկրտչի. Իթ (Աւգոստոս)»:

8179 թվահամարի ձեռագրում Աստուածածնից հետո գրված է. «Յիշատակ եւ Գիւտ սրբոյ գլխոյն Յովհաննու Մկրտչին Քրիստոսի» (էջ 187ա):

9337 թվահամարի ձեռագրում գրված է. «Իթ (Աւգոստոսի). Ժթ (Նաւասարդի). Տաւն գլխատմանն Յովհաննու»:

Տպագրված (1708 թ.) Յայսմավուրքում գտնում ենք հետևյալ հիշատակությունը. «Նաւասարդ Ժթ եւ Օգոստոս Իթ. տոն է գլխատմանն Յովհաննու Կարապետին» (էջ 57-60):

Նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը սահմանել է ըստ ավանդության Գրիգոր Լուսավորիչը, այսինքն՝ տոնը տոնվել է 4-րդ դարից: Այն Հայոց Տոնացույց մտավ 5-րդ դարի 20-ական թվականների սկզբներից Սահակ կաթողիկոսի կողմից և տոնվում էր հուլյան տոմարի Օգոստոսի 29-ին: Այդպես շարունակվեց տոնվել և 620-623 թթ. համադրվեց Հայոց շարժական տոմարի Սահմի 7-ին: 11-րդ դարի վերջերին Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրը սահմանվեց Աստուածածնից հաշված 3-րդ կիրակիի շաբաթ օրը, որի հետևանքով տոնը անշարժից վերածվեց շարժականի և տոնվեց Սեպտեմբեր 25-31-ի սահմաններում ընկնող շաբաթ օրերից մեկում և այդպես զուգահեռաբար նշվեց համարյա մինչև վերջ, սակայն Սիմեոն Երևանցին Հովհաննես Մկրտչի տոնը սահմանեց Աստուածածնից հաշված 3-րդ կիրակիի հինգշաբթի օրը դրանով իսկ տոնի օրերի սահմանները նեղացան Սեպտեմբերի 31-ից Սեպտեմբերի 5-ը:

***

Հովհաննես Մկրտչի հաջորդ տոնի մասին հիմնականում տալիս են «Տոնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի բնագրերը:

Բերենք այդ վկայությունները:

Ըստ 936 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակության. «[Նոր կիրակեին] շաբաթ աւրն Յովհաննու Մկրտչի գլխատմանն...» (46բ):

Ըստ. 759 թվահամարի գրչագրի ընդօրինակության, «[Զկնի Զատկին] շաբաթն աւրն Յովհաննու» (էջ 168բ):

Ըստ 179 թվահամարի բնագրի՝ «[Զկնի Զատկին] ի նոյն շաբաթն աւրն Յովհաննու...»:

Ըստ 752 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակության, «[Զկնի Զատկին] շաբաթ Յովհաննու Մկրտչին...» (162բ):

Ըստ 4514 թվահամարի գրչագրի՝ «[Զկնի Զատկին]. շաբաթ աւր Յովհաննու Կարապետին... (լուս. «Շաբաթ աւր սրբոյն Յովհաննու Կարապետին»)» (էջ 171ա):

Ըստ 767 թվահամարի ձեռագրի՝ «[Զկնի Զատկին] շաբաթ Յովհաննու» (149ա):

Ըստ 2092 թվահամարի բնագրի ընդօրինակության՝ «շաբաթն աւրն Յովհաննու գլխատմանն... Այս տաւնս ի Յայսմավուրքն յԱւգոստոս Իթ է» (էջ 225բ):

Ըստ 7203 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակության՝ «[Զկնի Զատկին] շաբաթ Յովհաննու Մկրտչին գլխատմանն...» (էջ 63ա):

Ըստ 5667 թվահամարի գրչագրի ընդօրինակութեան՝ «[Զկնի Զատկին] շաբաթի Յովանու Մկրտչին...» (117բ):

Ըստ 9838 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակութեան՝ «[Զկնի Զատկին] շաբ[աթ]. Յովանու Մկրտչին...» (էջ 165ա)

Ըստ 2031 թվահամարի բնագրի ընդօրինակութեան՝ «[Զկնի գատկին] շաբ[աթ]. Յովանու Մկրտչի...» (61բ)

Ըստ Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցի՝ «[Զկնի Զատկին] շաբաթ. յիշատակ է գլխատման սրբոյն Յովհաննու Մկրտչին...»:

Վկայակոչված նյութերում չփոթ կա միայն 936 թվահամարի ձեռագրի ընդօրինակութեան մեջ, քանի որ ոչ թե նոր Կիրակիի շաբաթ օրն էր, այլ մինչև նոր Կիրակիի շաբաթ օրը: Գլխատման բնորոշմանը կանգնող առանձին փոքր ինչ հետո: Տոնացույցերի նյութերը ցույց են տալիս, որ Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օր է սահմանվել Զատկից հետո եկող շաբաթ օրը. այն է՝ Զատկից հաշված 7-րդ օրը: Քանի որ Զատիկը շաբաթական տոն էր, ուստի Հովհաննես Մկրտչի վերահիշյալ տոնը նույնպես շաբաթական էր, որի հետևանքով նրա տոնի օրը տատանվել է Զատկի օրերը տատանման հետ միասին միայն վեց օրվա տարբերությամբ, այն է՝ Մարտի 28-ից մինչև - Մայիս 1-ը ընկած ամսաթվերում:

532-ամյա Զատկացուցակում Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնի օրը եղել է հետևյալ ամսաթվերում (փակագծում տրվում է տոնի օրվա կրկնվելը, այսինքն նույն ամսաթվում քանի անգամ է կատարվել):

Մարտ 28 — (4)	Ապրիլ 12 — (17)
Մարտ 29 — (8)	Ապրիլ 13 — (16)
Մարտ 30 — (8)	Ապրիլ 14 — (19)
Մարտ 31 — (11)	Ապրիլ 15 — (16)
Ապրիլ 1 — (16)	Ապրիլ 16 — (16)
Ապրիլ 2 — (16)	Ապրիլ 17 — (20)
Ապրիլ 3 — (20)	Ապրիլ 18 — (16)
Ապրիլ 4 — (16)	Ապրիլ 19 — (22)
Ապրիլ 5 — (16)	Ապրիլ 20 — (15)
Ապրիլ 6 — (20)	Ապրիլ 21 — (17)
Ապրիլ 7 — (16)	Ապրիլ 22 — (23)
Ապրիլ 8 — (17)	Ապրիլ 23 — (15)
Ապրիլ 9 — (20)	Ապրիլ 24 — (16)
Ապրիլ 10 — (15)	Ապրիլ 25 — (20)
Ապրիլ 11 — (20)	Ապրիլ 26 — (16)
	Ապրիլ 27 — (12)
	Ապրիլ 28 — (12)
	Ապրիլ 29 — (9)
	Ապրիլ 30 — (7)
	Մայիս 1 — (5)

Ինչպես նկատել է Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրերը հիմնականում տատանվել են Ապրիլ

1 - Ապրիլ 26-ի սահմաններում:

992 թվականին գրված Վարդավառի տոնին նվիրված մեկնության մեջ Արամազդի տոնը համադրվել է Հովհաննես Մկրտչի տոնի հետ, մոտավոր արժեքով, միաժամանակ ասվում է, որ այն սահմանել է Գրիգոր Լուսավորիչը Նավասարդի 1-ին՝ այն է՝ «... կարգեր ի նաւասարդի Ա-ն (Ղ. Ալիշանի մոտ՝ մի) Յովհաննու Կարապետին տօնել»: Մենք անդրադարձել ենք այս հարցին նախաքրիստոնեական տոների քննության առիթով: Այժմ ասենք այսքանը: 992 թվականին գրված մեկնություն-տոնապատճառի մեջ բնագրի հեղինակը նկատի է ունենցել Հովհաննես Մկրտչի այն տոնի օրը, որը կատարել են Զատկից հետո եկող շաբաթ օրը, այսինքն Զատկից հաշված 7-րդ օրը: Բնագրի մեջ Նավասարդի 1-ը տրված է հայոց շաբաթական տոմարով, ուստի 992 թվականին Զատիկը կատարվել է Նավասարդի 5-ին, իսկ Հովհաննես Կարապետի տոնը Նավասարդի 11-ին (= Ապրիլ 2):

Հովհան Մամիկոնյանի տեղեկության քննությունից պարզ դարձավ, որ Հայոց շաբաթական տոմարի Նավասարդի 1-ին Հովհաննես Մկրտչի տոնը 8-րդ դարի 20-30-ական թվականներին կատարվել է Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրը, այսինքն՝ Պենտեկոստից հետո: Նավասարդի մեկը բերեց Հովհաննես Մկրտչի նոր տոնի ստեղծմանը՝ Զատկից հաշված 7-րդ օրը, ինչպես երևում է վերոհիշյալ բնագրի վերլուծությունից և պետք է պարզել այդ տոնական օրվա ստեղծման ժամանակը:

Հարկ է նշել, որ Հովհաննես Մկրտչի այդ տոնը մտել է հայոց «Տոնացոյց ըստ շաբաթուց» 9-րդ դարի 2-րդ կեսից ոչ շուտ և 10-րդ դարի 30-ական թվերից ոչ ուշ: Այդ է ցույց տալիս 992 թվականին գրված Վարդավառի մեկնություն-տոնապատճառը: Բանն այն է, որ Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրը, որը կատարվել է Զատկից հաշված 7-րդ օրը Նավասարդի 1-ին կատարվել են հետևյալ տարիներին՝

862 թ.	Նավասարդ 1	= ապրիլ 25
876 թ.	— „ —	= ապրիլ 21
890 թ.	— „ —	= ապրիլ 18
904 թ.	— „ —	= ապրիլ 14
918 թ.	— „ —	= ապրիլ 11
932 թ.	— „ —	= ապրիլ 7

Ակնհայտ է, որ Նավասարդի 1-ին փաստագրված Հովհաննես Մկրտչի տոնը կատարվել է 862-932 թթ. սահմաններում, այսինքն բացի վերոհիշյալ թվականներից Նավասարդի 1-ին Հովհաննես Մկրտչի տոն չի կատարվել: Հետևությունը պարզ է, 9-րդ դարի 2-րդ կեսին արդեն կատարվել է Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնը, այլպես 992 թ. չէր համադրվի Նավասարդի 1-ի հետ: Այլ խոսքով նրա հիշյալ տոնը սահմանվել է «Տոնացոյց ըստ շաբաթուց»-ի երկրորդ խմբագրության մեջ, այն է՝ 876 թ., երբ Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված նոր տոնական օրեր ավելացվեցին:

Ուշագրավ տեղեկություններ ունենք հայերեն վիճակալարձանագրություններից Հովհաննես Մկրտչի վերահիշյալ տոնի մասին: Տոնի օրը սահմանվել է պատարագ տալ Հովհաննես Արմանացուն՝ Հաղարծնի առաջնորդին:

Բերենք Գոշավանքի Աստուածածին եկեղեցու արձանագրությունը.

«Ա[ստուծո]վ. եւ՝ տ[ր](Տեր) Յովանէս Արմանեցի ազատ գրեցի զԳետկա ժողովուրդս ի Հարկէ, որ տաին յաթոռն, յիշխանութե[ան] Գոնցա խաթունին, ի խնդրո Կիրակոս վարդապե-

¹ Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմություն» աշխատության ազդեցության տակ:

տին, ի հայրութե(ան) Արուստ փարձապետի: Ջոր զայս խափանէ, յայ (յԱստուծոյ) եւ յամէն սրբոցն նզովեալ եղիցի, եւ կատարողքն՝ աւրնհեալ: Միաբանքս տուաք նմա պատարագ գմեծ եկեղեցիս, ի տաւնին Յովաննու՝ ի Ջատկին. անխափան: Գրեցան ՉԹ (1260/1 թթ.) վկայութե(եամ)թ Յովհաննիսի... Վարդան Վարդապետի»¹:

Վիճական արձանագրութիւններում մասամբ են շեշտել Հովհաննես Կարապետի տոնի ուղղակի օրերը, իսկ մի խմբում նշվել է ընդհանուր ձևով. Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետի:

***

Հովհաննես Սարկավագը 11-րդ դարի վերջերին Հայոց շարժական տոմարը վերածեց անշարժի: Դրանից հետո ստեղծված Յայսմավուրքները-Տոնացույցերը, ինչպես և վիճական արձանագրութիւնները ընդօրինակված որոշ ձաշոցները փաստագրել են Հովհաննես Մկրտչի մի նոր տոնի մասին:

Բերենք այդ տեղեկութիւնները:

Ըստ 832 թվահամարի Յայսմավուրքի (1154/5 թթ.) «Նաւասարդի Ա (= Օգոստոս 11), յիշատակ Յովհաննու Մկրտչի և այս կանոն կատարի...» (էջ 1ա-3բ):

Ըստ 5356 թվահամարի ձաշոցի (13-րդ դ.). «[Ն]աւասարդի Ա. (= Օգոստոս 11) Յովհաննու Մկրտչի և այս կանոն կատարի...» (էջ 296բ):

Ըստ 3082 թվահամարի Տոնացույց-Յայսմավուրքի (1267 թ.) «Նաւասարդի Ա, որ է Աւգոստոս (լուս ժԱ). Յովաննու Մկրտչի(ի) և Աթանագին...» (էջ 389ա): Ըստ 17⁰ թվահամարի (1292 թ.) Յայսմավուրք - Տոնացույցի՝ «Նաւասարդի Ա եւ Աւգոստոս ժԱ. Տաւն է Յովաննու Մկրտչին...»:

Ըստ 9337 թվահամարի (14-րդ դ.) ձեռագրի՝ «Նաւասարդի Ա և յԱւգոստոս(ոս) ժԱ. Տօն Յով(աննու) Մկրտ(չի)...»:

Ըստ 767 թվահամարի (1337 թ., 15-րդ դ.) Տոնացույցի ընդօրինակութեան Քրիստոսի Մննդյան և Աստուածայայտնութեան 8 օրյա տոներից անմիջապես հետո գրված է. «Նաւասարդի Ա որ է Օգոստոսի ժԱ. տօն է Յովաննու ծնընդեան, զոր կարգեալ է սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին: (Որից հետո շարունակում է) Ի յԱստուածածնի պահքն կառնու. այս չէ տեղն... (էջ 123 բ):

Մորո ձորո վանքի արձանագրութիւններից մեկում գրված է. «Յանուն այ, ես՝ Յովանէս միաբանեցայ ած ածինս. եւ հայրս Գրիգոր (առաջնորդել է 1197-1213 թթ.) եւ այլ միաբանքս ետուն ինձ Ե (5) ժամ գէկեղեցիս ի Նաւասարդի Ա զՅովաննու տաւնին եւ Դ (4) աւր հետ իւր: Այլ Գ (3) ինձ եւ Բ (2) ամուսնոյ իմոյ: Որ խափանէ մեր մեղացն պարտական է. կատարիչքն աւրհնին յայ»²:

Մակարավանքի Գավթի արձանագրութիւնը վկայում է. «Ես՝ Շրուան մեծ յուսով միաբանեաց ած ածինս եւ ետու իս (40) դահեկան եկեղեցիս: Առաջնորդս Դաւիթ (առաջնորդութեան տարիներն են 1220-1250 թթ.) եւ միաբանքս ետուն ինձ Բ աւր ժամ ի տաւն Յովաննու, նոր տարեմտին (այսինքն՝ Նավասարդի 1-ին = Օգոստոսի 11-ին): Ով խափանէ, իր մեղացն տէր է»³:

Հայրավանքի Գավթի հավանաբար 13-րդ դարի արձանագրութեան մեջ գրված է. «Ի տաւն սբ Կարապետին Ա ժամ Արնենու Դեղին զնաւասարդն տաւն եւ Ա ժամ Յովանիսի, կատարողքն աւրհնին յայ. ած. ողորմի Մալուճին Ա ժամ Արնեն ի նոյն տաւնի. կատարողք աւրհնեն յայ եւ Ա ժամ Խոցադեղին Արնեն ի նոյն տաւնի Կարապետին. ով խափանէ Դատի յայ»¹:

Յայսմավուրքում գրված է. «... եւ նոյն կարգեաց (Լուսավորչն - Ռ. Վ.) ամ յամէ տօն կատարել սբ Կարապետին մեծաւ հանդիսի ի Նաւասարդի ի Ա (= Օգոստոս 11)»²:

Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետի նոր տոն է սահմանվել 11-րդ դարի վերջերից հետո: Այս տոնը չմտավ Հայոց շաբաթական տոնացույցի մեջ, որովհետև Աստուածածնից հետո տոնվում էր Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը:

***

10-րդ դարի վերջից Տոնացույց-Յայսմավուրքները վկայում են Հովհաննես Մկրտչի մի նոր տոնի մասին: Բերենք այդ տեղեկութիւնները:

7530 թվահամարի Յայսմավուրքում (ԺԳ դար) գրված է. «Քաղոց Լ և Յունվ(ար) է. վերստին տաւնէ Յայտնութե(ան) և յիշատակ Յովանու Մկրտչի և Ստեփանոսի Նախավկաի» (էջ 90ա):

Ըստ 3082 թվահամարի գրչագրի (1267 թ.) «Նոր(ին) (Քաղոց) Լ (30). տաւն Մննդյան եւ Յայտնութեան Քրիստոսի և յիշատակ Յովաննու Մկրտչի (լուս« է (7) [Յունուարի]» (էջ 193ա):

Ըստ 179 թվահամարի բնագրի (1292 թ.) «(Քաղոց) Լ (30). Տաւն Յայտնութեան և յիշատակ Յովանու Մկրտչին և Ստեփանոս նախավկային. յայսմ աւուր Սանդխտոյ կուսին (լուս. է /Յունուար)»:

992 թ. Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած, որն ի դեպ խմբագրված է հետագա դարերում, Տոնացույցում Հունվարի 7-ի տակ գրված է. «Վերստին տաւն է. Աստուածայայտնութեանն եւ յիշատակ սուրբ եւ փառաւորեալ Կարապետին եւ Մկրտչին Յովհաննու»³: Ըստ Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի՝ «Քաղոց Լ (30) և Յունվարի է (7). Վերստին տօն է Մննդեան և Յայտնութեան Քրիստոսի աստուծոյ և յիշատակ սրբոյն Յովաննու Կարապետին և Ստեփանոսի Նախավկային»⁴:

Վերոհիշյալ վկայութիւնները ուղղակի փոխառութիւններ են հունական Տոնացույց-Յայսմավուրքներից, որտեղ ինչպես նշել է Մ. Ավգերյանը, «Վարք սրբոյն Յովհաննու Կարապետի, որ է Մկրտիչ» գրվել է Հունվար 7-ին⁵:

Սակայն նշված ուղղակի փոխառութիւններից բացի և հունական ծեսի ազդեցութեան տակ Հայոց տոնացույց է մուտք գործել սկսած 13-րդ դարից Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը Քրիստոսի Մննդեան և Աստուածայայտնութեան 8 օրերից (6-13) հունվար, անմիջապես կամ որոշ սրբերի տոներից հետո:

Բերենք այդ տեղեկութիւնները:

2948 թվահամարի ձեռագրում գրված է. «Նաւասարդի ի Ա-ն. Յովաննու Մկրտչի և այս

1 Դիվան հայ վիճագրութեան, պրակ VI, Ե. 1977, էջ 82:
2 Դիվան հայ վիճագրութեան, պրակ VI, Ե. 1977, էջ 140:
3 Դիվան հայ վիճագրութեան, պրակ VI, Ե. 1977, էջ 185:

1 Դիվան հայ վիճագրութեան, պրակ IV, Ե. 1973, էջ 74:
2 Տպագիր, էջ 14:
3 Հ.Ոսկյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանի Վիեննա, աշխ. Հ. Ոսկյանի, Բ. Բ. Վեյնտիկ, 1963, էջ 700:
4 Տպագիր, էջ 426-429:
5 Լիակատար վարք և վկայութիւն սրբոց, Բ. Ա., էջ 11-36:

կանոն կատարի...»: Ի դեպ Մատենադարանի Համառոտ ձեռագրաց ցուցակի հեղինակները ըստ երևույթին ելնելով ձեռագրի գրչական առանձնահատկություններից թվագրել են 13-րդ դարով: Գրչագիրը Տոնացույց-ձաշոց է. առանց շաբաթվա օրերի, բայց տոները դրված են հերթակա- նությամբ, սկզբից կիսատ է: Սկսել է Ջատկից: Տոնացույց-ձաշոցում առկա է միայն մեկ ամ- սաթիվ Նավասարդի մեկ՝ Հովհաննես Մկրտչի տոնի կապակցությամբ, որը դրված է Քրիստոսի Մենդեան և Յայտնութեան 8 օրերից անմիջապես հետո, այսինքն՝ Հունվարի 14-ին կամ 15-ին: Ընդունելով, որ այդ ամիս-ամսաթիվը հայոց շաբաթական տոմարով է և համադրել է Հունվարի 14-15-ի հետ ստանում ենք այդ ամսաթվերի տարիները, այն է՝

1. Հայոց ՉԺ թվական (= 1261 թ.) = Նավասարդ 1 = Հունվար 15 = շաբաթ:
2. Հայոց ՉԺԲ թվական (= 1263 թ.) = Նավասարդ 1 = Հունվար 15 = երկուշաբթի:
3. Հայոց ՉԺԵ թվական (= 1266 թ.) = Նավասարդ 1 = Հունվար 14 = Հինգշաբթի:
4. Հայոց ՉԺԷ թվական (= 1268 թ.) = Նավասարդ 1 = Հունվար 14 = Շաբաթ:

Պարզ է, որ Հովհաննես Մկրտչի տոնը Քրիստոսի Մենդեան օրերից հետո առաջին կանո- նում կարող է գրվել միայն հիշյալ տարիներին: Հասկանալի է նաև, որ 2948 թվահամարի գրչագիրը գրվել է կամ 1261 թ. կամ 1263 թ. կամ 1266 թ. կամ 1268 թ.:

Այլ խոսքով ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1260-ական թվականներին: Ինչու հանգամանո- րեն կանգ առանք այս բնագրի թվագրման վրա, որովհետև Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը Նավասարդի մեկին առաջին անգամ գրվել է այս բնագրում, երբ, Հայոց շաբաթական տոմարի Նավասարդը թեև կոխել է հունվարի 14-15-ի սահմանները: Բերենք հաջորդ վկայությունները:

759 թվահամարի ձեռագրի (1278 թ.) մեջ գրված է՝ «Նաւասարդի Ա. Յովհաննու Մկրտչին տաւն է» (էջ 178բ): Ի դեպ վերոհիշյալ Տոնացույցը ամբողջական է, սկսել է Ջատկից և տոների նշումները կատարել է շաբաթական շարքով միաժամանակ տալով ամիս-ամսաթվերով: Մեծա- մասամբ տալիս է հուլյան ամսաթվեր, իսկ հայոց ամսաթիվ օգտագործել է երկու անգամ: Այդ ամսաթվերը տրված են հայոց շաբաթական տոմարի ամիս-ամսաթվերով: Դրանցից մեկով այն է՝ Նավասարդի 1-ով հնարավոր է ընդօրինակության նախագաղափարի և Հովհաննես Մկրտչի տոնի առաջացման ժամանակը որոշել: Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը տրված է ոչ թե Քրիստոսի Մենդեան և Յայտնութեան 8 օրից անմիջապես հետո, այսինքն՝ Հունվար 14-ին կամ 15-ին, այլ թվարկված են մի քանի սրբեր, որից հետո 8-րդ կանոնի տակ Հովհաննես Մկրտչի է:

Հունվարի 13-ից հետո և Առաջավորի Բարեկենդանից առաջ տոնվող սրբերի 8-րդ կանոնի տակ հիշյալ տոնը կարող էր մուծվել Տոնացույց հետևյալ տարիներից մեկում, այն է՝

1. 1215 թ. = Նավասարդ 1 = Հունվար 27 = Հովհաննես Մկրտչի տոնի օր = երեքշաբթի = 8-րդ օր կամ կանոն:
2. 1219 թ. = Նավասարդ 1 = Հունվար 26 = շաբաթ = 8-րդ տոնելի օր կամ կանոն = Հովհաննես Մկրտչի տոնի օր:

Հարկ է նշել, որ Հունվարի 13-ից հետո և Առաջավորի Բարեկենդանից առաջ սրբերի տո- ները մեկ կանոնի տակ գույգ գույգ կամ երեք երեք նշել են, երբ այդ հատվածում տոնելի օրե- րը քիչ են եղել: Այսպես, Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրը 1247 թ. եղել է Նավասարդ 1 = Հունվար 19 = շաբաթ = 4-րդ տոնելի օր = 7 և 8-րդ կանոնը միասին: Նրա հիշատակի օրը կարող էին տոնել նաև 3-րդ տոնելի օրը, այս անգամ երեքական կանոններով նշելու դեպքում: Հաշվումներից պարզ է դառնում, որ Հովհաննես Մկրտչի այդ տոնի օրը, որը գրանցել է հայոց շաբաթական տոմարի Նավասարդի 1-ը և 8-րդ կանոնը, Տոնացույց է մտել 1215 թ. կամ 1219 թ.:

Միաժամանակ հասկանալի է, որ 759 թվահամարի գրչագրին ընդօրինակվել է 1215 թ. կամ 1219 թ. գրված նախագաղափար օրինակից, երբ նկատի ենք ունենում, որ Հովհաննես

Մկրտչի հիշատակի օրը հայոց շաբաթական տոմարի Նավասարդի 1-ի և 8-րդ կանոնի նշումնե- րով. Հունվար 13 - Առաջավորի Բարեկենդանի միջև ուրիշ որևէ ժամանակ չէր կարող ներդրվել տոնացույցի մեջ:

Ուշագրավ է, որ 179 թվահամարի գրչագրում (1292 թ.) կրկին Հովհաննես Մկրտչի այդ տոնի օրը կարծես ավանդույթ դարձած գտնում ենք Նավասարդի 1-ին և 8-րդ կանոնի տակ:

Իսկ 752 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը (1314 թ.) քննարկվող տոնը տեղա- փոխել է 6-րդ կանոնի տակ, թեև պահպանել է Նավասարդ 1-ի նշումը (էջ 151բ):

767 թվահամարի գրչագրում, որը «Տաւնացոյց տարոյն» վերնագիրն է կրում և գրիչը ա- վարտել է ընդօրինակությունը 1337 թ. Հոկտեմբերի 13-ին, երկուշաբթի օրը, Հովհաննես Մկրտչի տոնը տեղափոխել է առաջին կանոն: Այն ունի Նավասարդի 1 = Օգոստոս 11 համար- ժեքները: Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերի մեջ Հովհաննես Մկրտչի տոն առաջին տեղում դնելը հիմնականում դարձել է կանոն, որոնք երբեմն պահել են Նավասարդի 1-ը իսկ հաճախ չունեն այդ նշումը: Այնպես, որ 14-րդ դարի 30-ական թվականներից սկսած Հովհան- նես Մկրտչի քննարկվող տոնը տեղափոխել են Պետրոսհայրապետի և Աբիսողոմ սարկավազի տոնից առաջ ըստ տոնացույցի տվյալների, որը ճաշոցների ազգեցություն հետևանք էր: Դրան- ցից 2948 թվահամարի գրչագրի տվյալները բերեցին վերևում: 4514 թվահամարի ձաշոցը, որն ընդօրինակվել է 1322/3 թթ., առաջին կանոնի տակ տալիս է. «Նաւասարդի Ա. Յովհաննու Մկրտչին...», իսկ ստորին լուսանցքում՝ «Յովհաննու Կարապետին»¹:

7741 թվահամարի ձեռագիրը, որն ընդօրինակվել է 1360 թվականին, քննարկվող տոնը տալիս է առաջին կանոնի տակ, միաժամանակ ներքին լուսանցքում բացատրել է. «Յովհաննու ծննդեան տօնդ յայս ժամս ի հօս կու տաւնուեր, վասն այն այստեղ գրեցա»²: Հնագույն ճա- շոցների և տոնացույցերի տվյալների համաձայն Հովհաննես Մկրտչի տոնը տեղափոխել են ա- ռաջին կանոն մասամբ 1260-ական թվականներից, իսկ հիմնականում 14-րդ դարի 20-30-ա- կան թվականներից և հետագայում ընդօրինակված գրչագրերի համար դարձել է կանոն:

Ի դեպ 1293 թ. Հովհաննես Կարապետի հիշյալ տոնը վկայված է արդեն գործառնություն մեջ: Բերենք այդ տեղեկությունը: Գոչավանքի Գավթի արևմտյան մուտքի ճակատի (արտա- քուստ) արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Կամաւն այ (Աստուծոյ) ես Սարգ[իս] ... բեցի, որդի Գայլաճագին միաբանեցա ս՝ ք. (սուրբ) աճ ածնիս (Աստուծաճծնիս): Հաստատեցին մեզ Դ (4) պատարգ ի տաւնի Յովհաննու Կարապետին) զկնի Յայտնութե[ախնի] զԱ (1) իմ հաւրն՝ Գայլաճագին. զԱ (1) իմ մաւրն՝ Մամաքին. զԲ (2) իմ եղբարցն Բուսլանին եւ Աղբերկանն: Կատարիչք՝ աւրհնին յայ (յԱստուծոյ): Ի թվ[ին] ՉխԲ (1293)»³:

Ի դեպ հայոց ՉխԲ թվին (= 1293 թ.) Հովհաննես Մկրտչի հիշատակի օրն ընկել է կամ Նավասարդի 9-ին (= Հունվար 15, Հինգշաբթի) կամ Նավասարդ 11-ին (= Հունվար 17, շաբա- թի): Հավանականը վերջինն է: Հետագա դարերից եկող տոնացույցերի ընդօրինակությունները նույնպես գրանցել են Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնը: 2092 թվահամարի ձեռագիրը (14-րդ դ.) տալիս է ուշագրավ բացատրություններ. «Ով գերագույնը թէ ի յԸ (8) աւրէիցն և յԱռաջա- տորին մէջն բարեկենդան քիչ լինի դու գՅովհաննու տաւնն. գՊետրոսի եւ Աբիսողոմայն. գԱն- դոնի անապատականի. գԹեոզոսի թագաւորին յայս դեհս տաւնի ու թէ աւուրք լինի նա հետ Յայտնութեան Ը աւրացն տաւնի... հետ ի յուժ աւրացն առաջին կիւրակեն հցն ԶԴ եւ առաջի տաւն Յովհաննու Կարապետին ի Նաւասարդ Ա-ն, հետ այսօր Պետրոսի հայրապետի և Աբիսո-

1 Տե՛ս Ձեռ. № 4514, էջ 15բ:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 7741, էջ 32բ:

3 Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Ե. 1977, էջ 87:

ղոմ սարկաւազի... Յունվար ԺԱ» (էջ 230ա-231ա): Հունվարի 11-ը հնագույն ամսաթվի ընդ- միջարկութիւնն է:

Ըստ 7203 թվահամարի ձեռագրի՝ «Յետ Ը աւրէիցն Յովաննու Մկրտչի»:

9838 թվահամարի ձեռագիրը տալիս է «Նաւասարդի Ա. Յովաննու ծննդեան...» (էջ 153բ):

Հարկ է նշել, որ ուշ շրջանում հատկապես ընդօրինակված տոնացույցերը հանել են Նա- վասարդի մեկի նշումը:

4874 թվահամար ձեռագրի (16-րդ դարի) ընդօրինակողը հետևյալ կերպ է բացատրում Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնի առաջացումը. «... Իսկ զկնի Ը (8) օրէից տօն առնես Յովան- նու Մկրտչին է: Նախատօնակ արա. ահ Ակ. արեգական արդարութեան իւր սարաւքն: Եւ թէ կամիս իմանալ զպատճառն Յովաննու տօնելոյն Նաւասարդի Ա (1), որ է Օգոստոս ԺԱ (11). տօն է Յովաննու ծննդեան, զոր կարգեալ է Սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին ի յԱստուածածնի պահքն կառնու, այս չէ տեղն: Ապա դու այսպէս իմացիր, զի Հայք առասպել վարէին մինչև ի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն իմացեալ զայսպիսի առասպել տօնն Լուսաւորիչն խափանեաց և Սուրբ Յովաննու տօն կարգեաց ի Նաւասարդի ի Ա (1) և երբ զնախանջն (նահանջն - Ռ. Վ.) ի յայնմն տեղուջս դադարեցոյց, որ Ը (8) օրէքս ելնէ, որ անպայճառ կա: Եւ այդպէս իմացիր զտաւն Սրբոյն Յովաննու Մկրտչին» (էջ 162ա-բ)

Այստեղ շփոթված են տոմարական մի քանի իրողութիւններ, սակայն իմաստն այն է, որ Նավասարդի մեկը չորս տարին մեկ տեղափոխվելով Օգոստոսի 11, հասել է Հունվար 14 և ա- վարտել իր շարժումը:

Միմեոն Երեւանցու Տոնացույցում գրված է. «յետ Ը օրէիցն տօնք եթէ տօնիցին սոքա են. նախ տօն ծննդեան սրբոյն Յովհաննու Կարապետին... ապա...»: Ընդգծված ապա-ի հետևան- քով դեռևս 16-րդ դարից մինչև այսօր տոները կոչվեցին Ապայից տոներ: Կարծում ենք կասկած չի կարող լինել, որ Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետի վերոհիշյալ տոնի օրը հայոց տոնա- ցույց մտավ 13-րդ դարի 10-ական թվականներին՝ հունական Յայսմավուրքների Հունվար 7-ի ազդեցութեան տակ:

Իսկապես ավանդական Նավասարդի 1-ով ստեղծվեց Հովհաննես Մկրտչի նոր տոն, որը մինչև 14-րդ դարի սկզբներն ընկած էր հուլյան Հունվար ամսի 27-14-ի միջև և հաճախ հար- մարեցնում էին Նավասարդի 1-ին, սակայն հետագայում Նավասարդ ամիսը պահեցին: Այն հետագայում մնաց հայոց տոնացույցում, բայց կորցրեց ամիս-ամսաթվի նշումը:

Այսպիսով, վերոհիշյալ քննութիւններից պարզ դարձավ, որ Հայոց շարժական տոմարի Նավասարդի 1-ով նշվել է Հովհաննես Մկրտչի (և Աթանազիների) հիշատակի օրերը բացի ան- շարժ օրերից սկսած 7-րդ դարից: Նավասարդի 1-ը համադրվել է հուլյան տոմարի տարբեր հա- մարժեքների հետ՝ Հունիս 24, Մայիս 30, Ապրիլ 7-25, Հունվար 27-26, 14-15 և այլն:

Հայոց շարժական տոմարի շարժունակութեան հետևանքով ավանդական Նավասարդի 1-ը ծնել է Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետի տոնական օրեր պատմական տարբեր ժամա- նակներում բացի անշարժ տոներից այն դրվել է Հայոց Տոնացույցի մեջ տարբեր ժամանակնե- րում, այն է՝ Պենտեկոստեից (8-րդ դ.), Զատիկից (9-րդ դ.), Աստուածածնից (11-րդ դարից հետո) և Քրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան 8 օրերից հետո (13-րդ դ.): Այնպես որ Հովհաննես Մկրտչի տոնական օրերի զարգացման պատկերն ակնհայտ է դառնում պատմական կտրված- քով:

***

Վերոհիշյալ թվարկմամբ չի սպառվում Հովհաննես Մկրտչի տոնական օրերը հայոց մեջ:

Հայտնի են ևս երեք տոնական օրվա նշումներ: Տոնացույց-Յայսմավուրքները տալիս են հետևյալ վկայութիւնները:

992 թ. Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանած Տոնացույցը տալիս է հետևյալ տեղե- կութիւնը՝ «ԻԴ (24) (Փետրուար) Գիւտ պատուական գլխոյն Յովաննու Կարապետին և Մկրտչին»¹:

3082 թվահամարի ձեռագրում գրվում է. «Նորին (Մեհեկանի) ԺԸ. Գիւտ գլխոյն Յո- վաննու Կարապետին Քրիստոսի (լուս. ԻԴ (Փետրվարի))» (էջ 394ա):

179 թվահամարի բնագրում կարդում ենք. «ԺԸ (Մեհեկի). գիւտ պատուական գլխոյն Յո- վաննու Կարապետին և Մկրտչին (լուս. ԻԴ (Փետրվարի))»:

8179 թվահամարի Տոնացույց-Յայսմավուրքում Աստուածածնի տոնից հետո գրում է. «յիշատակ եւ գիւտ սրբոյ գլխոյն Յովաննու Մկրտչին Քրիստոսի», իսկ բնագրում գրված է. «... Եւ կատարի տաւն գիւտի պատուական եւ սուրբ գլխոյն Յովաննու Մկրտչին Մեհեկի ԺԸ եւ ի Փետրուարի ԻԴ...» (էջ 187ա-188ա):

2031 թվահամարի ձեռագիրը (1551 թ.) տալիս է հետևյալ տեղեկութիւնները. «Շար(աթ) Յովաննու Կարապետի և յիշատակի Յորա արդարոյ և է Օգոստ(ոս) ԻԹ և Սեպտ(եմբեր) ԺԶ և այլ գիտ Փետրվար ԻԴ. Մայիս Զ» (էջ 102բ):

Հիշյալ ամսաթվերից Մայիսի 6-ը և հավանաբար Սեպտեմբեր 16-ը Հորի տոնի հուլյան ամսաթվերն են, իսկ Օգոստոսի 29-ը և Փետրվարի 24-ը՝ Հովհաննես Մկրտչի:

Գրիգոր Նլաթեցու Յայսմավուրքում գրված է. «Մեհեկանի ԺԸ և Փետրվարի ԻԴ. Գիւտ Գլխոյն Յովհաննու Մկրտչին»²:

7529 թվահամարի Յայսմավուրքում (1326 թ.), որն ակնհայտորեն պատկանել է հունա- դավան-լատինադավան Հայերին կարդում ենք. «Մեհեկի ԺԸ. Փետրվարի ԻԴ. գիւտ սուրբ գլխոյն Յովաննու Մկրտչի» (էջ 134ա):

Մ. Ավգերյանը «Գլխատու մն սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի» տոնի օրվա կապակցութեամբ բերել է հուլյան տոմարի զուգահեռները, որն ընդունված էր հունական և լատինական եկեղե- ցիներում այն է՝ Փետրվարի 24³: Ակնհայտ է դառնում, որ 10-րդ դարի վերջից-13-րդ դարե- րում Հայերեն թարգմանված Տոնացույցը և հայոց Տոնացույց-Յայսմավուրքները փոխ են առել այդ ամսաթիվը ավելացնելով հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվը: Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնը Հայաստանում կարող էր տոնվել միայն լուրջ ձևով: Բացի Տոնացույց-Յայսմավուրքնե- րից ուրիշ բնագրերում չենք գտնում այդ տոնի մասին վկայութիւններ:

Յայսմավուրք-Տոնացույցերում գտնում ենք Հովհաննես Մկրտչի տոնի օր նաև Հուլիս 11-ին: Այսպես 179 թվահամարի ձեռագրում գրված է. «Ե (Հրոտից). Տաւն ծննդեան Յովաննու Մկրտչին (լուս ԺԱ (Յուլիս))»:

8295 թվահամարի ձեռագրի (1381 թ.) մի տոմարական աղյուսակում գրված է. «Յովհան- նու ծնունդն ԺԱ (Յուլիս)» (էջ 3բ): 2031 թվահամարի Տոնացույցը (1551 թ.) Քրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան 8 օրերից (Հունվար 6-13) հետո տոնվող սրբերի մեջ հիշատակել է Հովհաննես Մկրտչին հետևյալ ձևակերպմամբ. «Նաւասարդի Ա. Յ[ուլի]ս ԺԱ. ծնունդ[դ] Յո- վաննու» (էջ 17ա): Հարկ է նշել, որ վկայված Նավասարդի 1-ը 13-րդ դարում գրանցված Քրիստոսի Մննդեան 9-րդ օրից հետո տոնի օրվա հիշատակութիւնն է և ոչ Նավասարդի 1 =

1 Հ. Ոսկյան, Աղվ. աշխ., էջ 703:
2 Տպագիր, էջ 551-3:
3 Լիակատար վարք և վկայութիւն սրբոց, Բ. Ա., էջ 536-566:

Հուլիսի 11-ի, որի քառամյակը 552-555 թթ. են: Նյութերը ցույց են տալիս, որ 13-րդ դարի վերջերից Տոնացույց-Յայսմավուրքները գրանցել են Հովհաննես Մկրտչի մի տոնի օրվա մասին, որը համարվեց էր Հուլիսի 11-ին:

16-րդ դարի որոշ տոնացույցեր Հովհաննես Մկրտչի հիշյալ տոնի օրը մուծել են «Տոնացույց ըստ շաբաթուց»-ների մեջ և անշարժ ձևով տեղադրել Հուլիսի 11-ին:

Վերջապես Հնագույն Յայսմավուրքների գտնում ենք հետևյալ տեղեկությունը.

Ըստ 2695 (էջ 172բ) և 9585 (էջ 267ա) թվահամարների Յայսմավուրքների. «Մարգաց Իթ (29) և Յուլիսի Ե (5) Մնունդ Յովաննու»:

***

Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետի հիշատակի կամ տոնի օրերի Հնագույն վկայությունները (անկախ նրանից մենակ, թե այլ սրբի հետ է) չեն առանձնացնում իրեն նրա Մննդեան, Գլխատման, Նշխարացն և Գլխի Գյուտի օրեր, այլ հիշատակում են պարզապես «Յովհաննու մկրտչի», «յիշատակի մեծին Յովաննու», «գլխատակ սրբոցն» և այլն: Սակայն հետագա «Տոնացույց»-երում և Յայսմավուրքներում մասամբ դասակարգել են Հովհաննես Մկրտչի տոնի օրերը ըստ վերոհիշյալ հատկանիշների, սակայն բավականին տարբեր: Գրիգոր Վկայասերը և նրան հետևած տոնացույցերը (979, 940 և այլն) Հովհաննես Մկրտչի ծննդեան օրը դրել են Հունիսի 24-ին, այդպես են վարվել որոշ Յայսմավուրքներ. ինչպես օրինակ 3082 թվահամարի ձեռագրում (1267 թ.), որը Հունական և լատինական Յայսմավուրքների ազդեցության հետևանք է: Իսկ մի խումբ Տոնացույցեր (752, 767, 9838, 5667 թվահամարների ձեռագրեր), ինչպես և Սիմեոն Երևանցու Տոնացույցում Հովհաննես Մկրտչի ծննդեան օրը նշել են Քրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան 8 օրերից կամ անմիջապես հետո Հունվարի 14-ին (767, 5667, Ս. Երևանցու Տոնացույց) կամ որոշ սրբերին տոներից հետո (752, 9838), որը նույնպես Հունական Յայսմավուրքների ազդեցության հետևանք է: Որոշ Հայկական Յայսմավուրքներ անմիջապես փոխ են առել Հունական տոնի օր Հունվարի 7-ը, որպես «յիշատակ Յովաննու Մկրտչի և Ստեփանոսի Նախավկային» (179, 7536 և այլն) դնելով Քաղոց 30-ը՝ Հայոց անշարժ տոմարի համարվեց: Սակայն այդ բոլոր տոնացույցերը դնում են անշարժ տոմարի Նավասարդի 1-ի համարվեցով, իսկ որոշ տոնացույցեր ուղղակի նշում են «Նաւասարդի Ա որ է Օգոստոսի ԺԱ տօն է Յովաննու ծննդեան, զոր կարգեալ է սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ի Աստուածածնի պահքն կառու. այս չէ տեղն»¹:

Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետ տոնական օրերի դասակարգման Հնագույն փորձերից մեկը գտնում ենք Վարդան Արեւելցու «Տօնապատճառ»-ում, որտեղ գրված է. «Եւ մեծ ասացուք յաղագս տաւնիցն զանագանութեան սրբոցն, թէ որպէս ըստ չորից յեղանակաց բաժանեալ են ի միմեանց ըստ պատահման աւուրցն: Վասն զի առաջին է որ մուտն Նաւասարդի ամսոյ. Նահատակութեան է յիշատակ և գլխատմանն, զոր մշտնջենաւորապես տաւն է Տի (եկեղեցի) ս(ուր)բ: Իսկ երկրորդն, որ յաւուրս Պենտակոստէին մերձաւոր Նոր Կիրակէին. Դիր է սրբոյն Գրիգորի ի բառնալ զայթակղութեանց անահտական պատկերին և արամազդաին և փոխաբերել ճշմարտութեան տաւնիւք ի տեղուջն յայնորիկ սրբոյն Յովաննու, և ի միւսումն շաբաթն Ա(ստուած)ածնին: Իսկ երրորդ տաւնն ի Սահմի է (7). Յովաննու և Աթանագինէին գալ ս(ուր)բ նշխարացն, և տեղի առնուլ կառացն ի ձորակին մերձ յԱշտիշատ Տարունոյ՝ գաւրն զայն տաւն ուրախութեան) հրամայեցին կատարել ի հանգրստեան սրբոցն: Իսկ չորրորդն Գիւտ է ս(ուր)բ Գլխոյն Յովաննու յԱմասիայ քաղաքի, որ բերաւ ի մրակեցացն և յայտնեցաւ աստուածասիրաց անձանց ի Իթ-ն Աւգոստոս ամսոյ: Արդ այս չորիւք տաւնիւքս պատուի մեծն Յովաննէս

¹ Ձեռ. № 767, էջ 123բ:

ըստ չորից եղանակաց տարոյն մաքրութեան) և ըստ չորից տիեզերաց Մի (աշխարհի) կատարելութեան, որ ընդ բոլոր հանուրց կաթողիկէ եկեղեցի յարդար ի տաւնիւք հոգևոր ուրախութեամբ...»¹:

Վարդան Արեւելցու հիպոթետիկ դասակարգումից կարելի է հետևեցնել, որ Նավասարդի 1-ի (հունվարյան) տոնը նվիրված էր Հովհաննես Մկրտչի նահատակության և գլխատման հիշատակին, Սահմի 7-ինը, որը նույն է ինչ Պենտակոստից հետո եկողը որպես և Աստուածածնից տոները նշխարաց և ուրախութեան հիշատակ էր, իսկ Օգոստոսի 29-ինը՝ Հովհաննես Մկրտչի գլխի գյուտի տոն էր:

Բացառիկ տոնացույցեր (2031 թվ. ձեռ.) և որոշ Յայսմավուրքներ (179 թվ. ձեռ. և տպագիր Յայսմավուրք) Հովհաննես Մկրտչի ծննդեան տոնը նշել են մի դեպքում Քրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան 8 օրերից հետո (ոչ անմիջապես) միաժամանակ տալով հետևյալ ձևակերպումը. «Նաւասարդ Ա. Յ(ու)լիս ԺԱ. Մնուն(դ) Յովաննու» (2031, էջ 17ա), կամ (անմիջապես) «Նաւասարդի Ա Յովաննու Մկրտչի» (ձեռ. 179), իսկ որոշ Յայսմավուրքներ հետևյալ ձևակերպմամբ՝ «Ե (Հրոտից - Բ. Վ.) տաւն ծննդեան Յովաննու Մկրտչին... ԺԱ (Յուլիս) (ձեռ. 179): Այլ խոսքով Հուլիս 11-ին են համարել Հովհաննես Կարապետի ծննդեան տոնի օրը:

Այսպիսով, վերոհիշյալ քննությունից պարզ է դառնում, որ Հովհաննես Մկրտչի ծննդեան հիշատակի օր է ընդունվել Հունիս 24-ը, Հուլիս 11-ը Օգոստոս 11-ը, ինչպես և Քրիստոսի Մննդեան և Յայտնութեան 8 օրերից հետո (Հունվար 14 և այլն): Ասեմք միայն, որ հիշյալ տոներ, որը ունի Նավասարդի մեկ նշումը տոնացույց է մտել 13-րդ դարից:

Հովհաննես Մկրտչի Գլխատման օրը նույնպես դրվել է տոնացույցի տարբեր տեղերը: Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի բնագրերում տրված է հետևյալ ձևակերպումը «Նորին (Աւգոստոս) Իթ. Գլխատումն Կարապետին Յովհաննու...»², իսկ Յայսմավուրք-Տոնացույցերում՝ «Ժթ (Նաւասարդի). Տաւն գլխատման Յովաննու Մկրտչի. Իթ (Աւգոստոս)»³, «Նորին (Աւգոստոս) Ժթ (լուս. Իթ (Աւգոստոս). գլխատմանն Յովաննու»⁴:

9337 թվահամարի ձեռագրում Նավասարդի 19 և Օգոստոսի 29-թ. «տաւն գլխատմանն Յովաննու»:

Հովհաննես Մկրտչի գլխատման օրը տեղադրվել է Չատկից հետո եկող շաբաթ օրը հետևյալ տոնացույցերում (936, 2092, 7203 և Սիմեոն Երևանցու), որոնք ունեն հետևյալ ձևակերպումը «Նոր Կիրակէին շաբաթ աւրն Յովաննու Մկրտչի գլխատմանն...»⁵, «Ձկնի զատկին շաբաթն աւրն Յովաննու Գլխատմանն...»: Միաժամանակ բնագրի հեղինակը կամ արտագրողը շարունակել է «... այս տաւնս ի Յայսմավուրքն յԱւգոստոս Իթ (29) է»: Այսինքն կուզի ասել, որ հիշյալ տոնի ընթերցումները տես Յայսմավուրքի Օգոստոսի 29-ի տակ: 7203 - ձեռագրի հեղինակը ձևակերպել է. «/զկնի Չատկին] շաբ(աթ). Յովաննու Մկրտչին Գլխատման» (63ա):

Սիմեոն Երևանցին գրում է. «Ձկնի Չատկին] շաբաթ. յիշատակ է գլխատման սրբոյն Յովհաննու Մկրտչին»:

Հովհաննես Մկրտչի գլխատման տոնի օրը՝ Չատկից հաշված 7-րդ օրը, Հայոց Տոնացույց է մտել 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից, որը ավելի հին է քան Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի

¹ Ձեռ. № 4139, էջ 62բ-66բ:

² Ձեռ. № 979, էջ 362բ:

³ Ձեռ. № 179:

⁴ Ձեռ. № 3082, էջ 389բ:

⁵ Ձեռ. № 2092, էջ 225բ:

տվյալները, որտեղ ինչպես տեսանք Հովհաննես Մկրտչի գլխատման օրը գրվել է Օգոստոսի 29-ին: Հովհաննես Մկրտչի Գլխի Գյուտի օր են արձանագրել մի շարք Յայսմավուրքներ, այսպես 3082 թվահամարի ձեռագրում գրված է. «Նոր[ին] (Մեհեկանի) ԺԸ. Գիւտ Գլխոյն Յովհաննու Կարապետին Քրիստոսի (լուս. ԻԴ (Փետրվարի) (394ա):

179 թվահամարի ձեռագրում տրվում է հետևյալ ձևակերպումը. «ԺԸ (Մեհեկի) Գիւտ պատուական գլխոյն Յովհաննու Կարապետին և Մկրտչին (լուս. ԻԴ (Փետրվարի)»: Ուշագրավ է, որ 8179 թվահամարի Տոնացոյց-Յայսմավուրքը, որը դժբախտաբար կիսատ է, Աստուածածնից հետո եկող սրբերի շարքում գրել է. «Յիշատակ եւ գիւտ սրբոյ Գլխոյն Յովհաննու Մկրտչին Քրիստոսի», միաժամանակ շարադրանքում ավելացրել է. «Եւ կատարի տաւն Գիւտի պատուական եւ սուրբ գլխոյն Յովհաննու Մկրտչի Մեհեկի ԺԸ եւ ի Փեպրուարի ԻԴ...» (188ա): Այս ամսաթիվը ևս հունական Յայսմավուրքի ազդեցութունն է կրում, որը սակայն ըստ Մ. Ավգերյանի Գլխատուամն սրբոյն Յովհաննու Մկրտչի օրն էր: Այն նաև կատարել են Օգոստոսի 29-ին ինչպես հունական, այնպես էլ լատինական եկեղեցիներում:

Վերջապես 1323 թվահամարի ընդօրինակված Տոնացույցում, որը տոնական տարին տալիս, միաժամանակ սրբերի հիշատակի օրերի վրա ավելացնում է թե հուլյան, թե հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվեր, հաղորդում է մի ուշագրավ փաստ կապված Հովհաննես Մկրտչի օրերից մեկի հետ: Բերենք այդ բնագիրը, որտեղ Պենտեկոստից հաշված 12-րդ օրվա համար գրում է. «Սահմի է (7). Յովան սղ. կց.» իսկ լուսանցքում՝ «հինգշաբթի Յովհաննու Կարապետին) եւ Աթանազիէ հայրապետին. այս նշխարացն է» (էջ 252ա):

Նյութերի քննությունը ցույց է տալիս, որ մինչև 8-րդ դարի սկզբները Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետի տոների օրերը հայոց մեջ չէր առանձնացված և դասակարգված, այլ հիշատակում են «Յովհաննու Մկրտչի» կամ «Յիշատակ մեծին Յովհաննու» կամ «գլխատակ սրբոցն» ձևերով: Նրա երկու տոնի օրերը, այն է՝ Հունիսի 24 նախկին Ամանորեան-Նավասարդեան-Նոր պտուղոց օրերից մեկը և Օգոստոս 29 (= Սահմի 7 = 620-623 թթ.):

Հետագայում Յովհաննես Մկրտչի տոնի օրերը ստացան տարբեր անվանումներ՝ Ծննդեան, Գլխատման, Նշխարաց, Գիւտ Գլխոյն, որոնք թեև շատ հստակեցված չէին Բայց արտացոլում էին Հովհաննես Մկրտչի տոնական օրերի զարգացման ընթացքը: Հովհաննես Մկրտչի տոներից մեկը, որը կատարվում էր Զատիկից հետո եկող 7-րդ օրը առաջացավ 9-րդ - դարի 4-րդ քառորդին, իբրև գլխատման տոն, որը Գրիգոր Վկայասերի տոնացույցում տեղափոխվեց Օգոստոսի 29 հունական և լատինական ծեսի ազդեցութւյն տակ:

18-րդ դարում Սիմեոն Երևանցին հստակեցրեց Հովհաննես Մկրտչի տոների որակումները և դասակարգեց հետևյալ կերպ.

Քրիստոսի Ծննդեան և Յայտնութեան 8 օրերից հետո (Հունվար 14 և այլն) ընդունեց իբրև Հովհաննես Կարապետի Ծննդեան տօն, Զատիկից հետո եկող շաբաթ օրը (շաբթական) իբրև հիշատակ Հովհաննես Մկրտչի Գլխատման, Պենտեկոստից հետո եկող 12-րդ օրը (շաբթական). տօն Հովհաննես Կարապետի և Աթանազիների: Վերջապես Աստուածածնից հետո եկող 3-րդ կիրակիի հինգշաբթի օրը (շաբթական) տօն Հովհաննու Կարապետին և Յոթ արդարին:

Այս կարգավիճակով էլ այժմ տոնում է հայոց եկեղեցին Հովհաննես Մկրտչի կամ Կարապետի տոները:

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ ՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Սահակ կաթողիկոսը Երուսաղեմի Տոնացույցը թարգմանեց Հունարենից Հայերեն և մասամբ խմբագրեց, ինչպես տեսանք, մոտ 410-ական թվականների վերջերին - 420-ական թվականների սկզբներին և անվանվեց «Կանոնք (կամ կանոնադրութիւնք) ընթերցուածոց»:

Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը չմտավ այդ Տոնացույցի մեջ, թերևս նաև այն պատճառով, որ Հայոց քրիստոնեութւյն պատմութւյնը դեռևս գրված չէր: Այն տեղի ունեցավ 5-րդ դարի 20-40-ական թվականներին, երբ անկասկած Սահակ կաթողիկոսի պատվերով շարադրվեցին առանձին վարքերի և վկայաբանութւյնների ձևով երեք դպրութւյններ (գրքեր), ինչպես վկայել է «Բիւզանդարան Պատմութիւնք»-ի հեղինակը: Համառոտակի ասենք, որ առաջին դպրութւյնը Աբգարի թուղթն էր ավելացրած Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանութւյնը, որոնցից, ինչպես ցույց ենք տվել Աբգարի թուղթը ասորերենից Հայերեն թարգմանեցին Եզնիկ Կողբացին կամ Հովսեփ Պաղնացին կամ երկուսը միասին 416-419 թվականների սահմաններում: Իսկ Թադեոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանութւյնը գրեց Սամուել եպիսկոպոսը 420-423 թթ. քառամյակում: Երկրորդ դպրութւյնը՝ «Գիրք Գրիգորիսի» կամ «Ագաթանգեղայ Պատմութիւնք»-ը գրվեց 428-435 թթ. սահմաններում, ամենայն հավանականութւյնով Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից: Երրորդ դպրութւյնը՝ «Բիւզանդական պատմութիւնք»-ը՝ 435-445 թթ. միջև հավանաբար Մուշէ Տարոնացու կողմից: Ինչևէ թե՛ Գրիգորի վարքի, թե՛ Բիւզանդարան պատմութւյնների, թե՛ պատմիչների, թե՛ հետագայի հայոց հայրապետների և վարդապետների թղթերի և այլ նյութական հուշարձանների պատմութւյնների մեջ գտնում ենք բազմաբնույթ տեղեկութւյններ, որոնք հիմնավորում են, որ Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակը արդեն տոնվում էր, նրա գերեզմանը դարձել էր սրբատեղի, գտնված նշխարները վեր էին ածվել Սուրբ մասունքների, ինչպես նրան նվիրված Մատուռ-Եկեղեցիների, այնպես էլ՝ կաթողիկոսարանի: Գրիգոր Լուսավորչի դարձել էր սուրբ նահատակ Հայքում և Կովկասում Քրիստոնեութւյն հաղթարշավի ճանապարհին: Գրիգորիսի կամ Ավետարանի պատմութւյնի մեջ Գրիգոր Լուսավորչի դեռևս մահացած չէ: Գառնիկ անունով մի ճգնավոր տեսիլքի շնորհիվ գտնում է Գրիգորի նշխարները Դարանաղեաց գավառի Մանեայ այրք վայրում: Նա սրբի մասունքների մի մասը բերում և հողին է հանձնում Թորդանի եկեղեցում, իսկ մյուս մասը տարվում է կաթողիկոսարան, որտեղից մասունքների մի մասը հետագայում հասնում է Ջենոն կայսրին: Վերջապես նշխարներից տանում և թաղում են Բագարանի մատուռում, որը Գրիգոր Լուսավորչի անունն էր կրում: «Բիւզանդարան պատմութիւնք»-ի հեղինակն արդեն գիտի Թորդանի եկեղեցում Գրիգոր Լուսավորչի մասունքների թաղման մասին, ուստի այդ պատմութւյնը, եթե ոչ գրավոր ապա գոնե բանավոր հայտնի էր հոգևորականութւյն շրջանակներին, իսկ նրա գրավոր տարբերակը գրանցել է Մովսես Խորենացին:

«Բյուզանդարան Պատմութիւնք»-ի հավանական հեղինակ Մուշէ Տարոնացին գրում է. «Արդ այս տեղիք (խոսքը Տարոնի եկեղեցիների մասին է - Ռ. Վ.) վասն յառաջարկարգութեան կանոնաւ ի հայրապետացն եւ ի թագաւորացն պատուեալք լինէին, որպէս ի Դարանաղեաց գաւառին եկեղեցին Թորդանու պատուի վասն գերեզմանացն հայրապետին Գրիգորի եւ Արիտակէսի: Սոյնպէս եւ յիշատակս թագաւորին Տրդատայ թէ կամոք, թէ ակամայ, որ արժանի լեալ էր նախածանօթ ի Քրիստոս հաւատայ, վասն այսորիկ կամ եղեւ աշխարհին զնախնեաց

ժամանակին հարանաց եպիսկոպոսաց զայս տեղիս պատուել. ուր սորա եղևայն էին. զի սիրելի էր աշխարհին պատուել զառաջընծայն Քրիստոսի զթագաւորն իւրեանց Տրդատ նոյնպէս և զյառաջեպիսկոպոսն զնախավաստակն Գրիգորիս. սոյնպէս և ի գաւառն Այրարատեան զնախավայսն Քրիստոսի ուր Գայիանէն և Լուիսիմէն կային իւրեանց գործակցօք հանդերձ. սոյնպէս առաւել և զնախանկեղեցին»:

Վերոհիշյալ տեղեկութիւնները աներկբա ցույց են տալիս, որ Գրիգորի, Արիստակեսի և Տրդատի հիշատակները տոնել են Թորդանում, իսկ Գայանէին և Լուիսիմէին՝ Վաղարշապատում: Ուշագրավ վկայութիւններ է հայտնում Ղազար Փարպեցին: Նա գրում է, որ Ներսէս Կամսարականը, որի եղբորը պարսիկները գերի էին վերցրել, վշտահար հետևում էր պարսից զորքին, հուսալով որ կարող է ազատել նրան, Ղազար Փարպեցին շարունակում է. «Եւ մերձեալ որպէս թէ օթեւան միով ի սուրբ տեղի տան նահատակի Գրիգորի ի գեօղն որ անուանեալ կոչի Բագաւան և տեսեալ Կամսարական Ներսէսի գտեղին նահատակին Գրիգորի և յիշելով զտրտմակցութիւն սրբոյ ընդ վշտացեալս և զհամարձակութիւն սրբոյ առն Գրիգորի առ Աստուած, ձայն սաստիկ Բարբառոյ հանդերձ արտասուօք արձակեալ առ Աստուած աղաղակիալ ասելով. Տէր Գրիգոր, որ զսաստիկ մէջ ամբարշտութեանն մեղաց մերոց մերժեալ փարատեցեր յաշխարհէս Հայոց, փարատես և զիմ սաստիկ մէջ տրտմութեանս ի սրտէս և շնորհեա ինձ զանձկալի գեղբայր իմ տեսնել առողջ առ իս. քանզի հնարաւոր է Աստուծոյ ամենայն, և զքո խնդիր քաջ ախորժելով կամի լսել և կատարէ: Եւ այսպէս մեծաձայն բարբառով և ողբալով աղաղակեց Կամսարականն Ներսէս առ այլն Աստուծոյ Գրիգորիոս ոչ թէ բերանով բարբառէր, այլ սրտին աղաղակէր: Եւ նորա լուեալ՝ վաղվաղակի ասաց զՔրիստոս և Փրկչէն Աստուծոյ անդ և անդ հանեալ զկապեալն Հրահատ ի շրջափակ զգուշութենէ պահպանացն արձակէ խաղաղութեամբ առ սիրելի եղբայրն իւր և յաշխարհ»¹:

Պարզ է, որ Բագաւանում՝ Գրիգոր Լուսավորչի անունը կրող Մատուռում, նշել են նրա հիշատակի օրը: Գրիգոր Լուսավորչի տոնի օրվա քննութիւնը կկատարենք շարադրանքի ընթացքում:

Վահանանց պատերազմում նահատակվում է Սյունեաց սեպուհ Յազգը. «Մերձ ի տեղի սուրբ մատրանն առաքելանման նահատակին սրբոյն Գրիգորի, ի գեօղն որ կոչի Բագաւան, ի նահանգին Բագրեւանդ, ի լանջակողմն լերինն որ անուանի Նպատ, մոտ ի սուրբ տեղի մատրանն որպէս երկու քարընկեցօք: Եւ կատարեալ սրբոյ սիւնի սեպուհին Յազգ զընթացս նահատակութեան իւրոյ յամսեանն Հոռի, որ օր ԺԶ էր ամսոյն, և ամփոփեալ նշխարք նորա եղան ի սուրբ մատրանն Գրիգորի»²:

Ն. Ակինյանը իրավացիորեն գրում է. «Բագաւան Եփրատի վրա, շինուած էր և գիտենք Փաւստոսէն, թէ հոն. «ուստի բղխեալ հոսեն ակունք Եփրատա գետոյն», «յառաջու կայանքն էին մեծին Գրիգորի առաջնոյ, որում տեղեացն Ոսկիք կոչեն» ծաղկոտն գաւառի մեջ (Փաւստ. Զ. 16): Ուստի զարմանալի չէ, որ յետ մահուան նշխարները ամփոփուած Ըլլային Բագաւան»³:

Գրիգոր Լուսավորչի նշխարները պահվում էին նաև կաթողիկոսարանում և պատեհ առիթով օգտագործում ի բարօրութիւն ժողովրդի: Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Վարդանանց պատերազմին մասնակից Հայոց նախարարները, երբ 450 թ. վերադարձան Տիգրանից, նրանց դիմավորեցին «զասք պաշտօնէից Քրիստոսի բերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու խաչին և

1 Ղ. Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 139:
2 Աճ, էջ 140-141:
3 Տե՛ս Ն. Ակինյան, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տօնըը Նեոպոլիսի մոտ մարմարեայ տօնացոյցի՞ն վրայ, Մատենագրական հետազոտութիւններ, քննութիւն և բնագիր, հ. Ե, Վիեննա, 1953, էջ 27-28:

զնշխարս սրբոյն առաքելանման նահատակին Գրիգորի»¹:

Բացի այդ Վահան Մամիկոնյանը, երբ 486/7 թթ. վերադարձավ Պարսկաստանից, որպես ոչ միայն սպարապետ Հայոց, այլև մարզպան, նրան դիմավորեց Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը «պատուական նշանաւ խաչին և սուրբ նշխարօքն ճգնազգեաց նահատակին Գրիգորի»²:

Վերոհիշյալ վկայութիւնները ևս կասկած չեն թողնում, որ Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օր է եղել և այն կատարել են պարբերաբար, ինչպես ընդունված էր մյուս սրբերի համար:

Ն. Ակինյանը ճշմարտացի է, երբ գրում է, որ 5-րդ դարում «կար հայ սրտին մեջ Գրիգորի պաշտամունք»: Այնուհետև ավելացնում է. «Դժբախտաբար չունինք որ և է կուռան հաստատելու թե տարւոյն որ օրը սահմանուած էր Լուսավորչին յիշատակին, սակայն այն աներկբայելի է. թէ սուրբ մը, որ ունեն ի անուան նուիրուած եկեղեցին պետք է ունենար իր յիշատակին ձօնուած օր մ'ալ»: Նա անհավանական ենթադրութիւն է անում, այն է՝ «Հաւանօրէն այդ օրը կ'իյնար Նաւասարդեան տօներուն, ի Բագաւան աշխարհովքն կը հաւաքուէին Նաւասարդի առաջին օրերուն տօնախմբելու Յովաննու Մկրտչին յիշատակը. անշուշտ այս առիթով կը տօնուէր նաև Հայոց Լուսավորչի յիշատակը»³:

Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը յուրաքանչյուր տարի ստույգ որոշելու համար բարբախտաբար կովաններ կան: Դա Հովհան Մանդակունու խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի և Ստեփանոս Սյունեցու տվյալներն են, որոնք կքննենք փոքր ինչ հետո:

6-րդ դարի և 7-րդ դարի սկզբների բնագրերում ևս ընդգծվել են Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը շեշտադրված բնորոշումներով: Այսպես, 550-ական թվականների սկզբներին գրած Ներսես կաթողիկոսի և Ներշապուհ եպիսկոպոսի կանոնական թղթում, այն է՝ «... թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց» կիրառվել են հետևյալ արտահայտութիւնները.

1. «ԼԸ... և երիցս երանեալն քաջ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս...»:
2. «ԽԴ... ընկալեալ ի քաջ նահատակին՝ ի տեառնէն Գրիգորէ...»⁴: Վրթանես Քերթովի թղթերում (604-607 թթ.) տեղ են գտել համարժեք բնորոշումներ, այն է՝ 1. «... Երանելի նահատակն Քրիստոսի և Հայր մեր Գրիգորիոս»: 2. «... և ի քաջ նահատակէն տեառն Գրիգորէ...»⁵:

Հովհաննես Գաբեղենացի կաթողիկոսի թղթում ևս առակա են այդ բնորոշումները: Դեռ ավելին Հովհաննես կաթողիկոսի ժամանակ, ինչպես վկայել է Աղուանից պատմութիւնի հեղինակ Մովսեսը, Գրիգորի նշխարների մի մասը տեղափոխել են Աղուանք, որը հիմնավորում է Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի տարածումը: Ուշագրավ են «Գիրք թղթոց»-ի և Սեբեոսի տեղեկութիւնները Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ նոր եկեղեցիներ կառուցելու մասին: Ըստ այդ բնագրերի մինչև 572 թ. ապստամբութիւնը Դվինում կար Գրիգորի անվամբ փայտաշեն եկեղեցի, որն ապստամբութիւնի ժամանակ այրեցին, իսկ 607-617 թթ. սահմաններում Սմբատ Բագրատունու ծախսերով կառուցվում է քարաշեն եկեղեցի՝ ոչնչացված եկեղեցու տեղը: Սեբեոսը տեղեկացնում է նաև, որ Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի ազդեցութիւն տակ Ներսես Տայեցի

1 Աճ, էջ 55:
2 Աճ, էջ 27:
3 Տե՛ս Ն. Ակինյան, Աշխ. աշխ., Աճ, էջ 28:
4 Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, հ. Ա., էջ 393 և 402:
5 Տե՛ս Գրիք թղթոց, էջ 93, 112-113 և 138:

կաթողիկոսը կառուցել է տալիս Զվարթնոցը 649-661 թթ. սահմաններում որոշ ընդհատումներով և նրա հիմքերի մեջ դրել են սուրբ Գրիգորի նշխարներից:

Անցնենք Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրվա հարցին:

Գրիգոր Լուսավորչի տոնի կատարման ապացույցը նրա վարքն է. այն է՝ Գիրք Գրիգորիսի կամ Ագաթանգեղայ՝ Ավետարանի պատմությունը: Սակայն նրա վարքում հասկանալի պատճառով, իսկ վաղ շրջանի մյուս սկզբնաղբյուրներում նշումներ չեն պահպանվել Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրվա կապակցությամբ, թեև նրա տոնը կատարել են 420-ական թվականներից, եթե ոչ ավելի վաղ, Մարտի 9-ին՝ նախապես իբրև անշարժ տոն: Դրա հիմնավորումը քողարկված ձևով գտնում ենք տոնական տարվա կտրվածքում, երբ Հովհան Մանդակունին կանոնեց Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը այս անգամ իբրև շարժական տոն, որի մասին քիչ հետո: Հիշյալ նկատումներից ելնելով կարծում ենք, որ մինչև 480-ական թվականները Գրիգոր Լուսավորչի օրը նշվել է Մարտի 9-ի կանոնի տակ, երբ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի Սահակյան տարբերակում այդ օրը տոնվում էր «Քառասնից և այլոց մատիրոսաց» հիշատակը: Այս տարբերակը մենք գերադասում ենք նաև հետևյալ պատճառով: Երբ Հովհան Մանդակունին Մեծ Պահլավի շրջանի շաբաթ օրերին սահմանեց Թեոդորոս գորավարի, Կյուրեղ և Հովհաննես Երուսաղեմցիների, Սերաստիայի քառասուն վկաների, որից հետո Գրիգոր Լուսավորչինը կողք կողքի, փաստորեն տոնացույցային տարվա այն հատվածում, երբ վերոհիշյալ սրբերի տոները կատարվել էին անշարժ տոնական օրերով և նույնիսկ այդ տոները շարժականի վերածվելուց հետո էլ որոշակի հաճախականությամբ համընկնում էին նախկին անշարժ օրերի հետ:

480-ական թվականներին, ինչպես տեսաք, Հովհան Մանդակունին խմբագրեց Հայոց Տոնացույցը, այն է՝ «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը, Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը կանոնեց Մեծ Պահլավի կամ Աղուհացից օրերում՝ հինգերորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ կամ Զատիկից ետ հաշված 16-րդ օրը: Այն Զատիկի շարժական լինելու հետևանքով ընկնում էր Մարտ 1 - Ապրիլ 10-ի ամսաթվերից մեկում նայած տարի: Բերենք մեզ հասած որոշ վկայություններ: Վենետիկի 285 թվահամարի գրչագիրը, որը «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի Հովհան Մանդակունու կամ 2-րդ խմբագրության ուշ ընդօրինակություն է, Մեծ Պահլավի հինգերորդ կիրակիից հետո արձանագրել է. «Շաբաթ. Սրբոյն Գրիգորի...»¹:

Երևանի 5356 թվահամարի ձեռագրում, որը նույնպես «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 2-րդ խմբագրության ուշ շրջանի տարբերակ է, գրված է. «Վեցերորդ շաբաթու. Սրբոյն Գրիգորի շարչա[ր]անաց եւ Վիրապընկեց [ա]ռնելոյ...: Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի եւ այս կանոն կատարի...»²:

Ագաթանգեղոսի Պատմության 620-623 թթ. կատարած ընդարձակ խմբագրության ընդօրինակությունների մեջ գտնում ենք հետևյալ սահմանումները.

1. «Հինգերորդ շաբաթ աւրն. վկայաբանութիւն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին, որ վկայեաց առաջի Տրդատայ թագաւորին»:

2. «Վեցերորդ շաբաթ աւրն. Յիշատակ է սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի յԱգաթանգեղայ պատմութենէն»: 1-ին տարբերակը ավելի մոտ է Հովհան Մանդակունու կանոնքին:

Վերոհիշյալ կանոնի տարբեր խմբագրությունները հակասություններ չեն, այլ հաշվման արդյունք: Այն հեղինակները, որոնք հաշվել են Բուն Բարեկենդանից հինգերորդ կիրակիից հետո արձանագրել են «Հինգերորդ շաբաթ աւրն», այսինքն հինգերորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ են դրել Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը: Իսկ այն գրիչները, որոնք ձևակերպել են

¹ Ս. Ծեմճեւյան, Աշխ. աշխ. էջ 545-606:
² Ձեռ. № 5356, էջ 146բ-151ա:

«Վեցերորդ շաբաթ աւրն», նկատի են ունեցել Բուն Բարեկենդանի 6-րդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը:

Ստեփանոս Սյունեցին Աղուհացից օրերի քննության կապակցությամբ անդրադարձել է Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ թագավորի տոնական օրվան, որը ըստ նրա կատարել են Մեծ Պահլավի օրերին, այսինքն՝ Բուն Բարեկենդանից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը: Նա կողմնակիորեն հիմնավորում է Հովհան Մանդակունու կանոնը և վերոհիշյալ վկայությունների վավերականությունը 8-րդ դարից առաջ ընկնող ժամանակահատվածի համար:

Բերենք Ստեփանոս Սյունեցու տեղեկությունը: Նա գրում է. «Եւ ապա զկնի զքառասներորդ զպահսն հրամայեաց պահել, որպէս Իսրայելեանքն այն, զելիցն զփրկութիւնն ի փարաւոնի, կամ զնինուեացուցն՝ որ դարձան և ապրեցան: Արդ մինչ առաջին մեք զայս պահեցաք, դուք Սեղբեստրոսի և Կոստանդիանոսի տաւնք կատարեիք, և Կոստանդիանոս զիւր լուսաւորութեան աւուրս պահէր և տաւն Գրիգորի և Տրդատայ տաւնէր. քառասուն և չորս ամ Հոռով և Եգիպտոս պահեցին ընդ մեզ և ընդ ձեզ, և մինչև ցայժմ Ասորիք պինդ պահեն: Իսկ անաւրէն Մարկիանոս զսրբոյ Կոստանդիանոսի լուսաւորութեան աւուրցն զպահսն եբարձ, և պանդրուտոյ կարգեաց հակառակ այնմ և փոխանակ այնմ շաբաթու պանիր ուտելոյ, զքառասներորդ պահսն զամենայն ապականեաց»¹:

Այսպիսով վերոհիշյալ վկայությունները ցույց են տալիս, որ Հովհան Մանդակունու խմբագրած «Կանոնք ընթերցուածոց»-ից սկսած կանոնվել է Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ թագավորի առաջին և հնագույն շարժական տոնական օրը, որը Բուն Բարեկենդանից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթն էր: Այն ակնհայտորեն շարժական տոն էր, քանի որ կապվում էր Զատիկի հետ, իսկ վերջինս տեղաշարժվել է Մարտի 22-ից Ապրիլ 25-ը՝ 35 օրվա սահմաններում, ուստի Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ թագավորի հիշատակի օրը կատարվել է Մարտի 1- Ապրիլ 10-ն ընկած ամսաթվերից մեկում նայած տարի:

Ստանալով Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ թագավորի տոնական օրվա հուլյան ամսաթվերը, կարծում ենք դժվար չէ պատասխանել նաև այն հարցին, թե ինչու է նրանց առաջին տոնը դրվել տոնացույցային տարվա այդ հատվածում: Արամազդի և Անահիտի տոները, ինչպես տեսանք, կատարվել են Մարտի 20-ին և Ապրիլի սկզբներին, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի շարժական տոնը եղել է Մարտի 1 - Ապրիլ 10-ի սահմաններում: Դժվար չէ հետևեցնել, որ հեթանոսական տոները վեր են ածել քրիստոնեականի և Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ թագավորի տոները պետք է մոռացության տալին Արամազդի և Անահիտի հետ կապված տոնական հուշերի մնացորդները:

Հայոց 325 թվականից (= 876/7 թթ.) սկսած Տոնացույցում Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի նոր օրեր ավելացան և մեկը մյուսից տարբերակելու համար ստացան տարբեր անվանումներ - որակումներ: Ուշ շրջանում ընդօրինակված տոնացույցերի խմբագրություններից հայտնի է, որ վաղ շրջանում տոնվող միակ օրը պահպանվեց, թեև, ինչպես կտեսնենք, տրվել են զանազան որակումներ, ինչպես և նրանից առանձնացավ Տրդատ թագավորի հիշատակի օրը: Հոգեգալստից հաշված 14-րդ օրը շաբաթվա կանոնի տակ դրվեց Գրիգոր Լուսավորչի Ելն ի Վիրապէն տոնը, իսկ Հոգեգալստից հաշված 28-րդ օրը, նույնպես շաբաթվա կանոնի տակ նշվեց Գրիգոր Լուսավորչի նշխարաց գյուտի հիշատակը: Մեզ հասած հնագույն բնագրերում Խառնաշփոթ է Բուն Բարեկենդանից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրվա Գրիգոր Լուսավորչի տոնի որակման հետ կապված: Այդ կանոնի տակ են դնում մի կողմից ընդհանրապես Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օրը, որը հասկանալի է և գալիս է վաղ շրջանից, մյուս դեպքում տալիս են նոր որակումներ, այն է՝ Ելն ի Վիրապէն, Մուտն ի Վիրապէն, չարչարանքն, Գիւտ նշխարաց ի

¹ Տե՛ս Գրիք թղթոց, էջ 334:

Կոստանդնուպոլիս, ոչ միայն առանձին, այլև դրանց տարբեր խմբավորումներով: Դեռ ավելին Գիւտ նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս պատմութիւնը շարադրելիս Գրիգոր Լուսավորչի հին տոնի սկզբնավորումը թյուրիմացաբար կապում են Գեորգ Գառնեցի կաթողիկոսի և Աշոտ Բագրատունու ժամանակի հետ: Այսպես, ըստ մի ճառընտիրի տվյալների՝ «եւ իրագործեցան ասացեալքս ի քառասնորդսն մեծի պասեքի, ի հինգերորդում շաբաթուն: Ի ժամանակս Տեառն Գէորգայ Հայոց կաթողիկոսի և Աշոտոյ բարեպաշտի՝ կարգեցան տօն սրբոյն Գրիգորի»: Նույն բնագրի մեկ այլ տարբերակ գտնում ենք Փարիզի 178 թվահամարի գրչագրում, այն է՝ «... եւ իրագործեցան ասացեալքս ի քառասնորդսն մեծի Պասեքի ի հինգերորդումն շաբաթուն, ի ժամանակս Տեառն Գեորգայ Հայոց կաթողիկոսի եւ Աշոտոյ Բարեպաշտի» (ՄԸ համարի տակ):

Գրիգոր Լուսավորչի հին տոնի վերագրելը հիշյալ հեղինակներին և ժամանակին ակնհայտ թյուրիմացութիւն է: Սակայն այդ տեղեկութիւնը ցույց է տալիս Գրիգոր Լուսավորչի նոր տոնական օրերի ստեղծման ժամանակը: Հարկ է նշել, որ ուշ շրջանում «Գիւտ նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս»-ը դրել են հիշյալ կանոնի տակ «Մուտն ի Վիրապէն» կամ «չարչարանաց»-ի հետ համատեղ: Այն հասկանալի է դարձնում վերոհիշյալ բնագրի սխալի աղբյուրը:

10-րդ դարով թվագրվող իրարից անկախ երկու բնագրերի, ինչպես և ուշ շրջանի սկզբնաղբյուրների տվյալների Գրիգոր Լուսավորչի տոնների համար տալիս են Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթվեր, որոնք են՝ Սահմի 15, Սահմի 10 և Տրէ 10: Հայոց տոնացույցային եղանակը հնարավորութիւն է ընձեռում վերոհիշյալ ամսաթվերի վերլուծութեան հիման վրա լուծել Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերի և նրանց նոր որակումների ծագման ու բացահայտման հետ կապված հարցերը: Անցնենք այդ ամսաթվերի քննութեանը: Վենետիկի 169 թվահամարի գրչագրում, որը «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 3-րդ խմբագրութեան 10-րդ դարի վերջի ընդօրինակութիւն է. «Ի հինգերորդ շաբաթու քառասնորդաց»-ի ուրբաթ օրվանից հետո, այսինքն շաբաթի կանոնը սահմանել է. «Սահմի ամսոյ որ աւր ժե. Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն...»¹:

Նկատելի է, որ հիշյալ կանոնը դրվել է Գրիգոր Լուսավորչի Հին տոնի տեղը, բայց որակվել է «Ելն ի Վիրապէն» անվամբ: Մինչդեռ Հայոց տոնացույցերի բոլոր խմբագրութիւնները «Ելն ի Վիրապէն» տոնը դրել են Հոգեգալստից հաշված 14-րդ օրը, շաբաթի կանոնի տակ: Թերևս մտածենք, որ «Ելն ի Վիրապէն»-ը նախապես դրվել է Գրիգոր Լուսավորչի հին տոնի տեղը, իսկ հետագայում տեղափոխվել տոնացույցի հիշյալ տեղը: Այս տարբերակը նույնպես բացառելի է: Բանն այն է, որ հիշյալ գրչագրի մեջ վկայված մյուս տոնի ամսաթվերով, ինչպես ցույց ենք տվել, ընդօրինակութիւնը թվագրվում է 994 թվականով, իսկ նրա նախագաղափար գրչագիրը՝ 9-րդ դարի վերջով: Հասկանալի է, որ «Ելն ի Վիրապէն»-ը դնելով Գրիգոր Լուսավորչի հին տոնի տեղը և ունենալով Սահմի 15-ը պետք է ստանանք, ըստ Հայոց տոնացույցային եղանակի, 9-10-րդ դարերի կամ ավելի վաղ տարիներ, մինչդեռ գտնում ենք 1231 թվականը, որպես այդ տոնի կատարման ամենավաղ տարի, որը կրկին հակասում է գրչագրի թվագրմանը: Ուշագրավ է Հայոց շարժական տոմարի Սահմի 1-ը 900-1000 թթ. սահմաններում համարելի է հուլիս 14 - Մայիս 20-ին, Սահմի 15-ը համարժեք է հունիս 28 - Մայիս 24-ին, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի հին տոնը նույն ժամանակ ընկել է Ապրիլ 16 - Մարտ 7-ի միջև նայած տարի և Սահմի ամսին չի համապատասխանել: Այստեղից ևս ակնհայտ է, որ Սահմի 15-ը չէր կարող լինել Գրիգոր Լուսավորչի հին տոնի օրը, մանավանդ Սահմի 15-ը ընկնում էր Հոգեգալստից հաշված 14-րդ օրվա սահմաններում, որը հուլյան տոմարով եղել է հունիս 20 - Մայիս 13-ի միջև նայած տարի: Այժմ տեղադրենք Սահմի 15-ը Պենտեկոստեից հաշված 14-րդ օրը և տեսնենք ինչ արդյունքներ է տալիս «Հայոց տոնացույց» ծրագիրը, այն է՝

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Շաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Շաբաթվա օր
977	6	9	7	426	3	15	7
991	6	6	7	440	3	15	7
1005	6	2	7	454	3	15	7
1019	5	30	7	468	3	15	7

Հաշվումները ևս ցույց են տալիս, որ Ելն ի Վիրապէն տոնը կատարվել է Հոգեգալստից հաշված 14-րդ օրը, շաբաթ: Հետևությունը պարզ է, Վենետիկի 169 թվահամարի գրչագրի ընդօրինակողը փորձել է Գրիգոր Լուսավորչի հին տոնի տեղը տեղափոխել «Ելն ի Վիրապէն»-ը՝ ընդմիջարկելով նոր տոնի կանոնը: Հասկանալի է դառնում, որ 876/7 թթ. սահմանած նոր տոններից մեկը եղել է «Ելն ի Վիրապէն»-ը, որը 10-րդ դարի վերջին փորձել են տեղափոխել հնագույն տոնի տեղը:

Գրիգոր Լուսավորչի «Ելն ի Վիրապէն» տոնի կատարման՝ նրա սահմանումից հետո ավելի քան 50 տարի հետո, լավագույն ապացույցը Թովմա Արծրունու շարունակողի տեղեկութիւնն է, որն ունի Հայոց շարժական տոմարի Սահմի 10-ի նշումը: Բերենք Անանուն Ածրունու ուշագրավ հավաստումները, որը թվագրելուց հետո, նրանց արժեքները բացառիկ են դառնում, ոչ միայն տոնական, այլ պատմական մի շարք տեսանկյուններով: «Յաղագս մեծի պատերազմին ընդ առնն [= Մուֆլիհ - Թ. Վ.] արաբացոյ ի դուռնս մայրաքաղաքին Դուռնայ, եւ որ ինչ գործք քաջութեան, մեծի արքային Հայոց Գագկայ, եւ որ ինչ յաղթութեանն գործք» վերնագիրը կրող 10-րդ հատվածում կարդում ենք. «Եւ որպէս ի վեր անդ պատմեցաք վասն անիշխան լինելո երկրին Պարսից, ըստ գրեցելումն թէ «դատաւոր ոչ գոյր Իսրայէլի», և իւրաքանչյուր ոք զիւր միտս հաճէր: Ի սոյն ժամանակս այր մի արաբացի ազգաւ, այր հմուտ պատերազմաց և գործոց զինուորութեան. սա կոկոզավիզ ամբարտաւանութեամբ յինքն հայեցեալ՝ կարծեաց ինքնազուլիս լինել: Ուստի և զօր գումարեալ յանկարծօրէն թեւակոխեաց անցանել ընդ Գողթնաստան և ընդ աւանն Նախճաւան, զբռնամբ ածեալ և զգօրս Շարուրն կոչեցեալ գաւառի, գայ հասանէ մինչև ցմեծ մայրաքաղաքն Դուռն, և վաղվաղակի հարկապահանջս և ոստիկանս առաքեալ յԱյրարատեան գաւառ և մինչև ցԱրագածն կոչեցեալ ոտն, որ է բաժին կալուածոց Աբասայ որդւոյ Սմբատայ՝ ընդ իւրումն նուաճէ իշխանութեամբ: Եւ քանզի Աբաս ոչ կարողանայր ի դիմի հարկանել բռնացելոյն ի վերայ ինքնեան՝ ձայն արկանէ յարքայ և ձեռն հրեշտակաց և հրովարտակաց, զի եկեալ փրկեսցէ գնա ի հարկապահանջ բռնութեանցն հինից. և արքայի յիշեալ զգութ արեան հարազատութեանն՝ եւ գնաց զօրօք բազմօք զհարազատին խնդրել զքէն վրիժուց:

Իսկ Աբաս որդին Սմբատայ հպարտացեալ գայ իջանէ ի դաշտն Վաղարշապատ քաղաքի, կամեցեալ յառաջագոյն քան զգալուստն մեծի թագաւորին Հայոց Գագկայ անձինն ինչ ստանալ պարծանս: Իսկ այրն այլապի քանզի գիտէր գնմանէ, թէ ոչ է հմուտ պատերազմաց՝ ելեալ հասանէ ի վերայ նորա սակաւ զօրօք և հարեալ գնա ի փախուստ դարձուցանէ: Մաշեալ ի սուր սուսերի ի զօրացն նոցա արս իբրև ն, և առեալ զկապուտ զօրացն և զբնակչաց երկրին և հրձիգ արարեալ զաշխարհն ամենայն՝ դառնայ ի քաղաքն մեծաւ յաղթութեամբ և բազում աւարաւ: Եւ Աբաս այնուհետև փախստեայ եղեայ մագապուրծ անկանի յաշխարհն Վրաց: Եւ արքայի լուեալ զգոյժ աղաղակիս այսորիկ՝ վաղվաղակի հասանէ ի դուռն Դուռնայ զեզր գետոյն Երասխայ, հանդէպ վիրապին սրբոյ, յորմէ կրեալ մեծն սուրբն Գրիգորիոս լուսաւորեաց զՀայաստան աշխարհս: Իսկ այլազգին յորժամ ետես զբանակ արքային մեծի սփռեալ առ լերամբն Գինոյ կոչեցեալ բլեր, որ արդարև անուն բլակին մարգարէաբար, իբրու յանապակ գինոյ գմայ-

¹ Վենետիկի 169 թվահամարի բնագիր, էջ 116ա, տե՛ս Ս. Մեմենյան, Ազգ. աշխ., էջ 567-588:

լեալ ուրախ արար զարքայ յիւրումն սահմանեալ վայրի, որ թէպէտ և ի բարձանս առեալ զչնորճ յաղթութեանն, բարեխօսութեամբ սուրբ Լուսաւորչին, որոյ և իւր իսկ տօնախմբիւր յիշատակ յամսեանն սահմի, որ օր ժ էր ամսոյն, սակայն և բլուրն շնորհս ունելով՝ ոչ ունայնանայ ի գովեստից աստի պատմութեանցս, և այնուհետև առն ամբարշտի զօր գումարեալ արս իբրև ժԳՌ դիմէ ի վերայ արքայի, գունակ այլոց ոմանց զնա կարծելով, և մինչդեռ արեգակն յերրորդ ժամուն արփիաթև էր զկամարն երկնի, և դեռ ընթեռնոյր Աւետարանն սուրբ՝ գայ ոմն ի սուրհանդակաց և ասէ. «ընդ էր ձիգ և յաւէժ աղօթէ տէր իմ արքայ, և ահա ճակատ այլազգեացն մերձեցաւ ի բանակ սրբութեան տեառն»: Եւ արքայ այնուհետև կայիւն սրտիւ և հեղահամբոյր քաջութեամբ ոչ զաչս և ոչ զբարբառ առ ազդողն ամբառնայ, այլ կատարեալ գսովորական աղօթսն, իմացեալ զիմաստնոյն թէ, «տեառն է պատերազմ, և թէ «տէր ամբարտաւանից հակառակ կայ, և տայ զչնորհան խոնարհացն»:

Յայնժամ արքայ վառեալ ի գէն և ի զարդ արիական քաջութեան, առեալ զզօրսն զնդին հաւատացելոց, հանդարտ յառաջ մատուցեալ՝ գունդս գունդս պատշաճաբար յօրին է զիւրոյ ճակատուն. և ապա այնուհետև սուսերամերկացն հայլք զմիմեամբք խառնեցան, և ճայթմունք և թնդիւնք և փայլատակմունք իբրև յամպոց ի վայր թափեալ երևեցան, և ահագին օրա սկսաւ լինել: Յայնժամ ի վերին օգնականութենէն զօրացեալ լինէր արքայ իւրականն զօրօք, մանաւանդ զի և սուրբ հայրապետին Հայոց մեծն Եղիսէ. ելեալի կատարս բլերն Գինոյ հանդերձ քահանայական դասիւքն, հանգոյն սրբոյն Ներսէսի անխոնարհելի ունելով զձեռս, մինչև պարտեցաւ երկրորդն Աղամէկ ուստի և գունդ զնդիւ անցեալ զօրացն Հայոց՝ գայ պատահէ արքայ զմիջոցաւ ռազմին այլազգեաց, յորում էին արք հետևակք ըմբշամարտ զինակրաց իբրև զօրք հազարք. որոց ի դիմի հարեալ արքայի, իբրև կայծակն ընդ եղէզն հարեալ՝ այնպէս խորտակեաց զռազմաց զօրուն այլազգեաց. և այնուհետև բազմութիւն դիակացն յերկիր անկելոցն էին թանձրացեալք ի վերայ երեսաց դաշտին իբրև զօրայս անդուր լիոյ յաւուրս հնձոց. ուստի և ընդ սրախողխողսն և ընդ գետավէժսն սատակեցան արք իբրև ԸՌ, և զբազումս ի նոցանէ ձերբակալս արարեալ, զոմանս շղթայակապս յղէ յանառն Դարիւնս: Իսկ արանց երկերիւր աւելի կամ պակաս զարիւնս անձանցն պարգևս նոցունց շնորհէ. և հրամայէ արձակել, զի երթեալ ի քաղաքն պատմեսցեն զոր տեսին: Եւ ինքն արքայ աճապարեալ անցանէ ընդ գետն Երախ, կամելով հերձիգ առնել զքաղաքն ծագէ ի ծագ, և զաշխարհն շուրջանակի, մինչև ծերք քաղաքին անկան առ ոտս նորա խնդրեն զխաղաղութիւն, տալով հարկս և պատանդս. զոր առեալ արքայ դառնայ խաղաղությամբ յամուրն Դարիւնս, բարձեալ զգէն և զասպազէն առն և ձիոյ զօրացն այլազգեաց այնչափ բազմութեամբ, և ի բազմու աւարառուաց իւրոցն զօրաց ոչ-ինչ տուժէ արքայ յումեքէ, այլ հրամայի հանդէպ երեսաց տանել զինչև շահեցաւ»¹:

Վերոհիշյալ տեղեկութիւններէն պարզ դարձավ, որ Գագիկ Արծրունին Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի Վիրապէն տոնը կատարել է Հայոց շարժական տոմարի Սահմի 10-ին, միաժամանակ վերոհիշյալ քննութիւնից և Հայոց տոնացույցերը խմբագրութիւններէն հայտնի է, որ այդ տոնը Պենտեկոստից հաշված 14-րդ օրն էր, շաբաթ, ուստի ըստ «Հայոց տոնացույց»-ի հաշվումների ստանում ենք.

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբաթվա օր
933	6	15	7	382	3	10	7
947	6	12	7	396	3	10	7

¹ Տե՛ս Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ե., 1985, էջ 464-468:

961	6	8	7	410	3	10	7
975	6	5	7	424	3	10	7
989	6	1	7	438	3	10	7
1003	5	29	7	452	3	10	7

Հաշվարկված տարիներից ընդունելին 933 թվականն է համարժեք Հայոց 382 թվականին, իսկ տոնի օրը Հունիս 15-ը զուգադրելի Սահմի 10-ին, որովհետև հաջորդ տոնի կատարման օրը, այն է՝ 947 թվականին Գագիկ Արծրունին արդեն մահացած էր, որից բազարատունեաց Աբբաս թագավորն օգնութիւն է խնդրել Ատրպատականի Մուֆլիհ ամիրայից եկած վտանգի առաջն ատնելու և Գագիկ Արծրունին հաղթել է նրան 933 թվականի Հունիս 15-ին: Երուսաղեմի 121 թվահամարի գրչագրի 2-րդ մասում, որը «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի 3-րդ խմբագրութեան ընդօրինակութիւն է կատարված Հայոց ՈՒԱ թվականին (= 1192/3 թթ.) առկա է հետևյալ տեղեկութիւնը. «Սահմի Ժ. Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի Վիրապէն ի վեցերորդում շաբաթի...»: Այստեղ ևս Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի Վիրապէն տոնը դրվել է Զատիկից ետ հաշված 16-րդ օրը, շաբաթ և կանոնվել է Սահմի 10-ի տակ: Այն քննութիւնը, որ կատարեցինք Սահմի 15-ի համար վերաբերում է նաև Սահմի 10-ին: Ավելացնենք նաև, որ «Ելն ի Վիրապէն» տոնը տեղս. լրելով Զատիկից ետ հաշված 16-րդ օրը և համարելով Սահմի 10-ին, ըստ «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումների, ստանում ենք հետևյալ տարեթիվերը՝ 1187 թ. 1201 թ. և 1212 թ., որոնցից վերջին երկուսը ընկնում են նոյնիսկ ձեռագրի ընդօրինակման հիշատակարանի տարեթիվից ավելի ետ: Պարզ է, որ Երուսաղեմի 121 թվահամարի ընդօրինակութիւնը կատարվել է 10-րդ դարի նախագաղափար գրչագրից, որովհետև Սահմի 10-ին է եղել «Ելն ի Վիրապէն» տոնը միայն այդ ժամանակ՝ Պենտեկոստից հաշված 14-րդ օրը: Այդ նախագաղափար գրչագրում, ինչպես Վենետիկի 169 թվահամարի ձեռագրում (միայն Սահմի 15-ի նշումով) փորձ է արվել հիշյալ տոնի օրը տեղադրել հին տոնի տեղը կամ պարզապես ընդմիջարկութիւն է:

Ասենք նաև, որ Սահմի 10-ն անցել է հետագայում ընդօրինակված ձառոցների, Տոնացույցերի և Յայնամուրքների խմբագրութիւններին, վեր է ածվել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվի և ստացել հուլյան տոմարի այլ համարժեք, որոնց տվյալները կներկայացնենք քիչ հետո:

Ինչ վերաբերում է Տրէ 10-ին, ապա նրա հնագույն հիշատակութիւնը գտնում ենք 832 թվահամարի գրչագրում, որը Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվային կարգով գրված ձառոց է: Այնտեղ կարդում ենք. «Տրէի Ժ. Գիւտ ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի եւ այս կանոն կատարի...»¹:

Տրէ 10-ը նախապես եղել է Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվ, որն առաջացել է տոնացույցային ճանապարհով, երբ Գրիգոր Լուսավորչի նշխարաց գյուտի հիշատակը սկսել են տոնել Հոգեգալստից հաշված 28-րդ օրը, շաբաթվա կանոնի տակ: Այն հետագայում է վերածվել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվի, որովհետև Հայոց անշարժ տոմարի Տրէ 10-ին (= Նոյեմբեր 18) երբևէ չի կատարվել Գրիգոր Լուսավորչի նշխարաների գյուտի հիշատակը:

Հայոց շարժական տոմարի Տրէ 10-ի և Հոգեգալստից հաշված 28-րդ օրվա համադրմամբ գտնենք Գրիգոր Լուսավորչի նշխարաց գյուտի հիշատակի օրվա կատարման տարիները: «Հայոց տոնացույց» ծրագրի հաշվումները տալիս են հետևյալ արդյունքները.

¹ Ձեռ. № 832, էջ 37ա-38բ:

Ներկա թվական	Հուլյան ամիս	Հուլյան ամսաթիվ	Ծաբարթվա օր	Հայոց թվական	Հայոց ամիս	Հայոց ամսաթիվ	Ծաբարթվա օր
1001	6	28	7	450	4	10	7
1015	6	25	7	464	4	10	7
1043	6	18	7	492	4	10	7

Հաշվումները ցույց են տալիս, որ Տրէ 10-ը իբրև Գրիգոր Լուսավորչի նշխարաց գյուտի հիշատակի օր առաջացել է 11-րդ դարի 1-ին կեսի հիշյալ տարեթվերին և 832 թվահամարի գրչագրի ընդօրնակողն իր նյութերը քաղել է այդ ժամանակվա հավանաբար մի ճաշոցից կամ Տոնացույցից և վեր է ածել հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի: Պարզ է, որ Գրիգոր Լուսավորչի նշխարաց գյուտի հիշատակի օրը առաջացել է ավելի վաղ քան նա կստանար հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ: Այդ տոնի սկզբնավորումը ևս կապվում է 9-րդ դարի 4-րդ քառորդի կամ 10-րդ դարի սկզբների հետ:

Այսպիսով Գրիգոր Լուսավորչի տոների կապակցությամբ վաղ շրջանում գրանցված ամսաթվերի վերլուծությունը հատկապես տոների տարիների բացահայտումը, ինչպես վերը բերված բնագրերի նշումները, ցույց են տալիս, որ Տոնացույցում Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված նոր տոներ առաջացան 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին՝ Գեորգ Գառնեցու և Աշոտ Բագրատունու ժամանակ: Այդ տոներին, ինչպես և հնին, տրվեցին անվանումներ-որակումներ իրարից զանազանելու համար: Վերջապես Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված հիշյալ երեք տոնական օրերը, ըստ տոնացույցային տարվա կտրվածքի, կրել են հետևյալ անվանումները, այն է՝ Բուն Բարեկենդանից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը ստացել է «Մուտն ի Վիրապն» կամ «չարչարանաց» որակումը, Պենտեկոստից հաշված 14-րդ օրը՝ «Ելն ի Վիրապէն», իսկ Պենտեկոստից հաշված 28-րդ օրը՝ «Գիւտ նշխարաց»:

Բերենք դրանց հաստատող տեղեկություններ, որոնք հայտնի են հետագա բնագրերից, ըստ տոնացույցային կարգի՝ առանձին-առանձին և տեսնենք ինչ խմբագրությունների են ենթարկվել այդ տոները պատմական կտրվածքով: Սկսենք հնագույն տոնից վկայակոչելով ճաշոցների, Տոնացույցների և Յայսմավորքների խմբագրությունների տվյալները:

Ատոմ Վարագեցու Հոռոմագիրի խմբագրության մեջ, որին կցվել է, նաև հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերի կարգով գրված ճաշոց, գտնում ենք հետևյալ գրանցումը. «Վեցերորդ շաբաթուն. Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի: Ի Տրէ է գտանես: Անտի կարդա Նովին աւետարանաւ»¹:

Այստեղ 12-րդ դարի կեսերի խմբագիրը պահպանել է տոնի հին և ընդհանրացնող ձևակերպումը, թեև նկատի է ունեցել «Մուտն ի Վիրապ» կամ «Չարչարանքն» համարժեք որակումները: Նա չի բերել տոնի ժամանակ ընթերցվելիք նյութերը, հավանաբար չկրկնելու համար, այլ հղել է Տրէ 10-ի կանոնը, որտեղ առկա են տոնածիսական բնագրերի քաղվածքները:

13-րդ դարի վերջերին ընդօրինակված ճաշոցի խմբագրության մեջ Մեծ Պահքի հինգերորդ կիրակիից հետո եկող կանոնում գրում է. «Շաբաթ աւր. Սուրբ Գրիգորի...»²:

936 թվահամարի ճաշոցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Վեցերորդ շաբաթ. Սուրբ Գրիգորի...: Վեցերորդ կիրակէին ճաշոյն...», որից հետո բացատրել է. «Այս յետ Սուրբ Գրիգորին

¹ Տե՛ս Ձեռ. № 832, էջ 175ա:

² Ձեռ. № 1028, էջ 119ա:

է»¹: Ասել է թե Գրիգոր Լուսավորչի տոնը մեծ Պահքի հինգերորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրն է:

6235 թվահամարի ճաշոցի խմբագրության մեջ, որն ունի նաև հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերով ճաշոցի հավելում, արձանագրվել է. «Վեցերորդ շաբաթուն. Յիշատակ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի: Ի Սահմի Ժ(10) գտանես, անդ կարդա»²:

Այստեղ ևս առկա է 832 թվահամարի ճաշոցի օրինաչափությունը, միայն հղել է Սահմի 10-ի կանոնը:

7741 թվահամարի ճաշոցի խմբագրությունը «Հինգերորդ շաբաթ քառասորդաց» կանոնի տակ վկայել է. «Շաբաթ. սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին...»³:

Ինչպես նկատել է ճաշոցների խմբագրությունները տալիս են միայն Գրիգոր Լուսավորչի անունը՝ առանց որակման թեև. ինչպես կտեսնենք հասկացել են իբրև «Մուտն ի Վիրապ» կամ «չարչարանքն»: Այդպիսի տեղեկություններ ենք գտնում նաև որոշ տոնացույցների խմբագրությունների մեջ: 2092 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Ե երորդ շաբաթին. Տաւն է սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի... Տրէ ի տանն»⁴:

Ուշագրավ են 179 թվահամարի գրչագրի տոնացույցների խմբագրությունների տվյալները.

1. «Ե [կիրակէի] էջ [շաբաթ]. Սուրբ Գրիգորի...» (էջ 528ա-531բ)

Հոգեգալստից հաշված 14-րդ օրվա համար՝

2. «էջ [շաբաթ]. Գրիգորի Լուսաւորչին...»

3. «[Աղուհացիցն] հինգերորդ [շաբաթն աւրն]. Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մուտն ի Վիրապն» (էջ 540բ):

Ակնհայտ է, որ հեղինակը Գրիգոր Լուսավորչի նույն տոնի համար մի դեպքում տալիս է նրա անունը միայն, իսկ 2-րդ դեպքում որակել է «մուտն ի Վիրապն»: Այն ցույց է տալիս, որ այդ տոնը անկախ ընդգծումից ընկալվել է իբրև «Մուտն ի Վիրապն»: Այդպես է նաև հեղինակի Հոգեգալստից հետո եկող տոնի ընկալումը, միայն այս դեպքում հասկացել է «Ելն ի Վիրապէն»: Տոնացույցների խմբագրությունների հստակված տեղեկությունները կբերենք քիչ հետո, այժմ ներկայացնենք տոնապատճառների տվյալները, որոնք միանշանակ են:

2021 թվահամարի Տոնապատճառի խմբագրությունն ունի՝ «Հինգերորդ շաբաթն. Սրբոյն Գրիգորի չարչարանքն...»⁵:

5561 թվահամարի Տոնապատճառում արձանագրվել է. «Ե[ե]րորդ շաբաթն. Սրբոյն Գրիգորի չարչարանքն: Ե է Ժ ն [= հնգետասան] ամաւքն Գրիստոսի չարչարակցեալ և մեք գմեր պահաւք չարչարանքս ընդ հաւրն մերս խառնեալք...»⁶:

Մյուս գրչագրերը կանոնի մակարդակով տալիս են համարժեք տեղեկություններ⁷: Ի դեպ հիշյալ որակումը գտնում ենք հիմնականում տոնապատճառների խմբագրությունների շարադրանքներում:

Հայոց հնագույն տոնացույցների և ճաշոցների խմբագրությունները հստակեցնում են

¹ Ձեռ. № 936, էջ 21ա-31ա:

² Ձեռ. № 6235, էջ 149ա:

³ Ձեռ. № 7741, էջ 112ա-113ա:

⁴ Ձեռ. № 2092, էջ 234ա:

⁵ Ձեռ. № 2021, էջ 81ա:

⁶ Ձեռ. № 5561, էջ 2ա:

⁷ Ձեռ. № 3082, էջ 94բ, 5443, էջ 144ա-145ա և այլն:

Գրիգոր Լուսավորչի հիշյալ տոնի անվանումը, իսկ հետագայի ընդօրինակությունները ավելացնում նոր տոնի որակում, որոնք նշվեցին զուգահեռաբար:

Ըստ 759 թվահամարի Տոնացույցի կանոնի՝ «Հինգերորդ շաբաթն ասրն. Գրիգորի Լուսավորչի մուտն ի Վիրապն...»¹: 179 թվահամարի տվյալները բերեցինք վերևում:

Ըստ 752 թվահամարի գրչագրի՝ «Շաբաթ. Սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչի մուտն ի Վիրապն...»²:

Ըստ 4514 թվահամարի Ճաշոցի՝ «[Հինգերորդ շաբաթու պահոցն] շաբաթ ասր. Սուրբ Լուսավորչին»³. իսկ ներքին լուսանցքում՝ «Շաբաթ ասր. Սուրբ Լուսավորչին Մուտն ի Վիրապն»³:

Ըստ 4916 թվահամարի գրչագրի՝ «Շաբաթ ասր. սրբոյն Գրիգորի մուտն ի Վիրապն...»⁴:

Համարժեք վկայություններ են թողել նաև 16-17-րդ դարերի տոնացույցերի խմբագրությունների գրչագրերը⁵:

Սիմեոն Երևանցու մոտ կարդում ենք. «Շաբաթ. Տոն է սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին մերոյ: Սա կոչի չարչարանացն և մտին ի Վիրապն»:

Բերված տեղեկությունները կասկած չեն թողնում, որ Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված հնագույն տոնը՝ նրա տոնական օրերի ընդլայնման հետևանքով 9-րդ դարի վերջերից ստացել է նոր անվանում, այն է՝ Մուտն ի Վիրապն կամ նրա համարժեքը «չարչարանքն», որը Սիմեոն Երևանցու տոնացույցի խմբագրության միջոցով անցավ և հասավ մինչև մեր օրերը:

14-րդ դարի 30-ական թվականների վերջերից մինչև 17-րդ դարի սկզբները վերահիշյալ տոնի հետ միասին նշել են Գրիգոր Լուսավորչի նշխարաց գյուտի հիշատակի օրը, թեև ինչպես տեսանք մի խումբ տոնացույցերի խմբագրություններ չեն արձանագրել այդ որակումը, որը խոսում է նրա ոչ պարտադիր տեղ տեղ տոնելու մասին: Մինչև տոնացույցերի տվյալների քննության անցնելը բերենք մի խումբ ճաշոցների խմբագրությունների վկայություններ, որտեղ Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի ազդեցության տակ, Գրիգոր Լուսավորչի Գիւտ նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս հիշատակը թեև տարբեր անվանումների, փորձել են տոնել անշարժ տոնական օրով և գրանցել Սեպտեմբեր 30-ի կանոնի տակ:

979 թվահամարի Ճաշոցում, որը Գրիգոր վկայասերի Տոնանամակի խմբագրության ընդօրինակություն է, արձանագրվել է. «Նորին (Սեպտեմբեր) Լ. Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչի և հայրապետի Հայոց Մեծաց, եւ յիշատակ սրբոց Հոփսիմեանց...»⁶: Իսկ 940 թվահամարի Ճաշոցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Սեպտեմբեր Լ. Ննջումն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի: Ի սոյն ակուրս է և Գիւտ նշխարաց տաւն...» (ՃԼԷ համարի տակ):

Հիշյալ հուլյան տոմարի ամիս-ամսաթիվն առաջացել է հունական տոնացույցի ազդեցության տակ:

Դրա լավագույն ապացույցը գտնում ենք Հովսեփ Կոստանդնուպոլսեցու 992 թ. հունարենից հայերեն թարգմանած հունական Տոնացույց-Յայսմավուրքի մեջ, որը հայտնի է 1302 թ. խմբագրությամբ: Վենետիկի 1048 թվահամարի գրչագրում գրված է. «(Սեպտեմբեր) Լ. Վկայասերանութիւն) եւ սքանչելագործութիւնս սրբոյն Գրիգորի Հայոց մեծաց»: Այնուհետև Լ. Ոսկ-

1 Ձեռ. № 759, էջ 180բ:
2 Ձեռ. № 752, էջ 155ա:
3 Ձեռ. № 4514, էջ 88ա:
4 Ձեռ. № 4916, էջ 170ա-բ:
5 Տե՛ս Ձեռ. № 5440, էջ 69ա-79ա, 4164, էջ 141ա-բ, 5386, էջ 113ա-բ, 587, էջ 184ա-բ և այլն:
6 Ձեռ. № 979, էջ 382ա:

յանը ավելացնում է. «Կր շարունակուի «Յայսմաւուր կատարի տաւն սրբուհի կրաւնաւորացն եւ կոյս վկայիցն Գրիստոսի Հոփսիմեայ եւ Գայիանայ, որք ի Տրդատայ Հայոց արքայէն մարտիրոսացան ի Մեծ Հայք: Կատարեցաւ սրբուհի Հոփսիմէ ի Սեպտեմբեր ԻՁ եւ սրբուհի Գայիանէ՝ Իէ: Բայց տաւն նոցա ընդ սրբոյն Գրիգորի կատարէ. զոր Գիրք սրբոյն Գրիգորի ուսուցանեն...»¹:

Բերված տեղեկություններից պարզվում է, որ Սեպտեմբերի 30-ը գալիս է հունական տոնացույցից, իսկ Գրիգոր Վկայասերը վերցրել է այդ ամսաթիվը և անշարժ տոնական օրով կանոնել այդ տոնը իր Տոնանամակում, որից անցել է նաև որոշ ճաշոցների: Դեռ ավելին այդ տոնական կանոնը գտնում ենք նաև Յայսմավուրքների խմբագրությունների մեջ: Այսպես 179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ գրված է. «(Հոռի) ԻԱ. Վկայութիւն) կամ վկայարանութիւն) և սքանչելագործութիւն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի և յիշատակ սրբուհի (ոց) Հոփսիմէ և Գայիանէ Լ (Սեպտեմբեր)»:

9585 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք. «Հոռի ԻԱ. Սեպտեմբեր Լ. Վկայաբանութիւն Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչին»²:

7529 թվահամարի գրչագրում գրանցվել է. «Հոռի ԻԱ. Սեպտեմբեր Լ. Վկայութիւն) սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչին և տօն ննջման նորա»³:

Ըստ 7433 թվահամարի գրչագրի՝ «Հոռի ԻԱ եւ Սեպտեմբեր Լ. Վկայութիւն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի եւ խոստովանողի նահատակի»⁴:

Ըստ Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրության՝ «Հոռի ԻԱ եւ Սեպտեմբեր Լ. Գիւտ նշխարացն սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին մերոյ»⁵:

Ակնհայտ է, որ վերահիշյալ բոլոր որակումների տակ հասկացել են Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի և նշխարաց գյուտի պատմությունը, որը տեղի ունեցավ Կոստանդնուպոլսում:

Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակ մտնելուց հետո հնարավոր է, որ այդ տոնը լոկալ ձևով տոնվել է, սակայն 14-րդ դարի սկզբներին այն մտավ Տոնացույց և դրվեց «Մուտն ի Վիրապն»-ի հետ ըստ էության վերածվելով շարժական տոնի:

Ուշագրավ է, որ Հայոց տոնացույցերը բոլորովին այլ տեղ են դրել Գյուտ նշխարացի օրը, որը տեղի ունեցավ Գառնիկ ճգնավորի կողմից Սեպուհ լեռան մոտ Մանյա այլք վայրում և չեն համարել իրար, այսինքն՝ չեն կատարել նույն օրը, թեև հիշյալ տոնի առաջացման շարժառիթը դարձել է Կոստանդնուպոլսում հայտնաբերված նշխարաց գյուտը:

Ինչևէ, Գիւտ նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս տոնը, իբրև Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի օր արդեն 9-րդ դարում նշվում էր հուլյանի մոտ և դրված էր Սեպտեմբերի 30-ին: Այդ անշարժ տոնը մտավ Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակի մեջ և հետագայում հնարավոր է որ տեղայնացված ձևով նշվել է, սակայն լայն կիրառություն չի ունեցել անշարժ տոն լինելու պատճառով: Այդ վիճակից դուրս գալու համար 14-րդ դարի սկզբներից հիշյալ տոնի օրը վերածվեց շարժականի և դրվեց «Մուտն ի Վիրապն» տոնի կանոնի տակ և նրա հետ տոնվեց զուգահեռ, իսկ Յայսմավուրքների տվյալներն օգտագործվեց այդ տոնի կատարման ժամանակ:

1 Վենետիկի 1048 թվահամարի գրչագիր, էջ 39բ, տե՛ս Յուզակ Բայերե՛ն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանի ի Վիեննա, հատոր Բ, կազմեց Լ. Համազասպ Ոսկեան Մխիթարեան ուխտե՛ն, Վիեննա, 1963, էջ 692-695:
2 Ձեռ. № 9585, էջ 10ա:
3 Ձեռ. № 7529, էջ 5ա:
4 Ձեռ. № 7433, էջ 57բ:
5 Տպագիր՝ էջ 134-136:

Այժմ բերենք Հայոց տոնացույցերի տվյալները հիշյալ տոնի առթիվ:

767 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրություն մեջ կարդում ենք. «Վեց շաբաթ. Սրբոյն Գրիգորի մուտն ի Վիրապն և Գիւտ նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս...»¹:

7203 թվահամարի գրչագիրն արձանագրել է. «Շաբ[աթ]. Սրբոյն Գրիգորի Գիւտ նշխարացն, ոմանք մուտն ի Վիրապն ասեն»²:

5667 թվահամարի Տոնացույցում գրել է. «Հինգ[երորդ] շաբ[աթ]. սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի մուտն է Վիրապն և գիւտ նշխարացն ի Կոստանդնուպոլիս...»³:

9836 թվահամարի գրչագիրն արձանագրել է. «Հինգերորդ շաբ[աթ]. Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին գիւտ նշխարացն է Կոստանդնուպալիս և մուտն ի Վիրապն»⁴:

5419 թվահամարի բնագրում կարդում ենք. «Հինգ[երորդ] շաբ[աթ]. Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի մուտն ի Վիրապին եւ գիւտ նշխարացն ի Կ. Պոլիս»⁵:

Ըստ 4874 թվահամարի տոնացույցի ընդօրինակության՝ «Հինգ[երորդ] շաբ[աթ] Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին մուտն ի Վիրապ և գիւտ նշխարացն ի Կոստանդնուպոլիս»⁶:

5436 թվահամարի գրչագիրն ունի՝ «Շաբ[աթ]. Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հայոց մուտն ի Վիրապն եւ գիւտ նշխարացն, որ ի Կ. Պալիս»⁷:

587 թվահամարի Տոնացույցի ընդօրինակությունը վկայել է. «Հինգերորդ շաբաթ օրն. Սրբոյ Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի մուտն ի Վիրապն եւ Գիւտ նշխարացն ի Կոստանդնուպոլիս»⁸: Ակնհայտ է, որ Գրիգոր Լուսավորչի երկու Տոները զուգահեռաբար նշել են:

Այսպիսով նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Գրիգոր Լուսավորչի հնագույն և միակ տոնը, որ կանոնվել է Մեծ Պահլի հինգերորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը, իբրև շարժական տոն, սկիզբ առավ 5-րդ դարի 80-ական թվականներից: 9-րդ դարի վերջին՝ Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերի բնդալայման հետևանքով, քննարկվող տոնը ստացավ նոր անվանում «Մուտն ի Վիրապ» կամ նրա համարժեքը «չարչարանքն»: 14-րդ դարի 10-ական թվականներից հիշյալ տոնին միացվեց նաև «Գիւտ նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս»-ը, որը գոյատևեց մինչև 17-րդ դարի սկզբները, որից հետո այդ կանոնից հանվեց: Տոնացույցի այդ հատվածում դրված տոնը այժմ տոնվում է իբրև Գրիգոր Լուսավորչի «չարարանացն և մտին ի Վիրապէն» զուգորդությամբ:

***

Գրիգոր Լուսավորչին նվիրած հաջորդ տոնական օրը, որն անվանվել է «Ելն ի Վիրապէն», տոնացույցում սահմանվել է Հոգեգալստեան կիրակիից հաշված երկրորդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրվա կանոնի տակ, այսինքն՝ Հոգեգալստեան կիրակիից հաշված 14-րդ օրը: Հարկ է նշել, որ հաճախ սկզբնաղբյուրներում Հոգեգալստեան կիրակին չեն հաշվել տվել են առաջին կիրակի ձևակերպումը նկատի ունենալով Հոգեգալստեան երկրորդ կիրակին, այնպես որ այն սխալ է, այլ հաշվման ձև:

1 Ձեռ. № 767, էջ 131բ:
2 Ձեռ. № 7203, էջ 24բ և 63ա:
3 Ձեռ. № 5667, էջ 104բ:
4 Ձեռ. № 9836, էջ 156բ:
5 Ձեռ. № 5419, էջ 177բ:
6 Ձեռ. № 4874, էջ 164ա-179ա:
7 Ձեռ. № 5436, էջ 158բ-160բ:
8 Ձեռ. № 587, էջ 184ա-բ:

Քննարկվող տոնական օրը տոնացույց մտավ 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին՝ Գեորգ կաթողիկոսի և Աշոտ Բագրատունի թագավորի ժամանակ, թեև որոշ բնագրեր վերագրել են Զաքարիա կաթողիկոսին, իսկ Գրիգոր Նյաթեցին բերելով հակասական տեղեկությունները չգիտի ստույգը որն է: Այսպես, 5197 թվահամարի տոնապատճառի խմբագրության մեջ. «Ե երորդ շաբաթուն. Սրբոյն Գրիգորի ի չարչարանքն» կանոնի տակ գրել է. «Դարձեալ լուսաւոր թէ յաւուրս Աշոտոյ առաջին թագաւորի Բագրատունոյ և Զաքարիա պատրիարգի Հայոց» եկել է Լեոն կայսրի և Փոս պատրիարքի դեսպան Նիկիտան և գրուցել է Գրիգոր Լուսավորչի, Հռիփսիմեի, Գայանեի իսկ որոշ տարրերակներում Սարգսի և Բագոսի նշխարների գյուտի մասին: Այդ կատարվել է, ինչպես վկայում են որոշ բնագրեր Հայոց 325 (= 876/7 թթ.) թվականին: Ըստ հիշյալ բնագրի նշխարների գյուտի կապակցությամբ հույները տոն են սահմանել «և էր Աղուհացիցն Ե երորդ շաբաթուն չարաթ»: Իսկ Զաքարիա կաթողիկոսը և Աշոտ թագավորը լսելով այդ պատմությունը հիշյալ օրը դրեցին Գրիգոր Լուսավորչի տոնը, որը Ղազարի տոնի օրն էր, իսկ վերջինս տեղափոխեցին 6-րդ շաբաթ¹:

Մեկնության մեջ առկա են բազմաթիվ սխալներ: Նախ հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ն ունի Ղազարի կանոնը Մեծ Պահլի 6-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը և հետագայում ընդօրինակված ճաշոցներն ու տոնացույցերը առանց փոփոխության պահել են այդ կանոնը և խմբագրելու ոչ մի հետք կամ անհրաժեշտություն չի եղել, ուստի հիշյալ հեղինակները չեն փոխել այդ կանոնը, մանավանդ ինչպես տեսանք Գրիգոր Լուսավորչի հնագույն տոնը դրվել է միշտ Մեծ Պահլի 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը:

Հունական տոնացույցերը Գրիգոր Լուսավորչի և այլոց տոնը նշել են անշարժ տոնական օրով Սեպտեմբերի 30-ին: Նրանք չեն ունեցել սրբերի շարժական տոներ: Այն բնորոշ է Հայոց սրբերի տոներին, ուստի հիշյալ կանոնը ստեղծվել է Հայոց հողի վրա և կապ չունի հիշյալ հեղինակների հետ: Վերջապես ըստ այդ մեկնության Զաքարիան, իսկ այլ բնագրերով Գեորգ կաթողիկոսներից մեկն ու մեկը անկասկած վերջինը, սահմանել են այլ տոնական օրեր նվիրված Գրիգոր Լուսավորչին, այն է՝ «Ելն ի Վիրապէն» և «Գիւտ նշխարացն», իսկ «Գիւտ նշխարացն ի Կոստանդնուպոլիս»-ն շարժառիթ է հանդիսացել նոր տոնական օրերի առաջացման համար և վերջինս, ինչպես տեսանք, զուգահեռ տոնվել է «Մուտն ի Վիրապին» կամ «չարչարանքն» որակվող տոնի հետ:

Տեսանք, որ Գրիգոր Լուսավորչի «Ելն ի Վիրապէն» անվանվող տոնը կատարել է Գրիգոր Արծրունին 933 թվականին, ուստի նոր տոնական կանոնը ստեղծվել է 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին և 933 թ. ստացել է Հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիվը, այն է՝ Սահմի 10-ը, ինչպես և Սահմի 15-ը, Սահմի 4-ը՝ 10-րդ դարի ընթացքում: Վերջինս կքննենք քիչ հետո:

Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվերի կարգով գրված հնագույն ճաշոցի մեջ կարդում ենք. «Սահմի Ժ. Սրբոյն Գրիգորի Ելն ի Վիրապէն եւ այս կանոն կատարի...»²:

Համարժեք վկայություն ենք գտնում Վենետիկի 639 թվահամարի գրչագրի «Տաւնք ըստ Հայոց ամսոց...» վերնագրի տակ³: Ակնհայտ է, որ Սահմի 10-ը գալիս է վաղ շրջանի բնագրերից, քանի որ երբևէ Գրիգոր Լուսավորչի Ելն ի Վիրապէն տոնի չեն կատարվել Հայոց անշարժ տոմարի Սահմի 10-ին, այլ այդ կանոնի տակ դրված ընթերցվելիք նյութերը կարդացել են Պենտեկոստեից հաշված 14-րդ օրը: Միայն նշենք, որ Հայոց շարժական տոմարի Սահմի 10-ը վեր է ածվել Հայոց անշարժ տոմարի համարժեք ամսաթիվի: Հետագայում ինչպես նույնատիպ, այնպես էլ տոնացուցային կարգով ընդօրինակված ճաշոցների խմբագրությունների, մասամբ տո-

1 Տե՛ս Ձեռ. № 5197, էջ 61ա:
2 Ձեռ. № 832, էջ 30բ-31բ:
3 Տե՛ս Ս. Ծեմճեմյան, Աշխ. աշխ., էջ 619:

նացույցներում իրենց հաստատուն տեղն են գտնում թե Սահմի 10-ը, թե կանոնի բովանդակությունը: Ըստ 6235 թվահամարի գրչագրի՝ «Սահմի Ժ. Սրբոյ Գրիգորի ելն ի Վիրապէն»¹: Ըստ 3266 թվահամարի ձաշոցի՝ «Սահմի Ժ(10). Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն եւ այս կանոն կատարի... (Ձեռ. N° 3266, էջ 164բ):

4977 թվահամարի ձաշոցի խմբագրութեան մեջ, թեև դրել է Պենտեկոստեից հաշված 14-րդ օրվա տակ, բայց գրել է «Սահմի Ժ. Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն» (Ձեռ. N° 4979, էջ 59ա):

4514 թվահամարի գրչագիրը Պենտեկոստեից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրվա կանոնի տակ արձանագրել է. «Սահ(մի) Ժ. Լուսավորչ(ի)...», իսկ ներքին լուսանցքում՝ «Շաբաթ աւր. Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վերապէն» (Ձեռ. N° 5414 էջ 253բ):

Իսկ ըստ 2092 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութեան՝ «էշ (շաբաթ, բնագրում՝ Գշ). Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն... ի Սահմի տասն»²:

Հայոց Յայտնավորքների համառոտ և ընդարձակ խմբագրությունների գրչագրերը Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի Վիրապէն տոնի համար ունեն Սահմի 4 (= Հոկտեմբեր 13) ամսաթվային նշումները՝ հայոց անշարժ տոմարի և նրա հուլյան համարժեքի կանոնի տակ:

Ըստ 3082 թվահամարի գրչագրի՝ «Նորին՝ Սահմի Դ. Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն... ԺԳ (Հոկտեմբեր)»³: Համարժեք տեղեկություն է բերել նաև 179 թվահամարի գրչագիրը:

Ըստ 7529 թվահամարի Յայտնավորքի ընդարձակ խմբագրութեան՝ «Սահմի Դ և Հոկտեմբեր ԺԳ...: Յայտն աւուր սուրբ Գրիգորի ելն ի Վիրապէն. Գիտ ի Նոյեմբ[ե]ր ԺԸ և ի Սեպտեմբեր Լ»⁴: Ինչպես նկատելի է հղել է Նոյեմբեր 18-ի և Սեպտեմբեր 30-ի կանոններում գրված բնագրերը, որոնք բացակայում են հիշյալ հատվածում:

2695 թվահամարի Յայտնավորքի ընդարձակ խմբագրութեանն արձանագրել է. «Սահմի Դ և Հոկտեմբեր ԺԳ. Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն»⁵: Բավարարվենք բերված տեղեկություններով:

Հիշյալ բնագրերում, թեև Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի Վիրապէն տոնը կանոնվել է Սահմի 4-ի (= Հոկտեմբերի 13) տակ, սակայն Հոկտեմբերի 13-ին երբևէ չի կատարվել այդ տոնը, այլ Հոգեգալստից հաշված 14-րդ օրը, ուստի Սահմի 4-ը դառնում է Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ:

Համադրելով Սահմի 4-ը և Պենտեկոստեից հաշված 14-ից օրը, ըստ Հայոց տոնացույցային եղանակի, ստանում ենք հետևյալ տարբերակները, այն է՝ 917 թ., 953 թ. և 967 թ.: Պարզվում է, որ Հայոց Յայտնավորքների խմբագրությունները Սահմի 4-ը քաղել են 10-րդ դարի բնագրերից և հետագայում վեր են ածել Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվի ու տվել Հոկտեմբեր 13-ի համարժեքը:

Հայոց ճաշոցների և տոնացույցների խմբագրությունները Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի Վիրապէն տոնի կանոնը տվել են հիմնականում շաբաթ օրվա տակ՝ դնելով Հոգեգալստից հաշված 2-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը կամ Հոգեգալստից հաշված 14-րդ օրը: Բերենք տարբեր ժամանակներից քաղված մի խումբ նույնարժեք տեղեկություններ, որոնք ունեն միայն սրբագրական որոշ տարբերություններ: Ըստ 936 թվահամարի ձաշոցի ընդօրինակության՝ «Սրբոյն

1 Ձեռ. N° 6235, էջ 24ա:
2 Ձեռ. N° 2092, էջ 262ա:
3 Ձեռ. N° 3082, էջ 390բ:
4 Ձեռ. N° 7529, էջ 14ա:
5 Ձեռ. N° 2695, էջ 277ա:

Գրիգորի ելն ի Վիրապէն...»¹:

Ըստ 7741 թվահամարի ձաշոցի խմբագրության՝ «Շաբաթի աւր. Յիշատակ է սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն...»: Նույն կանոնը գրանցվել է նաև ներքին լուսանցքում²:

5455 թվահամարի ձաշոցի ընդօրինակության մեջ կարդում ենք. «Շաբաթ աւր. Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն...»³:

Վկայակոչենք նաև տոնացույցների տվյալները: 759 թվահամարի գրչագրում գրված է. «էշ (շաբաթ). սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն...»⁴: Նույնարժեք տեղեկություն է տալիս 179 թվահամարի գրչագիրը:

752 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը արձանագրել է. «Շաբ(աթ). Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն...»⁵:

7203 թվահամարի գրչագրում գրված է. «(Առաջին կիրակին որ գկնի Գալստեան Սուրբ Հոգոյն) շաբ(աթ). Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն...»⁶:

5667 թվահամարի Տոնացույցի ընդօրինակությունն ունի՝ «(Ա կիրակիից հետո). Շաբաթ աւր. Սրբոյն Գրիգորի ելն ի Վիրապէն...»⁷: Համարժեք տեղեկություններ ենք գտնում նաև մյուս տոնացույցների խմբագրությունների մեջ⁸:

Միմեոն Երևանցին պահպանել է հին կանոնը և Հոգևոյ Գալստեան-Պենտեկոստին հաջորդող առաջին կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրվա տակ տվել է. «Կանօն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ելման ի Վիրապէն: Շաբաթ. Տօն է սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին երանելոյն ի Վիրապէն»:

Այսպիսով Հայոց տոնացույցների խմբագրությունները ևս միանշանակ Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի Վիրապէն տոնը սահմանել են Պենտեկոստեից հաշված 14-րդ օրը և հաշվել են Հոգեգալստից հետո առաջին կիրակիից, որովհետև հոգեգալստյան տոները ներսես Շնորհալին կանոնել էր 8 օր և ավարտվում էր Հոգեգալստից հետո եկող կիրակիին: Այն հաշվման ձև է և ոչ սխալ:

Գրիգոր Լուսավորչի ելն ի Վիրապէն տոնը սկզբից ևեթ շարժական էր և կատարվել է Մայիս 8 - Հունիս 26-ի սահմաններում նայած տարի:

Այսպիսով Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված նոր տոնը, որն անվանվեց Ելն ի Վիրապէն սկիզբ առավ 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից, իբրև շարժական տոն և որևէ փոփոխության չենթարկվեց հետագայում: Նա որոշ ժամանակ անց ստացավ Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվեր, այն է՝ Սահմի 15, Սահմի 10 և Սահմի 4, որոնցից վերջին երկուսը հետագայում վերածվեցին Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթվերի և գրանցվեցին ձաշոցների, Տոնացույցների և Յայտնավորքների խմբագրությունների մեջ, սակայն Քննարկվող տոնը միշտ կատարվեց Հոգեգալստից հաշված 14-րդ օրը, շաբաթվա կանոնի տակ և Հայոց ամսաթվերով բնագրերը օգնում էին հեշտութեամբ գտնել այդ տոնին նախատեսվող ընթերցվելիք նյութերը:

1 Ձեռ. N° 936, էջ 71ա-74ա:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° 7741, էջ 304ա-305ա:
3 Տե՛ս Ձեռ. N° 5455, էջ 193բ:
4 Ձեռ. N° 759, էջ 169բ:
5 Ձեռ. N° 752, էջ 66բ:
6 Ձեռ. N° 7203, էջ 63ա-66բ:
7 Ձեռ. N° 5667, էջ 126բ:
8 Տե՛ս Ձեռ. N° 9536, էջ 171ա, 2031, էջ 81ա, 4459, էջ 88ա-բ, 4164, էջ 182բ, 4874, էջ 187ա-բ և այլն:

Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված հաջորդ տոնական շարքը. ըստ տոնացույցային տարվա կարգի, սկսվել է Հոգեգալստյան տոնից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի և ավարտել շաբաթ օրով, որտեղ երկուշաբթիից ուրբաթ սուրբ Գրիգորի անվամբ Պահքն էր, իսկ Շաբաթ օրը նվիրված էր Գրիգոր Լուսավորչի նշխարների գյուտի հիշատակին: Այն շաբաթական տոն է և կատարվել է Հունիս 6 - Հուլիս 10-ի սահմաններում նայած տարի, քանի որ տոնը ընկել է Պենտեկոստից հաշված 28-րդ օրը:

Տրէ 10-ի վերլուծութունից, ինչպես և նախորդ տոների քննութունից պարզ դարձավ, որ «Գիւտ նշխարաց»-ը սկիզբ է առել 9-րդ դ. 4-րդ քառորդից, թեև Տրէ 10-ի հնագույն գրանցումն ունենք 12-րդ դարի կեսերից: Բացի վերը նշված ամսաթվից ունենք Տրէ 20-ը: Բերենք այդ վկայութունը: Ըստ 6235 թվահամարի ճաշոցի՝ «Տրէ Ի. Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի...»¹: Կիրառելով հայոց տոնացույցային եղանակը և համադրելով Տրէ 20-ը ու Պենտեկոստից հաշված 28-րդ օրը, որպես Գրիգոր Լուսավորչի նշխարաց Գյուտի հիշատակի օր, ստանում ենք այդ տոնի հնագույն տարին այն է՝ 1075 թվականը, որտեղ Տրէ 20-ը համարժեք է Հունիս 20-ին: Պարզ է, որ այդ ամսաթիվը գալիս է 11-րդ դարից և 6253 թվահամարի ճաշոցը իր նյութերը քաղել է 11-րդ դարի նախագաղափար գրչագրից:

Տանք մյուս ճաշոցների խմբագրութունների տվյալները: Ըստ 7741 թվահամարի գրչագրի՝ «(Երրորդ կիրակի). Շաբաթ աւր. Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի...», ներքին լուսանցքում՝ «Շաբաթ աւր. Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորին Հայոց Լուսաւորչին»²:

Ըստ 5455 թվահամարի բնագրի՝ «(Չորրորդ կիրակիից հետո) Շաբաթ աւր. Սրբոյն Գրիգորի Գիւտ նշխարացն...»³:

4977 թվահամարի ճաշոցն ունի՝ «Տրէ Ժ(10) Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին...»⁴:

Քիչ հետո տոնացույցերի խմբագրութունների տվյալները ներկայացնելիս կերևա, որ ճաշոցների նման հիշյալ տոնը մեկ դրված է Պենտեկոստից հետո եկող 3-րդ և 4-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը: Այն հակասութուն չէ, այլ հաշվման արդյունք: Մի դեպքում 4-րդ կիրակիից հետո գրանցելով հաշվել են Պենտեկոստի կիրակին, իսկ մյուս դեպքում 3-րդ կիրակի ասելով 1-ին կիրակին հաշվել են Պենտեկոստից հետո եկող կիրակին:

Վկայակոչենք Տոնացույցերի խմբագրութունների տեղեկութունները:

Ըստ 759 թվահամարի գրչագրի՝ «Զկնի Հոգւոյ գալստեան Երրորդ կիրակէ... ապա Պահք Սրբոյն Գրիգորի բայց տաւնք լինի:

Էջ (շաբաթ). Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին...»⁵: Համարժեք տվյալներ ունի նաև 179 թվահամարի գրչագիրը: Ինչպես նկատելի է հիշյալ տոնացույցերի խմբագրութունները բերել են Գրիգոր Լուսավորչի անունը, բայց չեն որակել այն, սակայն մյուս բնագրերից և հետագա տոնացույցերի ընդօրինակութուններից երևում է, որ խոսքը գնում է. «Գիւտ նշխարաց»-ի մասին: Ըստ 752 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության՝ «Գ կիրակէ]... և ապա Պահք Սրբոյն Գրիգորի, բայց տաւնք լինի... Շաբաթ]. Գիւտ նշխարաց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին...»⁶:

1 Ձեռ. № 6235, էջ 27բ:
2 Ձեռ. № 7741, էջ 313ա-բ:
3 Ձեռ. № 5455, էջ 205բ:
4 Ձեռ. № 4977, էջ 62բ:
5 Ձեռ. № 759, էջ 170ա:
6 Ձեռ. № 752, էջ 166բ:

Ըստ 767 թվահամարի գրչագրի՝ «(Պենտիկոստից հետո 1-ին կիրակիից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո)... ապա Պահք Սրբոյն Գրիգորի և է միջինք ամուսն Յիսնակացն, բայց տոն լինի... Շաբաթ. Գիւտ նշխարաց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի»¹:

Ըստ 7203 թվահամարի Տոնացույցի՝ «Երրորդ կիրակէ]... եւ ապա Պահք Սրբոյն Գրիգորի և միջինք ամուսն Յիսնակացն, բայց տաւնք լինի:

Շաբաթ. Գիւտ նշխարաց Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին»²:

Ըստ 5667 թվահամարի գրչագրի՝ «Գ երրորդ կիրակին... եւ ապա Պահք Սրբոյն Գրիգորի և է միջինք ամուսն Յիսնակացն, բայց տաւնք լինի:

Շաբաթ. Գիւտ նշխարաց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին...»³:

Համարժեք տեղեկութուններ են տալիս 16-17-րդ դարերի տոնացույցների խմբագրութունները միայն ավելացնում են. «Ի լեառն Սեւուհոյ»⁴:

Գրիգոր Լուսավորչի նշխարների Գյուտի հիշատակը միշտ կատարել են հիշյալ շաբաթական օրերին, թեև Հայոց Յայսմավուրքների խմբագրութունները գրանցել են Հայոց անշարժ տոմարի Նոյեմբերի 18-ի տակ: Հասկանալի է, որ Յայսմավուրքների նյութերը օգտագործել են «Գիւտ նշխարաց»-ի տոնի համար, որը կատարում էին Պենտեկոստից հաշված 28-րդ օրը: Բերենք որոշ տվյալներ Յայսմավուրքներից:

3082 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Նորին՝ Տրէ] Ժ. Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի ծնընդեանն և սընըեանն և ուսման և մահուան և գիւտ ոսկերացն ԺԸ (Նոյեմբեր)»⁵:

179 թվահամարի համառոտ Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ գրված է. «(Տրէ] Ժ. - Գիւտ նշխարաց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին... ԺԸ (Նոյեմբեր)»⁶:

7530 թվահամարի Յայսմավուրքի ընդարձակ խմբագրության մեջ արձանագրվել է. «Տրէ Ժ. Նոյեմբեր ԺԸ. Գիւտ նշխարաց Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի]...»⁷:

9585 թվահամարի Յայսմավուրքի ընդարձակ խմբագրության մեջ գրանցվել է. «Տրէի Ժ և ի Նոյեմբեր ԺԸ. Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին և վասն մահուան և Գիւտ ոսկերացն...»⁸:

2695 թվահամարի Յայսմավուրքի խմբագրության մեջ վկայվել է. «Տրէ Ժ և Նոյեմբեր ԺԸ. Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ծնընդեանն և սընըեանն և ուսման նորա և մահուանն և գիւտ ոսկերացն...»⁹:

4741 թվահամարի գրչագրում տրված է. «Տրէ Ժ եւ Նոյեմբեր] ԺԸ. Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, ծնընդեանն և սընըեան և ուսման նորա և մահուանն և գիւտ ոսկերացն...»¹⁰:

Գրիգոր Խլաթեցու Յայսմավուրքի խմբագրության տվյալները կքննենք առանձին: Այսպիսով Գրիգոր Լուսավորչի նշխարների Գյուտի տոնը կատարվել է Հոգեգալստեան կիրակիից

1 Ձեռ. № 767, էջ 162բ-168բ:
2 Ձեռ. № 7203, էջ 66բ-67ա:
3 Ձեռ. № 5667, էջ 127ա:
4 Ձեռ. №№ 9836, էջ 171բ, 2031, էջ 82բ, 4459, էջ 88բ-89ա, 4164, էջ 184բ, 4874, էջ 187բ-188ա և այլն:
5 Ձեռ. № 3082, էջ 391բ:
6 Ձեռ. № 179, էջ 541բ:
7 Ձեռ. № 7530, էջ 28ա:
8 Տե՛ս Ձեռ. № 9585, էջ 56ա:
9 Ձեռ. № 2695, էջ 321բ:
10 Ձեռ. № 4741, էջ 90բ:

Հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթ օրը կամ Պենտեկոստեից Հաշված 28-րդ օրը, որը տատանվել է Հունիս 6-Հուլիս 10-ի սահմաններում նայած տարի: «Գիւտ Նշխարաց»-ը ստացել է Հայոց շաբաթական տոմարի ամսաթիվեր, այն է՝ Տրէ 10 և Տրէ 20, որից Տրէ 10-ը վեր է անվել Հայոց անշաբթ տոմարի ամսաթիվի և ստացել Նոյեմբեր 18-ի հուլյան տոմարի համարժեքը, որի ժամանակ երբևէ այդ տոնը չի կատարվել, այլ այդ կանոնի տակ դրված նյութերը օգտագործել են շաբաթական տոնի համար: Այժմ էլ հիշյալ տոնը տոնվում է առանց փոփոխությունների:

***

Անցնենք Գրիգոր Լուսավորչի տոների դասակարգման խնդրին: Գրիգոր Լուսավորչի և նրա հետ կապված տոնական օրերի դասակարգմանն է նվիրել 2335 թվահամարի ժողովածուի (1476 թ.) մեջ գետեղված բնագիրը, որի հեղինակը անհայտ է: Այդ անանուն բնագիրը շաբաթով է հարց ու պատասխանի ձևով: Բերենք այդ բնագրի մեզ հետաքրքրող հատվածը, այն է՝ «Եւ արդ գիտել պարտ է: Զի ստուգիւ աւուրք եւթն են խորհրդական տաւնից յիշատակի սրբոյն Գրիգորի. ըստ եւթանց շրջագայութեան (կողքի լուսանցքում նշան է դրված և ավելացված բեր և հղված է այդ նշանը 2-րդ ամի վրա, որ նշանակում է շրջագայութեանը կարգաշրջաբերութեան) կենցաղոցս և ըստ եւթնից աւուրց շաբաթոյն, գեւթն արփի շնորհաց հոգւոյն ընդ ունակն պատուելով: Եւ է առաջին աւր յիշատակ սրբոյն Գրիգորի մուտն ի Վիրապն, որ է յԱզոստոս ի տասն եւ եւթն, կարգեալ զխորհրդապէս սկիզբն փրկութեան մերոյ: Երկրորդն՝ Ելն ի Վիրապէն. Աւետիք ելանելոյն մեր ի խաւարային բանտէ կռապաշտութեան: Եւ երրորդն հուպ առ նմին Տեսլեանն է տաւն՝ հիմնարկութեան եկեղեցւոյ սրբոց ի Վաղարշապատ քաղաքի: Խորհրդաբար զմեզ առնելով տաճար սրբոյ երրորդութեան հիմն արի վերա վիմին հաւատոյ: Եւ այսոքիկ երկոքին տաւնքս ի Յունիս կատարին զկնի միմեանց, սուղ ինչ միջոցաւ որոշեալ ի միմեանց: Չորրորդն՝ Ննջման է տաւն, ի Սեպտեմբերի յերեսունն ստուգապես և ճշմարիտ: Եւ թէ ոք հակառակեացի տգիտաբար անգիտելի լինի զաւր մահուանն նորին: Ի մարդկանէ ոչ ոք հուպ եղեալ, զի մոփսսաբար պատուեալ և այսոսիկ, զի մի ի պատաւն առցի ի դեռաբուսիկ հաւատացելոցն: Եւ վասն այսր իրաց եղելոց հակառակաղն, եթէ զայրասցի ի միտս իւր տարակուսեալ բժշկեացի ի խորհրդոց այսու աւրինակաւ վերձանութեան աստուածային գրոց հետեւելով և գիտասցէ այնպիսին: Զի երանելին Յոհան Ոսկեբերան խնդրեալ աղաւթիւք յԱստուծոյ և յայտնեց նմա Աստուած, որ և ասէ յիւրում ճառին ի սեպտեմբերի յերեսունն ցուցանելով ստուգիւ գաւր ննջման Լուսավորչին մեր: Հինգերորդ Գիւտ Նշխարացն ի ձեռն Գառնկոյ ճգնաւորի, որոյ յայտնեալ ի Տիառնէ ի լերինն Սեպուհ: Արժանացել գտողին մերոյ և ժողովողին յամայական (յամոցական) վարուց, զոր բարձեալ ամփոփեաց ի գեաւղն Թորդան յիւրում պարտիզի, որ ասի եղեալ մեծին Գրիգորի վարձ գաւրականութեան թագաւորն Տրդատէս շնորհեալ, թէ է ճշմարիտ որպէս ասիւ: Եւ այս տաւն ի յիշատակ կատարի ի Հոկտեմբերի ԼԱ: Վեցերորդն Փոխումն Նշխարացն է, զոր տարեալ Զենոնի կայսեր ի Բիւզանդիոն, ընդ որս և զսրբոյ կուսին Հոփսիսէիմէ և այլոց սրբոց: Եւ կարգեալ եղև զայս տաւն կատարել ի Դեկտեմբեր ԺԸ: Իսկ եւթներորդն վերադարձումն է Նշխարացն ի Կոստանդինուպալսէ ի Հայք ի ձեռն Գրիգորի պատրկի մեծափառ իշխանի, զոր կարգեցին տաւնել յաւուրս քառասնորդաց մեծի պասէքին ի հինգերորդում շաբաթիուն: Եւ այս որպէս ասացաւ խորհրդաբար թուով տաւնախմբաթեամբ պատուել զհայր լուսոյ հնազանդելոց որդւոց նորին և պատուել մտերմաբար սիրով գերախտաւ, որ առաջնորդն մերոյ փրկութեան և տեսուչ ոգւոց մերոց: Զի այսու փոքր ինչ աշխատութեամբ մասնաւորեալ գտցուք երկուց նորին, հետեւելով նորուն խթատուն բարեպաշտիւ ըստ կարողութեան, որով ընկալցուք հատուցումն բարի ի Տիառնէ ի ձեռն նորին բարեխաւութեան...»¹:

Ինչպես նկատելի է հարց ու պատասխանի անանուն հեղինակը իր նյութերը քաղել է

¹ Ձեռ. N° 2335, էջ 66բ-67բ:

նախորդ շրջանի բնագրերից և մեկնարանել դրանք: Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակի տոները դասակարգել է յոթ տարբեր օրերի: Դրանցից առաջինը «յիշատակ սրբոյ Գրիգորի մուտն ի Վիրապն, որ է յԱզոստոսի տաս եւ եւթն», ըստ վերոհիշյալ հեղինակի: Իսկապես Գրիգոր Լուսավորչի հնագույն և միակ տոնն էր, որն սկիզբ առավ 5-րդ դարի 80-ական թվականներից, իրրե շաբաթական տոն: Սակայն այդ տոնը կատարվել է Մարտ 1 - Ապրիլ 10-ի սահմաններում նայած տարի: Տվյալ դեպքում Օգոստոս 17-ի նշումը հեղինակի անգիտությունն արգասիքն է: Բացի այդ պարզեցինք, որ այդ տոնը «մուտն ի Վիրապն» անվանումը ստացել է 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից սկսած, երբ Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերը ավելացան տոնացույցում: 14-րդ դարի սկզբներից հիշյալ տոնի հետ զուգահեռաբար տոնվում էր նրա «Գիւտ Նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս»-ը: Անանուն հեղինակը Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված երկրորդ տոնը համարել է «ելն ի Վիրապէն»-ը, որը դրել է Հունիս ամսին: Այն, ինչպես տեսանք, շաբաթական տոն էր, որն առաջացավ 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին և դրվեց Պենտեկոստեից Հաշված 14-րդ օրը և տոնվում էր Մայիս 23 - Հունիս 26-ի սահմաններում նայած տարի:

Անանուն հեղինակը Գրիգոր Լուսավորչի տոնաշարքի մեջ է մտցնում «տեսլանն է տաւն՝ հիմնարկութեան եկեղեցւոյ սրբոյ ի Վաղարշապատ քաղաքի», այսինքն՝ նաւակատեաց եկեղեցւոյ տոնը և նույնպես դնում է Հունիս ամսին: Այն իբրև շաբաթական տոն, ինչպես տեսանք, չէր կարող ստեղծվել 8-րդ դարից ավելի վաղ և տոնը կատարվել է Պենտեկոստեի հաջորդ կիրակին, որն ընկել է Մայիս 17 - Հունիս 20-ի սահմաններում նայած տարի, իսկ հետագայում տոնը տեղափոխվեց Պենտեկոստեից Հաշված 3-րդ կիրակին, որի մասին է գրում հեղինակը: Ըստ հեղինակի Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակին նվիրված չորրորդը՝ «ննջման է տաւն, ի Սեպտեմբերի յերեսունն ստուգապես և ճշմարիտ»: Պարզեցինք, որ Գրիգոր Լուսավորչի «Գիւտ Նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս» տոնը, իբրև նրա հիշատակի օր, նշվել է Հունիսի մոտ և դրվել է Սեպտեմբերի 30-ին: Այդ անշաբթ տոնը Գրիգոր Վկայասերը մտցրեց իմ Տօնանամակի մեջ, որից հետո հավանաբար տոնվեց տեղայնացված ձևով: Սակայն իբրև անշաբթ տոն լայն տարածում չգտավ: Այդ վիճակից դուրս գալու համար 14-րդ դարի սկզբներին այդ տոնը դրվեց «Մուտն ի Վիրապն» կանոնի տակ և նշվեց զուգահեռաբար: Այն վերածվեց շաբաթական տոնական օրվա և Սեպտեմբեր 30-ի և նրա համարժեք Հայոց անշաբթ տոնի ամսաթիվի տակ եղած նյութերը օգտագործվեցին տոնի կատարման ժամանակ:

Այլ խոսքով Սեպտեմբերի 30-ը կորցրել էր իր նախնական իմաստը, որովհետև այդ տոնը կատարվում էր Մարտ 1 - Ապրիլ 10-ի սահմաններում նայած տարի: Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված հինգերորդ տոնը հեղինակը համարել է «Գիւտ Նշխարացն ի ձեռն Գառնկոյ ճգնաւորի, որոյ յայտնեալ ի Տիառնէ ի լերինն Սեպուհ», «եւ այս տաւն ի յիշատակ կատարի ի Հոկտեմբերի ԼԱ»:

Հիշյալ տոնը, ինչպես տեսանք, դրվել է Պենտեկոստեից Հաշված 28-րդ օրը և իբրև շաբաթական տոն կատարվել է Հունիս 6 - Հուլիս 10-ի սահմաններում նայած տարի: Դեռ ավելին Հայոց Յայսմավորքների խմբագրությունները գրանցել են Հայոց անշաբթ տոմարի Տրէ 10-ի և նրա համարժեք հուլյան տոմարի Նոյեմբերի 18-ի տակ, թեև կատարել են շաբաթական օրերին, ուստի Հոկտեմբերի 31-ի նշումը թյուրիմացությունն արդյունք է և հավանաբար գալիս է Հայոց անշաբթ տոմարի Սահմի 22-ից: Ըստ հեղինակի Գրիգորի Լուսավորչին նվիրված «վեցերորդն փոխումն Նշխարացն է, զոր տարեալ Զենոնի կայսեր ի Բիւզանդիոն ընդ որս և զսրբոց կուսին Հոփսիսէիմէ և այլոց սրբոց: Եւ կարգեալ եղև զայս տաւն կատարել ի Դեկտեմբեր ԺԸ»: Այստեղ հեղինակը նկատի է ունեցել Սեպտեմբերի 30-ը, որը գալիս է հունական տոնացույցներից և Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակի խմբագրություններից, իսկ 14-րդ դարի սկզբներից դրվեց «Մուտն ի Վիրապն» տոնի կանոնում և այդ երկուսը միասին տոնեցին: Անանուն հեղինակը Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված 7-րդ տոնն է համարել «վերադարձումն ի Նշխարաց ի Կոս-

տանդնուպալսէ ի Հայք ի ձեռն Գրիգորի պատրկի մեծափառ իշխանի, զոր կարգեցին տաւնել յաւուրս քառասնորդաց մեծի պասեքին ի Հինգերորդում շաբաթուն»:

Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված տոնական օրերի քննութիւնն ի պարզվեց, որ հիշյալ տոնը Հնագույնն է և միայն 14-րդ դարի սկզբներին միացրին «Վերադարձումն ի նշխարաց ի Կոստանդնուպալսէ ի Հայք» տոնը: Ուշագրավ է, որ Գրիգոր Լուսավորչի նշխարների վերադարձն իրականացրել է, ըստ հեղինակի, Գրիգորը՝ Պատրիկ մականվանվող իշխանը, որի անունը մյուս բնագրերում բացակայում է և պարզ է թե խոսքը ում մասին է, թերևս Գրիգոր մագիստրոս Պահլավունու:

Քննարկվող բնագրի մեջ 2-րդ և 3-րդ տոների մասին տված տեղեկութիւնը, այն է՝ «եւ այսօրիկ երկոքին տաւնքս (նկատի ունի ելն ի Վիրապեն և նավակատեաց եկեղեցւոյ) ի Յունիս կատարի գկնի միմեանց, սաղ ինչ միջացաւ որոշեալ ի միմեանց», ցույց է տալիս, որ հեղինակն ապրել է 14-րդ դարում: Բանն այն է, որ նավակատեաց եկեղեցու տոնը Պենտեկոստեից հետո եկող կիրակիից տեղափոխվեց Հաջորդ կիրակի 13-րդ դարի վերջում - 14-րդ դարի սկզբում և միայն 14-րդ դարի բնագրերում ենք գտնում, որ ելն ի Վիրապեն տոնի դրված է Պենտեկոստեից Հաջված 14-րդ օրը, իսկ նավակատեաց եկեղեցունը՝ 15-րդ օրը: Բացի այդ Գրիգոր Լուսավորչի մուտն ի Վիրապեն տոնի հետ դրվեց նրա «Գիւտ նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս» կանոնը 14-րդ դարի սկզբներից, որի մասին խոսում է նա: Հեղինակի Գրիգոր Լուսավորչի տոների դասակարգումը, ինչպես կտեսնենք նման չէ Գրիգոր Խլաթեցու հետ, ուստի նա ապրել է 14-րդ դարում: Քննութիւնն ի պարզ դարձավ, որ անանուն հեղինակը շփոթել է Գրիգոր Լուսավորչի տոների հետ կապված շատ Հարցեր և Հատկապես նրա 7 տոնական օրերի դասակարգումը: Տոնացույցերի մեջ, ըստ տոնացույցային կարգի, Գրիգոր Լուսավորչին ունեցել է Երեք կանոն որից առաջինի մեջ, ինչպես տեսանք, գուգահեռ դրվել է նաև «Գիւտ նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս»-ը: Իսկ Յայսմավուրքների խմբագրութիւններում կանոնված տոների նյութերը միայն օգտագործվել է այդ օրերի համար և նրանք առանձին անշարժ օրերի տակ չեն կատարվել: Հարկ է նշել, որ հեղինակը Գրիգոր Լուսավորչի «տեսլեանն է՝ տաւն՝ հիմնարկութեան եկեղեցւոյ սրբոց ի Վաղարշապատ քաղաքի», այսինքն Պենտեկոստեից հաջված 15-րդ օրն է համատեղ «տեսլեանն» տոն, մինչդեռ այն ընկալվում էր նավակատեաց եկեղեցու տոն, թեև վերագրվում էր Գրիգոր Լուսավորչին: Սակայն Տոնացույցերում Աստուածածնից առաջ ընկնող շաբաթ օրվա տոնն է համարվել «Շողակաթինն տեսլեան սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին»¹, իսկ Յայսմավուրքների խմբագրութիւնների մեջ այն դրվել է Քաղոց 10-ի և Դեկտեմբեր 18-ի (Գրիգոր Խլաթեցու մոտ՝ 11-ին) կանոնի տակ՝ «տեսլի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի» ձևակերպումներով² և նյութերն օգտագործվել են տոնացույցի շարժական տոնի ժամանակ:

Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերի դասակարգմանն է անդրադարձել նաև Գրիգոր Խլաթեցին: Վերջինս Տրէ 10-ի կանոնի տակ գրել է. «Իսկ վասն աւուրց տօնիցն թէ ոք տարակուսեցի չորք յայտնի և չորք յորում աւուր և տօնեացի ընդունելի է. զի դրուածու տօնք բազումք են մեզ և այլոց քրիստոնէից: Այլ ընկալցիս զբանս զայս առ ի հաստատութիւն մտաց: Որպէս թէ՛ զտօն յղութեան Տրէ ամսո ի ԻԱ (= Նոյեմբեր 29) կատարի եւ զձնընդեանն՝ Հրոտից Լ (= Օգոստոս 5), իսկ զըջարչարանացն՝ Արաց ի ԻԸ (= Փետրվար 4), մուտն ի Վիրապեն՝ Մեհակի ի ԻԲ (Փետրվար 28) ելն ի Վիրապէն՝ Սահմի ի Ժ (= Նոյեմբեր 2, պետք է սրբագրել՝ Սահմի ի Դ = Հոկտեմբեր 13) ասի, իսկ տեսլեանն Սահմի ի ԻԲ (= Հոկտեմբեր 31), եւ նընջմանն տօնն՝ ըստ մեծի Յոհաննու Ոսկիբերանի Սեպտեմբեր Լ (30), որ է Հոռի ի ԻԱ, Տրէ ի Ժ (= Նոյեմբեր 18)

¹ Տե՛ս Ձեռ. N°N° 752, էջ 169բ, 4514, էջ 312բ, 767, էջ 16րա, 5667, էջ 132ա, 9836, էջ 174բ, 5440, էջ 113բ, 4459, էջ 91ա-93ա, 4164, էջ 192ա, 4874, էջ 191ա և այլն:
² Տե՛ս Ձեռ. N°N° 3082 էջ 392բ, 17ր, 7530 էջ 68ա, 9585 էջ 95բ, 4717 էջ 138բ և այլն:

գիւտ նշխարաց, որ եղև նախ և առաջին ի ձեռն Գառնկոյ ճգնաւորին. որ ըստ հրամանի Աստուծոյ ի վերուստ ի տեսլեանն եղ ի գիւղն Թորդան կոչեցեալ եւ հրամանաւ Զենոնի կայսերն թէ մասն ինչ եթէ յորով տարեայ եղև ի Կոստանդինապոլիս և յետոյ դարձեալ բերաւ ի Հայս: Բայց որք զոր հանգստին, տարակոյս ընկենուն թէ որպէս ասի յոմանց թէ Գրիգորիոսի աղուանից կաթողիկոսին տարեայ եղև նշխարքն յոյնսն եւ թէ որպէս ասացաք մերոյ Լուսաւորչին մաս ինչ տարեայ եղև բայց յետոյ դարձեալ եղքն ըստ Սաղմոս երգեցողին՝ Հաճեցան ծառայք քո ընդ քարինս...»¹:

Ուշագրավ է, որ Գրիգոր Խլաթեցին Յայսմավուրքի խմբագրութիւնի մեջ միայն Հինգ ամսաթիվերի կանոնների տակ է տալիս Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված տոնական օրերը, այն է՝

1. «Նաւասարդ Դ և Օգոստոս ԺԴ. Տօնէ շողակատին իջման միածնին բանին Աստուածոյ ի Վաղարշապատ քաղաքին (էջ 19-20)
2. «Հոռի ԻԱ եւ Սեպտեմբեր Լ. Գիւտ Լուսավորչին մերոյ. (էջ 134-136):
3. «Տրէի Ժ եւ Նոյեմբերի ԺԸ. Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին և վասն անտանելի և բազմաշարչար տանջանացն» (էջ 261-270):
4. «Քաղոց ԺԱ և Դեկտեմբեր ԺԹ. Տեսլի սրբոյն Գրիգորի զոր ետես ի Վաղարշապատ քաղ: զիջումն Միածնին Աստուծոյ և զշինումն եկեղեցեացն և այն գրէալ է ի Նաւասարդի Դ բայց աստ եղաք զհարցումն Լուսաւորչին մերոյ ընդ հրեշտակին» (էջ 361-364):
5. «Արաց ԻԸ և Փետրվարին Դ.... Յայսմ տօն է չարչարանաց Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի» (էջ 499-501):

Ի դեպ վերջին կանոնի հիշյալ հատվածը բացակայում է 15-րդ դարի մի քանի գրչագրում:

Գրիգոր Խլաթեցին իրատեսական մոտեցում է ցուցաբերել Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված տոների դասակարգմանը: Նա գրում է, որ հայտնի է Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված չորս տոնական օրեր, իսկ մյուս չորսը, որ նա բերել է, կարելի է տոնել դրանցից մեկն ու մեկում: Պարզ է, որ նա նկատի ունի Հայոց Տոնացույցի տոները, թեև բերել է Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվերով, որոնցից երեք կանոն նվիրված էր Գրիգոր Լուսավորչին, իսկ 4-րդը՝ Գրիգոր Խլաթեցին ընդունել է Քաղոց 11-ի և Նավասարդի 4-ի կանոնը, այսինքն՝ տեսեալն սրբոյն Գրիգորինը:

Ուշագրավ են բերված Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվերը, որոնց թիվը հասնում է 10-ի: Շարադրանքում անդարդարձել ենք Գրիգոր Լուսավորչի տոների հետ կապված ամսաթիվերին, այն է՝ Սահմի 15, 10 և 4, Տրէ 10 և 20, որոնք գալիս են Հայոց շարժական տոմարից և դրանցից մի մասը հետագայում վերածվեցին Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվերի ու ստացան հուլյան տոմարի նոր համարժեքներ: Հայոց շարժական տոմարից կարող էին գալ նաև Գրիգոր Խլաթեցու վկայված ամսաթիվերից ոմանք: Այսպես, եթե ընդունենք, որ Հոռի 21-ը եղել է Հայոց շարժական տոմարի ամսաթիվ և արտացոլել է Գրիգոր Լուսավորչի Գյուտ նշխարացի հիշատակի օրը, որը կատարվել է Հոգեգալստից հաջված 28-րդ օրը, ապա դրանց համադրումը տալիս է 11-րդ դարի մի խումբ տարիներ, այսինքն Հոռի 21-ը իբրև նշխարաց տոնի ամսաթիվ առաջացել է 11-րդ դարում և տեղ գտել նաև Գրիգոր Խլաթեցու մոտ վերածվելով Հայոց անշարժ տոմարի ամսաթիվի՝ ստանալով Սեպտեմբեր 30-ի նոր համարժեքը:

Դժբախտաբար չունենք հաստատուն տվյալներ, որոնք հնարավորութիւն տալին համադրելու վերոհիշյալ ամսաթիվերը մյուս տոների հետ թեև հասկանալի է, որ Գրիգոր Խլաթեցին մի դեպքում օգտագործել է Հայոց շարժական տոմարի, իսկ մյուս դեպքում Հայոց անշարժ տո-

¹ Տե՛ս տպագիր, էջ 261-270:

մարի ամսաթվային արժեքները:

Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նախապես Գրիգոր Լուսավորչին ունեցել է մեկ տոնի օր, որը կատարել են հավանաբար Մարտի 9-ին, իբրև անշարժ տոն: 480-ական թվականների սկզբներին Հովհան Մանդակունին հիշյալ տոնը սահմանեց Բուն Բարեկենդանից հաշված 5-րդ կիրակիից հետո եկող շաբաթվա կանոնի տակ, որով այն վերածվեց շաբաթական տոնի:

9-րդ դարի 4-րդ քառորդից սկսած Տոնացույցում Գրիգոր Լուսավորչի նոր տոնական օրեր առաջացան, որի պատճառով անհրաժեշտություն եղավ, ինչպես հին, այնպես էլ նոր տոներին տալ անվանումներ-որակումներ: Հնագույն տոնը ստացավ «Մուտն ի Վիրապն» կամ «Չար-չարանքն» զուգադրելի անվանումները, որին 14-րդ դարի սկզբներից գումարվեց «Գիւտ Նշխարաց ի Կոստանդնուպոլիս»-ը: Իսկ նոր տոներն ունեցան «Ելն ի Վիրապէն» և «Գիւտ Նշխարաց» որակումները, որոնցից առաջինը դրվեց Պենտեկոստեից հաշված 14-րդ օրը, իսկ երկրորդը՝ Պենտեկոստեից հաշված 28-րդ օրը, որոնք հետագայում որևէ փոփոխություն չկրեցին և տոնվում են այսօր ևս: Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված նոր տոնական օրեր հայտնի են Յայս-մավուրքների խմբագրություններից, սակայն դրանցից և ոչ մեկը չմտավ «Տօնացոյց»:

ՊԱՀՈՑ (ՊԱՀՔԻ) ՕՐԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

Հայ եկեղեցու արարողության համեմատ, ըստ Մ. Օրմանյանի հաշվումների, յուրաքանչ-յուր տարի իբրև 160 օր կերակուրի պահքեր կան, որոնց միայն 117 օրեր ծիսական պահքեր են¹:

Հայոց տոնական տարվա կտրվածքով պահքի օրերը սկսում են Առաջավորի կամ Սարգսի անունները կրող պահքով, որը սահմանել է Հովհան Մանդակունին «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի երկրորդ խմբագրությունում մեջ 480-ական թվականների սկզբներին: Սակայն ավելի վաղ հայտնի է «Կանոնք ընթերցուածոցի»-ի առաջին խմբագրությունը, որտեղ իրենց հաստատուն տեղն ունեն միայն չորեքշաբթիի և ուրբաթի ինչպես և Քառասնորդաց պահքերը: Դրանց մասին տեղեկություններ ենք գտնում կանոնական սկզբնաղբյուրներում: Պահքի առանձին օրերի քննությունից հետո միայն կանցնենք տոնացույցային տարվա պահքերի առանձին խմբերին սկսելով Առաջավորի պահքից, թեև պատմական տեսանկյունից կրկնենք հակասության մեջ, որովհետև ավելի վաղ ծագում ունի Քառասնորդաց պահքը:

Ի տարբերություն հրեաների, շոնք պահքի օրեր էին սահմանել երկուշաբթին և հինգ-շաբթին, քրիստոնյաները պահքի առանձին օրեր կարգեցին չորեքշաբթին և ուրբաթը: Թեև վաղ շրջանում պահքի օրերի մեջ էին մտցնում շաբաթն ու նույնիսկ կիրակին:

Բերենք չորեքշաբթի օրը հաստատող մի քանի վկայություններ, որտեղ որոշ կանոններում մեկնվում են նրանց առաջացումը:

Ըստ «Սահմանք և կանոնք զոր եղին աշակերտք ի Քրիստոսի եկեղեցույ սրբոյ յես վերանալոյ Տեառն» վերտառությունը կրող բնագրի, որն ստեղծվել է 366 թ. կամ 377 թ. անվանվել նաև «Վարդապետութիւն առաքելոց» կամ կրճատ՝ «Կանոնք առաքելականք», 3-րդ կանոնում կարդում ենք. «Գ. Կարգեցին առաքեալքն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ աւր չորեքշաբաթու ի պահս եղիցի, զի ի նմա գուշակեաց եւ յայտնեաց Տէրն կենարար զխորհուրդ չարչարանաց իւրոց, եւ մատնութիւն, եւ դատաստանի, եւ խաչելութեան, եւ մահուան եւ յարութեան՝ աշակերտացն իւրոց. եւ տրտմեցան առաքեալքն: Արդ՝ եղիցի ի պահս եւ ի սուգ եւ ի պաշտան եւ յաղալթս ցնծութեան եւ ուրախութեան»²:

«Երկրորդ առաքելական կանոնիս գլուխ ԶԵ» վերնագիրն ունեցող բնագրի, որը նույնպես 4-րդ դարի 2-րդ կեսի խմբագրություն է և բնագրի մեջ ունի «Սահմանք եւ կանոնք սուրբ առաքելոցն՝ ի ձեռն Կղեմայ, առաքեալ հեթանոսաց» և «Կանոնք երկրորդ առաքելականք» վերնագրերը, 66-րդ կանոնի տակ գրված է. «ԿԴ. Եթէ ոք եպիսկոպոս կամ երեց կամ սարկաւազ կամ պրակարգաց կամ սաղմոս երգող զսուրբ քառասներորդան ոչ պահեսցէ եւ զչորեքշաբաթի եւ զուրբաթ՝ յուծցի, բայց եթէ վասն հիւանդութեան մարմնոյ ինչ խափան լինիցի, իսկ եթէ ժողովրդական ոք իցէ՝ որոշեսցի»³:

«Կանոն Յովհանու Մանդակունույ Հայոց կաթողիկոսի» վերնագիրը կրող բնագրի, որը գրվել է 480-ական թվերի սկզբներին, 8-րդ կանոնում վկայել է. «Ը. եւ որ ի չորեքբաշաթուղ եւ յուրբաթու մարտիրոսաց յիշատակ առնէ եւ տաւնս զեւմամբ՝ մեղք են, զի եթէ ի կարգի էր, ապա Չատկին ուրբաթն աւր պարտ էր առնել մատաղ, զի Քրիստոս աստուած արարիչն երկնի եւ

¹ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցիք, Ե., 1993, էջ 215:
² Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 30:
³ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 92:

երկրի ուրբաթունն խաչեցաւ, եւ ընթերցուածք եւ սաղմոսք եւ Աւետարանք այն աւր շատ է, եւ ամենայն մարդիկ այն աւր ազատեցան ի մեղաց, եւ դրախտն այն աւր բացաւ ի ձեռն աւագակին, եւ զմարդիկ ի ծառայութենէ այն աւր ազատեաց եւ ի սատանայէ այն աւր ցերծոյց Քրիստոս, բայց կարգք եկեղեցւոյ զայն աւր զատ պահել հրամայեն, եւ փոխանակ նորա ուտել զայլ վեց աւուրսն մինչեւ ցՊենտեկոստէն»¹:

«Սահմանադրութիւն կանոնի Վաչագանայ Աղուանից արքայի եղեալ ի ժողովն որ յԱղու(է)նս եղեւ գլուխ(ք) ի Ա» վերնագրի տակ 14-րդ կանոնում կարդում ենք. «ԺԴ. Եւ որ չորեքշաբաթու կամ ուրբաթու միս ուտէ յառաջ քան զաղուհացն՝ մի շաբաթ պահեսցէ: Եթէ երիցու առաջի ոք զայ եւ վկայէ վասն մարդոյն, թէ չէ այդպէս, աւագ շինին կալցի եզն մի զմարդոյն եւ յերեցն տայցէ»²:

Եփրեմ Ասորուն վերագրվող և «Կանոնք Տեառն Եփրեմի արդիւնակատար կրանաւորի զոր ուսուցանէր յանապատին ի կուսութեան ճառէն գլուխ(ք)Ը» վերնագիրը կրող բնագրի 8-րդ կանոնի տակ ասվում է. «Ը. Եւ տերունական պատարագ կիրակէի եւ յայլ աւուրս անխտիր կատարեսցեն, իսկ ի չորեքշաբթու եւ յուրբաթու՝ ոչ»³:

Թադեոս առաքյալին վերագրվող «Սահմանք կանոնաց սուրբ առաքելոյն Թադէոսի ի քաղաքին Ուռհայ ի լուսաւորել զնոսա գլուխք ԼԳ» բնագրի 24-րդ կանոնի մեջ վկայում է. «ԻԴ. Հարցումն. Զչորեքշաբաթ եւ զուրբաթ որպէս արժան է պահել:

Պատասխանի. Արժան է քրիստոնէից զուրբաթ եւ զչորեքշաբաթ պահել եւ աղաւթել, զի աւուրք չարչարանաց Տեառն մերոյ են, տրտում արտասոււաւք յիշելով զնորա խոնարհութիւնն, եւ զոհանալով զնմանէ, որ եկն եւ փրկեաց զմեզ իւրովք չարչարանաւքն պահել մինչև ցինն ժամն»⁴:

Ըստ «Կանոնք սուրբ ժողովոյն որ ժողովեցան ի Թէոդոսուպաւլիս որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք գլուխ(ք) Թ.» Բնագրի, որը վերագրվում է 7-րդ դարին սակայն 11-րդ դարի խմբագրութիւնն է, 7-րդ կանոնի տակ արձանագրել է. «Է. Բայց եթէ ուրբաթի կամ չորեքշաբաթի հանդիպի՝ (խոսքը՝ վասն աւրինաւոր տաւնի Քառասներորդաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զոր ի Փետրուարի ԺԴ-ն հրամայեցաւ կատարել տե՛ս 6-րդ կանոնի մեջ), ըստ վերնադոյն պատուիրանից պահաւք տաւնեսցեն եւ մի լուծմամբ կերակրոց կամ ըմպելեաց. եւ եթէ ոք ի հաւատացելոց անցցէ ըստ կանոնեաց սահմանադրութիւնդ՝ անհիշեալ լիցի, վասն զի այսպէս պատուիրեցաւ ընդ ամենայն աշխարհ ի սրբոց առաքելոցն եւ աւանդեցաւ մեզ եւ մեք այնմ հետեւեալ եմք, զոր նոքա քարոզեցին եւ հաստատեցին: Թէպէտ եւ զատեալք եւ մեկնեալք ի փշաբեր անապատ գնացին ոմանք եւ եղեն լուցկիք հրոյ եւ կերակուր որդանցն, այլ մեզ քաւ լիցի խոտորել ի սրբոց քարոզութենէն, ապա եթէ գտցի զայս արարեալ՝ աւտար եղիցի ի մէնջ եւ ի սրբոց աւրհնութենէ հեռի եղիցի»⁵:

Բերենք ուրբաթ օրվա մասին լրացուցիչ տվյալներ և նրա մեկնությունը:

«Կանոնք Առաքելականք»-ի 4-րդ կանոնում սահմանվել է. «Դ. Կարգեցին առաքելալքն եւ եղին հատատութեամբ, թէ ուրբաթ եղիցի ի պահս ի սուգ եւ տրտմութիւն վասն զի զոր ինչ ասացաւն յաւուրն չորեքշաբաթու զվասն չարչարանաց Փրկչին մերոյ՝ յուրբաթունն կատարեցաւ. յորժամ շարժեցան արարածք ամենայն եւ իսաւարեցան լուսաւորք ի յերկինս: Պահեալ լիցի

1 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 498:
2 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 96:
3 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 58:
4 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 36:
5 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 253-254:

մինչև ցինն երրորդ ժամն»¹:

Ներկայացնենք կիրակի և Շաբաթ պահքին արգելող կանոնները:

«Կանոնք Գանգրայ գլուխ ԻԴ» բնագրի 18-րդ կանոնում կարդում ենք. «ԺԸ. Եթէ ոք իրրեւ ի կարծիս պահոց արհամարհիցէ զաւր կիրակէի եւ ի պահոց թիւ արկ կամ ի գործ, որպէս զայլ աւուրս, ոչ գտցէ հանգիստ յարքայութեանն Աստուծոյ եւ մեծ ժողովն նզովէ եւ մերժէ»²:

«Կանոնք Լաւորդիկեայ» բնագրի 29-րդ կանոնում գրված է. «ԻԹ. Զէ արժան քրիստոնէից զհրէից վարս ունել եւ բանդագուշել եւ դատարկացուցանել զաւր շաբաթունն. այլ գործել արժան է, բայց զաւր կիրակէին պատուել արժան է, եւ հանգչել արժան, որպէս քրիստոնեայք, ապա եթէ գտցի ոք հրէարար՝ նզովեալ լիցի»³:

«Կանոնք երկրորդ առաքելականք»-ի 59-րդ կանոնում արձանագրվել է. «ՄԹ. Եթէ ոք ծառանգաւոր գտցի զաւր կիրակէին կամ զշաբաթու պահելով՝ որոշեսցի»⁴:

«Բարսղի գիր կանոնական վասն պէսպէս եւ Բիւրապատիկ ախտից գլուխք ՄՀԲ» բնագրի 31-րդ կանոնում ասվում է. «ԼԱ. զշաբաթ եւ զկիրակէ եւ զՊենտակոստէ մի ոք իշխեսցէ ընդ պահաւք արկանել, բայց զայսահարսն»⁵: Իսկ նույն բնագրի 80-րդ կանոնում գրված է. «Զ. Որ աւր կիրակէի կամ զՊենտակոստէ զպահաւք արկանէ քան զկարգեալսն առաքելոցն՝ նզովեալ եղիցի»⁶:

Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող 28-րդ կանոնում վկայված է. «ԻԸ. Պարտ է Քրիստոնէից պատուել զաւր կիրակէի, աղաւթել եւ հանազել ի նմա, ապա եթէ ոք պահեսցէ հրէարար՝ նզովեսցի ի Քրիստոսէ»⁷:

Հովհան Մանդակունու 1-ին և 2-րդ կանոններում գտնուում ենք հետևյալ տեղեկությունները.

1. «Ա. Վասն սրբոյ պասեքին պահոցն ի կանոնս ի շաբաթու ոչ հրամայի պահել եւ յայտ անտի է, զի շաբաթ աւր՝ երկուսն ապաշխարութեան, չքարոզի ի մի դէման ըստ Մովսէսի աւրինադրին հրամանի պարտ իմք պատուել եւ ի միւս, զի կարապետ է մեծի թագաւորին յառաջընթաց, ընդ առաւելանէ ճրագաւք եւ մոմեղինաւք կիրակէին»:

2. «Բ. Այլ վասն կիրակէի պահելոց, ոչ կանոնք հրամայեն եւ ոչ վարդապետք, այլ նզովեն եւ անէծս ի վերայ դնեն. զնոյն եւ ՅԺԸ եպիսկոպոսքն ի Նիկիայ՝ ի սուրբ ժողովն, նզովս կարգեցին եւ կնքեցին»⁸:

Կանոնք Վաչագանա բնագրի 13-րդ կանոնում ասվում է. «ԺԳ. Որ մեռելոցի ուտէ եւ որ ի Քառասներորդան միս ուտէ եւ որ ի կիրակէի գործ ինչ գործէ եւ յեկեղեցի չերթաց՝ երեցն պատուհաս արասցէ ժողովրդեամբ հանդերձ»⁹:

«Կանոնք Տեառն Յովհաննիսի իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի գլուխ ԼԲ» բնագրի 6-րդ և 7-րդ կանոններում ասվում է.

1 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 30:
2 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 197:
3 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 235:
4 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 91:
5 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 108:
6 Անդ, էջ 120:
7 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 249:
8 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 492-497:
9 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 96:

1. «Զ Արժան է ի սուրբ քառասներորդս պահոցն՝ յաւուր շարաթու եւ կիրակէի պատարագ մատուցանել ահիւ եւ երկիրդիւ, ըստ սահմանելոյ սրբոց հարցն յամենայն ժողովուրդս իւրեանց: Իսկ եթէ ոք հակառակեալ ընդդիմացէ մերում հրամանիս կամ բանիւ կամ գործով, թէ ուխտաւոր է լուծցի, թէ աշխարհական՝ որոշեսցի»:

2. «Է. Այլ վասն պահելոյ եւ լուծանելոյ զշաբաթ եւ զկիրակէի ի սուրբ քառասներորդ պահոցն, այս իւրաքանչիւրի կամս թողեալ լիցի. միայն գոհանալով զԱստուծոյ՝ առանց խղճի եւ հակառակութեան եւ առանց բամբասելոյ զընկերն, զոր կամեսցի՝ եւ արասցէ հանդերձ պարկեշտութեամբ երկոքին ընդունելի են Աստուծոյ եւ յաւանդութենէ եկեղեցւոյ Քրիստոսի»¹:

Ի դեպ Կանոնք Նիկիականի 20-րդ հոդովածում զգրված է. «Ի. Զի են ոմանք որ ի կիրակէի ծունր դնեն կամ յաւուրսն մինչև զՊենտեկոստէն, կամ եղեւ՝ զի ամենապէս յամենայն իշխանութեան միաբան արժան է պահել զկարգ զոր ինչ եղ սուրբ ժողովն, զի յուրն կալով զաղաթան մատուցեն Տեառն ամենայն երկիր»²:

Իսկ Կանոնք երկրորդ Նիկիականքի 20-րդ, 68-րդ և 104-րդ հոդովածներում արձանագրվել է.

1. «Ի. Ոչ է պարտ կիրակէի յաղաթան կալ եւ ծունր կրել, եւ ոչ յաւուրս Պենտեկոստէիցն»³:

2. «ԿԸ. Եթէ ոք յաղագս ճգնութեան պահիցէ յաւուր կիրակէի եւ աւուրս Պենտեկոստէից՝ նզովեալ եղիցի»⁴:

3. «ԸԴ. Ոչ է պարտ ի քառասներորդս պատարագ մատուցանել, թէպէտ եւ մարտիրոսաց յիշատակ իցեն, բայց ի շաբաթ եւ ի կիրակէէ»⁵:

Չորեքշաբաթի և ուրբաթ իբրև պահքի օրեր գործադրութեան մեջ ենք տեսնում «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների բոլոր խմբագրութեանների մեջ սկսած 5-րդ դարի սկզբներից: Թեև վաղ շրջանի տոնական տարվա կտրվածքում չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը համապատասխան ընթերցուածներով ապահովված են միայն Բուն Բարեկենդանից մինչև Զատիկից հետո եկող կիրակի օրերն, որոնք հետագայում աստիճանաբար ընդլայնվում են և տարվա յուրաքանչյուր չորեքշաբթի և ուրբաթ ստանում է իր կանոնը: Հարկ է նշել, որ չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին ընկել են տոնական օրեր հատկապես 5-8-րդ դարերում, երբ տոնական տարին հիմնականում անշարժ էր, այսինքն սրբերի տոները կատարվում էին ամսաթվերով: Այս դեպքում տոնը կատարել են, բայց պահել են նաև պահքը: Այդ երևում է թեկուզ Կարնո ժողովի կանոնից, որը վերաբերվում է Տեառնընդառաջի տոնին: Այդպես էր նաև հետագայում, երբ տոնացույցերի տարեկան շարքում անշարժ տոներ էին տոնվում:

***

Հայոց Տոնացույցում Առաջավորի պահքը, ինչպես տեսանք, սահմանեց Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը, երբ խմբագրեց «Կանոնք ընթերցուածոց»-ը 480-ական թվականների սկզբներին, ըստ երևույթին հիմնվելով Գրիգորիսի Վարքի մեջ տեղ գտած վկայությունների վրա, որոնք վկայակոչվում են հետագա հեղինակների կողմից: «Կանոնք ընթերցուած»-ի խմբագրությունների մեջ պահպանվել են այդ կանոնի մնացուկները միայն: Այսպես, 5479

1 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 518-519:
2 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 131:
3 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Բ, էջ 76:
4 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Բ, էջ 84:
5 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Բ, էջ 88:

թվահամարի գրչագրում. որը Հովհան Մանդակունու Կանոնքի հետագա ընդօրինակություն է, պահպանվել է հետևյալ հատվածում. «ՅԱռաջաւորի պահոցն շաբաթ աւր. յիշատակ է սրբոյն Սարգսի գատարարի և այս կանոն կատարի...»¹: Առաջավորի պահքի կանոնները ամբողջական գտնում ենք տոնացույցերի խմբագրութեանների մեջ, որոնց մասին կխոսենք հետագա շարադրանքում: Իսկ այժմ բերենք վաղ շրջանի որոշ տեղեկություններ:

«Կանոնք Ներսէսի կաթողիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի գլուխ[ք] Լէ» բնագրի 29-րդ հոդովածում կարդում ենք. «Իթ Ի սուրբ քառասներորդացն պահսն եւ կամ յառաջաւորս նորին մի ոք ի իշխանեսցէ լուծանել ըստ սրբոյ կանոնի, եթէ լուծցէ ոք ի քահանայից կամ յաշխարհականաց գաւուրցն կերակուր պատճառաւ հիւրաց կամ գործակալաց, յեկեղեցի մի իշխեսցէ մտանել՝ մինչև տուժեսցի աղքատաց ապաշխարութեամբ»²: Նույն հեղինակների «... - թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց» բնագրի մեջ, որը ինչպես տեսանք սխալմամբ վերագրվել է Սահակ կաթողիկոսին, 40-րդ կանոնի տակ գրված է. «... եւ Առաջաւոր պահոցն կատարումն...»³:

604-607 թթ. գրված մի նամակում, որը Մովսես եպիսկոպոսը հղել է Վրթանես քերթողին, արձանագրել է. «... և ոչ ապականել գիտորհուրդ եւթն շաբաթոցն պահոց, այլ ընուլ զսուրբ քառասներորդսն, հնգաւրեայ յառաջաւոր պահովքն»⁴:

Գրիգոր Արշարունու «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ում պահպանվել են. «յառաջաւոր պահոց կիրակէին...» և «իսկ յառաջաւոր պահոցն երկուշաբաթոյն...» արտահայտություններ⁵:

Առաջավորի պահքի մասին ուշագրավ տեղեկություն է տալիս Ստեփանոս Սյունեաց եպիսկոպոսը Անտիոքի եպիսկոպոսին ուղղված թղթում: Բերենք այդ արժեքավոր վկայությունը, այն է՝ «Այլ վասն Առաջաւորի պահոցն զմեզ զի՝ հայհոյէք: Առէք զգիրս մերոյ Լուսաւորչին, ընթերցէք. զի նա է մեր լուսաւորութեան աւուրք առաջինք, զնա եմք պահել ծոմաջան և անսուղ մինչև յանանունս անկամ. զի յորժամ ել նա ի Վիրապէն, ետես զաշխարհս մեր զամենայն դիւամոլեալ և ամենեքեան անկեալ առ ոտս նորա լացին, մինչև ինքն ընդ նոսին յարտասուս ելեալ, և զհինգ աւրն անսուղ պահեաց ինքն հանդերձ թագաւորաւն և ամենեքումքք, և ապա սկսաւ ի վարդապետութիւն աւուրս վաթսուն, և դեռ չէին մկրտեալք, և իբրև մկրտեցան ամենեքեան ի միասին, վասն յիշատակի մերոյ լուսաւորութեանն կրկին անգամ պահեցաք և պահեմք մինչև ցայժմ»⁶:

Բերենք Ասողիկից մի հատված. «Եւ ի նմին աստուածահրաշ յայտնութեամբ ելեալ ի Վիրապէն Սուրբ Գրիգոր՝ լուսաւոր վարդապետութեամբ սկիզբն առնէ և բժշկութեան հարուածոցն, որ հինգ օր անսուղ մնացեալ ամենայն բազմութեանն, ունեն դնելով վարդապետութեան սրբոյն Գրիգորի, որ են Առաջաւոր Պահք, ամի ամի պահեալք մինչև ցայժմ, թող զայլ ևս Կ օր վարդապետութեան նորա»⁷:

Հայոց տոնացույցերի և ճաշոցների խմբագրությունների մեջ արձանագրվել են Առաջավորի Բարեկենդանի կիրակիի, նրանից հետո եկող պահքի օրերի՝ երկուշաբթիից ուրբաթ, ինչպես և շաբաթ օրը կատարվող սուրբ Սարգսի հիշատակի տոնը: Այդ ամբողջ շաբաթը. ինչպես և հետագա շաբաթները շարժական էին և Պահքի ամսաթվերը կախված էին Զատիկի օրվանից: Ա-

1 Ձեռ. № 5479, էջ 22բ:
2 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 488:
3 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 398:
4 Տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 124-125:
5 Տե՛ս Մեկնութիւն ընթերցուածոց, էջ 110-112:
6 Տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 333:
7 Տե՛ս Ստեփանոսի Տարօնցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, էջ 61:

Առաջագրի կիրակին ընկնում էր Ձատկի կիրակիից ետ հաշված 11-րդ կիրակին, այսինքն Ձատկից ետ հաշված 71 օր, իսկ 70-66 օրերը ընկնում էին պահքի օրերը, իսկ 65-ը՝ Սարգսի հիշատակի օրը: Առաջագրի Բարեկենդանը և նրանից հետո եկող շաբաթը Ձատկի օրերը Մարտի 22 - Ապրիլ 25-ին ընկնելու պատճառով եղել են Հունվար 11-17-ի և Փետրվար 14-20-ի սահմաններում նայած տարի: Այս հաշվումները հասարակ տարիների համար է, իսկ նահանջ տարիներին դրանք ընկնում են Հունվար 12-18-ից մինչև Փետրվար 15-21-ի սահմաններում նայած տարի:

Հնագույն տոնացույցերի խմբագրությունների մեջ Առաջագրի կիրակիի և նրանից հետո եկող պահքի շաբաթի համար փաստել են հետևյալ կարգը.

Առաջալորի կիրակի

Բշ (երկուշաբաթ). Պահք Առաջալորին

Գշ (երեքշաբաթ). Պահք Առաջալորին

Դշ (Չորեքշաբաթ). Պահք Առաջալորին

Եշ (Հինգշաբաթ). Պահք Առաջալորին

Ուրբաթ. (Պահք Առաջալորին), Նինուեացուցն

Շաբաթ. Սրբոյն Սարգսի զաւրաւարին որդու նորա Մարտիրոսի):

Ճիշտ է ուրբաթ օրվա համար, իբրև պահքի օր չկա որևէ հիշատակություն, սակայն վերոհիշյալ բնագրերում վկայված հնգօրյա պահքի տեղեկությունը, ինչպես և տոնի հետ միասին պահք պահելը, որը նշել է Կարնո ժողովի կանոնը ցույց է տալիս, որ Առաջագրի պահքի ուրբաթ օրը եղել է թե պահքի օր, թե նշվել է «Նինուեացուցն» հիշատակի օրը:

Վերոհիշյալ կարգի վերականգնումը հաստատվում է նաև հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերի և ճաշոցների տեղեկություններով: Բերենք դրանք:

752 թվահամարի գրչագրի համաձայն՝ «Առաջալորին Բարեկենդանին կիրակի... և ապա պահք և տաւն ոչ լինի», ուրբաթ օրը սահմանել է «Յունանու մարգարէին որ առ Նինուէ», իսկ շաբաթ օրը՝ Սարգսի զորավարի²:

2092 թվահամարի Տոնացույցի տվյալներով «Պահք Առաջալորին, որ եւ սրբոյն Սարգսի անուանեցօ (= աւ), որից հետո ուրբաթ կանոնել է «Նինուէացուցն եւ Յունանու մարգարէին», իսկ շաբաթ՝ Սարգսի զորավարին³:

5667, 9838 և 4164 թվահամարի տոնացույցերի խմբագրությունների համաձայն «Առաջալորի Բարեկենդանին կիրակին... եւ ապա պահք Առաջալորին և տոն ոչ լինի...», որից հետո ուրբաթ՝ Յունանու մարգարէին, իսկ շաբաթ՝ Սարգսի զորավարի⁴:

7203 թվահամարի գրչագրի տվյալներով՝ «իսկ Առաջալորին Բարեկենդանին... եւ յայս պահքս տաւն ոչ լինի այլ ապաշխարութեան հարցերոյն կարգն», որից հետո ուրբաթ «Յովանու մարգարէին որ սա Նինուեացիսն», իսկ շաբաթ օրը Սարգիս զորավորի և նրա որդու Մարտիրոսի և «չորեք Ժ-ան գինվորացն»⁵:

7741 թվահամարի Ճաշոցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Չկնի Առաջալորին կիրա-

1 Տե՛ս Ձեռ. № 759, էջ 179ա, ինչպես և 179 թվահամարի գրչագիրը:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 153ա:

3 Տե՛ս Ձեռ. № 2092, էջ 231ա:

4 Տե՛ս Ձեռ. № 5667, էջ 101բ, 9838, էջ 155ա, 4164, էջ 136ա-137ա:

5 Տե՛ս Ձեռ. № 7203, էջ 21բ-22ա:

կէի աւուրն...» կամ «Չկնի Առաջալորի պահոցն. Սրբոյն Սարգսի...»¹:

Ուշագրավ է 759 թվահամարի Տոնացույցի բացատրությունը, այն է՝ «Եւ եթէ յԱռաջալորին պահքն մտանէ յօթ աւրկիցն դու գտանն արա և մի ուտեր, զի կրկին պահք է»²: - Հիշյալ մեկնությունը առկա է նաև այլ բնագրերում: Պարզ է դառնում, որ Առաջագրի պահքը, երբ լինում է Հունվար 11-13-ի օրերին, որոնք մտնում են Քրիստոսի Մենդեան և Յայտնութեան 8 օրերի մեջ ոչ միայն տոն է կատարվում, այլ Առաջալորի պահքը, այսինքն տոնը չի հանում պահքի օրերը, որը մեր կարծիքով վերաբերվում է նաև Նինուեացուց հիշատակի օրվանը:

14-րդ դարի սկզբներից «Առաջալորին կիրակին» վերանվանվել է «Առաջալորի Բարեկենդանի կիրակին», իսկ «Նինուեացուցն»՝ «Յունանու մարգարէին, որ առ Նինուէ», «Յունանու Մարգարէին», «Նինուէացուցն եւ Յունանու մարգարէին», «Յովանու մարգարէին, որ առաջալորին» և «Յովանու մարգարէին, որ առ Նինուէ» ձևերով, իսկ շաբաթ օրվա կանոնին պատահում է ավելացրած «և չորեք Ժան գինու օրացն»³:

Միմեոն Երևանցու Տոնացույցում Առաջագրի Պահքի մասին գրել է. «Եւ ապա պահք առաջալորին և տօնք ոչ գոն ի չորս աւուրն այս պահոց», այնուհետև՝ «ուրբաթ օրն՝ յիշատակ է Յօնանու մարգարէին», որից հետո շաբաթ՝ Սարգսի զորավորի և այլոցն: Ստացվում է, որ պահքը տևել է չորս օր, թեև պահքը և տոնը միասին էին կատարում: Կարծում ենք, որ Նինուեացուց հիշատակի օրը նախապես տոնել են շաբաթ օրը: Հովհան Օձնեցին, երբ սահմանեց Սարգիս զորավարի և նրա որդու Մարտիրոսի հիշատակի օրը շաբաթ, Նինուեացուցը տեղափոխեց ուրբաթ և պահպանեց պահքի 5-րդ օրը:

Պատահական չէ, որ Առաջագրի պահքը ունեցել է ևս երկու անուն, այն է՝ «Նինուէացուցն ի հնումն եւ սրբոյն Սարգսի ի նորումս», ինչպես վկայել է Սամուել Կամրջաձորեցին: Այժմ բերենք Տօնապատճառների մեկնություններից մի քանիսը կապված Առաջագրի Պահքի և այդ շաբաթվա տոների մասին:

1007 թվահամարի գրչագրի մեջ հավանաբար Սամուել Կամրջաձորեցու «Տաւնապատճառ»-ում «Պատճառ Առաջալորին» հատվածում գտնում ենք հետևյալ մեկնությունները.

1 «... եւ այլ աւրինակ: Սուրբ Գրիգոր յօրժամ ել ի Վիրապէն Տրդատա պահք եղ Ե աւր, վասն Ե զգայարանացն, զի սրբեսցին եւ էր ժամ ամարային»⁴:

2. «... մնաց նոցա անիծից պանրուտեքն, եւ Նիւէացուցն ի հնումն եւ սրբոյն Սարգսի ի նորումս»⁵:

3. «Նոյնպէս և ոմանք Սուրբ Սարգսի պահս ասեն, ըստ այսմ իմացիս գաւանդ մերոյ ազգիս»⁶:

4. «... իսկ յետ բազում ժամանակաց սուրբ Սարգիս (բնագրում Գրիգոր) մարտիրոսական նահատակութեամբն ի կատարման պահոց Առաջալորացն յաւր շաբաթու ի նմին ամսեանն նահատակեցաւ»⁷:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 7741, էջ 49ա-բ:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 759, էջ 178ա:
3 Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 157ա, 767, էջ 128ա-բ, 2092, էջ 231ա, 5667, էջ 101բ, 7203, էջ 21բ-22ա, 9833, էջ 155ա, 4164, էջ 137ա-բ, 5398, էջ 112ա, 5419, էջ 174բ և այլն:
4 Տե՛ս Ձեռ. № 1007, էջ 104բ:
5 Տե՛ս Ձեռ. № 1007, էջ 101բ:
6 Տե՛ս Ձեռ. № 1007, էջ 108ա:
7 Տե՛ս Ձեռ. № 1007, էջ 108ա:

5. «Իսկ յայս աւուրս եղեւ վկայութիւն սրբոյն Սարգսի յԱրտաշատ քաղաքի, որ այժմ կոչի Դւին եւ մեք տաւնեմք զյիշատակ նորա ի նմին աւուր շաբաթ և պահս Աստուծոյ պահեմք և ոչ նորա...»¹:

3795 թվահամարի գրչագրում, որը Սամուել Կամրջաձորեցու Տօնապատճառի մի այլ տարբերակ է, «Պատճառ Առաջաւորաց Պահոց» ենթավերնագրի տակ ունի. «... Իսկ յետ բազում ժամանակաց Սուրբ Սարգիս մարտիրոսական նահատակութեամբ ի կատարման պահոցն Առաջաւորաց յաւուր շաբաթու, ի նմին ամսեան նահատակեցաւ և հայոց թագաւոր ոչ գոյր, և ի բռնակալութիւն պարսից թագաւոր էր [Հ]ազկերտ ամբարիշտ, և Յունաց թեոդոս փոքր: Իսկ յայս աւուրս եղև վկայութիւն սրբոյն Սարգսի յԱրտաշատ քաղաքի, որ այժմ կոչի Դվին և մեք տաւնեմք զյիշատակ նոսա ի նմին աւուր շաբաթու և զպահսն Աստուծոյ ասեմք և ոչ նորա... և ոմանք սուրբ Սարգսի պահս ասեն, ըստ այսմ իմասցի զաւանդ մերոյ [յ] ազգիս...»²:

«Վասն երեխայից ընթերցութեան մեկնութենէ» ենթավերնագրի տակ կարդում ենք. «Եւ նա (Կյուրեղը - Ռ. Վ.) ընգալաւ զնոսա և երեխացոյց և կարգեաց պահս նոցա Գ շաբաթ յառաջ քանզ Խասներորդն և մինչ ի ճրագալոյցն, և ապա մկրտեի և հաղորդեցուցանեի փրկարար խորհուրդն... ապա մարդամիրեաց և զԲ շաբաթն Բարեկենդանացոյց... Սկիզբն պահոց երեխայից առաջին շաբաթն էր, որ Առաջաւորք ասի, և զկնի Բ շաբաթն Բարեկենդան: Չայս հաստատուն գիտեմք յամենայն վարդապետաց որ ի մեր ժամանակս հասին...»³:

Վերոհիշյալ միտքը փոխանցվել է 1888 թվահամարի Տօնապատճառին, որի «Պատճառ պահոցն առաջաւորութեան» ենթավերնագրի տակ գրված է. «... և բազում անգամ առաջի սրբոյ հայրապետին (Կյուրեղ Երուսաղեմցուն - Ռ. Վ.) և խնդրեին զմկրտութիւն. ընկալաւ և երեխայացոյց զնոսայ, և կարգեաց նոցայ պահս երեք շաբաթ՝ յառաջ քան զՔառասներորդացն պահս. մինչ ի ճրագալոյցն անդ մկրտեի և հաղորդեցուցանեի ի փրկական խորհուրդն: Իսկ ազգակիցքն իւրեանց և այլ չարայխոսքն ասացին, եթէ ծանր է կարգ քրիստոնեից, զամենայն աւուրք մեր ի պահեմք չկարենիք տանել այնպիսի կարգ: Նոքա պատմեցին Կիւրղի, ապայ մարդայսիրեաց և զերկոյ շաբաթն Բարեկենդանացոյց: Ապայ յսկզբան պահոցն պատուեր ետ նոցայ լուացարուք և յաղագս այսորիկ վերնայգիւր ընթերցութեան ասէ. Ընթերցուածք վարդապետութեան ի գիր անկելոցն և հանդերձելոց կնիք առնուլ: Ի գիր անկեալ երեխայք էին, որ հանդերձեալ էին մկրտել ի ճրագալուցին հրեայքն: ... Այսպէս կարգով ամրացոյց ժԸ ընթերցուած, յամալթ արար զչարայխուսքն: Սկիզբն պահոց երայխայիցն առաջին շաբաթն Առաջաւորք անուանեցան և զկնի երկու շաբաթն Բարեկենդանութիւնք: Չայս հաստատուն գիտեմք յամենայն վարդապետաց, որ յիմ ժամանակս հասին զայս ասացին: Այլև այս ևս պատճառ կարևոր է. սկիզբն ի Յակոբայ Առաջաւորացս, ապա Կիւրեղ հաստատեաց: Սկիզբն Բաղարջայկերացն, որ էր հին Պասեք, զոր Քրիստոս ի վերնայտունն կատարեաց: Լրումն լուսնին յԱպրիլի ժԳ էր (պետք է ուղարկել՝ Նիսանի ժԳ կամ Ապրիլի ի (Դ - Ռ. Վ.), որ է գլուխ ժ և Թ երրեկին և երկրորդն ի Մարտի ի չորքն (= 24) և Երրորդն՝ յերրորդ ամին չարչարանացն Քրիստոսի, յԱպրիլի ժԲ (12), որ (է) երեքուստան լուսնին տարին և զերեքուստան ամն կարծեցին (հաշվել է Մարտի 25-ի լրումից - Ռ. Վ.), զի զեին կրթեալ, որ էին ի հաւատս և ի գիտութիւն: Բայց Եսայ խնամութիւն վարկանիմ յԱստուծոյ, և երեք շաբաթաւք յառաջ սկսանիմ զպահս Քառասներորդին, որ ոչ լինեի լրումն Պասեքին, զկնի երկնայմիջակին հասարակաւորութեան, այլ արտաքս առաջի աւրինակաց, որ յարարչութեան և որ յեզրպտոսի, և որ ի հին Պասեքին, և որ ի նոր Պասեքի ճշմարտութեանս Քրիստոսի:

Ապայ յայնժամ գինի միոյ շաբաթոյ պահելոյ յայտնեաց Աստուած Յակոբայ զխոտորումն ժամանակի պահոցն և ի տերունական լրմանէն և Յակոբ գայն շաբաթն, որ պահեալ էին առաջաւորք հաստատեաց քառասներորդին. եւ յայսմալ Կիւրեղ երեխայիցն կարգեաց: Այսպէս հաստատեցին Կեորք և Պետրոս, և Անանէ և Բարսեղ. հայոց վարդապետացն և գիտնաւորքն: Այլ կարճագոյն պատճառ ասացից հինգ ասուր յառաջ քան զլինելութիւն մարդոյն...:

Հինգ ասր եյանել սրբոյն Գրիգորի ի Վիրապէն պահս աւանդեաց մերում աշխարհիս: Ոմանք ի սկիզբն (Կ 160) ասուր աս նայ զային յորժամ արձակեաց զխորուածեալսն, և զկնի հինգ աւուրն գտեսին ետես: Գրիգորիս ի մեկնութեան ընթերցուածիս տարայկուսի է ինձ. միաւորէ զԱռաջաւորսն ընդ Քառասներկին և ութերեակաւքն կատարեալ զՔառասներորդն և ի վեցերորդ ուրբաթին գրեալ է. կատարեցաւ պահք Քառասներորդացն, և Գրիգորիս Առաջաւորաւքն յութ Ե. երբեմակաւքն ասէ ի բաց բառնայով զշաբաթ և զկիրակէ ի թուոց Քառասներորդացն, զեղեցիկ նմանեցուցեալ գառանց ընթերցուածայգիւր զԱռաջաւորսն նահապետացն: Այլ կարծին հեռի գոյ գաւրինակն, բայց զեղեցիկ է մեկնութիւն նորաց ընթերցուածայգիւրն Յակոբայ և գայն ի ներքս բերէ և չաւտարացուցանէ զխորհուրդն»⁴:

Նույն գրչագրի «Այլ խորհուրդ» ենթավերնագրի տակ կարդում ենք. «... յերիս աւուրս շաբաթն ի չորեքշաբաթն և յուրբաթն, որ բնական պահեքն քրիստոնեից, որով լինի աւուրք Ե, ըստ հինգ զգայութեանցն, որով մարդիկ զխաթոց մեղաց ընդ ունին նովին չափ աւուրց սրբին և ազատին եւ վասն այսորիկ ասի Առաջաւորք. զի յառաջ այգոյն աւրինակեցաւ և Առաջաւոր է տերունական պահոցն յաղագս Բարեկենդանա մերձեալ է արքայութիւն որ սիրին զպահսն զԱստուած սիրին: Առաջին աւր պահոցն կիրակէն է և վերջին աւր Չատիկը: Բարեկենդանն զփափակութիւն դրախտին աւրինակ է և է ի թիւ պահոցն զի սկիզբն պահոցն ի դրախտին աւանդեալ յամենայն պտղոցն ուտել: Այս Բարեկենդան է»⁵:

«Արդ Առաջաւորացն բազում պատճառք...» ենթավերնագրի տակ բերվում է.

1. «(Քաղկեդոնի ժողովում) ընդդեմ Առաջաւորացն զերկրորդ շաբաթն պանրոտոյ երին...»³:

2. «Եւ դարձեալ այլ իմն աւրինակէ երանեալ սուրբն Գրիգոր յորժամ ել ի Վիրապէն Տրդատայ հինգ աւր պահք եղիւ ըստ հինգ սգարանացն. զի սրբեսցին և էր յամառային ժամանակն, իսկ Սեղբեստրոս Հռոմայ հայրապետն յորժամ զԿոստանդիանոս մկրտեաց նմա եղիւ Ե աւր պահք և էր ձմեռնային ժամանակ... և դարձեալ Նինուեացիոցն խորհուրդն ի հնումն իսկ ի նորս սրբոյն Սարգսի»⁴:

1979 թվահամարի գրչագրում ևս «Յաղագս Առաջաւորի Պահոցն» ենթավերնագրի տակ կարդում ենք. «... Յետ ժամանակաց անցելոց Սուրբ Սարգիս ի գլուխ Առաջաւորաց պահոց նահատակի ի Շապհո Պարսից արքայէ. ի Յունւարի ԼԱ. Մարտիրոս անուն որդովն... Եւ մեք զպահքն ոչ նմա պահեմք կամ անւանեմք, այլ Առաջաւոր ըստ հաւացելոց խորհրդոյս: Այլ որպէս Աղուհացիցն առաջին շաբաթուն շաբաթ օրն Թէոդորոսի տօնեմք և զշաբաթն բազումք նմա անւանեն, նոյնպես և աստ. զպահքն Աստուծոյ պահեմք ի թողութիւն մեղաց մերոց և տօն Սարգսի տաւնեմք»⁵:

Այսպիսով Առաջավորի կիրակին և նրան հետևող հնգօրեա պահքը Տօնացույց մտցրեց

1 Տե՛ս Ձեռ. № 1888, էջ 168բ-170ա:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 1888, էջ 171ա:

3 Տե՛ս Ձեռ. № 1888, էջ 235ա:

4 Տե՛ս Ձեռ. № 1888, էջ 235ա-բ:

5 Տե՛ս Ձեռ. № 1979, էջ 81բ:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 1007, էջ 108ա:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 3795, էջ 78բ-79ա:

3 Տե՛ս Ձեռ. № 3795, էջ 86բ:

Հովհան Մանդակունի կաթողիկոսը 480-ական թվահամարների սկզբներին, իսկ Հովհան Օձնեցին սահմանեց ուրբաթ օրը՝ Նինուեցացոյ հիշատակը, իսկ շաբաթ՝ Սարգսի զորավարի և նրա որդու՝ Մարտիրոսի հիշատակները: Այդ պահին անվանվել է Առաջավորի, Նինուեցացոց և Սարգսի: Այն մեկնել են և կապել վաղ շրջանում ապրող հեղինակների հետ, որովհետև այդ երևույթների նախատիպերը սկիզբ են առել ավելի վաղ քան կանոնվել է Տոնացույցում:

***

5-րդ դարի 20-ական թվականների հայոց առաջին գրավոր Տոնացույցում հիմնականում կանոնականացված ենք տեսնում Քառասներորդաց կամ Մեծ պահքի շրջանում կատարվող տոնածիսական կարգը, որը հետագայում ևս կրեց փոփոխություններ: Այդ կանոնականացված կարգը գալիս էր 4-րդ դարից: Բերենք այդ բնագրերի տեղեկությունները:

Կանոնք Առաքելականի 8-րդ կանոնում գրված է. «Ը. Կարգեցին առաքելաբն եւ եղին հաստատութեամբ. թէ զիս աւր պահս կարգեսցեն յամենայն չարութենէ, ի մեղաց եւ ի կերարոյ, յառաջ քան զաւրն չարչարանաց Փրկչին մերոյ. եւ ապա արասցեն զաւրն չարչարանաց՝ պասեք Տեառն եւ տաւն յարութեան Փրկչին. ընթերցցին Գիրք մարգարեական եւ առաքելականք. որ պատմեսցեն զչարչարանացն Տեառն եւ զգուշակումն յարութեան Փրկչին: Քանզի եւ ինքն իսկ տէր մեր Քրիստոս, տէր տաւնից եւ տարեկանաց. պահեսց զիս տիւ եւ զիս գիշեր. նոյնպէս եւ Մովսէս ի Սինէական լեռինն ի ձեռն պահոցն իբրեւ սիրելի բարեկամ խաւսէր ընդ Աստուծոյ եւ մեծապես պատիւ գտեալ յերկնաւոր արքայէն՝ ահեղ երեսուք արքունական արէնս եւ կանոնս բերելով իջանէր առ ժողովուրդն: Նոյնպէս եւ նախանձաւորն Հեղիաս ի ձեռն քառասներորդայ պահոցն մեծամեծ նշանս եւ զաւրութիւնս գործելով՝ ապա փառաւորեալ անհատակ յերկինս. եւ երեք մանկունքն ի ձեռն սրբութեան պահոցն ի մահուանէ թագաւորին ապրեցան, հրեշտակ Աստուծոյ էջ առ նոսա. զբոցն բորբոքեալ շիջուցին, զթագաւորն ի գիտութիւն ճշմարտութեան ամին, եւ ինքեան բարի անուամբ կեցեալ արժանի եղեն արքայութեան Քրիստոսի»¹:

Կանոնք Կղեմայ 64-րդ հոգևածում կարգում ենք. «ԿԴ. Եթէ եպիսկոպոս կամ երեց կամ սարկաւազ կամ գրակարգաց սաղմոսերգող զսուրբ քառասներորդան ոչ պահեսցէ եւ զչորեքշաբաթի եւ զուրբաթ՝ լուծցի, բայց եթէ վասն հիւանդութեան մարմնոյ ինչ խափան լինիցի, իսկ եթէ ժողովրդական ոք իցէ՝ որոշեսցի»²:

Գանգրայի կանոնների 20-րդ և 21-րդ հոգևածները վերաբերվում են Քառասներորդաց պահքին, այն է՝

1. «Ի. Եթէ ոք ի մարդկանէ կատարեալ հասակաւ, առողջ մարմնով, քրիստոնեայ անուն ի վերայ եւ զիս աւր զպահսն ի գլուխ ոչ տալիցի, այնպիսին նզովեալ լիցի»:

2. «ԻԱ. Եթէ ոք զՔառասունսն պահեսցէ սուրբ եւ ի Ջատկի հինգշաբաթի աւրն քան զհաղորդել աւրինացն եւ բաժակի սրբելոյ, եթէ այլ ինչ աւելի համարձակիցի ուտել՝ զպահս գոր պահեսց ընդունայն են եւ ի մեծ ժողովոյն նզովեալ լինիցի»³:

Ի դեպ Գանգրայի կանոնների հունական բնագրում բացակայում են 20, 21, 23 և 24 կանոնները, որոնք անկասկած ավելացրել է թարգմանիչ-խմբագիրը՝ ամենայն հավանականութեամբ Գյուտ կաթողիկոսը 464-467 թթ.:

Գանգրայի կանոնների (24 կանոն) վերջաբանում հունարենից հայերեն կատարած թարգմանիչ-խմբագիրը գրում է. «...Չայս կանոնս զոր եղաք եւ գրեցանք ի Գանգրա վասն հաստա-

տութեան կարգի արիմաց ոչ աւելի ինչ եւ ոչ ատարտի ի մեջ բերեալ, այլ զոր սուրբ ժողովն կանոնեցին՝ գնայն ի լրութիւն բովանդակեցար...» (Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 201): Այս հաստատում (չունի հունարեն բնագիրը) թարգմանիչ-խմբագիրն ասում է, որը երևում է նաև կանոնների բնութագրից. Գանգրայի 20 կանոններն է թարգմանել-խմբագրել և լրացրել է չորս կանոններով, այն է՝ 20, 21, 23 և 24: Հիշյալ վերջաբանի այդ մասը Հովհան Օձնեցունը է է, որովհետև Գանգրայի այդ կանոններից բառացի օգտվել են դեռևս 604-607 թթ.) այն է՝

Գանգրայի կանոնները

Ի. Եթէ ոք ի մարդկանէ կատարեալ հասակաւ, առողջ մարմնով, քրիստոնեայ անուն ի վերայ եւ զիս աւր զպահսն ի գլուխ ոչ տալիցի, այնպիսին նզովեալ լիցի:

ԻԱ. Եթէ ոք զՔառասունսն պահեսցէ սուրբ եւ ի Ջատկի հինգշաբաթի աւրն քան զհաղորդել աւրինացն եւ բաժակի սրբելոյ, եթէ այլ ինչ աւելի համարձակիցի ուտել՝ զպահս գոր պահեսց ընդունայն են եւ ի մեծ ժողովոյն նզովեալ լինիցի (Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 198)

Մովսէս եպիսկոպոսի և Վրթանես Քերթողի թղթակցությունը

Եւ սահմանեցին այսպէս, եթէ ոք կատարեալ հասակաւ, առողջ մարմնով, քրիստոնեայ անունի վերայ և զքառասներորդայ պահս ի գլուխ ոչ տալիցի, նզովեալ լիցի: Եւ եթէ յաւագ շաբաթուն ի հինգշաբաթին աւր քան զհաղորդել սուրբ խորհրդեան՝ բերան ոչ լուծցէ. նզովեալ լիցի և ամենայն պահք Քառասներորդացն ընդունայն լիցի (Գիրք թղթոց, էջ 124-125)

Պարզ է, որ Գանգրայի կանոնները թարգմանվել են 604-607 թթ. առաջ: Այստեղ ևս տեսնում ենք Նիկիայի ժողովի վավերագրերի և Անկյուրիայի կանոնների թարգմանիչ-խմբագրի ձեռքը, ուստի այդ թարգմանություն-խմբագրությունը վերագրում ենք Գյուտ կաթողիկոսին թվագրելով 464-467 թթ.:

Լաողիկեի կանոնների 46, 47, 48 և 49 հոգևածները վերաբերում են Քառասներորդաց պահքի այս կամ այն կարգին, այն է՝

1. «ԽԶ. Չի չէ պատշաճ ի Քառասներորդան հաց մատուցանել, բայց եթէ շաբաթու եւ կիրակէի»:

2. «ԽԷ. Չէ արժան ի Քառասներորդան յաւագ շաբաթուն հինգշաբթի աւր բերան լուծանել, զի մի ամենայն պահք Քառասներորդացն անարգեսցին. այլ արժան է զամենայն Քառասներորդս պահել եւ լոկ աշտունհացիւ մխիթարել զանձինս»:

3. «ԽԸ. Չէ մարթ եւ պատշաճ ի Քառասներորդան զմարտիրոսացն յիշատակ կատարել շաբաթու եւ կիրակէի»:

4. «ԽԹ. Չէ արժան ի Քառասներորդան հարսանիս կամ ի ծնունդս ուրուք տաւնս առնել»¹:

Երկրորդ Նիկիական կանոնների 99, 104 և 105 հոգևածները նույնպես վերաբերում են Քառասներորդաց պահքի տարբեր կարգերի մեկնաբանմանը:

1. «ՂԹ. Ոչ է պարտ յետ երկուց շաբաթուց Քառասներորդացն ընդունել զոք ի մկրտութիւն»:

2. «ՃԴ. Ոչ է պարտ ի Քառասներորդան պատարագ մատուցանել, թէպէտ եւ մարտիրոսաց յիշատակ իցեն, բայց ի շաբաթէ եւ ի կիրակէէ»

3. «ՃԵ. Ոչ է պարտ զՔառասներորդս մեծի հինգշաբթին լուծանել, այլ չորակեր լինել»²:

¹ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 33:

² Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 92:

³ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 198:

480-ական թվականների սկզբներին, ինչպես տեսանք, Հովհան Մանդակունին Ջատկի կիրակիից ետ հաշված 8-րդ կիրակին անվանեց Բուն Բարեկենդանի կիրակի, իբրև Մեծ Պահաբ կիրակի և նրա յուրաքանչյուր շաբաթ օրերը սահմանեց հերթականությամբ թեոդորոս զորավարի, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Հովհաննես Երուսաղեմացու, Սեբաստիայի քառասուն մանկանց, Գրիգոր Լուսավորչի և Ղազարի յարութեան հիշատակի օրերը: Այս կարգը անփոփոխ պահպանվեցին հետագայում ընդօրինակված ճաշոցներն ու տոները:

Հայոց կանոնական բնագրերում, որոնք ստեղծվել են 5-8-րդ դարերում, գտնում ենք կանոններ, որոնք վերաբերում են Քառասնորդաց պահաբին և նրա այս կամ այն կողմին կապված տոնածիսական կարգի հետ:

Վաչագանի կանոնների 13 և 14-րդ հոդվածներում իր արտահայտությունն է գտել «Քառասներորդան» - «գԱղուհացան», այն է՝

1. «Որ զմեռելուսի ուտէ եւ որ Քառասներորդան միս ուտէ եւ որ ի կիրակէի գործ ինչ գործէ եւ յեկեղեցի չերթայ՝ երեցն պատուհաս արասցէ ժողովրդեամբ հանդերձ»:

2. «ԺԴ եւ որ չորեքշաբաթու կամ ուրբաթու միս ուտէ յառաջ քան զԱղուհացան՝ մի շաբաթ պահեսցէ: Եթէ երիցուն առաջի ոք գայ եւ վկայէ վասն մարդոյն, թէ չէ այսպէս, աւագ շինին կալցի եզն մի զմարդոյն եւ յերեցն տացէ»¹:

Ներսէսի և Ներշապուհի կանոնների 29-րդ հոդվածում կարդում ենք. «ԻԹ. Ի սուրբ քառասներորդացն պահան եւ կամ յառաջաւորս նորին մի ոք իշխեսցէ լուծանել ըստ սրբոյ Կանոնին, եթէ լուծցէ ոք ի քահանայից կամ յաշխարհականաց զաւուրցն կերակուր պատճառաւ հիւրոց կամ գործակալաց, յեկեղեցի մի իշխեսցէ մտանել՝ մինչեւ տուժեսցի աղքատաց ապաշխարութեամբ»²:

«... Թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի...» բնագրում հիշատակվում է «Տաւն միջնոց քառասնորդացն Ջատկի», իսկ 41-րդ հոդվածում գրված է. «ԽԱ... Նոյնպէս եւ հաց ապաշխարողացն զոր յաւուրս քառասնորդացն առնեն հանգիստ շաբաթու կամ կիրակէի»³:

Հովհան Իմաստասեր կաթողիկոսի կանոններում գտնում ենք հետևյալ կարգերը.

1. «Ե. Չէ արժան ի սուրբ քառասներորդս Ջատկին եւ մինչեւ ի սուրբ պենտեկոստէն հարսանիս առնել...»:

2. «Զ. Արժան է ի սուրբ քառասներորդս պահոցն՝ յաւուր շաբաթու եւ կիրակէի պատարագ մատուցանել ահիւ եւ երկուդիւ ըստ սահմանելոյ սրբոց հարցն յամենայն ժողովուրդս իւրեանց: Իսկ եթէ ոք հակառակեալ ընդդիմացի մերում հրամանիս կամ բանիւ կամ գործով, թէ ուխտաւոր է լուծցի, թէ աշխարհական որոշեսցի»:

3. «Է. Այլ վասն պահելոյ եւ լուծանելոյ զշաբաթ եւ զկիրակէ ի սուրբ քառասներորդս պահոցն, այս յիւրաքանչիւր կամս թողեալ լիցի»⁴:

Թադեոս առաքյալին վերագրվող կանոններում 26 համարի տակ կարդում ենք. «ԻԶ. Հարցումն. Չսուրբ Քառասներորդ ո՞րպէս արժան է պահել:

Պատասխանի. Չսուրբ Քառասունսն պահեսցեն հաւատացեալքն սրբութեամբ, ուրոյն զշաբաթ եւ զկիրակէ. եւ յորժամ յաւր չարչարանաց Տեառն գայցեն, տքնեսցեն եւ անդադար աղաւթեսցեն, ժպիտ մի ումեք ելցէ յայն աւուրսն, այլ արտասուս ըստ Տեառն մերոյ, եւ զկենա-

րար պասեքն արասցեն ցնծալով ընդ յառնել տեսոն մերոյ, աղաւթիւք փառաւորել զնա՝ որ փրկեաց զմեզ քարութեամբն իւրով եւ ետ մեզ երգակից լինել վերնոցն»¹:

«Կանոնք Կարնոյ» բնագրում առկա են 6-րդ և 7-րդ կանոնները, որտեղ վկայել է.

1. «Զ. Վասն աւրինաւոր տաւնի Քառասներորդաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի զոր ի Փետրվարի ԺԴ-ն հրամայեցաւ կատարել փառս Աստուծոյ եւ մի տաւնել ընդ հերձուածողս, որք դրութեամբ Արտեմոնի մոլորեցան յուղիղ ճանապարհէն եւ զգիր եւ զընթերցուած փոխեցին... Ապա եթէ ի պահս սուրբ Ջատկի աղուհացիցն Քառասներորդացն հանդիպի, յորում աւուր հանդիպի՝ ի նմին աւուր տաւնեսցի սաղմոսիւք եւ աւհրնութեամբ և երգ հոգևորք...»:

2. «Է. Բայց եթէ ուրբաթի կամ չորեքշաբթի հանդիպի՝ ըստ վերագոյն պատուիրանից պահաւք տաւնեսցեն եւ մի լուծմամբ կերակրոց կամ ըմպելեաց եւ եթէ ոք ի հաւատացելոց անցցէ ըստ կանոնեալ սահմանադրութիւնդ՝ անիծեալ լիցի...»²:

Ներկայացնենք «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» - «Տաւնապատճառ» բնագրերում տեղ գտած վերլուծությունները Քառասնորդաց պահաբի մասին, որից հետո միայն կանենք մեր եզրակացությունները:

Գրիգոր Արշարունին «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ում գրում է. «... կատարելով քառասնօրեայ պահովքն, որ երկիցս կատարի մի՝ ըստ Մովսեսի եւ Եղիայի խորհրդաբար ի Ղազարուն յարութիւն յառաջին երկուշաբաթոյն եւ միւսն ըստ Փրկչին յերկրորդ շաբաթուն երկուշաբթոյն ի յիւր յարութիւնն եւ երկոքին ընդ միմեանս միանալով պահք քառասնորդացն կատարէն քառասուն եւ ութ: Եւ սոցա բարեկենդանի կիրակէն ըսկիզբն լինելով, եւթնիցս եւթն յինքն դառնալով եւ զՋատիկն ի վերայ բերելով կատարէ զյիսունն»³:

Ի դեպ Ստեփանոս Սյունեցին Անտիոքի եպիսկոպոսին ուղղված թղթում մեկնել է Քառասնորդաց պահքն և տվել նրա հետ կապված հետագա փոփոխությունը հույների մոտ: Բերենք այդ ուշագրավ վկայությունը, այն է՝ «Եւ ապա զկնի զքառասներորդ պահս հրամայեայ պահել. որպէս Իսրայելեանքն այն. զելիցն զփրկութիւն ի փարաւոնի, կամ զնինուէացւոցն՝ որ դարձան և ապրեցան: Այդ մինչև առաջին մեք զայս պահեցաք, դուք Սեղբեստրոսի և Կոստանդիանոսի տաւն կատարէիք, և Կոստանդիանոս զիւր լուսաւորութեան աւուրս պահէր, և տաւն Գրիգորի և Տրդատայ տաւնէր, քառասուն և չորս ամ Հռովմ և Եգիպտոս պահեցին ընդ մեզ և ընդ ձեզ: Իսկ անաւրէն Մարկիանոս զսրբոյն Կոստանդիանոսի զլուսաւորութեան աւուրցն զպահսն եբարձ, և պանդրուտոյս կարգեաց հակառակ այնմ. և փոխանակ այնմ շաբաթու պանիր ուտելոյ, զքառասներորդ պահսն՝ զամենայն ապականեաց...»⁴:

1888 թվահամարի Տոնապատճառի մեջ «Պատճառ պահոցն առաջաւորութեան» ենթավերնագրի տակ, որն ամենայն հավանականությամբ գալիս է Սամուել Կամրջաձորեցուց, գրված է. «... Գրիգորիս ի մեկնութեան ընթերցումիս տարակուսի է ինձ. միաւորէ զԱռաջաւորսն ընդ քառասնեկին և ութերեակաքն կատարեալ զՔառասներորդսն և ի վեցերորդ ուրբաթին գրեալ է. կատարեցաւ պահք Քառասնորդացն, և Գրիգորիս Առաջաւորքն յութ Ե երրեկալիւքն ասէ ի բաց բառնալով զշաբաթ և զկիրակէ ի թուոց Քառասնորդացն գեղեցիկ նմանեցուցեալ ցառանց ընթերցուածայդիւր զԱռաջաւորսն նահապետացն»⁵:

1888 թվահամարի գրչագրի «Յաղագս տաւնին Տեառնընդառաջին» ենթավերնագրի տակ

1 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 96:

2 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 488:

3 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 397-400:

4 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, էջ 518-519:

1 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 37:

2 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, էջ 252-254:

3 Տե՛ս Գրիգոր Արշարունի քրեպիսկոպոսի Մեկնութիւն ընթերցուածոց, էջ 112:

4 Տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 334:

5 Տե՛ս Ձեռ. N° 1888, էջ 168բ-170ա:

ներկայացնում է. «իսկ իս. ասնաւեայ պահքն Քրիստոսի. յետ Մկրտութեանն զայս նշանակ է՝ ի վերըստին ծնըծղէնէն մերմէ մինչև ցմահ, որպէս թէ զամենայն աւուրս կենաց մերոյ սգով և մեծաւ տառապանաւք անցուցանեմք ի տարժանեալ կեանս մեր...»¹:

3795 թվահամարի գրչագրի Տօնապատճառի մեջ «Պաւղոսի և Սամուելի և Գրիգորի և այլոց վարդապետաց յաղագս իս որդաց ասացեալ ի մեկնութիւն ընթերցուածոց» ենթավերնագրի տակ կարդում ենք.

«Գրիգոր Գանձակեցի որ զընթերցվածն մեկնեաց զԵաւրեա պահսն ի Ժ. երրորդն (թերևս սրբագրել՝ ի իս երրորդն) խառնէ և ապա լինի իս, և զԵ աւրն ոչ խառնես ԼԵ լինի մինչև զշաբթն և զկիրակեն ի բաց հանես...»²:

2021 թվահամարի գրչագրում «Վասն Բարեկենդանին յետին կիրակէին» ենթավերնագրի տակ վկայել է. «... իսկ սուրբ իս. երրորդ անւանի պահս. զի իս աւր է մինչև ի վեցերորդ շաբթին ուրբաթն ի Ղազարոյ(յ) յարութիւն...»³:

Վերոհիշյալ կանոններում, ինչպես և նրանց մեկնությունների մեջ Մեծ Պահքի օրերի հաշիվը տարբեր է և բաժանվում է հիմնականում չորս խմբի: Առաջին դեպքում, ինչպես գրում է Սամուել Կամրջածորեցին, Գրիգոր Արշարունին հաշվել է երկրուշաբթից ուրբաթ օրերը, բայց թողնելով շաբաթ և կիրակին, ընդգրկելով Առաջավորի պահքը (5 օր) և Բուն Բարեկենդանից մինչև Չատկին նախորդող ուրբաթ օրը (7 շաբաթ) ներառյալ, այսինքն... 5 օր × 8 (1+7) շաբաթ (= 40 օր): Երկրորդ դեպքում առկա բնագրում, որը հավանաբար Չաքարիա կաթողիկոսի խմբագրութեան արդյունքն է, (Գրիգոր Արշարունին) Մեծ Պահքը հաշվել է 48 օր, այսինքն՝ Բուն Բարեկենդանից մինչև Չատկին նախորդող ուրբաթ օրը, որտեղ ընդգրկել են շաբաթ և կիրակի օրերը: Բայց այս դեպքում 40 օրվա գաղափարը խաթարվում է: Երրորդ տարբերակն այն է, որ Մեծ Պահքի օրերը հաշվել են Բուն Բարեկենդանի կիրակից մինչև Ղազարու հարությանը նախորդող ուրբաթ օրը, որը իսկապես 40 օր է, երբ ներ ենք առնում շաբաթ և կիրակի օրերը սկսած Բուն Բարեկենդանի կիրակից: Սակայն վաղ շրջանի բնագրերը կիրակի օրը հաստատապես չեն մտցնում Պահքի օրերի մեջ, ուստի Բուն Բարեկենդանի երկուշաբթից մինչև Չատկին նախորդող մեծ հինգշաբթին՝ ներառյալ շաբաթ օրերը, պահքի մեջ, լինում է 40 օր:

Գրիգոր Գանձակեցու տարբերակով ստացվում է 40 օր այնպես ինչպես Գրիգոր Արշարունու մոտ, ներառելով Առաջավորի պահքը և չհաշվելով շաբաթն ու կիրակին: Միաժամանակ Բուն Բարեկենդանից հաշված Չատկից առաջ ընկնող ուրբաթ տալիս է 35 օր, երբ նկատի չենք ունենում շաբաթ և կիրակի օրերը:

Այժմ հաշվարկն արվում է Բուն Բարեկենդանից հաշված բոլոր օրերը Ղազարի հարության շաբաթ ներառյալ 41 օր, իսկ առանձին շաբաթ են համարում մեծ շաբաթը մինչև Չատկի: Վաղագույնը, կարծում ենք այն հաշվարկն է, որը հաշվում են Բուն Բարեկենդանի երկուշաբթից մինչև Չատկին նախորդող մեծ հինգշաբթին ներառյալ՝ այդ օրերի մեջ մտցնելով շաբաթվա օրերը, որով պահպանվել է 40 օրվա գաղափարը: Սրա հիմնավորումը գտնում ենք Գանգրայի ժողովի 21-րդ կանոնում, որը ավելացվել է հավանաբար Գյուլտ կաթողիկոսի կողմից, Մովսես եպիսկոպոս և Վրթանես Քերթովի թղթակցութեան մեջ: Այն երևում է Հովհան Օձնեցու կանոնից, որ շաբաթ օրը պահքի մեջ մտցնելը ըստ ցանկութեան էր: Ինչևէ առկա են տարբերակներ, որոնք բխել են կանոններից, սակայն Քառասնորդաց պահքի գաղափարը հստակորեն կապվում է 40 ցերեկվա և գիշերվա հետ, այն է՝ 40 օրվա, որը կարող է լինել միայն

մեկ դեպքում, որի մասին խոսեցինք վերևում, չհաշված Գրիգոր Արշարունու տարբերակը, որը ավելի ուշ է առաջացել, քան Քառասնորդաց պահքը ընդհանրապես: Այլ խոսքով, Քառասնորդաց պահքը այդ տեսքով 4-րդ դարից ավելի վաղ չէր կարող առաջանալ:

Քառասնորդաց պահքի առաջին շաբաթին տրվել է Թեոդորոսի (պահք) անվանումը: Սամուել Կամրջածորեցու Տօնապատճառում գրված է. «... որպէս զԱղուհացիցն առաջին շաբաթն պահելով եւ յաւուր շաբաթուն սրբոյն Թեոդորոսի տաւնեմք, որպէս ոմանք սուրբ Թեոդորոսի շաբաթ ասեն»¹:

Նույն ձևով այն գտնում ենք 3795 թվահամարի գրչագրում, այն է՝ «... որպէս զԱղուհացիցն զառաջին շաբաթն պահելով և յաւուր շաբաթուն սրբոյն Թեոդորոսին տաւնեմք և որպէս ոմանք սուրբ Թեոդորոսի շաբաթ ասեն...»²:

1979 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք. «Այլ որպէս Աղուհացիցն առաջին շաբաթուն շաբաթ օրը Թեոդորոսի տօնեմք և զշաբաթն բազումք նմա անւանեն...»³:

Մեծ Պահքի առաջին շաբաթին Թեոդորոսի անուն տալը չէր կարող ավելի վաղ լինել քան 5-րդ դարի 80-ական թվականների սկզբները, քանի որ Հովհան Մանդակունին է այդ շաբաթ օրը սահմանել, Թեոդորոս գորավարի հիշատակը, թերևս այդ անվանումը գալիս է Սամուել Կամրջածորեցու ժամանակներից կամ նրանից որոշ ժամանակ առաջ, այն է 10-րդ դարից Մեծ Պահքի վերջին շաբաթին, որը հնագույն տոնացույցերում ունի ասանք «երկուշաբթի աւր ի Չատկի պահին» ձևակերպումը, տրվել է «Մեծի երկուշաբթի» արտահայտութեանը, իսկ ամբողջ շաբաթին՝ Մեծ, չարչարանաց կամ բացառիկ դեպքում Ավագ շաբաթ անվանումը: Այդ շաբաթվա օրերը նույնիսկ ունեն առանձին անուններ: Ասանք «հինգշաբաթի աւր՝ հին Չատկին» հին ձևակերպման, որը պահպանվել է նույնիսկ մինչև 15-րդ դարը, փոխարինել է «Մեծի հինգշաբաթի աւր» անվանումը: Իսկ «այգուն ուրբաթուն» արտահայտութեանը փոխարինելու են գալիս «Մեծ ուրբաթուն» կամ «Դիր Չատկին» ձևակերպումները: «Շաբաթ աւր երեկուն են գալիս «Մեծ ուրբաթուն» կամ «Դիր Չատկին» ձևակերպումները: «Շաբաթ աւր երեկուն Չատկին» արտահայտութեանը փոխարինելու է գալիս «Մեծի շաբաթուն» կամ «Ճրագալոյժ Չատկին» անվանումները: Այլ խոսքով Մեծ Պահքի կամ Քառասնորդաց Պահքի վերջին շաբաթը և նրա առանձին օրերն ստացել են տարբեր անվանումներ, որոնք օգտագործվել են գուգահեռաբար սկսած 5-րդ դարից, թեև մատենագրական բնագրերում հանդիպում են տարբեր ժամանակներից: Մեծ Պահք հնագույն անվանումները հանդիպում են հետևյալ տարբերակներով՝ «զիս աւր պահս», «Քառասներորդան», «Քառասունսն», «պահք Քառասներորդացն», «զԱղուհացսն», «ի Սուրբ Քառասներորդացն պահսն», «ի Սուրբ Քառասներորդս պահոցն», «զՍուրբ Քառասներորդ», «զՍուրբ Քառասունսն պահսցեն», «Քառասնօրեաց պահովքն», «Ընդ Քառասնեկին», «Քառասնաւրեայ պահքո Քրիստոսի» և այլն:

***

Հովհան Մանդակունու 7-րդ կանոնում գրված է. «Է. Ի Պենտեկոստէն յառաջ ծոմոյն պահս ցուրբաթ աւր պահել եւ յուրբաթուն ուտել՝ անկարգութիւն է. պահել պարտ է մինչև ցերեկոյն, եւ զուրբաթ որպէս կիրակէ պատուեն եւ ի գործոյ զատարացուցանեն՝ մեղք են, եւ կոչեն զնա ծեր, եւ ո՞յր տեսեալ է զնորա ծերութիւն, զի Ե աւր աւագ են քան զնա»⁴: Հիշյալ կանոնից պարզ է դառնում, որ Պենտեկոստէից առաջ ծոմապահքի օրեր են և ուրբաթին ուտելն անկարգություն է, սակայն պարզ չէ թե նկատի է ունեցել Համբարձումից հետո և Պենտեկոստէից հետո:

1 Տե՛ս Ձեռ. N° 1888, էջ 205բ:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° 3795, էջ 96ա:
3 Տե՛ս Ձեռ. N° 2021, էջ 76ա:

1 Տե՛ս Ձեռ. N° 1888, էջ 1007, էջ 108ա:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° 1888, էջ 3795, էջ 78բ-79ա:
3 Տե՛ս Ձեռ. N° 1888, էջ 1979, էջ 81բ:
4 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 497-498:

տեղից առաջ ընկած բոլոր օրերը, թե միայն չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը: Այս հարցը պարզաբանում է «Կանոնք առաքելականք»-ի 11-րդ կանոնը, որտեղ կարդում ենք. «ԺԱ. Կարգեցին առաքելքն եւ եղին հաստատութեամբ, թէ ի Զատկէն մինչեւ ի խնորդ աւր վերացման նորա ուրախութիւն եւ ցնծութիւն եղիցի, զի աւուրք յարութեան են եւ փեսայն յառաջատի, ապա յետ տաւնի վերացմանն պահեսցեն, եւ դարձեալ Մ-երորդ՝ տաւն կատարեսցի, եւ իբրեւ զառաջին Զատկին՝ գառն գենցի»¹:

Այս կանոնն ասորական բնագրում բացակայում է: Հասկանալի է, որ այն Հովհան Մանուկունու կանոնի ամփոփումն է և լրացումը, որը կատարվել է 547 թվականի խմբագրության ժամանակ: Հիշյալ հոդվածում ավելի քան պարզ ասվում է, որ Համբարձման տոնից հետո մինչև Հոգեգալստեան տոն պահքի օրեր են. հավանաբար հանած շաբաթ և կիրակի օրերը: Ուշ հայտնի է 5667 թվահամարի տոնացույցի բացատրությունը, որտեղ ասվում է. «... Զի ի Համբարձման մինչև ի Պենդակոստն պահեսցեն և թէ ծանր թուի զբովանդակն պահել զչորեքշաբթին և զուրբաթ պահոց են»²: Ակնհայտ է, որ այն վերոհիշյալ կանոնի արձագանքն է, միայն մեղմացմամբ, որովհետև առաջարկվում է, եթե ծանր է ամբողջ օրերը պահել, ապա չորեքշաբթի և ուրբաթ իբրև կանոն պահոց օրեր են և այդ օրերին պարտադիր է պահել: Այս սուղ տեղեկություններն իսկ ցույց են տալիս, թերևս 5-րդ դարի 80-ական թվականներից, իսկ ավելի հաստատուն կանոն դարձած 547 թվականից Համբարձումից Պենտեկոստն պահքի օրեր են եղել մինչև նույնիսկ 1440 թվականը, երբ ընդօրինակվել է հիշյալ Տոնացույցը, բայց վերջին շրջանում հավանաբար ըստ ցանկության:

***

Վերոհիշյալին հակառակ հետազայում իր հաստատուն տեղն ունեցող Պենտեկոստից հետո եկող պահքի մասին վաղ շրջանի բնագրերում չկա որևէ տեղեկություն, հավանաբար նրա համար, որ այդ դեռևս գոյություն չունեն: Հոգեգալստից հետո երկուշաբթիից ուրբաթ պահքի օրեր է սահմանել հավանաբար Հովհան Օձնեցին իր խմբագրած տոնացույցի մեջ կամ նրա տոնացույցի 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին կատարված խմբագրության մեջ:

Ի դեպ՝ հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրությունների մեջ Պենտեկոստի օրը դրվել է մեկ օրվա կանոնի տակ, այն է՝ «Յաւուր սրբոյ Պենտեկոստէին կիրակէն աւր...»³ կամ «Մեծի և հրաշափառ Գալստեան Սուրբ Հոգւոյն...»⁴: Սակայն պահքի օրերի համար չկա որևէ կանոն:

Հնագույն տոնացույցերը արձանագրել են. «Եւթներորդ կիրակի(է). Պենտակոստէ... և շաբաթն պահք...»

Շաբաթն աւրն Երեմիայ մարգար(էի), ի Մայիս Ա...»⁵: Համարժեք տեղեկություն է տալիս 179 թվահամարի գրչագիրը, միայն գրված է. «Ը կիրակի(է). Պենտակոստ»: 752 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ գրված է. «Պենտակոստին գիշերն հսկումն է... Ապա պահք Եղիա(յ) և տաւն ոչ լինի:

Շաբ(աթ). Երեմիա Մարգարէին:

Ա Կիրակին, որ գկնի Եղիայի պահոցն եկեղեցո(յ) տաւն է»⁶:

1 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա. էջ 34:

2 Տե՛ս Ձեռ. N° 5667, էջ 122բ-123ա:

3 Տե՛ս Ձեռ. N° 985, էջ 248-251:

4 Տե՛ս Վեճտիկի 169 թվահամարի գրչագիր, էջ 267ա:

5 Տե՛ս Ձեռ. N° 759, էջ 169ա-բ:

6 Տե՛ս Ձեռ. N° 752, էջ 165ա-166ա:

Ակնհայտ է, որ Հոգեգալստից հետո եկող երկուշաբթի-ուրբաթ պահքի օրեր էին, որն անվանել են Եղիայի անունով: Առկա նյութերով դժվար է պնդել, որ Հոգեգալստեան պահքի կարգը սկիզբ է առել Հովհան Օձնեցու տոնացույցի խմբագրությունից, սակայն առկա են որոշ տվյալներ, որոնք ցույց են տալիս հիշյալ Պահքի վաղ ծագումը:

Սամուել Կամրջաձորեցու «Տաւնապատճառ»-ի խմբագրության մեջ գտնում ենք տեղեկություններ ընդհանրապես հայոց մեջ ընդունված հինգ պահքերի, որոնց թվում Պենտեկոստի պահքի մասին, այն է՝ «... որպէս պահեմք զԵ (գրչագիր՝ է, ուղղել ենք այլ բնագրերի հիման վրա) աւր գկնի Պենտեկոստէին, Ե՝ Վարդավառին, Ե՝ Փոխման Աստուածածնին, Ե՝ Վերացման Խաչին, յորժամ ի վերնատանէն ի յարութիւն փոխեցին Ե՝ Յայտնութեան եւ Մննդեան Բրիստոսի»¹:

Վերոհիշյալ տեղեկությունից պարզ է դառնում, որ Հոգեգալստից հետո եկող հնգօրյա պահքը կիրառության մեջ էր 10-րդ դարի վերջերին - 11-րդ դարի սկզբներին, ուստի այն տոնացույցի 9-րդ դարի 4-րդ քառորդի կամ Հովհան Օձնեցու խմբագրության արդյունք է:

Եղիայի պահոցի մասին հիշատակություն կա Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ: Նա գրում է, որ Հայոց 561 թվականին (= 1112 թ.) կոմս Ճոսլին մտավ Սրուճ քաղաքը, որի վրա թուրքերը արշավեցին Եղիայի շաբաթ օրը: Այդ տարի Պենտեկոստն եղել է Հունիսի 9-ին, իսկ նրանից հետո եկող շաբաթ օրը՝ Հունիսի 15-ին: Վերջինս ճիշտ հաշվարկել է Հ. Բարթիկյանը²: Ակնհայտ է, որ Եղիայի անվամբ պահքը առկա էր 11-րդ դարի վերջում - 12-րդ դարի սկզբներին, ուստի նրա առաջացումը կապվում է ոչ ուշ քան 11-րդ դարի հետ: Այլ խոսքով Հոգեգալստից հետո եկող պահքը սկզբնավորվել է կամ 8-րդ դարի 20-ական թվականներից՝ Հովհան Օձնեցու օրոք կամ 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից, այսինքն՝ տոնացույցի 1-ին կամ 2-րդ խմբագրության արդյունք է:

Ներսես Շնորհալի կաթողիկոսի ժամանակ (1166-1173 թթ.) Հոգեգալստեան կարգը փոխվեց և մեկ օրյայից վերածվեցին 8 օրյա տոնական օրերի, սակայն պահքի օրերը մնացին և նշվում էր զուգահեռաբար:

767 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը բերում է երկու խումբ կանոնները և բացատրում. «Իսկ եթէ գայս Ը աւրս տօն չառնես դու Եղիայի պահոց սկիզբն արա ապաշխարութեան հարցերուն և ասա կարգաւն»³:

Համարժեք բացատրություններ են տալիս այլ գրչագրեր⁴:

5667 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ կարդում ենք. «Բայց այս Ը աւրս, որ տօնել սահմանած է տօնեսցի, բայց պահքն մի լուծցի, զի կրկին պահք է»⁵:

Նման բացատրություններ են գրանցված տոնացույցի մյուս ընդօրինակությունների մեջ⁶:

4874 թվահամարի գրչագրին բացատրում է. «Եւ դարձեալ թէ ոչ կամիս զՀոգոյ Գալուստն տօնել Ը օրէից, զօրն ի լման կատարել, դու գիշերն տօնէ և ի ճաշուն ի վեր պահոց կարգն կատարէ, որպէս և գրեալ է: Եւ թէ այլ խստապարանիս և ոչ կամիս տօնել զուր օրն

1 Տե՛ս Ձեռ. N° 1007, էջ 108բ:

2 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, աշխ. թարգմ. և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Ե. 1973, էջ 214-215:

3 Տե՛ս Ձեռ. N° 767, էջ 160 ա-բ:

4 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 2031, էջ 74բ, 3668, էջ 58բ-62բ և այլն:

5 Տե՛ս Ձեռ. N° 5667, էջ 123ա

6 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 4164, էջ 179ա, 4441, էջ 248ա, 5436, էջ 177ա, 8598, էջ 73բ-79ա, 5419, էջ 201բ և այլն:

դուռն եղիայի պահոց սկիզբն արա ապաշխարութեան հարցերոյն...»¹:

Ներսես Շնորհալու սահմանած կարգը աստիճանաբար կանոնների վերածվեց և Հոգեգալստեան 8 օրյան և հնգօրյան Պահքը կատարել են զուգահեռաբար, որը պահպանեց Սիմեոն Երևանցին և այժմ տոնվում է փաստորեն 12-րդ դարի սահմանումներով:

***

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ պահքը, տոնացույցային տարվա կարգի համաձայն, սկսվել է Հոգեգալստի կիրակիից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթիից և ավարտել ուրբաթ օրով: Այն շաբաթական պահք է և կատարվել է Հունիս 1-5-ից - Հուլիս 5-9-ի սահմաններում նայած տարի: Բերենք տոնացույցերի խմբագրությունների տեղեկությունները:

759 թվահամարի գրչագրում արձանագրվել է. «Ձկնի հոգևոյ Գալստեան երրորդ կիրակի... ապա պահքը սրբոյն Գրիգորի, բայց տաւնք լինի...»²: Նույնարժեք տվյալներ է տալիս 179 թվահամարի Տոնացոյցը ըստ շաբաթուցքի:

752 թվահամարի գրչագրում գրված է. «Գ Կիրակի... և ապա պահք սրբոյն Գրիգորի, բայց տաւն լինի...»³:

767 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ Պենտեկոստից հետո եկող 1-ին կիրակիից հաշված 3-րդ կիրակիից հետո վկայել է. «Ապա պահք սրբոյն Գրիգորի և է միջինք ամուսն Թիսնակացն, բայց տուն լինի...»⁴:

7203 թվահամարի գրչագրին ունի՝ «Երրորդ կիրակի... և ապա պահք սրբոյն Գրիգորի և միջինք ամուսն Թիսնակացն, բայց տաւնք լինի»⁵:

Ըստ 5667 թվահամարի գրչագրի՝ «Գ. երրորդ կիրակին... և ապա պահք սրբոյն Գրիգորի և է միջինք ամուսն Թիսնակացն, բայց տաւն լինի...»⁶: Համարժեք վկայություններ ունեն 16-17-րդ դարերի տոնացույցերի խմբագրությունները⁷:

Քննարկվող պահքի օրերը կարող էին առաջանալ 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից հետո, երբ Գրիգոր Լուսավորչի տոնական օրերն ընդլայնվեցին տոնացույցում և հիշյալ պահքից հետո շաբաթ օրը դրվեց «Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգոր Լուսաւորչին» տոնի օրը, իր հետ բերեց նաև պահքի անվանմանը՝ Գրիգոր Լուսավորչի, թեև այդ շաբաթվա ընթացքում տոնում էին և այլ սրբերի հիշատակները և զուգահեռաբար պահքի օրեր էին: Գրիգոր Լուսավորչի անունը կրող պահքի մասին հնագույն հիշատակությունը, թեև քողարկված ձևով, գտնում ենք Սամուել Կամրջաձորեցու մոտ: Նա գրում է. «Եւ այլ աւրինակ: Սուրբ Գրիգոր յորժամ ել ի Վիրապէն Տրդատայ պահք եղ Եւ աւր վասն Ե զգայարանացն, զի սրբեսցին եւ էր ժամն ամարային»⁸: Այստեղ Սամուել Կամրջաձորեցին թեև խոսում է Առաջավորի պահքի մասին, բայց «էր ժամն ամարային» արտահայտությունը հուշում է Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ պահքի գոյությունը նրա ժամանակ, քանի որ Առաջավոր պահքը երբեք ամուսն ժամանակ չի եղել այլ միայն Գրիգոր Լուսավորչի պահքն էր, ինչպես տեսանք, ամուսն ժամանակ լինում: Ամառային

1 Տե՛ս Ձեռ. № 4874, էջ 186ա-187բ:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 759, էջ 170ա:
3 Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 166բ:
4 Տե՛ս Ձեռ. № 767, էջ 162բ-168բ:
5 Տե՛ս Ձեռ. № 7203, էջ 66բ-67ա:
6 Տե՛ս Ձեռ. № 5667, էջ 127ա:
7 Տե՛ս Ձեռ. №№ 9836, էջ 171բ, 2031, էջ 82բ, 4459, էջ 88-89ա, 4164, էջ 184բ, 4874, էջ 187բ-188ա և այլն:
8 Տե՛ս Ձեռ. № 1007, էջ 104բ:

մեծ պահքի մասին հաջորդ հիշատակությունը գտնում ենք Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ: Նա հայոց 554 թվականի դեպքերի կապակցությամբ գրում է, որ Սուրբ հայրապետ Տեր Գրիգորիսը վախճանվեց Տրէ ամսին, ամառային Մեծ Պահքի առաջին շաբաթվա շաբաթ օրը և Մեծ շուքով թաղվեց Քեսուհի մոտ գտնվող Կարմիր վանքում¹:

Մատթեոս Ուռհայեցին Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսի վախճանը դրել է հայոց 554 թվականին, միաժամանակ նա հայտնում է, որ Գրիգոր Վկայասերը մահացել է Տրէ ամսին՝ ամառային մեծ Պահքի առաջին շաբաթվա շաբաթ օրը:

Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու հայոց մեծ թվականի և Քրիստոնեական թվականի տարբերությունը 552 է, ուստի պարզ է, որ նա նկատի է ունեցել 1106 թվականը և ոչ թե 1105 թվականը, ինչպես ընդունվել է մինչև այժմ: Բանն այն է, որ որ հիշյալ տարեթվերից մեկն ու մեկի ընտրությունը ճշտվում է Տրէ ամսի և ամառային մեծ պահքի առաջին շաբաթվա շաբաթ օրվա հիշատակություններով, այլ խոսքով տեսնենք Պենտեկոստից հաշված 28-րդ օրը որ տարիներին է ընկել Տրէ ամսին:

Հայոց 553 թվականին (=1104 թ.) Պենտեկոստից հաշված 28-րդ օրը եղել է Քաղոց 10-ին (= Հուլիս 2), որովհետև Ջատիկն ընկել է Ապրիլ 17-ին, իսկ Պենտեկոստեն՝ Ապրիլ 17-ին:

Հայոց 554 թվականին (= 1105 թ.) Պենտեկոստից հաշված 28-րդ օրը եղել է Քաղոց 2-ին (= Հունիս 24), որովհետև Ջատիկն ընկել է Ապրիլ 9-ին, իսկ Պենտեկոստեն՝ Մայիս 28-ին:

Հայոց 555 թվականին (= 1106 թ.) Պենտեկոստից հաշված 28-րդ օրը եղել է Տրէ 17-ին (= Հունիս 9), որովհետև Ջատիկն ընկել է Մարտ 25-ին, իսկ Պենտեկոստեն Մայիս 13-ին: Պարզ է, որ Մատթեոս Ուռհայեցին նկատի է ունեցել 1106 թ., որովհետև միայն այդ թվականին Տրէ ամսին է եղել ամառային մեծ պահքի առաջին շաբաթվա շաբաթ օրը: Նա հայոց 554 թվական է գրել նկատի ունենալով ՇԼԲ-ի թվականը, որն իր ժամանակ մեկ տարով առաջ էր ընկել և դարձել 555 թվական, որովհետև հիշյալ օրը նավասարդից հետո էր կատարվում: Այսպիսով Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը մահացել է 1106 թվականի Տրէ 17-ին (= Հունիս 9):

Սիմեոն Երևանցին հետևել է նախորդ տոնացույցերի կարգին: Նա գրել է. «Երրորդ կիրակի՝ զկնի հոգևոյ Գալստեան եւ ապա պահք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ, բայց տունք լինի» (էջ 188-192): Հիշյալ պահքի կարգը և անվանումը գործում է այժմ:

Այսպիսով 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին հայոց տոնացույցում ավելացան պահքի օրերը Պենտեկոստից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի-ուրբաթ օրերին, իսկ շաբաթ օրը սահմանվեց. «Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին» հիշատակի օրը, որի հետևանքով այդ պահքը կրեց Գրիգոր Լուսավորչի անունը, որը ուշ շրջանում անվանվել է նաև «միջինք ամուսն Թիսնակացն»:

***

Կասկածից վեր է, որ Հովհաննես Մանդակունին գրել է կանոններ: Դրա ապացույցը Անանիա Շիրակացու վկայությունն է կապված Քրիստոսի Մնունդն ու Յայանությունը միասին Հունվարի 6-ին կատարելու հետ: Հովհան Մանդակունու կանոնները հետագայում ենթարկվել են խմբագրման: Հիշատակենք ցանկի է (7) Կանոնը, որը բնագրում գրվել է Ջ (6) կանոնի տակ, այն է՝ «Ի Պենտեկոստէ մինչև ցՎարդավառն Բ շաբաթք ուտին եւ մին պահի Վարդավառն՝ տաւն առաքելոցն Մատուռն ըստ հնումն, Տալաւարահարացն ի նորումս նաւակատիք Սուրբ տեղեաց Երուսաղեմի եւ մարտիրոսաց հիշատակք»²:

1 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի Աշխ., աշխ., էջ 198-199:
2 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա., էջ 497:

Բավական է ընկալել կանոնի առաջին նախադասության բովանդակությունը, որպեսզի պարզ դառնա, որ այդ կանոնը 10-11-րդ դդ. խմբագրությունն է: Հոգեգալստից մինչև Վարդավառ ընկնող հատվածում, ըստ հնագույն տոնացույցերի տվյալների, առաջին շաբաթն Եղիայի պահքն է, որից հետո երկու շաբաթ տոնել են սրբերի հիշատակները, այսինքն մեկ շաբաթ պահք է երկու շաբաթ ուտիք: Դրանից հետո մեկ շաբաթ պահք է, որը Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ էր, թեև կատարել են նաև սրբերի հիշատակները, և երկու շաբաթ ուտիք է ու նշել են սրբերի հիշատակները: Այսինքն նույն օրինաչափությունը ինչ նախորդում: Վերջին շաբաթը Վարդավառի պահքն է, որի մասին բնագրում կարծես թե ոչ մի խոսք չկա: Մեր համոզմամբ Եղիայի և Գրիգոր Լուսավորչի անուններով պահքերն առաջացել են ամենավաղը 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից հետո 10-րդ դարի ընթացքում, ուստի քննարկվող կանոնը մտել է բնագրի մեջ 11-րդ դարում: Մանավանդ Հովհան Մանդակունու «Կանոնք ընթերցուածոց»-ի մեջ, որը հայտնի էր 2-րդ խմբագրությունն էր, բացակայում է ոչ միայն Վարդավառի կանոնը, այլև վերահիշյալ բոլոր պահքերի օրերը: Այլ խոսքով Զ (6) կանոնը անվանվել է և առաջացել է 10-11-րդ դարերում: Այդ կանոնը, թեև անվանումները չի տալիս, բայց նկատի է ունենցել Եղիայի, Գրիգոր Լուսավորչի պահքի օրերը, թերևս նաև Վարդավառի և հանդիսանում է հնագույն վկայություններից մեկը այդ պահքի օրերի մասին:

Ասեմք նաև, որ Եպիփան Կիպրացուն վերագրվող կանոնները «Հարցումն Թէոդոսի քահանայի եկեղեցւոյն Կեսարա առ Երանելի Եպիփան ի Կիպրոս» ենթավերտառութայն տակ նույնպես առկա են պահքի օրերի մասին: Այնտեղ քառասորդաց պահքն քննությունը կատարելուց հետո կարդում ենք. «... Վասն այսորիկ եւ նզովս եղին, որք զյղփութիւն անլէնս վարկանէին առաջին սուրբ հարքն զչորեքշաբաթ և զուրբաթ եւ զուխտի շաբաթսն Վարդավառին եւ զԱստուածածնին, զսրբոց Խաչին եւ Յայտնութեան շաբաթն եւ զԱռաջաւորսն ընդ նմա համեմատեցին ի պահս պնդութեան: Եւս առավել ի վերայ այնոցիկ եկեցին շնորհքն Աստուծոյ որ զերեք յիսունս պահեսցին յանուն Սուրբ Երրորդութեանն զԶատիկն եւ զՎարդավառն եւ զՅայտնութեանն եւ ի փրկութեան Տեառն առցին զԱւետիս եւ որք լուծանեն զԱռաջաւորսն եւ զԱղուհացսն եւ զուտիցն եւ զՎարդավառին եւ զսուրբ Աստուածածնին եւ զսրբոյ Խաչին եւ զՅայտնութեան շաբաթն եւ զչորեքշաբաթն եւ զուրբաթն՝ նզովեսցին ի սուրբ հարցն...»¹:

Բավական է դիմել պահքի անվանումներին՝ Առաջավորի, Վարդավառի, Սուրբ Խաչի, Աստուածածնի, Յայտնութեան և այլն, որպեսզի վերանա Եպիփան Կիպրացու անունը և հիշյալ կանոններն անվավեր համարվեն՝ զրվելով ամենավաղը 10-11-րդ դարի բնագրերի շարքում և այնտեղ հիշատակված որոշ պահքի օրերի համար ընդունել հնագույն վկայություններից մեկը:

Սամուել Կամրջածորեցին Տօնապատճառի մեջ, ինչպես տեսանք, տեղեկացրել է Վարդավառի հնգօրյա պահքի մասին: Ատոմ Վարագեցու Հոռոմադիրում Վարդավառից առաջ ընկնող շաբաթ օրը զրվել է Տապանակի հիշատակի օրը, որը ստացել է նաև «Բարեկենդան Վարդավառի» անվանումը, որը հուշում է պահքի գոյությունը:

Անկասկած է, որ Վարդավառի պահքը կիրառության մեջ էր 10-րդ դարի վերջում: Հարկ է բերել «Երանելոյն քերդողի Սիւնեաց Ստեփանոսի [պատասխան ի առ վարդապետն Աղւանից (= Աղուհանից)]» վերնագիրը կրող բնագրի տեղեկությունը, այն է՝ «Սկիզբն և պահին ամենայն պահոց զուրբաթ և զչորեքշաբաթի գտաք առաքելական հրամանաւն յաշակերտաց Տեառն և զպահ սուրբ Խ որդացն: Եւ զերիսս զայս ի բաց կալ ի կրոնոց զոհից ի հեղձուցելոյ և յարենէ: Իսկ պահք Վարդավառին ի սրբոյն Յակոբայ եղեալ է, ցի յայսմ տաւնի եղև սկիզբն պատարա-

¹ Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Ա, էջ 277-288:

զի մատուցանել և աղ աւրինել. ձեռամբ սրբոյն Յակոբայ եղբար Տեառն: Իսկ Սուրբ Նշանին պահքն և Սուրբ Աստուածածնին յորժամ սուրբ առաքելալքն յերուսաղէմ ժողովեցան յուրբաթ անսղութեամբ ամենեքեան պահեցին յոտանաւոր տքնութեամբ ի պատիւ սպասաւորութեան սրբուհւոյն, և ապա զփայտեղեն անաւթն եղ ի վերայ երեսացն իւրոց՝ աղաչանաւք սուրբ առաքելոցն...»¹:

Հիշյալ մեկնության հեղինակը օգտագործել է նախորդ շրջանի ինչպես գրավոր, այնպես էլ բանավոր ավանդությունը պահքերի վերլուծության համար, սակայն Ստեփանոս Սյունեցուն չենք կարող վերագրել այդ բնագիրը և Վարդավառի, Աստուածածնի, Խաչի պահքերը չենք կարող վերագրել գոնե 8-րդ դարի սկզբներին, որովհետև դրանց գոյություն մասին ունենք ոչ ավելի վաղ քան 10-րդ դարի վերջերի տվյալներ, ուստի հիշյալ բնագրի հեղինակը ապրել է 10-րդ դարից ոչ վաղ և բնագրում հիշատակված պահքերի մասին տեղեկությունները վերաբերվում են ոչ թե 8-րդ դարին, այլ 10-րդ դարից հետո կատարվող իրողություններին:

Վարդավառի պահքի մասին բերենք տոնացույցերի և ճաշոցների տվյալները:

759 թվահամարի գրչագիրն արձանագրել է. «Զկնի Հոգւոյն Գալստեան վեցերորդ կիրակի... և ապա պահք վարդավառին և տաւնք ոչ լինին»²:

Ի դեպ գրչագրի մեջ հաշվել է Հոգեգալստի կիրակիից հետո եկող կիրակիից, որի հետևանքով Պահքը արձանագրել է 6-րդ կիրակիից հետո, այն իրականում 7-րդ կիրակիից հետո է, երբ հաշվում ենք Հոգեգալստյան կիրակիից: Այդպես են ներկայացրել նաև մյուս գրչագրերը, որովհետև Հոգեգալուստն կատարում էին 8 օր, այսինքն՝ կիրակիից կիրակի, որի հետևանքով առաջին կիրակին Հոգեգալստից հետո հաշվում էին Հոգեգալստից հաշված 3-րդ կիրակին:

752 թվահամարի Տոնացույցի համաձայն «Զ կիրակի... և ապա պահք Վարդավառին և տանք ոչ լինին»³:

Հայոց տոնացույցերի և ճաշոցների հետագա խմբագրությունները հիմնականում տալիս են համարժեք տեղեկություններ⁴:

Որոշ ճաշոցներ Հոգեգալստյան 6-րդ (այն է՝ 7-րդ) կիրակին բնորոշել են «Բարեկենդանին Վարդավառի պահոցն», «երկուշաբթի աւուրն Վարդավառի պահոցն» և այլն⁵:

Սիմեոն Երևանցու տոնացույցում պահպանվել են Վարդավառի պահքի հնագույն կանոնները, որը գործում է մինչև այժմ:

Վարդավառի պահքը սկսել է Հունիս 22-26-ից մինչև Հուլիս 25-30-ի սահմաններում նայած տարի: Այսպիսով Վարդավառի պահքը Հայոց տոնացույցում առկա է 10-րդ դարի վերջում, որը նշանակում է հիշյալ կարգի ավելի վաղ ծագում, թերևս այն գալիս է տոնացույցի 2-րդ խմբագրության ժամանակներից, այն է՝ 9-րդ դարի 4-րդ քառորդից: Այն կարող էր գալ Հովհան Օձնեցու խմբագրած տոնացույցից, եթե վավերական համարենք Ստեփանոս Սյունեցուն վերագրվող մեկնությունը:

¹ Տե՛ս Ձեռ. № 2040, էջ 428բ:

² Տե՛ս Ձեռ. № 759, էջ 170բ:

³ Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 167ա-բ:

⁴ Տե՛ս Ձեռ. №№ 767, էջ 163բ-164ա, 2092, էջ 226ա-227ա, 5667, էջ 128ա, 7203, էջ 68ա, 9838, էջ 172ա, 2031, էջ 84բ-85ա, 4164, էջ 186բ, 4874, էջ 188բ-189ա, 5419, էջ 206բ, 5436, էջ 180ա, 7741, էջ 324բ-328բ, 5455, էջ 217բ-222ա, 939, էջ 362ա-367ա, 4437, էջ 116բ-121բ, 4506, էջ 240բ և այլն:

⁵ Տե՛ս Ձեռ. №№ 7741, 939 և այլն:

***

Աստուածածնի պաշարի մասին որոշ տեղեկություններ բերվեցին վերը կատարված շարադրանքի մեջ: Այժմ տանք տոնացույցերի խմբագրությունների տվյալները:

Ըստ 759 թվահամարի Տոնացույցի՝ «Զկնի Վարդավառի հինգերորդ կիրակի(է)... և ապա (պահք) Աստուածածնին...»¹:

Ըստ 752 թվահամարի գրչագրի՝ «Դ Կիր(ակէ)... եւ ապա պահք Աստուածածնին և տաւնք ոչ լինի»²:

Ըստ 767 թվահամարի տոնացույցի՝ «Չորրորդ կիրակի... և ապա պահք Աստուածածնի»³:

Ըստ 7203 թվահամարի գրչագրի՝ «Չորրորդ կիրակի... եւ ապա պահք Սուրբ Աստուածածնին և տաւն ոչ լինի»⁴:

Ըստ 5667 թվահամարի Տոնացույցի՝ «Չորրորդ կիրակի... եւ ապա պահք Աստուածածնին և տօն ոչ լինի...»⁵:

Աստուածածնի պահքի մասին համարժեք տեղեկություններ են տալիս նաև այլ գրչագրեր⁶:

Հարկ է նշել, որ Վարդավառ - Փոխման Աստուածածնի միջև շաբաթների քանակը տարբեր էր և տատանվում էր 7 շաբաթից 2 շաբաթվա սահմաններում, ուստի Աստուածածնի պահքը պարտադիր լինում էր վերջին շաբաթվա երկուշաբթի-ուրբաթ օրերին: Քանի որ Փոխման Աստուածածնի տոնը կատարվում էր Օգոստոս 15 ± 3 օր, այսինքն Օգոստոսի 12-18-ի կիրակիներից մեկում, ապա պահքը կատարվում էր տոնին նախորդող շաբաթվա մեջ:

Սամուել Կամրջաձորեցու և այլ բնագրերի տվյալներից հայտնի դարձավ որ Աստուածածնի Հնգօրյա պահքը տոնացույցում առկա է 10-րդ դարի վերջերին - 11-րդ դարի սկզբներին: Իսկ Հայոց շարժական տոմարի ամսաթվերի վերլուծությունից պարզ դարձավ, որ Աստուածածնի պահքը սկիզբ է առել ամենավաղը 9-րդ դարի վերջերին - 10-րդ դարի սկզբներին, ուստի հասկանալի է, որ քննարկվող պահքի կանոնները տոնացույց են մուտք գործել վերոհիշյալ ժամանակներից և հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերի խմբագրությունները, որոնց թվում Սիմեոն Երևանցունը, ինչպես և ճաշոցները պահել են Աստուածածնի պահքի կարգը անփոփոխ, որը և գործում է ներկայումս:

***

Աստուածածնի պահքին հաջորդում է Սուրբ Խաչի Հնգօրյա պահքը, որի մասին տեղեկություններ տվեցին վերոհիշյալ շարադրանքի մեջ: Այժմ բերենք տոնացույցերի խմբագրությունների վկայությունները:

759 թվահամարի գրչագրի համաձայն. «Զկնի Աստուածածնին չորրորդ կիրակի(է)... և ապա պահք Խաչին և տաւն ոչ լինի...»⁷:

767 թվահամարի Տոնացույցի համաձայն. «Գ կիր(ակէ)... և ապա պահք Սուրբ Խաչին և

1 Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 171բ-172ա:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 169ա:
3 Տե՛ս Ձեռ. № 767, էջ 169ա:
4 Տե՛ս Ձեռ. № 7203, էջ 74բ:
5 Տե՛ս Ձեռ. № 5667, էջ 132ա:
6 Տե՛ս Ձեռ. № 9838, էջ 174բ, 4164, էջ 192ա, 5419, էջ 112ա և այլն:
7 Տե՛ս Ձեռ. № 759, էջ 172բ:

տօն ոչ լինի...»¹:

Ըստ 5667 թվահամարի գրչագրի՝ «Չորրորդ կիրակէն... և ապա Պահք սուրբ Խաչին և - տօն ոչ լինի...»²:

Տոնացույցերի և ճաշոցների խմբագրությունները կրկնում են վերոհիշյալ կանոնները կամ բերում են Սուրբ Խաչի պահքի երկուշաբթի - ուրբաթ կարգը³:

Քանի որ Աստուածածնին - Սուրբ Խաչ հատվածում շաբաթների քանակը մեկով ավելացել է, ուստի Սուրբ Խաչի պահքը դրվել է խաչվերացին նախորդող շաբաթվա երկուշաբթի - ուրբաթ օրերին, այն է Սեպտեմբեր 11 - 17-ի կիրակիից առաջ ընկնող շաբաթվա մեջ:

Սուրբ Խաչի կամ Խաչվերացի տոնը կիրակիի կանոնի տակ ենք տեսնում 898 թվականին ընդօրինակված «Կանոնք ընթերցուածոցի» 3-րդ խմբագրության մեջ, ուստի Սուրբ Խաչի պահքը կարող էր տեղ գտնել 9-րդ դարի 4-րդ քառորդին խմբագրված տոնացույցի մեջ, թեև Հնագույն Վկայությունը Սամուել Կամրջաձորեցունն է. որպես արդեն գործող պահք: Այդ պահքը կիրառվում է այժմ անփոփոխ:

***

14-րդ դարի սկզբներից Վարազա Խաչի տոնը և նրան նախորդող Գեորգ զորավարի հիշատակի օրը, որ կատարում էին Փոխման Աստուածածնից հետո եկող շաբաթ և կիրակի օրերին, տեղափոխվեց Սուրբ Խաչի կամ Խաչվերացի կիրակիից շաբաթ և երրորդ կիրակի օրը, իսկ սուրբ Խաչից հաշված երկրորդ կիրակիից հետո երկուշաբթիից - ուրբաթ սահմանվեց պահքի օրեր, թեև սրբերի հիշատակի օրերը, որոնք տոնվում էին այդ շաբաթ մնաց, այսինքն և պահք էր և տոն:

Հայոց տոնացույցերի խմբագրությունները ոչ միայն պահպանել են այդ պահքի կանոնները, այլ տվել են երկու անվանումներ, այն է՝ Գեորգ զորավարի և Վարազա Սուրբ Խաչին:

2092 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրության մեջ Սուրբ Խաչի և եկեղեցու ութօրյա տոների կիրակին համարել է. «Սուրբ Գեորգին Բարեկենդան կիրակէն» և առաջին անգամ հանդիպում ենք «Պահք սուրբ Գեորգեա» անվանմանը, իսկ շաբաթ օրը դնում է հիշյալ սրբի հիշատակի օրը⁴:

5667 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրությունը արձանագրել է՝ «Երկրորդ կիր(ակէ)... եւ ապա պահք Վարազայ Խաչին, բայց տաւն լինի»⁵:

4164 թվահամարի գրչագիրը տվել է հիշյալ երկու անվանումները, այն է՝ «... Յետ Ը օրէից Սուրբ Խաչին. յայս կիրակիս... եւ ապա պահք Վարազա Սուրբ Խաչին, որ ասի Սուրբ Գեորգայ, բայց տօնք լինի»⁶:

4437 թվահամարի ճաշոցն արձանագրել է. «Պահք Սրբոյ Գեորգեա եւ տօն լինի», իսկ 4566 թվահամարի ճաշոցն երկուշաբթի օրվա կանոնի տակ գրել է. «Պահք և տաւն»:

Սիմեոն Երևանցին այդ պահքի համար ընդունել է հիշյալ երկու անվանումներից մեկը՝

1 Տե՛ս Ձեռ. № 767, էջ 174ա:
2 Տե՛ս Ձեռ. № 5667, էջ 135ա-բ:
3 Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 171բ, 2092 էջ 228ա, 7203, էջ 81ա, 2833, էջ 222բ, 9838, էջ 176բ, 4164, էջ 199ա-բ, 4874, էջ 193ա-բ, 5419, էջ 214ա, 4454, էջ 94ա-բ, 5436, էջ 186բ, 509, էջ 416բ, 7741, էջ 387ա-391բ, 5455, էջ 285ա-291բ, 939, էջ 438բ-443բ, 4437, էջ 179բ-182բ և այլն:
4 Տե՛ս Ձեռ. № 2092, էջ 228ա-բ:
5 Տե՛ս Ձեռ. № 5667, էջ 138:
6 Տե՛ս Ձեռ. № 4164, էջ 204բ:

«Վարագայ Արբոյ Խաչինը»-ը:

Այսպիսով 14-րդ դարում առաջացած Գեորգեա և Վարագա Խաչի պահաքը արմատավորվեց հայոց տոնացույցում և գործում է այժմ ևս: Վերոհիշյալից պարզ է դառնում, որ հիշյալ պահաքը գալիս է, ոչ այնքան վաղ շրջանից, թերևս ունի ավելի քան 750-ամյա հնութուն: Ակնհայտ է, որ պահաքի օրերը ընդլայնվել են Հայոց Տոնացույցում աստիճանաբար:

***

Հայոց տոնացույցում պահաքի հաջորդ հնգօրյան դրել են Յիսնական տի կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի-ուրբաթ օրերին: Յիսնական տարեկան և Նոյեմբեր 18 ± 3 օր, կիրակի այն է՝ Նոյեմբեր 15-21-ի կիրակիներից մեկում նայած տարի, ուստի պահաքն ընկել է Նոյեմբեր 16-20-ի և 22-26-ի սահմաններում նայած տարի: Բերենք տոնացույցերի խմբագրությունների վկայությունները:

759 թվահամարի գրչագրում կարդում ենք. «Կիրակէն յարութեան... և ապա պահաքը Յիսնակին...»¹:

Համարժեք տեղեկություն է տալիս 179 թվահամարի Տոնացույցում, միայն Պահաք Յիսնակից հետո ավելացրել է «և տաւնք ոչ լինի...»:

752 թվահամարի Տոնացույցում գրված է «Բ կիրակէ... եւ ապա պահաք Յիսնակացն և տաւն ոչ լինի»²:

14-րդ դարում ընդօրինակված և խմբագրված 2092 թվահամարի Տոնացույցում արձանագրվել է. «Կիրակէ... Պահաք Յիսնական տին Բշ(երկուշաբթի). Յիսնակաց պահաքն...: Ոմանք քամահարելով զայս Քրիստոսի պահաք ասեն, բայց Մնրնդեան Յիսնակացն առաջի շաբաթն է ճշմարիտ:

Շաբաթ աւրն ոմանք Քրիստոսի տաւնեն եւ ոմանք՝ սրբոց Աւետարանչացն»³:

Պարզվում է, որ նույն Պահաքին տվել են տարբեր անվանումներ, այն է՝ Քրիստոսի Մնրնդեան Յիսնակաց առաջին շաբաթի պահաք և Քրիստոսի պահաք: Հետագայում ընդօրինակած տոնացույցերի խմբագրությունները քննարկվող կիրակին որակել են ինչպես առաջին կիրակի⁴ կամ «Յիսնակաց Բարեկեղանի կիրակին»⁵, իսկ Պահաքը՝ «Յիսնական տին» կամ «Յիսնակաց»: Դրան հակառակ հնագույն ճառագրությունները հիշյալ կիրակին բնորոշել են որպես տասներորդ կիրակի կամ պարզապես կիրակի: Ըստ 4514 թվահամարի ձառնոցի՝ «Տասներորդ կիրակէ...», ստորին լուսանցքում՝ «Կիրակէն Բարեկեղան է», ապա «Պահաք է Յիսնակաց»⁶:

Ըստ 7741 թվահամարի ձառնոցի՝ «Տասներորդ կիրակէդ Բարեկեղան է Յիսնակացն», որից հետո՝ «Երկուշաբթի աւր. Յիսնակաց պահոցն»:

Միմեոն Երեւանցին պահել է ճառագրության կարգը որոշ խմբագրությամբ, այն է՝ «Տասներորդ կիրակէ գկնի սրբոյ Խաչին», ապա տվել է բացատրություն, որը քննել ենք աշխատանքի այլ հատվածում, որից հետո բերել է «Մետասաներորդ կիրակէ»-ի կանոնը և Յիսնակի պահոց օրերը՝ երկուշաբթիից ուրբաթ:

1 Տե՛ս Ձեռ. № 759, էջ 175բ-176ա:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 175ա:

3 Տե՛ս Ձեռ. № 2092, էջ 229ա-բ:

4 Տե՛ս Ձեռ. №№ 5667, էջ 142ա, 7203, էջ 92ա-բ, 9838, 4874, 6337, էջ 247ա, 5436 և այլն:

5 Տե՛ս Ձեռ. № 4164, էջ 210բ-211ա:

6 Տե՛ս Ձեռ. № 4514, էջ 380ա-384ա:

Յիսնական տարեկան 18 ± 3 օր կիրակի է սահմանվել, որն ունեցել է տարբեր անվանումներ, սկզբնավորվել է այդ կարգով ոչ ավելի վաղ քան 11-րդ դարը:

***

Հայոց տոնացույցերը Յիսնական տից հաշված 4-րդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի - ուրբաթ օրերին կանոնել են «Սուրբ Յակոբայ» Պահաքը:

Բերենք տոնացույցերից որոշ վկայություններ:

179 թվահամարի գրչագրի համաձայն՝ «Չորրորդ կիրակէ... և ապա պահաքը սրբոյն Յակոբայ, բայց տաւնքս լինին»:

752 թվահամարի Տոնացույցի համաձայն՝ «Ե Կիրակէ... եւ ապա պահաք սրբոյն Յակոբայ, բայց տաւն լինի»²:

Հետագայում ընդօրինակված տոնացույցերի և ճառագրության հիշյալ պահաքը կարգը տալիս հետևել են նախորդ գրչագրերին և սրբերի հիշատակի օրերի հետ միասին կանոնել են «Սուրբ Յակոբայ» պահաքը³: Միմեոն Երեւանցին նույնությամբ պահպանել է «Սուրբ Յակոբայ» պահաքի կանոնները:

Այսպիսով, Ստեփանոս Գույնբրիցյանը իր խմբագրած «Տաւնացոյց ըստ շաբաթուց»-ում, որը կատարել է 1292 թվականին վկայել է «Սուրբ Յակոբայ» Պահաքի գոյությունը, որը հետագայում մտավ կենցաղ և պահպանվեց մինչև այժմ: Հարկ է նշել, որ տոնացույցերում 5-րդ կիրակի ասելով հասկացել են Յիսնական տի նախորդ կիրակին, որը հակասություն չէ այլ հաշվման արդյունք:

***

Հայոց եկեղեցական տարվա վերջին պահաքը Քրիստոսի Մնրնդեան կամ Յայտնութեան անվանվող պահաքն էր, որն սկսվել է Դեկտեմբերի 30-ին և ավարտվել Մնրնդեան ձրագալոյցից (= Հունվար 5) առաջ ընկնող օրերից մեկով նայած տարի:

Առկա տոնացույցերի և ճառագրության մեջ պահպանվել է հիշյալ պահաքի այն կարգը, որն արտացոլում է Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակից հետո եկող իրողությունները: Բանն այն է, որ Գրիգոր վկայասերն Հունվար 1-ին սահմանեց Բարսեղ Կեսարացու և Հավանաբար Գրիգոր Նյուսացու հիշատակի օրերը, իսկ Հունվարի 2-ին՝ Սեղբեստրոսինը, վերջապես Հունվարի 28-ին՝ Եփրեմ Ասորուն, որոնց հիշատակները Տոնացույց ըստ շաբաթուցի մեջ թե Գրիգոր Վկայասերի ու Կիրակոսի, թե հետագայում խմբագրված տոնացույցերի և ճառագրության մեջ միավորեցին ևս տոնեցին Մնրնդեան կամ Յայտնութեան պահոց շաբաթ օրը:

Բերենք տոնացույցերից որոշ քաղվածքներ:

Ըստ 759 թվահամարի գրչագրի՝ «Ձկնի Յիսնական տին վերցերորդ կիրակէ... եւ առաքելոցն տաւներն լինին: Քանզ ի Յարութեան (= Մնրնդեան, Յայտնութեան) պահաքն յետ Դ աւր ուտիք համարեա...»

Բարեկեղան է Յայտնութեան Տեառն: Թէ պահաքը հանդիպի Բարեկեղանին աւրն հարցն] յԶԲ...

Յարութեան պահոցն շաբաթն աւրն. Սրբոյ Բարսեղի և եղբաւր նորին Գրիգորի Նիւսա-

1 Տե՛ս Ձեռ. № 179, էջ 539ա-540բ:

2 Տե՛ս Ձեռ. № 752, էջ 176ա:

3 Տե՛ս Ձեռ. №№ 5667, էջ 142բ-143ա, 7203, 9838, 4164, էջ 212բ-213ա, 6952, էջ 292ա-բ, 5440, էջ 220բ, 4514, էջ 393ա-395ա, 7741, էջ 454ա-458բ և այլն:

ցոյ և սրբոյն Սեղբեստրոսի Հռովմայ Հայրապետի և ար[թ]ա Եփրեմի Յուն[ուարի] Ա:

Կիրակէն Յարութ[եան]... և աւրս ի Յայտնութեան պա[հ]քն հանդիպի և ապա պահոցն Յունուարի Ե ձրագալոյց է»¹: Համարյա համարժեք տեղեկութիւններ է տալիս նաև 179 թվահամարի գրչագիրը:

Ըստ 752 թվահամարի գրչագրի «է կիր[ակէ]... ապա յառաջ քանզ Յայտնութեան պահքն Դ աւր համարեա...»

Յայտնութեան Բարեկենդանին կիր[ակէ]...

Եւ Յայտնութեան պահոցն...

չար[աթ]. Բարսղի...

Կիր[ակէ] թէ ի պահքն հանդիպի հ[արցն] ԴԶ. միածին որդի»²:

7203 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութիւնը բերել է 752 թվահամարի գրչագրի համարժեք տեղեկութիւններ, միաժամանակ բացատրել. «Շար[աթ] աւր, որ մէջն հանդիպի Յայտնութեան պահոց Բարսղի տօնեա, և թէ շարաթ աւր չհանդիպի դու Յունուարի Ա տաւնեա սրբոյն Բասիլիոսի Կեսարացոյն...»³: Իսկ 4164 թվահամարի Տոնացույցի խմբագրութեան մեջ գտնուում ենք մեկ այլ բացատրութիւն, այն է՝ «Ով տօնասեր եղբայր ի միտ առ յորժամ Յայտնութեան Բարեկենդանն շարաթ օր լինի կիրակի պահք կու լինի: Գիտցիր, որ այն տարի Բարսեղն ի իւր տեղն չի տօնվիր...»⁴:

4874 թվահամարի գրչագիրը բացատրել է. «... Հանապազ Յայտնութեան Բարեկենդանն Դեկտեմբերի ԻԹ է, թէ կիրակի հանդիպի հ[արցն] ԳԿ ասա... Եւ է որ օրապահք հանդիպի դու մի ուտեր և մի տօներ՝ յառաջն տօն է և զԴեկտեմբերի ԼԱ աւր համար է որ ի պահքն չըսխալիս...», այնուհետև տալիս է՝ «Իսկ Յայտնութեան պահոցն առաջի օր... երկրորդ աւուր..., երրորդ աւուրն... չորրորդ աւուրն..., ուրբաթ... Շաբաթ. Սրբոյ Բարսեղի...»

Եւ թէ ի պահքն կիրակի հանդիպի դու հ[արցն] ԴԶ ասա...»⁵: Նույնարժեք տեղեկութիւններ են տալիս մյուս տոնացույցերի և ճառագրութիւնները⁶: Սիմեոն Երևանցին հետևել է ավանդական կարգին: Նա գրում է. «Իսկ յառաջ քան զՅայտնութեան պահքն՝ չորս օր համարեա... Ըստ ցուցման տարեգրոյն...», որից հետո ավելացնում է. «Ի մեջ աւագ տօնից պատահել Չորեքշաբաթ, ուրբաթ և կիրակէ՝ յառաջ քան զՅայտնութեան պահքն են սոքա» և բերում է այդ օրերի կարգը, որից հետո՝ «Եւ ապա պահք Մենդեան և Յայտնութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և տօնք ոչ լինի»: Նա տալիս է պահքի օրերի կանոնները և «ի պահոց Շաբաթ օրն՝ է սրբոցն Բարսեղի Հայրապետին...», որից հետո բացատրում է. «Ի կիրակէն՝ որ ի Յայտնութեա պահոցն հանդիպի Հարց ԴԶ» և տալիս է «Կանօն ճրագալուցի Մենդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» ու ավարտում Տոնացույցի տոնական կարգը:

Սամուել Կամրջածորեցու Տօնապատճառի մեջ հանդիպում ենք «Յայտնութեան և Մենդեան Քրիստոսի» հնգօրյա պահքը գործադրութեան մեջ, այսինքն՝ այն փաստվել է 10-րդ դարի վերջերին 11-րդ դարի սկզբներին, սակայն կասկած չկա, որ հիշյալ պահքը պետք է գո-

1 Տե՛ս Ձեռ. N° 759, էջ 177ա-բ:
2 Տե՛ս Ձեռ. N° 752, էջ 176ա-բ և 144ա-բ:
3 Տե՛ս Ձեռ. N° 7203, էջ 96ա-բ:
4 Տե՛ս Ձեռ. N° 4164, էջ 214բ-215ա:
5 Տե՛ս Ձեռ. N° 4874, էջ 199բ-200բ:
6 Տե՛ս Ձեռ. N°N° 8633, էջ 116բ, 1591, էջ 332ա, 933, էջ 81բ, 9838, էջ 182բ-183ա, 2031, էջ 127ա, 6952, էջ 293ա, 5440, էջ 221ա-223ա, 4962, էջ 163բ-164ա, 5436, էջ 193ա-բ, 4514, էջ 400ա-402ա, 936, էջ 118բ-134բ, 7741, էջ 464բ-478բ, 4107, էջ 880-918, 939, էջ 535բ-548բ, 4698, էջ 321ա և այլն:

յություն ունենար ավելի վաղ: 1888 թվահամարի Տօնապատճառում հեղինակը քննարկվող պահքի սահմանող հեղինակ է ճանաչում Սեղբեստրոսին: Նա գրում է. «... Իսկ Սեղբեստրոս Հռովմայ Հայրապետն, յորժամ զԿոստանդիանոս մկրտեաց, նմա եղիր Ե աւր պահք և էր ձմեռնային ժամանակ...»¹:

Եփրեմ Ասորուն վերագրվող կանոնների 6-րդ հոդվածում կարդում ենք. «Զ. Պահք Աստուծոյայտնութեան այսպէս կարգեցան. կրանաւորաց եւ այրեաց եւ ապաշխարողաց՝ Մ աւր պահք կարգեցան եւ հաստատեցան, իսկ աշխարհականաց՝ ութաւրեայ, բայց ի պահել ութաւրեայ եւ զկիրակէն, այլ որպէս Աստուծոյայտնութիւնն ինքն ոչ լուծանի, այլ լուծանէ զառաքելական հրամանն, նոյնպէս եւ զկիրակէն ծոմացուցանէ, վասն զի լուծանէ զչորեքշաբաթն եւ զուրբաթն»²:

Այստեղ հեղինակը հավանաբար նկատի ունի Յիսնակամտից - Մնունդ ընկնող 50 օրն, երբ գրում է, որ 50 օր պահք կարգեցան, իսկ ութօրեան մեզ անհասկանալի է, թերևս խմբագրենք ի հնգօրեա:

1185-1187 թ. գրված մի բնագրում բերվել է Մենդեան պահքի շարժական տոմարի ամիսամսաթիվը, այն է՝ «Մինչև յայս ճառէի, յամսեան Հրոտից, որ աւր Ա էր, եւ առաջին Մենդեան պահոցն, էհաս Բարկութիւն սաստիկ յԱստուծոյ ի վերա մեք-յաղագս ծովացեալ մեղաց մերոց...»³: Այստեղ Հոռի 1-ը համարժեք է ընդունվել Դեկտեմբերի 30-ին, որպես Մենդեան պահք առաջին օրվա:

Այսպիսով, Մենդեան Պահքի ներկա տարբերակը գալիս է Գրիգոր Վկայասերի Տօնանամակից, իսկ ավելի վաղ այդ պահքը գործադրվել է Սամուել Կամրջածորեցու ժամանակ, իսկ դրանից առաջվա համար ունենք Անանիա Շիրակացու վկայութիւնը, այն է՝ « Եւ վասն զի ի միում աւուր ամսոյն զերկոսեան տաւնեմք, անմարթ էր զաւրն յայտնել. վասն զի յայդ և յայդ աւուր դիպան. այդ ունիմք զքանիաւնութիւն ամսոյն եւ շաբաթաւրեայ մաքրութեամք պահոյք պարկեշտանամք յառաջագոյն (ընդգծումը մերն է - Թ. Վ.) եւ տաւնեմք յոր աւուր եւ պատահէ, եւ եաւթն աւուր զկնի, զի ոչ ընդ ժամանակի եւ ընդ աւուրց իշխանութեամք փակի Աստուած, ըստ տերունեան ճային. փակի Աստուած, ըստ տերունեան ճային. թէ տէր է որդի մարդոյ եւ շաբաթու»⁴: Հիշյալ տեղեկութեան մեջ շաբաթօրյա պահք է նախատեսում հնգօրյայի փոխարեն: Ասենք նաև, որ հնագույն «Կանոնք ընթերցուածոց»-ների խմբագրութիւնների մեջ բացակայում են Քրիստոսի Մենդեան պահքի կանոնները, ուստի այն գալիս է ամենավաղը 6-րդ դարից:

1 Տե՛ս Ձեռ. N° 1888, էջ 295ա-բ:
2 Տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, Բ. Բ, էջ 57-58:
3 Տե՛ս Ձեռ. N° 3777, էջ 319ա:
4 Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 291:

Օգտագործված բնագրերի և գրականության ցանկ

Բնագրեր՝

Երևանի Մատենադարանի օգտագործած ձեռագրերի համարների ցուցակ.

142, 164, 179, 202, 507, 508, 509, 510, 587, 589, 590, 720, 722, 752, 754, 759, 767, 774, 832, 836, 933, 936, 939, 940, 979, 985, 1007, 1028, 1204, 1324, 1418, 1511, 1519, 1522, 1591, 1888, 1897, 1912, 1979, 2021, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2035, 2040, 2092, 2095, 2195, 2238, 2335, 2338, 2439, 2679, 2680, 2695, 2819, 2825, 2833, 2948, 3082, 3208, 3266, 3276, 3658, 3668, 3722, 3745, 3777, 3795, 4107, 4139, 4164, 4298, 4437, 4438, 4441, 4459, 4477, 4506, 4507, 4514, 4515, 4614, 4628, 4698, 4741, 4791, 4806, 4866, 4874, 4876, 4916, 4962, 4977, 5197, 5252, 5336, 5338, 5356, 5386, 5388, 5398, 5414, 5419, 5436, 5440, 5443, 5455, 5479, 5561, 5667, 5956, 6235, 6301, 6337, 6338, 6500, 6501, 6535, 6637, 6638, 6952, 7200, 7203, 7256, 7357, 7433, 7468, 7529, 7530, 7543, 7741, 7748, 8112, 8179, 8598, 8630, 8633, 8904, 8913, 9046, 9335, 9337, 9585, 9838, 9876, ինչպես և Փարիզի 178 թվահամարի ձեռագրի միկրոֆիլմը (879 համարի տակ) և Երուսաղեմի 1277 թվահամարի միկրոֆիլմը: Իսկ մնացած ձեռագրերի տվյալները քաղել ենք ձեռագրացուցակներից:

1. Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1909:
2. Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ, Պատմութիւն Հայոց, Մ., 1860:
3. Սամուել քահանայի Անեցւոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:
4. Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասորղական Պատմութիւն տիեզերական, 2-րդ տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1885:
5. Պատմութիւն Տարոնոյ գոր յարգմանեաց Ձեռք Ասորի, Վենետիկ, 1832:
6. Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917:
7. Գրիգորի Արշարունւոյ քորեպիսկոպոսի Մեկնութիւն ընթերցուածոց, հր. Գ. Զրեքյանի, Վենետիկ, 1964:
8. Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1981:
9. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1961:
10. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, Վենետիկ, 1805:
11. Գիրք Պիտոյից, Ե., 1993:
12. Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901:
13. Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, հրատ. Վ. Բաստամյանցի, Վաղարշապատ, 1880:
14. Մխիթար վարդապետ Գոշ, Թուղթ առ Վրացիս յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ, հրատ. Պ. Մուրադյան, Գանձասար, հ. 6, Ե., 1996:
15. Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. VI, Ե., 1977:
16. Դիվան հայ վիմագրութեան, պր. IV, Ե., 1973:
17. Հովհաննես կաթողիկոսի Դրասխանակերտոյ, Պատմութիւն Հայոց, Թ., 1912:
18. Փիլոնի Երրայեցւոյ մնացորդք ի Հայս, աշխ. Մ. Ավգերյանի, Վենետիկ, 1826:
19. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914:
20. Եղիշեի վասն Վարդանանց եւ Հայոց պատերազմի, աշխ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Ե., 1957:
21. Սրբոյ հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1859:

22. Սրբոյն Եփրեմի մատենագրութիւնք, հ. Բ, Վենետիկ, 1836:
23. Մանր ժամանակագրութիւններ, կազմ. Վ. Հակոբյանը, հ. 1, Ե., 1951. հ. 2, 1956:
24. Հովհաննես Իմաստասիրի Աւանեցւոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833:
25. Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ, աշխ. Կ. Յուզբաշյան, Ե., 1963:
26. Մովսես Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1991 և Թ., 1909
27. Սրբոյն հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1865:
28. Կանոնագիրք Հայոց, հ. Ա, Ե., 1964:
29. Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե., 1971:
30. Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951:
31. Եւսեբիոս Կեսարացւոյ Պատմութիւն եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1877:
32. Զ. Էյնաթյան, Հակոբ Ղրիմեցի. Տոմարագիտական աշխատութիւններ, Ե., 1987:
33. Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններ Ե-ԺԲ դդ., Ե., 1988:
34. Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910:
35. Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարոնոյ, աշխ. Աշ. Աբրահամյանի, Ե., 1941:
36. Յայսմաւորք, Կ. Պոլիս, 1706 (1708):
37. Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն և տոմար, աշխ. Աշ. Աբրահամյանի, Ե., 1940:
38. Բ. Պատկանյան, Անանիայի Շիրակունւոյ մնացորդք բանից, Ս. Պետերբուրգ, 1877:
39. Թուղթ ընդհանրական... (Ներսես Շնորհալի), Էջմիածին, 1865:
40. Պատմութիւն Սեբէոսի, աշ. Գ. Աբգարյանի, Ե., 1979:
41. Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861:
42. Սոփերք Հայկականք, հ. Բ, Վենետիկ, 1853, հ. Ը, 1853:
43. Վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, Վենետիկ, 1874. հ. Ա և Բ:
44. Տօնացոյց, խմբ. Սիմէօն Երևանցի, Էջմիածին, 1835:
45. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, աշխ. Թրգմ. և ծան. Հ. Բարդիկյանի, Ե., 1973:
46. Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1981:
47. Ն. Ակինյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Հռոմի հայոց Հիւրանոցի ի ս. Վլաս եւ Լեւոնեան հայ վարժարանի, Վիեննա, 1961:
48. Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Թավրիզի, կազմեց Հ. Աճառյան, Վիեննա՝ 1910:
49. Հ. Սահակ վրդ. Ճեմճեմյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանի Մխիթարյանց ի Վենետիկ, 1993:
50. Ս. Ճեմճեմյան, Ցուցակ..., հ. Ե, Վ., 1995:
51. Ն. Ոսկյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանի ի Վիեննա, հ. Բ, 1963:
52. Ն. Պողոսյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոյ Յակոբեանց, հ. 1, Երուսաղեմ, 1966:
53. Ն. Պողարյան, Ցուցակ..., հ. Բ:
54. Ն. Պողարյան, Ցուցակ..., հ. Գ:
55. Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոյ Հակոբեանց, հ. 4-րդ, Երուսաղեմ, 1969:
56. Ն. Պողարյան, Ցուցակ ..., հ. Թ:
57. Բ. Սարգսյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. 2-րդ, Վենետիկ, 1924:

58. Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց կայսերական մատենադարանին ի Վիեննա, Վիեննա, 1891:

Գրականություն

Հայերեն.

1. Անանիա Շիրակացու լուսնի պարբերաշրջանները, տպ. պատր. Աշ. Աբրահամյանը, Ե. 1962:
2. Աշ. Աբրահամյան, Անդրեասի տոմարական աշխատությունները (տե՛ս «Բնագիտության և տեխնիկայի պատմությունը Հայաստանում». Հ. VI, Ե., 1967):
3. Աշ. Աբրահամյան, Հայոց Գիր և գրչություն, Ե., 1973:
4. Աշ. Աբրահամյան, Աղբյուրագիտական վիճելի մի քանի հարցերի մասին, ՊԲՀ, 1976, № 2:
5. Աշ. Աբրահամյան, Անդրեաս Բյուզանդացու տոնացույցի թարգմանության ժամանակը, ՊԲՀ, 1980, № 2:
6. Ի. Աղամյան, Հայկական թվականի մասին գիտելիքներ, Բազմավէպ, 1966, թիվ 7-8 և 9-10:
7. Ն. Աղոնց, Դարձեալ Կորիւնի շուրջը, Հանդես Ամսօրեայ, 1928:
8. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901:
9. Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1895:
10. Ղ. Ալիշան, Յուզիկք, Ա.:
11. Ղ. Ալիշան, Յուզիկք հայրենաց հայոց, Վենետիկ, 1869:
12. Ն. Ակինյան, Հայոց թվականի հաստատության ժամանակ, տե՛ս Հանդես Ամսօրեայ, 1904 № 4:
13. Ն. Ակինյան, Հայոց թվականի հաստատության ժամանակ հողվածիս քննութեանց պատասխանս, Անդ.:
14. Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, Հ. Ե, Վիեննա, 1963:
15. Ն. Ակինյան, Քննություն Ս. Սահակի վերագրուած կանոններու եւ հայոց եկեղեցական տարին է դարու սկիզբը, Վիեննա, 1950:
16. Ն. Ակինյան, Յովսեփ Կոստանդնուպոլսեցի թարգմանիչ Յասմաուրքի (991), տե՛ս Հանդես Ամսօրեայ, 1957, ՀԱ տարի, թիւ 1-2:
17. Ն. Ակինյան, Մատենագրական հետազոտություններ, Հանդես Ամսօրեայ, 1966 թիվ 10-12, 1970 թիվ 1-3:
18. Է. Աղայան, Անդրեաս Բյուզանդացու երկուհարյուրամյա տոնացույցը և նրա հայերեն թարգմանությունը, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, Ե., 1979, № 2:
19. Է. Աղայան, Նախամաշտոցյան հայ գրի ու գրականության, մեսրոպյան այբուբենի և հարակից հարցերի մասին, Ե., 1977:
20. Է. Աղայան, Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության, Ե., 1986:
21. Է. Աղայան, Անդրեասի երկուհարյուրամյա զատկացուցակի թարգմանության ժամանակի մասին, ՊԲՀ, 1980, № 2:
22. Է. Աղայան, Հայոց բուն թվականի սկիզբը և Հայկական շրջանները, Լրաբեր (հաս. գիտ.), 1983, № 11:
23. Գ. Աղանյանց, Տոմար և տոնացույց Հայաստանյայց եկեղեցւոյ, Տփղիս, 1894:
24. Գ. Անանյան, Քննական նկատողություններ, Բազմավէպ, 1993 թիվ 1-4:
25. Գ. Անանյան, Պատմական յիշատակարանը մը Դուինի Բ ժողովի մասին, Բազմավէպ, 1957, թիվ 5-6:

26. Ն. Անդրիկյան, Տեղեկություններ Սանդուխտի վկայաբանութեան վրա, Բազմավէպ Հ. ԿԳ, Վենետիկ, 1905:
27. Ն. Անդրիկյան, Սանդուխտի վկայաբանութեան թարգմանիչը, Բազմավէպ, 1907:
28. Փ. Անթափյան, Վարդան Արևելցի գիրք Ա, Ե., 1987:
29. Փ. Անթափյան, Տոնապատճառ ժողովածուն և Վարդան Արևելցին, տե՛ս Բանբեր Մատենադարանի № 10, 1971:
30. Մ. Ավգերյան, Լրումն լիակատար վարուց և վկայաբանութեան սրբոց, Վենետիկ, 1814, Հ. ԺԱ:
31. Մ. Ավգերյան, Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, Հ. Ա, 1810. Հ. Բ, 1911. Հ. Գ, 1912. Հ. Դ, 1813, Հ. Զ:
32. Թ. Ավդալբեգյան, Միրհը հայոց մեջ, տե՛ս Հայագիտական հետազոտություններ, Ե., 1969:
33. Մ. Ավդալբեգյան, «Յայսմավուրք» ժողովածուները և նրանց պատմական արժեքը, Ե., 1982:
34. Հ. Բադալյան, Օրացույցի պատմություն, Ե., 1970:
35. Նորայր Բյուզանդացի, Կորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանությունք, Տփղիս, 1900:
36. Գ. Բրուտյան, Հայոց տոմարի որոշ հարցերի մասին, տե՛ս էջմիածին, 1983, № 7 և 1985 № 5:
37. Յ. Գաթրճյան, Սրբազան Պատալ սգամատոյց Հայոց, 1897:
38. Ս. Գնունի, Տոմարական համառոտ գիտելիք, Վաղարշապատ, 1888:
39. Գ. Զարբհանյան, Պատմութիւն Հայկական Հին դպրութեան, Վենետիկ, 1886:
40. Զ. Էյնաթյան, «Պատճէն տուժարի հայոց մեծացն» և նրա մի քանի մեկնությունները, տե՛ս Լրաբեր, 1976, № 7:
41. Հ. Յ. Թորոսյան, Կանոնք Ս. Սահակայ, Բազմավէպ, 1938:
43. Բ. Թումանյան, Հայ աստղագիտության պատմություն, Հ. Ա, Ե., 1964. Հ. Բ, Ե., 1968:
44. Բ. Թումանյան, Հայ աստղագիտության պատմություն, Ե., 1956:
45. Հովհաննես Իմաստասերի Մատենագրությունը, Ե., 1956:
46. Գ. Խալաթյանց, Հայոց թվականի հաստատության ժամանակ, տե՛ս Հանդես Ամսօրեայ, 1904 № 4:
47. Լ. Խաչիկյան, ԺԴ դարերի ձեռագիր հիշատակարաններ, Հ. Ա, Ե. 1955:
48. Գ. Կոստանդյան, Աստղաբաշխութիւն համառոտ, Զմյուռնիա, 1853:
49. Հ. Վ. Հացունի, Հայաստանեայց եկեղեցին Լուսաւորչէն յառաջ, Բազմավէպ, 1926 (Օգոստոս, Սեպտեմբեր, Հոկտեմբեր)
50. Գ. Յովսեփյան, Թովմա Մեծոփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914:
51. Ստ. Մալխասյանց, ժամանակագրական խնդիրներ հայոց հին մատենագրության մեջ, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ ԳԱ, 1944, № 6-7:
52. Գ. Մանուկյան, «Լաստիվերցոյն՝ Մեկնութիւն ընթերցուածոց», տե՛ս էջմիածին, 1969, № Ե:
53. Ա. Մարաբյան, Գրիգոր Խալաթեցու պատմագրական երկերը, տե՛ս ՊԲՀ, 1977, № 2:
54. Ն. Մելիք-Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրավունք, Շուքի 1903:
55. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ե., 1944:
56. Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Հ. Ա, 1874, Վենետիկ, Հ. Բ, 1785:
57. Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս և միութեան նոցա ընդ հոռմէական եկեղեցւոյ ի Փլորենտեան սիւհոդոսի, գրեց Ա. Պալճյան, Վենետիկ, 1877:
58. Շառլ Ռոնու, «Ճաշոց գրքի ծագումն ու զարգացումը», ՊԲՀ, 1982, № 2:

59. Շառլ Ռընոլ, Աստուածայայտնութեան տօնը Երուսաղէմում Դ եւ Ե դարերում ըստ Երուսաղէմի Հայկական ճաշոց գրքի, Գանձասարը, 1996:
60. Գ. Սարգսյան, Գրիգոր Անւարդեցիին Հայրապետ եւ գրիչ, Բազմավէպ, 1947, №9-10, 1948, № 1-2, 4-9, 1949, № 3-4:
61. Օ. Սեքուլյան. Շառլ Ռընոլի գրքի գրախոսականը. տե՛ս Հանդես Ամսօրեայ, 1969, թիվ 1-3:
62. Լ. Սիմյոնով, Հայկական տոմարի մի քանի հարցերի մասին, տե՛ս Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու, Ե., 1944, № 1:
63. Տոմարագիտութիւն ընդհանուր եկեղեցական եւ քաղաքական, աշխ. ի հ. Խաչատուր վարդապետէ Սիւրմելեան ի Մխիթարեան Միաբանութենէ, Վենետիկ, 1818:
64. Ա. Սրապյան, Բանասիրական ձգտումներ, տե՛ս ՊԲՀ № 4:
65. Ռ. Հ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը, Թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Ե., 1993:
66. Ռ. Վարդանյան, Հայաստանի չափերն ու կշիռները, Ե. 1989:
67. Ռ. Վարդանյան, Անանիա Շիրակացու հիշատակարանների մեկնութեան շուրջը և մի քանի տոմարական-ժամանակագրական հարցեր, տե՛ս ՊԲՀ, 1987, № 1:
68. Հ. Տաշյան, Վարդապետութիւնն Առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը, Վիեննա, 1896:
69. Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ազաթանգեղոսի աղբյուրներից, Հ. Ա, Ե., 1979:
70. Մ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին, Ե. , 1993:
71. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Հ. Ա, Պեյրութ, 1959:

Օտար լեզուներով.

- Ա. Э. Бикерман, Хронология древнего мира, М., 1975.
- Р. Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия), СПб, 1905.
- Գ. Мифы народов мира, М., 1980.
- Դ. Л. А. Тер-Петросян, Сиро-Армянские литературные связи в 4-5 вв. (Автореферат), Ленинград, 1986.
- Ե. М. Э. Посов, История Христианской церкви, Киев, 1991.
- Ա. А. Baumstark, Liturgie comparee principes et methodes pour l'etude des liturgies chitennes 3^e edition, reoue Pardom Bernard Botte, Cevetoge, 1953.
- Բ. А. Baumstark, Neuerchlossene urkunden altchristlicher Perik opon ordnung des ostaramaischen sprachgedietes, dans oriens chritianus, 3., 5., Band 1 (1927).
- Գ. А. Baumstark, Festbreuier und Kirchenjahr der Syrischen Jakabiten (stuzien zuz Geschich und kultur des Altertums, 3), Peder zborn, 1910.
- Դ. В. Botte, Le lestonnaire Armenien et la fete de le Theotokos a Jerusalem au ve siecle, dans Sacris Erudiri, 8 (1949).
- Ե. (Dom Botte) Archive fur Liturgie Wissenschaft III/2 (1954).
- Զ. В. Capelle, La Fete de le Vierge, a Jerusalem au Ve siecle, dans Le musem 561 (1943).
- է. C. F. Conubeare The Armenian version of Revelation and Cyril of Alexandria's Scholia of the Incarnation and Epistle on Easter, Zodon, 1907.
- Ը. C. F. Conubeare The Armenian, Canons of St. Sahak, Catholicos of Armeniana (390-439 A. D.), of Armenican Jerusal of Theology, 2, 1894.

Թ. C. F. Conybeare, Rituale Armenorum, Oxford, 1905.

Ժ. E. Dulaurier, Recherche la chronologie Armenienn, Paris, 1859.

ՃԱ. Ginzel. Handbuch der matematischen und technischen chronologie, II Band, Leipzig, 1914.

ՃԲ. V. Grumel, La Chronologie, Paris, 1958.

ՃԳ. A. Mai, Scriptorum veterum nova collectioe vaticanis codicibus edita, t.X, 2, Romae, 1838.

ՃԴ. Paul Peeters. S. I., Pour L'Histoire Du Synaxaire Armenien, Extrait des Analecta landiana, tome XXX, Bruxelles, 1911.

ՃԵ. Renoux Athanase, Le Codex Armenien Jerusalem 121. I Intriducion aux origines de la liturgie Hierosalymitaine Lumieres nouvelles (Patrologia orientalis, Tome XXXV. Fascicrele 1 № 163), Brepols-Turnhoue, Belgique 1969.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՒՏՔ	5
ԳԼՈՒԽ Ա	
ՀԱՅՈՑ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ՏՈՆԵՐԸ	8
ԳԼՈՒԽ Բ	
«ԿԱՆՈՆՔ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ»-Ը	25
ԳԼՈՒԽ Գ	
ՈՐՈՒՆՔ ԵՆ ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԹՂԹԵՐԸ	45
ԳԼՈՒԽ Դ	
ԱՆԴՐԵԱՍԻ 200-ԱՄՅԱ ՋԱՏԿԱՑՈՒՑԱԿԸ	64
ԳԼՈՒԽ Ե	
ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՈՆԻ ԽՆԴԻՐԸ «ԿԱՆՈՆՔ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑԻ ՆՈՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	95
ԳԼՈՒԽ Ջ	
ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆ 6-ՐԴ ԴԱՐԻ 50-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	108
ԳԼՈՒԽ Է	
ԷԱՍՅԱՆ 532-ԱՄՅԱ ՋԱՏԿԱՑՈՒՑԱԿԸ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	115
ԳԼՈՒԽ Ը	
«ԿԱՆՈՆՔ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑԻ» ԵՐՐՈՐԴ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԱՐՏԵՄՈՆԱԳԻՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑԻ ՈՐՈՑ ՏՈՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ 630-710-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ	141
ԳԼՈՒԽ Թ	
ՍՐԲԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ՏՈՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ (4-8-ՐԴ ԴԱՐԵՐ)	144
ԳԼՈՒԽ Ժ	
ՀԱՅՈՑ ՇԼԲ ՋԱՏԿԱՑՈՒՑԱԿԸ ԵՎ ԱՆԱՆԻԱ ԾԻՐԱԿԱՑԻՆ	147
ԳԼՈՒԽ ԺԱ	
ՀՈՎՀԱՆ ՕՋՆԵՑՈՒ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՐԵԹՈՒՆՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԺԱՇՈՑ-ՏՈՆԱՑՈՒՅՑՈՒՄ	198
ԳԼՈՒԽ ԺԲ	
8-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ ՍՏԵՂԾՎԱԾ ՏՈՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐԸ	207
ԳԼՈՒԽ ԺԳ	
«ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ» («ՏՕՆԱՊԱՏԺԱՌ») ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ՆՐԱ ՀԵՏԱԳԱ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	214
ԳԼՈՒԽ ԺԴ	
ԱՏՈՄ ՎԱՐԱԳԵՑՈՒ ԽՄԲԱԳՐԱԾ ՀՈՌՈՄԱԴԻՐԸ (10-րդ դարի վերջ)	227
ԳԼՈՒԽ ԺԵ	
ՍԱՐԿԱՎԱԳԱԳԻՐ ՏՈՄԱՐԸ ԵՒ ՇԼԲ-Ը	230
ԳԼՈՒԽ ԺԶ	
ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԵՐԻ ՏՕՆԱՆԱՄԱԿԸ	267
ԳԼՈՒԽ ԺԷ	
«ՅԱՅՄԱՎՈՒՐՔ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏԱԳԱ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (9-15-ՐԴ ԴԴ.)	280
ԳԼՈՒԽ ԺԸ	
ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ ԵՎ ՍԱՐԿԱՎԱԳԱԳԻՐ ՈՒ ԱՅԼ ԺԱՇՈՑՆԵՐԻ, ՏՕՆԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ, ՅԱՅՄԱՎՈՒՐՔՆԵՐԻ ԱՄՍԱԹՎԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԹՅՈՒՆԸ	298
ԳԼՈՒԽ ԺԹ	
ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ԵՎ ԺԱՇՈՑՆԵՐԻ ՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑՈՒՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (9-18-ՐԴ ԴԱՐԵՐ)	420
ԳԼՈՒԽ Ի	
ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՏՈՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ	522
ԳԼՈՒԽ ԻԱ	
ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻ ՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ	553
ԳԼՈՒԽ ԻԲ	
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏՉԻ ԿԱՄ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ	569
ԳԼՈՒԽ ԻԳ	
ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ՏՈՆԱԿԱՆ ՕՐԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ	589
ԳԼՈՒԽ ԻԴ	
ՊԱՀՈՑ (ՊԱՀՔԻ) ՕՐԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԵՋ	613

Ռաֆիկ Հովակիմի Վարդանյան
Հայոց Տոնացույցը (4-18-րդ դարեր)

Рафик Овакимович Варганян
Армянский календарь (4-18 века)
(на армянском языке)
Ереван 1999

Խմբագիր Գ. Հ. Կարախանյան
Համակարգչային ձևավորումը Շուշանիկ Մուրաֆյանի
Վերստուգող սրբագրիչ Վ. Դերձյան

Հանձնված է շարվածքի 15.02.98 թ.: Ստորագրված է տպագրության 19.07.99 թ.,
չափսը 60x84^{1/8}, տպաքանակ 500: Տպագրական 40,5 մամուլ: Օֆսեթ
տպագրություն, թուղթ՝ օֆսեթ N 1, պատվեր 2, գինը՝ պայմանագրային

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24գ
Երևանի պետհամալսարանի տպարան, Երևան, Աբովյան փող. 52